

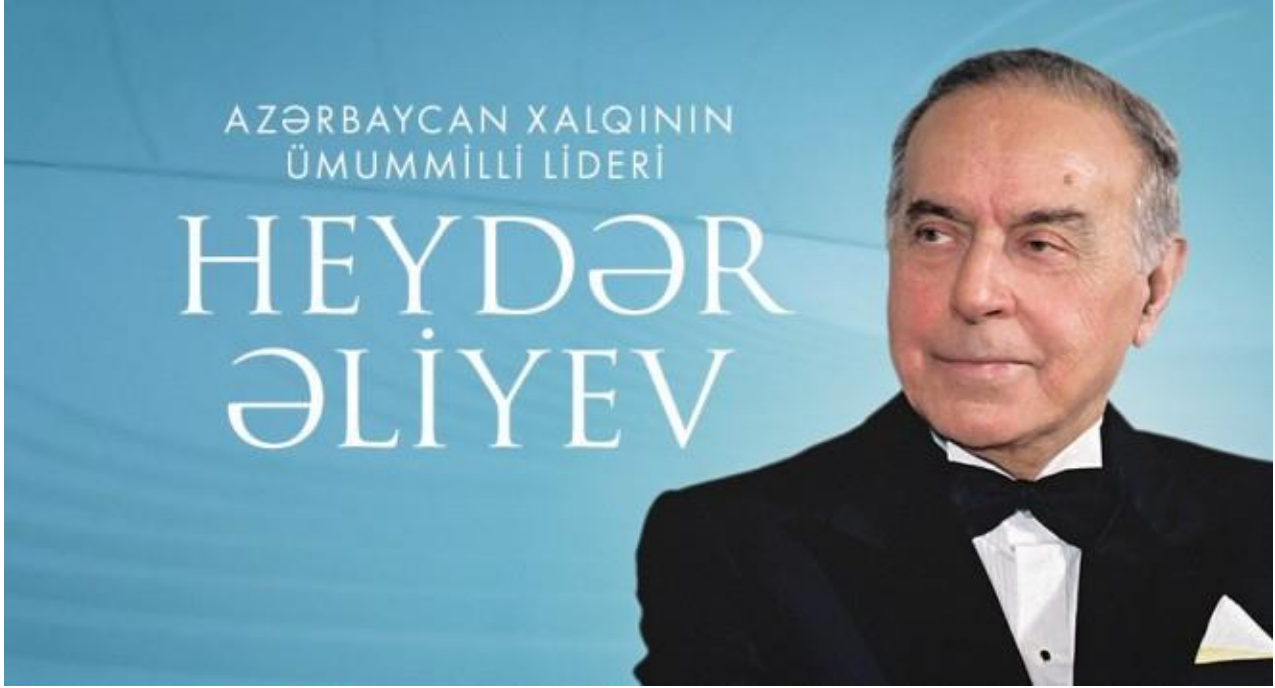
**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**QLOBAL TENDENSİYALAR VƏ
MÜASİR AZƏRBAYCAN
Respublika elmi konfransının materialları**

**GLOBAL TENDENCIES AND
MODERN AZERBAIJAN
Materials of the republican scientific conference**

**ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И
СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН
Материалы республиканской научной конференции**

MİNGƏÇEVİR – 2018

Azərbaycan qloballaşmanın müsbət mənada inkişafına öz töhfəsini verir. Mənim ölkəm Şərqlə Qərblə arasında zəngin tarixi keçmişdən başlayan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu həyata keçirir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN
ANADAN OLMASININ 95-Cİ İLDÖNÜMÜNƏ
HƏSR OLUNMUŞ

“QLOBAL TENDENSİYALAR VƏ
MÜASİR AZƏRBAYCAN”
mövzusunda

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I

7-8 may 2018-ci il

Elmi konfrans Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 05.04.2018-ci il tarixli F-236 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində 2018-ci ildə keçiriləcək beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumların siyahısı” əsasında keçirilmişdir.

THE MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC

MINGECHEVIR STATE UNIVERSITY

**M A T E R I A L S
OF THE REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE ON**

**“GLOBAL TENDENCIES AND
MODERN AZERBAIJAN”**

**DEDICATED TO THE 95th ANNIVERSARY
OF THE NATIONWIDE LEADER HEYDAR ALIYEV**

May 7-8, 2018

The scientific conference was held by order of the Ministry of Education of Azerbaijan Republic No: F-236 on 05.04.2018, “On the basis of scientific conferences and symposiums on international and republican levels at the higher educational institutions functioning within the systems of Ministry of Education of Azerbaijan Republic in 2018”.

MINGECHEVIR – 2018

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
МИНГЕЧЕВИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**МАТЕРИАЛЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

**ПОСВЯЩЕННОЙ 95-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
НА ТЕМУ**

**“ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И
СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН”**

7-8 мая 2018 года

Научная конференция проведена на основании приказа Министерства образования Азербайджанской Республики за номером Ф-236 от 05.04.2018 года “Об утверждении списка конференций и симпозиумов международного и республиканского значения проводимых в 2018 году в высших учебных заведениях системы Министерства образования Азербайджанской Республики”.

Elmi redaksiya heyəti: Hacıyev A.N. p.f.d., dos., Əyyubov V.S. i.e.d., prof., Eyyubova K.S. tex.f.d., dos., Qədimli N.A. i.f.d., dos., Mustafayev V.S. tex.f.d., dos., Zeynalov N.D. t.f.d., dos., Hüseynova E.Y. i.f.d., dos., Cəfərova E.H. s.f.d., dos., Mustafayev S.M. f.r.f.d., dos., Yusifova T.F. f.r.f.d., dos., Əzizova Z.M. p.f.d., dos., Məmmədov S.Ə. p.f.d., dos., Musayeva C.Q. i.f.d., dos., Aşurova Ü.İ. tex.f.d., dos., İsmayılov M.B. tex.f.d., dos.

İşçi qrupu: Hüseynova E.Y. i.f.d., dos., Cəfərova E.H. s.f.d., dos., Mustafayev V.S. tex.f.d., dos., Musayeva C.Q. i.f.d., dos., Aşurova Ü.İ. tex.f.d., dos., Əzizova Z.M. p.f.d., dos., İsmayılov M.B. tex.f.d., dos., Tağıyev A.M., Quliyeva S.M., Rəsulov Z.Y., Xəlilov E.O.

© Mingəçevir Dövlət Universiteti. “Qlobal tendensiyalar və müasir Azərbaycan” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Mingəçevir, 2018, 510 səh.

Konfransın təşkilat komitəsi:

- Əyyubov V.S. – Sədr, Elmi işlər üzrə prorektor, i.e.d., prof.
Cəfərova E.H. – Sədr müavini, Humanitar fənlər kafedrasının müdiri, s.f.d., dos.
- Eyyubova K.S. – Elmi katib, tex.f.d., dos.
Zeynalov N.D. – Pedaqoji fakültənin dekanı, t.f.d., dos.
Hüseynova E.Y. – Sənayenin təşkili və idarəetmə kafedrasının müdiri, i.f.d., dos.
Məmmədov S.Ə. – Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri, p.f.d., dos.
Əzizova Z.M. – Xarici dillər kafedrasının müdiri, p.f.d., dos.
Aşurova Ü.İ. – Energetika kafedrasının müdiri, tex.f.d., dos.
Rəsulov Z.Y. – Məsul katib

MÜNDƏRİCAT

HACIYEV A.N.	
<i>Giriş sözü</i>	14
İSMAYILOV İ.M.	
<i>Heydər Əliyev müasir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusudur</i>	15
MƏMMƏDOV S.Ə.	
<i>Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsində</i>	19
CƏFƏROVA E.H.	
<i>Müstəqil Azərbaycanın Dövlət dil siyasəti qlobal tendensiyalar kontekstində</i>	23
ƏHMƏDOV K.N.	
<i>Azərbaycan gəncliyi müstəqillik illərində</i>	26

İQTİSADİYYAT VƏ İNNOVASİYA BÖLMƏSİ

HACIYEV A.N., HÜSEYNOVA E.Y.	
<i>Universitet klasterlərinin yaradılmasına strateji yanaşma</i>	30
ƏYYUBOV V.S.	
<i>Strateji Yol Xəritələri kontekstində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri</i>	33
MAMEDOV F.A.	
<i>Выбор оптимального организациии производства швейных изделий</i>	35
SƏBZƏLİYEV S.M., QƏDİMLİ N.A.	
<i>“Mühasibat uçotu və audit” elminin təşəkkül tapması ilə əlaqədar mübahisə doğuran bəzi məsələlərə ümumi yanaşma</i>	37
QAFAROV Ş.S.	
<i>Qlobal ticarətdə baş verən proseslər və Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf perspektivləri</i>	41
İSGƏNDƏROV R.K., ƏLİYEVA G.O.	
<i>Müasir şəraitdə iqtisadiyyata cəlb olunan xarici investisiyaların səmərəliliyinin artırılması</i>	43
İMANOV T.İ., ƏHMƏDOVA T.V.	
<i>Strateji əməkdaşlıq şəraitində müəssisələrdə marketing idarəetmə sisteminin formalaşması</i>	45
HƏSƏNOV H.S.	
<i>Klaster - regional iqtisadiyyatın diversifikasiyasının innovativ forması kimi</i>	48
ƏLİYEV R.R., QURBANOV R.A.	
<i>Qloballaşma şəraitində rəqabətliyin qiymətləndirilməsində beynəlxalq təcrübə</i>	51
QƏDİMLİ N.A.	
<i>Mərkəzi Bankın uçot siyasətinin ölkənin makroiqtisadiyyatına təsiri</i>	53
MUSAYEVA C.Q.	
<i>Milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin olunmasında resurs potensialından səmərəli istifadə olunması məsələləri</i>	55
İSGƏNDƏROV F.Ə.	
<i>Regionların yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasının əsas istiqamətləri</i>	57
İSGƏNDƏROV F.Ə., NƏSİBOVA A.C.	
<i>İstehlak malları istehsalında innovasiyaların tətbiqinin müasir istiqamətləri</i>	59
HACIYEV Ə.V.	
<i>Azərbaycanda qeyri-neft ixracatının artırılması istiqamətləri</i>	61
QARAYEV M.Ş.	
<i>Diversifikasiya etmiş firmanın strateji təhlili mərhələləri</i>	63
QASIMOV A.M.	
<i>Qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyi təminatında aqrar intensivləşdirmə amili</i>	65
İSMAYILOV N.M.	
<i>İşgüzar aktivlik göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi</i>	67
ƏSGƏROV Ş.Ə.	
<i>Müəssisələrdə satış üzrə reklam fəaliyyətinin idarə edilməsi strategiyasının seçilməsi</i>	70

İSGƏNDƏROV F. Ə., FƏRƏCOVA G.Ə.	
<i>Azərbaycanda sənayenin innovativ inkişafında dövlət tənzimləməsinin rolu.....</i>	73
MUSAYEVA N.M.	
<i>Maliyyə hesabatının təhlili prosesində istifadə olunan göstəricilər sistemi, onların beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi.....</i>	75
XUDAVERDİYEVA K.A.	
<i>Xarici iqtisadi əlaqələrin milli iqtisadiyyata təsiri.....</i>	78
HUSEYNOVA S.M.	
<i>Statistical analyses of educational immigrants.....</i>	80
ГАСАНОВ А.А., БЕЛИЕВ В.Н.	
<i>Вложение инвестиций в агропромышленный комплекс и их стратегическая значимость.....</i>	82
HƏSƏNOV A.A., İSMAYİLOVA G.Z.	
<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial siyasət proqramı.....</i>	84
CƏLİLƏV M.Q., HÜSEYNOVA G.Ş.	
<i>Antiböhranlı idarəetmə sistemində verilən məsləhətlərin əsas istiqamətləri.....</i>	86
ГАДЖИЕВА Н.А., БАБАКИШИЕВА С.Ф., ПАША А.Т.	
<i>Тенденции развития международного рынка труда.....</i>	88
АГАЕВА Х.М., МУСТАФАЕВА Р.Р.	
<i>Структурные реформы и инвестиционная политика в экономике Азербайджана.....</i>	90
FƏRZƏLİYEVA M.С., SÜLEYMANOV S.E., CƏFƏROV F.T.	
<i>Azərbaycan iqtisadiyyatı və Heydər Əliyev.....</i>	92
БОНДАРЕНКО Т.Г., ЭЮБОВ З.В.	
<i>Потребительское кредитование в России.....</i>	94
БОНДАРЕНКО Т.Г., БЕКТЕНОВА Г.С.	
<i>Источники финансирования деятельности коммерческих банков.....</i>	95
ЭЮБОВ З.В., БЕКТЕНОВА Г.С.У.	
<i>Влияние глобализации на экономику.....</i>	98
ТАĞIYEV M.Z., BAYRAMOV Y.E.	
<i>Ölkənin iqtisadi təhlkəsizliyinin təmin edilməsində xarici iqtisadi siyasətin rolu.....</i>	100
QURBANOVA X.V., QURBANOV V.N.	
<i>Büdcəyə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin dövlət xəzinədarlıq sistemi.....</i>	102
FƏRƏCOVA D.D.	
<i>İnvestisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotunun təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili.....</i>	104
QASIMOVA A.A., İBRAHİMOVA G.S.	
<i>Zoğalın qida sənayesində istifadə imkanlarının tədqiqi.....</i>	105
ТАĞIYEV M.Z., HÜSÜYEV B.B.	
<i>İnvestisiya qoyuluşunun müəssisələrin iqtisadi inkişafında rolu.....</i>	106
ТАĞIYEV A.M.	
<i>Azərbaycanın müasir xarici investisiya siyasətinin əsas prioritetləri.....</i>	107
ŞƏFAQƏTOV G.M.	
<i>Qloballaşma meylləri və iqtisadi mənafeələr.....</i>	110
HACIYEVA E.Z., HACIYEVA V.V.	
<i>Müəssisənin diversifikasiya strategiyasının çeşid koloriti.....</i>	112
PAŞAYEVA S.B.	
<i>Sənayenin iqtisadi inkişafında keyfiyyətin yüksəldilməsinin zəruriliyi.....</i>	115
SƏFƏROVA T.A.	
<i>Azərbaycanda sənaye parklarının yaradılmasının sahibkarlığın inkişafına təsiri.....</i>	116
MƏMMƏDOV M.N.	
<i>Amortizasiya və amortizasiyanın xətti modeli.....</i>	118
NİFTƏLİYEV N.F.	
<i>Aran iqtisadi rayonunda sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi.....</i>	119
RƏSULOV Z.Y.	
<i>Şirkətlərdə həyatın müasir işgüzar karyerasının planlaşdırılması məsələləri.....</i>	122
KƏRİMOVA M.A.	
<i>Sosial-iqtisadi inkişafda maliyyə ehtiyatlarının rolu.....</i>	124
ƏLİYEVA T.Ə.	
<i>Qloballaşma proseslərində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi.....</i>	126

RƏHİMOVA M.F.	
<i>Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının tənzimlənməsi istiqamətləri.....</i>	128
RZAYEV R.Z.	
<i>Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsində inkluziv artımın rolu.....</i>	130
HÜSEYNOVA R.A.	
<i>Xarici investisiyalardan istifadənin prioritet istiqamətləri və onun proqnozlaşdırılması.....</i>	132
NAMAZOVA A.M.	
<i>Sənaye sektorunda əsas fondların qiymətləndirilməsi istiqamətləri.....</i>	135
MƏMMƏDLİ V.Ə.	
<i>Mingəçevir bələdiyyəsinin maliyyə təminatında yerli vergitutmanın rolu.....</i>	137
XƏLİLOVA X.Q.	
<i>Qloballaşma şəraitində kooperasiyalaşmanın üstünlükləri.....</i>	139
HACIYEV A.V.	
<i>Əmək bazarının inkişafına təsir edən amillər.....</i>	141
BAĞIROV C.A.	
<i>Turizmin davamlı inkişafının potensial imkanları və qiymətləndirilməsi.....</i>	143
KƏRİMLİ G.F.	
<i>Azərbaycanın sənaye ixrac potensialının gücləndirilməsində texnoparkların rolu.....</i>	145
NADİROVA A.İ.	
<i>Azərbaycanda mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....</i>	147
MƏMMƏDLİ Y.Z.	
<i>Qlobal iqtisadi tendensiyalar və dünya təsərrüfatının modernləşdirilməsi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri.....</i>	149
XƏLİLOVA E.E.	
<i>Müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin prioritet istiqamətləri.....</i>	151
YUSUBOVA Ş.Ə.	
<i>Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf strategiyasının proqnozlaşdırılması.....</i>	153
MƏCİDOV R.H., ABDİYEV G.Z.	
<i>Qloballaşma şəraitində müəssisələrin ölkədaxili rəqabətqabiliyyətli problemlərinə nəzəri yanaşmalar..</i>	156
QARAYEVA Ş.N.	
<i>Qloballaşan iqtisadiyyatda Xəzər dənizinin yeri.....</i>	159
ХАН-ХОЙСКАЯ И.В.	
<i>Привлекательность государственного долга как финансового инструмента в современном мире.....</i>	161
БАГИРОВА А.М., РЗАЕВА Л.Ю.	
<i>Банковская система азербайджана и её проблемы на современном этапе.....</i>	163
KƏRİMLİ A.G.	
<i>Sosial-iqtisadi inkişafa ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik məslələrinin təsirinin qiymətləndirilməsi.....</i>	165
HACIYEV A.S.	
<i>Hesabatlılığın və şəffaflığın təkmilləşdirilməsi zərurəti.....</i>	167
ƏLİYEV A.Ş.	
<i>Xidmət infrastrukturunu, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sosial infrastrukturun istiqamətləri.....</i>	169
TURABOVA G.S., KHUDAVERDIEVA E.M.	
<i>Heydar Aliyev and economy of Azerbaijan.....</i>	171
QASIMOV N.A.	
<i>Elm və təhsilin iqtisadi aspektləri.....</i>	172
ГАДЖИЕВА С.И.	
<i>Суцность стратегического управления человеческими ресурсами.....</i>	175
ŞİRİNZADƏ F.Q.	
<i>Müasir dövrdə biznes planlaşdırmanın əsas xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti.....</i>	177
MAHMUDOV E.H.	
<i>Müəssisələrdə antiböhranlı idarəetmənin əhəmiyyəti və təşkili prinsipləri.....</i>	180
ШИХИЕВА А.Э.	
<i>Метод структурирования функции качества.....</i>	182
MƏMMƏDOVA İ.R.	
<i>Qloballaşma şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı və onun üstünlükləri.....</i>	184

XƏLİLOV X.R.	
<i>Sənaye müəssisələrinin idarə olunmasında menecerlərin rolu.....</i>	186
MƏMMƏDOV S.Y.	
<i>Azərbaycanda sənaye parkları: mövcud vəziyyət və perspektivlər.....</i>	188
MƏMMƏDOVA Ü.Z.	
<i>Ölkədə və beynəlxalq praktikada müəssisə balansının təhlili metodikası.....</i>	190
FƏRHADOVA J.F.	
<i>Qloballaşan dünya və Azərbaycan dövləti.....</i>	192

TEKNİKA VƏ EKOLOGİYA BÖLMƏSİ

ƏZİZOV İ.V., HƏSƏNOVA K.Z.	
<i>Göy işığın tomat (solanum lycopersicum l.) bitkisinin böyümə və inkişafına təsiri.....</i>	195
SƏRDARLI R.M., AĞAYEVA R.Ş.	
<i>$A^3B^3C_2^6$ qrup ktistallarında dielektrik itki bucağının tangensi.....</i>	196
ИБРАГИМОВ Б.Г., АХУНДОВ З.З.	
<i>Исследование и анализ пропускной способности системы служебного тракта в мультисервисных сетях связи.....</i>	199
MÜTƏLLİMOV Ş.M., İMANOVA Ş.P.	
<i>Törəmənin tətbiqi ilə orta məktəb riyaziyyat kursunda bəzi funksiyaların tədqiqi və onların qrafiklərinin qurulması.....</i>	202
TAĞIZADƏ Ə.H., TAĞIYEVA N.İ.	
<i>Qabırğalı lövhələrin sərhəd məsələlərinin həlli.....</i>	203
KƏRİMOV Z.X., CƏFƏRLİ M.K.	
<i>Elektron idarəetməli yeni konstruksiyalı forsunkası olan benzin püskürmə sistemindəki hidrodinamik proseslərin maksimal yanacaq verilişlərində hesabi tədqiqinin bəzi nəticələri.....</i>	206
MƏMMƏDOV E.Ə., ƏLİYEVA G.M.	
<i>Mingəçevir şəhərinin atmosfer havasının ekoloji qiymətləndirilməsi.....</i>	209
MAMEDOV Ə.A., ГАХРАМАНОВА С.М.	
<i>Электрокаталитическая очистка сточных вод.....</i>	211
FƏRHADZADƏ E.M., MUSAYEV Z.N., ŞİXƏLİYEVA S.Y.	
<i>Fırlanma tezliyi tənzimlənən asinxron mühərrik.....</i>	213
ƏHMƏDOV M.A., XƏLİLOV E.O.	
<i>Biliklər bazasının (BB) alqoritmləşdirilməsi və proqram üzrə reallaşdırılması.....</i>	215
HÜMBƏTƏLİYEV R.Z., ƏMİRASLANOVA R.İ.	
<i>Kompüter riyaziyyatında riyazi modelləşdirmənin konseptual əsasları.....</i>	217
MƏMMƏDOV E.Ə., RZABƏYLİ G.E.	
<i>Neft tərkibli çirkab suların təmizlənməsinin nəzəri əsasları.....</i>	219
MƏMMƏDOV E.Ə., NUHUYEVA Ş.S., ƏLİYEVA-CƏFƏROVA G.O.	
<i>Çirkab sulardan ağır metalların gilli torpaqlarla təmizlənməsi.....</i>	221
ЮСИФОВ Н.М., ДАШДЕМИРОВ К.Ш.	
<i>Продуктивности разных форм амаранта в условиях Азербайджана.....</i>	222
MUSTAFAFAYEV V.S., MUSTAFAYEV R.P.	
<i>IV sinif Assur qrupunun təcillərinin təyini.....</i>	225
AŞUROVA Ü.İ., ƏDİLOV Ə.H.	
<i>Sifon vasitəsilə suyun hündürlükdən aşırılması.....</i>	227
YUSİBOVA T.F., ABDULLAYEV Q.B.	
<i>Ətraf mühitin mühafizəsində layihələndirmənin və ekoloji ekspertizanın əhəmiyyəti.....</i>	230
İSMAYILOV M.B.	
<i>Azərbaycanın sənaye-energetika potensialı.....</i>	233
MƏMMƏDOV M.Ə., GUMAYEV M.H.	
<i>Nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz hərəkətində şəhər yollarının konstruksiyasına olan tələblər.....</i>	235
MУСАЕВ З.Н., АЛИЕВ Э.С.	
<i>Функциональные особенности стартер-генератора.....</i>	237

ДАВУДОВ Н.К., ВЕРДИЕВА Ф.Б. <i>Влияние горно-рудных залежей северо-восточной части Малого Кавказа на экологическое состояние окружающей среды.....</i>	239
HƏSƏNOV M.H., MƏHƏRRƏMZADƏ M.R. <i>İnformasiya təhlükəsizliyinin təşkili texnologiyaları və onların şəbəkədə tətbiqi.....</i>	241
HƏSƏNOV Z.Ə., XANƏHMƏDOVA S.Ə. <i>Statik momentin dəyişməsinə nəzərə almaqla sabit cərəyan mühərrikinin işə salınma prosesinin modelləşdirilməsi.....</i>	242
MEHDİYEV M.S., ASLANOV A.D., ZÜLFÜQARLI A.R. <i>Çay sularının özünü təmizləməsi prosesinin öyrənilməsində diferensial modellərin tətbiqi.....</i>	244
MEHDİYEV M.S., MAHMUDOVA A.G. <i>Üzvi birləşmələrin fiziki-kimyəvi və toksiki xassələrinin proqnozlaşdırılmasında topoloji yanaşma.....</i>	247
MAMEDOV F.X., ƏYİBOVA K.C., ZULFUGAROVA X.M. <i>Экспериментальное исследование температурного состояния обогреваемой трубы в условиях вынужденного движения углеводородов сверхкритического давления (скд).....</i>	248
HEYDƏROVA M.N., BAYRAMOVA N.S. <i>Müasir riyaziyyat təlimi və onun müəllim qarşısına qoyduğu tələblər.....</i>	251
RƏSULOV M.B. <i>Laqranj interpolasiya çoxhədlisinin yüksək tərtibli törəmələrinin determinantlarla ifadə olunması.....</i>	253
İSRAFİLOVA E.N. <i>IT risklərin keyfiyyət baxımından təhlili.....</i>	256
İSRAFİLOVA E.N., ƏLİYEV V.V. <i>Kanalların keçirtmə qabiliyyətinin artırılması məqsədilə aqreqatlaşdırılmış kanalların tətbiqi.....</i>	258
KƏRİMƏZADƏ G.S. <i>Xətti mühərrikli kəsic qurğunun modelləşdirilməsinə dair proqram təminatı.....</i>	261
MUFİDƏZƏDE H.A., İSMAİLLOVA F.F. <i>Оценочный расчет протекторной защиты.....</i>	263
MƏMMƏDOVA O.İ., ƏLİYEVƏ Ş.H. <i>İnsanlar, heyvanlar, bitkilər və təbiət hadisələri haqqında maraqlı qısa məlumatlar.....</i>	266
QƏHRƏMANOV S.Ə. <i>Müxtəlif metal və ərintilərin turşularda davamlılığının təyini.....</i>	267
MƏHƏRRƏMOVA M.H., NƏSRULLAYEVA G.M., YUSİFOVA M.R. <i>Çörək-bulka məmulatlarının hazırlanması texnologiyasına mikroyosunların tətbiqi.....</i>	269
QASIMOVA G.İ., BABAYEVA Ü.R. <i>Riyaziyyat elminin digər elmlərlə əlaqəsi.....</i>	271
GAZİEV A.T., OPUĐJOV B.M., GUSEYNOVA Ş.A. <i>Методы по предотвращению воздействия тяжелых металлов на растительный организм.....</i>	273
ŞƏMMƏDOV R.Z., CAVADOVA A.M. <i>Lənkəran bölgəsində bitən dərman bitkilərinin genetik davamlılığının artırılmasında rolu.....</i>	276
HEYDƏROV Ş.Ə. <i>Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün nəqliyyat xidmətinin rolunun yüksəldilməsinin bəzi məsələləri.....</i>	277
SƏLİMOV İ.N., MƏNSUROV Q.M. <i>İnSB əsasında yaradılmış Holl vericilərində nadir torpaq elementləri.....</i>	280
SƏLİMOV İ.N. <i>Fizikanın tədrisində kompüterin yeri və rolu.....</i>	281
ƏHMƏDOVA R.R., QULİYEVƏ A.A., AVDUNOVA A.M. <i>Tullantı qazlarında olan zərərli birləşmələrin təmizlənmə üsulları.....</i>	283
ƏHMƏDOVA R.R., BABAYEVA T.M., ƏSƏDOVA L.Ə. <i>İstilik elektrik mərkəzlərindən ayrılan qazlardan kükürlü birləşmələrin zərərsizləşdirmə üsulları.....</i>	285
AŞUROVA N.D., İDRİSOVA S.Ş., ƏLƏSGƏROVA R.Ə. <i>Sənaye tullantılarında olan zərərli maddələrin atmosfərə yayılmasının nəzəri araşdırmaları</i>	286
ШИРИНОВА H.A. <i>Пути снижения энергетической ценности хлебобулочных изделий с помощью компонентов растительного и животного происхождения.....</i>	288
ƏHMƏDOV M.Z., ƏLİYEVƏ S.F. <i>Ali təhsil müəssisələrində elektron təhsilin idarəetmə platformasının yaradılmasının əsas istiqamətləri..</i>	290

ƏLƏSGƏROV B.İ., SÜLEYMANOV S.E., CƏFƏROV F.T.	
<i>Təhsildə inovasiyaların tətbiqi.....</i>	293
İSMAYILOVA M.F., ƏHMƏDOV V.U.	
<i>Kompaktda təyin olunmuş kəsilməz funksiyaların Banax fəzasında izometrik sürüşmə operatorunun tipləri.....</i>	295
SƏFƏROVA P.S., MƏMMƏDOVA G.A.	
<i>Innovasiya fəaliyyəti və ətraf mühitin innovativ metodlarla qorunması.....</i>	296
ƏSGƏROVA H.A.	
<i>İlkin emalı zəruri olmayan və ya koaqulyasiya edilmiş təbii suların kimyəvi duzsuzlaşdırma sxeminin araşdırılması.....</i>	297
HÜSEYNOV M.Ə.	
<i>Üzüm şirəsinin istehlak xassələrinin öyrənilməsi.....</i>	299
АЛИЕВА К.Г.	
<i>Понятие о математическом объекте.....</i>	302
MİKAYILOV Ş.S.	
<i>Müasir təhsildə ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması amilləri.....</i>	303
ƏLİYEV Q.Ə., MAHMUDOVA S.V.	
<i>Atmosfer tullantılarında avtonəqliyyatdan atılan ziyanlı maddələrin azaldılmasına dair innovativ təkliflər.....</i>	305
PAŞAYEV M.Ə.	
<i>Proqramlaşdırma texnologiyası.....</i>	308
ABDULLAYEV V.Ş., MƏMMƏDOVA İ.Ə.	
<i>Bərabərsizliklərin bəzi üsullarla isbatı haqqında.....</i>	310
АЛИЕВА З.А.	
<i>Мониторинг и вибродиагностика паровых турбин.....</i>	313
SARIYEV V.İ.	
<i>Su mənbələrinin çirklənmədən mühafizəsi.....</i>	316
XƏLİLOV E.O.	
<i>Sənaye robotunun kompüter simulyasiyası.....</i>	318
АЛИЕВА З.А.	
<i>Усвоение знаний учащимся при изучении математики с использованием информационных технологий.....</i>	320
HƏSƏNOV A.Y.	
<i>Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsində Heydər Əliyev irsindən istifadə təcrübəsi.....</i>	321
MUSTAFAYEVA A.M.	
<i>Mobil robotun idarə edilməsi üçün robastlığı təmin edən tənzimləyicinin Matlab mühitində modelləşdirilməsi.....</i>	324
BABUŞOV S.N., MƏMMƏDOVA M.S.	
<i>Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi.....</i>	326
HÜSEYNOVA A.E., SEYİDOVA G.M., MUSTAFAZADƏ C.M.	
<i>Toksiki sənaye tullantılarının ümumi xüsusiyyətləri.....</i>	328
АББАСОВА Г.Ф.	
<i>Агротехнологические особенности и пищевые качества сои.....</i>	330
ABDURRAHMANOVA A.M.	
<i>Neft quyularının debitinin hesablanması üsulları.....</i>	332
QOCAYEVA A.M.	
<i>Su anbarlarının yaradılmasının müsbət və mənfi cəhətlərinin araşdırılması.....</i>	334
ƏLİZADƏ C.B.	
<i>Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisinin yüksəldilməsində proqramlaşdırma dilinin seçilməsi metodikası.....</i>	335
ƏLİZADƏ C.B., PAŞAYEV M.Ə.	
<i>Diofant tənliklərinin alqoritmləşdirilməsi.....</i>	338
HÜSEYNOVA L.İ.	
<i>Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının çaylarının ekoloji şəraitinə təsir göstərən müxtəlif amillərin təhlili və onların yaxşılaşdırılması yolları.....</i>	341
ELDAROV N.Ş.	
<i>Eroziya və ona qarşı aparılan tədbirlərin əsas istiqamətləri.....</i>	343

İSGƏNDƏROV E.Ş.	
<i>İkinci tərtib tənlik üçün bir spektral məsələnin məxsusi ədədlərinin asimtotikası haqqında.....</i>	345
МУСТАФАЕВ Ф.Ф.	
<i>Определение частот и формы собственных колебаний в пакерном оборудовании при спуске его в скважину в сложных условиях.....</i>	346
MƏMMƏDOV İ.Q., ABBASOV A.M.	
<i>Müasir müharibələr və ekoloji problemlər.....</i>	348
BAXŞIYEVA G.S.	
<i>“E-R mahiyyət-əlaqə” diaqramından istifadə etməklə kitabxananın verilənlər bazasının yaradılması....</i>	350
MƏMMƏDOVA İ. Ə.	
<i>İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətdə və təhsildə əhəmiyyəti.....</i>	353
İSLAMOVA Ş.Z.	
<i>Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin tarixi inkişaf mərhələləri və perspektiv istiqamətləri.....</i>	355
İSMAYILOVA S.A.	
<i>Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi.....</i>	357
MİRZƏYEVA F.A.	
<i>Bitkilərin böyümə və inkişafını sürətləndirən endogen amillər-fitohormonlar.....</i>	359
QARAYEV N.Ç.	
<i>Yeni nəsil şəbəkələr üçün xidmət idarəetmə sisteminin təhlili.....</i>	361
BAYRAMOV J.J., NURMAMADOVA F. N., MUSTAFAYEVA U.M., ATAYEV R.S.	
<i>Synthesis and X-ray Study of Single Crystals of Alloys of the $TlInS_2 - TlGdS_2$ System</i>	364
NƏSİROV R.E.	
<i>İnformasiya təhlükəsizliyi.. ..</i>	365
ALLAHVERDİYEVA A.Y.	
<i>İcbari tibbi sığorta: ilkin nəticələr və gələcək perspektivlər.....</i>	368

HUMANİTAR BÖLMƏ

ƏLİYEV İ.İ., ƏZİZOVA A.M.	
<i>Pedaqogikanı milliləşdirən mübariz pedaqoq.....</i>	370
CƏFƏROVA E.H., MƏMMƏDOV İ.M., YUSİFOVA M.R.	
<i>Lider – siyasi proseslərin subyektı kimi.....</i>	371
ZEYNALOV N.D.	
<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir.....</i>	374
ƏZİZOVA Z.M., ABBASOVA G.T.	
<i>Azərbaycanda unikal dil situasiyasının təşəkkülü.....</i>	377
ƏZİZOVA Z.M.	
<i>Elmi təhsilin əxlaqi-mədəni funksiyası.....</i>	379
İSMAYILOV M.Y., RƏHİMLİ G.H.	
<i>Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi vəziyyəti.....</i>	381
İSMAYILOV M.Y., SEYİDOVA A.M.	
<i>Xarici dil dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə yolları.....</i>	383
MANAFOV N.R., QƏDİROV M.M.	
<i>Azərbaycan dili şivələrində tarixi dövrlərin izləri.....</i>	384
SEYİDZADƏ B.M., MUSAYEV B.E.	
<i>Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər.....</i>	386
SEYİDZADƏ B.M., SƏMƏDOVA S.R.	
<i>Müqayisə ibtidai sinif şagirdlərinin özünənəzarətində başlıca vasitədir.....</i>	388
ŞAHBAZOVA Q.T.	
<i>Heydər Əliyev və Azərbaycanda təhsil islahatları.....</i>	390
ÇƏLƏBİYEV N.Z.	
<i>Müasir ailədə şəxsiyyətin sərəvət meyli və sosial yönəlişliyində dəyişmələrin psixoloji motivləri.....</i>	392

ƏLİYEV S.H., NƏCƏFOVA G.A.	
<i>Azərbaycan təhsilinin inkişaf istiqamətləri.....</i>	395
MƏMMƏDOVA R.M.	
<i>Uşaqlarda nitqin inkişaf xüsusiyyətləri.....</i>	397
YUNUSOVA G.K.	
<i>Ələkbər Şah Ruhinin şeirlərinin mövzu dairəsi.....</i>	399
HƏSƏNOVA P.M.	
<i>Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-mənəvi inkişafında çətinliklər və onların aradan qaldırılması imkanları.....</i>	402
BAXIŞOV V.B.	
<i>Azərbaycan Cümhuriyyəti məclisi-məbusaninin (parlamentinin) formalaşdırılmasının hüquqi əsasları..</i>	405
ASLANOV E.M., AXUNDOV A.Y.	
<i>XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində Gəncə xanlığının xarici siyasət fəaliyyəti.....</i>	407
MƏHƏRRƏMOVA S.S.	
<i>Azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından – indiki Ermənistan ərazisindən kütləvi deportasiyasından keçən 30 il.....</i>	409
HÜSEYNOV B.H.	
<i>Ocaqla bağlı toponimlərin folklor qaynaqları.....</i>	412
VƏLİYEVA Z.Ə.	
<i>Təhsildə keyfiyyət zamanın tələbidir.....</i>	414
ИСЛАМОВА Н.М., ГУСЕЙНОВА Л.Т.	
<i>Некоторые особенности употребления видовых пар глагола.....</i>	416
İSMAYILOVA M.M.	
<i>“Qarabağnamələr“də yurda məhəbbət motivləri.....</i>	419
MIKAYILOVA S.X.	
<i>The integration and globalization of tourism work.....</i>	421
ZEYNALOV Ü.Ə.	
<i>Azərbaycançılıq ideologiyası və İslam sivilizasiyası.....</i>	424
HAJIYEVA A.S.	
<i>Azerbaijan is H.Aliyev's greatest work.....</i>	426
АЛИЕВА А.Р.	
<i>Виды упражнений к темам “флаг символ нации”, “гимн Азербайджана”, “герб Азербайджана”..</i>	427
CABAROVA M.A.	
<i>Abdulla bəy Asi poeziyasında bədii ifadə vasitələri.....</i>	429
ƏHMƏDOV A.A.	
<i>Areal toponimlər.....</i>	432
MƏHƏRRƏMOV T.M.	
<i>Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan.....</i>	434
İBİŞOV A.R.	
<i>Ədəbiyyat dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə.....</i>	436
MƏMMƏDOV E.V.	
<i>Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyəti və təhsilimizin inkişafında onun xidmətləri.....</i>	438
ƏLİYEVA D.V.	
<i>Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətdə sosial inteqrasiyası.....</i>	440
MƏMMƏDOVA İ.R.	
<i>Multikulturalizmin Azərbaycan modeli.....</i>	442
HÜSEYNOVA G.M.	
<i>ADR-in elan olunduğu günə qədər olan tarixə bir baxış.....</i>	444
CÜMƏNOV D.A.	
<i>M.Ə.Sabir satiralarında eybəcərliyin yaradılması üsulları.....</i>	446
İSGƏNDƏROV T.Ə.	
<i>Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili.....</i>	448
KƏRİMOVA S.V.	
<i>M.Ə.Rəsulzadə publisistikasında Ana dilinin tədrisi.....</i>	450
ABDULLAYEVA S.F.	
<i>Səlcuqlar dönəmində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixinə bir baxış.....</i>	453

RAMAZANOVA K.Ş.	
<i>Uşaqqların yalan danışmasına səbəb olan amillər.....</i>	455
MƏHƏRRƏMOVA A.C.	
<i>Qloballaşma və Azərbaycan multikulturalizmi.....</i>	456
QOCAYEV S.M.	
<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Gürcüstan arasında sərhəd problemləri.....</i>	459
ƏHMƏDOVA A.A.	
<i>Azərbaycan dilçiliyində qoşma və köməkçi adların oxşar və fərqli cəhətləri.....</i>	460
ABBASOVA G.A.	
<i>Əhməd Cavad poeziyasında gizli qalan gerçəklər.....</i>	464
QURBANOVA G.Q.	
<i>Müasir dövrdə İngilis və Azərbaycan dillərində ölçü vahidlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti.....</i>	466
YUSİFOVA G.F.	
<i>Mürəkkəb sintaksis bütövlüyün koqnitiv və psixolinqvistik baxımdan təhlili.....</i>	467
КЕРИМОВА Н.Э.	
<i>Тема двойничества в английской литературе XIX века на примере произведений О.Уайлда “Портрет Дориана Грея” и Р.Л.Стивенсона “Странная история доктора Джекила и мистера Хайда”</i>	470
HÜSEYNOVA P.A.	
<i>Üzeyir Hacıbəylinin Cümhuriyyət dövründə (1918-1920-ci illərdə) qələmə alınan felyetonlarında müstəqillik ideali.....</i>	471
QƏNİYEVA R.Ə.	
<i>İngilis dili dərslərində yuxarı sinif şagirdlərinin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi.....</i>	473
ƏHMƏDOVA S.F.	
<i>Qloballaşma şəraitində müasir Amerika ədəbiyyatının dünya mədəni mühitinə təsiri.....</i>	474
İSAYEVA S.M.	
<i>Pedaqoji prosesin potensial imkanları.....</i>	477
QULİYEVA T.Ə.	
<i>Dağlıq Qarabağ global siyasətin obyektinə kimi. Xalq Cümhuriyyəti və Qarabağ.....</i>	480
NOVRUZOVA S.B.	
<i>XX əsr ədəbiyyatımızda tarixilik.....</i>	482
MÖVLAYEVA V.Ə.	
<i>Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının və Mingəçevir şəhərinin tikintisi haqqında.....</i>	484
İSMAYİLOVA İ.Ş., İSMAYİLOVA A.İ.	
<i>Müasir dövrdə şəxsiyyətin formalaşmasında qarşıya çıxan çətinliklər.....</i>	486
QULİYEVA S.M.	
<i>Müasir dünyada uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu.....</i>	488
RƏHİMOVA M.A.	
<i>Kiçik yaşlı məktəblilərin sosiallaşmasında sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin rolu.....</i>	490
CABBAROVA T. B.	
<i>Əqli tərbiyə yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasının mühüm vasitəsi kimi.....</i>	492
ƏSƏDOVA A.V.	
<i>Qafqazda qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin inkişaf tarixindən (şüşə məmulatı əsasında).....</i>	495
BAYRAMOVA N.İ.	
<i>Ümummillə lider Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının əsasında Azərbaycan dünyada tolerantlığın təəcəssümü kimi.....</i>	497
İSLAMLI A.Z.	
<i>Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində rənglərin bədii-fəlsəfi duyumu.....</i>	499
BABAZADƏ A.Ç.	
<i>Əzizə Cəfərzadə nəsrində mənbə və təxəyyüldən istifadə.....</i>	501
SÜLEYMANOVA S.N.	
<i>Türkiyə məşhur rus yazıçısı və şairlərinin əsərlərində.....</i>	503
ŞƏMİLOVA Ş.V.	
<i>Fransız dilinin tədrisində şeirlərin seçilməsi tətbiqi və rolu.....</i>	505
AĞAKİŞİYEVA S.A.	
<i>Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında Qarabağ mövzusu.....</i>	508

GİRİŞ SÖZÜ

Hacıyev Akif Novruz oğlu
Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru

Hörmətli konfrans iştirakçıları!
Əziz qonaqlar!

Bu il ölkəmizdə bir sıra mötəbər tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi, ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illik yubileyi, 31 mart Azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi, “Bakı Prosesi”nin 10 illiyi və s. Bu hadisələrin hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının tarixində dərin izlər buraxmışdır.

Bu gün universitetimizdə təşkil olunan “Qlobal tendensiyalar və müasir Azərbaycan” mövzusunda Respublika elmi konfransı onlardan birinə, ulu öndər Heydər Əliyevin 95 illik yubileyinə və gördüyünüz kimi çox aktual bir mövzuya həsr edilir.

Böyük nətiq, ideoloji lider, qurucu, yaradıcı dövlət adamı, qeyri-adi, unikal bir şəxsiyyət olan Heydər Əliyevin əməli fəaliyyəti də, həyatı da o dərəcədə önəmli və örnəkdir ki, onun hər bir məqamının işıqlandırılmasına ehtiyac duyulur, haqqında cild-cild kitablar yazılır və hələ çox yazılacaqdır. Çünki, Azərbaycan məhz ulu öndərin rəhbərliyi ilə keçid dövrünün bütün çətinliklərini inamla dəf edərək ictimai-siyasi inkişafın, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin, Azərbaycan xalqının milli mənlək şüurunun yüksəldilməsinin yeni fazasına qədəm qoymuş, ümummilli liderin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə isə daha möhtəşəm uğurlara imza atılmışdır.

11 aprel - Prezident seçkiləri demokratiyanın təntənəsi olmaqla yanaşı, xalqımızın ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinə inamını, etimadını bir daha nümayiş etdirdi və onun davamçısı İlham Əliyev növbəti dəfə seçicilərinin böyük səs çoxluğu ilə ölkə prezidenti seçildi. Son illər ölkəmizdə sabitliyin, milli təhlükəsizliyin təminatı, əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması, milli iqtisadiyyatın davamlı, dayanıqlı və şaxələndirilmiş inkişafının təminatı, ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində reytinginin yüksəldilməsi əsas məsələ kimi Prezidentin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Seçkilərdən sonra keçirilən andiçmə mərasimində cənab Prezident özünün qeyd etdiyi kimi “Bizim dünyadakı mövqelərimiz möhkəmlənir, Azərbaycan çox müsbət beynəlxalq reputasiyaya malik olan bir ölkədir. Bizə qarşı dünya birliyi tərəfindən rəğbət, dəstək var, biz bunu hiss edirik və əldə edilmiş nəticələr, qəbul edilmiş qərarlar bunu bir daha təsdiqləyir”. Təbii ki, bütün bunların arxasında ölkəmizin rəhbərinin apardığı güclü siyasəti dayanır.

Bizim də qarşımızda isə çox vacib bir məsələ durur: ümumdünya, qlobal proseslər kontekstində bizim cəmiyyətdə nələrin baş verdiyini dərk edərək hansı təmayüllərin, tendensiyaların üstünlük təşkil etdiyini aydınlaşdırmaq və müasir dövrün çağırışlarına cavab verməyə hazır olmaq üçün elmi-nəzəri təhlil və nəticələri elmi ictimaiyyətlə tanış etmək.

Fikrimizcə, yalnız dünyanın inkişaf tendensiyalarını müəyyən edərək, onun mümkün prioritetlərini dəqiqləşdirməklə dünyanın, regionun və ölkənin inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq olar. Bu gün bu meyillər bir-birinə dolaşaraq böyük dövlətlərin maraqları, iqtisadi və siyasi böhranlar və s. ilə pərdələniblər. Onları bir-birindən ayırmaq həyatda görmək lazımdır.

Düşünürük ki, konfransın plenar və bölmə iclaslarında bu barədə geniş müzakirələr aparılacaq, konfransa təqdim olunan 200-dən artıq tezis qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa imkan verəcəkdir.

Konfransın plenar iclasını açıq elan edir və işində uğurlar arzulayıram!

Heydər Əliyev müasir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusudur

*s.f.d., dos. İsmayilov İlham Mehrixan oğlu
Mingəçevir Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısının birinci müavini*

Ulu öndər bütün dövrlərdə öz xalqına xidmət edirdi və onun Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri misilsizdir. Azərbaycanın müstəqil ölkə kimi yaşamasında, Azərbaycanın uğurlu siyasət aparmaq iqtidarında olmasında, sözün əsl mənasında, siyasətimizin milli maraqlar üzərində qurulmasında Heydər Əliyevin danılmaz rolu vardır.

İlham Əliyev

Hər bir cəmiyyətin tarixi inkişafında qərarlaşmış sosial münasibətləri və ictimai şüuru kökündən dəyişən dönüş mərhələlərinə təsadüf etmək mümkündür. Azərbaycan xalqı məhz belə bir dövrü yaşamış və ölkədə baş verən hadisələr keçilmiş yolu dərinədən dönə-dönə dərk etməyi, nailiyyətlərə və səhvlərə obyektiv qiymətin verilməsini tələb edir. Bu, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan reallıqlarına uyğun yeni sosial və siyasi inkişaf konsepsiyasının işlənilməsi və həyata keçirilməsində olduqca zəruri tələbat olmuşdur. Xalqın tam hakimiyyətinin, bütün dövlət işlərinin və ictimai problemlərin həllində onun siyasi iştirakının təmin edilməsi müasir islahatçılıq prosesinin ilkin vəzifəsinə çevrilmişdi. Yeniləşmənin başlıca və heç də tam üzə çıxmamış sosial-iqtisadi potensialı məhz bunda görünür.

Əsrlər boyu yadelli işğalçılar tərəfindən təzyiqlərə məruz qalan Azərbaycan XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində öz taleyüklü problemlərinin həllinə düçar olmuşdur.

1988-ci ildə dünya birliyinin düşüncəsini cəlb edən Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatı əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçiliyimizi yenidən dirçəltdi. Hərəkat xalqın azadlıq amalının gerçəkləşməsinə güclü təkan verdi. Azərbaycan Parlamenti Müstəqillik haqqında Konstitusiya aktı qəbul edərək, dünya birliyinə özünü müstəqil dövlət kimi tanıtdı. Lakin bu müstəqilliyin ilk illəri xalqımız üçün çox çətin ictimai-siyasi proseslərlə müşayiət olundu. Bir tərəfdən Ermənistanın torpaqlarımıza təcavüzü, digər tərəfdən isə respublika daxilində sabitliyin olmaması, anarxiyanın baş alması gənc, müstəqil dövlət üçün ağır problemlər yaratmışdı. Bu hərcmərclikdən riyakarcasına istifadə edən qüvvələr, xüsusən meydan hərəkatında əslində anarxiyaya səsləyən şəxslər hakimiyyətə can atırdı. Lakin onların hakimiyyət hərisliyi reallaşsa da, idarəçilik təcrübəsinin olmaması, xaricdən olan təzyiqlər dövlətin dayaqlarını sarsıtdı. Xarici siyasətin düzgün aparılmaması, xüsusilə bir sıra qonşu dövlətlərlə münasibətlərin pozulması, ölkə daxili hakimiyyət davaları nəticəsində ölkədə milli qarşıdurma yaranmışdı. Xalq məhz bu sarsıntılı dövrdə ümid yerinə- Naxçıvana, Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevə üz tutaraq onu hakimiyyət sükənəsinə dəvət etdi, özünün dövlətçiliyini möhkəmləndirmək, dinc quruculuq işlərinin başlanması ümidlərini onunla bağladı.

Heydər Əliyev dövlətçilik üçün çox gərgin bir şəraitdə işə başladı. Ölkədəki daxili sabitliyi yaratmaq üçün inanılmaz dərəcədə güc, enerji sərf etdi, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün planlı, məqsədyönlü siyasət həyata keçirdi.

Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə ikinci qayıdışından sonra o, milli inkişaf proqramını həyata keçirməyə başladı. Bu proqramın əsas prinsiplərindən olan milli diplomatiyanın böyük əzmlə gücləndirilməsi, onun gənc, müstəqil Azərbaycanın dünya birliyinə obyektiv tanıtılmasında sosial-siyasi mexanizmə çevrilməsinə yönəlmiş fəaliyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki, müasir qloballaşma şəraitində hər bir ölkədən, xüsusilə də yeni demokratiyalardan çevik və incə diplomatik fəaliyyət qurmaq ciddi tələbdir. Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu milli diplomatiyamıza diqqət etdikdə, bir daha onun əsas prinsiplərinin əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan xəttin davamlılığı görünür. Məhz Heydər Əliyevin dəqiq, düşünülmüş diplomatiyası

sayəsində Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası genişlənmiş, ölkəmiz beynəlxalq iqtisadi, siyasi, informasiya strukturları ilə pozitiv, milli mənafelərimizə uyğun əlaqələr qurmuş, bununla da milli inkişaf üçün mühüm sosial-siyasi zəmin yaranmışdır.

Müasir Azərbaycanın memarı olan Heydər Əliyev hələ 1993-cü ildə deyirdi: “Biz Azərbaycanda demokratik, müstəqil respublika quraraq, sivilizasiyalı cəmiyyət uğrunda mübarizə apararaq, ümumi dünyəvi bəşəri dəyərlərin hamısından istifadə etməliyik. Biz çalışmalıyıq ki, Azərbaycan uzun illərdən, əsrlərdən sonra, ilk dəfə müstəqilliyini qazandıqdan sonra, bütün dünyaya öz tarixi nailiyyətlərini, öz milli ənənələrini nümayiş etdirə bilsin. Güman edirəm ki, Azərbaycan xalqının bu barədə həm tarixi, həm də müasir potensialı olduqca böyükdür. Bunların hamısından səmərəli istifadə olunarsa, Azərbaycan həm tam müstəqil demokratik dövlət olacaq, həm də bizim cəmiyyətimiz tam demokratik, hüquqi, ümumbəşəri dəyərlərin əsasında qurulan demokratik bir cəmiyyət olacaq.... Vəzifəmiz bundan ibarətdir ki, bunlardan səmərəli istifadə edək”[1].

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində baş verən uğurlu inkişaf proseslərini təhlil etdikdə, bir daha əmin oluruq ki, bütün bunlar əbədiyaşar Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Tarix sübut etmişdir ki, müstəqil dövlətçilik şəraitində yaşayan, öz milli dövlətini quran xalqlar bəşər sivilizasiyasına öz töhvələrini verməyə, onu zənginləşdirməyə qadirdirlər. Akademik R.Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, “müstəqillik həm də ona görə qiymətlidir ki, o, hər hansı bir xalqa, millətə öz milli həyatını istədiyi kimi, özünəməxsus şəkildə qurmaq imkanı yaradır, onun maddi və mənəvi qüvvələrinin, intellektual potensialının inkişafı üçün optimal şəraiti təmin edir” [2].

Demokratiyaya keçid haqqında olan nəzəriyyələrdən məlumdur ki, keçid dövrü ölkələrində uğurlu demokratiyaların formalaşması işində oxşar və ya analoji prosesləri müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətin inkişaf mexanizmlərinə dərinləndirən bələd olan Heydər Əliyev bilirdi ki, cəmiyyətin məqsədyönlü demokratikləşməsi üçün iki tərkib hissənin uzlaşması çox vacibdir. Birincisi, demokratik institutların rəvan işləməsinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi. İkincisi, sositumda demokratik proseslərin həyat qabiliyyətini təmin edən siyasi dəyərlərin və oriyentirlərin olması. Bu kontekstdə mədəni dəyər demokratik mühitin formalaşması üçün prioritet kimi çıxış edir. Belə yanaşdıqda demokratiya aşağıdakı əsas struktur amillərinə söykənir: İlk növbədə, milli birliyin təmin edilməsi və milli eyniyyətin əldə olunması; ikincisi, iqtisadi inkişafın və əhalinin ictimai rifahının nisbətən yüksək səviyyəsinə nail olunması; üçüncüsü, cəmiyyətdə demokratik normaların, dəyərlərin və oriyentirlərin kütləvi şəkildə yayılması. Bu amillər sırasına son vaxtlar demokratiyanın həyat qabiliyyətinin dördüncü amilini-təsirli və səmərəli dövlətin mövcud olması da qeyd edilir. Heydər Əliyev öz şəxsi siyasi təcrübəsindən bilirdi ki, posttotalitar və postavtoritar cəmiyyətlərin əksəriyyətində, o cümlədən postsovet məkanında dövlət idarəçiliyi və nəzarətinin səmərəli sistemini yarada bilməmişlər. Təbii ki, belə cəmiyyətlərdə demokratiyadan söhbət gedə bilməzdi.

Heydər Əliyev demokratik quruculuq prosesində dövlətin və cəmiyyətin Qərb nümunəsini və üslubunu kor-koranə təqlid edilməsinə cəhdin də əleyhinə olmuşdur. Təcrübəli siyasətçi kimi o, başa düşürdü ki, beynəlxalq iqtisadi-maliyyə strukturlarının belə taktika və strategiyaları diktə etməsi, ölkəni beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektdən qərb iqtisadiyyatının əlavəsinə çevirilməsi ilə nəticələnmə bilər. Belə vəziyyətə yol verilməməsi üçün hər bir ölkənin öz milli iqtisadiyyatını və siyasi strategiyasını yaratması və inkişaf etdirməsi vacibdir.

Demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsinin real bazası kimi Heydər Əliyev milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemə inteqrasiyasını vacib saymışdır. Önemli cəhət budur ki, o, dövlətin iqtisadi proseslərə qayıtması və bu işdə hakimiyyətin məsuliyyəti məsələsinə üstünlük verir. Bu baxımdan postkommunist dövərində Azərbaycandakı demokratik dəyərlərin və kütləvi siyasi meyillərin dinamikasının təhlili onun demokratik dövlət quruculuğu konsepsiyasında mühüm yer tutmuşdur.

Çox da uzaq olmayan tarixə-1993-cü ilin ictimai-siyasi proseslərinə diqqət etdikdə ilk növbədə belə bir reallıq üzə çıxır ki, Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə hakimiyyətə ikinci gəlişinin ilk dəqiqələrindən çoxlu irimiqyaslı iqtisadi, siyasi, hərbi, sosial, etnoslararası, dövlətlərarası problemlərlə üzləşməli oldu və bütün bu problemlərin həllinin ağırlığı onun çiyinlərinə düşdü.

Bunun üçün ilk növbədə cəmiyyətin və dövlətin real imkanlarını götür-qoy etməklə, tarixi məqamın xüsusiyyətlərini ciddi, hərtərəfli nəzərə almaqla, bütün problemlərin əhəmiyyətinə və məzmununa görə ayıraraq təsnifləşdirməklə strategiyanın müəyyən edilməsi zəruri idi. Dövləti idarəçilikdə nəhəng təcrübəyə və fundamental biliklərə malik olması Heydər Əliyevə az vaxt ərzində görüləcək tədbirlərin üstün istiqamətlərini fərqləndirməklə strategiya və taktikasını müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Belə bir taleyüklü şəraitdə Heydər Əliyev ilk növbədə xalqın özünə və dövlətinə olan inamını qaytarmaq, Azərbaycanın dövlət suverenliyini qorumaq və möhkəmləndirmək, xalqın milli mənafeələrini həyata keçirmək işində insanların fəaliyyətini aktivləşdirməkdən ibarət üstün istiqamətlərə diqqət etdi.

İndiki nəsil şahiddir ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın ən ağır günlərinə təsadüf etmişdi. Hətta Azərbaycan müstəqil dövlət kimi dünya xəritəsindən silinmək təhlükəsi ilə üz-üzə idi. Məhz Heydər Əliyev dühası ölkəni bu real təhlükədən xilas etdi. Bu gün tam əminliklə qeyd etmək olar ki, o vaxtdan keçən müddət ərzində müstəqil dövlətimizin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə xalqımız həyatın bütün sahələrində misli görünməmiş nailiyyətlər əldə etmişdir.

Heydər Əliyev hakimiyyətə tarixi qayıdışından sonra ölkədə hüquqi islahatların, demokratik dəyişikliklərin gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verdi. 1995-ci il noyabrın 12-də Prezidentin rəhbərliyi ilə hazırlanmış, müstəqil Azərbaycanın Yeni Konstitusiyasının ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilməsi, demokratik əsaslarla ilk parlamentin seçilməsi ölkənin siyasi tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Heydər Əliyevin 1993-cü ilin oktyabr ayının 10-da andiçmə mərasimindəki nitqində qeyd edirdi: “Müstəqil Azərbaycan respublikasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri respublikanın dövlət quruculuğunu təşkil etməkdir...Yolumuz demokratiya yoludur. Müstəqil Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət qurulmalıdır. Azərbaycan dövləti demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Öz tarixi ənənələrindən, milli ənənələrindən bəhrələnərək, dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməlidir” [3]. Onun söylədiyi bu fikir əslində hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində dövlətimizin qarşısında duran vəzifələri müəyyən edirdi. O, hakimiyyətə qayıdışından sonra respublika parlamentində hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, demokratik prinsiplərin bərqərar olunması, islahatların hüquqi bazasının yaradılması, əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində mühüm sənədlər qəbul edilmiş, ölkəmiz bir sıra beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Artıq bu gün Azərbaycan vətəndaşları əmindirlər ki, ölkəmizdə hüquqa, ədalətə söykənən, vətəndaş cəmiyyətinin və bazar iqtisadiyyatının inkişafına tam zəmanət verən qanunvericilik bazasının təməli qoyulmuşdur.

Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü ilə Milli Məclisə göndərilmiş hüquqi sənədlər, dövlət həyatının ayrı-ayrı sahələrini tənzimləyən qanun layihələri, sazişlər və konvensiyalar ölkədə qanunçuluğun inkişafına və hüquqi islahatların aparılmasına şərait yaratmışdı. Onun Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin onuncu ildönümünə həsr edilmiş təntənəli mərasimdəki nitqində respublikamızda hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində görülmüş işlər belə ifadə edilmişdi: “1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk milli Konstitusiyası qəbul olundu. Həmin il Azərbaycanın ilk Milli Məclisi seçildi...Milli Məclis 500-dən artıq qanun qəbul edibdir. Hər bir qanunun arxasında Azərbaycanda dövlət quruculuğunu təmin etmək, iqtisadi islahatlar həyata keçirmək, siyasi islahatlar həyata keçirmək, sosial islahatlar həyata keçirmək məsələləri durur. Azərbaycanı keçmiş sosialist ictimai-siyasi, iqtisadi sistemindən yeni sistemə keçirmək prosesini biz bu illərdə apardıq və buna da nail olmuşuq. Məhz bunların nəticəsində indi Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət öz fəaliyyətini uğurla həyata keçirir. Azərbaycan xalqı bunların nəticəsində öz müstəqil ölkəsində tam azadlığa çıxdır” [4].

Dövlət quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar, Avropaya inteqrasiya istiqamətində atılan addımlar sayəsində Azərbaycan Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatın tam hüquqlu üzvü olmuş, insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müxtəlif konvensiyalara qoşulmuşdur.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikada iqtisadiyyatın inkişafı üçün də münbit şərait yaradılmış, iqtisadi mühitin sağlamlaşdırılması istiqamətində mühüm islahatlar aparılmışdır.

Dünyanın bir sıra ölkələrinin tanınmış neft şirkətləri, iş adamları tərəfindən respublika iqtisadiyyatına böyük məbləğdə investisiya qoyulmuşdur. 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Bakıda dünyanın 11 ən iri neft şirkəti ilə bağlanan müqavilə həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan Parlamenti də bu sahədə öz üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirmiş, iqtisadi islahatların aparılması üçün vacib olan qanunvericilik bazasını yaratmışdır. Respublikada aparılan hüquqi, eyni zamanda sosial və iqtisadi islahatlar haqqında Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulubdur. Azərbaycan demokratiya yolu ilə gedir. Azərbaycan iqtisadiyyatda bazar iqtisadiyyatı yolu tutubdur və bu yol ilə irəliləyir, böyük nailiyyətlər əldə edir. Ölkəmizdə lazımı islahatlar həyata keçirilir. Sosial, hüquqi, iqtisadi islahatlar. Bunlar bir tərəfdən, Azərbaycanın dövlət quruculuğunu təmin edir, ikinci tərəfdən, sərbəst iqtisadiyyatın, bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin edir” [5].

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin Prezidentliyi dövründə respublikamızda çox böyük uğurlar əldə edilmişdir. Onun müdrik rəhbərliyi ilə respublikamızda görülən nəhəng quruculuq işləri, aparılan hüquqi, demokratik, dünyəvi islahatlar xalqımızın xoşbəxt gələcəyi naminə edilmişdir. Bu danılmaz həqiqət Azərbaycanın dünya birliyində tanınmasında müstəsna rol oynamışdır.

On beş ilə yaxındır ki, Azərbaycan dövlətinə ümummillə lider Heydər Əliyev siyasi məktəbinin layiqli yetirməsi Prezident İlham Əliyev rəhbərlik edir. Heydər Əliyev kimi təcrübəli dövlət rəhbərinin qurduğu təməl üzərində ölkənin inkişafını davam etdirmək onun hakimiyyətə gəlişinin ilk günlərindən qarşısına qoyulan vəzifə idi. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, belə bir möhkəm təmələ söykənmək ölkənin avtomatik olaraq inkişafını davam etdirəcəkdir. O, da etiraf edilməlidir ki, İlham Əliyevin ilk dəfə Azərbaycan Prezidenti seçildiyi vaxt dünya birliyində, planet miqyasında geosiyasi proseslər o qədər də rəvan getmirdi. Buna baxmayaraq artıq zəngin beynəlxalq təcrübəyə yiyələnmiş lider İlham Əliyev hakimiyyət sükanını əldə inamla idarə edərkən başa düşürdü ki, Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətin zəngin irsini inkişaf etdirmədən yeni uğurlara nail olmaq mümkün deyildir. İlham Əliyev ilk Prezidentliyi dövründə bu müdrik siyasi vəziyyətin qayəsini dərinədən dərk etmiş və qəbul etmişdir ki, ölçülüb-biçilmiş-balanslaşdırılmış daxili və xarici siyasət müasir diplomatik məkanda ən etibarlı siyasətdir. Ölkə daxilində mühüm milli layihə olan Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi inkişaf sürətini yüksəldir. İkinci və eləcə də, üçüncü Prezident müddəti illərində baş verən beynəlxalq, regional hadisələrdə o özünü peşəkar, artıq beynəlxalq problemlərin həllində inamla iştirak edən dövlət başçısı kimi nümayiş etdirdi. Zaqafqaziya regionunda, xüsusilə iri dövlətlərin maraqlarının kəsişdiyi bir regionda Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyev siyasi məktəbinin səriştəli, layiqli yetirməsi olduğunu bir daha sübut etdi, xalqın etimadını qazanan lider keyfiyyətlərini nümayiş etdirdi. Nəticədə 2018-ci ilin 11 aprelində xalq yenidən yüksək etimad göstərərək onu növbəti dəfə Azərbaycan Prezidenti seçdi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ötən on beş ilə yaxın prezidentlik fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bu illər dövlətçiliyimizin tarixində vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun dinamikasının artması, Azərbaycanın milli dövlət identikliyi prinsipinə sadıq qalması, yəni ölkəmizin “qərb modelləri” təqlid etməmək, yalnız öz milli köklərimizlə uzlaşan inkişaf xəttinin aparılması, bununla da, milli inkişaf modelinə üstünlük vermək dövrü olmuşdur. Bu illər dünya birliyi tərəfindən qəbul edilən yeni, suveren inkişaf modelinə təkamül dövrü olmuşdur. Bu illər sözün əsl mənasında Heydər Əliyevin qurduğu, yaratdığı müasir, müstəqil Azərbaycan Respublikasının daha böyük zəfərlər əldə etməsi illəri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2018-ci il aprel ayının 19-da Milli Məclisdə keçirilən andiçmə mərasimindəki nitqində söylədiyi “Son 15 il ərzində Azərbaycanda hərtərəfli inkişaf təmin edilmişdir. Bunun əsas şərti ondan ibarətdir ki, biz Ulu öndərin yolu ilə gedirik. Onun qoyduğu yol yeganə düzgün yoldur və Azərbaycanın müstəqillik tarixi bunun əyani sübutudur” fikri bir daha 2003-cü ildən sonrakı dövrdə əldə edilən uğurların Heydər Əliyevin xəttinə olan sədaqətdən irəli gəldiyini sübut edir [6].

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild. Bakı: “Azərnaşr”, 1997

2. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik: Demokratik inkişaf və müxalifət. “Dirçəliş – XXI əsr, 2003, № 62, s.24-45
3. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 1993, 11 oktyabr
4. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda H.Əliyevin çıxışı. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2001, 18 oktyabr
5. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 2002, 25 avqust
6. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 2018, 19 aprel

UOT 37; 371; 371:351.851

Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası: Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsində

*p.f.d., dos., Əməkdar müəllim Məmmədov Sahib Əmirxan oğlu
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri*

Son illərdə Azərbaycan təhsili yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyub. Ulu Öndərin təhsil strategiyasını uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin qayğısı nəticəsində ölkəmizdə təhsil sisteminin bütün pillələri üzrə dövlət proqramları uğurla həyata keçirilir. Bu, Prezident İlham Əliyevin təhsili dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri kimi diqqətdə saxlamasıdır. Dövlət tərəfindən təhsilin inkişafına göstərilən yüksək diqqət, eyni zamanda, Azərbaycanın dünya miqyasında tanınmasına və layiqli yerinin təmin olunmasına xidmət edir. Təhsilin inkişafı ümumi inkişaf templəri ilə uzlaşmalıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafının əsasında elmi tərəqqi dayandığından prioritetlər düzgün seçilməli və onun üzərində işlər müəyyənləşdirilmiş xətt üzrə aparılmalıdır. Təbii ki, hər dövlətin inkişafı onun ölkədəki intellektuallarından asılıdır. Milli intibahı təmin edən ən başlıca vasitə olan elm və təhsil həm də cəmiyyət qarşısında dayanan bir çox əsaslı problemlərin həllində vacib rola malikdir. Müstəqil müasir Azərbaycan da qlobal inteqrasiya mexanizminə qoşulmuş sivil, demokratik dövlət kimi öz inkişafını elm və təhsildən kənar da görmür.

Artıq həm yerli, həm də beynəlxalq ekspertlər bütün səviyyələrdə və bütün tribunallardan açıq şəkildə bəyan edirlər ki, prezident İlham Əliyevin “qara qızılı insan kapitalına çevirək” ideyası dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Müasir dövrdə dövlətimizin başçısının rəhbərliyi ilə ölkədə həyata keçirilən elm və təhsil sahəsində islahatları da məhz bu məqsəddə xidmət edir. Bu gün Azərbaycanın hər bir regionunda müasir standartlara cavab verən təhsil müəssisələri inşa olunur, təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün mütəmadi tədbirlər görülür. Azərbaycan təhsil sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü islahatlar aparılır. Qəbul olunan dövlət proqramları ölkəmizdə təhsilin yeni, keyfiyyətli inkişafına səbəbdir. Ölkə prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na dair sərəncamında deyilir: “İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir”[1].

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət başçısının “Azərbaycan respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında sərəncamı ölkədə təhsil sahəsində prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirməklə bərabər çoxminli təhsil işçiləri ordusunun stimullaşdırılması, milli təhsilimizin daha da inkişaf etdirilməsi və bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm məsələləri gündəmə gətirmişdir. Dövlət Strategiyası Azərbaycan respublikasında, keyfiyyətli nəticələri və əhatəliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə,

qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün aşağıdakı beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur:

- səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması;
- təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması;
- təhsilin nəticəsinə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinə malik, dövlət-ictimai xarakterli və dövlət-biznes partnyorluğuna əsaslanan idarəetmə sisteminin formalaşdırılması;
- müasir tələblərə cavab verən və ömürboyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması;
- təhsilin dayanıqlı və müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla yeni maliyyələşdirmə mexanizminin yaradılması.

Bu istiqamətlərin içərisində bütün fəaliyyətlərin əsasında duracaq bir məsələ kimi insan kapitalının inkişaf etdirilməsi dayanır. Doğrudur, insanın formalaşdırılması ümumilikdə cəmiyyətin problemdir və bu problemin həll olunması cəmiyyətə xas olan əksər sosial xarakterli məsələlərin aradan qaldırılmasına öz töhfəsini verir. Təhsil isə, öz növbəsində, cəmiyyətin inkişafına təkan verməklə onun irəliləyişlərini təmin edir. Bu mənada təhsilin “sosial fenomen” kimi cəmiyyətin tərəqqisindəki dəstəverici funksiyası hər kəsə məlumdur.

Azərbaycan təhsili müasir zamanın inkişaf meyillərini özündə cəmləməklə inkişaf edir. Qlobal dünyanın tələbləri ölkəmizin təhsil sisteminin daha da inkişaf edərək modern bir məzmun və forma kəsb etməsini qarşıya qoyur. Bu, müasir zamanda inkişafımızın əsasını təşkil edir. Çünki “ölkəmizin qarşıdakı illərdə əsas inkişaf yollarını müəyyənləşdirən Azərbaycanın İnkişaf Konsepsiyasında ənənəvi iqtisadiyyatdan bilik iqtisadiyyatı”na keçidin əsasının qoyulması, bunun üçün həlledici amil insan kapitalının adekvat inkişafının ön plana çəkilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu, təhsil sisteminin də kökündən dəyişilməsini, müasir təhsil sisteminin qurulmasını tələb edir. [2]

Bu gün Azərbaycanın müstəqillik yolunda uğurları onun inkişaf etmiş dünya ölkələri cərgəsində adının çəkilməsinə təminat verir. Ölkədə təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində sürətli irəliləyişlərin olması inkar edilməz bir fakta çevrilmişdir. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji yol xəritəsində qeyd edilmişdir. Göstərilmişdir ki, son illər yeni məktəb binalarının tikintisi və mövcud məktəblərin əsaslı təmiri ilə bağlı ciddi işlər görülmüşdür. Bütün bunlarla yanaşı, həm də bildirilmişdir ki, “bu müddət ərzində maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılmasına baxmayaraq, tədrisin keyfiyyəti dövrün tələbinə uyğun tam inkişaf etməyib” [3].

Bu sənəddə irəli sürülmüş fikrin strateji yükü istər-istəməz fəal düşünmə mənbəyinə çevrilməklə daha çox diqqəti cəlb edən iki istiqamətdə pedoqoji ümumiləşdirilmələrin başlanğıc nöqtəsi görünür. Onlardan birincisi, ölkəmizin təhsil sistemində təhsilin maddi-texniki bazasındakı irəliləyişlərlə bağlıdır. Son dövrlərdə ölkəmizdə təhsil müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi, xüsusilə integrativ müstəvidə yeni təhsil müəssisələrinin yaradılması, modul tipli təzə binaların inşa edilməsi, mövcud olan, lakin yararsız hala düşmüş təhsil ocaqlarının bərpa olunması, təmir edilərək müasir səviyyəyə çatdırılması ölkənin təhsil prioritetləri içərisində aparıcı bir kursa çevrilmişdir. Bu prosesdə maddi-texniki bazanın yaradılmasına sadəcə inşaedici bir fəaliyyət kimi deyil, təhsil prosesinin xüsusi motiv yaradan, öyrənmə resurslarını tamamlayan və onu davam etdirən bir vasitə kimi yanaşılmışdır.

İkinci başlanğıc təhsilin keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi ilə bağlıdır. Etiraf edək ki, təhsilin keyfiyyətinin yüksək olması müasir dünya ölkələrinin hər birini özünün milli səviyyəsində düşündürür. Həm də bu, qlobal bir düşüncənin mərkəzində dayanaraq beynəlxalq əhəmiyyət daşımaqla dünyəvi xarakterdə özünü göstərir. İstər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyələrdə həmin cəhətləri nəzərə almaqla təhsilin keyfiyyətini inkişaf etdirmək, optimal təhsil mexanizmləri yaratmaq üçün daha səriştəli və diqqətli olmaq zəruri hesab edilir.

Hazırkı durumumuz məktəbin, müəllimin yeni məzmun və texnologiyalarla işləməsi zərurəti ilə səciyyələnir. Burada yeni məzmun və texnologiyaların yaradılması onun pedoqoji, psixoloji, fizioloji xüsusiyyətlərinin şərh edilməsi və müəllimlər, pedoqoji işçilər tərəfindən mənimsənilməsi prioritet kimi qəbul olunur. Bu prosesdə yaradıcı pedoqoji fəaliyyətin təmin edilməsi üçün həm də ölkənin təhsil siyasətindəki tendensiyaların dərk olunması və onun dəstəklənməsi, praktik fəaliyyətdə rəhbər tutulması da vacib hesab edilir.

Dövlət strategiyasında yeni islahat istiqamətləri ilə əlaqədar olaraq Respublikada ümumi təhsil sisteminə mütəxəssis hazırlığının aparılmasında xüsusi rol oynayan pedoqoji yönümlü ixtisaslar üzrə tədrisi təşkil edilən universitetlər, o cümlədən Mingəçevir Dövlət Universiteti olaraq bu yeni islahat istiqamətlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılması istiqamətində uşaqların erkən yaş dövründə inkişafının səmərəli təhsil modelinə əsaslanan standartlarının və kurikulumların hazırlanması, o cümlədən məktəbəqədər təhsil üzrə milli məzmun standartlarının hazırlanması və ekspertizası həyata keçirilir. Sənəddə “səriştə əsaslı ümumi təhsil standartlarının və kurikulumların hazırlanması” istiqamətində yeni ümumi təhsilin milli məzmun və qiymətləndirmə standartlarının hazırlanması və ekspertizası, standartların təsdiqi mühüm yer tutur.

Təhsilin müddətinin müəyyənəşdirilməsi pedaqogikanın zəruri problemlərindən biridir. Elə bu səbəbdən də ümumi təhsilin optimal müddətinin müəyyən olunması həmişə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Ətrafında müzakirələr davam edən ümumi təhsilin müddəti məsələsində hələ də yekdil fikir yoxdur. Dünya ölkələrində 10,11,12,13, hətta 14 illik ümumi təhsil müəssisələri mövcuddur. Azərbaycan Təhsil İnstitutunun apardığı araşdırmalara istinadən qeyd etmək lazımdır ki, təhsil təcrübəsi öyrənilmiş 59 ölkədən 38-ində 12 illik ümumi təhsil sistemindən istifadə edilir.

Azərbaycanda xeyli müddət ümumi təhsilin 10-11 illik sistemindən istifadə edilmiş, hazırda isə 12 illik təhsil sisteminə keçilməsi planlaşdırılmışdır. Bu müddəanın əhəmiyyətliyini aşağıdakı şərtlərlə əsaslandırmaq olar.

Əvvəla, Dövlət Strategiyasında göstəriləni kimi, “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatına görə, hər hansı ölkədə istənilən təhsil pilləsi üzrə təhsil müddətinin bir il artırılması ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun 3-6 faiz artmasına gətirib çıxarır. İkincisi, yeni təhsil sisteminə keçid dünyanın bu standartlarla işləyən çox sayda ölkələri ilə müəyyən təhsil mübadilələrinin səmərəli qurulmasına imkan yaradır. Üçüncü, ümumi təhsilin dəyər yönümlü məqsəd daşması, şəxsiyyətin, vətəndaşın formalaşmasına xidmət etməsi missiyası özlüyündə təhsil müddətinin az və ya çox dərəcədə uzun olmasını tələb edir. Belə olduğu təqdirdə davamlı təhsilin daha möhkəm bünövrəsinin yaradılması üçün imkan yaranmış olur.

Göründüyü kimi, ölkəmizin təhsil siyasətində 12 illik təhsil xüsusi bir strateji xətt kimi dayanır. Onun reallaşdırılması təhsilin yenidən qurulmasına aid hissəsində xüsusi olaraq ifadə edilmiş və açıq şəkildə göstərilmişdir ki, yeni təhsil sisteminə keçiləcəkdir. Yaddaş məktəbindən tərəkür məktəbinə keçid təmin olunacaqdır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, ümumi təhsildə uğurlu fəaliyyət onun optimal modelindən çox asılıdır. Təbii ki, belə təhsil modelləri yaradılarkən məqsəd və vəzifələrin düzgün müəyyənəşdirilməsi vacib şərt kimi nəzərə alınır. Ona görə də, ilk növbədə, məqsədin müəyyən olunmasına xüsusi önəm verilir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda ümumi təhsilin məqsədi xüsusi olaraq göstərilmişdir: “Ümumi təhsil təhsilənlərə elmlərin ümumi əsaslarının öyrədilməsini, zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin aşılmasını, onların həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını tələb edir.

Ümumi təhsil təhsilənlərin fiziki və intellektual inkişafına, zəruri biliklərə yiyələnməsinə, onlarda sağlam həyat tərzinə və sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş tərəkürünün formalaşmasına, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissənin aşılmasına, ailə, cəmiyyət, dövlət və ətraf mühit qarşısında hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır” [4].

Bu məqsədə nail olmaq üçün optimal modelin işlənməsi xüsusi didaktik vəzifə kimi araşdırmaların aparılmasını tələb edir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, dünyanın ümumi təhsil modellərində daha çox müxtəliflik vardır. Xüsusilə ibtidai təhsil səviyyəsində bu müxtəlifliklər daha çox nəzərə çarpır. Konkret olaraq təcrübəsi öyrənilən 59 ölkədə ibtidai təhsil səviyyəsi on

dörd ölkədə 4, yeddi ölkədə 5, iyirmi üç ölkədə 6, bir ölkədə 7, beş ölkədə 8, beş ölkədə 9, dörd ölkədə ştat və regionlardan asılı olaraq 4 (5 və ya 6) il müəyyən olunur. Azərbaycanda isə hazırda 4 illik ibtidai təhsil tətbiq olunmaqdadır. Azərbaycanda təhsil islahatlarının əsasını təşkil edən humanist və humanitar prinsiplərin nəzərə alınması istər-istəməz ümumi təhsilin dəyər yönümlü xarakterə malik yaradılmasını tələb edir. İndiki halda aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələri bir daha göstərir ki, Azərbaycan mühitində ibtidai təhsilin səviyyəsinin ən azı 5-6 il olması inkişaf yönümlülük baxımından daha faydalı bilinir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumi təhsilin səviyyələrinin neçə illik olması bu vaxta qədər ciddi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Ola bilsin ki, ənənəvi təcrübələr və klassik fikirlər daha çox diqqəti cəlb etmiş və əhəmiyyət daşımışdır. Lakin yaradıcılıq təcrübəsi onu göstərir ki, fikirlərdə müxtəliflik və ziddiyyət olan məqamlarda tədqiqatların aparılmasına ehtiyac yaranır.

Yeni təhsil formasına keçid barəsində danışılarkən ilkin olaraq onun məzmunu araşdırılmalı, bu barədə konkret nəticələrə gəlinməlidir. Çünki təhsilin məzmunu bir nüvə kimi onu stimullaşdırır, uyğun strategiyadan istifadə edilməsini diqqətə edir. Ənənəvi olaraq ümumi təhsilin səviyyələri arasında əlaqələr sadəcə mürəkkəbə prinsipi əsasında qurulur. Bu, əslində ümumi təhsilin səviyyələri arasında əlaqələr üçün də xarakterikdir. Lakin zəruri olan bir neçə məqam vardır ki, onlar daha fərqli yanaşma tərzini kimi diqqətdə saxlanılmalıdır. Onlardan birincisi, ümumi təhsilin məzmununu artıq hesab edilən təlim yükündən təmizləməkdən ibarətdir. İkincisi, bir-birinə yaxın olan fənlərin birləşdirilməsidir. Üçüncüsü isə, yuxarı səviyyələrdə təhsil prosesinin təmayüllər üzrə təşkil olunmasıdır. Bu barədə Dövlət Startegiyasında açıq şəkildə qeydlər verilir, yuxarı siniflərin təmayüllər üzrə qurulacağı göstərilir[1]. Lakin ibtidai və ümumi orta təhsil səviyyələrinin hansı sinifləri əhatə etməsi qeyri-müəyyən qalır.

Yeni təhsil sisteminin formalaşmasının xarakterik cəhətlərindən biri də vaxt bölgüsü məsələsidir. Dərslərini yeni konsepsiyaya uyğun quraraq işləyən müəllimlərin əksər hissəsi dərslərdə qarşılıqlı qoyduqları məqsədin həyata keçirilməsində çətinlik çəkdiqlərini və bunun bilavasitə vaxt bölgüsü ilə əlaqəli olmasını bildirirlər. Doğrudan da, bu gün 45 dəqiqəlik akademik dərslərin yetərli olmaması, qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşmasına imkan verməməsi hallarını tez-tez müşahidə edirik. Bütün bunlar isə yeni təhsil sistemində təlim məqsədlərinə ayrılan vaxtda bağlı bir daha düşünülməsinə tələb edir.

Sadaladığımız xarakterik cəhətlər içərisində müasir məktəbin müəllim probleminin olması xüsusi qeyd olunmalıdır. Belə ki, bu gün müəllim sayının keyfiyyət baxımından yetərinə olmaması ölkədə təhsilin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bugünkü müəllim müasir texnologiyaları mənimsəməklə ondan yeri gəldikdə istifadə edə bildiyi kimi, həmin texnologiyaları yaratmağı, hazırlamağı da bacarmalıdır. Bu mənada müəllim həm adi, həm də elektron resurslardan, onların mahiyyət və məzmunundan xəbərdar olmalıdır.

Sonda ümummilli liderimizin dediyi bu sözlərlə fikirlərimizə konkretlik gətirmək istəyirik. Dövlətimizin dahi yaradıcısı Heydər Əliyev təhsil sahəsinin xalqımızın gələcəyi üçün vacib bir sahə olduğunu bu cür tövsiyə edir: "... İslahatları düşünülmüş qaydada aparsanız, formalizmə, konyukturaya yol verməyəsiz, Azərbaycan milli ənənələrinin üstündən keçməyəsiz. Bunlar həqiqətən lazımdır ki, həm Azərbaycan təhsili dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil səviyyəsinə ardıcıl surətdə çatdırılsın, həm burada səhvlər buraxılmasın, həm də mövcud işlər pozulmasın" [5].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Startegiyası". "Xalq qəzeti", 2013, 25 oktyabr
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı, 6 dekabr 2016-cı il
3. M.Cabbarov Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. İllik hesabat. Ön söz. Bakı, 2015
4. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. "Kurikulum" jurnalı, 2009
5. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1999-cu il, №5, səh. 9

Müstəqil Azərbaycanın Dövlət dil siyasəti qlobal tendensiyalar kontekstində

*s.f.d., dos. Cəfərova Esmira Hilal qızı
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Humanitar fənlər kafedrasının müdiri*

Akademik Ramiz Mehdiyevin “V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu cəmiyyətin hansı istiqamətdə hərəkət etdiyini anlamağa imkan verən dünya miqyaslı məkandır” adlı məqaləsində [2] müasir dövrümüzün inkişaf tendensiyalarında dünya, region və ölkə üçün mühüm əhəmiyyətə malik 4 əsas qlobal tendensiyaya diqqət yetirilir: onlardan birincisi, məhz humanitar amilin və onun tərkib hissəsi kimi multikulturalizm siyasətinin, iqtisadiyyat və ictimai həyatda əhəmiyyətinin artmasıdır, ikincisi, yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq, ləyaqət və hüquqa hörmət edən siyasət dünyaya sabitlik gətirəcəkdir, üçüncüsü, qloballaşma dövründə dövlət müstəqilliyi və bu dövrün çağırışlarına cavab verməyə qadir olan siyasi liderə daha çox ehtiyac var, dördüncüsü isə regional münaqişələrin həll edilməməsi çox ciddi sarsıntılara gətirib çıxara bilər.

Göründüyü kimi, ikinci minilliyin sonlarında üzə çıxan qloballaşma prosesinin meydana gətirdiyi inkişaf tendensiyaları içərisində humanitar amil birinci yeri tutur. Bu amilin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilən multikulturalizm siyasətinin yeridilməsi isə müstəqil dil siyasətinin aparılması və milli dili daha da inkişaf etdirmək şansını reallaşdırmağa imkan verir. Lakin beynəlmiləl Azərbaycan milliləşmə missiyasını qloballaşma kontekstində həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Çünki, dünyaya inteqrasiya yenidən qapıları xarici dillərə açmağa vadar edir. Bununla belə, tarix göstərir ki, burada narahatlıq üçün heç bir ciddi əsas yoxdur, belə vəziyyət, əksinə, dil sahəsində tarazlı siyasət yeridilməsinə şərait yaradır.

Tarix boyu dil siyasətinin düzgün aparılmaması, yaxud da heç aparılmaması milli azlıqların bir sıra dillərinin yox olmasına, milli, yaxud mədəni oxşarlığın aradan qaldırılmasına səbəb olmuş, solumun ayrı-ayrı qrupları arasında münaqişələrə və s. yol açaraq bütövlükdə vəziyyəti destabilləşdirmiş və bəzən sosial kataklizmlərə səbəb olmuşdur.

Dil ətraf aləmin dərk edilməsində, insanın dünyagörüşü və anlayışlar sisteminin əsası kimi milli və mədəni identikliyin yaradılmasında çox güclü idarəetmə vasitəsidir. O nəinki dil siyasəti adlanan fenomenin mövcudluğunu, həm də “dil-cəmiyyət-dövlət” sisteminin savadlı tənzimləmə proseslərinin fəvqəladə əhəmiyyətini əsaslandırır.

Çoxmillətli dövlətlərdə savadlı dil siyasətinin aparılması məsələsi xüsusilə kəskin dayanır, çünki burada dil situasiyasının balanslı vəziyyətinin pozulması dövlətin təhlükəsizliyi məsələsini sual altına qoyur.

Azərbaycanda dil siyasətinin tarixi müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu yüz il əvvələ təsadüf edir. Ona qədər Azərbaycan dili xalqın fədakarlığı sayəsində, hətta imperiya əsarətində olanda belə qorunub saxlanılmış və nəticədə, müasir qloballaşma dövründə istənilən elmi və texniki anlayışı dəqiq ifadə etməyə qadir olan bir dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Cümhuriyyət hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan-türk dilini rəsmi dövlət dili elan edərək, bu dilin tətbiq olunması üçün böyük imkan və şərait yaratsa da həmin dövrdə yüksək səviyyəli elmi kadrların kifayət qədər olmaması və gənc dövlətin qısa zaman kəsiyində mövcudluğu dilimizin geniş fəaliyyətinə və inkişafına imkan verməmişdi.

Bu səbəbdən də, heç təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycanda dil siyasətindən söhbət düşəndə dilşünaslar, ədəbiyyatçılar, siyasətçilər, tənqidçilər və digər görkəmli şəxsiyyətlər, alimlər və ziyalılar ölkəmizdə dil siyasətinin formalaşdırılması, ana dilimizin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi məsələsini ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlayırlar. Məhz onun təşəbbüsü, qətiyyəti, sarsılmaz iradəsi, yorulmaz səyi və prinsipliliyi nəticəsində hələ sovet dövründə – 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında Azərbaycan SSR Konstitusiyasına ayrıca maddə

daxil edilmişdir. Nəticədə, hətta daxili idarəetmə sistemində əsasən rus dilində işləyənlər belə rəsmi sənədlərlə işləyəndə Azərbaycan dilindən istifadə etməyə məcbur idilər.

Nəhayət, Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyə qovuşduqdan sonra dilimizin həqiqətən dövlət dili kimi işlədilməsinə, dəftərxana və kərküzarlıq işlərinin üslubunun inkişafına real zəmin yarandı. Lakin, 1992-ci ildə emosiyaların təsiri altında Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin adı “türk dili” adlandırıldı və təbii ki, bu tələsik qərar çox ciddi etirazlara səbəb oldu. Xalqın təkidli tələbi ilə 1993-cü ildə yenidən Azərbaycana rəhbərliyə dəvət olunan ümummilli lider Heydər Əliyev, heç nəyə baxmayaraq, dövlət siyasətinin prioritetlərini müəyyənləşdirərkən digər vacib məsələlərlə yanaşı dil siyasətinə də xüsusi diqqət yetirdi.

Ulu öndər bu məsələdə azərbaycançılıq ideologiyasının rolunu vurğulayaraq, burada dil amilini başlıca vəzifələrin müxtəlif sahələr arasında daxili əlaqəni üzə çıxarmaq, ideologiyayı mükəmməl bütöv bir sistem kimi formalaşdırmaq üçün tələb olunan birləşdirici amillərdən biri kimi qeyd edir, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanda dilin sosial mahiyyətinə, sintetik funksiyasına böyük önəm vermiş, onu dövlətçiliyin inkişafına xidmət edən mühüm addım kimi qiymətləndirirdi.

Məlum həqiqətdir ki, milli ədəbi dilin əsasında rəsmi dil üslubunun formalaşdırılması dövlətçiliyin çox mühüm şərtidir. Burada söhbət dövlət idarələrindən, rəsmi dövlət tədbirlərindən və rəsmi yazışmalardan gedir. Lakin Azərbaycan siyasi müstəqillik əldə etdiyi və dilimizin dövlət dili olmaq şansı qazandığı bir vaxtda digər siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi sahələr kimi dilimizin də belə məsul rol oynaması məsələsinə tam hazır olmadığı üzə çıxdı.

Neçə onilliklər ərzində hətta hüquqi cəhətdən Azərbaycan dili dövlət dili elan olunduqdan sonra da dövlət dili kimi rus dilindən istifadə olunması, rəsmi sənədlərin rus dilində yazılması, dövlət strukturlarında çalışan adamların bir çoxunun rusdilli olması dilimizin bir dövlət dili kimi formalaşmasına mane olmuşdur. Bu səbəbdən beynəlxalq əlaqələrin aparılması, dövlətlərarası münasibətlərin qurulması üçün tələb olunan spesifik peşəkar və diplomatik dil də təbii ki, formalaşmamışdır. Məhz belə bir mürəkkəb məqamda dilimizin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi yükünü də Heydər Əliyev öz üzərinə götürmüşdü.

Ulu öndərin dil siyasəti sahəsində fəaliyyəti təkcə fərmanlar, dilin inkişafı ilə bağlı sərəncamlarla, ona münbit şəraitin yaradılması ilə bitmirdi. Dövlət dilini inkişaf etdirmək üçün dövlətçilik təfəkkürü lazım idi ki, bu təfəkkür də ən yüksək səviyyədə elə Heydər Əliyevin özüne xas idi.

1995-ci ilin payızından məsələyə məhz azərbaycançılıq ideologiyası prizmasından yanaşaraq dilimizin adı ilə bağlı müzakirələr başlandı. Demokratik, fikir azadlığı şəraitində keçən müzakirələr onunla nəticələndi ki, dilimizin adının işləndiyi şəkildə, yəni Azərbaycan dili adlandırılması daha məqsədəuyğun hesab edildi.

Ümumiyyətlə, ulu öndərin apardığı dil siyasəti həmişə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil etmişdir. Heydər Əliyev əməli surətdə sübut etmişdir ki, ölkədə aparılan dil siyasəti milli dövlət quruculuğu siyasətinin və azərbaycançılıq konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Bu fikrin məntiqi davamı 1995-ci ildə ümummilli liderin şəxsən rəhbərliyi ilə işlənilib-hazırlanmış və qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına “Dövlət dili” adlanan ayrıca bir maddənin (maddə 21) daxil edilməsi oldu.”Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir, biz azərbaycanlıyıq., respublikamız Azərbaycandır. Ancaq tarix , dillilik elmi nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan dili dünyada mövcud olan türk dilləri qrupuna daxildir”söyləyən ulu öndər müstəqilliyimizin onuncu ilində bir daha dil problemini qabardaraq “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdı. Beləliklə, qətiyyətlə demək olar ki, dilimizin inkişafının qarantı dövlətdir. Azərbaycan dili həm də dövlət müstəqilliyimizin mühüm qarantlarından biridir. Verilmiş bu fərman isə, heç şübhəsiz, Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən rəsmi sənəddir.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol tapması, dünyanın mötəbər tribunalalarından səsəndirilməsi ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dil siyasətinin nəticəsidir.

Prezident İlham Əliyev ulu öndərin dil siyasətini uğurla davam etdirir. Prezident İlham Əliyevin ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işlənməsi üçün göstərdiyi siyasi iradə, məqsədyönlü işlər Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri ailəsində mötəbər mövqə qazanmasına xidmət edir. Hələ cənab İlham Əliyevin 2004-cü ilin 12 yanvar tarixində imzaladığı sərəncamla Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən gözəl nümunələrinin latın qrafikası ilə yenidən nəşri kütləvi şəkildə həyata keçirilmişdir. Prezidentin həmin ilin 27 dekabr tarixli sərəncamıyla isə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri kütləvi tirajla nəşr olunaraq bütün təhsil müəssisələrinin kitabxana şəbəkəsinə hədiyyə edilmişdir.

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci ildə prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam isə dilimizə, onun inkişafına və tətbiqinə dövlət qayğısının ən bariz ifadəsidir. Bu sərəncam Azərbaycanda dil siyasətini müəyyənləşdirən ilk Dövlət Proqramı statuslu sənəd olub ən yüksək dəyərə malikdir. Çünki dil siyasətinin strategiyası uzunmüddətli, məqsədyönlü və təsisatlı xarakterə malikdir: onu, bir qayda olaraq, dövlət işləyib-hazırlayır və həyata keçirir. Bununla belə dövlət bu strateqiyanı əsassız seçmir, o dil situasiyası və tendensiyaları nəzərə alır. Təsadüfi deyil ki, 2012-ci ildə prezidentin başqa bir sərəncamıyla (29 may) AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə qərar verildi v’ bununla da dil siyasətinin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar açıldı, Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradıldı və “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” hazırlanaraq Prezidentin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edildi. Dövlət Proqramının qəbul edilməsində məqsəd Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tətbiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini təmin etməkdir. Bu sənəd eyni zamanda dilçilik sahəsində çalışan alimlərin, mütəxəssislərin, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin üzərinə çox mühüm vəzifələr qoymaqla onları bu istiqamətdə daha səmərəli işlər qörməyə səsləyir.

Dövlət Proqramının icrasını təmin etmək məqsədilə qəbul edilən müvafiq Tədbirlər Planında nəzərdə tutulan maddələr sırasında Azərbaycan dilinin və nitq mədəniyyətinin tədrisi və tətbiqinin genişləndirilməsi məsələsi də global məsələlər sırasında yer almışdır.

Məlumdur ki, peşəkar müəllim hazırlığının əsasında nitqin ciddi və məqsədyönlü öyrənilməsi durur. Bu o deməkdir ki, məhz nitq fəaliyyətinə tərbiyəvi, məsuliyyətli yanaşma və məhsuldar dil şüuru peşəkarlığın uğurudur. Filoloq-müəllim bu gün nitqdə olan qüsurlarla, arqon, çeynənmiş jarqon sözlərlə mübarizədə demək olar ki, təkdir. Lakin V.Suxomlinski deyirdi ki, “hansı fənni tədris etməyindən asılı olmayaraq hər bir müəllim dilçi, filoloq olmalıdır. Söz bizim ən vacib pedaqoji alətimizdir, onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz” [4, 115]. Bu həssas, incə, etibarlı, iti və qüdrətli alət unudulduqda tərbiyə gücsüz və aciz olur. Pedaqoji ünsiyyət məsələlərinin həllinə ünsiyyət vasitələrini və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət sahəsində qanunları bilməklə nail olmaq olar. Bu sahədə bilik və vərdislərə yiyələnmək nəticə etibarilə məcmu halında müəllim şəxsiyyətinin kommunikativ mədəniyyətində əsas komponentlər – dil, nitq mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, emosional mədəniyyət birləşir. Bu baxımdan ali məktəblərdə təqdim olunan “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kursu müxtəlif fəaliyyət sferalarında müasir ədəbi dilin öyrədilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Digər tərəfdən, tələbələrin pedaqoji təcrübəsi çərçivəsində də əsasən “müəllimin nitq mədəniyyəti” məsələsinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki fikrimizcə, tələbələrin linqvistik-kommunikativ hazırlığında tədrisin əsas vasitəsi kimi gözəl nitqə malik olmaq həm müəllimin peşə fəaliyyətinin təkmilləşməsinə, həm də gələcəkdə şagirdlərin tərbiyəsinə və inkişafına şərait yaradar. Nəticədə, müəllimin natiqlik qabiliyyəti cilalanar.

Beləliklə, gələcək müəllimin hansı ixtisasa yiyələnməsindən asılı olmayaraq, linqvistik hazırlığın əsasında yenə də məhz pedaqoji natiqlik qabiliyyəti durur. Bu isə təmiz, səlis, zəngin, dəqiq, aydın və bütövlükdə savadlı nitqi, müəllimin özünün və şagirdlərinin nitqini təhlil edə bilmək bacarığını, şəraitə uyğun müxtəlif dil vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

İstənilən mütəxəssisin peşə hazırlığının əsas tərkib hissələrindən biri kimi dilin və nitqin məqsədyönlü və ciddi şəkildə öyrədilməsi olmalıdır. O sərbəst danışmağı bacarmalı, bir çox kommunikativ məsələlərin həllinə hazır olmalıdır. Çünki, bu, ona yalnız şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir vasitəsi kimi yox, həm də auditoriya ilə işdə kömək edir.

Gələcək müəllimin bilməli olduğu konkret nitq bacarığının və təcrübəsinin hərtərəfliliyi onun linqvistik hazırlığının çoxaspektlilik prinsipi əsasında həyata keçirilməsini tələb edir. Bu isə fakültənin ixtisas istiqamətindən, tələbələrin gələcək ixtisaslarının kommunikativlik dərəcəsindən asılı olmayaraq tədris prosesinin mərhələli təşkilini şərtləndirir.

Beləliklə, nitq mədəniyyəti güclü stabilləşdirici ictimai amildir. Bədii dilin qorunması, saxlanması və müdafiəsi, yəni dəqiq və düşünülmüş dil siyasəti, xüsusilə də təhsil sahəsində bütövlükdə, ümumi və fərdi nitq mədəniyyətinin tərbiyə olunmasına geniş yol açar. Nitq mədəniyyətinin vəziyyəti isə təkcə maddi və mənəvi mədəniyyətin vəziyyətinin göstəricisi deyil, həm də bu sahələrin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün güclü stimuldur.

Ana dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi təkcə dövlətin işi deyil. Ata-babalarımızın bizə əmanət etdiyi doğma dilimizi milli kimliyimizin atributu kimi dəyərləndirərək onun saflığını, müqəddəsliyini qoruyub saxlamaq hər birimizin borcudur.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 620 s.
2. Mehdiyev R. V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu cəmiyyətin hansı istiqamətdə hərəkət etdiyini anlamağa imkan verən dünya miqyaslı məkandır” məqaləsi. “Azərbaycan” qəzeti, 2016, 28 oktyabr
3. Социологическое обозрение. Том 6, №3, 2007, 122 с.
4. Сухомлинский В.А., Избранные произведения в 5 томах. Том 5. Киев, 1980, 683 с.

UOT 321;323; 061.213; 329.728

Azərbaycan gəncliyi müstəqillik illərində

*Əhmədov Kamal Nizami oğlu
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Tələbə Gənclər Təşkilatının sədri*

Ölkə gənclərinin global tendensiyaların təsiri altında müasir inkişaf səviyyəsi ölkədə aparılan gənclər siyasətinin mühüm istiqamətidir. Qısa zamanda əldə olunan bu uğurun səbəbi gənclər sahəsində dünya təcrübəsinin dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı tətbiq olunmasıdır.

Müasir dövrdə ən aktual mövzularından biri olan qloballaşma prosesi əvvəllər yalnız bir iqtisadi proses kimi izah olunurdu. Lakin vaxt ötdükcə qloballaşmanın təkcə iqtisadi bir mahiyyət kəsb etmədiyi ortaya çıxdı. İnsanlar nəinki iqtisadi, siyasi, sosial sərhədləri aşmaq istəyir, onlar həm də mədəni və mənəvi birliyə can atır. Qloballaşma prosesi bütün dünya ölkələrini əhatə dairəsinə alan iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi-ideoloji bir prosesdir.

XX əsrin sonlarında inkişaf etmiş ölkələrdə qloballaşma prosesinin təkamül etməsinə güclü şərait yarandı. Sosializimin bir sistem kimi aradan çıxması nəticəsində inkişaf etməyə başlayan azad bazar iqtisadiyyatı regionlaşma proseslərini qloballaşma proseslərinə qarşı qoyurdu. XX yüzilin sonunda dünyada baş verən global proseslər, xüsusilə də Varşava Müqaviləsi Təşkilatının ləğv edilməsi, “soyuq müharibə”nin başa çatması beynəlxalq aləmdə siyasi mühitin ciddi şəkildə dəyişməsi və yeni geosiyasi vəziyyətin yaranması ilə nəticələndi. Mühüm geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bəyan etməsi, XX əsrin

80-ci illərin sonu və 90-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər, milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun yeni xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və həyata keçirilməsini ən vacib və prioritet məsələ kimi ön plana çəkilmişdir.

Azərbaycan müstəqilliyini qazandığı ilk illərdən üzləşdiyi siyasi-iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq dünyada gedən inkişaf proseslərindən geridə qalmır və artan inkişaf xətti ilə irəliləyir. Atəşkəsin imzalanması və Əsrin müqaviləsi ilə başlayan sabit inkişaf yolu Azərbaycanın dünyaya inteqrasiya prosesi ilə müşayət olunmağa başlanmışdır. Bu prosesin mərkəzində dayanan əsas tendensiyalardan biri ölkənin gənclərinin dünya çağırışlarına cavab vermək potensialının yaradılması idi. Dünyanın istənilən ölkəsində gənclər sosial-iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvələrindən biri, cəmiyyətdə islahatları hərəkətə gətirən qüvvə hesab olunur. Əhalisinin 2,6 milyon nəfərini və ya 26,3 faizini təşkil edən Azərbaycan gənclərinin 50,9 faizi şəhər yerlərində, 49,1 faizi isə kənd yerlərində yaşayır. Qloballaşma dövründə milli maraqlara və milli dəyərlərə əsaslanan, beynəlxalq təcrübəni nəzərə alan Azərbaycan dövlətinin gənclər siyasəti, gəncləri ölkədə gedən proseslərdə həm iştirakçı, həm də bəhrələnən sosial qrup kimi qəbul edir. Gənclərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onların problemlərinin həlli, hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daha ciddi tədbirlər görmək, həyata keçiriləcək gənclər siyasətini istiqamətləndirmək məqsədilə hazırlanmış və Ümummili lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2002-ci ilin may ayından qüvvəyə minmişdir. Müstəqil Azərbaycanın gənclərinin inkişafı naminə 1994-cü il iyulun 26-da Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi yaradılmış, 1995-ci ildə Azərbaycan gənclərinin forumunun keçirilməsi təşəbbüsü bəyənilmiş, 2 fevral 1996-cı il tarixində müstəqil Azərbaycan gənclərinin ilk forumu keçirilmişdir. 1996-cı ildə “2 fevral – ümumrespublika Gənclər günü”nün təsis edilməsi, bir daha Azərbaycanda gənclər siyasətinin formalaşmasının bariz nümunəsidir.

Qlobal tendensiyaların təsiri ilə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən kreativ-intellektual gənclərin elmi-ictimai fəaliyyətinin inkişafına xidmət edən Azərbaycan Respublikası Gənclər Fondunun yaradılması, gənclər üçün Prezident Mükafatının təsis edilməsi və s. bu kimi mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkə gəncliyinin dünya çağırışlarına cavab verə bilməsi üçün aparılan dövlət siyasətinin bir hissəsidir. Son illər Bakıda və regionlarda istifadəyə verilən “Gənclər ev”ləri də gənclərin maraq dairəsinin genişləndirilməsi, asudə vaxtın mənalı və səmərəli təşkilində həlledici amil kimi çıxış edir. 2005-2009 və 2011-2015-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan gəncliyi” Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi, ardınca “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi və nəhayət, 2017-ci il sentyabrın 15-də ölkə Prezidentinin “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramına dair sərəncamı, həmçinin həmin proqramın məqsəd və vəzifələri göstərir ki, ölkə gəncliyi qloballaşma prosesinə və dünya çağırışlarına məqsədli şəkildə hazırlanır.

Ötən dövr ərzində gənclər siyasəti və gənclərlə iş sahəsində bir sıra mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Ölkənin bütün sahələrində gənclərin fəallığı, təşəbbüskarlığı, irimiqyaslı layihələrin icrasında və idarəetmədə rolu artmış, vətənpərvərlik ruhu və vətəndaşlıq mövqeyi möhkəmlənmiş, könüllülük hərəkəti genişlənmiş, 2012-ci il Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi, I Avropa Oyunları, Formula -1 Bakı Qran Prisi və 2017-ci il IV İslam Həmrəyliyi Oyunları nəticəsində isə daha böyük vüsət almışdır. Mingəçevir Dövlət Universitetinin tələbələrinin I Avropa Oyunlarında könüllü olaraq yaxından iştirak etməsi gənclərimizin dövlət gənclər siyasətində iştirakına bir nümunədir. “Azərbaycan gəncliyi” 2011-2015-ci illərdə Dövlət Proqramının icrasına dövlət büdcəsindən 60 milyon manata yaxın vəsait ayrılmışdır. Hesabat dövründə 554-ü respublikadaxili, 121-i isə beynəlxalq səviyyədə olmaqla 675 tədbir həyata keçirilmişdir. Gəncə şəhərinin Avropa Gənclər Forumunun təşkil etdiyi müsabiqədə 2016-cı ilin “Avropa gənclər paytaxtı” seçilməsi isə xüsusilə qeyd olunmalıdır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və qloballaşması prosesləri gənclərin həyat və düşüncə tərzinə də ciddi təsir göstərməkdədir. Gənclərin məşğulluğu və sahibkarlığın inkişafı üçün biznes inkubatorların, texnoparkların yaradılması onların maddi durumunun, rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına imkan vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, Mingəçevir Dövlət Universitetində tələbələrin yaradıcılığı və

təşəbbüslərinin stimullaşdırılması, eləcə də Startap layihələrə dəstək verilməsi məqsədilə İnnovativ Biznes İnkubasiya (İBİ) mərkəzi 2016-cı ilin aprel ayında “Nəqliyyat Rabitə və Yüksək Texnologiyalar nazirliyi”nin dəstəyilə yaradılmışdır. Elə həmin ildə Nazirliyin nəzdində fəaliyyət göstərən İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun maliyyələşdirdiyi 4-cü qrant müsabiqəsində Mingəçevir Dövlət Universitetindən verilmiş 4 Startap layihə qalib elan olunmuş və fond tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Müasir Azərbaycan Gəncinin yetişdirilməsində beynəlxalq mübadilə proqramlarının rolu böyükdür. Dövlət Gənclər siyasətinin əsas istiqamətlərindən olan gənclərin beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etməsi və yüksək reytingli universitetlərində təhsil almalarına şərait yaradılması ölkədə insan kapitalına qoyulan investisiya kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq təşkilatlarla aparılan səmərəli əməkdaşlığın nəticələrindən biri kimi Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən TEMPUSTASİS proqramına Azərbaycanın ali məktəblərinin fəal cəlb olunmasını qeyd edə bilərik. Bu proqram çərçivəsində tələbə mübadiləsi, mütəxəssis hazırlığı, müəllimlərin xaricdə təcrübə keçməsinin təşkili, ali təhsil müəssisələrinin müasir informasiya texnologiyaları və tədris avadanlıqları ilə təchizatı üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilib. Belə ki, bu proqramın maliyyə-texniki yardımını ilə Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti və Mingəçevir Dövlət Universitetində bir sıra məqsədyönlü işlər həyata keçirilmişdir.

Avropa İttifaqı ilə gənclər sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlıqda “Erasmus plus” proqramının payı böyükdür. 2014-2020-ci illər arasında tətbiq olunacaq və beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində Erasmus Mundus, Tempus, Alfa, Edulink və Sənayeləşmiş Ölkələrlə Əməkdaşlıq proqramlarını özündə birləşdirən Erasmus plus proqramının məqsədi ali təhsil müəssisələrində çalışan və təhsil alan gənclərə yeni bacarıqlar qazandırılması, onların fərdi inkişaflarının gücləndirilməsi və məşğulluq imkanlarının artırılmasıdır.

“2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” ölkəmiz üçün mütəxəssis yetişdirilməsi sahəsində dövlət gənclər siyasətinin ən uğurlu proqramlarından biri olmuşdur. Ümumilikdə 3558 nəfər gəncin yararlanmış olduğu bu proqramın əsas məqsədi ölkədə rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından ölkənin müasir tələblərə cavab verən mütəxəssislərə olan ehtiyacının ödənilməsi, Azərbaycan gənclərinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli ali təhsil almaları ucun lazımı şəraitin yaradılması, istedadlı gənclərin dünyanın aparıcı ölkələrində təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsi prosesinin mütəşəkkilliyi və səmərəliliyinin artırılmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin imzaladığı və “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına əsasən hazırlanmış “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı ölkədə gənclər siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsi istiqamətində atılan növbəti mühüm addımdır. Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycanda gənclər siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaq, cəmiyyətin bütün sahələrində gənclərin fəal iştirakına şərait yaratmaq, onların yaradıcı və innovativ potensialının üzə çıxarılmasını dəstəkləməkdir. Məqsəd, həmçinin gənc nəslin sağlamlığını qorumaq, gənclərin təhsil və məşğulluq məsələlərinə diqqəti artırmaq, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək, ölkədə könüllülük hərəkatını inkişaf etdirməkdir. Dövlət Proqramının icrasının nəticəsi olaraq gənclərin vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsi, fiziki və psixi sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, iqtisadi fəallığının artırılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, intellektual inkişafının və elmi fəaliyyətinin stimullaşdırılması, qeyri-formal təhsil vasitəsilə gənclərin inkişaf etdirilməsi, mədəniyyət və incəsənət sahələrində istedadların üzə çıxarılması və dəstəklənməsi, ictimai həyatda daha fəal iştirakının stimullaşdırılması, hüquqi biliklərinin artırılması, informasiya texnologiyaları sahəsində bilik və bacarıqlarının artırılması və həmçinin beynəlxalq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi gözlənilir.

Dövlət proqramından əldə olunacaq nəticələrə nəzər yetirsək dünyada gənclər sahəsində gedən inkişaf tendensiyaları ilə uyğun olduğunu görürük. Nəticə etibarilə ölkə gəncliyinin inkişafı 2021-ci ildə yeni zirvəsində olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: “Elm”, 2004
2. “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
3. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası haqqında məlumat (2007-2015);
4. “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramının hesabatı
5. “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ

UOT 332.133.6

Universitet klasterlərinin yaradılmasına strateji yanaşma

p.f.d., dos. Hacıyev Akif Novruz oğlu
i.f.d., dos. Hüseynova Emiliya Yəhya qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Klaster modeli XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq tətbiq edilən bir mexanizmdir və tətbiq edildiyi ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Klasterlər - eyni və ya bənzər sektorda fəaliyyət göstərən, əlaqəli və bir-birini tamamlayıcı fəaliyyət sahələrinin müəyyən coğrafi bölgədə yerləşməsi ilə meydana gələn, ümumi infrastruktur, texnologiya, vahid bazar, işçi qüvvəsi və xidmətləri paylaşaraq qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin qurulması, kommunikasiya və qarşılıqlı dialoq imkanlarına malik olan sahibkarlıq subyektlərindən ibarət sistemlərdir. Eyni zamanda, klasterlərdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında həm rəqabət, həm də əməkdaşlığın eyni anda təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Klaster daxilində bənzər sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar həm rəqabət edir, həm də eyni klasterdə birlikdə hərəkət edirlər. Burada sahibkarlıq subyektləri və digər iştirakçılar rəqabət üstünlüyü əldə edilməsi üçün müştərək hərəkət edirlər. Belə bir sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərmələri kiçik və orta sahibkarlara rəqabət üstünlüyü qazandırır. Nəticə olaraq bu sistemin tətbiqi ilə sahibkarlıq subyektlərinin xərcləri aşağı düşür, marketinq imkanları genişlənir, məhsuldarlıq göstəriciləri yüksəlir, ixracları artır, araşdırma və inkişaf etdirmə qabiliyyətləri güclənir. Bu isə yeni məhsulların bazara çıxarılmasına, yeni şirkətlərin qurulmasına, məşğulluğun yüksəlməsinə, regionların inkişafına və infrastruktur xidmətlərinin təkmilləşməsinə səbəb olur. Klasterlər regionda mal və xidmətlərin ixracı vasitəsilə əhalinin maddi rifahının artmasına xidmət edən və bir- biri ilə əlaqəli olan sənaye sahələrinin qrup şəklində yerləşməsidir. Klasterlərin tədarük zəncirinin bütün həlqəsini əhatə etməsi və dəstək xidmətləri, həmçinin xüsusi infrastruktur təminatını özündə birləşdirməsi onları ənənəvi istehsal sahələrindən fərqləndirir.

Klasterləri ancaq öz daxilində yer alan şirkətlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün deyildir. Klasterlərin əmələ gətirdikləri iqtisadi dəyərin yaranmasında köməyi olan digər sektorlar, müəssisələr, qurumlar və institutlar da klaster məfhumuna daxildirlər. Məsələn, məişət əşyaları istehsalı ilə məşğul olan klaster yalnız məişət əşyası istehsalı ilə məşğul olan müəssisələri deyil, eyni zamanda tədarükçüləri, köməkçi sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələri, avadanlıq istehsalçıları və lazımı infrastruktur təmin edən digər qurumları da əhatə edir.

Dövlət tərəfindən müəyyən stimullarla təmin olunan müəssisələrin müəyyən bir coğrafi regionda qısa bir müddət ərzində əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət əldə etməsi uzun müddətli perspektivdə həmin müəssisələrin daha çox inkişafa ehtiyac hiss etmələrinə və rəqiblərinin fəaliyyət göstərdikləri regionlara genişlənmələrinə gətirib çıxarır. Bunun əsas səbəbi klasterlərin olduğu regionlarda müvafiq sahələrdə ixtisaslaşmış və peşəkarlaşmış tədarükçülərlə, keyfiyyətli işçi qüvvəsi ilə, texniki bilik və dəstəyi təmin edəcək qurumlarla əlaqələrin qurulmasının asan olması və bunun da məhsuldarlığı artırmasıdır. Rəqib müəssisələrin eyni mühitdə fəaliyyət göstərməsi, müştərilərin həmin regionda öz ehtiyaclarına görə ən sərfəli müəssisəni seçmələrini asanlaşdırır. Belə bir vəziyyətdə müəssisələr arasındakı rəqabət artır və yeni innovasiyaların tətbiqi sürətlənir.

Növlərinə görə klasterləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Coğrafi klasterlər – biznes şəbəkəsi, istehsalçılar, təchizatçılar və digər əlaqədar qurumların eyni regionda fəaliyyəti nəticəsində yaranan klasterlərdir.

Sektoral klasterlər – eyni sektorda fəaliyyət göstərən biznes şəbəkəsi tərəfindən yaradılan klasterlərdir.

Horizontal klasterlər – maddi və insan resurslarının birgə istifadəsi və paylaşılması, həmçinin istehsal olunan məhsulların birgə satışının təşkili nəticəsində yaranan klasterlərdir.

Vertikal klasterlər – məhsulların istehsalından başlayaraq son istehlakçıya qədər olan təchizat zəncirini özündə əks etdirən klasterlərdir.

Klasterlər çərçivəsində vacib məqamlardan biri də universitetlər və digər təhsil müəssisələri ilə sənaye müəssisələri arasında daha yaxın əlaqələrin qurulmasının əlverişli olmasıdır. Eyni sahədə və eyni coğrafi ərazidə toplanmış, bir-biri ilə əlaqədə olan rəqabətə açıq müəssisələr həmin sahənin inkişafına köməklik göstərəcək təhsil müəssisələrinin regionda qurulmasını asanlaşdırır. Stanford Universitetinin Silikon Vadisi klasterinin yaxınlığında yerləşməsi, innovativ texnologiyalar sahəsində ixtisaslaşmış klasterlərin Massaçusets Texnologiya İnstitutunun (MIT) və ya Kembric Universitetinin ətrafında fəaliyyət göstərmələri buna misal ola bilər. Klasterlərin ən yaxşı inkişaf etdiyi ölkələrə nümunə kimi İtaliya, Almaniya, İngiltərə, İsveç, Yaponiya, Fransa, ABŞ, Çin, Hindistan, Pakistan, Braziliya, Meksika və s. göstərilə bilər. Təyinatına görə klasterlər sənayenin bütün sahələrini əhatə edir və Sinqapur, Malayziya, Tayvan və digər ölkələrdə yüksək texnoloji məhsul istehsalına stimül verir.

Azərbaycanda regional klasterlərin inkişafı ilə bağlı dövlət siyasətinin istiqamətləri son illər qəbul edilən müxtəlif dövlət proqramlarında, hökumətin konsepsiya və strategiyyalarında əks olunub. Məsələn, 2012-2020-ci illərdə üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramına əsasən üzüm istehsalı və emalı sahəsində klasterlər yaradılması, “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası təmin edilməli, ölkənin bölgələrində iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi - istehsal klasterlərinin yaradılması, sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramında sənaye klasterlərinin yaradılmasının vacibliyi əks etdirilib. Nəhayət, 2016-cı ilin dekabrında təsdiqlənən milli iqtisadiyyatın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi klaster yanaşmasının tətbiqinə daha çox diqqət yetirir və sektorların inkişafı üzrə ən müxtəlif xəritələrdə klaster mexanizminin tətbiqi ilə bağlı yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nə görə, Azərbaycanda regionlarda işçi qüvvəsinin Bakı şəhərinə nisbətən əhəmiyyətli səviyyədə ucuz olması bölgələrdə əməkətutumlu klaster inkişafı üçün böyük potensial formalaşdırır. Bu baxımdan əyalətlərdə təhsil - təlim prosesi və ixtisaslı kadr hazırlığı, klaster yaratma təşəbbüslərinin dəstəklənməsi əsas prioritetlər sırasına daxil edilib. Universitet klasterlərinin “təhsil – tədqiqat – innovasiya” zəncirinin effektivliyini artırma biləcəyi nəzərə alınaraq bəzi ixtisaslaşmış universitetlərdə klasterlərin yaradılmasının təşviqi, bu klasterlərdə əldə olunan elmi nəticələrin istehsala tətbiqinin stimullaşdırılması nəzərdə tutulur.

Strateji Yol Xəritəsinə görə kiçik-orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin bazarlarda mövqelərinin qorunub saxlanması və istehsal xərclərinin azaldılması məqsədilə horizontal və vertikal klasterlərin yaradılması vacibdir və sənaye klasterləri daxilində istehsal olunan məhsullarda KOS subyektlərinin payının 40 faizə çatdırılması və 3 innovasiya yönümlü regional klasterin yaradılması hədəf göstəricilər olaraq müəyyən edilib. Sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlərdən biri budur ki, KOS subyektləri üçün özəl investisiyalara əsaslanan yeni özəl sənaye klasterləri yaradılsın. Bundan əlavə, Yol Xəritəsində qeyd edilir ki, istehsalın xarakterinə uyğun olaraq üzüm, pambıq, tütün və təbii çayın ilkin emalı müəssisələri həmin məhsulların istehsal edildiyi regionlarda yerləşsə də, ərazi klasterlərinin yaranmasına səbəb olmamışdır. Belə ki, bu müəssisələrdə yalnız ilkin emal prosesləri həyata keçirilir. İlkin emaldan keçən məhsul isə ya ixrac olunur, yaxud da istehlak bazarlarında yerləşən müəssisələrdə son məhsula çevrilir. Bunu nəzərə alaraq, hər bir bölgənin potensialına uyğun aqrar-sənaye əsasında klasterlərin yaradılması, aqroparklar, aqrobiznes inkubatorları və startaplar şəbəkəsinin genişləndirilməsi mühüm hədəflərdən biri kimi müəyyən edilib.

Lakin dövlət proqramı və strategiyyalarında klasterləşmənin iqtisadi inkişaf vasitələrindən biri kimi müəyyən edilməsi nə qədər müsbət addım olsa da, bu mexanizmin uğur qazanması üçün ciddi araşdırmalara ehtiyac var. İlk növbədə, klasterlərin inkişafına mane olan amillər müəyyən edilməli, onların aradan qaldırılması üçün strateji yanaşmalar ortaya qoyulmalıdır.

Beynəlxalq təcrübələrin təhlili göstərir ki, ərazi klasterlərinin inkişafına mane olan bir sıra tipik əsas faktorlar mövcud olur. Əsas manelərdən biri ölkədə innovasiyaların zəif inkişafıdır. Xüsusilə də biznes sektorunun innovasiyalara marağı zəif olduqda, klasterlərin inkişafı çətinləşir. Dünya Bankının statistikasına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə araşdırma və inkişaf (R&D) xərclərinin ÜDM-də payı 2-4% intervalında dəyişir. Ən yüksək göstərici İsrail, Finlandiya və Koreya kimi iqtisadi baxımdan qabaqcıl ölkələrdə müşahidə edilir. Eyni zamanda, adı qeyd olunan ölkələrdə araşdırma və inkişaf (R&D) üzrə xərcləmələrin əhəmiyyətli hissəsi məhz biznes sektoru tərəfindən reallaşdırılır. Məsələn, İsraildə araşdırma və inkişaf xərclərinin 80%-dən bir qədər çoxu məhz sahibkarların payına düşür.

Ümumilikdə, inkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında tədqiqat və araşdırma ilə bağlı xərclərin orta hesabla 50-80%-i məhz biznes sektorunun, yerdə qalan hissəsi isə hökumətin və universitetlərin hesabına təmin edilir. Dünya Bankının məlumatına görə Azərbaycanda araşdırma və inkişaf üzrə xərclərinin ÜDM-də payı təxminən 0,2 faiz ətrafındadır. Dövlət Statistika Komitəsinin tədqiqat və işləmələrlə bağlı xərclərin strukturuna dair məlumatına görə həmin xərcləmələrdə biznes sektorunun xüsusi çəkisi cəmi 5 faiz təşkil edir. Bu problemin həllinin əsas yollarından biri tədqiqatların kommersiyalaşmasıdır. Tədqiqat təşkilatlarının innovasiya və texnoloji tapıntılarının bazar dəyəri, müştəriləri olmalıdır. Onların məhsullarını asanlıqla reallaşdırma bilməlidirlər. Eyni zamanda innovasiyaları maliyyələşdirən, texnoloji layihələrin riskini üzərinə götürən vençur fondlar mövcud olmalıdır. Texniki-texnoloji ixtisaslar alan tələbələrin, bu sahənin alimlərinin elmi araşdırmalarını və innovativ ideyalarını maliyyələşdirən mexanizmlər işlək və əlçatan olmalıdır. Bundan əlavə, universitetlərin elmi araşdırma potensialının gücləndirilməsinə ehtiyac var. Hazırda Azərbaycanda araşdırma və inkişaf xərclərinin ən yaxşı halda 8 faizi universitetlər vasitəsilə reallaşdırılır və həmin vəsaitin özü də kifayət qədər azdır.

KOS-ların klasterlərə zəif cəlb edilməsi növbəti manelərdən biri hesab edilir. Klasterləşmənin uğurlu nümunələrinin yarandığı ölkələrin hamısında klasterlərin aparıcı oyunçuları sırasında KOS-ların xüsusi yeri var. KOS-ların klaster inkişafında aktiv rol alması üçün onların bilik və bacarıqlarının yüksək olmasından savayı zəruri həcmdə ilkin kapitalın mövcudluğu da mühüm şərtlər sırasındadır. Xüsusilə də startaplar üçün maliyyəyə çıxışı asanlaşdıran mexanizmlərin zəif inkişaf etdiyi, KOS-ların müxtəlif təşviq mexanizmləri ilə rəqabət potensialının gücləndirilmədiyi şəraitdə klasterlərin formalaşması, iqtisadiyyatda aparıcı rol oynaması çətin baş verir. Bu problemin həlli üçün yollardan biri KOS-ları dəstəkləyəcək investisiya və vençur fondlarının yaradılması və inkişafı üçün insitutsional mühitin yaradılması ola bilər.

Regional inkişafda klaster mexanizminə mane olan amillərin aradan qaldırılması üçün əsas vasitələrdən biri klaster inkişafına dair strategiyanın işlənməsi ola bilər. Klaster siyasətinin hədəfləri, hökumətin bu siyasətdən gözləntiləri, dəstək mexanizmləri, klasterlərin formalaşdırılması meyarları və klaster xəritələşməsinin prinsipləri, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının çərçivələri bir strategiyada əks etdirilməlidir. Strategiya çərçivəsində ərazi klasterlərinin inkişafın mane olan faktorların aradan qaldırılması üçün regionların rəqabətçilik təhlilinin aparılması çox önəmlidir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında sənayenin dəstəklənməsi və klasterlərin yaradılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- Azərbaycan sənayesində klaster modelinin tətbiqi məqsədilə beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın qurulması;
- Normativ-hüquqi bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi;
- Regionlarda sahələr üzrə iqtisadi vəziyyətin təhlil edilməsi və klaster yaradılması üçün əlverişli olan sahələrin müəyyənləşdirilməsi;
- İlkin olaraq mebel sənayesi sahəsi üzrə ixtisaslaşmış kiçik və orta sahibkarların iştirakı ilə görüşlərin və müzakirələrin təşkil olunması;
- Klasterləşmənin təşviqi üçün stimullaşdırıcı tədbir kimi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun güzəştli kreditlərinin verilməsinin nəzərə alınması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

UOT 330.34; 330.35; 338.26/.28; 339.97

Strateji Yol Xəritələri kontekstində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri

*i.e.d., prof. Əyyubov Veysəl Seyfəl oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri” cərçivəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin reallaşdırılmasında ali təhsil müəssisələrinin rolu və fəaliyyət istiqamətlərinin davamlı olaraq araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafındakı rolu baxımından bu məsələ Mingəçevir Dövlət Universitetinin elmi-tədqiqat fəaliyyətində xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının araşdırılması bir daha subut edir ki, ölkəmiz müstəqillik yoluna qədəm qoyduqdan sonra iqtisadi və sosial sahələrdə uğurla icra edilən islahatlar nəticəsində respublikamız iqtisadi-sosial sahələrdə yüksək inkişafa nail olmuş və dünya iqtisadiyyatına uğurla inteqrasiya olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan aşağıdakı iqtisadi inkişaf mərhələlərini keçməklə tənəzzüldən tərəqqiyə doğru irəliləmişdir.

1. Tənəzzül dövrü (1992-1994-cü illər).
2. Dərin iqtisadi islahatlar, keçid və bərpa dövrü (1995-2003-cü illər).
3. İqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü (2004-2014-cü illər).
4. Aşağı neft qiymətləri dövrü (2014-cü ildən sonrakı dövr).

2004-2017-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,8 dəfə, qeyri-neft bölməsi 2,8 dəfə, sənaye sahəsi 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,7 dəfə, qeyri-neft ixracımız 4,1 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 13,5 dəfə, xərcləri isə 14,2 dəfə artıb. Orta illik iqtisadi artım tempi 12,2 faiz təşkil etmiş, minimum əmək haqqının səviyyəsi 3,5 dəfə, orta aylıq pensiya isə 4,7 dəfə artmışdır. Ölkəmiz dünyada iqtisadi artım sürətinə görə ön sıralarda, MDB ölkələri arasında isə ilk yerdə qərarlaşmışdır. Hazırda Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi 6 faiz, işsizlik səviyyəsi isə 5 faiz civarındadır. 1995-ci ildən hazırkı vaxta kimi ölkə iqtisadiyyatına 233,5 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuş, o cümlədən 2004-2016-cı illərdə bu investisiyalar 200 milyard ABŞ dolları civarında olmuşdur ki, bunun da 111 milyard ABŞ dolları xarici investisiyalardır. Qeyd edilən illərdə qeyri-neft bölməsi istiqamətlənən investisiyaların miqdarı 9,6 dəfə artmışdır.

2017-ci ildə də dinamik inkişaf təmin edilmiş və əsas makroiqtisadi göstəricilər üzrə əvvəlki ilə nisbətən artıma nail olunmuş, xüsusilə yenə də qeyri-neft bölməsinin payı ümumi daxili məhsulda 2,7 faiz, qeyri-neft sənayesi 3,7 faiz, qeyri-neft ixracı 24,4 faiz, kənd təsərrüfatı 4,2 faiz, əhalinin gəlirləri 8,3 faiz artmışdır. Valyuta ehtiyatlarımız 23 dəfə artaraq 42 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Respublikada qeyri-neft bölməsinin davamlı, dayanıqlı və şaxələndirilmiş inkişafına dövlət və hökumət səviyyəsində qəbul edilmiş ardıcıl proqramlar nəticəsində nail olunmuş və onların icrası bu gün də xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf uğurları beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da daim yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, 2009-cu ildə Azərbaycan Dünya Bankının “Doing Business” hesabatında “Dünyanın aparıcı islahatçı ölkəsi” kimi qiymətləndirilmişdir. Davos Dünya İqtisadi Forumunun “2016-2017-ci illər üzrə global rəqabətlə davamlılıq hesabatında” Azərbaycan 37-ci, 2017-2018-ci illər üzrə isə 2 pillə irəliləyərək 137 ölkə sırasında 35-ci yer tutmuş, MDB respublikaları isə, məsələn, Rusiya 38-ci, Qazaxıstan 57-ci, Gürcüstan 67-ci, Ermənistan 73-cü, Tacikistan 79-cu, Ukrayna isə 81-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Rəqabətqabiliyyətlilik reytingdə Azərbaycanın 2 pillə irəliləməsini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından ölkə iqtisadiyyatı üçün ümumi şəkildə irəliləyiş kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, kəmiyyət tərəfindən yanaşsaq, reytingdə 2 pillə irəliləyiş baş veribdir, həmçinin Azərbaycan reytingdə keyfiyyətli şəkildə də irəliləyibdir, 12 indikatorun 9-u üzrə irəliləməklə, keyfiyyətli irəliləyişə nail olubdur. Bizə qonşu və qonşu olmayan ölkələrdə mövcud olan maliyyə böhranlarına baxmayaraq “makroiqtisadi mühit” kateqoriyası altında “hökumətin büdcə balansı” göstəricisinə görə ölkəmiz 140 ölkə arasında 37-ci, “hökumətin borcu” göstəricisinə görə isə 43-cü yerdədir. Makroiqtisadi problemlə göstəricilərindən biri olan inflyasiya səviyyəsi üzrə isə Azərbaycan iqtisadiyyatında geriləmə olubdur.

Əsas və qiymətləndirici indekslərdən biri olan “əmək bazarının səmərəliliyi”ninə görə ölkəmiz 17-ci, “əmtəə və xidmətlər bazarlarının səmərəliliyi” indeksi üzrə 31-ci, “innovasiya potensialı” indeksi üzrə 33-cü yerdədir. Bəzi başqa indekslər üzrə də ölkəmiz Avropa regionunda yüksək nailiyyətlər qazanan ölkə kimi qərarlaşmışdır. Son illər Azərbaycanda sahibkarlığın və biznesin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bunun nəticəsidir ki, biznesin səmərəliliyi üzrə ölkəmiz 20 pillə irəliləyərək 40-cı yerdə qərarlaşmış, bu irəliləyişə isə iqtisadi klasterlərin inkişafı və rəqabətin üstünlüyü meyarlarının təmin olunması hesabına nail olunmuşdur. “Doing Business 2017”nin hesabatına görə ölkəmiz biznesə başlama indikatoru üzrə dünyada 5-ci, MDB respublikaları arasında isə birinci yerdədir.

Bu illərdə Azərbaycan neft və qaz sahələrindən götürülmüş gəlirlər hesabına ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri modernləşdirilmiş, qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı təmin edilmiş və əhalinin sosial rifahını yaxşılaşdırılmışdır. Son illər dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin azalması, Azərbaycanın ticarət tərəfdaşı olan ölkələrdə iqtisadi və maliyyə böhranının baş verməsi və bunun təsiri nəticəsində ölkəmizdə iqtisadi artım sürətinin zəifləməsi, kredit və bank sistemində baş verən proseslər, institusional və struktur çağırışlar respublikada iqtisadi inkişaf istiqamətinin dəyişməsi zərurəti yaranmışdır.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan dövləti “Holland sindromu”nun ölkə iqtisadiyyatında yer almaması üçün, xüsusilə də son illərdə yaranan iqtisadi böhranlar, əsasən də onun maliyyə sektorundan qaynaqlanması, belə ki, 2008-ci ildə ABŞ-da ipoteka borclarının banklara qaytırılma bilinməməsi, real sektorun banklar tərəfindən maliyyələşdirilməməsindəki problemlər, neftin dünya bazar qiymətinin kəskin düşməsi və bunun nəticəsində bir sıra Avropa Birliyi ölkələrində kəskin və global maliyyə böhranları nəzərə alınaraq ölkəmiz qeyri-neft bölməsinin inkişafına diqqəti daha da artırmışdır. Bununla əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasının əsas amillərindən biri kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, xüsusilə, qeyri-neft bölməsinin inkişaf etdirilməsi yoluna qədəm qoymasıdır. Xam neftin qiymətinin dünya bazarlarında son illər kəskin aşağı enməsi bir daha göstərdi ki, milli iqtisadiyyatın bir sahədən asılılığı ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından qəbul edilməz və məqsədəuyğun deyildir.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün bütün iqtisadi ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmalı, balanslı makroiqtisadi siyasət həyata keçirilməlidir. Bu sahədə Azərbaycan dövlətinin qeyri-neft bölməsində milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası öz əksini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 09 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”nin 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 Strateji Yol Xəritəsində tapmışdır. Belə ki, iqtisadi inkişafın perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilməklə milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə, neft sektoru üzrə – neft və qaz

sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafı, qeyri-neft sektorları üzrə – kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı, ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafı, ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafı, logistika və ticarətin inkişafı, uyğun qiymətə mənzil təminatının inkişafı, peşə təhsili və təliminin inkişafı, maliyyə xidmətlərinin inkişafı, telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafı və kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafı istiqamətləri üzrə Strateji Yol Xəritələri tərtib və təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, Strateji Yol Xəritələrində öz əksini tapmış milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri neft qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq qeyri-neft bölməsində Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı, davamlı və şaxələndirilmiş inkişafına keçid konsepsiyasının yeni bir dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Məhz bu baxımdan ölkənin milli iqtisadiyyatının perspektiv inkişaf istiqamətlərinin dövrləri qısa, orta və uzunmüddəti nəzərə alınmaqla – 2020-ci ilə qədər iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilə kimi uzunmüddətli baxış, 2025-ci ildən sonrakı illər üçün isə hədəf baxışları nəzərdə tutulubdur .

Bununla əlaqədar olaraq milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun əsas inkişaf istiqamətlərinin birinci strateji hədəfi Azərbaycanda fiskal dayanıqlılığının təmin edilməsi və monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi əsasında qurulması nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün monetar və fiskal siyasətlərin uzlaşdırılmasının təmin edilməsi, ikinci – payların (səhmlərin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində effektivin yüksəldilməsi və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi yolu ilə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın dinamikliyinin təmin edilməsi, üçüncü – insan kapitalının inkişafı və bununla ölkə iqtisadiyyatının əmək bazarının inkişafının milli iqtisadiyyat perspektivinə uyğunlaşdırılması, dördüncü strateji hədəf isə milli iqtisadiyyatın biznes sahəsində daha yüksək nailiyyətlərə nail olunmasını nəzərdə tutur.

Aparılmış araşdırmalar bir daha təsdiqləyir ki, Strateji Yol Xəritələrində milli iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələri üzrə müəyyənləşdirilmiş inkişaf perspektivləri və onun istiqamətlərinin həyata keçirilməsi respublikanın milli iqtisadiyyatının gələcək inkişafına güclü təkan verəcək, qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olunması isə ölkəmizi daha da gücləndirəcək və dövlətimizin qüdrətini artıraraq müstəqilliyimizi əbədi olaraq möhkəmləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 mart 2016-cı il.

2. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.

3. İqtisadiyyat qəzeti, № 07 (1002) 15-21 fevral 2018-ci il.

UOT 658.5

Выбор оптимальной организации производства швейных изделий

*д.э.н., проф. Мамедов Физули Азиз оглы
Азербайджанский технологический университет*

С развитием научно-технического прогресса в швейной промышленности значительно расширился ассортимент применяемых материалов, увеличилась номенклатура оборудования и средств механизации.

Это привело к необходимости комплексного подхода к решению задачи по разработке изделий и технологических процессов их изготовления. При этом, с учетом множества возможных вариантов для выбора рациональных из них, целесообразно использование специальных математических методов.

После выбора оптимальной технологической последовательности этапом проектирования является определение организационной формы потока и построение технологической схемы разделения труда.

Если на этапе выбора технологической последовательности критериями оптимальности были суммарная стоимость и суммарное время выполнения операций, то на этапе формирования организационных операций необходима синхронизация числа занятых работников.

Проектирование технологических схем разделения труда, необходимых для решения задачи оптимизации, представляет собой многовариантный расчет. Это связано с большим числом вариантов технологических последовательностей. Кроме того даже по одному варианту технологического процесса может быть принято несколько схем разделения труда, что объясняется различиями в комплектовании организационных операций из числа технологических неделимых.

Поскольку схема разделения труда многовариантна, можно найти такой вариант комплектования операций, при котором достигался бы минимум потерь от не кратности времени выполнения операций такту потока, а следовательно, и снижение до минимума принятого числа рабочих.

Задача определения оптимальной схемы разделения труда, как всякая задача, связанная с большим объемом логических и вычислительных операций, может быть эффективно решена только с помощью электронно-вычислительных машин.

Предварительный анализ технологической последовательности состоит в автоматическом построении отношения следования технологически неделимых операций, группировки технологически неделимых операций по признаку используемого оборудования и нахождении критического пути в графе технологических связей, представляющим отношение следования технологически неделимых операций.

Процесс комплектования организационных операций состоит в следующем. Технолог, анализируя технологическую последовательность и граф технологических связей определяет множество технологически неделимых операций, которые обязательно должны войти в формируемую организационную операцию, и множество ТНО, которые могут войти в нее. ЭВМ методом ветвей и границ оптимизирует состав формируемой организационной операции, минимизируя отклонения затрат времени от числа, кратного такту. Результаты оптимизации отображаются на дисплее. Технолог принимает решение от удовлетворительности результатов комплектования.

Если результаты удовлетворительны, сформированная организационная операция заносится в схему разделения труда.

В противном случае происходит корректировка множеств технологически неделимых операций, отобранных для формирования организационной операции.

Процесс комплектования продолжается до тех пор, пока все технологически неделимые операции не войдут в составе организационных.

Описанный алгоритм был реализован на ЭВМ "ES-1035" и использован при составлении схемы разделения труда на технологический процесс изготовления одежды для учащихся ПТУ для Бакинской швейной фабрики.

На основе проведенного анализа можно отметить, что все разработанные варианты технологического процесса как по затратам на изготовление, так и по количеству рабочих превосходят существующие потоки по производству пиджака для учащихся ПТУ.

$$108 \leq K_p \leq 113$$

По сравнению с существующими потоками на предприятиях (K_p 119) это количество примерно на 9% меньше.

Сокращение количества рабочих дает возможность повысить эффективность производства и выпустить дополнительное количество продукции.

Один из оптимальных вариантов схемы разделения труда технологического процесса на изготовление пиджака для учащихся ПТУ представлен в приложении /1/. Данная технологическая схема разделения труда утверждена Бакинской швейной фабрики им. А. Бакиханова.

Литература

1. Мамедов Ф.А. проектирование технологического процесса изготовления швейных изделий. Монография Деп. Рус. 1993. 247с.

UOT 311.216; 336.717.6

“Mühasibat uçotu və audit” elminin təşəkkül tapması ilə əlaqədar mübahisə doğuran bəzi məsələlərə ümumi yanaşma

*i.e.d., prof. Səbzəliyev Sifariz Mirzəxan oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d., dos. Qədimli Nüşabə Astan qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Elmi nəzəriyyə görkəmli alimlərin uzun illər ərzində yaratdığı kəşflərin və araşdırmaların təsiri altında formalaşır. Bu baxımdan mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi elmi də istisnalıq təşkil etmir. Daha konkret desək, mühasibat uçotu indiki görünüşdə ötən əsrin 20-30-cu illərində qərb və MDB alimlərinin elmi araşdırmaları əsasında təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrdə mühasibat uçotu sosialist müəssisələrində təsərrüfat hesabı haqda Lenin təlimlərinin ünsürlərindən biri kimi diqqəti cəlb edirdi. Eyni zamanda marksizmə uyğun olaraq mühasibat uçotunun nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamağa da cəhd göstərilirdi. Bu zaman xalq təsərrüfatının inkişafının sənaye bazasının ehtiyacları, iqtisadiyyatın planlı inkişafı, istehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti və s. məsələlər on plana çəkilirdi. Həmin illərdə və sonrakı illərdə mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin inkişafı rus alimlərindən Y.F.Sokolovun, B.F.Paliyin, V.Q.Getmanın, İ.A.Lamıkinin, V.V.Pankovun və digərlərinin, azərbaycanlı alimlərdən isə prof. Ə.S.Fərəcovun, prof. B.İ.İsayevin, prof. Q.Ə.Abbasovun, bu məqalənin müəlliflərindən birinin və i.a. elmi məqalələrində və dərsliklərində ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Etiraf etmək lazımdır ki, son onillikdə ictimai elmlərdə, o cümlədən iqtisadi elmlərdə nəzəri araşdırmalara maraq nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşmüşdür. İqtisad elmlərini tərkib hissəsi sayılan mühasibat uçotunda da bu proses təzahür etməkdədir. Bu gün də mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin inkişafında lənglik müşahidə olunmadadır.

Mühasibat uçotu nəzəriyyəsinin vəziyyəti müasirlərimizin - həm alimlərin, həm də praktiklərin informasiyalara olan ehticalarını tam ödəyə bilmir. Ali məktəblərdə mühasibat uçotunun başlıca nəzəri müddəaları uçot-iqtisad fakültəsində tədris olunan “**Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi**” adlı kursda və bu ad altında prof. Q.Abbasov tərəfindən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qriffi altında 2010-cu ildə dərc olunan eyniadlı dərslikdə, habelə digər analoji tədris materiallarında ümumilləşdirilmiş şəkildə verilmişdir. Bu kurs keçmiş Sovet məkanında sürətli sənayeləşmə dövründə meydana çıxmış və bilavasitə ölkənin iqtisadiyyatına daha çox uyğun gəlirdi. Hazırda dünya iqtisadiyyatı tədriclə postindustrial fazaya keçir və bu haradasa “**İnformasiya**” iqtisadiyyatı adlanır.

Ümumilikdə mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi sahəsində aparılan araşdırmalar obyektiv surətdə meydana çıxan praktik problemlərdən geri qalır. Mühasibat uçotunun praktikasında tətbiq olunan üsullar postindustrial iqtisadiyyatın ehtiyaclarından əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır.

Bu gün mühasibat uçotunun nəzəriyyəsini tədris edən müəllimlər uçotun texnikasının tədrisinə daha çox üstünlük verirlər: məs. hesablar sistemi, ikili yazılış, sənədləşmə, uçotun formaları və i.a.

Mühasibat uçotunun məzmunu və mahiyyəti demək olar ki, zəif araşdırılır. Mühasibat uçotunun özünün mahiyyətcə xarakteristikası artıq postindustrial iqtisadiyyata və onun qloballaşma variantına uyğun gəlmir. Elə etmək lazımdır ki, mühasibat praktikasının inkişafı vektorunu ölçməyə imkan yaransın, eyni zamanda uçot praktikasını iqtisadiyyatın inkişafının şərtlərinə uyğunlaşdırmaq mümkün olsun.

Etiraf etməliyik ki, mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi kursunda təşəkkül tapan **postulatlar, prinsiplər və metodikalar** son 50-60 il ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğramamışdır. Daha konkret desək, yeni konsepsiyalar və elmi araşdırmalar əsasında əhəmiyyətli təkmilləşmələr nisbətən azdır. Bəzi alimlər və praktiklər deyilənlərlə razılaşmaya bilər. Onlar mövcud konsepsiyaların kifayət qədər əsaslı olduğuna istinad edərək, mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinə hər hansı bir düzəliş və əlavələr aparılmasına ehtiyac duymurlar.

Doğrudan da son əlli il ərzində respublikada dərc olunan işlər sübut edir ki, mühasibat uçotunun nəzəri aspektlərinin hazırlanmasında böhranlara rast gəlinir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti son 10-15 il ərzində qərbdə formalaşan uçot nəzəriyyəsinə aludə olaraq mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi sahəsində orijinal elmi araşdırmalar aparmaqdan yayınırlar. Demək olar ki, son illərdə uçotun nəzəriyyəsinə dair hər hansı bir dissertasiya gözə görünür. Mühasibat uçotunun obyektiv əsaslarının dərk olunmasından müəyyən mənada uzaqlaşmalar müşahidə olunur, idealizmə meyillər on plana çıxır, son nəticədə mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin inkişafı ləngiyir.

Son dövrlərdə MDB məkanında, o cümlədən də Azərbaycanda dərc olunan əsərlərdə mühasibat uçotunun bir necə min il ərzində mövcudluğu mühakimə edilir. İtaliyanın ticarət şəhərlərində ilk kapitalizm dövründə (XIII əsr) “**İkili mühasibatın**” təşəkkül tapması faktı inkar edilir. Hansı ki, həmin şəhərlərdə hesabların strukturunda bilavasitə ikili yazılışla uzlaşan “Şerti” kapital hesabı əksini tapır. “Şerti” kapital hesabı isə vahid balans sisteminə daxildir. Hesabların balanslaşdırılan qarşılıqlı əlaqəsi müasir mühasibat uçotunu təsərrüfat fəaliyyətinin əvvəllər mövcud olan bütün uçot növlərindən fərqləndirir.

Bir çox alimlər və praktiklər mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin indiki vəziyyətindən narazı qalaraq, ürək ağrısı ilə qeyd edirlər ki, bir sıra onillikləri artıq geri qaytarmaq qeyri-mümkündür. Bunu son dövrlərdə Kiyev, Minsk, Sankt-Peterburq, Moskva, Bakı və şəhərlərdə keçirilən konfransların materialları ilə tanışlıq əyani şəkildə sübut edir. Rusiyalı alim M.İ.Kuter 2004-cü ildə Moskvada “Finansı i statistika” nəşriyyatında “**Теория бухгалтерского учета**” adlı prinsipcə yeni bir dərslik dərc etdirmişdi. Eyni zamanda prof. B.İ.Kovalyev da 2004-cü ildə Moskvada həmin nəşriyyatda “**Финансовый учет и анализ: концептуальные основы**” adlı kitabda yeni araşdırmalara cəhd göstərmişdi.

Azərbaycanda da son illərdə müdafiə olunan bir necə doktorluq dissertasiyalarında (prof.S.M.Səbzəliyev, prof.Q.Ə.Abbasov prof.S.N.Qasimov) mühasibat uçotunun nəzəri problemlərinin araşdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür.

Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsidəki çatışmazlıqların dərk olunması, həmin problemlərin tanınmış alimlər tərəfindən müzakirəsi həm nəzəriyyədə, həm də praktikada böhranın mövcudluğunu sübut edir və eyni zamanda gələcəkdə onun aradan qaldırılmasına inam yaradır. Bu sahədə fikirlərin və konsepsiyaların dağınıqlığına baxmayaraq, belə bir vəziyyət son halda müsbət nəticələrə gətirib çıxarır və belə inam yaradır ki, mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinə hökmən yeni yanaşmalar işlənib hazırlanacaq. Uçot elmi isə yeni zirvələr fəth edəcək.

Yeni iqtisadi şərait, postindustrial (informasiyalı) iqtisadiyyatın inkişafı bilavasitə, iqtisad elmlərinin necə obyektiv sahə olduğunu müəyyənləşdirən mühasibat uçotu sisteminə və onun nəzəri əsaslarına təsir göstərir.

Postindustrial iqtisadiyyat dedikdə, maliyyə kapitalizminin daha çox inkişaf etmiş forması başa düşülür. Onun fərqləndirici xüsusiyyətlərinə aiddir: industrial istehsalın xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi (mühasibat uçotunun nəzəri konsepsiyasına istinad edən); iqtisadiyyatın qloballaşması; malların, kapitalın və işçi qüvvəsinin yüksək dərəcədə mobilliyi; intellektual əməyin və informasiya texnologiyalarının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artması; istehsalın texnoloji şərtlərinin sürətlə dəyişilməsi; yeni texnologiyanın və malların geniş sürətdə yayılması.

Şirkətin müvəffəqiyyətli işinin başlıca meyarı mənfəət və rentabellik kimi göstəriciləri sıxışdıran **birja kapitallaşması** hesab olunur. Belə bir şəraitdə yeni nəzəri və praktik qərarlara, konsepsiyalara və tövsiyələrə gətirib çıxaran mühasibat uçotu elmi qarşısında yeni tələblər qoyulur. Təəssüf ki, bu istiqamətdə dərin və sistemli tədqiqatlar gözə çarpmır, nəticələrin birinin digəri ilə əlaqəsi isə yox dərəcəsindədir.

İnformasiya iqtisadiyyatı təkcə istehsalın və iqtisadi münasibətlərin xarakterini dəyişmiş, informasiya texnologiyasının özü isə bilavasitə mühasibat uçotuna, müvafiq surətdə isə onun əsasını təşkil edən konsepsiyaya təsir göstərir. Onların arasında aşağıdakılar fərqləndirilə bilər:

1. rabitə vasitələrinin inkişafı, məlumatların ötürülməsi və hesablama texnikası;
2. təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının sənədləşdirilməsinin, onların qeydiyyatının və arxivləşdirməsinin yeni imkanları. Aydın görünür ki, mühasibat uçotunun tarixən təşəkkül tapan formaları artıq öz dövrünü başa vurmuşdur;
3. mühasibat uçotunun yeni obyektləri (elementləri), hər şeydən əvvəl bilik, informasiya, intellektual mülkiyyət və s. yeni formalarını meydana gətirir.

Sonuncu vəziyyət əmtəə-pul münasibətlərinə təsir göstərərək, necə bir informasiya sistemi kimi, əmtəə-pul münasibətlərini və kapitalın hərəkətini əks etdirən mühasibat uçotunun nəzəri prinsiplərinə təsir göstərə bilməz. Şübhə yoxdur ki, mühasibat uçotu yenidən qurulmaq ərafəsindədir və artıq əvvəllər mövcud olan postulatları inkar etməkdədir.

Hadisələrin konseptual səviyyədə öyrənilməsi və dərk olunması müasir dövrdə mühasibat uçotunun nəzəriyyəsini tədqiq edənlər üçün başlıca vəzifə hesab olunur.

İqtisadiyyatın qloballaşması transmilli korporasiyalar vasitəsilə mühasibat uçotunun qarşısında yeni tələblər qoyur. Hələlik biz, mühasibat uçotunun nəzəriyyəsində belə tələblərin həllinə cavab tapa bilmirik. Hələ ki, inkişaf etmiş iqtisadi münasibətlərin obyektiv tələbatı mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi sahəsindəki araşdırmaları qabaqlayır.

Mühasibat uçotunun tarixi və nəzəriyyəsi biri-birinə son dərəcə yaxın qohumlardır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu gün təkcə tarixi tədqiqatlarla mühasibat uçotunun nəzəriyyəsini zənginləşdirmək çox çətinidir. Bizdən əvvəlki alimlərin və praktiklərin zəngin tədqiqatlarından istifadə etməklə, mühasibat uçotu elmini müasir tələblər səviyyəsinə çatdırmaq üçün perspektiv tədqiqatlar zəruridir.

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları versiyası üzrə maliyyə hesabatının elementləri sayılan aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər və xərclər mühasibat uçotunun həm nəzəri, həm də tətbiqi kateqoriyası kimi araşdırılmalı və tədqiq olunmalıdır. Keçmiş Sovet məkanının görkəmli alimləri N.A.Blatov, A.M.Qalaqan, A.P.Rudanovski, Ə.S.Fərəcov və başqaları XX əsrin əvvəllərində və daha sonra balansın aktivinə və passivinə çox böyük diqqət yetirirdilər və onların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılan xarakteristikasını formalaşdırırdılar.

Otuzuncu illərin əvvəllərində akademik S.Q.Strumilin rəsmi surətdə balansın aktiv və passivinə statistik xarakteristika verdi. Belə bir xarakteristikaya görə o, təsərrüfat vəsaitlərini yerləşməsinə görə balansın vahid massivinin bir tərəfində, daxilolma mənbələrinə görə isə digər tərəfində qeydə alınmasını əks olunmasını təklif etmişdi. Vəsaitlərin vahid massivinin statistik anlayışı mühasibat uçotunun nəzəriyyəsində özünə möhkəm yer tutmuşdu. Bu zaman araşdırmalarda “**öhdəlik**” kateqoriyası kənarında qalırdı. Bir sıra dəqiqləşdirmələrlə belə bir qruplaşma bu günədək gəlib çatmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “**vesaitlərin mənbələri**” anlayışını elmi dövriyyəyə S.Q.Strumilindən 30 il əvvəl rus alimi N.S.Lunski gətirmişdi. Lakin həmin anlayış o zaman özünün geniş tətbiqini tapa bilmədi.

Ümumiyyətlə, statistik qruplaşma mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinə yaddır və bazar iqtisadiyyatı anlayışı ilə qətiyyənlə uyğunlaşmır. Sonuncu nöqtəyi-nəzərdən aktivlər-təsərrüfatın

potensialıdır, gələcəkdə iqtisadi gəlirlərə nail olmaq üçün vasitədir, passiv isə-mülkiyyət münasibətlərini əks etdirir. Daha dəqiq desək, mülkiyyətçinin kapitalına və onun öhdəliklərinə bölünür. Bu gün mühasibat uçotunda aktivin təsərrüfatın əmlakı ilə eyniləşdirilməsi artıq köhnəlmişdir və həmin kateqoriyanın müasir anlamına uyğun gəlmir.

Bizə elə gəlir ki, artıq daha mürəkkəb uçot kateqoriyaları sayılan kapitalı, onun müxtəlif formalarını tədqiq etməli, gəlirlər və xərclər (məsrəflər) anlayışlarını konkretləşdirməli, xərclər və məsrəflər arasındakı fərqləri aşkara çıxarmalı və onların mühasibat uçotunda miqdarca qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Maliyyə hesabatının elementlərinin hərtərəfli dərk olunmaması mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi elmini zəiflədir, eyni zamanda mühasibat uçotunun predmeti haqda bildiklərimizin xeyli hissəsi kənarda qalır.

Vahid mühasibat uçotunun son dövrlərdə tamamilə müstəqil üç bölməyə (**maliyyə, idarəetmə və vergi**) ayrılması sanki bizim gözlərimiz qarşısında təsadüfən, gözlənilmədən baş vermişdi. Hələ ki, uçot sahəsində çalışan alimlərin bir qismi belə bir ayrılmanın nəzəri cəhətdən əsasız olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əsl həqiqətdə isə belə bir ayrılma reallıqdır və onu inkar etmək mümkün deyil.

Mühasibat uçotunun ayrılması mənbələrini, xüsusən də onun nəzəri cəhətdən uyğunsuzluğunu araşdıran zaman qeyd etməliyik ki, belə bölgü ilk dəfə deyildir və uçotun tarixi inkişafı mərhələsində sonuncu da sayıla bilməz. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, mühasibat uçotunun strukturlaşması prosesləri, onun müxtəlif istiqamətlərinin ayrılması az öyrənilmişdir. Hətta hamı tərəfindən qəbul edilən mühasibat uçotunun büdcə, təsərrüfat və kommertiya uçotuna bölünməsi də kifayət qədər araşdırılmamışdır. Əsl həqiqətdə isə mühasibat uçotunun bölünməsi və ayrılması prosesi ötən əsrin bütün dövrlərində intensiv qaydada baş vermişdir.

XIX-XX əsrlərdə **balansşünaslıq** bir sıra statistik metodlardan istifadə etməklə, mühasibat uçotunun tərkibindən ayrılmışdır. Balansşünaslıq mühasibat uçotundan ayrılmaqla, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə doğru meyl etmişdir.

Daha əvvəl, XIX əsrin sonuncu onilliklərində **açıq hesabat** meydana gəldi. Bu da özlüyündə maliyyə uçotunun ayrılmasının nəticəsi kimi təzahür etdi. XX əsrin ortalarında qəti surətdə ayrıca idarəetmə uçotu təşəkkül tapdı və vergi uçotunun yaranması özünü göstərməyə başladı.

Təhlilin mühasibat uçotundan ayrılması mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinin inkişafına mənfi təsir göstərdi. Baxmayaraq ki, mühasibat uçotu gələcək təhlil üçün miqdar göstəriciləri formalaşdırır, həmçinin uçot da müəyyən göstəriciləri əldə etmək üçün informasiya strukturu yaradır. Məs., mühasibat uçotunun hesablarının təsnifatı, əks etdirilən təsərrüfat situasiyalarının, hadisələrinin və faktlarının keyfiyyətə təhlilini tələb edir. Mühasibat uçotunun hesablar planının quruluşu, kalkulyasiya və maya dəyərinin strukturu, balansın və qiymətin quruluşu və s. özlüyündə təhlillə bağlıdır.

Ötən əsrin otuzuncu illərində mühasibat uçotunun özü operativ və statistika uçotu ilə yanaşı təsərrüfat uçotunun növlərindən biri kimi mövcud idi. Belə bir bölgü müəyyən mərhələdə həqiqətən özünü doğruldurdu. Eyni zamanda uçotun müxtəlif növlərini təsərrüfat uçotunun ümumi sisteminin yarım sistemi qismində təqdim etmək düzgün deyildi. Bu da özlüyündə mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi üçün ciddi itkilərə gətirib çıxarırdı.

Mühasibat uçotunun bəzi növləri (**məs.kameral uçot**) mühasibat uçotunun nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzindən uzaqlaşdı. Kameral uçotun metodları gəlirlərin və xərclərin büdcə uçotunda tətbiq olunur. Hazırda büdcə uçotu təcridlə idarəetmə uçotunun informasiya strukturuna daxil olur. Mühasibat uçotunun daimi transformasiyasının obyektiv prosesi göz qabağındadır. Daha dəqiq desək, iqtisadiyyatın tələblərindən asılı olaraq onun müxtəlif istiqamətləri məhv olur və digərləri meydana çıxır. Bəlkə də elə buna görədir ki, mühasibat uçotu özünün universallığı nəticəsində həm kapitalist, həm sosialist, həm keçid iqtisadiyyatında, indi isə postindustrial iqtisadiyyatda tətbiq oluna bilər. Vahid mühasibat uçotu özünün təşəkkül tapmasının yalnız ilk dövrlərində mövcud olmuşdur. Sonralar isə mühasibat uçotu özünün yalnız predmet və metodunu, həm də həmişəlik saxlamaqla, uçotun məqsədlərindən asılı olaraq, özünün quruluşunda da dəyişikliyə uğramışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Q. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı, 2010
2. Abbasov Q. Mühasibat uçotu. Bakı, 2017
3. Səbzəliyev S. Maliyyə hesabatı. Bakı, 2018
4. Səbzəliyev S., Quliyev V. İdarəetmə uçotu. Bakı, 2014
5. Кутер М. Теория бухгалтерского учета. Москва, 2004
6. Ковалев В. Финансовый учет и анализ: концептуальные основы. Москва, 2004

UOT 339.5

Qlobal ticarətdə baş verən proseslər və Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf perspektivləri

*i.e.d., prof. Qafarov Şamil Saleh oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Azərbaycan kimi kiçik iqtisadiyyatlı, resurslarla zəngin ölkələr üçün iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xarici ticarətin mühüm rolu vardır. Son illərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan proseslər, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi, bu fonda beynəlxalq ticarətin artım tempinin azalması, xüsusilə təbii resursların qiymətinin enməsi bu tip ölkələrdə digər sahələrin inkişafı problemini aktuallaşdırdı. Azərbaycanda da qeyri-neft sektorunun inkişafı, qeyri-neft emal məhsulları ixracının artırılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. Bu baxımdan Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf imkanlarının qlobal ticarətdə baş verən proseslər prizmasından qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi qlobal ticarətdə müşahidə olunan proseslər prizmasından Azərbaycanın xarici ticarətinin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsidir.

2008-ci il qlobal iqtisadi böhranından sonrakı dövrdə beynəlxalq ticarətin inkişafında yeni meyillər müşahidə olunmaqdadır. 2009-cu ildə müşahidə olunan kəskin azalmadan (23%-dən çox) sonra 2010 -2012-ci illərdə beynəlxalq ticarətdə yüksək artım müşahidə olunsada, 2013-cü ildən başlayaraq artım tempi azalmağa başladı (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2010-2016-cı illərdə qlobal ticarətin dinamikası (trln. ABŞ dolları)

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ticarət dövriyyəsi	29,905	35,779	37,201	37,970	38,106	33,231	32,180
İxrac	14,855	17,779	18,486	18,952	19,005	16,489	15,955
İdxal	15,050	18,000	18,705	19,018	19,101	16,742	16,225

Mənbə: World Trade Statistical Review 2017

2015-2016-cı illərdə dünya ticarətinin həcmində azalma müşahidə olunur. Bu meyilləri müxtəlif amillərlə izah etmək mümkündür:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ÜDM-in artım tempindəki azalma;
- inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının bərpasının davamsız olması;
- artan geosiyasi risk və təhdidlər (Ukrayna böhranı, Yaxın Şərqdəki hərbi münaqişələr);
- neftin və digər təbii resursların dünya qiymətlərindəki kəskin azalma.

Dünya Bankı beynəlxalq ticarətdə müşahidə olunan mənfi meylləri inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi və iqtisadi qeyri-müəyyənliklərin yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirir. Bankın ekspertlərinin fikrincə Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması ilə nəticələnən referendum 40 ildən artıq bir dövr ərzində formalaşan ticarət - iqtisadi əlaqələrə ciddi təhlükə yaratdı ki, bu da Avropa ölkələrində orta sinfin istehlak meyllərinin məhdudlaşdırılmasına səbəb oldu.

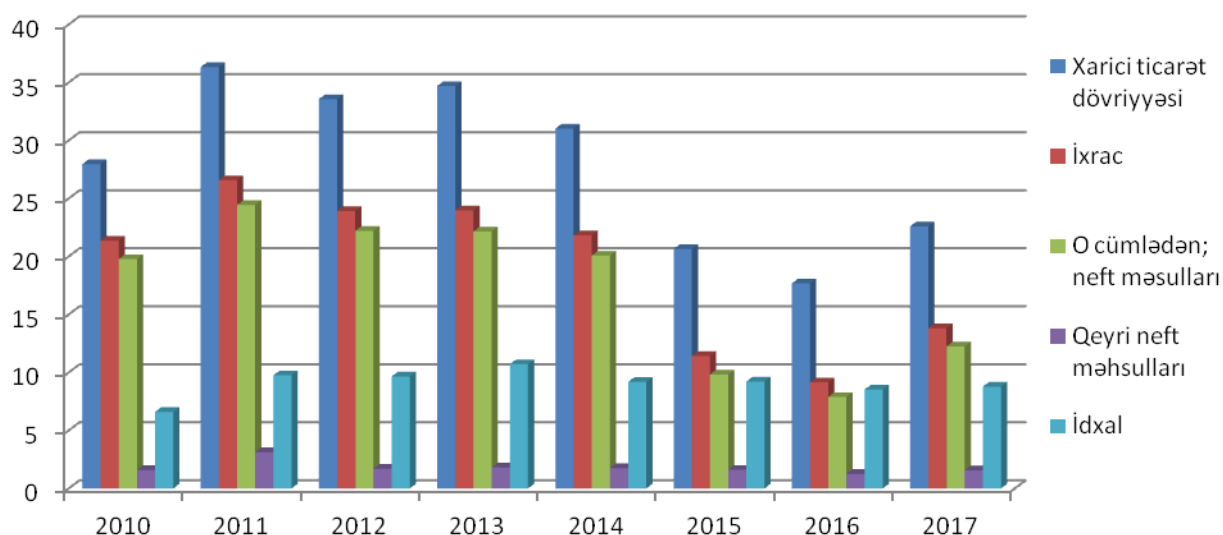
ÜTT 2017-ci ildə dünya iqtisadiyyatında və uyğun olaraq beynəlxalq ticarətdə müsbət dəyişikliklər proqnozlaşdırır. Təşkilatın proqnozuna görə 2017-ci ildə dünya üzrə ÜDM-in 2,8%, beynəlxalq ticarətin isə 3,6% artımı gözlənilir. Son ildə dünya bazarında neftin qiymətində müşahidə olunan stabil artım bunu deməyə əsas verir.

Bu meyllər dünya iqtisadiyyatının bir elementi olan Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşmədi. Cədvəl 2 və şəkil 1-də 2010-2017-ci illərdə Azərbaycanda xarici ticarətin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 2.

2010-2017-ci illərdə Azərbaycanda xarici ticarətin dinamikası (mlrd. ABŞ dolları)

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Xarici ticarət dövriyyəsi	27,961	36,322	33,561	34,688	31,017	20,646	17,677	22,594
İxrac	21,360	26,571	23,908	23,975	21,829	11,424	9,144	13,812
O cümlədən neft məsulları	19,774	24,439	22,203	22,154	20,075	9,819	7,885	12,240
Qeyri neft məhsulları	1,586	2,132	1,705	1,821	1,754	1,605	1,259	1,572
İdxal	6,601	9,756	9,653	10,713	9,188	9,222	8,533	8,782

Şəkil 1. 2010-2017-ci illərdə Azərbaycanda xarici ticarətin dinamikası (mlrd ABŞ dolları)

Cədvəl və şəkildən görüldüyü kimi Azərbaycanda da 2010-2011-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsində müşahidə olunan əhəmiyyətli artım 2012-2013-cü illərdə azalmışdır. 2014-cü ildən 2016-cı ilə qədərki dövrdə isə xarici ticarət dövriyyəsində, xüsusilə də ixracda azalma müşahidə olunur. Bu hal, ilk növbədə, həm dünya bazarında neftin qiymətindəki kəskin azalma, həm də əvvəldən proqnozlaşdırıldığı kimi, hasilatın həcmnin azalması ilə əlaqədardır. Gədvəldən görüldüyü kimi, bu illərdə qeyri neft məhsullarının ixracında da azalma müşahidə olunur. Bunu neft gəlirlərinin azalması, eləcə də 2015-ci ildə baş verən manatın devalvasiyası ilə əlaqədar qeyri neft sektoruna qoyulan investisiyaların azalması ilə izah etmək olar.

Dünya iqtisadiyyatında son illərdə baş verən proseslər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın təbii resurslardan asılılığı minimuma endirilməli, qeyri neft sektorunun inkişafı üçün təsirli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Буценко И.Н. Динамика развития международной торговли товарами / И.Н. Буценко, В.В. Бородаева // Экономика и бизнес: теория и практика. — 2015. — №9. — С. 27-30
2. Захарова С.В. Показатели и тенденции развития международной торговли государств., электрон resurs – www.rea.ru
3. www.wto.org “WTO upgrades forecast for 2017 as trade rebounds strongly”, 21 сентября 2017 г
4. World Trade Statistical Review, 2017
5. www.customs.gov.az

UOT 330.101:330.837:330.8

Müasir şəraitdə iqtisadiyyata cəlb olunan xarici investisiyaların səmərəliliyinin artırılması

*i.e.d., prof. İsgəndərov Ramiz Kamal oğlu
doktorant Əliyeva Günay Oqtay qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti*

Hər hansı bir ölkəyə xarici investisiya cəlb olunması həmin ölkənin iqtisadi şəraitinin və siyasi mühitinin dərinədən öyrənilməsinə tələb edir. Müasir dövrdə iri firmaların hamısı əvvəlcə ölkənin biznes infrastrukturunu və investisiya mühitini müəyyən edir və daha sonra həmin ölkəyə investisiya qoyuluşu haqda fikirləşir. Məlum olduğu kimi, xarici investorlar Azərbaycan Respublikası ərazisində aşağıdakı yolla investisiya qoya bilərlər:

1. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə birlikdə yaradılan müəssisələrdə, təşkilatlarda payçılıq iştirakı;
2. Tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələr yaradılması;
3. Müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların, qurğuların, müəssisələrdə iştirak payının, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə xarici investorlara məxsus ola bilən başqa əmlakın əldə edilməsi;
4. Torpaqdan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqlarının, habelə digər əmlak hüquqlarının əldə edilməsi;
5. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə xarici investisiya qoyuluşunun başqa formalarını nəzərdə tutan müqavilələr bağlanması.

Azərbaycanda investisiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələlərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri” adlı sənəddə də rast gəlmək olur. Həmin proqramın əsas məqsədi iqtisadiyyatda aparılan struktur islahatlarını, sahibkarlığın inkişafını və sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılmasını sürətləndirmək, həmçinin investisiyalar cəlb etmək yolu ilə iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına nail olmaqdır.

Ölkəmiz xarici ölkələrdə böyük sənaye layihələrini maliyyələşdirir və bu işlərin respublikamızda da təşkili üçün lazımi tədbirləri görür. Artıq xarici investorların mənafeyinin qorunması üçün zəruri normativ-hüquqi baza yaradılmışdır. Belə ki, “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda investora dəyən ziyanə görə təxirəsalınmadan kompensasiya verilməsi, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəymiş ziyan və əldə ediləcək mənfəət üçün tam həcmdə əvəz verilməsi nəzərdə tutulur [1].

Dünya Bankının Xarici İnvestisiyalar üzrə Məsləhət Xidməti (FİAS) Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının dəstəyi ilə ölkədə investisiya mühitinin monitorinqi həyata keçirilmişdir. Azərbaycan hökuməti biznes mühitini yaxşılaşdırmaq, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının operativliyini yüksəltmək, o cümlədən transaksion xərcləri azaltmaq, yəni sahibkarların yeni işə başlaması prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə “Vahid pəncərə” sistemi tətbiq etməyə başlamışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, həmin sistemin tətbiqinə qədər ölkədə investor hüquqi şəxs kimi fəaliyyətə başlamaq üçün bir neçə dövlət qurumunda bir aydan artıq vaxt sərf edərək 13 prosedurdan keçməli idi. “Vahid pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra isə biznesin qeydiyyatı üçün qısa müddətdə həyata keçirilə bilən prosedurlar kifayət edir.

Bunlardan başqa, xarici investisiyaların tənzimlənməsi və qorunması sahəsində olan qanunvericilik sistemi əmək və sosial qanunvericilik sistemi ölkədə azad iqtisadi zonaların olması, vergi qanunvericiliyi və s. investisiya mühitini formalaşdıran mühüm amillərdən hesab olunur.

Strateji Yol Xəritəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafının sürətləndirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi baxımından müxtəlif yanaşmalar müəyyən edilmiş, eləcə də hər hansı qurumun təşəbbüsü ilə investorların iştirakının dəstəklənməsi üçün onun hüquqlarının qorunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu yanaşma Azərbaycanda kapital bazarlarının inkişaf etdirilməsinə maraq göstərən investorların, o cümlədən öz biznesini inkişaf etdirmək marağında olan alıcıların cəlb edilməsi üçün görülən tədbirlərə təkan verir. MDB, Şərqi Avropa, Yaxın Şərq ölkələrində və Türkiyədə investisiya qoyan ən böyük bazar iştirakçıları ilə əlaqələr yaratmaqla potensial xarici investorlar seçilə bilər. Bundan əlavə, nəzərdə tutulan müəssisələrin fəaliyyət miqyasından asılı olaraq, digər xarici investorlar da cəlb edilə bilər. Regionda fəaliyyət göstərən sənaye konqlomeratları və yerli dəyər zənciri boyunca öz fəaliyyətini genişləndirən transmilli şirkətlərlə əməkdaşlığın qurulması özəl sektorun özəlləşdirmədə iştirakını genişləndirmək məqsədilə nəzərə alınacaqdır. Yuxarıda qeyd edilən investisiya təşkilatlarının qlobal institusional aktivlərdəki payı təxminən 24 faizdir. Bu təşkilatlar son 5 il ərzində ölkələrin inkişafında aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Azərbaycana belə xarici investorları cəlb etməklə investisiya imkanlarını artırmaq və xarici kapital qoyuluşunu gücləndirmək olar [3].

BMT-nin İqtisadi İnkişaf və Əməkəşlik Təşkilatının beynəlxalq investisiyalara dair son hesabatında xarici investisiyaları daxil olduğu ölkəyə səmərəsi aşağıdakı beş əsas qrupda təsnifləşdirilmişdir:

- maliyyə mənbələrinin və investisiya qoyuluşlarının artırılması;
- daha mütərəqqi yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi və inkişaf etdirilməsi;
- ixrac potensialının artırılması;
- məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ətraf mühitin qorunmasında müsbət təsir.

Xarici investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyi bir neçə aspektdə, o cümlədən bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, yəni makrosəviyyədə, eyni texnologiyalara əsaslanan iri müəssisələr qrupu səviyyəsində hesablandığı zaman formulda əks etdirilmiş göstəricilər müvafiq olaraq kapital qoyuluşları nəticəsində mənfəətin artımının bütün maliyyə mənbələri üzrə kapital kapital qoyuluşlarına nisbəti kimi əks etdirilir. Yeni yaradılmış müəssisələr səviyyəsində isə layihə üzrə illik məhsul buraxılışının topdansa satış qiymətilə, illik məhsulun dəyəri arasındakı fərqi kapital qoyuluşlarına nisbəti əks etdirilir.

Qeyd edək ki, xarici investorlar keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə investisiya qoyarkən 3 əsas riski qiymətləndirirlər:

- makro-iqtisadi sabitlik-iqtisadi artım, inflyasiya, valyuta məzənnə riski və s.
- institusional risk – xarici investisiya mühiti, vergi rejimi, hüquqi tənzimləmə və korrupsiyanın səviyyəsi;
- siyasi risklər –siyasi sabitlik, siyasi azadlıqlar və s.

Xarici investisiyaların vergi vasitəsilə stimullaşdırılmasında verginin differensiasiyasına və ünvanlığına diqqət yetirmək lazımdır. Qeyd edək ki, respublikamızda xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılan birgə müəssisələrə güzəştli vergi tətbiq edilir [4].

Hesab edilir ki, iqtisadiyyatımızın müqayisəli üstünlüklərə malik olan proritə sahələrini nəzərə alaraq vergi qoymanın diferensiya olunmuş prinsipi tətbiq etmək düzgün olardı. Xarici investisiyalara təqdim edilən güzəştlər rəqabət qabiliyyəti, yüksək texnologiya və s. tələblərlə şərtlənməlidir. Verginin, tarifin, güzəştin səviyyəsini müəyyən edərkən digər ölkələrdəki investisiya mühitini öyrənmək də məqsədəuyğun olardı.

Xarici firmaları ölkəyə cəlb etmək üçün regionda ölkəmiz bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Ölkənin əlverişli corafi-nəqliyyat mövqeyinə malik olması ilə yanaşı, burada inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi də (hava, su, dəmiryolu və avtomobil yolları, neft qaz kəmərləri) vardır ki, bu da beynəlxalq bazarla intensiv əlaqələr və mübadilənin yaradılması imkanını asanlaşdırır;

2. Azərbaycan güclü təbii-iqtisadi potensiala malikdir;

3. Ölkənin bir sıra müasir texniki-iqtisadi bazaya əmtəəlik sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və infrastruktur obyektləri mövcuddur;

4. Ölkənin bir sıra sahələrdə güclü elmi potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatı mövcuddur;

5. Xarici investisiyaların cəlb olunması onun qorunması haqqında, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında və bir sıra bu kimi digər hüquqi-normativ aktların qəbulu və onların həyata keçirilməsi üçün təşkilati idarəetmə işlərinin görülməsi;

6. Respublikanın bir çox ölkələrlə dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrə dair müqavilələr bağlaması, bir sıra beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulması, beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə daxil olması və s.

Vergiqoymanın səviyyəsi xarici investorların müəyyən bir region daxilində məhz hara investisiya yatırmaq qərarına təsir göstərə bilər. Azərbaycan hökuməti xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq öz vergi sistemini sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəkildə formalaşdırmağa başlamışdır. Artıq bizə məlum olduğu kimi, aşağı vergi dərəcələri xarici investorları ölkəyə cəlb etmir. Çünki dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici investorun qazandığı vəsaitin ölkədən çıxarması zamanı bir sıra problemlər yaranır. Ona görə vergi sistemini xarici investorlarla əlverişli şəkildə qurmaqdan ötrü ölkə hökuməti beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş üsullarla belə halları aradan qaldırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 15 yanvar 1992-ci il

2. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 13 yanvar 1995-ci il, № 952

3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Məmmədov Ə. C., Seyfullayev İ.Z. Vergi və investisiya mühiti. Bakı, BESTRASK, 2014, 376

UOT 339

Strateji əməkdaşlıq şəraitində müəssisələrdə marketing idarəetmə sisteminin formalaşması

*i.e.d, prof. İmanov Telman İman oğlu
i.f.d. Əhmədova Turanə Vahid qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Ölkə müəssisələrinin fəaliyyətinin bazar yönümlü olmaması, bazar yönümlü marketing konsepsiyasının mahiyyətinin dərk edilməməsi və bu səbəbdən müəssisələrimizdə bu konsepsiyayın tətbiq edilməməsi, marketingin tətbiqinin əsasən satışın həvəsləndirilməsi tədbirləri ilə məhdudlaşması mübadilənin artım tempinə və effektivliyinin yüksəldilməsinə mənfi təsir edir. Müştərək müəssisələrin və bir sıra holdinqlərin yaradılması da bazar münasibətlərinin inkişafına

ciddi təsir edə bilmir. Bununla əlaqədar olaraq məhsul istehsalı və satışının idarə edilməsinin marketing prinsipləri əsasında təşkilinə əsaslanan strateji əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi maraq kəsb edir.

Strateji əməkdaşlığın idarə edilməsinin marketing prinsipləri əsasında təşkili şəraitində maliyyə resurslarının birləşdirilməsi, təmərküzləşdirilməsi məhsul çeşidinin genişləndirilməsinə və istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və deməli, məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaradan yeni istehsal texnologiyalarının istifadəyə verilməsinə səbəb olur. Bundan başqa, müəssisələr ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaqla innovasiya proseslərini sürətləndirə bilər.

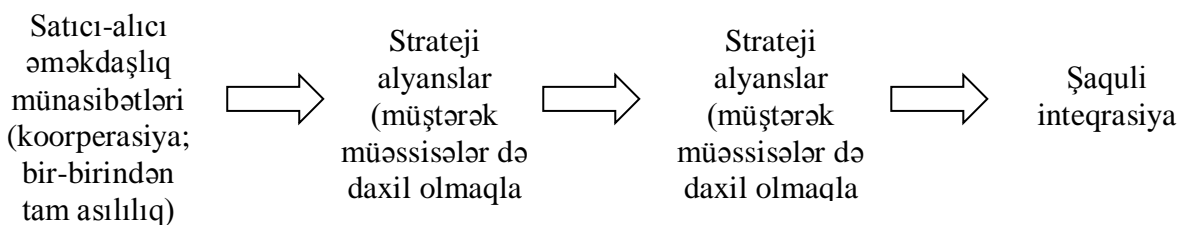
Bununla əlaqədar olaraq marketing idarəetmə sisteminin hazırlanmasında və inkişaf etdirilməsində investorların, marketing kompaniyasının və onun strateji tərəfdaşlarının təşkilati davranışları xüsusi ilə aktulluq kəsb edir.

Marketing bir iqtisadi proses kimi, özündə istehlakçının tələbatlarının, alış motivlərinin və davranışlarının öyrənilməsini, onlara uyğun gələn məhsulların hazırlanması və satışını, satışsonrası servis xidmətinin təşkili və həyata keçirilməsini, eləcə də istehsal edilmiş məhsulların qiymətinin müəyyənəşdirilməsi üzrə əməliyyatları əhatə edir. Marketing tələbatların öyrənilməsi və ödənilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda tələbatın yaradılması və stimullaşdırılmasını da həyata keçirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində marketing bütünlükdə müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin, xüsusilə onun istehsal-satış fəaliyyətinin idarə edilməsinin ən səmərəli təsərrüfatçılıq forma və metodu, konsepsiyası olduğu çoxdan praktiki və alimlər tərəfindən qəbul edilmiş və inkişaf etmiş dünya ölkələrinin bu konsepsiyadan istifadə edən müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticələrilə təsdiq edilmişdir. Bu, ilk növbədə, marketingin bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən və onun təməl prinsipi olan azad və rəqabətli mübadilə prinsipindən irəli gəlməsi ilə izah edilir.

Marketingin tətbiq sferaları genişlənərək insan fəaliyyətinin bütün sahələrini – maddi nemətləri, xidmətləri, ayrı-ayrı şəxsləri, əraziləri və ya coğrafi rayon və regionları, əmlakı, təşkilati, ideyaları və s. əhatə etməyə başladı.

Strateji biznes vahidlərinin ayrılması kommertiya təşkilatlarının yaradılmasına gətirib çıxarır. Bu təşkilatlar alıcılarla, məhsulgöndərənlərlə və rəqiblərlə əməkdaşlığın və onun yaradılmasına böyük əhəmiyyət verir. Maraqların ümumiliyi ayrı-ayrı ərazi bazarlarının, yeni texnologiyaların birgə hazırlanması (maliyyələşdirilməsi) və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə məsuliyyətin bölüşdürülməsinə səbəb olur. Onlar üçün çeviklik və maneərlilik, qarşılıqlı münasibətlərin və əlaqələrin idarə edilməsinə əsaslanmaq, ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərindən kənara çıxma xarakterikdir. Bu yeni təşkilati formaların məqsədi rəqabət mübarizəsinin texnologiyalarının və strategiyaların, həmçinin istehlakçı rəğbətini dəyişməsinə cəld və çevik reaksiya verilməsidir. Bəzi ölkələrdə kommertiya ittifaqları alyans və ya işgüzar şəbəkə adlandırılır. Yeni təşkilati formalar marketing menecmentə praktiki və elmi yanaşmanın uzlaşdırılması (birləşdirilməsi) kimi yaranmışdır. F.Vebster korporasiyalarda marketingin rolunu təhlil edərək marketing sahəsində meydana çıxan münasibətlərin diapazonunu şəkilləndirir (şəki 1) [2].

Şəkil 1. Marketing münasibətlərinin diapazonu

Müəyyən fəaliyyət sahələrində həqiqi tərəfdaşlıq münasibətləri hər bir tərəfin öz şəriklərindən tam asılı olması və rəqabət asılılıq işə yerini qarşılıqlı etibara (inama) verməsi ilə xarakterizə olunur. Qiymət bazar meyllərindən asılı olaraq danışıqların gedişində müəyyən olunur. Strateji alyanslar üçün iqtisadi vahidlərin, məsələn, yeni məhsulun yaradılması, yeni istehsal güclərinin yaradılması və s. xasdır. Strateji alyansların mühüm xüsusiyyəti onun iştirakçılarının hər hansı bir

məqsədə çatmağı hədəfləməsidir. Uzunmüddətli məqsədlərinin olması strateji alyansları digər əməkdaşlıq formalarından fərqləndirən əsas cəhətdir. Alyansın yaradılmasında məqsəd onu yaradan müəssisələrin özlərinin rəqabət qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılması və ya çox kəskin sürətdə gücləndirilməsidir. Müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsini vurğulayan bu təyin etmə D. Devlinin və M.Bliklinin təbirincə desək marketing fəniyəsidir. Strateji alyansların digər vacib bir xüsusiyyəti onun iştirakçılarının ümumi məqsədlərinin olması və resurslardan birgə istifadə etmələridir (4). Dəyərlərin yaradılması zənciri istehsal və istehlak edən tərəflərin qarşılıqlı fəaliyyətini realizə edir, istehsal və istehlak arasındakı nisbətlər tarazlaşdırılır, münasibətlər qarşılıqlı qaydalar əsasında qurulur. Burada marketing qarşılıqlı əlaqələr sistemində müəssisənin fəaliyyətinin uzlaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir. Əsas diqqət şəbəkədə qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına və tənzimlənməsinə verilir. Strateji alyans istehlakçılarla, vasitəçilərlə, mövcud və potensial rəqiblərlə tərəfdaş münasibətlərin yaranmasını nəzərdə tutduğundan ona marketing baxımından yanaşılmalıdır. Müştərək müəssisələr alyansın formalarından biridir.

Biznes-təşkilati şəbəkə çoxtərəfli münasibətlər əsasında yaranan korporativ strukturdur və bölmə, filial və bu kimi təşkilati formalara uyğun gəlirlər. Rəqabət istehsalçılar arasında deyil, marketing işgüzar şəbəkəsi arasında baş verir, rəqabət mübarizəsində daha inkişaf etmiş və effektiv şəbəkəsi olan tərəf qalib gəlir.

Marketingə üç ölçüdə a) marketing mədəniyyət, b) marketing strategiya və c) marketing taktika kimi yanaşılır (1).

Marketingə mədəniyyət kimi yanaşıldıqda ona dəyər və baxışlar dəsti kimi nəzərdən keçirilir. Bu dəyər və baxışlar sistemində müəssisə üçün istehlakçı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Marketingə strategiya kimi menecerlərin diqqətinin bazarın seqmentləşdirilməsində, biznes sferasında müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsinə yönəldilən məqsədin müəyyənləşdirilməsində və mövqeləşdirilmədə cəmləndirilməsini nəzərdə tutur.

Taktiki və ya əməliyyat marketingi səviyyəsində menecerlər məhsul, qiymət, irəliləmə, həvəsləndirmə və heyətə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Marketingin hər bir səviyyəsi və ölçüsü özündən əvvəlki səviyyənin kontekstində tərtib edilir. Yeni təşkilati formaların yaranması və inkişafı ənənəvi marketing yanaşmasından fərqli uzunmüddətli münasibətlərin əsas rol oynadığı əməkdaşlıq tələb edir. Yeni təşkilati mühitdə marketing funksiyası korporativ səviyyədə müstəqil idarəetmə funksiyasına çevrildi. Yeni anlayış işgüzar marketing şəbəkəsinin üzvlərini xarakterizə edən əməkdaşlıq münasibətləri marketingi yaranır. Əməkdaşlıq münasibətləri marketingin məqsədi bazarın açar tərəfdaşlarının (istehlakçılarla, məhsulgöndərənlərlə və distribyutorlarla) uzunmüddətli rəğbətində və dayanıqlı qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına nail olunması üçün onlarla uzunmüddətli münasibətlərin yaradılmasıdır. Marketing hər bir məhsul və ya xidmət axınında istehsalla istehlakı tarazlaşdırılan bazar idarəetmə konsepsiyası kimi qarşılıqlı əlaqələri yaradan, himayə edən və inkişaf etdirən konkret şəxslərin razılaşdırılmış qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsi ilə realizə olunur. Tərəfdaşlıq münasibətləri marketingi tərəfdaşlar arasında sıx iqtisadi, texniki və sosial əlaqələrin yaradılmasına, xərclərin ixtisar edilməsinə və vaxta qənaət etməyə imkan verir. İnkişaf etmiş əməkdaşlıq münasibətləri marketingində alqı-satqı əqdləri danışıqlar prosesindən daha çox rutin proses olur. Əməkdaşlıq münasibətləri marketingin son nəticəsi işgüzar marketing şəbəkəsinin uzunmüddətli fəaliyyətinin təmin edilməsidir.

Marketing menecmentin təkamülü müəssisənin idarə edilməsinin təşkilinin yeni formalarında təzahür edir. Ənənəvi marketing baxımından müəssisə ətraf mühitdən əlahiddə fəaliyyət göstərən təşkilati struktur vahidi olur. Yeni iqtisadi vəziyyətin xarakterik xüsusiyyəti müəssisə ilə bazar, müəssisə ilə xarici mühit arasındakı sərhədlərin silinməsidir [3].

Müəssisələr əməkdaşlıq münasibətlərinə daxil olduğu hallarda rəqabət qabiliyyətliliyinin yeni, daha yüksək səviyyəsi yaranır. Çevik strateji əməkdaşlıq birliklərinin yaradılması, elmi-texniki tərəqqinin yeni nəəliyyətlərinin, innovasiyaların və nou-haunun qarşılıqlı mübadiləsi tərəfdaşları zənginləşdirir və məhsulun rəqabətə davamlılığını gücləndirir. Təkrar istehsal tsiklinin yerinə yetirilməsi üçün istehsal və maliyyə resurslarının birləşdirilməsini təmin edən inteqrasiya olunmuş şaquli strukturlar yaranır. İnteqrasiya olunmuş şaquli müəssisələr elm tutumlu məhsulların istehsal

edilməsi sayəsində müəyyən rəqabət üstünlüyü əldə edə bilirlər.

Artıq marketinq satışla yanaşı əməkdaşlığın ümumi strategiyası ilə müəyyən olunan bir sıra funksiyalar da məsuliyyət daşımağa başlayır. Bura ilk növbədə əlavə istehlak dəyərinin, faydalılığının yaradılması və onun rəqabətli bazarda realizasiyasını təmin etməli olan idarəetmə daxildir. Bu prosesin tədqiqatçılarınin əksəriyyəti ətraf mühit amillərinin sayının çox olduğunu, strateji planlaşdırmanın əhatə etdiyi dövrün qısaldığını, müəssisənin inkişafının strateji planlarının müxtəlif variantlarının hazırlanmasını, yeni yaranmış bazar situasiyasına uyğun olaraq müəssisənin məqsədinin və strategiyasına dəyişikliklər edilməsinin zəruriliyini qeyd edirlər.

Yuxarıda izah edilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafı bazar münasibətlərinə aid yeni elm sahəsinin – marketinqin meydana çıxmasına səbəb oldu. Marketinqin təkamül mərhələləri marketinq konsepsiyasının - istehsal, məhsul, satış, istehlakçı və sosial yönümlü marketinq konsepsiyalarının həm istehsalçı müəssisələr, həm də istehlakçılar baxımından bazar münasibətlərinin inkişafına güclü təsir etdiyini göstərir.

2. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə marketinq idarəetmənin əsas elmi olur və müəssisənin bazar fəaliyyətinin təməlini təşkil edir və müəssisələrdən əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

3. Marketinqin funksiyaları, xüsusən də onun biznes fəaliyyətini təmin edən idarəetmə funksiyası əməkdaşlıq münasibətlərinin bazar strategiyalarına əsaslanır.

4. Müəssisənin marketinq prinsipləri əsasında idarə edilən rəqabət qabiliyyətliyi strateji əməkdaşlıq münasibətləri inkişaf etdikcə güclənir.

5. Əməkdaşlıq münasibətləri marketinqin məqsədi bazarın formalaşmış rəğbətini nəzərə almaqla tərəfdaşları ilə uzunmüddətli qarşılıqlı faydalı münasibətlərin yaradılmasıdır. Bu faydalı qarşılıqlı münasibətlər bütün tərəfdaş müəssisələrdə xərclərin həcmnin və səviyyəsinin azaldılmasına, iqtisadi potensialın artırılmasına və yaradılmış istehlak dəyərinin bazara irəliləndirilməsi vaxtına qənaət etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Аакер Д. Стратегическое рыночное управление - СПб.: Питер, 2002, s. 542
2. Вебстер Ф. Изменения роли маркетинга в корпорации - СПб.: Питер, сборник “Ютассика маркетинга”, 2001, s. 129-158
3. Гордон А.Х. Маркетинг партнерских отношений - СПб.: Питер, 2001, s. 384
4. Попова Л.В. Практический опыт формирования команды топ-менеджеров // журнал “Строительные материалы”, № 2, 2002, s. 21-23

UOT 332.122

Klaster - regional iqtisadiyyatın diversifikasiyasının innovativ forması kimi

*i.e.d., prof. Həsənov Heydər Sərdar oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Qabaqcıl beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkənin, regionun və müəssisələrin rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsində müstəsna rol iqtisadi klasterlərə məxsusdur. “İqtisadi klaster dedikdə-birbirilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir qrup təşkilatların (müəssisələrin, şirkətlərin, bankların, universitetlərin və b.) konkret ərazidə cəmləşməsi başa düşülür”[1]. Klasterdə cəmləşmiş işgüzar təşkilatların bir qismi xammal və material, komplektləşdirici hissələr və xüsusi xidmətlər təklif edənlərdir, başqa qismi infrastruktur xidmətləri təklifi ilə məşğul olan- elmi-tədqiqat institutları və maliyyə təsisatları, istehsal və mühəndis infrastruktur obyektləridir, üçüncü qismi isə birbaşa

məhsul istehsalçılarıdır. Bir-birilə sıx bağlı olan işgüzar təşkilatlar bir-birini tamamlamaqla hər bir müəssisənin və bütünlüklə klasterin səmərəli inkişafını təmin edir. Əksər vaxt klasterin təşəkkülü bir sıra hallarda əhəmiyyətli və təsadüfi hallarla da bağlı olur.

Güman edirik ki, ölkənin iqtisadi rayonlarında klasterlərin təşəkkülü xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- klasterlərin təşkili üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- klasterlərin yerləşdirilməsinin optimallığının təmin edilməsi;
- klasterlərin fəaliyyətinin regional rəhbərlik tərəfindən yerlərdəki bürokratik maneələrdən və müxtəlif formalı təzyiqlərdən müdafiəsi;
- regional klasterlərin qonşu regionlarla, habelə qonşu dövlətlərin həmsərhəd regionları ilə iqtisadi münasibətlərinin stimullaşdırılması.

- ucqar regionlarda, sərhədyanı bölgələrdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, turizm, tarixi cəhətdən formalaşmış müxtəlif xalq təbii sənəti və digər məşğuliyyət növləri üzrə sahibkarlıq fəaliyyətlərinin klasterləşməsinin stimullaşdırılması;

- ölkə regionlarında klasterlərin mahiyyəti barədə xarici ölkələrin təcrübəsinin təbliği.

“Klasterlərin daxilində qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasını təhlil etmək məqsədi ilə iki firmanın yaxud təmərküzlənmiş oxşar firmaların tərkib hissələrinə baxmaq, sonra onlar arasındakı əlaqə zəncirinin şaquli – aşağıya doğru istiqamətinə və yuxarıda duran firma və təşkilatlara nəzər yetirmək lazımdır. Sonra üfqi xətlə keçən yardımçı məhsullar istehsal edən və xidmətlər göstərən sahələri tapmaq gərəkdir. Sahələrin əlavə üfqi zəncirvari oxşar istehsal faktorlarından, yaxud texnologiyalardan istifadə, o cümlədən öz aralarında malgöndərmələr zəminində yaranır. Klasterə daxil olan sahə və firmaları müəyyənləşdirdikdən sonra növbəti mərhələ klaster üçün ixtisaslaşmış kadrlar, texnologiyalar, informasiyalar kapital, infrastruktur habelə klaster iştirakçılarının daxil olduqları qurumları formalaşdıran təşkilatların qeydə alınmasından ibarətdir. Yekunda son addım klaster üzərinə əhəmiyyətli təsir edən hakimiyyət, yaxud müxtəlif qanunverici strukturların müvafiq fəaliyyət sahələrinin araşdırılmasıdır”[2, s.208].

Romanova O. və Lavrikova Y. klasterlərin inkişafının dörd vacib şərtini göstərmişlər:

- amillər şərti. Klasterdə rəqabət mübarizəsini aparmaq üçün lazımi insan və təbii resursların, elmi-informasiya potensialının, kapitalın və infrastrukturun olması ;

- daxili tələb şərti. Daxili bazarda sahəvi məhsul və ya xidmətə tələbin vəziyyəti və onun inkişafı tendensiyası;

- oxşar və yardımçı sahələr. Bir-birilə bağlı və yekcins sahələrin olması və onların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyi mühüm şərt sayılır. Buraya yerli avadanlıq, komplektləşdirici hissələr və xidmətlər istehsalçıları, sahəvi innovasiya şirkətləri və intehlakçılar daxildir;

- şirkətlərin quruluşu və strategiyası, sahədaxili rəqabət. Burada diqqət sahədəki lider müəssisələrdəki idarəetmə quruluşuna və strategiyasına, onların rəqabətaparma üsullarına verilir”[3, s.85-86].

Bu şərtlərdən başqa klasterlərin qurulmasına iki əlavə dəyişənlər- dövlət siyasəti və təsadüflük təsir edir. Təsadüfi hadisə kimi, məsələn yeni şirkətin yaranması və bunun nəticəsində digər şirkətlərin yaranması ola bilər. Yaranmış şirkətlər klasterin nüvəsinə çevrilir.

Beləliklə, demək olar ki, klasterlərin yaranması mərhələsi çox zaman dövlət tərəfindən nəzarət edilmir. Azərbaycanda da klasterlərin yaranması bu cür baş vermişdir. Məsələn Nabranda, Qəbələdə və Masallıda “İstirahət-turizm” klasterləri, Masallıda “Mebel” klasteri, Xaçmaz rayonunda “Meyvə və tərəvəzin konservləşməsi” klasteri, Bakının Qaradağ rayonunda “Tikinti materalları istehsalı” klasteri bu cür yaranmışdır. Qaradağ rayonunda təsadüf nəticəsində klasterin yaranmasının ilkin şərti kimi əhəng daşı yataqlarının və təbii dəniz qumunun olması olmuşdur. İndi isə burada “Sement” zavodunun müasir qurğuların quraşdırılması, gips və üzlük məmulatlarının istehsalına başlaması bir-birini tamamlayan müəssisələrin işləməsinə şərait yaratmışdır. “Tikinti materialları istehsalı” klasterində çoxlu sayda əhəng daşı hasilatı və emalı müəssisələri, gips məmulatları və kafel, metlak və kərpic istehsalı zavodları, sement zavodu, qumun tədarükü ilə məşğul olan müəssisə və fiziki şəxslər, və daşınma işlərini həyata keçirən müəssisələr daxildir.

Dövlət və özəl sektorların birgə fəaliyyəti nəticəsində elə Qaradağ rayonunda “gəmiqayırma və təmiri” klasteri formalaşmağa başlamışdır. Burada sovet dövründə yaranmış, indi Heydər Əliyevin adını daşıyan “Bakı Dərin Özüllər Zavodu” və “Bakı gəmiqayırma zavodu” MMC-si fəaliyyət gösrtərir. Bakı gəmiqayırma zavodunun istehsal gücü illik olaraq 4 ədəd 15000 ton yükötürmə tankerin və 4 ədəd özül təchizat gəmisinin tikintisindən ibarətdir. Göründüyü kimi bu iki zavod formalaşan klasterin nüvəsini təşkil edir. Onların bir-birindən yaxın məsafədə yerləşməsi Dərin özüllər zavodunda olan dəzğah və avadanlıqlardan Gəmiqayırma zavoduna lazım olan metal konstruksiyalar istehsalına və əksinə, Gəmi zavodunun istehsal gücündən Dərin özüllər zavoduna lazım olan komplektləşdirici hissələr istehsal etməyə şərait yaradır. Sənaye qrupunun nüvəsini təşkil edən zavodları elektrik enerjisi ilə təchiz etmək üçün yaxın ərazidə elektrik yarımstansiyası, külək və günəş enerjisindən elektrik enerjisi almaq üçün müasir qurğular qurulmuşdur. Həmçinin əsas dəmir yoluna çıxışı həll edən köməkçi dəmir yolu çəkilmişdir. Eyni zamanda metal məmulatları və digər materiallarla klasterin müəssisələrini təmin etmək üçün geniş ərazidə iri anbar təsərrüfatları yaradılmışdır. “Halliberton” və digər iri transmilli şirkətlərin anbar və nəqliyyat təəssüfatları bu ərazidə cəmləşmişdir. Sahil qəsəbəsində yerləşən sosial infrastruktur klasteri lazımi kadrlarla təmin etməyə və işçilərin məişət və digər sosial problemlərini həll etməyə şərait yaradır. Klasterin nüvəsini təşkil edən hər iki zavodun əsas istehlakçıları kimi SOKAR və Xəzər gəmiçiliyi şirkəti çıxış edir.

Fikrimicə, Naxçıvanda isə ilk “Xərçəng becərmə” klasterini qurmaq olar. Burada bunun üçün əlverişli təbii mühitin olması klasterin yaradılmasında başlıca şərtidir. İndi isə burada lazımi irriqasiya və melorasiya işlərinin aparılması, süni yolla xərçənglərin artırılması müəssisələri yaradılmalıdır.

Azərbaycanda da formalaşan klasterlərin sərhədləri yoxdur. Onların sərhədləri daim hərəkətdədir. Nəzər çatdırmaq lazımdır ki, bütün dünyada olduğu kimi bizdə də bank sistemi sahəvi deyil yalnız klaster prinsipi əsasında formalaşmışdır.

Bunlarla yanaşı, rəqabətqabiliyyətli klasterlərin yaradılması prosesi sürətləndirilməlidir. Bunun üçün ölkədə yerinə yetirilən klaster siyasəti araşdırılmalıdır. Fezerə görə klaster siyasətinin iki növü vardır: “Birinci növ siyasət-məqsədli klaster strategiyası adlanır. İkinci növ siyasət-klaster-informasiya siyasəti adlanır. Bu cür siyasətin başlıca vəzifəsi mövcud olan klasterlərin inkişafına dəstək olmaqdır”[4].

Fikrimicə, regional iqtisadiyyatda klasterlərin yaranması və təşkili xüsusiyyətləri dörd əsas şərtədən ibarətdir: istehsal amilləri, tələbatın durumu, qohum və yardımçı sahələr və firmanın strategiyası və rəqabət üçün şərait. Qeyd olunan şərtlərin sırasında istehsal amillərinin miqdarı və məsrəflər ilkin şərtlər hesab oluna bilər. Belə ki, təbii resurslar əmək ehtiyatları, kapital resursları, fiziki, inzibati, informasiya və elmi-texnoloji infrastrukturlar klasterlərin təşkilinin əsas xüsusiyyətlərini özlərində cəmləşdirirlər.

Beləliklə, Azərbaycanda klasterlərin təşəkkülü və inkişafı regional iqtisadiyyatların diversifikasiyasının innovativ forması kimi çıxış etməklə yeni istehsal sahələrinin və təsərrüfat subyektlərinin yaranmasını şərtləndirir və regionlara və bütünlüklə ölkəyə yeni əlavə rəqabət üstünlükləri verir.

Ədəbiyyat

1. Кластер_28экономика, 29 wikipedia.org/wiki/
2. Портер М. Конкуренция (пер. с англ.) М., 2000. 496 с.
3. Романова О.А., Лаврикова Ю.Г. Высокотехнологические кластеры как инструмент промышленной политики Российской Федерации // Журнал экономической теории, 2007, №2, С.78–90
4. Feser, E. (1998) Old and New Theories of Industry Clusters, in Steiner, M.(ed) Clusters and Regional pecialisation, Pion Limited, London).

Qloballaşma şəraitində rəqabətliliyin qiymətləndirilməsində beynəlxalq təcrübə

*tex.f.d., dos. Əliyev Rövşən Rizvan oğlu
Qurbanov Rəşad Ağamoğlan oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Qloballaşma şəraitində sənaye istehsalının müasir xarakteri, miqyası və onların nəticələrinin ölkələrarası bölgüsü tələb edir ki, ayrıca götürülmüş hər bir ölkədə geniş təkrar istehsalının zəruri və ilkin şərtlərinin həmin ölkənin beynəlxalq maliyyə-iqtisadi mühitdə iştirakı, həmin mühitə uyğunlaşma mövqeyindən nəzərdən keçirilsin. Müasir ümumdünya təsərrüfatı vahid istehsal sferası kimi, yalnız bu və ya digər təsərrüfat sahəsinin iqtisadi səmərəliliyi hesablanarkən nəzərə alınmır, həmçinin ümumbəşəri xarakter almış ərzaq, xammal, enerji, demografiya, ekologiya və s. kimi ciddi problemlərin həll edilməsi məqsədilə də daim diqqət mərkəzindədir.

Qlobal inkişaf mərhələsində bazar iqtisadi münasibətlərinin mütləq üstünlüyü, istehsalın transmilliliyinin dərinləşməsi və iqtisadi açıqlığın yüksək səviyyəsi şəraitində ölkələrin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin nisbi qiymətləndirilməsini ehtiva edən, Dünya İqtisadi Forumu (DİF) tərəfindən “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatı”nda verilən Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksləri və Lozanna Menecmentin İnkişafı Beynəlxalq İnstitutu (MİBİ) tərəfindən hazırlanan “Dünya Rəqabətqabiliyyətlilik İlliyi”ndə göstərilən reytinglər ayrı-ayrı ölkələrdə inkişafın xarakteri və sürətini ifadə edən “universal” alətə çevrilmişdir.

DİF Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik İndeksinin hesablanması üçün əsasən iqtisadi artımı müəyyən edən 111 makroiqtisadi, sosial və s. meyardan istifadə edilir. Bu meyarlar əsasında 3 subindeksin hesablanması üçün istifadə olunan 12 indikator müəyyənləşir. Hesablamaların məlumat bazası kimi Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankının (DB) şərtləri də daxil olmaqla statistik məlumatlar (Hard date criteria) və DİF tərəfindən icraediciyə rəy sorğusu proqramı çərçivəsində aparılan sorğunun nəticələri (Executive Opinion Survey) istifadə olunur. Yekun Qlobal Rəqabətlik İndeksi (QRİ) bu üç subindeks əsasında hesablanır və iqtisadi fəaliyyətin mürəkkəbliyi və yetkinliyi baxımından 3 əsas və iki aralıq olmaqla 5 inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq təsnifləşdirilir: əsaslı, effektivlik əsaslı və innovasiya əsaslı, 1-ci mərhələdən 2-ci mərhələyə və 2-ci mərhələdən 3-cü mərhələyə keçid mərhələləri [1].

“Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nın mühüm elementi olan İcraediciylə Rəy Sorğusu 150 sualı əks etdirməklə, milli iqtisadi durumu və iqtisadiyyatın davamlı artım imkanlarını qiymətləndirmək üçün illik ölçü aləti rolunu oynayır. Sorğu vasitəsilə statistik məlumatların az olduğu və ya olmadığı geniş-spektrli parametrlər haqqında dəyərli informasiya əldə edilir.

Cədvəl 1.

İqtisadi inkişaf mərhələləri üzrə subindekslərin çəki əmsalları

İqtisadi inkişaf mərhələsi*	Amillər mərhələsi	1-dən 2-ə keçid mərhələsi	İnvestisiyalar mərhələsi	2-dən 3-ə keçid mərhələsi	İnnovasiyalar mərhələsi
Adambaşına düşən ÜDM (\$)	2000-dən az	2000-2999	3000-8999	9000-17000	17000-dən çox
Baza şərtləri	60 %	40-60 %	40%	20-40 %	20 %
Effektivliyi artıran şərtlər	35 %	35-50 %	50 %	50 %	50 %
İnnovasiyalar və biznes mühiti	5 %	5-10 %	10 %	10-30 %	30 %

Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-2012-ci illər hesabatından başlayaraq 1-ci mərhələdən 2-ciyə və 2-ci mərhələdən 3-cüyə keçid mərhələsində olan ölkələr üçün subindekslərin çəki əmsalları fərdi

olaraq ölkənin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan üçün bu çəki əmsalları aşağıdakı kimi götürülmüşdür [2]:

Cədvəl 2.

Azərbaycanın çəki əmsalları

İllər	I-subindeks	II- subindeks	III-subindeks
2011-2012	51.8	41.1	7.0
2012-2013	53.9	39.6	6.5
2013-2014	54.9	38.8	6.3
2014-2015	56.3	37.8	5.9
2015-2016	55.9	38.1	6.0

Göründüyü kimi, ölkəmizin mövqeyi investisiyalar mərhələsindən amillər mərhələsinə geriləmişdir ki, bu da iqtisadiyyatın təbii ehtiyatlardan asılılıq səviyyəsinin azalmaması ilə əlaqədardır.

DİF tərəfindən beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan metodikanın təhlili göstərir ki, götürülən meyarlar indekslərin hesablanması zamanı ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini maksimum nəzərə almağa imkan verir. Həqiqətən də amillərin müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişafına təsiri də eyni ola bilməz. Bu səbəbdən tətbiq olunan metodikada rəqabət qabiliyyətinə daha çox təsir edən meyarların çəki əmsalları yüksək götürülür. Metodikanın çatışmayan cəhəti isə iqtisadi inkişafa mühüm təsir göstərən bir sıra göstəricilərin nəzərə alınmamasıdır. Məsələn, xarici ticarət, xarici investisiyalar, ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq dərəcəsi göstəriciləri rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən edilməsi zamanı çox az istifadə olunur. Halbuki, bu amillərin ölkə iqtisadiyyatının cari və perspektiv inkişafına çox ciddi təsiri mövcuddur.

DİF və Lozanna MİBİ-də rəqabətqabiliyyətlilik indekslərinin hesablanması üçün istifadə olunan meyarların detallı şəkildə müqayisəsi göstərir ki, hər iki təşkilat biri digərinin istifadə etmədiyi, ancaq ümumi rəqabətqabiliyyətliliyə mühüm təsir göstərən meyarları nəzərə almışdır. Məsələn, MİBİ-nin istifadə etdiyi meyarlar içərisində ÜDM, adambaşına düşən ÜDM, ÜDM-in artım tempi, tədiyyə balansının vəziyyəti, məşğulluqla, xarici ticarətlə, xarici investisiyalarla əlaqədar çoxlu sayda meyarlar DİF tərəfindən istifadə olunmur. Digər tərəfdən, DİF tərəfindən istifadə olunan və ölkənin investisiya iqlimini müəyyən edən və rəqabətqabiliyyətliliyə bilavasitə təsir göstərən innovasiyalar haqqında məlumatlar BMİ tərəfindən istifadə olunmur.

Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin kompleks təhlili DİF tərəfindən hazırlanan “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatı”ndakı məlumatlar əsasında aparılmışdır. 2009-2016-cı illərdə “Qlobal Rəqabət-qabiliyyətlilik Hesabatı”na görə, Azərbaycan beynəlxalq rəqabətqabiliyyətinə görə MDB ölkələri arasında həmişə lider olmuşdur.

Dünya İqtisadi Forumunun açıqladığı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti 2017-2018” hesabatında Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətinə görə 2 pillə irəliləyərək 137 ölkə arasında 35-ci, MDB məkanında isə 2009-cu ildən etibarən 1-ci yerdədir. Bu da o deməkdir ki, son illər Azərbaycanın Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hazırlanmış hesabatlarda nəticələri yaxşılaşıb [3].

Ədəbiyyat

1. World Economic Forum, Global Competitiveness Reports (2011-2016)
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2016
3. R.T.Həsənov Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətliliyinin təmin edilməsində struktur islahatlarının istiqamətləri. Bakı, 2016

Mərkəzi Bankın uçot siyasətinin ölkənin makroiqtisadiyyatına təsiri

*i.f.d., dos. Qədimli Nüşabə Astan qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin əsas mahiyyətini dövlətin pul kütləsinin tənzimlənməsi, pul kütləsinə müdaxilələr etməklə makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin sabitliyinin əldə olunması təşkil edir. Digər tərəfdən büdcə-vergi siyasətinə nisbətən pul-kredit siyasətinin iqtisadiyyata təsiri daha operativdir. Bu baxımdan makroiqtisadi səviyyədə qiymətlərin tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinin əsas vasitə kimi seçilməsi zəruridir. Pul-kredit siyasəti vasitəsilə iqtisadiyyatda borc faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi investisiyaların stimullaşdırılması və iqtisadi tənəzzüllərə qarşı mübarizə baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlət pul-kredit siyasətinin əhəmiyyətini artırmaq məqsədilə həmçinin valyuta rejimi, valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsini də həyata keçirir. Geniş aspektdən yanaşsaq pul-kredit siyasəti inflyasiya və işsizliklə mübarizədə əsas vasitə olmaqla pul kütləsinin tənzimlənməsini həyata keçirir. Eyni zamanda pul-kredit siyasəti optimal valyuta kursunun müəyyənləşdirilməsi, qısamüddətli faiz dərəcələrinin tənzimlənməsidir. Pul kütləsinin hədəflənməsi şəraitində Mərkəzi Bank ötən dövrdə çevik monetar siyasət həyata keçirmişdir. Qəbul edilmiş pul proqramı çərçivəsində üzən məzənnə rejiminə keçidlə əlaqədar gözləntiləri nəzərə almaqla Mərkəzi Bank pul bazasını məhdudlaşdırmış, manatın məzənnəsinin sabitləşməsindən sonra pul kütləsinin həcmi bərpa etmişdir. İqtisadiyyatın pula olan tələbinin təmin edilməsi və likvidliyin effektiv idarə olunması məqsədilə Mərkəzi Bank müxtəlif müddətli pul siyasəti alətlərini aktiv saxlamışdır. Pul siyasətinin transmissiya mexanizmi vasitəsilə mərkəzi bank tərəfindən qəbul edilən pul siyasəti qərarlarının iqtisadiyyata təsiri (ötürülməsi) prosesi baş vermiş və faiz dərəcələri, kreditlərin verilməsi, valyuta məzənnəsi, səhmlərin dəyəri və s. kimi transmissiya kanalları vasitəsilə dərhal deyil, müəyyən vaxtdan sonra təsir göstərə bilmişdir.

Son illərdə qeyri-neft sektorunda iqtisadi artım bərpa olunmuş, ixracın artımı və idxalın azalması nəticəsində tədiyə balansы profisit mövqeyə keçmişdir. Tədiyə balansında müsbət dəyişikliklər baş vermiş, ötən illərlə müqayisədə kəsir profisitlə əvəz olunmuş, ticarət balansının profisiti xeyli yüksəlmişdir. Bu dövrdə həm neft, həm də qeyri-neft ixracı artmış, qeyri-neft idxalı isə azalmışdır. Üzən məzənnə rejiminə keçdikdən sonra valyuta bazarında təklif tələbi əhəmiyyətli üstəlmiş, manatın məzənnəsinin sabitliyi dayanıqlığı, yüksəlmişdir. Mərkəzi Bank monetar şəraitdə müəyyən kəmiyyət dəyişikliyi etsə də, mühafizəkar pul-kredit siyasətini davam etdirir və eyni zamanda iqtisadi və inflyasiya dinamikasından asılı olaraq uçot dərəcəsinin azaldılması potensialını nəzərdə saxlayır. Qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün bazarın tənzimlənməsində müxtəlif alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlərdən biri Mərkəzi Bank tərəfindən faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Mərkəzi Bank kommersiya bankları və digər maliyyə təşkilatlarına kredit verir, onlar isə öz növbəsində həm adi vətəndaşları (fiziki şəxslər), həm də müxtəlif şirkət və təşkilatları (hüquqi şəxslər) kreditlə təmin edir. Uçot dərəcəsi ölkədəki cari iqtisadi vəziyyət və inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınaraq təyin edilir. Əgər inflyasiya səviyyəsi yüksəlsə, Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə yüksəldir və əksinə, inflyasiya səviyyəsi endikcə, uçot dərəcəsi də endirilir. Uçot dərəcəsi aşağı olduqda kreditlər əlçatan xarakter alır. Kreditlər üzrə faiz dərəcələri enir və insanlar kredit əldə etməyə həvəs göstərir. Nəticədə, insanların sahib olduğu pul kütləsi artdıqca edilən alış-veriş həcmi də artır. Beləliklə, məhsulların dəyəri yüksəlir. Məhsul həcmi azaldıqca satıcılar qiymətləri qaldırmağa başlayır. Bununla bərabər inflyasiya artmağa başlayır. Inflyasiyanın yüksək həddi insanların həyat şərtlərinə mənfi təsir edir. Inflyasiya nə qədər yüksəkdirsə, insanların həyat şərtləri bir o qədər aşağıdır və təbii ki, bu onları qane etmir. Inflyasiyanı endirmək üçün yenidən maliyyələşmə dərəcəsi qaldırılır. Bu səbəbdən də kreditlər bahalaşmağa başlayır. Belə olduqda, kredit əldə etmək vətəndaşlar üçün sərfəli olmur və bu da özünü onların alıcılıq qabiliyyətində əks etdirir. Dövrüyyədə pul vəsaiti azalır, istehlakçılar yalnız vacib, gündəlik xərclərin qarşılmasına

vəsait sərf edirlər. Satışın həcmi aşağı düşür və qiymətlərin endirilməsi məcburiyyəti yaranır. Bütün bunlar sonda inflyasiyanın azalmasına səbəb olur. Əgər 2017-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi 14 faizə yaxın idisə, bu rəqəm 2018-ci ildə 6 faizədək aşağı düşüb. Nəticə etibarilə Mərkəzi Bank mövcud şərtlər daxilində ilin sonuna kimi berrəqəmli inflyasiyaya nail olmağa çalışır ki, bu da uçot dərəcəsinin azaldılmasına zəmin formalaşdırır və güman olunur ki, bu qərar kredit faizlərinə təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycanda Mərkəzi Bankın 2008-ci ilin iyun ayında qəbul edilmiş qərarına əsasən uçot dərəcəsinin ən yüksək həddi 15%-ə, ən aşağı həddi isə 2009-cu ilin may ayında qəbul edilən qərarla 2% -ə bərabər olmuşdur. Mərkəzi Bank bankların ucuz kreditlər verməsini təmin etmək, onların real sektora daha çox dəstək verməsi məqsədilə, 13 iyul 2015-ci il tarixində qəbul etdiyi qərara əsasən ölkədə uçot dərəcəsinə 3.5%-dən 3%-ə endirmişdir. 22 iyun 2017-ci il tarixindən uçot dərəcəsi və likvidlik əməliyyatları üzrə faiz dəhlizinin yuxarı həddinin dəyişməz saxlanması, faiz dəhlizinin aşağı həddinin isə 12%-dən 10%-ə endirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti 10 aprel 2018-ci il tarixindən uçot dərəcəsinin 13%-dən 11%-ə endirilməsi haqda qərar qəbul etmişdir. Faiz dəhlizinin yuxarı və aşağı həddləri isə uçot dərəcəsinə simmetrik diapazonda $\pm 3\%$ müəyyənləşdirilmiş və **uçot dərəcəsinin ilin sonuna qədər mövcud makroiqtisadi şərtlər daxilində berrəqəmli həddə, yəni 9,9 faizə endirilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır**. Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü məzənnə siyasəti iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə və tədiyə balansının strateji dayanıqlığına müsbət təsir etmişdir. Azərbaycan Mərkəzi Bankı ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması ilə yanaşı iqtisadi artımın və milli iqtisadiyyatın şaxələnməsi proseslərinin dəstəklənməsi istiqamətində də məqsədyönlü fəaliyyətini davam etdirib. Bu sahədə ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri bank xidmətlərinin ucuzlaşması, xüsusilə faiz dərəcələrinin enməsinin təşviq olunmasıdır. Bununla bağlı son vaxtlar bank sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər faizlərin aşağı düşməsinə şərait yaradır.

Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması üçün pul təklifinin iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması vacibdir. Böhran dövründə iqtisadiyyatda investisiya fəallığının artırılması və kredit əməliyyatlarının stimullaşdırılması zəruridir. Mərkəzi Bankın inflyasiyanın hədəflənməsi rejiminə nəzərdə tutulan keçidi, maliyyə sabitliyinin dərinləşdirilməsi istiqamətində gözlənilən nəticələr, yeni fiskal qaydaların qəbulu və tətbiqi, bütövlükdə makroiqtisadi siyasətin koordinasiyası çərçivəsinin institutlaşması ortamüddətli inflyasiya risklərini daha da effektiv idarəetməyə imkan verəcək. Eyni zamanda milli valyutada olan kredit faizlərində azalmaların olması gözlənilir. Çünki bu qərar artıq MB tərəfindən mərkəzləşdirilmiş kreditlərin daha aşağı faizlə bölüşdürülməsi deməkdir. Eyni zamanda, depozit faizlərində də azalmalar istisna edilmir. Uçot dərəcəsi aşağı düşdükdən sonra manat və xarici valyutada olan depozitlərdə faizlər azalacaq. Nəzərə alsaq ki, manatda olan depozit faizləri daha yüksəkdir. Bu baxımdan Mərkəzi Bank çevik şəkildə uçot dərəcəsi ilə bağlı siyasətini davam etdirməlidir. 2018-ci ildə makroiqtisadi sabitliyin və manatın məzənnəsinin qorunub saxlanması Mərkəzi Bank üçün əsas hədəf olmalıdır. Baş bank bu hədəfə nail olacağı halda yenidən uçot dərəcəsinin azaldılması ilə bağlı qərar qəbul edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Z.F. Monetar siyasət və bankçılıq. Bakı, 2014
2. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 2014
3. Mərkəzi Bankın “Pul siyasəti icmalı” 2015, 2016, 2017-ci il
3. www.cbar.az

Milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin olunmasında resurs potensialından səmərəli istifadə olunması məsələləri

*i.f.d., dos. Musayeva Cəmilə Qəzənfər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən əsas amillərdən biri də mövcud resurs potensialından, o cümlədən həm təbii, həm də iqtisadi resurs potensialından səmərəli istifadə edilməsidir. İqtisadi artımın intensiv inkişaf tipinə uyğun bu prinsipə üstünlük verilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafının proqnozlaşdırılmasının əsasını təşkil etməlidir. Burada ilk növbədə təbii, xüsusilə tükənən resurslardan qənaətlə və son dərəcədə səmərəli istifadə edilməsinə üstünlük verilməlidir. Lakin, eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bütün resurslara eyni zamanda sərt qənaət rejiminin tətbiq edilməsi qeyi-mümkündür və ya əks nəticə verə bilər. Hər hansı bir resurs növünə qənaət edilməsi digər resurslardan daha intensiv istifadə etməyi tələb edir. Məsələn, tükənən təbii resurslardan istifadə edilməsinə qənaət qeyri-tükənən resurslardan istifadənin genişləndirilməsinə tələb edir ki, buna da daha çox kapital resurslarından, o cümlədən investisiya resurslarından, əmək resurslarından istifadənin artırılması hesabına nail olmaq olar. Digər bir misal, məlumdur ki, əmək resurslarına qənaət edilməsi yalnız əmək məhsuldarlığının artırılması, ETT inkişaf etdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına mümkündür ki, bunun üçün də ilk növbədə kapital və maliyyə resurslarından istifadəni artırmaq lazımdır. Odur ki, milli sərvətdən, milli iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ciddi təhlil və proqnozlaşdırma tələb edir.

İqtisadi resurslar içərisində daha çox qənaət tələb edən resurslara təbii (tükənən) və əmək resurslarını aid etmək olar. Qənaət rejiminin ilk növbədə resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması hesabına həyata keçirilməsi (səmərəlilik əmsalının artırılması, enerji qənaəti, istehsal tullantılarından tam istifadə edilməsi, resursların əvəzləndirilməsi və sair) daha məqbul hesab edilir.

İqtisad elmi iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemini yaratmışdır. Məsələn, əmək resurslarından istifadənin səmərəlilik göstəricisi ilk növbədə məşğulluq səviyyəsi və əmək məhsuldarlığıdır. Dövlətin məşğulluq siyasəti əmək sferasında geniş fəaliyyət dairəsini əhatə edir, özündə məşğulluğun tənzimlənməsi və işsizliyin aradan qaldırılması məsələlərini birləşdirir. Məşğulluq siyasətinin əsas məqsədi ölkənin əmək resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsidir. Məşğulluq siyasəti ancaq əhalinin işlə təmin olunması deyil, daha çox mövcud işçi qüvvəsindən əmək bazarının tələbatının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından maksimum ödənilməsinə, əmək bazarının tələbatına uyğun işçi qüvvəsinin hazırlanmasını, əmək bazarının tələbatının proqnozlaşdırılması və digər strateji məsələlərin, məsələn, əhali və əmək resursları artımının öyrənməsini, tədqiq edilməsini və tənzimlənməsini əhatə edir. Dövlətin bu sahədəki tənzimləmə siyasəti “tam məşğulluğun” təmin olunmasıdır. Bununla belə “tam məşğulluq” anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır, çünki praktiki olaraq “tam məşğulluğun” təmin olunması mümkün deyildir. Bu və ya digər formada daim işsizliyin (frikşion, struktur, mövsümi və s.) mövcud olması təbii haldır və 2-5 faiz həddində olması normal hal sayılır. Əmək məhsuldarlığının artırılması əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin əsas şərtlərindən biri olduğundan daim dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyi material tutumu (ÜDM-n bir manatına düşən maddi xərclər) və yaxud həcmnin natural ifadəsi, yəni ÜDM-ni bir manatına düşən maddi resurs sərfi (enerji tutumu, material tutumu və sair) ilə müəyyənləşdirilir. Beləliklə, milli resurs potensialından istifadə iqtisadi inkişafın və artımın intensiv və ekstensiv tipinin məqbul sintezi əsasında həyata keçirilməlidir.

Resurs potensialı, onun strukturu və tərkib ünsürləri arasındakı optimal nisbət iqtisadi fəaliyyətə həlledici təsir göstərir. Bütün iqtisadi ehtiyatlar ümumi bir xassəyə malikdir. Bu da ondan

ibarətdir ki, onların hamısı məhdud miqdardadır. Başqa sözlə, yararlı torpaqların, faydalı qazıntı ehtiyatlarının miqdarı, iş qüvvəsinin sayı və sair ehtiyatlar müəyyən hədd daxilindədir. Resurs potensialının tərkibində elə ünsürlər də vardır ki, onların miqdarı məhdud deyildir. Məsələn külək, günəş və su ehtiyatları (daha çox duzlu su) belə resurslardandır və onlardan istifadə imkanları getdikcə artır.

İqtisadi fəaliyyət üçün bütün resursların mövcudluğu zəruridir. Lakin qeyri-məhdud miqdarda resurslardan səmərəli istifadə edilməsi probleminin və resurslara qənaət etmək imkanı verən iqtisadi inkişaf tipinin aktuallığını qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa, hər hansı bir resurs özünün mövcudluğu, yaxud da çatışmazlığı onların spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar deyildir. Bu, cəmiyyətin tələbatının daim artması və dəyişməsi ilə bağlı inkişaf etməkdə olan iqtisadi sistemlərin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yanacaq-enerji resurslarına tələbat xüsusilə sürətlə artır. Yanacaq-enerji resursları texnoloji tərəqqinin, elmtutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsinin əsası olmaqla, iqtisadi artımın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Hər bir resurs növünün özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Lakin mübahisəsiz demək olar ki, energetika resursları resurs potensialının əsasını təşkil edir. Odur ki, resurslara qənaət olunması problemi bir qayda olaraq enerjiyə qənaət edilməsinin timsalında nəzərdən keçirilir.

Enerjiyə qənaət edilməsi bütün dünyada ən aktual məsələlərdən biridir. Bu, Azərbaycan üçün xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Enerjiyə qənaət edilməsi yanacaqdan və enerjiden istifadə edənlər, enerji resursları istehsalçıları və dövlət bir sözlə, bütün strukturlar və bazar subyektləri üçün əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə xüsusi proqramlar hazırlanır, onların həyata keçirilməsi üçün konkret işlər görülür. Enerjiyə qənaət olunmasının başlıca istiqaməti elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədardır. Bu, həm yanacaq hasilatı və enerji resursları istehsalı, həm də yanacaq-energetika resurslarının istifadə olunduğu sahələrdə özünü göstərir. Buna onların yerin təkindən kompleks şəkildə tam olaraq çıxarılması misal ola bilər. Faydalı qazıntı yataqlarının çoxunda əsas komponentlə yanaşı, həm də bir sıra əlavə elementlər mövcud olur. Bu isə o deməkdir ki, enerjinin çevrilməsi və son istifadəsi üzrə faydalı iş əmsalının yüksəldilməsi əlavə xərc çəkməkdən səmərə əldə edilməsinə imkan verir.

Təbii sərvətlərdən, xüsusilə yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində atılan addımlardan biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması" üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsidir. Bu sənədin əsas məqsədi ölkənin təbii potensialından istifadə etməklə bərpa olunan və ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrdən enerji istehsalını genişləndirməkdən, karbohidrogen enerji resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsini və enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə yeni layihələrin icra edilməsi ölkəmizin elektroenergetika sahəsinin gələcək inkişafına, dövlətin enerji siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə, ekoloji tarazlığın qorunmasına öz təsirini göstərmişdir. Belə layihələrdən biri otuz səkkiz hektar ərazidə inşa olunan, külək, günəş və bioqaz stansiyaları ilə təchiz edilmiş Qobustan Eksperimental Poliqonu və tədris mərkəzinin istifadəyə verilməsidir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri aztullantılı və tullantısız istehsalatların yaradılması sahəsində təbii resurslardan səmərəli istifadə olunması üçün böyük imkanlar açır.

Ölkənin təsərrüfat fəaliyyətinə və onun iqtisadi durumuna daha çox istehsal və iqtisadi resursların varlığı, onların strukturu, optimal istifadəsi təsir edir. İstehsal resurslarının əsas xüsusiyyətlərindən biri isə onların tükənən olub olmamasıdır. Müxtəlif iqtisadi inkişaf proseslərində istehsal resurslarının tərkibinin dəyişməsi baş verir. Yəni get-gedə iqtisadiyyatın son tələbi müəyyənləşdirilir, əmtəə və məhsullara tələbat, onların istehsal edilməsi imkanları müəyyən edilir. Nəticədə tələbin inkişafının proqnozlaşdırılması və təhlili, onun əsas məqsədlərin təyin etməyi, lazımı ehtiyatların müəyyənləşdirilməsini, müqayisə edilməsini və lazım olduqda bir-biri ilə əvəz edilməsini tələb edir. Ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi onun istifadəsinin səmərəliliyinin təhlilinə əsaslanır. Ona görə də ehtiyat potensialının tərkibində baş verən dəyişikliyin araşdırılması milli iqtisadiyyatın hansı imkanlar əsasında formalaşmasını dəqiqləşdirməyə şərait yaradır. Hazırda hər bir ölkə öz iqtisadiyyatını ehtiyat potensialından qənaətlə istifadə etmə üzərində qurur. Lakin əvvəllər də qeyd

etdiyimiz kimi eyni vaxtda həm əmək, həm material, həm də kapital resurslarına qənaət etmək mümkün deyil. Çünki iqtisadi artımın həm ekstensiv, həm də intensiv tiplərinin qarşılıqlı əlaqələri mövcuddur. Yəni bir resursun qənaətinə digərindən daha çox istifadə nəticəsində nail olmaq mümkündür. Burada resurslardan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirilməsi məsələsi ortaya çıxır. Bu mənada resurslara qənaət edilməsi siyasətinin reallaşdırılması olduqca çətinidir.

Resurs potensialına qənaət edilməsinin əsas yollarından biri də ETT və yeni texnologiyaların tətbiqidir. Elmi texniki tərəqqinin iqtisadi resurslara daxil edilməsi ona əsaslanır ki, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən və yeni texnologiyalardan istifadə olunmaqla təbii resursların süni əvəzediciləri hazırlanır və təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilir. Eyni zamanda elmi-texniki tərəqqi iqtisadi inkişafa güclü təsir göstərir. İntensiv, davamlı və sabit inkişaf edən iqtisadiyyat üçün iqtisadi artım daha çox elmi-texniki tərəqqi və istehsala yeni texnologiyanın tətbiqi əsasında təmin edilə bilər. Ümumiyyətlə, ETT bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün əsas istehsal resurslarından birinə çevrilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, bütün iqtisadi potensiala, iqtisadi resurslara eyni zamanda qənaət etmək mümkün deyil və bu halda qənaət rejimi daha çox səmərəlilik rejimi ilə əvəz olunmalıdır. Yəni ölkənin məcmu iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə edilməli və səmərəlilik effektinə üstünlük verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2004-cü il tarixli 462 №-li sərəncamı

2. Болезнь нефтяных государств. Мировые финансы, 2005, № 14 (104) с.11-17

3. Комаров М.А., Романов А.М. и др. Ресурсный потенциал экономического роста. М., “Экономическая литература”. 2002- с. 250

UOT 332.122

Regionların yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasının əsas istiqamətləri

*i.f.d., dos. İsgəndərov Fərman Əlisgəndər oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının bazar sisteminin tələbləri əsasında qurulması yeni iqtisadi islahatların aparılmasını zəruri etmişdir. Aparılmış iqtisadi islahatların davamı olaraq müxtəlif dövrləri əhatə edən Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları işlənmiş və “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Qeyd edilən hüquqi sənədlərdə ölkənin iqtisadi inkişafının perspektivi üzrə çoxsaylı istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə təhlil aparılarkən zəif tərəflərdə insan kapitalının inkişafı üzrə zəif global mövqenin olmasına xüsusi diqqət yetirilir. Eyni zamanda Prezident İlham Əliyev cənabları tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” də təsdiq edilmişdir və bu dövlət sənədində də “Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı” xüsusi vurğulanır.

Respublikamızda Dövlət quruculuğunun yenidən bərpası ilə əlaqədar müəssisələr arasında iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində istehsal fəaliyyəti sahələrində ciddi gərginlik yaranmış, nəticədə istehsal müəssisələri öz işçilərini ixtisar etməyə və ya işdən azad etməyə məcbur olmuşlar. Nəticədə regionlarda müəyyən müddətli işsizlik vəziyyəti yaranmışdır.

Dövlətin həyata keçirdiyi özəlləşdirmə, sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi regionlarda yaşayan əmək qabiliyyətli əhalinin müəyyən qisminin əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin həyata keçirilən islahatlar müxtəlif sahələrdə ixtisaslı kadrlara tələbatın tarazlı ödənilməsi üçün həyata keçirilməsi zəruri olan şərtlərin tələblərini yüksək səviyyədə ödəməyə kifayət etmir.

Mövcud olan vəziyyət ilk növbədə, müxtəlif səviyyələrdə ixtisaslı kadrların hazırlanması və yerləşdirilməsində olan problemlərlə bağlıdır.

Hazırda Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasında müəyyən çatışmamazlığın mövcudluğu müşahidə olunur.

Azərbaycan Respublikasında yeni dövlətçilik quruculuğuna keçid təkcə istehsal müəssisələri arasında əlaqələrin pozulması ilə deyil, həm də istehsal müəssisələri ilə ali təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin pozulması ilə nəticələndi. İstehsal sferasında iqtisadi islahatların aparılması müəyyən nəticə versə də təhsil sistemində aparılan islahatlar kadr hazırlığı səviyyəsində özünü müsbət mənada əks etdirə bilmədi və nəticədə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığında problemlər yarandı. Belə ki, maliyyə çatışmamazlığı ilə əlaqədar olaraq respublikamızda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının təminatı zəiflədi, kadrların keyfiyyət səviyyəsi dövrün tələblərini ödəyə bilmədi, ali təhsil sistemində müəyyən səviyyədə ixtisaslı kadrların axıcılığı baş verdi, təhsil sistemində kadrların sosial durumunda problemlər yarandı, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti əsasən “pristij” ixtisaslar hesab olunan hüquq və iqtisadiyyat istiqamətinə yönəldi. Eyni zamanda səhv olaraq iş verənlər belə düşündülər ki, mütəxəssis kadrları özləri də hazırlaya bilirlər.

Beləliklə, ixtisaslı kadr hazırlığında innovativ hazırlığın yaradılması, ünsiyyətçilik, idarəetmə, dövlətçilik, millilik, qənaətcilik və s. ümumi qabiliyyətin formalaşması məsələləri unuduldu.

Əlbəttə, qeyd edilən bu məsələləri iri müəssisələrdə təşkil etmək bəlkə də mümkün olar. Lakin kiçik və orta müəssisələrdə kompleks xarakterli ixtisaslı kadr hazırlığında ali təhsil müəssisələrinin rolu əvəzolunmazdır. Xüsusilə, “Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulan məsələlərin həlli üçün kadr siyasətinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bizim fikrimizcə, müasir dövr üçün ixtisaslı kadr hazırlığının ilkin mərhələsində biznes sferası istiqamətində zəruri biliyə, bacarığa, vərdişə və ünsiyyət qabiliyyətinə malik mütəxəssislərin formalaşması və hazırlanması xüsusi diqqət cəlb edən məsələdir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsaslarında qeyd edilmişdir ki, yaxın on illikdə dünyada və ölkədə inkişaf meyilləri iqtisadi sistemin yeni texnoloji bazasının formalaşmasına istiqamətlənəcəkdir.

Müasir innovasiyalı iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişafı yüksək ixtisaslı və peşəkar kadr potensialının keyfiyyət, kooperativ əlaqə səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müasir inkişaf şəraitində MDB ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan da beynəlxalq iqtisadi mühitdə, bazarlarda kadr və işçi qüvvəsinin keyfiyyət səviyyəsinə görə yüksək mövqe tuta bilmir. Buna daha çox həmin kadr və işçi potensialının ixtisas səviyyəsinin və əmək qabiliyyətinin aşağı olması, ölkədə səhiyyə sisteminin müasir tələblərə cavab verməməsidir.

Göründüyü kimi, bütövlükdə iqtisadiyyat sahələrində xüsusilə də qeyri neft sektorunda, o cümlədən istehlak malları istehsalında kadr və işçi qüvvəsi istiqamətində yeni təhsil-sənaye müəssisələri üzrə kadr hazırlığında dönüş yaradılması gözlənilir.

Apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, müasir dövrün kadr hazırlanması siyasətində iqtisadiyyatda baş verən elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafı, yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqi daim diqqət mərkəzində olmalı, kadr hazırlığı, xüsusilə mühəndis-texniki işçilərin hazırlanması qeyd edilən istiqamətlərə uyğunlaşmalıdır.

“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olmaq üçün ixtisaslı kadrlara tələbatı ödəmək məqsədi ali təhsil sistemində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir.

- ali təhsil müəssisələrinə ixtisaslı nəzəriyyəçi kadrlarla yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətində yüksək təcrübəsi olan mütəxəssisləri cəlb etmək:

- ali təhsil müəssisələrinin işçilərinin sosial-məişət şəraitinin müntəzəm olaraq diqqətdə saxlanması;
- ali təhsil müəssisələrinə qəbul prosesini sərbəstləşdirmək və bu prosesdə istehsal müəssisələrinin sifarişinə üstünlük verilməsi;
- ali təhsil müəssisələrində istehsal istiqamətli sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən sahibkarlara dövlət güzəştlərinin nəzərdə tutulması;
- ali təhsil müəssisələrində eyni vaxtda tələbələrin oxşar iki ixtisas istiqamətində təhsil almasına şəraitin yaradılması;
- regionlar üzrə ali təhsil müəssisələrinin genişləndirilməsinə şərait yaradılması;
- təhsil istehsal parklarının yaradılmasına dövlət kreditlərinin ayrılması;
- təhsilin maddi-texniki bazasının müasir texnologiyaların tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- tələbələrin işgüzarlıq fəaliyyətinə maraqlarının artırılması istiqamətində tələbə birliklərinin yaradılmasına dəstək verilməsi;
- ali təhsil müəssisələrində tədris işçilərinə müstəqillik verilməsi,
- ali təhsil sistemində tədris vasitələrini dövrün tələbləri istiqamətində yeni texnologiyalara uyğunlaşdırmaq.

UOT 330.31/.33; 330.567; 330.12

İstehlak malları istehsalında innovasiyaların tətbiqinin müasir istiqamətləri

*i.f.d., dos. İsgəndərov Fərman Əlisgəndər oğlu
Nəsibova Arifə Cəri qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Dövlətin qeyri-neft bölməsində, o cümlədən istehlak malları istehsalının perspektiv inkişafı üzrə apardığı iqtisadi islahatlar, iqtisadiyyatın və innovasiya prosesinin dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulmasının mühüm şərtlərindən biri hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasında istehlak malları istehsalı üzrə tarixi ənənələr olmuşdur. Belə ki, respublikamız geniş xammal bazası yaratmaq imkanlarına malik olmuş, bu sahədə işçilər köklü əmək verdişi ilə seçilmişdir. İstehlak malları istehsal edən müəssisələr böyük maddi-texniki bazaya malik olmuşlar. Lakin bu ənənələrin mövcud olduğu dövr xammal bazasının primitiv üsullarla əldə edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin həmin dövr üçün yararlı olduğu və onlara uyğun kadr hazırlanması və təmin olunması, satış prosesinin mərkəzləşdirilmiş planlaşma prosesinə uyğunluğu ilə xarakterikdir. Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra müəssisələr arasında əlaqələr pozuldu və mövcud ənənələri saxlamaq mümkün olmadı. Nəticədə istehlak malları istehsalı edən bir sıra müəssisələr demək olar ki, öz inkişafını dayandırdı.

Hazırkı dövrdə respublikamızın iqtisadi inkişafının bazar münasibətlərinin tələbləri arasında qurulması yeni iqtisadi münasibətlərin qurulması tələblərini qarşıya qoyur.

Müxtəlif dövrlər üzrə son 10 il müddətində ölkəmizdə qeyri-neft bölməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmiş, xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramları qəbul edilmişdir. Perspektiv dövrləri əhatə edən iqtisadi inkişafın sahələri üzrə strateji yol xəritələri işlənmiş, innovativ iqtisadiyyatın dəstəklənməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Yeni yaradılmış texniki və texnoloji parkları buna misal göstərmək olar.

Lakin qeyd edilən bu fəaliyyət istiqamətləri müasir dövrün innovativ fəaliyyətinin tələblərini yüksək səviyyədə ödənilməsinə təmin edə bilmir. Azərbaycan Respublikasında innovasiya fəaliyyəti haqqında ayrıca qanunvericilik bazası yoxdur. Şübhəsizdir ki, belə vəziyyət müxtəlif sahələrin istehsal subyektlərində innovasiyaların işlənməsi və tətbiqi istiqamətində maraq yarada bilməz.

Azərbaycan Respublikasında istehlak mallarının istehsalı istiqamətində Strateji yol xəritəsində nəzərdə tutulan iqtisadi yönümlü məsələlərin həllində innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Apardığımız elmi araşdırmalardan məlum olur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələr, o cümlədən istehlak malları istehsal edən müəssisələri "yeni intellektual iqtisadiyyat" və ya "bilik iqtisadiyyatı" dövrünə daxil olur. Bu dövr üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, müəssisələrin iqtisadi durumunun əsasını işçilərin intellektual nailiyyətləri və innovasiyalar təşkil edir. Ona görə də müasir şəraitdə müəssisələr təkcə bazarın tələblərinə reaksiya verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalını elmi cəhətdən təşkil edir, istehsaldaxili idarəetmənin səmərəliliyini təmin edir, yəni innovativ inkişaf edir.

İstehlak malları istehsalını perspektiv inkişafı tələblərini əhatə edən innovasiya fəaliyyəti özündə təkcə elmi biliklərin yeni növ məhsula, texnologiyalara və xidmətlərə çevrilməsinin innovasiya prosesinin təkamülünü əhatə etmir, həmçinin bazarda əmtəə satışının marketing tədqiqini, onların istehlak keyfiyyətini, rəqabət mühitini, eyni zamanda texnoloji, idarəetmə və təşkilati-iqtisadi kompleksləri, hansı ki, bütövlükdə innovasiyaya, konsaltinq, sosial və digər xidmət növlərinə gətirib çıxaran yeni yanaşmaları əhatə edir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək istiqamətlərdən sayılan istehlak malları istehsalının bərpa edilməsi və inkişaf etdirilməsində istifadə ediləcək resurslar mövcuddur. Bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin başlanğıc istiqaməti marketing innovasiyalarının işlənməsi və tətbiqindən keçir.

Marketing innovasiyalarını həyata keçirməklə sahibkarlar bazar və segmentlərində mövcud olan kasıbcılığı aşkar etməklə və istehlak malları istehsalını həmin çatışmazlığın doldurulmasına yönəldirlər.

İstehlak mallarının istehsalında yüksək nailiyyətlər qazanmaq məqsədilə rəqibləri olmayan yeni məhsul istehsalının seçilməsi və onun istehlakçılarının müəyyən edilməsi mühüm məsələlərdən hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasında istehlak malları istehsalında Strateji yol xəritəsində qəbul edilmiş hədəflərə çatmaq üçün marketing tədqiqatları ilə yanaşı innovasiya ilə məşğul olan mütəxəssis kadrlardan ibarət ayrıca "Marketoloqlar" birliyinin yaradılmasına ehtiyac duyulur.

Hazırkı dövrdə istehlak malları istehsalı ilə məşğul olan sahibkar üçün marketing barədə, marketing innovasiyaları barədə xüsusi trendlərin təşkilinə ehtiyac duyulur. Çünki istehsalçı müəssisələrin rəhbərləri və işçiləri marketing anlayışına sadəcə olaraq ticarət əməliyyatı kimi baxırlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, marketingin əhəmiyyəti, fəaliyyət istiqaməti kadrların əksəriyyəti tərəfindən dərk edilmir.

Apardığımız müşahidələrdən belə nəticə alınır ki, Azərbaycan Respublikasında geniş istehlakçı olan əhalinin və istehlakçı təşkilatların istehlak mallarına olan tələbatları əsasən xaricdən idxal olunan məhsullar hesabına ödənilir. Deməli, rəqiblərin olması onların öyrənilməsi marketing innovasiyası üçün böyük imkanlar yaradır. Eyni zamanda rəqabətin olması istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinə və istehsalçıların rəqabət üstünlüyünün olmasına və ya rəqabət üstünlüyünə çevrilmələrini düzgün qiymətləndirməsi innovasiyaların işlənməsi və tətbiqi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda istehlak malları istehsalının inkişafında bazarın, məhsulların, regionların, istehlakçıların segmentləşdirilməsinin aparılması biznes fəaliyyətində məqsədə nail olunmasının zəruri şərtlərindən hesab edilir.

Apardığımız tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edirik ki, istehlak malları istehsalını inkişaf etdirmək üçün marketing innovasiyalarının işlənməsi və tətbiqi kompleks xarakterli olmalı və bu da nəticədə sahənin inkişafına böyük təkan verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan - 2020 Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 2012

2. Azərbaycan Respublikası sənayenin inkişafına dair 2015-2020- ci illər üçün Dövlət Proqramı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 2014
3. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 2003
4. Məmmədov A.T. Marketing. Bakı, 2014

UOT 339.564

Azərbaycanda qeyri-neft ixracatının artırılması istiqamətləri

*i.f.d., dos. Hacıyev Əli Vəli oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Azərbaycanda son 15 il ərzində iqtisadi islahatların aparılmasına və iqtisadi məsələlərin həllinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bunun nəticəsində iqtisadiyyat son 15 il ərzində 3,2 dəfə artırılır. Burada neft amili xüsusi rol oynasada, onun tərkibində qeyri – neft ixracı 4 dəfədən çox artmışdır.

Sənaye istehsalı 2,6 dəfə, valyuta ehtiyatları 24 dəfə artaraq 44 milyard dollar təşkil etmişdir. Ölkəmizə 230 milyard dollardan çox sərmayə qoyulmuşdur. Bu, əlverişli investisiya iqliminin olmasını göstərir.

Ölkə Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, 2018-ci il də uğurlu və sürətli inkişaf ili olacaqdır. Bunu I rübün yekunları da təsdiq edir. Belə ki, birinci rübdə Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,3 faiz, qeyri-neft sektoru isə 3 faiz artmışdır. Bu göstəricilər iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi və sənayeləşmə siyasətinin nəticəsidir.

Cari dövrdə sənaye istehsalı 2 faiz, qeyri – neft sənayesi isə təxminən 10 faiz artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına 3,5 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur və bu sərmayənin böyük hissəsi xarici sərmayədir. Bu onu göstərir ki, ölkəmiz xarici investorlar üçün çox cəlbedicidir. Bizim xarici ticarət dövriyyəmiz 31 faiz artmışdır, daha doğrusu ümumi ixrac 24 faiz, qeyri-neft ixracı 37 faiz artmışdır. Deməli, ixracın şaxələndirilməsində qeyri-neft sektorunun prioritetliyi öz əhəmiyyətini saxlamışdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında sahibkarlara dövlət tərəfindən güzəştli kreditlər verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan ayrılması nəzərdə tutulan 170 milyon manat kredit resursu vaxtilə verilmiş və qaytarılmış kreditlərdir. Deməli, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin təkrar və səmərəli istifadəsi həyata keçirilir. Bu vəsaitlər əsasən iqtisadiyyatın real sektoruna verilir.

Müasir mərhələdə sənaye siyasətinin prioritet istiqamətlərindən hesab olunan ölkədə sənaye parklarının yaradılması prosesinə yönəlik həyata keçirilən tədbirlər davam etdirilir.

Mingəçevirdə Yüngül Sənaye Parkının ilk fabriklərinin acılışı bu il gözlənilir, Kimya Sənaye Parkında işlər uğurla gedir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidentlərinin sayı 15-ə çatıb, qoyulan və qoyulacaq sərmayənin həcmi 2,7 milyard dollara bərabərdir.

Yerli sahibkarlara 2,7 milyon manatdan çox ixrac ödənilməsi qeyri–neft məhsullarının ixracında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. “Made in Azerbaijan” brendinin dünyada tanılmasında mühüm rol oynamışdır.

Ölkə Prezidenti tərəfindən biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayının 59–dan 37-yə, sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə verilən icazələrin sayının isə təqribən 4 dəfə azaldılaraq 330–dan 87-ə endirilməsi ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul olunmuşdur.

“Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, 01 noyabr 2015-ci il tarixindən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2 il müddətinə dayandırılmışdır. 2017-ci ilin oktyabr ayından bu müddət 2021-ci ilə kimi uzadılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 21 may 2016–ci il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən “Yaşıl dəhliz” və digər buraxılış sistemlərinin tətbiqi ilə əlaqədar müvafiq infrastruktur yaradılmışdır. Bütün bunlar qeyri–neft ixracına müsbət təsir göstərmişdir.

2016–cı ilin aprel ayının 20-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları ilə “İnvestisiya təşviqi sənədinin verilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir. Bu sənədi almış sahibkarlar əldə etdikləri mənfəət və gəlir məbləğinin 50 faizinin vergisindən, əmlak və torpaq vergisindən, həmçinin idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıq və qurğular idxalına tətbiq edilən ƏDV–dən və idxal rüsumlarından 7 il müddətinə azad edilmişdir.

Eyni zamanda Prezidentin 01 mart 2016–cı il tarixli “Qeyri–neft ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı qeyri–neft sektorunun inkişafına və ölkənin sənaye potensialının genişləndirilməsinə xidmət edir.

Makroiqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi məqsədilə Maliyyə Sabitliyi Şurasının, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası publik hüquqi şəxsin yaradılmasının da qeyri–neft ixracında əhəmiyyəti böyükdür. Sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üçün “Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu” ASC-nin yaradılması da islahatların tərkib hissəsidir.

Strateji Yol Xəritəsinin 2025-ci ildən sonrakı dövrdə ölkədə sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasını və insan inkişafı indeksinin ən yüksək həddə çatdırılmasını təmin edən, yüksək texnoloji inkişafa, eləcə də iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyat qurmağı nəzərdə tutur [3].

Qeyd edək ki, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların və strateji yol xəritələrin icrasının müsbət nəticələri də görünməkdədir. Artıq Dünya İqtisadi Formunun “2017-2018-Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycan iki pillə irəliləyərək 137 ölkə arasında 35–ci yerdə qərarlaşmışdır.

Eyni zamanda Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan “Doing Business-2018” hesabatında Azərbaycan daha 8 pillə irəliləyərək 190 ölkə arasında 65–ci pillədən 57-ci yerə yüksəlməyə nail olmuşdur.

Azərbaycan bu hesabat üzrə 8 pillə irəliləməklə yanaşı Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə ən islahatçı 3 ölkədən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. (1)

“Doing Business-2018” hesabatında Azərbaycanın mövqeyi 10 indikatorun altı indikator üzrə gücləndirilmişdir. “Qlobal rəqabətlik” hesabatı üzrə də Azərbaycan 12 indikator göstəricisindən 9–u üzrə öz mövqeyini daha da yaxşılaşdırabilmişdir.

O cümlədən, struktur islahatların həyata keçirilməsi sahəsində Azərbaycanın mövqeyi 15 pillə irəlilənmiş və ölkəmiz 33-cü yerdə qərarlaşmışdır. Bütün bunların öncə ölkədə qeyri–neft sektorunun inkişafına və qeyri–neft ixracının artmasına böyük təsiri olacaqdır.

Ümumilikdə isə xarici ticarət dövriyyəsi 7 faiz artmışdır [2]. Qeyri–neft ixracının artmasına dair strateji yol xəritələrində vurğulanır ki, qeyri–neft sektoru üzrə ixracın adambaşına 2015-ci ildəki 170 ABŞ dollarından 2025-ci ildə ən azı 450 ABŞ dollarına qaldırılması istiqamətində iş aparılacaqdır [4].

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 22 fevral tarixli Fərmanına uyğun olaraq “Bir pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzi Yaradılmışdır.

Hazırda qeyri–neft ixracının şaxələndirilməsi coğrafiyasının genişləndirilməsi qarşıda duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan qeyri–neft məhsullarının ixrac edildiyi ölkələrin siyahısında Rusiyanı (qeyri–neft məhsullarının ixracının həcmi 366 milyon ABŞ dolları), Türkiyəni (223 milyon ABŞ dolları), Gürcüstanı (99 milyon ABŞ dolları), İsveçrəni (98 milyon ABŞ dollar) və Türkmənistanı (44 milyon ABŞ dolları) xüsusi olaraq göstərmək lazımdır. Bu ölkələrlə əməkdaşlığın gələcəkdə inkişaf etdirilməsi bu siyahıya yeni ölkələrin daxil edilməsini zəruri edir.

İndi Azərbaycan üçün yeni bazara – Çin, Avropa İttifaqı və Körfəz ölkələrinə çıxmaq lazımdır. Bu bazarın ümumi həcmi 30 trln. dollardır. Bu bazarlara çıxmaq istiqamətində kompleks iş aparılması və “Made in Azerbaijan” brendinin təbliği gücləndirilməlidir. Qeyri–neft ixracının artırılması üçün Azexport.az internet portalı ilə yerli və xarici sahibkarların əlaqələrinin

genişləndirilməsi məqsədəuyğundur. Azexport.az portalı həm də ölkəmizdə rəqəmsal marketingin inkişafına müsbət təsir etməklə qeyri-neft ixracının miqyasını artırır.

Beləliklə, qeyri – neft sektorunun inkişafı ixracın artımı, Azərbaycanın mövqeyinin dünyanın ən mötəbər reytinglərində yaxşılaşması onu göstərir ki, strateji yol xəritəsinin icrası öz müsbət nəticələrini verir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi və dayanıqlı inkişafı güclənir, ölkəyə investisiya axını artır, qeyri – neft ixrac genişlənir, yeni iş yerləri yaradılır və əhəlinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması baş verir.

Bütün bu məsələlərin həllində sənaye zonalarının, sənaye parklarının yaradılması mühüm rol oynayır. Ölkədə fəaliyyətə başlamış sənaye zonalarının təcrübəsi bunu bir daha sübut edir. İndi Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Neftçala, Mingəcevir Sənaye zonaları fəaliyyətə başlamışlar. Keçən ilin sonunda Sumqayıtda 4 müəssisə açılıb, 3 müəssisənin təməli qoyulub. Bu il Azərbaycanın sənayecə inkişafını gücləndirəcək 2 nəhəng zavod işə düşəcəkdir - “SOCAR Polymer” və azot gübrələri zavodları. Bu zavodların tikintisində, ümumiyyətlə 2 milyard dollara yaxın vəsait qoyulub.

Respublikamız üçün qeyri – neft ixracının artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olan sənaye obyektlərindən biri də Neftçala sənaye məhəlləsidir. Bu sənaye məhəlləsində 10 min avtomobil istehsal edəcək zavodun açılışı olmuşdur. Bu zavodda 300-dən çox insan işlə təmin ediləcək, həm daxili bazar, həm də xarici bazar üçün rəqabətqabiliyyətli avtomobillər istehsal olunacaq. Ölkədə “Gəncə-Belarus” traktorlarının istehsalına başlanması da təqdirəlayiq haldır. Toplanmış təcrübə əsas verir ki, Hacıqabul, Masallı və Sabirabad sənaye zonalarının fəaliyyətinin də uğurlu olacağını qeyd edək. Bunun nəticəsində ölkənin cənub bölgəsində qeyri-neft ixracının həyata keçirilməsində regionların fəallığı daha da artacaqdır. Ələt Dəniz limanının işə salınması və Azərbaycan–İran arasındakı dəmir yolu qovşağının açılması da öz növbəsində qeyri–neft ixracı üföqlərinin genişləndirilməsində perspektiv əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Respublika qəzeti. 13 aprel 2018- ci il
2. Biznes həyatı. № 19, yanvar 2018
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Azərbaycan regionlarda tarazlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2013

UOT 338.33

Diversifikasiya etmiş firmanın strateji təhlili mərhələləri

*i.f.d., dos. Qarayev Maarif Şərif oğlu
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

Biznes təşkilatlarının əksəriyyəti öz fəaliyyətinə kiçik, dar ixtisaslaşmış müəssisələr kimi başlayaraq yerli yaxud regional bazara xidmət göstərirlər. Mövcudluğun ilkin mərhələsində onların buraxdığı məhsulların çeşidi o qədər də böyük olmur, xüsusi vəsaitlər məhdud, rəqabət mövqeləri isə zəif olur. Adətən gənc firma istehlakçıların rəğbətini qazanaraq, bazar payını artıraraq satışın həcmi artırmağa çalışır. Mənfəət reinvestisiya edilir və artım üçün olan imkanları tam istifadə etmək üçün yeni kreditlər götürülür. Qiymətlər, keyfiyyət, servis və reklam ən ciddi şəkildə

alıcıların maraqlarına uyğun qurulur. İstehlakçıların ən müxtəlif tələblərini ödəmək üçün buraxılan məhsulun çeşidi genişləndirilir.

Növbəti mərhələdə coğrafi yayılma üçün imkanlar axtarılır. Bir qayda olaraq o yerli – regional – milli və beynəlxalq bazarlar ardıcılığı ilə gedir. Bazarlarda daxil olma dərinliyi rentabellik səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

Bu göstərilən səviyyələrdən birində, kəskin rəqabət, resurs çatışmamazlığı yaxud bazarın sonrakı mənimsənilməsini cəlbədicilərin olmaması üzündən coğrafi yayılma da dayana bilər. Bu zaman firma öz fəaliyyətini digər sahələrə də keçirmək, başqa sözlə, diversifikasiya etmək məcburiyyətində qalır.

Nə qədər ki, firma bir sahənin imkanlarını istifadə edərək mənfəət qazana bilər, diversifikasiya aparmağa heç bir ehtiyac olmur.

Lakin, artım üçün potensial azalarsa firma ya bazar payını artırmaq üçün daha irticaçı siyasət yetirməli, ya da digər fəaliyyət sferalarına diversifikasiya etməlidir. Fikrimizcə diversifikasiya etmiş firmada menecerlər daim iki həlledici amili təhlil etməlidirlər.

1. Firmanın işlədiyi sahələrinə cəlbədiciliyi

2. İndiki biznes – portfelin saxlanması halında yaxın bir neçə il ərzində firmanın mənfəətlilik perspektivləri

Əgər birinci bu iki amil optimizm yaratmırsa onda menecerlər özlərinə aşağıdakı sualları verirlər:

1. Ziyanlı yaxud cəlbədiciliyini itirmiş bölmələrdən yaxa qurtarmaq lazımdır mı?

2. Qalan bölmələrin artım potensialını və mənfəətliliyini möhkəmləndirmək üçün hansı tədbirləri görmək lazımdır?

3. Sonrakı diversifikasiya uzunmüddətli perspektivdə firmanın məhsuldarlığının artmasını təmin edəcəkdir mi?

Ali səviyyə rəhbərliyinin ən əsas strateji vəzifəsi – korporasiyanın ümumi cəlbədiciliyinin yaxşılaşdırılması və onun bölmələrinin mövqelərinin gücləndirilməsi planının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasıdır.

Diversifikasiya etmiş firmanın strateji təhlilinin səkkiz mərhələdə həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik:

1. Qohum, qohum olmayan, kombinə edilmiş diversifikasiya; son satınalmaların və bölünmələrin xarakteri və məqsədi; menecmentin təsəvvüründə firmanın gələcəyi parametrləri üzrə firmanın cari strategiyasının təhlili.

2. Hər bir sahənin uzunmüddətli cəlbədiciliyi; sahələrin müqayisəli cəlbədiciliyi; sahələrin uzlaşdırılmasının cəlbədiciliyi parametrləri üzrə sahələrin cəlbədiciliyinin təhlili.

3. Bölmələrin hər birinin rəqabət imkanları və sahələrin cəlbədiciliyi parametrləri üzrə rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlili.

4. Dəyərlər zəncirinin firmalararası və sahələrarası qarşılıqlı üst – üstə düşmək parametrləri üzrə strateji uyğunluğun təhlili.

5. Korporasiyanın resurs bazasının cari biznes – portfelin tələblərinə uyğunluğu parametrləri üzrə resurs bazasının təhlili.

6. Ötən illər ərzində məhsuldarlıq göstəriciləri və onun inkişaf meyilləri parametri üzrə məhsuldarlığın qiymətləndirilməsi.

7. Hər bir bölmənin strateji vəziyyəti və gələcək strategiyada onun rolu parametri üzrə resursların yerləşdirilməsi üçün bölmələrin önəmliyi müəyyən edilməsi

8. Korporasiyanın ümumi effektivliyinin yüksəldilməsi üçün yeni strateji təşəbbüslərin işlənilib hazırlanması: yeni satınalmalar və ayırmalar hesabına biznes – portfelin dəyişdirilməsi; xərclərin aşağı salınması və texnologiya mübadiləsi üçün müxtəlif bölmələrin fəaliyyətinin koordinasiyasının yaxşılaşdırılması; korporativ resursların ən perspektivli sahələrə yönəldilməsi

Əgər korporasiyanın səmərəliliyinin aşağı düşməsi təhlükəsi varsa səmərəliliyi yüksəltmək üçün menecmentin aşağıdakı tədbirləri görməsi məqsədə uyğundur.

- bəzi bölmələrin yaxud bütün bölmələrin strateji planlarının dəyişdirilməsi;

- biznes – portfelə yeni bölmələrin daxil edilməsi;

- az mənfəətli və ziyanla işləyən bölmələrin ayrılması;
- alyansların yaradılması hesabına səmərəliliyin yüksəldilməsi;
- korporasiyanın resurs bazasının yeniləşdirilməsi;
- əlverişsiz bazar payı və həlledici sahələrdə düşmələr zamanı korporativ səmərəliliyin plan göstəricilərinin azaldılması

Ədəbiyyat

1. Kərimov X.Z. Strateji menecment. Bakı, 2008
2. Томпсон А.А., Стрикленд III А.Дж. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа. Пер. с англ. М.: Вильямс, 2006
3. Томпсон А.А., Стрикленд III А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии. Пер. с англ. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998
4. Thompson Arthur A., Strikland III A.J. Strategic Management: Concepts and Cases McGraw – Hill Companies. New York, 2001

UOT 331.01

Qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyi təminatında aqrar intensivləşdirmə amili

*i.f.d., dos. Qasimov Asaf Məhərrəm oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünyada baş verən qloballaşma dalğası iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi aqrar sahəyə də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Xüsusilə son illər yanacaq və enerji daşıyıcılarının dünya bazar qiymətlərinin nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməsi ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinə də bilavasitə təsir göstərmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq məhsullarının bahalaşması ilə bağlı olaraq inkişaf etmiş və etməkdə olan dövlətlərin mövqeləri arasında kəskin fərqlər var. Dünyanın iri dövlətləri bahalaşmanın başlıca səbəbini inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə əhalinin rifah səviyyəsinin və tələbatının artmasında görürlər.

Azərbaycanın da yer aldığı inkişaf etməkdə olan dövlətlər isə əksinə, inkişaf etmiş dövlətlərin bioyanacaq almaq üçün ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarından istifadə etmələrini ərzaq bazarında böhranın yaranmasının və qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsinin başlıca səbəbi kimi xarakterizə edirlər.

Qlobal miqyasda ərzaq bahalaşması nəticəsində son illər dövlət tərəfindən iqtisadi və makroiqtisadi siyasətdə dəyişiklik edilməsi müşayət olunmaqdadır. Bahalaşma ilə bağlı olaraq dövlətin müdaxiləsinə gəldikdə isə, belə qənaətə gəlmək olar ki, liberal iqtisadiyyat şəraitində dövlət bazara yalnız dolayı yollarla, iqtisadi rıçaqlar vasitəsilə təsir edə bilər. Əlbəttə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin inzibati funksiyaları da var, lakin onlar Azərbaycanda antiinhisar siyasəti kimi özünü büruzə verir. Zəruri hallarda bu sahədə qanunvericilik və hüquqi bazaya əsaslanan sırf inzibati təsir imkanları işə salınır. Qiymətlərin aşağı və yuxarı hədlərinin, kvotaların tətbiq edilməsinə gəldikdə isə ehtiyac duyulduğu halda belə addımlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir [1].

Beynəlxalq səviyyədə cərəyan edən proseslər, ərzaqdan tutmuş, enerji daşıyıcılarına qədər əksər məhsulların bahalaşması təbii ki, Azərbaycanda da infilyasiya təmayüllərini gücləndirir. Azərbaycan ərzaq məhsullarının müəyyən hissəsini idxal etdiyindən təbii ki, qlobal proseslərdən kənar qala bilməz. Lakin qeyri-neft sektorunun hələ də yetərinə inkişaf etməməsi ölkənin idxaldan və dünya bazarında enerji daşıyıcılarından asılılığını azaltmır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması, ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsini

tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizin regionlarının əksəriyyəti kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Məhz bu qəbildən də regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal və bazar infrastrukturalarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında əhəmiyyətli vasitə hesab edilir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, kənd təsərrüfatı bitkiləri və heyvanların məhsuldarlığı aşağı olduğundan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması əsasən əkin sahələrinin genişləndirilməsi və heyvandarlıqda mal-qaranın baş sayının artırılmasına əsaslanan ekstensiv faktorların hesabına təmin edilmişdir. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımı ancaq intensiv amillərin, bitkilərin və heyvanların məhsuldarlığının yüksəlməsi hesabına olmalı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına öz töhfəsini verməlidir.

Kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı onun maddi-texniki bazasının daim möhkəmləndirilməsini tələb edir. Eyni zamanda təsərrüfatlar tərəfindən istifadə edilən istehsal vasitələrinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsi ağır zəhmət tələb edən sahələrdə əl əməyinə qənaət edir, onu yüngülləşdirir. Torpaqların meliorasiyasında da bu istehsal vasitələri həlledici rol oynayır. Mexanikləşmə həmçinin kənd təsərrüfatı işlərini müəyyən olunmuş aqrotexniki və zootexniki müddətdə görməyə imkan yaradır, görülən işlərin keyfiyyətini yüksəldir, kənd təsərrüfatı bitkiləri və heyvanlarının məhsuldarlığını artırır, məhsul itkisinin qarşısını alır.

Akademik Z.Ə.Səmədzadənin fikrincə, inkişaf etmiş ölkələr aqrar sahənin texniki səviyyəsinin, əməyin istehsal fondu ilə silahlanmasının yüksəkliyi ilə fərqlənir ki, bu amil də əmək məhsuldarlığı, mənfəətlilik səviyyəsinin yüksək olmasına ciddi təsir etmiş olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə aqrar sahənin tərkibində bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı aparıcı rol oynayır ki, bu sahədə aşağı məhsuldarlıq, primitiv texnologiyaların tətbiqilə xarakterizə olunur [2].

Hazırda dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və əhalinin ərzaqla təminatını yerli istehsal hesabına daha da yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının intensivləşdirilməsi və onun tənzimlənməsinin forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sferanın intensivləşdirilməsinin yuxarıda adı çəkilən tərkib elementləri ilə müqayisədə bəzi məsələlərin də konkretləşdirilməsi vacibdir. Belə ki, fikrimizcə kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin qeyd edilən səviyyələrinin həyata keçirilməsi üçün onun reallaşdırılması ilə bağlı müxtəlif layihələrin işlənilməsi vacibdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin reallaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət ilk növbədə dövlət müdaxiləsini özündə əks etdirir ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinə birbaşa təsir göstərilməsini nəzərdə tutur. Daha doğrusu idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi ilə bağlı istehsalçının intensivləşdirmə fəaliyyəti həyata keçirməsinə birbaşa müdaxilə həyata keçirilir ki, bu prosesə də ilk növbədə qanunlar, sərəncamlar, dövlətin qiymət siyasəti, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına vergi qoyulması və istehsal vasitələrinin əldə edilməsi zamanı əmtəə istehsalçılarına lazımı dəstək göstərilməsi şamil edilir. Bu zaman ilk növbədə bitkiçilikdə və heyvandarlıqda məhsuldarlığın səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, investisiya layihələrinin konkretləşdirilməsi, eləcə də istehsal amillərinə olan tələbatın müəyyənləşdirilməsi vacib amillərdən hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. F. Ɖrzaq təhlükəsizliyi. Bakı: Nasir, 2007, 602 s
2. Səmədzadə Z. Ə. Dünya iqtisadiyyatı: Çin iqtisadi möcüzəsi. Bakı: Gənclik 2001, 317s.

İşgüzar aktivlik göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi

*i.f.d., dos. İsmayilov Niyazi Musa oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Maliyyə baxımından şirkətin işgüzar aktivliyi onun kapitalının dövr sürəti ilə müəyyən olunur. Məlum həqiqətdir ki, maliyyə vəziyyətinə və şirkətin ödəmə qabiliyyətinə onun aktivlərinə yönəldilmiş kapitalın pul vəsaitlərinə çevrilməsi sürəti birbaşa təsir göstərir.

Dövr sürəti əmsalları şirkətin işgüzar aktivliyini xarakterizə edən göstəricilərə şamil edilir. Satışdan pul gəlirlərinin şirkətin resurslarına nisbəti bu göstəricilərin hesablanılmasının əsasında dayanır.

Cədvəl 1.

İşgüzar aktivlik göstəriciləri və onların iqtisadi xarakteristikası

№	Göstəricilər	Hesablanma qaydası	Şərh
1.	Kapitalın ümumi dövrə əmsalı	Satışdan pul gəliri / Aktivlərin ümumi məbləği	Şirkətin bütün kapitalının dövr sürətini göstərir
2.	Cari aktivlərin dövrə əmsalı	Satışdan pul gəliri / Cari aktivlər	Bütün cari aktivlərin dövr sürətini göstərir
3.	Debitor borclarının dövrə əmsalı	Satışdan pul gəliri / Debitor borclarının məbləği	Debitorlarla hesablaşmaların sürətini xarakterizə edir
4.	Debitor borclarının dövrə əmsalının orta müddəti	365 gün / Debitor borclarının dövrə əmsalı	Debitor borclarının ötürülməsinin orta müddətini xarakterizə edir
5.	Kreditor borclarının dövrə əmsalı	Satışdan pul gəliri / Kreditor borcları	Kreditor borclarının dövr sürətini xarakterizə edir
6.	Kreditor borclarının orta dövr müddəti	365 gün / Kreditor borclarının dövrə əmsalı	Kreditor borclarının orta ödənilmə müddətini göstərir
7.	Material dövrə əmsalının dövrə əmsalı	Satışların maya dəyəri / Material dövrə əmsalı	Material dövrə əmsalının dövr sürətini göstərir
8.	Əsas vəsaitlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin fondverimi	Satışdan pul gəliri / Əsas vəsaitlər və digər uzunmüddətli aktivlər	Əsas vəsaitlərdən və digər uzunmüddətli aktivlərdən istifadənin səmərəliliyini göstərir
9.	Xüsusi kapitalın dövrə əmsalı	Satışdan pul gəliri / Xüsusi kapital	Xüsusi kapitalın dövr sürətini xarakterizə edir

Praktikada işgüzar aktivlik göstəricilərinin təhlilində “Maliyyə vəziyyəti haqqında”, “Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlirlər haqqında” hesabat formasının məlumatlarından istifadə edilir.

2 sayılı cədvəlin məlumatları şirkətin bütün növ aktivlərinin dövrə əmsalının bütövlükdə ümumi artımını göstərir. Xüsusilə, kreditor və debitor borclarının dövrə əmsalı üzrə yüksək artım müşahidə edilir ki, bu da onların ödənilmə müddətinin sürətlənməsindən qaynaqlanır. Kapitalın ümumi dövrə əmsalı (dövr sürəti) əmsalı yaranma mənbələrindən asılı olmayaraq bütün resurslardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir və aktivlərin hər pul vahidi hesabı ilə fəaliyyət istiqamətləri üzrə satışdan əldə olunan pul gəlirlərini göstərir. Bu iqtisadi parametrlər aqreqasiya edilmiş göstərici olmaqla debitor borclarının dövrə əmsalının və onun ödənilmə müddətinin, mal-material ehtiyatlarının dövr sürətinin və fondveriminin təsirini özündə birləşdirir. Bundan başqa, maliyyə hesabatının bəzi göstəriciləri, yəni pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, digər cari və uzunmüddətli aktivlər bu əmsalın kəmiyyətinə təsir göstərir. Aktivlərin ümumi dövr sürəti (dövrə əmsalı) xalis mənfəət

səviyyəsi (mənfəət norması) göstəricisi ilə qarşılıqlı əlaqədə xüsusi kapitalın gəlirlilik səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir. Bu göstəricilərin kəmiyyətinin yüksək olması şirkətə qoyulmuş vəsaitlərin gəlirliliyinin də perspektivdə yüksək olmasından xəbər verir. Məlum həqiqətdir ki, daxili resurslar hesabına şirkətin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi imkanlarının artması kənar maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsinin zəruriliyini azaldır. Deməli, müasir dövrdə mühüm analitik əhəmiyyətə malik olan aktivlərin ümumi dövrəni əmsalının şirkətin maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Cədvəl 2.

Şirkətin işgüzar aktivliyi göstəricilərinin təhlili

No	Göstəricilər	2016	2017	Kənarlaşma (+,-)
1.	Aktivlər	23046	24067	+1021
2.	Cari aktivlər	7871	7798	-73
3.	Uzunmüddətli aktivlər	15175	16269	+1094
4.	Xüsusi kapital	10229	11057	+828
5.	Öhdəliklər	12817	13010	+193
6.	Cari öhdəliklər	7911	6891	-1020
7.	Uzunmüddətli öhdəliklər	4906	6119	+1213
8.	Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	1313	1643	+330
9.	Debitor borcları	5251	4739	-512
10.	Ehtiyatlar	1197	1155	-42
11.	Kreditor borcları	6300	4515	-1785
12.	Gəlirlər	38433	39674	+1241
13.	Satışların maya dəyəri	35140	35844	+704
14.	Kapitalın ümumi dövrəni əmsalı	1,7	1,6	- 0,1
15.	Cari aktivlərin dövrəni əmsalı	4,9	5,1	+ 0,2
16.	Debitor borclarının dövrəni əmsalı	7,3	8,4	+ 1,1
17.	Debitor borclarının orta dövr müddəti	50	43	- 7
18.	Kreditor borclarının dövrəni əmsalı	6,0	8,6	+ 2,6
19.	Kreditor borclarının orta dövr müddəti	61	42	- 19
20.	Material dövriyyə aktivlərinin dövrəni əmsalı	29,4	31,0	+ 1,6
21.	Əsas vəsaitlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin fondverimi	2,4	2,5	+ 0,1
22.	Xüsusi kapitalın dövrəni əmsalı	3,5	3,6	+ 0,1

Cari aktivlərin dövrəni əmsalı şirkətin qısamüddətli aktivlərinin dövr sürətini xarakterizə edir. Bir dövrənin davamiyyəti aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Dövriyyə müddəti} = \frac{365}{\text{cari aktivlərin dövrəni əmsalı}} \quad (1)$$

Fəaliyyətini araşdırdığımız şirkət üzrə 2017-ci ildə cari aktivlərin dövr müddəti 72 gün (365:5,1) təşkil etmiş və 2016-cı ilə nisbətən 2 gün (72-74) azalmışdır. Bu pul vəsaitlərinin artıq sərfinin qarşısını almış və şirkət əlavə vəsait cəlb etməyə ehtiyac duymamışdır. Lakin, praktikada elə hallar olur ki, cari aktivlərin dövr sürətinin azalması səbəbindən şirkət əlavə vəsait cəlb etmək məcburiyyətində qalır. Bu halda dövriyyəyə əlavə cəlb edilən vəsaitlərin həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{Dövriyyəyə cəlb edilmiş əlavə vəsait} = \frac{\text{satışdan pul gəliri}}{365} \times (\text{hesabat dövründə cari aktivlərin dövr müddəti} - \text{ötən dövrdə cari aktivlərin dövr müddəti}) \quad (2)$$

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir iqtisadi praktikada cari aktivlərin dövr müddəti müəyyən dərəcədə şirkətin maliyyə fəaliyyətinin daxili şərtləri ilə, yəni qiymət siyasəti, ehtiyatların qiymətləndirilməsi metodları, aktivlərin strukturu ilə müəyyən olunur. Deməli, cari aktivlərin dövr sürətinin dəyişməsi səbəblərini müəyyən etmək üçün cari aktivlərin əsas tərkib hissələrinin (debitor borclarının, ehtiyatların və onların ekvivalentlərinin) dövrünü göstəricilərinin sistemli təhlil olunmasına obyektiv zərurət yaranır.

Debitor borclarının dövrünü əmsalı və kreditor borclarının orta dövr müddəti şirkətin maliyyə siyasətinin səmərəliliyini əks etdirməklə yanaşı, alıcı və sifarişçilərdən ödəmələrin daxil olmasının real müddətini göstərir və kommersiya riskinin dərəcəsini xarakterizə edir. Debitor borclarına daimi nəzarət və onların düzgün idarə edilməsi şirkətin maliyyə vəziyyətinin stabilliyinin əsas şərti və qarantı sayılır. Aydındır ki, debitor borclarının ödənilməsinə sərf olunan vaxtın miqdarı ilə şirkətin maliyyə vəziyyəti arasında korrelyasiya əlaqəsi vardır və belə asılılığın mövcudluğu iqtisadçı-alimlər və praktiklər tərəfindən xüsusi vurğulanır. Doğrudan da, debitor borclarının ödənilmə müddətinin qısaltılması borclanma səviyyəsinin azaldılmasına, xüsusi kapitalın gəlirliliyinin artmasına və aktivlərdən istifadənin effektivliyinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Bu zaman debitor və kreditor borcları arasındakı nisbətə daimi nəzarət etmək lazım gəlir. Çünki debitor və kreditor borclarının yüksək xüsusi çəkiyə malik olması şirkətin maliyyə vəziyyətinə neqativ təsir göstərir və borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi zərurətini yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya şəraitində debitor borclarına nisbətən kreditor borclarının mövcudluğu şirkət üçün daha sərfəli hesab olunur. Debitorlarla hesablaşmaların vaxtında aparılması şirkət tərəfindən realizə edilmiş məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyərinin bir hissəsinin itirilməsi ilə nəticələnir.

Kreditor borclarının dövrünü və onların ödənilməsinin orta müddəti şirkətin öz borc hesablarını ödəmə sürətini xarakterizə edir. Kreditor borclarının ödənilməsi müddəti alıcılar və sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrin şərtləri əsasında nəzərdən keçirilir və tənzimlənir.

Material dövriyyə aktivlərinin dövrünü (dövr sürəti) əmsalı alqı-satqı əməliyyatlarının və istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edir. Bu əmsalın hesablanması "satışların maya dəyəri" göstəricisindən istifadə olunur. Sözügedən indikatorun hesablanması və qiymətləndirilməsi zamanı "bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə satışdan əldə olunan pul gəlirləri" göstəricisindən deyil, "satışların maya dəyəri" parametrindən istifadə olunması uçot və hesabatda "mal-material ehtiyatlarının faktiki maya dəyəri" ilə əks etdirilməsindən qaynaqlanır. Ehtiyatlar şirkətin cari aktivlərinin tərkibində əsas yer tutur və mənfəətin, digər məcmu gəlirlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Mal-material ehtiyatlarının dövr sürətinin yüksək səviyyəsi şirkət tərəfindən ehtiyatların, məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışı proseslərinin vəziyyəti üzərində səmərəli nəzarətin həyata keçirildiyini göstərir. Həmin əmsalın kəmiyyətinin aşağı səviyyəsi çətin (pis) realizə olunan ehtiyatların mövcudluğunu əks etdirir və zərərlərin yaranması riskini artırır. Material dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin azalmasına qeyri-səmərəli təşkil olunmuş təminat və satış sistemi, malgöndərən və podratçılarla vaxtı keçmiş hesablaşmaların mövcudluğu, rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsi və digər amillər təsir göstərir. Bundan başqa, ehtiyatların dövr sürəti əmsalının səviyyəsi şirkətin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən və qiymətləndirmə metodlarından asılı olaraq dəyişə bilər. Ehtiyatların dövr sürətinin azalması cari ödəmə qabiliyyətinə, eləcə də mənfəətin kəmiyyətinə mənfi təsir göstərir və şirkətə daxil olan pul vəsaitləri axınlarının azalması ilə yekunlaşır.

Əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin dövrünü əmsalı (fonverimi) məhsul (iş və xidmətlər) satışının təmin olunması baxımından mövcud əsas vəsaitlərdən, yəni maşın və avadanlıqlardan, bina və qurğulardan və s. istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir. Maliyyə baxımından fondveriminin səviyyəsinin yüksəlməsi şirkətin qoyulmuş (investisiya edilmiş) kapitalın gəlirliliyini göstərir. Adı çəkilən göstəricinin təhlili zamanı şirkətin fəaliyyət xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyi iqtisadçı-alimlər tərəfindən xüsusi vurğulanır.

Problemə maliyyə aspektindən yanaşdıqda xüsusi kapitalın dövrünü əmsalı xüsusi kapitalın dövr sürətini, iqtisadi baxımdan isə mülkiyyətçilərin (səhmdarların) özünəməxsus vəsaitlərinin aktivliyini xarakterizə edir. Xüsusi kapitalın dövr sürətinin kəskin artması satışın həcmində artmasını şərtləndirir. Aydındır ki, bu artım əlavə borc kapitalının cəlb edilməsi ilə müşayiət olunur və son nəticədə məcmu kapitalın ümumi həcmində mülkiyyətçilərin (səhmdarların) payı azalır. Həmin əmsalın səviyyəsinin müsbət istiqamətdə dəyişməsi əsas fəaliyyətdən yaranan zərərlərlə, kapitalın digər şirkətlərə investisiyası ilə və digər faktorlarla əlaqədar ola bilər. Ona görə də, müasir iqtisadi praktikada xüsusi kapitalın dövrünü, yaxud dövr sürəti göstəriciləri aktivlərin quruluşunda baş vermiş dəyişikliklər nəzərə alınmaqla təhlil olunur. Sözügedən indikatorun mənfi dinamika nümayiş etdirməsi şirkətin xüsusi kapitalından səmərəli istifadə edilmədiyini göstərir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, xüsusi kapitalın dövrünü əmsalı xalis mənfəət səviyyəsi və xüsusi kapitalın rentabelliği göstəricilərini əlaqələndirir:

$$\frac{\text{lis mənfəət}}{\text{s tışd n pul gəliri}} \cdot \frac{\text{s tışd n pul gəliri}}{\text{üsusi k pit l}} = \frac{\text{lis mənfəət}}{\text{üsusi k pit l}} \quad (3)$$

Xüsusi kapitalın dövr sürətinin aşağı səviyyədə olması kənar maliyyələşmə mənbələrinin şirkətin fəaliyyətinə təsirini minimallaşdırsa da, xüsusi kapitalın hər pul vahidinə düşən xalis mənfəətin kəmiyyətinin azalmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. М.: “Дело и сервис”, 1999.-160 с.
2. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация/ пер.с англ. –М.: Финансы и статистика, 1996.-624 с.
3. Ефимова О.В. Финансовый анализ. М.: “Бухгалтерский учет”, 2002.-528 с.
4. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. - Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2003.-170 s.
5. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа.-М.: ИНФРА-М, 1995.-176 с.

UOT 659.1

Müəssisələrdə satış üzrə reklam fəaliyyətinin idarə edilməsi strategiyasının seçilməsi

*i.f.d., dos. Əsgərov Şaiq Əhəd oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Reklam fəaliyyətinin təşkili, reklam tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün eyni zamanda bir neçə idarəetmə subyektinin (sifarişçi, reklam agentliyi, eləcə də bir çox hallarda istehsalçı firmanın marketinq şöbəsinin vasitəçiləri və dilerləri) iştirak etdiyi mürəkkəb bir prosesdir.

Reklam tədbirlərinin həyata keçirilməsinin ilk mərhələsində məntiqi ardıcılıq gözlənilməklə məhsulun (xidmətin) bazardakı vəziyyəti və bazarın icmalı; marketinq strategiyası; reklam tədbirlərinin istiqamətləri; məhdudluqlar üzrə reklam sifarişləri hazırlanır.

Reklam tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi strategiyasını adətən kopi-strateji adlandırırlar. Kopi-strateji özündə üç: kreativ, formalaşma və reallaşma (icra etmə) strategiyalarını birləşdirir [2].

Kreativ qruplara verilən tapşırıqların siyahısını təşkil edən kopi-strategiyası və ya kreativ iş planı özündə reklam agentliyi tərəfindən tərtib edilən və reklam verən tərəfindən təsdiq edilən kiçik həcmli sənədi əks etdirir. Kopi-strategiyası əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

1. Kopi-strategiyası reklam verənlə agentliyin konsensusa gəlməsinə təsir edir. Bəzən kopi-strategiyasını reklam agentliyi və onun müştərisi arasında bağlanmış və strateji planlaşmanın son, tədbirlərin reallaşması strategiyasının başlanmasını əks etdirən özünəməxsus bir müqavilə adlandırılır. Bununla yanaşı, kopi-strategiya kreativ qruplara verilməzdən öncə, kreativ işi planı sifarişçi tərəfindən təsdiq edilməlidir.

2. Kopi-strategiyası məntiqi ardıcılığın təmin edilməsini tələb edir. Əvvəlcə kreativ strategiyanın bütün elementlərinin razılığı tələb olunur və yalnız bundan sonra reklam müraciətlərinin formalaşdırılması prosesi başlayır.

3. Kopi-strategiya kreativ qrupların fəaliyyətini istiqamətləndirməyə və onlara nəzarət etməyə imkan verir. Bu, kreativ qrupların onların qarşısına qoyulmuş tədbirlərə bağlı vəzifələrindən yayınmamaqları üçün lazımdır.

4. Kopi-strategiyası kreativ qruplar tərəfindən təqdim olunan layihələrin reklamın nəzərdə tutulmuş reallaşma strategiyasına uyğunluğunu müqayisə edərək qiymətləndirilməsinə imkan verir.

5. Kopi-strategiya kreativ iş prosesinin vaxt baxımından fasiləsizliyinə təminat verir. Müəyyən edilmiş strategiya ilə reklam kompaniyaları uzun müddət aparıla bilər. Məsələn, "Darty" kompaniyasının 1975-ci ildən mövcud olan kopi-strategiyası indiyə qədər dəyişməz olaraq qalır. Qeyd olunduğu kimi kopi-strategiyasının əsas məqsədi kreativ qrupların fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsindən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq kopi-strategiyası əsas üç xüsusiyyətə malik olmalıdır [3].

1. Stratejilik. Kopi-strategiyası markanın marketinq strategiyası ilə, xüsusilə də, onun kommunikasiya məqsədləri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Yalnız belə olduqda reklam tədbirlərinin digər marketinq vasitələri ilə yanaşı məhsul yeridilişində müsbət rol oynaya biləcəyinə ümid etmək olar.

2. Sadəlik. Kopi-strategiyalarında ən çox yol verilən səhv, onların mürəkkəb hazırlanmasında və tərkiblərinə mümkün qədər çox məlumatın daxil edilməsi cəhdidir. Belə kopi-strategiyalarını alan kreativ qruplar sadə və aydın tərtib olunmuş təlimat və göstərişlərə ehtiyac duyurlar. Reklam vədlərinin hazırlanmasında sadəlik xüsusilə vacibdir. Əgər reklam vədləri çox mürəkkəb və ya çox zəif hazırlansa, o zaman onu ifadə etmək çətinləşir.

3. Kreativ qrupları əvəz etmək cəhdinin olmaması. Yaxşı hazırlanmış kopi-strategiyalarının digər bir xüsusiyyəti isə onların reklam tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı öz yerlərini tutması qabiliyyətidir. Yəni, kopi-strategiyalar kreativ qrupların işini yönləndirənlər də, bu işi onların əvəzinə etməyə çalışmırlar. Başqa sözlə, kopi-strategiyalar müraciətin forması ilə deyil, daha çox onun məzmunu və tərkibi ilə bağlı olur, yəni kommunikasiya prosesində əsasən onun necə deyilməli olduğunu deyil, nə deyilməsini müəyyən edir.

Müəssisədə reklam fəaliyyətinin reallaşma strategiyası əsasən müvafiq reklam agentliyinin axtarışı və seçilməsi; reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müqavilənin bağlanması; reklam sifarişçisi və reklam agentlərinin maraqlarının uzlaşdırılması; sifarişçinin reklam agentliyinin fəaliyyətinə nəzarət etməsi kimi dörd mərhələni özündə ehtiva edir.

Reklamın təşkilinin ilk mərhələsi, reklam verənin (sifarişçi) reklam agentliyi haqda kifayət qədər məlumatlılığı ilə bağlı olaraq səhv seçim etməsi riskinin olması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman, reklam verən firmanın qarşısında müvafiq reklam agentlikləri haqda, ona lazım olan informasiyanı əldə etmək, reklam agentliklərinin qarşısında isə agentliyin sahib olduğu müsbət xüsusiyyətləri reklam verənin nəzərinə çatdırmaq məqsədi durur.

Reklam verən firma reklam agentlikləri barədə məlumatları üç üsulla: agentlikdə işləyən işçilərin verdiyi məlumatları təhlil etməklə, agentliyin özü haqda verdiyi məlumatları yoxlamaqla və ya seçilmiş agentliklərlə xüsusi məsləhətləşmələrin təşkil edilməsi vasitəsilə əldə edə bilər. Reklam verən firma reklam agentliyini seçərkən əsasən reklam agentliyinin müvafiq peşəkar təşkilata daxil olmasına (belə təşkilata üzv olması özü özlüyündə agentliyin işçilərinin peşəkarlığından xəbər verir) və reklam agentliyinin reklam fəaliyyətində uğurlarına görə hər hansı mükafata (reklam prizləri, keyfiyyətə görə mükafatlar və s.) sahib olub olmaması kimi iki faktora xüsusi diqqət yetirməlidir. Müştərilərin cəlb edilməsinə maraqlı olan reklam agentliyi onları maraqlandıрмаğa çalışır və öz fəaliyyəti haqda daha çox müsbət məlumat verməyə cəhd edir.

Avropa ölkələrində reklam agentlikləri haqqında informasiyaları Praktiki Reklam İnstitutu (Institute of Practitioners in Advertising) və digər təşkilatlar dərc edirlər [2].

İkinci mərhələ-özündə sifarişçi müəssisə ilə reklam agentliyi arasında reklam müqavilələrinin bağlanması prosesini əks etdirir. Bu müqavilələrdə, sifarişçinin reklam agentliyindən nə gözlədiyi, həmçinin onun agentlik qarşısındakı öhdəlikləri, reklam büdcəsi, ödəniş forması, işin görülmə müddəti və s. dəqiq müəyyən olunur. O cümlədən, reklam agentinin adı, onun göstərdiyi xidmətlərin və reklam fəaliyyətinin bütün mərhələlərinin siyahısı, reklam olunan məhsulların xarakteristikası, müqavilənin ümumi müddəti və məbləği, reklam fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərinin həyata keçirilməsi ardıcılığı və müddəti, planlaşdırılan və həyata keçirilən reklam tədbirlərinin ardıcılığı və müddəti, tərəflərin müqavilə şərtlərini və müddətini pozduqda daşdıqları maddi məsuliyyət, müqavilədə razılaşdırılması lazım hesab edilən digər məsələlər, hər iki təşkilatın poçt və bank rekvizitləri də müqavilədə göstərilir. Bütün bunlardan əlavə reklam müqavilələri hazırlanarkən aşağıdakı məsələlərə:

a) Agentliyin başlıca olaraq mediyaadan eləcə də, reklam kompaniyasına cəlb olunmuş digər iştirakçılardan daxil olan komission haqqlar əsasında fəaliyyət göstərməsi və ya reklam agentliyinin komission haqqlarından imtina edərək sifarişçi tərəfindən yalnız saat və ya vaxt müqabilində ödəniş edilməsinə razı olması faktına;

b) Reklam agentliyinin sifarişçiyə göstərdiyi xidmətlərin haqqının bütün ödəniş formalarında, xüsusi ilə kredit şəklində ödənilməsinə təklif etməsi və avans tələb etməsinə;

c) Reklam hazırlanarkən meydana çıxan əlavə xərclərin ödənilməsinə;

d) Reklam agentliyi reklam işlərinə görə müəllif hüquqlarını özündə saxlayaraq, müştəriyə yalnız xidmət haqqı üzrə tam ödənişi həyata keçirildikdən sonra ötürülməsi faktına və s. xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Reklam verən və reklam agentlikləri arasında bağlanan müqavilələri xarakterizə edərkən, reklam agentliklərinin reklam və ya reklam tədbirlərinin hazırlanmasına yönəlmiş fəaliyyətinin məhsul deyil, xidmət istehsalına istiqamətləndiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu da öz növbəsində reklam tədbirlərinin hazırlanması prosesinin texniki və kəmiyyət metodları ilə qiymətləndirilməsini mümkünsüz edir. Həmçinin, fəaliyyətinin nəticəsi xidmət göstərməkdən ibarət olan müəssisələr məhsul istehsalı ilə məşğul olan firmalara nisbətən daha böyük maddi və mənəvi risk daşıyırlar.

Müqavilənin şərtlərinə daxil edilməsi lazım olan digər bir vacib element vaxt faktorudur. Müqavilədə onu imzalayan hər iki tərəfin qarşılıqlı razılaşdırdığı və müəyyən etdiyi müddətlər, eləcə də onların pozulduğu hallarda meydana çıxan neqativ halların aradan qaldırılması üçün zəruri hesab edilən tədbirlər qeyd edilməlidir [4].

Sifarişçi ilə reklam agentliyi arasında müqavilə bağlandıqdan sonra reklam fəaliyyətinin təşkilinin üçüncü mərhələsi başlayır. Bu mərhələ sifarişçi yerinə yetirməyə çalışan reklam agentliyinin işçi heyətinin gərgin kreativ və texniki fəaliyyəti ilə xarakterikdir. Sifarişçi üçün isə bu mərhələ reklam tədbirlərinin müvəffəq başa çatması ilə bağlı ciddi mənəvi narahatlıq keçirdiyi dövrdür. Çünki, məhz bu mərhələdə hər iki kommersiya təşkilatının iqtisadi maraqlarında (şirkətin hər birisi digərinin hesabına daha çox qazanmaq istəyir) müxtəliflik meydana çıxıb bilər.

Reklam fəaliyyətinin təşkilinin üçüncü mərhələsinin effektivliyi ilk iki mərhələnin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Yəni, reklam agentlərinin düzgün seçilməsi və onlarla imzalanmış müvafiq müqavilələrin şərtlərinin dəqiq və konkret təyin edilməsi, gələcəkdə reklam sifarişçiləri ilə reklam agentlərinin maraqlarının toqquşmasının və müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən digər xoşagəlməz halların qarşısının alınmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, reklam fəaliyyətinin iştirakçıları arasında yaxşı biznes münasibətlərinin qorunub saxlanması və eləcə də bu münasibətlərin inkişaf etməsi üçün, həmçinin, bu iştirakçılar arasında qarşılıqlı – faydalı maraqların mövcudluğunun təmin edilməsi üçün nəzərə alınması vacib olan digər faktorlardan biri də reklam agentliklərinin əmək haqqlarının ödənilməsi formalarının, hər bir tərəf üçün sərfəli şərtlərlə müəyyən edilməsidir. Həmçinin, bu reklam agentliklərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması və onların motivasiyasının yüksəldilməsindən asılıdır. Məsələn, sifarişçi müəssisənin uğurlu reklam tədbirləri həyata keçiriləcəyi təqdirdə, reklam agentliyinə

öncədən razılaşdırılmış məbləğdən əlavə mükafatın təqdim olunacağı ilə bağlı xəbərdarlıq etməsi agentliyin işçilərində əlavə stimulun əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Dördüncü mərhələdən etibarən sifarişçi müəssisənin reklam agentliyinin fəaliyyətinə birbaşa və dolayı yolla nəzarət etməsi prosesi başlayır. Bu mərhələdə reklam üzrə menecer reklam tədbirləri çərçivəsində media vasitələri ilə iş planını izləyir, reklam tədbirlərinin ümumi mövzusunun hazırlanmasında iştirak edir, televiziya və radio sənarilərinin yazılması prosesinə, reklam roliklərinin və lövhələrinin kütləvi informasiya vasitələrində yerləşdirilməsinə və bütövlükdə reklam agentliyinin fəaliyyətinə nəzarət edir.

Reklam agentliklərinin fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi prosesində ən vacib məsələlərdən biri reklama ayrılan maliyyə vəsaitlərinin nəzərdə tutulan istiqamətlər üzrə sərf edilməsinə nəzarətin təşkil edilməsidir. Bu zaman reklam üzrə menecerlər reklam agentliklərindən daxil olan maliyyə hesabları ilə işləməyi bacarmalı, sərf olunan vəsaitlərin uçotunun aparılması işini təşkil etməyi bacarmalıdır. Həmçinin, bu prosesdə reklam üzrə menecer agentlikdən müxtəlif dövrlərdə hesablara daxil olan ayrı-ayrı pul vəsaitlərini sistemləşdirməli və onları reklam agentliyi ilə öncədən razılaşdırılmış ümumi büdcə ilə müqayisə etməlidir.

Reklam tədbirlərinin hazırlanmasında yalnız reklam agentlikləri iştirak etmir. Bu proses həm reklam agentliklərinin, həm də reklam sifarişçilərinin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq öz rolunu oynadığı qarşılıqlı fəaliyyəti əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Меркатор. Теория и практика маркетинга / Пер. с франц.: В 2 т. - Т. 1. М.: МЦФЭР, 2006, 664 с.
2. Песоцкий Е. Современная реклама: теория и практика. М.: Издательство: Феникс, 2003
3. Семенов Б.Д. Рекламный менеджмент: учебное пособие. - 2-е изд. М.: Информационно – внедренческий центр “Маркетинг”, 2001, 272 с.
4. Реклама и рекламная деятельность: Конспект лекций. М.: Приор-издат, 2005, 96 с.

UOT 338.2

Azərbaycanda sənayenin innovativ inkişafında dövlət tənzimləməsinin rolu

*i.f.d., dos. İsgəndərov Fərman Əlisgəndər oğlu
Fərəcova Gülüstan Ərziman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Əksər dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda sənaye iqtisadiyyatın əsas prioritet sahələrindən hesab edilir. İqtisadiyyatın sürətlənməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və strukturunun formalaşdırılması baxımından sənayenin inkişaf etdirilməsi ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas prinsiplərindəndir. Sənayenin innovativ inkişafı təkə iqtisadi baxımdan deyil, həm də gəlirlilik səviyyəsi, urbanizasiya, əhalinin məşğulluğu, ixtisaslı işçi qüvvəsi, araşdırma və tədqiqat kimi bir sıra sosial, elmi və mədəni aspektlər baxımından əhəmiyyətlidir.

Zəngin sənaye potensialına malik olan Azərbaycanda 1848-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq Bakıda sənaye üsulu ilə neft hasil edilmişdir ki, bu da sənayeləşmənin başlanğıcı hesab edilir.

Azərbaycanda 1960-1970- ci illərdə regionların problemləri, iqtisadiyyatın infrastrukturunda ləngimələrin olması, əhalinin tələbatlarının tam ödənilə bilməməsi, işsizlik səviyyəsinin yüksəkliyi, milli gəlir tempinin aşağı olması və s. əhatə edirdi. XX əsrin sonlarına doğru SSRİ –nin dağılması ilə Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçidi başlandı. Keçid iqtisadiyyatı dövrü yaşayan

ölkəmizdə, sənayenin bütün sahələrində canlanma başladı ki, bununda əsasında, Heydər Əliyevin respublikaya ikinci qayıdışının olması ilə əlaqədar görülmüş perspektivli tədbirlər və atılan ciddi addımlar durur.

Sənayemizin dirçəlməsində atılan növbəti addım isə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında 1994-cü ildə dünyanın böyük şirkətlərinin də üzv olduğu “Əsrin müqaviləsi” nin imzalanması, iqtisadiyyatımızın sürətlənməsinə və sənaye sahələrinin innovativ inkişafında böyük rol oynadı. Bu müqavilə sayəsində dünyanın aparıcı şirkətlərinin nəzəri Azərbaycana yönəlməsi nəticəsində bir çox transmilli şirkətlər innovativ texnologiyalar və yeni istehsal üsullarını neft sənayesində tətbiq etməyə başladılar. Bütün bu inkişafın yekunu olaraq, yeni neft strategiyası hazırlandı və ölkəmiz öz inkişaf modelini qurdu. Düzgün aparılan inkişaf strategiyası nəticəsində, neftdən gələn gəlirimiz regionların infrastrukturunun yenilənməsi, iqtisadiyyatın sürətlənməsinə, sənaye sahələrində özəlləşdirmələrin aparılmasına, gəlirliliyin yüksək tempinə və s. gətirib çıxartdı.

Sənayedə baş verən canlanma və yüksək inkişaf tempinin nəticəsi olaraq Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü il Azərbaycan Respublikasının “Sənaye ili” elan edilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Bundan sonra sənayenin inkişaf sürətini daha da artıran “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” imzalandı.

Araşdırmalardan aydın olur ki, sənayenin inkişaf tempi ölkənin gəlir səviyyəsinə uyğun olaraq dəyişir. İnkişaf tempinə uyğun olaraq yüngül, yeyinti, kimya, metalurgiya, maşın və avadanlıqların istehsalı, mebel və gəmiqayırma sənaye sahələri öz mövqelərini irəlilədir. Son zamanlarda isə sənayeləşmədə elektroenergetika, kompyuter istehsalı və ən əsası da elmtutumlu sahələrin inkişafına önəm verilir.

Azərbaycanda aparılan neft strategiyasının nəticəsi olaraq, əldə olunan mənfəətin digər sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilməsinə başlandı. Ölkəmizin sənayeyə dəstəyinin əsasında investisiyaların cəlb edilməsi, iş mühitinin yaradılması, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, vergi siyasəti, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, xarici bazarların araşdırılması və s. tədbirlər durur. Digər tərəfdən də neft və qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı innovasiyaların istehsalat tətbiqiylə bağlıdır ki, bunun da əsasında sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi və ixtisaslı işçi qüvvələrinin cəlb edilməsidir. Respublikamızda innovasiyalı sənayenin inkişafına nümunə olaraq Prezident İlham Əliyevin 21.12.2011-ci il tarixli 548 nömrəli Fərmanı ilə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmışdır və bunun davamı olaraq 27.02.2018-ci ildə Mingəçevir Sənaye Parkının açılışı olmuşdur. Belə sənaye parklarının yaradılmasında məqsəd ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətə davam gətirən sənaye istehsalının inkişafı üçün zəruri şəraiti yaratmaq, sahibkarlığı dəstəkləmək, qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafa nail olmaq və əhalinin məşğulluğunu artırmaqdır.

Son dövrlərdə neft sektoruyla yanaşı, qeyri-neft sektorunda olan inkişaf tendensiyası ÜDM-dəki artımda özünü göstərmişdir ki, 2010-cu illə müqayisədə 2016-cı ildə ÜDM-də neft sektoru 10 faiz azalmış və qeyri-neft sektoru isə 1,9 dəfəyə qədər artmışdır. Hazırda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 55 faizi (neft və qaz satışı üzrə gəlirlərdən transferlər, müvafiq sektor üzrə vergi və digər ödənişlərlə birgə) neft sektorunun payına düşür. Son dövrlərdə ÜDM-in tərkibində özəl sektorun çəkisi 80 faizə çatmışdır.

Bütün bu inkişafın yekunu olaraq, yeni sənayeləşmə strategiyası hazırlandı və ölkəmiz öz inkişaf modelini qurdu. Düzgün aparılan inkişaf strategiyası nəticəsində, neftdən gələn gəlirlərimiz respublikamızın dinamik inkişafına, o cümlədən regionların infrastrukturunun yenilənməsinə, ÜDM-in artmasına, sənaye sahələrində özəlləşdirmələrin aparılmasına, gəlirlilik səviyyəsinin yüksəlişinə və s. gətirib çıxartdı. Azərbaycanın 2015-2020-ci illər üzrə inkişaf konsepsiyasına uyğun aparılan dövlət siyasəti bu gün də iqtisadiyyatımızın sürətləndirilməsinə yönəldilmişdir. Hazırkı dövrümüzdə aparılan siyasətin əsas məğzi qeyri-neft sektorunun inkişafı və sənayemizin innovasiyalara əsaslanaraq yenidənqurmasına istiqamətlənibdir. Bu gün də əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan sənayeləşmə siyasətinin davamı, Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmiz öz sənaye potensialını sürətlə inkişaf etdirir və sənayeləşmədə innovasiyaların tətbiqi uğurlu davam etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

3. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 29 noyabr 2003-cü il

UOT 311.216; 336.717.6

Maliyyə hesabatının təhlili prosesində istifadə olunan göstəricilər sistemi, onların beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi

*i.f.d., dos. Musayeva Nəzakət Məmməd qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas məsələlərindən biri maliyyə vəziyyətinin sabitliyini xarakterizə edən mütləq və nisbi göstəricilər sisteminin müəyyən edilməsidir. Bu vacib məsələnin (sualın) həlli hər şeydən əvvəl, təhlilin əsaslandığı balans modeli ilə bağlıdır. Bazar şəraitində həmin model aşağıdakı formanı alır:

$$F + E^E + E^P = C^X + C^{UK} + C^{QK} + C^P + C^O \quad (1)$$

Burada, F – əsas vəsait və qoyuluşları; E^E - ehtiyat və xərclər; E^P -pul vəsaitlərini, qısa müddətli qoyuluşları, hesablaşmaları (debitor borcları) və digər aktivləri; C^X - xüsusi vəsaitin sənəyini; C^{UK} - uzun müddətli kredit və borc vəsaitini; C^{QK} - qısamüddətli kredit və borc vəsaiti; C^P - hesablaşmalar (kreditor borcları) və digər passivləri; C^O – vaxtında ödənilmiş ssudaları göstərir. Əgər nəzərə alsaq ki, uzunmüddətli kredit və borc vəsaitinin əksər hissəsi əsas vəsaitin əldə edilməsinə və kapital qoyuluşlarına yönəldilir, ilkin balans formulasını dəyişmək olar:

$$E^E + E^P = \{(C^X + C^{UK}) - F\} + (C^{QK} + C^P + C^O) \quad (2)$$

Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, $E^E \delta (C^X + C^{UK}) \uparrow F$ həddində

$$E^P \geq C^{QK} + C^P + C^O \quad (3)$$

Daha doğrusu pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və aktiv hesablaşmalar müəssisənin qısamüddətli özdəliklərini örtür. Ehtiyat və xərclərin onların yaranma mənbələri ilə təmin edilməsi maliyyə sabitliyinin mahiyyətini xarakterizə edilsə, ödəmə qabiliyyəti onun xarici görünüşü kimi çıxış edir. Maliyyə sabitliyinin daha ümumiləşdirilmiş göstəricisinə ehtiyat və xərclərin yaradılması üçün vəsait mənbələrinin artıqlığı və ya çatışmazlığı göstəricisi aid edilir. Bu zaman müəyyən mənbə vəsait ilə (xüsusi, kredit və digər borc vəsaiti) təminat nəzərdə tutulur ki, bütün növ mənbə məbləğinin (kreditor borcları və sair passivləri daxil etməklə) lazımi səviyyədə olması aktiv və passivin yekunlarının eyniliyi ilə təminatlıdır.

Ehtiyat və xərclərin onların yaradılması mənbələri ilə təmin olunmasını xarakterizə edən üç göstəricinin hesablanması sabitlik səviyyəsinə görə maliyyə situasiyalarını təsniflədirməyə imkan verir. Maliyyə situasiyasının dörd növünü göstərmək olar:

1) Mütləq sabitlik (C^M). Bu vəziyyətə nadir hallarda rast gəlinir:

$$E^E < E^X + C^{QK}; \quad C^M = \frac{E^X + C^{QK}}{E^E} > 1 \quad (4)$$

2) Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini təmin edən normal sabitlik (C^H):

$$E^E = E^X + C^{QK}; C^H = \frac{E^X + C^{QK}}{E^E} > 1 \quad (5)$$

3) Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti (C^Q). Bu halda ödəmə qabiliyyəti pozulsa da (aşağı düşsə də) xüsusi vəsait mənbələrinin tamamlanması və xüsusi dövriyyə vəsaitinin artımı müvəqqəti sərbəst vəsait mənbələrinin (M^M) dövriyyəyə cəlb edilməsi hesabına tarazlığın yaradılması mümkünlüyü qalır:

$$E^E = E^X + C^{QK} + M^M; C^Q = \frac{E^X + C^{QK} + M^M}{E^E} = 1 \quad (6)$$

4) Krizis maliyyə vəziyyəti (C^K). Bu hada müəssisə müflisləşmə həddinə çatır, çünki bu zaman pul vəsaitləri, qısamüddətli kağızlar və müəssisənin debitor borcları hətta onun kreditor borclarını və vaxtı ötmüş ssudalarını belə örtə bilmir:

$$E^E = E^X + C^{QK} + M^M; C^K = \frac{E^X + C^{QK} + M^M}{E^E} < 1 \quad (7)$$

Məlumdur ki, müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili mühasibat hesabatının məlumatlarına əsas həyata keçirilir. Bünün üçün balansın aktivinin maddələrini likvidlik əlamətinə görə ayrı-ayrı speksfik qruplar üzrə qruplaşdırmaq lazımdır. Bilavasitə mühasibət balansının məlumatlarından müəssisənin maliyyə vəziyyətinin bir sıra vacib xarakteristikasını əldə etmək olar.

Mənfəətin kapitallaşdırılması aşağıdakı proporsiyalarla müəyyənləşdirilir:

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına:

$$K_{MK_1} = \frac{\text{menfeetden vergi ve budceye odemeler}}{\text{xalis menfeet}} \quad (8)$$

$$K_{MK_2} = \frac{\text{xalis menfeet hesabına goturulen xercler (cerimeler sanksiyalari, xeyriyyecilik ve s. istisna olmaqla)}}{\text{hesabat ilinin bolusdurulmemis menfeet meblegi}} \quad (9)$$

$$K_{MK_3} = \frac{\text{istehlak fonduna ve sosial sferalar fonduna yoneldilen menfeet}}{\text{yigim fonduna ve ehtiyat fondlarına yoneldilen menfeet}} \quad (10)$$

$$K_{MK_4} = \frac{\text{qeyri-dovriyye aktivlerinin artiminin ve uzunmuddetli debitor borclarinin maliyyelesdirilmesine yoneldilen yigim fondu ve ehtiyat fondlari}}{\text{xususi dovriyye vesaitlerinin tamamlanmasinin maliyyelesdirilmesine yoneldilen yigim ve ehtiyat fondlari}} \quad (11)$$

Maliyyə təhlili və maliyyə planlaşdırılması təmasında mühüm problem xüsusi kapitalın zəruri həcmnin və yığım tempinin müəyyən edilməsidir. Həmin göstəricilər müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən maliyyə əmsallarının normal minimum səviyyəsinin təmin olunması məqsədi ilə hesablanı bilər. Maliyyə əmsallarına müvafiq müxtəlif metodika variantlarını nəzərdən keçirək

1) Xüsusi kapitalın artım həcmnin müəyyən olunması üçün meyar müstəqillik əmsalının normal səviyyəsinin ($K_a=0,5$) əldə edilməsidir. Bu halda hesabat dövrünün vəsait mənbələrinin ümumi həcmindən və onların növbəti dövrdə planlaşdırılmış artımından asılı olaraq müəssisənin xüsusi kapitalının zəruri artımı (ΔK_x) aşağıdakı qaydada hesablanacaqdır:

$$\Delta K_x = \left(\begin{array}{c} \text{hesabat dovrunun} \\ 0,5 - \text{sonuna musteqillik} \\ \text{emsali} \end{array} \right) \times \left(\begin{array}{c} \text{hesabat dovrunun sonuna} \\ \text{vesait menbelerinin} \\ \text{umumi hecmi} \end{array} \right) + 0,5 \times \left(\begin{array}{c} \text{sonraki dovrde vesaitin} \\ \text{menbelerinin umumi hecminin} \\ \text{plan uzre artimi} \end{array} \right) \quad (12)$$

Həmin göstərici ilə real xüsusi kapitalın faktiki artımının müqayisəsi hesabat dövründə artımı xarakterizə edir.

2) Əgər ehtiyatların xüsusi mənbələrlə təmin olunmasının minimal normal səviyyəsinin ($K_0=0,6$) əldə olunmasını meyar kimi göstərsək xüsusi kapitalın artımı (ΔK_2) aşağıdakı qaydada müəyyən olunacaqdır:

$$\Delta K_2^x = \begin{pmatrix} \text{dovrun sonuna} \\ 0,6 - \text{ehtiyatların xüsusi} \\ \text{vesaitlərinin təmin} \\ \text{olunması əmsali} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dovrun sonuna} \\ \text{EDV daxil olmaqla} \\ \text{ehtiyatlar} \end{pmatrix} + 0,6x \begin{pmatrix} \text{sonrakı dövrdə ehtiyatların} \\ \text{həcmnin planlaşdırılmış} \\ \text{artımı} \end{pmatrix} \quad (13)$$

3) Xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalinin normal səviyyəsi ($\Theta_{\text{xvə}}=0,1$) meyar kimi götürülmüşdür. Onda xüsusi kapitalın artımı (ΔK_3) aşağıdakı qaydada müəyyən olunacaqdır:

$$\Delta K_3^x = \begin{pmatrix} \text{dovrun sonuna} \\ 0,1 - \text{xüsusi} \\ \text{vesaitlərinin təmin} \\ \text{olunması əmsali} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{dovrun sonuna} \\ \text{dövriyyə vəsaitlərinin} \\ \text{umumi həcmi} \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} \text{sonrakı dövrdə dövriyyə} \\ \text{aktivlərinin planlaşdırılmış} \\ \text{artımı} \end{pmatrix} \quad (14)$$

İqtisadi təhlil prosesində xalis mənfəətin həcmi müəssisənin maliyyə nəticələri və onlardan istifadə hesabat (2 sayılı forma) məlumatları əsasında aşağıdakı formula əsasən müəyyən edilir:

$$P_r = P_o - P_H \quad (15)$$

Burada, P_r – müəssisənin xalis mənfəətini; P_o – müəssisənin ümumi balans mənfəətini; P_H – mənfəətdən vergini ifadə edir.

Müəssisənin maliyyə müstəqilliyi onun xüsusi vəsaitinin balansın valyutasına nisbətini xarakterizə edir. Ehtiyat və xərclərin xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunmasını müəyyən etmək üçün xüsusi dövriyyə vəsaiti iəbləğini ehtiyat və xərclər məbləğinə bölmək lazımdır. Səhmdar kompaniyaların bazar sabitliyini xarakterizə etmək üçün nisbi göstəricilərdən – bir səhmə düşən mənfəətin həcmi, 1 səhmə düşən dividend və s. göstəricilərdən istifadə olunması məqsəduyğundur.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi təhlil prosesində yuxarıda göstərilən göstərdicilər ya hesabat dövrünün sonuna və ya balans maddələrinin orta kəmiyyətinə görə hesablanır.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin reytinginin qiymətləndirilməsi üçün hesablama bazası ekspertlərin subyektiv təsəvvürləri deyil, real bazar rəqabəti şəraitində müqayisə edilən obyektlərin məcmusunun daha yüksək nəticələri götürülür.

Hər bir müəssisə üçün onun reytinginin qiymətləndirilməsi aşağıdakı formula üzrə həyata keçirilir.

$$R_j = \sqrt{(1 - x_{1j})^2 + (1 - x_{2j})^2 + \dots + (1 - x_{nj})^2} \quad (16)$$

Burada R_j - müəssisənin reytinginin qiymətini; x_{1j} , x_{2j} , x_{3j} - təhlil edilən müəssisənin standartlaşdırılmış göstəricilərini əks etdirir.

Beləliklə, yalnız müəssisənin cari maliyyə vəziyyətinin deyil, eləcə də həmin vəziyyətin dinamikada yaxşılaşması üzrə onun səyinin qiymətləndirilməsini əldə etmək mümkündür. Həmin əmsal həmçinin müəssisənin istehsal və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004
2. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının konseptual əsasları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəşri. Bakı, 2009
3. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010
4. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslük. Bakı, “Elm və təhsil” Nəşriyyatı, 2014

Xarici iqtisadi əlaqələrin milli iqtisadiyyata təsiri

*i.f.d., dos. Xudaverdiyeva Kifayət Aslan qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı və milli bazarı ancaq digər ölkələrlə qarşılıqlı əməkdaşlıq və rəqabət nəticəsində formalaşır və inkişaf edir. Bu zaman meydana çıxan əsas problem dövlətin iqtisadi siyasətində beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın hər hansı formasına üstünlük verməsi məsələsidir [2]. İqtisadi ədəbiyyatlarda beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın üç tipi xüsusi seçilir. Birincisi, daha çox Qərbi Avropa yolu adlanır. Bu, milli və beynəlxalq mənafeələrin tarazlığını əsas götürən, inkişaf etmiş Avropa ölkələrin vahid valyutasına əsaslanan ümumi bazar yaratmaq cəhdidir. Bu gün Maastrixt və Şengen müqavilələrinin şərtlərinin reallaşdırılması nəticəsində bu proses artıq fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın ikinci yolu geri qalmış ölkələrdə mövcud olan və son nəticədə ölkələri bir çox hallarda inkişaf etmiş ölkələrin xammal əlavəsinə çevrilməsinə gətirib çıxaran açıq iqtisadiyyat tipidir. Dünya iqtisadi əlaqələrinin qarşılıqlı qovuşmasının üçüncü yolu zəif inkişaf etmiş ölkələrin tədricən, mərhələ-mərhələ, perspektiv milli mənafeələrini nəzərə alaraq dövlətin yeritdiyi güclü, eyni zamanda optimal, liberal və himayədar iqtisadi siyasət nəticəsində dünya təsərrüfatına qovuşması yoludur. Məhz bu formada respublikamızın dünya iqtisadiyyatına qovuşması prosesi milli inkişaf üçün məqbul hesab edilməlidir.

Milli iqtisadiyyat və milli bazarın formalaşması və inkişafına xarici iqtisadi əlaqələr də güclü təsir göstərir. Daxili inkişaf amillərinin məhdud olduğu inkişaf şəraitində mövcud təbii resurs, elmi-texniki istehsal imkanlarından maksimum istifadə etməklə ixrac potensialının artırılması, xüsusilə obyektiv zərurətə çevrilir [1]. Bu isə öz növbəsində müvafiq vergi, uçot, gömrük, kredit, habelə, himayədar siyasətin yeridilməsini tələb edir. Bu problemin həllində xarici sahibkarların və investorların bu prosesə cəlb olunması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Respublikamızda ixrac potensialını artırmaq üçün ilk növbədə neft və qeyri-neft məhsullarının həm xammal, həm də onların emalını dərinləşdirmək, neft və neft-kimya məhsullarının istehsalının artırılması, habelə sənaye müəssisələri kompleksi hesabına birgə müəssisələr təşkil etmək mühüm istiqamətlərdən hesab olunmalıdır.

Əlbəttə, inkişaf mərhələsində ölkənin qarşısında duran sosial, iqtisadi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı perspektiv mənafeələr baxımından bu proseslərin qiymətləndirilməsi meyarı hər bir konkret halda müxtəlif ola bilər. Açıq bazar prinsiplərinə uyğun iqtisadiyyatın formalaşdırılması, milli istehsalçıların ixrac istiqamətində stilullaşdırılması bazarın fəaliyyətinin mühüm tipləri olan istehsalın səmərəliliyi və sosial ədalətin sıx uzlaşdırılmasını tələb edir. Məlumdur ki, istehsalın səmərəliliyinə bazarın olan tələblərini ziddiyyətli reallaşdırmaq, bir tərəfdən cəmiyyətdə sosial differensiasiyayı gücləndirir, digər tərəfdən isə səmərəsiz fəaliyyətə görə müflisliyə düşür. Bu proses rəqabətin daha sərt olduğu xarici iqtisadi fəaliyyətdə özünü kəskin biruzə verir.

Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatlar inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq müxtəlif quruluşa malik olurlar. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın xarakterinə beynəlxalq ticarətin təsirini aşkara çıxarmaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə məqsədəuyğun hesab edilə bilər [3]:

- Ölkə əhalisinin beynəlxalq ticarətdən asılılıq əmsalı – bu ölkə daxilində istehlak olunan bütün əmtəə və xidmətlərin xaricdən daxil olan əmtəə və xidmətlərin həcminə nisbəti kimi müəyyən olunur;
- İdxal və ixrac meyillik – bu idxal və ixracın milli gəlirə nisbəti kimi müəyyən edilir;
- İdxal və ixracın elastikliyinə qiymət və gəlirə nisbəti – bu gəlir və qiymətin nisbət dəyişməsindən asılı olaraq idxal və ixracın nisbi dəyişməsi kimi müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşmasında bu və ya digər amilin rolu müxtəlif ola bilər. Burada əsas məsələ mövcud iqtisadi potensialdan və subyektiv amillərdən mümkün qədər səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması məsələsidir.

Şübhəsiz ki, müasir dövrdə hər bir dövlətin iqtisadi həyatında mərkəzi yeri xarici ticarət, iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıq, istehsal, elm və texnika sahəsində ixtisaslaşma və kooperasiya, inşaat, nəqliyyat, sığorta, hesablaşma, kredit və digər bank əməliyyatları sahəsində əməkdaşlıq, eləcə də müxtəlif xidmətlərin göstərilməsini əhatə edən xarici iqtisadi fəaliyyət tutur.

Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə, ticarət, birgə sahibkarlıq, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın digər formaları da daxil olmaqla xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsinin istehsal-təsərrüfat, təşkilati-iqtisadi və operativ-kommersiya vasitələri başa düşülür.

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə (XİF) xarici iqtisadi əlaqələri fərqləndirmək lazımdır. Xarici iqtisadi əlaqələr təsərrüfat-ticarəti və dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin digər formalarını əhatə edir. XİF-in xarici iqtisadi əlaqələrdən fərqi ondan ibarətdir ki, o, dövlətlərarası səviyyədə deyil, XİF iştirakçıları adını almış ayrıca təsərrüfat subyektləri (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, təşkilat, idarələr) səviyyəsində həyata keçirilir.

XİF-in iştirakçıları xarici bazar və xarici tərəfdaşların, idxal və ixrac mallarının nomenklaturasının, müqavilənin dəyər və qiymətinin, çatdırılma müddətinin və hesablaşma formasının seçilməsində müstəqildirlər.

Hazırda xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif formaları bu və ya digər qərarın qəbul edilməsində tam müstəqil olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda XİF iştirakçıları gəlir normasının artmasına, xarici tərəfdaşların hesabına əldə olunan və həyata keçirilən xidmətlərin həcm və keyfiyyətinin genişlənməsinə şərait yaradır.

XİF-ə birbaşa təsir göstərən amillər çoxdur: dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qeyri-bərabərliyi, insan, xammal və maliyyə resurslarının müxtəlifliyi, dövlətlərin elmi-texniki inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyi, onların coğrafi vəziyyəti, təbiət və iqlim şərtləri və s.

XİF, əsasən aşağıdakı növlərə bölünür [4]:

Xarici ticarət fəaliyyəti; istehsal kooperasiyası; beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı; valyuta və maliyyə-kredit əməkdaşlığı.

Bu növlərdən ən geniş istifadə ticarət fəaliyyətidir ki, bu da malların, xidmətlərin, informasiyanın və intellektual fəaliyyətin nəticəsinin beynəlxalq mübadiləsini əhatə edir.

Hər bir dövlət öz mənafeyinə uyğun xarici iqtisadi əlaqələrini həyata keçirir. Dövlətin xarici iqtisadi əlaqələri onun xarici iqtisadi siyasətinə əsasən reallaşdırılır. Ümumiyyətlə, dünya dövlətlərinin xarici iqtisadi siyasətində iki istiqamət fərqlənir: proteksionizm və azad ticarət.

Proteksionizmin tərəfdarları dövlətin öz daxili istehsalını xarici rəqabətdən qorumasını vacib hesab edirlər ki, idealdə dövlət yox, bazar idxal və ixracın strukturunu formalaşdırmalıdır. Hər bir dövlət öz iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq bu iki istiqamətin birləşməsinin bu və ya digər proporsiyasını xarici iqtisadi siyasətində əks etdirir.

Ölkənin yüksək ixrac potensialı, rəqabət qabiliyyətli əmtəə istehsalı iqtisadiyyatın inkişafının əsas göstəriciləridir. Hər bir dövlət çalışır ki, ixracı artsın, idxalı isə azalsın. Bu zaman belə bir paradoks yaranır – millət şüurlu şəkildə istəyir ki, hər hansı bir əmtəəni versin, lakin almasın. Bəs bu ölkə daxilində istehlakın ixtisarına gətirib çıxarmır ki? Xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi tarazlığına təsir edirmi və hansı yolla?

Açıq iqtisadiyyat şəraitində xarici faktorlar-ixrac, idxal, xarici investisiya ölkədaxili istehsala, ÜMM-in səviyyəsinə və məşğulluğa təsir edir, nəticədə bu xarici faktorların köməyi ilə makroiqtisadi tarazlığa təsir göstərmək mümkündür. İxrac malları əslində xarici vətəndaşların tələbatını ödəyir, lakin o, eyni zamanda milli istehsalın həcminə, gəlirə və məşğulluğa impuls verir. Qapalı iqtisadiyyatı təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ÜMM (Y) ölkə daxili tələbə (C), investisiyaya (İ) və dövlət xərclərinə (G) sərf olunur. Bunu aşağıdakı formulda ifadə etmək olar:

$$Y=C+I+G \quad (1)$$

Bu zaman tələb, investisiya və dövlət xərcləri ilə yanaşı ixrac da məcmu xərclərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir, yəni o, məcmu tələbi artırır. Məcmu xərclərin daha böyük həcmi istehsalın daha yüksək tarazlı həcminə uyğun gəlir. Nəticə etibarilə ixracın həcmi ÜMM artıra bilər. Eyni təsir xarici investisiyalar baxımından da doğrudur.

Yuxarıda göstərilən (1) düsturunda idxalı nəzərə alsaq, bu zaman onun ÜMM-in funksiyası olduğunu görürük. Başqa sözlə, idxal olunan mallara ölkə daxilində istehsal olunmuş ÜMM-in bir hissəsinin xərclənməsi gərək olur ki, bu da mallar hansı ölkədən idxal olunursa həmin ölkədə istehsalı stimullaşdırır. Bu yolla idxal ölkə daxilində istehsala sərf olunan xərclərin azalmasına gətirib çıxarır (1) düsturunda ixracı (X) və idxalı (M) yerinə yazsaq aşağıdakı düstur alınacaq.

$$Y=C+I+G+X-M \quad (2)$$

İlk baxışdan hər hansı bir ölkə üçün bu düsturdan çıxarış birmənalıdır. İstehsalın tənəzzülü dövründə idxalı azaltmaq, ixracı isə həvəsləndirmək lazımdır. Ümumilikdə götürdükdə belə yanaşma doğrudur. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, bir ölkənin ixracı digərinin idxalıdır. Nəticədə, bütün ölkələrin ixraca orientasiyası, yəni digər ölkələrin hesabına öz istehsalının stimullaşdırılması mümkün olan iş deyil.

Ədəbiyyat

1. Səfərov S.İ. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı: Elm, 2000, 647 s.
2. Səmədzadə Z.Ə. Milli iqtisadiyyatın inkişaf meylləri və perspektivləri, "İqtisadiyyat" qəzeti, Bakı, 2009, 27 mart
3. Ахмедов А.Л. Теоретические и методологические проблемы внешнеэкономических связей. Баку: ЭЛМ, 1999, 167 с.
4. Тимошенко И.В. Таможенное регулирование ВЭД. Москва, 2003, 675 с.

UDC 333.01(479.24)007

Statistical analyses of educational immigrants

*Ph.d Huseynova Sara Mubariz gizi
Baku State University*

Educational diplomas from Azerbaijan are recognized in more than 50 countries. Because of its unique geographic location between Europe and Asia, Azerbaijan has joined two of UNESCO's six committees on Education: the European Committee which includes 41 countries, and the Asian Committee which includes 37 countries. Many universities have chosen English as the instruction language as it is mainly the language of communication and science in the world. English is now the medium at all the departments that welcome international students.

Baku State University is known as a leader of educational institutions, has a rich history and today it is known as one of the most famous scientific and educational centers of Azerbaijan Republic. Every year, thousands of foreign students do their best to pass difficult competition, and enter Baku State University. In Azerbaijan, Khazar University is recognized for providing innovative Western-style education at all levels: undergraduate, graduate, and doctoral. Foreign students success in the education sector would be achieved either by reforming existing institutions or by founding a new one, based jointly on West European and American models and on the local situation and traditions of Azerbaijan. International students typically choose specialties such as international relations or international economic relations, Azeri language and literature, Russian language and literature, international business, and development and exploitation of oil and gas well, oil and gas engineering, etc.

During the academic year 2008- 2009, 5,585 foreign students were educated in the state and non-state higher education institutions of Azerbaijan. This is by 11.4% more than in 2007-2008. Among these students 387 persons, or 6.9%, were from CIS countries and 5,198 students, or 93.1%, from other countries. During the 2009-2010 academic year the number of foreign students increased to 6,813, out of which 407 arrived from CIS countries (6%) and 6,406 students came from other

countries (94%). The majority of foreign students originate from Turkey (about 60%), followed by Iran, Russia, China, and Georgia [1].

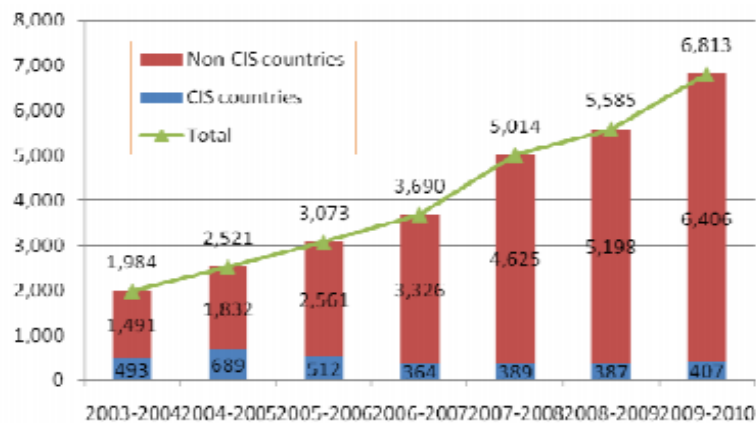

Figure 1. Number of foreign students enrolled at Azerbaijan higher education institutions
 Source: Information of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan

The admission of foreign students to higher educational institutions of the Republic of Azerbaijan is implemented by higher educational institutions. On the basis of the changes applied to the legislation, the preparedness of foreigners for the relevant level of education and the level of knowledge of teaching language are examined by the educational institution selected by them. If they meet the requirements set by the educational institution, their admission to the educational institution will be formalized.

Foreigners coming to Azerbaijan in order to get an education should also follow the rules of residence. In order to get registered in the territory of the country and to keep the existing rules on the temporary residence, foreigners should become familiar with the State Migration Service rules of stay of foreign citizens in Azerbaijan, before entering the country. Foreign students 6,813 people from 58 countries studying in higher education institutions of Azerbaijan, the State Statistical Committee (SSC) declares in the issued monthly report. Report informs, foreign students from Turkey, Iran, Russia, Turkmenistan, Georgia, Iraq and the People's Republic of China are dominating. In the beginning of 2014/2015 academic year the number of students through the government studying abroad were 2 911 people [2].

Azerbaijan's education welcomes global reforms. Integration of education system of European countries and formation of European higher education space demonstrate special urgency. From this point of view, Bologna process is very important among performed actions. The country joined the Bologna process in 2005 [5]. Azerbaijan's willingness and ability to invest in education, and the continuing expansion of educational programmes and participation that will result, point to opportunities for new partnerships to build and deliver programmes in-country. This potential, along with Azerbaijan's importance as an emerging market in the region for international recruitment, will mean that the country will factor more prominently in international education in the decade ahead.

Literature

1. ASSC 2009 , Education statistics, Available form
2. ASSC 2009 , Distribution of foreign students by country of origin
3. Center for Innovations in Education Azerbaijan.
4. Development Concept: "Azerbaijan – 2020: Outlook for the future". December 29, 2012.
5. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, 30.07.2010

Вложение инвестиций в агропромышленный комплекс и их стратегическая значимость

*д.ф.э., доц. Гасанов Асиф Абузар оглы
докторант Велиев Вугар Нусрат оглы
Азербайджанский государственный аграрный университет*

Продовольственная политика всегда играла важную роль в развитии экономики любой страны. Проблема обеспечения населения продуктами питания, соответственно и развитие экономики сельского хозяйства в целом, является одной из важных проблем при формировании бюджета. Как известно, инвестиционные вложения являются необходимыми условиями для продолжительного и динамичного развития каждой отрасли, в том числе и страны. Поэтому невозможно возвести агропромышленный комплекс в разряд прибыльных отраслей без вложений в него инвестиций.

Основополагающим элементом инвестиционной деятельности является понятие инвестиция, которое в широком смысле трактуется как вложение в будущее, происходит от латинского слова “investire” — облагать[1]. Нужно отметить, что на сегодняшний день инвестирование является одним из главных рычагов для успешного функционирования не только агропромышленного комплекса, но и государства в целом.

Отечественный опыт показывает, что привлечение инвестиций создают основу для развития и устойчивого роста местного продукта, соответственно запуск инвестиционного проекта может и должен начаться с отраслей, ориентированных на конечный потребительский спрос, одной из которых является агропромышленный комплекс.

В целом агропромышленный комплекс, в том числе его базовая отрасль – сельское хозяйство являются ведущими сферами экономики страны, формирующими продовольственный рынок, продовольственную безопасность страны.

Развитие агропромышленного комплекса в Азербайджане, является одним из приоритетных направлений экономической политики государства. В настоящее время увеличивается вложение инвестиций в сельскохозяйственный сектор в целях обеспечения высокой урожайности, повышение конкурентоспособности местной продукции, развитие прибыльных отраслей сельского хозяйства, и более эффективной организации государственной поддержки фермеров, и обеспечения продовольственной безопасности.

Отметим, что с точки зрения продовольственной безопасности страны, снижение уровня бедности, достижение регионального развития в агропромышленном комплексе и построение межрегиональных экономических связей является одним из приоритетных направлений инвестиционной политики государства. Согласно исследованиям продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO), объем вложенных инвестиций в сельское хозяйство должен быть увеличен на 50 процентов. В 2050 году чтобы накормить 9,1 млрд. человек, объем инвестиций для производства сельского хозяйства и услуг развивающихся стран должно быть в размере 83 млрд. долларов США в год. Требуемые инвестиции должны быть направлены на сельскохозяйственное производство и животноводство, в том числе холодильные камеры, складские и маркетинговые услуги, первоначальную переработку. До 2050 года прогнозируемый годовой объем необходимых инвестиций должен быть направлен на производство продукции в размере 20 млрд. долларов США, а 13 млрд. в отрасли животноводства. Предполагается что, прогнозируемый объем инвестиций в мире, направленный на сельское хозяйство в размере 29 млрд. долларов США, будет выдан Индии и Китаю. Что касается регионов к югу от Сахары, в Африку будет привлечено около 11 млрд. инвестиций, в Латинскую Америку и Карибский бассейн - 20 млрд., на Ближний Восток и в Северную Африку - 10 млрд., в Южную Азию - 20 млрд. и в

Восточную Азию - 24 млрд. долларов США. Еще больше капиталовложений требует модернизация областей, расширение и улучшение ирригационных систем.

Для достижения увеличения производства продовольствия на 70 процентов к 2050 году, нужно вложить в услуги более 50 млрд. долларов США. Большая часть этих инвестиций должна быть включена индивидуальными инвесторами. Сюда входят фермеры, поставляющие оборудование и технику, а также частный бизнес, вложивший средства в перерабатывающую отрасль. В том числе для улучшения системы ведения сельского хозяйства, и достижение продовольственной безопасности нужны и государственные фонды.

В настоящее время Азербайджан не полностью обеспечивает весь внутренний рынок продовольствием, причиной этому является то, что государство не оказывает достаточной поддержки. Несмотря на то, что государство выделяет субсидии для развития сельского хозяйства, но это недостаточно, так как основные фонды сильно изношены, а также слабо инвестированы. Отсюда следует, что экономическая оценка агропромышленного комплекса Азербайджана на низком уровне и объективно не выдерживает конкуренции с подобными отраслями в развитых странах.

Для того чтобы повысить конкурентоспособность экономического уровня агропромышленного комплекса необходимо провести модернизацию всех сфер его деятельности. Основной целью модернизации агропромышленного комплекса является создание конкурентоспособного и инновационного АПК Азербайджана, который смог бы обеспечить продовольственную безопасность экономики и создал бы возможность для приобретения лучших технологий в области агропромышленного производства.

Сегодняшнее положение агропромышленного комплекса вынуждает разработать стратегическую модель развития в долгосрочной перспективе. Стратегическая модель позволит систематизировать проблемные вопросы и продемонстрировать взаимосвязь социально-экономического механизма между районами и государственного регулирования АПК. Согласно исследованиям, значение АПК в развитии народнохозяйственного комплекса значительно недооценивается из-за недостаточности использования планирования для формирования стратегии развития народного хозяйства. Использование планирования на всех уровнях позволит продвинуть сельское хозяйство на более высокий качественный уровень, а также расширит возможности по привлечению частных инвестиций в отрасль.

Реализация стратегии развития агропромышленного комплекса позволит осуществить намеченный план выхода комплекса из кризиса, решить задачи обеспеченности населения качественными и безопасными для здоровья продуктами питания, привести к диверсификации экономики. Кроме того, это позволит сделать АПК конкурентоспособной отраслью, продвинуть продукцию АПК на мировой рынок.

Делая вывод, хотелось бы отметить что, ни в какой отрасли невозможно обеспечить долгосрочную деятельность и динамичное развитие без финансового обеспечения инвестиционных вложений. По этой причине во всех странах, инвестиционная среда, инвестиционная привлекательность, инвестиционный климат и т.п. вопросы считаются как важные факторы деятельности и нормальной жизни. Действительно, инвестиционная привлекательность бывает низкой при отсутствии благоприятного инвестиционного общества и инвестиционного климата, и этот показатель препятствует развитию экономики в целом.

Литература

1. Инвестиции : учебник / Ю.М. Склярова, И.Ю. Скляров, Л.А. Латышева. — Ростов н/Д : Феникс, 2015. — 349, [1] с. — (Высшее образование).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sosial siyasət proqramı

*i.f.d., dos. Həsənov Asif Abuzər oğlu
İsmayılova Gülnara Zeylim qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Tezisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 23 ay ərzində hökumətin sosial sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər araşdırılmış, ölkənin çətin iqtisadi və siyasi durumda olmasına baxmayaraq bu sahədə böyük, humanist işlərin görüldüyü məqalədə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətində sosial yönüm xüsusi diqqət mərkəzində idi. Bu, təsdiq olunan qanunlarda, həyata keçirilən konkret tədbirlərdə özünü göstərirdi.

Dövlətin sosial siyasəti iki baxış üzərində qurulmuşdu. Birincisi, hər bir cəmiyyət üzvünün (Azərbaycan vətəndaşının) iqtisadi fəallıq göstərməsi və gəlir əldə etməsi üçün yaratmaq, beləliklə, yoxsulluğu minimum həddə endirmək. İkincisi, cəmiyyət üzvlərinə elə bir gəlir əldə etməyə təminat vermək ki, onlar bu gəlirlə özlərinin zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilsinlər. Qısa bir müddətdə həm sosial müdafiə, həm də sosial təminat sistem halında inkişaf edirdi, dövlətin sosial siyasətini reallaşdırmaq üçün aşağıdakı göstəricilərə nail olunması nəzərdə tutulmuşdu:

Daxili məhsulda istehlak fondunun payının artırılması, əhalinin hər-nəfərinə görə istehlak fondunun, ümumi məhsulda milli gəlirin və məşğulluq səviyyəsinin artırılması; əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması; təhsil, səhiyyə və kommunal təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi, mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyət, iqtisadi yeniliklər, yoluxucu xəstəliklər, keçmiş İrəvan quberniyası ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan mindən çox türk-müsəlman əhalinin öz tarixi vətənlərindən didərgin düşüb Cümhuriyyətə pənah gətirməsi ilə nəticələndi. Belə şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti sosial gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədilə inanılmaz tədbirlər həyata keçirirdi, qaçqınların maddi ehtiyaclarının ödənilməsi və yerləşdirilməsi, onlara tibbi xidmət göstərilməsinin təşkili və bununla bağlı başqa məsələlərə xüsusi qayğı göstərilirdi, “Qaçqınlara yardımın təşkil edilməsi haqqında” (13 iyul), “Qaçqınların yerləşdirilməsi məsələsini nizamlamaq üçün Şamaxı qəzasına komissiya göndərilməsi haqqında” (1919, 17 fevral), “Qaçqın və köçkünlərin onların daimi yaşayış yerlərinə qayıtması mətin aydınlaşdırılması üçün mərkəzi komissiyanın ması haqqında” (1919, 23 iyun), “Qaçqınların yerləşməsi üçün təcili tədbirlərin görülməsi haqqında” 8 noyabr) qərarları və s., “Epidemiya ilə mübarizə və qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün epidemiyaya qarşı 12 mübarizə dəstəsinin yaradılması haqqında” bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan idi. Ağır vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində yaşayan canlı əhaliyə də müntəzəm yardım edirdi [1].

1920-ci ilin əvvəllərində Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinə yardım göstərilməsinə aid 6 qərar qəbul edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi ənənələrinə sadıq qalan Azərbaycan Hökuməti, milliyətdən asılı olmayaraq, sosial vəziyyəti ağır olan işanlara yardım göstərirdi. Məsələn, Hökumət 1919-cu ildə Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti ilə yanaşı, Rus cəmiyyətinə, Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə və Yəhudi Milli Şuralarına və digər cəmiyyətlərə, qocaların və b. imkansız adamların saxlanılmasına vəsait ayırmış, 1920-ci ilin fevralında Gürcüstanda baş verən zəlzələ nəticəsində ziyan çəkmiş əhaliyə yardım etmişdi.

Yoluxucu xəstəliklər, həkim və başqa tibbi kadrların, dərmanların çatışmaması səhiyyə sistemində vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdırmışdı. Bu sahədə vəziyyəti qaydaya salmaq məqsədilə bir sıra qanun və qərarlar qəbul edilmişdi. Hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə üçün Gəncə şəhər özünü-idarəsinə əvəzsiz ssuda verilmişdi. Parlamentin 1919-cu il 25 yanvar, 17 mart, 2 iyun tarixli qanunları ilə Bakı, Gəncə, Şəki və Quba şəhər özünüidarələrinə faizsiz borclar verilməsi nəzərdə tutulurdu. Hökumətin 1919-cu il 1 noyabr tarixli qərarı ilə Gəncə əhalisinə tibbi yardım göstərmək üçün 500 min manat vəsait ayrılmışdı. Hökumət, həmçinin, müalicə müəssisələrini dərmanla təmin etmək üçün vəsait ayrılması haqqında qərarlar qəbul etmişdi (1919, 5 noyabr, 3 dekabr və s.).

Beşinci Hökumət kabinəsinin təsdiqindən sonra Parlament üzvləri qarşısında yeni Hökumətin gələcək vəzifələri haqqında çıxış edən baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli xalq səhiyyəsi sahəsində yaranmış ağır vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini - bataqlıq və göllərin qurudulmasını, içməli suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən işlərin görülməsini, tibbi kadrlar hazırlanmasını, onların sayca artırılmasını zəruru hesab etdi. Lakin bütün bu işlərin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan külli miqdarda maliyyə vəsaitini tapmaq isə çox çətin idi [2].

İnflyasiya ilə əlaqədar olaraq əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maaşlarının artırılması məsələsi Hökumətin sosial siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edirdi. Cümhuriyyət Hökumətinin 1918-ci il 3 iyul, 21 sentyabr, 13 oktyabr, 1919-cu il 10 fevral, 21 aprel, 1920-ci il 5 yanvar tarixli qərarları ilə Hökumət qulluqçularının (hərbi və mülki idarələrin işçiləri) maaşlarının artırılması nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə Parlament “Qulluqçulara müavinət verilməsi haqqında” (1919, 10 yanvar), “Dəmir yolu qulluqçularının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq haqqında” (1919, 4 fevral), “Daxili İşlər Nazirliyi işçilərinin əmək haqqının müvəqqəti artırılması haqqında” (1919, 7 aprel), “Hökumət qulluqçularının maaşlarına müvəqqəti əlavələr haqqında” (1919, 12 may), “Bahalıqla əlaqədar mülki və hərbi təyinatlı Hökumət idarələrində qulluqçuların maaşlarına əlavələr haqqında” (1920, 15 mart) və b. qanunlar qəbul etmişdi.

Parlamentin 1919-cu il 12 may tarixli müvəqqəti qanunu ilə ibtidai məktəb müəllimlərinin maaşları artırılmış, 1919-cu il 23 iyun tarixli qanunu ilə isə aşağı yaşayış minimumu qaldırılmışdı.

Hökumətin “Kasıb ailələrdən olan uşaqlara yardım edilməsi haqqında” 1919-cu il 12 fevral tarixli qərarı və Parlamentin “Bakı şəhərində 1-ci qadın milli gimnaziyası nəzdində uşaq bağçasının açılması haqqında” 1920-cu il 1 mart tarixli qanunu bu sahədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan diqqətəlayiq tədbirlərdən idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və Parlamenti fəhlələrin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də bəzi işlər görmüşdü. 1919-cu ilin yanvarında bahalıqla əlaqədar olaraq fəhlələrin maaşı artırılmış, Hökumət fəhlələrin maaşlarını ödəmək üçün neft sənayeçilərinə maliyyə yardımı verilməsi və onun qaydaları haqqında qərarlar (1919, 16-17 mart) qəbul etmişdi. Hökumətin sosial siyasətindəki əsas məsələlərdən biri fəhlə qanunvericiliyinin formalaşdırılmasından ibarət idi. Əmək Nazirliyinin tələbi ilə Parlament bu nazirliyin nəzdində fəhlə məsələsinə aid xüsusi məşvərət şurasının təsis olunması haqqında qanun qəbul etmişdi (1919, 10 mart). Məşvərət şurası əməyin mühafizəsi, fəhlə və sahibkarlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi məsələləri ilə məşğul olurdu. Məşvərət şurası beş nəfər fəhlədən və beş nəfər də sahibkardan olmaqla, on nəfərdən ibarət idi. Onun əməyin mühafizəsi və zəhmətkeşlərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən bütün tədbirlər üzrə qüvvədə olan qanunların icra olunmasına nəzarət etmək hüququ var idi. Lakin Parlamentin açılışında “Müsavat” partiyasının bəyan etdiyi 8 saatlıq iş günü, fəhlələrə ildə bir aylıq məzuniyyət verilməsi, gecə xidmətinin qadağan olunması, 16 yaşınadək uşaqların işləməsinin qadağan olunması, 16-18 yaşlarında olanların 6 saatdan artıq işlədilməməsi, qadınların səhhətinə və fiziki imkanlarına uyğun olmayan işlərə qəbul edilməməsi, hamilə qadınlara güzəştlər edilməsi, müəssisələrdə işləyən qadınların südəmər uşaqlar üçün xüsusi yerlərin ayrılması, fəhlələrin sığorta edilməsi, müəssisələrdə tibb təşkili kimi vəzifələri reallaşdırmaq mümkün olmadı [3].

Hökumət fəhlə məsələsi üzrə qanun layihələri paketini hazırlayıb müzakirə üçün Parlamenta təqdim etmişdi. Lakin bu layihələr uzun müddət deputatların diqqətindən kənar qalmış və parlamentin iclaslarına çıxarılmamışdı. Nəticədə, Parlamentin 1919-cu il 8 yanvar tarixli açılış iclasında əmək nazirinə ünvanladığı sorğusunda fəhlələrin ağır vəziyyətindən bəhs edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dediyi “Bu zülmətdən istiqlalımıza, hürriyyətimizə düşmən olanlar istifadə edirlər” sözləri özünü doğrultdu.

Digər tərəfdən, fəhlə və dövlət qulluqçularının məvacibinin həcminin dəfələrlə qaldırılması haqqında Hökumətin qəbul etdiyi qərarlar büdcədə böyük kəsir yaradırdı və bu kəsirin də ödənməsi tarif normalarının artırılması və əlavə kağız pulların kəsilməsi hesabına həyata keçirilirdi. Bütün bunlar həm də bahalığa və inflyasiyaya, zəhmətkeşlərin sosial vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olurdu.

Sosial-iqtisadi sahədə xeyli işlər görülsə də fəhlə məsələsinin, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığı üçün ən vacib məsələlərdən olan aqrar məsələnin həll olunmaması əhalinin vəziyyətini pisləşdirirdi. Bundan istifadə edən sosialistlər fraksiyası və Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası əhali içərisində narazılığı artırmaq üçün öz pozuculuq fəaliyyətlərini daha da genişləndirmiş və Aprel işğalı (1920) ərəfəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi üçün əlverişli zəmin yarada bilmişdilər [4].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi az bir müddətdə sosial-iqtisadi sahədə xeyli işlər görməyə nail olmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı-2004. II cildə, I cild, səh.70
2. Azərbaycan tarixi. Bakı 2008 VII cildə, V cild, səh.502
3. Həsənov C. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı, 1991, səh.61
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, 2004, VI cildə, I cild, səh.307

UOT 005; 007; 35; 658; 338

Antiböhranlı idarəetmə sistemində verilən məsləhətlərin əsas istiqamətləri

*i.f.d., dos. Cəlilov Məhərrəm Qara oğlu
Hüseynova Gülnara Şıxı qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Ölkənin iqtisadi inkişafının gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlər bu sahəyə strateji münasibətdən xəbər verir. Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf mərhələsinə keçməsi biznesə yeni şərait yaratmışdır. Dayanıqlığın təmini və kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsi və səmərəliliyinin artırılması, biliklərin və informasiyanın tez bir zamanda biznesdə mübadiləsini zəruri edir. Qloballaşan dünyada kənd təsərrüfatı prioritet sahələrə çevrilməklə həm də dövlətə gəlir gətirə biləcək bir sahə kimi formalaşır.

Dünya təcrübəsi təsdiq edir ki, öz-özünə nə xüsusi, nə də dövlət mülkiyyəti iqtisadi səmərəliliyə, sosial ədalətə və müəssisənin iflasa uğramasına təminat vermir. Birgə fəaliyyətə əsaslanan konsaltinq şirkətinin məsləhətçilərinin bilik və təcrübəsi yeni iqtisadi idarəetmə sisteminin təşkilini, biznes proseslərinin səmərəli şəkildə qurulmasına, firmadaxili planlaşdırmanın və hesabatının təkmilləşdirilməsinə, heyətin, marketinqin, reklamın, maliyyənin müasir yanaşmalar əsasında idarə edilməsinə gətirib çıxarır [1].

Buna görə də konsaltinq şirkətlərinin fəaliyyətinin və idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır və onun yerinə yetirilməsi konsaltinq şirkətinin bazarda uğur qazanmasına xidmət edir.

İdarəetmə konsaltinqi sahəsində ən ümdə məsələlərdən biri antiböhranlı idarəetmə konsaltinqinin mahiyyətini dərk etməklə onun rolunun nədən ibarət olduğunu müəyyən etməkdir.

Antiböhranlı idarəetmə konsaltinqinin vacib rolu ölkəmizdə yetərincə öyrənilməsə də Qərb ölkələrinin müəssisələrinin təcrübəsində daha aydın şəkildə biruzə verir. Onların bir çoxunun hazırkı vəziyyəti bir qayda olaraq dövrüyyə kapitalının çatışmazlığı və ödəmə qabiliyyətinin aşağı səviyyəyə düşməsinə əsaslanır. Bu isə öz növbəsində mütləq mənada borcun yaranması ilə nəticələnir.

İdarəetmə üzrə konsaltlar ilk növbədə yaranmış vəziyyətin səbəbini aydınlaşdırmalıdır.

Konsaltinq firmaları müştərilərinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdıraraq konsaltinq xidmətlərini nəzərə almaqla ona ilkin xərcləri ödəmək üçün imkan yaradır.

Konsaltinq firması müəssisədə işin birinci mərhələsində, onun diaqnostikasını həyata keçirir, yığılan borcu təhlil edir və onun azaldılması sxemini tərtib etməklə burada kreditorlarla müzakirələr aparılır.

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, borcların yaranması səbəblərini tapmağa və borcun aradan qaldırılması üçün tədbirlər sistemini hazırlamağa imkan yaradır. Bir çox hallarda köhnə borclardan azad olarkən müəssisə rentabellik qabiliyyətini bərpa etmiş, sonra isə müəssisənin fəaliyyətinin dəyişdirilməsi problemi ilə üzləşmiş olur. Həmin vaxtda fəaliyyət göstərən qanunvericilik çərçivəsində vergi qoymanın minimuma endirilməsi xidmətləri təklif olunur.

Növbəti mərhələ istehsalın yenidən təşkil olunması və fəaliyyətin yeni modelinin müəyyənəndirilməsi həyata keçirilir. Müəssisə rentabelli işləyərkən adətən müəssisədə lazım olan mənfəəti təmin edən “mənfəət mərkəzi” yaradılır və müəssisənin investisiya planı formalaşdırılır.

Təhlildən aydın olur ki, konsultantlar maliyyə çətinliyi ilə üzləşən müəssisəyə səmərəli kömək etmək üçün etibarlı ilkin informasiya əldə etməlidirlər.

Firmanın sağlamlaşmasının planlı proqramının işlənilib hazırlanması yalnız belə bir şəraitdə mümkündür. Məlum olduğu kimi istənilən firma sistemli sürətdə bazarda özünün hazırki, vəziyyətinin monitorinqini aparmalıdırlar. Yoxsa o, fəaliyyətini davam etdirə bilməyəcək. Mövcud vəziyyətin təhlili üsulları içərisində ən səmərəlisi ekspres-diaqnostikadır. Həmişə qızıl qanunu yadda saxlamaq lazımdır: “Bazar nə qədər genişdirsə, plan o qədər vacibdir”.

Antiböhranlı idarəetmədə strateji sənəd kimi biznes-planın əsas xüsusiyyəti firmanın real maliyyə imkanlarını nəzərə alaraq məsələnin qoyuluşu üzrə onun tarazlaşdırılmış olmasıdır. Səmərəli biznes-plan idarəetmə üzrə konsultantlar və ya konsaltinq müəssisəsi tərəfindən işlənilib hazırlana bilər. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında müəssisənin bazarda olan çətinlikləri, hətta iflas təhlükəsi həmişə idarəetmədəki ciddi çatışmazlıqlara əsaslanır. Bu zaman praktiki olaraq bir çıxış yolu vardır – konkret vəziyyəti dəqiq təhlil etməyi bacaran idarəetmə üzrə konsultantların xidmətlərindən istifadə etmək. Onların işi nəticəsində fərdi plan-proqramlarının işlənilib hazırlanması real imkanlar yaranır. Bu isə müəssisəni nəinki çətin vəziyyətdən çıxara bilər. Hətta yüksək bazar uğurlarını təmin edə bilər [2].

Beynəlxalq təcrübə və yerli müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, hətta keçid dövrü şəraitində biznes-planın tərtib edilməsini zəruri edir.

Ölkədə işgüzar planlaşdırma mexanizmi yerli iqtisadi iqlimin bütün xüsusiyyətlərini əhatə edən nəzəriyyəni, metodologiyani və təcrübəni özündə birləşdirir. Biznes-plan istənilən çətinə düşmüş müəssisənin başlanğıc nöqtəsi, onun sağlamlaşdırılmasının fundamentidir. Müəssisənin sağlamlaşdırılması planının hazırlanmasında birinci addım firmanın inkişaf məqsədlərinin müəyyənəndirilməsidir.

Bu planın tərtib edilməsinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşmanı tələb edir. Marketing planı firmaya satışın planlaşdırılan həcminə çatmaq və bazarda müəyyən mövqeyə sahib olmaq üçün ticarət və xidmət, qiymət, reklam strategiyası sahəsindəki siyasətini meydana çıxarır.

Marketing strategiyasının seçimi biznesin bütün mərhələlərində - məhsulun bazara daxil olduğundan onun satışı və satışdan sonrakı xidmətinə qədər olan mərhələlərində fəaliyyəti müəyyənəndirilir.

Marketing fəlsəfəsi və firmanın strategiyası bazarın tədqiqatı və qiymətləndirilməsi əsasında müəyyənəndirilə bilər.

Konsaltinq xidməti ilə müəssisənin səmərəli fəaliyyəti arasında funksional bağlılıq və düzmütənəsibliyin olması konsaltinq xidmətinin daima təkmilləşdirilməsinə yol açır.

Qeyd edilənlərə yekun olaraq demək olar ki, antiböhranlı idarəetmə konsaltinqi yerli müəssisələrin bazardakı fəaliyyətində ciddi çətinliklərin aradan qaldırılmasına, onun sabitliyinin təmin edilməsinə, müasirlik əsasında təkrar istehsalının genişləndirilməsinə istiqamətlənmiş uğurlu təsərrüfatçılığa yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Şahbazov K.A., Həsənov M.H., Həsənov H.S. Antiböhranlı idarəetmə: müflisləşmə, iflas və sanasiya. Bakı, 1997
2. Жарковская Е.П., Бродский Б.Е., Бродский И.Б. Антикризисное управление. Москва, 2011.

УДК 339.13

Тенденции развития международного рынка труда

*д.ф.э., доц. Гаджиева Нушаба Аслан кызы
Бабакишиева Севиндж Фируддин кызы
Паша Арзу Тахир кызы
Азербайджанский технологический университет*

Среди рынков труда по критерию масштабности выделяются: локальный, региональный, национальный, единый рынок рабочей силы (Европейское сообщество), международный (существуют пока только его контуры). В настоящее время сложились и функционируют 5 крупных международных региональных рынков труда: западноевропейский, ближневосточный, азиатский, латиноамериканский, африканский. В первом случае произошло даже юридическое конструирование рынка труда в рамках Европейского сообщества. Отметим, что говоря о региональных рынках труда, под “регионом” подразумевают межстрановые отношения.

Глобализация международного рынка труда идет по пути формирования территориальных его сегментов. Так, регионализация рынков рабочей силы произошла в Западной Европе, Юго-Восточной Азии, Африке. Подвижные процессы идут на Американском континенте, в Скандинавских странах и т. д. В странах СНГ, включая Россию, образование межстрановых рынков находится в зачаточном состоянии, ведь для того чтобы вести речь, как в Западной Европе, о “едином рынке рабочей силы”, необходимо пройти этап становления развитого рынка иностранной рабочей сил [1].

Международный рынок труда — не механическая совокупность национальных рынков, а интер- и даже наднациональное образование, базирующееся на спросе-предложении на трансграничную рабочую силу через экспорт/импорт рабочей силы. Процесс становления международного рынка труда идет посредством межстранового перемещения людей и слияния национальных рынков труда, особенно рельефно это проявляется в Западной Европе, хотя через телеработу происходит соединение труда и капитала без их физического перемещения.

Состояние региональных рынков труда существенно различается по степени напряженности. В докладе МОТ “Глобальные тенденции занятости – 2013” отмечается, что число безработных людей в мире в 2012 г. увеличилось до 197 млн человек, а уровень безработицы в мире составил 5,9%. Прогнозы на предстоящие годы неутешительны. Среди тех, кто лишился работы в 2012 г., лишь четверть проживают в развитых странах, остальные 75% — в развивающихся, и прежде всего в Юго-Восточной Азии и странах Африки, расположенных южнее Сахары. Эти данные означают, что сегодня в мире имеют работу на 28 млн человек меньше, чем в докризисный 2007 г. (комментарий генерального директора МОТ Гая Райдера).

Отмечается рост показателей долгосрочной безработицы: в развитых странах треть безработных находятся в таком состоянии более одного года.

Помимо этого около 870 млн человек, прежде всего в развивающихся странах, хотя и трудоустроены, зарабатывают меньше 2 долл. в день, из них около 400 млн человек живут фактически в ситуации крайней бедности. Международная организация труда предупреждает, что мир столкнулся со срочной необходимостью создать в ближайшее десятилетие 600 млн новых рабочих мест, чтобы обеспечить устойчивый рост и сохранить социальное единство.

К основным тенденциям развития современного международного рынка труда можно отнести следующие процессы:

- рынок международной рабочей силы сужается из-за наплыва работников из стран Восточной Европы и СНГ;
- повышаются входные барьеры проникновения на международный рынок рабочей силы;
- усиливается конкуренция между продавцами рабочей силы;
- сохраняется дискриминация мигрантов;
- активизируется деятельность профсоюзов, стремящихся отстаивать национальные интересы рабочей силы.

Процессы глобализации тесно связаны с деятельностью ТНК. Как и описано в классике, слияние компаний приводит к сокращению занятости.

Такая ситуация сложилась, например, при слиянии ТНК-ВР и “Роснефти” [2]. Процесс сокращения кадров в данном случае в меньшей степени коснулся производственного персонала, в большей — специалистов и руководителей среднего уровня. Рынок труда оказался не готов принять экс-менеджеров ТНК-ВР. Трудности связаны как с достаточно высокими зарплатными ожиданиями, так и со спецификой нефтегазового рынка.

Инвестиции в развивающиеся страны позволяют вынести часть экологически вредных производств за пределы страны-инвестора, приблизиться к дешевым рынкам труда, а также сохранять контроль со стороны ТНК, так как в этих странах организуется часть технологической цепочки, производства чаще носят сырьевую направленность, хотя основными поставщиками сырья по многим позициям являются и развитые страны: Канада, Австралия и т. д. Не всегда организация более углубленной переработки внутри страны позволяет расширить внутренний рынок труда. К примеру, Алжир создал нефтепереработку, но это обеспечило прирост только порядка 30 тыс. рабочих мест.

Значимым фактором конъюнктуры рынка труда являются внешнеэкономические отношения. П.Самуэльсон пишет: “Способ, к которому прибегают страны, чтобы экспортировать безработицу, основан на политике “разорения соседа”, рассчитанной на сдерживание импорта и поощрение экспорта” [3]. Р.Дорн-буш и С.Фишер, рассматривая вопросы удорожания или обесценивания (девальвации) национальной валюты, указывали, что улучшение торгового баланса, вызванное обесцениванием национальной валюты, позволяет “экспортировать безработицу или повышать занятость у себя в стране за счет других стран” [4].

В отличие от рынков товаров (услуг) и капиталов на рынке труда, в том числе международном, огромную роль играют не только экономические факторы, но и политические, правовые, социально-психологические. Так, незавершенность процесса формирования рынка труда означает отсутствие сложившегося его правового регулирования. Очень часто инвестиции за рубежом связаны с освоением и завоеванием новых рынков. К примеру, итальянская компания “Менарини индустрии фармацойтише риуните” приобретает фирму “Берлин — Хеми АГ”, получила доступ на рынки Центральной и Восточной Европы, где берлинская фирма имела 200 представительств. Однако стоимость рабочей силы, человеческий капитал также присутствуют в инвестиционных мотивах зарубежных партнеров.

Об усилении тенденций глобализации свидетельствуют следующие реалии:

- мировая торговля и движение капиталов концентрируются в индустриальных центрах, особенно в триаде: Северная Америка, Европа и Япония (Юго-Восточная Азия);

- международная торговля товарами и услугами и движение капиталов увеличиваются параллельно с ростом национальной экономики;
- от традиционной сырьевой зависимости индустриальных стран перешли к интенсивной торговле и сплетению капиталов, а также передаче рецессии или инфляции за границы страны;
- быстрое развитие современных информационных технологий привело глобальные средства массовой коммуникации к “мировой открытости”;
- глобализация экономики сопровождается глобализацией нагрузки на окружающую среду через производство и потребление;
- крепнущие международные связи привели к размыванию национального суверенитета, координации экономической и валютной политики. Они потребовали создания новых институтов и инструментов для растущих кооперативных потребностей во всех областях политики;
- международное разделение труда характеризуется активной интернационализацией производства и рынков в мировом пространстве, глобально “думающей” сетью предприятий;
- неравенство между богатыми и бедными странами оживило перемещение рабочей силы (миграцию бедных). К тому же проявилась возрастающая мобильность квалифицированной рабочей силы и управленцев в развивающихся нация

Литература

1. Патласов О.Ю. Маркетинг персонала. Учебник. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К^о”, 2015. – 384 с.
2. Старинская Г. Сечин нашел себе заместителей в ТНК-ВР. <http://www/rbcdaily.ru/industry>
3. Самуэльсон П. Экономика: - М.: Алгон, 1992. – с.299.
4. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. – М.: Изд-во МГУ, ИНФРА-М, 1997. – с.213-214.

УДК 39.52.13

Структурные реформы и инвестиционная политика в экономике Азербайджана

*д.ф.э., доц. Агаева Халида Мехти кызы
Мустафаева Рухангиз Рауф кызы
Азербайджанский технологический университет*

Основная цель инвестиционной политики направление инвестиций на развитие перспективных отраслей экономики и инфраструктуру также на защиту окружающей среды, на развитие военно-промышленного комплекса, вместе с тем на формирование конкурентоспособной структуры за счёт расширения рыночных отношений. Для достижения этой цели существуют следующие пути:

1. Направление выделенной части средств государственного бюджета на развитие экономики в основном по конкретным целевым программам, а также на кредитной основе реконструкцию предприятий основываясь на современную технику и передовую технологию или же на улучшение их обеспечения современной техникой.

2. Централизованные государственные капитальные вложения в основном претворяются в жизни по программному принципу. В то же время на формирование производственной и социальной инфраструктуры на расширение наукоёмких производств на

снижения экологической напряжённости и отдаётся предпочтение на восстановление материальных ценностей Азербайджанского народа.

3. Инвестиции производственного назначения в основном претворяются в жизнь за счёт собственных средств предприятий и организаций, кредита, а также привлечением акционерного капитала.

4. Для стимулирования капитальных вложений налогообложения части прибыли предназначенная для использования инвестиций уменьшаются и ликвидируются по особо важным производственным участкам.

5. С целью создания благоприятного инвестиционного режима для иностранных инвесторов правительство Азербайджана представляет им следующие государственные гарантии:

- не отчуждение капитала, вложенного в экономику республики, объектов, взятых в аренду или купленные ими в течение периода, предусмотренного в заключённых договорах в порядке, определённых законодательством Азербайджана;

- компенсация потерь и убытков иностранного инвестора государством страны на основе условий, предусмотренных законодательством;

- упрощение и сокращение срока регистрационной процедуры иностранных и совместных предприятий на территории Азербайджана;

- иностранным предпринимателям дано право устанавливать связи с желаемыми хозяйствующими субъектами, за исключением участков, запрещённых законодательством республики, давать самостоятельные указания на своё имущество и средства; открывать счета в банках, действующих на территории Азербайджана, осуществлять операции по денежным переводам, получать и отдавать кредиты, распоряжаться прибылью или продукцией в порядке, предусмотренной законодательством, право вступления в фондовые биржи.

- позволять применению ускоренным нормам амортизации основных фондов;

- применять льготную систему по снижению налоговых отчислений от прибыли, по использованию земельных участков и природных ресурсов, а также дать право иностранным инвесторам использовать льготы, предусмотренные законодательством по снижению величины оплат государственных таможенных пошлин.

Основная цель в области реконструкции структуры экономики страны – реализация целевых программ по развитию производственных участков, обслуживающих формирование конкурентоспособной структуры экономики, разработка прогрессивной технологии продукции и производственного потенциала действующих предприятий и т.д.

Существуют следующие пути достижения данной цели:

1. В структурной политике даётся преимущество следующим направлениям:

- Расширение производства товаров потребительского назначения за счёт сокращения бесперспективных отраслей тяжёлой промышленности не соответствующих рыночной конъюнктуре и целевому использованию их технического потенциала;

- реконструкция топливно-энергического комплекса республики с привлечением иностранного капитала;

- создание новых производственных структур связанных с расширением и углублением обработки местного сырья;

- привести к соответствию международным стандартам материально-техническую базу и инфраструктуру туризма, эффективное использование рекреационных ресурсов;

- расширение военно-промышленного комплекса с целью обеспечения обороноспособности страны;

2. С углублением реформ создаются благоприятные условия для решения следующих проблем:

- увеличение удельного веса наукоемкой продукции, в том числе сложной бытовой техники и медицинского оборудования;

3. Одной из приоритетных направлений структурной политики Азербайджанского государства является развитие не нефтяного сектора. Экономика страны с одностороннего развития, т.е. наряду с развитием нефтяного сектора особое внимание должно быть уделено развитию вне нефтяному сектору.

С данной точки зрения предусматривается:

- формирование многоотраслевого сельского хозяйства в аграрном секторе страны;
- развитие отраслей промышленности стратегического назначения с привлечением иностранных инвесторов.

Литература

1. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı. 2005
2. Идрисов А.Б. Планирование и анализ эффективности инвестиций. М.: 1994
3. Инновационный менеджмент. Справочное пособие. Под ред. П.Н.Завалина. М.: Наука, 2007
4. Инновационные процессы в странах развитого капитализма. Под ред. И.Е.Рудаковой. АГУ, 2011.

UOT 33

Azərbaycan iqtisadiyyatı və Heydər Əliyev

f.əl.f.d., dos. Fərzəliyeva Mətanət Çərkəz qızı
f.r.f.d, dos. Süleymanov Seymur Elman oğlu
k/t.f.d. Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı

İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyev nəinki ictimai, siyasi, həm də iqtisadi sahədə kifayət qədər həlledici addımlar atmışdır. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə yeni iqtisadi yüksəliş başlandı, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyalar yatırıldı, ulu öndər digər sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də köklü dəyişikliklərin aparılması üçün yeni imkanlar yaratdı. Bu mərhələdə ilk növbədə gələcək müstəqil və güclü iqtisadi siyasətin zəminləri yaradıldı. Bu siyasətin başlıca istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem, bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etmişdir [1].

1993-cü ilin yarısından başlayaraq, aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, istehsalda yaranmış geriləmə proseslərinin qarşısının alınması və digər tədbirlərdən sonra iqtisadiyyatda tənəzzül tədricən aradan qaldırıldı və bununla da Azərbaycanın iqtisadi inkişafına mahiyyətə yeni mərhələnin təməli qoyuldu.

Sənayenin inkişafı ilə yanaşı Heydər Əliyev respublikada kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. 1996-cı ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin birbaşa təşəbbüsü ilə torpaq islahatı proqramı hazırlandı və bu proqram əsasında torpaq islahatlarının həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi baza yaradıldı. Azərbaycan MDB-də torpaq islahatlarına start verən ilk ölkə oldu. Ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi strategiyaya əsasən, digər ölkələrdən fərqli olaraq respublikamızda torpaqlar vətəndaşlara pulsuz olaraq əvəzsiz verildi. MDB-nin digər ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan vətəndaşları yararsız və ya az yararlı torpaqlarla deyil,

keçmiş kolxoz və sovxozların ən yararlı və münbit torpaqları ilə təmin olundular. Nəticədə 3 milyon 500 minə qədər insan torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi [2,4].

Yaxın keçmişdə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarını müxtəlif xarici ölkələrdən alan Azərbaycan indi əksinə, xaricə məhsul ixrac edir. Bu da sözsüz ki, məhsul istehsalının intensiv artımı nəticəsində mümkün olmuşdur.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq əlaqələri ilbəlil genişlənir, möhkəmlənir və inkişaf edir. Bütün bunlar Heydər Əliyevin xidmətləridir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin istiqamətlərindən biri müstəqil dövlətin neft strategiyasının hazırlanması olmuşdur. Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyəti olan bu müqavilə həm respublikanın daxilində sabitliyin bərqərar olunması, həm də xarici siyasətdə uğurların əldə edilməsində müstəsna rol oynadı.

Heydər Əliyevin özünün də vurğuladığı kimi, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizi və onun enerji ehtiyatlarını bütün dünyanın üzünə açdı və bu hadisənin ölkənin gələcəyi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu tarixçilər yazacaqlar. “Əsrin müqaviləsi” adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür [5].

Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının istismarını nəzərdə tutan əsrin müqaviləsinin imzalanması ölkəyə külli miqdarda xarici investisiyanın axınına səbəb olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan neft kəmərinin çoxvariantlılığı ideyası ilə çıxış edərək Bakı-Supsa kəmərinin işə salınmasına, eyni zamanda “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunacaq əsas neftin nəqli üçün “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəmərinin inşa edilməsi üzrə danışıqların intensivləşdirilməsinə nail olur. 1999-cu ilin noyabrında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri ABŞ-ın dövlət başçısının iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin inşa edilməsinə dair hökumətlərarası saziş imzalamış, bu kəmərin çəkilməsi yolunda yaradılan çoxsaylı əngəllərə baxmayaraq Ulu öndərimizin siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi sayəsində maneələrin hamısı dəf edilərək bu layihənin gerçəkləşməsi reallığa çevrilmiş, 2003-cü ildə kəmərin tikintisinə başlanılmışdır. Çox çətinliklərə baxmayaraq Heydər Əliyevin seçdiyi yol uğurlu olmuş, Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması reallığa çevrilmişdir [3,5].

Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik qərarı əsasında Neft Fondundan ilk vəsait Azərbaycan xalqının ən ağır şəraitdə yaşayan və ən həssas sosial təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir [3].

Bu gün ulu öndərin layiqli siyasi varisi Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı həyata keçirilir. Dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq qurulmuşdur. Ölkəmiz mötəbər beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bütün bunlar dünyanın Azərbaycana olan etibarının artması ilə şərtləndirilir. Bütün bu uğurlar ulu öndər Heydər Əliyev və onun siyasətinin dönməz davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin fəaliyyətinin bəhrəsidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004
2. Bayramov Q. Heydər Əliyevin elmimizə və tariximizə böyük qayğısı. BDU-nun Elmi Xəbərləri. Humanitar seriyası, № 1, Bakı, 2003
3. Budaqov B. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı, 2002
4. Əliyev İ. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. II kitab. Bakı, 2001
5. Mirzəyev R. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası. Bakı, 1999

Потребительское кредитование в России

к.э.н. Бондаренко Татьяна Григорьевна

Российский экономический университет им Г.В.Плеханова г.Москва

к. э.н. Эюбов Заур Вейсал оглы

Российский экономический университет им Г.В.Плеханова г.Москва

Кредит – это совокупность экономико-общественных отношений, связанных с предоставлением во временное использование материальных активов в денежной форме, а также может предоставляться в товарной форме. На современном этапе развития мировой экономики удельный вес занимает кредиты в денежной форме. Кредитные отношения при этом выражаются в кредитных сделках, которые отличаются друг от друга по форме, срокам, уровню платы, и.т.д.

Потребительские кредиты – такой вид кредитов, который предоставляется физическим лицам для покупки товаров (работ, услуг) для удовлетворения личных, семейных и иных потребностей, которые не вызваны осуществлением коммерческой деятельности [1].

Согласно уточнению Банка России, потребительский кредит предоставляется банком для приобретения товаров (работ, услуг) для личных, бытовых и иных непроизводственных нужд [2].

Правовые основы функционирования в Российской Федерации определяются несколькими базовыми документами:

- Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая);
- Федеральный закон РФ от 02.12.90 г. №395 - 1 “О Банках и банковской деятельности”;
- Федеральный закон “О потребительском кредите (займе)” от 21.12.2013 N 353-ФЗ (последняя редакция);
- Положение от 26.03.04. г. № 254 - П “О порядке формирования кредитными организациями резерва на возможные потери по ссудам, по ссудной и приравненной к ней задолженности”;

Другие законы и подзаконные акты.

Статья 819 Гражданского Кодекса РФ определяет кредитный договор в качестве правовой формы банковского кредитования. Статья 820 Гражданского Кодекса устанавливает необходимость заключения договора в письменной форме, несоблюдение этого условия приводит к недействительности кредитного договора. Договор должен определять процентные ставки по кредитам, имущественную ответственность субъектов кредитных отношений за нарушения договора, в том числе ответственность за несоответствие сроков платежей графику платежей.

Статья 821 ГК РФ говорит о праве отказаться от выдачи кредитных ресурсов, которые предусмотрены кредитным договором, при появлении обстоятельств, которые однозначно свидетельствующих о том, что сумма может быть не возвращена в срок. Заемщик также может отказаться от взятия кредитных ресурсов полностью или частично, однако необходимо предварительное уведомление банка.

В Федеральном законе “О банках и банковской деятельности” указывается, что банк передает кредитные ресурсы на условиях платности, срочности и возвратности, а кредиторы возвращают деньги в соответствии с кредитным договором.

Ипотека стала одним из основных драйверов роста розничного кредитования в 2016–2017 годах. Как писал РБК, за 2016 год ипотечный портфель банков увеличился на 13%, по прогнозам аналитического центра АИЖК, за весь 2017 год он может возрасти еще на 0,5–0,6 трлн руб., до 5,5трлн руб. На 2018 год эксперты прогнозировали продолжение роста объемов выдачи ипотеки. Однако рисков перегрева рынка и возможного образования ипотечного пузыря эксперты не ожидают. За 2017 год объем предоставленных ипотечных кредитов составил около 2 трлн руб., по итогам 2018 года рост объема выдач по сравнению с 2017 годом может приблизиться к 50% [3].

А одним из важных моментов стало то что был создан “Фонд защиты прав граждан – участников долевого строительства” и установлен механизм его деятельности в форме публично-правовой компании. Уже в ноябре фонд начал принимать взносы от застройщиков в размере 1,2% от согласованной с покупателем цены каждого договора участия в долевом строительстве.

Потребительские кредиты вы даваемые без обеспечения, по сравнению с аналогичным периодом 2016 года рост выдачи потребкредитов составил 33,2%. Самые высокие темпы роста – в Ульяновской области (+56,6%) и Санкт-Петербурге (+50,1%), а самые низкие – в Москве (+17,6%).

В 2017 году объем выданных автокредитов достиг почти 400 млрд. руб. С января по октябрь 2017 года рост объемов выдачи автокредитов составил 39,3% по сравнению с аналогичным периодом 2016 года.

По информации Национального бюро кредитных историй за 10 месяцев 2017 года было выдано автокредитов на сумму 391,9 млрд. руб., что на 39,3% больше, чем было выдано за аналогичный период 2016 года то есть 281,3 млрд. руб.

Разморозка потребительского кредитования привела к значительным темпам роста выдачи кредитных карт, свидетельствуют данные бюро кредитных историй. Так, в 2017 году граждане получили в полтора раза больше кредиток, чем годом ранее. Наибольшими темпами растут выдачи карт с высокими лимитами — от 100 тыс. руб.

Проблемы потребительского кредитования в России связано с конкретными факторами это низкая платежеспособность населения, условия по первоначальному взносу, низкий уровень финансовой грамотности населения, отсутствие полной прозрачности доходов граждан.

А для устранения выше указанных проблем нужно в первую очередь расширить продуктовые предложения - индивидуальный подход к клиенту, таргетированные продукты; во-вторых, совершенствовать предложения сопутствующих тарифов, дополнительные кредитные продукты имеющимся клиентам; в-третьих, не забывать по регионы и учитывать специфику регионов и их потребности; в-четвертых, надо совершенствовать системы управления риском; на конец в-пятых надо развивать современные технологии в потребительское кредитование.

Литература

1. Банковское дело: Учебник/Под ред. Белоглазовой Г. Н., Кроливецкой Л.П. - М.: Финансы и статистика, 2015. - 592 с.
2. Приложение к письму ЦБ РФ от 05.05.08 №52-Т О “Памятке заемщику по потребительскому кредиту”
3. <https://www.rbc.ru/finances/11/01/2018/5a5608209a79472aa82d48d2>
4. www.cbr.ru

УДК 336.71

Источники финансирования деятельности коммерческих банков

*к.э.н. Бондаренко Татьяна Григорьевна
Российский экономический университет им Г.В.Плеханова г.Москва
старший преподаватель Бектенова Гульмира Султановна
Российский экономический университет им Г.В.Плеханова г.Москва*

Любая компания нуждается в финансировании своей деятельности. Под финансированием понимают обеспечение организации финансовыми ресурсами, средствами, необходимыми для её нормального функционирования. Эти средства организация получает

из различных источников, которые можно классифицировать по таким признакам, как отношение к организации, срочность, платность, происхождение.

Наиболее распространенной классификацией является деление источников финансирования по отношению к организации. В зависимости от срока, на который были привлечены средства, выделяют краткосрочные (до 1 года) и долгосрочные (более 1 года) источники финансирования. Еще одной важной характеристикой при выборе финансовых источников является их платность.

Образование собственного капитала происходит благодаря внутренним и внешним источникам финансирования. Внутреннее финансирование включает в себя источники, которые не увеличивают сумму собственных средств, но являются средством их реинвестирования. К внешним источникам относятся: дополнительная эмиссия ценных бумаг, привлечение дополнительного капитала и получение безвозмездной финансовой помощи. Безвозмездная финансовая помощь может быть оказана как государством - в виде субсидий, грантов, льгот, так и физическими и юридическими лицами - в виде материальных и нематериальных активов, передаваемые предприятию в порядке благотворительности.

В современных условиях финансирование деятельности компании невозможно без использования заемных средств. Во-первых, это связано с тем, что время поступления платежей за предоставленные товары и услуги компании могут не совпадать со сроками погашения обязательств. Во-вторых, потребность в дополнительных средствах может возникнуть из-за инфляции. Если поступления в виде выручки от реализации обесцениваются со временем, а цены, к примеру, на сырье и материалы растут, то у предприятия возникает потребность в дополнительных финансовых средствах. В-третьих, для расширения своей деятельности компании также приходится привлекать дополнительные ресурсы. Таким образом, возникают заемные средства. Можно классифицировать заемные источники компании на публичные и закрытые. К публичным относятся средства, обращающиеся на рынке, к примеру, в виде облигаций и векселей. Закрытыми источниками являются кредиты, займы, лизинг, факторинговые схемы.

Для нормального функционирования организации необходимы как собственные, так и заемные источники финансирования. В зависимости от организационно-правовой формы, отраслевой принадлежности и деятельности организации в целом, структура финансовых ресурсов различается. Например, у компаний с высоким уровнем технической оснащенности большой удельный вес занимают амортизационные отчисления, у сезонных компаний – заемные средства. Организация, использующая в основном заемный капитал, наоборот – имеет высокий потенциал развития и прироста рентабельности, но она в большей степени подвержена риску банкротства. В случае если такой организацией является банк, наличие заемных средств в большом объеме – нормальное явление, поскольку банк – кредитная организация, которая организует “торговлю” финансовыми ресурсами, выступая одновременно их покупателем и продавцом. Отсюда следует, что и структура источников формирования финансовых ресурсов банка имеет свои специфические особенности.

Банковские ресурсы – это совокупность денежных средств, находящихся в распоряжении банков и других кредитных организаций и используемых ими для ведения активных операций и образования резерва. [1, с.32]. Собственные средства необходимы для банковской деятельности и выполняют важные функции. Во-первых, в случае банкротства собственный капитал выступает в качестве защиты интересов вкладчиков и клиентов банка. Во-вторых, благодаря ему поддерживается платёжеспособность банка. В-третьих, собственные средства необходимы для создания, организации и функционирования банка до момента привлечения достаточного количества депозитов. В-1 четвертых, собственный капитал служит регулятором роста банка.

Несмотря на всю важность собственных средств, их доля в общем капитале банка составляет примерно около 10%. Основной частью являются заемные и привлеченные средства, которые отражаются в пассивах.

Обязательства банка можно также разделить на депозиты и недепозитные источники ресурсов. К депозитам относятся денежные средства, внесенные в банк клиентами и находящиеся на счетах в процессе осуществления банковских операций. Они составляют основную часть привлеченных ресурсов банков. Помимо депозитов выпускаются такие ценные бумаги, как сертификаты.

К недепозитным привлеченным средствам относят такие долговые обязательства банка, как облигации, векселя, закладные, межбанковские кредиты [2, с.38]. Структура таких привлеченных ресурсов по отдельным коммерческим банкам может отличаться, поскольку учитываются индивидуальные особенности их деятельности.

Среди банков распространены такие финансовые инструменты, как векселя. По своей сути вексель напоминает сертификат, однако вексель считается инструментом кредита, а сертификат относится к депозитам. Банковские векселя бывают простыми и переводными

Время от времени банки могут иметь как излишек кредитных ресурсов, так и их недостаток. Если излишки могут быть направлены в депозиты, то недостаток восполняется за счет межбанковских кредитов или сокращенно МБК. Межбанковские кредиты – это разновидность ресурсов, приобретаемых на межбанковском рынке, а именно – кредиты, взятые у других коммерческих банков или Банка России. По сравнению с другими финансовыми источниками такие кредиты считаются дорогостоящими, а их высокий удельный вес приводит к удорожанию кредитных ресурсов, что снижает прибыль банка. Однако они отличаются быстротой привлечения средств и носят краткосрочный характер, что позволяет банку поддерживать его текущую ликвидность.

По итогам 2016 года среди привлеченных средств банками России доля депозитов юридических и физических лиц составила 70%, из них 67% приходится на рублевые вклады и депозиты. Причем за год доля всех депозитов практически не изменилась (прирост составил 0,03%), но изменилась их структура. По данным Банка России, в январе 2017 года объем вкладов населения в отечественных банках вырос на 5,3%, а в целом за 2016 год рост вкладов составил 4,2%. Это объясняется тем, что благодаря обязательному страхованию от государства депозиты предоставляют возможность получить доход с минимальными рисками.

Обычно при выборе источника финансирования, банк решает, что выгоднее ему – привлечь кредитные ресурсы или выпустить облигации. В отличие от кредитов, ставки по облигационным займам, как правило, ниже, чем по среднему банковскому кредиту. И, несмотря на то, что стоимость выпуска облигаций выше, чем получение кредита, часто ценные бумаги обходятся дешевле. Кроме того, при этом не требуется залог.

Основной проблемой, которая стоит перед эмитентом при выпуске облигаций - кому их продать, поскольку если облигации будут выпущены, но проданы не все, банк понесет большие убытки. Более того, обычно облигации выпускаются с определенной целью, к примеру, привлечение средств для ипотечного или потребительского кредитования, на финансирование различных программ. При этом эмитенту необходимо предоставить информацию инвесторам о том, куда будут направлены полученные средства.

Таким образом, банки для финансирования своей деятельности принимают во внимание следующие факторы: от самого банка: его кредитного рейтинга, уровня развития, стратегии и специфики деятельности; от целей привлечения средств; банк выбирает наиболее эффективные и выгодные источники финансирования, которые будут, с одной стороны, более дешевые, а с другой – менее рискованные.

Литература

1. Болвачев, А.И. Деньги, кредит, банки: Учебник / Е.А. Звонова, М.Ю. Богачева, А.И. Болвачев; Под ред. Е.А. Звонова. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2012.- 592 с.
2. Кандрашина, Е.А. Финансовый менеджмент: Учебник / Е.А.Кандрашина. - М.: Дашков и К, 2015. - 220 с.

Влияние глобализации на экономику

к. э.н. Эюбов Заур Вейсал оглы

Российский экономический университет им Г.В.Плеханова г.Москва

старший преподаватель Бектенова Гульмира Султановна

Российский экономический университет им Г.В.Плеханова г.Москва

Глобализированная экономика оказывает влияние на всю мировую финансовую систему. Развитые и развивающиеся страны в равной степени подвержены влиянию внешней политики. Страны, чей бюджет формируется за счет природных ресурсов наиболее зависимы, в последние годы, от цен на энергоресурсы на мировых рынках. Проекты бюджетов на предстоящие годы, прогнозы развития экономик стран, макроэкономические показатели стран строятся исходя из ожидаемых цен на эти ресурсы. В частности Всемирный банк повысил прогноз роста мировой экономики на 2018 год. Однако из-за демографических факторов, замедления роста производительности и ужесточения денежно-кредитной политики, а также недостатка инвестиций может быть ограничен дальнейший экономический рост [2]. Возрождение обрабатывающей промышленности, вложение в развитие торговли способствует росту мировой экономики на 3,1% в 2018 году, говорится в обзоре Всемирного банка “Глобальные экономические перспективы”. Банк также повышал оценку роста мирового ВВП в 2017 г. с 2,7% до 3%. Прогноз роста на 2019 г. пересмотрен с 2,9% до 3%. В 2020 г. мировая экономика, как ожидается, вырастет на 2,9% [2].

Всемирный банк информировал, что ускорение роста мировой экономики возможно кратковременные, если правительства не проведут определенные реформы для повышения долгосрочного возможного роста [2]. Рост развитых экономик, как ожидается, замедлится в ближайшие годы, поскольку они приближаются к полной занятости, а Центробанки повышают ставки, чтобы сдерживать инфляцию. По оценкам банка, рост в развитых странах будет до 2,2% в 2018 г. и до 1,7% к 2020 г. Рассмотрим таблицу развитых и развивающихся стран.

Таблица 1.

Оценка роста ВВП развитых и развивающихся стран на 2017-2020 гг. в %

	Развитые страны			Развивающиеся экономики			
	Еврозона, вся	ВВП США	ВВП Японии	ВВП Индии	ВВП Китая	ВВП России	ВВП Азербайджана
2017 г.	2,4%	2,3%	1,7%	6,7%	6,8%	1,5%	-1,4%
2018 г.	2,1%	2,5%	1,3%	7,3%	6,4%	1,7%	0,9%
2019 г.	1,7%	2,2%	0,8%	7,5%	6,3%	2,2%	1,5%
2020 г.	1,5%	2%	0,5%	7,5%	6,3%	2,3%	2,6%

На основании вышеприведенной таблицы можно сделать вывод, что развитые страны будут повышать свой ВВП в 2018 года, а после 2018 года пойдет замедление - небольшой спад. Зато в развивающихся странах картина выглядит наоборот и идет постепенное развитие до 2020 года и происходит рост ВВП. Мы видим, что рост в России медленный, но все-таки он есть. Азербайджан же планируется с более высокими темпами роста.

Экономисты всемирного банка отмечают долгосрочные демографические изменения. В таких странах, как Китай, численность рабочей силы сокращается по мере старения

населения. Это совпало с замедлением роста производительности [2]. Имеются и риски в краткосрочной перспективе – это внезапный рост низкой стоимости заимствований в результате более быстрого, чем ожидалось, повышения ставок ФРС (федеральная резервная система) США и других Центробанков или из-за усиления опасений по поводу растущих рынков капитала и замедление роста мировой торговли. По данным Всемирного банка, объем мировой торговли товарами и услугами в прошлом году увеличился на 4,3% и был важным фактором роста мировой экономики [2].

Министерство Экономического развития РФ подвели итог макроэкономики за 2017 г.: цены на нефть повышены, курс рубля снижается, ВВП растет. Все оценки сделаны при условии сохранения антироссийских санкций до 2020 г. Минэкономразвития РФ оценил дефицит бюджета в 2018 г. в базовом сценарии - 1,66 трлн руб., или 1,7% ВВП, в 2019 г. - 1,3 трлн руб., или 1,3% ВВП, в 2020 г. - 0,87 трлн руб., или 0,8% ВВП. Минэкономразвития повысило прогноз средней цены на нефть в 2017-2019 гг. в базовом сценарии с \$40 до \$45,6 за баррель в 2017 г., в 2018 г. - до \$40,8, в 2019 г. - до \$41,6, в 2020 г. - до \$42,4 за баррель, что окажет благоприятное воздействие на экономики нефтедобывающих стран как Россия и Азербайджан. Также, в условиях глобализированной мировой экономики, влияние внешних факторов не окажет радикально негативного влияния. В частности, базовый прогноз по инфляции в России на 2018-2019 гг. и по итогам 2020 г. инфляция составит 4%. Базовый прогноз роста промышленного производства в России на 2018 г. улучшен с 1,1% до 2%, а также ожидает рост реальной зарплаты в 2018 г. на 2,7%, в 2019-20 гг. - на 1,3%. Не стоит забывать о том, что в текущих экономических условиях отток капитала из стран не способствует развитию экономик. В частности по России ожидается показатель в 2018 гг. на уровне \$8-10 млрд, в 2019 и 2020 гг. - на уровне \$6 млрд.

В условиях мировой глобализации экономик стран, существует влияние внутренней и внешней политики третьих стран на остальной мир. Риски, сопряженные с политикой остаются самыми высокими и оказывают наиболее пагубное влияние на финансовый сектор стран. С целью стабилизировать экономику внутри страны большинство развивающихся стран ориентированы на формирование бюджета за счет прочих источников дохода – переход от сырьевых источников дохода к производственным. Если РФ успешно справится с выполнением всех пунктов закона о бюджете на 2018-2019 года, то возникнет вероятность сделать бюджет не таким чувствительным к капризной динамике цен на нефть. К сожалению, пока проблема зависимости экономики от сырья сильна. Одним из положительных моментов действующего бюджета является то, что в нем заложена цена на “черное золото” в размере 40 долларов за баррель, тогда как текущая цена нефти не опускается в настоящее время ниже уровня 50 долларов за баррель [1].

Сравнивая темпы экономического роста ведущих экономик таких стран как России, Китая, США и всей Еврозоны, наблюдаются следующие результаты: экономика России в 2015 году была в сильном упаде и находилась на уровне примерно -4%, в 2016г. экономика в упадке, но уже чуть-чуть поднимается, хотя и находится в “минусе” -1%. Зато в 2017 году появляется рост до 1,2%, а в 2018 он также растет.

Экономика Китая стабильна и находится примерно на уровне 7% на протяжении 2015-2018 годов. Экономика Еврозоны стабильна на всем протяжении приведенных годов. Экономика США в 2015 году выросла, а в 2016 немного снизила, в 2017 снова незначительно выросла и на 2018 ожидается такой же рост.

Результатом внутренней политики стран в глобализированной экономике стала переориентация развивающихся стран на развитие таких секторов экономики, которые позволят стабильно формировать бюджеты своих стран за счет финансовых поступлений по статьям дохода как туризм, машиностроение, пищевая промышленность, образование, перерабатывающая промышленность, производственный сектор экономики и другие. Ориентиром развития остаются: независимость кредитно-финансовой системы, стабильность работы банковского сектора, прозрачность финансовых потоков, независимость от цен на энергоресурсы.

Литература

1. Федеральный закон от 19.12.2016 N 415-ФЗ (ред. от 14.11.2017) “О федеральном бюджете на 2017 год и на плановый период 2018 и 2019 годов”
2. Группа Всемирного Банка. <http://www.vsemirnyjbank.org/> - электронный ресурс.

UOT 339.9

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xarici iqtisadi siyasətin rolu

*i.f.d. Tağıyev Murad Zahid oğlu
doktorant Bayramov Yusif Elmar oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Dünyanın bütün dövlətləri davamlı inkişaflarını təmin etmək məqsədilə istər daxili, istərsə də xarici siyasət həyata keçirirlər. Hər bir ölkə çalışır ki, maksimum səviyyədə daxildə iqtisadi sabitliyi təmin etsin, əhalisinin rifah səviyyəsini və dünyagörüşünü yüksəlsin, hüquq və sağlamlıqlarını qorusun və s. Həmçinin beynəlxalq aləmdə layiqli yer tutaraq istər qonşu, istərsə də dünyanın digər ölkələri ilə qarşılıqlı dostluq münasibətləri qursun, bədniiyyətli olanlara qarşı isə özlərini qorusun. Bütün bunlara nail olmaq üçün müxtəlif siyasi, iqtisadi və sosial idarətmə vasitələrindən istifadə edilir. Sözsüz ki, belə vasitələr içərisində ən əhəmiyyətli yerlərdən birini iqtisadi idarətmə vasitələri tutur.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi siyasətin mahiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalar var. Belə ki, bəziləri hesab edir ki, xarici iqtisadi siyasət dövlətin və onun orqanlarının xarici iqtisadi fəaliyyət rejiminin müəyyənləşdirilməsi, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının optimallaşdırılması üzrə məqsədyönlü hərəkətidir. Həmçinin bu siyasət iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə əlaqədar olaraq, dünya ölkələri və regionları ilə coğrafi baxımından tarazlaşdırılması məsələlərini həll edir [1].

Digərləri hesab edir ki, xarici iqtisadi siyasət dövlətin dünya ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərinin inkişafı və tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyətidir. Bu siyasət dövlətin daxildə təkrar istehsalı həyata keçirmək məqsədilə əlverişli xarici- iqtisadi mühiti formalaşdırmasına və yerli təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının təmin edilməsinə xidmət göstərir [2].

Yerli itisadçılara görə xarici iqtisadi siyasət dedikdə dövlətin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət növlərinin məcmusu başa düşülür [3].

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, xarici iqtisadi siyasət istehsal amillərinin, əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətinin təşviqi və ya məhdudlaşdırması istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasətdir. Bu siyasətin aşağıdakı dörd əsas istiqaməti müəyyən edilir:

1. Tədiyə balansı siyasəti. Bu siyasət xarici ödəmələrdə tarazlığın qorunması istiqamətində dövlətin qəbul etdiyi qərarları və atdığı addımları əhatə edir. Başqa sözlə, tədiyə balansında yaranan kəsin aradan qaldırılmasına yönəlmiş dövlətin məqsədyönlü fəaliyyətidir.

2. Xarici investisiya siyasəti. Bu siyasət sayəsində dövlət uzunmüddətli investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsinə çalışır. Qeyd edək ki, müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələri və ya onların şirkətləri daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə xarici ölkələrdə investisiya qoyuluşları həyata keçirirlər. Bununla da onlar həm öz maddi imkanlarını yaxşılaşdırır, həm də getdikləri ölkələrin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya qoyuluşu həyata keçirmək arzusunda olan hər-hansı bir xarici investor ilk əvvəl gedəcəyi ölkənin

investisiya mühitini, siyasi-iqtisadi şəraitini və digər təsiredici amilləri tədqiq edir. Bu baxımdan dünyanın bir çox inkişaf etməkdə olan ölkəsi, daha çox xarici investoru ölkəsinə cəlb etmək üçün bir-biriləri ilə amansız rəqabət mübarizəsi aparırlar.

3. Xarici ticarət siyasəti. Dövlətin xarici ticarət siyasəti dedikdə idxal və ixrac əməliyyatlarına müdaxilə göstərmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sistemi başa düşülür. Bu müdaxilələr iki formada həyata keçirilir: birbaşa və dolaylı. Birbaşa müdaxilə formasına əmtəə axınlarına inzibati qaydada tətbiq edilən müdaxilə tədbirləri - kəmiyyət məhdudiyətləri, aksizlər, lisenziyalar və s. aid edilir. Dolaylı müdaxilə tədbirlərinə isə gömrük tarifləri, ixrac kreditləri və s. aid edilir. Qeyd edək ki, dövlətin xarici ticarət siyasəti bir çox strateji məqsədlərin nail olunmasına istiqamətlənir: xarici ödəmələrdə qeyri-tarazlığın aradan qaldırılması; xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunmaq; bazar qeyri-təkmilliyinin aradan qaldırılması; daxili sabitliyin təmin edilməsi; büdcə gəlirlərini artırmaq və s.

4. Xarici yardım siyasəti. Bu siyasət bir dövlətdən və ya beynəlxalq təşkilatdan digər dövlətə və ya beynəlxalq təşkilata yardım verilməsi və ya alınması, habelə alınan yardımların istifadəsi üzrə tədbirləri əhatə edən fəaliyyətləri əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində xarici yardımlar xüsusi yerə malik olmaqla yanaşı önəmli təsir vasitəsi kimi qəbul edilir. İstər beynəlxalq qurumlar, istərsə də hər hansı bir ölkə və ya ölkə qrupu xarici yardımlar reallaşdırarkən qarşı tərəfin iqtisadi inkişafına dəstək göstərmək məqsədini güdürlər və üç istiqamətdə həyata keçirilirlər: iqtisadi, hərbi və texniki. İqtisadi xarakterli yardımlar daha çox müharibədən zərər çəkən ölkələr üçün nəzərdə tutulur. Hərbi yardımlar müttəfiq və dost ölkələrin hərbi müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi məqsədilə edilir. Texniki və ya maddi adlandırılan yardımlar isə inkişafdan geridə qalmış sahələrin canlandırılması və ya yenidənqurulması məqsədilə nəzərdə tutulan yardımlardır. Belə yardımlar əvəzsiz (geri qaytarmaq öhdəliyi olmayan) və ya borc (faizsiz və ya çox aşağı faizlə) şəklində edilir. Qeyd edilənlərdən başqa bir də təbii fəlakətlər nəticəsində zərər çəkmiş ölkələrə edilən yardımlar da var ki, bunlara “İnsani yardımlar” adı verilir. Məsələn, 2011-ci ildə Türkiyənin Van bölgəsində baş vermiş zəlzələdə Azərbaycan hökuməti qardaş ölkəyə 140 nəfərlik xilasetmə dəstəsi, 1250 çadır, 700 yataq dəsti, 40 generator, 5 min yorğan, 40 dəst mətbəx avadanlığı, 2 səhra mətbəxi humanitar (insani) yardım kimi göndərmişdir.

Beynəlxalq təcrübələr sübut edir ki, xarici iqtisadi siyasətin düzgün müəyyənləşdirilməsi və icrası hər bir dünya ölkəsi üçün, o cümlədən müstəqilliyini yeni qazanmış Azərbaycanın Respublikası üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Nəzərə alsaq ki, ölkəmiz dünyanın ən həssas bölgəsində, Qərb və Şərqi kəsişməsində yerləşməsi onun qonşu dövlətlər və xalqlarla münasibətlərin düzgün, dostluq və qarşılıqlı faydalılıq prinsipinə əsaslanaraq qurulmasını şərtləndirmişdir. Qeyd edək ki, ötən dövr ərzində xarici iqtisadi siyasət sahəsində qəbul edilən qərarlar və atılan addımlar ölkəmizin siyasi, iqtisadi və müdafiə potensialı xeyli artırmış, dünyanın 170-dən çox dövləti ilə diplomatik əlaqələrin qurulmasına səbəb olmuş, bir sıra mötəbər beynəlxalq təşkilatların tamhüquqlü üzvünə seçilməsinə və regionda söz sahibi olan dövlətə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Xasbulatov R.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: bakalavrlar üçün dərslik / Rus dilindən tərcümə. Bakı, 2014. 804 s.

2. М. Кушлина В.И. Государственное регулирование рыночной экономики. 2-е изд., перераб. и доп. М.:РАГС, 2005, 834 с.

3. Ə.H.Ələkbərov, M.Ə.Vəliyev, S.M.Məmmədov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Çarşıoğlu, 2010. 652 s.

Büdcəyə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin dövlət xəzinədarlıq sistemi

*i.f.d. Qurbanova Xatirə Vəli qızı
Qurbanov Vəli Nəsir oğlu
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirməyə, büdcə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi üzərində cari nəzarəti təmin etməyə imkan verir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi xəzinədarlığın bu sahədə böyük səlahiyyətə malik olduğunu göstərir [1, s.19].

- dövlət büdcəsinin planlaşdırılması və onun icrasına nəzarət; büdcədən kənar fondların, habelə yerli orqanların əməliyyatları üzərində nəzarət;
- cari nağd pulların idarə edilməsi, o cümlədən, bank sisteminə daxil olan vəsaitlər üzərində nəzarət, habelə dövlət xərclərinin nizama salınmasını təmin etmək;
- dövlət borclarının və təminatlı borcların idarə edilməsi;
- dövlət maliyyə aktivlərinin, o cümlədən dövlət müəssisələrinin səhm paketlərinin idarə edilməsi;
- auditor qaydasında yoxlama və qiymətləndirmə;

Respublikamızda xəzinədarlıq sisteminin yaradılmasının ilkin mərhələsində (1997-1998-ci illər) xəzinə orqanları tərəfindən büdcə təşkilatlarının həyata keçirdikləri yalnız kassa xərcinə nəzarət olunurdusa, sonradan bu nəzarət vəsaitlərin kassa xərcindən əvvəlki mərhələlərinə də tətbiq olunurdu. Bu mexanizm, vəsaitlərin məqsədli istifadəsini təmin edən daha effektiv vasitəyə çevrildi. Dövlət büdcəsinin icrası üzrə maliyyə resurslarının hərəkəti və uçotu rəsmi bank uçot sistemi ilə paralelxəzinə hesab kitabları vasitəsilə təşkil edildi. Bu sistemin yerli maliyyə orqanlarında xəzinə işlərinin təşkili və aparılması uçotunun qurulması üzrə müvafiq işçilərlə zəruri vərdişlərin yaradılmasına, maliyyə intizamının gözlənilməsi üçün büdcə təşkilatları ilə təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinə, büdcə vəsaitlərindən istifadə üzrə xəzinə sənədlərinin tərtibi və işlənilməsinə nail olundu, başqa sözlə dövlət büdcəsinin kassa icrasının dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə aparılmasına zəmin yaratdı.

Hazırda Respublikamızda beynəlxalq standartlara uyğun xəzinədarlıq sistemi yaradılmış, dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə olunması təmin olunmuş, bu vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi üzərində dövlət nəzarəti yaradılmış, dövlət borclarının çevik idarə olunması, lüzumsuz borcların yaradılmasının qarşısının alınması əsasən təmin olunmuş, Respublikada dövlət qiymətli kağızlar bazarının yaradılması sürətləndirilmişdir.

Bəzi ölkələrdən fərqli olaraq Respublikamızda yaradılmış xəzinədarlıq sistemi dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsində aktiv rolə malikdir [2, s.6]. Belə ki, büdcə vəsaitlərinin hərəkətinin tam xəzinə uçotunun aparılması ilə yanaşı dəqiq müəyyən olunmuş və mövcud qanunvericiliklə təsbit edilmiş prosedurlara uyğun olaraq xəzinədarlıq tərəfindən büdcə təşkilatlarının bütün xərclərinin icrası və ona nəzarət prosesi həyata keçirir. Başqa sözlə, xəzinədarlıq Respublikamızda büdcənin kassa icrasını həyata keçirən, büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin hərəkəti haqqında dolğun və hərtərəfli informasiyaya malik olan yeganə orqan kimi çıxış edir. İstənilən dövrün uğurlu iqtisadi inkişafı, hər şeydən əvvəl daha çox onun malik olduğu maliyyə və maddi ehtiyatların vəziyyəti haqqında dürüst və operativ məlumatə malik olmasından, habelə onların effektiv idarə edilməsi imkanından asılıdır. Yaranmış hər hansı vəziyyətin real qiymətləndirilməsi və qəbul ediləcək qərarın keyfiyyəti, məhz əldə edilmiş ilkin informasiyanın etibarlılığından asılıdır. Dövlət vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi, cari vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vəsaitlərin proqnozlaşdırılması və baş kredit sərəncamlarına veriləcək xərc limitlərinin müəyyən edilməsi üçün tələb olunan məlumat mənbəyi kimi hazırda xəzinədarlıq çıxış edir [3, s.24]. Xəzinədarlığın həyata

keçirdiyi xəzinə uçotu və hesabatı kredit sərəncamçıları tərəfindən büdcə vəsaitlərinin istifadə vəziyyəti, təşkilatlar tərəfindən istifadə olunmayan və lüzumsuz yaradılan ehtiyat vəsaitlərinin aşkar edilərək, onların dövrüyyəyə cəlb edilməsi, büdcə təşkilatları ilə kassa xərcləri arasında müddətin maksimum qısaldılması üçün tədbirlərin görülməsi, büdcədən kənar vəsaitlərin daha çox prioritet tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi barədə dolğun məlumatın əldə edilməsi və son nəticədə, dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi üçün zəruri baza yaradır.

Xəzinədarlığın vahid hesaba malik olması – onun iqtisadiyyatın digər sahələrində baş verə biləcək hər hansı neqativ proseslərdən qorunmasını təmin edir. Bununla yanaşı vahid hesabın yaradılması büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin kredit sərəncamçıları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq istifadə edilməsindən məhdudiyyətlər yaratmır. Əksinə xəzinədarlıq tərəfindən vəsaitlərin birbaşa son istifadəçilərə çatdırılması ayrılmış vəsaitlərdən büdcə sistemi üzrə mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun istifadə etməklə büdcə təşkilatına öz funksional vəzifələrini daha effektiv yerinə yetirməyə imkan verir.

Maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsi ilə yanaşı onların xərclənməsinin bütün mərhələlərində xəzinədarlıq istinilən səviyyədə büdcənin icrasına ilkin nəzarət funksiyasını da həyata keçirir. Yalnız bununla dövlət maliyyəsinin vahidliyi və ondan səmərəli istifadə edilməsi təmin edilə bilər.

Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi, açılan maliyyələşmə ilə vəsaitlərdən istifadə müddəti arasında məsafəni azaltmağa, maliyyə resursu olmadan mövcud kassa vəsaitləri hesabına manevr etməklə maliyyələşmə dövrünü minimuma endirməyə imkan verir ki, bu da büdcənin icrası üzrə prioritet sahələrin müəyyən edilməsi və dövlət maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması üçün zəmin yaradır.

Eyni zamanda, xəzinədarlığın tətbiqi hesabına dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün büdcənin səmərəsiz xərclərdən təmizlənərək strukturunun təkmilləşdirilməsinə, büdcənin icrasında zəruri şəffaflığın təmin olunmasına və dolayısı subsidiyaların büdcə vasitəsilə təmizlənməsinə nail olunmuşdur.

Bütün bu qeyd edilənlər son nəticədə, büdcə vəsaitlərinin yalnız xəzinə hesabları vasitəsilə istifadə olunmasını, dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin birbaşa son təyinatına çatdırılmasını, dövlət xərclərinin yalnız xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər çərçivəsində yaranan borcların ödənilməsinə yönəldilməsini, büdcə təşkilatları tərəfindən maliyyə intizamına əməl edilməklə və təsdiq edilmiş xərc smetalarında nəzərdə tutulmuş limitlər gözlənilməklə vəsaitlərdən məqsədyönlü və təyinatına görə istifadə olunmasına zəruri nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Bu istiqamətdə nəzarəti daha da gücləndirmək, dövlət vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi üzərində təsirli cari nəzarəti təmin etmək, debitor və kreditor borclarını daha çevik idarə etmək, xəzinə işlərinin keyfiyyətini daha da artırmaq məqsədilə xəzinədarlıq sisteminin kompyuterləşdirilməsi, bütün maliyyə qruplarını əhatə edən lokal şəbəkənin yaradılması üçün Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müvafiq işlər həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2 iyul 2002-ci il
2. Əliyev Ş. Dünya ölkələrində milli mühasibat uçotu sistemləri və Azərbaycanda beynəlxalq uçot standartlarının tətbiqi. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 2010, 2 aprel, № 12
3. Иванов В. Высший контрольный орган Франции - Суд счетов Контролинг, 2001, № 3

İnvestisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotunun təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili

*i.f.d. Fərəcova Dilbər Daşdəmir qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunmasının bütün istiqamətlərinin keyfiyyətcə yenidən qurulması idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsini, müəssisənin xüsusiyyətləri və real bazar şəraiti nəzərə alınmaqla idarəetmənin yeni forma və metodlarının əsaslandırılması kontekstində təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə prosesinin informasiya təminatını və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir.

Belə şəraitdə idarəetmə uçotu sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif istifadəçiləri təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti məsələləri üzrə vaxtında, kifayət qədər və dürüst informasiya ilə təmin edən mühasibat uçotu sisteminin tərkib hissəsidir.

İdarəetmə üçün strateji və cari uçota xas olan cəhətlərinə rəğmən idarəetmə uçotu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İnvestisiya layihələrinin məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi strateji və cari investisiya fəaliyyəti üzrə məlumatların təqdim olunmasını tələb edir. Bu da öz növbəsində idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində strateji və cari investisiya sistemlərini fərqləndirməyə imkan verir. Sözsüz ki, mühasibat uçotu sistemini birinci dərəcəli sistem kimi nəzərdən keçirsək, bu zaman idarəetmə uçotunun investisiya sistemi ona nisbətən ikinci dərəcəli alt sistem kimi qəbul edilir və ona xas olan obyekt və metodlara görə ayrıca sistem kimi səciyyələnenəcəkdir.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin idarə olunması sistemi çərçivəsində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin daha səmərəli variantı əsaslandırılır. İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin nəticələri eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin və cari fəaliyyətin idarə olunması sistemində nəzərdən keçirilir. İdarəetmə qərarı idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində formalaşan informasiya əsasında qəbul edilir. Fikrimizcə, belə bir nəticəni əsaslandırılmış hesab etmək olar ki, investisiya layihəsinin seçilməsi və onun həyata keçirilməsinin nəticələri haqqında informasiya investisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotu sistemində öz gksini tapır. Layihənin həyata keçirilməsinin nəticələri birbaşa əməliyyat sistemi göstəriciləri ilə əlaqəli olduğundan bu informasiya idarəetmə uçotunun bütün sistemləri çərçivəsində formalaşır.

Bütün fəaliyyət növlərində tətbiq olunan informasiya texnologiyalarının inkişafı idarəetmə obyektlərinin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən uçot qarşısında artan vəzifələr informasiyanın toplanmasını, ötürülməsini, işlənməsini, saxlanmasını, əks etdirilməsini və verilməsini təmin edən sistem vasitəsi ilə həll oluna bilər. İdarəetmə uçotunun investisiya sistemi çərçivəsində investisiya resursları, investisiya prosesləri və onların həyata keçirilməsinin nəticələri haqqında informasiya işlənilir. Fikirlərimizi inkişaf etdirərək vurğulayaq ki, investisiyanın istiqaməti və formalarının seçilməsi yeni texnologiyanın tətbiqi ilə əlaqədardır. Bu nöqtəyi nəzərdən investisiya fəaliyyətinin idarə olunması sistemi çərçivəsində optimal investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə qəbul edilən idarəetmə qərarları ümumi idarəetmə sistemi qərarları ilə qarşılıqlı əlaqəlidir.

Cari investisiya fəaliyyətinin idarə olunması prosesində idarəetmə uçotu çərçivəsində investisiya portfelinə daxil olan investisiya layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsinin cari planlaşdırılması və idarə olunması, istehsal xarakterli investisiya üzrə gələcək xərclərin və nəticələrin qiymətləndirilməsi, konkret şərait üçün kapital qoyuluşunun daha optimal variantının seçilməsi, xərc növləri və uçota alınan obyektlər üzrə edilmiş xərclərin vaxtında, tam və dürüst əks etdirilməsi, investisiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin mövcudluğu və onlardan istifadəyə nəzarətin təmin olunması məsələləri nəzərdən keçirilməlidir. Cari investisiya fəaliyyətinin idarə olunması və onun idarəetmə uçotu sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi investisiya qoyuluşundan qabaq, investisiya və istismar fazalarında özünü göstərir.

İnvestisiyanın səmərəli istiqamətinin müəyyən edilməsi müəssisənin cari investisiya fəaliyyəti çərçivəsində idarəetmə uçotunun mühüm vəzifələrindən biri hesab olunur. Sözü gedən məsələ iqtisadi investisiya xərclərinin və onun həyata keçirilməsindən alınan nəticələrin müəyyən və müqayisə edilməsi vasitəsi ilə həll olunur. Bu, investisiya fəaliyyəti üzrə həyata keçirilən əməliyyatların məqsədə uyğunluğunun və material, əmək və maliyyə resurslarından istifadəni qiymətləndirməyə, əgər bu fəaliyyət ilə əlaqədar mənfi nəticələr əldə olunmuşdursa onun səbəblərini və onların aradan qaldırılması üçün daxili ehtiyatları aşkar etməyə imkan verən dürüst informasiyanın mövcudluğunu tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində investisiya resursları, investisiya prosesləri və onların həyata keçirilməsinin nəticələri haqqında informasiya işlənir ki, onlar eyni zamanda idarəetmənin obyektləri qismində çıxış edir. Sözügedən sistemin bu anlamından çıxış edərək belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, həmin bölgü idarəetmə uçotunun bütün obyektlərini əhatə etmir. Belə ki, sözün geniş mənasında müəssisənin malik olduğu iqtisadi resurslara yalnız maddi və qeyri maddi deyil, eləcə də digər resurslar – maliyyə resursları, qiymətli kağızlar, maliyyə alətləri də daxildir. Çünki onlar müəssisənin aktivlərinin mühüm tərkib hissəsi və ona iqtisadi fayda gətirən aktivlərdir. Müasir müəssisəni sözü gedən resurslar olmadan təsəvvür etmək olmaz. Beləliklə, idarəetmə uçotu obyektlərinin iki qrup çərçivəsində təsnifləşdirilməsini təklif edirik: a) müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyətində istifadə olunan iqtisadi resurslar; b) müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyətində baş verən təsərrüfat prosesləri.

Bütövlükdə müəssisə və onun struktur bölmələrində baş vermiş, baş verən və baş verəcək xərclər, onların nəticələri idarəetmə uçotunun mühüm obyektlərinə daxildir. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, investisiya xərcləri investisiya aktivlərinin yaradılmasına yönəldildiyindən investisiya məhsullarının yaradılması üzrə xərclər investisiya xərclərinin tərkibinə daxil edilməlidir. Faktiki investisiya xərclərinin maliyyə uçotunun təşkili təcrübəsi göstərir ki, qeyd olunan xərclər bütövlükdə tikinti üzrə və onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı obyektlər üzrə eyniləşdirilir və ümumiləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 524 s.
2. Hacıyev F.Ş., Əliyev Ş.H., Audit. Bakı: İndiqo, 2011, 246 s.
3. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Bakı: CBS, 2012, 246 s.
4. Андреев В. Д. Внутренний аудит. М.: Финансы и статистика, 2003, 464 с.
5. Маховикова Г.А., Кантор В.Е. Инвестиционный процесс на предприятии. СПб: Питер, 2001, 176 с.

UOT 664.641

Zoğalın qida sənayesində istifadə imkanlarının tədqiqi

*tex.f.d. Qasımova Afət Ayyət qızı
İbrahimova Günel Samir qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

Elm və texnika yüksək bir pilləyə çatdıqca, sağlamlığı tam mənada təmin edən qida məhsulları istehsalı və onlar üçün müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması problemləri irəli sürülür.

Bu səbəbdən də qidalılıq və bioloji dəyəri yüksək olan, pəhriz və profilaktiki cəhətdən də diqqəti cəlb edən xammal və yarımfabrikatlardan həmin məhsulların hazırlanması üçün istifadə olunması, yeni çeşidlərin yaradılması günün əsas tələblərindəndir.

Hazırda qənnadı sənayesində məmulatların istehsalında quruluşlu yarımfabrikatlar və məhsullardan istifadə edilir. Orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün pektin məhsullarından istifadə etmək lazım gəlir.

Qənnadı məmulatlarının texnologiyasına müsbət təsir göstərmək, sağlamlıq nöqtəyindən nəzərdən diqqəti cəlb edən yeni xassəli xammallar və pürelərdən istifadə edilməsi böyük maraq doğurur.

Bununla əlaqədar olaraq, zoğal meyvəsinin püresindən istifadə etməklə, qənnadı məmulatlarının hazırlanması resepturasının öyrənilməsi və texnologiyasının işlənməsi, əhalinin qidaya olan tələbatının yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tərkibinə pektin və s. maddələr daxil olan pürelər isə müalicəvi xassələri ilə bərabər həm də çoxsahəli təsir effektivinə malikdir.

Məhz bu səbəbdən də yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan bu tədqiqat işində zoğal meyvəsindən alınan püre əsasında yeni marmelad və vafli məmulatlarının istehsalı texnologiyasının işlənilməsi, istehsalda tətbiq olunması qida sənayesi üçün həm də iqtisadi cəhətdən sərfəlidir.

Alınan məlumatlar qida sənayesi texnologiyası istiqamətində elmi fikirlərin inkişafı və zənginləşdirilməsi üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Azərbaycan meşələrində bitən zoğal formaları olduqca çoxdur. Tədqiqatçılar bəzən ölkəmizdə zoğalın 100-dən çox forma müxtəlifliyini qeyd edirlər. Bu formalar meyvənin rənginə, tamına, formasına, böyüklüyünə, lət hissəsinin çıxımına, yetişmə müddətinə və s. görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Bunların arasında xalq seleksiyası nəticəsində seçilmiş və qəbul edilmiş aşağıdakı sortlar daha maraqlıdır: Qara zoğal, Armudu zoğal, Boçkavari zoğal, Kəhraba zoğal.

Zoğal meyvəsindən insanlar qida kimi təzə, qurudulmuş və bişirilmiş halda istifadə edir. Zoğalın yetişmiş meyvələri çox tez korlanıb xarab olur. Belə itkinin qarşısını almaq üçün yetişmiş və yumşalmış meyvələr birinci növbədə tez emal olunmalıdır. əgər soyuducu olmasa, zoğal meyvəsi sərin, quru yerdə 5 gün saxlanıla bilər. Saxlanılma müddəti artdıqca xarab olan meyvənin miqdarı da çoxalır. Uzun müddət saxlanılan zoğal meyvəsi kifləyir, qaralır, qıçqırır və yararsız olur. Meyvənin salpaqlı dərilməsi onun saxlanma müddətini 1-2 gün artırır. Ağac başından dərilən meyvələr torpaq səthindən yığılan meyvələrə nisbətən daha dözümlü olur. Sütül halda dərilmiş meyvələr qablarında yetişir. Bu isə məhsulun emal müəssisələrinə vaxtında çatdırılmasına imkan verir. Zoğal meyvəsi dərildikdən sonra itkini azaltmaq üçün ən doğru yol və tədbir onun daha tez emal olunmasıdır. Zoğal meyvəsindən kompot, mürəbbə, cem, povidlo, kisel, şirə, şəkərlənmiş zoğal turşu, lavaş, quru axma, zoğal püresi, zoğal jelesi, zoğal marmeladı, zoğal dondurması, zoğal siropu, zoğal şirəsi və s hazırlanır.

Ədəbiyyat

1. Əhməd-Cabir İsmayıl oğlu Əhmədov. Yeyilən bitkilərin müalicəvi xassələri. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014, 469 səh.
2. Əhməd-Cabir İsmayıl oğlu Əhmədov. Azərbaycanda yetişən yabanı meyvə və giləmeyvələr, onların sənaye əhəmiyyəti. Bakı, 2008, 40 s.
3. Əhməd-Cabir İsmayıl oğlu Əhmədov, Əliyev N.T. Meyvə və tərəvəzin əmtəəşünaslığı. Dərslük. Bakı, 2009, 444 s.

UOT 330

İnvestisiya qoyuluşunun müəssisələrin iqtisadi inkişafında rolu

*i.f.d . Tağıyev Murad Zahid oğlu
Hüsüyev Babək Bəxtiyar oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

İstehsal amillərinin mühüm elementi hesab edilən investisiya qoyuluşu müasir dövrün ən aktual məsələləri sırasındadır. Belə ki, investisiya qoyuluşları sayəsində istehsalın inkişafına, əmtəə və xidmətlərin maya dəyərinin azalmasına və keyfiyyətinin artmasına, səmərəliliyin yüksəlməsinə və s. nail olunur. Bütün bunlar isə nəticədə iqtisadiyyatın inkişafına və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə investisiya deyəndə gəlir götürmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətinə qoyulan bütün növ aktivlər başa düşülür. Bu aktivlər maddi, maliyyə və qeyri-maddi aktivlər şəklində olur. Maddi aktivlərə qurğular, fabriklər, mebellər, xam mallar, məhsullar və s. aid edilir. Maliyyə aktivlərinə nağd pullar, qiymətli kağızlara qoyuluşlar, bank depozitləri, kreditlər, portfel qoyuluşları və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlərə isə, “nou-hau”, intellektual mülkiyyət, patentlər, ticarət nişanları, ticarət markaları, proqram məhsulları, lisenziyalar, və s. aid edilir [1].

Ölkə daxilində reallaşan investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyəti özünü istehsalın formalaşdırılmasında olduğu kimi, həm də sosial məsələlərin həyata keçirilməsində də biruzə verir. Bu baxımdan investisiya qoyuluşları hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında başlıca rol oynayır. Qeyd edək ki, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının başlıca istiqaməti intensiv istehsalın inkişafına yönəldilib.

İntensiv istehsalın təşkili qabaqcıl texnologiyaların istehsalata tətbiqi sayəsində əldə edilir. Belə bir istehsal tipinin qurulması sayəsində təbii resurslara qənaət edilərək məhsul artımına nail olunur. Başqa cür desək, məhsul artımına elmi nailiyyətlərin nəticələrinin istehsalata tətbiqi, ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu qəbildən olan amillərin istehsalata cəlb edilməsi sayəsində nail olunur. Bütün bunlar isə son nəticədə ölkələrin inkişaf səviyyələrinin yüksəlməsinə və xalqların rifah hallarının yaxşılaşmasına öz müsbət təsirini göstərdiyi kimi, həm də qlobal səviyyədə ölkələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsinə xidmət edir.

Hal-hazırda bir çox ölkədə olduğu kimi Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri qeyri-neft sahəsinin, o cümlədən yüngül sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsidir. Bu istiqamətdə ölkə rəhbərliyinin qarşı qoyduqları mühim vəzifələrdən biri kimi sektorda investisiya qoyuluşlarının həcmnin artırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Məhz bu yolla ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının aradan qaldırılması mümkündür.

Qeyd edək ki, qeyri-neft sektorunda müasir texnologiyaların istehsalata cəlb edilməsi bir tərəfdən sənayeləşmənin sürətlənməsinə xidmət edərkən digər tərəfdən də regionların inkişafına xidmət edəcək. Nəzərə amalyıq ki, ölkə əhalisinin təqribi olaraq 40%-i kənd yerlərində yaşayır və onların glirlilik səviyyələri digər sahələrlə müqayisədə xeyli dərəcədə aşağıdır. Bu baxımdan sənaye sektorunda, xüsusilə də yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində investisiya cəlb edilməsinin artırılması özünü həm aqrar sahənin inkişafında, həm kənd əhalisinin iqtisadi-maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşmasında, həm də səmərəlilik göstəricilərinin yüksəlməsində biruzə verəcəkdir. Belə ki, baş verən proses kənd təsərrüfatı istehsalçıları maşın və avadanlıqlar, yanacaq, gübrə, ehtiyat hissələri və s. zəruri vasitələrlə təmin edəcək ki, bu da son nəticədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəlməsini, rentabellik səviyyəsinin artmasını təmin edəcək və nəticədə kənd əhalisinin gəlirləri artaraq onların yaşayış səviyyələrinin yaxşılaşması baş verəcək.

Ədəbiyyat

1. İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtiadiyyat — 1,2: Dərslük / RF əməkdar elm xadimi, professor, iqtisad elmləri doktoru Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə. - 4-cü nəşr, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş. M.: “Daşkov və Ko” Nəşriyyat-ticarət Korporasiyası, 2010. - 924 s.

2. Hüseynov T.Ə.. Firmanın iqtisadiyyatı (dərslük). Bakı: Azərnəş, 2009, 600 s.

UOT-339.727

Azərbaycanın müasir xarici investisiya siyasətinin əsas prioritetləri

*Tağıyev Arif Məmmədhasən oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının önəmli sahələrindən biri kapitalın beynəlxalq hərəkəti, o cümlədən beynəlxalq subyektlərlə maliyyə-kredit əlaqələrinin genişləndirilməsidir. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin və ya beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətlərinin əsasını xarici investisiyalar və xarici kreditlər təşkil edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dinamik inkişafına səbəb olan və onu təmin edən əsas amillərdən biri dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü və davamlı investisiya siyasəti, o cümlədən xarici investisiya siyasəti olmuşdur. Bu mənada, 1995-ci ildən başlayaraq bu vaxta kimi Azərbaycanın xarici investisiya siyasətini bir-birindən fərqli üç mərhələyə bölmək olar:

- birinci mərhələ, 1994-2003-cü illər;
- ikinci mərhələ, 2004-2013-cü illər;
- üçüncü mərhələ, 2014-cü ildən sonrakı dövr.

Bu mərhələlərdə həyata keçirilən xarici investisiya siyasəti bir-birindən həm investisiyaların strukturu, həm dinamikası, həm də digər xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Birinci mərhələdə Azərbaycan dövlətinin xarici investisiya siyasəti birmənalı olaraq ölkəyə daha çox xarici maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması, ilk növbədə isə həmin dövrdə xarici sərmayələr üçün daha cəlbedici sahə olan neft sektoruna cəlb olunması üzərində qurulmuşdur. Burada dövlətin xarici investisiya siyasətinin və ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya axınının başlanğıc nöqtəsi kimi, ilk növbədə, 1994-cü ildə nüfuzlu beynəlxalq neft şirkətlərinin timsalında xarici sərmayədarlarla Azərbaycanın Xəzər dənizi hövzəsindəki neft yataqlarının işlənməsi və gələcək istismarı üzrə bağlanmış neft müqavilələrini qəbul etmək olar. Bu mərhələdə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların mütləq çoxluq hissəsini demək olar ki, neft sektoruna cəlb edilmiş investisiyalar təşkil etmişdir. Statistik məlumatlara görə 1994-2003-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 12,5 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiyalar cəlb edilmişdir ki, onun da 84 faizə qədərini, yəni 10,5 milyard dollarını birbaşa investisiyalar, 16 faizini isə maliyyə kreditləri və digər investisiyalar təşkil etmişdir. Bu investisiyaların 90 faizdən çoxu məhz neft sektoruna cəlb edilən investisiyalar olmuşdur.

İkinci mərhələdə Azərbaycan dövlətinin xarici investisiya siyasəti birinci mərhələdən nisbətən fərqli olsa da, yenə də neft sektoru burada üstünlük təşkil edirdi. Lakin bu dövrdə dövlətin xarici investisiya siyasətinin fərqli xüsusiyyətləri ondan ibarət olmuşdur ki, bu investisiyalar, xüsusilə maliyyə kreditləri artıq tək-cə neft hasilatı sahələrinə deyil, eyni zamanda infrastruktur sahələrinin inkişafına, beynəlxalq kommunikasiya xətlərinin qurulmasına, xam neftin və təbii qazın dünya bazarlarına çıxarılması üçün inşa edilən boru kəmərlərinin maliyələşdirilməsinə yönəldilməyə başlanmışdır. Məhz bu mərhələdə xarici investisiya aktivliyi daha yüksək olmuşdur. Belə ki, əgər 1994-2003-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına cəmi 12,5 milyard dollar, yəni orta hesabla ildə təxminən 1,3 milyard dollar həcmində xarici investisiyalar cəlb olunmuşdursa, artıq 2004-cü ildə 4,6 milyard, 2005-ci ildə 4,9 milyard, 2006-cı ildə 5,1 milyard, 2007-ci ildə 6,7 milyard, 2008-ci ildə 6,9 milyard, 2009-cu ildə 5,5 milyard, 2010-cu ildə 8,3 milyard, 2011-ci ildə 8,7 milyard, 2012-ci ildə 10,3 milyard, 2013-cü ildə isə artıq 10,5 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiya cəlb edilmişdir. Müvafiq olaraq bu dövrdə xarici investisiyaların artım tempi kifayət qədər yüksək olmuş və 2004-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən artım 135,7 faiz, 2005-ci ildə 118,9 faiz, 2006-cı ildə 120,3 faiz, 2007-ci ildə 160,1 faiz, 2008-ci ildə 102,6 faiz, 2009-cu ildə 79,8 faiz, 2010-cu ildə 150,8 faiz, 2011-ci ildə 105,2 faiz, 2012-ci ildə 118,9 faiz, 2013-cü ildə isə 102,0 faiz təşkil etmiş, ümumilikdə isə 2004-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına toplam olaraq cəmi 71,5 milyard dollar həcmində, yəni əvvəlki dövrə nisbətən 5,7 dəfədən çox xarici investisiya cəlb edilmişdir.

Müasir inkişaf mərhələsində dövlətin xarici investisiya siyasətinin əsas məqsədlərindən biri investisiya fəaliyyətinə kəmiyyət amilindən daha çox keyfiyyət amili kimi baxılmasıdır. Odur ki, 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmuş xarici investisiyalar və maliyyə kreditləri haqqında tərtib olunmuş aşağıdakı cədvəldəki (cədvəl 1) məlumatlardan görüldüyü kimi 2012-ci ildən başlayaraq cəmi xarici investisiyaların artım fonunda neft sektoruna yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisinin təxminən sabit qalmasına baxmayaraq, qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi kifayət qədər artmışdır. Yəni qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların artım tempi daha yüksək olmuşdur. Buradan görüldüyü kimi son illərdə xarici investorlar üçün ölkəmizin qeyri-neft sektoru daha cəlbedici olmuşdur.

**2010-2016-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmuş
xarici investisiyalar və maliyyə kreditləri (milyon ABŞ dolları)**

Göstəricilər	İllər							cəmi 2010- 2016
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
Cəmi xarici investisiyalar	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1	70354,5
<i>əvvəlki ilə nisbətən artım, %</i>	<i>150,8</i>	<i>105,2</i>	<i>118,9</i>	<i>102,2</i>	<i>111,0</i>	<i>91,6</i>	<i>94,8</i>	-
O cümlədən:								
1) maliyyə kreditləri	3405,9	3692,5	3135,5	2655,8	1880,6	2210,2	2197,8	19178,3
<i>cəmi xarici investisiyalarda xüsusi cəkisi, %</i>	<i>41,3</i>	<i>42,6</i>	<i>30,4</i>	<i>25,2</i>	<i>16,1</i>	<i>20,6</i>	<i>21,6</i>	<i>27,3</i>
2) birbaşa investisiyalar, onlardan:								
- neft sektoruna	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6730,7	6622,3	5617,4	34556,5
<i>cəmi xarici investisiyalarda xüsusi cəkisi, %</i>	<i>35,8</i>	<i>39,3</i>	<i>41,6</i>	<i>46,8</i>	<i>57,5</i>	<i>61,8</i>	<i>55,3</i>	<i>49,1</i>
- q/neft sektoruna (mil. ABŞ dolları)	659,6	886,0	1094,3	1041,0	1318,5	860,4	1706,5	7566,3
<i>cəmi xarici investisiyalarda xüsusi cəkisi, %</i>	<i>8,0</i>	<i>10,2</i>	<i>10,6</i>	<i>9,9</i>	<i>11,3</i>	<i>8,0</i>	<i>16,8</i>	<i>10,8</i>
- digər investisiyalar	1225,0	667,7	1794,2	1906,5	1750,9	1023,8	639,6	9007,7
<i>cəmi xarici investisiyalarda xüsusi cəkisi, %</i>	<i>14,9</i>	<i>7,7</i>	<i>17,4</i>	<i>18,1</i>	<i>15,0</i>	<i>9,6</i>	<i>6,3</i>	<i>12,8</i>

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nin məlumatlarına əsasən müəllif hesablamaları.

Xarici investorlar ölkəmizə enerji sahəsi ilə yanaşı, sənayenin digər sahələrinə – maşınqayırma, kimya sənayesi, metal filizinin çıxarılması və emalı, tikinti materialları istehsalı, İKT, rabitə, yol tikintisi, nəqliyyatın və kommunal təsərrüfat sahələrinin idarə edilməsinə, tikintiyə, kənd təsərrüfatı sektoruna, turizm, idman və digər sosial sfera sahələrinə daha çox maraq göstərirlər.

Xarici investisiyaların strukturunda keyfiyyət dəyişiklikləri ölkə iqtisadiyyatına yeni texnologiyalar və ETT-nin nailiyyətlərinin gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, ölkəmizdə yaradılan yeni texnoparkların, sənaye və kənd təsərrüfatı parklarının, sənaye məhəllələrinin yaradılmasına xarici investisiyaların cəlb olunması, xarici təsərrüfat subyektləri ilə müştərək müəssisələrin yaradılması dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin, o cümlədən xarici investisiya siyasətinin prioritet sahələrindən biri olmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların strukturunu əks etdirən cədvəldən görüldüyü kimi məcnu xarici investisiyaların tərkibi maliyyə kreditləri, birbaşa investisiyalar, neft

bonusu, portfel investisiyaları və digər maliyyə resurslarından ibarətdir. 2010-2016-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmuş xarici investisiyalar və maliyyə kreditlərinin təhlili göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmiş cəmi 70,4 milyard ABŞ dolları həcmində xarici investisiyaların 19,2 milyard dollarını, yəni 27,3 faizini maliyyə kreditləri, 83,1 milyard dollarını isə, yəni 72,7 faizini birbaşa investisiyalar təşkil etmişdir. Birbaşa xarici investisiyaların 34,6 milyard dolları və ya cəmi xarici investisiyaların 27,3 faizini neft sektoruna, 7,6 milyard dolları və ya 10,8 faizini qeyri-neft sektoruna, 9,0 milyard dolları və ya 12,8 faizini isə digər sahələrə yönəldilən investisiyalar təşkil etmişdir.

Xarici investisiyaların tənzimlənməsi və əsasən onların iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” adlı sənədlər toplusunda öz əksini tapmış və ümumən dövlətin investisiya siyasətinin strateji istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasətinin davam etdirilməsi ilə bərabər ölkədaxili investisiya vəsaitlərinin dünya bazarlarına çıxarılmasında ölkənin iqtisadi imkanları son illərdə xeyli artmışdır. Son illərdə bu sahədə müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin bu sahədə daha çox ARDNŞ-in (SOCAR-ın) fəaliyyəti nəzərə çarpır. Artıq Gürcüstan, Türkiyə, Ukrayna və bir çox Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatına investisiya qoyan ARDNŞ gələcəkdə Avropanın əsas investisiya bazarlarına çıxmaq niyyətindədir. Getdikcə özünün xarici investisiya və kredit bazarlarında mövqeyini gücləndirən dövlət qurumlarından biri də Azərbaycan Dövlət Neft Fondudur. Bu təşkilat öz aktivlərinin bir hissəsini xarici banklarda yerləşdirmək, beynəlxalq korporasiyaların qiymətli kağızlarını əldə etmək və ya daşınmaz əmlaklara yönəltməklə həm öz ehtiyatlarının sığortalanmasını təmin edir, həm də aktiv xarici investisiya siyasəti həyata keçirməyə çalışır.

Ədəbiyyat

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997.

3. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2014, 350 səh.

4. www.azstat.gov.az

UOT 330.1; 330.8

Qloballaşma meylləri və iqtisadi mənafeələr

*Şafaqətov Günəş Musa oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Cəmiyyətin sferalar üzrə bölgüsündə iqtisadi sfera xüsusi yer tutur. İqtisadi sfera geniş, əhatəli məzmunla malik olmaqla ilə yanaşı əsasən o, iqtisadi tələbatları, istehsal, mənafeələr və iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan cəhətləri də ifadə edir.

İqtisadi sferanın öyrəndiyi mühüm məsələlərdən biri cəmiyyətin iqtisadi mənafeələridir. İqtisadi sfera müxtəlif məsələləri özündə ehtiva etdiyi kimi, mənafeələr də iqtisadi sferada mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Mənafeələr iqtisadi sferada, əsasən, aşağıda göstərilən üç mühüm məsələnin həllinin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- İstehsalın ikin şərtlərinin və nəticələrinin mənimsənilməsini;

- İstehsal mühitindən səmərəli istifadəsini;
- Təsərrüfat fəaliyyətində gəlirlərin sabitliyini.

Mənafeələr iqtisadi subyektlərdə maddi, əmlak maraqlarını formalaşdırır.

Mülkiyyətin iqtisadi reallaşdırılması mürəkkəb və çoxcəhətli funksiyaların fəaliyyəti prosesini əhatə edir. Belə ki, mülkiyyət formalarının mənimsənilməsi prosesində iqtisadi mənafeələr reallaşır. Cəmiyyətin digər münasibətləri ilə qovuşan iqtisadi mənafeələr sistemi qarşılıqlı təsirə malikdir, bu mənafeələrin qarşılıqlı hormaniyasının yaradılması ümumi yüksəlişə səbəb olur.

Mənafeələr, xüsusilə iqtisadi mənafeələr iqtisadi nəzəriyyənin, ümumiyyətlə, digər sosial-iqtisadi elmlərin məşğul olduğu, daima araşdırdığı aktual problem olaraq qalmaqdadır. Çünki mənafeələr ictimai həyatın ən kütləvi, hər gün min və milyon dəfə qarşılaşdığımız hadisə və prosesdir. Hər bir cəmiyyətdə nə qədər əhali, sosial qrup və təbəqə varsa, nə qədər fiziki və hüquqi şəxs fəaliyyət göstərsə, insanların təfəkkür tərzində əmredici, sövqedic, hökmedici motiv və qüvvə insanların davranış və fəaliyyətinin təkanvericisi olan, bir o qədər də mənafeə mövcuddur.

Hər bir cəmiyyətdə siyasi, sinfi, ideoloji, mənəvi, maddi, iqtisadi və sairə mənafeələr həlledici, başlıca mənafeə hesab edilir, digər mənafeə formaları, onunla şərtlənir və müəyyən olunur.

İqtisadi mənafeələr insanların əmək fəaliyyətində hərəkətverici və sövqedic motiv olduğuna görə, bütün sosial-iqtisadi formasiya, istehsal üsulu və iqtisadi sistemlərə aid olan ümumi iqtisadi kateqoriyalar qrupuna daxildir. Başqa sözlə, o, əhalinin, insan və cəmiyyətin mövcudluğu, inkişafı və fəaliyyəti ilə şərtlənir.

Belə mənafeələr istehsal münasibətlərində obyektiv iqtisadi münasibətlər formasında təzahür edir və aşkarlanır. İqtisadi mənafeələr ictimai təkrar istehsalın, bütün mərhələləri ilə əlaqədardır, bu prosesdə insanlar arasında əmələ gələn münasibətlər, onların obyektiv mənafevi kimi nəzərə çarpır. İstehsal münasibətlərinin müəyyən bir tərəfini ifadə edən iqtisadi mənafeələrin mahiyyətinin düzgün dərk edilməsi, onların digər kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqəsinin, asılılığının konkret iqtisadi zəmində sistem halında reallaşdırılması yollarının öyrənilməsinin nəinki elmi-metodoloji, həm də böyük əməli əhəmiyyəti vardır.

İqtisadi mənafeələr maddi maraqla bağlı olduğuna görə mülkiyyət problemlərinin araşdırılması zamanı, onların qarşılıqlı əlaqəsinin mühüm cəhətlərinin vacib metodoloji və əməli məsələlərinə diqqət yetirilməsi, öz əhəmiyyəti etibarlı ilə, böyük aktualıq kəsb edir. Çünki maddi maraqlar yeni iqtisadi mənafeələrin reallaşdırılması formalarından biridir.

Mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın müxtəlifliliyi şəraitində cəmiyyətin, kollektivin (qrup, təbəqə) və fərdin iqtisadi mənafeələrinin əlverişli uyğunlaşdırılması, onların reallaşdırılması yolları və imkanlarının elmi cəhətdən araşdırılması mülkiyyətin bütün formalarında iqtisadi reallaşdırma üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. İqtisadiyyatın və cəmiyyətin idarə edilməsi, tənzimləmə və stimullaşdırma bu sahədə əsas yolların məzmununu təşkil edir, iqtisadi mənafeələr isə onların vasitəsilə reallaşdırılır və gerçəkləşdirir.

İqtisadi maraqların mahiyyəti fərdin fəaliyyəti ilə müəyyən olunur, mülkiyyət münasibətlərində iştirak edən hər bir şəxs, məxsus olduğu sosial qruplarda iqtisadi maraqların dairəsinə çevrilir. İqtisadi maraqlar və mənafeələrin son reallaşması istehlak tələbatının ödənilməsidir. Belə ki, istehlakçının mənafeələrini ödəmədən istehsalçı öz mənafeələrinin ödənilməsini təmin edə bilməz, bu, bazar iqtisadiyyatının təbii qanunudur.

İstehsalçılar sərəncamında olan mülkiyyətin reallaşdırılmasının səmərəliliyini artırmaqdan ötrü istehlakçıların yeni tələblərinin ödənilməsi istiqamətində daima fəaliyyətlərini yeniləşdirməli, istehlakçıların maraqlarını və mənafeələrini nəzərə almalıdırlar. İqtisadi mənafeələr cəmiyyətin bütün üzvlərinin, o, cümlədən hər bir fərdin maraqlarını, fəaliyyət növünü və tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsini kompleks əhatə edir. Deməli, mənafeə mülkiyyətin (mənimsəmənin) dialektik inkişafı ilə müəyyən edilən qrup və fərdlərin şəxsi yaşayış tərzinin təkrar istehsalı şəraitini əhatə edən cəmiyyətin obyektiv münasibətidir. Odur ki, mülkiyyət münasibətləri, mövcud mülkiyyət formalarından, onların genetik mənəbündən və mahiyyətindən asılı olaraq iqtisadi maraqlar, mənafeələr formasında təzahür edir. “Mülkiyyət münasibəti iqtisadi mənafevi o zaman real ifadə edir ki, bu real mənimsəmə pilləsində olur. Əgər, mənimsəmə əməliyyatı baş vermirsə onda mülkiyyət də, iqtisadi mənafeə də öz iqtisadi məzmununu itirmiş olur” [1, s. 88].

Mülkiyyət formalarının mənimsənilməsi, mənafeələrə uyğun reallaşması bu prosesdə iştirak edən iqtisadi kateqoriyaların (gəlir, mənfəət, renta, faiz, dividend, əmək haqqı və sairə) vasitəçiliyi ilə gerçəkləşir. Buradan belə nəticə hasil olunur ki, iqtisadi mənafeələrin düzgün uyğunlaşdırılması, eləcə də maddi maraqların stimullaşdırılması mülkiyyət formalarının səmərəli reallaşdırılmasının ən mühüm şərti, metodu və formalarıdır. Maddi marağ iqtisadi mənafeələrin reallaşdırılmasının universal formasıdır.

Nəticə etibarlı ilə, mülkiyyət münasibətlərinin mərkəzində iqtisadi fəaliyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi, təşəkkül tapan yeni mənafeələrin əlverişli və səmərəli əlaqələndirilməsi dayanır və dayanmalıdır. Bu isə, hər bir sosial quruluşun uzun müddətli mövcudluğunun əsaslarının ilkin şərtlərini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Ümumi iqtisadi nəzəriyyə: Dərslik, Bakı: Siyasət nəşriyyatı, 1995, s. 88.
2. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. (Monoqrafiya), Bakı: 2004, 632 s.
3. Vəliyev T.S. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı: Elm, 1999, 284 s.
4. İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı: N1-2, 1997, s.3.
5. Mustafayev F.F.Özəlləşdirmənin nəzəri aspektləri. //Xəbərlər. BDU, sosial-siyasi elm. ser. Bakı: 2006, № 2, s. 155-168.
6. Meybullayev M.X. İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, səbəbləri və sosial-iqtisadi nəticələri. //İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı: 2002, № 1-2, s. 3-8.

UOT 311.103.6

Müəssisənin diversifikasiya strategiyasının çeşid koloriti

*Hacıyeva Elmira Zülfıqar qızı
Hacıyeva Vüsalə Vaqif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Təsərrüfat subyektlərinin bazar iqtisadiyyatına adaptasiyası çoxamilli bir proses olmaqla istehsalın təşkilində və maliyyə menecmentində yeni bazar metodlarından istifadəni zəruri edir. Əgər bazar islahatlarının aparılmasının birinci mərhələsində müəssisənin fəaliyyət mühitinin dəyişdirilməsi əsas olmuşdursa, növbəti mərhələdə başlıca diqqət onun özünün büsbütün dəyişdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan, hazırkı məqamda bazar yönümlü səmərəli dəyişkənliyin ən mühüm optimal variantlarından biri kimi müəssisənin fəaliyyətinin diversifikasiyası çıxış edir.

XX əsrin ikinci yarısında iqtisadi sistemin inkişafı daha az təkamüllü xarakter daşıyırdı. Buna görə də gələcəyi daha dinamik şəraitdə dəyişdirən idarəetmə sistemlərinin yaradılması problemi qarşıya çıxmışdır. Bu istiqamətdə, xüsusən də istehsal müəssisələrinin idarə olunmasında tədqiqatlar genişlənməyə başladı və yeni mütərəqqi baxışlar meydana gəldi. Bu meyillər diversifikasiyanın da inkişaf etməsinə səbəb oldu. Həmin dövrdə ABŞ-da və digər Avroatlantik ölkələrdə diversifikasiya prosesi antiinhisar qanunvericiliyinin qəbul edilməsi ilə geniş vüsət aldı. Diversifikasiya strategiyası istehsalın innovasiyalılığı ilə fəqlənən Yaponiya və Cənubi Koreyada da təşəkkül tapdı və iqtisadi inkişafın əsas konsepsiyalarından birinə çevrildi. Bu proses ilk növbədə xarici bazarların fəth olunması ilə bağlılıqda inkişaf etməkdə idi. Hazırda bu templər Rusiyada və Cində də özünü göstərməkdədir.

Təcrübə göstərir ki, bazar islahatlarının genişləndiyi və təkmilləşdiyi müasir mərhələdə əksər müəssisələr üçün ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və istehsal imkanlarının yüksəldilməsi istiqamətində diversifikasiya strategiyası öz mükəmməlliyini nümayiş etdirir. Müəssisənin diversifikasiya strategiyasına keçidi yenə də müasir biznes konsepsiyasının mühüm istiqamətlərindən biri kimi qalmaqdadır. Bu strateji xətt artıq özünün nəzəriyyəsinə sistemli şəkildə formalaşdırmaqda və inkişafını təkmilləşdirmək mərhələsinə qədəm qoymağdadır. Müəssisənin iqtisadiyyatını və biznes fəaliyyətini bütövlükdə əhatə edən bütün bu yeni inkişaf prosesləri həm də elmi çevrədə müvafiq tədqiqatları stimullaşdırır.

Müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında diversifikasiyanın rolunu təhlil etməzdən öncə, “diversifikasiya” termininin özünün iqtisadi mahiyyətinin araşdırılmasına zərurət duyulur. Belə ki, “diversifikasiya”-(latınca-diversificatio -dəyişkənlik, müxtəliflik, fəaliyyət) iqtisadi anlamda kapitalın təmərküzləşməsi formalarından biri kimi dəyişkənlik, müxtəliflik təzahüründə obyektlərinin bölünməsi, məhsulun nomenklaturasının genişləndirilməsi, istehsalın bir-biri ilə əlaqəsi olmayan növlərinin eyni zamanda inkişafını səciyyələndirir. Diversifikasiya strategiyası nəticəsində sahəvi komplekslər müxtəlif istehsal strukturlarına bölünür ki, bu strukturlar da texnoloji cəhətdən o qədər də bir-birinə yaxın olmurlar. Müəssisənin əsas fəaliyyəti ilə bağlı olmayan layihələr də diversifikasiya kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bununla belə, “diversifikasiya” termini ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda onun çeşidlərin genişlənməsi, müəssisələr tərəfindən buraxılan məhsul növünün dəyişməsi, səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə yeni istehsalların mənimsənilməsi, iflasdan çıxmada iqtisadi faydaların alınması, itki riskinin azaldılması və yüksək gəlir əldə edilməsi istiqamətində iqtisadiyyata yönələn və ya kreditləşən pul kapitallarının müxtəlif obyektlər arasında bölgüsü kimi coxaspektli məzmunları da vardır. Bütün bunlarla yanaşı, diversifikasiya mahiyyətcə həm də tipoloji səciyyə daşayır. Belə ki, onun əsasən əlaqəli və əlaqəli olmayan (*yan-lateral*) iki tipini fərqləndirirlər. Əlaqəli diversifikasiya biznesin mövcud sferaları (*istehsal, marketinq, material təminatları, texnologiyalar və s.*) ilə bağlı müəssisənin yeni fəaliyyət sahələrini əhatə edir və özü özlüyündə şaquli və üfüqi olan sektorlara bölünür. Üfüqi diversifikasiya müəssisə tərəfindən buraxılan və reallaşdırılan məhsul üzrə istehsalın inkişafına yönələn kapital qoyuluşu, şaquli diversifikasiya isə mövcud müştəriyə yeni məhsulun yönəldilməsi ilə bağlı artım strategiyasını ifadə edir. Əlaqəli olmayan diversifikasiya biznesin mövcud sferaları ilə bağlı olmayan yeni fəaliyyət sahələrini ehtiva edir.

Bundan başqa, diversifikasiyanın “konqlomerat diversifikasiya”, mərkəzçi diversifikasiya (*konsentrik diversifikasiya*) və s. bu kimi xüsusi növləri də mövcuddur: Konqlomerat diversifikasiyada müəssisə öz sahəsinin hüdudlarından kənara çıxır, tətbiq etdiyi texnologiyaya, istehsal etdiyi əmtəələrə və həm də fəaliyyət göstərdiyi bazara aidiyyəti olmayan məmulatları öz çeşidinə daxil edib onların istehsalına başlayır. Mərkəzçi diversifikasiyada isə müəssisə yeni müştərilərin cəlb olunması məqsədi ilə texnoloji və marketinq nöqtəyi-nəzərindən öz əmtəələrinə yaxın olan məmulatları məhsul nomenklaturasına daxil edir.

Diversifikasiya ilə bağlı bu təsbit edilənlər növ baxımından hələ də onun çeşid koloritini tam məzmununda açıqlamır. O, istehsalın diversifikasiyası (*manufacture diversification*), məhsul diversifikasiyası (*diversification of production*), ixracın diversifikasiyası (*diversification of export*), sadələvh diversifikasiya (*naïve diversification*), investisiyaların diversifikasiyası (*diversification of investments*) və s. bu kimi təsnifatları da özündə birləşdirir. Bütün bunların iqtisadi mahiyyətinin açılması tədqiqat predmetimiz olan müəssisənin diversifikasiyası strategiyasının təhlili baxımından əhəmiyyət daşır. Ona görə də diversifikasiyanın bu növlərinin də elmi şərhinin verilməsinə ehtiyac vardır:

İstehsalın diversifikasiyası eyni zamanda bir-biri ilə bağlı olmayan coxlu istehsal növlərinin inkişafı, bir müəssisə daxilində istehsal məmulatları çeşidinin genişləndirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi faydalanma və iflasdan qurtulma məqsədi ilə aparılır.

Məhsul diversifikasiyası bu və ya digər məhsulun əhəmiyyətli dərəcədə modifikasiyada istehsalını səciyyələndirir. İxracın diversifikasiyası ixraca yönələn məhsul və xidmətlərin növ və sayının artırılması strategiyasını ifadə edir.

Sadələvh diversifikasiyada isə investor investisiya portfelindən alacağı gəlirlər uzrə riskləri azaldılacağı məqsədi ilə bir qism muxtəlif aktivləri sərmayə qoyuluşlarına yönəldir. Burada sadələvhlük isə “ucuz risk”ə hesablanan ümidlərlə bağlıdır. Sadələvh diversifikasiyadan fərqli olaraq investisiyaların diversifikasiyası daha ciddi məzmun daşıyır və o, müəssisənin iflasdan azad olması vəziyyətində kapital riski itkisinin azaldılması ilə pul vəsaitlərinin müəssisəyə daha uzunmüddətli zaman kəsiyində yatırılmasını şərtləndirir. Bu zaman isə risk bir qədər biçimli olur .

Bütün bunların yekunu olaraq qeyd olunmalıdır ki, diversifikasiya həm də məcmuda bir müxtəliflik ölçüsüdür. Muxtəliflik nə qədər fərqlidirsə, diversifikasiya da o qədər genişdir.

Bazar transformasiyası ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, diversifikasiya strategiyasının kompleks anlamda mahiyyətini bilmədən və bundan irəli gələrək dəqiq metodoloji secim etmədən bir sıra müəssisələrdə bu istiqamətdə həyata keçirilən layihələr səmərəliliklə nəticələnməmişdir. Ona görə də müəssisənin diversifikasiyası strategiyasına iqtisadi qanunları və bazar prinsiplərini rəhbər tutaraq kompleks yanaşılmalı və prosesin mexanizmi yerli biznes mühiti şərtləri ilə dolğun uzlaşdırılmalıdır.

Müəssisənin səmərəli idarə edilməsi əsaslandırılmış balanslı strategiyanın tətbiqini tələb edir. Bu strategiya isə diversifikasiya aspektində investisiyaları, texnologiyaları, funksional qarşılıqlı əlaqəliyi, istehlakçı tələbinin dolğun ödənilməsini, məhsula bazarda düzgün koordinasiya qurmanı şərtləyir.

Məşhur amerikalı riyaziyyatçı və iqtisadçısı İqor Ansof (1918-2002) “Strateji idarəetmə” əsərində qeyd edir ki, “bütün problemlərin mənbəyini şirkətin daxilində deyil, onu əhatə edən xarici mühitdə axtarmaq lazımdır” [2. s. 34]. Araşdırmalar göstərir ki, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin üzləşdiyi əksər problemlər məhz xarici mühitlə bağlılıqdan irəli gəlir. Buna görə də müasir tipli müəssisənin səmərəli idarə edilməsində diversifikasiya strategiyasına üstünlük verilir. Diversifikasiya strategiyası isə ümumilikdə müəssisənin strateji idarəedilməsinin əsası kimi çıxış edir. Bu baxımdan, strategiya anlayışını da iqtisadi cəhətdən bir daha dəyərləndirmək gərəklidir. Belə ki, strategiya biznes nəzəriyyəsinin praktiki fəaliyyətdə reallaşdırılması üsuludur. Strategiya müəssisənin qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə nail olmanın kompleks hərəkətlər proqramıdır. Strategiya müəssisənin uzunmüddətli nəticələrə hesablanmış detallı baş fəaliyyət planıdır. Bazar təsisatlarının təkmilləşdiyi müasir mərhələdə isə əksər müəssisələr üçün daha adekvat diversifikasiya strategiyası çıxış edir.

Müəssisədə diversifikasiya strategiyası dörd ayrıca təşkilati səviyyədə formalaşdırılır:

Birinci səviyyədə müəssisənin və ona daxil olan biznes xətlərinin strategiyası işlənir.

İkinci səviyyədə müəssisəni diversifikasiya edən hər bir biznes növü uzrə ayrılıqda strategiya işlənir. Bunu biznes strategiyası adlandırmaq olar.

Üçüncü səviyyədə funksional strategiya hazırlanır. Burada biznesin daxilində hər bir funksional xidməti - istehsal, marketing, maliyyə və s. əhatə edən strategiya işlənir.

Dördüncü səviyyədə əsas işçi bölmələri üçün dar cərcivədə operativ strategiya formalaşdırılır.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müəssisənin diversifikasiya strategiyası çoxamilli və mürəkkəb quruluşlu bir prosedir. Bu prosədə isə bütün sistem mükəmməliyini əhatə edən indikatorlar bir araya gətirilərək kompleks təhlil olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Аникин Б.А. “Аутсорсинг и аутстаффинг: Высокие технологии менеджмента”, М.:ИНИОН, 2006, 288 с.
2. Игорь Ансофф. “Стратегическое управление”. М.: Экономика, 654 с.
3. “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı , 6/2011

Sənayenin iqtisadi inkişafında keyfiyyətin yüksəldilməsinin zəruriliyi

*Paşayeva Sevda Bəhman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Məhsulun keyfiyyəti müəssisə fəaliyyətinin ən mühüm göstəricisi hesab edilir. Bazar şəraitində istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsasını texniki tərəqqinin müəssisələrə tətbiqi, istifadə edilən bütün ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsi, innovasiyaların tətbiqi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi təşkil edir. Belə bir şəraitdə müəssisələr arasındakı rəqabət buraxılan məhsulun keyfiyyətinə görə aparılır. Sərt rəqabət mübarizəsi şəraitində müəssisələr yalnız məhsulun keyfiyyətinin sistemli idarə edilməsini tətbiq etdikdə uğur qazana bilər. Keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi çoxlu üsul və vasitələri özündə birləşdirir. Bunlarda layihələndirmə, istehsal və satış prosesində yüksək keyfiyyətin təmin edilməsinə imkan verir. Konkret istehlakçının təklif olunan xassələrlə təmin olunması alqı-satqı prosesində öz əksini tapır. İstehsalçının və istehlakçının maraqları nəzərə alınmaqla malların, xassələrinin, xarakteristikalarının alıcıların tələblərinin üst-üstə düşməsi malların bazarın tələblərə uyğun olduğunu göstərməklə məhsulun rəqabət qabiliyyətliyini əks etdirir.

İstehsal olunan mallar təkcə texniki, estetik, ergonomik və digər xassələr yığımına malik olmamalı, həm də onların satışı şərtlərinə cavab verməlidir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksək olması istehsal və istehlakçı üçün deyil, həm də ölkənin iqtisadiyyatı üçün çox əhəmiyyətlidir. Yüksək keyfiyyətli məhsul satış həcmi artırır.

Yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmək, onu düzgün qiymətləndirmək və idarə etmək üçün kompleks tədbirlər hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Keyfiyyət göstəricisi qiymətləndirilərkən işin keyfiyyəti ilə işçinin əmək fəaliyyətinin ümumiləşdirici xassə olduğu nəzərə alınmalıdır. Bu işçinin müəyyən edilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsi bacarığını özündə əks etdirir.

Keyfiyyətin mürəkkəb göstərici olduğunu nəzərə alsaq, onun qiymətləndirilməsində də müəyyən çətinliklər yarandığı görünür.

İstehsal olunan məhsulun beynəlxalq standartlara cavab vermək üçün istehsalın düzgün təşkili, işçinin əmək qabiliyyəti, intizamı, texnika və texnologiyanın inkişaf səviyyəsi, keyfiyyətin yüksəldilməsində başlıca rol oynayır.

Müasir şəraitdə dövlətin əsas məqsədi beynəlxalq standartlara cavab verən yüksək innovasiyalı və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsidir. Çünki, rəqabət ölkə həddindən çıxaraq beynəlxalq səviyyədə hökm sürür.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların bir-biri ilə rəqabət aparması səciyyəvidir.

Keyfiyyət göstəricisinin dəyərləndirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələri ilə müəyyən olunur. Bu da hazır məhsul və onun satışından əldə olunan gəlirdir.

Məhsulun keyfiyyətli olması müəssisə və təşkilatların iqtisadi maraqları ilə əlaqədardır. Yüksək keyfiyyətli məhsul təkcə istehsalçı və istehlakçı üçün deyil, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatı üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulun, işin, xidmətin yüksək keyfiyyəti satış həcmi və rentabelliği artırır, bu isə ölkənin ixrac potensialının artırılmasına səbəb olur.

Müəssisə və təşkilatlar rəqabətə davam gətirmək üçün müxtəlif çeşidlərdə keyfiyyətli və ucuz mal çıxartmağa çalışırlar, ucuz və keyfiyyətli məhsulun bazarda satılması asandır. Lakin xammal və materiallara qənaəti kortəbii həyata keçirməməli, qənaət prinsipinə əməl edilməlidir. Çünki kortəbii qənaət, məhsulun qiymətini ucuzlaşdırır, keyfiyyətinə mənfi təsir göstərərək, müəssisənin nəticələrini pisləşdirir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi müəssisənin ümumi strategiyasına aiddir.

Müəssisə rəhbərləri mütəxəssislərin, texnoloqların, tədqiqatçıların, iqtisadçıların təklif və tövsiyələrindən istifadə etməlidirlər.

Ona görə də məhsulun keyfiyyəti onun strateji məqsədlərində nəzərdə tutulmalı, layihələndirmə və planlaşdırma bu istiqamətdə aparılmalıdır.

Məhsulun keyfiyyətinin təklif olunan istiqamətdə reallaşdırılması ölkəmizin sənaye sahələrinin keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını yoluna qoymağa və onun sertifikasiyasına düzgün yanaşmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N.R. redaktəsi ilə. Kvalimetriya və keyfiyyətin idarə edilməsi. Bakı: Elm, 2007
2. Yahudov X.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Elm, 2002

UOT 338.45

Azərbaycanda sənaye parklarının yaradılmasının sahibkarlığın inkişafına təsiri

*Səfərova Təranə Allahverdi qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək məramını tərəqqinin yeni hədəfi kimi müəyyənləşdirən Azərbaycanda iqtisadi inkişaf strategiyası artıq modernləşmə xəttinə əsaslanmaqla tam innovativ yönümdə həyata keçirilir. Qlobal trendlərə uğurla uyğunlaşdırılan çevik iqtisadi siyasətin prioritet sahələrindən biri sənaye sektorudur. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının əsas istiqamətlərindən olan sənayenin davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən çoxsaylı layihələr hazırlanır, ən müasir infrastruktur yaradılır, islahatlar aparılır.

Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin prioritet istiqaməti iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və bu sahəyə investisiya qoyuluşunun sürətləndirilməsidir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən olan qeyri-neft sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahənin inkişafının intensivləşdirilməsi məqsədilə sənaye müəssisələrinin müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması, onların modernləşdirilməsi, yerli resurs və xammalla işləyən, ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal edən müasir sənaye komplekslərinin yaradılması, rəqabətə davamlı sənaye istehsalının genişləndirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bu prosesdə dövlət sektoru ilə yanaşı, özəl sektor da fəal iştirak edir.

Dövlət başçısının sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq, təkcə 2012-ci ildə Gəncə alüminium zavodu, Sumqayıt Texnologiyalar Parkında dəqiq mexanika, texniki qazlar zavodları, Naxçıvan və Qaradağda sement zavodları, bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi və yandırılması zavodları da daxil olmaqla 60-dan çox sənaye müəssisəsi istifadəyə verilmiş, 100-dən artıq sənaye müəssisəsinin inşası isə davam etdirilir.

Azərbaycanda polad istehsalı kompleksinin yaradılması, yeni sənaye müəssisələrinin, o cümlədən 2013-cü ildə Gəmiqayıрма zavodunun istifadəyə verilməsi ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişafına yeni təkan verir

Azərbaycanda sənayenin davamlı inkişafının təmin olunması “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının da əsas istiqamətlərindəndir. Belə ki, Konsepsiyada sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sənaye parklarının yaradılması, yeni fəaliyyət sahələrinin və məhsulların təşviqi üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması, ölkəyə qabaqcıl texnologiyaların gətirilməsi qarşıya qoyulan vəzifələrdəndir.

Sənaye parklarının yaradılması ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına, iqtisadiyyatın modernləşməsinə, innovativ və elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşmasına, yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsinə,

investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artmasına, sahibkarlığın dəstəklənməsinə, ölkənin ixrac qabiliyyətinin genişlənməsinə, eləcə də məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd edək ki, bu sahədə artıq müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” sənaye parklarının yaradılması, idarə edilməsi və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyən çox mühüm baza sənədidir.

Sumqayıt şəhərində yaradılan Yüksək Texnologiyalar Parkı isə ölkəmizdə İKT sahəsində ilk xüsusi rejimli zona olmaqla elmi araşdırmaların, elmtutumlu texnoloji məhsulların istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təkan verir.

Sənaye parkları öz növbəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə imkan yaradır. Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır. Sənaye parklarının yaradılmasından əsas məqsədlərdən biri özəl sektorun inkişafının sürətləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsidir. Bildiyiniz kimi, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əsas amillər əlverişli infrastrukturun yaradılması, cəlbedici güzəştlər mexanizmi, müvafiq prosedurların maksimal sadələşdirilməsi, o cümlədən elektron xidmətlərin təqdim edilməsi, idarəedici təşkilat tərəfindən təqdim olunan xidmətlər, layihənin maliyyələşdirmə imkanları, ən başlıcası isə dövlət dəstəyidir.

Azərbaycanda innovativ sənaye quruculuğunun irimiqyaslı ifadəsi olan Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı investorlar üçün ən münasib işgüzar şərait və komfortlu biznes mühiti təklif edir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının inkişaf planında sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafı üçün bütün amillər nəzərə alınıb və Sənaye Parkının modeli formalaşdırılarkən dünyada uğurlu sənaye parklarının təcrübəsi öyrənilib.

Sənaye Parkının ərazisində ən müasir tələblərə cavab verəcək infrastrukturun yaradılır.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi istehsal olunan məhsulun satış bazarlarına münasib tariflərlə və vaxtında çatdırılmasını təmin etdirəcəkdir. Belə ki, Sənaye Parkının nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin üzərində yerləşməsi yüklərin müxtəlif istiqamətlər üzrə daşınması prosesini asanlaşdırır. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının dəmiryol qovşaqlarına, Rusiya Federasiyasına gedən magistral yola, Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Hava Limanına yaxınlığı burada fəaliyyət göstərəcək müəssisələrə daşınmaların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılmasında sosial sahəyə xüsusi diqqət yetirilib. Burada sənayenin müxtəlif sahələri üzrə onlarla müəssisənin fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulub ki, bu da minlərlə yeni iş yerinin açılması deməkdir. Bildiyiniz kimi, Sumqayıt şəhəri kimya sənayesi sahəsində ixtisaslaşmış təcrübəli kadr potensialına malikdir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında ilk növbədə Sumqayıt əhalisi işlə təmin olunur.

Eyni zamanda, mövcud təbii və iqtisadi resursların dövrüyəyə cəlb edilməsi, ənənəvi sənaye sahələri ilə yanaşı, yeni istehsal sahələrinin yaradılması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Bu siyasətə uyğun olaraq, ölkənin regionlarında sənaye potensialının gücləndirilməsi daim inkişaf etdirilməli buna uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti də inkişaf etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı
2. Milli iqtisadiyyatın inkişafının Strateji Yol Xəritəsi
3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası
4. X.Yahudov Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2002
5. Hüseynova İ.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti, Bakı, 2013

Amortizasiya və amortizasiyanın xətti modeli

Məmmədov Məhəmməd Nazim oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İstehsal prosesində əsas kapitaldan istifadə zamanı onun aşınmasına uyğun olaraq dəyərinin pul formasında ifadə edilməsinə amortizasiya deyilir. Amortizasiya fondu əsas kapitalın dəyərinin yaradılan yeni əmtələrin dəyərinə hissə-hissə keçirilən payına müvafiq amortizasiya ayırmalarından formalaşdırılır. Amortizasiya fondu məqsədli səciyyə daşıyır və ondan əsas kapitalın sadə və geniş təkrar istehsalı üçün istifadə edilir. Amortizasiya norması amortizasiya ayırmalarının məbləğinin əsas kapitalın dəyərinə nisbətinin faizlə ifadəsidir. Bu zaman əsas kapitalın fiziki və mənəvi aşınması nəzərə alınır.

Əsas kapital istehsalın gedişi zamanı fiziki, mənəvi və iqtisadi aşınması ilə bərabər sosial formada da köhnəlir. Bu cür köhnəlmə, istifadəsi fəhlə üçün daha asan və maraqlı olan köhnə avadanlıqlara nisbətən (səssiz, təhlükəsiz və s.) mütərəqqi avadanlıqların istehsal dövryyəsinə daxil olmasında özünü biruzə verir.

Əsas kapitalın mənəvi cəhətdən sürətlə aşınması amortizasiya normasını yüksəltməyə doğru aparır. Texniki tərəqqinin sürəti nə qədər yüksək olarsa, əsas kapitalın amortizasiya vaxtı daha çox ixtisar olunur. Dövlət tənzimi metodu amortizasiya ayırmalarının artmasına səbəb olur. Xüsusi investirlərə yardım vermək məqsədilə əsas kapital elementlərinin xidmət müddətinin normativini ixtisar etmək, həmçinin amortizasiya ayırmalarını artırmaq qanunvericiliyini tətbiq edir. Amortizasiya sürətləndirilməsinin müxtəlif metodlarını tətbiqi mənfəətin bir hissəsini amortizasiya fondu ilə mərkəzləşdirilməsi və mənfəətə qoyulan verginin məbləğinin azaldılmasına imkan verir. Eyni zamanda, amortizasiya ayırmalarının artması əsas kapitalın dövryyəsinin sürətləndirilməsi ilə müşayiət edilir ki, bud a mənfəət normasının, həmçinin kütləsinin artmasını şərtləndirir. Qabaqcıl ölkələrdə müasir dövrdə maşın və avadanlıqların silinməsinin minimum müddət norması 5-7 il, istehsal binasının isə 10 ildən 50 ilə qədərdir.

Fəaliyyət dövründə əsas kapital sıradan çıxır və tədricən öz dəyərinin istehsal edilən məhsulun üzərinə köçürür. Əsas kapitalın amortizasiya olunmuş dəyəri məhsulun maya dəyərinin tərkibinə daxil edilir. Məhsul reallaşdıqca nəzərdə tutulan həmin vəsaitlər amortizasiya fondlarında yığılıb, toplanır. Onun əsas təyinatı aşınan kapitalın tam bərpasını yenidən təmin etməkdir.

Amortizasiya ayırmaları – əsas kapitalın istifadəsi zamanı sıradan çıxan hissəni bərpa etmək üçün yaradılan məhsulun (işin, xidmətin) üzərinə hissə-hissə keçirilən, istehsal məsrəflərinin tərkibində göstərilən kapitalın dəyərinin azalan hissəsidir. Amortizasiya ayırmaları müəyyən edilmiş dəqiq norma və əsas kapitalın balansda əksini tapan dəyəri üzrə hesablanır. Amortizasiya ayırmaları eyni zamanda vergi müəyyənləşdirilmiş əmlakın dəyəri həcmində azalmasıdır (kapitallaşdırılmış vergi məbləği səviyyəsində).

Müəssisə tərəfindən istifadə edilən əsas kapitalın amortizasiya xərclərinin hesablanması üçün müxtəlif modellər mövcuddur. Onlardan ən sadəsi xətti modeldir. Bu modeldən istifadə edilərkən müəssisə istifadə zamanı aşınan əsas kapitalın dəyərinin istehsal xərclərinə nisbətini bərabər paylarla götürür. Əgər, əsas kapitalın ilkin dəyəri – P, qalıq dəyəri – S və xidmət müddəti – T məlum olsa, illik amortizasiya norması aşağıdakı kimi

$$a = \frac{P-S}{T}$$

olar. t istismar ilindən sonar əsas kapitalın dəyəri

$$V = P - \frac{P-S}{t} = P - at$$

olar. Sonuncu tənlik düz xətti müəyyən edir.

Əsas kapitalın sadə təkrar istehsalı (aşınmanın ödənilməsi) üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitinin toplanması məqsədilə müəssisələrdə amortizasiya fondu təsis edilir. Məhsul satışından, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən daxil olan gəlirlərdən hər rübdə bir dəfədən az

olmayaraq amortizasiya ayırmaları hesabına yaradılır. Amortizasiya fondunun iqtisadi təbiəti ikili xüsusiyyətə malikdir. Beləki, o, eyni zamanda əsas fondların itkilərinin bərpasına və genişləndirilməsinə yönəldilir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov T.Ə. Firmanın iqtisadiyyatı (dərslük). Bakı: Azərnəşr, 2009, 600 s.
2. Əhmədov B.S. “İnvestisiya” və “kapital” anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtisadi və makroiqtisadi yanaşmalar/ “Azərbaycanın vergi xəbərləri” jurnalı, Bakı: 2011, №1 s. 69-84.
3. Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması üçün yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə təlimat. Mühəsibat işi (normativ sənədlər toplusu), Bakı: Elm və həyat, 1998, səh 232 – 240.
4. Общий курс математики для экономистов. Под. ред. В. И. Ермакова. Москва инфор. - М. 2001 -575стр.

UOT 338.45

Aran iqtisadi rayonunda sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi

*Niftəliyev Nazim Fazil oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı*

Son dövrlər iqtisadi sahələr üzrə müəssisələrin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi və onların fəaliyyətində yeni innovativ texnologiyaların tətbiqi daha geniş yayılmaqdadır. Belə ki, müasir dövrdə biznes subyektlərinin fəaliyyət göstərdiyi şərait çoxlu sayda risklərin olması ilə xarakterizə edilir. Ona görə də iqtisadi sahələr üzrə müəssisələrin sabitliyinin cari səviyyəsini pozmadan yeni şəraitə və xarici mühitin dəyişikliyinə vaxtında reaksiya verməsi qabiliyyəti onun normal fəaliyyətinin əsas cəhətlərindən biridir. Digər tərəfdən müasir mərhələdə ölkədə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və onun dayanıqlığının təmin edilməsi məsələsi əsas strateji prioritetlərdən hesab edilir. Bu məsələnin uğurlu həlli iqtisadi inkişafın innovasiya yoluna keçilməsindən birbaşa asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasının ən böyük iqtisadi ərazisi olan Aran iqtisadi rayonunda iqtisadi sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi fəal innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini tələb edir ki, bu da uğur əldə edilməsinin mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir. İnnovasiya prosesinin tətbiqinin gücləndirilməsi müəssisənin iqtisadi artımının mühüm mənbəyidir. Satış bazarının, mal və xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin digər mühüm tərəflərinin inkişafı innovasiya fəallığı olmadan mümkün deyildir. Strateji planlaşdırma prosesində müəssisələr öz fəaliyyətinə təsir edən çoxlu sayda daxili və xarici mühit amillərini nəzərə almalıdırlar.

İnnovasiya strategiyası müəssisənin innovasiya potensialından daha səmərəli istifadə edilməsinə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün onun inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. Strateji alternativlərin seçilməsi həm müəssisənin daxili mühit ünsürlərinin tərkibindən, həm də xarici mühit amillərindən asılıdır. Ona görə də həm cari və mümkün dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir, həm də şirkətin mövqeyinə təhlükə yaradan, həm də onun fəaliyyəti üçün əlverişli olan amillər öyrənilir. İnnovasiya fəaliyyətinə yeni texnika və texnologiya, istehsalın təşkilinin yeni üsulları, marketinqin yeni formaları şəklində innovasiyalardan fəal istifadə prosesi kimi baxmaq lazımdır. Uğurlu innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı bazanın yaradılması və innovasiyalı inkişafın stimullaşdırılması strategiyasının seçilməsi müəssisənin innovasiya potensialını qiymətləndirilmədən və daimi monitorinq aparmadan mümkün deyildir [4]. Bu cür yanaşma müəssisənin innovasiya dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə hazırlığı əks etdirir.

Innovasiyanın həyat dövrü mərhələlərindən görüldüyü kimi biznes subyektinin innovasiya fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri elmi-tədqiqat və işləmələrin olmasıdır. Innovasiya fəaliyyəti biliklərin həcmnin artırılması və bu bilik ehtiyatlarından yeni təkliflərin işlənilib hazırlanmasında istifadə edilməsi məqsədilə müntəzəm əsasda həyata keçirilən yaradıcı prosesdir. Elmi-tədqiqat və işləmələrdən başqa innovasiya fəaliyyəti prosesində yeni, yaxud təkmilləşdirilmiş məhsul və xidmətlərin istehsalı, bu proseslərin kommersiyalaşdırılması üçün zəruri olan texniki, kommersiya və maliyyə fəaliyyətləri də həyata keçirilir.

Aran iqtisadi rayonunda innovasiya fəaliyyəti yeni, yaxud təkmilləşdirilmiş məhsullar işləyib hazırlamaq, bazara təklif etmək, yeni texnologiyalar işləyib hazırlamaq, yaxud tətbiq etmək, yeni istehsal proseslərini mənimsəmək, inzibati, kommersiya, sosial və digər xarakterli təşkilati-texniki qərarlar işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək yolu ilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətini həyata keçirərəkən onun məqsədmüvafiqliyi əsaslandırılır. Regionda yaradılan və hazırda inşası davam etdirilən Mingəçevir Sənaye Parkının, Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkının, Neftçala, Sabirabad, Hacıqabul sənaye məhəllələri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sənayenin inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, biznes və investisiya mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Bu siyasətə uyğun olaraq, hazırda ölkəmizin digər regionlarında da müasir infrastruktura malik sənaye parklarının və məhəllələrinin, yeni istehsal sahələrinin yaradılması işləri uğurla həyata keçirilir.

Son illər Aran iqtisadi rayonunun sənaye sahəsində əsas göstəricilər üzrə ciddi dəyişikliklər qeydə alınmışdır (Cədvəl 1). Bu da sənaye sahələrində müasir innovasiyaların tətbiqi sahəsində müəyyən geriləmələrin olması ilə bağlıdır.

Sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının yüksəldilməsi onların sabit inkişafının zəruri amilidir. Lakin innovasiya potensialının və bütövlükdə innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin dəqiq işlənilib hazırlanmış nəzəri, metodiki və praktiki bazasının olmaması bu istiqamətdə inkişafı çətinləşdirir.

Cədvəl 1.

Aran iqtisadi rayonu üzrə sənaye sektorunda əsas ümumi iqtisadi göstəricilər

Göstəricilər	2010	2013	2014	2015	2016
Məhsulun həcmi (cari qiymətlərlə), min. manat	629,3	858,9	963	881,9	1146,0
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı	367	323	321	329	329
Sənaye məhsulunda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə	64,1	60,9	55,5	45,7	58,4
Sənaye istehsal əsas fondlarının mövcudluğu (ilin sonuna, balan qiymətləri ilə), mln.manat	1699	2722	3273	3106	3856
Əsas kapitalla investisiyalar, min. manat	577381,9	1498170,9	1150465,5	1106503,0	808469,8

Mənbə: www.stat.gov.az/region

Innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi kompleks yanaşmanı tələb edən çoxtərəfli vəzifədir. Deməli, Aran iqtisadi rayonunda sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının inkişaf səviyyəsinin bazar mühitinin tələblərinə uyğun qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Innovasiya potensialını qiymətləndirərəkən innovasiya fəaliyyətinin cari səviyyəsinə diqqət yetirmək zəruridir.

Sənaye müəssisəsinin innovasiya potensialının cari səviyyəsinin uçotu inkişafın innovasiyalı strategiyasının işlənilib hazırlanmasının əsas amillərindən biridir. Bununla yanaşı innovasiya potensialının qiymətləndirilməsini həyata keçirərəkən metodikanın universallığına, istifadə edilən məlumatların obyektivliyinə, göstəricilər sistemində, müqayisə bazasının olmasına, innovasiya potensialının ierarxik strukturunu nəzərə alan integral göstəricilərin hesablanmasına diqqət yetirilməsi məqsəduyğundur [2].

Beləliklə, xarici və daxili mühit amillərinin təsiri altında formalaşan mürəkkəb sistem kimi Aran iqtisadi rayonunda sənaye sektoru üzrə müəssisələrin innovasiya potensialının mahiyyətinin, onun

qiymətləndirilməsinin, strateji inkişafda rolunun araşdırılmasına əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri formalaşdırmaq mümkündür:

- Müəssisənin fəaliyyəti və inkişaf etdirilməsi üçün müasir innovasiyaların tətbiqi zəruridir. Daha dəqiq desək üç dəyər - idarə oluna bilmə, innovasiyalılıq və inkişaf - eyni vaxtda olmalıdır. İnnovasiyalı inkişaf dedikdə bu dəyərləri digər üç kateqoriyaya - kreativlik vasitəsilə innovasiya, idarəolunan komanda və informasiya-kommunikasiya texnologiyaya dəyişmək olar [3]. Uğurun bu üç nöqtəsi innovasiyalı inkişafın əsasını təşkil edir və müəssisənin innovasiyalılığının tədqiqinin analitik modeli kimi çıxış edir.

- Sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsinin məqsədi onların rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına keçməsi imkanlarını təmin edən innovasiyalı inkişafın istiqamətlərini müəyyən etmək və xarici mühitin dəyişikliklərinə adekvat özlərinin sabitliyini və çevikliyini əhəmiyyətli şəkildə yüksəltməkdir. Ümumiyyətlə, sənaye müəssisələrinin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi aşağıdakıları müəyyənləşdirməyə imkan verir: müəssisənin innovasiya dəyişikliklərinə hazırlığı vəziyyətini adekvat qiymətləndirməyə, inkişaf meyillərini təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa, əsas üstünlükləri və zəif nöqtələri aşkar etməyə, bazarda müəssisənin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün innovasiyalı inkişafın formalaşdırılması üzrə tövsiyələri hazırlamağa, səmərəli idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün informasiya axınlarını yaratmağa və inkişaf etdirməyə və s [1].

- Sənaye müəssisələrində innovasiyalı inkişafı və onun səmərəliliyini qiymətləndirərkən tətbiq edilən innovasiyaların sayı, tədqiqat və işləmələrin maliyyələşdirilməsinin həcmi, kapital xərcləri, həyata keçirilən innovasiya layihələrinin ümumi dəyəri, innovasiya məhsullarının satışından daxilolmalar və xalis mənfəət, innovasiya prosesində məşğul olan heyətin sayı, müəssisədə qeydə alınmış patentlərin sayı, innovasiya məhsullarının satışının rentabelliği, tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin müəssisənin ümumi xərclərində xüsusi çəkisi, innovasiya məhsullarının satışından daxilolmaların müəssisənin ümumi gəlirlərində payı, innovasiya məhsullarının satışından mənfəətin müəssisənin xalis mənfəətində xüsusi çəkisi, innovasiya proseslərində məşğul olanların ümumi heyətdə payı, innovasiya layihələrinin xərcinin ödənilməsinin orta müddəti və s. kimi göstəricilərdən istifadə edilməsi də məqsədəuyğundur [2].

Dünya təsərrüfatının qloballaşdığı, rəqabət proseslərinin gücləndiyi bir şəraitdə sənaye sektoru üzrə innovasiyalı inkişaf rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsinin əsas resurslarından biri kimi çıxış edir. Biznes subyektlərinin, o cümlədən sənaye müəssisələrinin bütövlükdə innovasiyalı inkişafının və potensialının qiymətləndirilməsi rəqabət üstünlüyünün artırılmasına və investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə imkan verən mühüm vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova A. Azərbaycanca innovasiya potensialının təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 385 s.
2. İsmayılov A., Alıyev X. İnnovasiya əsaslı iqtisadi inkişaf və dövlət təşviqinin əhəmiyyəti, Journal of Qafqaz university, №2, Bakı.: Qafqaz, 2013, s. 231-240
3. Бабкина А.В. Инновационная экономика и промышленная политика региона (ЭКОПРОМ- 2016): труды международной научно- практической конференции / под ред. д-ра экон. наук, проф.. - СПб: Изд-во Политехн. ун-та, Москва., 2016, 59 с.
4. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность, М: Экзамен, 2001, 575 с.

Şirkətlərdə heyətin müasir işgüzar karyerasının planlaşdırılması məsələləri

Rəsulov Zaur Yusif oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı

XXI əsrin davam etdiyi müasir şəraitdə menecment və onunla əlaqədar global tendensiyalar şirkət və müəssisələrin inkişafı və idarə edilməsinin təkanverici amili kimi çıxış edir. Respublikamızda reallaşdırılan Strateji Yol Xəritəsi və bu çərçivədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar da şirkətlərə və onların idarə edilməsinə yeni tələblər irəli sürür. Bununla əlaqədar istər şirkətlərin top-menecerləri, istər şirkət daxilində müxtəlif səviyyə menecerləri, istərsə də menecerlə təbəçilikdə olanlar arasında münasibətlərin, işgüzar ünsiyyətin formalaşmasında, bir sözlə heyətin idarə olunmasında yeni meyillərə üstünlük vermək lazım gəlir.

Hazırda mütəxəssislərin karyera planlaşdırması heyətin idarə olunmasının, şirkətlərin kadr siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu gün karyera planlaşdırması sosial-əmək münasibətlərinin reallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinin, heyətin əmək məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin səmərəli mexanizmlərindən hesab olunur.

Karyera anlayışının istər keçmiş SSRİ dövlətlərində, istərsə də bu vaxtilə məkanın bir parçası olmuş Azərbaycanda XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində şirkətlərdə idarəetmə fəaliyyətinin menecment fəaliyyəti ilə əvəz olunması nəticəsində geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Hazırda isə karyera cəmiyyətin sosial sistemində vacib struktur vahidinə, inkişaf göstəricisinə çevrilməkdədir.

Menecment sahəsində istər yerli, istərsə də xarici mütəxəssislərin əsərlərinin öyrənilməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sadə səslənən karyera əslində mürəkkəb, çox aspektli anlayış olub, ciddi yanaşma tələb edir. İşgüzar karyera dedikdə, şəxsiyyətin hər hansı bir fəaliyyət sferasında davamlı olaraq irəliləməsi, vərdislərin, qabiliyyətlərin, peşə imkanlarının və fəaliyyətləri ilə bağlı olan mükafatlandırma ölçülərinin dəyişilməsi; bir dəfə seçilmiş fəaliyyət yolunda irəliləməsi; tanınmağa, şöhrətə və zənginləşməyə nail olması başa düşülür. Karyera, yalnız peşə (iş) üzrə irəliləmək deyildir. Karyera haqqında fəaliyyət, məşguliyyət növü kimi də danışmaq olar [1].

Göründüyü kimi, karyera anlayışına həm geniş, həm də dar mənada yanaşmaq olar. Geniş mənada karyera əsas fəaliyyət sferalarında insanın inkişaf mərhələlərinin ardıcılığıdır. Bu baxımdan karyeranı, həm xidməti irəliləyiş kimi, həm də fəaliyyət, məşguliyyət növü kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, top-menecerin karyerası, idmançı, hərbi karyerası, evdar qadın, tələbə karyerası və s. Dar mənada karyera, şəxsiyyətin əmək fəaliyyətində aktivliyi və dinamikliyi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, karyeranı – sistemin vəziyyətinin ardıcılığı, bir-birini əvəzləməsi prosesi, daha konkret desək, vəzifə ardıcılığı və əməkdaşların xidməti nərdivanla yuxarıya doğru irəliləməsi kimi qəbul etmək lazımdır [3].

Şirkətlərdə aparılan tədqiqatlar, təcrübələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, əməkdaşlar çox vaxt kollektivdə özlərinin perspektivlərini bilmirlər. Bu, əsasən menecerlərin heyətlə işi düzgün qurmadığından, şirkətdə karyera planlaşdırılmasının olmamasından irəli gəlir. İşgüzar karyeranın planlaşdırılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, işçinin işə qəbul olunması anından onun işdən azad olması nəzərdə tutulan anınadək işçinin vəzifələr və ya işçi yerləri sistemində planlı üfüqi və şaquli irəliləməsini təşkil etmək zəruridir. İşçi təkcə özünün qısamüddətli dövr üçün perspektivlərini deyil, həm də xidməti irəliləyiş üzrə hansı göstəricilərə nail olmağı bilməlidir [1]. Bundan başqa işçi ilə şirkət arasında müəyyən bağlılıq olmalıdır. İşçi dərk etməlidir ki, onun işgüzar karyerası həm də işlədiyi şirkətin gələcək inkişafından asılıdır. Rəhbərlər də öz növbəsində işçilərdən əmək məhsuldarlığı, keyfiyyət və səmərəliliyin yüksəldilməsini gözləyirsə, onda işçilərin işdən qovulmasına dair müəyyən zəmanət verməlidirlər [1].

Şirkətdə mütəxəssislərin karyerası onların özlərinin, eləcə də rəhbərlərin istəyindən də çox asılıdır. Əgər rəhbərlər öz əməkdaşlarının karyerasının vacibliyini dərk etmiş olurlarsa, şirkətin

inkişafı istiqamətində ciddi addım atmış olurlar. Məhz karyera planlaşdırması və onun idarə edilməsi şirkərə öz divarları arasında mütəxəssis yetişdirməyə imkan verir.

Karyera planlaşdırılması əməkdaşların (insan kapitalı), bütövlükdə isə şirkətin inkişafına edilmiş investisiya qoyuluşu kimi qəbul edilməli və nəzərdən keçirilməlidir. İlk baxışda karyera planlaşdırılması böyük vaxt və vəsait sərfinə səbəb olan və hazır mütəxəssisin cəlb edilməsinə nisbətən daha səmərəsiz proses kimi anlaşıla bilər. Lakin məsələnin daha dəqiq, detallı araşdırılması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, karyera planlaşdırılması tam şəkildə özünü ödəyir. Bir tərəfdən, eyni təşkilatda peşəkar yüksəlişin bütün mərhələlərini keçmiş əməkdaş həmin təşkiatın xüsusiyyətlərini, zəif və güclü tərəflərini daha yaxşı bilir. Məhz bu amil işçini daha məhsuldar edir. Digər tərəfdən, kənardan gələn mütəxəssisdən fərqli olaraq ona korporativ mədəniyyəti mənimsəmək və ona uyğunlaşmaq üçün müyyən vaxt tələb olunmur. O, artıq vahid tamın bir hissəsi kimi çıxış edir.

Əminliklə söyləmək olar ki, karyera planlaşdırması üç tərəfin qarşılıqlı təsiri altında formalaşır: işçi, rəhbər və heyətin idarə edilməsi (kadrlar) xidməti. Ən mühüm məsuliyyət isə işçinin üzərinə düşür. Məhz o, karyera planını həyata keçirir. Heyətin idarə edilməsi xidməti isə sadəcə bu karyeranın idarə edilməsi prosesini koordinasiya edir [4].

Karyera planlaşdırılması əməkdaşın işə qəbul edildiyi andan başlayır. Yeni əməkdaş təşkilatda inkişaf perspektivlərini, mümkün karyera yüksəlişini müəyyən etməlidir. Bunu karyera planlaşdırılmasının ilkin mərhələsi hesab etmək olar. Növbəti addım əməkdaşın karyerasının fərdi inkişaf planının tərtibi olmalıdır. Başqa sözlə, işçi karyera artımı zamanı tuta biləcək mövqeləri müəyyənləşdirməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, karyera üzrə hərəkət yalnız şaquli istiqamətdə deyil, həm də üfüqi istiqamətdə baş verir. Bu cür yerdəyişmələr zamanı əməkdaşın imkanları ilə iddialı olduğu vəzifəyə olan tələblər tutuşdurulur. Odur ki, karyera planı tərtib edilən zaman işçinin fərdi keyfiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Karyera planlaşdırılması zamanı bu planın reallaşdırılması və reallaşdırma üzərində etibarlı nəzarət mexanizminin tətbiqi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əgər bu tədbirlər sistemli xarakter alarsa əldə edilmiş nəticələr müəyyənləşdirməyə imkan verəcək ki, işçi cari vaxt ərzində nə dərəcədə müvəffəqiyyətli olmuşdur və onun gələcək karyerası baxımından hansı keyfiyyətlərinə üstünlük vermək lazımdır və ya əlavə olaraq hansı bilik və vərdislərə yiyələnəlməlidir.

Azərbaycan şirkətlərində işçilərin fərdi inkişaf planının hazırlanması baxımından görülən nümunəvi tədbirlər sırasında SOCAR-da həyata keçirilən tədbirləri göstərmək olar. Bel ki, SOCAR davamlı inkişaf prinsipini əsas götürərək insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində də innovativ həllərin tətbiqinə başlayıb. Pilot versiya şəklində SOCAR-ın bir sıra struktur bölmələrində tətbiq edilərək icrasına start verilən və şirkət üzrə, təxminən, rəhbər işçilər də daxil olmaqla, 51 min nəfəri əhatə edəcək “İnsan resursları funksiyasının transformasiya proqramı” layihəsi çərçivəsində, işçilərin hədəf, məqsəd, inkişaf etdirə biləcəkləri sahələr onlarla rəhbərlər arasında razılaşdırılmış və tərtib edilmiş Fərdi İnkişaf Planında (FİP) öz əksini tapır. Bu plana əsasən, səriştəliliyin qeyd edilməsi və müəyyən edilmiş dövrün yekununda müvafiq meyarlara görə qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur. Əməkdaşların fərdi hədəfləri müəssisənin və şirkətin hədəfləri ilə əlaqələndirilməklə yanaşı, fərdi inkişaf tədbirləri həyata keçirilir, işçilərin sistemli karyera inkişafı təmin edilir [2].

Görülən işlərin beynəlxalq standartlara cavab verəcək şəkildə tamamlanması nəzərdə tutulduğu üçün prosesə beynəlxalq məsləhətçi olan SAP şirkəti cəlb edilib. Layihənin 2016-2019-cu illər ərzində insan resursları proseslərinin proqram təminatı (SAP Human Capital Management) tətbiq etməklə, həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Proqram təminatının tətbiq edilməsi proseslərin şəffaflığını təmin etməyə yönəlib.

Ümumilikdə, layihə aşağıdakı 4 istiqaməti əhatə edir [2]:

Səriştəliliyin idarə edilməsi. Layihənin əsas məqsədi işçilərin bilik, bacarıq və davranışlarını şirkətin tələbləri səviyyəsində inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Qiymətləndirmə prosesində hər vəzifəyə uyğun olaraq SOCAR üzrə ümumilikdə 54 davranış səriştəliliyinin qiymətləndirilməsi planlaşdırılır.

Fəaliyyətin effektivliyi. Effektivliyin idarə edilməsi ilə hər bir işçi üçün konkret hədəflər müəyyən edilir və xidməti fəaliyyətin qiymətləndirməsi aparılır. Öz hədəflərinə çatmış işçilərin müxtəlif formalarda mükafatlandırılması da nəzərdə tutulur.

İşə qəbulun idarə edilməsi. Vacib vəzifələr müəyyən edilərək, həmin vəzifələrə davamçıların hazırlanması nəzərdə tutulur. Hər bir vəzifə üçün karyera inkişaf imkanları vəzifə standartlarında aydın təsvir edilib. Bundan başqa, işçilər arasında daha yüksək nəticələr göstərən əməkdaşların karyera imkanlarının da artırılması nəzərdə tutulur.

Təlim və inkişafın idarə edilməsi. Layihənin tətbiqi nəticəsində, işçilərin təlimə olan ehtiyacları daha peşəkar formada müəyyən edilir. Belə ki, xidməti fəaliyyəti və işçinin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, hər bir işçi üçün inkişaf proqramları hazırlanır.

Göründüyü kimi karyera planlaşdırılması və idarə edilməsi, şirkətdə heyətlə əlaqədar fəaliyyətin prioritet istiqamətlərindəndir. Əgər xarici şirkətlər bu işlərlə əvvəlcədən məşğuldurlarsa, yerli şirkətlər üçün bu sahə yenidir. Düzdür, karyera planlaşdırılması və idarə edilməsi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi şirkət tərəfindən vəsait tələb edən böyük əmək tutumlu fəaliyyətdir. Bununla belə, karyera planlaşdırılması şirkətə əmək bazarında rəqabət üstünlüyü vəd edir. Odur ki, bu sahəyə yönəldilmiş investisiya şirkətin stabil inkişafının və uğurlu sabahının təminatçısıdır.

Ədəbiyyat

1. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Bakı: Təhsil EİM, 2005
2. SOCAR. Davamlı inkişaf haqqında hesabat-2016. Bakı, 2017
3. Астахов Ю. В. Планирование деловой карьеры персонала как эффективная кадровая технология // Известия Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2013. Т. 13, вып. 2, с. 14–17
4. Ситёва С.С. Управление и планирование карьеры в вузе // Вестник Челябинского государственного университета. 2014. № 24 (353), с. 85–87

UOT 336.1;336.22

Sosial-iqtisadi inkişafda maliyyə ehtiyatlarının rolu

*Kərimova Mehriban Allahverən qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Məlumdur ki, iqtisadi münasibətlərin əsas təməli maliyyə münasibətləri olmuş və onunla birlikdə ayrılmaz surətdə inkişaf etmişdir. Hər bir ölkənin əsas məqsədi cəmiyyətdə maksimum dərəcədə sosial-iqtisadi sabitliyə nail olmaq, istər ölkə daxilində, istərsə də dünya miqyasında mövcud quruluşu möhkəmləndirməklə iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmaq, maliyyə ehtiyatlarına və onun səmərəli idarə olunmasına, bu sahədə müasir şəraitə uyğun olaraq yeni addımlar atmaqdan ibarətdir. Müstəqil dövlət olan respublikamız da məhz bu məqsədə nail olmaq üçün özünün müstəqil maliyyə sistemini, maliyyə siyasətini və maliyyə ehtiyatlarını müasir şəraitə uyğun formalaşdırır və təkmilləşdirir. Dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün maliyyə resurslarının olması zəruridir.

Dövlət maliyyə ehtiyatları dedikdə, təsərrüfat subyektləri kimi öz xərclərini ödəmək üçün dövlətin, eləcə də onun müəssisə, təşkilat və idarələrinin malik olduqları bütün pul vəsaiti fondlarının və daxilolmalarının məcmusu başa düşülür. Maliyyə ehtiyatları iki hissəyə bölünür: mərkəzləşdirilmiş (ümumdövlət maliyyəsi) və qeyri-mərkəzləşdirilmiş (müəssisə və təşkilatların maliyyəsi) maliyyə ehtiyatları. Bu iki bölmənin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti var. Məlumdur ki, dövlət maliyyə ehtiyatlarının həcminin müəyyən edilməsi, onun yaradılması mənbələri ilə hesablanır. ÜDM-un və MG-in bölüşdürülməsi prosesində maliyyə ehtiyatları yaradılır və zəruri

hallarda ona müraciət olunur. Makrosəviyyədə, yəni ümumdövlət səviyyəsində maliyyə resurslarının yaranmasının və formalaşmasının əsas mənbələrindən birincisi və ən əsası milli gəlirdir. Bilirik ki, milli gəlirin bir hissəsi müəssisədə formalaşır və onun sərəncamında qalır. Müəssisənin sərəncamında qalan milli gəlirin bir hissəsi ilə mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradılır ki, bu fondlardan da müəssisə istehsal məsrəflərinə istifadə edir.

İstehsal sferası kimi müəssisə və təşkilatların pul gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyi sayılır. Qeyd edək ki, maliyyə ehtiyatlarının həcmi həmişə milli gəlirdən çox olur. Çünki izafi məhsulun dəyəri və zəruri məhsulun dəyərinin bir hissəsindən başqa, maliyyə ehtiyatları həm də amortizasiya ayırmalarını özündə cəmləşdirir. Maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edən mənbələrdən biri də əsas istehsal fondlarının dəyərinin aşınması hesabına formalaşan amortizasiya fondudur. Amortizasiya ayırmaları və mənfəət istehsala qoyulmuş vəsaitlərin dövrünün nəticəsidir, bunlar birlikdə müəssisənin xüsusi maliyyə resursları adlanır.

Qeyd edək ki, mənfəət müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyidir. Ona görə ki, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və hər bir işçinin iqtisadi marağı mənfəətdə cəmləşir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəflərini mənfəət xarakterizə edir. Elə ona görə də, dövlət təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin artırılması üçün onlara hər cür şərait yaradır və qayğı göstərir. Təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin çox olması dövlətin də maliyyə ehtiyatlarının çoxalmasına, eləcə də maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Qeyd etdiklərimizdən başqa, dövlət sosial sığorta, əmlak və şəxsi sığorta fondları, müxtəlif büdcədən kənar fondlara müəssisələrin ayırmaları da, mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri hesab edilir.

Ümumdövlət (mərkəzləşdirilmiş) maliyyə resurslarının çox az bir hissəsi əhalidən daxilolmalar hesabına yaradılır. Yığılmış bu vəsaitlər əsasən dövlət büdcəsində, büdcədən kənar fondlarda, əmlak və şəxsi sığorta fondlarında cəmləşdirilir. Beləliklə, maliyyə ehtiyatlarının formalaşması mənbələrini ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, milli gəlir, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatların mənfəəti, amortizasiya və sığorta fondları maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbələridir. Maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında dövlətin əsas məqsədi resursların iqtisadiyyatın inkişafının əsas istiqamətlərinə yönəlməklə əhalinin sosial və maddi rifah halının yüksəldilməsinə şərait yaratmaqdır.

Müəssisə səviyyəsində isə maliyyə ehtiyatlarından məqsədli təyinatlı pul fondlarının yaradılmasına və digər müəssisələr qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə istifadə etməkdir. Müəssisə təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün maliyyə təminatına malik olmalıdır. Ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin və maliyyə ehtiyatlarının həcmi artırmaq üçün istehsal prosesinin səmərəliliyini yüksəltmək və onun həcmi genişləndirmək əsas şərtidir. Bununla cəmiyyət üzvlərinin tələbatının tam dolğun ödənilməsinə nail olmaq olar. Bunun üçün beynəlxalq təcrübələrə müraciət olunur və onlardan ən səmərəli olanları ölkə iqtisadiyyatına da tətbiq olunur.

Qeyd etdik ki, müəssisənin xüsusi vəsaitləri və cəlb edilmiş vəsaitləri hesabına müəssisənin maliyyə resursları formalaşır ki, bunun da əsasında mənfəət durur. Müəssisənin xüsusi maliyyə resursları həm mənfəət, həm də amortizasiya ayırmalarıdır. Mənfəətlə yanaşı müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının digər mənbələri də mövcuddur. Müəssisə xüsusi vəsaitlərdən başqa, borc alınmış maliyyə resurslarını, məsələn, uzunmüddətli bank kreditləri, başqa müəssisələrin vəsaitləri, istiqrazları cəlb edir. Bu borc alınmış vəsaitlərin geri ödənilməsinin də əsas mənbəyi müəssisənin mənfəətidir. Ümumiyyətlə, müəssisələrdə maliyyə resurslarının təşkilinin ümumi prinsipiəri vardır. İlk əvvəl müəssisədə maliyyə resursları xüsusi vəsait, cəlb edilmiş vəsait və subsidiya hesabına formalaşır. Müəssisənin təsis edildiyi anda, yəni nizamnamə kapitalı yarandığı vaxt xüsusi maliyyə resurslarının formalaşması baş verir. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ilk növbədə, müvafiq maliyyə təminatı olmalıdır. Maliyyə resurslarının əsas mənbələrindən biri ilkin kapitaldır.

Məlumdur ki, ilkin kapital təsisçilərin payları hesabına formalaşır və nizamnamə kapitalı formasını alır. Müəssisənin təşkilati-hüquqi formalarından asılı olaraq nizamnamə kapitalı yaranır. Nizamnamə kapitalının vəsaiti əsas və dövriyyə vəsaitlərinin alınmasına yönəldilir ki, istehsal-

təsərrüfat fəaliyyəti baş versin. Əsas vəsaitlər kimi müəssisənin balansına daxil olan əsas fondlar onun maddi-texniki bazasını təşkil edir. Əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət iştirak edir, öz natural formasını dəyişmədən, dəyərini hissə-hissə istehsal olunmuş məhsulun üzərinə keçirir. Aşınmış hissə, əsas fondların bütün xidməti müddəti ərzində amortizasiya ayırmaları şəklində yığılır. Müəssisənin öz maliyyə resursları içərisində amortizasiya ayırmaları başlıca yer tutur.

Qeyd etdik ki, maliyyə ehtiyatlarının yaranması və formalaşmasında amortizasiya ayırmaları böyük rola malikdir. Ona görə ki, amortizasiya ayırmaları istifadə anınadək müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini yaradan mənbələrdən ən önəmlisidir. Çünki, amortizasiya ayırmaları fasiləsiz xarakter daşıyır. Belə aydın olur ki, dövlət maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının ilkin və əsas mənbəyi müəssisədən başlayır. Maliyyə ehtiyatlarının günü-gündən artırılması və ona diqqətin mərkəzində milli iqtisadiyyatının səmərəli və sürətli inkişafına nail olmaq, nəzərdə tutulmuş Dövlət Proqramlarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirməkdir. Bütün bu məsələlərin yaxın gələcəkdə reallaşdırılması, maliyyə ehtiyatlarının çoxaldılmasına bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Bağirov D.A., Həsənlı M.X. Maliyyə. Bakı, 2011
2. Xankişiyyəv B.A. Maliyyə nəzarəti. Bakı, 2012
3. Novruzov N. A., Hüseynov X.Ə. Maliyyə. Bakı, 2007

UOT 339.9

Qloballaşma proseslərində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi

*Əliyeva Təranə Əsman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər prosesində milli təhlükəsizliyin və milli maraqların qorunması respublikamızın strateji məqsədlərindən biridir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərmişdir ki, mürəkkəb və ziddiyətli qloballaşma prosesləri milli səviyyədə tənzim olunmanı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin onun tələblərinə uyğun idarə olunmasını tələb edir. Qloballaşmanın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmiş ölkələri sərt rəqabət mübarizəsinə cəlb edir. Buna müvafiq olaraq, milli iqtisadiyyatın qlobal mühitə təhlükəsiz və səmərəli uyğunlaşması dövlətlər qarşısında duran əsas və önəmli vəzifələrdən hesab olunur.

Qloballaşma şəraitində mikroiqtisadi tənzimləmə ilə yanaşı beynəlxalq işçi qüvvəsi, məhsul, xidmət və kapital axınlarına müdaxilə etmək zərurəti yaranır. Bununla əlaqədar olaraq isə dövlətlər daxili problemlərlə yanaşı nəzarətdənçixma təhlükəsi doğuran transmilli qüvvələrlə mübarizə aparmağa məcbur olurlar.

Hər bir dövlət transmilli qüvvələri vergiqoyma, iqtisadiyyatın tənzim-lənməsində və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində öz nəzarətinə tabe etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri üçün beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri qloballaşma prosesində daha çox fayda kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatına yeni inteqrasiya etmiş ölkələr də bu proseslərdə iştirak etmək məcburiyyətində olsalar da belə iştirakda çox maraqlıdırlar. Çünki, qloballaşma şəraitdə hər hansı bir dövlət xarici bazarlardan təcrid olunarsa, son nəticədə onun iqtisadi inkişafı da geriləyər.

Qloballaşma prosesində müxtəlif ölkələrin maraqları ziddiyyətlidir. Bütün dövlətlərdə dünya bazarlarına, maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları eyni deyildir. Dünya bazarında öz mövqeyini tutan və inkişaf etmiş dövlətlər bu imkanlardan daha çox, digərləri isə az faydalanır, bəzən isə ziyana düşür.

Beynəlxalq araşdırmalar onu da göstərir ki, müasir şəraitdə milli bazarlar xarici təsirlərə məruz qalır. Qloballaşma prosesləri inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrində iqtisadiyyatın idarə olunmasında vəziyyətlərinin pisləşməsinə səbəb olur.

Qloballaşma şəraitində ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı çox vacib hesab olunur. Məlumdur ki, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı bir tərəfdən dünya bazarının tələbləri ilə, digər tərəfdən də bu ölkənin beynəlxalq standartlara uyğun rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmət istehsal edə bilməsi bacarığı ilə müəyyən edilir. Aydın ki, məhsul istehsalçıları və satıcıları müstəqil milli təsərrüfat subyektləridirlər.

Qloballaşma şəraitində istehsalçılar öz məhsulları üçün daxili bazarlara nisbətən daha tutumlu xarici bazarlar axtarırlar. Milli sərhədlərdən kənara çıxan zaman isə istehsalçı üçün dünya bazarı qiymətləri ilə satılan məhsulun rentabelliğini təmin edən istehsal xərclərinin səviyyəsi əsas meyar hesab olunur. Müstəqil istehsalçılar həmin beynəlxalq meyara meyl edirlər və əgər həmin məhsullar ona mənfəət gətirirsə, onlar dünya bazarlarına çıxırlar. İdxalatçılar da əməliyyatların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq eyni qaydada hərəkət edirlər.

Hər bir dövlətlərin beynəlxalq arenada mövqeyi onun dünya bazarındakı rəqabət mübarizəsi ilə müəyyən edilir. Bu rəqabət mübarizəsində milli dövlətlərin, xüsusən gənc ölkələrin rolu müxtəlifdir. Onlar bu mübarizədə güclü dövlətlərin nəzarəti altında olan böyük inhisarlar ilə qarşılaşırlar. Qlobal prosesləri tənzimləyən beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatları da belə inhisarların nəzarəti altında olurlar. İnkişafa doğru gedən yol çox çətin və çoxpilləlidir. Hər bir dövlət öz potensialından və düzgün qurulmuş xarici-iqtisadi siyasəti ilə bu yola doğru irəliləməyə çalışır.

İqtisadi müstəqillik qazanmış Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutmağa başlamışdır. Qısa bir müddət ərzində xarici ölkələrin bir çoxuna nümunə olan bu uğurlu fəaliyyət ölkəmizin milli maraqlarının qorunması sahəsində gördüyü irimiqyaslı işlərin nəticəsidir. Keçdiyi inkişaf yolunda dövlətin milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu daha da artmışdır.

Milli iqtisadiyyatın idarə olunmasında, maliyyə sektorunda, ətraf mühitin qorunmasında və həmçinin, inhisarların fəaliyyətini əhatə edən tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında, elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasında, daxili sahibkarlar üçün əlverişli mühitin formalaşdırılmasında, işçi qüvvəsi və xarici kapital axınının tənzimlənməsində dövlətin rolu artmışdır.

Müasir global inteqrasiya prosesində iqtisadiyyatın inkişafı dəstəklənməli, mövcud problemlərin daha da dərinləşməməsi və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməlidir. Müstəqil Azərbaycan dövləti dünya ölkələri ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərini bu prinsiplər əsasında tənzimləyir. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya zamanı milli iqtisadiyyatda yaranan bir sıra sosial-iqtisadi problemlər məhz dövlət tənzimləmələrindən istifadə etməklə həll olunur.

Azərbaycan dövləti öz siyasətini uzunmüddətli, perspektiv maraqlara uyğun qurmuşdur. Respublikamız bu gün özünü dünya miqyasında müstəqil dövlət kimi təqdim edə bilib, müstəqil siyasət aparan ölkə kimi tanınır. Bunun özəyində isə güclü siyasi iradə və xalq-iqtidar birliyi dayanır.

Azərbaycanın dünya ölkələri ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətləri öz müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, milli təhlükəsizliyini qorumaq prinsipləri əsasında daha da genişləndirməyə maraqlıdır. Xüsusən də inkişaf etmiş ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmanın vacib elementidir. Dövlətimiz beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması əsasında bu əlaqələrin miqyasını genişləndirmək üçün uzunmüddətli və perspektiv layihələrin həyata keçirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Nəzərdə tutulmuş prioritet istiqamətlərin həyata keçirilməsi və dövlətimizin apardığı uğurlu xarici siyasəti əsasında xalqımızın xoşbəxt və təhlükəsiz gələcəyi təmin olunacaq, beynəlxalq arenada respublikanın mövqeyi möhkəmlənəcək və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulması üçün ən vacib ölkəyə çevrilməsinə nail olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov M.M. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin basılıca istiqamətləri. Bakı, 2011
2. Ələkbərov Ə.H., Əliyev M.Ə., Məmmədov S.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 2010
3. Мировая экономика и международные экономические отношения. Под.ред Р.И. Касбулатова. Москва, 2006
4. Международные экономические отношения. Под.ред Б.Е.Рыбалкина. Москва, 2006

UOT 338.43

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının tənzimlənməsi istiqamətləri

Rəhimova Mələhət Firqət qızı
Mingəcevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin doktorantı

Aqrar sahə ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri kimi cəmiyyətin yaşaması üçün əvəz olunmaz əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahə, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsi əhalinin ərzaq məhsullarına artmaqda olan tələbatını və bir sıra sənaye sahələrinin (yeyinti və yüngül sənayenin) xammala olan ehtiyaclarını ödəyir. Ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrinin inkişafı aqrar sahənin səviyyəsindən müəyyən dərəcədə asılıdır. Odur ki, iqtisadiyyatın bu sahəsi həm də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin və əhalinin ehtiyaclarını ödəyən vacib mənbə hesab olunur. Ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı mənşəli başqa məhsullar respublikada istehlak şeylərinə olan tələbatın təxminən dördü üç hissəsini ödəyir. 2016-cı ildə respublika iqtisadiyyatının sahələrində çalışan işçilərin 46,7 faizi bu vacib sahədə çalışaraq ümumi daxili məhsulun 5,6 faizi vermişdir. Ölkə üzrə ümumi məhsul istehsalında aqrar sahə, onun tərkib hissəsi olan kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın sahələri arasında mühüm yer tutur. Kənd təsərrüfatı mənşəli məhsullara tələbat artdıqca onların istehsalı və emalı, saxlanması və daşınması, satışı ilə məşğul olan sahələr şəbəkəsi genişlənir və təkmilləşir. Hazırda yeyinti sənaye müəssisələrinin xammal-material ehtiyaclarının 80 faizdən çoxu yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına təmin olunur.

Aqrar iqtisadiyyat aqrar sahədə iqtisadi münasibətlər sistemini, sahənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla iqtisadi tənzimləmə mexanizmini, məhsul istehsalı və xidmətlərin səmərəliliyini öyrənən bir elmdir. Aqrar iqtisadiyyat torpaq və təbii şəraitdən istifadəni, kənd təsərrüfatının bioloji amillərini (bitkilərin, heyvanların inkişafını, bioloji prosesləri), iqtisadi rayonların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, təsərrüfatçılığın müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarının inkişafının, tələbatın ödənilməsinin yaxşılaşdırılmasını qarşıya qoyur.

Müasir şəraitdə aqrar sahənin iqtisadiyyatının metodoloji əsasları aqrar sahədə məhsuldar qüvvələrin sürətlə inkişafını təmin edə bilən iqtisadi mexanizmin ahəngdar işinin və buna təminat verə biləcək təşkilati quruluşunu yaratmaq yolunun nəzəri və əsaslandırılmış məsələlərini özündə əks etdirir. Yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun gələn əmtəə-pul münasibətləri, dəyər qanununu və digər iqtisadi qanunların üstünlüklərindən istifadə etməklə əsas iqtisadi qanununun tələblərinə müvafiq mövcud potensiallardan cəmiyyətin xeyrinə istifadə edilməsi bütövlükdə aqrar sahənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər işlənib hazırlanmasına zəmin yaradır. Respublikanın aqrar sahəsində iqtisadi mexanizmi daha da təkmilləşdirmək məqsədilə iqtisadiyyatın bazar münasibətləri, yeni təsərrüfat formaları baxımından öyrənilməsi belə tədbirlərdəndir.

Bununla əlaqədar aqrar sahə ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının zəruri şərti kimi daha da möhkəmləndirilməsi, istehsalın və sahibkarlığın inkişafı məqsədilə yeni iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və aqrar siyasətin prioritet istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Məhz bu amillər

aqrar sahənin iqtisadiyyatı elminin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- cəmiyyətin inkişafı və vəzifələrin miqyasına uyğun iqtisadi mexanizmin daha da təkmilləşdirilməsi və onun bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması;

- aqrar sahədə islahatların həyata keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının təmin edilməsi;

- aqrar bölmədə mütərəqqi metodlardan istifadə etmək və aqrar bazanın formalaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirməklə, məhsul istehsalının artırılmasının potensial imkanlarından daha səmərəli istifadə edilməsi;

- aqrar sahənin iqtisadiyyatı sahəsində inkişaf etmiş bazar ölkələrinin təcrübəsinin nəticələrini ümumiləşdirmək və onlardan ölkəmizin aqrar bölməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə edilməsi və yayılmasına kömək edilməsi;

- kənd təsərrüfatının və onunla bağlı sahələrin sabit inkişafının təmin edilməsi, məhsul istehsalı, saxlanması, emalı və satışı prosesinin yeni prinsiplər əsasında təşkil edilməsi;

- aqrar sahədə ayrı-ayrı istehsal sahələrinin xə xidmətlərin inkişafının təmin edilməsi, aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

- aqrar sahədə idarəetmə sistemi, onun forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi idarəetmə metodlarına üstünlük verilməsi;

- aqrar sahənin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi, aqrarlıq və digər xidmətlərin göstərilməsinin yaxşılaşdırılması;

- istehsal və sosial infrastrukturunu yenidən qurulması problemlərinin həll edilməsinə lazımı istiqamət verilməsi;

- aqrar sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi və sahənin intensiv inkişafının təmin edilməsi;

- aqrar sahədə ehtiyatlardan səmərəli istifadə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiya qorunması;

- regionların resurs potensialından səmərəli istifadə etmək, emal müəssisələrini xammal regionlarına yaxınlaşdırmaq yolu ilə məşğulluq probleminin yaxşılaşdırılması və sair.

Aqrar sahənin iqtisadiyyatı elmi həmçinin iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin potensial imkanlarının xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və iqtisadi-sosial inkişafının möhkəmləndirilməsində öz nəzəri-metodoloji ümumiləşdirilmələri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının aqrar siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə əməli köməklik göstərməlidir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra aqrar sahədə iqtisadiyyatın formalaşması, sahibkarlığın inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün aqrar siyasətin prioritetlərini müəyyən etdi və bir sıra islahatlar həyata keçirildi.

Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq mövcud potensialından, torpaq ehtiyatlarından və müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə etməklə istehsalın artırılmasını məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına ölkə əhalisini zəruri kənd təsərrüfatı məhsulları, sənayenin xammalla təmin etməyə istiqamətləndirilmiş hüquqi bazaya söykənmiş, elmi cəhətdən əsaslandırılmış siyasət durur.

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf etdirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tərkib hissəsi olmaqla, iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsini, idarəetmənin və təsərrüfat fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Dövlətin aqrar siyasəti kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın formalaşması, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı və tənzimlənməsi istiqamətlərinə yönəldilmişdir.

Aqrar sahədə baş vermiş dəyişikliklər, xüsusən yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması, sahibkarlığın inkişafı və mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi müasir inkişafın konkret şəraitinə uyğun real sosial-iqtisadi poseslərin nəzərə alınmasını və kənd təsərrüfatı ilə bağlı sahələrin inkişafında bir sıra vəzifələrin həlinə kompleks yanaşılması, ehtiyatlardan maksimum istifadəyə əlverişli şərait yaradılması tələbini qarşıya qoyur.

Aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi və ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması üçün səmərəli fəaliyyət mexanizmləri yaradılmalı, sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu mexanizmlər təkmilləşdirilməsi davam etdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild səh.596
2. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2015
3. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016
4. www.stat.com.az
5. www.stat.gov.az

UOT 338.1; 330.34/.35; 338.26/.28; 338.12

Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsində inkluziv artımın rolu

Rzayev Rafail Zeynal oğlu
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dünya birliyində iqtisadi inkişafa can atmanın meydana çıxardığı qlobal problemlərə diqqət artmağa başladı ki, bu diqqət “davamlı inkişaf” konsepsiyasının yaranmasına səbəb oldu.

Termin kimi “davamlı inkişaf” ilk dəfə 1983-cü ildə xüsusi olaraq yaradılmış “Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Komissiya”nın hazırladığı hesabatda, komissiyanın rəhbəri Qru Xarlem Bruntland tərəfindən işlədildi.

Davamlı inkişaf modeli adlanan yeni inkişaf modelinə keçid mövcudluğunu qoruyub saxlamağa və gələcək inkişafa can atan dünya birliyinin təbii reaksiyası idi. Bəşəriyyət özünün artan tələbatı ilə təbiəti dağıtmadan bu tələbatı ödəmək imkanlarının yoxluğu arasındakı ziddiyyətlə qarşılaşmışdı. Nəticədə sosial iqtisadi inkişaf qlobal ekofəlakətə aparan, nəinki gələcək nəsillərin mühüm həyati tələbatlarının ödənilməsinə, hətta onların mövcudluğunu təhlükə altında qoyan bir istiqamətdə gedirdi.

1992-ci il BMT-nin Rio De Janeyroda keçirilən “Ətraf mühit üzrə Konfransı”nın əsas sənədlərindən olan ”XXI əsrin gündəliyi”-ndə belə bir fikir qeyd olunurdu ki, bəzi iqtisadçılar “ənənəvi iqtisadi artım” anlayışını şübhə altına alırlar və bəşəriyyətin dəyişən tələblərinə cavab verən istehsal və istehlak sxemləri axtarmaq lazımdır.

Davamlı inkişaf konsepsiyası davamlı inkişafa əsasən üç nöqteyi nəzərin – iqtisadi, sosial və ekoloji nöqteyi nəzərlərin birləşməsinin nəticəsi olaraq yaranıb. Buna əsasən də davamlı inkişaf konsepsiyası çox hallarda davamlı inkişafın üç aspektli konsepsiyası da adlanır. Son dövrlərdə davamlı inkişafın dördüncü aspektini- təşkilati idarəetmə aspektini də vurğulayırlar.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi aspektinin əsasını gəlirə Con Hiks tərəfindən verilən tərif, məcmu gəlirin maksimal axını prinsipi təşkil edir.

Davamlı inkişafın sosial komponenti insana, sosial və mədəni sistemlərin stabilliyinin qorunub saxlanmasına, o cümlədən, insanlar arasında dağıdıcı konfliktlərin azaldılmasına yönəlib. Bu yanaşmanın mühüm aspekti nemətlərin ədalətli bölüşdürülməsidir.

Məhz sosial problemlərin aradan qaldırılması mühümlüyü son nəticədə davamlı inkişaf konsepsiyasının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu konsepsiyasının əsas komponentlərindən biri olan sosial komponentlərinin inkişafının nəticəsi mövcud və gələcək nəsillərin haqqlarının qorunması kimi əsas ideya oldu.

Davamlı inkişafın mühüm komponentlərindən biri də ekoloji komponentdir. Ekoloji nöqteyi-nəzərdən davamlı inkişaf təbii sistemlərin bioloji və fiziki tamlığını təmin etməlidir.

Bu gün bütün ölkələrin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri iqtisadi artımın təmin edilməsidir. Bu isə həmişə mühitin çirklənməsi və deqradasiyası, təbii resursların tükənməsi, biosferanın tarazlığının pozulması ilə əlaqədardır və iqlim dəyişikliklərinə, insanların sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olmaqla gələcək inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu, o deməkdir ki, insanların rifahının yüksəldilməsi kimi mühüm məsələnin həlli zəruri həyat keyfiyyətini təmin edə bilmir.

2000-ci ilin sentyabrında 185 ölkənin dövlət və hökumət başçılarından ibarət BMT Baş Assambleyasının 55-ci sessiyasında BMT Baş Assambleyasının 8 sentyabr 55/2 sayılı qətnaməsi ilə “BMT Minilliyin Bəyannaməsi” qəbul olundu. Bu bəyannamədə minilliyin inkişaf məqsədləri əks olunub. Minilliyin İnkişaf Məqsədləri aşağıdakılardır:

1. İfrat yoxsulluğun və aclığın aradan qaldırılması.
2. Ümumi təhsil imkanlarının genişləndirilməsi.
3. Qadın və kişilər arasında bərabərliyin yaradılması və qadınların hüquqlarının genişləndirilməsi.
4. Uşaq ölümünün qarşısının alınması.
5. Anılığın mühafizəsinin yaxşılaşdırılması.
6. HIV/AIDS, maliyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə.
7. Ekoloji davamlılığın qorunması.
8. İnkişaf məqsədli qlobal əməkdaşlığın formalaşması.

2012-ci il “Rio+20” sammitində minilliyin inkişaf məqsədlərinin uğurları etiraf olunmaqla ölkələr davamlı inkişaf sahəsində kompleks məqsədlərin işlənməsi üçün “Bizim istədiyimiz gələcək” adlanan yekun sənəddə açıq tərkibli işçi qrup yaratmaq haqda razılığa gəldilər. Bir ildən çox müddət ərzində intensiv işləyən işçi qrup on yeddi konkret məqsəd və bununla əlaqədar 169 vəzifə müəyyənləşdirdi.

Sənəddə əks olunmuş məqsədlərə “Minilliyin inkişaf məqsədləri”ndə nəzərdə tutulan məqsədlərin məntiqi davamı kimi baxıla bilər. Sənəddə əks olunmuş davamlı inkişafın məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Səfalətin bütün formalarının hər yerdə ləğv olunması.
2. Aclığın aradan qaldırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin artırılması, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına kömək göstərilməsi.
3. Sağlam həyat tərzinin yüksəldilməsi və hamı üçün bütün yaşlarda rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi.
4. Hamı üçün keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi və hamı üçün yaşadığı sürədə tədris imkanlarının təşviq olunması.
5. Gender bərabərliyinin təmin olunması və qadınların, qızların hüquq və imkanlarının genişləndirilməsi.
6. Hər kəs üçün su ehtiyatlarının mövcudluğu və onlardan səmərəli istifadənin və təmizliyin təmin edilməsi.
7. Hamı üçün etibarlı, ucuz, davamlı və müasir enerji təhizatının rahat istifadəsinin təmin edilməsi.
8. Davamlı iqtisadi artıma, hər kəs üçün məhsuldar məşğulluq və layiqli işin təmin olunmasına köməklik göstərilməsi.
9. Davamlı sənayeləşdirməyə yardım edilməsi, innovasiyalara dəstək.
10. Ölkələr daxilində və ölkələr arasında balanslaşdırılmanın yaradılması.
11. Şəhərləri, yaşayış məntəqələrini həyat qabiliyyətli, davamlı və təhlükəsiz hala gətirmək.
12. İstehsal və istehlakın səmərəli modellərinin təmin olunması.
13. İqlim dəyişikliyi və onun nəticələri ilə mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi.
14. Davamlı inkişaf görə təbii su mənbələrindən (dənizlərdən okeanlardan) istifadə və onların qorunması.
15. Quruda ekosistemlərin qorunması, onlardan rəşional istifadə olunmasına köməklik göstərilməsi, meşələrdən səmərəli istifadə, səhrələşmənin qarşısının alınması, tükənən resurslardan rəşional istifadə.
16. Davamlı inkişafa görə azad cəmiyyətin yaradılması üçün imkanların genişləndirilməsi hər kəs üçün ədalət məhkəməsinə çıxış üçün şəraitin yaradılması.
17. Davamlı inkişafı təmin etmək üçün vasitələrinin gücləndirilməsi və davamlı inkişaf üçün tərəfdaşlıq sistemlərinin işinin fəallaşdırılması.

Sənəddən görüldüyü kimi, davamlı inkişafın məqsədləri Minilliyin inkişaf məqsədlərindən fərqlidir. Bu əhəmiyyətli fərq sənədin kompleks xarakteri ilə bağlıdır. Bu sənəddə inkişafa yardım konsepsiyası dəyişib. Qəbul olunmuş sənədin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, o, üçüncü dünya ölkələri kimi inkişaf etmiş ölkələrə də aiddir. Biz Minilliyin İnkişaf Məqsədləri ilə 2015 –ci ildə qəbul edilmiş “Bizim dünyamızı dəyişən 2030-cu ilə qədər davamlı inkişaf gündəliyi” sənədindəki məqsədləri müqayisə etsək görərik ki, 2015 illərdə inklüzivliyin əhəmiyyəti daha çox artıb. Ümumiyyətlə, XXI əsrdə inklüziv artım davamlı inkişafa nail olunmasının mühüm şərti kimi götürülməyə başlanıb. Inklüziv artım dedikdə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin faydalana bildiyi

artım başa düşülür. Belə ki, Minilliyin İnkişaf məqsədlərinin az bir hissəsi inkluziv artımla əlaqəlidir, 2015-ci ildəki sənəddə əks olunan məqsədlərin çoxu inkluziv artımla bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində ölkəmizdə davamlı iqtisadi artıma əsasən iqtisadiyyatın inkluzivliyini, rəqabət qabiliyyətliyini və sosial rifahın əvvəllikindən daha da artırılması üçün təsirli tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

2025-ci ildən sonra yoxsulluq probleminin həlli üçün iki yanaşma nəzərdə tutulur: zəruri miqdarda yeni iş yerlərinin açılması; əməkhaqqı və digər gəlirlərin artırılması, zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilməyən insanlara ünvanlı sosial yardım. Yoxsulların sayının azadılması, minimum əməkhaqqı artırılaraq orta əməkhaqqının 60 faizinə çatdırılacaq.

Səhiyyə sferasına ayrılan vəsaitlər ümumi daxii məhsulda payının artımı müşahidə olunacaq və ayrılan vəsaitlərin səmərəli, effektiv istifadəsi üçün mexanizmlər yaradılacaq. Səhiyyənin texniki və maddi bazasının inkişafı üçün tibb müəssisələrinin təmiri, tikintisi və onların müasir avadanlıqlarla təchizatı həyata keçiriləcək, bununla yanaşı səhiyyə sferası ilə bağlı olan proqramlar və planlar davamlı şəkildə həyata keçiriləcək.

Təhsil sistemində dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə və idarəetmə səlahiyyətləri və funksiyalarının beynəlxalq təcrübəyə uyğun müəyyənləşdirilməsi, onların fəaliyyətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün mexanizmlərin yaradılması nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Daron Acemoglu and James Robinson -Why nations fail - Crown Business-2012
2. Jonathan Davies-Conservation and Sustainable Development: Linking Practice and Policy-IDRC 2012.
3. Sisay Asefa-The Economics of Sustainable Development - Western Michigan University, 2005 .
4. Joseph H. Hulse -Sustainable Development at Risk , 2007.
5. William M. Lafferty; James Meadowcroft -Implementing Sustainable Development: Strategies and Initiatives in High Consumption Societies -Oxford University Press, 2000.

UOT 336; 336.11

Xarici investisiyalardan istifadənin prioritet istiqamətləri və onun proqnozlaşdırılması

*Hüseynova Ruhiyyə Adil qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ölkələrarası iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin dərinləşməsi həm qlobal, həm də milli iqtisadi maraqlar, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadiyyatda mövcud olan ixtisaslaşma, dəyişən iqtisadi konyunktura ilə baş verən proseslərlə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan müstəqil qazandıqdan sonra ölkənin dərin iqtisadi böhrandan çıxması, iqtisadi dinamikanın sabitləşməsi və gələcək inkişafının təmin edilməsi zərurəti külli miqdarda investisiya qoyuluşları tələb edirdi. Azərbaycanda 1994-cü ildən ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi nəticəsində bağlanmış “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra ölkəmizə xarici investisiyaların yeni axını başlamışdır. “Əsrin müqaviləsi” Bakını dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevirdi. Respublikamızda xarici investisiyalardan istifadənin xüsusi bir modeli formalaşmışdır ki, bu da daha çox ölkənin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən, aparılan investisiya siyasətinin məqsədlərindən, ölkədə aparılan makro və mikro siyasətin elementlərindən asılı olaraq reallaşmışdır. Ölkədə aparılan investisiya siyasətinin məqsədlərinə uyğun olaraq investisiya prosesinin inkişafına dövlət təsirinin gücləndirilməsi məqsədilə investisiya layihələrinə dövlət zəmanətlərinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Məhz Azərbaycanda xarici investisiyalardan istifadənin xüsusi formalaşmış

modelinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun investisiya sığrayışı fonunda formalaşmasıdır. Respublikada aparılan investisiya siyasətinin aşağıdakı mühüm istiqamətlərini göstərmək olar: rəqabət qabiliyyətli investisiya resursları bazarını təşkil etmək; investisiyaları daha çox iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafına yönəltmək; xarici investisiyalar hesabına iqtisadiyyatın strateji sahələrinin dinamik inkişafını təmin etmək; mərkəzləşdirilmiş qaydada maliyyələşdirməni məhdudlaşdırmaqla; investisiyalardan əsasən ümumdövlət obyektlərinin maliyyələşdirilməsində istifadə etmək, özəl sektorun, mənzil tikintisi və həmçinin digər sosial təyinatlı layihələrin icra olunması üçün əhalidən vəsaitlərin toplanmasını genişləndirmək və həmin vəsaitlərdən səmərəli istifadə etmək; investisiya sığortası üzrə təkmil sistemin yaradılması və onun daimi təkmilləşdirilməsi; xarici, sərfəli mənbələrdən optimal variantlarla maksimum dərəcədə investisiyalar cəlb etmək; investisiyanın strukturunda xarici investisiyaya nisbətən daxili investisiyanın artımını stimullaşdırmaq; investisiya tsiklinin qısaldılmasını təmin etmək.

Xarici investisiyalardan istifadənin Azərbaycan modelinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, ölkəmizdə xarici və daxili investisiya resurslarının səfərbər edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması üçün milli proqram işlənib hazırlanmış və uğurla həyata keçirilməkdədir. Bu proqramda xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsinin prinsip, qayda və mexanizmləri öz əksini tapmış, paralel olaraq investisiyanın prioritet istiqamətləri üzrə əməkdaşlıq və səmərəlilik formaları göstərilmişdir. Azərbaycana qoyulmuş xarici investisiyalar hesabına ölkədə neft, qaz, energetika, metallurgiya, maşınqayırma, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələr geniş inkişafı ölkənin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətidir.

Bu və ya digər investisiya layihəsinin hansı ölkədə reallaşdırılmasından asılı olmayaraq o səmərəlilik baxımından yoxlanılır və qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə üçün istifadə edilən ölçü və meyarlar həm təcrübə, həm də metodoloji baxımdan fərqlidirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda formalaşan mövqelərə əsasən metodoloji baxımdan investisiya layihələrini aşağıdakı səmərəlilik göstəriciləri əsasında qiymətləndirirlər: 1) büdcə səmərəliliyi; 2) iqtisadi səmərəlilik; 3) kommertiya (maliyyə) səmərəliliyi.

İnvestisiya layihəsinin büdcə səmərəliliyi dedikdə layihənin müvafiq büdcələrin gəlir və xərclərinə təsir nəticəsi başa düşülür. Büdcə səmərəsi o deməkdir ki, layihə həyata keçirildikdə onun nəticəsində əldə edilən vəsait həmin layihənin həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərcləri üstələsin. İnvestisiya layihəsinin iqtisadi səmərəliliyi dedikdə layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar iştirakçıların birbaşa maliyyə maraqlarında nəzərdə tutulan ölçülərdən kənara çıxan və dəyər dəyişikliklərini nəzərdə tutan əlavə məsrəfləri başa düşülür. Belə əsrəflər iştirakçılar tərəfindən həyata keçirilir. Onlara ilkin, cari və ləğv etmə məsrəfləri ayırd edilir.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların səmərəli istifadə olunması xüsusi əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Xarici investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətləri və proqnozlaşdırılması məsələlərinə baxaq.

İnvestisiya qoyuluşlarının və onlardan səmərəli istifadə olunmasının iqtisadi sistemlərinin inkişafında müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, investisiya qoyuluşlarının düzgün proqnozlaşdırılmasına xüsusi önəm verilir. Proqnozlaşdırma nəinki investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması yollarının tapılmasının və habelə investisiyanın idarə olunmasının mühüm elementlərindən biridir. Xarici investisiya qoyuluşlarının proqnozlaşdırılmasının köməyi ilə bu fəaliyyət növünün maliyyə-iqtisadi göstəriciləri əsasında onun perspektivlərini, inkişaf istiqamətlərini və həmçinin əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsi vasitələrinin əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün olur.

Proqnozların tərtib olunması dünya təcrübəsində qəbul edilən mütərəqqi üsuldur. Eyni zamanda bu üsul istənilən fəaliyyət növü üçün həm faydalı, həm də perspektivlidir. Eyni zamanda xarici investisiya qoyuluşları üzrə proqnozların tərtib edilməsi zamanı nəzərə alınmalı çoxsaylı amillər vardır ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar: investisiyaların yaranma mənbələri; ölkədəki makroiqtisadi vəziyyət; investisiya fəaliyyətinin normativ- hüquqi təminatının səviyyəsi; layihənin səmərəlilik səviyyəsi; layihənin reallaşdırıldığı sahənin inkişaf perspektivləri; tərəfdaşın etibarlıq səviyyəsi; strukturda menecmentin təşkili səviyyəsi.

Qloballaşmanın mühüm elementlərindən biri də ölkələr arasında geniş miqyasda aparılan investisiya əməliyyatlarıdır. Bu əməliyyatların uğurlu, səmərəli tətbiq olunması onun nəzəri aspektlərinin geniş, əhatəli surətdə öyrənilməsindən, təhlil edilməsindən, təcrübi həyatda düzgün həyata keçirilməsindən asılıdır. Xarici investisiyaların mahiyyət və məzmununun düzgün müəyyənləşdirilməsi, hər bir ölkədə investisiya bazarının milli, yerli xüsusiyyətlərinin düzgün nəzərə alınmaqla təşkil olunması ən vacib məsələlərdəndir.

Xarici investisiyalardan istifadənin mühüm elementləri həm xarici, həm də daxili amillərdən asılı olur ki, burada da əsas, üstünlük daxili amillərə aiddir. Ölkədə investisiya fəaliyyətinin təşkili üçün tələb olunan mühitin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Həmin mühitin çoxsaylı amillərin təsiri ilə formalaşmasıdır ki, onları bir çox qruplarda birləşdirmək olar. Investisiya mühitini formalaşdıran amillər ayrı-ayrı qruplara aid edilsə də, onların hər biri arasında elə üzvi bağlılıq vardır ki, onlardan biri olmadan digəri mövcud ola bilmir.

Birbaşa xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatında əsas rol oynayan bir çox iqtisadi göstəricilərin birbaşa artmasına, yüksəlməsinə, dinamikasına səbəb olur. Bu, ümumi daxili məhsulun artımı, məşğulluq probleminin həll olunması, kapital axınlarının artımı nəticəsində pul dövriyyəsinin yaxşılaşması, ölkəyə xarici valyuta axınının artması və sairidir. Bu göstəricilərin dinamikası onlardan asılı olan digər iqtisadi göstəricilərin də artımına səbəb olur.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi Azərbaycanı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaşa çevirmiş, inteqrasiya proseslərinin fəal üzvü olmaq etibarilə ölkənin geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan xarici investorların cəlb olunması üçün ölkədə münbit şərait yaratmış, onların fəaliyyətinin səmərəli nəticələnməsi üçün zəruri tədbirlər görmüşdür. Bunun nəticəsində ölkəyə xarici investisiya axını daim artmışdır.

Xarici investisiyalardan istifadənin qiymətləndirilməsi onun səmərəliliyi səviyyəsi ilə ölçülür. Investisiya layihəsinin büdcə səmərəliliyi layihənin büdcələrin gəlir və xərclərinə təsir nəticəsi kimi hesablanır. Büdcə səmərəsi o deməkdir ki, layihə həyata keçirildikdə onun nəticəsində əldə edilən vəsait həmin layihənin həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərcləri üstələsin. Investisiya layihəsinin iqtisadi səmərəliliyi dedikdə layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar iştirakçıların birbaşa maliyyə maraqlarında nəzərdə tutulan ölçülərdən kənara çıxan və dəyər dəyişikliklərini nəzərdə tutan əlavə məsrəflərə qənaət edilməsi başa düşülür. Belə məsrəflər iştirakçılar tərəfindən həyata keçirilir. Onlara ilkin (kapitalyaratma investisiyaları), cari və ləğv etmə məsrəfləri aid edilir.

Hal-hazırda xarici investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasının prioritet istiqamətləri və mütərəqqi meyilləri, eyni zamanda onu doğuran xeyli sayda səbəbləri vardır. Xarici investisiyalardan istifadə nəticəsində yaranan mühüm meyillərdən biri də bu növ investisiya qoyuluşları ilə məşğul olan transmilli şirkətlərin, korporasiyaların yaranmasıdır. Transmilli korporasiyaların yaradılması və onun vasitəsilə dünya enerji bazarına çıxışının təmin edilməsi həm ölkənin geosiyasi əhəmiyyətini artırır, həm də onun özünün geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirərək xaricdən asılılığını azaldır. Qeyd edilməlidir ki, bağlanmış yeni neft kontraktları uyğun şərtlərlə ölkəmizə daha çox gəlir gətirəcək və digər qeyri-neft sahələrinin inkişafına da öz təsirini edəcəkdir.

Xarici investisiya qoyuluşlarının iqtisadi sistemlərin inkişafındakı rolunun artırılması, onlardan səmərəli istifadə olunması üçün investisiya qoyuluşlarının düzgün proqnozlaşdırılmalıdır. Proqnozlaşdırma xarici investisiyanın idarə olunmasının mühüm elementlərindən biri olmaqla bu fəaliyyət növünün maliyyə iqtisadi göstəriciləri üzrə gələcək perspektivlərinin əvvəlcədən müəyyən edilməsinə, inkişaf istiqamətlərinin və həmçinin əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsi vasitələrinin müəyyən edilməsinə kömək edir. Proqnozların tərtib olunması dünya təcrübəsində qəbul edilən mütərəqqi üsul olmaqla yanaşı bu üsul istənilən fəaliyyət növü üçün həm faydalı, həm də perspektivlidir.

Ədəbiyyat

1. Bağirov F.D. Investisiya anlayışı və mahiyyəti. Bakı, 2015, s.120-126
2. Bağirov F.D. Xarici investisiyalardan səmərəli istifadənin prioritetləri. Azərbaycanın aqrar elmi jurnalı, №3 (238), Bakı – 2015, s.159-163

3. Bağırov F.D. Azərbaycanda xarici investisiyalardan istifadənin tarixi aspektləri. AMEA-nın xəbərləri – İqtisadiyyat seriyası, elmi-praktiki jurnal, Bakı, 2015 (2), s.75-81

UOT 658.152/.153

Sənaye sektorunda əsas fondların qiymətləndirilməsi istiqamətləri

*Namazova Aynur Məhəmməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı*

Hazırda qloballaşma proseslərinin və dinamik beynəlxalq rəqabətin sürətləndiyi və müasir informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dövrdə hər bir ölkənin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri, xüsusi çəkisi ölkənin malik olduğu sənaye potensialının səmərəli istifadə səviyyəsinin vəziyyətindən asılıdır. Qeyd edək ki, hal-hazırda respublikamızın qarşısına qoyulan prioritet məsələlərdən biri də dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq və orada özünəməxsus yer tutmaqdır. Bu isə, ilk növbədə, ölkəmizdəki mövcud sənaye potensialından düzgün və səmərəli istifadəni zəruri edir.

Sənaye müəssisələrində əsas istehsal fondlarının tərkib və dinamikasını təhlil edərkən müəssisə üzrə cəmi istehsal fondlarının aktiv hissəsi ilə passiv hissəsi arasındakı nisbəti, ayrı-ayrı qrupların strukturunu və hər bir qrupun xüsusi çəkisinin hesabat dövründəki dəyişməsinə müəyyənləşdirib onu qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə iştirak edir, öz natural formasını saxlayır və dəyərini istehsal olunan məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirən əmək vasitələrinin dəyərlə ifadə olunmuş forması kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında mövcud qaydaya əsasən, dəyəri 500 manatdan yuxarı və ömür müddəti 1 ildən çox olan istehsal-texniki təyinatlı əmək vasitələrinin dəyəri əsas fondlara, dəyəri 500 manatdan və ömür müddəti isə 1 ildən az olanlar isə dövriyyə fondlarına aid edilir ki, bu da uçot sisteminin sadələşdirilməsi ilə əlaqədardır. Dəyəri 500 manatdan az olan və ömür müddəti 1 ildən çox olan istehsal vasitələrinin əsas fondlar kimi uçotunun aparılması əmək tutumludur və uçot işini xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

İstehsal əsas fondları həm natural, həm də dəyər ölçüsündə uçota alınır və planlaşdırılır. İstehsal əsas fondlarının natural göstəricilərlə qiymətləndirilməsi istehsal prosesinin texnoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır və istehsal müəssisələrində əsas fondların texniki tərkibini, istehsal gücünü müəyyənləşdirmək, istehsal gücündən istifadəni yüksəltməyə dair tapşırıqları, yolları müəyyən etmək, avadanlıq balansını tərtib etmək, habelə investisiyanın və yeni maşın və avadanlıqların tətbiqi hesabına istehsalını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Əsas fondların dəyər ifadəsində uçota alınması və planlaşdırılması isə müəssisənin istehsal əsas fondlarının köhnəlməsini müəyyən etmək və amortizasiyanı hesablamaq, dinamikasını uçota almaq və onların geniş təkrar istehsalını planlaşdırmaq, habelə məhsulun maya dəyərini və müəssisələrin rentabelliyini müəyyən etmək məqsədilə aparılır. Müəssisənin böyük miqdarda və müxtəlif əmək vasitələrindən ibarət olan əsas fondlarının təkrar istehsalının planlaşdırılması ancaq dəyər ifadəsində aparıla bilər.

Əsas fondların uzun müddət işləməsi, tədricən köhnəlməsi və bu müddətdə təkrar istehsal şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq əsas fondlar - onların hərəkətinə nəzarət məqsədilə ilkin, bərpa və qalıt dəyəri ilə qiymətləndirilir. Əsas fondların ilkin dəyəri onların istehsalı, əldə edilməsi, alınması, gətirilməsi, quraşdırılması ilə əlaqədar olan xərclərin məcmusunu nəzərdə tutulur. Müəssisənin əsas fondlarının uçotu onların ilkin dəyəri ilə aparılır. Müxtəlif dövrlərdə avadanlığın qiyməti və tikintinin dəyəri dəyişir və buna görə də bu qiymətləndirmə metodu əsas fondların dəyişmə dinamikası barədə dəqiq müqayisə aparılacaq məlumat almağa imkan vermir. Bunu aradan

qaldırmaq üçün bərpa dəyərdən istifadə olunur ki, bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə yeni istehsal şəraitində (cari ildə) əsas fondların təkrar istehsal dəyərini (yəni müasir dəyərini) ifadə edir. İstehsal əsas fondlarının bərpa dəyəri ilkin dəyər ilə mənəvi aşınmanın dəyər formasında ifadə olunmuş kəmiyyəti arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Yeni istehsal əsas fondlarının istifadəyə verilməsi anında onların ilkin dəyəri və bərpa dəyəri üst-üstə düşür. Lakin zaman keçdikcə mənəvi köhnəlmə və inflyasiya ilə əlaqədar olaraq ilkin dəyər dəyişir, çünki istehsal şəraitinin özü dəyişir. Qiymətləndirmənin bu metodu ilkin dəyər üzrə qiymətləndirmədə şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar qeyd edilən çatışmazlığı aradan qaldırır. Lakin əsas fondların bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirilməsi xeyli əmək tutumludur, vəsait və vaxt tələb edir. Ona görə də, əsas fondların bərpa dəyərində görə yenidən qiymətləndirilməsi vaxtaşırı aparılır. Köhnəlmə nəzərə alınmaqla ilkin və ya bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə, başqa sözlə, qalıq dəyəri ilə qiymətləndirmə əsas fondların hələ məhsulun üzərinə keçirilməyən, başqa sözlə, onun amortizasiya olunmamış dəyərini əks etdirir. Əsas fondların qalıq dəyərində görə qiymətləndirilməsində məqsəd onun istehsal prosesi zamanı hələ məhsul üzərinə keçirmədiyi dəyərin həcmi, başqa sözlə, həmin məqam üçün faktiki dəyərini müəyyən etməkdir. Qalıq dəyəri əsas fondun ilkin və həm də bərpa dəyərində görə hesablanı bilər. Əsas fondların göstərilən metodlardan hər biri ilə qiymətləndirilməsi müəyyən praktiki əhəmiyyətə malikdir. İlkin dəyər ilə qiymətləndirmə əsas fondların yaradılmasına çəkilən xərclərin ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçündür və amortizasiya ayırmalarının kəmiyyətini müəyyən etməyin əsasıdır. Köhnəlmə nəzərə alınmaqla ilkin dəyər ilə qiymətləndirmə əsas fondların köhnəlmə dərəcəsini bilməyə və hələ məhsulun üzərinə keçirilməyən dəyərin kəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Bərpa dəyəri ilə qiymətləndirmə əsas fondların həcm dinamikasını və müasir şəraitdə onların təkrar istehsalının dəyərini səciyyələndirir. Nəhayət, köhnəlmə nəzərə alınmaqla bərpa dəyəri ilə qiymətləndirmə mövcud əsas fondların faktiki dəyərini müəyyənləşdirmək, habelə ayrı-ayrı müəssisələrin əsas fondlarının həcmələrini müqayisə etmək üçün çox əhəmiyyətli bir göstəricidir.

Əsas fondların sturukturunun təhlili aktiv və passiv əsas istehsal fondlarının xüsusi çəkisini və onların hesabat dövrü ərzində dəyişilməsi istiqamətlərini təyin etməyə imkan verir.

İstehsal təyinatlı əsas fondların aktiv hissəsinə texnoloji proseslərdə istifadə olunan ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, istehsal və təsərrüfat inventarları, çoxillik əkmələr aiddir. Aktiv hissə məhsul istehsalı prosesində bilavasitə məmulat istehsalına təsir göstərməklə istehsalın miqyaslarını təyin edir. Passiv hissəyə isə binalar və qurğuları daxil edirlər. Məhsulun istehsalının keyfiyyətinə, həcminə təsir göstərməyən və aktiv əsas istehsal fondların normal işləməsinə kömək edən fondlar isə passiv fondlar adlanır.

Əsas fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin artırılması müəssisənin texniki avadanlıqlarla təchizini və istehsal gücünün, fondveriminin yüksəldilməsi imkanlarının artmasını xarakterizə edir. Müəssisə texniki avadanlıqlarla yaxşı təchiz olunduğu hallarda belə, əgər normal əmək şəraiti yoxdursa, bu xəstəlik, zədələnmə və kədr axını hallarının çoxalmasına, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Ona görə də əsas fondların passiv hissəsinin də artırılması və sturukturunun yaxşılaşdırılması vacibdir. Qeyd edək ki, müəssisənin digər sahələrinin də əsas istehsal fondlarına və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlarına malik olması məqsədə uyğun sayılır. Çünki həmin əsas fondlar müəssisə işçilərinə xidmət edən xidmət sferasının genişlənməsinə, onların rifah halının yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Bu isə istehsalın effektivliyinin artmasına təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov A.T. Firmanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2009
2. library.unec.edu.az/images/pdf

Mingəçevir bələdiyyəsinin maliyyə təminatında yerli vergitutmanın rolu

Məmmədli Vüqar Əhməd oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dissertantı

Bələdiyyə büdcələri yerli vergitutma (yerli vergi və ödənişlərin yığılımı) əsasında formalaşır. Yerli vergilərə: fiziki şəxslərdən alınan torpaq və əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi və bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi aiddir. Yerli vergilərin toplanması bələdiyyələrə verilən vəzifələrdəndir ki, həmin vergi növləri bütün bələdiyyələrdə tətbiq edilir. Yəni bu vergilərin ödəyiciləri bələdiyyə əhalisidir.

Vergitutma dedikdə ölkə ərazisində vergilərin müəyyən edilməsi və vergi ödəyicilərindən toplanmasının forma və üsulları başa düşülür. Respublikamızda vergilərin müəyyən edilməsi və tutulması Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Vergi Məcəlləsinə əsasən vergitutma ümumi, bərabər və ədalətli olmalıdır. Vergitutma əsasında formalaşan vergi sistemi iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən zaman cərcivəsində formalaşır. Bu mənada vergi sistemi adı altında hər hansı bir dövlətdə toplanan vergilər və məcburi ödəmələrin məcmusu, eləcə də onların təşkili quruluşu, toplanmasının forma və üsulları yeni vergitutma formaları başa düşülür.

Vergitutma dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin vergilərin nizamlanması ilə əlaqədar malik olduqları səlahiyyətləri, vergilərə nəzarəti əhatə edir. Bu o deməkdir ki, vergitutma qanunverici normalara əsaslanaraq inkişaf edir.

“Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatı ilə bağlı şərtlərindən biridə onların maliyyə vəsaitlərinin heç olmazsa bir hissəsinin yerli vergi və yığımlardan təşkil olunması, həmçinin yerli vergilərin dərəcələrinin yerli özünüidarə orqanları tərəfindən qanunla göstərilən hədudlarda müəyyənləşdirmək səlahiyyətinin olmasıdır [2]. Yəni bələdiyyələrə yerli vergi ayırmaqla onlara vergitutma sahəsində səlahiyyətlər verilmişdir. Müxtəlif yollarla vergilərin bölüşdürülməsində məqsəd yerli orqanlarda təşəbbüskarlıq yaratmaqdır. Vergilərin bölüşdürülməsində əsas məqsəd ərazinin maliyyə ehtiyaclarını təmin etməkdir. Həmçinin müəyyən edilmiş verginin hansı səviyyədə daha səmərəli olması nəzərə alınmaqla bələdiyyələrin xüsusi gəlirlərini formalaşdırmaqdır. Dünya təcrübəsində vergitutma bazası ölkə üzrə bərabər paylanan vergilər yerli vergilərə aid edilir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda yerli büdcələrin vergi gəlirlərinin formalaşmasının tədqiqi zamanı 2 sual yaranır: hansı vergilər tamamilə yerli səviyyəyə verilməli, yəni hansı vergiləri yerli vergi hesab etməli və digər vergiləri bələdiyyələrin xeyrinə hansı nisbətdə ayırmalı. Hal hazırda aşağı büdcələri vergi gəlirləri ilə təmin etməyin bir necə üsulu məlumdur: [5]

- fiksə edilmiş; bu üsulla “bir vergi-bir büdcə” prinsipinə əsasən ayrı-ayrı vergilər büdcələr üzrə bərkidilir;

- cəmlənmiş; bu üsulla vergi dərəcələri büdcələr üzrə fərqli olur (eyni vergi növü üzrə). Qanunla vergi dərəcələri ayrılmaqla, bələdiyyələrə icazə verilir ki, xüsusi üstəlik dərəcə və ya azalma tətbiq etsinlər. Bəzi ədəbiyyatlarda bu üsulu vergi bazasından birgə istifadə üsulu adlandırırlar.

- normativ; bu üsulla yığılan vergi məbləğindən norma əsasında aşağı büdcələrdə saxlanılır.

Vergitutmaya dair elmi ədəbiyyatlarda yerli özünüidarə ilə yuxarı orqanlar arasında səlahiyyətlərin bölgüsünün bir sıra prinsipləri müəyyən edilmişdir. Səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılması vergitutma bazasının mobilliyindən asılıdır. Yəni baza daha cox mobil olduqda yuxarı səviyyədə vergi alınmalıdır. Bu onunla şərtlənir ki, mobil bazalar bir ərazidən başqa əraziyə hərəkət edə bilər. Bu prinsipə əsasən mülkiyyətdən (daşınmaz əmlaklardan) vergitutma məqsədli olaraq yerli orqanlara həvalə edilir.

Digər bir prinsip səlahiyyətlərin bölgüsünün vergitutma bazasının bərabər yerləşməsindən asılılığıdır. Əgər vergitutma bazası qeyri-bərabər yerləşsə yuxarı orqanlara təhkim edilir və ya əksinə. Vergi daxilolmaları iqtisadi fəaliyyətdən daha cox asılı olduqda yuxarı büdcələrə, əksinə

baza sabit olduğda yerli büdcələrə təhkim edilir. Deməli vergi bazası ölkənin iqtisadi siyasətindən asılıdırsa həmin vergini daha uyğun büdcə səviyyəsinə təhkim etmək lazımdır.

1948-ci ildə yaradılmış Mingəçevir şəhəri, 1954-cü ildə respublika tabeli şəhər statusu almışdır. 12 Dekabr 1999-cu ildə yaradılmış Mingəçevir bələdiyyəsi bütün şəhər ərazisini əhatə edir. Mingəçevir bələdiyyəsi qanunvericiliyə əsasən öz iclasında formalaşdırdığı daimi və müvəqqəti komissiyalar vasitəsi ilə işlərini həyata keçirir. Şəhər ərazisində 96 məhəllə komitəsi vasitəsilə məhəllənin problemləri müəyyənləşdirilir.

Mingəçevir bələdiyyəsində yerli vergi və ödənişlərin hesablanmasına nəzarət bələdiyyənin vergi xidməti orqanı tərəfindən icra edilir. Yerli vergi və ödənişlərin ödəmə və yığım qaydaları, vergi nəzarətinin forma və metodları, məsuliyyət tədbirləri “Bələdiyyələrin vergi xidməti haqqında” Əsasnamə ilə müəyyən edilir [4]. Son illərdə bələdiyyədə vergitutma sahəsində ciddi işlər görülmüşdür. Belə ki, son 7 ilin statistik rəqəmlərinə diqqət yetirsək görürük ki, büdcənin gəlirləri 15% artmışdır. Aşağıdakı cədvəldə 2011-2017-ci illər üzrə Mingəçevir bələdiyyəsinin gəlirləri əks edilmişdir.

2011-2017-ci illər üzrə Mingəçevir bələdiyyəsinin gəlirləri (manatla)

No	Gəlirlər	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	Fiziki şəxslərdən əmlak vergisi	-	-	-	5658	13969	14711	18310
2	Fiziki şəxslərdən torpaq vergisi	3258	4158	3842	6702	7277	14224	11949
3	Mədən vergisi	22950	29435	34084	29315	24300	13150	19600
4	Bələdiyyə əmlakının özəlləşməsi	120885	41646	52405	161090	3360	54353	41896
5	Bələdiyyə əmlakının icarəsi	64043	69861	73208	94863	122099	119700	131580
6	Digər yerli ödənişlər	4974	2644	2784	3047	4475	9777	11763
7	Bələdiyyə fəaliyyəti	14710	16518	11648	15560	17987	19938	24404
8	Dotasiya	140000	190000	180000	140000	155000	170000	170000
	Cəmi:	370820	354262	357971	456235	348467	415853	429502

Mənbə: www.mingechevire-belediyye.az

Təhlil göstərir ki, fiziki şəxslərdən Əmlak vergisinin vergi bazasının müəyyən edilməsində çətinliklərlə üzləşən digər bələdiyyələr kimi Mingəçevir bələdiyyəsində 2011-2013-cü illərdə bu vergini tətbiq edə bilməmişdir [2]. 20.06.2014-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Əmlak vergisinin hesablanma qaydasının dəyişməsi [4], həmçinin fiziki şəxslərin qeyri-yaşayış sahələrinin vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı olaraq 2014-cü illə müqayisədə 2017-ci ildə Əmlak vergisi 3.2 dəfə artmışdır. Torpaq vergisinin yığımını 2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə 3.6 dəfə artmışdır. Təhlil aparılan dövrdə Mədən vergisinin 15% azalmasının səbəbi bələdiyyənin vergi xidmətindən asılı deyil. Çünki bu vergi ərazidə tikinti işləri ilə bağlıdır. 2016-cı ildə Respublikada xüsusilə Aran iqtisadi zonasında tikinti işlərinin azalması ilə əlaqədar olaraq həmin il (2016-cı il) 2011-ci illə müqayisədə Mədən vergisinin yığımını 43% azalmışdır. Şifahi sorğu əsasında qeyd edə bilərik ki, mədən vergisinin yığımını üzrə bələdiyyələrin əsas problemi çıxarılan faydalı qazıntıların miqdarının düzgün müəyyən edə bilməmələridir. Belə ki, vergi orqanları istənilən vergi ödəyiciləri kimi mədən

vergisi ödəyicilərində də xronometraj qaydası ilə müşahidə aparmaqla onların satış dövriyyələrini müəyyən edə bilirlər. Belə səlahiyyətlərin bələdiyyə vergi orqanlarında verilməsi daha məqsədəuyğundur [3].

Digər yerli ödənişlərə reklam ödənişi, avtomobil dayanacaqlarına görə ödəniş və mehmanxana ödənişi aid edilmişdir ki, onların məbləği 2.3 dəfə artmışdır. Sevindirici haldır ki, 2011-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə əmlakın icarəsindən bələdiyyə gəlirləri 2 dəfə, digər fəaliyyətdən gəlirləri isə 1.6 dəfə artmışdır. Belə ki, bələdiyyələrə ayrılan yerli ödənişlərin bir hissəsi onların iqtisadi fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Mingəçevir bələdiyyəsi mülkiyyətində olan əmlakları o cümlədən torpaqları icarəyə verir, stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlər üçün xüsusi yerlər ayırmaqla, bu ərazilərdən ödəniş əldə edir. Bu fəaliyyətdən daxilolmalarda yerli ödəniş olmaqla bələdiyyə büdcəsinə toplanır.

Təhlil aparılmış dövrdə “2012-2016-cı illər üzrə Mingəçevir Bələdiyyəsinin Strateji planına” uyğun ciddi işlər görülmüşdür. Plana uyğun olaraq əhalinin maarifləndirilməsi yüksək səviyyədə təşkil olunmuş, vergi işi avtomatlaşdırılmış, bələdiyyənin internet sahifəsi (www.mingechevir-belediyye.az) yaradılmışdır. Sadaladıqlarımızın hər biri vergitutmaya birbaşa təsir edən amillərdir. Ancaq nəzərə almalıyıq ki, vergi daxilolmalarının artırılmasının digər yoluda bələdiyyə sahibkarlığının inkişafıdır. Hesab edirik ki, bələdiyyələr ilk növbədə az sərmayə tələb edən sahələrdə öz güclərini sınamalıdırlar. 2015-ci ildən başlayaraq bir sıra bələdiyyələr ərazi əhalisinin işlə təmini və bələdiyyə sifarişlərinin icra edilməsi məqsədilə hüquqi şəxslər təsis etmişlər. Dünya təcrübəsində bələdiyyələrin iqtisadi münasibətlərinin bir hissəsini bələdiyyə müəssisələrinin yaradılması və bələdiyyə sifarişlərinin yerinə yetirilməsi təşkil edir. Bələdiyyə müəssisələri həm dövlət büdcəsinə həm də yerli büdcələrə vergiləri ödəməklə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması və sosial proqramların dəstəklənməsində fəal iştirak edir. Müəssisənin başlıca vəzifəsi mülkiyyətçinin maraqlarını təmin etməkdir ki, bu işlər bələdiyyələrin marağındadır.

Ədəbiyyat

1. “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 25.12.2001-ci il tarixli Qanunu

2. Məmmədli V.Ə. “Fiziki şəxslərdən əmlak vergisinin təkmilləşdirilməsi hesabına yerli özünüidarəetmənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması”. Azərbaycanın vergi jurnalı. Bakı: 2016. №3, s. 131-142.

3. Мамедли В.А. “Особенности промыслового налога на строительные материалы местного значения”. Экономика и предпринимательство. №1, 2018 год. Ст.1283-1286. г.р. Москва.

4. “Bələdiyyələrin vergi xidməti orqanı haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 17 iyun 2003-cü il tarixli, 478-İİQ sayılı Qanunu.

5. Коровкин В. В. “Основы теории налогообложения”, учебное пособие, М.: Экономистъ, 2006. - 576 с:

UOT 338; 658

Qloballaşma şəraitində kooperasiyalaşmanın üstünlükləri

*Xəlilova Xəyalə Qəmbər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti mükəmməl doktorantı*

Kooperasiyalaşma – müəyyən bir məhsulun birgə istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr arasındakı uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri formasıdır. Müəssisələr arasındakı kooperasiya əlaqələri uzun dövrü – konkret məhsulun istehsalı dövrünü əhatə edir. Müəyyən bir mürəkkəb məhsulun istehsalında birgə iştirak edən müəssisələr onu tamamlayan əsas müəssisənin xüsusi

tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərilir. Kooperasiya qaydası ilə məhsul göndərən müəssisələr son məhsulun hazırlanması üçün zəruri olan müxtəlif məmulatları özlərinin istehsal proqramlarına daxil edirlər. Bəzi hallarda kooperasiya heç bir asılılığı olmayan, lakin onu müəssisələrdən birinin sərbəst istehsal güclərindən daha tam istifadə etmək məqsədilə öz aralarında təşkil edən, ixtisaslaşmış müəssisələr arasında əlaqələr yaratmaqla həyata keçirilir. Bu zaman kooperasiyalaşma qısamüddətli olur və məhsul alan müəssisə öz istehsal gücündəki “zəif yeri” ləğv etdikdən sonra kooperasiya əlaqəsindən çıxır [3].

Kooperasiyalaşma məhsul istehsalı prosesində biri digərinin tamamlayan qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr üzərində dayanır. Müasir şəraitdə ölkələr müştərək müəssisələr yaradaraq birgə fəaliyyət göstərilir. Bu birgə fəaliyyətə hər hansı məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələr təkan verir. Bütün bunlar kooperasiyalaşmağa gətirib çıxarır. Ölkələrarası, regionlararası iqtisadi əlaqələr kooperasiya vasitəsilə həyata keçirilir. Elmin inkişafı üzrə də birgə şəkildə kooperasiyalaşma baş verir. Yəni kooperasiyalaşma müəyyən formalarda həyata keçirilir:

- Kooperasiya vasitəsilə istehsal olunmuş məhsulların satışı dövründə əməkdaşlıq edilməsi. Bu forma kooperasiyalaşmada əməkdaşlıq edən tərəflər məhsulun daha qısa müddətə və sərfəli qiymətə satılmasında maraqlı olurlar.

- İstehsal və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq edilməsi. Burada işə inşaat və quraşdırma işləri, kooperasiyaya bilavasitə aidiyyəti olan firmaların yerləşdirilməsi, texnoloji formada məhsullarda keyfiyyətin yoxlanılması, mülkiyyət hüquqları və lisenziyaların verilməsi, layihə sənədlərinin hazırlanması və digər bu kimi fəaliyyətlər nəzərdə tutulur.

- Satış sonrası fəaliyyətlər. Kooperasiya üzrə fəaliyyət göstərərəkən satış sonrası fəaliyyətə texnikaya xidmət göstərilməsi, birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi, ixtisaslaşma, yeni müəssisələrin yaradılması və s. aid edilir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ölkədə milli mənafehlərə uyğun ictimai-siyasi, hüquqi-demokratik və sosial-iqtisadi islahatların aparılmasını şərtləndirmişdir. Həyata keçirilən bu dəyişikliklər iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sahələrindən biri olan kooperasiyanı da əhatə etmiş və bu sferada əsaslı dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, məhz kooperasiya ölkələrdə əsaslı dərəcədə sosial-iqtisadi inkişafa təkan verərək, bir sıra neqativ halların qarşısını almağa şərait yaradır, əhalinin ərzağa, xalq istehlakı mallarına, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilir. Kooperasiya özünün fəaliyyət mexanizmi olan kooperativ hərəkəti vasitəsi ilə ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sferalarını əlaqələndirir, təsərrüfatçılığın mühüm sahələrindən biri kimi, bazar iqtisadiyyatına uyğun gələn yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasına zəmin olur. Müasir dövrdə genişlənən qloballaşma və dərinləşən iqtisadi proseslər kooperasiyanın sadə istehsal və xidmət sektorundakı fəaliyyətini gücləndirməklə yanaşı, onun elm, təhsil, mədəniyyət, informasiya vasitələri və hətta üstün texnologiyalar istehsalı sferalarına çıxışını təmin etmişdir. Kifayət qədər potensiala malik təsisat kimi kooperasiya ölkədə gedən iqtisadi proseslərə yetərli təsiretmə iqtidarındadır. İstehlak və xidmətlər bazarının potensialının artırılmasında da onun rolu mühümdür. Buna görə də, bu mülkiyyətçilik sisteminin stimullaşdırılması istiqamətində hazırda ölkədə mühüm işlər görülür [2].

Kooperasiyanın inkişafı müəyyən zaman kəsiyində ictimai-iqtisadi qrupların yaranmasına, daha doğrusu əmək kollektivlərinin formalaşmasına da gətirib çıxarır. Kooperasiya münasibətlərinin təşkilati formaları bir qayda olaraq, müəyyən zaman kəsiyində aktiv prinsiplərin elementləri kimi təzahür etmiş və geniş istifadə edilmişdir. Bu zaman kooperasiya münasibətləri təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin forması kimi xarakterik xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Kooperasiya münasibətləri üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi müstəqilliklərinin qorunub saxlanmasıdır. Təsərrüfat fəaliyyətində kooperasiya münasibətləri müəssisənin təşkilinin spesifik forması kimi də xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Kooperasiya kollektiv təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi forması olub, xırda əmək fəaliyyətinin və xırda istehsal prosesinin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Təbii ki, bu zaman kooperativ üzvləri bərabərhüquqlu iştirak xüsusiyyətlərinə malikdir və istehsal proseslərində bilavasitə iştirak edirlər. İqtisadi praktikada yeni yaradılan kooperativlər və kommersiya yönümlü kooperativ təşkilatları bir qayda olaraq, geniş təkrar istehsalın bilavasitə istehsal, mübadilə və bölgü sferalarında iştirak edirlər. Bu

sferalarda istehlak kooperativləri özünəməxsus istisnalıq təşkil edirlər. Daha doğrusu, istehlak kooperativləri istehsal prosesində əhəmiyyətli dərəcədə iştirak payına malik deyildir [1].

Kooperasiya istehsal aspektində nəticə etibarilə istehsalın xüsusişləməsinə, daha doğrusu, ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. İctimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə istehsalçılar arasında əmək-dəyər əlaqələri formalaşır ki, bu da nəticə etibarilə zaman keçdikcə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqinə əsaslanır. Kooperasiyalar istehsal proseslərinin bütün sferalarında vahid istehsal ritmlərinin yaradılması ilə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, istehsal prosesində kooperasiya münasibətləri əsas etibarilə iqtisadi inkişaf səviyyələrində sahələrin differensiallaşmasına gətirib çıxarır. İstehsal potensialının bütün elementlərindən müəyyən zaman kəsiyində səmərəli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ölkədə kooperasiyanın inkişafı bir tərəfdən yeni iş yerləri yaradır, istehlak bazarına yeni məhsul, xidmət növü çıxarır, ərzaq təhlükəsizliyini həll edir, vergi ödəyicilərinin sayını artırmaqla onun bazasını genişləndirir, digər tərəfdən isə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına əvəzolunmaz dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərir, nəticədə əhalinin orta təbəqəsini formalaşdırır, yeni yaşayış və həyat tərzini yaradır. Nəzərə alsaq ki, kooperativlər regionlarda üstünlük təşkil edir və onların potensial imkanları digər sahibkarlara nisbətən daha çoxdur, onda bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi bütövlükdə bu sahənin azad rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsinə əlverişli şərait yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov M. Müəssisənin iqtisadiyatı. Bakı, 2002, 460 s.
2. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi Bakı, 2002. 279 s.
3. Hüseynov T. Firmanın iqtisadiyatı. Bakı, 2009. 586 s.

UOT 331.5

Əmək bazarının inkişafına təsir edən amillər

*Hacıyev Azər Vahid oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Texnologiya Universitetinin dissertantı*

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir.

Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

2016-cı ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 2005-ci illə müqayisədə 632,6 min nəfər artaraq 5012,7 min nəfər olmuş, onların da 4759,9 min nəfərini iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 252,8 min nəfərini isə işsiz əhali təşkil edir.

Son illər ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticəsində əmək bazarında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 30,3 faizini təşkil edirdisə, 2016-cı ildə bu göstərici 24,6 faizə enmiş, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlərin sayı isə bu dövrdə 1,3 dəfə artmışdır.

2016-cı ildə istehsal sahələrində (kənd təsərrüfatı və balıqçılıq, sənaye, tikinti) 2411,6 min nəfər və ya iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayının 50,7 faizi qədər işçi çalışmış, xidmət sahəsində isə məşğul olanların sayı 2348,3 min nəfər olmuşdur ki, bu da məşğul əhalinin 49,3 faizini təşkil etmişdir.

2016-cı ildə iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin ümumi sayından 1514,3 min nəfəri və yaxud 31,8 faizi muzzla işləyənlərin payına düşmüşdür. Muzzla işləyənlərin əksəriyyəti iri və orta müəssisələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

Məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən ölkə üzrə rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı 2017-ci ilin yanvar ayının əvvəlinə 33,0 min nəfər olmuşdur. Son illər ərzində işsizlər arasında qadınların xüsusi çəkisi azalaraq, 2005-ci ildəki 51,6 faizə nisbətən 2016-cı ildə 38,1 faiz təşkil etmişdir.

2005-2016-cı illər ərzində muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 4 dəfə artaraq 499,8 manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası özünün sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ölkədə bütün resurslardan, o cümlədən əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəni təmin etməklə, iqtisadi cəhətdən güclü və yüksək sosial standartlara malik cəmiyyətin qurulması bu mərhələnin əsas məqsədidir.

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadiyyatda müşahidə olunan sabit artım templəri ölkənin sosial yönümlü inkişafını təmin etmiş, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və məşğulluğun artırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz bu illərdə əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmış, keçid dövrünün ilkin mərhələsində üzləşilən iqtisadi və sosial problemlər artıq həll olunmağa başlanmışdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, əlverişli işgüzar mühitin yaradılması istiqamətində atılan önəmli addımlar əmək bazarı və məşğulluq sahəsində irəliləyiş əldə etməyə imkan vermişdir.

Yeni iqtisadi reallıqlar şəraitində dövlətin məşğulluq siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının əsas müddəaları 2001-ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanında öz əksini tapmışdır. Həmin müddələrin həyata keçirilməsi ölkədə əmək bazarının tənzimlənməsində dövlət siyasətinin əhəmiyyətini artırmaqla, əhali məşğulluğunun inkişaf etdirilməsində bu siyasətin vasitə və istiqamətlərinin formalaşmasında, müvafiq institusional mühitin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasında müasir mərhələdə dövlət məşğulluq siyasətinin gücləndirilməsi bu sahədə mövcud olan problemlərin həllinə və əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinə istiqamətlənir. Yeni iş yerlərinin açılması və müvəqqəti sərbəstləşmiş işçi qüvvəsinin sosial müdafiəsi məsələləri sahəsində görülən tədbirlərlə yanaşı, bu gün əmək bazarının sosial-iqtisadi inkişaf templərinə və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşma mexanizminin müasir səviyyədə qurulması, ölkənin əmək potensialından daha dolğun istifadə edilməsi dövlətin diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir.

Keçən əsrin 80-ci illərinin axırında yaranmış dərin iqtisadi böhran, keçid dövrünün ilkin mərhələsində bütün postsosialist məkanda olduğu kimi Azərbaycanda da təsərrüfat fəaliyyətinin iflic vəziyyətə düşməsinə, sosial sarsıntılara, geniş əhali təbəqələrinin maddi vəziyyətinin ağırlaşmasına, işçi qüvvəsinə tələbatın və sosial müdafiənin kəskin şəkildə azalmasına səbəb oldu. Bu vəziyyət erməni millətçilərinin ölkəyə təcavüzü nəticəsində daha da ağırlaşdı. Torpaqların 20 faizinin işğalı, 4 mindən artıq sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsinin və 300 mindən artıq iş yerinin işğal olunmuş ərazilərdə qalması, 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün vətəndaşın öz yerlərindən didərgin salınması iqtisadi və sosial duruma son dərəcə mənfi təsir göstərmiş, məşğulluq sahəsində vəziyyəti olduqca gərginləşdirmişdi.

Son on il ərzində həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına, sosial-iqtisadi inkişaf meyillərinin möhkəmlənməsinə imkan yaratmışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində dönüş yaranmış, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasında

nəzərəcarpacaq uğurlar qazanılmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda formalaşmış və fəaliyyət göstərən əmək bazarı 90-cı illərin birinci yarısı üçün səciyyəvi olan sosial-iqtisadi amillərin mənfi təsirini bu günədək hiss etməkdədir. Ölkənin əmək bazarında işçi qüvvəsinin təklifi 1990-2005-ci illərdə kifayət qədər yüksək olaraq bir çox iqtisadi, demokratik, təhsil, miqrasiya və s. kimi amillərin təsiri altında müəyyən olmuşdur.

Statistik məlumatlara əsasən, 2004-cü ildə Azərbaycanda 8265,7 min nəfər əhəlinin əmək qabiliyyətli yaşda olan hissəsi 5305,5 min nəfər təşkil etmişdir. Əmək qabiliyyətli yaşda olanların 3820,1 min nəfəri və ya 72 faizi iqtisadi cəhətdən fəal əhəli təbəqəsidir. Bir tərəfdən, İkinci Dünya müharibəsi illərində doğulmuş nisbətən azsaylı nəslin pensiya yaşına qədəm qoyması, digər tərəfdən isə ötən əsrin 80-ci illərində dünyaya gəlmiş insanların əmək qabiliyyətli yaş dövrünə daxil olması 1990-2005-ci illərdə ölkədə əmək resurslarının artan tempə çoxalmasına səbəb olmuşdur. Lakin 90-cı illərdə anadan olmuş nəslin 2006-cı ildən başlayaraq əmək qabiliyyətli yaş dövrünə daxil olması ölkənin əmək bazarına təsir edəcək və bunun nəticəsində əmək-qabiliyyətli yaşda olan əhəli təbəqəsinin artım templəri bir qədər səngiyəcəkdir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, 2010-cu ildən etibarən İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyaya gəlmiş çoxsaylı nəsil pensiya yaşına çataraq əmək qabiliyyətli əhəli sıralarını tərk etməyə başlayacaq ki, bu da ümumiyyətlə, ölkənin əmək ehtiyatlarının artım templərini azaltmaqla yanaşı, iqtisadi aktiv əhəlinin yaşlaşmasına səbəb olacaqdır.

UOT 338.48

Turizmin davamlı inkişafının potensial imkanları və qiymətləndirilməsi

Bağirov Cəlil Arif oğlu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin dissertantı

Milli iqtisadiyyatın inkişafında davamlılığın təmin olunmasında neft sektorundan asılılığın azaldılması məqsədilə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən, turizm sənayesinin inkişafı əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə mövcud turizm potensialından səmərəli istifadə edilməsi turizm zonalarının yaradılmasına və ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərəcək.

Turizm sənayesi iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərən dinamik bir amildir. Onun dinamikliyi başqa sənaye sahələrindən fərqli olaraq insan faktoru üzərində qurulub, insanların maddi ehtiyaclarına, istəklərinə uyğun şəkildə cavab verməsilə yanaşı, mənəvi ehtiyaclarını, psixososial tələbatını təmin edə bilən bir sahədir.

Ölkəmizin sahib olduğu əsrarəngiz təbiət, milli ruha oturaqlaşmış qonaqpərvərlik ənənəsi və ən önəmlisi bu iki keyfiyyəti özündə cəmləşdirən bilən tarixi abidələrlə zənginlik turizm potensialının hərtərəfliliyini və davamlılığını təmin edən əsas amildir. Turizmin regional inkişafda əhəmiyyəti durmadan artır. Turizm müəssisələrinin müxtəlif regionlarda yaradılması iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi və bərabərləşdirilməsinə şərait yaratmaqla, əlavə iş yerlərinin meydana gəlməsini, yerli təbii abidələr və mədəni-tarixi irs nümunələrinə diqqətin artırılmasını, onların mühafizəsini, yerli məhsul istehsalına tələbin yüksəlməsini şərtləndirir. [2, səh 43]

Son dövrlərdə dünya turizm bazarının inkişafında turizmin davamlı inkişaf konsepsiyası spesifik xüsusiyyətə malikdir. Turizmin alternativ formalarının yüksəlişi davamlı turizm məhsullarının dünya və yerli bazarın tələbatına uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Qloballaşma və cəmiyyətin informasiyalaşmasının müasir şəraitində turizm sektorunda dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə keçid məqsədəuyğun olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, nəzarətsiz qaydada turizm fəaliyyətinin genişlənməsi və tez bir zamanda turizm sahəsindən yüksək gəlir əldə edilməsi nəinki ətraf mühitə, həmçinin ərazinin malik olduğu maddi və mənəvi potensialın məhvəyə gətirib çıxarır. Davamlı inkişaf isə uzunmüddətli perspektivləri nəzərə alır və idarəetmə nəzarət altında olur [2, səh.44]. Turizm məhsullarını təqdim edən mərkəzlərin məşhurluğu ətraf mühitin təmizliyinə, təbiiliyin və yerli mədəniyyətin orijinallığının qorunub saxlanılmasına görə seçilir. Lakin onu da

qeyd etmək lazımdır ki, təqdim edilən turizm məhsullarının keyfiyyəti ilə qiymətləri düz mütənəsiblik əks etdirməlidir. Bu prinsip turizm məhsullarının davamlılığının və hərtərəfli inkişafının təminatçısıdır. Ona görə də davamlı inkişafın əsas prinsiplərinə riayət edən turizm mərkəzləri turizmin inkişafında müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə edirlər. Buna misal olaraq:

- iqtisadi sabitliyə malik olmaqla, iqtisadiyyatın effektivliyini təmin etməklə, seçilmiş idarəetmə üsuluna əsaslanaraq resurslardan qənaətlə istifadə etməklə onların gələcək nəsillərə ötürülməsinə təminat vermək;

- sosial və mədəni sabitliyi yaratmaqla dəyərlərin inkişafına, milli ənənələrin saxlanılmasına yardımçı olmaq;

- ekoloji sabitlik, ekoloji proseslərin, bioloji müxtəlifliyin və bioloji resursların saxlanılmasına zəmin yaratmaq [2, səh.45].

Effektiv planlaşdırma və inkişaf kimi turizmi daimi idarə etmək də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin inkişafına nəzarət etmək və onu idarə etmək üçün əlverişli momentləri aktivləşdirmək və yaranan problemləri dövrü olaraq aradan qaldırmaq bacarığına malik olmaq zəruridir. Turizmin iqtisadi faydalarını optimallaşdırmaq üçün yerli, regional və ümummilli səviyyələrdə müxtəlif metodlardan istifadə olunmalıdır. Səmərəli iqtisadi sahələrarası əlaqələrin qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Turizm yerli şəraitdə istehsal olunan məhsul və xidmətlərdən maksimal səviyyədə istifadə etməlidir (məsələn, yerli qida məhsulları, tikinti, bəzək materialları və avadanlıqları, habelə turist xidmətləri). Yerli məhsul və xidmətlərdən istifadə turistlərin gözündə səfəri daha maraqlı və biliyi artırmaq baxımından dəyərli edir.[4, səh 47]. Regionlarda kənd turizminin inkişafı layihəsi də bu prinsip çərçivəsindən baxıldığında çox təqdirəlayiqdir. Turizmin kənd təsərrüfatının inkişafı və kəndin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində iqtisadi, sosial rolunun tədqiqi və uyğun olaraq sistemin təkmilləşmə istiqamətləri aşağıdakılardır [3, səh.22]:

- turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti və onun inkişaf problemlərinin araşdırılması;
- turizmin kənd təsərrüfatının və kəndin sosial inkişafında amil kimi əsaslandırılması;
- kənd təsərrüfatının turizmin bazası kimi qiymətləndirilməsi və təhlili;
- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının təşkili yolu ilə turizmin stimullaşdırılması;
- infrastrukturun istifadəyə yararlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və təhlili;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, bölgüsü və marketinq üsullarının hazırlanması;
- kəndin sosial problemlərinin həllində turizmin rolunun qiymətləndirilməsi;
- ev təsərrüfatının inkişafının turizmdə rolunun açılması.

Bütün bu deyilənlərin, əlbəttə ki, tətbiqi bir qanunauyğunluğu olması üçün dövlətin nizamlayıcı normativ hüquqi sənədləri mühüm istinad nöqtəsidir. Ölkəmizdə turizmin inkişaf etdirilməsi üçün etibarlı təminat yaradan bir sıra dövlət əhəmiyyətli strateji sənədlər qəbul edilmişdir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin davamı kimi “Azərbaycan Respublikasını regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” təkcə 2014-2018-ci illərin deyil, ölkədə turizm sahəsinin inkişafının uzunmüddətli strateji maraqlarını özündə ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşdırılmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində turizm sektorunda əlverişli mühitin formalaşdırılması, regional turizmin inkişafı, milli turizmin keyfiyyət sisteminin yaradılması hədəfləri müəyyən edilmişdir. Hədəflərin reallaşması nəticəsində turizm infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılmasına, viza prosedurunun sadələşdirilməsinə və standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsinə nail olunacaqdır.

Azərbaycanda turizm sahəsində dövlətin yaxından diqqəti və qayğısı bu sahənin gələcək inkişafına zəmin yaradır və turizm sənayesini iqtisadiyyatın əsas sahəsinə çevirəcək.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.

2. Bilalov B.Ə., Gülaliev Ç.G. Turizmin əsasları. Bakı, 2015

3. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010
4. “Qloballaşma və regional inteqrasiya” Elmi konfransın materialları. Mingəçevir, 2016
5. Turizmin davamlı inkişafı yerli planlaşdırma üzrə mütəxəssislər üçün vəsait. UNWTO. Bakı 2012.
6. www.azerbaijan-news.az/ 03.02.2017/

UOT 332.122

Azərbaycanın sənaye ixrac potensialının gücləndirilməsində texnoparkların rolu

*Kərimli Günel Fazil qızı
Mingəçevir Dövlət Univeristeti*

İnkişaf etmiş ölkələrdə regional inkişaf siyasəti sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edilir və bütövlükdə həmin siyasətin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Lakin sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin digər tərkib hissələrindən (maliyyə, pul-kredit, sosial siyasət, ekoloji siyasət və s.) fərqli olaraq regional siyasətin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri var. Əsas xüsusiyyətlərdən biri isə regional siyasətin kompleks xarakter daşması və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf siyasətini regional miqyasda əks etdirməsidir. Yuxarıda göstərilənlər regional siyasətin ümumi məqsədlərinin bütün ölkələr üçün demək olar ki, vahid olmasını deməyə əsas verir. Bu strateji ümumi məqsəd ölkə regionlarının inkişafında ədalətliyin və səmərəliliyin təmin olunması deməkdir.

Ədalətlik – təsərrüfat fəaliyyətinin ərazi üzrə elə təşkilini nəzərdə tutur ki, ölkədə həmin dövrdə nəzərdə tutulan ümumi rifaha nail olmaq üçün bütün regionların əhalisi eyni imkana malik olsun.

Səmərəlilik – ümummillə inkişaf və rifah üçün ölkədə hər bir tarixi inkişaf mərhələsində mövcud real şərait nəzərə alınaraq istehsalın səmərəli yerləşməsi və hər bir regionun istehsal potensialından səmərəli istifadəni nəzərdə tutur.

Regional siyasətin müvəffəqiyyəti üçün prioritet sahələrin düzgün seçilməsi və inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyan amillərdən hesab olunur. Beləliklə, regional siyasətin əhəmiyyəti ən əvvəl aşağıdakı qeyd edilənlərdən asılı olur:

- hər bir konkret dövrdə bu siyasətin nə dərəcədə düzgün qurulmasından və regional inkişafın vəzifələrinin nə dərəcədə düzgün müəyyən edilməsindən, nəzərə alınmasından;
- respublikada bütövlükdə və onun regionlarında sosial - iqtisadi inkişafda ədalətlik və səmərəlilik prinsiplərinin real şəraitə uyğun olaraq nə dərəcədə düzgün əlaqələndirilməsindən;
- respublika üçün prioritet sahələrin inkişafının regionlarda prioritet təsərrüfat sahələrinin və infrastruktur sahələrinin inkişafı ilə nə dərəcədə düzgün əlaqələndirilməsindən asılıdır.

Hər bir ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi prosesi, o cümlədən iqtisadi rayonlaşdırma orada mövcud cəmiyyətə xas olan iqtisadi qanunların təsiri altında həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfatı şəraitində rəqabət qanununun və istehsalın qeyri-sabit inkişafının təsiri altında iqtisadi rayonlar, ərazi istehsal kompleksləri və şəhər aqlomelarasiyaları formalaşır. Onların strukturu az hallarda bir-birini tamamlayan ixtisaslaşmış sahələrdən köməkçi və xidmət edən sahələrdən ibarət olur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi respublikanın regionları arasında da məhsuldar qüvvələrin inkişafı səviyyəsində kəskin fərqlər var. Son illərdə bu fərq azalmaqdadır. Ölkənin bütün iqtisadi rayonlarının vahid milli bazar halında inteqrasiyasına daha ehtiyac daha çoxdur. Şəhərlə kənd arasında münasibətlərin qeyri-ekvivalent prinsiplər üzərində qurulduğu getdikcə daha az hiss olunur. Bakı regionunda urbanizasiya prosesləri sürətlənir və onun tənzim olunmasına ehtiyac

duyulur, şəhərlərdə aparılan tikinti-quruculuq işləri tənzimlənir, lakin şəhərlərin ehtiyat torpaq fondu kəskin şəkildə azalmışdır.

Hər bir ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün dövlət səviyyəsində konkret inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi və reallaşdırılması vacibdir. Qabaqcıl dünya təcrübəsini əsas götürən Azərbaycan dövləti öz gələcək inkişafı üçün bir sıra dövlət proqramları, müxtəlif strateji planlar və konsepsiyalar qəbul etmişdir. Bunlara misal olaraq ölkə regionlarının sosial və iqtisadi inkişafına nail olmaqdan ötrü qəbul olunan “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramları”nı xüsusi qeyd edə bilərik.

İnzibati rayonlarda aqrar-sənaye komplekslərinin qarşısında duran başlıca vəzifə bütün təşkilati-iqtisadi imkanlardan səmərəli istifadə etməklə, regionlarda kənd təsərrüfatını, emal sənayesini, əhaliyə xidmət obyektlərini inkişaf etdirməkdir. Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün kənddə, kənd təsərrüfatına sahibkarlığın inkişafına dair mövcud qanunlar və normativ-hüquqi aktlar və digər normativ-hüquqi sənədlər təkmilləşdirilmiş, müvafiq infrastruktur inkişafı, maliyyə-pul, kredit və qiymətli kağızlar, əmtəələr və xidmətlər bazarlarının formalaşması istiqamətində çox işlər görülmüşdür.

Azərbaycanın qeyri-neft sferasının inkişafının sürətləndirilməsi, milli iqtisadiyyatda yeni iqtisadi mexanizmlərin tətbiq edilməsi istiqamətində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Bu sahədə atılan ən böyük addımlardan biri də Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin 06 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyatın bütün bölmələrini əhatə etməsinə görə, həmçinin iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” dir. Bu sənəd burada həmçinin əsas diqqət yetirilən sahələr xidmət sahələrinin davamlı inkişafı üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi də öz əksini tapmışdır. Makroiqtisadi göstəricilərə əsasən bütün sahələrdə əsaslı inkişaf əldə olunub, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Azərbaycan təkcə regionda deyil, bütün dünyada yüksək sürətlə inkişafda olan milli iqtisadiyyata sahib dövlətə çevrilmişdir. Son 11 illik müddətdə Azərbaycanda ÜDM 3.4, sənaye məhsulu buraxılışı həcmi 2.7 dəfə artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına ümumilikdə 180 milyard ABŞ dollarından çox investisiya yatırılmışdır. “Davos Dünya İqtisadi Forumu”nun əsas meyarları üzrə respublikamız dünyada rəqabətqabiliyyətliliyi göstəricisinə görə 38-ci yerdədir.

Son 5 ildə isə ölkə iqtisadiyyatının artımı xüsusən qeyri-neft sahələrinin inkişafı hesabına təmin edilmişdir və ÜDM-də aqrar və xidmət sahələrinin xüsusi çəkisi 47%-dən 60%-ə qədər artmışdır. Mövcud sənaye sahələrinin inkişafı ilə bərabər innovasiyayönümlü sənaye istehsalı sahələrinin qurulması prosesi də sürətləndirilməkdədir. Ölkəmizin qara-əlvan metallurgiya və neft-kimya sənaye sahələrinin yenidən qurulması tədbirləri bunun bariz nümunəsi sayıla bilər.

Ölkə səviyyəsində regionların yüksək səviyyədə inkişafını təmin etmək üçün dünya təcrübəsi əsas götürülərək, ölkənin bir sıra regionlarında Sənaye Parkları, Yüksək Texnologiyalar Parkları, Sənaye Məhəllələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Elmin, texnologiyanın və innovasiya yönümlü istehsalın cəmləşdiyi bu müəssisələr öz növbəsində ümumilikdə milli iqtisadiyyatın həcmində artmasına səbəb olacaq. Ölkədə iki böyük Sənaye Parkının fəaliyyətə başlaması bu sahədə atılan əsas addımlardan biridir. Belə ki, Sumqayıtda və Mingəçevirdə fəaliyyətə başlayan Sənaye Parkları öz istehsal avadanlıqlarına görə, həmçinin orada çalışan ixtisaslı kadr potensialına görə digər dövlətlərdən geridə qalmır. Əksinə, istehsal texnologiyası və istehsal olunan məhsulların nomenklaturasına görə digər dövlətlərdə yaradılan analoji müəssisələrdən fərqlənir. Bu müəssisələrin yaradılması eyni zamanda regionlarda məşğulluq problemlərinin böyük miqyasda həll edilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Yaxın gələcəkdə ölkənin digər əmək resurs potensialı rayonlarında sənaye, texnologiya parklarının fəaliyyətə başlaması, mövcud müəssisələrin isə fəaliyyət dairəsinin daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulub.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 dekabr 2011-ci il tarixli 548 nömrəli fərmanı ilə yaradılmışdır. 23.67 hektar torpaq sahəsinə malik olan Sənaye Parkında 767 iş yerinin açılması nəzərdə tutulmuşdur. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında Yaponiya, Çin, Almaniya və Türkiyə texnologiyası əsasında 75 min ton müxtəlif diametrlə polad borular, 6.5 min ton müxtəlif diametrlə və yüksək təzyiqlə malik olan hidrotexniki avadanlıqlar və 3

min ton xüsusi təyinatlı müxtəlif diametrlı polietilen borular istehsal edilir.

Mingəçevir Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 fevral 2015-ci il tarixli 1077 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmışdır. İdarəedici təşilatı “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” MMC olan və ərazisi 14.8 hektar təşkil edən Mingəçevir Sənaye Parkının hazırda bir rezidenti “Mingəçevir Tekstil” MMC fəaliyyət göstərir. Müəssisədə 750 iş yerinin açılması nəzərdə tutulmuşdur. Pambıq iplik istehsalı üzrə ixtisaslaşan müəssisədə ilk mərhələdə il ərzində 10 min ton, sonrakı mərhələlərdə 20 min ton iplik istehsal edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Mingəçevir Sənaye Parkı nəzdində 9 istehsal müəssisəsinin inşa edilməsi planlaşdırılmışdır. Azərbaycanda olduqca böyük tələbatə sahib olan akril iplik istehsalı ilə məşğul olan müəssisədə isə ilk mərhələlərdə bir ildə 3 min tondan çox məhsul buraxılışı nəzərdə tutulur. Bu addım idxaldan asılılıq vəziyyətini ciddi şəkildə azaldacaq. Yun iplik istehsalı müəssisəsində isə il ərzində 3 min tondan çox məhsul istehsal ediləcək. Corab istehsal edən müəssisənin tikintisi sayəsində ilk mərhələdə ölkənin corab məhsuluna tələbatının 50 faizindən çoxunu ödəyəcək. İl ərzində 35 milyon, sonralar isə 70 milyon cüt corabın istehsal edilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edilənlərlə bərabər, indiki dövrdə, xüsusən də dünya maliyyə və iqtisadi böhranının, iqtisadi tənəzzülün fəsadlarının artdığı bir şəraitdə bir çox ölkələrin, o cümlədən də region dövlətlərinin sənaye, iqtisadiyyatına və ixrac potensialına olduqca mənfi təsirin təzahürləri aktuallığı ilə diqqət şəkməkdədir. Bütün bu proseslər isə Azərbaycanın ixrac potensialına da təsir göstərmişdir. Çünki dünya bazarlarında neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi və bu kimi digər iqtisadi, siyasi amillərlə bağlı olaraq ixracın ümumi həcmının artırılmasında bəzi problemlər özünü biruzə verməyə başlamışdır. Buna görə də Azərbaycanda ümumi ixracın diversifikasiyalaşdırılması, yaxud da başqa sözlə desək, onun ümumi strukturunda rəqabətqabiliyyətli ixrac təyinatlı məhsulların, əsasən qeyri-neft ixracı məhsullarının həcmının artırılması vacibdir. Bu sadalanan amillər prioritet vəzifələr kimi qarşıda durmaqdadır. Həmçinin, sənayenin və qeyri-neft məhsullarının ixracı potensialının artırılması ölkənin valyuta ehtiyatının böyük həcmdə artırılması məqsədilə yeni valyuta mənbələrinin formalaşdırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki dünya dövlətlərinin əksəriyyətində bu kimi problemlərin həllinə nail olmaq məqsədilə sənaye və texnoparklardan, eyni zamanda sənaye məhəllələrinin istifadəyə verilməsilə uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Dərslik Bakı-2011, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Dövlət İqtisad Universiteti - M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova.
2. Xalq qəzeti 23.11.2016
3. senaye.gov.az

UOT 336; 336.11

Azərbaycanda mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

*Nadirova Aytən İlham qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövüdə mühasibat uçotunun beynəlxalq səviyyədə unifikasiya məsələsinə böyük diqqət yetirilir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahəsində beynəlxalq inteqrasiyanın rolunun artması müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan uçot və hesabat işlərinin eyniləşdirilməsini, onun bütün dünyada qəbul olunmuş MHS- nə uyğunlaşdırılmasını və hamı üçün anlaşılıqlı olmasını tələb edir. Ölkəmizdə maliyyə uçotunun aparılması “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu sahədə müvafiq icra orqanın təsdiq etdiyi digər normativ aktlarla tənzimlənir. Mühasibat uçotunun metodiki əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Statistika Komitəsi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyinin və digər müvafiq orqanlarının təsdiq etdiyi təlimat, qayda və göstərişlər müəyyən edir.

Maliyyə hesabları müəssisə tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların və maliyyənin strukturlaşmış maliyyə təqdimatıdır. Maliyyə hesabatlarının uqotunun aprılması bu hesabatların istifadəçilər tərəfindən düzgün iqtisadi qərarların qəbul edilməsini təmin etməli, müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə fəaliyyətinin nəticələri və pul vəsaitlərin hərəkəti haqqında məlumatların təqdim edilməsidir. Maliyyə hesabatların məqsədi vergi qanunvericiliyi ilə tənzimləndiyindən və vergi uqotunun özündə əks etmədiyi üçün bu hesabatlar “Mühasibat uqotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun tələblərinə əsasən auditor rəyi ilə birlikdə təqdim və dərc olunurlar. Vergi məqsədlərini əks etdirən vergi hesabatları vergi orqanlarının tələblərinə uyğun olaraq ayrıca hazırlanmalıdır. Maliyyə hesabatları müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrini və pul vəsaitlərinin hərəkətini ədalətli olaraq əks etməlidir. Məlumatın düzgün və dəqiq təqdim edilməsi ilk növbədə maliyyə hesabatlarını hazırlayan şəxslərin mülahizələrinə əsaslanır və o, bunun üçün cavabdehlik daşıyır.

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının müasir uqot təcrübəsinə əsaslandığını nəzərə alaraq, onlara uyğun olaraq hazırlanmış Milli Mühasibat Uqotu Standartları özündə bu təcrübənin ən üstün cəhədlərini əks etdirilməlidir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilatın uqot prosesinin yekun mərhələsi hesab olunur.

Nazirliklər, idarələr, müvafiq icra orqanlarının göstərişləri müəssisə və təşkilatlar üzrə icmal mühasib və maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsində onların fəaliyyətinin koordinasiyası və nizamlaşdırılması üçün əsas olmalıdır. Eyni zamanda təşkilatlar tərəfindən könüllük əsasında yaradılmış hüquqi şəxslərin birlikləri, bu birliklərin təsis sənədlərində müəyyən edilmiş qaydada icmal mühasibat hesabatını tərtib edirlər.

Müəssisənin uqot siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri onun Beynəlxalq Uqot Standartlarına uyğun qurulmasıdır. Beynəlxalq standartlarda uqot siyasəti müəssisənin maliyyə hesabatının hazırlanması və tətbiq edilməsi prosesində onun əsas prinsipləri, qaydaları, şərtləri və təcrübələrin məcmusu kimi başa düşülür.

Uqot siyasəti müəssisənin müvafiq struktur qrupları tərəfindən onun sturuktur, sahəsi və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə almaqla formalaşdırılır və müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında mühasibat uqotunu tənzimləyən qanunlardan biri də Vergi Məcəlləsidir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətli, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir. Heç bir şəxs əldə etdiyi mənfəətdən eyni növ vergini bir dəfədən artıq ödəməyə məcbur edilə bilməz. Vergi haqqında qanunverçilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır. Vergi iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Dövlət vergiləri dedikdə, bu məcəllə ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödəməli olan vergilər nəzərdə nəzərdə tutulur. Vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini təşviq etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında mühasibat uqotunun təkmilləşdirilməsində normativ hüquqi sənəd kimi MHBS və MMUS xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan təhlillər və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, mühasibat uqotunun aparılmasında beynəlxalq standartlarının tətbiqi təsisçilərin mənafeyini daha dolğun və səmərəli müdafiə etdiyindən əlverişli investisiya mühiti yaradır və bu da xarici inversiyaların həcmi sürətli artımına səbəb olur.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə inteqrasiyası, transmilli korporasiyaların fəaliyyəti, beynəlxalq maliyyə və investisiya bazarlarının intensiv inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. MHBS-nin tam həcimdə tətbiqi əslində könüllü xarakter daşıyır, eyni zamanda bazar iştirakçıları haqqında maliyyə informasiyalarının şəffaflığını yüksəldir və müxtəlif ölkələrin iqtisadi inteqrasiyasına kömək göstərir.

Milli Mühasibat Uqotu Standartlarının tətbiqi ilə əlaqədar vergiyə cəlb olunma sistemi ilə mühasibat uqotu sistemi arasında qarşılıqlı əlaqəni təcəssüm etdirən model formalaşmış, infilyasiya ilə əlaqədar mühasibat hesabatlarında düzəliş prosedurları nəzərdə tutulmuş, əmlakın və

öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin mümkün üsulları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin mühasibat hesabatının açıqlığının təminatı mexanizmi yaradılmışdır.

Uçot siyasəti maliyyə hesablarının tərtib və təqdim edilməsi üçün müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərin, əsasların, şərtlərin, qaydaların və təcrübələrin məcmusudur. Uçot siyasətinin seçilməsi zamanı mühasibat uçotunu tənzimləyən normativ aktlara əsaslanmaq lazımdır. Seçilmiş uçot siyasəti uçot informasiyalarının etibarlılığını maksimum dərəcədə təmin etməlidir. Müəssisədə uçot siyasətinin qurulmasında bütün bu amillərin tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə uçotunun aparılması məcburi xarakter daşıyır və onun aparılması reqlamentləşdirilir. Müəssisədaxili idarəetmə uçotunun aparılması heç bir normativ aktlarla tənzimlənmir, onun aparılıb-aparılmamasını müəssisə tərəfindən sərbəst müəyyən edir.

Bununla belə, Nazirlər Kabineti tərəfindən 2002-ci ildə “Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları” təsdiq edilmiş və uçot praktikasında tətbiq olunur. Son illərdə, xüsusən 2008-ci ildən Azərbaycanda Beynəlxalq Standartlara, o cümlədən Milli Uçot Standartlarının tətbiqinə maraq kifayət qədər artmışdır. Artıq 2008-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən əksər qurumlar uçot və hesabatlarını Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları əsasında aparır və tərtib edirlər.

Bütün yuxarıda sadalanan amillər Azərbaycanda mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində çox mühüm addımlardır.

Mühasibat uçotunun keyfiyyətinin yüksəldilməsi Hesablar Planına uyğun olaraq aparılmasından və ona təqdim olunan tələblərə riayət olunmasından asılıdır. Mühasibat uçotunun hesablar sisteminin köməyi ilə qurulan təsərrüfat mexanizminin modeli iqtisadiyyatda həm mikro, həm də makro iqtisadiyyatda baş verən bütün təsərrüfat proseslərini tam və dəqiqliklə qeydə almalıdır. Hesablar Planında mühasibat informasiyaları ən mühüm normativ sənəd olmaqla bütövlükdə mühasibat uçotunun təşkilinə təsir göstərir və hər bir təsərrüfatda sintetik hesabatlarının tətbiqini zəruri sayır. Hesablar Planı mühasibat uçotunda toplanan informasiyalarının həcmi və tərkibini özünü əks etdirir. O, ayrı-ayrı informasiyaların məntiqi əlaqəsini açıqlayır, uçot ardıcılığının birləşdirilməsi və fərqləndirilməsi qaydalarını təyin edir, onun icmallaşdırılması və mühafizə edilməsini təmin edir.

Hesablar Planına dair şərh edilənləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, o, mühasibat uçotu sisteminin məntiqi quruluşunu və onun konseptual sxemini verməyə qadirdir. Bu cür sistemin elementlərinə təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətində baş verən və mühasibat uçotunda uçot yazılışı ilə əks etdirilən informasiyalar daxildir. Hesablar Planı bütün aparılan yazılışların dəqiq qruplaşma qaydasında açıqlanmasını xarakterizə edir və onların adıyyatı üzrə uyğunlaşdırılmasını sürətləndirir.

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 29.06.2004
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: “Hüquq” nəşriyyatı, 2007
3. Abbasov.Q.Ə. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı, 2010
4. Rzayev.Q.R. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Bakı, 2004
5. www.maliyye.gov.az

UOT 338.43

Global iqtisadi tendensiyalar və dünya təsərrüfatının modernləşdirilməsi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri

*Məmmədli Yeganə Zakir qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin doktorantı*

İnsan cəmiyyəti minilliklər ərzində, davamlı olaraq, sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə, barbarlıqdan sivilizasiyaya doğru uzun və möhtəşəm bir yol keçmişdir. Bu yolda insanların qarşısında duran ən başlıca vəzifə isə dövrün və günün tələblərinə uyğun gələn həyat şəraiti

yaratmaq, müasirlikdən və tərəqqidən geri qalmamaq üçün həyatı baxımdan vacib olan bütün mövcud strukturları və infrastrukturuları pozitiv formatda dəyişdirmək, durmadan yeniləşən və modernləşən dünyagörüşünün diqtəsi altında daha layiqli cəmiyyət qurmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan tərəqqinin lokomotivləri kimi çıxış edən iqtisadi sistemin modernləşdirməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Latın mənşəli söz olan modernləşmə (lat. *modernus* – yeni, müasir deməkdir) insan həyatının hər hansı sahəsində, zamanın tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilən, iqtisadi, siyasi, texniki və s. yönümlü yeniləşdirmə aktlarını ifadə edən anlayış kimi özünü təsdiq etmişdir. O, bialvasitə məqsədli, davamlı, nizamlı və sistemli kimi başlıca əlamətləri və keyfiyyətləri özündə ifadə edir. Beləliklə, modernləşdirmənin əsas və son məqsədi texniki, ideoloji və mənəvi baxımdan köhnəlmiş və istifadə üçün yararlı olmayan obyektin, yaxud bütöv sistemin yeni, bir qayda olaraq, progressiv tələblərə uyğun şəkildə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur [3. 48].

Bu gün dünyada dinamik bir şəkildə inkişaf edən müxtəlif xarakterli proseslər içərisində qlobal inteqrasiya daha böyük önəm kəsb edir. O, dövlətlərin və ölkələrin iqtisadiyyatlarını ümumi bazar prinsipləri əsasında birləşdirən, xalqları etnik-siyasi cəhətdən yaxınlaşdıran sosial-iqtisadi və mədəni hadisədir. O, bu prosesə cəlb olunan bütün subyektlərin əvvəllər həyata keçirdikləri sosial-iqtisadi və mədəni siyasətlərinin unifikasiya olunması qismində təzahür edir. Sözügedən unifikasiya, həmçinin iqtisadi sahədə standartlaşdırma - qiymətlərin və tariflərin tam eyniləşdirilməsi, ticarətin həcmnin kəskin şəkildə artırılması, biliyin, əməyin və insan kapitalının miqrasiyası və digər əlamətlərlə ifadə olunur [1. 260-263].

Qlobal inteqrasiya, eyni zamanda milli təsərrüfat sistemlərinin də yaxınlaşması, qarşılıqlı şəkildə bir-birilərinə uyğunlaşması və nəticədə qovuşması kimi ortaya çıxır. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində qlobal inteqrasiyanın ən geniş yayılmış forması iqtisadi inteqrasiyadır. Çağdaş dünyada aktiv şəkildə baş verən iqtisadi inteqrasiya aşağıdakı əsas formalarda təzahür edir: 1. Preferensial zona (lat. *praeferentia* - üstünlük - birliyə cəlb olunan ölkələr arasında gömrük rüsumları aşağı salınır, yaxud ləğv olunur). 2. Azad ticarət zonası. 3. Gömrük ittifaqı. 4. Ümumi bazar. 5. İqtisadi birlik. 6. İqtisadi və valyuta birliyi [2. 204].

İqtisadi münasibətlər tarixinin postmodern inkişaf mərhələsində cərəyan edən çağdaş qlobal iqtisadi proseslər çərçivəsində maddi nemətlərin, xüsusilə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı kifayət qədər çətin və o qədər də məsuliyyətli bir məsələyə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə, tarixdə misli görünməmiş yüksək templərlə baş verən əhali artımı davamlı şəkildə tükənən məhdud təbii resurslardan daha səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmasını, insanların ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı mövcud tələbatlarını maksimum ödəmək üçün daha bol nemətlər istehsal edilməsini durmadan tələb edir. Belə çeşidli tələbatları qısa müddətdə və “daha uğurlu şəkildə” ödəmək üçün müasir qlobal iqtisadiyyat və onun radikal şəkildə praqmatizm üslubunda düşünüən mənsuqları yeni, qeyri-ənənəvi üsullardan istifadə etməyə, məsələləri sintetik və modifikasiya olunmuş malların və məhsulların vasitəsilə həll etməyə üstünlük verirlər. Bununla əlaqədar gen mühəndisliyi vasitəsi ilə həyata keçirilən üzdənirəq radikal yeniliklər dəlğasında çağdaş iqtisadi müstəviyə, əvvəllər analoqu olmayan çoxlu sayda əcaib elementlər çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal miqyasda mövcud kənd təsərrüfatının davamlı olaraq sintetik elementlərə tabe etdirilməsi kimi avantürist proses daha təhlükəli nəticələr vəd edir. Belə bir şəraitdə Yer kürəsi əhalisinin tamamilə təbii qida məhsulları ilə təmin olunması ilə bağlı məsələ, hər bir cəmiyyət və dövlət üçün prioritet vəzifəyə çevrilmişdir. Bu vəzifənin, ən yüksək şəkildə və daha uğurla həyata keçirilməsindən Yer kürəsində həyatın davamlı və ləyaqətli olması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi həyatı məsələlər asılıdır. Məhz bu səbəbdən XXI yüzilliyin əvvəllərində insanın mövcud bioloji varlığı, onun davamlı və layiqli reproduksiyası, generativ inkişafı üçün son dərəcə vacib olan təbii məhsulların, onları istehsal və təkrar istehsal edən kənd təsərrüfatı sektorunun, eləcə də, olduqca vacib bu sektorla bağlı bütün müasir istehsal sahələrinin modernləşdirilməsi, aqrar təsərrüfatın tamamilə təbii və sağlam tərkibli resurslara əsaslanan məqsədli dirçəlişinin, ən fundamental naturalist prinsiplərə söykənən modern sistemli strukturunun ciddi şəkildə yenidən qurulmasının vacibliyi gündəmə gəlmişdir.

Görkəmli Rusiya antropoloqu, fəlsəfə elmləri doktoru professor Sergey Nazipoviç Qavrov

(1964) sosial-iqtisadi və ictimai-mədəni problemlərə həsr olunmuş elmi işlərində iddia edir ki, modernləşdirmə insan həyatının progressiv məzmununu və başlıca həyati motivlərini təşkil edən obyektiv hadisədir. Nəzəri cəhətdən onun əsas qayəsi və son məqsədi “bəşəri ideala”, – obrazlı desək, “industrial paradiz” modelinin yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir [4.707-713].

“Modernləşdirmə” adlanan progressiv məzmunlu bir hadisənin ümumi cizgilərdə təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, o, prinsiplial olaraq insan həyatının ən mütərəqqi leytmotivi kimi, mövcud ictimai sistemin və onunla bağlı olan ən vacib strukturların tamamilə, yaxud qismən dəyişdirilməsində ifadə olunur və bir qayda olaraq, inkişaf prosesinin sürətlənməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Авладеев А.А. Уточнение понятий “экономическая интеграция” и “принудительная экономическая интеграция”. А.А. Авладеев. Издат. Молодой учёный. Москва, 2014. № 21. С. 260-263
2. Dalimov R.T. Modelling International Economic Integration: An Oscillation Theory Approach. Trafford, Victoria 2008, p. 204
3. Eisenstadt S.N. The Civilizational Dimension of Modernity. Rethinking Civilizational Analysis. Sade Publication Ltd., 2004. – p. 48
4. Gavrov, Sergey, Klyukanov, Igor. (2015). Modernization, Sociological Theories of. In: James D. Wright (editor-in-chief), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, Vol 15. Oxford: Elsevier. pp. 707–713.

UOT 339.9

Müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin prioritet istiqamətləri

*Xəlilova Elmira Elbrus qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan Azərbaycan dövləti özünün xarici siyasətində daha çox beynəlxalq iqtisadi və maliyyə-kredit təşkilatları ilə münasibətlərin qurulmasına diqqət yetirməyə başlamışdır. Keçmiş dövr ərzində bu sahədə lazımi dərəcədə işlər görülmüşdür. Azərbaycan demək olar ki, artıq bütün nüfuzlu beynəlxalq və regional maliyyə təşkilatlarına, həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, və İslam İnkişaf Bankı və digərlərə üzvdür. Azərbaycan ölkə iqtisadiyyatının dirçəlməsində bu maliyyə qurumlarının imkanlarından geniş istifadə edir.

Bir müsəlman ölkəsi olaraq, Azərbaycan bir neçə İslam təşkilatının üzvdür. Bunlardan ən nüfuzlusu bütün islam ölkələrini əhatə edən İslam Konfransı Təşkilatıdır. Bu təşkilat Azərbaycan tərəfindən inteqrasiya olunmuş regional əhəmiyyətli ilk təşkilatdır.

Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet məsələlərindən biri lazımi istiqamətlərdə xarici iqtisadi əlaqələrin yaxşılaşdırılması olmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycan təxminən 180 ölkə ilə ticarət və iqtisadi münasibətlər qurmuşdur. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatları, təbii-coğrafi mövqeyi bu əməkdaşlığın inkişafına daha böyük şərait yaradır.

Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalı inkişafı üçün üstünlük verir. Ona görə də qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişafı Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm amildir.

Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi və ən inkişaf etmiş formasıdır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə ticarətin payı 80% təşkil edir. Odur ki, Azərbaycan dövləti özünün xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Azərbaycan bir sıra MDB ölkələri ilə azad ticarət rejimi yaratmış və bu sahədə azad inversitisiya üçün hüquqi çərçivə formalaşdırmışdır. Əgər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yalnız yaxın şərq ölkələrinə balıq, kürü, neft və ipək ixrac edirdisə, hal-hazırda ölkəmizin dünyanın bir çox ölkəsi ilə ticarət əlaqələri mövcuddur.

Hazırda Azərbaycan Respublikası neft, neft məhsulları və avdanlıqları, pambıq lifi, tütün, spirtli içkilər, əlvan metal və kimyəvi məhsullar ixrac edir və bunun əvəzində ərzaq məhsulları, maşın və sənaye avadanlıqları, yüngül sənaye mallarının idxalını reallaşdırır. Azərbaycan gələcəkdə daha çox sənaye malları üçün xammal ixrac etməyi planlaşdırır.

Ölkəmiz ayrı-ayrı xarici, həmçinin qonşu ölkələrlə ikitərəfli iqtisadi münasibətlərə xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olaraq Türkiyə dövləti ilə iqtisadi əlaqələr bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir-birinə etnik, mədəni və linqvistik baxımdan yaxın olan bu iki dövlət arasında ikitərəfli münasibətlər daha da dərinləşir və strateji əməkdaşlıq səviyyəsində dərinləşir. Bölgədə baş verən geosiyasi və iqtisadi hadisələrin inkişafına münasibət, transmilli iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi, o cümlədən Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin həllinə yönəlmiş səyləri bu iki ölkə arasında tam uyğunluğun və qarşılıqlı əməkdaşlığın bariz nümunəsidir.

Azərbaycan MDB ölkələri arasında Rusiyanın əsas iqtisadi tərəfdaşlarından biridir. İki ölkə arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin, nəqliyyat, rabitə və informasiya texnologiyaları, fəvqəladə halların qarşısının alınması, humanitar sahədə əməkdaşlıq inkişaf edir.

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri tarix və mədəniyyət sahəsində zəngin bir ümumi irsə malik olan İranla əlaqələridir. Müstəqilliyimizin ilk günlərindən ölkəmiz İranla münasibətlərə böyük əhəmiyyət verir və bu ölkəylə siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində qarşılıqlı əlaqələri gücləndirməyə çalışır.

Azərbaycanla oxşar maraqları olan Ukrayna və Gürcüstanla hərtərəfli əməkdaşlıq və tərəfdaşlığın intensivləşdirilməsi ölkəmiz üçün vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycanın bu ölkələrlə ümumi maraqlarının mövcudluğu, Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılması, Avropa və Asiyanın birləşməsi üçün tarixi İpək yolunun bərpası, eləcə də birgə trans-regional layihələrdə iştirakı, ümumi təhlükəsizliyin qarşılıqlı təminatı bu münasibətlərin vacibliyinin qarantıdır.

Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə münasibətləri də xarici siyasətimizdə əsas yerlərdən birini tutur. Ölkəmiz ABŞ-la münasibətlərə böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycan öz təhlükəsizliyini, ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini qoruya bilməsi üçün bu əlaqələri daha da inkişaf etdirməkdə maraqlıdır. Azərbaycanla ABŞ arasında əməkdaşlığın inkişafı iqtisadi və siyasi irəliləyişə, Xəzər dənizinin neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsinə, Şərqlə Qərbi birləşdirən transregional dəhlizin yaradılmasına və beləliklə də ölkəmizin global iqtisadi sistemə inteqrasiyasına təkan verir.

Azərbaycan Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərə də xüsusi diqqət yetirir. Bu münasibətlərin inkişafı dövlət və özəl sektorda hərtərəfli islahatların keçirilməsi, həmçinin müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici investisiyaların cəlb edilməsinə müsbət təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qərbi Avropa ölkələri Azərbaycan üçün əsas ixrac bazarı rolunu oynuyur. Bundan başqa Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin yüksək səviyyədə formalaşması prosesində bu ölkələrlə sərfəli əməkdaşlıqdan faydalanır.

Çin və Yaponiya kimi inkişaf etmiş şərq ölkələrilə qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın “İpək Yolu” layihəsinin həyata keçirilməsi üçün daha qətiyyətli tədbirlərin qəbul edilməsinə təsir göstərmişdir. Çinin artan nüfuzu və Avrasiyada mövqeyinin möhkəmlənməsi Azərbaycanla bu ölkə arasında əlaqələrin intensivliyini artırır. Yaponiyanın Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi layihələrə qoşulması bu ölkələr arasında əlaqələrin daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada yeni iqtisadi və siyasi güc mərkəzlərinin bərpası Azərbaycanın xarici siyasətinin bu istiqamətdə maraqlarının artmasına gətirib çıxardı.

Bu arada Azərbaycanın Pakistanla əlaqələrini də unutmaq olmaz. Qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərlə yanaşı, bu ölkə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi məsələsində ölkəmizin ədalətli mövqeyini tam dəstəkləyir.

Azərbaycan həmçinin, Yaxın və Orta Şərqlə də münasibətlərdə yüksək potensiala malikdir. Bu ölkələrlə ticari, texnoloji və maliyyə münasibətlərinin çox sərfəli olmasını nəzərə alaraq, qarşılıqlı əlaqələrin daimi inkişafına çox müsbət baxır.

Bekəliklə də, Azərbaycan uğurlu və balanslaşdırılmış siyasəti nəticəsində öz mövqeyini qlobal miqyasda gücləndirməyə və eləcə də Xəzər-Qafqaz regionunun ən mühüm ölkəsinə çevrilməyə, xalqının təhlükəsiz və xoşbəxt gələcəyini təmin edən xarici mühitin yaradılması və qorunmasına çalışır.

Ədəbiyyat

1. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı: "Avrora", 2014
2. Xasbulatov R.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2015
3. Lomakin V.İ. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı, "Zərdabi LTD", 2015.

UOT 336.413

Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf strategiyasının proqnozlaşdırılması

*Yusubova Şəlalə Əli qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatı dövründə müasir səviyyəli bank sisteminin tədricən formalaşması istiqamətində addımlar atılmış və bank işinin təşkili və idarə olunmasında xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə, ölkədə dünya ölkələrinin inkişaf etmiş bank işi təcrübəsindən səmərəli surətdə istifadə olunaraq Bank xidməti formalarının tətbiqinə əlverişli şərait yaradılmışdır. XXI əsrin başlanğıcında dünyanın bütün ölkələrində bankların rolunun daha da artması müstəqil Azərbaycanın bank sistemində də birbaşa təsir göstərmiş və əsaslı dərəcədə yenidən formalaşmasına strateji istiqamət vermişdir. Məlum həqiqətdir ki, bankların fəaliyyətini təmin etmədən və bank infrastrukturunu yaratmadan bazar iqtisadiyyatını formalaşdırmaq mümkün deyildir. Daxili və xarici resursların səfərbər edilməsi, onlardan səmərəli surətdə istifadə olunması, hüquqi və fiziki şəxslərə beynəlxalq səviyyədə bank, sığorta, faktoring, forfeyting, lizing və s. sosial təminatlı xidmətlərin göstərilməsi müasir bank sisteminin qarşısında duran başlıca vəzifədir. Bank tərəfindən həmin vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində makroiqtisadi və makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə və ölkədə pul tədaviyünün normal surətdə tənzimlənməsinə şərait yaranacaqdır. Hazırda Azərbaycanda geniş spektrli sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsində bankların rolunu daha da artırmaq məqsədilə Bank sisteminin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri işlənilib hazırlanmışdır. Respublika Mərkəzi Bank və onunla yanaşı digər banklar tərəfindən aşağıdakı istiqamətdə makroiqtisadi proqnozlar müəyyənləşdirilmişdir: ölkənin makroiqtisadi artımı həll edilmiş və ona uyğun pul-kredit siyasətinin gələcək istiqamətləri irəli sürülmüşdür; respublikanın sosial-iqtisadi şəraiti, tədiyyə balansının strukturu, valyuta tənzimlənməsi, büdcənin real vəziyyəti əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsi nəzərə alınmaqla bankların gələcək strateji fəaliyyətini və vəzifələrini əks etdirən proqramlar işlənilib hazırlanmışdır; iqtisadiyyatın üstün və aparıcı sahələrinin kreditləşməsinin optimal müddəti və variantları müəyyənləşdirilmişdir; banklar tərəfindən nominal xərclər, faiz dərəcələri, milli valyutanın mübadilə kursu, pul aqreqatları və inflyasiya prosesinin dinamikasına təsir edən indikatorlar və s. göstəricilər beynəlxalq standartlara uyğun olaraq proqnozlaşdırılmışdır; ölkədə Mərkəzi Bank tərəfindən pul-kredit siyasətinin sərtləşməsi və ya yumşaldılması imkanları təhlil olunmuş və onun tətbiqi mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır; vaxtı

çatmış və ya ölmüş bank kreditlərinin qaytarılmasını təmin edən sanksiyalar müəyyən edilmişdir; maliyyə bank sisteminin vahid informasiya mühitinin yaradılmasını təmin edən lokal və qlobal hesablama şəbəkə sisteminin yaradılmasına dair kompleks proqram işlənilib hazırlanmışdır; banklara depozitlərin cəlb olunması, sığortalanması və vaxtında sahiblərinə qaytarılması sistemi üzrə səmərəli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf strategiyasını xarakterizə edən bu istiqamətlərin vaxtında və uğurlu surətdə həyata keçirilməsini iqtisadiyyatın sabitləşməsinə və iqtisadi artıma nail olunmasına hərtərəfli kömək edəcəkdir. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində respublikada fəaliyyətdə olan bankların qarşısında duran başlıca strateji məsələlərdən biri bank əməliyyatları formalarının hərtərəfli surətdə inkişaf etdirilməsidir. Bank əməliyyatlarının səmərəli təşkili onları öz gəlirlərini artırmağa, bank xidmətləri bazarında rəqabətə tab gətirməyə, bank əməliyyatı riskini minimuma endirməyə sövq edəcəkdir. Bu gün respublikada bank əməliyyatları olduqca aşağı səviyyəyə enmiş və pul resurslarının səfərbər edilməsində onların rolu kəskin dərəcədə azalmışdır. Xüsusilə, əhalinin bank sistemə olan etimadı vaxtaşırı olaraq aşağı düşmüş və onların banklara olan inamı tamamilə zəflənmişdir. Bu problemi tədricən aradan qaldırmaq məqsədilə ölkənin Bank fəaliyyətində depozitlərin sığorta sistemi (DSS) yaradılmalıdır.

Müasir dövrdə kiçik və orta səviyyəli bankların fəaliyyətini təmin etmək, onların etibarlılıq səviyyəsini artırmaq məqsədilə depozitlərin sığortalanması sisteminin təşkili sürətləndirilməlidir. Respublikada Bank depozitlərinin sığortalanması bank sisteminin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, əmanətçilərin depozitlərinin vaxtında qaytarılmasına zəmanət yaratmalıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda depozitlərin sığorta sistemi iki pilləli bankların hamısında yaradılmalı və səmərəli surətdə idarə olunmalıdır. Müasir şəraitdə dünyanın bir sıra ölkələrinin bank sistemində depozitlərin sığortalanması sistemi uğurlu surətdə tətbiq edilir və bu sistem ya dövlət vəsaiti, ya da dövlət banklarının qarşılıqlı vəsaitləri hesabına yaradılır. Məsələn, Lüksemburqda qarşılıqlı bank zəmanəti sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistem hər hansı bir bankın müflisləşməsi prosesinin baş verdiyi halda onun zərərlərinin banklar tərəfindən ödənilməsinə əks etdirir.

Beləliklə, respublikada bank əməliyyatları sistemi vaxt-aşırı olaraq təkmilləşdirilməsi sərbəst pul resurslarının banklara cəlb olunmasını stimullaşdıracaqdır.

Azərbaycanda bank sisteminin inkişafı strategiyasında kredit resurslarından səmərəli və məqsədli surətdə istifadə olunması başlıca yer tutur. İndiyə kimi respublikada kredit resurslarının banklar tərəfindən səfərbər edilməsində və dövriyyəyə buraxılmasında ciddi çatışmazlıqlar mövcud olmuşdur. Belə ki, bank kreditləri iş adamlarına uzun müddət ərzində yüksək faizlə verilmişdir ki, bu da həmin kreditlərin səmərəlilik dərəcəsini olduqca aşağı salmışdır.

Kredit sistemində belə bir ciddi vəziyyətin yaranması bankların fəaliyyətinə hərtərəfli zərbə endirmiş və pul dövriyyəsinin pozulmasına gətirib çıxarmıdır. Beləliklə bir şəraitdə dövriyyədə nağd pul çatışmazlığı yaranmış və onunla qeyri-nağd pul arasında kəskin fərqin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə dövləti emissiyaya əl atmağa məcbur etmişdir. 1995-ci ilə qədər mövcud olan bütün pul dövriyyəsində emissiyanın xüsusi çəkisi 50 faizdən yuxarı olmuşdur ki, bu da inflyasiyanın daha da güclənməsinə təkan vermişdir. Həmin dövrdə illik kredit faizləri 260 faizə bərabər olmuşdur. Verilən kreditlərin daha çox hissəsi əsasən ticarət və xidmət sferalarına yönəldilirdi. Lakin 1996-cı ildən başlayaraq bank sistemində aparılan islahatların müsbət nəticələri pul-kredit sisteminin məqsədəuyğun istiqamətləri kredit qoyuluşunda mövcud olan çatışmazlıqların nisbətən aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Hazırda bütün pul dövriyyəsində emissiyanın xüsusi çəkisi 14-15 faizə enmiş, nağd pulla qeyri-nağd pul arasındakı fərq 80-90 faizə çatmışdır. Beləliklə, səmərəli bank sisteminin tədricən formalaşması və sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində makroiqtisadi və makromaliyyə sabitliyinə nail olunmasına şərait yaratmış və daxili bazırda milli valyutanın dönerliyi təmin olunmuşdur. Müstəqilliyin 10-cu illiyinin son illərində ölkənin milli iqtisadiyyatının formalaşması prosesinə təkan vermək məqsədilə bank sisteminin dünya standartları səviyyəsinə uyğun qərarlaşması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Artıq respublikada bank maliyyə sisteminin yeni prinsiplər əsasında qurulması işinə başlanmışdır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının tövsiyələri əsasında ölkənin bank sistemi formalaşmışdır. Son illər ərzində respublikada aparılan islahatlara kömək məqsədilə tövsiyələr və

proqnozlar təqdim edən və uzun müddətli güzəştli kreditlər verən Dünya İnkişav Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının və digər beynəlxalq maliyyə təsisatlarının dəstəyini və səmərəli fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək olar.

Müstəqil inkişaf yolunu seçmiş ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da həmin təkilatların tövsiyyələrindən, proqramlarından, milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla istifadə etməli və özünün yeni maliyyə, bank sistemini qurmalıdır. Yaxın vaxtlarda Dünya İnkişaf Bankı Respublika iqtisadiyyatında yeni struktur dəyişikliklərinin aparılması məqsədilə xüsusi proqramlar təqdim etmiş və onun maliyyələşdirilməsinə uzunmüddətli kreditlər ayırmışdır. Xüsusilə, Dünya İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə təsisatları ilə respublikada aqrar islahatların həyata keçirilməsi və kənd təsərrüfatında istehsal infrastrukturunun yaradılması məqsədilə yeni uzunmüddətli güzəştli və əvəzsiz kreditlərin verilməsi haqqında müqavilələr bağlanmışdır. Artıq müqavilə şərtlərinə əsasən həmin kreditlərin birinci mərhələdə xeyli hissəsi respublikaya daxil olmuşdur. İndiki şəraitdə respublikada bank sisteminin qarşısında duran başlıca mərhələlərdən biri beynəlxalq maliyyə təsisatlarından alınan kreditlərdən daha səmərəli və məqsəduyğun surətdə istifadə edilməsidir. Bu məqsədlə respublika Mərkəzi Bankı Kommersiya banklarının yerlərdə rolunun artırılması və daha səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər görməlidir. Yerli banklar onlara ayrılmış məqsədli kreditləri təyinatı üzrə istiqamətləndirməli və onlardan istifadə edilməsinə nəzarəti gücləndirməlidirlər. Hazırda Dünya İnkişaf Bankı Respublikaya verdiyi kreditləri nəzarət etmək məqsədilə özünün işçi qrupu və agentlərini təşkil edir və yerlərə göndərir. İndi respublikanın bir sıra rayonlarında yerli bankların beynəlxalq kredit fəaliyyətinə nəzarət edən bank işçi qrupu və Dünya İnkişaf Bankının göndərdiyi agentlər fəaliyyət göstərir, onlar həm bankların fəaliyyətinə, həm də layihələr üzrə verilmiş kreditlərin hərəkətinə ciddi surətdə nəzarət edir və baş vermiş qeyri-normal halları dərhal aradan qaldırırlar. Hazırda Bank kreditlərinin hərəkətinə və ondan daha səmərəli istifadə olunmasına nəzarət edən kredit ittifaqları və borcalan qrupları yaradılmışdır. Hər iki rüpnun mahiyyəti, məqsədi və fəaliyyətinin xarakteri eynidir. Onlar başlıca olaraq kreditin məqsədli, təminatlı və vaxtında geri qaytarılması prinsipinə nəzarət edirlər. Yerli bank sistemində kreditlərin hərəkətinə belə nəzarət formalarının daha da gücləndirilməsi Beynəlxalq Maliyyə Təsisatları qarşısında öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsinə və onların etimadının qazanılmasına təminat verir. Artıq məlum həqiqətdir ki, qloballaşdırma və regionlaşdırma faktorları bütün ölkələrin bank, maliyyə institutlarını bir-birinə yaxınlaşdırır və onların beynəlxalq inteqrasiyasını yaradır. Beynəlxalq inteqrasiyası hər bir ölkənin Mərkəzi Bank sisteminin inkişafının strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirir və bankların gücünün, qüdrətinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bilavasitə təsdiq edir. Son dövrdə ölkədə baş verən sosial-iqtisadi çətinliklər bir daha təsdiq edir ki, milli iqtisadiyyatını, real bazar strukturlarını formalaşdırmayan respublika beynəlxalq aləmdə baş verən maliyyə sarsıntılarının təsirindən qurtula bilməz. Deməli, özünün milli iqtisadiyyatını formalaşdıran və iqtisadi təhlükəsizliyini qoruyan ölkənin müasir, güclü və normal işləyən bank sistemi olmalıdır. Bunlara nail olmaq məqsədilə respublikada gələcəkdə bank sisteminin fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətə yönəldilməlidir: keçid dövründə bank sektorlarının fəaliyyətinə, beynəlxalq maliyyə təsisatları tərəfindən nəzarət edilməli və onların maliyyə bazarı möhkəmləndirilməlidir; “Traseka”, “TASİS”, “Bakı-Tiblisi-Qars” dəmir yolu və digər beynəlxalq proqramların həyata keçirilməsində respublika banklarının fəaliyyətindən və imkanlarından istifadə olunmalıdır; bank sektorları respublikadan kənara irihəcimli kapital axınının qarşısını almalı və onun iqtisadi mexanizmini hazırlamalıdır; bank aktivlərinin artırılmasına imkan verən güzəştli bank dərəcələri tətbiq olunmalı və onun icrasına ciddi nəzarət edilməlidir; respublikada bütün bankların fəaliyyətini təmizləyən və onların işinə nəzarət edən banklararası Əlaqələndirmə Şurası (komissiyası) yaradılmalıdır; beynəlxalq və ölkədaxili kreditlərin tənzimlənməsində bank nəzarətinin rolu artırılmalıdır; müasir bank işini, xidmətini mənimsəyən, idarə edən təlim-tədris mərkəzləri yaradılmalıdır; respublikada müasir bank infrastrukturunu yaradılmalı və bank xidmətlərinin tətbiq dairəsi genişləndirilməlidir; Azərbaycanda nominal maliyyə sabitliyini tənzimləyən və nizamlayan bank menecmenti sistemi yaradılmalıdır.

Təkliflər gələcəkdə ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafına təminat verən bank sisteminin formalaşmasına və ona uyğun olan maliyyə strukturlarının qurulmasına və onların fəaliyyətini

əsaslandırın, iqtisadi təhlükəsizliyə təminat verən iqtisadi siyasətin aparılmasına imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Məhərrəmov A. və başqaları. Müasir bank sistemi və bankçılıq. Bakı, 2015
2. Николаева Т.П. Банковский маркетинг. Москва, 2009
3. Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Москва, 2005
4. Белоглазова Г.Н. Деньги, кредит, банки. Москва, 2007
5. Гаджиева Н.А. Маркетинг. Баку: Издательство “Корпорация”, 2014

UOT 338.1; 330.5

Qloballaşma şəraitində müəssisələrin ölkədaxili rəqabətqabiliyyətli problemlərinə nəzəri yanaşmalar

*Məcidov Rizvan Hacı oğlu
Abdiyeva Gülgün Zeynal qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma prosesi istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsinin qanuna uyğun nəticəsi kimi çıxış edir.

Qloballaşma şəraitində respublikamız dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqəsi yaratmış və onun ticarət dövriyyəsi 35 mlrd dollar təşkil etmişdir. Son vaxtlarda ölkə iqtisadiyyatında qeyri – neft sektorunun xüsusi çəkisi davamlı olaraq artmaqla iqtisadiyyatın neftdən asılılığı azalmaqdadır. Ölkənin qeyri – neft sektoru əsasən aqrar, ticarət və sosial xidmətlər, tikinti, rabitə və telekommunikasiya, nəqliyyat sahələrini əhatə edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, neft sektorundan fərqli olaraq qeyri – neft sektorunda istehsalın real artımı üçün imkanlar daha çoxdur. Neft sektoru ilə müqayisədə qeyri – neft sektoru daha az məbləğdə investisiyaların cəlb edilməsi və bu sektorun məhsullarına tələbin zəif olması ilə əlaqədardır.

Respublikamız xarici sərmayələrə ehtiyacı çox olan ölkədən, artıq regional və ondan kənarında irihəcmli investisiyalar yatan ölkəyə çevrilmişdir.

Dünya İqtisadi Forumunun açıqladığı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti 2017” hesabatında Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətinə görə iki pillə irəliləyərək 137 ölkə arasında 35 –ci, MDB məkanında 2009 –ci ildən etibarən birinci yerdədir. Azərbaycan “G – 20” –yə üzv olan bəzi ölkələri də geridə qoyub. Belə ki, qeyd edilən hesabatda “G – 20” –yə üzv olan İndoneziya 36 –cı, Rusiya – 38 –ci, Hindistan 40 –cı, İtaliya – 43 –cü, Meksika – 51 –ci, Türkiyə - 53 –cü yerdədir. Qlobal rəqabət indeksinə görə Azərbaycan regionun ən rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatına malikdir və qonşu ölkələrlə müqayisədə ön sıradadır. 190 ölkənin biznes mühitini qiymətləndirən Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının dərc etdiyi “Doyinq Biznes 2017” hesabatında 8 pillə irəliləyərək 57 –ci mövqeyə yüksəlmişdir. Bu hesabatda Azərbaycan “Kiçik investorların maraqlarının qorunması” dərəcəsi üzrə 22 pillə irəliləyərək 10 –cu pilləyə “Əmlak qeydiyyatı” göstəricisi üzrə 1 pillə irəliləyərək 21 –ci pilləyə “Verginin ödənişi” göstəricisi üzrə 5 pillə irəliləyərək 35 –ci pilləyə, “Müqavilələrin icrasının təmin edilməsi” göstəricisi üzrə 6 pillə irəliləyərək 38 –ci pilləyə və s. yüksəlmişdir. Azərbaycan “Doyinq Biznes 2017” hesabatında Avropada və Mərkəzi Asiyada 4 və daha çox islahat aparan 3 ölkədən biri kimi qiymətləndirilmişdir.

Vurgulayaq ki, rəqabətlik hər bir ölkənin eləcə də sahibkarların daimi nəzərində olan ən ümdə qlobal məsələdir. Ölkə iqtisadiyyatı o zaman rəqabətli hesab edilir ki, həmin ölkədə təsərrüfat

subyektləri azad rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərsin və beynəlxalq bazarın tələblərinə cavab verən məhsul və xidmətlər istehsal etməklə, ölkə əhalisinin həyat şəraiti dünya standartlarına uyğun olsun.

Rəqabət bazar münasibətlərinin mahiyyətini ifadə edən əsas anlayışdır. İqtisadi ədəbiyyatda “rəqabət” anlayışına üç yanaşma mövcuddur:

Birincisi rəqabətə yarış kimi baxılır. Bu hal yerli qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. İkinci rəqabətə tələb və təklifin bazar tarazlığını təmin edən bazar mexanizminin elementi kimi baxılır. Bu yanaşma klassik iqtisadi nəzəriyyəyə aiddir. Üçüncü yanaşmada isə rəqabət sahə bazarının tipini müəyyən edən meyar kimi götürülür.

Müxtəlif bazarlarda, fərqli məhsulların rəqabətqabiliyyətinin iki göstəriciyə - keyfiyyət və qiymətə əsasən dəyərləndirilməsi məhsulun rəqabət qabiliyyətinin araşdırılmasının mühüm sahəsidir. Bu qiymətləndirmə aşağıdakı qaydada aparılır: 1) tədqiqat aparılan bazarda verilmiş firmanın və onun əsas rəqiblərinin məhsullarının qiymətləndirilməsi iki meyar əsasən aparılır; 2) keyfiyyət və qiymətə əsasən; 3) tədqiqat aparılan məhsul əsasən keyfiyyət və qiymətə əsasən qiymətləndirilsə də satış həcmi də nəzərdə alınır; 4) keyfiyyət və qiymət göstəricisinin orta dəyəri təhlil olunan məhsulların məcmusu kimi müəyyən olunur.

Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyə parametrlərlə yanaşı, digər rəqabətlərlə müqayisədə aşağıdakı amillərlə ölçülür: çatdırılma müddəti, xidmətin keyfiyyəti, reklam, tələbatda baş verən dəyişikliklər və s.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti dedikdə məhsulun istehlakçının tələbinə nə dərəcədə cavab verməsi nəzərdə tutulur, bu nəinki məhsulun görüntüsündən və keyfiyyətindən eləcə də istehlakçının tipindən də asılı olaraq dəyişir.

İstehlakçının rəqabətqabiliyyətliliyi dedikdə onun rəqabətə davam gətirəcək istehsal və satış fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Əgər məhsulun satışı yoxdursa, müəssisə rəqabətqabiliyyətli ola bilməz. Lakin bir tək məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi ilə müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi tamamlanmır.

Qeyd edək ki, Porterin fikrincə rəqabətqabiliyyətlilik daxili keyfiyyət deyil. O, yalnız rəqiblərlə mübarizədə fərqləndirilə bilər. Ona görə, rəqabətqabiliyyətlilik nisbi anlayışdır. Rəqabətqabiliyyətlilik haqqında Porter aşağıdakı nəticələrə gəlir: məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyini sadəcə rəqib məhsulun keyfiyyətləri və ya etalon məhsulun keyfiyyəti ilə müqayisədə müəyyən etmək olar.

Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışında radikal saçırayış professor Harvard və biznes məsləhətçisi Maykl Porterin adı ilə bağlıdır. Porter 2001 –ci ildə Rusiyada çap olunmuş “Rəqabət” kitabında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, rəqabət mübarizəsində üstünlük qazanmaq üçün bir neçə amilləri yerinə yetirmək lazımdır. Bu amillər aşağıdakılardır: istehsal, investisiya, yeniliklər. M. Porterə istinadən demək olar ki, müəssisənin rəqabət üstünlüyü dedikdə, müəssisənin təchizatçılar və müştərilər arasında əlaqənin necə təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Rəqabət üstünlüyünün saxlanma müddəti aşağıdakılardan asılıdır: üstünlüyün mənbəyindən, müəssisənin mövcud rəqabət üstünlüyünün mənbələrinin sayı, istehsalın modernləşdirilməsi və müəssisənin digər fəaliyyət sahələri. Porter rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı haqqında aşağıdakı nəticəyə gəlir:

Rəqabət vəziyyətindən asılı olaraq rəqabət üstünlükləri aşağıdakı strategiyalardan birinə əsaslanma bilər: xərclərə, keyfiyyətə, xərclərə və keyfiyyətə. Burada əsas ondan ibarətdir ki, müəssisənin strategiyası pul itkisinə səbəb olmasın.

Müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin qiymətlərinə olan yanaşmaları təhlil etməklə onun rəqabətqabiliyyətinin təmin olunmasının əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar: müəssisənin üfiqi planlaşdırılmasından və idarə edilməsindən asılı olaraq, rəqabət qabiliyyətinin müxtəlif meyarlarını ayırmaq olar: əməliyyat mərhələsində müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin əsas göstəricisi dedikdə məhsulun rəqabət qabiliyyətinin inteqral göstərici nəzərdə tutulur; taktiki mərhələdə müəssisənin rəqabət qabiliyyəti onun ümumi maliyyə və biznes fəaliyyəti ilə təmin olunur; strateji mərhələdə isə müəssisənin rəqabət qabiliyyəti müəssisənin dəyərini artıran investisiya baxımından cəlbədic meyarlarla xarakterizə olunur; məhsulun rəqabətqabiliyyəti anlayışı müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin vacib göstəricilərini təmsil edir.

Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üç metod vasitəsilə həyata keçirilir: evristik (ekspert), kvalimetrik, kompleks (inteqral). Şübhəsiz ki, müəssisənin vəziyyətinin bir çox

qiymətləndirmə metodları var. Bu metodlar vahid metodologiya kimi, mövcud deyildir, çünki çox az müəssisələrin “unikal” qiymətləndirmə metodları vardır. Təcrübədə biznesin qiymətləndirilməsinə üç yanaşma mövcuddur: gəlir, müqayisəli və aktiv əsaslı yanaşmalar.

Müəssisənin səmərəli idarəetməsi üçün onun gələcək fəaliyyətini müəyyən edən xüsusi strategiyanın seçilməsi vacibdir.

Məhsulun rəqibliyini rəqib məhsulun keyfiyyətləri və ya etalon məhsulun keyfiyyətləri ilə müqayisədə müəyyən etmək olar. Rəqabətqabiliyyətlilik məhsulun daimi keyfiyyəti deyil. Məhz bunun üçün də müəssisələr daimi olaraq müştəri ehtiyaclarını ödəmək üçün məhsulu daha da modernləşdirməyə çalışmalıdırlar. Rəqabətqabiliyyətlilik aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən olunur: qiymət, keyfiyyət, qablaşdırma, zamanətli xidmət və s. Amma bu göstəricilərin heç biri ayrılıqda məhsulun üstünlük səviyyəsini müəyyən etmir.

Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi iki vacib tapşırıqın həllini tələb edir; 1) müqayisə üçün əsas götürülən məhsulun seçilməsi; 2) rəqabətqabiliyyətliliyin xüsusiyyətlərinin müqayisə prosesində qiymətləndiriləcək məhsulların birlikdə seçilməsi.

M. Porteri tədqiqatçı olan Lamben ilə müqayisə etsək, görürük ki, o, Porterin tədqiqatından təqribən 6 il sonra dərc etdiyi yazısında rəqabət üstünlüyü və rəqabətqabiliyyətlilik anlayışına özünün yanaşmalarını təklif etmişdir.

Lambenin “Strateji marketinq” elmi tədqiqatında rəqabət üstünlüyü anlayışına belə açıqlama vermişdir: - bu, məhsulun müəssisənin digər rəqibləri üzərində üstünlüyünü təmin edəcək bir xarakteristikadır. Əmtəə bazarında və ya bazar segmentində ən yaxşı mövqe tutan bu üstünlük nisbidir. Rəqabət üstünlüyü səmərəliliyin artırılması və xərclərin azalması hesabına alıcıda dəyər yaradırsa, bu zaman xarici keyfiyyət sayıla bilər. Bu üstünlük müəssisənin bazar gücünü o dərəcədə artırır ki, hətta müəssisə prioritet rəqibə nisbətən müvafiq fərqli keyfiyyət təmin etmədən belə qiymətləri artırır. Rəqabət üstünlüyü əgər müəssisənin rəqiblərinə nisbətən daha az dəyər yaradan istehsal xərcləri ilə əlaqədar mənfəətinə əsaslanıbsa, daxili keyfiyyət sayılır. Daxili mənfəət – müəssisəyə yüksək gəlir və bazarda rəqiblərlə müqayisədə məcburi aşağı qiymətlərə müqavimət verən daha yüksək məhsuldarlığın nəticəsidir.

Bazar subyekti kimi müəssisə bazardakı vəziyyəti sabitləşdirmək, mövqeyini möhkəmləndirmək və bazar payını artırmaq və strateji məqsədlərə nail olmaq üçün bu və ya digər strategiyaları, o cümlədən hücum, rəqabət və digər strategiyaları sərbəst seçir ki, bu da müəssisənin uğurlu perspektiv inkişafına və rəqabətqabiliyyətliliyinə böyük zəmin yaradır.

İstənilən müəssisə xarici bazara çıxmağa böyük səy göstərməlidir. Bunun üçün müəssisə global bazarda liderlik barədə düşünməlidir.

Məhsulun rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bunlara dizayn texnologiyalarını, mobilləşmə, müasirləşməni və s. aid etmək olar.

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin rəqabət üstünlüyünün və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır. 1) innovasiyalara istiqamətlənmək; 2) İstehsal ehtiyatlarının yaranma, təkmilləşdirmə və müəssisənin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılma sürətinin təmin edilməsi; 3) müəssisədə labüd olan dəyişiklikləri zamanında aparmaq; 4) İstehlakçılarla, vasitəçilərlə, tədarükçülərlə, qohum sahələrlə qarşılıqlı mübadiləni təkmilləşdirmək; 5) əmtəələrin təşviq edilməsi məqsədi ilə daxili bazarda beynəlxalq və çoxmilli xarakterli alıcılara xidmət göstərmək; 6) müəssisənin bazar strategiyasını hazırlayarkən əsas amillərin nəzərə alınması:

Ədəbiyyat

1. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. СПб: Питер Ком, 1999
2. Porter M. Beynəlxalq rəqabət, 1993
3. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность, экономика, стратегия, управления. М., 2001
4. www.president.az. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi

Qloballaşan iqtisadiyyatda Xəzər dənizinin yeri

Qarayeva Şəhla Nadir qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Fikirimizcə, dünya okeanına birbaşa çıxışı olmayan ölkəmizin valyuta potensialının artırılması istiqamətində Xəzər dənizindən müxtəlif vasitələr üçün səmərəli istifadənin çox böyük əhəmiyyəti ola bilər. Bu nöqtəyi nəzərdən tədqiqat işində Xəzər dənizindən müxtəlif iqtisadi məqsədlər üçün istifadənin vəziyyətinin araşdırılmasına cəhd edilir.

Təbii resurslarla zəngin olan Xəzər dənizi Avrasiya materikinə iki böyük hissəsinin sərhəddində yerləşir. Xəzər dənizinin 4800 km-ə yaxın sahil xəttində yerləşən beş dövlətin sahil xətləri aşağıdakı kimidir: Azərbaycan respublikası - 815 km, Qazaxstan – 1422 km, İran İslam Respublikası -728 km, Rusiya Federasiyası – 747 km, Türkmənistan -1035 km. Xəzər zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malikdir. Bu ehtiyatların çoxu Rusiya və İranın Xəzər şelfinə düşmədiyindən, onlar daimi istənilən yolla öz üstünlüklərini regionda saxlamağa çalışmışlar. 1994-cü ildə Bakıda doqquz xarici neft şirkətinin iştirakı ilə keçirilmiş görüşdə Ümumilli Liderimiz H.Əliyev bu məsələ ilə bağlı öz fikrini açıqladı və bundan sonra Xəzərin resurslarından istifadəyə dair baxışların müxtəlif olmasına baxmayaraq bu məsələdə böyük irəliləyişə nail olundu. Məhz Ulu Öndərin cəsarətli addımı ilə 1994-cü ilin sentyabr ayında əsrin müqaviləsi imzalandı ki, onun bu günümüz üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Bu müqavilədən sonra Xəzərin Azərbaycan şelfində işlər daha da gücləndirilmiş, yeni yataqların mənimsənilməsi üçün beynəlxalq müqavilələr bağlanmış və bu işlər indinin özündə də davam etdirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük bir hissəsi sahil regionlarının hesabına formalaşır. Lənkəranda aqrar sənaye, çay, çəltik, tərəvəz, sitrus, taxıl, üzüm, balıqçılıq, balıq emalı, meşə sənayesi inkişaf edir. Mərkəzi Aranda k/t üstünlük təşkil edir, taxıl, pambıqçılıq tərəvəzçilik və heyvandarlıq inkişaf etdirilir. Sahil neft qaz istehsalının 35%-i, Şirvanda milli enerji istehsalının 21%-i bu regionunun payına düşür. Vahid emalı nəvəkimilərinin artırılması nəzərdə tutulur.

Abşeronda Milli sənayenin əsas hissəsi quşçuluq, südçülük və maldarlıqla yanaşı, kurot xidmətləri, nəqliyyat şəbəkəsi inkişaf edir.

Quba- Xaçmaz iqtisadi coğrafi zonasında k/t-i üstünlük təşkil edir, maldarlığa, quşçuluğa, balıqçılığa, aqrar sənayeyə kurot və turizmə xüsusi diqqət ayrılır. Bu region həmçinin bəzək daşları və müxtəlif duzlarla da zəngindir.

Xəzərin Abşeron şelfi dərin karbohidrat ehtiyatları ilə zəngindir. Xəzər regionunda neft ehtiyatlarına dair proqnozlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, sübut olunmuş 8-10 mlrd. ton neftin 3 mlrd. tonu, qaz ehtiyatının isə 1,5 trilyon m³ Azərbaycan sektoruna düşür. Artıq respublikamızın istehsal etdiyi neft müxtəlif kəmərlərlə dünya bazarına çıxarır, Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarında istehsal olunan neft bir sıra xarici ölkələrə nəql olunur.

Xəzər dənizində balıqçılıq vaxtı ilə öz unikalığı ilə fərqlənmişdir. Dünyada nəvə balığı ovunun 85 %-i Xəzərin payına düşürdü. Çox təəssüf ki, son dövrlərdə bu sahədə tənəzzül yaranmışdır. Lakin bu məsələ dövlətin nəzarəti altındadır, işləri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə tədbirlər görülür. Nəvə balığının sayında azalma müşahidə olunduğu kimi Xəzərdə qeydə alınmış 101 növ balığın çoxunun miqdarının artım tempində azalma var. Fikirimizcə, Dünya bankının maliyyə dəstəyi ilə Neftçalada illik istehsalı 18 mln-a çatan yeni balıq artırma zavodunun fəaliyyəti bu sahədə əhəmiyyətli dönüş yarada biləcəkdir.

Kurot-rekreasiya göstəricilərinə görə Xəzər sahilləri Qara dəniz sahillərindən üstündür. Həm dövlət, həm də sahibkarlar 815 km uzanan sahil zonasını müasir tələblərə uyğun formalaşdırarsa, turist axını hədsiz çoxalar, ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatları xeyli artar.

Son dövrlərdə sahil zonasında sahələr sürətlə mənimsənilir, turist bazaları, istirahət zonaları, mobellər tikilir, müalicə ocaqları inşa olunur. Bu obyektlər çox zaman özbaşına və plansız tikilir,

sanitar və ekoloji tələblər gözlənilmir. Onların sahilə yaxın tikilməsi xüsusilə təhlükəlidir. Ona görə bu məsələdə icra orqanları diqqətli olmalı, necə gəldi paylaşdırmamalıdırlar. Tikinti işləri apararkən qeyd olunan çatışmazlıqlara imkan verilməməlidir.

Xəzər dənizinin İpək Yolunun üzərində olması onun əhəmiyyətini daha da artırır, belə ki, Böyük İpək Yolu Böyük Neft Yoluna çevrilir.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi AXDG nəqliyyat donanmasının Avropa ilə Asiya arasında tranzit yükdaşınmalarının həyata keçirilməsində rolunu artırır, beynəlxalq yüklərin ahəngdar axınıni təmin edir, təkcə Xəzərdə deyil, Xəzərdən kənar da fəaliyyətini genişləndirir. Səmərəli idarəçiliyə və zəngin təcrübəyə malik olan AXDG GSC yüksək keyfiyyət və yükdaşıma və çoxsaylı xidmətlər həyata keçirir. Fəaliyyətində risklərin azaldılması, təhlükəsiz iş mühitinin yaradılması, modern gəmiçilik şirkətinin yaradılması kimi işlərə xüsusi diqqət ayrılır. AXDG-də 4 növ yükdaşımalar həyata keçirilir: tankerlərlə maye yükdaşımaları: Universal quru yük gəmiləri ilə daşımalar; Gəmilərlə yükdaşımalar; Ro-Ro yolu ilə gəmilərlə daşımalar. 2014-cü ilin sonundan etibarən AXDG-nin Xəzərdən kənar Qara və Aralıq dənizi hövzələrində quru yük gəmiləri üzür, Xəzər dənizində neft-qaz hasilatı proseslərini təmin edir. AXDG-nin tərkibində ACSC loqistiss şirkəti fəaliyyət göstərir. Şirkət müxtəlif təyinatlı yüklərin başlanğıc məntəqəsindən təyinat məntəqəsinədək daşınmasını təmin edir. Qeyd olunanlarla yanaşı şirkət həmçinin malgöndərlərə müxtəlif məsləhətlər verir, gömrük və siğorta xidmətləri göstərir.

Azərbaycanın bütün dəmir yollarının başlanğıcı Bakı Limanından başlayır. Dəniz nəqliyyatı Xəzər hövzəsi ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Rusiyanın şərq regionlarından və Mərkəzi Asiya ölkələrinin Azərbaycana gələn ən qısa yol məhz Xəzərdən keçir.

Bakı limanı təkcə respublikamızın yox, həm də Xəzərin ən iri limanıdır. 2015-ci il 18 mart tarixində Azərbaycan respublikasının prezidenti Cənab İ. Əliyevin sərəncamı ilə Bakı Limanı yenidən qurulmuş Qapalı Səhmdar Cəmiyyət (QSC) yaradılmışdır. Demək olar ki, bütün yüklər və sərnişinlər buradan daşınır. Qeyd edək ki, respublikamızın digər sahiləni zonalarında da yeni limanların tikintisini həyata keçirməklə Bakı limanını Avrasiyanın əsas nəqliyyat və loqistika qovşalarından birinə çevirmək olar. Bu məqsədlə əlbətdə Yeni Bakı limanının tikintisi işləri davam etdirilir. Tikintinin III mərhələsi tamamlanmasından sonra yeni limanın 25 mln. ton yük daşıyacağı planlaşdırılır. Liman 3 terminaldan ibarətdir: əsas yük terminalı; Dübəndi neft terminalı.

Əsas yük terminalı Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşir. Bir gün ərzində tutmaları 150 vaqon 100 avtomobilədək olan üç gəmi eyni zamanda işləmək mümkündür. Dəmir yolu vaqonların çıxışına və yüklərin rahat boşaldılmasına imkan verir.

Bərə terminalı əlbətdə yerləşən Yeni limanın qərbində, limamanın girəcəyinin cənub hissəsində yerləşir, əsasən qatar vaqonlarını, yük maşınlarını və avtomobilləri daşıyır. Bərə terminalının ümumi tutumu bir ildə 288 min TEV konteyner və 5,9 mln. ton yüküdür. Dübəndi terminalı Bakı limanında yüklərin daşınmasının 35%-ni həyata keçirir. 8 mln. ton neft daşımaq imkanına malikdir. Türkmənistan və Qazaxstandan daşınır.

Əlbətdə yerləşən yeni liman rayonlara yaxın ərazidə yerləşdiyindən bütün regionlarla əlaqə qurmaq imkanına malikdir. Liman ölkənin daxili rayonlarını birləşdirən, mövcud avtomobil və dəmir yolları, həmçinin Azərbaycanın daxilindən keçən üç beynəlxalq dəmir yolu xətti ilə kəşifir.

Burada Azad ticarət zinasının yaradılması respublikamız üçün çoxlu valyuta gətirə bilər və ıtraf rayonların inkişafını sürətləndirər. ATZ xüsusi iqtisadi zonanın bir hissəsi kimi yük avtomobilləri dayanacağı, beynəlxalq loqistika mərkəzi yerli loqistika mərkəzi kimi bir sıra komponentləri əhatə edir. ATZ-nin dəmir yoluna çıxışının olması ona regionda geniş spektrli xidmətləri göstərməklə yanaşı Mərkəzi Avarasiyanın paylanma xidmətləri göstərən əsas mərkəzinə çevrilməsinə imkan yaradır. Əlbətdə inşa ediləcək ATZ Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, İran, Cənubi Rusiya və Türkiyənin çoxsaylı bazarlarına xidmət etməklə regionu əsas ticarət mərkəzinə çevriləcək. Məlumdur ki, istehsalçılar öz məhsullarını istehlakçı bazarlarına yaxın paylanma mərkəzində yerləşməsində maraqlıdırlar. Bu baxımdan ATZ-nin əhəmiyyəti daha da artır. Əlbətdə ATZ-nin yaradılması regionun bir sıra xidmətlər üzrə həlledici mövqe tutmasına səbəb ola bilər.

Ələt limanının layihəsində Yaşıl liman proqramının hazırlanması nəzərdə tutulur ki, bu da müasir dövrdə ən aktual məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə götürdükdə belə bir layhənin reallaşdırılması respublikamızın Dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasını daha da gücləndirəcək, Xəzər dənizinin iqtisadiyyatımıza verdiyi tövhəni daha da artırıcaq, sahilyanı rayonların, eləcə də digər regionlarımızın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008
2. Hacıyev Ş.H., Bayramov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Metodiki göstəricilər. Bakı, 2000
3. Qafarov Z., Əliyev E. Müasir beynəlxalq nəqliyyat hüququnun Azərbaycan Respublikasında tətbiqi. Bakı, 2002
4. www.google.az
5. www.wikipediya.org

UOT 336.1; 336.22

Привлекательность государственного долга как финансового инструмента в современном мире

*Хан-Хойская Инга Владимировна
Азербайджанский технологический университет*

В современном мире функционируют около двухсот государств (194) в разных формах, используя разные методы государственной власти. Обладая разнообразными географическими условиями и под влиянием определённых исторических событий, сочетая материальные и финансовые ресурсы, государства находятся на определённых уровнях их экономического развития. Эти уровни оцениваются целой системой показателей, среди которых выделяются такие, как ВВП на душу населения, НД, отраслевая структура экономики, уровень и качество жизни населения.

Для характеристики экономических процессов, для анализа колебаний в экономической конъюнктуре, для общей характеристики результатов экономической деятельности страны за определённый период времени в мировой практике используется макроэкономический показатель, носящий количественную характеристику – это валовой внутренний продукт, который также применяется в качестве показателя благосостояния населения.

Уровень ВВП на душу населения, источником информации о размерах которого выступает база данных Всемирного Банка “Показатели мирового развития”, является характеристикой, определяющей уровень экономического развития, а также рост экономики. В макроэкономической системе любой страны существенную роль играет государственный долг.

По данным Международного Валютного Фонда (МВФ) для более объективного сопоставления государственной задолженности различного характера государственные долги стран мира сравниваются с валовыми внутренними продуктами. В обзор вошли 186 стран. [1] Следовательно, почти все страны мира в той или иной степени являются должниками. Государственный долг – неотъемлемая составляющая часть финансовой системы. Причиной возникновения долговых обязательств государств перед физическими и юридическими лицами, иностранными государствами и международными организациями является проводимая финансовая политика, которая не обеспечивает сбалансированность доходов и расходов государства, что свидетельствует о широком использовании в мировой практике заёмной политики для финансирования расходов государственного бюджета.

Отказ от государственного долга, вопреки распространённому мнению, структуру общегосударственных финансов не улучшит – тем более если страна развивает свою

экономику – по причине того, что специфика этой экономической категории на практике является связующим звеном между фискальной и денежно-кредитной политикой государства. [2] Управление государственным долгом, являясь составной частью бюджетной политики представляет собой необходимое условие для функционирования бюджетного процесса. Поступления в бюджет средств от долговых обязательств отражаются в нём как источники финансирования дефицита бюджета.

Законодательные и исполнительные органы власти используют в качестве финансового инструмента государственный долг для осуществления активной долговой стратегии, позволяющей оказывать влияние на денежное обращение, финансовый рынок, инвестиции, производство, занятость, уровень сбережений, тем самым повышая гибкость и оперативность в принятии решений по вопросам управления государственным долгом.

Для участников финансовых рынков важна информация о сделках по урегулированию задолженности, способствуя укреплению доверия инвесторов к долговым обязательствам государства, в противном случае кредиторы будут выдвигать требования предоставления более высокой премии за риск либо вообще воздерживаться от принятия долгосрочных обязательств, тем самым препятствуя развитию формирующихся финансовых рынков.

Продуманная финансовая политика государства оказывает влияние как на внутренний, так и на внешний рынок долговых обязательств. Так, замещая внешние кредиты внутренними, государство уменьшает как стоимость обслуживания долга, так и валютную нагрузку. Однако значительное увеличение доли внутреннего долга в структуре государственного долга может вызвать чрезмерное развитие инфляции, вытеснение доли инвестиционных ресурсов из реальных в портфельные, что негативно отразится на приросте ВВП. Контроль за управлением совокупным государственным долгом проявляется в оценке величины государственного долга и стоимостью его обслуживания. [3]

Международным Валютным Фондом и Всемирным Банком в марте 2014 года были подготовлены “Руководящие принципы управления государственным долгом” для укрепления международной финансовой системы, проведения политики финансовой устойчивости и стабильности, совершенствования практики расчёта макроэкономических показателей с целью обеспечения полной информации и прозрачности деятельности государств, использующих государственный долг как финансовый инструмент в целях снижения внешнеэкономической уязвимости. [4]

Страны, не имеющие диверсифицированную экономику, с небольшой базой внутренних финансовых сбережений и неразвитой финансовой системой, подвержены риску быть втянутыми развитыми странами в финансовый кризис через потоки капиталов, вследствие того, что время от времени бюджеты даже самых экономически передовых стран испытывают на себе воздействие шоков в реальном секторе и денежно-кредитной сфере по причине плохого управления государственным долгом.

Привлекательность государственного долга как финансового инструмента для каждой страны исходит из того, что государства испытывают потребности в заимствованиях в связи с ограничениями рынка капитала, в связи с используемым валютным режимом, проводимой макроэкономической политикой, качеством государственного регулирования, реформированием или преобразованием экономики в целом; и, как следствие, при помощи государственного долга формируются дополнительные ресурсы страны, позволяющие преодолеть противоречия между экономическими и социальными потребностями общества. В эволюционировавшем финансовом ландшафте долговые портфели многих стран изменены в результате увеличения трансграничных потоков капитала из-за стремления инвесторов получить высокую доходность и минимизировать риски, поэтому структура государственного долга должна отражать выгодное соотношение между рисками и затратами, чтобы устранить болезненные потрясения в экономике и финансах.

Литература

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_внешнему_долгу
2. <http://www.grandars.ru/student/finansy/upravlenie-gosudarstvennym-dolgom.html>
3. Л.С. Брагинская/Государственный долг: анализ системы управления и оценка ее эффективности/ Учебное пособие/ Логос. 2007
4. Пересмотренные Руководящие принципы управления государственным долгом. Подготовлено персоналом Международного Валютного Фонда и Всемирного Банка. Март 2014 года. Утверждён Хосе Виньялсом и Джеффри Д. Льюисом.

УОТ 336.71

Банковская система Азербайджана и её проблемы на современном этапе

*Багирова Айтекин Магеррам кызы
Рзаева Лейла Юсиф кызы
Азербайджанский технологический университет*

В современном мире банковская система – это составляющая экономического устройства государства. В Азербайджанской Республике, согласно Закону “О банках” с последующими изменениями и дополнениями, она двухуровневая, и представлена Центральным банком – это первый уровень, и второй уровень – многочисленное количество коммерческих банков. В настоящее время в стране действует 31 банк, в том числе два из них с государственным участием. Банковская система – это своего рода зеркало экономической системы страны. Отобразив особенности, цели, принципы развития экономической системы любого государства, банковская система как совокупность наиболее крупного типа кредитных организаций призвана обеспечить динамичное функционирование экономики посредством предоставления кредитов организациям производства, обращения товаров, а также удовлетворять потребности физических лиц через организацию системы расчётов и маркетинговую политику для аккумуляции временно свободных денежных средств экономических субъектов страны.

Более двух десятилетий назад общенациональным лидером Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым при технической и материальной помощи Всемирного банка был заложен фундамент развития либеральной рыночной экономики в стране. И с тех пор Азербайджан устойчиво сотрудничает с Международным банком в восстановлении и развитии социально-экономической инфраструктуры, проведении реформ по всем ключевым направлениям сфер жизнедеятельности государства из года в год сокращая бедность и улучшая бизнес среду, поэтому страна вошла в группу 50-ти самых конкурентоспособных экономик мира и сохранила высокое рейтинговое положение среди стран СНГ по индексу человеческого развития.

Как известно, со второй половины 2014 года в мире начался кризис из-за падения цен на нефть, в результате чего в 2015 году национальная валюта (манат) обесценилась более чем в 2 раза, что привело к проблемам в финансовой и банковской системах. Итогом этого стало то, что банки потеряли 60% своего капитала. В 2016 – 2017 годах с рынка ушли 15 банков. Экономический кризис затронул не только банковский, но и другие секторы экономики. [1]

Согласно статистическому бюллетеню ЦБА, средний курс AZN по отношению к американскому доллару показан в нижеследующей таблице: [2]

Годы	2013	2014	2015	2016	2017
Курс AZN (маната)	0,7845	0,7844	1,0261	1,5959	1,7001

С целью устранения негативных последствий финансового кризиса и перехода страны на свободно плавающий курс национальной валюты, а также для эффективного развития и устойчивого положения финансовой, в том числе и банковской системы, повышения конкурентоспособности рынка ценных бумаг, инвестиционных фондов, страховых и кредитных организаций и защиты прав всех их участников Указом Президента Азербайджанской Республики от 3 февраля 2016 года была создана Палата по надзору за финансовыми рынками. Создание Палаты, обладающей новым мандатом деятельности, как составной части комплексных реформ, проводимых страной для усовершенствования структурной, институциональной, организационной системы регулирования платёжных систем, заключается в повышении их качественного уровня на фоне современных глобальных вызовов. Появление нового юридического лица публичного права – Палаты по надзору за финансовыми рынками – сократило период банковского кризиса, предотвратило катастрофу глубокого падения кредитных организаций, потому что в своё время Центральный банк Азербайджана (ЦБА) упустил возможность своевременного оздоровления банковской, а в целом и кредитной системы страны. Банк банков сразу же после девальвации национальной валюты должен был созвать Комиссию, состоящую, кроме Центрального банка, и из других институциональных единиц, таких как Министерство финансов и всех коммерческих финансовых институтов для разработки стратегии оборонительного характера, позволившей бы недопущения нынешнего состояния банковской системы. Последствия, нахлынувшие, как снежный ком, на экономические субъекты, оказались вполне предсказуемыми в подобных ситуациях: с одной стороны, рост проблемных кредитов со стороны как физических, так и юридических лиц (около 3 миллиардов AZN, 30% долга приходится на долю физических лиц, а 70% - юридических), а, с другой – рост внешних долгов самих кредиторов. Коммерческие банки не в состоянии брать внешние валютные кредиты, в то время, как ЦБА даёт их по высокой учётной ставке. [3] Для борьбы с должниками, а точнее для “выбивания” долгов с граждан банки прибегают к услугам так называемых “коллекторских агентств”. Данные структуры действуют весьма агрессивно, нарушая законодательство страны, их главная цель — выбить деньги с клиентов банков любой ценой. Однако главная проблема – абсолютная юридическая и финансовая безграмотность населения. Во многих странах предусмотрен Закон об институте банкротства физических лиц, который чётко прописывает допустимые меры воздействия на проблемных заёмщиков, потому что находиться под постоянным психологическим давлением и бременем должника человек не в состоянии. Число судебных разбирательств, истцами которых выступают банки и небанковские кредитные организации, растёт с каждым месяцем. Банки обращаются в суд в связи с тем, что их клиенты не могут погасить свою задолженность по кредитам. Это доказывает то, что за последний год существенно увеличилось число проблемных дел по кредитам в службе судебных приставов.

Среди определенного набора банковских рисков выделяется риск потери деловой репутации коммерческого банка, который наименее изучен до последнего времени и не измеряется во многих кредитных организациях, что ведёт к снижению уровня ликвидности банка.

Оздоровляя бизнес среду в банковском секторе, законодательные органы страны предприняли один из немногих шагов – закрытие проблемных банков. Однако этим спасти финансовую систему невозможно. Для этого нужны более конструктивные меры: консолидация кредитных организаций, но при условии, что в них не было места мошенничеству и хищению средств, чем и занимаются в настоящее время финансовые органы, предлагающие объединиться друг с другом проблемные банки со здоровыми, которые, в свою очередь, не стремятся связываться с неблагонадёжным партнёром, так как эта ситуация носит паллиативный характер.

Следовательно, в конце концов, государству, Центральному банку, Нефтяному фонду надо решить эту проблему, так как сейчас она состоит в том, что процентные ставки по внешним кредитам выросли, и выдавать их азербайджанским коммерческим банкам

riskovanno; poskolyku vneshnix zaimstvovaniy ne predviditsya v blizhayshее время, то остаётся внутренняя поддержка, которая должна включать в себя совершенное планирование, организацию банковской деятельности, регулированию и контролю. Банковский сектор Азербайджана на сегодняшний день обладает достаточными активами, однако не участвует активно в процессе кредитования, учитывая то, что население утратило доверие к банковскому сектору, а банкам следует вернуть это доверие.

К 2018 году предпринято немало усилий в улучшении ситуации в банковском секторе, а именно: приняты новые законы, дополнены старые, но ещё большее предстоит выполнить, чтобы реализовать весь пакет “Главных направлений стратегической дорожной карты национальной экономики и основных секторов экономики”, где немаловажная роль отводится “Стратегической дорожной карте относительно развития финансовых услуг в Азербайджанской Республике”.

Литература

1. Лаврушин О.И.. Банковский менеджмент. учебник / кол. авторов, под ред. д-ра экон. наук, проф О. И. Лаврушина. - 2-е изд., перераб. и чоп. - М КНОРУС, 2009.
2. <https://aze.az/>
3. <https://ru.sputnik.az/economy/20180213/414028087/kurs-manat-dollar-evro-rubl-azerbajdzhan.html>

UOT 3

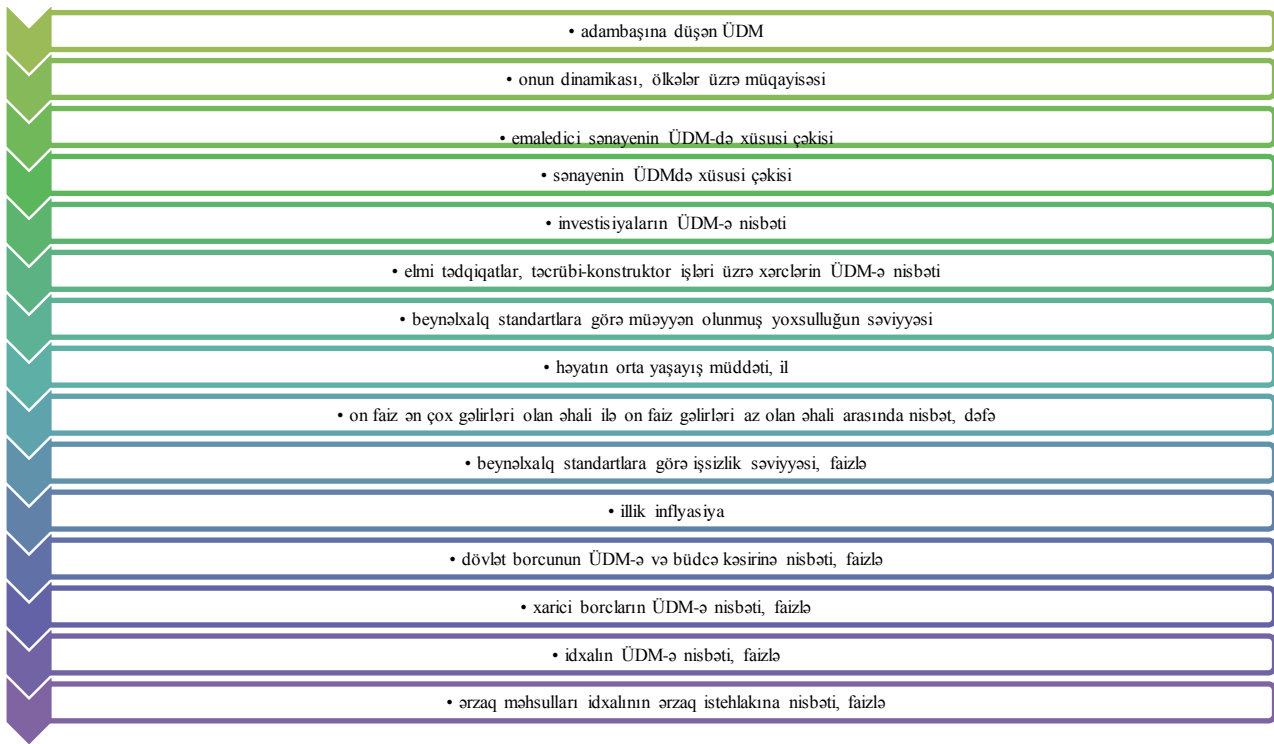
Sosial-iqtisadi inkişafa ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinin təsirinin qiymətləndirilməsi

*Kərimli Afaq Güloğlan qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı*

Ölkəmizin müstəqilliyinin ilk illərində (1991-1993) mövcud siyasi nəziyyət öz fəsadlarını sosial-iqtisadi durumda əks etdirdi. Respublikamızın ictimai-siyasi vəziyyəti iqtisadiyyatda güclü təhdidlər yaratdı. Bu ərafədə xalqın təkidi ilə hakimiyyətə gəlmiş Ulu Öndər Heydər Əliyev ictimai-siyasi sabitliyi bərpa etdi, iqtisadiyyatda baş vermiş böhranın və iqtisadi təhdidlərin aradan qaldırılması üzrə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Bu tədbirlərin hədəflərindən əsası iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri olmuşdur.

İqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərinin aşkara çıxarılması və onların nəticələrinin proqnozlaşdırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının göstəricilərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Monitoring üçün göstəricilərin (indikatorların) birbaşa seçilməsi xüsusi iş tələb edir. İqtisadiyyatın vəziyyətinin “diaqnozunun” dəqiq müəyyən edilməsi, təhlükəli meyillərin aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması üçün bütün göstəricilərin (indikatorlarının) astana kəmiyyətlərinin kompleks qiymətləndirilməsi zəruridir ki, bu da öz növbəsində cəmiyyətin bazisinin və Azərbaycanın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iqtisadi parametrlərin klassik və klassik olmayan asılılığı əsasında əlavə dərin tədqiqat tələb olunur.

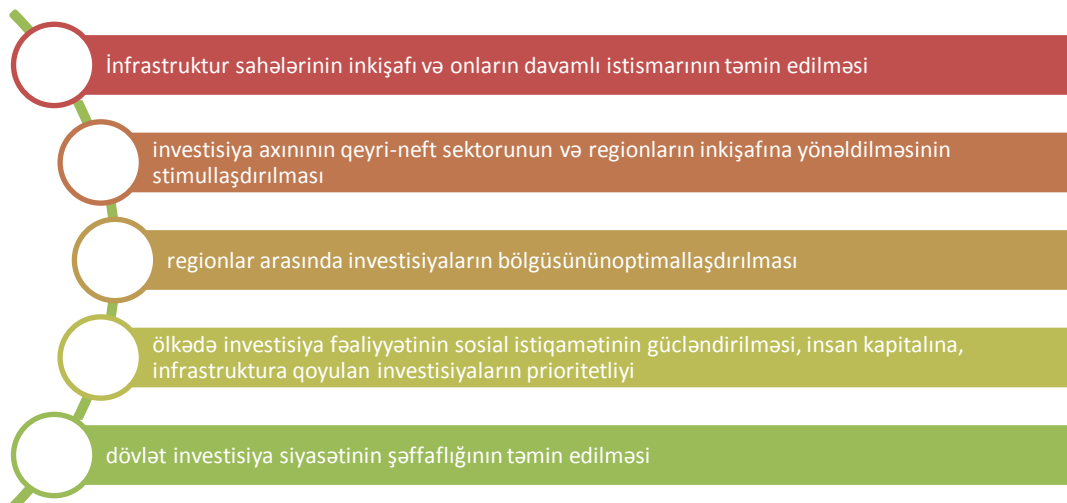
İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı dedikdə, dövlətin institut və hakimiyyət qurumları tərəfindən milli mənəvi mənafehlərin təminat, həmçinin daxili və xarici əlverişsiz şəraitin olduğu zamanda kifayət olacaq dərəcədə müdafiə imkanının təmin olunması anlaşılır. Digər baxımdan isə iqtisadi təhlükəsizlik anlayışını uzunmüddətli perspektivdə daha əverişli (səmərəli) vasitə ilə əhalinin hər bir nəfərinə iqtisadi ehtiyatların maksimum dərəcəsinin dayanıqlı istehsalı təmin edilən iqtisadi, siyasi və hüquqi şəraitlərinin optimal uyğunlaşması baş verir. Ümumiyyətlə iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin indikatorları özlüyündə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

Azərbaycanda yaradılmış sosial-iqtisadi potensial davamlı iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi sabitliyi təmin olunmuşdur. Bu strategiyanın nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin edilmişdir. Müəyyən olunmuş siyasətin reallaşdırılması gələcək illər üçün dayanıqlı inkişafın möhkəm təməlinin yaradılmasına, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yol açmışdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə, tədqiqat illərində neft sektoru ilə yanaşı investisiya siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərini infrastruktur sahələrinin inkişafı, investisiya resurslarının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması, regionlar arasında investisiyaların bölgüsünün optimallaşdırılması, ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət investisiya siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq daha əlverişli investisiya mühitinin təmin olunması üçün ümumi biznes şəraitinin yaxşılaşdırılması, xüsusi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, bütün investorlar üçün azad rəqabət mühitinin yaradılması, sabit normativ-hüquqi rejimin təmin olunması və iqtisadi sabitliyin qorunması prinsiplərinə əsaslanmış və aşağıdakı prioritetlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir:

Dövlət investisiya proqramının əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, əhalinin iqtisadi və sosial tələbatlarının daha dolğun təmin olunmasına, regionların inkişafına, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin sistemli və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Hesab edirəm ki, iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası çərçivəsində dövlətin milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərən, iqtisadiyyatın stabilliyini təhlükə altına alan iqtisadi sistemdədəyişikliklərə baxılmalıdır. İqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri dedikdə dövlətin milli maraqlarına, müstəqilliyinə maneə yaradan, iqtisadi potensialını aşağı salan iqtisadi sistemdə və ya ondan kənarında baş verən şokları başa düşmək zəruridir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, müstəqillik ilərində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesində Azərbaycan hökuməti qarşısında duran mühüm vəzifə onların həyata keçirilməsinin optimal strategiyasını seçməkdən ibarət olmuşdur. Əlbəttə ki, hər bir ölkədə odluğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadi islahatları konsepsiyası onun tarixi inkişafına, eləcə də iqtisadi və sosial vəziyyətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla hazırlanmış, həyata keçirilmiş və indi də davam etdirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: 2003, 520 s.
2. Илларионов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики. 1998 №10.
3. [http://: www.economy.gov.az](http://www.economy.gov.az)

UOT 311.216; 336.717.6

Hesabatlılığın və şəffaflığın təkmilləşdirilməsi zərurəti

*Hacıyeva Aynur Sabir qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı*

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası, dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması prosesi, həyata keçirilən özəlləşdirmə, sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması, maliyyə mənafevləri obyektiv olaraq heç də həmişə üst-üstə düşməyən iqtisadi qrupları özündə birləşdirən təsərrüfat subyektlərinin yaranması və inkişafı, əksər nazirlik və idarələrdə mütərəqqi maliyyə nəzarəti forması kimi qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara cavab verən audit sisteminin qurulmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli 2421 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın 13.2-ci bəndinə əsasən “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyasının 2012-2020-ci illər” hazırlanması Auditorlar Palatasının qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Həmin konsepsiyanın razılaşdırılmış planına əsasən giriş, 5 fəsil və 16 bölmədən ibarət hazırlanması nəzərdə tutulmuş və iş başa çatdırılmışdır. Belə ki, Maliyyə Nazirliyi və Hesablama Palatası ilə birlikdə daxili audit haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması, Vergilər Nazirliyi ilə birlikdə məcburi auditdən yayınmaya görə inzibati məsuliyyətin tətbiqi ilə bağlı mexanizmlərin müəyyən edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi, habelə müstəqil audit sahəsində beynəlxalq standartların tətbiqi ilə əlaqədar tədbirlərin davam etdirilməsi və “Beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası”nın (2012-2020-ci illər) layihəsinin hazırlanması Auditorlar Palatası tərəfindən həyata keçirilir. Korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində 2003-cü ildən bu günədək 3 dövlət proqramı qəbul edilib, onların müddəaları müvəffəqiyyətlə icra edilib. Hazırda “**Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üzrə ən**

son Milli Fəaliyyət Planı” mövcuddur, özündə korrupsiyaya qarşı mübarizə məsələlərini ehtiva edir.

2016-cı ilin dekabrında Prezident İlham Əliyev tərəfindən **“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi”** təsdiq olunub. Dövlətimizin başçısının iqtisadi siyasətinin, o cümlədən strateji yol xəritəsinin əsasını da hesabatlılıq və şəffaflıq prinsipi təşkil edir. Ümumi aspektlə yanaşı 11 istiqamətdə aparılan Strateji Yol Xəritəsində cəmiyyətin 3 institutunun vəhdəti təmin olunub: dövlət, sahibkarlıq və vətəndaşlıq triadası. [2.səh147]. Sevindirici haldır ki, Strateji Yol Xəritəsində də “Azərbaycan 2020: gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasından törəyən müddəalar var və bir növ bu sənədlər arasında varislik təmin olunub.

2016-cı il ərzində 38 sərbəst auditorun, 67 auditor təşkilatının (o cümlədən 4 xarici auditor təşkilatının filialı və nümayəndəliyi və 18 xarici investisiyalı auditor təşkilatı) auditor fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ olmuşdur. 37 sərbəst auditor və 67 auditor təşkilatı tərəfindən Auditorlar Palatasına öz fəaliyyətlərinə dair hesabatlar təqdim edilmişdir. Təqdim edilmiş hesablara əsasən müəyyən edilmişdir ki, hesabat dövründə təsərrüfat subyektləri ilə 56 862 165,5 manat məbləğində 3540 müqavilə bağlanmışdır. Bağlanmış müqavilələrin xüsusi çəkisi xarici auditor təşkilatlarının filial və nümayəndəlikləri üzrə sayına görə 14,0% və məbləğinə görə 64,4%, xarici hüquqi şəxslərin ticarət nişanından istifadə edən auditor təşkilatları üzrə sayına görə 14,9% və məbləğinə görə 25,5%, yerli auditor təşkilatları üzrə sayına görə 13 43,2% və məbləğinə görə 6,9%, sərbəst auditorlar üzrə sayına görə 27,9% və məbləğinə görə 3,2% təşkil etmişdir. 2015-ci il ilə müqayisədə 2016-cı ildə bağlanmış müqavilələrin sayı 3094-dən 3540-a qədər, yəni 446 ədəd və ya 14,4% artmış, məbləği isə 49 106 089,0 manatdan 56 862 165,5 manata qədər, yəni 7 756 076,5 manat və ya 15,8% artmışdır [3, səh13-19].

Korrupsiyadan törəyən haqsız rəqabət amili də real iqtisadiyyatın inkişafına ciddi mane olur. Məhz bunun nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətində əsassız müdaxilə və maneə halları mümkün olur, istehlakçıların hüquqları pozulur.

Korrupsiya dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini də nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı salır. Beynəlxalq qurumların araşdırmaları daha maraqlı asılılığı da üzə çıxarmışdır. 132 ölkənin timsalında korrupsiya səviyyəsi ilə onun rəqabətqabiliyyətliliyi arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğu təsdiqlənmişdir. Belə ki, dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, eyni zamanda həm yüksək korrupsiya səviyyəsinə, həm də yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə malik olsun. Eyni zamanda az korrupsiyaya uğramış və rəqabətqabiliyyətliliyi aşağı olan ölkəyə də rast gəlinməmişdir. Hesablaşmalara görə, korrupsiyanın səviyyəsi ilə rəqabətqabiliyyətlilik arasında qarşılıqlı əlaqə (korrelyasiya) əmsalı 0,87 təşkil edir ki, bu da öz növbəsində, belə əlaqənin çox güclü olduğuna dəlalət edir. Korrupsiyanın azaldılması rəqabətqabiliyyətliliyi artırır, kiçik, orta və iri biznesi inkişaf etdirir, inflyasiya səviyyəsini aşağı salır, yoxsulluğu azaldır, xalqın güzəranını yüksəldir ki, bu da yalnız iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksək olması şəraitində mümkündür.

Aparılan təhlillər sübut edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində iqtisadiyyatımızda mövcud olan problemlərin həlli, hesabatlılığın yüksək səviyyədə qurulması və şəffaflığın artırılması bağlı olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması iqtisadi siyasətin və islahatların effektivliyinin artırılmasının mühüm bir amili kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012-2020-ci illər) Bakı –2013
2. Azərbaycan İqtisadiyyatının Strateji Yol Xəritəsi: Hesabatlılıq və şəffaflıq problemləri (Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans., Bakı, 21-23 sentyabr 2017-ci il).
3. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2016-Cı İl Üzrə Fəaliyyətinin Yekunlarına Dair Hesabat, Bakı-2016.
4. V.T.Novruzov “Maliyyə və iqtisadi sahədə tam şəffaflıq təmin edilməlidir”, Azərbaycan qəzeti N230, 22.10.2015
5. www.audit.gov.az

Xidmət infrastrukturunu, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sosial infrastrukturunun istiqamətləri

*Əliyeva Şöhrət İzzət qızı
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı*

Innovasiyanın infrastruktur subyektləri innovasiya fəaliyyəti subyektlərinə – istehsal-texniki, məsləhət, maliyyə, informasiya və digər xidmətlər göstərir. Xidmət sahələri üzrə tərkib hissəyə texnologiyaların transferi mərkəzi, iqtisadiyyat və maliyyə üzrə məsləhət, texnoloji məsləhət, innovasiya fəaliyyətinin sahəsi üzrə məsləhət, idarəetmə üzrə məsləhət və s. [1, səh.40] daxildir.

İnfrastruktur müəssisələri özündə konsaltinq təşkilatlarının birləşdirir. Innovasiya fəaliyyətinin təmin edilməsində bu qurumların vacibliyi ondan ibarətdir ki, innovasiya fəaliyyətinin çoxlu spesifik xüsusiyyətə malik bilikləri yalnız praktik təcrübə yolu ilə əldə edilir. Qeyri-peşəkar menecerlərə sahib kiçik innovasiya müəssisələrinin yaradılması sübut edir ki, belə müəssisələrin yaşama dövrü o qədər də yüksək deyil. Bunu nəzərə alaraq professional məsləhət xidmətinə çıxışın təminatı innovasiyanın inkişafına istiqamətlənən vasitələrin istifadə effektivliyinin artırılması yollarından biri hesab edilir.

Bu məsələlərin bir çoxunun kompleks həlli ilə məşğul olmağa texnologiyaların transferi mərkəzi (TTM) yönəlmişdir. Hazırda TTM bir qayda olaraq iri ali və akademik institutların nəzdində yaradılır. TTM-in qismən zəif şəbəkəsi sahə institutları və dövlət elm mərkəzlərində inkişaf edir, halbuki məhz onlar yeni texnologiyaların hazırlanması sahəsində daha əhəmiyyətli məhsullara malikdirlər. TTM innovasiya araşdırmalarına malik təşkilatların struktur bölmələri və ya müstəqil hüquqi şəxs kimi də yaradıla bilər. Hər iki variantın özünə məxsus üstün və çatışmayan cəhətləri vardır. Hələlik TTM-in hansı formada yaradılmasının daha əlverişli olmasını təsdiqləyən mövcud iş təcrübəsi azdır. TTM-in əsas vəzifəsi ana təşkilatlarda yaradılan kommersiyalaşdırılmış araşdırmalardır. Bu məsələnin həlli üçün TTM-in kifayət qədər geniş əhatəli sahələr üzrə - maliyyə, iqtisadi, marketinq və əsasən xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə konsaltinq xidməti göstərmək imkanları olmalıdır. TTM başqa konsaltinq sahəsinə universal xarakterli, müəssisələrə müxtəlif ixtisaslar üzrə xidmətlər göstərən və sırf innovasiya fəaliyyətinə istiqamətlənməyən digər təşkilatlar da daxildir.

Iqtisadi və maliyyə üzrə məsləhət müəssisənin fəaliyyətinin gəlirliyinin artırılması üçün onun maliyyə resurslarının səmərəli idarəetmə sistemini hazırlamağa imkan verən kompleks xidmətdir. Ekspertlərin məqsədi sahibkarlara biznesin ümumi vəziyyəti, onun ayrı-ayrı istiqamətlərinin səmərəliliyi, uçot siyasətinin effektivliyi barədə dəqiq informasiyanın verilməsidir.

Texnoloji məsləhət informasiya texnologiyaları sahəsində biznesin dəstəklənməsi ilə əlaqədar olan layihə-istiqamətlənmə fəaliyyəti kimi özünü göstərir. Başqa sözlə, texnoloji konsaltinq - texnoloji avadanlıq və proqram təminatı üzrə ixtisaslaşmış firmaları təqdim edən məsləhət növüdür. Texnoloji konsaltinqin köməyi ilə müəssisə səviyyəsində texnologiyalardan istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

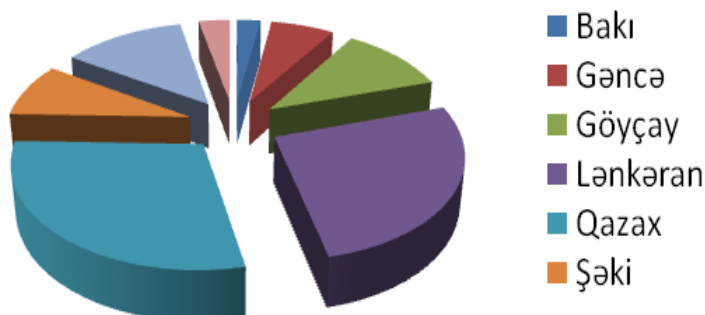
Mövcud proqram təminatının işinin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək və onun müasirləşdirilməsi imkanları barədə məlumat vermək.

Göründüyü kimi konsaltinq firmalarının xidmət dairəsi olduqca geniş və müxtəlifdir. Bu xidmətlərin hamısı tək-cə bir hədəfə - texnologiyalar infrastrukturunun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, müasir biznesin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Texnika və texnologiyanın düzgün seçimi və texnoloji konsaltinq işin müvəffəqiyyətinin təminatçısıdır.

İdarəetmə üzrə məsləhət – təşkilatın idarəetmə sisteminin inkişafı metodlarından biridir. İdarəetmə konsaltinqinin əsasının dəyişiklik prosesi təşkil etdiyi üçün, bu proses maksimum səmərəyə nail olmağa imkan verən metodların tətbiqi yolu ilə həyata keçirilir.

2007-ci ildə yaradılmış Bakı Biznes Tədris Mərkəzinin hazırda yeddi rayonda (Gəncə, Qazax, Yevlax, Göyçay, Lənkəran, Şəki, Xaçmaz) nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. 2014-cü il ərzində Bakı Biznes Tədris Mərkəzi (BBTM) və onun nümayəndəlikləri tərəfindən Bakı şəhərində

və regionlarda müraciət edən sahibkarlara, iş adamlarına və sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayanlara müxtəlif sahələr üzrə **803** məsləhət xidmətləri göstərilmişdir ki, onlardan **20-si** Bakı şəhərində, **783-ü** isə regionlarda göstərilmişdir. O cümlədən, regionlar üzrə: Gəncə-53, Göyçay-89, Lənkəran-212, Qazax-232, Şəki-69, Yevlax-102, Xaçmaz-26 (şəkil 1).

Şəkil 1. 2014-cü il ərzində göstərilən konsaltinq xidmətlərinin sayı

Bakı şəhərində və regionlarda sahibkarlara, iş adamlarına, sahibkarlığa yeni başlamaq istəyənlərə göstərilən konsaltinq xidmətlərinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə Mərkəz tərəfindən “Bakı Biznes Tədris Mərkəzi və onun nümayəndəliklərinin sahibkarlıq subyektlərində göstərilən konsaltinq xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində tədqiqatların aparılması” mövzusu üzrə elmi-tədqiqat işi yerinə yetirilmişdir. Sahibkarlara məsləhət informasiya təminatının gücləndirilməsi, onların təşəbbüskarlığının və hüquqi biliklərinin artırılması, yeni iqtisadi şəraitdə müasir təcrübənin mənimsənilməsi, işgüzar adamların öz biznesinə başlaması, müəssisələrin səmərəli idarə olunması istiqamətində zəruri biliklərin verilməsi məqsədilə BBTM tərəfindən mütəmadi olaraq sistemli tədbirlər həyata keçirilir.

Müasir dövrdə əsas məqsəd BBTM və onun nümayəndəliklərinin sahibkarlara göstərilən xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından, sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş konsaltinq xidmətləri sektorunun araşdırılmasından, konsaltinq xidmətlərinə olan tələbatın öyrənilməsi və sahibkarları maraqlandıran sahələrin müəyyən edilməsindən ibarətdir

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda sosial infrastrukturun istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Kommunal yaşayış təsərrüfatı
- İaşə ocaqları
- Əmək üzrə xidmətlər
- Tədris-istehsal sahələri
- İdman sağlamlıq sahələri
- İşçilərin istirahət guşələri
- Tibbi xidməti ocaqlar
- Məktəbəqədər müəssisələr və məktəblər və. [s.2,s.185]

İqtisadi rayonun sosial infrastrukturuna ümumtəhsil və orta ixtisas məktəbləri, ali məktəblərin filialları, mədəni-maarif və səhiyyə ocaqları, muzey və teatrlar daxildir.

Regionda sakinlərə ticarət və iaşə xidmətinin artırılması sosial infrastrukturun mühüm amillərindəndir. Mədəni xidmətlərin səviyyəsi də yüksəlməlidir. Şəki-Zaqatala muzeylər diyarıdır. Regionda hər addımda seyr etməli yerlər, insanı heyran edən muzeylər vardır. Bütün bunlar region ərazilərində turizmlə məşğul olmağa əlverişli şərait yaradır. Tibbi xidmətlər üzrə son dövrlərdə keyli iş görülmüşdür. Poliklinikalarda, təcili yardım məntəqələrində, xəstəxanalarda, ambulatoriyalarda tibbi yardımın təşkili keyli yaxşılaşdırılmışdır. İstehsaldan fərqli olaraq xidmət sferasında sosial infrastrukturla cəmiyyətin sosial sferasının əlaqələndirilməsi zəruriliyini özündə əks etdirir. Sosial infraqurura qulluq sferası, xidmət sferası, qeyri istehsal sferası daxildir.

O cümlədən, elektron xidmətlərin tətbiqi genişləndirilir, biznesin bir pəncərə prinsipi ilə qeydiyyatı sistemi tətbiq olunmuşdur. Biznesin onlayn qeydiyyatına başlanmış, elektron hesab-faktura tətbiq edilmişdir.

Regionda informasiya xidmətlərinin müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması təxirəsalınmaz məsələlərdəndir. Bazar münasibətlərinin müasir inkişaf mərhələsində informasiya xidməti yüksək səviyyədə olmasa sosial iqtisadi inkişafın heç bir sahəsində uğur qazanmaq olmaz [2, s.36].

Ədəbiyyat

1. Tağıyev A.H. İnnovasiya” (2 sayılı broşura). Bakı: Təknur, 2012, səh.54
2. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonları üzrə prioritet istiqamətlər. Bakı, 2009
3. Zareçkiy A.D., İvanova T.E. Promışlenniy texnoloqiii innovaçii. SPb: Piter, 2014, səh.480

UOT 33

Heydar Aliyev and economy of Azerbaijan

*Turabova Gulnara Sabir gizi
Khudaverdieva Elnura Misir gizi
Ganja State University*

Today, Azerbaijan occupies a worthy place among the leading states of a rapidly renewing world. Having overcome great difficulties since the period of independence, Azerbaijan was able to demonstrate its position both in the region and throughout the world, as a state conducting an absolutely independent policy, overcoming any external pressure.

In 1969, Azerbaijan was the most remote and weakest republic of the Soviet Union. Despite the existence of the potential of the oil processing industry and agriculture, the population lived in poverty. The central government was indifferent to Azerbaijan, did not show interest in solving its problems. Despite the difficult situation, the leaders of the republic could not turn to the Kremlin to solve social and economic problems. Appeals were not even considered. However, after the republic was headed by Heydar Aliyev, the period of revival began. Heydar Aliyev, who developed extensive activities in the 1970s, achieved construction and commissioning of more than 300 industrial enterprises in Azerbaijan. During the years 1969-1985, industrial production doubled in the republic [1].

In the development of the economy of Azerbaijan from the period of gaining independence, the following main stages can be singled out: the transformation recession (1992-1995), stabilization and recovery growth (1996-2000), the investment spurt (2001-2004), and the economic boom (2005-2008). In the following years and until today, the main emphasis was on the development of the non-oil sector, the spread of the Made in Azerbaijan brand in foreign markets, which is a logical continuation of the application of the market economy norms and fundamental economic reforms of 1994-1995 of the XX century in Azerbaijan.

The greatest achievement of Azerbaijan in the process of building an independent state was the creation of a new model, the Azerbaijani model of economic reforms and development. Its main goal was a long and dynamic development of the economy. It provided for three strategic tasks:

- the formation of a single socially oriented, self-developing, based on free market relations economic system - an independent national economy;
- active involvement in economic circulation of the existing in the country natural-economic, technical-production and scientific-technical potential;
- ensuring rational integration of the national economy into the world economic system [1].

One of the most important directions of the reforms carried out in Azerbaijan since 1995 was the privatization of state property and the creation of favorable conditions for the development of free enterprise. Land and agrarian reforms were implemented in the country. More than 1,350,000 hectares of land were distributed to rural residents without compensation, and farms were created instead of collective and state farms. Currently 99% of agricultural products are produced in the private sector. This process, along with the socio-political changes in the country, influenced the growth of the economic rationality of agricultural industries. A clear proof of this is a reduction in the level of imports of certain types of food (meat, milk, potatoes, onions, etc.).

Especially successful for Azerbaijan was the period from 2005 to 2008, when it was far ahead of all countries of the world in terms of economic growth rates.

At the beginning of December 2016, by the decree of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, 12 road maps were approved, in which the national economic prospects and action plan for 2016-2020, long-term vision and goals for the period after 2025 are determined.

Implementation of the measures laid down in these roadmaps for the development of agriculture, trade and logistics, education, public services, affordable housing, small and medium-sized businesses, heavy industry and engineering, tourism, financial services, oil and gas; open 125.5 thousand new jobs.

Azerbaijan laid the foundation for the transition to an economy model that will not depend on oil. Deep economic reforms initiated by the President of Azerbaijan Ilham Aliyev have already had a positive effect in many spheres of the country's economy. Decisions, decrees and orders aimed at creating a more favorable business environment and investment climate have been actively adopted since the end of 2015.

Also worth noting is the reduction in the number of licenses and permits for doing business. The number of licenses decreased from 59 to 37, and permits - almost four times - to 86.

Created by the Decree of the President of Azerbaijan Ilham Aliyev, the "ASAN Service" is a clear example of ongoing systemic social reforms aimed at improving the well-being of citizens and ensuring human rights.

The creation of the "ASAN Service Centers" has opened a new stage in the system of public administration, and today its coverage has significantly expanded. For four years with its small existence, "ASAN Service" has become a national brand of Azerbaijan, which rightfully can be proud of and share experience [2].

Today the strategy of deep reforms, the foundation of which was laid by the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, is successfully continued by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. And it serves and will serve the eternity of the ideas of the great leader, whose name is written in gold letters in the history of Azerbaijan thanks to the deep reforms carried out in his time with far-sightedness.

As President Ilham Aliyev stated, at present the most important goal is to bring Azerbaijan to the level of developed countries. At the root of all current economic reforms in the country is the goal of eliminating social problems, enhancing social protection of the population and creating an environment that will improve the welfare of all citizens of the country.

The future of independent Azerbaijan depends on the effective use of the agro-industrial sector of the economy. This was the opinion of the national leader Heydar Aliyev, which coincides with the prospects for the development of the economy - the transition from the oil economy to the non-oil economy through its diversification.

Literature

1. "Экономические реформы Гейдара Алиева: преобразование рисков в возможности" I.Mammadli.
2. https://azertag.az.ru/xeber. Strateqiya_glubokih_economiceskih_reform.

UOT 338.001

Elm və təhsilin iqtisadi aspektləri

*Qasimov Novruz Adil oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filiali*

Azərbaycan respublikasının yürütdüyü dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də elm-təhsilin inkişaf etdirilməsi və onu dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil səviyyəsinə

çatdırmaqdır. Çünki ölkənin sosial-iqtisadi qüdrəti, hərbi gücü, milli təhlükəsizliyimiz, mədəni tərəqqimiz elm və təhsilin inkişafı ilə birbaşa əlaqədardır. Elm və təhsildə qazandığımız hər bir uğur dövlətin, cəmiyyətin, millətimizin inkişaf və tərəqqisinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 4 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın” əsas vəzifəsi, elminin qarşısında duran problemlərin tez və effektiv şəkildə həllinə nail olmaq, elmin idarə olunmasının, maliyyələşdirilməsinin, mütəxəssis hazırlığını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqdır [1, səh.23]. Milli Strategiyada Azərbaycan elmi qarşısında duran məqsəd və vəzifələrə çatmağın yolları göstərilmişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi məqsədilə “Dövlət Proqramı”nı təsdiq etmişdir. Bu proqramın icrası ilə bağlı tədbirlər planı işlənib hazırlanmışdır. Qarşıda duran məsələlərin həllinə nail olmaq üçün elmi infrastrukturun yenilənməsi, elm-təhsil-istehsalatın inteqrasiyası, elmin informasiya təminatının gücləndirilməsi, varisliyin təmin olunması və s. bu proqramın əsas vəzifələridir.

Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Fundamental və tətbiqi elmlər üzrə tədqiqatların genişləndirilməsi, maddi-texniki bazanın daha da gücləndirilməsi məqsədilə cənab Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 21 oktyabr tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu yaradılmışdır. Bu fond qrant müsabiqələri yolu ilə ölkədə elmin inkişafını dəstəkləmək, əldə olunan elmi nəticələri ölkə xaricində tanımaq, tədqiqatlarla əlaqədar olaraq elmi təşkilatlarda ən müasir maddi-texniki baza qurmaq, elmi kadr potensialının inkişafına xüsusi diqqət vermək, elmi nəşrləri dəstəkləmək bu kimi və sair məsələlərin həllini bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur.

İnsan zəkasının məhsulu olan elm və təhsilin humanizmdən başqa iqtisadi aspektləri də vardır. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranıb inkişaf etməsinə, bu isə həmin sənaye sahələri olan mülki və hərbi sənayenin tələbatına uyğun olaraq tətbiqi və dəqiq elmlər sahəsində elmi nailiyyətlərin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərin istehsalata tətbiq edilməsi məhsuldarlığı daha da artırır.

Elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına tətbiqi inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biridir. İnsan kapitalının inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası beynəlxalq aləmdə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını şərtləndirən amillərdəndir. Təsadüfi deyildir ki, dövlət başçısı çıxışlarında ölkənin iqtisadi inkişafında, gələcəyin kapital ehtiyatının formalaşmasında neft gəlirlərindən daha çox insan amilinə, intellektual kapitala xüsusi önəm verməyi dəfələrlə vurğulamışdır. Məhz intellektual kapital, elmin inkişaf səviyyəsi hər bir ölkəni dünyanın lider ölkəsinə çevirir.

Azərbaycanda elm və təhsil dinamik inkişaf yolundadır. Çünki ölkədə yaradılan azad, şəffaf bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir, bu isə öz növbəsində istehsalata tətbiq etmək üçün yeni elmi-texniki nailiyyətlərin əldə olunmasını tələb edir. İqtisadi cəhətdən zəif inkişaf edən ölkələrdə elmin inkişafına qoyulması maddi vəsait olmur, həmdə elmin inkişafına elə də maraq göstərilir, çünki onlar bunu hazır formada idxal edir. Bunun əksini isə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində görmək olar. Müasir rəqabət dünyasında yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün dünyanın nəhəng korporasiyaları, sənaye sahibləri iqtisadi gəlirlilik baxımından ən son elmi yenilikləri istehsalata tətbiq etməkdə maraqlıdırlar. Bu baxımdan onların özləri elmi-tədqiqat mərkəzlərinə sifarişlər verirlər, pul ayırırlarki, bu da öz növbəsində elmin inkişafına səbəb olur. Onların elmi-tədqiqat mərkəzləri kadr potensialına və maddi vəsaitinə görə hətda universitetlərin nəzdində olan mərkəzlərdən xeyli güclü olur. Təsadüfi deyildir ki, F.Engels praktik ehtiyacların rolunu xüsusi vurğulayaraq deyirdi: “İctimai tələbat elmi onlarca Universitetdən daha çox irəli aparır” [2, səh.16].

Elmin istehsalat tətbiqinin müntəzəm və ardıcıl bir prosesə çevrilməsi XIX əsrdən başlayaraq getdikcə daha güclənmişdi. Yeni elmi biliklərin texniki realizasiyası, yeni tipli layihə-konstruktor işləri və daha yüksək mühəndis biliyi tələb edirdi [3, səh.60].

Bu gün dünyada sənayenin bütün sahələrində tətbiq olunan texnikanın yenilənməsi sayəsində elmi-texniki tərəqqinin intensivləşməsi baş verir. Böyük investisiyaların yatırımı hesabına istehsalat

tətbiq olunan texniki avadanlıqların tez-tez yenilənməsi sahibkarlara ziyan vura bilərdi. Lakin iqtisadi inkişaf baxımdan geri qalmış ölkələrin olması, inkişaf etmiş ölkələrin mülki və hərbi sənaye sahələrində müəyyən qədər köhnəlmiş texnikalarını həmin ölkələrə sataraq əldə olunan kapital hesabına öz ölkələrində daha müasir texnoloji sistemlərin ixtira olunaraq tətbiqinə imkan yaradır. Bu tendensiya olmasaydı təbii ki, külli miqdarda investisiya hesabına başa gələn elmi-texniki nailiyyətlər intensiv olaraq inkişaf edə bilməzdi. Bu isə daha yüksək elmi tutumlu müasir texnikaların kəşfinə şərait yaradır. Lakin təəssüflər olsun ki, bu gün beynəlxalq aləmdə mülki sənayedən daha çox hərbi-sənaye kompleksi elmi-texniki nailiyyətlərin əsas tətbiqi sahəsidir.

Ölkə iqtisadiyyatının yüksələn xətlə inkişafını təmin etmək üçün elmə qoyulan investisiyanı daha da artırmaq lazımdır. Müasir dövrdə elm iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir. Ən son elmi nailiyyətlərin əldə edilərək ölkə iqtisadiyyatına tətbiqi gəlirlərin daha da artmasına, iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində dövləti iqtisadi baxımdan qüdrətli edir. Neft kapitalının intellekt kapitalına çevrilməsi üçün bu gündə ölkədə məqsədli şəkildə böyük işlər aparılır. Tədqiqat İnstitutlarının maddi-texniki bazası yenilənir, alimlərin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün əmək haqqları artırılır. Bunun daha uğurlu alınması üçün elm-təhsil arasında inteqrasiya prosesləri daha da sürətlənməli, ali təhsil universitetlərində elmi yaradıcılıq mühiti daha da gücləndirilməlidir. Elm azad, şəffaf rəqabətin höküm sürdüyü iqtisadi mühütdə, oturuşmuş istehsal şəraiti mühütündə daha güclü inkişaf edir. İlk növbədə elm ilə istehsalat arasındakı münasibətlər düzgün tənzimlənməlidir ki, elmə yatırılan kapital öz bəhrəsini versin. Bu günki gündə inkişaf etmiş ölkələrdə elmə daha çox kapital qoyulur, çünki elmə qoyulan pul daha çox gəlir gətirir. Elmin inkişafı təhsil sistemi ilə magistratura və doktoranturada fəaliyyət, müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan sənayenin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Bu gün Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafına xeyli vəsait ayrılır. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə bu gün elm özünü maliyyələşdirən və gəlir verən bir sahə kimi iqtisadiyyatın strukturuna daxildir. Hər bir dövlətin iqtisadi, hərbi-siyasi qüdrəti onun elmi potensialından asılıdır. Elmi tərəqqi yeni istehsal sahələrinin, texnologiyaların yaranmasını və inkişafını müəyyən edir, bu da öz növbəsində insanın həyat tərzinə təsir edir.

Tarixin inkişafı gedişində iqtisadi ehtiyatların rolu dəyişmişdir. Qədim dövrlərdə bildiyimiz kimi texnikanın olmadığı bir zamanda istehsalatda əl əməyindən istifadə edilirdi. Lakin sonralar sənaye sahələri yaranıb inkişaf etdikcə texnika və xammallar ön plana keçdi. Bu da öz növbəsində elmin iqtisadi ehtiyata çevrilməsinə şərait yaratmış oldu. Elm dövlətin sosial iqtisadi inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biridir. Bu gün inkişafın əsasında elm və təhsil, elmi-tərəqqi durur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, kosmik araşdırmaların aparılması, kompyuter avadanlıqlarının daha da təkmilləşdirilməsi və digər bu kimi sahələrin inkişafı böyük investisiya tələb edir. Eyni zamanda bu sahələrdə əldə olunan uğurlu elmi nəticələrin hərbi və ya mülki təyinatlı məqsədlərə yönəlməsindən asılı olmayaraq böyük gəlir gətirir. Bu gün ölkənin inkişafı onun intellektual potensialından çox asılıdır. Elm və təhsilin iqtisadi həyatda rolu xeyli artmışdır.

Azərbaycan elminin əsas qabaqcıl istiqamətləri əsasən təbiət və texniki elmlərin payına düşür. Hansı ki, bu da davamlı olaraq inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının, mülki və hərbi sənayesini yeni texnologiyalarla təchizində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda iqtisadiyyatımızın əsas aparıcı sahəsi olan yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı da bu elmlər sahəsində qazanılmış uğurlardan asılıdır. Bu məqsədlə elmə dövlət tərəfindən ayrılan vəsait hər il artan tempdə gedir. Bu da öz növbəsində elmi işlərin həcm və keyfiyyətinin artırılmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə istehsalın real tələblərinin elmin inkişafına ciddi təsir göstərdiyini nəzərə alaraq bu təsirin planlı şəkildə tənzimlənməsi elmi idarəetmə qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Bu vəzifənin uğurlu həlli üçün həm iqtisadiyyatın həm də elmin inkişaf perspektivlərini qabaqcadan düzgün müəyyənləşdirmək tələb olunur [4, səh.293].

Ulu Öndər Heydər Əliyev gərgin əməyi ilə reallaşdırdığı neft strategiyası sayəsində bu gün ölkəmiz dünyanın böyük neft-qaz istehsalçısı və ixracatçısına çevrilmişdir. Həyata keçirilən uğurlu daxili və xarici siyasətin nəticəsi olaraq ölkədə yaranmış siyasi sabitlik iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Bu gün ölkəmizdə neft-kimya, maşınqayırma və müdafiə sənayesi sahələri vardır. Ölkə əhalisinə daha keyfiyyətli tibbi xidmət göstərilməsi məqsədilə tezliklə dərman preparatları istehsal

edən müəssisələr işə düşəcəkdir. Ölkəmiz global əhəmiyyətə malik neft-qaz kəmərlərindən, dəmir yol xətlərindən ibarət infrastruktura malikdir. Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatının inkişaf edən bu sahələrini elmin son nailiyyətlərinə cavab verən tədqiqatlarla təchiz etmək qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev F.Ə., Ağayev Ş.S. Azərbaycanca elmin problemləri və inkişaf perspektivləri. Bakı, 2011.
2. Xəlilov S. Elmşünaslığa giriş. Bakı, 2010
3. Xəlilov S. Elm haqqında elm. Bakı, 2011
4. Xəlilov S. Elm adamları elm haqqında. Bakı, 2010

УДК 331

Сущность стратегического управления человеческими ресурсами

*Гаджиева Сабина Исмаил гызы
Азербайджанский государственный аграрный университет*

Стратегическое управление человеческими ресурсами можно охарактеризовать как полный план управления ресурсами для поддержки организационных целей и достижения ожидаемых результатов в стратегических рамках. Также можем сказать, что стратегическое управление человеческими ресурсами – это оптимизированный план работы по функциям управления человеческими ресурсами, интегрированный с кадровыми стратегиями, для достижения желаемых целей организации.

Основные силы направлены на привлечение и развитие сотрудников, для их более перспективного будущего как для себя, так и для всей организации в целом.

Управление человеческими ресурсами включает в себя проведение анализа работы, планирование потребностей персонала, наём нужных людей для работы, ориентацию и обучение, управление заработной платой и заработками, предоставление льгот и стимулов, оценку эффективности, разрешение споров и общение со всеми сотрудниками разных уровней. Примерами основных качеств управления персоналом являются обширные знания отрасли, лидерства и эффективных навыков ведения переговоров.

Стратегическое управление человеческими ресурсами является главной задачей менеджеров, планирующим расширить свой бизнес на глобальном уровне. Оно предоставляет новые возможности для продвижения командного состава в организации.

По мере того, как происходит глобализация, быстрое развитие и конкретизация рынка стали непосредственными проблемами на пути организаций. В окружении такой среды организации должны создавать бизнес-стратегии, чтобы не остаться в окружении проблем и иметь конкурентные преимущества. Помимо разработки новых продуктов, новых процессов и расширения бизнеса на более широкий рынок, привлечение крупных инвесторов, большинство организаций признают, что особое внимание необходимо уделять человеческим ресурсам. Это мнение связано с тем, что в настоящее время самым ценным ресурсом в организации является человеческий ресурс.

Человеческий капитал, знания, опыт и навыки, которыми обладают отдельные лица, имеют решающее значение для успешного выполнения миссий федерального правительства. Аналогичным образом, другие типы организаций не имеют исключения, также ценят ценности, которые люди приносят компаниям. Таким образом, управление человеческими ресурсами тесно связано с успехом организационных мероприятий. На самом деле, как утверждают многие специалисты-менеджеры, управление человеческими ресурсами в

настоящее время является важным, возможно, самым влиятельным фактором, определяющим эффективность организации. Стратегическое управление человеческими ресурсами, как термин, впервые представленный в США, в последнее время представляет большой интерес. Он определяется как шаблон посредства планирования человеческих ресурсов и мероприятий, которые позволяют организации достичь своих целей. Стратегическое управление человеческими ресурсами создает связь между общими стратегическими бизнес-целями, стратегией и реализацией кадровых ресурсов [2]. Таким образом, важно понимать, что организация управления человеческими ресурсами и связь с его бизнес-стратегиями оказывает значительное влияние на производительность улучшенной организации.

Чтобы объяснить сущность стратегического управления человеческими ресурсами при достижении успеха организационной деятельности, необходимо сначала проанализировать влияние управления человеческими ресурсами на организацию.

Эффективные методы управления персоналом оказывают положительное влияние на общую эффективность организаций. Независимо от того, к какой отрасли промышленности стремится организация, конечной стратегической целью руководителя является максимизация обогащения акционеров. Финансовые показатели во многом зависят от эффективности работы. Это может быть учтено как функция его персонала, процессов и технологий.

Эффективное сочетание такой функции требует, чтобы люди в организации были достаточно компетентными с достаточными знаниями, навыками и способностями. Управление персоналом связано с такими определенными методами, как подбор персонала, обучение персонала, рабочая среда и оценка эффективности. Эти методы могут повысить компетентность сотрудников, таким образом улучшить качество работы организации.

Стратегическая основа методов управления персоналом оказывает большое влияние на повышение производительности. Во-первых, в стратегии найма сотрудников управление человеческими ресурсами стремится привлекать, развивать и удерживать людей высокого качества. Согласование сотрудников с стратегическими и эксплуатационными потребностями компании может повысить эффективность работы. Кроме того, управление талантами также имеет эффективные меры. Победа в “войне за таланты” достигается за счет обеспечения удовлетворения как настоящих, так и будущих потребностей талантливых и хорошо мотивированных людей, требуемых организацией. Здесь имеется ввиду самая важная стратегия, которая заключается в том, чтобы создать счастливую среду на рабочем месте и сделать организацию отличным местом для работы. Это может вдохновить людей быть более инновационными и энергичными в своей работе. По мере того как обеспеченность сотрудников увеличивается, их производительность также улучшается, что повышает общую эффективность работы организации. Дизайн работы также играет важную роль в производительности. Необходимо предоставить сотрудникам стимулирующую и интересную работу и дать им автономию и гибкость для завершения своей работы. Это может повысить удовлетворенность работой сотрудников, что способствует повышению производительности [1]. Образованность и инициирование культуры обучения в организации может повысить уровень компетентности рабочей силы. Создавая атмосферу обучения на рабочем месте, сотрудники будут больше мотивированы и компетентны решать быстро развивающиеся и глобальные проблемы. Мы не можем не заметить важность укрепления доверия между сотрудниками. И последнее, но не менее важное: для высокопроизводительного управления должна быть построена примерная культура производительности, возможность предоставления желаемых значений от акционеров. Для получения большего вклада руководители должны награждать работающих людей, чтобы побуждать их к действию, тем самым побуждая других сотрудников посвятить себя стремлению к лучшей работе.

Поскольку мы обсуждаем, как различные стратегии управления персоналом могут быть реализованы для взаимодействия с бизнес-стратегиями для достижения более высокой

производительности организаций, нетрудно сделать вывод о том, что стратегическое управление человеческими ресурсами является драйвером для повышения эффективности работы организации. Человеческий ресурс, как источник устойчивого конкурентного преимущества, стоит инвестировать, чтобы увеличить потенциал организации. Пока люди в организациях улучшаются как в производительности, так и в отношении, конечная цель – привлечение акционера доступна. Настоящая связь позволила менеджерам по персоналу понять, как применять различные стратегии для управления персоналом. Эти стратегии не только улучшают производительность человеческих ресурсов, но и, самое главное, непосредственно влияют на общую производительность организации, таким образом, определяют, сможет ли организация достичь своих целей [3].

В данной статье мы проиллюстрировали значение управления человеческими ресурсами для эффективности организации. Стратегическое управление человеческими ресурсами, как ссылка для подключения управления человеческими ресурсами к бизнес-стратегиям для достижения конечных организационных целей, может улучшить общую производительность организации.

Литература

1. Калискан Е. Н. Влияние стратегического управления человеческими ресурсами на эффективность организации. *Journal of Naval Science and Engineering*, 2010, Vol. 6, № 2, стр. 100-116.
2. Армстронг М. Стратегическое управление научными исследованиями: руководство к действию. Коган. Лондон. р 73-74.
3. Фомбрун С. и Тичи Н.. Рамки стратегического управления человеческими ресурсами. Управление человеческими ресурсами. Нью-Йорк: Джон Уайли. 1984.

UOT 336

Müasir dövrdə biznes planlaşdırmanın əsas xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

*Şirinzadə Fatimə Qərib qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Bazar şəraitində onun vəziyyəti və perspektivləri, məqsədli satış bazarları və rəqiblər barədə məlumatları analiz etmədən, səmərəli inkişaf problemlərini həll etmədən sabit biznes uğuruna nail olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan biznesin planlaşdırılması və yaradılması, habelə onun icrası prosesinin müəyyən mərhələsində biznes-planın tərtib edilməsi zərurəti yaranır. Müasir dövrdə strateji planlaşdırma anlayışı daha çox istifadə edilməyə başlamışdır. İqtisadiyyatın müasir dəyişkənliyi şəraitində məhz strateji planlaşdırma gələcək problemlər və imkanların proqnozlaşdırmasının yeganə vasitəsidir.

Biznes-plan strateji planlaşdırmanın vacib tərkib hissəsidir, amma onlar arasında müəyyən fərqlər mövcuddur:

- biznes-plan yalnız müəyyən investisiya həcminə ehtiyacı olan məqsədləri ifadə edir;
- biznes-planda nəzərdə tutulan məqsədləri həyata keçirmək üçün lazım olan dəqiq vaxt kəsiyi mövcuddur.
- biznes-plan, vasitəsilə strateji planlaşdırmanın hər bir bəndinin əsaslandırılması həyata keçirilir.

Biznes-plan şirkət daxili planlaşdırma sənədidir ki, bu da şirkətin istehsal və kommersiya fəaliyyətlərini planlaşdırmağın əsas aspektlərini, qarşılaşdıqları problemləri təhlil etməklə yanaşı, maliyyə və iqtisadi problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirir. Biznes-planı tərtib edərkən investor baxımından təhlil etmək məqsəduyğundur – bu mühüm sənədin etibarlılığını və cəlbediciliyini qiymətləndirmək [1].

Biznes-plan qarşıya qoyulmuş vəzifələrin maksimum səmərə ilə yerinə yetirilməsinə yönəldilməlidir, yəni ki, burada yalnız biznes-planın qoyuluşu deyil, həmçinin sonrakı mərhələ-realizasiyası da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Effektiv biznes-planda layihənin cəlbədiciyi, müştərilər nə üçün bu məhsul və xidməti əldə etməlidirlər, başlanğıc üçün nə qədər pul vəsaiti lazımdır, artım perspektivləri neçədir, risklər və rəhbərlərin onları necə idarə edəcəyi, tərəfdaşlar kimlərdir, rəqiblər kimlərdir, komanda üzvləri kimlərdir və s. zəruri informasiyalar hökmən göstərilməlidir.

Biznes-plan – yalnız investorların cəlb edilməsi üçün deyil, həm də müəssisə rəhbəri üçün də zəruri sənəddir, belə ki, bu dəqiq düşünülmüş şirkətin inkişaf yoludur [2].

Biznes planlaşdırmanın nəticələri əksər hallarda seçilmiş metodikadan asılıdır. Dünya təcrübəsində ən geniş yayılmış metodikalar aşağıdakılardır: UNİDO, KPMG, Deloitte, PwC. Hesab edirəm ki, biznes-planın tərtib edilməsində metodikanın dəqiq seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

KPMG metodikası – peşəkar xidmətlər təklif edən qlobal şirkətlər şəbəkəsidir. Auditor, vergi və konsultasiya xidmətləri üzrə ixtisaslaşmışdır. KPMG metodikasına əsasən, biznes-plan eyni zamanda həm idarəetmə aləti, həm də satış aləti kimi çıxış edir. Şirkətin fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, biznes-plan şirkətin inkişafının və genişlənməsinin “dəyərli” idarəetmə alətidir. Həmçinin investorların dəstəyinin qazanılması və qorunub saxlanması üçün satış aləti kimi də çıxış etməkdədir. KPMG metodikası üzrə biznes-planın tərkibi (strukturu) rəhbərliyin və əməkdaşların maraqları baxımından daha dəqiq işlənmiş və informativ xüsusiyyətlərə malikdir. KPMG metodikası üzrə biznes-planın ümumi tərkibi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilib:

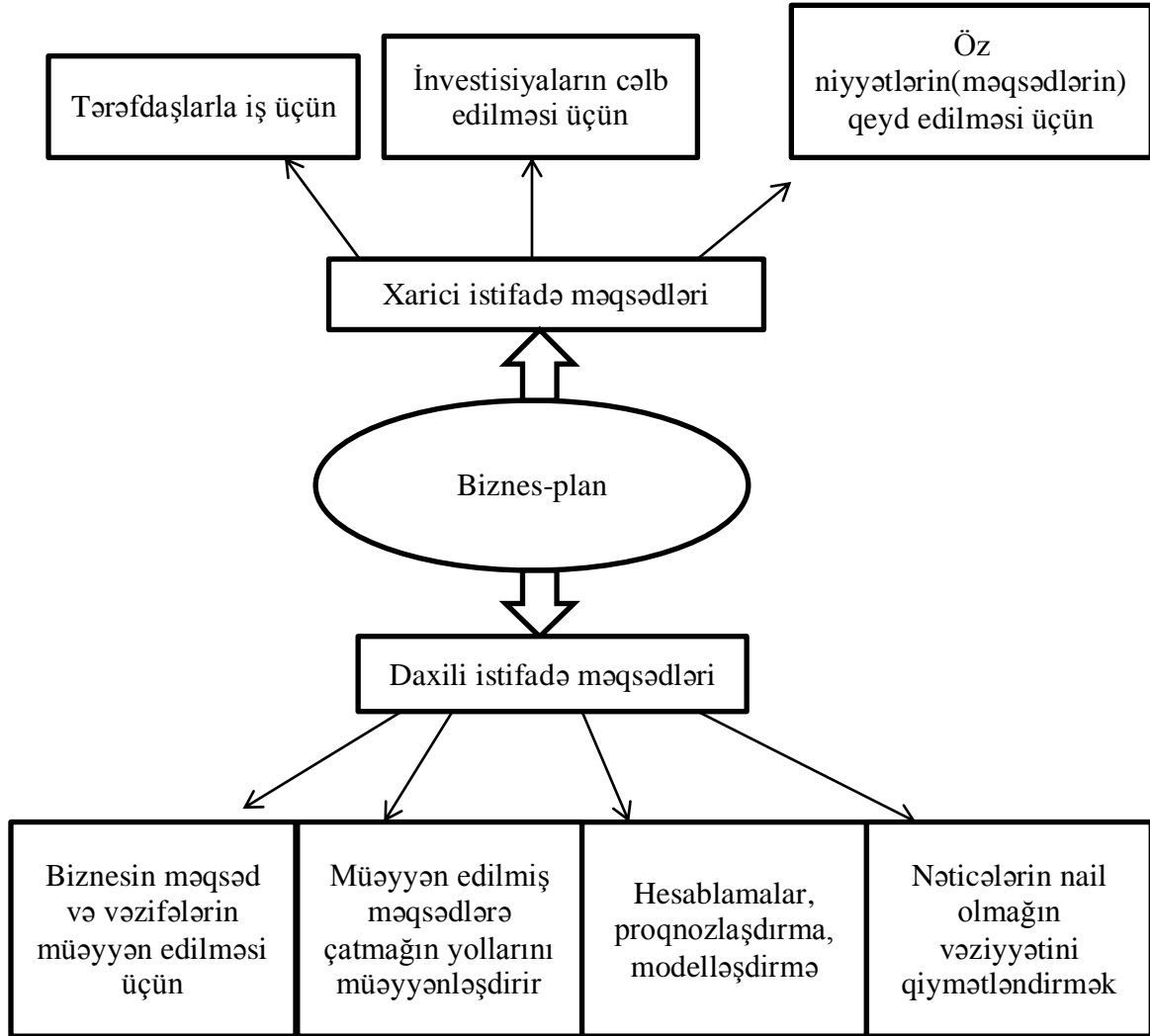
- xülasə (qısa təsvir, təklif edilən məhsul və xidmətlər, şirkətin missiyası, məqsədləri və vəzifələri);
- məhsul və xidmətlər (giriş, məhsul və xidmətlər haqqında ümumi məlumat, əlaqəli məhsul və xidmətlər);
- sahənin və bazarın təhlili (məhsul və xidmətlərin istifadəsi, demoqrafik təhlil, rəqabət, SWOT-təhlil);
- məqsədli bazarlar (məqsədli istehlakçılar, coğrafi məqsədli bazar, qiymət və qiymətdoyma);
- reklam və məhsulun təşviqi strategiyası (təşviq strategiyası, reklamın yayılması üsulları, satışın proqnozlaşdırılması);
- maliyyə təhlili (realizasiya olunmuş məhsulun maya dəyəri, gəlir və zərərlər, xalis mənfəətin rentabellik əmsalı, dövriyyə aktivlərin rentabelliği, investisiyaların rentabelliği, pul vəsaitlərin dövriyyəsi, müəssisənin balansı, risklər).

Deloitte metodikası - peşəkar xidmətlər təklif edən qlobal şirkətlər şəbəkəsidir. Deloitte şirkəti audit, vergi, konsaltinq, müəssisənin riskləri üzrə məsləhət və maliyyə xidmətləri təklif edir. Biznes-plan layihənin cari vəziyyətini, cari tələbatlarını və gələcək perspektivlərini ifadə etməlidir.

Deloitte metodikası üzrə biznes-planın ümumi tərkibi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilib:

- Xülasə (biznes-planın tərtib olunmasında əsas məqsəd, rəqiblərin üstünlüklərini qeyd edərək öz məhsul və xidmətləri haqqında qısa təsvir, nə qədər maliyyə vəsaitləri və nə üçün tələb olunur, maliyyə məlumatları).
- Məhsul və xidmətlər (məhsulun texniki göstəriciləri, rəqabət üstünlükləri, təchizat müqavilələri/sifarişləri, patent, lisenziya, əməliyyat planı, tədqiqat və işləmələr planı).
- İdarəetmə və təşkilətmə (təşkilati struktur, direktorlar şurası, əmək müqavilələri).
- Bazar və rəqiblər (bazar statistikasi, rəqiblər üzrə məlumatlar, bazar və müştərilərin təsviri).
- Marketing və satış (marketing strategiyası, satış planları).
- İstehsal prosesi (istehsalat prosesini qısa təsviri, mövcud vəsaitlər, istehsalat gücü, ixtisaslı kadrlarla təmin edilmə səviyyəsi, istehsalat xərcləri, keyfiyyət nəzarət proseduraları).
- Maliyyə informasiyaları (maliyyə hesabatları, rentabellik göstəriciləri, həssaslığın təhlili) Araşdırmalar nəticəsində, biznes-planlaşdırmanın aşağıdakı üstünlükləri müəyyənləşdirilmişdir:
- İdarəetmə sahəsində effektiv qərarların qəbul edilməsi əsasını yaradır.
- Müəssisənin fəaliyyəti zamanı risk səviyyəsinin azaldılmasına səbəb olur.
- Bazar mühitinin gözlənilən dəyişikləri öncədən görmək imkanı yaradır.

Biznes-planlaşdırmanın sonraki mərhələsi – planlaşdırmanın realizasiya mərhələsidir. Biznes-planın həyata keçirilməsi – biznes-layihəsinin biznes-plan mərhələsindən istehsal mərhələsinə köçürülməsi üçün lazım olan müəssisədə və onun xaricindəki bütün iş vəzifələrini yerinə yetirmək deməkdir. Bunun üçün biznes layihəsinin həyata keçirilməsinin müxtəlif mərhələlərinin realistik cədvəlini hazırlamaq lazımdır.

Şəkil 1. Biznes-planın istifadə edilməsinin təsnifatlaşdırılması

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hər bir şirkət öz fəaliyyəti zamanı biznes-planlaşdırma ilə qarşılaşır. Heç bir şirkət öz gələcək fəaliyyətini, baş verə biləcək dəyişiklikləri öncədən bilə bilməz. Buna görə də, şirkət maksimum səmərə ilə fəaliyyət göstərməsi, risklərin azaldılması, cəmiyyətin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi uğrunda effektiv fəaliyyəti üçün planlaşdırma (biznes-plan) mühüm əhəmiyyətə malikdir. Biznes-plan – inkişaf yolunun sadəcə başlanğıcıdır, və bu yolda daha vacib olan daima yolunu təkmilləşdirənsən. Yadda saxlamaq lazımdır ki, biznes-plan ideal bir sənəd olmaq şansı az olur, və burada mühüm əhəmiyyətə malik olan buraxılan səhvlərə qayıdaraq, onları təhlil edib aradan qaldırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Çernyak V.Z. Biznesin qiymətləndirilməsi. Moskva, 1996
2. Qolovan S.İ. Biznes planlaşdırma və investisiyalaşdırma. Rostov, 2008

Müəssisələrdə antiböhranlı idarəetmənin əhəmiyyəti və təşkili prinsipləri

*Mahmudov Elmir Heydər oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Antiböhranlı idarəetmə - müəssisədə baş verən böhranın aradan qaldırılması və qarşısını alınması prosesi kimi başa düşülür. Antiböhranlı idarəetmə geniş mənada, müəssisənin rəqabətqabiliyyətli mövqeyinin qorunub saxlanması üçün genişmiqyaslı kompleks tədbirlər sistemidir. Antiböhranlı idarəetmə, böhranın qarşısını almağa, onun yaranma səbəblərini və şərtlərinin təhlil etməyə, həmçinin onun mənfi nəticələrini azaltmaq üçün vaxtında qərarların qəbul edilməsinə və bu vəziyyəti gələcək inkişaf etmək üçün istifadəyə əsaslanan idarəetmə başa düşülür. Antiböhranlı idarəetmənin təşkili hər bir şirkət tərəfindən bazarda vəziyyət, bazarın və bütünlükdə şirkətin xüsusiyyətləri, həmçinin şirkətin qarşıya qoyduğu məqsədləri ilə müəyyən edilmiş və işlənilib hazırlanmış strategiya və taktikaya uyğun həyata keçirilir.

Təşkilatdakı iqtisadi böhran bir sıra göstəricilərin qeyri-qənaətbəxş dəyəri ilə xarakterizə olan qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti deməkdir: ödəmə qabiliyyəti, dövriyyə, maliyyə sabitliyi. Ən universal göstərici isə müəssisə fəaliyyətinin son maliyyə nəticələri qalmaqdadır: rentabellik səviyyəsi və gəlir həcmi. Rentabellik səviyyəsinin aşağı düşməsi və gəlir həcminin sürətli azaldılması – müəssisənin böhran vəziyyətinin ilk əlamətidir. Mövcud vəsaitlərin düzgün istifadəsi və konkret situasiyalarda zəruri fəaliyyət kompleksinin işlənilib-hazırlanması tənəzzüldən iqtisadi inkişafa və maliyyə göstəricilərin planlaşdırılmış artım tempinə keçməyə imkan verə bilər. Burada istərdik ki, böhranın növlərini və böhran situasiyaların xüsusiyyətlərini təhlil edək.

Antiböhranlı idarəetmədə idarəetmə strategiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Böhrandan yan keçməyin mümkünlüyünü anlayan zaman xüsusi diqqət və bütün çalışmalar böhrandan çıxmaq problemlərinə, optimal üsul və vasitələrin tapılmasına ayrılmalıdır. Biznesin daxili və xarici mühitinin dərin təhlili həyata keçirilməli, şirkət üçün həqiqi mühüm komponentlər dəqiqləşdirilməli, hər bir komponent üzrə informasiyaların toplanması və emalı aparılmalı, və müəssisənin real vəziyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında böhran vəziyyətinin səbəbləri müəyyənləşdirilməlidir.

Antiböhranlı idarəetmə mexanizmi aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

- Antiböhranlı tədbirlər üçün heyətin motivasiyası
- Resursların qənaəti, situasiyanın təhlili
- Fəaliyyətin sosial-psixoloji stabilliyi
- Problemlərin həllində təşəbbüsün göstərilməsi və ən optimal inkişaf variantların axtarılması
- Korporativ mədəniyyət, qarşılıqlı yardım, yeni həllərin axtarışı və dəstəklənməsi

Antiböhranlı idarəetmədə, sahibkarlığın maliyyə təminatının taktiki və strateji elementlərin birləşməsini ifadə edən, pul kütləsi ilə idarəetməyə imkan verən və pul kütləsinin dövriyyəsi ilə bağlı optimal qərarların tapılmasını özündə ehtiva edən maliyyə menecmenti xüsusi rol oynayır. Pul vəsaitləri üzrə nəzarətin gücləndirilməsi, hər bir şirkət üçün zəruridir, xüsusilə də böhran mərhələsində olan şirkət üçün [2].

Aparılmış araşdırmalara əsasən antiböhranlı idarəetmə alqoritmi aşağıdakı mərhələlər ardıcılığı ilə ifadə oluna bilər:

I mərhələ - müəssisənin iqtisadi məziyyətinin təhlili və müəssisənin iflasa uğraya bilmə ehtimalının proqnozlaşdırılması.

II mərhələ - ümumi strateji vəzifələrin işlənməsi

III mərhələ - antiböhranlı strtegiya əsasında müəssisənin maliyyə məqsədləri və maliyyə menecmentinin taktikası müəyyənləşdirilir, ödəməqabiliyyətliliyin aradan qaldırılmasının effektiv metodlarının seçilməsi həyata keçirilir.

Böhranın növləri və onun situasiyalarının xarakteristikası

Böhranın növləri, və ya böhran situasiyalara səbəb olan hadisələr	Əsas xüsusiyyətlər
Maliyyə nəticələri gözləntilərdən aşağı səviyyədə olması	Müəssisənin etibarlılığı azalır, əməkdaşların mənəvi durumu neqativ təsirlərə məruz qalır, nəticə olaraq müəssisənin bazar dəyəri aşağı düşür
Əməkdaşların işdən çıxarılması, ixtisar olunması	İşçilərin gözləntilərinə təsir edir, onların sadıqlıq dərəcəsi aşağı düşür, gələcəyə qeyri-müəyyənlik hissi yaranır.
Heyətin aşağı mənəvi durumu	İşçilərin həddən artıq iş təzyiqinin olması, onların əməyinin qiymətləndirilməməsi nəticəsində heç bir motivasiyanın olmaması
İstehsalatda bədbəxt hadisələr	İstehsalatda bədbəxt hadisələr – müştərilərin müəssisəyə etibar etməməsinin səbələrindən biridir
Əsas müştəri kütləsinin itirilməsi	Əsas müştəri kütləsinin itirilməsi böhran situasiyanın sürətli inkişafına səbəb ola bilər, şirkətin etibarlılığı şübhə altında olur, bu da ki, rəqabət üstünlüklərinin zəifləməsində öz əksini tapmışdır
Yüksək peşəkarlığa və nüfuzə malik rəhbərin qəfildən işdən azad olması	Hər bir şirkətin, onun səmərəli fəaliyyətini təmin edən ən azı bir yüksək səviyyəli meneceri olmalıdır. Bu menecerin qəfildən itirilməsi böhrana gətirib çıxara bilər

IV mərhələ - müəssisənin maliyyə "sağlamlığı"-nın təmin edilməsi üçün konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması, onların nəticələrinin təhlili və düzəlişlərin aparılması həyata keçirilir [1].

Müəssisənin antiböhranlı idarəetmənin təşkili prinsipləri aşağıdakılardır:

- Müəssisənin mümkün olan maliyyə stabilliyinin pozulmasına qarşı daim hazırlıqlı olması.
- Müəssisənin maliyyə fəaliyyətində böhranlı hadisələrin erkən diaqnostikası.
- Böhran hadisələrinə müdaxilənin təciliyi. Yaranmış hər bir böhran hadisəsi genişlənmək xassəsi ilə yanaşı, yeni hadisələrin yaranmasına da səbəb olur. Ona görə də nə qədər cəld antiböhranlı mexanizmlər tətbiq olunsa, bir müəssisə öz əvvəlki vəziyyətini bərpa etməyə qadir olacaq.

- Müəssisənin maliyyə balansına real təhdid dərəcəsinə reaksiya verməsinin adekvatlığı. Müəssisənin iflasa uğramasını qarşısını almaq üçün istifadə edilən mexanizmlər sistemi müəyyən maliyyə xərcləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu xərclərin səviyyəsi müəssisənin iflas təhlükəsi səviyyəsinə müvafiq olmalıdır. Əks halda görülən tədbirlər gözlənilən effekti verməyəcək, və şirkət əsassız olaraq yüksək pul vəsaitləri xərcləmiş olacaq.

- Müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxmasında daxili imkanlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi.

Bizim fikrimizcə, böhrana qarşı mübarizə, xüsusi maliyyə prosedurları, müvafiq marketing planı və resursları səfərbər etmək üçün təcili tədbirlər də daxil olmaqla, kompleks, çox yönlü bir proses kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bir çox alimlərin fikrincə, böhranı proqnozlaşdırılması, aradan qaldırılmasından daha asandır, antiböhranlı idarəetmənin müvəffəqiyyəti şirkətlərin potensial təhlükələrə və böhranlara hazırlıq səviyyəsi, ehtiyatların mövcudluğu, menecerlərin hazırlıq səviyyəsi, təcrübədə istifadə olunan səmərəliliyin idarə olunması üsulları ilə müəyyən edilir. Hazırki dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində böhranın aradan qaldırılmasının müvəffəqiyyəti aparıcı menecerlərin vaxtında müvafiq addımlar atma qabiliyyətindən asılıdır. Böhranın proqnozlaşdırılmağı mümkün olmadığı təqdirdə yalnız proqramın hazırlanması kifayət

deyil, həm də bu proqramı həyata keçirən komanda lazımdır. Həm milli, həm də global bazarlarda uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün təşkilatın rəhbərliyi böhrana səbəb ola biləcək bir sıra aspektləri nəzərə almalı və fəaliyyətlərini dayandırmamalı və maksimum müsbət nəticələr əldə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Stoyanova E.S. Maliyyə menecmenti: nəzəriyyə və təcrübə. Moskva, 2000
2. Vasilenko V.A. Antiböhranlı idarəetmə. Moskva, 2012

УДК 003.065:658.62.018.012

Метод структурирования функции качества

*Шихиева Айтан Энвер-Паша гызы
Азербайджанский Технический Университет*

Выпуск новых или усовершенствованных изделий на рынок для большинства компаний происходит непрерывно. Изменения затронувшее изделие должны соответствовать требованиям потребителей. Неправильная проработка процессов разработки, проектирования и производства изделия приводит к проявлению дефектов при производстве и использования изделия. 50 % сбоев, возникшие во время гарантийного срока использования товара, являются следствием поспешных, ошибочных и незавершенных разработок.

Система или метод, позволяющий преобразовать требования потребителей в продукцию называется “Структурирования функции качества” (СФК, Quality Function Deployment – QFD). Этот метод входит в группу методик под общим названием “Total Quality Control” (Всеобщий контроль качества) для управления качеством в масштабе компании. Но именно метод СФК позволяет преобразовать выявленные требования потребителей в направления и процедуры, позволяющие развернуть горизонтальные действия от планирования, через инженерные разработки к производству. Что позволяет разработать определенную схему и оценить связи между многочисленными характеристиками нового изделия, сформулированными потребителем и производственным процессом.

Если в разработке новой продукции большое внимание уделяется желаниям потребителей, то есть вероятность того что конечная продукция будет более высокого качества, т.е. соответствовать потребностям потребителей. Это может сократить издержки, повысить эффективность производства, т.к. с помощью этого метода еще на стадии проектирования быстро решаются возникшие проблемы, что приводит к увеличению удовлетворенности потребителя

Метод СФК был разработан в 1972 года на судовой верфи в г.Кобэ принадлежащий Мицубиси Хиви Индастриз, Лтд., Япония, с 1977 года его стала использоваться в автомобильной промышленности. Используя этот метод с 1977 г. по 1984 г. автостроительное отделение Тойоты выпустило четыре новые модели автофургонов. Рассматривая 1977г. как базу, они смогла снизить на 20% стоимости разработки каждой новой модели к 1979г.; на 38% к 1982г.; и 61 % к 1984г. В Японии технические требования СФК выполняются большинством компаний, т.к. входят в промышленным стандарт 1981 года.

СФК состоит из двух основных направлений: структурирования качества продукта и структурирования функций качества. Структурирование качества продукта — это действия, который преобразует требования потребителей в показатели или признаки качества. А структурирование функции качества — тоже действия, который позволяет добиться качества требуемый покупателем. Это возможно благодаря тому, что сперва устанавливаются требования к показателям качества, и лишь потом происходит

распределение ответственности и ресурсов между конкретными подразделениями.

СФК принесло большую выгоду компаниям, использующие эту систему на практике:

- Цели изделия не искажаются на последующих этапах разработки и производства, т.к. они сформулированные на этапе создания и основаны на требованиях потребителей;

- Выявленная маркетингом “точка продаж” изделия при разработке, производстве и реализации не размывается и не теряется.

- Систематически, без изъятий и пропусков, выявляются и ставятся под контроль все важные условия, необходимые для получения желаемого выхода.

- Так как ошибки, связанные с неверным пониманием целей, стратегии, не правильным выбором критических параметров управления, сводится к минимуму. Достигается огромная эффективность, исключается необходимость последующих коррекций.

Разработка СФК создается в несколько этапов, различными отделами компании: отделами маркетинга, контроля качества планово-техническим отделом и т.д. Этот метод использует графический подход, проектирование отображают на графических-схемах (представляющий собой объединение различных матриц, таблиц, списков) и документируют технологические параметры, Поэтому этот метод часто называют “Дом качества”.

Разработка СФЛ происходит в несколько этапов.

Этап 1: Составляется перечень требований. Для анализа определяются сегменты рынка и клиенты продукции. Затем собирается информация от клиентов относительно их требований выдвигаемых к продукту. Определяются нормативные требования продукта. Не все требования к продукции известны клиенту, поэтому фиксируются требования, которые диктуются стандартами соответствия.

Этап 2: По выбранной шкале оценивают требования клиентов по их значимости. Шкала может быть выбрана от 1 до 5 или 9.

Этап 3: Оценка конкурентов. Осмысление того, как клиенты оценивают требования к продукту – может стать конкурентным преимуществом. Поэтому проводится еще один опрос потребителей, в ходе которого их просят сравнить продукцию компании с продукцией ее конкурентов.

Этап 4: Технические характеристики – это свойства продукта, которые могут быть измерены и протестированы на фоне конкурентов. Технические параметры могут уже существовать, но их новые измерения помогут продукту наиболее полно удовлетворить потребности потребителей.

Этап 5: Направление усовершенствований. После определения технических характеристик, нужно определить направленность движения для каждого из параметров.

Этап 6: Составление матрицы – это то, где определяет связи между требованиями клиентов и возможностями компании для удовлетворения этих требований. Определяются основные технические характеристика и потребности клиентов. Отношениям могут быть присвоены значения, напр. От 1 до 9 или как слабые, умеренные или сильные

Этап 7: Организационно-техническая сложность. На данном этапе необходимо оценить технические свойства с точки зрения организационной сложности. Вполне возможно, что некоторые свойства находятся в прямом противоречии.

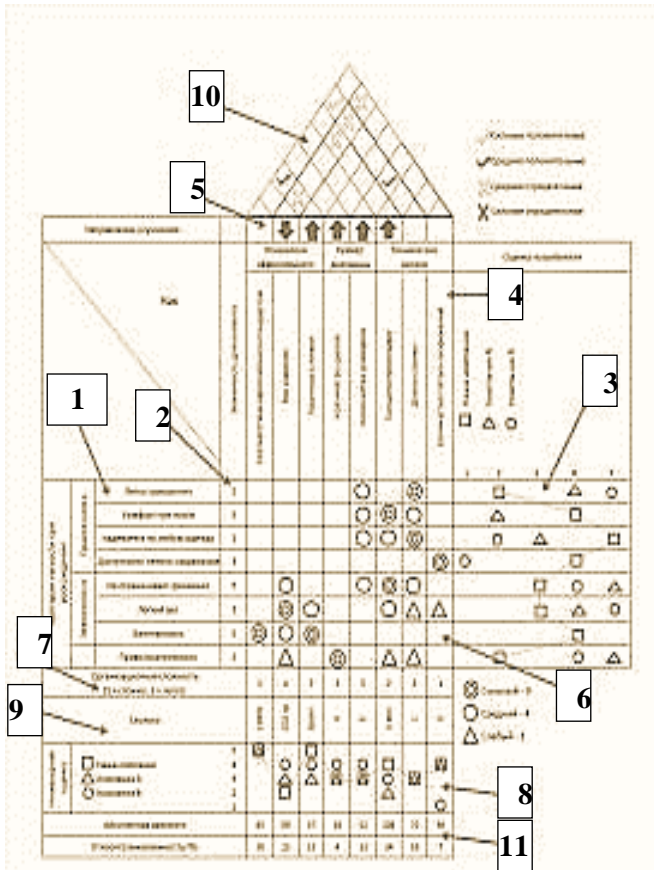
Этап 8: Технический анализ продукции конкурентов.

Этап 9: Установления целевых значений технических характеристик. Целевое значение представляет уровень выполнения каждого технического параметра и может выступать в качестве базовой линии для сравнения.

Этап 10: Матрица соотношений. Изображению матрицы в виде крыши дома дало определение “дому качества”. В матрице показывается влияет друг на друга технических характеристик. Надо выявить основные негативное отношение между техническими характеристиками и направить работу на устранение физических противоречий.

Этап 11: Расчет средневзвешенной для каждой технической характеристики.

Графики СФК помогают сконцентрироваться на основных для заказчика проблемах, и понять, как технически их решить. Матрица помогает сделать сравнительный анализ

продукции конкурентов. Графики СФК являются мультифункциональными инструментами, и могут быть использованы в организации повсеместно.

Внедренная технологии СФК направляет весь бизнес-процесс организации таким образом, что разработчики продукции получают информацию об изменившихся требованиях потребителей раньше, чем сам потребитель успевает осознать необходимость такого совершенствования компанией, ставящей своей целью не только догнать, но и обогнать своих основных конкурентов. Таким образом, такая технология работы позволяет учитывать требования потребителя на всех стадиях производства изделий, для всех элементов качества предприятия и, вследствие чего, резко повысить степень удовлетворенности потребителя, снизить затраты на разработку и подготовку производства изделий.

UOT 334.021:35

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı və onun üstünlükləri

*Məmmədova İlhamə Raqif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə bəşəriyyətin gələcək sivilizasiyası, sosial-iqtisadi tərəqqi və məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı məsələləri bərabər hüquqlu beynəlxalq əmək bölgüsünün, insan cəmiyyətinin həyatı mənafeinə cavab verə biləcək dünya təsərrüfatı münasibətləri sisteminin yaradılmasını təkidlə tələb edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və onun üstünlükləri cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələr arasında ticarətin, kapital ixracının, kredit verilməsinin, valyuta əməliyyatlarının aparılmasının, elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsinin və dünya bazarının inkişafının obyektiv əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının yaxşılaşmasına və qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsinə, iqtisadiyyatın, elmin və texnikanın əsas sahələrdə iri miqyaslı sabit əlaqələrin genişləndirilməsinə və dərinləşdirilməsinə, qarşılıqlı ticarətin inkişafına yönəldilmiş əmək bölgüsü sistemin dərinləşməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq əmək bölgüsü ictimai əmək bölgüsünün təzahür formalarından biri olub, mahiyyətə əməyin ictimai ərazi bölgüsünün yüksək forması deməkdir. Bu da ayrı-ayrı dövlətlərin mübadilə etdikləri müəyyən növ məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmasını əks etdirir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün zəruriliyi və dərinləşməsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsü əmtələr, xidmətlər, kapital ixracı formalarında, kreditlər

verilməsi, iş qüvvəsinin miqراسiyası və elmi-texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsinə əsaslanır ki, bu da dünya bazarının yaranmasının və inkişafının obyektiv əsasını təşkil edir [4].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsünün məqsədi yüksək inhisar mənfəəti əldə etmək olduğuna görə bu, kəskin rəqabətə əsaslanmalıdır. Bu məqsədlə ayrı-ayrı dövlətlər istehsalın həcmi artırmaq və növ çeşidinin çoxaldılması məqsədi ilə beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak edirlər. Bunun nəticəsində beynəlxalq əmək bölgüsü daha da dərinləşir. Bu proses kapital ixracının artması, nəhəng beynəlxalq trestlərin və şirkətlərin yaranması, istehsalın beynəlmilləşdirilməsi istiqamətində sazişlərin bağlanması formasında baş verir.

Dünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyanın artması beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirir. Beynəlxalq əmək bölgüsü təbii-coğrafi və elmi-texniki amillərlə sıx surətdə bağlıdır. Təbii sərvətlərin bölgüsündə olan fərqlər ictimai əmək bölgüsünün ilkin şərtidir. Əmək ehtiyatları, torpaq, iqlim, inkişaf əhəmələrinin də əmək bölgüsünün dərinləşməsində mühüm rol oynayır.

İqtisadi ədəbiyyatdan görünür ki, inkişaf etmiş bazar ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan bazar ölkələri arasında fərq özünü onda göstərir ki, bazar ölkələri əhalinin 25 faizinə malik olduğu halda ümumi milli məhsulun 80 faizinə malikdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə əksinədir. Bu da bazar ölkələrinə imkan verir ki, inkişaf etmiş ölkələr həmin ölkələrdən öz əmtələrini reallaşdırmaq və xammal mənbəyi kimi istifadə etsinlər [3].

Beynəlxalq əmək bölgüsündə məqsəd yüksək inhisar mənfəəti əldə etmək olduğuna görə əmtələrin dünya dəyəri ilə milli dəyəri arasındakı fərqdə ifadə edilir. Bu da inkişaf etmiş ölkələrə yüksək inhisar mənfəəti əldə etməyə imkan yaradır. Bəzi hallarda bir ölkədə bu və ya digər məhsul milli istehsalda daha baha başa gəlir və buna görə də onun kənardan alınmağı üstün tutulur və məqsəduyğun hesab edilir. Bu hal bu gün bazar iqtisadiyyatında olan əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da müşahidə olunur. Bu ölkəmizdə milli iqtisadiyyatı və onun strukturunun formalaşdırılması, onun sənaye istiqamətində inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaratmalıdır.

Hazırda özünün yüksək inkişaf mərhələsinə keçən Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak etməsi və dünya bazarına tam layiqli üzv olması üçün o, xammal ixrac edən ölkədən hazır məhsul ixrac edən ölkəyə çevrilməlidir. Bu da milli iqtisadiyyatın beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşdırılmasını və kooperasiyalaşdırılmasını zəruri edir. Bunun üçün də istehsalın beynəlmilləşdirilməsinin təmin edilməsi və investisiya qoyulmaqla sərbəst iqtisadi zonalarının yaradılması təmin edilməlidir.

Müasir dövrdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi dünya iqtisadiyyatının inkişafında ticarət-iqtisadi, maliyyə və elmi-texniki əlaqələrin bütün tərəflərini və istiqamətlərini birləşdirir. Bu hal dünya miqyasında milli iqtisadiyyatın yaranması və onun beynəlxalq münasibətlərdə iştirakını gücləndirərək daha da dərinləşdirir.

Dünya miqyasında beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya münasibətlərin formalaşması beynəlxalq əmək bölgüsünə və mülkiyyətin çoxnövçülüyyəinə əsasən milli təsərrüfatların bir-biri ilə əlaqələndirilməsinin nəticəsidir. Bu da beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində kapitalın, əmtəə və xidmətlərin, iş qüvvəsinin, qızıl valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq hərəkəti vasitəsi ilə təzahür edir. Kapitalların, əmtələrin ixracı, əmək ehtiyatlarının miqراسiyası hər bir ölkənin hüdudlarından kənara çıxdığına görə o, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsasını yaradır. Kapital ixracı dünya təsərrüfatının formalaşmasının əsas cəhətlərindən biri kimi, onun əsasında dünya təsərrüfatı və dünya bazarı yaranır. Bu da özlüyündə dünya ticarətində və onun beynəlxalq aləmdə formalaşmasında təzahür edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünə təbii amillər də təsir göstərir. Bu da müxtəlif ölkələrdəki xammal və faydalı qazıntı mənbələri ilə əlaqədardır. Həm də bu beynəlxalq əmək bölgüsünün iştirakçısı olan dövlətlərin milli və tarixi xüsusiyyətləri ilə, yəni onlarda ixtisaslı işçi qüvvəsinin, əhalinin müəyyən vərdişlərinin və s. amillərin olması ilə əlaqədardır. Bu qeyd olunan cəhətlər milli təsərrüfatlar arasında əmək fəaliyyətini və maddi ehtiyatların mübadiləsinə təbii cəhətdən əhatə edir. Dünya təsərrüfatı sistemində beynəlxalq əmək bölgüsü digər iqtisadi qanunlardan şüurlu istifadə olunması sayəsində məqsəduyğun şəkildə həyata keçirilir. beynəlxalq əmək bölgüsü müxtəlif ölkələrin hüquq bərabərliyi, dostluğu, qarşılıqlı yardımını əsasında baş verir. Deməli, beynəlxalq əmək bölgüsü

nəticəsində hər bir ölkənin iqtisadiyyatı kompleks şəkildə xarakterik olan xüsusiyyətlərin iqtisadi profilini əks etdirir [1].

Beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi, istehsalın səmərəliliyinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində onun rolunun gücləndirilməsi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda Azərbaycanda yaranmaqda olan işgüzar müəssisələrin bir qrupu texnoloji, idarəçilik və razılaşmaları üzrə əməliyyatları yerinə yetirirlər. Bu cür işgüzarlıq yerli müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Xarici müəssisələr isə razılaşmaya əsasən gəlir əldə edir. Bu növ investisiyaları lisenziya, idarəçilik, marketinq və daimi əsaslarla digər xidmət satışı haqqında razılaşmalar daxildir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin əsaslı islahatlar üçün güclü bir amilə çevrilməsi və Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə yerini və rolunu müəyyən etməklə, onun elmi cəhətdən əsələndirilmiş xarici iqtisadi fəaliyyətin strategiyası hazırlanmalıdır. Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin strategiyası dünya bazarında rəqabətə davamlı sahələrin inkişafı hesabına Azərbaycanın ixracat potensialının artması, idxalı əvəz edən məhsulların ölkədə istehsalının təşkili hesabına idxalın səmərələşdirilməsi, idxalın texnoloji avadanlıqlar və lisenziyaların alınmasına yönəldilməsi, istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin daxili şərtlər və beynəlxalq standartlara cavab verməsi, texnologiyanın modernləşdirilməsi və istehsalın inkişafı üçün xarici investisiyaların Azərbaycana cəlb edilməsi, valyuta, ixrac-idxal əməliyyatlarından istifadə etməklə strateji növ xammalın ölkədən kənara çıxarılmasının və iqtisadi inteqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələlərinə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: ADİU-nun nəşriyyatı, 2007
2. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003, 520 s.
3. Əhmədov M.A., Hüseyn A. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, 2011.
4. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: "Avropa" 2014, 350 s.
5. Qafarov Ş. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: BDU nəşr., 1999, 388 s.

UOT 338.45

Sənaye müəssisələrinin idarə olunmasında menecerlərin rolu

*Xəlilov Xəlil Ramiz oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Respublikanın bazar münasibətlərinə keçid dövrünün problemləri və müasir şəraitdə iri müəssisələrin rəhbərliyində idarəetmə aparatı fəaliyyət göstərir, belə ki, bu, çoxlu sayda problemlərin həlli ilə bağlıdır. Bununla belə, problemlər çox müxtəlif və spesifik olduğundan bir adamın biliyi və təcrübəsi ixtisaslı təhlilin aparılması və cəlbədicə həllərin alınması üçün kifayətedici deyildir. Mürəkkəb münasibətlər sisteminin mövcudluğundan irəli gələrək idarəetmə strukturu və onun ayrı-ayrı səviyyələri və bölmələri arasında idarəetmə səlahiyyətlərinin və məsuliyyətlərinin səmərəli bölüşdürülməsi məsələsi meydana çıxır. Burada qəbul edilmiş menecmentin səviyyələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda menecmentin 3 səviyyəsini nəzərdən keçirirlər:

- 1) Birinci səviyyə menecerləri – bunlara sex bürosunun rəisi, qrup rəhbəri, ustalar, briqadirlər;
- 2) Orta səviyyə menecerləri – bunlara şöbə rəisləri, sex rəisləri, sex rəislərinin müavinləri;
- 3) Ali səviyyə menecerləri – idarə heyətinin sədri, firmanın prezidenti, baş direktor, direktor, direktor müavinləri, baş mütəxəssislər aid edilir.

İdarəetmənin bu və ya başqa səviyyəsində mərkəzləşdirilən səlahiyyətin və məsuliyyətin miqyası bir sıra amillərlə xarakterizə olunur. İlk növbədə bu amillər– həll edilən problemlərin mürəkkəbliyi, vacibliyi və müxtəlifliyidir. Menecmentin səviyyələrinə müvafiq olaraq səlahiyyətin, məsuliyyətin və vəzifənin bölüşdürülməsi üçün bu müddəaları göstərmək olar:

Yüksək səviyyə menecerləri; məqsədi təyin edir, strateji məhsulları bölüşdürür, təşkilati strukturu formalaşdırır, mənfəəti idarə edir.

Orta səviyyə menecerləri: tapşırıq verir, planlaşdırır, qərar qəbul edir, kadrları seçir, işə nəzarət və onu əlaqələndirir, əməkdaşların işində sərbəstliyi dəstəkləyir

Birinci səviyyə menecerləri: özünün səlahiyyəti çərçivəsində müstəqil qərar qəbul edir, işlərin nəticələri barədə üst səviyyəli rəhbərliyə məruzə edir, öz fəaliyyətini başqa əməkdaşlarla əlaqələndirir və s.

Artıq bir əsrdən çoxdur ki, menecer müəssisənin idarə edilməsində mərkəzi fiqura çevrilib. O, öz fəaliyyət sferasına aid olan məsələlərdə qərarlar qəbul etmək üçün real hakimiyyət verilmiş vəzifəli şəxs kimi fəaliyyət göstərir. Qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün ona lazımı hüquqlar verilmişdir və onların düzgün yerinə yetirilməsi üçün o yuxarı kollektivlər və rəhbərlər qarşısında məsuliyyət daşıyır. Rəhbərin sərəncamında zəruri miqdarda material ehtiyatları olur. İcra fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün isə ona tələb olunan miqdarda işçilər verilir.

Menecer nəyi, nə vaxt, hansı müddətdə və hansı vasitələrlə yerinə yetirmək məsələlərini həll edir. Menecerin mühüm keyfiyyətlərindən biri təşəbbüskarlıq və müstəqil qərar qəbul etmək qabiliyyətidir. O, ağıllı, riskə getməyi, konstruktiv düşünməyi bacarmalı və öz təbəçiliyində olanların orijinal düşünməsini stimullaşdırmalıdır.

Menecer – sahibkar tərəfindən təyin edilmiş və istehsalın idarə edilməsini təşkil edən yüksək ixtisaslı mütəxəssisdir. Onun əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, işi başqalarının köməyi ilə yerinə yetirsin. Onun işi müştərilərə keyfiyyətli xidmət və onların əhval – ruhiyyəsini yüksəltməkdir. Onun üçün vacib olan işlərin vaxtında və yaxşı yerinə yetirilməsidir. Aşağıdakı məsələlərin həlli menecer üçün çox vacibdir:

- 1) təbəçiliklərində olanların texniki təhlükəsizliyini təmin etmək
- 2) kollektiv işə nail olmaq
- 3) özü nəyi bilirsə onu öyrətmək
- 4) hesabat işlərini yaxşı aparmaq
- 5) istedadları axtarıb tapmaq və onlardan istifadə etmək
- 6) işi ədalətlə bölüşdürmək
- 7) nümunə olmaq
- 8) hər kəsin haqqını verməyi bacarmaq və s.

Menecerlərin hazırlanması sistemi bir sıra ilkin prinsiplərə əsaslanır:

Birincisi – mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, menecerlər də istehsal prosesinin hər bir digər iştirakçısı kimi peşəkar olmalı, bacarıq və ustalığa yiyələnmişdir. Buna görə də menecerləri öyrətmək, inkişaf etdirmək, həvəsləndirmək lazımdır.

İkincisi – bu peşəyə o şəxslər yiyələnmə bilər ki, onların buna qabiliyyəti olsun. Yəni tabeliyində olanlara hazır resept vermək yox, istənilən vəziyyətdən ən az vaxta və məsrəfə çıxmaq bacarığı və arzusunu öyrətmək lazımdır. Ümumiyyətlə, menecerlərin hazırlanmasında inkişaf etmiş ölkələrin, xüsusilə ABŞ, Almaniya, Yaponiyanın təcrübəsindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Lakin menecerlərin hazırlanması proqramında milli xüsusiyyətlər də öz əksini mütləq tapmalıdır. Gələcək menecerlərə qulluqçuların işini təşkil etməklə bütün proseslərin, xammalın tədarükündən və qablaşdırılmasından satılmasına qədər, həmçinin kadrların idarə olunması işi də öyrədilməlidir. Bundan başqa menecerlər aydın çıxışlar və nitq bacarığına malik olmalı, xarici dil və mədəniyyət, vəziyyətin dəyişilməsinə operativ cavab vermək və az bir vaxtda strateji fikir yürütmək, məlumatların işlədilmə metodikaları kimi sahələri də ətraflı bilməlidir. Menecerlər hər bir təşkilatın həyatında aparıcı rola malikdir. Onlar da öz fəaliyyətini müəyyən elmi mülahizələr, prinsiplər əsasında təşkil etməlidir.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi bu məhsulun alıcıların tələblərinə uyğunluq dərəcəsinə və onun təmin edilməsi xərclərinə görə rəqibin məhsulundan fərqlənməsini əks etdirən

xarakteristikasıdır. Məhsulun rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri bunlardır: inteqral; əmtəə keyfiyyəti, əmtəənin yekun xarakteristikası, hansı ki, beynəlxalq bazarda məhsulun yerini və onun yaradılmasına məqsədyönlü xərcləri və iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edir və reallaşdırır və s. Rəqabətqabiliyyətliliyin formalaşdırılması üzrə bazara və yaxud mühitin əsaslandığı sistem daxili və xarici bazarda alıcıların tələbatı ilə müəyyən edilir. Məhz burada təqdim olunan məhsulun müqayisəsi baş verir və alıcıların tələbatına uyğunluğu yoxlanılır.

Bazar şəraitində məhsulun yaradılması zamanı menecerlərin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri alıcıların tələbat parametrləri ilə keyfiyyət parametrləri üst-üstə düşən məhsul hazırlamaqdır. Bundan əlavə alıcı, məhsulu alan zaman əmtəənin əldə olunmasına və mənimsənilməsinə xərcləri də nəzərə alır.

Menecerin müəssisənin konkret bazarda və ya onun seqmentində rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirməsi layihələndirmə, texnoloji, istehsal, maliyyə və satış imkanlarının dəqiq və hər tərəfli təhlilinə əsaslanır. Belə təhlil müəssisənin potensial imkanlarını müəyyən etməyə və konkret mövqelərin təminatı üçün tədbirləri həyata keçirməyə imkan verir. Menecmentinin əsas diqqət yetirməli olduğu məsələlərdən biri də, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, digəri isə bütün idarəetmə səviyyələrində resurslara qənaətlilik strategiyasıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov N.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2002
2. Əliyev T. İstehsalın iqtisadiyyatı və menecment. Bakı, 2013
3. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. Menecment. Bakı, 2004
4. Yahudov X.M. Menecmentin əsasları. Bakı, 2007

UOT 338.45

Azərbaycanda sənaye parkları: mövcud vəziyyət və perspektivlər

*Məmmədov Saqib Yaşar oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Sənaye parklarının yaradılması iqtisadi inkişafı təmin etmək və onu dəstəkləmək üçün atılan ən mühüm addımlardan biridir. Sənaye parklarının formalaşmasının fəlsəfi əsasında müxtəlif funksiyalara malik istehsal sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaq dayanır. Bəzi xarici ədəbiyyatlarda sənaye parkı termini istehsalat zonası və ya istehsalat klasteri kimi tərcümə edilir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki, sənaye parkında ən müxtəlif təyinatla malik kompleks istehsal və xidmət sahələri cəmləşir. Sənaye parkları yeni iş yerlərinin yaradılmasında, yerli istehsalın inkişaf etdirilməsində və rəqabət mühitinin formalaşmasında xüsusi rol oynamaqla iqtisadi artıma böyük töhfə verir. Bununla paralel olaraq sənaye parklarında fəaliyyət göstərən istehsalçılar aşağı vergilər və digər güzəştlər hesabına yüksək mənfəət əldə etmək imkanlarına malik olurlar ki, bu da onların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında əsas ünsür hesab olunur. Burada yaradılan əlverişli mühit yerli və xarici investorların diqqətini çəkmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sənaye parklarının yaradılması ölkənin global iqtisadi sistemdə fəal iştirak etməsinə həlledici təsir göstərir. Onların formalaşması elmi əsaslara malik olmaqla intensiv texnologiyalara əsaslanır.

Yaşadığımız dövrdə innovasiya gücü istehsalçılar arasında rəqabətin yaranmasında əsas mənbəyə çevrilmişdir. Bu səbəbdən sənaye parklarına cəlb edilən investisiyaların innovativliyinin artırılması istehsalçılar üçün rəqabət üstünlüyün ələ keçirməyə və yeni bazarlara çıxmağa zəmin yaradır. Sənaye parklarının ölkə iqtisadiyyatına verdiyi faydalar həmçinin idarəetmənin düzgün təşkilindən asılıdır. Belə ki, səmərəli idarəetmədən yoxsul olan fəaliyyət öz məqsədinə çata bilməməsi ilə yanaşı, cəmiyyət üçün də müəyyən “baş ağrısına” çevrilə bilər. Buna misal olaraq istehsalın düzgün qurulmaması səbəbindən tullantıların və

zərərli maddələrin təmizlənmədən su hövzələrinə atılması həmin ərazidə ekoloji fəlakətin yaranmasına səbəb olur. Məhz hərtərəfli fəaliyyət proqramı sayəsində cəmiyyəti düşündürən məsələlərin həllinə nail olmaq mümkündür.

Sənaye parklarının bünövrəsi fabrik istehsal üsulunun geniş yayıldığı Böyük Britaniyada qoyulmuşdur. İlk vaxtlar sənaye parkları planlaşdırılmayan ərazilərdə salınırdı və bu bəzən ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olurdu. Sonralar bu istehsal komplekslərinin yaradılmasının hökumətin urbanizasiya siyasəti və regional konseptlərə uyğunlaşdırılmasına diqqət yetirilməyə başlandı. 1896-cı ildə Mançester şəhəri yaxınlığında yaradılan “Trafford Park” sənaye məhəlləsi bu sahədə fəaliyyətə başlayan ilk müəssisələr birliyidir. Hazırda B.Britaniyanın bir çox regionlarında, xüsusən də kiçik şəhərlərdə özəl sənaye məhəllələri fəaliyyət göstərir.

Avropanın ən qüdrətli ölkəsi olan Almaniyada sənaye parklarının yaradılmasına 1963-cü ildən başlanmışdır. Ölkənin ilk sənaye parkı Münhen şəhərində yaradılmışdır. Yaradılan sənaye parkları böyük ölçüyə malik olmaları ilə seçilirdi. Böyük sənaye parklarından orta və kiçik ölçülü sənaye məhəllələrinə keçid bir qədər gec – 80-ci illərin ortalarına təsadüf edir. Dövlət investisiyası ilə yaradılan istehsal kompleksləri ilə yanaşı özəl sənaye parklarının yaradılmasına da diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə 1992 –ci ildə Düsseldorf və Frankfurt şəhərlərində ümumilikdə 40-dan artıq layihə həyata keçirilmişdir [1].

Ölkəmizdə sənaye parklarının yaradılması sahəsində qanunvericilik bazasının formalaşması istiqamətində bir çox işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il tarixli 685 nömrəli Fərmanı ilə “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Qeyd olunan Fərmanla müəyyən edilmişdir ki, sənaye parkı – sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazidir [3].

Qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişaf etdirilməsində, yerli ehtiyatlardan istifadə etməklə sənaye sahələrinin yaradılmasında, istehsal prosesinin səmərəli təşkil edilməsində, infrastruktur xərclərinin minimuma endirilməsində və sahibkarlar arasında kooperasiya əlaqələrinin gücləndirilməsində, məşğulluqda sənayenin xüsusi çəkisinin artırılmasında sənaye parklarının böyük əhəmiyyəti var. Belə sənaye parklarından biri də yeni yaradılan Mingəçevir Sənaye Parkıdır. 2016-cı il sentyabrın 21-də təməli qoyulmuş Mingəçevir Sənaye Parkında iplik, boyama, toxuma, tikiş, corab, ayaqqabı və tibbi kosmetika istehsalı üzrə 9 fabrikin yaradılması qərara alınıb. Sənaye Parkında fəaliyyət göstərəcək müəssisələrin xammal təchizatının davamlılığını və etibarlılığını təmin etmək üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Aqrar sektorun strateji və ölkəyə valyuta gətirən mühüm sahələrindən biri olan pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq imzalanmış fərman və sərəncamlar, bu sahəyə dair keçirilmiş respublika müşavirələri, qəbul olunmuş Dövlət Proqramı, bu sahə üzrə müxtəlif dəstək və təşviq mexanizmlərinin tətbiq edilməsi pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradıb. Görülən işlərin nəticəsində 2017-ci ildə pambıq istehsalı 2016-cı ilə nisbətən 2,3 dəfə artaraq 207,5 min tona çatıb. Hazırda ölkə ərazisində illik istehsal gücü 24,6 min ton olan 6 iplik fabriki fəaliyyət göstərir. Bununla belə son dövrlərdə pambıqçılığın sürətlə inkişafı, innovativ texnologiyaların tətbiqi edilməsi və yüksək məhsuldarlığın əldə olunması nəticəsində müasir texnologiyalara əsaslanan daha böyük gücə malik olan yeni istehsal və emal sahələrinin təşkilinə ehtiyac yaranıb.

Mingəçevir Sənaye Parkının ərazisində 14,5 hektar sahədə yaradılmış “Mingəçevir Tekstil” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin iki iplik istehsalı fabriki də belə müəssisələrdəndir. Sənaye Parkında ümumi dəyəri 144 milyon manat olan fabriklərin yaradılmasına İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 10 milyon manat güzəştli kredit verilib. Ən son texnologiyalar əsasında texnologiyalar əsasında yaradılmış fabriklər Almaniya, İsveçrə, İspaniya və Yaponiyanın aparıcı şirkətlərinin avadanlığı ilə təchiz edilib. Bu fabriklərdə pambıq mahlıcından ildə 10 min tonu “Ring”, 10 min tonu isə “Open End” üsulu ilə olmaqla, ümumilikdə 20 min ton

müxtəlif cür iplik istehsalı nəzərdə tutulur. “Ring” üsulu ilə istehsal olunan pambıq iplik daha zərif və yumşaq olduğu üçün nisbətən bahalıdır. Bu məhsuldan əsasən müxtəlif növ köynəklərin istehsalında istifadə olunacaq. Ölkə prezidenti İlham Əliyev Mingəçevir şəhərinə səfəri çərçivəsində müəssisənin fəaliyyəti ilə tanış olarkən “Open End” üsulu ilə iplik istehsalı müəssisəsini işə saldı. “Open End” üsulu ilə əldə olunan iplik daha kobud olduğundan əsasən cins və digər geyimlərin istehsalında istifadə olunur. Bu cür müəssisələrin istifadəyə verilməsi ölkədə toxuculuq sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsinə, yerli istehsal müəssisələrinin davamlı, keyfiyyətli və ucuz xammal ilə təmin olunmasına, eləcə də istehsal edilən pambığın hazır məhsul kimi ixrac edilməsinə imkan verəcək. Bunun da nəticəsində ölkəmizin valyuta ehtiyatları və ixrac imkanları daha da artacaq. Həmçinin sənaye sahəsində idxalın azaldılması, milli tekstil brendlərin formalaşdırılması, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması və yeni iş yerlərinin yaradılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Parkda sənaye məhsulları istehsalı üzrə müxtəlif istehsal və ixrac imkanları olan və rentabelli fabrik və zavodların yaradılması istiqamətində araşdırmalar davam etdirilir. Diqqətəlayiq haldır ki, müəssisələr layihələndirilərkən təkcə istehsal prosesi deyil, orada çalışanlar üçün yaradılan müxtəlif xidmət növlərinin təşkilinə də xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd edək ki, müəssisədə 700 nəfərdən artıq fəhlə və mühəndis işləyəcək. Bu isə, şəhərdə sakinlərin məşğulluğunun təmin edilməsinə böyük təkan verəcəkdir [2].

Ədəbiyyat

1. Rəhimov A. Texnoparklar: kiçik sahibkarlar üçün bələdçi. Bakı, 2015
2. İlyasov V. Mingəçevir sənaye parkı böyük əhəmiyyətə malik olacaq. “İki sahil” qəzeti, Bakı, 07 mart 2018-ci il
3. www.economy.gov.az

UOT 657; 311.316; 336.717.6

Ölkədə və beynəlxalq praktikada müəssisə balansının təhlili metodikası

Məmmədova Ülkər Zəhid qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məlumdur ki, mülkiyyətçi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayarkən hər şeydən əvvəl şirkətin xüsusi kapitalının formalaşma mənbələrini əks etdirən təşkilati (giriş) balansını formalaşdırır. Uçot və hesabatı beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədilə giriş balansının quruluşunun tədqiq edilməsi və təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi haqda məsələ Rusiya Federasiyasının mütəxəssisləri tərəfindən qaldırılmış və onlar balans giriş, fəaliyyətdə olan ləğv balansına bölməyi təklif etmişlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, uçot və hesabatın beynəlxalq standartları uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərən iqtisadi vahidin “fəaliyyət göstərən müəssisə” konsepsiyasına riayət etməsini tələb edir. Lakin ləğv balansında fəaliyyət göstərən müəssisənin balansı üçün xarakterik olan bir sıra maddələr iştirak etmir. Bu maddələrə misal olaraq “Gələcək dövrün gəlirləri” və “Gələcək dövrün xərcləri” maddələrini göstərmək olar. Bundan başqa hazır məhsulun, əmtəə-material qiymətlilərinin və s. buraxılışı, yaxud hərəkəti ilə əlaqədə olan balans maddələri onların uçot dəyərindən xeyli səviyyədə fərqlənin satışı qiyməti ilə qiymətləndirilir və kls etdirilir. Bu zaman qudvil (firmanın dəyəri), patent dəyəri və s. kimi qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi problemi mühüm məsələ kimi qarşıda durur.

Beləliklə, giriş və ləğv balansı formalarının düzgün tərtibi problemini müasir iqtisadiyyatının ən aktual problemlərindən biri hesab edilir.

Bir qayda olaraq müəssisənin mühasibat balansından söhbət gedərkən ilk növbədə, fəaliyyətdə olan balans, onun məzmun və quruluşu haqqında formalaşan sistem araşdırılır və təhlil edilir.

Sözü gedən maddənin balansın aktivinin 1-ci bölməsinin, daha doğrusu dövründən kənar aktivlərin tərkibində əks etdirilməsi və onların dövriyyə və əsas vəsait obyektlərinə aid edilməsi

qeyri mümkün olduğundan “mənfəətdən istifadə” maddəsi vəsait anlayışının məzmununa uyğun gəlir. Lakin balansın yeni formasında “mənfəətin istifadəsi” maddəsi aktivin III “Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər” bölməsində əks etdirilmişdir. Buna görə də, onlar müəssisə və təşkilatların vəsaitinin yuxarıda sözü gedən məbləğini süni surətdə artırmaqla döviyyə vəsaitinin bir hissəsini təşkil edir. Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı, balansın audit yoxlaması göstərilən nöqsanları nəzərə almalı və onlar döviyyə vəsaitinin tərkibindən çıxılmalıdır. Bizim fikrimizcə balansın beynəlxalq standartlarına tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə ilk mərhələdə kapitalın formalaşma mənbələrini Aktiv və Passivin əsas bölmələri üzrə dəqiq ayrılması zəruri hesab edilə bilər.

Respublikada mülkiyyətin səhmdar formasına keçilməsi ilə əlaqədar olaraq obyektlərin miqdarının artması prosesinin səhmdar cəmiyyətlərin informasiya mənbələrinə təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sözü gedən vəziyyət balansda səhmi, imtiyazlı və adi səhmə bölməklə səhmdar kapitalının miqdarını əks etdirməyi tələb edir.

Lakin yeni balans formasını ümumilikdə təhlil edərkən, onun formalaşmasında uçot və hesabatın beynəlxalq standartları istiqamətində müəyyən addımlar atılmasını nəzərə almaq lazımdır. Buna əsas vəsaitlərin qalıq dəyərini, malların satış və alış qiymətini, uzunmüddətli passivləri isə fərqləndirməklə balansda əks etdirilməsi məsələlərini aid etmək olar.

Təhlil zamanı istifadə edilən maliyyə əmsalları müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, istehsalın xarakteri və nəticələrinin dəyişməsinə müəyyən etməyə imkan yaradır.

Səhmin sahibi olan səhmdarı, yəni müəssisənin mülkiyyətçisini biznesin mənfəətliliyi maraqlandırır. Bu zaman onların marağı mənfəətin bölüşdürülməsinə yönəldilir. Daha doğrusu onları ilk növbədə mənfəətin hansı hissəsinin investisiya qoyuluşuna, hansı hissəsinin isə dividend kimi ödənilməsinə yönəldilməsi maraqlandırır.

Məlumdur ki, maliyyə əmsallarının təhlili zamanı məlumatların dinamikasına və onların məlum sahənin göstəricilərinə uyğun nəzərdən keçirilməsi elmi və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun sayılır. İndi isə balans göstəricilərinə əsasən hesablama aparılması mümkün olan maliyyə əmsallarını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Sözü gedən maliyyə göstəriciləri qrupu aşağıdakı əmsalları özündə birləşdirir:

- ödəmə əmsalı;
- “kritik qiymətləndirmə” əmsalı;
- öhdəliklərin aktivlərə olan nisbəti əmsalı;
- borcların kapitallaşmaya olan nisbi əmsalı;
- borcların xüsusi kapitalla olan nisbəti əmsalı.

Nəzəriyyə və təcrübədən məlumdur ki, ödəmə əmsalı və “Kiçik qiymətləndirmə” əmsalı likvidlik göstəricisi qrupunu təşkil edir. Şirkətin likvidliyinin təhlili vasitəsilə əmək haqqı üzrə mütləq borc, büdcə ilə hesablaşmalar, eləcə də konkret aktivlər üçün təqdim edilən kreditlər ödəndikdən sonra, borc vəsaitləri qaytarılmaqla adi kreditorların vəziyyəti qiymətləndirilir.

Ödəmə əmsalı cari aktivlərin cari öhdəliklərə nisbəti şəkilində hesablanmaqla uzunmüddətli borcları saxlayanları ödənişdən imtina etmək təhlükəsindən müşafizə edir.

$$\text{Ödəmə əmsalı} = \frac{\text{cari aktivlər}}{\text{qısa müddətli öhdəliklər}}$$

Cari aktivlərin cari öhdəliyə nisbətinin 2:1-3:1 intervalında olması hətta cari aktivlərin dəyərinin 50% ixtisar edilməsi şəraitində də bütün cari öhdəlikləri ödəmək üçün kifayət qədər ehtiyatlar mühafizə etdiyindən optimal göstəricisi hesab edilir.

“Kritik qiymətləndirmə” əmsalı nəqd pul vəsaitinin tərkibində olan aktivlərin bir hissəsindən, tez satılan qiymətli kağızlardan və cari öhdəliklə müqayisədə edilə bilən debitor borclarından istifadə etməklə hesablanır.

$$\Theta = \frac{\text{nəqd pul vəsaiti} + \text{tez satılan qiymətli kağızlar} + \text{debitor borclar}}{\text{cari öhdəliklər}}$$

Bu zaman şübhəli borclar üçün ehtiyatın yaradılması formalaşdığı, xüsusi borc vəsaitini qaytarmaq riskinin isə kifayət qədər yüksək olduğu ölkənin uçot şəraitində bütün debitor borclarının 80%-ə qədərini aparılan hesablama daxil etmək məqsədəuyğun olar.

Həm cari, həm də uzunmüddətli borcların ümumi məbləğinin aktivlərin ümumi məbləğine nisbəti biznesin ilk və daha geniş qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

$$\Theta = \frac{\text{borcun ümumi məbləği}}{\text{aktivlərin ümumi məbləği}}$$

Məhz bu səbəbdən uzunmüddətli borcların kapitallaşmaya olan nisbəti kimi ifadə olunan əmsal daha dəqiq mənzərəni özündə əks etdirir. Beynəlxalq uçot təcrübəsində kapitallaşma dedikdə şirkətin aktialərinə qarşı uzunmüddətli tələbatdan qısa müddətli öhdəliyin həm kreditor və həm də sahibkardan çıxılan məbləği başa düşülür.

$$\Theta = \frac{\text{uzunmüddətli borclar}}{\text{kapitallaşma}}$$

Sont dövrlərdə ümumi borc məbləğinin şirkətin xüsusi kapitalına olan nisbəti kimi ifadə olunan əmsal geniş yayılmışdır. O, faiz, yaxud nisbət kimi ifadə oluna və düsturla hesablanı bilər.

$$\Theta = \frac{\text{borcun ümumi məbləği}}{\text{xalis xüsusi kapital}}$$

Əlbəttə, yuxarıda nəzərdən keçirilən əmsalların normativ həddi dünya uçot analitik təcrübəsinə əsaslanır və onların respublika müəssisələrinin və ya şərait nəzərə alınmadan tətbiqi səmərə verə bilməz. Belə ki, hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr də belə həmin əmsallar sahələr üzrə diferensiaslaşdırılmışdır. Bütün bunlar müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının proqnozlaşdırılmasında respublikanın real şəraitinin nəzərə alınmasını labüd edir.

Ədəbiyyat

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004
2. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının konseptual əsasları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəşri. Bakı, 2009
3. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010
4. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. İdarəetmə uçotu. Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil” Nəşriyyatı, 2014, 524 səh.
5. Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. Mühasibat uçotu. Dərslik. Bakı, “Kooperasiya Universiteti” Nəşriyyatı, 2016, 478 səh.

UOT 364.04

Qloballaşan dünya və Azərbaycan dövləti

*Fərhadova Jalə Famil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Son proseslər onu göstərir ki, qloballaşma bəşəriyyət üçün böyük imkanlar açsa da, bu imkanların reallaşdırılması effektiv idarəçiliklə mümkündür. Artan ticarət, yeni texnologiyalar, kütləvi informasiya vasitələrinin, İnternetin əlaqələrinin inkişafı iqtisadi və insan inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Bütün bu imkanlar XXI əsrdə XX əsrin sonlarından artmağa başlayan yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün geniş imkanlar açır bilər. Bəşəriyyət hazırda əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha çox sərvətə, imkanlara və texnologiyalara malikdir. Bu isə eyni zamanda o deməkdir ki, bəşəriyyətin bu sahədə daha çox məsuliyyəti vardır. Soyuq müharibənin başa çatmasından keçən əsrin sonra 90-cı illərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində dövlətlər ətraf mühit, əhali, sosial inkişaf, qadın və uşaq hüquqları haqqında bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul edərək bu sahədə özlərinin beynəlxalq öhdəliklərini artırmışlar.

Qloballaşma həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insan təhlükəsizliyi üçün yeni təhlükələr yaradır. Son onilliklərin ən böyük nailiyyətlərindən biri odur ki, bir sıra ölkələrdə daha çox siyasi azadlıqlar və stabilliyə nail olunmuşdur. Lakin qloballaşan dünyada zamanın və məsafənin itdiyi və sərhədlərin aradan qalxdığı dövrdə insan təhlükəsizliyinə yeni hədələr onun normal gündəlik həyatını pozacaq yeni təhlükələr meydana çıxmışdır. Bunlara maliyyə və iqtisadi təhlükəsizliyi, iş və gəlir təhlükəsizliyi, sağlamlığı, mədəni təhlükəsizliyi, şəxsi həyatın təhlükəsizliyi, ətraf mühit və siyasi təhlükəsizlikləri aid etmək olar. Maliyyə və iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, məsələn, 2008-ci ildə ABŞ-da başlayan iqtisadi böhranın təkcə bu ölkədəki deyil habelə dünyanın digər onlarla ölkəsində milyonlarla insanlara təsirini göstərmək olar. Yəqin ki, bir çoxlarımızın artıq son iqtisadi böhranın Yunanıstanda, İspaniyada və digər Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrində nə kimi dərin xarakter aldığından xəbəriniz var. Bu böhran milyonlarla insanın iş və gəlirlərinə, habelə sosial təhlükəsizliklərinə və maddi rifahlarına necə mənfi təsir etdiyini mətbuat orqanlarından öyrənə bilərik. 1998-ci il iqtisadi böhranından sonra hətta dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri olan Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə işçilərin hüquqlarını qoruyan əmək qanunvericiliyində işçilərin maraqlarına zidd dəyişikliklər edilməyə başlanmış, sonuncu böhrandan sonra bu daha da genişlənmişdir. Maddi və iqtisadi problemlərlə yanaşı dünyanı iqtisadi cəhətdən geridə qalmış ölkələrində milyonlarla insan QİÇS və digər yoluxucu xəstəliklərindən əziyyət çəkir.

Sosial-iqtisadi inkişafda ən böyük uğurlar Ümumilli Lider Heydər Əliyev cənablarının adı ilə bağlıdır və o, ölkəmizi inkişaf etdirməyin ən mötəbər inkişaf modelini hələ sovet dönəmində müəyyən etmişdir. Onun məqsədyönlü siyasəti sayəsində Azərbaycan bütün sahələrdə inkişaf etmişdir.

Onun 1993-cü ilin iyun ayında yenidən respublika rəhbərliyinə qayıdışı və təşkilatçılıq qabiliyyəti, uzaqgörən daxili və xarici siyasəti nəticəsində bütün sahələrdə köklü islahatların aparılması üçün əvvəlcə ictimai –siyasi sabitlik təmin edildi, Azərbaycan Avropa Şurasında qəbul olundu. “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqavilələri imzalandı və müvafiq neft strategiyası işlənilib hazırlandı, dünyanın bir çox ölkələri ilə əlaqələr genişləndirildi.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev cənablarının apardığı məqsədyönlü siyasət və onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda dinamik inkişaf təmin edilmişdir.

Müstəqilliyimizin ilk dövründə xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması, “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının təməli qoyuldu.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafında və yüksək uğurlar qazanmasında regionların inkişafına dair Dövlət proqramlarının rolu böyükdür.

Ümumilli lider Heydər Əliyev cənablarının uzaqgörən müdrik siyasəti nəticəsində müstəqil Azərbaycan dünya xalqları içərisində, inkişaf etmiş dövlətlər birliyində öz layiqli yerini tutmaqla, tərəqqi etmiş ölkələr sırasına qoşulmaq yolunda böyük inam və qətiyyətlə irəliləmişdir. Qısa müddətlə Azərbaycanın beynəlxalq imici dəyişmiş, ölkəmiz dünyanın siyasi və iqtisadi arenasının fəal subyektlərindən birinə çevrilmişdir. Regional, coğrafi – siyasi manelərə baxmayaraq, Azərbaycan dövlət quruculuğu və iqtisadi inkişaf sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu dövrdə ölkədə siyasi plüralizm yaranmış, cəmiyyət əsl demokratiya yolu ilə inkişaf edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014- 2018-ci illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq tədbirlərin davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı infrastruktur və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, Azərbaycanın sosial – iqtisadi inkişaf strategiyasında prioritet kimi müəyyən edilmiş və neft – qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə ölkəmizdə regional tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Dövlət proqramları əhalinin işgüzar fəallığının artmasına, ayrı-ayrı regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın daha da genişlənməsinə, infrastruktur lahiyələrinin vaxtında həyata keçirilməsinə, beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullar istehsal edən yeni və müasir tipli sənaye xarakterli müəsisələrin

yaradılmasına imkan vermiş və bununla da əhalinin yaşayış səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi strategiyamı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2003-cu ildən bəri böyük uğurla müasir dövrün tələblərinə uyğun həyata keçirir. Dövlət siyasətinin əsasında beynəlxalq siyasi və iqtisadi proseslərin təhlili, bir- biri ilə bağlılıq, həmin zəmində milli mənafehlərin nəzərə alınması, dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişlənməsi, qarşılıqlı anlaşma, bir – birinin işinə qarışmamaq, qarşılıqlı etibar, şəffaflyq durur.

Qloballaşan dünyada Azərbaycan dövləti öz mövqelərini möhkəmlədir və layiqli yerini tutur. Prezident İlham Əliyev cənablarının yürütdüyü davamlı inkişafın “Azərbaycan modeli bir sıra vacib amilləri – stabilliyi, davamlı sosial tərəqqini, iqtisadi inkişafı, ədalətliyi, insan kapitalının inkişafını, innovativliyi və digər amilləri özündə birləşdirən modeldir.”

2014-cü ildə “Çallup” araşdırma şirkətinin 65 ölkədə 64 min nəfər arasında apardığı sorğuya görə ölkəmiz xoşbəxt ölkələr siyahısında Fici, Kolumbiya, Nigeriya və Səudiyyə Ərəbistanından sonra 5-ci sırada qərarlaşdırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurla reallaşdırdığı inkişaf strategiyası artıq özünün növbəti inkişaf mərhələsindədir. 2025-ci ilədək olan bu mərhələdə Azərbaycan dövlətinin inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxarılması və əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırılması, özəl bölmələrin, qeyri–neft sektorunun inkişafı ən müasir texnologiyaları tətbiq etməklə modernləşdirmə, elmi və innovasiyalara əsaslanan cəmiyyət quruculuğu, hüquqi dövlətçilik prinsiplərinin, insan hüquq və azadlıqlarının tam bərqərar edilməsi əsas başlıca məsələlərdəndir.

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən Azərbaycanın qarşısında çox mühüm həllediləsi vəzifələr durur. Bu vəzifələrin əsas qayəsi isə ölkə vətəndaşlarının davamlı sosial iqtisadi inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edəcək rəqabətə davamlı qabaqcıl iqtisadiyyat qurmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004
2. Şükürov A. Fəlsəfə və qloballaşma . Bakı, 2002
3. Şükürov A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006
4. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, 2010

TEXNİKA VƏ EKOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 621.472:635.64

Göy işığın tomat (*solanum lycopersicum l.*) bitkisinin böyümə və inkişafına təsiri

*b.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü Əzizov İbrahim Vahab oğlu
AMEA-nın Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutu
doktorant Həsənova Könül Zaur qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Yer üzərində həyatın bütün formaları lazım olan enerjini birbaşa və yaxud dolayısı ilə günəşdən alırlar. Bitkilər bu sırada digər canlılardan fərqli olaraq, həmin enerjini kimyəvi enerjiyə də çevirməyə qadirdilər. Belə ki, onlar işığın müxtəlif spektrini həm fotosintez prosesinin getməsi üçün lazım olan enerji mənbəyi kimi, həm də həyat fəaliyyəti dövründə bir ekoloji amil kimi qəbul edirlər və onun intensivliyinə, spektr tərkibinə böyük həssaslıqla reaksiya verirlər. İşığın spektr tərkibinin bitkilərə təsirinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, 400-450 nm dalğa uzunluğunda olan göy işıq fotosintez prosesi ilə yanaşı olaraq bitki orqanizmində baş verən fototropizm, fotomorfogenez, ağızcıqların açılıb bağlanması proseslərində də iştirak edir və həmin prosesləri tənzimləyir (2). Göy işığın bitkilərə təsirinin öyrənilməsinə bir çox tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Tədqiqatlar müxtəlif səviyyələrdə, bütöv bitki, yarpaq, əkin səviyyəsində ağ və qırmızı işıqla müqayisəli şəkildə aparılmışdır (1,3,4). Müəyyən edilmişdir ki, bitkilərin böyümə və inkişafı, onlarda baş verən fizioloji proseslərin normal gedişi ən çox işığın göy və qırmızı spektrlərindən asılıdır (5, 6), yaşıl işıq isə əksinə, fizioloji proseslərə neqativ təsir edir. Göy işıq altında becərilən bitkilər qırmızı işıqda bitən bitkilər kimi fotosintez edirlər, onlarda xlorofil a- nın xlorofil b-yə nisbəti, bir çox fermentlərin, o cümlədən ribulozo-1,5 – bisfosfat karboksilaza / oksigenaza (RUBİSKO) fermentinin fəallığı qırmızı işıqdakı kimi olur.(7,8,9). Bir çox təcrübələrdə müəyyən edilmişdir ki, qırmızı və göy işıq ayrılıqda verildikdə bitkilərdə biokütlə artır, lakin artım sürəti ağ işıqdakına nisbətən az olur. Bitkiləri qırmızı işıqla işıqlandırıb üzərinə göy işıq əlavə edildikdə biokütlə daha sürətlə artır. (10-11). Məlumdur ki, fotosintezin ilkin reaksiyaları xloroplastların stromasında yerləşən tilakoid membranlarında həyata keçirilir. Bu reaksiyalarda müxtəlif molekul kütlələrinə malik olan 100-ə yaxın zülal iştirak edir. Bu zülallar 4 kompleksin: fotosistem I, fotosistem II, adenozintrifosfat sintetaza və sitoxrom “b6” komplekslərinin tərkibində yerləşirlər. Tilakoid membranlarının tərkibində olan zülalların quruluş və funksiyalarının öyrənilməsi onların müxtəlif işıqlanma şəraitində fotosintez metabolizminə tənzimləyici təsirini aydınlaşdırmağa imkan verir. Aşağı işıq intensivliklərində qırmızı və göy işıq diodlarının təsirindən fotosistemlərin fəallıqlarının azalması antenmanın mərkəzində xlorofil-zülal komplekslərinin azalması ilə izah oluna bilər. Yuxarı işıq intensivliklərində göy işıq diodlarının təsirindən fotosistemlərin əsas kompleksləri saxlanılır və onların fəaliyyəti stimullaşır. Arabidopsis thalina ilə aparılan təcrübələrdə göstərilmişdir ki, göy işığın fotosistemlərin zülallarının fəallığına stimullaşdırıcı təsiri kriptoxromlar vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, göy və qırmızı işığın effektiv təsiri temperatur optimal olduqda müşahidə edilir. Pomidor üçün bu temperatur sortlardan asılı olaraq 25-30 dərəcə arasında dəyişilir. Havada olan rütubətin də tomatların inkişafına təsiri böyükdür. Bitkinin qidalanma rejimi düzgün olduqda, arxitektonikası optimal olduqda fotosintezin faydalı iş əmsalını 6-8 %-ə qədər artırmaq mümkündür. Aparılan çoxsaylı tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yüksək intensivlikli qırmızı və göy işıq, temperaturun və qida rejiminin normal olduğu şəraitdə xloroplast zülallarının tamlığını tənzim edir, tomat bitkisinin böyümə inkişafını, fotosintez prosesinin effektivliyini təmin edir, məhsuldarlığını yüksəldir.

Material və metodlar. Tədqiqat materialı kimi qapalı şəraitdə (istixana şəraiti) və laboratoriya şəraitində tomat bitkisinin Ralli və Tolstoy sortlarının 30 (otuz) və 45 (qırx beş) günlük şitilləri

üzərində müşahidələr aparılmışdır. Qapalı şəraitdə əkin sahəsinə üzvi və qeyri-üzvi qida maddələri verilmiş və mərhələ-mərhələ tomat bitkilərinin kök yanı sahəsinə kalsium karbonat (CaCO_3) əlavə edilmişdir. Beləki, kalsium karbonat (CaCO_3) hər bir m^2 250 qr yumurta qabığından hazırlanmış un şəklində verilmişdir. Bununla yanaşı göy işıq spektrindən istifadə edilərək bitkilərdə hər 2 (iki) şəraitdə böyümə və inkişaf prosesləri müşahidə edilmişdir. Metodikaya uyğun olaraq müxtəlif intensivliyi olan işıq ekspozisiyasında göy işıq lampasından və xüsusi göy rəngli filtrlərdən istifadə edilmişdir. Müqayisəli tədqiqatlar hər 2 (iki) şəraitdə tətbiq edilən elementlərin fərqli təsirləri öyrənilmişdir. Metodikaya uyğun olaraq işin məqsədi göy işıq spektrinin tomat bitkisinin müxtəlif qida rejimində morfo-fizioloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir. Beləliklə, alınan nəticələri müxtəlif mənbələrdən toplanmış ədəbiyyat və tədqiqat materiallarına əsasən, analiz etmək, sistemləşdirmək və sonda qiymətləndirərək tomat bitkisinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəltmək məqsədilə növbəti mərhələlərdə işin nizamlanmasının təmin edilməsidir.

İşin müzakirəsi. Alınan nəticələrin müzakirəsi bir daha onu təsdiq edir ki, müxtəlif qida və temperatur rejimində bitkinin həyat fəaliyyəti üçün lazım olan vacib amillərdən biri də, müxtəlif işıq spektrləridir. Bəzi hallarda işıq spektrlərinin təsir mexanizmi müəyyən mənada müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsirindən asılı olması qeydə alınmışdır. Aparılan tədqiqatlarda göy işıqdan istifadə edərək tədqiqat aparılan tomat bitkilərində müəyyən fizioloji proseslərin dəyişməsinin öyrənilməsinə nail olunmuşdur. Nəticələr göstərmişdir ki, göy işığın müəyyən vaxt ekspozisiyası yaşıl kütlənin artması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman bitkidə xlorofilin müsbətə doğru dəyişməsi ikinci məhsuldar zoğun əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Buschmann C., Meier D., Kleudgen H.K., Lichtenthaler H.K. Regulation of chloroplast development by red and blue light. *Photochem. Biol.* 1978;27: 195–198.
2. Eskins K., Jiang C.Z., Shibles R. Light quality and irradiance effects on pigments light harvesting proteins and Rubisco activity in a chlorophyll and light harvesting deficient soybean mutant. *Physiol. Plant.* 1991;83:47–53.
3. Hogewoning S.W., Trouwborst G., Maljaars H., Poorter H., Leperen W.V., Jeremy H. Blue light dose-responses of leaf photosynthesis. *Briat* 34. Briat J.F., Curie C., Gaymard F. Iron utilization and metabolism in plants. *Curr. Opin. Plant Biol.* 2007; 10:276–282.
4. Leong T.Y., Anderson J.M. Effect of light quality on the composition and function of thylakoid membranes in *Atriplex triangularis*. *Biochem. Biophys. Acta.* 1984; 766:533–541.
5. Li H.M., Xu Z.G., Tang C.M. Effect of light emitting diodes on growth and morphogenesis of upland cotton (*Gossypium hirsutum* L) plantlets in vitro. *Plant Cell Tissue Organ Cult.* 2010;103:155–16.

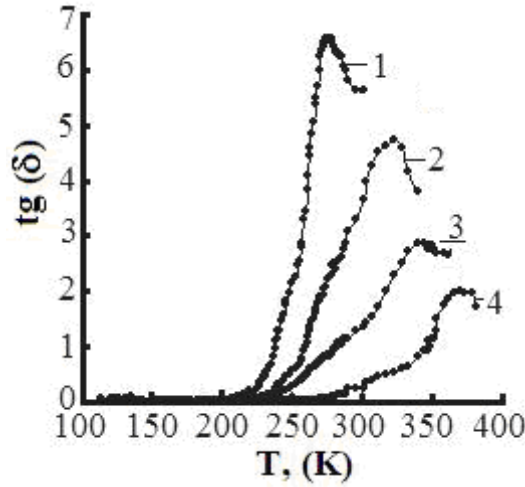
UOT 537.226.4

$\text{A}^3\text{B}^3\text{C}_2^6$ qrup ktistallarında dielektrik itki bucağının tangensi

f.r.e.d., prof. Sərdarlı Rauf Mədət oğlu
AMEA-nın Radiasiya Problemləri İnstitutu
f.f.d. Ağayeva Rayihə Şəmsəddin qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Təcrübələrdən müəyyən oldu ki, TlInTe_2 kristalında dielektrik itgi bucağının tangensinin $\text{tg}\delta(\nu, T)$ temperatur-tezlik xarakteristikası, bütün tədqiq olunan temperatur oblastında Debay tipli relaksasiya prosesləri üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə malik olur. Bu kristal qəfəsdə, onunla zəif əlaqəli elektrik yüklərinin olmasını fərz etməyə imkan verir.

Şəkil 1-də TlInTe₂ kristalı üçün dielektrik itgi bucağının tangensinin temperaturdan asılılığı verilmişdir. Təcrübələr 10, 100, 500 və 1000 kГц tezliklərdə aparılmışdır. Şəkil dən qöründüyü kimi ölçmə sahəsinin tezliyi artdıqca tgδ(T) qiyməti yuxarı temperatura doğru sürüşür və onun maksimal qiyməti azalır.

Şəkil 1. TlInTe₂ kristalı üçün dielektrik itgi bucağının tangensinin temperaturdan asılılığı. Ölçmələr aparılmış tezliklər: 1- 10; 2- 100; 3-500 və 1000 kHz

Dielektrik itgi bucağının tangensinin relaksasiya piklərini təsvir etmək üçün, yüksək sönməyə malik olan ossilyator modelindən istifadə etmək əlverişlidir [1].

Çuxurda zərrəciyin rəqslərinin məxsusi tezliyi əslində qəfəsin istilik rəqslərinin tezliyidir və onun tezliyi minimumlar arasında sıçrayan zərrəciyin tezliyindən çox azdır ($2\nu e^{-W/kT}$).

Nəzəri təhlillər göstərir ki, [2] ε - nun relaksasiya maksimumları temperatura görə tgδ-in maksimumlarından geri qalır. Bu maksimumlar həqiqətən TlInTe₂ kristalında, əlverişli tezlik intervalında (100Hz – 1MHz) və çox yüksək olmayan temperaturda (100-450K) müşahidə olunduqlarından eksperimental olaraq öyrənmək çətin deyil.

Tangensin anomaliyasını təsvir etmək üçün aşağıdakı ifadədən istifadə etmək olar [3]:

$$tg\delta(T) = \frac{\omega n e^2 a^2 / \varepsilon_\infty}{kT \left(\frac{\varepsilon_s}{\varepsilon_\infty} + \frac{\omega^2}{4\nu^2} e^{2W/kT} \right)} \cdot \frac{e^{W/kT}}{2\nu} \quad (1)$$

burada ε_∞ – sonsuz böyük tezlikdə dielektrik nüfuzluğu; ε_s – statik dielektrik nüfuzludur.

Tangensin tgδ temperatura görə ekstremumu üçün $\frac{\omega}{2\nu} \ll 1$ və $\frac{2W}{kT} \gg 1$ şərtləri ödəndikdə, temperaturun maksimumu üçün tənliyə gətirilir:

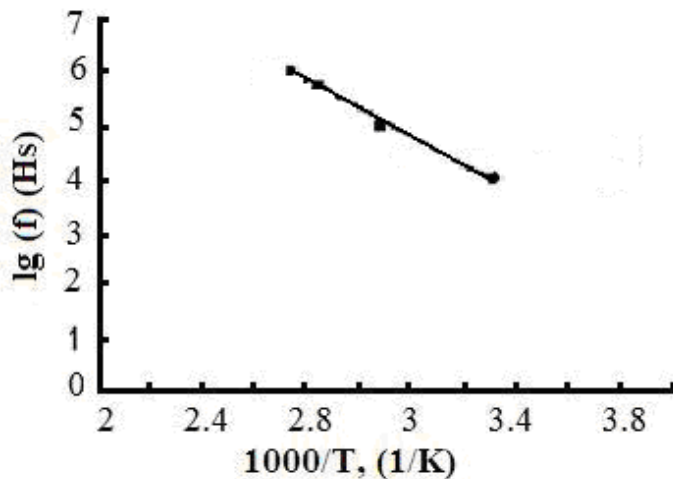
$$\ln \frac{2\nu}{\omega_{\max}} = \frac{W}{kT} \quad \text{və ya} \quad \omega_{\max} = 2\nu e^{-W/kT} \quad \omega_{\max} = 2\pi f_{\max} \quad (2)$$

Alınan nəticələr, potensial çuxurda mümkün olan sıçrayışlar üçün, sıçrayışın aktivləşmə enerjisini və onun tezliyini tapmağa imkan verir. Bu tezliyi TlInTe₂ üçün $\lg f_{\max}$ -nın $1/T$ -dən asılılığını qurmaqla asanlıqla tapmaq olar (şək.2). $1/T \rightarrow 0$ yaxınlaşmasında düzxəttin ekstrapolyasiyasından zərrəciyin baryerdən sıçrama tezliyi təyin olunur. Bu tezlik $\nu = 7 \cdot 10^{12}$ Hz olub infraqırmızı spektrin uzaq hissəsinə uyğun gəlir və TlInTe₂ kristalının rəqs spektrinin fonon modası oblastına düşür.

Şəkil 2-də düz xəttin meyl bucağı baryerdən keçən yük daşımının bir aktına uyğun enerjisidir və $W^a = 0.5\text{eV}$. Alınan tezliyin qiyməti elektron proseslər üçün çox azdır.

Məlumdur ki, TlInTe₂ birləşməsinin quruluşunu iki altsistemdən ibarət kimi təsəffür etmək olar: Mənfi yüklənmiş (InTe₂) zəncirlər şəklində möhkəm altsistem, (001) müstəvisində yerləşən və çox mobil tallium ionları sistemi [4]. Kristallokimyavi mülahizələrə görə [5] və yuxarıda deyilənlərə əsasən TlInTe₂ birləşməsində ən mobil Tl^+ kationlarıdır.

TlInTe₂ kristalında lgf_{max} temperatur asılılığından alınan düz xəttini $1/T \rightarrow 0$ -a ekstrapolyasiya etməklə potensial çəpəri keçən rəqslərin tezliyini müəyyən edilə bilər ($f=2 \cdot 10^{12}$ Hz)[4;6]. Bu tezlik TlInTe₂ birləşməsinin fonon spektrində aşağı tezlikli fononların rəqsi oblastına düşür. Bizim TlInTe₂ birləşməsi üçün aldığımız təcrübə nəticələri demək olar ki, [4;6] işindəki nəticələrlə üst-üstə düşür. Üçqat TlGaTe₂ və TlInTe₂ birləşmələri, TlSe zəncirvari yarımkəçiricilərə aiddir [7]. Bu fononların simmetriyası A_{2u} və E_u [4;6] ağır Tl¹⁺ atomlarının rəqslərinə uyğun gəlir.

Şəkil 2. TlInTe₂ üçün dielektrik itgi bucağın tangensinin relaksasiya maksimumları tezliyinin temperaturun tərs qiymətindən asılılığı

Beləliklə, məhz tallium altsisteminin istilik rəqsləri, A_{2u} və E_u simmetriyalı fononlar, burada Tl¹⁺ atomlarının rəqslərini təsvir etmək faktına gətirib çıxarır ki, bu rəqslərin enerjisi potensial baryerdən çox olur, bundan sonra tallium altsistemi “əriməyə” başlayır və kristalın superion halına keçidi baş verir.

Terahers oblastında [4;6] TlGaTe₂ kristalının rəqs spektrini tədqiq edən zaman, E//C ölçmələrində, A_{2u} simmetriyalı aşağı tezlikli fonon modasının tezliyindən az olan rəqs tezliyi müşahidə olunmuşdur. Bu rəqs ($Ga^{3+}Te^{2-}_2$) zəncirlərinin librasion rəqslərinə aid edilmişdi. Məhz bu temperaturda, sistemin superion halına keçidində Tl¹⁺ altsisteminin əriməsi başlayır, Tl¹⁺ və zəncir arasında rabitə zəifləyir. Bu səbəbdən zəncirlər librasion rəqslər edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, aşağı tezlikli zəncirlərin librasion rəqsləri yalnız E//C istiqamətdə müşahidə olunur. Tədqiq etdiyimiz TlInTe₂ birləşməsi, TlGaTe₂ kristalı ilə eyni strukturlu olduğu üçün yuxarıda deyilənləri bu birləşməyə də aid etmək olar.

Beləliklə, TlInTe₂ kristalı üçün alınan nəticələrdən, potensial çəpərdən sıçrayışın aktivləşmə enerjisini, onun tezliyini təyin etmək olar. Bu tezliyi TlInTe₂ birləşməsi üçün $lgf_{max}(1/T)$ asılılığından təyin olunur. Alınan tezlik $v=7 \cdot 10^{12}$ Hz-ə bərabər olub, spektrin terahers oblastına uyğun gəlir və TlInTe₂ kristalının aşağı tezlikli rəqs spektrinin oblastına düşür. Bu bizə, fərz etməyə imkan verir ki, sistemin superion halına keçidi zamanı Tl¹⁺ altqəfəsinin əriməsi başlayır və Tl¹⁺ ilə zəncir arasında rabitə zəifləyir. Bu zaman ($In^{3+}Te^{2-}_2$) zəncirlərinin librasiya rəqsləri mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Алекперов О.З., Зарбалиев М.З. Влияние вакансий серы на фотопроводимость моносульфида галлия в УФ-области спектра // Неорганические материалы, 1998, т. 34, № 10, с. 1163-167.
2. Бадалов А.З., Сардарлы Р.М., Самедов О.А., Агаева Р.Ш., Салманов Ф.Т., Самедов С.Ф. Ионная проводимость, диэлектрическая релаксация и эффект переключения в кристаллах TlInTe₂. Elmi Məcmuələr, Aviasiya elektronikasi, 2013, cild 15, № 1, str. 24-32.
3. Тагиев Б.Г., Тагиев О.Б., Асадуллаева С.Г., Эйюбов Г.Ю. Вольт-амперные характеристики монокристаллов соединения MnGa₂Se₄ // ФТП, 2012, т. 46, № 6, с. 721-724.

4. R.M. Sardarly, O.A. Samedov, A.P. Abdullayev, R.Sh. Agayeva, F.T. Salmanov, N.A. Aliyeva, A.A. Orujova. Superiority conductivity and specific effects induced by γ -radiation nanofibrous $A^3B^3C_6^2$ type crystals. Journal of Radiation Researches 2014, vol.1, №1, p.338-350.

5. Сардарлы Р.М., Самедов О.А., Абдуллаев А.П. и др. Суперинионная проводимость, эффекты переключения и памяти в кристаллах $TlInSe_2$ и $TlInTe_2$ // ФТП, 2011, т. 45, в. 11, с. 1441-1445.

6. Watzke O., Schneider T., Martienssen W. Crisis induced intermittency in the electrical conductivity of $TlInTe_2$ // Chaos, Solitons and Fractals, 2000, v. 11, № 8, p. 1163-1170.

7. Nakamura K., Kasida S. X-ray Study of the Room Temperature structure in monoclinic TlS // J. of the Phys Soc. Japan, 1993, v. 62, № 9, p.3135-3141.

УДК 621.395.75

Исследование и анализ пропускной способности системы служебного тракта в мультисервисных сетях связи

*д.т.н., проф. Ибрагимов Байрам Ганимат оглы
Ахундов Зейнал Заур оглы
Азербайджанский технический университет*

Развитие интегральных сетей связи с использованием архитектурной концепции NGN (Next Generation Network) при выполнении функциональной возможности “Triple Play Services” требует анализа методов повышения пропускной способности служебного канала связи, обеспечивающих обмен сигнальной и полезной информацией, представленной в трех видах – речь, данные, видео [1].

Пропускная способность служебного канала связи в интегральных сетях связи C_{\max} определяется как максимальная скорость передачи служебного и полезного трафика V по данному сигнальному каналу связи:

$$C_{\max} = V_{\max} = \max_{\{p_i\}} V, \quad i = \overline{1, n} \quad (1)$$

где V – скорость передачи трафика по сигнальным каналам связи и $V = V_{ck}$; p_i – вероятность передачи служебных трафиков, соответствующая доле тех сигнальных единиц (СЕ) для системы ОКС №7 (Общеканальная система сигнализации №7), длина которых составляет L_i байт, $i = \overline{1, n}$.

С учетом скорости передачи служебного трафика по сигнальным каналам связи V_{ck} среднее время передачи СЕ выражается следующим образом [2]:

$$T_{CE} = L_{CE} / V_{ck}, \quad (2)$$

где L_{CE} – средняя длина сигнальных единиц и определяется следующей формулой:

$$L_{CE} = \sum_{i=1}^n L_i \cdot p_i, \quad i = \overline{1, n} \quad (3)$$

Учитывая скорость поступления служебного λ_{cm} и полезного λ_{nm} трафиков максимальная пропускная способность выражается следующим образом:

$$C_{\max}(\lambda) = C(\lambda_{cm}) + C(\lambda_{nm}) \quad (4)$$

В настоящее время тенденцией современного этапа развития мультисервисных сетей связи на базе архитектурной концепции NGN является изучение структуры и характера передаваемого трафика.

Информационный и служебный трафик в звеньях мультисервисных сетях связи стал мультимедийным. Сами они характеризуются как сети с неоднородным трафиком, так как делается акцент на использование разнообразных сетевых систем сигнализации. Поэтому задача – исследование и оценка показателей пропускной способности системы с сигнальным трафиком, является актуальной.

Требуемая пропускная способность программного коммутатора Softswitch определяется исходя из интенсивности суммарного потока пакета сигнального трафика, поступающего от различных источников нагрузки, которые могут быть представлены в виде неориентированной графы.

В неориентированной графе сети сигнализации, множество $V = [v_i, v_j]$ вершин соответствует множеству узлов Softswitch (SSW), а множество $E = [e_{ij}, e_{ji}]$ дуг – множеству пучков звена сигнализации (ЗС) мультисервисной сети. Последней является физическая линия, соединяющая два различных узла Softswitch, один из которых является передающим, который передает сигналы в ЗС, а другой – принимающим, т.е. принимает сигналы из порта. Поставим в соответствие некоторую линию e_{ij} , соединяющую передающий узел SSW v_i ($i = \overline{1, m}$) с принимающим узлом SSW v_j ($j = \overline{1, m}$) некоторое ребро дерева графы сети, соединяющее одноименные вершины [3].

Допустим, что к узлу Softswitch v_j поступает от исходящего порта ST/STP или узла v_i по линии e_{ij} поток пакета протокола от различных классов служб k , $k = \text{ОКС №7, SIP, Sigtran}$ (SIP- Session Initiation Protocol и Sigtran -Signaling Transport).

Задача состоит в определении интенсивностей поступления заявок на установление соединений, направленных от узла SSW v_i к узлу SSW v_j по линии e_{ij} (прямое направление), а также в определении интенсивности заявок, направленных от узла SSW v_j к узлу SSW v_i по ветви e_{ji} (обратное направление), по каждому виду трафика S_k .

Средние интенсивности поступления пакетов трафика по каждому классу служб обозначаются через $\lambda_{mij}^{(k)}$, а дисперсии указанных потоков обозначены как $D(\gamma_{ij}^{(k)})$.

Суммарное среднее значение интенсивностей потоков пакетов всех классов обслуживания λ_{mij} выражается следующими соотношениями [3]:

$$\lambda_{mij}^{(k)} = \lambda_{mij}^{(okc)} + \lambda_{mij}^{(sig)} + \lambda_{mij}^{(sip)}, \quad i = \overline{1, m} \quad (5)$$

Согласно [3] суммарная дисперсия $D(\gamma_{ij})$ определяется следующим выражением:

$$D(\gamma_{ij}) = D(\gamma_{ij}^{(okc)}) + D(\gamma_{ij}^{(sig)}) + D(\gamma_{ij}^{(sip)}), \quad i = \overline{1, m} \quad (6)$$

Среднеквадратичное отклонение, соответствующих случайных величин $\gamma_{ij}^{(S_k)}$ и $\gamma_{ji}^{(S_k)}$ определяется следующим образом:

$$\sigma(\gamma_{ij}) = \sqrt{D(\gamma_{ij})}. \quad (7)$$

Каждому классу служб трафика назначается свой приоритет, причем наивысшим приоритетом обладают пакеты, принадлежащие к классу служб SIP, обслуживающие потоки с узлами Softswitch.

При выборе пропускной способности служебного тракта от узла v_i к узлу v_j исходят из того, что трафики класса SIP должны обслуживаться первоочередной и с минимальными потерями при перегрузках. Поэтому долю общей пропускной способности служебного тракта, предназначенную для обслуживания трафика протокола принадлежащего классу SIP, выбирают из пиковых значений интенсивностей $\lambda_{pij}^{(sip)}$.

Из вышеизложенного следует, что долю общей пропускной способности, относящуюся к обслуживанию потоков пакетов служебного трафика, принадлежащих к остальным классам

обслуживания, выбирают из средних значений интенсивностей потоков пакетов соответствующих классов $\lambda_{ij}^{(oks)}$, $\lambda_{ij}^{(sig)}$, $\lambda_{ij}^{(sip)}$.

В звеньях мультисервисных сетей связи суммарная пропускная способность служебного тракта $C_{cnc}[\gamma_{ij}^{(S_k)}, \gamma_{ji}^{(S_k)}]$, по которому осуществляется передача от узла SSW_i ν_i к узлу SSW_j ν_j , определяется следующим соотношением

$$C_{cnc}[\gamma_{ij}^{(S_k)}, \gamma_{ji}^{(S_k)}] = \lambda_{mij}^{(oks)} + \lambda_{mij}^{(sig)} + \lambda_{mij}^{(sip)}, \text{ пак/с} \quad (8)$$

Если пиковые значения интенсивностей поступления пакетов класса SIP выбирать исходя из рассмотренного выше условия $3\sigma(\gamma_{ij}^{(sip)})$, то

$$C_{cnc}(\gamma_{ij}) = C_{cnc}[\gamma_{ij}^{(S_k)}, \gamma_{ji}^{(S_k)}] \geq \lambda_{mij} + 3\sigma(\gamma_{ij}^{(sip)}). \quad (9)$$

Вероятность того, что суммарная интенсивность потоков ячеек всех классов обслуживания превысит пропускную способность служебного тракта $C_{cnc}(\gamma_{ij})$ и определится соотношением:

$$P[\lambda_{ij} > C_{cnc}(\gamma_{ij})] = 0,5 - \Phi\left[\frac{C_{cnc}(\gamma_{ij}) - \lambda_{mij}}{\sigma(\gamma_{ij})}\right] \quad (10)$$

С учетом принятых обозначений

$$P[\lambda_{ij} > C_{cnc}(\gamma_{ij})] = 0,5 - \Phi\left[\frac{3\sigma(\gamma_{ij}^{(sip)})}{\sigma(\gamma_{ij})}\right] \quad (11)$$

Итак, при выбранном способе ограничения значений пропускной способности служебного тракта, вероятность её превышения зависит только от отношения среднеквадратичных отклонений интенсивностей потоков пакетов класса SIP и суммарного потока пакетов трафиков всех классов. Если, например, значения среднеквадратичных отклонений для потоков пакетов всех классов принять одинаковыми, то

$$P[\lambda_{ij} > C_{cnc}(\gamma_{ij})] = 0,5 - \Phi(2,3) = 0,0298 \quad (12)$$

и свыше 3% пакетов могут перегружать пропускную способность служебного тракта.

Полученные результаты содержат исходные данные для расчета пропускной способности служебного тракта и других характеристик программных коммутаторов, на входные порты которых поступают рассмотренные выше потоки пакетов сигнального трафика.

Литература

1. Ибрагимов Б.Г., Исмаилова С.Р. Об одном подходе к оценке качества функционирования звена сети сигнализации // Всероссийской НТК по “Теория телетрафика”, Российский Университет Дружбы Народов, Москва. 2012. – с. 24-27.
2. Ибрагимов Б.Г., Исмаилова С.Р. Анализ показателей качества функционирования гибридных сигнальных сетей связи с использованием коммутацией пакетов // Материалы XVII-Международная НТ по “Современные средства связи”, ВГКС, Минск. – 2012. С.74- 76.
3. Мамедов Г.А., Ибрагимов Б.Г., Исмаилова С.Р. Подход к оценке эффективности систем и протоколов сигнализации NGN в мультисервисных сетях связи // Вестник компьютерных и информационных технологии, № 9, Москва, 2014. - С. 60-67.

**Törəmənin tətbiqi ilə orta məktəb riyaziyyat kursunda
bəzi funksiyaların tədqiqi və onların qrafiklərinin qurulması**

*f.r.e.d., prof. Mütəllibov Şəmsəddin Mütəllib oğlu
İmanova Şəfa Pənah qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Məlumdur ki, törəmə anlayışı funksiyanın tədqiqi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir.

Bilirik ki, $y=f(x)$ funksiyası (a, b) intervalında diferensiallanandırısa, onda $f(x)$ -in sabit funksiya olması üçün zəruri və kafi şərt istənilən $x \in (a, b)$ üçün $f'(x)=0$ olması şərtidir. Həmçinin $y=f(x)$ funksiyası (a, b) intervalında diferensiallanandır. $f(x)$ funksiyasının (a, b) intervalında aşağıya (yuxarıya) qabarıq olması üçün zəruri və kafi şərt (a, b) intervalında $f'(x)$ törəməsinin azalmayan (artmayan) olmasıdır.

Orta məktəb riyaziyyat kursunda törəmənin tətbiqi ilə funksiyanın tədqiqi və onun qrafikinin qurulmasının aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

1. Funksiyanın təyin oblastının tapılması
2. Funksiyanın ümumi xassələrinin müəyyən edilməsi
3. Funksiyanın işarəsinin sabit olduğu aralıqların tapılması
4. Funksiyanın törəməsinin işarəsinin sabit olduğu aralıqların tapılması və bunun əsasında funksiyanın monotonluq aralıqlarının və ekstremum nöqtələrinin tapılması
5. Funksiya qrafikinin asimptotlarının tapılması

Qeyd olunanlara əsaslanaraq aşağıdakı funksiyanın tədqiqi və qrafikinin qurulması məsələsinə baxaq:

Misal 1. $y=\sqrt[3]{(x-2)^2} - \sqrt[3]{(x+2)^2}$ funksiyasını tədqiq etməli və qrafikini qurmali.

1. Təyin oblastı $(-\infty, +\infty)$

2. Tək funksiya: $f(-x)=\sqrt[3]{(-x-2)^2} - \sqrt[3]{(-x+2)^2} = \sqrt[3]{(x+2)^2} - \sqrt[3]{(x-2)^2} = -(\sqrt[3]{(x-2)^2} - \sqrt[3]{(x+2)^2}) = -f(x)$

3. Şaquli asimptotu yoxdur. $y=0$ düz xətti funksiya qrafikinin üfiqi asimptotudur, çünki

$$\lim_{x \rightarrow \pm\infty} (\sqrt[3]{(x-2)^2} - \sqrt[3]{(x+2)^2}) = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \left(\frac{(x-2)^2 - (x+2)^2}{\sqrt[3]{(x-2)^4} + \sqrt[3]{x^2-4} + \sqrt[3]{(x+2)^4}} \right) = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{-8x}{\sqrt[3]{(x-2)^4} + \sqrt[3]{x^2-4} + \sqrt[3]{(x+2)^4}} = 0$$

4. Dövrü funksiya deyil.

5. Funksiyanın qrafiki koordinat oxlarını koordinat başlanğıcında kəsir: $f(0)=0$

6. Asanlıqla yoxlamaq olar ki, istənilən $x \in (-\infty; 0)$ üçün $f(x) > 0$ və istənilən $x \in (0; +\infty)$ üçün $f(x) < 0$, ona görə ki,

$$\sqrt[3]{(x-2)^2} - \sqrt[3]{(x+2)^2} > 0, x \in (-\infty; 0) \text{ və } \sqrt[3]{(x-2)^2} - \sqrt[3]{(x+2)^2} < 0, x \in (0; +\infty)$$

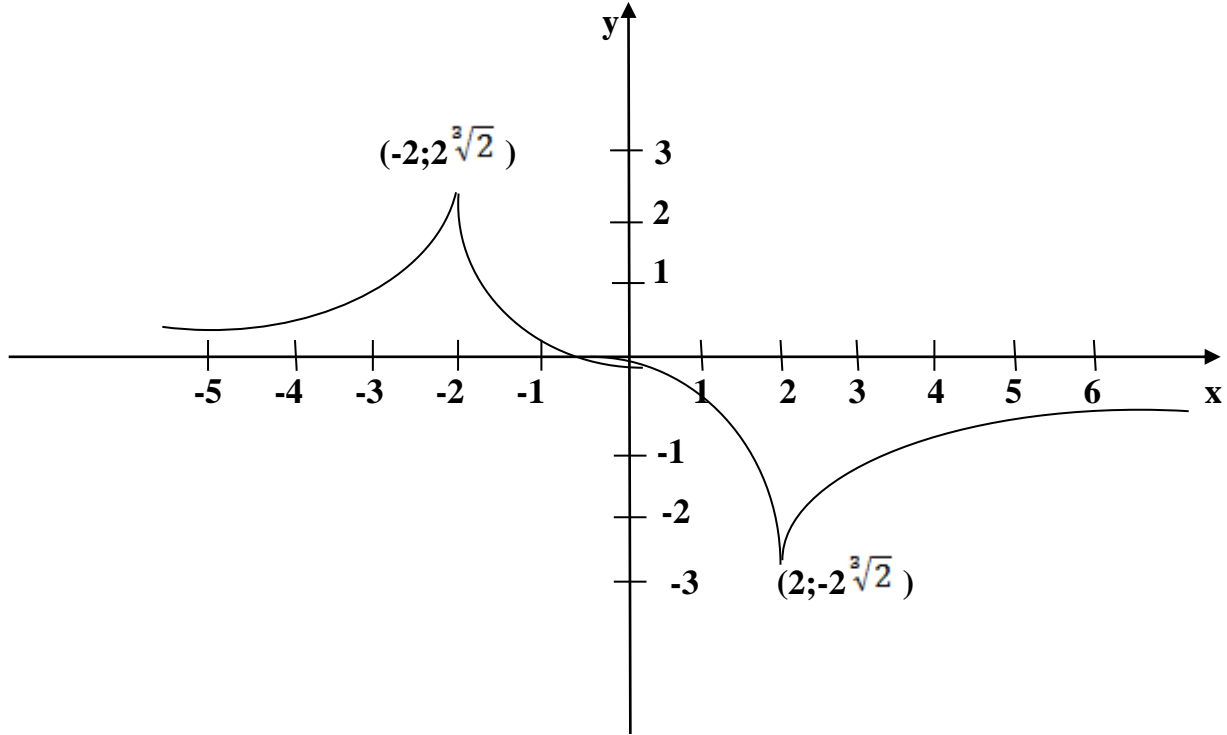
$$f'(x) = \frac{2}{3}(x-2)^{-\frac{1}{3}} - \frac{2}{3}(x+2)^{-\frac{1}{3}} = \frac{2}{3} \frac{\sqrt[3]{x+2} - \sqrt[3]{x-2}}{\sqrt[3]{x^2-4}}$$

7. Funksiyanın yuxarıya qabarıq və aşağıya qabarıq olduğu aralıqlarını tapmaq üçün onun ikinci tərtib törəməsini hesablayaq:

$$f'' = \frac{2}{3} \left((x-2)^{-\frac{1}{3}} - (x+2)^{-\frac{1}{3}} \right)' = \frac{2}{3} \left(-\frac{1}{3}(x-2)^{-\frac{4}{3}} + \frac{1}{3}(x+2)^{-\frac{4}{3}} \right) = \frac{2}{9} \left((x+2)^{-\frac{4}{3}} - (x-2)^{-\frac{4}{3}} \right) = \frac{2}{9} \frac{\sqrt[3]{(x-2)^4} - \sqrt[3]{(x+2)^4}}{\sqrt[3]{(x^2-4)^4}}, x \neq \pm 2$$

Asanlıqla yoxlamaq olar ki, istənilən $x \in (-\infty; -2) \cup (-2; 0)$ üçün $f''(x) > 0$ olur. Deməli, bu çoxluqda funksiya aşağıya qabarıqdır. İstənilən $x \in (0; 2) \cup (2; +\infty)$ üçün $f''(x) < 0$ olduğundan funksiya $(0; 2) \cup (2; +\infty)$ çoxluğunda yuxarıya qabarıqdır.

Yuxarıdakılar əsasında funksiyanın qrafikini asanlıqla qurmaq olar. Funksiyanın qrafiki aşağıdakı şəkildə olar.

Şəkil 1.

Ədəbiyyat

1. Orta məktəb riyaziyyat proqramları.
2. 6-11-ci sinif riyaziyyat dərslikləri.
3. 6-11-ci siniflərin müəllimlər üçün metodik vəsait.
4. Feyziyev S.A., Şükürov R.Y. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları. Bakı: Şirvanəşr, 2003.
5. Sadıxov N.A., Həmidov S.Ş. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1979.

UOT 539.3

Qabırğalı lövhələrin sərhəd məsələlərinin həlli

tex.e.d., prof. Tağızadə Əsgər Həbib oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti
tex.f.d., dos. Tağıyeva Nərgiz İbrahim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Məqalədə qabırğalı lövhələrin sərhəd məsələlərinin həllinə baxılır. Dekompozisiya üsuluna əsasən baxılan məsələ bir neçə sərhəd məsələsinə parçalanır və sonra həmin məsələləri həll edərək bunların əsasında ilkin məsələnin həlli qurulur. Təklif olunan üsulun üstünlüyü bundadır ki, burada yalnız bir dənə sabit təyin olunur və bu həll dəqiq həllə çox yaxın olur. Kontinual hesablama modeli [1] əsasında qabırğalı lövhələrin diferensial tənliyi bu şəkildə yazılır:

$$\begin{aligned} L_{11}u + L_{12}v + L_{13}w &= 0, \\ L_{21}u + L_{22}v + L_{23}w &= 0, \\ L_{31}u + L_{32}v + L_{33}w &= Z^* \end{aligned} \quad (1)$$

burada $Z^* = (1 - \nu^2) \frac{Z}{E^0 \delta}$, $L_{ij} = L_{ji}$, $L_{11} = (1 + g) \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{1-\nu}{2} \frac{\partial^2}{\partial x \partial y}$,
 $L_{12} = \frac{1+\nu}{2} \frac{\partial^2}{\partial x \partial y}$, $L_{13} = eg \frac{\partial^3}{\partial x^3}$, $L_{22} = \frac{1-\nu}{2} \frac{\partial^2}{\partial x^2} + (1 + g) \frac{\partial^2}{\partial x^2}$,
 $L_{23} = eg \frac{\partial^3}{\partial y^3}$, $L_{33} = \frac{\delta^3}{12} \nabla^2 \nabla^2 + g(\rho^2 + e^2) \left(\frac{\partial^4}{\partial x^4} + \frac{\partial^4}{\partial y^4} \right)$,
 $\nabla^2 = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2}$,

δ - tikişin qalınlığı, E^0 , ν - uyğun olaraq tikişin materialının elastiklik modulu və Puasson əmsalı, $\rho = \left(\frac{I_1}{F}\right)^{\frac{1}{2}}$, $g = (1 - \nu^2) \frac{E^1 F}{a \delta E^{(0)}}$, a – qabırğaların addımı, E^1 - qabırğaların materialının elastiklik modulu, e - qabırğaların eksentrik yerləşmə məsafəsidir. Sərhəd şərtləri bu şəkildə yazılır:

$$\begin{aligned} u = w = N_1 = 0, \quad ak_1 \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} \pm (1-k_1) \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} = 0, \quad x = \pm a \text{ olduqda} \\ \pm (1-k_1) \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} = 0, \quad x = \pm a \text{ olduqda} \\ u = w = N_2 = 0, \quad bk_2 \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} \pm (1-k_2) \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} = 0, \quad y = \pm b \text{ olduqda.} \end{aligned} \quad (2)$$

Əyilmə olan halda (1) sisteminin üçüncü tənliyi bu şəkildə olur:

$$\left[\frac{\delta^2}{12} (\rho_1^2 + e^2) g \right] \frac{\partial^4 w}{\partial x^4} + \left[\frac{\delta^2}{12} (\rho_1^2 + e^2) g \right] \frac{\partial^4 w}{\partial y^4} + 2 \frac{\delta^2}{12} \frac{\partial^4 w}{\partial x^2 \partial y^2} + eg \frac{\partial^3 u}{\partial x^3} + eg \frac{\partial^3 v}{\partial y^3} = Z^* \quad (3)$$

$$C_u = eg \frac{\partial^3 u}{\partial x^3}, \quad C_v = eg \frac{\partial^3 v}{\partial y^3}, \quad C_1 = D_1 \frac{\partial^4 v^{(1)}}{\partial y^4},$$

$$w^{(1)} = 0, \quad ak_1 \frac{\partial^2 v^{(1)}}{\partial x^2} \pm (1-k_1) \frac{\partial^2 w^{(1)}}{\partial y^2} = 0, \quad x = \pm a \text{ olduqda} \quad (4)$$

$$C_2 = D_{11} \frac{\partial^2 w^{(2)}}{\partial y^2}, \quad w^{(2)} = 0, \quad bk_2 \frac{\partial^2 w^{(2)}}{\partial x^2} \pm (1-k_2) \frac{\partial w^{(2)}}{\partial y} = 0, \quad y = \pm b \text{ olduqda} \quad (5)$$

$D_{11} = + (\rho^2 + e^2)g$, $D_{12} = \frac{\delta^2}{12}$, $C_u, C_v, C_1, v \text{ ə } C_2$ -nin sabit olduğunu qəbul edərək yazıla bilər:

$$2 D_{12} + \frac{\partial^4 w^{(3)}}{\partial x^2 \partial y^2} = Z^* - C_1 - C_2 - C_u - C_v. \quad (6)$$

$Z^* = \text{const}$ qəbul edirik.

(4) –ü həll edərək alırıq:

$$w^{(1)} = \frac{C_1}{D_{11}} \frac{x^4}{24} + D_1 \frac{x^3}{6} + D_2 \frac{x^2}{2} + D_3 x + D_4.$$

Həll cüt olmalıdır [2], ona görə yazıla bilər: $D_1 = D_3$.

Beləliklə, $w^{(1)}(x, y)$ üçün aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$w^{(1)}(x, y) = \frac{C_1}{24 D_{11}} \{ x^4 - 2(1+2k_1)a^2 x^2 + (1+4k_1) a^4 \}. \quad (7)$$

Analoji qayda ilə $w^{(2)}(x, y)$ üçün bu ifadəni tapırıq:

$$(x, y) = \frac{k \lambda^4}{24 D_{11}} \{ (y^4 - 2(1+2k_2)b^2 x^2 + (1+4k_2) b^4) \}. \quad (8)$$

C_1 və C_2 -nin ifadələrini (6)-da yerinə yazsaq alırıq:

$$2 D_{12} \frac{\partial^4 w^{(3)}}{\partial x^2 \partial y^2} = Z^* - (1+k^4 \lambda^4) C_1 - (C_u - C_v). \quad (9)$$

(9) ifadəsini inteqrallayaraq $w^{(3)}(x, y)$ -i tapırıq:

$$w^{(3)}(x, y) = \frac{1}{2 D_{12}} [Z^* - (1+k^4 \lambda^4) C_1 - (C_u - C_v) \frac{x^2 y^2}{4} + \varphi_1(x) + \varphi_2(y)]. \quad (10)$$

$w^{(3)}(x, 0) = w^{(0)}(x, 0)$, $w^{(3)}(0, y) = w^{(2)}(y, 0)$ şərtlərini istifadə edərək, $\varphi_1(x)$, $\varphi_2(y)$ təyin edirik və nəticədə alırıq:

$$\begin{aligned}\varphi_1(x) + \varphi_2(0) &= \frac{C_1}{24D_{11}}[x^4 - 2(1+2k_1)a^2x^2 + (1+4k_1)a^4] \rightarrow \varphi_1(0) + \varphi_2(0) = \frac{C_1}{24D_{11}}(1 + \\ &\quad + 4k_1)a^4 \\ \varphi_1(0) + \varphi_2(y) &= \frac{k\lambda^4 C_1}{24D_{11}}[y^4 - 2(1+2k_2)b^2y^2 + (1+4k_2)b^4] \rightarrow \varphi_1(0) + \varphi_2(0) = \\ &\quad \frac{k\lambda^4 C_1}{24D_{11}} + (1+4k_2)b^4 \\ \varphi_1(x) + \varphi_2(y) &= \frac{C_1}{24D_{11}}[x^4 - 2(1+2k_1)a^2x^2 + (1+4k_1)\frac{a^4}{2}] + \frac{k\lambda^4 C_1}{24D_{11}}[y^4 - 2(1+2k_2)b^2y^2 + \\ &\quad (1+4k_2)\frac{b^4}{2}] \\ w_3^{(3)}(x,y) &= \frac{1}{2D_{12}}[Z^* - (C_u + C_v)\frac{x^2}{4}y^2] - C_1 \frac{(1+k\lambda^4)}{2D_{12}} - \frac{1}{24D_{11}}[x^4 - 2(1+2k_1)a^2x^2 + (1+4k_1)\frac{a^4}{2}] - \\ &\quad \frac{k\lambda^4}{24D_{11}}[y^4 - 2(1+2k_2)b^2y^2 + (1+4k_2)\frac{b^4}{2}].\end{aligned}$$

Sərhəd şərtlərindən alırıq:

İstənilən $y \in [0,1]$ -də $y=b$ olduqda $w^{(3)}(a,b) = 0$, $w(a,y) = 0 \rightarrow w^{(3)}(a,y) = 0$.

Onda $w^{(3)}(x,y)$ aşağıdakı şəkli alır:

$$\begin{aligned}w^{(3)}(x,y) &= \frac{1}{2D_{12}}[Z^* - (C_u + C_v)] \left\{ \frac{x^2}{4}y^2 - \frac{a^2b^2}{4} \phi(a,b, k_1, k_2) \times \right. \\ &\times \left. \left\{ \frac{(1+k\lambda^4)}{2D_{12}} \frac{x^2y^2}{4} - \frac{1}{24D_{11}}[x^4 - 2(1+2k_1)a^2x^2 + (1+4k_1)\frac{a^4}{2}] - \frac{k\lambda^4}{24D_{11}}[y^4 - \right. \right. \\ &\quad \left. \left. - 2(1+2k_2)b^2y^2 + (1+4k_2)\frac{b^4}{2} \right] \right\} \}. \quad (11)\end{aligned}$$

C_u və C_v -ni tapmaq üçün $w^{(3)}(x,y)$ -in ifadəsini (1) sisteminin birinci iki tənliyində yerinə yazaraq alırıq:

$$\begin{aligned}(1+g)\frac{\partial^2 u^{(1)}}{\partial x^2} + \frac{1-v}{2}\frac{\partial^2 u^{(1)}}{\partial y^2} + \frac{1+v}{2}\frac{\partial^2 v^{(1)}}{\partial x \partial y} &= -eg\frac{\partial^3 w^{(3)}}{\partial x^3}, \\ \frac{1+v}{2}\frac{\partial^2 u^{(1)}}{\partial x \partial y} + \frac{1-v}{2}\frac{\partial^2 v^{(1)}}{\partial x^2} + (1+g)\frac{\partial^2 v^{(1)}}{\partial y^2} &= -eg\frac{\partial^3 w^{(3)}}{\partial y^3}.\end{aligned} \quad (12)$$

Bu iki tənliyi x və y -ə görə diferensiallayaraq və $eg\frac{\partial^3 u^{(1)}}{\partial x^3} = C_u$, $eg\frac{\partial^3 u^{(1)}}{\partial y^3} = C_v$ olduğunu nəzərə alsaq aşağıdakı tənliklər sistemini alırıq:

$$\begin{aligned}\frac{1-v}{2}\frac{\partial^3 u^{(2)}}{\partial x \partial y^2} + \frac{1+v}{2}\frac{\partial^2 v^{(2)}}{\partial x \partial y} &= -eg\frac{\partial^4 w^{(3)}}{\partial x^4} - \frac{1+g}{g}C_u = f_1, \\ \frac{1+v}{2}\frac{\partial^3 u^{(2)}}{\partial x \partial y^2} + \frac{1-v}{2}\frac{\partial^3 v^{(2)}}{\partial x \partial y^2} &= -eg\frac{\partial^4 w^{(3)}}{\partial y^4} - \frac{1+g}{g}C_v = f_2\end{aligned} \quad (13)$$

Alınmış axırıncı sistemi $\frac{\partial^3 u^{(1)}}{\partial x \partial y^2}$ və $\frac{\partial^3 v^{(1)}}{\partial x \partial y^2}$ görə həll edərək C_u və C_v -ni tapırıq və bunların əsasında $u^{(2)}$, $v^{(2)}$, $w^{(2)}$ -ni təyin edirik.

Konkret misallara baxaq.

1. Qabırğalı düzbucaqlı lövhənin tərəfləri oynaq bərkidilmişdir, qabırğanın və tikişin materialının eyni olduğunu qəbul edirik:

$$K_1 = K_2 = 1, \quad K = \frac{1+K_1}{1+K_2} = 1, \quad \lambda = \frac{a}{b} \neq 1.$$

$$\text{Bu hal üçün } C_u = \frac{[(1-v)a_1 + (1+v)a_2]Z^*}{2(a_1 + a_2 - 2vb_1)}, \quad C_v = \frac{[(1+v)a_1 + (1-v)a_2]Z^*}{2(a_1 + a_2 - 2vb_1)}.$$

2. Qabırğalı kvadrat lövhə üçün

$$\begin{aligned}a_1 = a_2 = 2v, \quad C_u = C_v = \frac{1}{2-b}Z^*, \quad u^{(2)}(x,y) &= \frac{1}{2}egu_1Z^*(y^2 - b^2)x, \\ v^{(2)}(x,y) &= \frac{1}{2}egu_1Z^*(x^2 - a^2)y, \quad w^{(3)}(x,y) = \frac{Z^*}{2D_{12}} \left[1 - \frac{2}{2-b_1} \right] \left\{ \frac{x^2y^2}{4} - \frac{a^2b^2}{4} \phi(a,b,1,1) \times \right. \\ &\times \left. \left[\frac{1}{D_{12}} \frac{x^2y^2}{4} - \frac{1}{24D_{11}}(x^4 - 6a^2x^2 - 2,5a^4) - \frac{1}{24D_{11}}(y^4 - 6y^2x^2 - 2,5b^4) \right] \right\},\end{aligned}$$

$$w^{(2)}(0,0) = \frac{(1-\nu)^2 Z}{E^{(2)}} \frac{15a^4}{2\delta^3(6D_{11}+5)} \left(1 - \frac{2}{2-b_1}\right).$$

Beləliklə, alınmış düsturlarda ədədi qiymətləri yerinə yazaraq qabırğalı lövhənin istənilən en kəsiyində əyintini və gərginlikləri hesablamaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, təklif olunan dekompozisiya üsulunu lövhə və örtüklər nəzəriyyəsinin sərhəd məsələlərinin həllində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Пшеничников Г.И. Теория тонких упругих сетчатых оболочек и пластинок. М.: Наука, 1982, 352 с.
2. Тимошенко С.П., Войновский-Кригер. Пластинки и оболочки. М.: Физматгиз, 1963, 456 с.

UOT 621.431

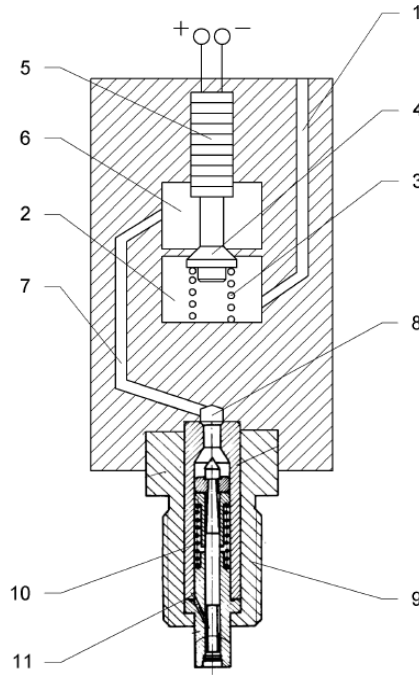
Elektron idarəetməli yeni konstruksiyalı forsunkası olan benzin püskürmə sistemindəki hidrodinamik proseslərin maksimal yanacaq verilişlərində hesabi tədqiqinin bəzi nəticələri

*tex.e.d., prof. Kərimov Ziyafət Xeyrulla oğlu
doktorant Cəfərli Mirəli Kamran oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti*

Daxili yanma mühərriklərinin texniki-iqtisadi və ekoloji göstəriciləri qarşısında qoyulan sərt tələbləri təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Texniki Universitetinin “Avtomobil texnikası” kafedrasında bilavasitə silindrə benzin püskürməli və forkamer-məşəllə alışıdırılmalı mühərrikin yeni işçi prosesi təklif olunmuşdur [2]. Yeni işçi proses yanacaq püskürmə sistemi qarşısında bir sıra spesifik tələblər qoyur. Ənənəvi püskürmə sistemləri və onların forsunkaları bu tələblərin bir çoxuna cavab vermir. Buna görə də [1] işində lazımı tələblərə cavab verən elektron idarəetməli forsunkanın yeni konstruksiyası təklif edilmişdir. Forsunka (şək.1.) pyezo-aktyuatora (5), idarəedici klapanın həcmi (2) təzyiq akkumulyatoru ilə yüksək təzyiq borusu vasitəsilə birləşdirən giriş kanalına (1), idarəetmə kamerini (6) idarəedici klapanın həcmi ilə birləşdirən idarəedici klapan (4) və tozlandırıcının həcmi (8) ilə birləşdirən idarəedici kanala (7) və püskürücü klapan (11) malikdir.

Təklif olunmuş yeni konstruksiyalı forsunkanın praktiki reallaşdırılmasından əvvəl onun müxtəlif rejimlərdə, xüsusilə də maksimal yanacaq verilişlərində iş qabiliyyəti qiymətləndirilməlidir. Buna görə sistemdəki və o cümlədən yeni konstruksiyalı forsunkadakı hidrodinamik proseslər hesabi eksperimentlər vasitəsilə tədqiq olunmalıdır.

Hesabi tədqiqatlarının aparılması üçün təzyiq akkumulyatorlu benzin püskürmə sistemindəki hidrodinamik proseslər riyazi modelləşdirilmişdir. Bu zaman [3, 4] işlərində təklif olunmuş yanacaq püskürmə sistemindəki hidrodinamik proseslərin riyazi modelləşdirilməsi metodu əsas götürülmüşdür. Riyazi model maye fazasının bütövlüyünün qırılmasının və bu zaman yaranan ikifazlı maye-qaz mühitinin hidrodinamik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına imkan verir. Həmin riyazi modelləşdirmə metodunun adekvatlığı əvvəllər müxtəlif püskürmə sistemlərində dəfələrlə yoxlanılmış və kifayət qədər yüksək adekvatlığa malik olması sübut olunmuşdur.

Şəkil 1. Elektron idarəetməli yeni konstruksiyalı forsunkanın prinsipial sxemi [1].

Riyazi modeldə yanacaq püskürmə sisteminin borularındakı mayenin qərarlaşmamış axını konservativ dəyişənlərlə ifadə olunmuş qərarlaşmamış birölçülü axın tənlikləri – kəsilməzlik və hərəkət miqdarı tənlikləri sistemi ilə təsvir olunmuşdur [4]:

$$\frac{\partial \rho}{\partial \tau} + \frac{\partial(\rho w)}{\partial x} = 0, \quad (1)$$

$$\frac{\partial(\rho w)}{\partial \tau} + \frac{\partial(\rho w^2 + p)}{\partial x} = -\frac{\lambda_T}{2d_T} \rho w^2, \quad (2)$$

burada ρ – borudakı mayenin sıxlığı; p – borudakı mayenin təzyiqi; w – axının sürəti; x – boru-nun uzunluğu boyunca koordinat; τ – zaman; λ_T , d_T – uyğun olaraq, borunun hidravlik müqavimət əmsalı və daxili diametridir.

Mayenin təzyiqini təyin etmək üçün tənliklərə məlum ifadə əlavə olunur [4]:

$$\frac{\partial p}{\partial \tau} = c^2 \frac{\partial \rho}{\partial \tau}, \quad (3)$$

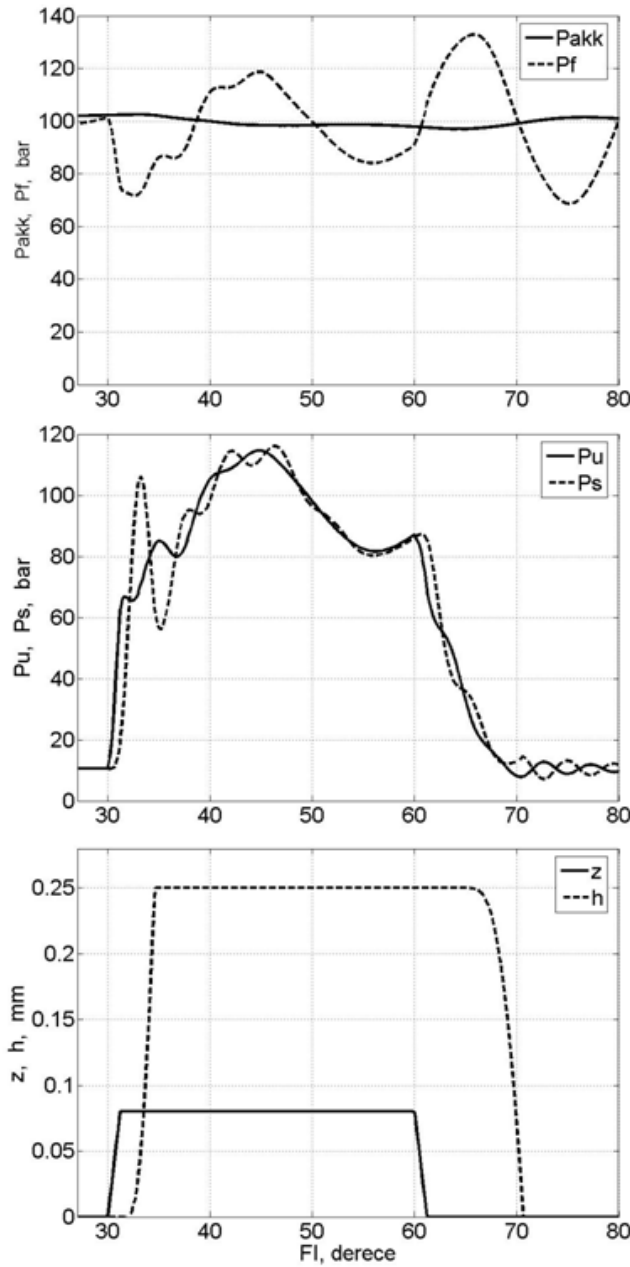
burada c – axında təzyiq dalğasının yayılma sürətidir.

Sistemin həcmlərindəki hidrodinamik proseslər müvafiq sərhəd şərtləri tənlikləri ilə təsvir olunmuşdur. Məsələn, forsunkanın idarəedici klapanının həcmi üçün sərhəd şərti tənliyi – bu həcmdə olan maye kütləsi üçün kütlə balansı tənliyi aşağıdakı kimidir [3]:

$$\frac{dG_i}{d\tau} = f_{gk} \rho_{gk\zeta} w_{gk\zeta} - \mu_{ikl} f_{ikl} \rho_{ik} w_{ik}. \quad (4)$$

burada G_i – idarəedici klapanının həcmindəki yanacağın kütləsi; f_{gk} – giriş kanalının en kəşik sahəsi; $\mu_{ikl} f_{ikl}$ – idarəedici klapanın effektiv keçid sahəsi; $\rho_{gk\zeta}$ və ρ_{ik} – uyğun olaraq, giriş kanalının çıxışındakı və idarəetmə kamerindəki mayenin sıxlığı; $w_{gk\zeta}$ və w_{ik} – uyğun olaraq, giriş kanalının çıxışındakı və idarəetmə kamerindəki mayenin axın sürətidir.

Borulardakı hidrodinamik prosesləri təsvir edən tənliklər S.K.Qodunovun “ixtiyari kəsilmənin dağılması” adlı sonlu fərqlər metodu ilə, həcmərdəki hidrodinamik prosesləri təsvir edən sərhəd şərtləri tənlikləri isə Eylerin I tərtib sonlu fərqlər sxemi vasitəsilə həll edilmişdir. Hərəkət edən mexaniki elementlərin hərəkət tənlikləri Nyutonun II qanunu əsasında tərtib olunmuş və Eylerin I tərtib sonlu fərqlər sxemi vasitəsilə həll edilmişdir.

Şəkil 2. Təzyiq akkumulyatorundakı (P_{akk}), idarəedici klapanın həcmindəki (P_f), idarəetmə həcmindəki (P_y) və tozlandırıcının həcmindəki (P_c) yanacaq təzyiqinin və eləcə də pyezo-aktyuatorla idarəedici klapanın (z) və püskürdücü klapanın gedişinin (h) mühərrik valının dönmə bucağından (F_i) asılı olaraq dəyişmə əyriləri

Riyazi model kompüter proqramı şəklində reallaşdırılmış və onun tətbiqi ilə elektron idarəetməli yeni konstruksiyalı forsunkası olan bilavasitə silindrə benzin püskürmə sistemindəki hidrodinamik proseslər sikllik yanacaq verilişinin maksimal qiymətlərində tədqiq olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatların nəticələrinə nümunə kimi şəkl.2-də yüksək təzyiqli yanacaq nasosunun çıxışındakı təzyiqin 100 bar , mühərrik valının fırlanma tezliyinin 4000 dəq^{-1} , pyezo-aktyuatorun idarəedici impulsunun davamiyyət müddətinin $2,5 \text{ msan}$ qiymətlərində, sikllik yanacaq verilişinin $57,7 \text{ mm}^3$ təşkil etdiyi rejimdə aparılmış hesabi tədqiqatların bəzi nəticələri verilmişdir.

Modelləşdirmə nəticələrinin təhlili göstərir ki, yeni konstruksiyalı forsunka iş qabiliyyətlidir, konstruksiya çeviklik nöqtəyi-nəzərindən kifayət qədər effektivdir, forsunkada püskürmə prosesi tam idarəolunandır və konstruksiya lazımi tələblərə cavab verir.

Ədəbiyyat

1. Керимов З.Х., Джафарли М.К. Разработка новой конструкции электронно-управляемой форсунки для двигателя с непосредственным впрыском бензина и форкамерно-факельным зажиганием // Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. ADNSU. – Bakı. – 2017. – Cild 19, № 3 (107). – səh. 63-71.

2. Керимов З.Х., Мамедзаде Х.Ш., Джафарли М.К. Форкамерный двигатель с непосредственным впрыском топлива в цилиндр и принудительным зажиганием. Евразийский Патент № 023968 (Номер заявки 201400220). (Дата приоритета с 17.12.2013) Бюллетень ЕАПВ 7'2016.

3. Керимов З.Х. Математическое моделирование гидродинамических процессов с учетом двухфазной среды в граничных полостях дизельной системы впрыска топлива // Авиационно-космическая техника и технология. Харьков. 2004. Вып.8 (16). с. 63–69.

4. Керимов З.Х. Некоторые результаты математического моделирования волновых процессов в двухфазной среде в дизельной топливовпрыскивающей системе // Двигатели внутреннего сгорания. Харьков, 2004. – №1. – с. 20-24.

UOT 502.3-027.21

Mingəçevir şəhərinin atmosfer havasının ekoloji qiymətləndirilməsi

*k.e.d., prof. Məmmədov Elşad Ərşad oğlu
Əliyeva Günel Möhrəddin qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Mingəçevir şəhəri Azərbaycan Respublikasının sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dördüncü şəhəridir. Şəhər respublikanın Aran iqtisadi rayonuna daxil edilməklə Kür çayının orta axarında, Bozdağ silsiləsinin cənub ətəyində, Kür çayının sağ və sol sahillərində salınmışdır. Mingəçevir şəhəri Kür çayının üzərində su elektrik stansiyasının tikintisi ilə bağlı yaradılmışdır. 11 noyabr 1948-ci ildə şəhər statusu almışdır. Bakı şəhərindən 323 km məsafədə yerləşir.

Mingəçevir qədim tarixə və özünəməxsus ənənələrə malik olan bir şəhərdir və eramızdan əvvəl III minillikdə salınmışdır. Bunu Mingəçevir şəhəri ərazisində aşkarlanmış çoxsaylı arxeoloji materiallar və tapıntılar da sübut edir. Şəhərin iqlimi mülayimdir, orta illik temperaturu 14 – 15⁰C-dir. Orta temperaturu yanvar ayında 5,3 – 6,0⁰C, iyulda isə 26 – 30⁰C-dir. Şəhərdə orta hesabla hər adam başına 28 – 30 m³ yaşıllıq düşür.

Mingəçevirin iqtisadi qüdrətinin mənbəyi energetikadır. Haqlı olaraq Mingəçevir Azərbaycanın energetika paytaxtı adlandırılır. Ölkəmizdə istehsal olunan elektrik enerjisinin 65%-i Mingəçevirin Azərb.İES MMC və SES MMC-nin payına düşür. Azərbaycanın enerji təminatında Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının xüsusi yeri və çəkisi var. Son dövrlərdə stansiyanın müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması və texniki cəhətdən müasirləşdirilməsi istiqamətində olduqca mühüm işlər görülmüşdür. Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası uzun illərdən bəri Azərbaycan əhalisinin və ölkə iqtisadiyyatının elektrik enerjisinə tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayır.

Şəhərdə ət-süd sənaye Kombinatı, bir neçə çörək emalı MMC, spirtsiz içkilər istehsalı müəssisəsi və s. fəaliyyətlərini davam etdirir. Hələ Sovetlər dövründən respublikamızda analoqu olmayan 7 iri sənaye müəssisələri (hazırda səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş) - “Şüşə-lifi”, “İzolit”, “Texniki-Rezin məmulatları”, “Kabel”, “Yol maşınları”, “Regenerat” zavodları, “Toxuculuq kombinatı” Mingəçevir şəhərində yerləşir. Lakin ənənəvi xammal və istehsal bazasının itirilməsi nəticəsində həmin müəssisələrin fəaliyyəti dayandırılmışdır. Ötən 20-25 il ərzində həmin müəssisələrdə texnoloji avadanlıqlar dəyişdirilməmiş, yeni növ məhsul istehsalı

mənimsənilməmişdir. İstehsal edilmiş məhsulun rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, xammal və material çatışmazlığı, investisiyanın cəlb olunmamasına səbəb olmuşdur [1].

Mingəçevir şəhəri respublikanın sənaye mərkəzlərindən biri olmaqla bərabər həm də ən yaşıl və ekoloji cəhətdən təmiz şəhərlərindən biridir. Şəhərdə sənayenin əsasən elektroenergetika, kimya, yüngül, mədənçixarma, maşınqayırma və başqa sahələri mövcuddur. Keçən əsrin 60-80-cı illərində xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin durmadan inkişafı, o cümlədən bir çox sənaye müəssisələrinin tikilib istismara verilməsi nəticəsində istər-istəməz ətraf mühitin çirklənməsinə, zəhərlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla belə təbiəti mühafizə obyektlərinin inşası və yenidən qurulmasına ayrılan investisiyaların kifayət qədər olmaması ətraf mühitin mühafizəsinə mənfi təsir göstərir.

Ekologiyanın o cümlədən havanın, torpağın və su ehtiyatlarının qorunması məqsədilə elmin son nailiyyətlərini, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi çirkləndirici mənbələrin ləğvi və ya həmin mənbələrin təmizləyici qurğularla təchiz edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və qorunması günün vacib şərtlərindən biridir. Lakin müəssisə və təşkilatlarda ətraf mühitin qorunması üzrə görülən işlər və həyata keçirilən tədbirlər müasir tələblərə cavab vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin eləcə də insanların sağlamlığı üçün əsas amillərdən biri də ekoloji cəhətdən təmiz ətraf mühitin olmasıdır.

Atmosfer havasını çirkləndirən və ona daha çox təsir edən sənaye müəssisəsi kimi Azərbaycan İstilik Elektrik Stansiyası və hərəkətdə olan nəqliyyat vasitələridir. Ən iri enerji hasilatçısı olan Azərbaycan İstilik Elektrik Stansiyasında tələbat olduğu halda mazut yanacağından istifadə edilən zaman atmosfərə daha çox zərərli qarışıqlar atılır.

Atmosferi çirkləndirən digər ən mühüm mənbə hərəkətdə olan avtonəqliyyat vasitələridir. Beləki, hər il Mingəçevir şəhərində avtonəqliyyat vasitələrinin artımını nəzərə alaraq, yanma zamanı tullantıların da həddi əvvəlki illərə nisbətən artmışdır.

Atmosfer çirklənməsini xarakterizə edərkən təbii və antropogen mənbələrdən əmələ gələn mənzil və xarici ətraf mühit havasının çirklənməsinə ayrıca baxılır. Havanın təbii çirkləndiricilərdən təmizlənməsi əsasən onun ventilyasiya olunan mənzillərə verilməsindən əvvəl baş verir, antropogen çirkləndiricilərdən havanın təmizlənməsi isə onların atmosfərə atılmasından əvvəl baş verir.

Çirkləndiricilərin təbii mənbələrinə müxtəlif növ eroziyalar, duman, meşə yanğınları, vulkan püskürmələri, canlı orqanizmlərin fəaliyyəti və digərləri aiddir. Çirkləndiricilərin antropogen mənbələri növlərin müxtəlifliyi və mənbələrin miqdarının çoxluğu ilə fərqlənir. Xarici hava mühitinin əsas çirkləndirici mənbələri aşağıdakılardır:

- sənaye müəssisələri, ilk növbədə kimya, neftkimya, metallurgiya və maşınqayırma zavodları. Onların payına 15-20% tullantı düşür;
- istilik yaradan qurğular (istilik elektrik stansiyaları, qızdırıcı və istehsalat qazanxanaları), onların payına 60%-ə qədər tullantı düşür;
- nəqliyyat, ilk növbədə avtomobil nəqliyyatı, onun payına 20-25% tullantı düşür.

Antropogen çirkləndiricilərin cüzi mənbələri həmçinin məişət, kommunal, kənd təsərrüfatı və meşə fəaliyyəti nəticəsində olur. Antropogen çirklənmələrin əmələ gəlmə səbəbi texnoloji və nəqliyyat qurğularının mükəmməl olmamasından, ilk növbədə onların germetik olmaması, həmçinin atmosfərə atılan tullantıların təmizlənməsi üçün aparat və sistemlərin olmaması və ya az effektiv olmasından irəli gəlir [2].

Ədəbiyyat

1. Mingəçevir şəhər 8 sayılı Ərazi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Şöbəsinin 2016-2017-ci il hesabatı.

2. Вальдберг А.Ю. Процессы и аппараты защиты окружающей среды. Защита атмосферы: учеб. пособие для вузов / А. Ю. Вальдберг, Н. Е. Николайкина. М.: Дрофа, 2008. 240 с. – ISBN 978-5-358-03592-8.

Электрокаталитическая очистка сточных вод

*д.х.н., проф. Мамедов Эльшад Аршад оглы
Гахраманова Саида Магеррам кызы
Азербайджанский технологический университет*

Одной из важных проблем современности является охрана водных ресурсов и усиление борьбы с загрязнением вод и воздушного бассейна. Быстрое развитие промышленности и сельского хозяйства, а также постоянное повышение социально-культурного уровня населения вызывает неотложную необходимость в решении проблемы предотвращения отрицательного воздействия человеческой деятельности на окружающую среду, в том числе защиты водоемов от загрязнения сточными водами [2].

Основная масса загрязнений поступает в водоемы со сточными водами от населенных пунктов и промышленных предприятий. Имеется немало сведений о негативном воздействии ряда используемых в технологии химикатов на организм человека, теплокровных животных и микроорганизмы (в том числе и на активный или при биохимической очистке). Так многие красители, особенно металлосодержащие, помимо морального фактора воздействия (вызываемого изменением цвета воды в присутствии красителей уже в дозе 1 мг/л) являются вредными для рыб и водных организмов. Даже для прямых, кислотных, основных и дисперсных красителей допустимая концентрация ограничена 1 мг/л из-за присутствия в них мышьяка, кадмия, ртути, хрома, меди, цинка, свинца, кобальта, которые были обнаружены в исследованных 900 выпускных формах таких красителей. Бензидиновые красители являются канцерогенными веществами. Азокрасители негативно воздействуют на животных. Прямые красители (фиолетовый С и черный С), а также пигменты (зеленый фталоциановый, желтый, фиолетовый, бордо и ярко-оранжевый антрахиноновый) вызывают нарушения функции печени и почек [1].

В настоящее время проблема очистки сточных вод и промышленных стоков стала проблемой чрезвычайной важности. Загрязнение рек и озер сточными водами промышленности во многих случаях ставит под угрозу само существование жизни. Такая угроза имеется даже для морей мирового океана в результате выноса загрязнений реками, отложения твердых отходов, а также ежегодного попадания нефти в количестве от 5 до 10 млн. т. из танкеров, морских нефтепромыслов и т.д. Также нельзя не пренебрегать загрязнением вод, которое обусловлено осуществлением противокоррозионных мероприятий, а именно, нанесением гальванических покрытий. Сточные воды гальванических цехов являются источником высокотоксичных и отчасти коррозионно-активных соединений тяжелых металлов (Ag, Cu, Pb), а также исключительно токсичных анионов, таких как CN^- . Как отмечалось ранее, для азокрасителей характерна слабо выраженная адсорбция без хемосорбционного взаимодействия. Отсутствие признаков хемосорбционного характера дает основание полагать, что окислительные процессы реализуются, главным образом, в приэлектродном слое. При этом электрод-катализатор, в основном, выполняет функции каталитической или электрохимической генерации активных частиц, осуществляющих окислительный процесс [3].

Проблемы, связанные с предотвращением загрязнения окружающей среды и разработкой эффективных методов очистки сточных вод от органических и неорганических загрязнителей совершенно очевидны. В этом плане не вызывает сомнений интерес к поиску вариантов методов очистки сточных вод, содержащих ароматические структуры, присутствие которых характерно для сточных вод многих производств, во многом предопределяет их токсичность. Нельзя не отметить немалые трудности, связанные с деструкцией ароматических ядер, входящих в состав сложных органических соединений. Поиск условий, обеспечивающих глубокую деструкцию ароматических ядер, представляется

одной из актуальных задач в промышленной экологии, способствующей разработке эффективных методов очистки сточных вод нефтехимической, резиновой, текстильной, медицинской промышленности, а также многих других производств [4].

Актуальными в плане экологических проблем, указанных производств, являются также и вопросы разработки эффективных методов очистки сточных вод, загрязненных метанолом, формальдегидом, сахаристыми веществами, аммиаком, сероводородом и сернистым газом.

Конечные продукты окисления одного и того же вещества в электрокаталитических системах, работающих в условиях разомкнутой цепи и использующих пероксид водорода в качестве экологически чистого окислителя, не всегда идентичны продуктам, образующимся в электрокаталитических системах, работающих в условиях замкнутой цепи и использующих электрический ток в качестве окислителя [5].

В случаях, когда продукты окисления в электрокаталитических системах, работающих в условиях разомкнутой цепи и замкнутой цепи, неодинаковы, возможна значительная интенсификация окислительных процессов за счет комбинированных воздействий.

Наличие хлорид-ионов в электрокаталитических системах, работающих в условиях замкнутой цепи, как правило, способствует значительной интенсификации окислительного процесса. Значительная интенсификация анодного обесцвечивания водных растворов красителей, отмечаемая в присутствии хлорид-ионов, обусловлена электрохимической генерацией “активного хлора”, как окислителя.

Как отмечалось ранее, для азокрасителей характерна слабо выраженная адсорбция без хемосорбционного взаимодействия. При этом электрод-катализатор, в основном, выполняет функции каталитической или электрохимической генерации активных частиц, осуществляющих окислительный процесс [4].

Обесцвечивание, как исходная стадия деструктивного окисления, с учетом слабой физической адсорбции красителя, реализуется главным образом в приэлектродном пространстве. Причина интенсификации анодного окисления азокрасителей в присутствии хлорид-ионов, равно как и процессов окисления вообще, заключается в участии АХ в окислительных процессах. Однако, имеются различные точки зрения относительно механизма окислительной активности АХ. Согласно одной из них, активное окислительное действие оказывает кислород, предварительно переведенный в возбужденное состояние в результате разложения активного хлора. Именно с этих позиций, вероятно, наиболее целесообразно рассматривать схемы электрокаталитического окисления азокрасителей, поскольку в системах Pt — ток — Cl⁻ — краситель и С — ток — Cl⁻ — краситель не удалось обнаружить хлорсодержащие фрагменты, которые могли бы свидетельствовать о непосредственном участии хлора или его кислородных соединений в окислительном акте. [5].

Закономерности окисления веществ в электрокаталитических системах, выявленные на модельных растворах во многом сохраняют свою силу и в случае натуральных сточных вод различных производств, что предопределяет перспективность использования электрокаталитических систем в техногенной экологии [6].

Литература

1. Богдановский Г.А. Химическая экология. М.: 1995, 237с.
2. Мамедов Э.А., Богдановский Г.А. Гетерогенно-каталитические методы очистки сточных вод. “Промышленная экология”, Санкт-Петербург, 1997, с. 466.
3. Мамедов Э.А. Деструктивная очистка сточных вод в условиях генерации активного хлора. Вестник Бакинского Университета, №3, Баку, 2001, с. 33-37.
4. Орлов Д.С., Садовникова Л.К., Лозановская И.Н. Экология и охрана биосферы при химическом загрязнении. М.: Высшая школа, 2002, с. 256-259.
5. Орлов Д.С., Садовникова Л.К., Лозановская И.Н. Экология и охрана биосферы при химическом загрязнении. М.: Высшая школа, 2002, с. 256-259.
6. Мамедов Э.А. Очистка промышленных сточных вод. 2002, с.117.

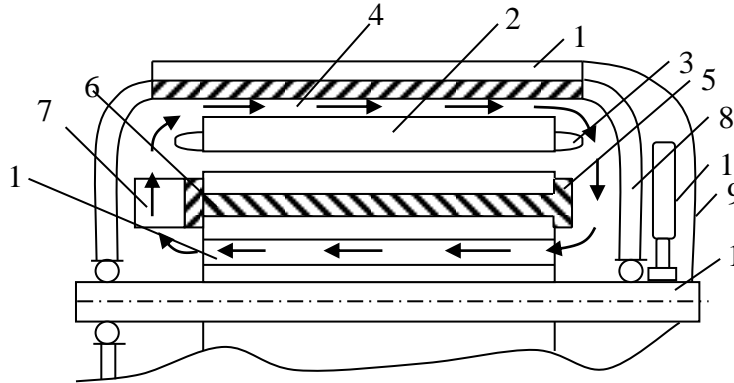
Fırılanma tezliyi tənzimlənən asinxron mühərrik

tex.e.d., prof. Fərhadzadə Eldar Mehti oğlu
tex.f.d., dos. Musayev Zəbulla Nüsrəddin oğlu
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Şıxəliyeva Səadət Yaşar qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Tənzimlənən asinxron maşınlarına olan tələbatlar, təklif olunan konstruksiyanın işləmə prinsipi və konstruktiv xüsusiyyətləri haqda məlumatlar verilir. Maşının temperatur qızması, momenti, soyudulması məsələləri qısa olaraq analiz edilir. Digər elektrik maşınlarına nəzərən fırlanma tezliyinin tənzimlənməsində üstünlüklər göstərilir.

Elektrik maşınlarının inkişaf səviyyəsi artdıqca energetik xarakteristikalarının verilmiş səviyyəsində materiallara qənaətlə əlaqədar ehtiyatlar, yuvanın mislə dolma əmsalının artımı, izolyasiyanın istilik dözümlülüyünün və aktiv hissələrin həndəsi ölçülərinin etibarlı seçiminin yüksəlməsi hazırki dövrdə aradan qalxmış məsələlərdir. Bu yüksək dərəcədə fırlanma tezliyi parametrik tənzim olunan İP44 konstruksiyasına malik elektrik maşınlarına aiddir ki, aşağı fırlanma tezliklərində enerji itkisi həcmi bir neçə dəfə artır.

Layihə olunan asinxron mühərrikin konstruktiv işlənməsi, mühərrikdə yaranan momentin və digər parametrlərin analizi verilir (şəkil 1).

Şəkil 1. Mühərrikin konstruktiv ifası

1-gövdə, 2-statorun maqnit keçiricisi, 3-stator dolağı, 4-ventilyasiya kanalı, 5-rotorun dolağı, 6-yüksək müqavimətli qısa qapanma həlqəsi, 7-rotorun ventilyasiya pərləri, 8-yastıq qalxanı, 9-ventilyator qapağı, 10-xarici ventilyator, 11-rotorun ventilyasiya kanalı, 12-val.

Konstruksiya İP44 ifalı asinxron mühərrikin əsasında yaradılmışdır. Statorun konstruksiyasında maşının gövdəsi ilə statorun maqnit keçiricisi arasında qalınlığı bir neçə millimetr olan hava kanalları qurulur ki, ancaq bu konstruktiv işlənmə seriya ilə istehsal olunan İP44 konstruksiyasının statorundan fərqlənir.

Layihə olunan maşında konstruktiv işlənmələr rotor zonasındadır. Tənzim zonasının genişlənməsi üçün rotorun elektrik şəbəkəsində aktiv müqavimətin qiyməti artırılır. Bu əməliyyat rotorun qısa qapanmış dolaqlı konstruksiyanın dəyişdirilməsidir. Konstruksiyaya daxil olan val və maqnit keçiricisi material nöqtəyi nəzərindən dəyişikliyə uğranır. Əsas konstruktiv işlənmə maşının nəzəriyyəsinə uyğun elementlərin – rotor dolağı və ventilyasiyanın dəyişdirilməsidir. Fırılanma tezliyinin tənziyi məsələsində əsas element olaraq rotor dolağının aktiv müqaviməti mühüm yer tutur. Rotor dolağının aktiv müqavimətinin artırılması üçün konstruksiyada iki növ materialdan istifadə olunur: dolağın yuva hissəsi və bir ədəd qısa qapanmış həlqə misdən və ya alüminium ərintisindən, digər qısa qapanmış həlqə isə aktiv müqaviməti yüksək olan materialdan hazırlanmış.

Bu materiallar ərinti formasında konstruksiyaya daxil olmaqla işlənir. Yüksək müqavimətli material olaraq volfram, nixrom qəbul olunur. Müqavimətin qiymətinə uyğun maşının moment xarakteristikası $M=f(s)$ (s -sürüşmə) geniş hədlərdə dəyişir və fırlanma tezliyinin geniş hədlərində mümkün olur. Yüksək müqavimətli poladdan hazırlanan qısa qapanmış həlqə ventilyasiya pərləri ilə təchiz olunur ki, bunlar maşının ventilyasiya sisteminin əsasən təşkil edirlər: ventilyasiya pərləri maşının bal sisteminin oxu istiqamətdə konstruksiya olunduqlarından hava fırlanma istiqamətindən asılı olmayaraq bir istiqamətdə vurur. Ventilyasiya sisteminin yolu ventilyasiya pərlərindən başlayaraq stator dolağının alın hissəsi zonasından stator paketi ilə gövdə arasındakı kanallara daxil olaraq rotorun digər sonluğunda rotor nüvəsində asılmış ventilyasiya kanallarına daxil olaraq dövr edir ki, nəticədə rotor dolağından və maqnit sistemindən istiqamətlənən istiliyi gövdəyə ötürür. Gövdənin soyudulması xarici ventilyator vasitəsilə həyata keçirilir.

Konstruksiya fırlanma tezliyinin geniş hədlərdə tənzimlənməsi üçün şərait yaradır. Statora verilən gərginlik dəyişdikcə istənilən sürüşmə, eyni zamanda fırlanma tezliyi əldə etmək mümkündür.

İP44 konstruksiyalı asinxron maşınlarda bütün itkilər atmosfərə maşının gövdəsinin səthindən ötürülür. Gövdənin səthində temperatur ancaq bu itkilərə görə müəyyən edilir [3].

$$\theta_s = \frac{\Sigma \Delta P}{S_s \cdot \alpha_i}$$

burada S_s - gövdənin soyudulan səthinin sahəsi, α_i - gövdənin istilikötürmə əmsalı.

Maşındakı ümumi itkilər - $\Sigma \Delta P$ stator dolaqlarındakı elektrik itkilərindən ΔP_1 , rotor dolağındakı ΔP_2 itkiləri və yüksək harmonika cərəyanlarından olan itkilərdən ibarətdir. Tənzimləmə zamanı, xüsusən geniş hədlərdəki tənzimləmədə elektrik itkilərinin xeyli artımını nəzərdən atmaq mümkündür. Belə ki, stator poladında itkiləri nəzərə almamaq (stator poladında induksiyanın kəskin azalması səbəbindən) olar.

Əlavə itkiləri də nəzərə almaqla maşındakı ümumi itkilər

$$\Sigma \Delta P = \Delta P_1 + \Delta P_2 + \Delta P_{pr} + \Delta P_{sl} + \Delta P_v \quad (1)$$

burada ΔP_1 - stator dolağında elektrik itkiləri; ΔP_2 - rotordakı elektrik itkiləri $\Delta P_2 = \Delta P_{21} + \Delta P_{22}$ (burada ΔP_{21} - rotor dolağı və dolaq materialından hazırlanan qısa qapanmış həlqədə yaranan, ΔP_{22} - yüksək müqavimətli qısa qapanmış həlqədə yaranan elektrik itkiləri), ΔP_{pr} - rotor poladındakı itkilər; ΔP_{sl} - maşındakı əlavə itkilərin cəmi; ΔP_v - ventilyasiya itkiləridir.

Mühərrikin istilik rejimini qiymətləndirmək üçün (1) tənliyini aşağıdakı kimi komplektləşdirmək olar

$$\Sigma \Delta P = \Delta P_1 + \Delta P_2 + \Delta P_3$$

burada ΔP_3 - rotorun qısa qapanmış həlqələrində elektrik itkiləri, maqnit itkiləri və ventilyasiya itkilərinin cəmidir.

Rotorun verilmiş M_r momentinə və tənzimləmə diapazonuna görə rotordakı itkilər:

$$\Delta P_r = M_r \cdot S_m \cdot \omega_r \quad (2)$$

burada S_m - rotorun maksimal sürüşməsi; ω_r - rotorun bucaq fırlanma tezliyi; M_r - rotor valındakı moment.

Adətən mühərrikin temperatur rejimi stator dolağının izolyasiyası üçün qızma sinfindən asılı olan buraxılabilən temperaturuna görə məhdudlaşır. Normal asinxron mühərriklər üçün praktikada temperatur rejimi gövdənin səthinin qızma temperatur artımına əsasən (θ_g) təyin edilir. Normal istismar olunan mühərriklər üçün bu temperatur artımı 40-50°S təşkil edir.

Stator dolağının temperatur artımı

$$\theta_d = \theta_n + \theta_p + \theta_{iz} \quad (3)$$

burada θ_p - poladdakı temperatur düşgüsü; θ_{iz} - izolyasiyada temperatur düşgüsü.

Stator dolağının temperatur artımının qiyməti əlbəttə birbaşa momentin qiymətinə də təsir edir. Bu yanaşmaya gəlincə, yüksək müqavimətli qısa qapanma həlqəsinin gövdə ilə yaxın olması rotora aid olan bu temperatur artımının çox hissəsinin rotor həcmindən kənar verməsi, hava aralığından statorun dolaq hissəsinə verilən istilik həcmnin seriyalı maşınlarla nisbətən az həcmdə verilməsi olur. Baxmayaraq ki, mühərrik ağır rejimə hesablanır, momentin artırılmaması da olarsa,

onun həmin həcmli IP44 seriyalı maşınların buraxılabilən momenti qiymətində və hətta artıq momentlə işləməsinə imkan yaranır. Layihə olunan maşında ventilyasiya sisteminin itkilərinin daha çox hissəsinin əhatəedici mühitə ötürülməsinə imkan yaradır. Yüksək müqavimətli qısa qapanmış həlqəyə gəlincə, onda yaranan itkilərin böyük həcmi olan üzərində yerləşmiş ventilyasiya pərləri vasitəsilə rotor həcmnin əks istiqamətinə yönəlir. Bu hava aralığı vasitəsilə istiliyin stator dolağına ötürülməsini xeyli azaldır. Ümumi halda ventilyasiya sisteminin effektivliyi fırlanma tezliyinin tənzimlənməsində momentin kifayət səviyyədə saxlanmasına kömək edir. Ventilyasiya pərləri rotorun fırlanma istiqamətindən asılı olmayaraq havanı bir istiqamətdə vurur. Xarici soyudulma sistemində ventilyator IP44 seriyasının sistemində uyğundur.

Ümumiyyətlə, baxılan konstruksiyada rotor dolağının əsasən misdən hazırlanması və effektiv soyudulma sistemi geniş tənzimləmə zonasında normal iş şəraitinə malik olur.

Aparılmış analitik tədqiqatlar fırlanma tezliyi geniş hədlərdə tənzim olunan elektrik mühərriki üçün aşağıdakıları müəyyən edir:

1. Yüksək müqavimətli qısa qapanma həlqəsinin müqavimətini rotorun kütləsindən xaric edərək onu elektrik sxemində saxlamaqla hava aralığından statora keçən istiliyin həcmi azaltmaq olur.

2. Fırlanma tezliyinin geniş hədlərdə tənzimini yerinə yetirən asinxron mühərrik konstruksiyası oxşar mühərriklərlə müqayisədə material sərfiyyatının azalmasına imkan verir.

3. Daxili ventilyasiya sistemi rotordakı itkilərdən yaranan istiliyin stator dolağına keçmə həcmi azaltmağa imkan verir.

4. Tədqiqatlar valdakı momentlə fırlanma tezliyinin tənzimi diapazonu arasındakı əlaqəni təyin etməyə imkan verir.

5. Asinxron mühərrikin işlənmiş konstruksiyası statora verilən gərginliyin qiymətini dəyişməklə rotorun fırlanma tezliyini geniş hədlərdə tənzim etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. А.с.СССР №1026242 – Мусаев З.Н. Асинхронный электродвигатель.- Оpubл. В.Б.И., 1983, бюл.24.

2. Власов В.Г., Иванов В.А., Тимофеев Л.И. Взрывозащищенный тиристорный электропривод переменного тока. М.: Энергия, 1997.

3. Копылов И.Н., Горяинова Ф.И., Клоков Б.К. и др. Проектирование электрических машин. М.: Энергия, 1988.

UOT 004.896

Biliklər bazasının (BB) alqoritmləşdirilməsi və proqram üzrə reallaşdırılması

*tex.e.d., prof. Əhmədov Məhəmməd Aydın oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Xəlilov Elnur Oktay oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı*

İstənilən intellektual sistemin özəyini biliklər bazası və həllin çıxış mexanizmi təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu komponentlər sistemin iki əsas intellektual xarakteristikasını təyin edir: istənilən bir şey haqqında biliklərin saxlanması bacarığı və bu biliklər üzrə əməliyyatların aparılması. Biliklərə əsaslanan qismən inkişaf etmiş sistemlərə öyrənəbilən, yeni bilikləri qavrayan, biliklər bazasını genişləndirən, tədqiqat sahəsində dəyişən şərtlər və hadisələrdə biliklərin redaktə

edilməsini təmin edən sistemlər aiddir. İntellektual sistemlərin layihələşdirilməsi zamanı daha çox vaxt və əmək sərfi biliklər bazasının yaradılmasına gedir. Belə ki, biliklərin yığılması, biliklərin təqdim olunma modelinin təşkili, onun quruluşunun verilməsi, biliklər bazasının tam dolğunluğu ilə tamamlanması və onun daha sonra da aktual vəziyyətdə saxlanılmasını təmin etmək çox mürəkkəb məsələdir.

Biliklər bazasının təşkili zamanı, ilk növbədə, onun saxlamalı olduğu informasiyanın xarakteri ön plana çəkilir. Biliklər bazasının məzmunu, əsasən, tezdəyişən və azdəyişən fakt və biliklərdən və həmin biliklərin və qaydaların modellərindən ibarətdir. Qaydalar obyektlər haqqında vacib məlumat saxlayıcıları olan fəal elementlərdir ki, bunlar da biliklər bazasında olan məlumatlar əsasında yeni fakt və fərziyyələr yarada bilirlər. Biliklər bazasının quruluşu qarşılıqlı əlaqəli iki hissədə formalaşdırılır:

- qaydalar bazası;
- verilənlər bazası [1, 2].

Verilənlər bazasında qeyd olunan predmet oblastına aid həll olunacaq məsələ və verilənlər haqqında faktoqrafik informasiya saxlanılır. Qaydalar bazası predmet oblastı haqqında biliklərin təqdim olunması modeli və həmçinin bu biliklərin aktivləşdirilməsi əsasında verilənlər bazasında saxlanılan verilənlərin elementləri arasında münasibətləri müəyyən edir.

Biliklər bazası əsasən geniş tətbiq sahəsi olan strukturlaşdırılmış sənədlərin yaradılmasında istifadə olunur. Biliklər bazası sənədlərinin oxunması və onların məzmununa və strukturuna daxilolmanın təmin edilməsi üçün, BB prosessoru adlanan program modulundan istifadə olunur. BB özündə elementlər dəstini, SDATA bölməsini, analizatorun direktivlərini, şərtləri, xüsusi simvolları, mətn verilənlərini təmsil edir. BB-nin ən kiçik struktur komponenti elementdir, məsələn, manipulyator. Hər element, ona atributlar daxil etməklə detallaşdırıla (hissələrə bölmək) bilər, məsələn, *< Robot id == "Sferik" >*, burada *id = "Sferik"* atributdur. Sənəddə yerləşən elementlərin bütün dəsti ilə onun strukturu ifadə olunur və bütün iyerarxiya münasibətləri təyin edilir. Növbəti nümunə "Chain" elementinin Robot elementinə münasibətdə təcəvilik vəziyyətini ifadə edir: *< Robot id = "Sferik" >*. BB haqqında olan məlumatlar, bu bazanın köməyi ilə intellektual sistemlərdəki bilgiləri qoruyub saxlamağa qadir olan informasiya strukturları qismində formalaşdırılmış sənədlərdən istifadə etmək üçün zəruri əsasdır [3,4].

BB haqqında verilənlərin və ondan istifadə etməklə formalaşdırılmış sənədlərin prinsipi əsasında yaradılan intellektual sistemin təqdimat üsulunu təklif etsək, qərara alırıq ki, BB fayllarında intellektual araşdırmalar prosesində mümkün olan bütün faktlar saxlanılsın. Bu aşağıdakı formada həyata keçirilməlidir. Faktların nümunələri I teqləri tərəfindən məhdudlaşdırılan verilənlər blokunda saxlanılacaq. Faktın yazılması formatı belə olacaq: bu yazı "ilkın vəziyyətin saxlanılması" adlı fakt nümunəsi haqqında sistemi məlumatlandırır və göstərir ki, fakt burada ikincidir. Buna müvafiq olaraq "name" və "type" atributları kodlaşdırılır. Belə yazıların blokda sayı ekspert sistemi (ES) faktlarının mümkün sayına uyğun gələcək. Analoji olaraq, sənəddə ekspert sisteminin qaydalarını ifadə edən verilənlər bloku olacaq. Burada, elementin daxilində I tipli alt elementlər yerləşir. Birinci tip element qaydanın "Əgər" hissəsini kodlaşdırır. "Name" elementinin atributu qaydanın şərtlərindən biri olan faktı təyin edir. "Status" atributu isə qaydanın aktivləşdirilməsi üçün zəruri olan faktın vəziyyətini ifadə edir. Belə analoji rol element də oynayır. İstisna isə ondan ibarətdir ki, "Status" atributu, qaydanın yerinə yetirilməsindən sonra "name" atributunun təsvir etdiyi faktın hansı mənə almasını təyin edir. "Type" parametri, analoji olaraq, faktın ilkin, yaxud ikinci olmasını təyin edir.

Daha sonra, intellektual araşdırmalar prosesində personal kompüterin (PK) operativ yaddaşında (RAM – ing. Random Access Memory) biliklər bazasını saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş "Rules" dəyişən-siyahı elan olunur [5,6].

Qaydanın, daha doğrusu onun "Əgər" və "Onda" hissələrinin formalaşdırılmasını başa çatdırdıqdan, yəni qaydanın bütün elementar struktur vahidlərinin emalından sonra *Rules.Add(rule)* əmri biliklər bazasında (BB) ekspert sistemi (ES) qaydasını əlavə edir. Növbəti əmr *rule=new Rule()* kompüterin fiziki yaddaşının, elə indicə əlavə olunmuş *Rules* qaydasının qaldığı hissəsində *rule* göstəricisini açmaq üçün qəbul olunmuşdur. Bu isə, qeyd olunan dəyişəni

dəyişdirən dövrün növbəti dəfə təkrarlanmasında bu qaydanın manipulyasiya edilməsindən imtina etmək məqsədi ilə edilir. Beləliklə, yaradılmış ekspert sistemi, *Rule* tipli elementlərin *Rules* kolleksiyası ilə təqdim olunmuş məhsul tipli biliklər bazasına (BB) malikdir.

Qeyd edək ki, həmişə, zamanın hər anında biliklər bazası qaydalarındakı bu və ya digər formada xatırladıla bilən bütün faktlar qorunmalıdır. Çünki şərt belədir, bu faktlar olmalıdır və onlar biliklər bazasında təsvir olunur. Belə bir anı nəzərə almaq lazımdır ki, təsvir olunmuş faktlar generatoru formal şəkildə, lakin şablonlarla məhdudlaşan, tam bölünmənin bütün kəmiyyətlərində faktları yaratmağa qadirdir. Buna görə də belə adlarla faktların hasil edilməsi kimi ifadə olunan situasiyalar mümkündür. Bu halda qəbul olunan tədbirlərin seçilməsinə görə məsuliyyət, yaradılan sistemi tətbiq etmək məqsədi üçün istifadə edəcək mütəxəssisin üzərinə düşür. İdarəedici proqramın özünün belə vəziyyətə yol verməməsi ilə bağlı variantlar, həmçinin müstəsna hallar kimi verilmiş hadisə üzrə emalın əlavə proqram əməllərinin daxil edilməsi də mümkündür [7].

Ədəbiyyat

1. Braz J. Informatics In Control, Automation And Robotics I / Jose Braz, Helder Araujo, Alves Vieira, Bruno Encarnacao. –Springer, 2006.
2. Cosmin M Towards Simulation of Custom Industrial Robots, Robot Manipulators [Электронный ресурс] / Cosmin Marcu, Radu Robotin; Marco Ceccarelli (Ed.). -InTech, 2008.
3. Древец Ю. Г. Системы реального времени: технические и программные средства / Ю.Г. Древец. -М.: МИФИ, 2010. 320с.
4. Малыхина М. П. Исследование эффективности работы модифицированного генетического алгоритма в задачах комбинаторики / М. П. Малыхина, В. А. Частикова, К. А. Власов // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 3. С. 32-32
5. Симанков В. С. Генетический поиск решений в экспертных системах / В. С. Симанков, В. А. Частикова ; М-во образования и науки Российской Федерации, Кубанский гос. технологический ун-т, Ин-т современных технологий и экономики. Краснодар, 2008.
6. Системы управления - Механизмы логического вывода в БЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.texproc.ru/index.php/ekspsis/154-mlv>
7. Частиков А. П. Алгоритмическое описание механизма логического вывода интеллектуального симулятора промышленного робота [Электронный ресурс] / А.П. Частиков, К.Е. Тотухов // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 2 (ВАК). – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/116-12406>

UOT 002.6:022

Компüter riyaziyyatında riyazi modelləşdirmənin konseptual əsasları

*r.e.d., dos. Hümbətəliyev Rövşən Zülfüqar oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Əmiraslanova Rəsmiyyə İsrayıl qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı*

Riyazi məsələlərin komputer həllinin realizə olunmasının başlanğıc mərhələsi, riyazi məsələnin qoyuluşu, müvafiq riyazi modelin işlənilib hazırlanması və onun həlli üsullarının seçilməsi ilə bağlıdır. Riyazi məsələnin qoyuluşu, ilk öncə konkret situasiya ilə bağlı empirik verilənlərin riyazi işlənməsini nəzərdə tutur. Sonrakı addım verilən situasiyanın riyazi modelinin qurulması ilə bağlıdır.

Özü-özlüyündə riyazi model baxılan situasiyanın riyazi təsviri olub, müvafiq riyazi vasitələrlə və uyğun məntiqi metod və üsulların tətbiqi əsasında realizə olunur. Praktikada hər bir konkret halda, baxılan prosesin riyazi modelinin qurulması, məlum riyazi metod və vasitələrin seçilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, qurulmuş riyazi modelin məlum riyazi modelləşdirmə sinfinə gətirilməsi, işlənib-hazırlanmış mövcud həll üsulunun tətbiqi üçün əsas yaradır. Beləliklə riyazi məsələnin komputerdə həllinin başlanğıc mərhələsi realizə edilmiş olur. Bu qaydada qurulmuş riyazi modelin başlıca xüsusiyyəti, baxılan konkret hadisənin, prosesin modelini qurmaqla, bu prosesdəki qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsidir. Tədqiq edilən prosesin riyazi təsvirinin-modelinin qurulması, özü-özlüyündə riyazi məsələnin komputer həlli əsasında tədqiq olunan prosesin əlaqə və münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, riyazi modeləşdirmə prosesi dörd mərhələdə realizə olunur. Riyazi modeləşdirmədə, birinci mərhələdə modelin əsas elementləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaradan qanunauyğunluqlar ifadə edilir. Bu mərhələdə öyrənilən hadisəyə dair məlumatlar, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr öyrənilir və riyazi terminlərlə ifadə olunur.

İkinci mərhələdə riyazi modelləşdirmə nəticəsində alınan riyazi məsələ araşdırılır. Bu mərhələdə alınan riyazi məsələnin araşdırılması adekvat riyazi aparatın yaradılmasını şərtləndirir.

Üçüncü mərhələdə qəbul edilmiş modelin empirik yoxlanması icra olunur. Burada müşahidələr əsasında alınan nəticələrin, modelin nəzəri nəticələrinə uyğunluğu araşdırılır. Nəzəri nəticələr eksperimentlər əsasında alınan nəticələrdən az xəta ilə fərqlənsə, qurulmuş model qəbul olunur.

Dördüncü mərhələdə, verilənlər əsasında model təhlil olunur və təkmilləşdirilir, qəbul edilmiş təxmini həll isə eksperimentlərin aparılması ilə daha da dəqiqləşdirilir.

Deyilənlərə nümunə olaraq, Günəş sisteminin modelini göstərmək olar. Məlumdur ki, b.e.II əsrində planetlərin hərəkət qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilməklə, Günəş sisteminin ilk modellərindən biri-Günəş və planetlərin Yerin ətrafında fırlanması haqda geosentrik Ptolomey modeli yarandı. 1543-cü ildə Kopernik tərəfindən planetlərin yeni hərəkət qanunları irəli sürüldü və planetlərin Günəş ətrafında fırlanması haqda heliosentrik model işlənib hazırlandı. Günəş sisteminin riyazi modelinin qurulmasında növbəti mərhələ İ.Keplerin (XVII əsr) adı ilə bağlıdır. Bu model planetlərin hərəkətlərinin kinematik təsvirini vermiş oldu. XVII əsrdə Nyuton Günəş sisteminin, ümumdünya cazibə qanununa əsaslanan dinamik modelini işləyib hazırladı. Lakin müşahidələr göstərdi ki, Uran planeti Günəş sisteminin dinamik modeli üzrə nəzəri hesablanmış trayektoriyadan kənara çıxır. Günəş sisteminin işlənib hazırlanmış yeni riyazi modeli, Uran planetinin hərəkətindəki ziddiyyəti aradan götürməklə, daha mükəmməl riyazi model kimi cixiş etdi.

Müasir dövrdə riyazi modelləşdirmənin elmi idrakda rolunu araşdırarkən, təbiətşünaslığın inkişafında riyaziyyat elminin rolunu, bütövlükdə müxtəlif elmlərin riyaziləşməsinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

İlk növbədə qeyd edək ki, müasir elmi idrakda təbiətşünaslığın inkişafına müvafiq olaraq, riyaziyyatın bir sıra yeni sahələri formalaşmışdır. Belə ki, maddi aləmin bu vaxta qədər kifayət dərəcədə tədqiq olunmamış sahələrinin öyrənilməsi, öz növbəsində yeni riyazi nəzəriyyələrin işlənib hazırlanmasını şərtləndirmişdir. Məxsusi olaraq, biologiya elmində təkamül nəzəriyyəsinin son illərdəki nailiyyətləri, müvafiq riyazi aparatın işlənməsi zəruriyyətini meydana çıxarmış oldu. Bu yönümdə, akademik A.N.Kolmoqorov tərəfindən canlı növlərinin varlığı və idarə olunması proseslərinin riyazi nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanması son dərəcədə səciyəvidir.

Təbiətşünaslığın inkişafında riyazi nəzəriyyənin rolu, fizika elminin müasir dövrdə tərəqqisində xüsusi önəm daşıyır. Məxsusi olaraq, son illərdə elementar hissəciklər nəzəriyyəsi sahəsində əldə edilən nailiyyətlər, əhəmiyyətli dərəcədə ümumiləşmiş funksiyalar, qrup nəzəriyyələrinin tətbiqinə əsaslanır.

Öz növbəsində, fiziki nəzəriyyələrin riyazi aparatının işlənib hazırlanması, tədqiq olunan prosesin riyazi modelinin qurulması kimi xarakterizə edilir. Əyanilik naminə konkret bir fiziki nəzəriyyəni nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, 1923-cü ildə Kompton rentgen şüalarının kristallardan səpilməsini tədqiq edərək, müəyyən etmişdir ki, səpildikdən sonra bu şüaların dalğa uzunluğu dəyişir. Düşən dalğa,

hər hansı bir V tezliyinə malik olmaqla, həmin tezliklə elektronun məcburi rəqs etməsinə səbəb olur. Öz növbəsində, rəqs edən elektronlar, qeyd olunan V tezlikli ikinci elektromaqnit dalğalarını şüalandırır.

Bu qaydada aşkar edilmiş şüalanmanın dalğa uzunluğu $R = \frac{c}{\nu}$ formulu ilə ifadə olunur və

düşən şüalanmanın dalğa uzunluğuna bərabərdir. Burada müşahidə olunan kompton effekti, fotonun işıq zərrəcikləri kimi təsəvvürünə istinad edir.

Belə ki, baxılan halda dalğa uzunluğunun dəyişməsi, fotonun $E = \eta\nu$ formulu ilə müəyyən edilən enerjisi və $\rho = \frac{\eta}{\nu} = \frac{\eta\nu}{c}$ formulu ilə müəyyən edilən impulsu əsasında şərh edilir.

Özü-özlüyündə bu formulalar, fotonların elektronlara böyük enerji verməklə atomlardan qoparılmasını təsbit edən riyazi modellər kimi çıxış edirlər. Kompüter Riyaziyyatı riyazi modelləşdirmənin elmi metodu olmaq etibarilə xüsusiyyətləri, riyazi modelləşmənin təbiətşünaslığın, bütövlükdə elmi idrakın inkişafında rolu araşdırıldı.

Deyilənləri nəticə çıxararaq göstərmək lazımdır ki, riyazi model tədqiq olunan hadisə və ya predmetlər sinfinin, hər hansı riyazi nəzəriyyənin funksional imkanları əsasında, cəbri, differensial, integral tənliklər, funksiyalar vasitəsilə təqribi təsvirinin verilməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Seyidov M., Qardaşova L., Səlimov V. Kompüter riyaziyyatı. Bakı: "Təhsil" EİM, 2010.
2. Seyidov M.İ., Yusifov R.F. Modelləşdirmə və ədədi üsullar. Bakı: Şirvanəşr, 2009.
3. İsmayılov Ə., Əliyev M. və b. Hesablama metodları və EHM-in tətbiqi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991.

UOT 502.3-027.21

Neft tərkibli çirkab suların təmizlənməsinin nəzəri əsasları

*k.e.d., prof. Məmmədov Elşad Ərşad oğlu
Rzabəyli Gültac Ehtibar qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Neft tərkibli çirkli sulara praktiki olaraq, daima, mexaniki hissəciklər, səthi - aktiv maddələr və üzvi birləşmələr müşahidə olunur. Buna görə çirkli suların təmizlənməsinin texnoloji sxemlərinin tərtibində bu suların mürəkkəb tərkibliliyi ilə yanaşı, onlarda neft məhsullarının vəziyyəti və aqreqativ sabitlik dərəcəsi də nəzərə alınmalıdır.

Adətən, neft məhsullarının çirkləndirdiyi sular emulsiya əmələ gətirməyən, incə və iri emulsiya əmələ gətirən və molekulyar vəziyyətdə olurlar. Çirkli suların əmələ gəlmə vəziyyətindən, tərkibində olan çirkləndirici maddələrin növü və miqdarından asılı olaraq, onlarda neft məhsulları bu və ya digər fazadispers vəziyyətində ola bilər. Onlar yüksək miqdarda olan hallarda və çirkli sulara stabilləşdirici maddələr olmayanda, neft məhsulların kəmiyyətə iri damcılar şəklində üstünlük təşkil edir. Neft məhsullarının çirkləndirdiyi sulara miqdarı az olduqda, onlar zəif emulsiya əmələ gətirir. Çirkli sulara stabilləşdirici maddələrin iştirak etməsi bu amili daha da gücləndirir. Yüksək dispersli emulsiyalar neft məhsullarının çirkli su axarlarında mexaniki üsulla qarışması nəticəsində yaranır ki, bu da daha çox neft tərkibli suların borularla ötürülməsi zamanı baş verir. Zərif emulsiya vəziyyətinə düşmüş neft məhsulları suda qeyri sabitləşdirilmiş, zərif sabitləşdirilmiş və güclü sabitləşdirilmiş hallarında ola bilərlər. Çirkli sulara sabitləşdirici rolunu səthi- aktiv maddələr, yüksək molekullu üzvi birləşmələr, həmçinin bərk qatışıqlar oynayırlar. Emulsiya əmələ gətirməyən və iri emulsiya əmələ gətirən neft məhsulları sudan kifayət qədər sadə

və effektiv olan müxtəlif tipli nefttutarlarda və hidooksiklonlar da təmizlənərək kənar edilir. Nefttutarda və ya hidrosiklonda təmizlənən sulara qalan neft məhsullarını zərif emulsiya növlü emulsiyalara aid etmək olar. Qeyri sabitləşdirilmiş zərif emulsiya vəziyyətinə düşmüş neft məhsullarını çirkli sulardan təmizləmək üçün koalesensiya, elektroflotasiya, filtrasiya, ultrafiltrasiya, sorbsiya və s. kimi reagentsiz proseslərdən istifadə oluna bilər. Reagentsiz sxem üzrə təmizləmə təmizlənmiş suların gölməçələrə və sularına axıdılmasını təmin etmir. Bununla yanaşı təmizlənmiş sular tamamilə su - dövriyyə sistemində təkrar istifadə oluna bilər, məsələn, avtonəqliyyatın əllə yuyulmasında [1].

Zərif sabitləşdirilmiş halında olan neft məhsulları çirkli sulardan elektrokoagulyasiya və reagentli koagulyasiyaya üsulları ilə təmizləyə bilər. Bu proseslər tətbiq edildikdə eyni vaxtda yüksəkdispersli və kolloidli bərk hissəciklərin koagulyasiyası, üzvi birləşmələrin və səthi - aktiv maddələrin sorbsiyası baş verir. Gölməçələrə və digər sularına təmizlənmiş suya axıdmaq üçün çirkli suları neft məhsullarından təmizlənməsində sorbsiya üsulunu tətbiq etmək olar. Öz tərkibində güclü stabilizator neft məhsulları olan çirkli suların təmizlənməsi çətin problemdir. Bu məqsədlə çirkli suların təmizlənmə texnologiyasında destabilləşmə pilləsindən istifadə olunur. Destabilizator kimi əvəllər kükürd turşusu istifadə olunurdu, son illərdə isə davamlı emulsiyanın parçalanması üçün həmçinin müxtəlif yüksəkmolekullu üzvi dequlyatorlardan istifadə olunur. Destabilizator ilə emal edildikdən sonra çirkli sular nefttutarlara doldurmaq üçün ötürürlər, sonra isə qalıq neftməhsulları elektrokoagulyasiya və ya reagentli koagulyasiya üsulu ilə çirkli sulardan təmizlənir. Bu göstərilən nəzəri yanaşmaları nəzərə alaraq, çirkli suların təmizlənməsi üçün bir sıra effektivli proseslər seçimi təqdim olunur. Emulsiya halında olan neft məhsullarının əsas miqdarı çirkli sulardan kənarlaşdırıldıqdan sonra axını filtrasiya yolu ilə təmizlənməsi nəzərdə tutulur. Filtrdən sonra təmizlənmiş suda emulsiya halında olan neft məhsulları demək olarki müşahidə olunmur. Filtrdən sonra suda həll olan neft məhsulları yetərinə təmizləndikdən sonra gölməçələrə axıdıla bilər. Neft məhsullarının yetərinə təmizlənməsində əsasən təzyiqsiz və ya təzyiqli adsorbsiya filtrləri istifadə olunur.

Ətraf mühitin neft və neft məhsulları ilə çirklənməsi nəticəsində dəyən zərər kifayət qədər yüksəkdir. Çirklənmiş ərazilərin neft və neft məhsullarından təmizlənməsi uzun zaman tələb edir və belə tədbirlərin həyata keçirilməsi baha başa gəlir. Hər hansı bir ərazidə qəzanın baş verdiyi yeri, yaxud neft boru kəmərinə qəza nəticəsində sızmaların yerini müəyyən etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur: vizual, qrafik-analitik, təzyiqlə nəzarət, neft balansının hesablanması, elektrik mühərriklərinə düşən yükün qiymətinin təhlili, ultrasəs və akustik cihazlarla qəza yerinin müəyyən olunması, neftin sərfinə parametric nəzarət edilməsi və təzyiqlə yığılma və ya təzyiqli adsorbsiya filtrləri istifadə olunur. Su obyektlərini karbohidrogen çirklənmələrindən qorumaq üçün müxtəlif üsullardan - lokallaşdırmaq, pnevmatik baryerlər, torpaq bəndlər, hidrobağlayıcılar, su səthində olan neft pərdələrinin yandırılması, sorbent və dispergen kimi metodlardan istifadə edilir. Su obyektlərində neft çirkləndiricilərini tutmaq üçün hidrobağlayıcılarından geniş istifadə olunur. Hidrobağlayıcılar neftli sahəni əhatə edərək suyun səthindəki karbohidrogenlərin asanlıqla yığılmasını təmin edir. Hidrobağlayıcının əsas qurğusu torpaq bəndləridir. Suyu buraxmaq üçün bəndlərdə su buraxan borular yerləşdirilir. Su axınlarını neft karbohidrogenlərindən təmizləmək üçün ən kəsiyi boyu əngəllər yerləşdirilmiş torpaq bəndlərdən istifadə edilir. suyun üzərindən, yaxud da altından keçən neft və neft məhsulları nəql edən borularda qəza baş verən zaman, çirklənmiş su torpaq bənddə yığılır. Əngəllərdən isə təmiz su axaraq keçir. Torpaq bəndin qarşısında yığılan neft sorularaq suyun səthindən çıxarılır. Bu metodun çatışmayan cəhəti torpaq bəndə yaxın ərazilərdəki balıqların yaşamlarının pisləşməsidir. Qurunt və səth sularını neft karbohidrogenlərdən təmizləmək üçün müxtəlif təmizləyici üsullardan istifadə olunur [2].

Adətən çirklənmiş suları təmizləmək üçün mexaniki, termiki, fiziki-kimyəvi, bioloji və başqa üsullardan istifadə edilir. Suyun səthində üzən neft çirkləndiricilərini təmizləmək üçün mexaniki vasitələrdən, müxtəlif növ sorbentlərdən, kimyəvi emulsiya – dispergentlərdən, neftin komponentlərini parçalayan mikroorqanizmlərdən istifadə olunur.

Mexaniki təmizləmə üsulunda suyun səthində olan neft müxtəlif mexaniki vasitələrlə tutulur. Bu vasitələr içərisində ən geniş yayılmış neftin neft tutucuları ilə yanaşı suyu neftdən təmizləmək

üçün üzən seperatorlardan istifadə edilir. Lakin mexaniki üsulla suyun səthində olan nefti tam yığmaq mümkün olmur. Digər tərəfdən suyun əlçatmaz sahələrində bu metod səmərə vermir.

Kimyəvi təmizləmə də neft dispergenlərindən istifadə edilir. belə dispergenlər yüksək emulsiya yaratmaq xüsusiyyətlərinə malikdir və tez bir zamanda suyun səthində olan neft pərdəsini dağıdır: dispergenlər səthi – aktiv maddələr olub, neftlə birləşərək səthi gərilmə əmsalı kiçik olan məhlullar yaradır və bu məhlullar kiçik damcılar halında neftin qalınlığı boyu səpələnir. Səpələnmiş neft bioloji parçalanmaya məruz qalır.

Səth sularında neftin qatılığı çox olduqda termiki təmizləmə üsulundan istifadə edilir. Bu halda neftlə çirklənmiş sahə yandırılır, yanma məhsulu isə basdırılmaq üçün göndərilir.

Fiziki-kimyəvi metod qrunun kimyəvi reagentlərlə, yuyucu maddələrlə yuyulmasına əsaslanır. Neft məhsullarının yuyulması üçün avadanlıqlar istehsal edən “Alfa-Lavvel”, “Bogart Environment Services” (BABS), “KHD”, “Flottrorg” (Almaniya) kimi firmalar dünyada məşhur firmalardır.

Neftli çirklənmələri bioloji təmizləmək üçün təbii neftoksidləşdirici bakteriyalardan istifadə edilir. Çirklənmiş ərazilərə həmin mühitə adaptasiya edilmiş və insan sağlamlığına qorxu törədən bilməyən mikroorqanizmlər yerləşdirilir. Onlar nefti və neft məhsullarını karbondioksiddə qədər parçalayır, sonra isə özləri yox olurlar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev F.Ş. Azərbaycan Respublikasının yeraltı suları, ehtiyatlarından istifadə və geoekoloji problemləri. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2000, 326 s.

2. Кузнецова Е.В., Туктамышев А.Ф., Волгова А.С. и др. Методы и технические средства очистки нефтесодержащих сточных вод. СПб: Недра, 2006, 192 с.

UOT 541.13: 541.1382

Çirkab sulardan ağır metalların gilli torpaqlarla təmizlənməsi

*k.e.d., prof. Məmmədov Elşad Ərşad oğlu
Nuhuyeva Şəhla Sədrəddin qızı
Əliyeva-Cəfərova Güllü Osman qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti*

Çirkab sularından ağır metal ionlarının təmizlənməsində istifadə olunan adsorbsiyaedicilərdən biri də gil minerallarıdır. Bütün torpaqlarda az-çox təsadüf olunan bu mineralın, ağır metal ionlarını yüksək miqdarda adsorbsiya etdiyi məlumdur. Bu metalların gil mineralları vasitəsilə udulmasında: pH, istilik, məhlulun xassəsi və adsorbsiyaedicilərin katyon dəyişdirmə xassəsi (KDX) böyük rol oynayır [1].

Bu işdə adsorbsiya hadisəsi ilə kation dəyişdirmə xassəsi arasındakı əlaqə öyrənilərək, müxtəlif kation dəyişdirmə xassəsinə malik olan torpaqların çirkab sulardan ağır metal ionlarını kənarlaşdırma qabiliyyəti araşdırılmışdır.

Ağır metalların çirkab sulardan təmizlənməsi üçün çoxlu metodlar yoxlanılmış, müxtəlif maddələrdən adsorbsiyaedici kimi istifadə edilmişdir. Ancaq adsorbsiyaedicinin hansı şəraitdə nə dərəcədə təsirli olmasının bilinməsi çox vacibdir [2].

Gilli torpaqların çirkab sulardan ağır metal ionlarını uzaqlaşdırmaqda yaxşı adsorpsiyaedici olduğunu bilirik. Torpaq kolloid sistemini əmələ gətirən torpaq hissəcikləri, üzərlərindəki mənfi yüklünün təsiriylə, müsbət elektrik yüklü kationları tuturlar. Lakin bu kationlar, torpaq məhlulundakı digər sərbəst kationlarla yer dəyişdirə bilirlər. Bu hadisə “Kation mübadiləsi” hadisəsi adlanır. Torpaq kolloid hissəcikləri üzərində adsorpsiyalama ilə tutulan və məhluldakı

катионlarla yer dəyişdirə bilən bu kationlara “dəyişə bilən kationlar” deyilir. Adi torpaqda əsas dəyişdirilə bilən kationlar Ca, Mg, potosyum, sodyumdur. Torpağın adsorbsiyaetdiyi kation miqdarına “Kation dəyişdirmə qabiliyyəti” deyilir (mg/100q torpaq ilə ifadə olunur) [3].

Torpaqdakı kation dəyişdiricilərin ən əhəmiyyətliləri gil mineralları və təbii maddələrdir. Torpağın kation dəyişdirmə xassəsi, torpaq hissəciklərinin ölçülərinin kiçilməsi və humusun miqdarının artması ilə artır. Müxtəlif gil minerallarının TKD əhəmiyyəti Martmarillonit İllit Kaolinit şəklindədir. Gil minerallarının dəyişə bilən kationlarının miqdarı, mənfi yük miqdarı ilə yanaşı daxili və xarici səth sahələrinin genişliyinə, şəraitə, ion dəyişdiricilərin cinsinə, dəyərlilik və yapışma qabiliyyəti kimi faktorlarla bağlıdır [5].

Tərkibində ağır metallar olan çirkəblərin gübrə kimi istifadəsində bu metalların torpaq və bitkilərə daxil olaraq, bitkilər üçün müəyyən miqdarda qida olduğu artıq bilinir. Gil və humusu çox olan torpaqlarda bu maddələrin bitkilər tərəfindən daha az və tədrici istifadə olunduğu göstərilir. Tez-tez gübrələmə zamanı qida maddələrinin torpaqda təbəqə təşkil etdiyi, lakin bu cür çirkənmənin xaricdən gələn elementlər qədər bitkiyə ziyan vurmadiğı sübut edilib. Bu tullantılar əraziyə verilərkən, ərazinin geoloji quruluşu, yağıntının miqdarı və TKD çox önəmlidir. Ayrıca tullantıda olan çirkəndiricilərin xassələri bu çirkəndiriciyə qarşı bitkilərin davamlılığı bilinməlidir [4].

Torpağın TKD –nin artması ilə torpağa veriləcək gübrədəki ağır metal artırılırsa bilər. Məhsul əraziyə verilməsində norma TKD: 0-5, 5-15 və 15 mq/100q torpaqdan böyük olan ərazilərə sıra ilə; 125, 250 və 500kq Cu/ha ölçüsündə verilməsi məqsədəuyğundur. Qurğuşun üçün isə bu ölçülər; 500, 1000 və 200kq Pb/ha və kadmium üçün 5,10 və 15 kq Cd/ha ölçüdə əraziyə verilməsinin bitkilər üçün zərərli olmayacağı göstərilir.

Bu işdə müxtəlif kation dəyişdirmə xüsusiyyətlərinə malik olan gilli torpaqların məhlullardan ağır metal ionlarını adsorpsiya etmə xüsusiyyətlərini araşdıraraq, kation dəyişdirmə qabiliyyəti ilə adsorpsiya hadisəsi arasındakı əlaqə araşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Богдановский Г.А. Химическая экология. М.: 1995, 237 с.
2. Хефлинг Г. Тревога в 2000. М.: Мысль, 1990, с. 271.
3. “Мир восьмидесятых годов”, сб. статей “A World Watch Institute”, 1989.
4. Мамедов Э.А. Очистка промышленных сточных вод. Баку: Элм, 2002, 158 с.
5. Мəmmədov Q., Мəmmədova S., Hüseynov E., Həşimov A. İnsan ekologiyası. Bakı, 2015, 734 s.

УДК 615

Продуктивности разных форм амаранта в условиях Азербайджана

*д.с.-х.н., проф. Юсифов Назим Магамед оглы
д.ф.б., доц. Даидемиров Камандар Шукур оглы
Азербайджанский государственный аграрный университет*

Одной из актуальных проблем в настоящее время является поиск новых видов культивируемых высокобелковых растений, отличающихся от традиционных по комплексу полезных свойств и признаков. Среди новых растительных ресурсов питания, используемых человечеством, особое место занимает амарант, который и в дальнейшем может стать одной из основных продовольственных культур.

Большим преимуществом амаранта перед традиционными культурами является высокая биологическая продуктивность.

В последнее время культура амарант привлекает к себе много внимания. Ряд авторов считает, что в XXI веке амарант сможет спасти население планет от дефицита белка [1].

Достаточно высокая урожайность семян (30- 40 ц/га) позволяет получать из них белковый концентрат.

Таблица 1.

**Семенная урожайность интродуцированных сортов амаранта
в условиях Азербайджана, ц/ га**

Сорт	2012	2013	2014	Среднее значение
Харьковская	36,7	33,9	41,1	37,2
Ультра	21,4	18,6	26,7	95,2
Лера	34,2	35,3	41,7	37,1
Сем	24,4	24,0	32,8	26,6
Багряная	25,9	24,7	35,3	28,6

Семена амаранта очень малы, подобны песчинкам, а их число может достигать до 500 тысяч в одной метелке [2].

Семена амаранта содержат в среднем 15-17% белка, 5-8% масла и 3,7-5,7% клетчатки, что выше, чем у большинства зерновых культур. Содержание аминокислоты лизина в белке амаранта в два раза больше, чем у пшеницы и в три раза больше, чем у кукурузы. Как известно, лизин является ценной незаменимой аминокислотой, так как в человеческих и животных тканях он не может синтезироваться, поступает в организм только с пищей. При недостатке лизина пища просто не усваивается, и белок “проходит” организм транзитом.

Из семян амаранта можно получить прекрасное маслообладающее рядом полезных свойств: бактерицидным, противоопухолевым, противоожоговым. Кроме этого масло содержит до 8% сквалена высоко ненасыщенного углеводорода. Высокое содержание сквалена в масле гарантирует его эффективное применение как ранозаживляющего и регенерирующего средства в медицине и в парфюмерии.

Масло полученное из семян амаранта, обладает ценным набором биологически активных веществ.

Амарант достаточно широко используется в питании населением ряда стран. Молодые листья амаранта богаты белком, каротином, макро- и микроэлементами (по содержанию последних амарант очевидно является чемпионом), витаминами (А, С, Е, рибофлавин, фолиевая кислота, рутин). Зелен амаранта способна выводить радионуклиды и тяжелые металлы из организма [3].

Необходимо более подробно остановиться на пектинах.

В пищевой промышленности пектины используются в качестве студне- образователей при производстве кондитерских изделий – зефира, мармелада, желе, мармеладных сортов конфет, пастилы начинок для карамелей.

В консервной промышленности для улучшения консистенции джемов, фруктовых желе, конфитюров, для гущения томатного пюре и томатного соуса.

В молочной промышленности как эмульгаторы - в майонезах, сметане, кисломолочной продукции, в кремах для тортов, мягких сортах мороженого и для консервирования молока.

В результате наших исследований установлено, что почвенно – климатические и биоэкологические условия Азербайджане позволяют выращивать амарант различного направления (кормовой, зерновой и овощной) и получать при этом достаточно высокую урожайность, как зеленой массы так и семян [2].

Большое внимание уделяется исследованию и изучению химического состава и интродукции новых сортов амаранта.

Наша работа посвящена изучению структурных биологических, физиолого-биохимических особенностей и продуктивности разных форм и видов амаранта в условиях Азербайджана. А также мы занимаемся интродукцией новых Украинских сортов “Ультра”, “Лера”, “Сем”, “Гигант”, и др в условиях нашей республики [5].

Таблица 2.

Содержание жира и белка в зеленой массе и зерне испытываемых образцов амаранта %- ах

Название вида	Окраска	Жир		Белок	
		Зеленая масса	Зерно	Зеленая масса	Зерно
Харьковская	Белая	1,39	5,35	16,44	22,9
Лера	Розовая	2,61	7,8	15,69	23,00
Ультра	Белая	2,12	7,13	16,56	21,5
Сем	Розовая	1,34	6,67	15,94	22,11
Багряная	Каштан	1,34	6,42	17,44	21,89

Изучение вышеуказанных образцов амаранта показало довольно широкую изменчивость продуктивности по видам и сортам. Для дальнейшего изучения и использования выделено 7 перспективных сортообразцов привезенных с Украины.

Как сказано выше, для нашей республики амарант является новой культурой, и следовательно слабо изученной. В настоящее время по амаранту приоритетными принято считать: пополнение генофонда, интенсификации зерноводства и селекции, изучение биоэкологических особенностей, физиологии и биохимии, питательной и пищевой ценности, разработку зональных приемов агротехники, способов приготовления кормов и их наиболее эффективное использование [3].

В заключение можно сказать, что наши работы посвящены изучению структурных, физиологических и биологических особенностей и продуктивности разных форм и видов амаранта в условиях Азербайджана. Нами хорошо изучено способность амаранта приспосабливаться к недостатку влаги и засолению почвы характерного для нашей республики. Эти работы были предприняты в связи с необходимостью расширения областей культивирования амаранта в частности выявления видов способных расти в условиях Азербайджана.

Литература

1. Чиркова Т.В. Амарант-культура XX века (текст). Соровский образовательный журнал, № 10, с.22-27.
2. Шмамко Н.А., Росляков Ю.Ф. Бессмертный амарант: Пищевые ингредиенты сырья и добавки, 2004 №1, с.71-75.
3. Ключкин В.В. Основные направления переработки и использование пищевых продуктов из семян малины и амаранта. Хранение и переработка сельхоз сырья; 1997. № 9, с.30-33
4. Шмамко Н.А. Разработка технологий хлебобулочных изделий функционального назначения с использованием продуктов переработки семян амаранта; Автореферат дисс. Краснодар, 2005, с.23.
5. Юсифов Н.М., Дашдемиров К.Ш., Кулиева Н.А. Возделывание амаранта как кормовой культуры в Азербайджане. Научное обеспечение развития АПК в условиях реформирования. Научные труды С.Петербургского гос. университета, 2011, с.85-87.
6. Юсифов Н.М., Дашдемиров К.Ш., Амиров Ш.А. Возделывание амаранта в Азербайджанской Республике. Материалы международной научно-практической конференции. Новосибирск. 2013, с.62-67.

IV sinif Assur qrupunun təcillərinin təyini

*tex.f.d., dos. Mustafayev Vüqar Sabir oğlu
Mustafayev Rövşən Paşa oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

IV sinif Assur qruplarının strukturuna baxılmış [1 ... 4], onların sürətlərinin təyini məsələləri həll edilmişdir [2]. Lakin qrupun təcillərinin təyini məsələsi öyrənilməmişdir. Bu məsələni nəzərdən keçirək.

Tərkibindəki kinematik cütlərin hamısının fırlanma hərəkətli olduğu IV sinif Assur qrupuna baxaq. Qrupun sürətlər məsələsi həll edilmiş, 3 və 5 bəndlərinin əsas mexanizmin 1 və 2 bəndləri ilə fırlanma cütləri əmələ gətirən kənar elementlərinin A və D nöqtələrinin təcilləri verilmişdir (şəkil1). Qrupun bəndlərinin təcillərini təyin edək.

3 bəndinin AB və AF oxlarını, 5 bəndinin isə DC və DE oxlarını uzadıb, uyğun olaraq, S və T kəsişmə nöqtələrini (Assur nöqtələrini) qeyd edirik. S və T nöqtələri, uyğun olaraq, 4 və 6 bəndlərinə mənsub nöqtələrdir.

π qütb nöqtəsi qeyd edirik və A və D nöqtələrinin $\overline{a_A}$ və $\overline{a_D}$ təcillərini μ_a miqyası ilə təsvir edən $\overline{\pi a}$ və $\overline{\pi d}$ vektorlarını ayırırıq. S nöqtəsinin $\overline{a_S}$ təcili aşağıdakı tənliklər sistemindən təyin edilir:

$$\left. \begin{aligned} \overline{a_S} &= \overline{a_A} + \overline{a_{BA}^n} + \overline{a_{SB}^n} + \overline{a_{BA}^t} + \overline{a_{SB}^t} = \overline{a_A} + \overline{a_{SA}^n} + \overline{a_{SA}^t} \\ \overline{a_S} &= \overline{a_D} + \overline{a_{CD}^n} + \overline{a_{SC}^n} + \overline{a_{CD}^t} + \overline{a_{SC}^t} = \overline{a_D} + \overline{a_{SD}^n} + \overline{a_{SD}^t} \end{aligned} \right\}$$

Tənliklərdə normal və tangensial təcillərin cəmi, uyğun olaraq, $\overline{a_{SA}^n}$, $\overline{a_{SD}^n}$ və $\overline{a_{SA}^t}$, $\overline{a_{SD}^t}$ əvəzləyici vektorları ilə işarə edilmişdir, belə ki, müvafiq toplananların istiqamətləri eynidir.

Normal nisbi təcillərin qiymətləri müvafiq nisbi sürətlərə əsasən məlum qayda ilə təyin edilir:

$$a_{BA}^n = \frac{v_{BA}^2}{l_{BA}}, \quad a_{SB}^n = \frac{v_{SB}^2}{l_{SB}}, \quad a_{CD}^n = \frac{v_{CD}^2}{l_{CD}}, \quad a_{SC}^n = \frac{v_{SC}^2}{l_{SC}}.$$

Bu vektorların istiqamətləri də məlum qayda ilə verilmiş sxemə əsasən təyin edilir. Təcillər planında $\overline{a_{SA}^n}$ təcilinin sonunu əks etdirən n_{SA} nöqtəsindən $\overline{an_{SA}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki AS düz xəttinə), $\overline{a_{SD}^n}$ təcilinin sonunu əks etdirən n_{SD} nöqtəsindən $\overline{an_{SD}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki DS düz xəttinə) çəkilmiş perpendikulyar düz xətlərin s kəsişmə nöqtəsi $\overline{a_S}$ təcil vektorunun sonunu əks etdirir.

Analoji qayda ilə aşağıdakı tənliklər sistemindən T nöqtəsinin $\overline{a_T}$ təcili təyin edilir:

$$\left. \begin{aligned} \overline{a_T} &= \overline{a_A} + \overline{a_{FA}^n} + \overline{a_{TF}^n} + \overline{a_{FA}^t} + \overline{a_{TF}^t} = \overline{a_A} + \overline{a_{TA}^n} + \overline{a_{TA}^t} \\ \overline{a_T} &= \overline{a_D} + \overline{a_{ED}^n} + \overline{a_{TE}^n} + \overline{a_{ED}^t} + \overline{a_{TE}^t} = \overline{a_D} + \overline{a_{TD}^n} + \overline{a_{TD}^t} \end{aligned} \right\}$$

$\overline{a_{TA}^n}$ təcilinin sonunu əks etdirən n_{TA} nöqtəsindən $\overline{an_{TA}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki AT düz xəttinə), $\overline{a_{TD}^n}$ təcilinin sonunu əks etdirən n_{TD} nöqtəsindən $\overline{an_{TD}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki DT düz xəttinə) çəkilmiş perpendikulyar düz xətlərin t kəsişmə nöqtəsi $\overline{a_T}$ təcil vektorunun sonunu əks etdirir.

B, C, E və F nöqtələrinin $\overline{a_B}$, $\overline{a_C}$, $\overline{a_E}$ və $\overline{a_F}$ təcillərinin plandakı $\overline{\pi b}$, $\overline{\pi c}$, $\overline{\pi e}$ və $\overline{\pi f}$ təsvirlərini qurmaq üçün elə müvafiq b, c, e və f nöqtələri tapılmalıdır ki, aşağıdakı şərtlər ödənilsin:

1) b nöqtəsi n_{BA} nöqtəsindən keçən və $\overline{an_{BA}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki AB düz xəttinə) perpendikulyar olan bb xətti, c nöqtəsi n_{CD} nöqtəsindən keçən və $\overline{dn_{SD}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki DC düz xəttinə) perpendikulyar olan cc xətti, e nöqtəsi n_{ED} nöqtəsindən keçən və $\overline{dn_{ED}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki DE düz xəttinə) perpendikulyar olan ee xətti, f nöqtəsi isə n_{FA} nöqtəsindən keçən və $\overline{an_{FA}}$ vektoruna (yəni verilmiş sxemdəki AF düz xəttinə) perpendikulyar olan ff xətti üzərində olmalıdır ($\overline{an_{BA}}$ vektoru $\overline{a_{BA}^n}$ təcilinin, $\overline{dn_{SD}}$ vektoru $\overline{a_{SD}^n}$ təcilinin, $\overline{dn_{ED}}$ vektoru $\overline{a_{ED}^n}$ təcilinin, $\overline{an_{FA}}$ vektoru $\overline{a_{FA}^n}$ təcilinin planda təsvirləridir);

2) təcillər planındakı və verilmiş sxemdəki uyğun üçbucaqlar oxşar olmalıdır:
 $\Delta abf \sim \Delta ABF$, $\Delta scb \sim \Delta SCB$, $\Delta dec \sim \Delta DEC$, $\Delta tfe \sim \Delta TFE$.

Oxşarlıq şərtinə görə tərəflər və bucaqlar arasında aşağıdakı bərabərliklər ödənilməlidir:

$$\frac{ab}{AB} = \frac{fa}{FA} = k_1; \quad \frac{bs}{BS} = \frac{sc}{SC} = k_2; \quad \frac{cd}{CD} = \frac{de}{DE} = k_3; \quad \frac{et}{ET} = \frac{tf}{TF} = k_4, \quad (1)$$

(burada k_i ($i = \overline{1 \dots 4}$) – oxşarlıq əmsallarıdır);

$$\angle baf = \angle BAF; \quad \angle scb = \angle SCB; \quad \angle edc = \angle EDC; \quad \angle fte = \angle FTE. \quad (2)$$

Hər iki şərti həndəsi olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

$$\left. \begin{aligned} (bs)^2 &= (n_{BA}b - n_{SA}s)^2 + (n_{BA}n_{SA})^2 \\ (sc)^2 &= (n_{CD}c + n_{SD}s)^2 + (n_{CD}n_{SD})^2 \\ (et)^2 &= (n_{ED}e - n_{TD}t)^2 + (n_{ED}n_{TD})^2 \\ (tf)^2 &= (n_{FA}f + n_{TA}t)^2 + (n_{FA}n_{TA})^2 \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

(1) bərabərliklərini və:

$$\begin{aligned} n_{BA}b &= \sqrt{(ab)^2 - (an_{BA})^2}, \\ n_{CD}c &= \sqrt{(cd)^2 - (dn_{CD})^2}, \\ n_{ED}e &= \sqrt{(de)^2 - (dn_{ED})^2}, \\ n_{FA}f &= \sqrt{(fa)^2 - (an_{FA})^2} \end{aligned}$$

olduğunu nəzərə alsaq, (3) tənliklər sistemi aşağıdakı şəkllə düşər:

$$\left. \begin{aligned} \sqrt{(k_1(AB))^2 - (an_{BA})^2 - n_{SA}s)^2 + (n_{BA}n_{SA})^2} &= (k_2(BS))^2 \\ \sqrt{(k_3(CD))^2 - (dn_{CD})^2 + n_{SD}s)^2 + (n_{CD}n_{SD})^2} &= (k_2(SC))^2 \\ \sqrt{(k_3(DE))^2 - (dn_{ED})^2 - n_{TD}t)^2 + (n_{ED}n_{TD})^2} &= (k_4(ET))^2 \\ \sqrt{(k_1(FA))^2 - (an_{FA})^2 + n_{TA}t)^2 + (n_{FA}n_{TA})^2} &= (k_4(TF))^2 \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

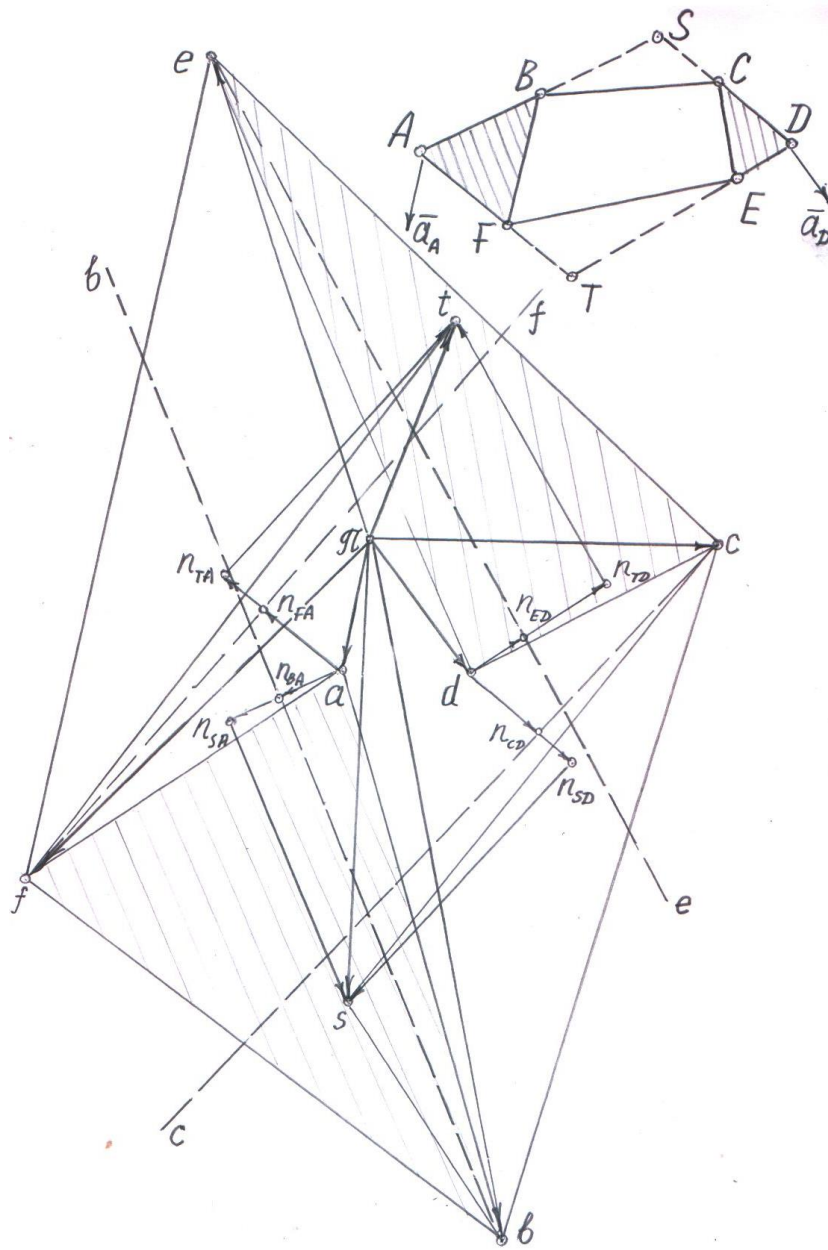
Beləliklə, məsələnin həlli (4) tənliklər sistemindən k_i ($i = \overline{1 \dots 4}$) məchullarının tapılmasına gətirilir ki, bu məchullar ilə b , c , e və f nöqtələri müəyyən edilir. k_i ($i = \overline{1 \dots 4}$) məchulları isə optimallaşdırma üsullarından biri ilə istənilən dəqiqliklə tapıla bilər.

Qurulmuş plandan $\overline{a_B}$, $\overline{a_C}$, $\overline{a_E}$ və $\overline{a_F}$ təcillərinin qiymətləri təyin edilir:

$$a_B = \mu_a(\pi b); \quad a_C = \mu_a(\pi c); \quad a_E = \mu_a(\pi e); \quad a_F = \mu_a(\pi f).$$

Ədəbiyyat

1. Кәңәрли А.М. Маşın və механізmlər nəзәриййәси. Вакı: Мүәллим, 2004.
2. Артоболевский И.И. Теория механизмов и машин. М.: Наука, 1986.
3. Левитский Н.И. Теория механизмов и машин. М.: Наука, 1990.
4. Фролов К.В. и др. Теория механизмов и механика машин. М.: Изд-во МГТУ им.Баумана, 2002.
5. Mustafayev V.S., Mustafayev R.P. IV sinif Assur qrupunun sürәtlәrinin тәyini / “Маşınqayıрмада интеллектуал texnologiyalar” beynәlxalq elmi-texniki konfransın materialları, Вакı, 2016.

Şəkil 1.

UOT 07.35.33

Sifon vasitəsilə suyun hündürlükdən aşırılması

*tex.f.d., dos. Aşurova Ülkər İzzət qızı
Ədilov Əbülfət Həsən oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XX yüzillikdə yer kürəsi əhalisi 3 dəfə, istifadə üçün götürülən su həcmi 7 dəfə artmışdır. Hazırda yer kürəsinin hər on nəfərindən biri su qıtlığı şəraitində yaşayır. 2025-ci ilədək bu təhlükə daha da artaraq dünya əhalisinin 2/3 hissəsini əhatə edəcəyi ehtimal olunur.

Məlumdur ki, yer kürəsində 16 mld. kub metrədən çox su vardır. Bu da planetin kütləsinin 25%-ni təşkil edir. Qeyd olunan su miqdarının 13 mld. kub metri yer qatının dərinliyində, 1,55 mld. kub metri yerin dağ süxurlarının və minerallarının tərkibində yerləşir ki, bunların da istifadəsi

hələlik mümkün deyildir. Yer kürəsinin su həcmnin təqribən 1,67%-i (267 milyon kub metri) istifadəyə yararlı şirin suların payına düşür.

Yer kürəsində şirin su ehtiyatları aşağıdakı cədvələ uyğun paylanmışdır:

Yer kürəsinin şirin su ehtiyatları	Həcmi, min kub metr	Ümumi həcmdən %-lə
Buzlaqlarda	24000	85
Yerin 1 km-lik üst qatında	4000	14
Göllərdə və su anbarlarında	155,0	0,6
Torpaqda nəmlik formasında	83,0	0,3
Atmosferdə rütubət formasında	14,0	0,05
Çaylarda	1,2	0,04
Ümumi həcm	28253,2	100

İnsanların həyatı, məişəti və xalq təsərrüfatı üçün ən yararlı sular şirin sularlardır ki, su ehtiyatları dedikdə əsasən bu sular nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi istifadəsi mümkün olan şirin sular ümumi su ehtiyatının cüzi bir hissəsini təşkil edir. Buna görə də həmin sulardan səmərəli istifadə edilməsi və qorunub saxlanması günümüzün əsas məsələlərindən biri olmalıdır. Həyatın bütün sahələrində sudan geniş istifadə olunduğuna görə cəmiyyəti susuz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Onu da qeyd edək ki, respublikamızda su ehtiyatı ümumi tələbatın 28%-ni təşkil edir. Müqayisə üçün deyək ki, bu ehtiyat Gürcüstanda 85%, Ermənistanda 82% miqdarındadır. İllik su balansımızın 40%-i Gürcüstanın (Kür çayı vasitəsi ilə), 28%-i Ermənistanın (Araz çayı vasitəsi ilə) hesabına təmin edilir. Qalan 4% Samur çayının payına düşür.

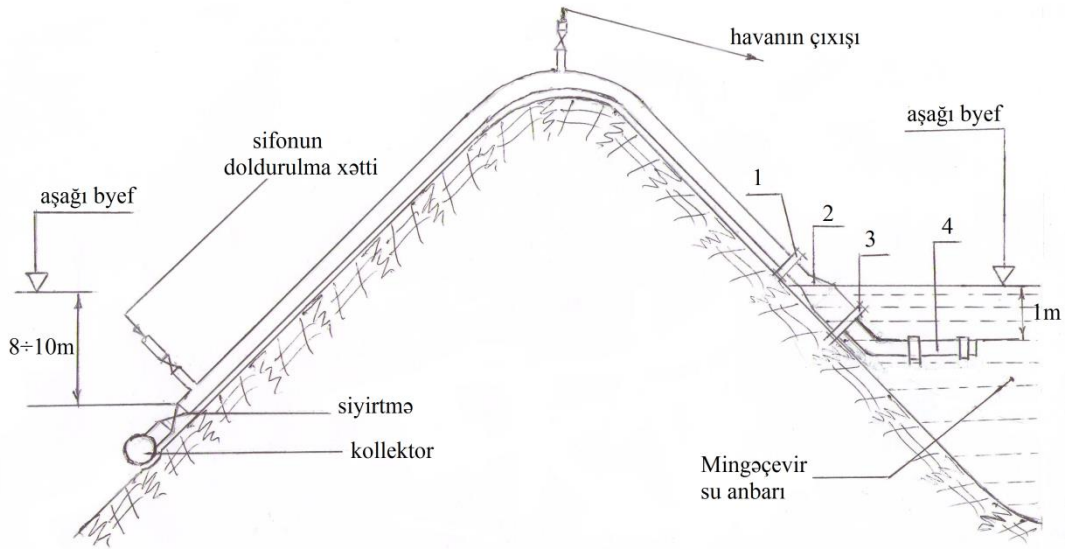
Hələ eramızdan 5 min il əvvəl sudan istifadə məqsədi ilə kanalların çəkilməsi, suvarma sistemləri və suyun müəyyən hündürlüklərə qaldırılması yolları insanlara məlum idi. Şumerlərin paytaxtı olmuş Ur şəhərinin qalıqlarının (Baykal gölü ətrafında, 5000 il əvvələ aid tarix) araşdırıcıları, o dövr üçün dünyanın paytaxtı sayılan bu şəhərin, yüksək səviyyəli su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin qalıqlarını aşkar etmişlər. Bu isə, insanların hidravlika elmi haqqında bilgilərinin qədimliyindən xəbər verir. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim Yunanıstanda, Çində, Misirdə və s. hidravlikanın elementar qaydalarından istifadə edilməklə bir çox qurğular yaradılmışdır.

Müasir dövrümüzdə də su mənbələrinin suyundan istifadə edilməsi üçün müxtəlif qurğular düşünülərək xalq təsərrüfatına tətbiq edilməkdədir. Sudan istifadəni yaxşılaşdırmaq məqsədilə nəzərdə tutulan belə tikililərə hidromexaniki qurğular deyilir. Bu kimi qurğulara kanallar, bəndlər, suaşırıqlar, axın yönəldiciləri, göllər, sifonlar və s. aiddir. Hər hansı hidromexaniki qurğu layihə edilməmişdən öncə qurğunun yeri axtarılmalı, seçilməli, tədqiq olunmalı və hesabı verilməlidir. Layihənin quraşdırılması və istismar da əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır.

Xalq təsərrüfatında, eləcə də gündəlik həyatımızda çox təsadüf etdiyimiz hidromexaniki qurğulardan biri də sifonlardır. Sifonlar axını avtomatik hərəkət etdirən borulu sutullayıcılar tipinə aiddir. Bu qurğular adətən düzbucaqlı en kəsikli olmaqla dəmir-betondan, yaxud, dairəvi en kəsikli olmaqla metaldan (əyilmiş borudan) düzəldilir.

Mingəçevir şəhərinin Mingəçevir su anbarına nəzərən mövqeyinə görə, sifondan istifadə etməklə böyük miqdarda elektrik enerjisinə qənaət edilməsi mümkündür. Məlumdur ki, Mingəçevir su anbarının səviyyəsi şəhərin səviyyəsindən 40 metr yuxarıda yerləşir. Bu səviyyə fərqi imkan verir ki, heç olmasa, suvarma sisteminin (bağlar və yaşıllaşdırma sahələri üzrə) su tələbatı sifon vasitəsilə, elektrik enerjisi sərfinə yol verilmədən, təmin edilsin. Bunun üçün həmin sxem içməli su təchizatı sistemindən ayrılaraq, ayrıca su şəbəkəsi yaradılmalı, sonra isə bu sistem sifondan istifadə etməklə su ilə təchiz olunmalıdır. Yəni, adi bir hidravlik sifonun quraşdırılması kifayətdir ki, elektrik enerjisi məsrəfi olmadan suvarma sistemi daimi su ilə təchiz olunsun. Bunun həyata keçirilməsi üçün, suvarma sisteminə tələb olunan suyun miqdarı müəyyən olunur və həmin məhsuldarlığı verə biləcək borunun diametri hesabla tapılır. Sonra borunun çəkilişi üçün iqtisadi cəhətdən əlverişli və etibarlı yer seçilir. Sifonun qurtaracaq hissəsinin yeri və səviyyəsi müəyyən olunur. Bu səviyyəni aşağı byef səviyyəsindən 5 metr aşağı götürmək kifayətdir və orada bağlayıcı

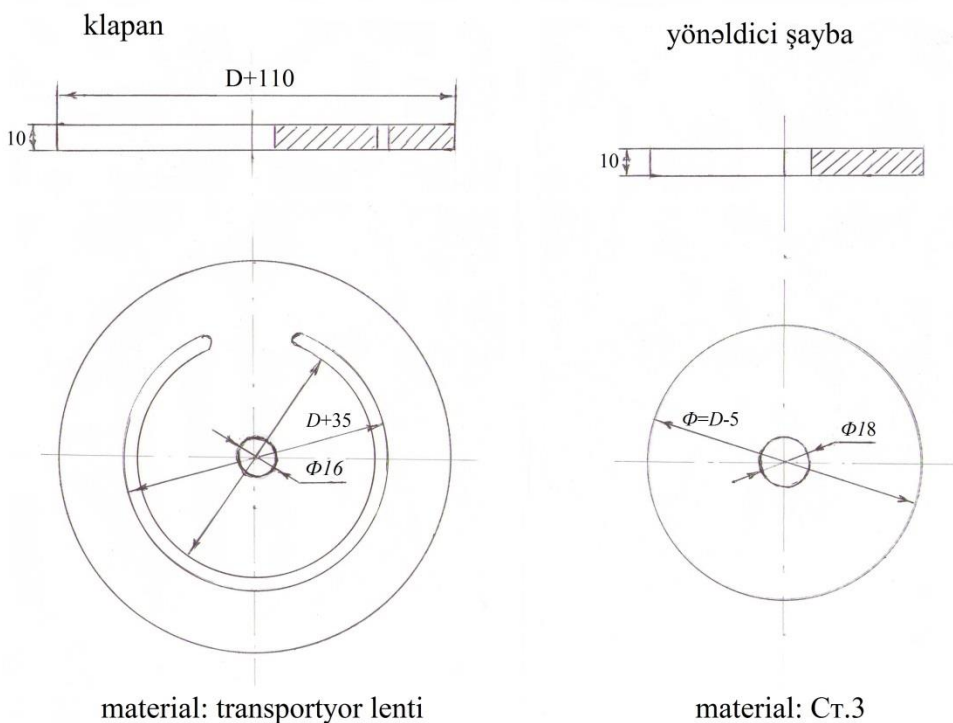
siyirtmə quraşdırılmalıdır. Su siyirtmədən sonra bölüşdürücü kollektora daxil olaraq paylanılır. Alınan səviyyə şəhər səviyyəsinə nəzərən, azı 30 metr hündürlük, yaxud 3,0 atm. təzyiqlik deməkdir. Aşağıdakı sxemə baxaq:

Şəkil 1. 1 - flyans birləşməsi, 2- yuxarı diametrə keçid, 3 - klapanı yerləşdirmək üçün xüsusi birləşmə, 4- suyu qəbul edən quruluş

Göstərilən halda sifonun ön hissəsi aşağı byef səviyyəsindən 1,0 metr aşağıda, arxa hissəsi isə 8-10 metr aşağıda (sxem üzrə hidravlik itkilərin 0,5atm. səviyyəsində götürülməsi hesabı ilə) yerləşməlidir. Sifonun giriş hissəsində flyans birləşməsi (1), yuxarı diametrə keçid (2), klapan üçün xüsusi birləşmə (3) və suyu qəbul edən quruluş (4) quraşdırılmalıdır.

Seçilmiş D - diametrinə uyğun (1) flyansının su səviyyəsindən yuxarıda yerləşdirilməsi, mümkün təmir işlərinin asanlaşdırılması məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur. Keçid diametrinin ($D+50\text{mm}$) götürülməsi klapanın yerləşdirilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, hidravlik itkini azaltmaq və etibarlılığı artırmaq məqsədi ilə xüsusi hazırlanmış yüngül klapan istifadə edilməsi məsləhət bilinir.

Şəkil 2.

Suyu qəbul edən quruluş (4) üzərində $d=30\text{mm}$ diametrlı dəlikləri olan borudan ibarətdir. Burada, n - sayda d - diametrlı dəliyin ümumi sahəsi D - diametrlı borunun en kəsik sahəsinin 3-4 misli qədər olmalıdır və üzəri 2-3mm ölçülü torla örtülməlidir. Klapanın yerləşdirildiyi birləşmədə flyansın biri $D+50\text{mm}$ diametrinə uyğun olmalı, digəri isə ondan yalnız daxili diametri D olmaqla fərqli hazırlanmalıdır.

Sifonun digər ucunda (çıxışında) uyğun bağlayıcı siyirtmə qoyulur və xətt paylaşdırıcı kollektora birləşdirilir. Sifonu doldurmaq üçün $\Phi 89$ və havanın çıxarılması üçün (ən yüksək nöqtədə) $\Phi 32$ diametrdə borular nəzərdə tutulmalıdır. Doldurucu boru stasionar su xəttinə yaxın yerdə quraşdırıla bilər. Yaxud, sifonun doldurulması aşağı byefdən 10 metr aşağıda yerləşdirilmiş 50 m^3 həcmində çən və nasos vasitəsilə də həyata keçirilə bilər.

Bütün işlər başa çatdırıldıqdan sonra, havalıq açıq qoyulmaqla sifon su ilə doldurulur və havalığın ventili bağlanır. Sonra isə sifonun qurtaracağına qoyulmuş siyirtmənin açılması ilə sifon işə qoşulur.

Sifonun etibarlı işləməsi üçün vacib şərt onun hermetikliyidir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova T. Hidravlika. Bakı: Maarif, 1982
2. Məmmədov K.M., Musayev Z.S., Mahmudov T.M. Hidravlik qurğular. Bakı: "Təhsil" NPM, 2006
3. Əfəndiyev Z., Hacıyev H. Hidrotexniki tikintilər. Bakı, 1982
4. Bəşirov F.B., Musayev Ə.M. Hidravlika. I hissə. Bakı, 2004

UOTK 69.15.21

Ətraf mühitin mühafizəsində layihələndirmənin və ekoloji ekspertizanın əhəmiyyəti

*f.r.f.d., dos. Yusibova Təranə Firqət qızı
Abdullayev Qərib Budaq oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Üzərində yaşadığımız Yer planetində və bütövlükdə canlı aləmin mövcud olduğu biosfer təbəqəsində, antropogen fəaliyyət nəticəsində qlobal ekoloji problemlərin yaranması baş vermişdir. XVIII əsrdən başlayaraq müxtəlif sənaye sahələrinin, nəqliyyatın, energetikanın, metallurgiyanın inkişafı sayəsində cəmiyyətin təbiətə amansız müdaxiləsi, faydalı qazıntıların, təbii sərvətlərin kəskin şəkildə mənimlənməsi nəticəsində sanki yerin qabığı soyulmuşdur. Hal-hazırda həmin hal davam edərək təbiətin təbii tarazlığını pozur. XX əsrin II yarısından etibarən insan-cəmiyyət-təbiət arasında maddələr mübadiləsinin çoxalması, ətraf mühiti həddindən artıq çirklənməyə məruz qoymuşdur. Bu da urbanizasiya, sənayeləşmə, aqrar sahənin intensivləşdirilməsi, nəqliyyatın sürətlə artması, ərzaq çatışmamazlığı, qlobal istiləşmə, ozon qatının deşilməsi kimi problemlər yaradır. Bəzi fauna və flora növlərinin məhv olması, insanlar arasında yoluxucu xəstəliklərin, ürək-damar, əsəb gərginliyi, xərçəngin getdikcə artmasına səbəb olur. Aparılan hesablamalar göstərir ki, 1 ton yanacaqın yanmasına 5 ton hava (5000 m^3) tələb olunur. Havadan kimya, metallurgiya və digər sənaye sahələrində də geniş istifadə edilməsini nəzərə alsaq, hər il yer atmosferindən 100 milyard m^3 hava götürülür. Yanacağın yaradılmasından isə atmosfərə ildə 20 milyard tondan çox karbon oksidləri (CO , CO_2) 700 mln ton qaz-buxar birləşmələri, 150 mln kükürd oksidi, 500 mln ton bərk hissəciklər (kül, toz, tüstü) və s. atılır [2].

Hazırda əsas vəzifə ətraf təbii mühiti mühafizə etmək üçün istehsal sahələrini, qurğuları, tikililəri və başqa tullantı mənbəli obyektləri yerləşdirmək üçün layihələndirmədən və ona hazırlıq mərhələsindən, Dövlət ekoloji ekspertizasından keçirilməsi müddətinə kimi ərazidə müşahidələrin aparılmasından, informasiyaların toplanmasından ibarətdir. Layihələndirmə tapşırığında texniki

sənəd kimi – layihələndirmənin məqsədi, həcmi, mühüm məsələlərinin həlli göstərilməlidir. Hüquqi sənəd kimi tapşırıq sifarişçi, baş layihələndirici və layihələri yerinə yetirən təşkilat arasında qarşılıqlı məsuliyyət müəyyən edilir.

Maliyyə sənədi kimi tapşırıq layihəsinin dəyərini, maliyyə işlərinin yerinə yetirilməsini şərtləndirir. Texniki tapşırıq hər üç təşkilatın nümayəndəsi tərəfindən qol çəkildikdən, yumru möhürlə təsdiqləndikdən sonra qüvvəyə minir [4]. Ətraf mühit üzrə müşahidələr əsasən ölkəmizdə 13 istiqamətdə aparılır.

- atmosferin hidrometroloji şəraitinin müşahidəsi və fon çirklənməsinin öyrənilməsi;
- torpaq çirklənməsinin müşahidə edilməsi və fon çirklənməsinin öyrənilməsi;
- xəzər dənizinin çirklənməsinin müşahidə edilməsi və fon çirklənməsinin öyrənilməsi;
- bitki örtüyünün və heyvanat aləminin azalmasını müşahidə etmək və təbii təkrar istehsalını (bərpaını) müəyyən etmək;

- ətraf mühitin radioaktivliyinin müşahidəsi və radioaktiv fonun müəyyən edilməsi və s.

L.P.Geragimov monitorinqi 3 pilləyə ayırır:

1-ci pillə ətraf mühitin insana olan təsiri-sanitar-gigiyenik normalara əsaslanır.

2-ci pillə - əsas nəzarət obyektini təbii ərazi kompleksləridir (TƏK).

3-cü pillə ətraf mühitin qlobal parametrlərini müşahidə edilir və biosferin stansiyalarını təşkil edir. Həmin stansiyalar biosfer qoruqları adlanmaqla, antropogen zonalar sayılır [1].

Layihələndirmədə ekstremal hadisələri müəyyən edən monitorinq də əsas yer tutur – fırtına, meşə yanğınları, epidemiyaların yayılması və s. Geosistemlərin obyektlərini xarakterizə etmək üçün aşağıdakı eko göstəricilərdən istifadə edilir:

1. Təbii komponentlərin xarakteristikası (relyef, iqlim, su, heyvanat aləmi, bitki, torpaq örtüyü) və landşaft bütövlükdə.
2. Müxtəlif səviyyələrdə əmələ gələn geosistemlərin antropogen dəyişməsi.
3. Təbii mühiti çirkləndirən maddələri miqdarı.
4. Subyektlərin vəziyyəti: insan, bitki, heyvan, təbii mühit və s.

Cədvəl 1.

Monitorinq pillələri	Monitorinq obyektləri	Monitorinq göstəricilərinin xarakteristikası
Bioekoloji (sanitar gigiyenik)	Havanın yerüstü layı	Faktiki maddələrin BBT-ləri
	Yerüstü və yeraltı, su, sənaye və məişət tullantıları və müxtəlif axıntılar	Fiziki və bioloji (səs allergenlər və s.) qıcıqlandırıcılar
	Radioaktiv şüalanma	Radioşüalanmanın buraxılma dərəcəsi
	Heyvanların və bitkilərin yox olan növləri	Növlərin populyasiya vəziyyəti
	Təbii ekosistemlər	Onların strukturu və pozulması
Geosistem (təbii-təsərrüfat)	Aqroekosistemlər	Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı
	Meşə ekosistemləri	Becərmənin məhsuldarlığı
Biosfer (qlobal)	Atmosfer	Radiasiyanın balansını, tərkibi və tozlanması
	Hidrosfer	Çayların su hovuzlarının çirklənməsi, kontinentlərdə dövranı
	Bitki və torpaq örtüyü Heyvanlar aləmi	Torpağın qlobal xüsusiyyəti, heyvan və bitki örtüyü, CO ₂ və O ₂ balans və qlobal dövranı

Təbii mühitin monitorinqi nəticəsində toplanan informasiyalar çoxsaylı təyinatla malik olur [3]. İlk informasiya ictimai informasiya sisteminə, müəssisələrin idarəedici orqanlarına çatdırılır. Burada coğrafi informasiya sistemindən (CİS) geniş istifadə olunur.

Ekoloji ekspertiza – ətraf mühitə, təbii resurslara, insan həyatına mənfi təsirin qiymətləndirilməsidir. Hazırda atmosfer havası üzrə tozlanmanın təyini üçün Bakıda 8, Gəncədə 5, Sumqayıtda 3, Mingəçevirdə 4, Naxçıvanda 2, Şirvanda 2, Şəkiddə 1, Lənkəranda 1 müşahidə məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Yəni suların fon tərkibi və çirklənməsi üzrə 44 müşahidə məntəqəsi vardır. Onlardan 30-u çaylarda, 9-u göllərdə, 4-ü sularlarda, 1-i isə limanda yerləşdirilib. Müşahidələr hər ay 30 göstərici üzrə aparılır və vahid mərkəzdə toplanaraq təhlil edilir. Fəaliyyət növündən və təbii mühitə asılı olmayaraq bütün layihələrin həyata keçirilməsi yalnız Dövlət ekoloji ekspertizasının müsbət rəyi alındıqdan sonra maliyyələşdirilir. Layihənin sifarişçisinin və hazırlayanın vəzifələri müəyyən edilir. Layihədən sonrakı təhlilin məqsəd və vəzifələri aşkarlanır, ekoloji vəziyyətin strukturunun və metodlarının təkmilləşdirilməsi bildirilir.

- təsir amillərini müəyyənləşdirməyin əsas istiqamətlərini aşkara çıxarmaq üsulunu təkmilləşdirmək,

- monitorinq sisteminin təkmilləşdirilməsi,

- ekoloji ekspertiza üsulunun təkmilləşdirilməsi və s. nəzərdə tutulur. Hər 3-5 ildən bir yenidən həmin layihə ekoloji ekspertizadan keçirilir, qarşıya çıxan mənfi hallar aradan qaldırılır, daxili və xarici informasiyalardan istifadə olunur [4]. Layihələndirmə zamanı təbiət prosesləri fonunda mühitin dəyişməsi, vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, proqnozunun, informasiyanın öyrənilməsi ekoloji monitorinq sisteminin idarəetmə zamanı birbaşa əlaqəsini və əks əlaqəsini üzə çıxarır. Beləliklə, mövcud vəziyyət qiymətləndirilir, mühitin keyfiyyətinin tənzimlənməsi yolları göstərilir:

- tullantıların mənbələri və təsnifatı,

- tullantıların yaranma intensivliyinin azaldılması,

- tullantıların həcmi və xarakteristikası,

- mənbəyin müvəqqəti iş rejimi,

- tullantıları atmosfərə atan tək qurğular,

- texnoloji prosesdə tullantıları atmosfərə birləşmiş atan qrup qurğular,

- ümumi metroloji şərait,

- yerin təbii xüsusiyyətləri,

- süni tikililər,

- tullantıların səpələnməsi öyrənilir və ekoloji pasportda əks olunur [2].

Ekoloji ekspertizanın əsas məsələləri təsərrüfat obyektlərinin layihələndirilməsində təbiəti mühafizə qanunlarının texniki sistemlərinin tənzimlənməsinə hərtərəfli nəzarət, təbii ekosistemlərin bərpa edilməsi baxımından qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Ərazi baxımında miqyasına görə ekspertiza Dövlətlərarası, Respublika, Regional və Lokal növlərə bölünür. Aşağıdakı tipləri vardır:

1. Dövlət ekoloji ekspertizası

2. Regional Eko ekspertiza (idarə, müəssisə)

3. İctimai Eko ekspertiza

4. Elmi Eko ekspertiza

5. Texniki ekspertiza

Ekoloji ekspertiza əsasən aşağıdakı halların öyrənilməsi və analizi üzərində qurulur.

- Layihənin son məqsədi və onun rayon, regional səviyyədə təsirinə müəyyən edilməsi

- Layihənin həmin sahə üçün əhəmiyyətini əsaslandırmaq

- Texniki, torpaq və digər vasitələrin imkanları əsasında texniki-iqtisadi hesabatın təhlili

- Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə layihələrin növlərinin etibarlılıq dərəcəsini yoxlamaq

- Ətraf mühitdə olan mənfi təsirlərin azaldılması yollarını analiz etmək

- Alternativ layihənin mövcudluğunu və onun tətbiqinin mümkünlüyünü öyrənmək

- Texniki imkanlarla ətraf mühitə vurulan zərər arasında olan optimal çıxış yolunu müəyyən etmək və s. [3]. Müasir dövrün ekoloji problemlərindən biri atmosfer havasının çirklənməyə məruz

qalmasıdır. Təxmini hesablamalara görə hər il atmosfərə yüz milyon tondan çox kükürd oksidləri, azot, istehsal halogenləri və digər birləşmələr daxil olur. Bu da ekoloji mühitə ciddi ziyan vurur.

Atmosfer havasında tozlanmanın dərəcəsini korrelyasiya üsulu ilə öyrənmək daha əlverişli sayılır. Layihələndirmədə ekoloji ekspertizanın təşkilində, proqnozlaşdırmada böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlk dəfə Həştərxan Qaz Kompleksində (HQK) qazma, qazçıxarma və qaz kompleksi birliyində tullantıların illər üzrə (1987-1994) BBQH-nin (buraxılabilən qatılıq həddi) insan orqanizminə təsirini korrelyasiya analizi vasitəsilə hesablamışlar:

$$X(J_n)_n = 1,43 + 0,57 \cdot X_n(J_n)_n; \quad -1 < \Gamma_n < +1,$$

burada $X(J_n)_n$ hər ay üçün korrelyasiya tənliyidir. $X(J_n)_n$ buraxılabilən qatılıq həddidir. Γ_n korrelyasiya əmsəlidir. Beləliklə, atmosfer havasında sanitar-gigiyenik vəziyyətin kifayət qədər öyrənilməsi cüzi konsentranların havada iştirakı insanların sağlamlığına təsirini müəyyən edən, ekoloji ekspertizada atmosfer havasının tozlanması dərəcəsini öyrənmək, analiz etmək üçün ən əlverişli üsuldür [3].

Layihələndirmə müddətində mütləq Dövlət ekoloji ekspertizasından keçirilməsi tələb olunan əsas obyektlər aşağıdakılardır:

1) neft emalı və sutkada kömürdən 500 tondan artıq çıxılmış qaz istehsalı gücünə malik müəssisələr;

2) atom elektrik stansiyaları, istilik elektrik stansiyaları, su elektrik stansiyaları;

3) radioaktiv maddələrin tullantılarının yığılması və saxlanması yerləri və qurğuları;

4) avtomagistrallar, uzaq təyinatlı dəmir yolları, uçuş-enmə zolağı 2100 m olan hava limanları;

5) toksinləri təhlükəli olan tullantıları təkrar emal edən, yandıran zavodlar və digər kateqoriyalı istehsal obyektləri ekoloji ekspertizadan keçib müsbət rəy alındıqdan sonra fəaliyyət göstərməli olurlar. Əks halda bəzələrində hüquqi qanunlara əsasən cərimə, iqtisadi sanksiya, yaxud fəaliyyətlərinin dayandırılması kimi tədbirlər görülür, iddialar qaldırılır, yaxud fəaliyyət növü tam qadağan edilir [1].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında əsasnamə Bakı: 1996, s. 18-20.

2. Məmmədov Ə.Ə. Qaztəmizləyici qurğuların layihələndirilməsi Bakı: 2008, s.6-40.

3. Sultanov R., Sadıxova N., Ataşova Ü. Ümumi ekologiya, Bakı: 2010, s.234-241.

4. Mustafayev Z.S., Zərbəliyev N.S., Məmmədova V.V., Abdullayeva K.Q. Ekoloji ekspertiza və layihələndirmənin əsasları. Bakı: 2015, s.18-19.

UOT 621.311.22

Azərbaycanın sənaye-energetika potensialı

*tex.f.d., dos. İsmayilov Mahir Balaca oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Dünyada baş verən global dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçmir. İqtisadi gücü getdikcə artan ölkəmizdə ildən-ilə yeni, müasir sənaye müəssisələri, istehsal bazaları, yeni infrastrukturлар yaradılır. İqtisadiyyatı inkişaf edən ölkənin etibarlı və dayanıqlı energetik bazası olmalıdır. Azərbaycanda ölkənin daxili tələbatını ödəməyə qadیر, eyni zamanda qonşu ölkələrin enerji sistemləri ilə birgə fəaliyyətdə işləmək imkanına malik enerji sistemi yaradılmışdır. Belə ki, son 14 il ərzində ölkəmizdə 30 elektrik stansiyası tikilmişdir ki, bunların gücü 2500 MVt-a bərabərdir. Bu gün Azərbaycan elektrik enerjisi ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Rusiya, Gürcüstan və İran İslam Respublikası ilə elektrik xətlərimiz birləşdirilmişdir. Bu dayanıqlığı qorumaq üçün vacib olan

şərtlərdən biridir. Respublikanın qazlaşdırılması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. 2004-cü ildə ölkəmizdə qazlaşdırmanın səviyyəsi 51 faiz olduğu halda, hazırda respublika üzrə bu göstərici 93 faizə çatıb.

Bütün sənaye sahələrində, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda hər hansı istehsal prosesi ölkə əhalisinə göstərilən bütün xidmət növləri enerjinin daim artmaqda olan miqyası ilə əlaqədar olduğu üçün iqtisadiyyatın inkişafında enerjetikanın rolu çox böyükdür. Sənaye-ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etmiş sahələrindən biridir, əsasən yanacaq və enerjetika, kimya, maşınqayırma, metallurgiya, yeyinti, yüngül və ağır sənaye sahələrini özündə birləşdirir. Sənaye sektoru sürətlə böyüməkdədir. Sumqayıt Sənaye Parkında dünya standartlarına cavab verən məhsullar istehsal olunur. 2013-cü ildən fəaliyyətə başlayan “Azertexnolayn” MMC-də Türkiyə, Almaniya və Çin texnologiyası əsasında polad və polietilen borular, mexaniki və hidrotexniki avadanlıqlar istehsal edilir. Sənaye Parkının rezidentlərindən biri olan “STP” MMC müxtəlif istehsalat sahələri üçün ixtisaslaşmış zavodlar kompleksidir. “SOCAR Polymer” MMC-nin illik istehsal gücü 180 min ton polipropilen və 120 min ton yüksək sıxlıqlı polietilen təşkil edəcək. Bu, son 40 ildə üz növnə və miqyasına görə Azərbaycanın neft-kimya sənayesində həyata keçirilən ən böyük layihələrdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi” çərçivəsində ağır sənaye və maşınqayırma sektorunda həyata keçiriləcək prioritetlərin, yəni, 2020-ci ilədək nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olunması nəticəsində Azərbaycanda real ümumdaxili məhsulun 1 milyard 560 milyon manatadək artacağı, nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində 7700 yeni iş yerinin yaradılması proqnozlaşdırılır. Bunun əldə olunması üçün dövlətin özəl resursların hesabına 2,9 milyard manat investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulur. Bu layihədə əksini tapan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində sənaye sektorunun həcmi artacaqdır. Son 14 ildə sənayenin həcmi 2,6 dəfə, qeyri-neft ixracı isə 4,1 dəfə artmışdır. Təkcə bir ildə, 2014-ci ildə 30 sənaye müəssisəsi yaradılmışdır. Sumqayıt sənaye parkı, Balaxanı sənaye parkı, Neftçala sənaye məhəlləsi, Masallı sənaye məhəlləsi yaradılmışdır. Mingəçevir Sənaye Parkında, “Mingəçevir Tekstil” MMC-də artıq iki fabrik işə salınmış, növbəti yeddi fabrikin işə salınması üçün tikinti-quruculuq işləri sürətlə aparılır. 2018-ci ilin sonuna qədər bu müəssisələrin də işə düşməsi planlaşdırılıb.

2017-ci il üçün dünyanın 140 ölkəsi arasında keçirilmiş təhlilə görə Azərbaycan dünya miqyasında iqtisadi cəhətdən 35 ən rəqabətqabiliyyətli ölkə sırasındadır. 14 il bundan əvvəl valyuta ehtiyatlarımız 1,8 milyard dollar idi, hal-hazırda isə 42 milyard dollara bərabərdir. Bu böyük uğur və nailiyyətdir. Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev bildirib ki, “bizim əsas prioritetimiz qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Gələcəkdə qarşıda duran əsas məsələ qeyri-neft sektorunun inkişafına və ixracının artmasına nail olmaqdır. Bizim inkişaf perspektivimiz budur. Qeyri-neft sektorunun ixracı bizə böyük həcmdə valyuta gətirir. Bu hələ işimizin ilkin mərhələsidir. Aqroparklar, istixanalar, sənayeləşmə siyasətimiz bundan sonra daha da böyük nəticələr verəcəkdir”.

Son dövrdə ölkədə texniki sahəyə, sənayeyə yanaşma müsbət istiqamətdə dəyişib. Ölkəmizdə davamlı olaraq aparılan islahatların əsas məqsədi məhz qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Bu layihənin həyata keçirilməsi üçün 164 prioritet və 683 tədbir nəzərdə tutulub və xüsusi əhəmiyyətə malik böyük nəticələr verəcək islahatdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq innovasiya əsaslı sənayenin inkişafı istiqamətində ciddi addımlar atılıb, regional inkişafın təmin olunması baxımından sənaye parkları və məhəllələri yaradılıb və mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Dövlət başçısının mavafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020; gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası 2020-ci ilədək olan dövrdə innovativ inkişaf istiqamətlərini müəyyən edib. Innovativ sənayenin inkişafına diqqətin nəticəsi olaraq 2014-cü il “Sənaye ili” elan olunub və “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul edilib. Bu Dövlət proqramında innovasiyaların təşviqi əsas strateji hədəflərdən biridir.

İqtisadi islahatlara uyğun kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılmasını təmin etməlidir. Məqsəd Azərbaycan

iqisadiyyatının şaxələndirilməsi və rəqabətliyinin gücləndirilməsi, neftdən asılılığın aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun və keyfiyyətli ixrac məhsullarının artırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin və rifahının daha da yüksəldilməsidir. Qeyd edilən iqtisadi sahələr kənd təsərrüfatından tutmuş sənayeyə qədər bütün sferaları, həmçinin insan kapitalının inkişafı, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. Görüləcək hər bir işin nəticələri dəqiq meyarlarla ölçülməlidir. Bu həmin işlərin effektivliyinin və icraçıların məsuliyyətinin dəfələrlə artmasına stimül yaradar.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov M.B. Sənayenin inkişafında elektrik enerjisinin rolu. MPI, Respublika Elmi Konfransının materialları, Mingəçevir, 2014.
2. İsmayılov S.F., Azərbaycanın qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafında yeni mərhələ. Bakı, 2011.
3. Hacızadə E.M., Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı, 2000.

UOT 625.7/8

Nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz hərəkətində şəhər yollarının konstruksiyasına olan tələblər

*tex.f.d., dos. Məmmədov Mustafə Əliş oğlu
Güməyev Mirzə Həsən oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Hal-hazırda dünyada 900 milyon ədəddən çox nəqliyyat vasitəsi mövcuddur. BMT-nin məlumatına görə yollarda baş verən qəzalar nəticəsində hər il dünyada 400...500 mindən çox insan tələf olur və 15 milyondan çox insan isə xəsarət alır.

Yol-nəqliyyat qəzalarının baş verməsinə səbəb avtomobillərin saz vəsiyyətdə olmaması, sürücülərin təcrübəsizliyi, nəqliyyat vasitəsinin sərxoş vəziyyətdə idarə olunması, yol hərəkəti qaydalarına əməl edilməməsi və s. olur. Digər tərəfdən qəzaların baş verməsinin əsas səbəblərindən biri də yol şəraitinin vəziyyətinin pis olmasıdır ki, şəhər yollarında bu səbəbdən baş verən qəzaların faizi, ümumi qəzaların 30% -nə bərabərdir. Yol-nəqliyyat hadisələrinin 40%-ə yaxınının yol örtüyünün sürüşkən və örtüyün pis vəziyyətdə olmasıdır (çatlar, nahamarlıq və s.).

Avtomobil yollarının yüklənmə həddinə (Z) görə nizamlaşdırma vasitələri seçilməlidir və aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$Z = \frac{N}{P},$$

burada N – yolda hərəkətin faktiki intensivliyidir; P – yolun nəqliyyat vasitələrini buraxma qabiliyyətidir.

$Z < 0,2$ olduqda yolun oxu boyunca nişanlanması aparılmalı, qoruyucu yol çəpərləri, istiqamətləndirici qurğular və yol nişanları quraşdırılmalıdır; $Z = 0,2...0,5$ olduqda, yolun genişlənməsi aparılması, yol nişanları quraşdırılması, yolun hərəkət hissəsinin nişanlanması və hərəkət sürətini nizamlayan göstəricilərinin quraşdırılması işləri aparılmalıdır; $Z = 0,25...0,75$ həddində hərəkətin nizamlanması üçün svetofor (ışıqfor) quraşdırılmalıdır; $Z = 0,7...1$ olduqda əlavə zolaqdan başqa, yoldakı yoxuşa bütün uzunluq boyu nəqliyyat vasitəsinin aralıq intervallarını nizamlayan qurğular quraşdırılması tələb olunur. Eyni zamanda avtomatlaşdırılmış nizamlaşdırma sistemləri tətbiq edilməsi, sürəti göstərən işıqlandırma tablolarından istifadə edilməlidir.

Nəqliyyatın təhlükəsiz hərəkətinə yolun ayırıcı zolaqları da təsir edir. Təcrübələr göstərir ki, zolaq çəkilməmiş yollarda nəqliyyat vasitələrinin toqquşması hadisələri zolaqlar çəkilməmiş yollara nisbətən 2 dəfə çoxdur. Ayırıcı zolaqların eni minimum 3,0 m olmalıdır. Hərəkətin təhlükəsizliyi yolun üst örtüyünün keyfiyyətindən də çox asılıdır. Belə hallara asfaltbeton və sementbeton şəhər yollarında daha çox rast gəlinir.

Təhlükəsiz hərəkətə, yolun üst örtüyü ilə nəqliyyat vasitəsinin şinlərinin ilişmə əmsalı da təsir göstərir, yəni ilişmə əmsalı $\alpha_i = 0,45...0,60$ həddindən aşağı olduqda təhlükəli hərəkət yüksək olur. Şinlə yol örtüyünün ilişmə əmsalını yüksəltmək üçün bir çox metodlardan istifadə edilir. Son zamanlar ən geniş yayılmış metod kimi yolun üst qatının tökmə mineral emulsiya qatışıqları ilə emal edilməsidir.

Hərəkətin təhlükəsizliyinə təsir edən amillərdən biri yol örtüyünün səthinin hamarlığıdır. Hamarlığı ölçmək məqsədilə bir çox üsullardan istifadə edilir. Çox illik müşahidələr göstərir ki, bir çox hallarda yol hərəkəti hadisələrinə yolun kənarındakı yabanı şəkildə bitən kökü dərin olmayan kol-koslar da səbəb olur.

Yol hərəkətinin təhlükəsizliyinə ən çox təsir edən amillərdən biri də sürət həddinə əməl edilməməsidir. MDB-nin bir çox ölkələrində aparılmış müşahidələr göstərir ki, sürət həddini 110...120 km/saatdan, 80...90 km/saata salınması nəticəsində şəhərlərarası yollarda qəza hadisələri 21...26% azalmışdır.

Statistik məlumatlara görə nəqliyyat vasitələrinin gündüz vaxtı hərəkəti gecə vaxtına nəzərən 4...5 dəfə çox olsa da, baş verən yol qəzalarının sayı demək olar ki, eynidir. Yol qəzalarının axşam və gecə vaxtlarında baş verməsi əsasən yolun üst örtüyünün tələb olunan səviyyədə işıqlandırılmamasıdır. Yol örtüyünün işığı əksətdirmə qabiliyyətinə görə sementbeton örtüyü daha yaxşı göstəricilərə malikdir. Son zamanlar bu məqsədlə tam qara rəngli asfaltbeton örtüyündən istifadə edilir ki, hər iki qarışıqla örtülmüş yol səthinin hamarlığı artıqca işığı əksətdirmə prosesi zəifləyir və işıqlandırmaya sərf olunan enerjinin artmasına və eləcə də əlavə elektrik enerjisinin sərfinə səbəb olur. Daha effektiv üsulun tapılması üçün xeyli vaxt tələb olunur. Bu istiqamətdə Almaniya, İngiltərə və İsveçrədə təcrübi-sınaq işləri aparılmışdır. Sınaq zamanı yol örtüyünün üst səthinin hazırlanmasında xüsusi qarışıq olan ağ rəngli pigment və alüminium kürəciklərindən istifadə edilmişdir. Bu sınaq effektiv olmadığından sonralar alüminium kürəciklərdən istifadə olunmasından imtina edilmişdir. Eyni zamanda buna oxşar sınaqlar Danimarka, İtaliya kimi ölkələrdə də aparılmışdır. Aparılmış tədqiqatların nəticəsindən məlum olmuşdur ki, qoyulmuş yol örtüyü bir ildən artıq dözmür. Son zamanlar bu məqsədlə ən geniş istifadə edilən material kimi Danimarkanın “Karl Dreyer” firmasının işləyib hazırladığı və istehsal etdiyi “Sinopal” qarışıqlarıdır. Bu qarışıqları qumu, təbaşiri və dolamiti ilkin olaraq əridərək kristallaşdırmaqla alırlar. Bu qarışıqların tərkibində qum - 56%, təbaşir - 36%, dolamit - 8% olur.

Möhkəmliyinə görə qarışıq heç də daş tərkibli materiallardan geri qalmır. Bu materiallar asfaltbeton qarışıqları hazırlanıqda tərkibə qatılır. “Sinopal”ın bir tonunun hazırlanmasına sərf olunan vəsait qranit tərkibli yol örtüyü materiallarının hazırlanmasına sərf edilən vəsaitdən 2,5 dəfə bahadır. Ona görə də yolun üst örtüyünün işıqlı material olan “Sinopal”la aparılması adi çınqıl örtük materialının hazırlanmasından nəzərə çarpacaq dərəcədə bahadır.

Bəzi xarici ölkələrdə “Sinopal”dan istifadə etməklə yol örtüyünün maya dəyərini aşağı salmaq məqsədilə “Sinopal”a əlavə aktiv maddələr qarışdırılmaqla səthə hopdurma üsulundan istifadə edilir. Bu üsulun xidmət vaxtı qarışıqların tam “Sinopal”la hazırlanmış qarışıqların vaxtından 1,5...2 dəfə az olmuşdur.

1980-ci illərdə keçmiş SSRİ-də işıqlı yol örtüyünün yaradılması üçün bir çox sınaqlar aparılmış və sonda yol tikintisinin texnologiyalarını işləyib hazırlayan elmi-tədqiqat institutları tərəfindən süni daş materiallarından istifadə etməklə alınmış “Dorsil” qarışıqlarını təklif etmişlər. Dorsil qarışıqlarının tərkibinə şüşə və metallurgiya şlakı (kvars qumu, təbaşir, soba kalsiumu, natri-sulfat və gil) daxildir. Bu qarışıqların istehsalı böyük enerji tutumuna malik olduğundan, ancaq təcrübi-sınaq işlərində və az bir miqdarda Moskva şəhərinin daxili yollarında istifadə edilmişdir.

Aparılmış təcrübələr və müşahidələr göstərir ki, günün qaralıq vaxtlarında yolun hərəkət hissəsində “Sinopal” qarışıqından istifadə edilmiş yol örtüyünün işığı əksətdirmə əmsalı adi qranit qarışıqı ilə örtülmüş yolun əksətdirmə əmsalından 3 dəfə yüksəkdir.

Son illərdə ölkəmizdə yol qəzalarının azaldılması istiqamətində bir çox mühüm işlər görülmüşdür: yol örtüyünün üst qatının hamarlılığını və işığı əksətdirmə əmsalının yüksəldilməsi üçün yeni texnologiyaların tətbiqi, yolun hərəkət hissəsinin nişanlanması, hərəkət hissəsinin mühafizəsi, ən müasir svetofordan istifadə, şəhər və magistral yollarda təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün yeraltı və yerüstü keçidlərin tikilməsi, sürət həddinin avtomatik nizamlanması qurğularının quraşdırılması, yolun mühafizə zonasının ətrafının təmiz saxlanması və s. Görülmüş işlər göstərir ki, yol qəzalarının sayı ilbəil azalmaqdadır.

Nəticə. Şəhər yollarının salınması sahəsində aparılan tədqiqat işləri və praktiki təcrübələr göstərir ki, yol qəzalarının baş verməsinə təsir edən əsas amillərdən biri də yolların tikintisində yolun konstruksiyasına olan tələblərə ciddi əməl olunmasıdır. Göründüyü kimi, yol örtüyünün hazırlanmasında “Sinopal” qarışıqından istifadə edilməsi yolların konstruksiyalarını daha da təkmilləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 07 fevral 16 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş “Avtomobil yollarının layihələndirilməsi, tikinti, yenidən qurulması və təmiri qaydaları”.
2. Автомобильные дороги: СН и П. 2.05.02-85. М., 2013, 103 с.
3. Садило М.В., Садило Р.М. Автомобильные дороги: строительство и эксплуатация. Ростов-на Дону: изд-во Феникс, 2011, 367 с.
4. Справочная энциклопедия дорожника. Том I Строительство и реконструкция автомобильных дорог. Под редакцией А.П.Васильева. М., 2005, 654 с.

УДК 621.313.2-8

Функциональные особенности стартер-генератора

д.ф.т., доц. Мусаев Забулла Нусреддин оглы

д.ф.т., доц. Алиев Этираам Сефтан оглы

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

На борту автономных объектов обычно устанавливается один силовой элемент – двигатель внутреннего сгорания (ДВС), который запускается стартером, получающий энергию от аккумуляторной батареи. Для обеспечения бортовую сеть электроэнергией предусматривается установка второй электрической машины – высокочастотного генератора переменного тока. Эти электрические машины по своей конструкции и всеми технико-экономическими показателями стоят на современном уровне и отлично выполняют свои функции. Однако выполненные функции двумя машинами по режиму сильно отличается друг от друга. Переход к одномашинной системе требует некоторые изменения по параметрам электрической машины и всей компоновки. Одним из параметров, создающий условие для сближения нормального рабочего состояния двух режимов являлась частота вращения стартера. Вводом между стартер-генератором и коленчатым валом ДВС пускопереключающего устройства решает данный вопрос. Ввод в объект нового конструктивного решения дает большую экономию цветных металлов, изоляции и свободное пространство в отсеке ДВС.

Целью данной работы являются: анализ конструктивных особенностей всего комплекса в целом и отдельных элементов, разработка функциональных особенностей и оценка вопросов экономического положения.

Объектом для этой цели использована электрическая машина постоянного тока и механически связана с коленчатым валом ДВС с помощью редуктора – пускопереключающего устройства и ременной передачи (рис. 1) [1, 2].

В режиме стартера машина постоянного тока работает как двигатель постоянного тока с полной конструкцией, а в режиме генератора она функционирует как генератор переменного тока, с частотой широкого диапазона (40–250 Гц) освобождаясь от щеточно-коллекторного узла.

Для получения наименьшего удельного веса машины частота вращения ($n_{дпт}$) (рис.1, а) принимается повышенной по сравнению с современными стартерами. При этом должны быть сохранены стабильность как в электрическом и механическом отношениях, так и надежности в режиме генератора во всем диапазоне частот ($n_{мин.г} \div n_{маx.г}$, где $n_{мин}$ соответствует частоте вращения холостого хода коленчатого вала ДВС). Совмещение функций двух режимов в одной электрической машине осуществляется с помощью смещения щеточной системы в дну или другую сторону. В течении времени покоя ДВС и генераторного режима щеточная система двигателя постоянного тока находится на стойке, предусмотренной на конечной части коллектора; разница в уровнях коллектора и стойки не превышает 2-3 мм [2]. Смещение щеточной системы жестко связано с раствором и провалом контактной системы пускового реле (рис.2).

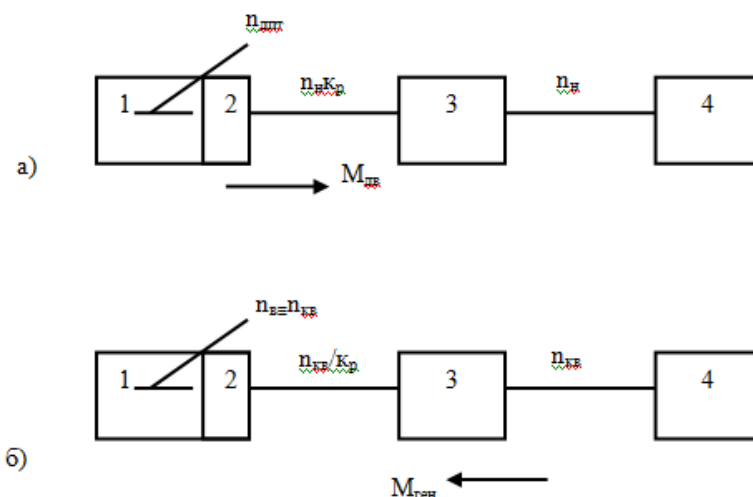

Рис. 1. Схема связи основных элементов стартер – генераторного комплекса

1 – машина постоянного тока; 2 – пускопереключающее устройство; 3 – ременная передача; 4 – ДВС; $n_{дпт}$ – частота вращения двигателя постоянного тока; $n_{н}$ – пусковая частота вращения ДВС; k_p – коэффициент передачи ремня; $n_{г}$ – частота вращения высокочастотного генератора; $n_{кв}$ – частота вращения коленчатого вала; $M_{дв}$, $M_{ген}$ – моменты передаваемые в стартерном и генераторном режимах соответственно.

При нахождении щеток на стойке напряжение аккумуляторной батареи снято с обмотки якоря. Щеточная система под действием пружин (на снимке не показаны) всегда находится на стойке. Электрическая схема бортовой системы функционирует как нормальная надежная сеть [3].

В генераторном режиме якорные обмотки освобождаются от напряжения аккумуляторной батареи (может быть остается связь с помощью какого либо электрического элемента и эта зависит от проекта).

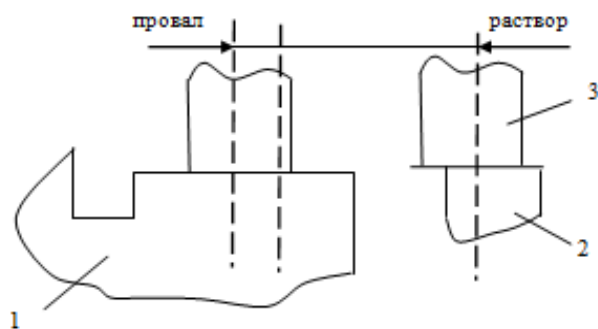

Рис. 2. Положение щеток в разных режимах
1 – коллектор; 2 – стойка; 3 – щетка.

Сразу после освобождения от стартерного режима напряжение между щетками будет отличаться от напряжения аккумуляторной батареи, так как в зависимости при стартерном режиме два источника могут не иметь электрическую связь. Несмотря на это, быстрое вмешательство регулятора напряжения переходный процесс, созданный малым временем, не соответствия не может создавать каких либо проблем при соединении двух электрических машин.

При проектировании конкретного объекта должно быть выяснено согласование постоянного времени регулятора напряжения с параметрами переходного процесса.

Литература

1. Мусаев З.Н. Стартер-генератор для двигателей внутреннего сгорания. Патент Азербайджанской Республики – I 2007 0226, класс F 02 №11/04;
2. Мусаев З.Н. Приводное устройство для стартер-генератора. Патент Азербайджанской Республики – I 2008 0129, класс F 02 №11/04;
3. Мусаев З.Н. Приводное устройство для стартер-генератора. Патент Азербайджанской Республики – I 2008 0130, класс F 02 №11/04;
4. Musaev Z.N., Khanakmedova S.A. Ecological and efficiency of application the starter-generating complex. Журнал Экоэнергетика №2, Баку, 2008.

УДК63/553:3/82/04

Влияние горно-рудных залежей северо-восточной части Малого Кавказа на экологическое состояние окружающей среды

*д.ф.т., доц. Давудов Намик Камал оглы
 д.ф.а. Вердиева Фариды Бахрам кызы
 Азербайджанский технологический университет*

Дашкесанский район является важнейшим стратегическим рудным районом в пределах Азербайджана. В нем расположены крупные месторождения рудных и нерудных полезных ископаемых. Все это оказывает большое влияние на экологию почв [1, 2].

Дашкесанское месторождение железных руд было известно населению Азербайджана еще в древние и средние века. Уже в железном веке в Азербайджане изготавливали из железа различные изделия – украшения, оружие, предметы быта и др., которые были обнаружены при археологических раскопках. Средневековый историк Хамдулла Казвини (XIII в.) в своих

записях наряду с нефтью, медью и другими полезными ископаемыми Азербайджана приводит сведения о добыче железа близ Гянджи. Дашкесанский горнорудный район с промышленными железорудными и другими месторождениями является наиболее крупным на Кавказе и имеет важное стратегическое и экономическое значение. На базе руд дашкесанских железорудных месторождений работает горнорудное предприятие “Дашкесан Фелизсафлашдырма” АОА (бывший “Азербайджанский горно-обогатительный комбинат”). Кроме этого, в районе эксплуатируется Загликское алунитовое месторождение, Дашкесанское и Амирварское месторождение белого мрамора [3,4].

Наряду с вышеуказанными в Дашкесане разведаны запасы Хошбулагского месторождения флюсовых известняков, Южно-Дашкесанского месторождения кобальта, Сеидкендского месторождения пиррофиллитов и Човдарского месторождения жильного типа баритов и каолинитов. В районе еще имеются месторождения абразивов, полиметаллов, строительных материалов и других полезных ископаемых. К горнорудному району тяготеют сульфидные проявления Кошкардага, вторичные кварциты Кошгарчая – сырье для изготовления динасового кирпича. Вот на такой разнообразии минералов формируются почвы Дашкесана, в химическом составе которых не может не отразиться это многообразие, чем и объясняется специфический почвенно-растительный покров региона. [5, 6].

Ниже представлены минералы, залегающие под почвами Дашкесанского района: I. Самородные элементы: 1. Золото самородное – Au; 2. Електриум – Au, Ag; II. Сульфиды: 1. Пирит – FeS_2 ; 2. Кобальтпирит – $(\text{FeCo})\text{S}_2$; 3. Бравогит – $(\text{Fe, Ni})\text{S}_2$; 4. Марказит – FeS_2 ; 5. Халькопирит – CuFeS_2 ; 6. Сфалерит – ZnS ; 7. Галенит – PbS ; 8. Молибденит – MoS_2 ; 9. Петландит – Fe; III. Сульфоарсениды и арсениды: 1. Кобальтин – CoAsS ; 2. Глаукодот – $(\text{CoFe})\text{AsS}$; 3. Саффорит – CoAs_2 ; IV. Окислы: а) окислы кремния: 1. Кварц – SiO_2 ; 2. Горный хрусталь; 3. Аметист; 4. Празем; 5. Халцедон; 6. Яшма; в) Окислы железа: 7. Магнетит – Fe_3O_4 ; 8. Гематит – Fe_2O_3 ; 9. Ильменит – FeTiO_3 ; 10. Рутил – TiO_2 ; V. Силикаты: 1. Гранаты; 2. Пироксены; 3. Амфиболы: тальк - $\text{Mg}(\text{OH})_2 [\text{Si}_4\text{O}_{10}]$; каолинит – $\text{Al}_4(\text{OH})_8[\text{Si}_4\text{O}_{10}]$; 4. Плагиоклазы; 5. Цеолиты; VI. Хлориты: Пренит – $\text{CaAl}_2(\text{OH})_2[\text{Si}_3\text{O}_{10}]$; VII. Карбонаты: 1. Кальций; 2. Исландский шпат; 3. Кобальт и марганец содержащий кальций $(\text{Ca, Co, Mn})\text{CO}_3$; VIII. Сульфаты: алунит $(\text{K, Na})\text{Al}_3(\text{OH})_6[\text{SO}_4]_2$; IX. Фосфаты: апатит – $\text{Ca}_5(\text{PO}_4)_3(\text{F, Cl, OH})$; X. Галогениды: флеоорит – CaF_2 . Гипергенные минералы: 1. Самородные элементы - самородная медь (Cu); 2. Сульфиды; 3. Окислы и гидроокислы: кварц – SiO_2 ; хальцедоны; опал и т.д.; 4. Силикаты; 5. Карбонаты: малахит – $\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3$; азурит – $\text{Cu}_3[(\text{OH})_2\text{CO}_3]_2$; 6. Арсенаты; 7. Сульфаты: гипс – $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$; мелантерит – $\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$.

Таким образом, уникальное соотношение тепла и влаги, рельефа и материнской породы создали специфический, неповторимый облик этого региона со своеобразным почвенно-растительным покровом и животным миром.

Литература

1. Агаев Н.А. Биогеохимия и агрохимия микроэлементов Малого Кавказа Азербайджана, Баку: Элм, 1994, 303 стр.
2. Акбиров Р.А., Шакиров Ю.С. Критерии бонитировки почв и качественной оценки земель лесостепной зоны Республики Башкортостан. Материалы междунар. конференции // Агроэкологическая роль плодородия почв и современные агротехнологии. УФА, 2008, БТАУ, стр 61-64.
3. Гюльяхмедов А.Н., Агаев Н.А., Баева А.И., Муганлинская Э.А. Миграция микроэлементов в почвах и их содержание в растениях по различным ландшафтам Северо-восточной части Большого Кавказа (АзССР), ДАН АзССР, 1978, №: , с. 46-49
4. Козыбаева Ф.Е. Экологические проблемы почв в ресурсодобывающих регионах Казахстана. Междунар. Научн. Конф. Баку, 2012, с. 700-703

5. Костенков Н.М., Ознобихин В.И. Оценка почвенных ресурсов Дальневосточного Экономического района в рамках их рационального использования и устойчивого развития территории // Ноосферные изменения в почвенном покрове. Материалы межд. научн. конф., Владивосток, 2007, с. 19-27

6. Костенков Н.М., Ознобихин В.И. Оценка почвенных ресурсов Дальневосточного Экономического района в рамках их рационального использования и устойчивого развития территории // Ноосферные изменения в почвенном покрове. Материалы межд. научн. конф., Владивосток, 2007, с. 19-27

UOT 004

İnformasiya təhlükəsizliyinin təşkili texnologiyaları və onların şəbəkədə tətbiqi

*tex.f.d. dos. Həsənov Mehman Hüseyn oğlu
Məhərrəmzadə Məhiş Rəhman oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti*

Təqdim olunan iş informasiya təhlükəsizliyinin təşkilində istifadə olunan texnologiyalara və onların şəbəkə mühitində tətbiqinə həsr olunmuşdur. İnformasiya təhlükəsizliyinin təşkili texnologiyalarına VPN, Firewall, DLP, Proxy və s. texnologiyalarını misal göstərmək olar.

Bu texnologiyaların şəbəkə mühitində böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. İnformasiya təhlükəsizliyində istifadə olunan bu texnologiyalar daha təhlükəsiz şəbəkələrin yaradılmasına imkan verir. Bütün bu texnologiyalar şəbəkəyə sızan təhlükəli və virus xarakterli informasiyaların qarşısını almağa xidmət edir.

VPN (Virtual Private Networks – virtual özəl şəbəkələr) – bu texnologiya vasitəsilə istifadəçilər təhlükəsiz şəkildə informasiyanın ötürülməsini həyata keçirə bilirlər. Buna səbəb informasiyanın adi qaydadan fərqli olaraq şifrələnmiş halda göndərilməsidir. Yəni VPN-də bir nöqtədən digərinə informasiya göndərilərkən həmin paket şifrələnir və digər tərəfdə deşifrələnir. Nəticədə informasiya açıq şəkildə təqdim olunur. Məhz buna görə də bu texnologiya daha təhlükəli zonalarda geniş istifadə olunur. Bu texnologiyada AES, DES, 3DES kimi şifrələmə alqoritmlərindən istifadə olunur. [1]

VPN-lər 2 əsas işi həyata keçirirlər: birincisi iki nöqtə arasında virtual tunelin yaradılması, ikincisi isə həmin tunnel daxilində gedən informasiyaların şifrələnməsidir. VPN-lərin müxtəlif növləri vardır və onlar OSI modelinin müxtəlif təbəqələrində tətbiq olunur.

VPN şəbəkələri xüsusi şəbəkələr olduğundan onlar daha təhlükəli yerlərdə, məsələn, internet üzərində qurulan bağlantıların yaradılmasında, daxilə olan hostların təcrid edilməsində və s. istifadə olunurlar.

Firewall – müəyyən şəbəkələr arasında təhlükəsizliyi təmin etmək üçün istifadə olunan qurğu və yaxud program təminatıdır. Firewall bəzi paketlərin göndərilməsini və bəzilərinin filtr olunmasını həyata keçirir.

Firewall çox vaxt daxili şəbəkədən uzaqda yerləşdirilir ki, gələn sorğular daxili şəbəkəyə sızmasın. Düzgün sazlanarsa, Firewall-un bir tərəfində olan sistem digər tərəfdən də qorunmuş hesab olunur. Tipindən asılı olaraq Firewall icazə verilən hər bir paketi buraxa bilər. [3]

Hər bir avadanlıqda olduğu kimi Firewall-da da müsbət və mənfi cəhətlər vardır. Firewall-lar funksionallığına görə e-mail servislərin göstərilməsinə, spam və xoşagəlməz məktublara qarşısını almaq üçün onlara qadağaların qoyulmasına xidmət göstərə bilər. Firewall sosial müdaxilə şəraitində əhəmiyyətli informasiyanın qorunmasını həll etmək iqtidarında deyil.

Proxy – bu texnologiya vasitəsilə sistem tərəfindən qadağa qoyulmuş bir sayta bağlanmaq və IP adresin veb-saytlar və brauzerlər tərəfindən öyrənilməsinə qadağa qoymaq mümkündür. IP adresin gizlədilməsi Gateway yolu ilə həyata keçirilir. Proxy ilə IP adres gizlədilərkən, sayta daxil

olduqda brauzerlər sayta giriş olduğunu bilmir və onun yerinə Proxy-nin serverinə yönləndirilirlər. Proxy server də harada yerləşirsə, oranın IP adresi əldə edilir. Nəticədə internetdə iz buraxmadan işləmək və hər hansı bir zərərdən qorunmaq mümkün olur.

DLP (Data Loss/ Leak Prevention – verilən itkisinin qarşısını alma) – bu texnologiya şəbəkə mühitində yeni texnologiya hesab olunur və istifadəsi hər gün artmaqdadır. DLP proqramları ilə sistemdə təyin olunan faylların vəziyyətini daim izləmək mümkündür. DLP quraşdırılması üçün bir mütəxəssis tələb olunur. Lakin tək başına bir mütəxəssis DLP proqramlarını sağlam və düzgün şəkildə quraşdırma bilməz. DLP proqramlarını quraşdırmazdan əvvəl ən vacib məsələ sistemdə olan lazımlı faylların müəyyən edilməsi və onların qruplaşdırılmasıdır. [2]

DLP proqramlarını sistemə qurduqdan sonra bütün verilənlər üzərində şablonlar yaratmalı və DLP bu fayllarla qarşılaşanda verdiyi reaksiyaları tənzimləmək lazımdır.

DLP proqramları Firewall və antivirus proqramları ilə müqayisədə daha fərqli proqramlardır. Firewall və antivirus proqramlarında standart quraşdırmaları həyata keçirdikdən sonra avtomatik yeniləmələrin köməyi ilə müəyyən fasilələrlə proqram və sistemi nəzarətdə saxlamaq və problem yarandıqda dərhal müdaxilə etmək mümkündür. Lakin DLP bir növ yaşayan sistemdir və fayllar yeniləndikcə şablonları əl ilə tənzimləmək zərurəti yaranır.

DLP texnologiyası digər texnologiyalardan fərqli olaraq, öncə şirkətin daxilindən gələ biləcək zərərlərin qarşısını almaq üçün hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Qasimov V.Ə. İnformasiyanın qorunmasının müasir texnologiyaları, Dərslük, Bakı, 2011. 112 səh.
2. Галатенко В.А. Основы информационной безопасности, М., 2004. 264 стр.
3. John Vacca, Computer and Information Security, 2017. 1280 pages.

UOT 621.313.2-8

Statik momentin dəyişməsinə nəzərə almaqla sabit cərəyan mühərrikinin işə salınma prosesinin modelləşdirilməsi

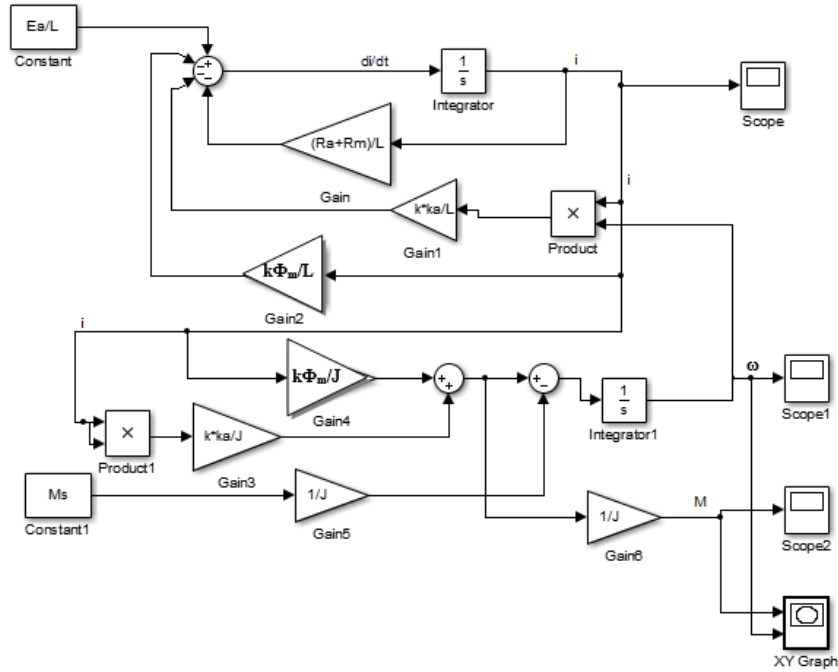
*tex.f.d., dos. Həsənov Zakir Əlikram oğlu
tex.f.d., dos. Xanəhmədova Samirə Əlhədi qızı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*

Müasir dövrimüzdə mövcud olan bir çox vacib problemləri elektrik enerjisi sərf etmədən həll etmək qeyri-mümkündür. Yaşayış sahələrindən kənarında, stabil təminatı olmayan məntəqələrdə, hərəkət edən obyektlərdə də enerji tələbatı vacib bir amildir. Sərbəst hərəkət edən obyektlərin, o cümlədən avtomobil, traktor, qazma və hərbi texnikanın hərəkəti və idarə olunması enerji təminatı ilə əlaqədardır. Vacib bir faktor kimi qeyd etmək lazımdır ki, bu sərbəst hərəkət edən obyektlərin öz enerji sistemləri mövcuddur. Onların əksəriyyətində daxili yanma mühərriki (DYM), elektrik enerji istehsal edən qurğu, yəni elektrik generatoru, avtomatik tənzim və idarəetmə şəbəkəsi mövcuddur. Göstərilən obyektlərdə ilkin olaraq elektrik enerji mənbəyi kimi akkumulyator batareyası yerləşdirilir ki, onun da enerjisindən daxili yanma mühərrikinə işə salmaq, işıqlandırma, zəruri avadanlıqların işinin yerinə yetirilməsi məqsədilə istifadə olunur.

Daxili yanma mühərriklərini (DYM) işə salmaq üçün kiçik güclü sabit cərəyan mühərriklərindən (SCM) stator (ST) kimi istifadə edilir. Artıq stator rejimində işləyən mühərrikin DYM-i işə saldıqdan sonra generator rejimində də işləməsinə baxılır [1, 2]. Bu halda sabit cərəyan elektrik maşını əvvəlcə mühərrik, sonra işə generator rejimində işləyir. Beləliklə, bir elektrik maşını iki funksiyanı yerinə yetirməklə ümumilikdə bütün qurğunun qabaritinə və çəkisinin azalmasına

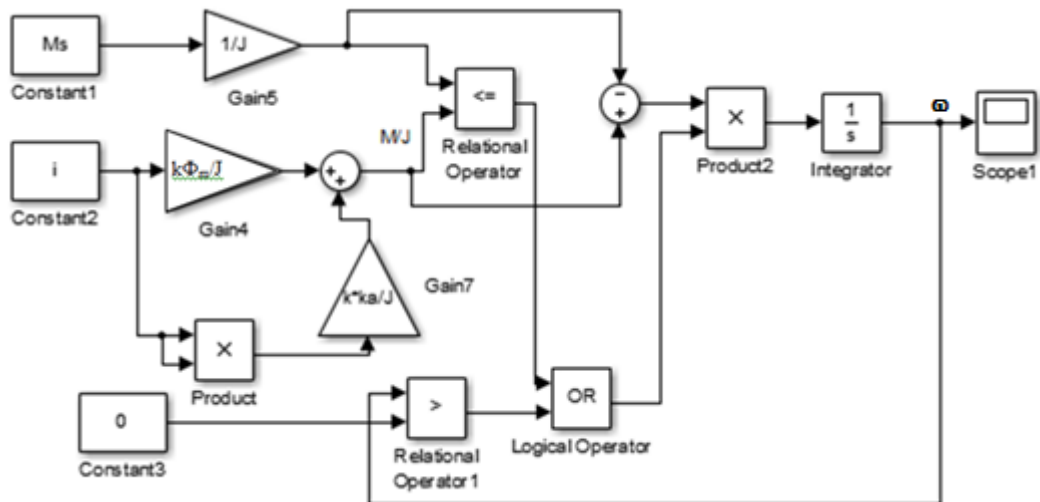
səbəb olur. Stator rejimində işləyən elektrik maşınının DYM-i yük altında işə salaraq (avtomobili hərəkətə gətirərək) tormoz prosesində işə rekuperasiya rejiminə keçməsi məsələsinə də baxılmışdır [1]. Bu halda yanacağa (15-20%) qənaət olunması göstərilmişdir.

İşin məqsədi SCM-nin DYM-ni işə salma prosesini MATLAB/Simulinkdə modelini tərtib etməkdən ibarətdir. Modelin tərtibində DYM-nin mexaniki xarakteristikasının $\omega(M_S)$ sürətdən asılı olaraq dəyişməsi nəzərə alınacaqdır. Tərtib olunmuş model SCM - DYM sistemini tədqiq etməyə imkan verəcəkdir.

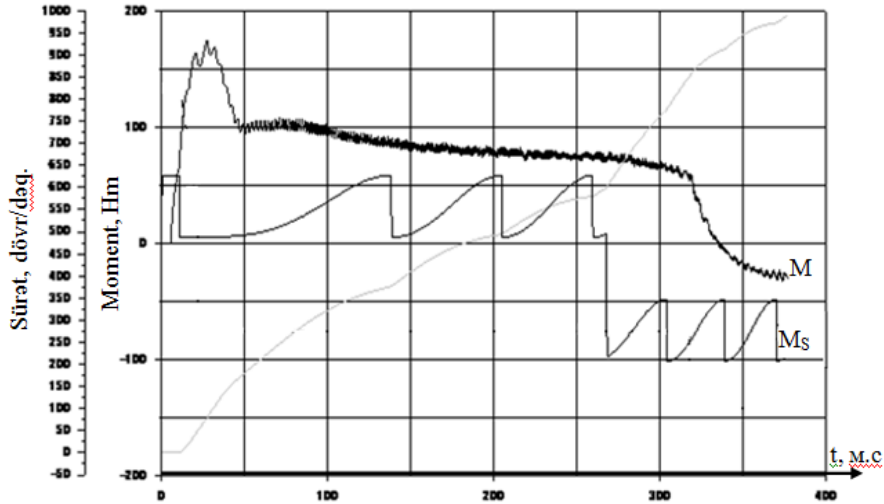

Şəkil 1. SCM-nin MATLAB/Simulinkdə tərtib edilmiş modeli

Burada stator momentin (M_s) reaktiv moment xarakterində olması nəzərdə tutulmuşdur [3, 4]. M_s -in reaktiv moment xarakterli olmasını tələb olunan şərtlərə uyğun olaraq: 1. $\omega = 0$; $M - M_s < 0$; $\frac{d\omega}{dt} = 0$; 2. $\omega = 0$; $M - M_s \geq 0$; $\frac{d\omega}{dt} \neq 0$; 3. $\omega > 0$; $M - M_s(\omega) = J \frac{d\omega}{dt}$ tərtib edək (şək. 2). DYM-nin statik momentin M_s və sürətinin n zamandan asılı olaraq dəyişməsinin bir nümunəsi şəkil 2-də verilmişdir. .

Şəkil 2. Reaktiv xarakterli statik momentin modeli

Şəkil 3. DYM-nin statik momentinin və sürətinin işəsalma prosesində qrafikləri

Şəkil 3-də təsvir edilmiş model statik momentin sürətindən asılı olaraq dəyişməsinə nəzərə almaqla SCM-nin müxtəlif rejimlərdə işə salınma prosesini araşdırmağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ханахмедова С.А. Исследование электромеханического переходного процесса стартер-генератора // Электромеханика, №4, 2016, стр. 21-26.
2. Ханахмедова С.А. Некоторые вопросы анализа и исследования режимов стартер – генератора // Электротехника № 7, М., 2012, стр. 6.
3. Грачев П.Ю., Ежова Е.В. Особенности проектирования асинхронной машины для комбинированного электропривода гибридного автомобиля. Материалы МНТК “Электромеханические преобразователи энергии”. Томск. 2003 г. с.108-109.
4. Терехин В.Б. Моделирование систем электропривода Simulink (MATLAB 7.0.1) // Изд. ТПИ, М., 2010, стр. 292.

UOT 574.635

Çay sularının özünü təmizləməsi prosesinin öyrənilməsində diferensial modellərin tətbiqi

k.f.d., dos. Mehdiyev Məhiyəddin Sadiq oğlu
k.f.d., dos. Aslanov Adil Davud oğlu
Zülfüqarlı Afiq Rafiq oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Riyazi model-real obyektin riyazi simvollar vasitəsilə sadələşdirilmiş formasıdır. Elmin inkişaf etdiyi hazırkı mərhələdə təcrübələr kompüter vasitəsilə həyata keçirilir. Bu metodun mahiyyəti real obyektin xassə və xüsusiyyətlərini riyazi modellərin, proqramların köməyi ilə öyrənilməsindən ibarətdir. Ekoloji proseslərin riyazi modelləşdirilməsi güclü vasitələrdən biri olub müxtəlif faktorların təsiri altında ətraf mühitdə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilir. Riyazi modellər bir sıra üstünlüklərə malikdir: təcrübi yolla

müəyyən edilməsi mümkün olmayan faktların əldə edilməsinə imkan yaradır; materiala və vaxta qənaət edilir və s.

Su sisteminin tullantılarla çirklənməsi ekologiyanın mühüm problemlərindən biridir. Suya “həyat mənbəyi”, “mədəniyyətin tərkib hissəsi”, “qiymətli sərvət” və s. kimi adlar verilmişdir. Fransız yazıçısı, təyyarəçi Antuan de Sent Ekzüperi su haqqında demişdir ki, “su, sənin nə dadın, nə rəngin, nə də iyin vardır, lakin çox ləzzətliyə, səni təsvir etmək mümkün deyildir. Sən nəinki həyat üçün lazımsan, özün həyatsan”. Həqiqətən də, su görünən canlı aləmin mövcudluğunu təmin edən anomaliaları ilə digər kimyəvi birləşmələrdən fərqlənir.

Su obyektlərinin ekoloji vəziyyəti özünü təmizləmə prosesi ilə müəyyən dərəcədə əlaqəlidir. Beləki, özünü təmizləmə prosesi nəticəsində suyu çirkləndirən maddələr zərərsizləşir və ya daha az zərərli maddələrə transformasiya edir. Bu təbii prosesin baş verməsinə səbəb çirkləndiricilərin kimyəvi və ya biokimyəvi oksidləşmə prosesinə məruz qalmasıdır. Biokimyəvi təmizləmə təbiətin unikal hadisələrindən biri olub, birhüceyrəli (bakteriyalar, kif göbələkləri, infuzorların və s.) və mikroölcülü çoxhüceyrəli (qurdlar, həşəratların sürfələri və s.) mikroorqanizmlərin təsiri altında üzvi maddələrin parçalanması prosesidir. Üzvi çirkləndiricilərin suda qatılığı, suyun vahid həcminə düşən oksigenin (O_2) miqdarına görə müəyyən edilir.

İşin məqsədi: üzvi çirkləndiricilərin çay sularında təbii yolla parçalanması və bununla əlaqədar olaraq orada baş verən oksigen çatışmazlığı prosesinin dinamikasını diferensial modellər vasitəsilə öyrənilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat mənbələrində [1, 2] göstərilir ki, üzvi maddələrlə çirklənmiş çay sularında baş verən özünü təmizləmə prosesi müxtəlif amillərdən asılıdır: suyun axın sürətindən, hərəkətin xarakterindən (turbulentlik dərəcəsindən), çayın dərinliyindən, çirkləndiricilərin tərkibindən, suyun temperaturundan, oksigenin suda həll olması şəraitindən və s. Üzvi maddələrin parçalanması monomolekulyar reaksiyanın kinetik tənliyinə tabedir və aşağıdakı diferensial modelə ifadə olunur:

$$\frac{dc_p}{dt} = -k_1 c_p \quad (1)$$

k_1 -parçalanma reaksiyasının sürət sabiti, (1/gün); c_p -üzvi maddənin suda qatılığı, (mq/l). $t = 0$ anında çirkləndirici maddənin suya axdığı nöqtədəki başlanğıc qatılığı $c(0) = c_{p0}$ qəbul etsək, (1) diferensial tənliyin inteqrallanmasından aşağıdakı analitik ifadə alınır:

$$C_p = c_{p0} e^{-k_1 t} \quad (2)$$

Üzvi maddələrlə çirklənmiş çay sularında bir tərəfdən oksigenin sərf olması, digər tərəfdən də suda çatmayan oksigenin bərpa olunması üçün suyun səthi tərəfindən oksigenin udulması hadisəsi baş verir. Beləliklə, iki proses üçün aşağıdakı ifadəni yazmaq olar:

$$dO_2 = c_0 - c \quad (3)$$

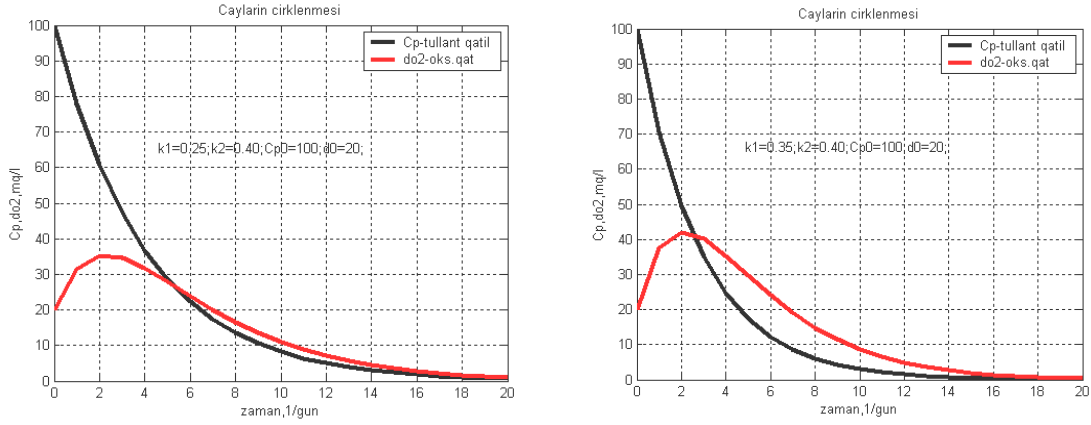
c_0 -tullantılarla çirklənməmiş suda oksigenin tarazlıq qatılığı; c -üzvi maddələrin parçalanmasına sərf olunan oksigenin faktiki qatılığıdır. (3)-cü ifadəni nəzərə alıb qatılıqlar fərqi üçün, yəni oksigen çatışmazlığı tənliyini yazmaq olar:

$$\frac{d(d_{O_2})}{dt} = k_1 c_p - k_2 d_{O_2} \quad (4)$$

k_2 -reaerasiya sabiti (1/gün). Zamanın başlanğıc anı üçün $d_{O_2}(0) = d_0$ olduğunu nəzərə alıb (4)-cü ifadənin analitik ifadəsini yazmaq olar:

$$d_{O_2} = \frac{k_1 c_{p0}}{k_2 - k_1} (e^{k_1 t} - e^{k_2 t}) + d_0 e^{-k_2 t} \quad (5)$$

(2) və (5)-ci ifadələr çirklənmənin və suda oksigen çatışmazlığı kimi parametrlərin zamandan asılılığını ifadə edən riyazi modellərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, (1)-ci və (4)-cü tənliklərin Runqe-Kutt üsulu ilə həll edilməsindən alınan nəticə (2) -ci və (5)-ci ifadələrlə eyni olacaqdır. Sabit temperaturda, $k_1 = 0.25$, $k_2 = 0.4$, $c_{p0} = 100$ mq/l, $d_0 = 20$ mq/l üçün c_{p0} və d_0 kəmiyyətlərinin zamandan asılılıq qrafiki göstərilmişdir (şək. 1):

Şəkil 1. a) $c = f(t)$ və $d_{O_2} = f(t)$ ayrıləri; b) $c = f(t)$ və $d_{O_2} = f(t)$ ayrısı

Qrafikdən görüldüyü kimi, tullantılar parçalandıqca suda qatılığı azalır və bu zaman oksigenin sərf olunması ilə əlaqədar olaraq onun çatışmazlığı müəyyən bir həddə qədər davam edir. Üzvi maddələrin azalması ilə əlaqədar olaraq d_{O_2} özünün maksimum həddinə çatır və azalmağa başlayır. (2) və (5) ifadələri c və d kəmiyyətlərinin zamandan asılılığını ifadə edir. Çayın sürətinin (ϑ) sabit olduğunu nəzərə alsaq (birincə yanışma), (2) və (5) ifadələrində t -ni $t = \frac{L}{\vartheta}$ nisbəti ilə əvəz etmək olar.

Çay sularının özünü təmizləməsi prosesinə, qeyd edildiyi kimi, təsir göstərən amillərdən biri temperaturdur və bu təsiri (2) və (5)-ci ifadələrdə nəzərə almaq üçün $k_1 = f(T)$ və $k_2 = f(t)$ asılılığı məlum olmalıdır. Reaksiyanın sürət sabitinin temperaturdan asılılığı Arrenius tənliyi ilə ifadə olunur:

$$k = A_0 \cdot e^{\frac{E}{R \cdot T}} \quad (6)$$

A_0 və E (C/mol) uyğun olaraq eksponensial vuruq və aktivləşmə enerjisi olub temperaturdan asılı deyildir; T – mütləq temperatur (K); k_1 və k_2 -nin müxtəlif temperaturlarda qiymətini hesablamaq üçün çay suyunun aylar üzrə orta temperaturu məlum olmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, çay sularının özünü təmizləmə xüsusiyyətinə təsir edən amillərdən biri də suyun axın rejimidir. Suyun axın rejimi Reynolds ədədinə görə (Re) müəyyən edilir:

$$Re = \frac{\vartheta \cdot H \cdot \rho}{\mu} \quad (7)$$

ϑ – çayın axın sürəti, m/san ; H – çayın dərinliyi, m ; ρ – çay suyunun sıxlığı, q/sm^3 ; μ – suyun dinamik özlülüüyü $Pa \cdot san$;

(7)-ci ifadədə kinematik özlülüüyü (ν) nəzərə almaq üçün ifadənin sürət və məxrəci ρ –ya bölünür: $\nu = \frac{\mu}{\rho}$, ($\frac{m^2}{san}$). Onda Reynolds ədədini belə də yazmaq olar:

$$Re = \frac{\vartheta \cdot H}{\nu} \quad (8)$$

Reynolds ədədinin iki böhran qiyməti vardır: aşağı və yuxarı. Açıq su axarları üçün (çaylar və kanallar) Reynolds ədədinin aşağı böhran ədədi (Re_{ab}) 580, yuxarı böhran ədədi (Re_{yb}) isə 12000-dən çox da ola bilər. $Re < Re_{ab}$ olduqda hərəkət-laminardır; $Re > Re_{yb}$ olduqda hərəkət-turbulentdir; $Re_{ab} < Re < Re_{yb}$ intervalında dəyişdikdə hərəkət dayanıqlı olmayıb həm laminar, həm də turbulent ola bilər. Kür çayı üçün suyun orta sürət $\vartheta_{or} = 40 m/saat$ ($1,2 \frac{m}{san}$); $H_{or} = 4,46 m$; $\rho = 1 \frac{q}{sm^3}$; $\mu = 1006 \cdot 10^{-6}$ ($20^0 C$) bərabərdir [1-3]; Reynolds ədədinin böhran qiymətinə uyğun gələn sürətinə böhran sürəti deyilir (ϑ_b) və aşağıdakı düsturdan tapılır:

$$\vartheta_b = \frac{Re_b \cdot \nu}{H_{or}} \quad (9)$$

Beləliklə, (2)-ci və (5)-ci ifadələrdə (6)-cı, (9)-cu və $t = \frac{L}{\vartheta_b}$ ifadələrini nəzərə almaqla çay sularının özünü təmizləmə prosesinin müxtəlif faktorlardan-çayın dərinliyindən, temperaturundan, axının turbulentlik dərəcəsiindən asılılığını ifadə edən riyazi model almış olarıq. Bu da, çaylarda

(kanallarda) özünütəmizləmə prosesinin, müxtəlif amillərdən asılı olaraq, inkişaf dinamikası haqqında proqnoz verilməsində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Mahmudova Ü. Kür çayının ekocoğrafi problemləri. B.: “Beynəlxalq Universitet” nəşriyyatı və poliqrafiya mərkəzi, 2007, 108 səh.
2. Беличенко Ю.П., Швецов М.Н. Рациональное использование и охрана водных ресурсов. М.: Россельхозиздат, 2006.
3. Бернанд Н. Наука и окружающей среде (В 2-ух томах). М.: Мир, 1993.

UOT 547.1 (075.8)

Üzvi birləşmələrin fiziki-kimyəvi və toksiki xassələrinin proqnozlaşdırılmasında topoloji yanaşma

*k.f.d., dos. Mehdiyev Məhiyəddin Sadiq oğlu
Mahmudova Aytən Gündüz qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Sənayenin kimyalaşması dövrü cəmiyyətin artan tələbatını ödəsə də, onun tullantıları ətraf mühitə yayılaraq hava, su, qida məhsulları vasitəsilə orqanizmə daxil olur, konserogen, mutagen, teratogen və s. kimi effekt göstərir [1].

Hazırda dünyada on milyonlarla kimyəvi birləşmə sintez edilmişdir ki, bunların da çoxu üzvi birləşmələr sinfinə daxildir. Bu maddələr çox saylı xassələri ilə xarakterizə olunur və müəyyən qiymətləndirmələrə əsasən onların sayı 10000-ə yaxındır. Bu gün insanların maraq dairəsinə daxil olan üzvi birləşmələrin sayı 60 minə yaxındır. Bu birləşmələr məişətdə, təbabətdə, istehsalatda, kənd təsərrüfatında və digər sahələrdə geniş tətbiq edilməkdədir. Hər il ümumi siyahıya yeni adda yüzlərlə yeni kimyəvi birləşmələr daxil olur [2]. Bu birləşmələrin xassələrinin, o cümlədən toksiki xassələrinin öyrənilməsi üçün ənənəvi üsuldən – laboratoriya şəraitində heyvanlar üzərində aparılan təcrübələrdən istifadə olunur. Lakin bu çox baha başa gəlir. Bunun üçün müasir laboratoriya avadanlıqları, yüksək ixtisaslı kadrlar və vaxt tələb olunur.

Nəzəri kimyanın müasir problemlərindən biri maddənin struktur quruluşuna əsaslanaraq onların xassələrini müəyyən etməkdir. Məlumdur ki, molekulun bütün xassələri onun strukturunda kodlaşdırılmış vəziyyətdədir. “Struktur – xassə” funksional asılılığının tapılmasında başlıca məqsəd “kodlanmış xassənin” ən yaxşı üsulla açılmasıdır. Bu maddənin strukturunun, onun fiziki-kimyəvi xassələrinin, reaksiyaya girmə qabiliyyətinin dərk edilməsinə imkan verir. Məsələn: ənənəvi üsulla yeni dərman preparatının işlənilib hazırlanması üçün təxminən on ildən artıq vaxt lazım gəlir:

Ədəbiyyat araşdırmalarından məlum olur ki, birləşmələrin xassəsinin eksperiment yolu ilə öyrənilməsinə sərf olunan vaxt həmin maddənin sintez olunmasına sərf olunan vaxtdan dəfələrlə çoxdur. Məlumdur ki, dünyada 2 milyon kimyəvi birləşmə vardır, bunların mühüm xassələri haqqında məlumat praktik olaraq yoxdur. Odur ki, belə birləşmələrin təhlükəlilik dərəcəsini qiymətləndirmək çətindir. Laboratoriya şəraitində öyrənilməsi isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi baxımdan əlverişli deyildir: maddi vəsait və vaxt tələb olunur.

Bu gün “struktur – xassə” probleminə marağın artması sintez olunmuş birləşmələrin sayının artması və onların geniş spektrdə istifadə olunması imkanlarının əldə olunmasından irəli gəlir. Bu problemin həтта bir homoloji sıra çərçivəsində həll olunması tələb olunan hipotetik xassəli maddənin alınmasına kömək etmiş olar.

Maddənin strukturu ilə onun xassəsi arasında funksional asılılığın tapılması üçün müxtəlif riyazi modelləşmə üsullarından istifadə olunur. Üsulların seçilməsi tədqiq olunan kimyəvi birləşmənin təbiətindən və analiz edilən maddənin xassəsindən asılıdır. Bu üsullar arasında topoloji

yanaşma xüsusi yer tutur. Bu yanaşmada maddənin struktur quruluşundan çıxış edilərək onun strukturu ədəd şəklində ifadə edilir və bu deskriptor adlanır.

Son 10 – 15 ildə “struktur – xassə” (“struktur – aktivlik”) əlaqəsini ifadə edən riyazi modelin qurulması üçün topoloji indekslərdən (TI) istər müstəqil, istərsə də kombinə edilmiş formada istifadə edilir. Topoloji indeks maddənin fiziki – kimyəvi və bioloji xassəsi ilə yüksək korrelyasiya etmə qabiliyyətinə malikdir.

Hazırda 7 mindən artıq topoloji indeks məlumdur və elmi məqalələrdə yenilərinin işlənilib hazırlanması haqqında məlumat verilir. Bu topoloji indekslərin çox olması və müqayisəli təhlilinin qeyri-sistematik olması onların konkret tədqiqat işlərində hansı topoloji indeksdən istifadə etmək üçün prioriteti çətinləşdirir. Topoloji indekslərin seçilməsi çox zaman təsadüfi xarakter daşıyır və bu səbəbdən də, alınan korrelyasiya asılılığının şərh edilməsini mürəkkəbləşdirir. Bu və ya digər topoloji indeks tətbiq edərək bunu bilmək vacibdir. İlk topoloji indeks “W” Viner tərəfindən təklif edilib (1947). Bu indeks molekulyar qrafın təpə nöqtələri arasındakı məsafə ilə bağlıdır. İndeks məsafələrin kvadrat matrisinin bütün elementlərinin cəmi olaraq hesablanır. Matrisin tərtibi təpə nöqtələrinin sayına, matrisin elementi isə ədədi qiymətə məsafəyə bərabərdir. Məsafə matrisi simmetrik olduğundan onun cəminin yarısı götürülür. Məsafənin cəmi nömrələmə üsulundan asılı deyil.

Ədəbiyyat

1. Тинкович О.В., Полищук П.Г., Кузмин В.Е. Изучение и прогнозирование острой токсичности углеводородов и их галогенпроизводных с помощью метода QSAR. Химия в интересах устойчивого развития 20 (2012) 497-502с.

2. Левиной Э.Н. Вредные вещества в промышленности. Справочник для химиков, инженеров и врачей. Л.: Химия, 1976, 592с.

3. Галкин И.В. Основы химии биологически активных веществ. Казань: КГУ, 209-152 с.

УДК 536.24

Экспериментальное исследование температурного состояния обогреваемой трубы в условиях вынужденного движения углеводородов сверхкритического давления (скд)

*д.ф.т. Мамедов Фирудин Халил оглы
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
д.ф.т., доц. Эйюбова Кямаля Самед кызы
Мингечевирский государственный университет
Зульфугарова Хатира Мирзабаба кызы
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности*

Повышение эффективности теплоэнергетических аппаратов и устройств, применяемых в различных областях современной техники может быть осуществлено путём интенсификации процессов конвективной теплоотдачи. Вопрос повышения интенсивности конвективной теплоотдачи решается переходом веществ на сверхкритические параметры. В этой связи конвективная теплоотдача при переменных физических свойствах веществ относится к современной, и в тоже время, сравнительно мало изученной области теплообмена. Настоящая работа посвящена исследованию процесса теплоотдачи при движении (н-гептана и этилбензола) в канале СКД. Опыты проводились на представляющей собой разомкнутый циркуляционный контур, изготовленный из нержавеющей стали. Подача жидкости и создание давления в контуре осуществляется трёхплунжерным насосом высокого давления. Экспериментальным участком являлась труба из нержавеющей стали

марки ОХ18Н10Т или 12Х18Н10Т с внутренним диаметром $d_{вн}=2...5$ мм, толщиной стенки 0,46...0,50 мм и обогреваемой длиной $l=100-500$ мм. Экспериментальная труба нагревалась переменным электрическим током низкого напряжения. Подробное описание экспериментальной установки и методика проведения опытов даны в [1]. При определении коэффициента теплоотдачи максимальная возможная погрешность составляла 19%, а среднеквадратичная не превышала 14%, что является допустимым, учитывая сложность проведения опытов в условиях СКД. Опыты проводились в стационарном тепловом режиме при движении углеводородов в трубе.

Полученные результаты обрабатывались по общепринятым методам и строились различные графические зависимости, характеризующие интенсивности теплоотдачи и температурный режим стенок труб.

Ниже рассмотрим характер изменения температуры стенки по длине трубы при движении н-гептана в условиях СКД. Представленные на рис.1 графики зависимости $t_c^e = f\left(\frac{x}{d}\right)$, построены по результатам опытов, проведенных при $P=4,5$ МПа, $t_{жс}^{6x} = 13^0C$ и $\rho w = 2208$ $kg/(m^2 \cdot c)$. Видно, что при $t_c < t_m$ характер распределения температуры стенки по длине трубы такой же, как при обычном конвективном теплообмене (кривые 1,2). По мере повышения плотности теплового потока температура стенки приближается к псевдокритической температуре исследуемой жидкости и нарушается монотонность ее распределения. Последнее будет соответствовать концевому участку экспериментальной трубы.

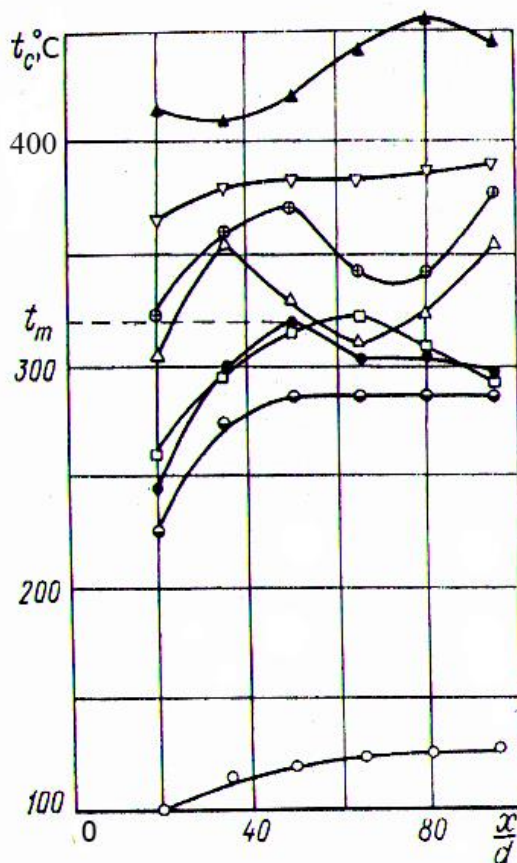

Рис.1. Зависимость $t_c^e = f\left(\frac{x}{d}\right)$

1 – О - $q \sim 0,49 \cdot 10^6$ В· t^2 ; 2 - $-1,08 \cdot 10^6$; 3-●- $1,17 \cdot 10^6$; 4 - □- $1,43 \cdot 10^6$; 5-Δ- $2,70 \cdot 10^6$;
6-⊕- $3,17 \cdot 10^6$; 7-∇- $3,33 \cdot 10^6$; 8-▲- $3,50 \cdot 10^6$

Из рисунка видно (кривая 2), что показания термопар, расположенных соответственно на различных расстояниях, т.е. при $x/d=50, 65, 80$ и 95 от входа в трубу, приблизительно

одинаковы. При дальнейшем повышении теплового потока на участке $x/d=50$ от входа в трубу t_c достигает t_m исследуемой жидкости, и температура стенки распределяется не монотонно (кривая 3). В рассматриваемом опыте в начальной части трубы температура стенки до $x/d=50$ от входа в трубу, возрастая, достигает псевдокритической температуры, затем несколько снижается и далее в конечной части трубы приблизительно остается постоянной. Таким образом, появляется максимум температуры стенки по длине трубы по расстоянию $x/d=50$ от входа в трубу, который при дальнейшем увеличении плотности теплового потока до $q=1,43 \cdot 10^6$ Вт/м² перемещается правее средней части, т.е. на расстояние $x/d=65$ от входа в трубу. По мере дальнейшего увеличения плотности теплового потока характер распределения температуры стенки по длине трубы несколько изменяется и наблюдаются по два чередующихся минимума и максимума (кривые 5 и 6). Минимумы температуры стенки наблюдались на расстояниях $x/d \approx 20, 65$, а максимумы – приблизительно 35, 95 и 50 (кривая 6). При больших значениях плотности теплового потока температура стенки по всей длине трубы переходит через псевдокритическую и растет (кривые 7 и 8).

На рис.2 изображены графики изменения температуры теплоотдающей поверхности стенки трубы в зависимости от плотности теплового потока, построенные по данным, полученным в сечении $\frac{x}{d} = 42$ для этилбензола, соответственно, при $P=4,5$ МПа. В рассматриваемых случаях $t_{ж}^{ex} = 10^0$ C и $\rho w = 3600$ кг/м²·с. Из рисунка видно, что в интервале изменения плотности теплового потока от $0,40 \cdot 10^6$ Вт/м² до $7,00 \cdot 10^6$ Вт/м² $t_c^e = f(q)$ претерпевает многократные изменения. В начале на участке АБ с увеличением плотности теплового потока температура теплоотдающей поверхности стенки трубы возрастает, подчиняясь прямолинейному закону.

При больших значениях плотности теплового потока и высокой температуры стенки наблюдается переход от относительно ухудшенного режима к устойчивому режиму улучшенного теплообмена, в результате которых образуется участок ГДЕ данной зависимости.

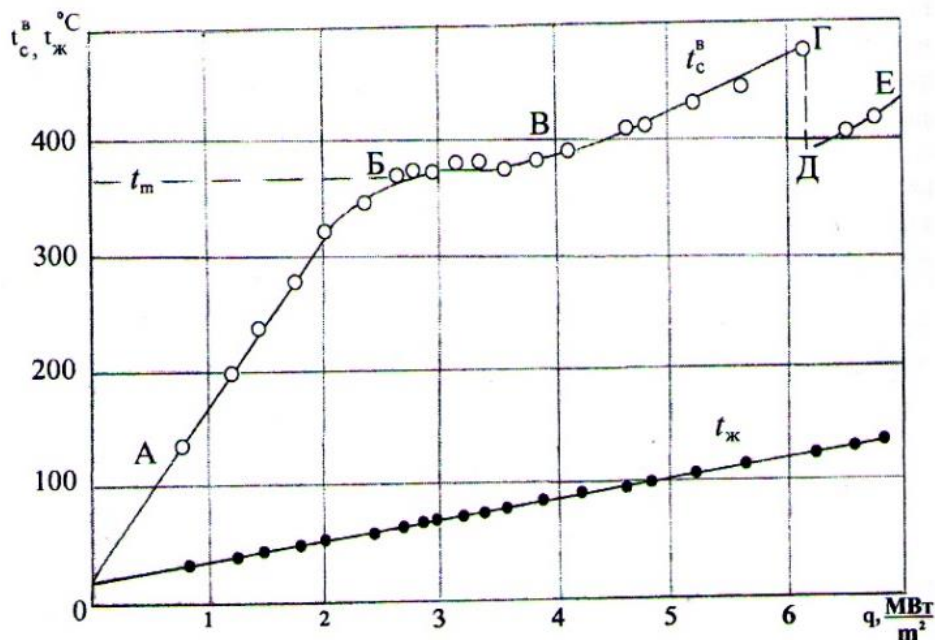

Рис.2. Зависимость $t_c^e = f(q)$ при движении этилбензола в горизонтальной трубе

На основании анализа полученных данных по теплоотдаче органических теплоносителей при вынужденном течении и СКД установлено, что независимо от направления движения жидкости и ориентации канала в пространстве температура охлаждаемой поверхности стенки трубы, как по длине канала, так и в зависимости от q изменяется не монотонно. При этом обнаружены нормальный ($t_c^e < t_m$), улучшенный

($t_c^g \approx t_m$), относительно ухудшенный ($t_c^g > t_m$), а также устойчивый режим улучшенного теплообмена ($t_c^g < t_m$ и больших значениях q).

Отмечено, что с достижением t_c^g псевдокритической температуры исследуемой жидкости на опытной трубе сначала появляется периодический звук, а затем с повышением сила последнего увеличивается и теплообмен сопровождается непрерывным пронзительным свистом – колебаниями давления жидкости и температуры охлаждаемой поверхности труб, амплитуды которых для неблагоприятного случая составляют, соответственно 3-5 бар по давлению и до 10^0C по t_c^g . Доказано, что амплитуды указанных величин при горизонтальном положении трубы гораздо меньше, чем при вертикальном его положении. Это в свою очередь дает возможность учесть влияние положения трубы при проектировании технологического оборудования, работающего в области СКД веществ.

Литература

1. Исаев Г.И. Исследование теплоотдачи при вынужденном движении н-гептана и околокритическом давлении жидкости. // Промышленная теплотехника. 1981, т.3, № 4, с.33-37.

2. Исаев Г.И. Теплоотдача органических теплоносителей при сверхкритических давлениях. Дис...док.техн.наук. Ашхабад, 1991.

UOT 51(094)

Müasir riyaziyyat təlimi və onun müəllim qarşısına qoyduğu tələblər

*r.f.d., dos. Heydərova Məftun Nizami qızı
Bayramova Növrəstə Sidqəli qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Çoxillik təcrübələr göstərir ki, riyaziyyatı sevdirmədən onu öyrətmək qeyri-mümkündür. Riyaziyyatı öyrətmək, öyrənmək ona məhəbbətdən başlayır. Təlim prosesində sözsüz, bu cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalı, ilk növbədə, fənnin gözəlliklərini yaradan zənginliklər, rəqəmlər və əməllər ön plana çəkilməlidir. Bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi nəzərə alınaraq, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insanın formalaşdırılması, problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etməsi, zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarığa malik olması üçün diqqət onun yüksək bilikli və riyazi savadlı olmasına yönəldilməlidir.

Həmişə məlumdur ki, cəmiyyətin və millətin sosial-siyasi, mənəvi-əxlaqi və o cümlədən intellektual inkişafının ən mühüm problemlərindən biri də təhsillə bağlıdır. Elm və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ulu öndərimiz H.Əliyevin fikirləri bu gün də yeni istiqamətlər üzrə, yəni elmin yeni sahələrinin yaradılması üçün təhsilin keyfiyyətinə və Azərbaycan təhsilində çalışan müəllimlərin fəaliyyətinə yeni baxışların formalaşmasına zəmin yaradır. Azərbaycan cəmiyyətində yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətlərin formalaşdırılması zəruri məsələ kimi müəllimlərin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Bu problemlərin həllində başlıca meyar köklü dəyişiklik aparmaq və zamanın tələblərindən irəli gələn yeni vəzifələrin həllinə cəmiyyəti səfərbər etməkdən ibarətdir. Cəmiyyətdə hökm sürən çətinliklər təhsildən də yan keçməmişdir. Bu vəziyyəti fəaliyyətdə olan müəllimlərin tədris problemlərinin aradan qaldırılması ilə həll etmək mümkündür.

Təbii ki, bu gün bu məsələlərin həlli tək cəmiyyətdə olan müəllimlərin deyil, həm də cəmiyyətin problemdir.

Həll olunmalı məsələlərdən biri riyaziyyatın öyrədilməsi və onunla bağlı yaranmış problemin aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirlərin görülməsidir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dövləti ardıcıl olaraq təhsilin keyfiyyətinin artırılması və tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün ölkəmizdə geniş islahatlar həyata keçirmişdir.

Bu gün hər bir riyaziyyat müəllimi yadda saxlamalıdır ki, şagird ilk öncə onun özünü və tədris etdiyi fənni sevir, dərk edir. Ona görə də yadda saxlanılmalıdır ki, riyaziyyat yalnız dərslikdəki elmi məlumatlarla deyil, həm də praktik nümunələrlə öyrədilməlidir. Çünki müəllimlə şagirdin düzgün münasibətini heç bir başqa şeylə əvəz etmək olmaz. Şagirdlərin dərk etdiyi hər hansı bir məsələdə müəllimlərin istiqamətverici sözü ona etibarlı yardımçıdır. Görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə yazmışdır: “Müəllim dərs dediyi zaman unutmamalıdır ki, onun sözlərinə, sözlərin gözəlliyinə, ahənginə və məzmununa bir sinif və uşaq diqqət yetirir”.

Deməli, biz ilk növbədə təhsil, həmçinin riyaziyyat fənni vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafının və tərbiyəsinin daha düzgün, daha səmərəli əsaslar üzərində qurulması haqqında ətraflı düşünməliyik. Şagirdlərlə ünsiyyətə girmək, səmimi münasibət yaratmaq onlarda həm müəllimə, həm də onun tədris etdiyi riyaziyyat fənninə böyük maraq və məhəbbət yaradır.

Bu gün müəllim-şagird, valideyn-məktəb, məktəb-dərslik problemi zamanın tələbindən irəli gəlir. Ona görə də müəllim həm də özünə, şəxsiyyətinə maraq oyatmaqla cəmiyyətin özündə problemin yolunu tapan bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Amma unutmamalıyıq ki, biz düşünən, ətraf aləmi dərk edən bir varlıqla işləyirik. O varlıq ki, ətraf aləmi özünəməxsus şəkildə anlayır, biz müəllimlərin başa düşmədiyi tərzdə duyur və nəticə çıxarır.

Deməli, hər bir riyaziyyat müəllimi şagirdlərə nəyi öyrətməlidir?

1. Riyazi qanunları;
2. Riyaziyyatın əsas əməllərini;
3. Misal-məsələ həlli vərdisi yaratmağı;
4. Riyaziyyata marağı;
5. Şagirdlərdən riyazi dildə danışmağı mütəmadi olaraq tələb etməyi [1].

Problemin digər bir tərəfi fəaliyyətdə olan riyaziyyat müəlliminin metodik səviyyəsinin yüksək olmasını təmin etmək və dərslik problemidir. Qloballaşma şəraitində bu problemlərin müsbət həlli cəmiyyətdə təcrübəli, kifayət qədər səviyyəli, öz sahəsinin mütəxəssisi olan təcrübəli müəllimlərə daha böyük ehtiyac yaradır.

Ümumiyyətlə, müəllim bütün tədris prosesində şagirdlərdə düşünmək, tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşmasına nail olmalıdır. Gənclərdə şəxsiyyətin, tərbiyənin formalaşdırılmasında məktəb, fənlərin tədrisi prosesi əsas yer tutur. Bu problemin həllində riyaziyyat tədrisinin rolu daha böyükdür. Ona görə riyaziyyat müəlliminin tərbiyəedici fəaliyyəti çoxsahəlidir. Riyaziyyat müəllimi tədris prosesində ətraf mühitdəki obyektlərdən, cisimlərdən istifadə etməlidir. Bunlar şagirdlərə gözəyari təyin bacarığı formalaşdırır. Tədrisən şagirdlərdə ölçmə bacarığı formalaşır [2].

Şagirdlərin təfəkkürünün, düşünmə qabiliyyətinin inkişafına xüsusi fikir verilməlidir. Formal məntiq qanunlarının mənimsənilməsi ətraf aləmin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

Mühüm tərbiyə məsələsi əmək bacarığının formalaşması və inkişafı, əmək təliminin düzgün təşkilidir. Riyaziyyat təlimində dilin, fikrin tələb olunan səviyyədə ifadə etmək qabiliyyətinin formalaşmasına da fikir verilməlidir. Həndəsə təlimi düzgün nitqin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həndəsə təlimi prosesində şagirdlərdə fikri dəqiq ifadə etmək qabiliyyəti formalaşır. Tədqiqatlar göstərir ki, danışmaq, fikri düzgün ifadə etmək qabiliyyətinin formalaşmasına ən yaxşı təsir elə riyazi nitq mədəniyyətidir. N.İ.Lobaçevski, məşhur pedaqoq İ.N.Ulyanov özlərinin riyaziyyat dərslərində həmişə şagirdlərdən düzgün nitq tələb etmişlər [3].

Riyazi üsul özünün aydınlığı və aşkarlığı ilə şagirdlərdə konkretliyin və diqqətliyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölçmənin aparılmasında diqqətlik, dəqiqlik gözlənilməlidir. Həndəsə tədrisində hesablama zamanı yol verilən dəqiqsizlik, hesablamanın nəticəsində aşkar görünür. Elə tədris metodu tətbiq etmək lazımdır ki, riyaziyyatın geniş tərbiyəedici imkanlarından tam şəkildə istifadə edilə bilsin.

Hər şeydən əvvəl aşağıdakılara diqqəti gücləndirmək lazımdır.

1. Təlim prosesində tərbiyəyə;
 2. Şagirdlərin nəzəri materialı dərinlən mənimsəmələrinə, onlarda bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına;

3. Şagirdlərdə tətbiq etmək bacarığı formalaşdırın tətbiqi məsələlərə.

Bununla əlaqədar tədris prosesində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır [4].

1. Hər bir müəllim tərbiyələndirmək işində çalışmalıdır ki, hər bir şagird hiss etsin ki, məktəbdə təlim onun əmək yaradıcılığıdır. Hər bir şagird öz işində fəal olmalı və onu vicdanla yerinə yetirməlidir.

2. Müəllim şagirdlərin bilik keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqəti artırmalıdır.

3. İstehsalatda, həyatda tətbiqi məzmunlu məsələlər həllinə fikir verməlidir.

Müəllim tədris prosesində aşağıdakıları nəzərə almalıdır.

Şagirdlərin həyat məlumatlarından və təlim prosesində əldə etdikləri məlumatlardan məqsədə uyğun şəkildə müntəzəm istifadə edilməlidir. Şagirdlərin fənnə marağını yüksəltmək üçün öyrənilən materialın təcrübədə tətbiqlərini göstərməlidir.

Yuxarıda göstərilən üç istiqamətdə tədris işinin aparılması riyaziyyat təliminin tərbiyəvi imkanını artırır və şagirdlərin sərbəst əmək fəaliyyətinə hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Deməli, müəllimin vəzifəsi təkcə riyazi bilik vermək deyildir. O, həm də gələcəyə tam, yüksək əxlaqi sifətlərə malik şəxsiyyət hazırlayır.

Ədəbiyyat

1. Мишин В.И. и др. Методика преподавания математики в средней школе. М.:1975
2. Ağayev B., İbrahimov Ə., Kreumer A. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı; Maarif, 1972.
3. Глейзер Г.Д. Повышение эффективности обучения математике в школе. М.: 1989
4. Вопросы преподавания математики в средней школе (сборник статей). М.: Учпедгиз, 1961

UOT 519.6

Laqranj interpolyasiya çoxhədlisinin yüksək tərtibli törəmələrinin determinantlarla ifadə olunması

*f.r.f.d., dos. Rəsulov Mehman Bulud oğlu
 Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Əgər $y = f(x)$ funksiyası cədvəl 1 ilə verilərsə, onda $y_i = f(x_i)$, $i = \overline{0, n}$ şərtlərini ödəyən Laqranj interpolyasiya çoxhədlisi aşağıdakı düsturla hesablanı bilər [3]:

Cədvəl 1:

x	x_0	x_1	...	x_n
y	y_0	y_1	...	y_n

$$L_n(x) = \sum_{i=0}^n y_i \frac{(x-x_0)(x-x_1)\dots(x-x_{i-1})(x-x_{i+1})\dots(x-x_n)}{(x_i-x_0)(x_i-x_1)\dots(x_i-x_{i-1})(x_i-x_{i+1})\dots(x_i-x_n)}. \quad (1)$$

$\omega_n = (x-x_0)(x-x_1)\dots(x-x_n)$ qəbul etsək, yazı bilərik [4]:

$$L_n(x) = \sum_{i=0}^n y_i \frac{\omega_n(x)}{(x-x_i)\omega_n'(x_i)}. \quad (2)$$

(1) və ya (2) düsturları ilə funksiyanın qiymətlərini, eləcə də törəmələri və törəmələrin qiymətlərini tapmaq üçün xeyli hesablama lazımdır. Həmin ifadəni x -in qüvvətlərinə görə

qruplaşdırmağın da öz çətinliyi var. Bu işi sadələşdirmək məqsədilə determinantdan istifadə edərək Laqranj çoxhədlisini belə ifadə edə bilərik [1, 2]:

$$\begin{vmatrix} 1 & x & x^2 & \dots & x^n & f(x) \\ 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n & y_0 \\ 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n & y_1 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n & y_n \end{vmatrix} = 0, \quad (3)$$

burada $f(x) = L_n(x)$ nəzərdə tutulur. Bu determinantdan $f(x)$ -i ifadə edək. Determinantın xassəsindən istifadə edərək yazı bilərik:

$$\begin{vmatrix} f(x) & 1 & x & x^2 & \dots & x^n \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix} = 0. \quad (4)$$

Buradan yazı bilərik:

$$\begin{vmatrix} f(x) & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} 0 & 1 & x & x^2 & \dots & x^n \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix} = 0. \quad (5)$$

Buradan $f(x)$ -i aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik:

$$f(x) = \frac{-1}{D_n} \cdot \begin{vmatrix} 0 & 1 & x & x^2 & \dots & x^n \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix}, \quad (6)$$

burada

$$D_n = \begin{vmatrix} 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix}. \quad (7)$$

Laqranjın interpolasiya çoxhədlisinin (6) düsturu şəklində yazılmasının əhəmiyyəti var:

1) $y_i = f(x_i)$, $i = \overline{0, n}$ şərtlərinin yoxlanılması çox sadə olur, məsələn, $y_0 = f(x_0)$ şərtini yoxlayaq:

$$f(x_0) = \frac{-1}{D_n} \cdot \begin{vmatrix} 0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix} = \frac{-1}{D_n} \cdot \begin{vmatrix} -y_0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix},$$

yəni II sətiri (-1)-ə vurub I sətirin üzərinə əlavə edirik. Deməli,

$$f(x_0) = \frac{y_0}{D_n} \begin{vmatrix} 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix} = y_0.$$

Analoji qaydada o biri şərtlər də yoxlana bilər.

2) $y = f(x)$ funksiyasının ixtiyari k ($k = \overline{1, n}$) tərtibli törəməsini də tapmaq çox sadə olur.

Bundan ötrü (6) düsturunun hər iki tərəfinin k tərtibli törəməsini yazmaq lazımdır. Daha dəqiq desək, (6) düsturunun sağ tərəfindəki determinantın 1-ci sətir elementlərinin yerində həmin elementlərin k tərtibli törəməsini yazmaq lazımdır:

$$f^{(k)}(x) = \frac{-1}{D_n} \cdot \begin{vmatrix} 0 & 0 & x^{(k)} & (x^2)^{(k)} & \dots & (x^n)^{(k)} \\ y_0 & 1 & x_0 & x_0^2 & \dots & x_0^n \\ y_1 & 1 & x_1 & x_1^2 & \dots & x_1^n \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ y_n & 1 & x_n & x_n^2 & \dots & x_n^n \end{vmatrix}, \quad (k = 1, 2, \dots). \quad (8)$$

Bunu əsalandırmaq üçün aşağıdakı teoremdən istifadə etmək olar.

Teorem. n tərtibli determinantın diferensiallama qaydası aşağıdakı kimidir [2, 6]:

$$\begin{vmatrix} f_{11}(x) & f_{12}(x) & \dots & f_{1n}(x) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ f_{k1}(x) & f_{k2}(x) & \dots & f_{kn}(x) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ f_{n1}(x) & f_{n2}(x) & \dots & f_{nn}(x) \end{vmatrix}' = \sum_{k=1}^n \begin{vmatrix} f_{11}(x) & f_{12}(x) & \dots & f_{1n}(x) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ f'_{k1}(x) & f'_{k2}(x) & \dots & f'_{kn}(x) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ f_{n1}(x) & f_{n2}(x) & \dots & f_{nn}(x) \end{vmatrix}. \quad (9)$$

Teoremin isbatı [2]-də verilmişdir.

3) (6) və (7)-dən istifadə edərək $f(x)$ çoxhədlisini $f(x) = \sum_{k=0}^n c_k x^k$ şəklində yazmaq mümkündür [5].

Qeyd. Əgər cədvəl 1 ilə çoxhədli verilibsə, onda (6) və (8) düsturları $\forall x \in (-\infty, \infty)$ üçün dəqiqdir. Əgər həmin cədvəldə başqa bir qeyri-xətti funksiya verilibsə, onda x nöqtəsi x_i ($i = \overline{0, n}$) düyün nöqtələrindən birinə yaxın olduqca (6) və (8) düsturları daha dəqiq olur.

Ədəbiyyat

1. Əkbərov M.S. Ali cəbr. Bakı: Maarif, 1976, 387 s.
2. Əkbərov M.S. Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi. Bakı: Nurlar, 2005, 896 s.
3. İsmayılov Ə. və başqaları. Hesablama metodları və EHM-in tətbiqi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, 236 s.
4. Məmmədov Y. Təqribi hesablama üsulları. Bakı: Maarif, 1986, 264 s.

5. Rəsulov M.B., Əhmədov V.U., Paşayev M.Ə. Laqranj interpolyasiya çoxhədlisinin EXCEL-də qurulması. Gəncə: Azərbaycan Texnologiya Universitetinin "Elmi Xəbərləri" №21, 2015, səh. 14-15.

6. Демидович Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. М.: Наука, 1972, 544 с.

UOT 330:002.6

İT risklərin keyfiyyət baxımından təhlili

*tex.f.d., dos. İsrəfilova Elmira Nəriman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Hədəfi uzunmüddətli inkişaf və rəqabət qabiliyyətli məhsulun hazırlanması olan müəssisə informasiya texnologiyalarını tətbiq etmədən məqsədinə nail ola bilməz. İnformasiya texnologiyaları sənaye istehsalına keçidi və müxtəlif informasiya ilə işləmə vasitələrini təmin edir, nəzərdə tutulmuş işlərin realizə olunma imkanlarını artırır. Müəssisənin bütün proseslərində risklər mövcuddur. Risklərin informasiya texnologiyalarında mövcud olmaları da şübhə doğurmur.

Risklərin keyfiyyət baxımından təhlili istənilən fəaliyyət zamanı konkret risklərin aşkarlanması, mümkün nəticələri qiymətləndirərək onların yaranma səbəblərinin müəyyən edilməsi və risklər üzərində görüləcək işlərlə bağlı tədbirlərin hazırlanmasına yönələn bir prosesdir. Keyfiyyət baxımından təhlilin üstünlüyü riskləri aşkar və ya qeyri-aşkar şəkildə bildirən sahələrin və maksimal sayda amillərin cəld və minimum resurs sərf etməklə təyin edilməsindən ibarətdir. Keyfiyyət baxımından təhlildən birbaşa sonra kəmiyyət baxımından təhlil aparılır. Bu təhlil növü məsrəftutumludur və onun tətbiqi risklər üzərində görüləcək işlərə xüsusi diqqət yetirilən təşkilatlarda məqsəduyğundur. Hər iki təhlil növü risklər üzərində aparılan ardıcıl mərhələlərdir. Keyfiyyət baxımından təhlil əsas hesab olunur və o, icra olunmadan risklərlə işləmək mümkün deyil [5].

Risklərin təhlil növləri arasında müəyyən fərq mövcuddur. Belə ki, keyfiyyət baxımından təhlil fəaliyyətin məqsədlərinə təsir edə biləcək bütün mümkün riskləri aşkar edir. Kəmiyyət baxımından təhlildə isə risklərin həyata keçirilməsi imkanının kəmiyyət qiymətləri müəyyən olunur. Həmçinin bu zaman risklərin müqayisəsi və prioritetləşdirilməsi məsələləri öz həllini tapır.

Beləliklə, risklərin identifikasiyası proseslərinin artıq mövcud olması şərti ilə risklərin keyfiyyət baxımından təhlilinin aparılması risklərlə işləyən sistemin yaranmasına dəlalət edir. Fəaliyyət göstərdiyi sahədə aparıcı mövqeləri tutmaq arzusunda olan təşkilat üçün risklərin keyfiyyət baxımından təhlilinin aparılması labüddür.

Risklərin keyfiyyət baxımından təhlilinin strukturunu bu cür təsvir etmək olar: risklərin identifikasiyası mərhələsində əldə edilən verilənlərin dəqiq araşdırılması; risklərin təhlili ilə birbaşa əlaqəli fəaliyyətin detallaşdırılması; əldə edilən informasiyanın və alınan nəticələrin sənədləşdirilməsi; risklər üzərində görüləcək işlərin planlaşdırılması [4].

Təhlil prosesinin bütün növlərində risklərin identifikasiyası əsas mərhələdir. Risklərin identifikasiyası mərhələsi risklərin təsirinə məruz qalan müəyyən fəaliyyət növü üçün səciyyəvi olan risklərin sistematik şəkildə aşkar edilməsi və öyrənilməsindən ibarətdir. Risklərin identifikasiyası iterativ prosesdir və onun mütəmadi yerinə yetirilməsi risklər üzərində görüləcək işlər sisteminin qurulmasına gətirir.

Əslində risklər dinamik anlayış olduğundan, layihənin (prosesin) gedişatında daha yüksək potensial ziyana malik yeni risklərin aşkar olunması, köhnələrin isə büruzə verilməsi mümkündür [7].

Mümkün olan risklər haqda bəhs etməyə imkan verən giriş verilənləri alındıqdan sonra, verilənlərin emalı və təqdim edilməsi elə aparılmalıdır ki, onlar üzərində görüləcək növbəti iş bu və ya digər riski birmənalı və ziddiyyətsiz ifadə etsin.

Riskin düzgün aşkar olunması dərəcəsi onun emalı üçün tələb olunan vasitənin optimal seçilməsi asılıdır. Giriş verilənlərinin emalını asanlaşdırmaq və unifikasiya etmək məqsədilə uyğun şablonlar işlənir. Onlar aşağıdakılara imkan verirlər: müəyyən qanunauyğunluqların təyin edilməsinə yönələn risklərin keyfiyyətli modellərinin aşkar edilməsi və qurulması; risklər, onlara səbəb olan amillər və riskli hadisələrin nəticələri arasında birmənalı və dolaylı əlaqələrin təyin edilməsi; “insan faktorunu” nəzərə almadan, risklə bağlı tədqiqatlarda obyektivliyin təmin edilməsi və s. [2]. Şübhəsiz, qeyd olunanları nəzərə almadan da yüksək nəticələr əldə edilə bilər, lakin bu zaman izafi enerji və resurs xərcləri yaranacaq ki, bunu da daha çox məhsuldar fəaliyyətə sərf etmək olardı.

Əldə edilmiş informasiyanın emalında, strukturlaşmasında və risklərin təhlilindən ibarət olan analiz və sintez proseslərində müxtəlif alətlər tətbiq olunur. Hazırda “riskli informasiyanın” emalı üçün ən geniş yayılmış olanlar aşağıdakılardır: ehtimallar və nəticələr matrisi; həssaslığın təhlili; həllər ağacının təhlili və s. [6]. Bütün risklər aşkarlandıqdan sonra, yaranma ehtimalının dərəcəsi onları asanlıqla onlar haqqında verilənlər risklər reyestrinə daxil olunur. Gələcəkdə bütün risklər diqqətlə izlənilir və öyrənilir. Yerinə yetirilən fəaliyyətin maraqları naminə hər bir risk nəzarət altında saxlanmalı və onun “davranışı” idarə olunmalıdır.

Riskin qiymətini, onun təsirini və digər xarakteristikalarını təyin etməyə imkan verən vacib alət ehtimal və nəticələr matrisidir. O, layihənin hər məqsədi üçün riskin rəqəmini təyin etməyə imkan verən bir metodikadır. Riskin rəqəmi, yəni riskin baş vermə ehtimalının riskin qiymətinə nisbəti, matrisin müxtəlif zonalarında yerləşən risklərə cavabvermənin operativ idarə edilməsini təmin edir. Ehtimal və nəticələr matrisi layihənin gedişində risklərin miqyasının əyani izlənməsinə, riskin rəqəminə nəzarət etməyə imkan verir.

Fəaliyyət sahəsinə daha çox təsir göstərən risklərin təyini üçün həssaslığın təhlili nəzərdə tutulub. Onun məğzi konkret amillərə, şərtlərə, proseslərə gizli və ya aşkar şəkildə təsir göstərən parametrlərin izlənməsindən ibarətdir. Parametrlərdən birinin dəyişməsi nəticəsində riskin yaranmış vəziyyətə (və ya vəziyyətin bir hissəsinə) təsiri təyin oluna bilər.

Əhatəsində risklərin sayı çox olan mürəkkəb və kompleks vəziyyətlərdə həllər ağacının təhlili tətbiq olunur. Bu alətin üstün cəhəti onun layihənin (prosesin) risklərinin təhlili üçün bir qrafiki alət olmasıdır. Həllər ağacının təhlili zamanı konkret vəziyyət həllər ağacı adlanan qraf şəkildə nəzərdən keçirilir və qeyd olunur. Həllər ağacının qurulması nəticəsində tələb olunan bütün “əsas məqamları” əyani olaraq təsvir etmək olar. Həmin məqamlardan müəyyən alternativ və ya bütün alternativlər üzrə qərarın qəbulu asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nə qədər universal olsa belə, istənilən konkret alətin tətbiqi əvəzinə bir-birini tamamlayan bir neçə müxtəlif üsulun istifadəsi daha qənaətbəxş nəticələrin əldə edilməsinə gətirir.

Müəyyən giriş verilənlərinin alət vasitəsilə emalı nəticəsi kimi növbəti istifadə üçün müəyyən aydınlıq, anamlıq və tətbiq olunma dərəcəsinə malik konkret nəticəvi informasiya çıxış edir. Verilənlərin emalı zamanı bu informasiyanın məqsədli istifadəçilərinə diqqət yetirilməlidir. Son nəticədə qərarların qəbulu və risk-menecmentlə bağlı görüləcək növbəti işlər onlarla razılaşdırılır.

Sənədləşmə ən vacib proseslərdən biridir, buna baxmayaraq, əksər hallarda o, gözdən keçirilir. Sənədləşdirmə prosesinin təşkilati və reallaşmasına tələbat risklərin təhlili prosesi təsadüfi hallarda yerinə yetirilən məsələ kimi həll olunduqda deyil, risklər üzərində aparılan işlər nəticəsində toplanmış təcrübəyə (mənfi və müsbət) əsasən vacibliyi dərk edilən təşkilatlarda yaranır [1]. Risklərin təhlili prosesi layihənin (prosesin) bütün həyat dövrü ərzində sənədləşdirilməlidir. Sənədləşdirmənin həcmi və tərkibində təhlilin nəticələri olan forması riskin təhlilinin aparılması məqsədlərindən asılıdır.

Risklərlə bağlı ümumi təsəvvürün yaranması üçün xidmət edən vacib sənəd – risklər xəritəsidir. Risklər xəritəsi mümkün olan bütün risklərin yüksək səviyyəli təsvirinin verilənlərinə əsasən təfərrüatlı sənədin tərtibinə əsaslanır. Risklər xəritəsi qurulduqdan sonra məlum olur ki, risklərin prioritetləşdirilməsi subyektiv ekspert qiymətləri əsasında deyil, risklərin təhlili ilə bağlı proseslərdə tətbiq olunan riyazi aparata uyğun yerinə yetirilmişdir [1].

Beləliklə, əlavə xərclər çəkilmədən risklər üzərində görüləcək işlər üçün keyfiyyətli sistemin oxşarının qurulması mümkün olur. Bu sistem risklərin keyfiyyət baxımından təhlili şəkildə realizə olunmuş bazadan və risklərin kəmiyyət baxımından təhlili şəkildə yerinə yetirilmiş “üstqurumdan” ibarət olacaqdır.

Risklərə cavabvermə planının işlənməsi risklərlə bağlı tələb olunan bütün təhlil növləri aparıldıqdan sonra başlanır. Bu mərhələdə müəyyən risklərə cavabdeh olan işçilərin siyahısı təsdiq olunmalı və risklərə cavabvermə prosesini əks etdirən plan tərtib olunmalıdır. Riskin yaranma və özünü büruzə vermə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, hər risk üçün fərqli cavabvermə üsulu müəyyən olunmalıdır.

Təhlilin hər bir mərhələsində təkmilləşdirmə prosesləri aparılmalıdır.

Risklərin keyfiyyət baxımından təhlilinin keçirilməsi üçün müəyyən təcrübə və lazımi informasiya massivi toplandıqdan sonra risklərin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu zaman keyfiyyət baxımından təhlil prosesində məhz yüksək kateqoriyaya daxil olmuş risklərə bütün diqqət yetirilməlidir.

Kəmiyyət baxımından qiymətləndirmənin realizə olunması, bir qayda olaraq, keyfiyyət səviyyəsində risklərlə bağlı birdən çox müntəzəm qaydaların yerinə yetirilməsinə gətirir. Nəticədə təşkilatda risklərin idarə edilməsi mədəniyyəti formalaşır [3].

Risklərin keyfiyyət baxımından təhlili İT-risklərin təhlil proseslərinin formalaşdırılması və inkişafı üçün lazımi bazanın yaradılmasına imkan verir. Risklərin təhlili ilə bağlı proseslərin optimal qurulması əsaslı, etibarlı, eyni zamanda da nisbətən çevik informasiya bünövrəsini qoymağa imkan verir. Həmin bünövrənin üzərində keyfiyyətli və nisbətən “risksiz” prosesləri təmin edən davamlı və etibarlı informasiya domeni qurula bilər.

Ədəbiyyat

1. Астахов А.М. Искусство управления информационными рисками. М.: ДМК Пресс, 2010, 312 с.
2. Варфоломеев А.А. Управление информационными рисками. М.: РУДН, 2008, 158 с.
3. Завгородний В.И. Информационные риски: сущность, концепция управления. М.: ЗАО Издательство “Экономика”, 2009, 177 с.
4. Левченко В.Н. Этапы анализа рисков. URL: <http://www.cfin.ru/finanalysis/risk/stages.shtml>
5. Никитин И.А., Цулая М.Т. Процессы анализа и управления рисками в области ИТ. М.: Интуит, 2016, 167 с.
6. Разу М.Л. Управление проектом. Основы проектного управления. М.: КНО-РУС, 2010, 760 с.
7. Чернова Г.В., Кудрявцев А.А. Управление рисками. М.: Проспект, 2007, 160 с.

UOT 621.391:519.72

Kanallarının keçirtmə qabiliyyətinin artırılması məqsədilə aqrəqləşdirilmiş kanalların tətbiqi

*tex.f.d., dos. İsrəfilova Elmira Nəriman qızı
Əliyev Vüsal Vahid oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Hesablama və mühəndis infrastrukturunun inkişafı onun idarə edilməsi və xidmət olunması prosesini mürəkkəbləşdirir. Buna baxmayaraq biznesin şərtləri daima daha yeni tətbiqlərin inteqrasiyasını tələb edir. Bu gün şəbəkənin kliyənləri və serverləri arasında kanalların keçirtmə

qabiliyyətinə yüksək tələblər daha tez-tez qoyulur. Bunun səbəbləri də müxtəlifdir: kliyent kompüterlərin məhsuldarlığının artırılması; şəbəkədə istifadəçilərin sayının artması; çox böyük ölçülü fayllarda saxlanan multimedia informasiyası ilə işləyən tətbiqlərin yaranması; real vaxt anında işləyən xidmətlərin sayının artması [2]. Deməli, sadalanan hallarda lazımi keçirtmə qabiliyyətini təmin edən iqtisadi həllin olması tələbi yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, vəziyyətin çətinləşməsi müxtəlif, yəni magistral kanalların yaranması və serverlərin qoşulması üçün bir, müştərilərin qoşulması üçün isə digər texnoloji həllərin tapılması ilə əlaqəlidir.

Çoxxidmətli şəbəkələr texnologiyası bütün informasiya resurslarının vahid informasiya fəzası çərçivəsində toplanmasına şərait yaradırlar. Onların işlənməsi və rəalizə olunması zamanı əksər hallarda Ethernet texnologiyası əsasında qurulmuş lokal şəbəkə istifadə olunur. Çoxxidmətli şəbəkələr lokal hesablama şəbəkələrinin (LHŞ) kanallarının keçirtmə qabiliyyətinə yüksək tələblər qoyur. Bu tələblərin yeni kanal təşkil edən avadanlığının tətbiqi ilə ödənilməsi hər zaman mümkün olmur. Belə ki, Ethernet IEEE 802.3 texnologiyasında informasiya mübadiləsinin hər növbəti sürəti əvvəlki sürətdən on dəfə yüksək olur. Buna görə, şəbəkədə informasiya mübadiləsi intensivliyinin artması nəticəsində keçirtmə qabiliyyəti 1000 Mbit/s olan kanal artıq istifadəçiləri qane etmədiyi halda, şəbəkə layihəçisi onun keçirtmə qabiliyyəti 10 Qbit/s olan kanal ilə əvəz edilməsi məcburiyyəti qarşısında qalır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür əvəzetmə hər zaman özünü doğrultmur [3].

LHŞ-nin kanallarının keçirtmə qabiliyyətinin artırılmasının sadə və əlçatan üsulu bir neçə paralel kanalın bir kanalda birləşdirilməsidir. Bu cür kanalın məhsuldarlığı onu təşkil edən kanalların keçirtmə qabiliyyətlərinin cəminə bərabər olur. Aydındır ki, bu üsulun istifadəsi zamanı birləşmiş, yəni aqreqatlaşdırılmış kanalın qurulması daha asandır və həmin kanalın xarakteristikaları qoyulan tələblərə tam cavab verir.

Birləşmiş kanalın qurulması zamanı ilk növbədə onu təşkil edən kanallar arasında yüklənmənin paylanması qaydasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. İstifadə olunan texnologiya tərəfindən müxtəlif istehsalçıların avadanlığı əsasında birləşmiş kanalın avtomatik yaradılması və xidmət olunmasının təmin edilməsinin də vacib olmasını qeyd etmək lazımdır [4].

Lokal hesablama şəbəkələrinin magistral kanallarının qurulması kifayət qədər mürəkkəb bir məsələdir, belə ki, bu cür kanalların keçirtmə qabiliyyətinə və etibarlılığına yüksək tələblər qoyulur. Magistral kanallarda verilənlərin ötürmə sürəti adətən qoşulmuş abunəçilərdən istənilən birinin verilənlərin ötürmə sürətindən bir tərtib yuxarı olur. Magistral birləşmələrin həyata keçirilməsi üçün kommutatorların xüsusi yüksəksürətli portları istifadə oluna bilər. Lakin müasir kommutatorlarda bu cür portların sayı məhduddur və LHŞ-nin tələb olunan konfigurasiyasının rəalizə edilməsi üçün kifayət etməyə bilər. Bundan başqa, onların istifadəsi iqtisadi baxımdan da səmərəsiz ola bilər.

Magistral birləşmələrdə tələb olunan etibarlılıq dərəcəsinin təmin edilməsi ayrıca bir məsələdir. Əksər hallarda kommutatorlarda rezervləşdirilməmiş magistral kanalın sıradan çıxması bu kommutatora qoşulmuş bütün abunəçilərin şəbəkə resurslarından tam şəkildə açılmasına gətirir. Spanning Tree və Multiple Spanning Tree texnologiyalarının istifadəsi LHŞ-lərinin rezervləşdirilmiş magistral birləşmələrinin yaradılmasına imkan verir. Lakin bu cür birləşmələrin qurulması və səmərəli istifadəsi üçün əksər hallarda kommutatorun konfigurasiyasında əsaslı dəyişikliklərin aparılması tələb olunur [6].

LHŞ-nin kanallarının aqreqatlaşdırılması LHŞ-nin magistral kanallarının keçirtmə qabiliyyətinin idarə olunan artımını təmin edir və daha bahalı magistral interfeyslərin istifadəsinə alternativ təşkil edir. İki abunəçi arasında birləşmiş kanalın tərkibinə bir neçə adi interfeys daxil ola bilər. Bu zaman komponentlər arasında trafikə paylanması üçün uyğun alqoritmin tətbiqi aqreqatlaşdırılmış kanalın keçirtmə qabiliyyətinin xətti artımını mümkün edir.

Bundan başqa, birləşmiş kanalların istifadəsi şəbəkə qoşulmalarının səmərəli rezervləşdirilməsinə imkan verir. Xüsusi filtrlərin istifadəsi ilə aqreqatlaşdırılmış kanala əlavə interfeysin daxil edilməsi LHŞ-də genişyayımli kadrların yayılmasında dövrü marşrutların yaranmasına gətirmir. Bir və ya bir neçə komponentin sıradan çıxması aqreqatlaşdırılmış kanalın tam imtinasına gətirmir, sadəcə olaraq, onun keçirtmə qabiliyyətini mütənasib sürətdə aşağı salır [1, 4].

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, aqreqatlaşdırılmış kanalların istifadəsi magistral birləşmələrin qurulması zamanı yaranan bütün problemlərin avtomatik həllinə gətirməyəcəkdir. Konkret texnologiyanın xüsusiyyətləri və təkmilləşən LHS-də informasiya axınlarının strukturu hərtərəfli təhlil olunduqdan sonra birləşmiş kanalların tətbiqi haqqında qərar qəbul olunmalıdır.

Kanalların birləşməsi bir neçə Ethernet/IEEE 802.3 şəbəkə interfeysinin vahid bloka, yəni aqreqatlaşdırılmış kanala birləşməsinə nəzərdə tutur. Bu kanal adı interfeysin bütün əlamətlərinə malik olmalı və aşağıdakı əsas məsələləri həll etməlidir [5]:

- aqreqatlaşdırılmış kanalın interfeysləri arasında trafikə paylanması alqoritminin realizə edilməsi;

- aqreqatlaşdırılmış kanalın interfeyslərinin vəziyyətinin monitorinqi;

- sistemin konfigurasiyasının dəyişməsi zamanı trafikə paylanması alqoritminin dinamik dəyişməsi;

- müxtəlif istehsalçıların avadanlıqlarının uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi.

Aqreqatlaşdırılmış kanalların qurulması zamanı bir neçə interfeys tətbiq olunduğuna görə, onun məhz çoxportlu səffaf körpülərdə (Ethernet/IEEE 802 kommutatorlarında) istifadəsi daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Kommutatorada aqreqatlaşdırılmış kanal əlavə virtual məntiqi interfeys şəklində təqdim olunur. O, adi interfeyslər üçün qəbul olunmuş standart qayda və prosedurlara uyğun konfigurasiya olunur. Eyni zamanda aqreqatlaşdırılmış kanalın tərkibinə daxil olan real interfeyslər fərdi konfigurasiya olunma imkanını itirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, tələb yarandıqda bütün interfeyslərin (kanalın komponentlərinin) konfigurasiyasının dəyişməsi həmin interfeyslərlə təşkil olunan aqreqatlaşdırılmış kanalın konfigurasiyasının dəyişməsi ilə eyni zamanda aparılır.

Kommutatorada aqreqatlaşdırılmış kanalı təşkil edən interfeyslər üçün virtual aqreqatlaşdırılmış interfeysin trafikə paylanması ilə əlaqəli seçilmiş prosedurlar yerinə yetirilir.

Aqreqatlaşdırılmış kanal ilə artıq qəbul olunmuş kadrın geriyə ötürülməsi imkanının qarşısının alınması məqsədilə aqreqatlaşdırılmış kanal vasitəsi ilə ötürülən kadrlar xüsusi prosedurların emalına məruz qalırlar. Bu cür filtrasiya prosedurlarının istifadəsi aqreqatlaşdırılmış kanalın komponentləri vasitəsi ilə genişləndirilməsi və digər kadrların ötürülməsi zamanı dövrlərin yaranmasını imkansız edirlər.

Bir qayda olaraq, aqreqatlaşdırılmış kanalın komponentləri arasında kadrların paylanması alqoritminin yerinə yetirilməsi üçün kadrın verilənlər bloklarının müxtəlif sahələrinin göstəricilərinin təhlili aparılır. Əksər hallarda aqreqatlaşdırılmış kanalın komponentləri arasında trafikə səmərəli paylanması üçün mürəkkəb prosedurlar tətbiq olunur. Onlar kadrda daxil olan verilənlər bloklarının sahələrinin göstəricilərini təhlil edirlər.

Virtual aqreqatlaşdırılmış interfeysin trafikə paylanması üçün mürəkkəb çoxpilləli prosedurların qurulması zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onların realizə olunması kommutatorun mərkəzi prosessorunun yüklənməsinin artmasına gətirir. Bunun nəticəsi kimi mərkəzi prosessorun artıq yüklənməsi və emal olunan kadrların itməsi baş verə bilər. Bu cür vəziyyətlərin qarşısının alınması üçün aqreqatlaşdırılmış kanalın komponentləri arasında kadrların paylanması prosedurunun sürətləndirilməsi tövsiyə olunur. Kommutatorada kadrların paylanması prosedurunun sürətləndirilməsinin asan üsulu onun sadələşdirilməsidir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, kadrların paylanması sadələşdirilmiş prosedurlarının yerinə yetirilməsi üçün adətən kommutatorun mərkəzi prosessorunun istifadəsi tələb olunmur, belə ki, bu prosedurlar xüsusi aparat modulları tərəfindən icra olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Бройдо В.Л., Ильина О.П. Вычислительные системы, сети и телекоммуникации. СПб.: Питер, 2011, 560 с.

2. Малышев Р.А. Локальные вычислительные сети. Рыбинск: Изд-во РГАТА, 2011, 114 с.

3. Навойцев В.В. Построение мультисервисных сетей связи на основе технологии локальных вычислительных сетей // Известия Петербургского университета путей сообщения. 2008, №2, с. 119-128.

4. Олифер В.Г., Олифер Н.А. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы. СПб.: Питер, 2010, 464 с.

5. Филимонов А.Ю. Построение мультисервисных сетей Ethernet. СПб.: БХВ-Петербург, 2007, 592 с.

6. <https://www.intuit.ru/>

UOT 531.8

Xətti mühərrikli kəsic qurğunun modelləşdirilməsinə dair proqram təminatı

*tex.f.d., dos. Kərimzadə Gülşən Sənan qızı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*

Müasir proqram təminatı xətti asinxron mühərriklərin minimal əmək sərfiyyəti və yüksək dəqiqliklə modelləşdirilməsinin aparılmasına imkan verir. Elektromexaniki qurğularda istiafdə olunan xətti mühərriklərin dinamik rejimlərinin analizi üçün hal hazırda analitik və say modelləri istifadə olunur, və eləcə də onların maqnit əvəz sxemləri əsasında modelləri. Analitik modellər adətən az hesab zamanını təmin edirlər, lakin az dəqiqliyə malikdirlər. Say modelləri isə - böyük dəqiqliyə malik və bir çox hallarda say modelinin hesabı yüksək dərəcəli tənliklər sisteminin həllinə gətirilir, bu da öz növbəsində, analitik modellərlə müqayisədə, modellərin hesablamada müddətinin artırılmasına gətirir. Əvəz sxemlər əsasında olan modellər nisbətən çox yüksək dərəcəli olmayan differensial tənliklər sistemilə xarakterizə olunur və hesablamaların kifayət qədər yüksək dəqiqliyini təmin edirlər.

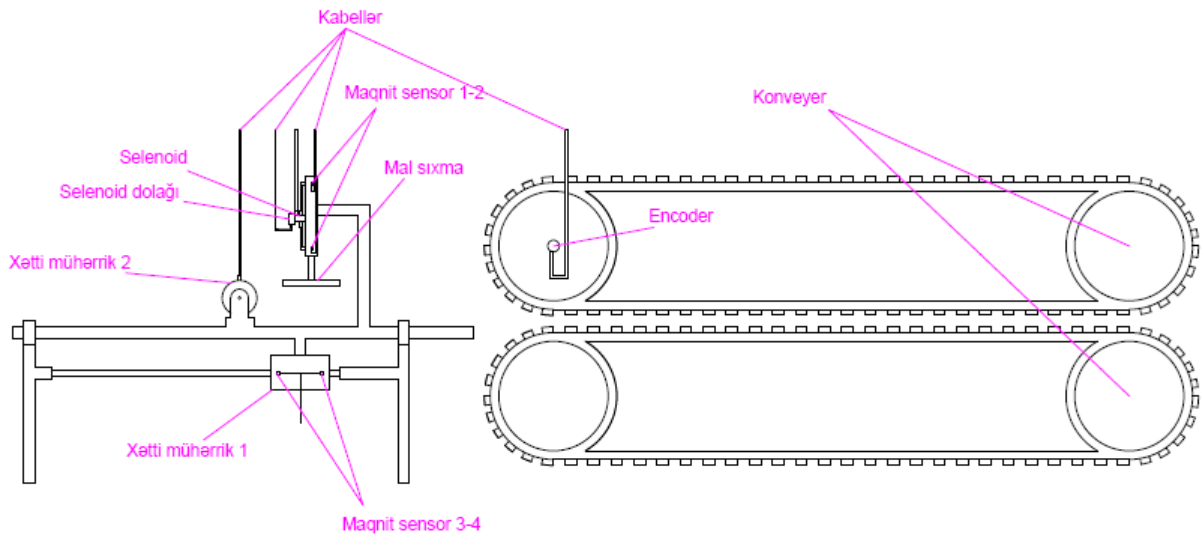
Hal-hazırda müxtəlif obyektlərin riyazi modellərinin yaranması aktual məsələlərdən biridir. Belə modellər fiziki hadisələrin effektiv analizi üçün istifadə olunur. Riyazi modelin tətbiqi elektromexaniki qurğularda idarəetmə sistemin sintezini aparmağa imkan yaradır. Bu halda MATLAB proqram paketinin kitabxanasından, Li-near analysis funksiyasının alətlərindən istifadə olunur. Riyazi modelləşdirilmə, orijinala müqayisədə digər fiziki təbiətli modeli istifadə edir. Texniki obyektin riyazi modeli ilə xarakteristikalarının proqnozu verilir və təqdim edilən sxemlərin, konstruksiyaların variantlarının imkanları qiymətləndirilir. Bundan başqa, tələb edilən tələblərə uyğunluq yoxlanılır, texniki sənədləşdirilmə işlənir və parametrlərin optimizasiyası aparılır.

Xətti mühərriklərin qeyri stasionar rejimlərinin tədqiqində model istifadə olunur ki, analitik olaraq onların ötürücü funksiyaları əldə olunur, və bu da bəzən fərziyyələrdə modelin dəqiqliyini azaldır. Modelin dəqiqliyini artırmaq üçün xətti asinxron mühərriklərin ötürücü funksiyaları müasir nəticə-elementli paketlər istifadəsilə alına bilər. Belə paketlər, yəni differensial tənliklərə əsaslanan elmi və texniki problemlərin həlli və modelləşdirilməsi üçün lazımı olan güclü interaktiv mühitdir ("FEMLAB") [3-4]. Belə mühitdə məsələnin həlli bir neçə mərhələdən ibarətdir: birinci mərhələ - xətti asinxron mühərriklərin tezlik xarakteristikalarının hesabı; ikinci mərhələ - qrafiki model sahələrin xüsusiyyətlərinin tapşırığının əməliyyatı. Belə ki, bu mərhələ öz növbəsində bir neçə mərhələyə bölünür: sərhəd şərtlərin tapşırığı; tənliklər əmsallarının qismət törəmələrdə tapşırığı; integral dəyişənlərin alınması.

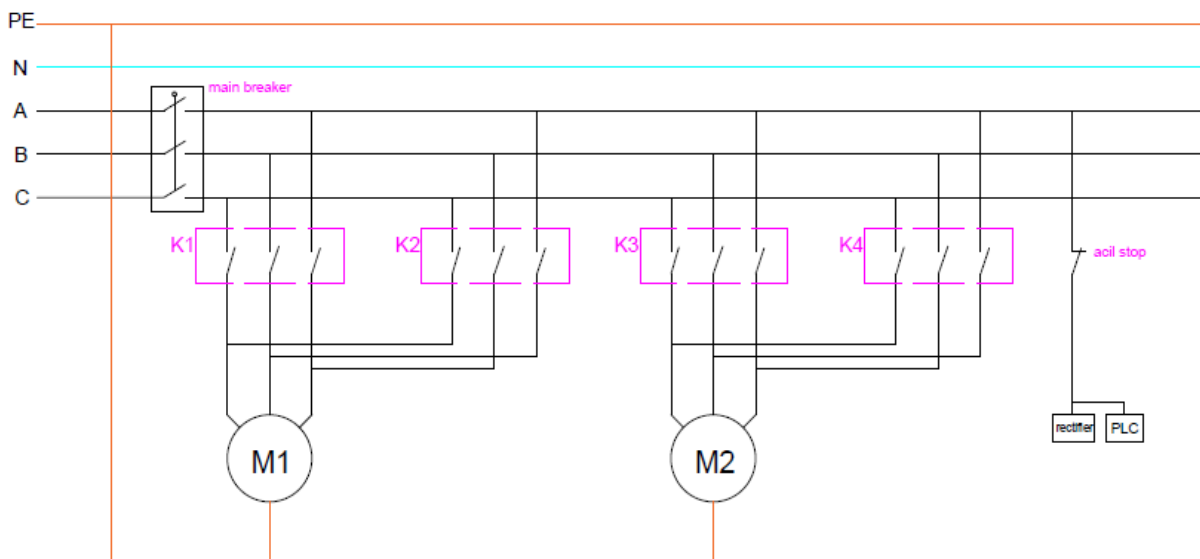
Kəsmə prosesini yerinə yetirmək üçün üç mexanizmdən istifadə edilir:

1. Kəsmə prosesi zamanı məhsulu saxlamaq üçün istifadə olunan mexanizm.
2. Məhsulu kəsmək üçün istifadə olunan xətti mühərrik (2).
3. Məhsulun kəsilməsini yerinə yetirən avadanlığın hərəkət etdirmək üçün istifadə olunan xətti mühərrik (1).

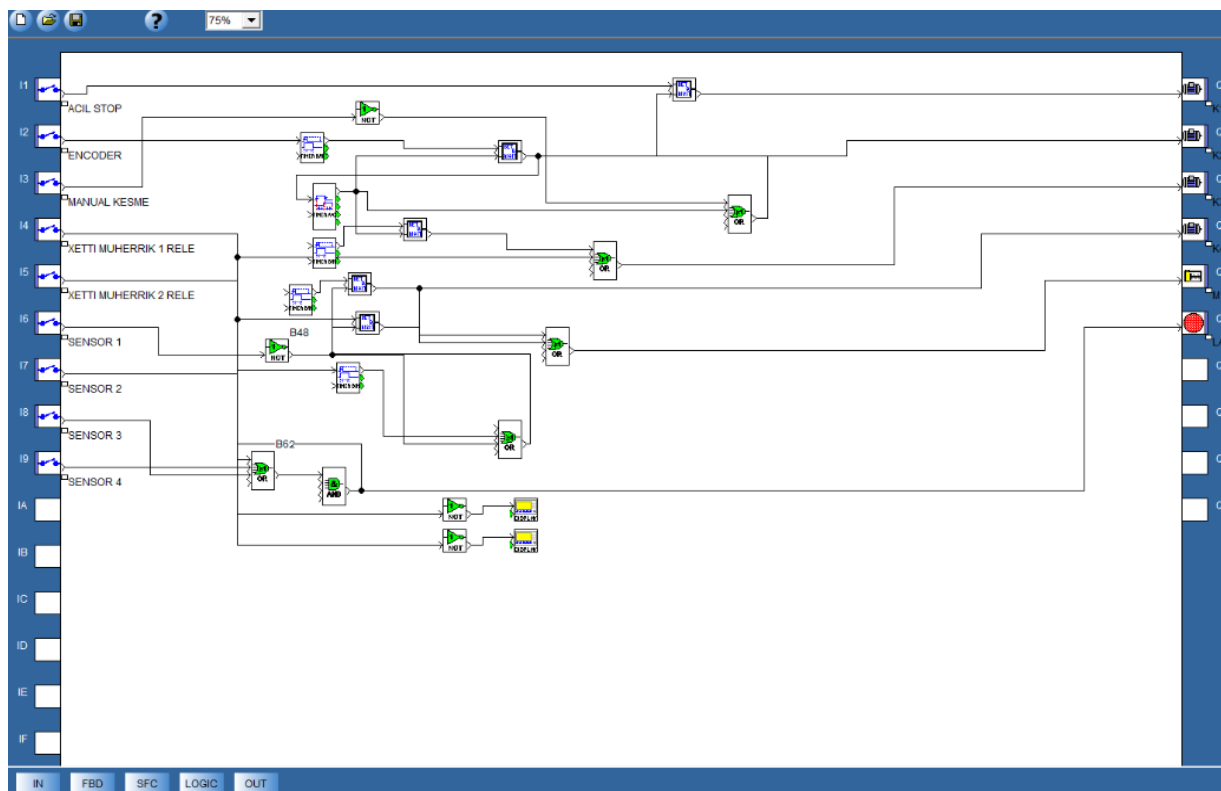
Kəsici qurğunun ümumi sxemi, güc dövrəsi, proqramı və işləmə prinsipi uyğun olaraq şəkl.1, 2, 3-də göstərilmişdir [1-2]. “Encoder counterin” proqramında müəyyən uzunluq qeyd olunur. İstehsal olunan məhsulun uzunluğu qeyd edilən uzunluğa çatdıqda encoder PLC-yə siqnal ötürür. Bu zaman PLC qurğunun hər üç mexanizmini işə salır. Qeyd olunan proses aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir : mal sıxma və hər iki mühərrik işə düşür. Kəsmə sistemli xətti mühərrikin hər iki tərəfində bıçaq olur ki, bu bıçaq xətti mühərrikin hər iki istiqamətdə hərəkəti zamanı məhsulun kəsilməsini həyata keçirir. Məhsul daima hərəkətdə olduğundan kəsmə mexanizmində kəsmə müddəti boyunca məhsulla birlikdə hərəkətməlidir. Məhsulu sıxan mexanizm isə kəsmə prosesi zamanı məhsulun yan tərəflərə hərəkət etməsinin qarşısını alır. Kəsmə prosesi bitdikdə isə mexanizmdə yerləşdirilmiş maqnit sensorlar PLC-yə siqnallar ötürür. Mal sıxma və xətti mühərrik 1 ilkin vəziyyətə qayıdır. Xətti mühərrik 2 isə növbəti kəsmə prosesini gözləyir. Növbəti kəsmə prosesi başladığı zaman PLC xətti mühərriki (2) revers istiqamətli hərəkət etdirir.

Şəkil 1. Kəsici qurğunun ümumi sxemi

Şəkil 2. Kəsici qurğunun güc dövrəsi

Şəkil 3. Kəsici qurğunun proqramı və işləmə prinsipi

Ədəbiyyat

1. Kərimzadə G.S., Məhərrəmov E.A. Kəsici qurğularda yüksək xarakteristikalara malik olan xətti mühərriklər.//Elmi-texniki jurnal “Energetikanın Problemləri”, Bakı. 2017, № 2, s.74-79.
2. Kərimzadə G.S., Məhərrəmov E.A. Xətti mühərrikli kəsici qurğunun işlənməsi.// Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. Bakı. 2018. № 3 .
3. Иванушкин В.А., Сарапулов Ф.Н., Шымчак-Щепин П. Структурное моделирование электромеханических систем и их элементов. 2000.- 310с.
4. <https://ru.abamet.ru/> Цилиндрический линейный двигатель – эволюция в движении. 2015.

УДК 621.316

Оценочный расчет протекторной защиты

д.ф.т., доц. Муфидзаде Нахид Аслан оглы
д.ф.т., доц. Исмаилова Гюльгяз Гюльага кызы
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В истории электрохимической защиты применение основного технического защитного элемента - протектора-защитник, является актуальным. Действительно, при соединении двух прочных предметов из различных металлов, необходимо отметить, что один из них перестал корродировать, а другой, наоборот стал разрушаться быстрее. Несмотря на то, что 200 лет назад этот эффект вызывал только удивление, теория такого явления в современной технике уже известна всем.

Имеющиеся форсированные методы расчета протекторной защиты, не использующие АРМ ЭХЗ-7П, строятся на основе расчетной формуле типа закона Ома. При этом необходимо вводить понятие действующего напряжения U_d , где для магниевого протектора принимают равным $U_d = 0,6$ В, а для цинкового - $U_d = 0,2$ В и которое имитирует э.д.с. гальванической пары. При расчете необходимо упростить известные формулы для сопротивления растеканию протектора и далее получаем весьма простые выражения. Таким образом, для вычисления значения тока протектора ($I_{пр}$) типа ПМ20У используется формула:

$$I_{пр} = U_d / R_{пр} = 0,6 / (0,4\rho) = 1,5/\rho, \text{ А} . \quad (1)$$

Затем, учитывая средние значения плотности тока защиты трубопровода ($j_{ср}$), определяется суммарное значение тока протекторной защиты (I_{Σ}) для рассматриваемого участка трубопровода:

$$I_{\Sigma} = j_{ср} \cdot S_{\Sigma}, \quad (2)$$

здесь S_{Σ} - площадь поверхности защищаемого трубопровода. Далее определяется количества (n) протекторов выражением:

$$n = I_{\Sigma} / I_{пр}. \quad (3)$$

Для полного обеспечения точного вычисления используется метод расчета *по средней защитной плотности тока* выбранной величине $j_{ср}$.

Решение задачи. Предположим, что участок трубопровода (рис.1) диаметром $d = 100$ мм на одном конце связан с существующей трубопроводной сетью, а на другом имеет изолирующее фланцевое соединение. В предположении, что рассматриваемый участок *недозащищен* катодными станциями, установленными в существующей сети, защитный потенциал трубопровода принято равным $U_{ст} = U_{защ} = -0,75$ В.

Изоляция трубопровода будет удовлетворительной при $R_{из} = 100$ Ом·м, а значение удельного электрического сопротивления грунта - $\rho = 20$ Ом·м.

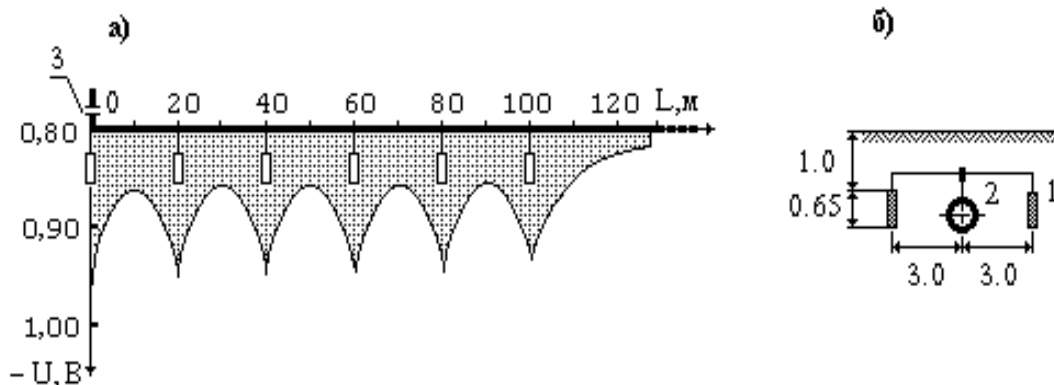

Рис.1. Графики разности потенциалов труба-земля (а) при протекторной защите трубопровода с установками по схеме (б): 1- протектор; 2 - трубопровод; 3 - изолирующее фланцевое соединение

С целью защиты необходимо выбрать магнєвые протекторы марки ПМ-20 с нижеуказанными параметрами:

- средний диаметр стержня $d = 175$ мм;
- длина $l = 650$ мм;
- стационарный потенциал $U_{пр} = -1,5$ В заглубленным до уровня укладки трубопровода $h = 1$ м.

Предположим, что протекторная установка состоит из *двух протекторов*, которые размещены по обеим сторонам трубопровода на расстоянии 3 метра от него. Основная задача заключается в том, что необходимо определить количества протекторных установок и интервала между ними с целью защиты участка трубопровода.

Расчет тока протекторной установки. Исследуем схему с *одной парой* протекторов, которые подключены к трубопроводу у изолирующего фланца. При подготовке расчетной схемы каждый протектор с соединительным проводом заменяется *эквивалентным*

трубопроводом, который соединен с базовым трубопроводом в точке дренажа. Все необходимые параметры участков эквивалентного трубопровода определяются нижеследующим образом.

Согласно графику, указанного рис.2,а, удельное поляризационное сопротивление магниевого протектора, весьма мало и рассчитывается таким образом:

$$P_a = (1,54 - 1,51) / (5 - 1) = 0,0075 \text{ Ом}\cdot\text{м}^2.$$

Удельное (линейное) сопротивление изоляции исследуемого участка будет:

$$R_{из} = P_a / (\pi d_a) = 0,0075 / (3,14 \cdot 0,280) \approx 0,01 \text{ Ом}\cdot\text{м},$$

где d_a - диаметр протектора с активатором.

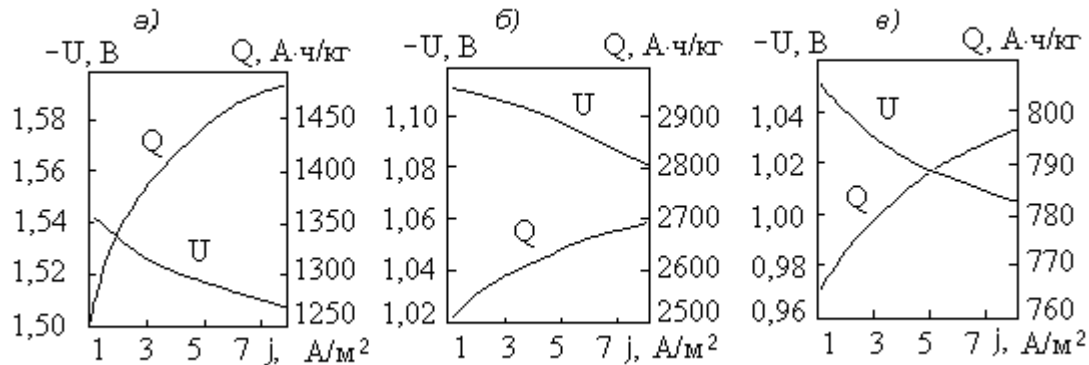

Рис.2. Изменение фактического потенциала (U) (по МЭС) и фактической токоотдачи (Q) сплавов МП1 (а), АП4 (б) и ЦП1,ЦП2,ЦП3 (в) с учетом плотности анодного тока

Значение удельного сопротивления изоляции другого участка эквивалентного трубопровода, который изолирован от земли, целесообразно взять большим, например, $R_{из}=10000 \text{ Ом}\cdot\text{м}$. А эквивалентный диаметр и толщину стенки можно выбрать так, чтобы продольное сопротивление исследуемого участка было бы равно продольному сопротивлению реального провода или кабеля.

В начале трубопровода (при $L=0$) у изолирующего фланцевого соединения при включении одной пары протекторов, зона действия защиты будет всего лишь 5 м с разностью потенциалов труба-земля $U_{защ} = -0,938 \text{ В}$ (по МЭС) в точке $L = 0$ и $U_{защ} = -0,845 \text{ В}$ - в точке $L = 6 \text{ м}$. При этом значение тока для каждого из протекторов будет $I = 0,112 \text{ А}$. При интегрировании токов вдоль протектора определяется величина тока.

В табл.1 представлены результаты, полученные при расчете протекторной защиты короткой трубы - защитного футляра газопровода.

Диаметр футляра равен 600 мм, а длина - 40 м, глубина заложения до оси - 2 м, значение удельного электрического сопротивления грунта - 20 Ом·м, а удельное электрическое сопротивление изоляции трубы - 25 Ом·м.

Таблица 1.

Продольная координата, м	Стационарный потенциал, В	Защитный потенциал, В			
		один протектор	по 2 протектора на концах	контакт с защищенным трубопроводом	контакт с незащищенным трубопроводом
0	-0,55	-0,723	-1,107	-1,141	-0,845
10	-0,55	-0,642	-0,849	-0,880	-0,643
20	-0,55	-0,630	-0,828	-0,853	-0,625
30	-0,55	-0,628	-0,849	-0,883	-0,644
40	-0,55	-0,647	-1,107	-1,156	-0,847

Как видно из табл.1 использование *четырёх протекторов с целью защиты футляра будет достаточным*, при этом он необходимо будет надёжно связан электрически с газопроводом.

Закключение. Если трубопровод с плохой изоляцией, тогда целесообразно устанавливать протекторы на расстоянии $y_a \geq 5$ м от трубы. А если изоляция надёжная, тогда создается возможность для существенного уменьшения этого расстояния. Принимая во внимания, что изоляция изнашивается и разрушается, то необходимо рекомендовать повсеместно $3 \leq y_a \leq 6$ м.

Литература

1. Керимов А.М., Исмаилова Г.Г. Статические характеристики электродренажных цепей. Ж. Нефть, газ и бизнес. М., №4, 2009.

2. Керимов А.М., Исмаилова Г.Г. Электрическая защита подземных сооружений групповыми протекторами. "Проблемы энергетики", №3, 2014.

3. Ismaylova G.G. Dynamics of modes of electro drainage chains. Moscow, Magazine "Oil, gas and business", No7, 2010. p. 85-87.

UOT 502.3

İnsanlar, heyvanlar, bitkilər və təbiət hadisələri haqqında maraqlı qısa məlumatlar

*mem.f.d., dos. Məmmədova Ofelya İdris qızı
Əliyeva Şəfa Hüseyn qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Günəş haqqında belə bir maraqlı məlumat vardır. Günəşin istiliyi nə qədərdir?

Ölçüsü orta ulduzlardan bir az böyük olan Günəşin səthində temperatur 6000°S , mərkəzində isə $20\,000\,000^{\circ}\text{S}$ -dir. Kosmosda Günəşdən on dəfə, hətta yüz dəfə böyük olan ulduzlar var. Günəşdən daha zəif ulduzların səthində temperatur 3000°S , Günəşə bənzəyənlərin səthində 6000°S , daha böyük olanların səthində isə 30000°S və ya bundan yüksək olur. İstiliyi yüksək olan ulduzların kütlələri də böyükdür.

Nə qədər su içmək lazımdır?

Gün ərzində müxtəlif səbəblərdən vücudumuz təxminən 3 litrə yaxın su itirir. Bu yalnız tərləmə nəticəsində baş vermir. Vücudumuz nəfəs alıb-verərkən belə su itirir. Sözsüz ki, itirilən su mütləq bərpa olunmalıdır. Bəzən suya olan ehtiyacımızı başqa mayelər və ya yeməklər vasitəsilə bərpa etməyə çalışsaq da, susuzluğumuzu yatıran ən yaxşı maye yenə də sudur. Sağlam vücuda, böyrəyə, ciyəərə sahib olan orta yaşlı insan hər gün təxminən 3 litrə yaxın su içməlidir. Sözsüz ki, bunun miqdarı yaşdan və insandan asılı olaraq dəyişir. Səhər tezdən qalxan kimi bir stakan su içmək orqanizmi zərərli maddələrdən təmizləyir və sağlam saxlayır. Yay aylarında isə bədən isindikcə tərləyib su itirdiyinə görə daha çox su içmək lazımdır. Bununla da bədənimizin temperaturu tarazlaşır və dəri nəmliyini qoruyub saxlayır.

Başqa maraqlı bir misal. Biz nə üçün asqırırıq?

Asqırıq burun dəliyində yerləşən sinirlərin xəbərdar edilməsi nəticəsində alınır. Burun və ağız boşluğundan hava axınının səsləli və sürətli çıxmasına asqırıq deyilir. Buruna düşən toz, tük, bibər kimi allergik, qıcıqlandırıcı maddələr və nəfəs borusuna yığılan mikroblar, işıq, həyəcanlanma və qorxu asqırıq əmələ gətirir.

Asqıran zaman gözlərimiz yumulur, başa və tənəffüs sisteminə güclü təzyiqli düşür və gözlərin yumulması qoruyucu refleksi xarakteri daşıyır.

Asqırankən ağız və burun boşluğundan çıxan havanın sürəti saatda təxminən 120 km-dir. Asqırıq, toz, kir və ya mikrobları yuxarı tənəffüs yollarından təmizləyir, ona görə də asqırıqın qarşısı alınmalıdır. Əks halda, iflic xəstəliyinə səbəb olan fəsadlar törədə bilər.

Bal haqqında maraqlı məlumat. Balın ağzı açıq qalanda nə üçün xarab olmur?

Qidaların xarab olması göbələk və ya bakteriyalar kimi mikroorqanizmlərin çürüməyi, kiflənməyi nəticəsində baş verir. Digər orqanizmlər kimi bunların da yaşamaq üçün suya ehtiyacları var. Balın isə tərkibində yaradılışı etbarı ilə mikroorqanizmlərin yaşaması üçün kifayət qədər su yoxdur. Ona görə də xarab olmağa səbəb olan mikroorqanizmlər burada yaşamır.

Başqa bir maraqlı hadisəni öyrənək. Gözümüzü qırpmasaq nə olar?

Biz gözümüzü hər dəfə qırpdıqca, göz yaşı gözün bəbəyinə yayılaraq onu “yuyur” və gözə düşən yad cisimləri yuyaraq aşağıya doğru yönəldir. Gözümüzü yumanda göz yaşı vəzidən ifraz olan duzlu maye onu dezinfeksiya edir. Anadangəlmə verilən bu sistem vəzifəsini dayanmadan yerinə yetirir. Gözümüz bu vəzifəsini yerinə yetirməsə, yəni insan gözünü qırpmasa, göz almasını örtən sıx yağlı qişa quruyardı. Nəticədə bu qişanı başqa qalın təbəqə əvəz edər və insan kor olardı.

Biz bilirik ki, oksejen istehsal etmək vəzifəsi yaşıl bitkilərə, okeanda yaşayan bəzi mikroorqanizmlərə verilmişdir. Bunlar heyvanların və insanların havaya buraxdığı karbon di-oksidi udur, əvəzində oksigen buraxır. Beləliklə, havada oksigenin miqdarı sabitləşmiş olur. Belə nəticəyə gəlirik ki, əgər bitkilər kimi heyvan və insanlar da havaya oksigen xaric etsə idilər, oksigen həddindən artıq olardı. Buna görə də ən kiçik qıgılcım belə böyük yanğınlara səbəb olardı. Əksinə, əgər bitkilər digər canlılar kimi havaya karbon di-oksidi xaric etsəydi, atmosferdə oksigen sürətlə azalar, canlılar da havasız boğulub ölərdilər.

Heyvanlar haqqında belə bir maraqlı məlumat: suda və quruda yaşayan tısbağalar haqqında.

Su tısbağaları dənizdə üzərkən duzlu su içirlər. Vücutlarındakı artıq duzdan xilas olmaq üçün sahilə yumurta qoymağa çıxdıqda duzlu göz yaşları ifraz edirlər. Beləcə göz yaşı vəziləri ilə vücutlarındakı artıq duzu təmizləmiş olurlar.

Pomidor meyvədir yoxsa tərəvəz?

Meyvə yumşaq və hissədən və kiçik toxumlardan ibarətdir. Buna görə də ərik, şaftalı, üzüm, təzə lobyə, xiyar, pomidor və buna bənzər qidalar quruluşuna görə meyvədir. Yəni çəyirdəyi olan bütün qidalar meyvədir. Deməli, pomidor meyvədir. Kartof, yerlək, qırmızı çuğundur, soğan, sarımsaq kimi bitki kökləri, kələm, kahı kimi bitki yarpaqları və əslində gül olan gül kələmi isə tərəvəzdür.

Quşlar haqqında maraqlı bir sual ortaya çıxır: balıqyeyən quşlar nə üçün bəzən bir ayağı üstündə dururlar?

Balıqyeyən quşların (leylək, qızılqaz – flaminqo) ayaqları çox sümüklüdür. Bu quşların ayaqlarında istiliyi qoruyub saxlayan yağ olmadığına görə ayaqları tez üşüyür. Onlar da üşümüş ayağını tüklərinin arasında isitmək üçün tez-tez bir ayağı üstündə dururlar.

Belə bir maraqlı sual ortaya çıxır: dünyada yemək ən gec harda bişir?

Dünyanın dəniz səviyyəsindən ən hündür yerində - Everest zirvəsində yemək daha gec bişir. Çünki dəniz səviyyəsindən hündür yerlərdə su 100°S-də qaynamır. Hündürlük artdıqca təzyiq aşağı düşür və suyun da, təbii ki, qaynama temperaturu azalır. Hər hansı bir mayenin qaynaması üçün daxili təzyiqlə xarici təzyiq tarazlaşdırılmalıdır. Ancaq dəniz səviyyəsindən hündür yerlərdə təzyiq aşağı olduğu üçün bu tarazlıq tez baş verir. O zaman su 100°S-dən aşağı temperaturda qaynamağa başlayır. Təbii ki, suyun qaynama temperaturu azdırsa, onda yemək də gec bişəcək.

UOT 69:620.193/197

Müxtəlif metal və ərintilərin turşularda davamlılığının təyini

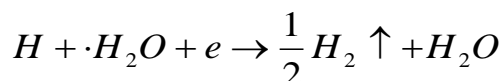
*tex.f.d., dos. Qəhrəmanov Səbuhi Əbdül oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Aparılmış tədqiqat işində məqsəd, H_2SO_4 , HCl , HNO_3 və H_3PO_4 turşularında müxtəlif ərintilərin korroziyaya qarşı davamlılığını öyrənmək və eyni zamanda korroziya prosesinə nəzarət

edən əsas amili hesablamadan ibarətdir. Tədqiqat işində müəyyən olunmuşdur ki, turşuluq sahəsində korroziyaya qarşı ən davamlı olan 0,46% xrom tərkibli yarıçuqun material, neytral sahədə isə 2,14...5,3% xrom tərkibi arasında dəyişən ağ çuqunun olması aşkar olunmuşdur.

Ehtimal etmək olar ki, xromun qatılığının 0,46...5,3% arasında dəyişməsi zamanı verilmiş materiallarda davamlılıq turşu mühitində aşağı düşür, neytral mühitdə isə yüksəlir.

Metalların, oksidləşdirməyən turşularda korroziyası bir qayda olaraq hidrogen depolyarizasiyası ilə gedir. Bu halda depolyarizasiya (yəni katod prosesi), əsasən hidrogen ionlarının bərpa olunması prosesindən ibarət olur, yəni:

Korroziyanın nəzarətedirici prosesi, katod prosesindən ibarət olub, hidrogen gərginliyinin tormozlanması hesabına gedir. Metalların turşularda korroziyasını azaltmaq üçün zəiflədicilərdən istifadə etmək lazımdır. Zəiflədicilər turşulara qatıldıqda nəzarətedici prosesə təsir göstərdiklərindən məhlulda hidrogenin boşalma gərginliyi mənfi istiqamətə doğru artır və onların metala qarşı aqressivliyi azalmış olur. Metal və ərintilərin turşularda korroziyaya qarşı davamlılığını artırmaq üçün, istifadə edilən digər üsül onların turşulara qarşı davamlı olan elementlərlə aşqarlaşdırılmasıdır. Məsələn, oksidləşdirici turşularda ərintilərin korroziyaya qarşı davamlılığını artırmaq üçün bu ərintiləri asan passivləşən xrom elementi ilə aşqarlaşdırmaq kifayətdir. Buna misal olaraq xromlu poladların azot turşusunda korroziyasını göstərmək olar.

Xrom asan passivləşdirici metal olduğundan onunla zəif passivləşdirici dəmirin legirləşdirilməsi onun passivləşməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, bu halda bərk cisim müxtəlif tipli ərinti əmələ gətirir. Bu ərintilərdə asan passivləşdirici elementlərin olması, xüsusilə də kiçik cəmləşmələr zamanı sabitlik sərhədlərində sıçrayışaoxşar halların yaranmasına səbəb olur və bu zaman passivlik vəziyyəti yaranır. Aparılmış elmi tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, həmi ərintinin komponentlərdən biri ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəyə girərək, əriməyən birləşmələrdən müdafiə örtüyü yaradır və bu an sabitlik sərhədləri meydana gətirir. İlkin olaraq davamlılığın birinci sərhəddi xromun qatılığı 11,8% olduqda yaranır.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, anod əriməsi prosesində yüksək gərginliyin alınması, metal örtüklərin passivləşməsindən və təkrar passivləşmənin başlanğıcına uyğun gələn elektrod potensiallarının həcmindən, aqressiv anionların təsiri altında passivliyin pozulmasının böhran potensiallarından və passiv vəziyyətdə ərimənin sürətindən asılıdır. Tədqiqat zamanı teflonla lehimplənmiş və səthinin sahəsi 0,325 sm² bərabər olan silindrik nümunələrdən istifadə olunur. Götürülmüş nümunələri müxtəlif üsullardan istifadə etməklə hamarlayır və etil spirti ilə yağlardan təmizləyirlər.

Tədqiqatlar əsasən eyni mühitdə aparılırlar və bu zaman sulfat turşusu məhlulundan və 3% natrium-xlorid məhlulundan istifadə etməklə, turş və neytral mühitdə suni korroziya şəraiti yaradılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, passiv vəziyyətdə 0,46...0,99% qədər xrom tərkibi olan çuqun daha davamlı olur. Lakin aktiv ərimə sahəsində xromla lehimpləmə (0,47...5,3% kütlə ilə) ərimə cərəyanının böhran sıxlığının böyüməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində böhran cərəyanının (250 mV-a qədər) yüksək göstəriciləri olan passiv vəziyyətin daha tez başlamasına gətirib çıxarır.

Tədqiqat olunan sərhədlərdə xromun konsentrasiyası tam passivlik vəziyyətini ala bilmədiyi müşahidə olunmuşdur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, xromun qatılığının yüksəldilməsi daha erkən müdafiə birləşmələrinin yaranmasına imkan yaradır. Yüksək sərhədlərdə passivləşmə bütün tədqiqat olunan ərintilərdə müşahidə olunur və ərintilərin hər birində yüksək passivləşməyə uyğun gələn potensiallar sahəsində davranışları eyni cürdür. Eyni zaman anod sahəsində çuqunun ərimə cərəyanı xromun qatılığının artması ilə azalır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sulfat turşusunun və natrium-xlorid məhlulunun ərimə ardıcılıqları arasındakı fərq əsasən xromla oksigenin yaxınlığının yüksək olması ilə bağlı ola bilər. Məlum olmuşdur ki, turşu mühitində korroziya prosesinin yaranma sürəti həll olmuş oksigenin və ya oksidləşdirici qatışığın (Fe^{2+} , Cu^{2+}) miqdarı ilə təyin olunur. Eyni zamanda

korroziyanın sürəti oksigenin çoxalması düz mütənasib olaraq artır. Buna əsasən temperatur və turşunun hərəkət sürəti də təsir edir.

Tormozlanma əmsalının (γ) təhlili göstərir ki, xrom qatılığının artırılması ilə xüsusi (anod) korroziya reaksiyasının sürəti azalır:

$$\gamma = \frac{i_1}{i_n},$$

burada i_1 – φ 0,25V və Cr 0,46% -də anod reaksiyasının ərimə cərəyanı;

i_n – φ 0,25V və Cr 5,3% -də anod reaksiyasının ərimə cərəyanıdır.

Əsasən, 0,25 V potensialına bərabər, sulfat turşusu qarışığında xromun qatılığının artması ilə, tormozlama əmsalı (γ) 0,73-dən 0,8 -ə qədər; neytral sahədə isə (φ 2,2 V) 1,06-dan 1,46 arasında dəyişir.

Xrom qatılığının artırılması neytral sahədə ərintilərin korroziyadavamlılığını artırır. Bu isə öz növbəsində davamlılığın kifayət qədər yüksək səviyyədə saxlamağa imkan verir. Turşuluq sahələrində korroziyaya qarşı ən davamlı olan 0,47% xrom tərkibli yarımçuqun materialın olduğu aparılmış təcrübə nəticəsində məlum olmuşdur. Ancaq neytral sahədə 2,14...5,3% tərkibli ağ çuqunların korroziyaya daha davamlı olduğu aparılmış təcrübə əsasında müəyyən olunmuşdur.

Məlum olmuşdur ki, ağ çuqunlarda bütünlükdə kükürd birləşmiş şəkildə yerləşir. Eyni zaman da ağ çuqunun korroziyaya davamlılığı əsasən sementitin miqdarından asılıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, çuqunda struktur elementlərinin dispersliyi mövcuddur. Struktur nə qədər kiçik olarsa, mikrocütlüklərin sayı bir o qədər çox olar. Bu qeyri-bərabərsizlik nəticəsində, çuqunun korroziyası daha intensiv baş verir.

Ədəbiyyat

1. Жук Н.П. Курс теории коррозии и защиты металлов. М.: Metallurgiya, 1974
2. Розенфельд И.Л. Атмосферная коррозия металлов. М.: из-во АН СССР, 1960
3. Шермана А.Д., Жукова А.А. Чугун: Справ. изд. М.: Metallurgiya, 1991, 576 с.
4. Томашев Н.Д., Чернова Г.Л. Коррозия и коррозионностойкие сплавы. М.: Metallurgiya, 1973, 232 с.

UOT 663.253

Çörək-bulka məmulatlarının hazırlanması texnologiyasına mikroyosunların tətbiqi

b.f.d., dos. Məhərrəmovə Mehriban Həmid qızı

i.f.d. Nəsrullayeva Günəş Məzahir qızı

b.f.d. Yusifova Mehriban Rauf qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Çörəkbişirmə sənayesi qida sənayesinin ən böyük sahələrindən biridir. Çörəkbişirmə müəssisələrinin əsas məhsulu müxtəlif növ və sort çörək və çörək-bulka məmulatlarıdır ki, millionlarla Azərbaycanlının hər gün tələb etdiyi məhsuldur, bu isə çörəkbişirmə sənayesinin strateji əhəmiyyətini müəyyən edir.

Çörək istehsalı üçün əsas xammal bugda və çovdar unu və içməli sudur. Əlavə xammal qisminə maya, duz, şəkər, yağ və müxtəlif qida qatqılarından istifadə edilir. Çörək bişirmək üçün un yumşaq buğdanın unlu dənələrindən hazırlanır.

Çörək istehsalı üçün əsas xammal bugda və çovdar unu və içməli sudur. Əlavə xammal qisminə maya, duz, şəkər, yağ və müxtəlif qida qatqılarından istifadə edilir. Çörək bişirmək üçün

un yumşaq buğdanın unlu dənələrindən hazırlanır. Belə unun strukturu səpilmiş toz şəkillidir. Bütün əlavə xammalı aralıq maye yarımfabrikata çevirirlər: məhlul, emulsiya və suspenziya. Çörək bişirmək üçün xəmir yoğurulma və qıvcıqırma nəticəsində verilmiş növ çörək üçün tələb olunan turşuluğu və fiziki xüsusiyyətləri alır: elastiklik, formasaxlama və qazsaxlama qabiliyyətidir ki, onlar bişirməyə daxil olan xəmir tədarüklərinin maksimal həcmi təmin edir.

Çörək bizim gündəlik rasionumuzun enerji dəyərinin 40 %-ini təşkil edir. Çörək-bulka məmulatlarıyla orqanizm karbohidratların 35 %-ə qədərini, B qrupun vitaminlərinin əhəmiyyətli hissəsini və həmçinin mineral duzlar və qida liflərini alır.

İnsan həyatında sosial dəyişikliklər ilə əlaqədar son üç-beş onillik ərzində insanın orta enerji xərcləri 2-2,5 dəfədə azaldı. Qidanın istehlakı da bir o qədər azaldı. Lakin enerji mənbəyi kimi sərf edilən qidanın miqdarının azalması ilə paralel və onda olan əvəzolunmaz qida maddələrinin istehlakının, xüsusi halda vitaminlər və mineral elementlərin azalması da olur.

Çörək bişirmə sənayesində dənli bitkilərin emal məhsulunun əsas xammallarından biri hesab edilən undan istehsal edilən çörək makaron, unlu qənnadı və digər məmulatların keyfiyyətə dəyərliyi, unun tərkibindəki üzvi və qeyri üzvi maddələrin miqdarı ilə təmin edilir.

Çörək məhsulları və unlu qənnadı məmulatların istehsal texnologiyasında onunun zənginləşdirilməsi, yəni keyfiyyətə bioloji qidalılıq dəyərinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif bitki, heyvan mənşəli qatmalardan geniş istifadə edilir.

Məlumdur ki, həm ölkəmizdə, həm də onun hədudlarından kənarında xəmirin yoğurulması və onun əmələ gəlməsi vacib texnoloji proseslərdən olub, sonrakı əməliyyatların gedişinə və hazır çörək məhsullarının keyfiyyətinə təsir edən amillərdən biridir. Xəmirin qatılması zamanı un, su, duz, maya və xəmirin tərkib hissəsinə daxil olan digər maddələrdən, müəyyən stuktura, quruluşa və fiziki xassələrə malik eyni cinsli kütlə əmələ gəlir ki, bu da xəmirə qıvcıqırma, boşaldılma, sakit vəziyyətdə saxlanılma əməliyyatlarına müsbət təsir edir. Yoğrulmanın ilk anlarından başlayaraq yarımfabrikatlarda bir çox proseslər baş verir. Xəmirin istehsalında un və suyun nisbəti xəmirin hazırlanma texnologiyasının vacib elementlərindən olub, xəmirə çörək çıxımı ilə yanaşı eləcə də hazır çörəyin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Çörəkbişirmə sənayesinin inkişafının müasir mərhələsinin xarakterik xüsusiyyəti sahə müəssisələrində istehsalın geniş diversifikasiyasının aparılmasıdır ki, bu bazarın tələblərini nəzərə almaqla buraxılan məhsulun çeşidinin artırılmasında və istehsal edilən malların nomenklaturasının artırılmasında öz əksini tapır. Enerji xərclərinin azalmasıyla yanaşı, rasionun müxtəlifliyinin azalması, rafinadlaşmış məmulatların, yüksək kalorili, lakin əsas qidalı maddələr ilə kəsad olan ağ çörək, makaron, şirniyyat kimi və s. məhsulların istehlakının isə artımı baş verir.

Müxtəlif alimlərin fikrincə, ölkəmizin və həmçinin inkişaf etmiş digər ölkələrin əhalisinin mikro - və makronutrientlərə olan ehtiyacını bu gün ənənəvi qidalanma hesabına tamamilə təmin etmək olmur. Ağ çörəyin qida dəyəri azdır, kalori dəyəri isə başqa çörəklər ilə müqayisədə çoxdur. Fizioloji funksional inqrediyentlərin daxil olması üçün əlavə mənbələr lazımdır.

Məsələn bizim göstərdiyimiz kimi, çörəyi zülallarla, vitaminlərlə, mineral maddələrlə, qida lifləriylə və başqa qida komponentləriylə zənginləşdirmək üçün una spirulin mikroyosun əlavəsini daxil etmək olar.

Spirulina – çoxhüceyrəli spiral sapşəkilli mikroyosundur. Mikroskop altında baxdıqda, o göy-yaşıl spiral sapları şəklində görünür. Təbii şəraitdə Spirulin Afrikanın və Latın Amerikasının göllərində bitir, həmçinin Mərkəzi Afrikada Çad gölündə rast gəlinir. Hal-hazırda Meksikada və ABŞ-da, Hindistanda, Tailandda və Yaponiyada, Çində və Tayvanda, Bolqarıstan, Çili, İsraildə və İtaliyada, Moldaviyada, Ukraynada və Rusiyada spirulini yetişdirirlər.

Spirulina öz hüceyrə tərkibinə görə bir sıra qiymətli vitamin, mikroelement və aminturşularına malikdir. Mineral maddələrin, aminturşuların və vitaminlərin nisbətləri spirulinin tərkibində elə tənzimlənmişdirlər, ki, bu da onu başqa bitkilərdən ayırır.

Ekspərimental hissədə ikikomponentli un qarışığının avtolitik fəallığına spirulinlərin təsiri, mikroyosunların qarışığın qranulometrik tərkibinə təsiri və hazır məmulatların keyfiyyətinə spirulinlərin təsiri üzrə tədqiqatlar aparılmışdıq. Avtolitik fəallığa görə tədqiqatlar göstərdi ki, spirulinlərin ikikomponentli qarışığın say göstəricisinin düşməsinin təsirləri yoxdu, yəni

spirulinanın daxil edilməsi zamanı qarışıq sabitdir. Qarışıqın qranulometrik tərkibinin təyininə görə sınağın nəticələri göstərdi ki, mikroyosunların həcmə görə 0,5 % daxil edilməsi ikikomponentli-un qarışıqında xırda fraksiyalı hissəciklərin çıxışının artımına gətirir; daxil edilən yosunun miqdarının sonrakı artımı onların arasında elektrostatik qarşılıqlı təsirinə hesabına spirulina hissəcikləriylə onun hissəciklərinin aqreqasiyasına görə bu fraksiyaların çıxışını aşağı saldı.

Hazır məmulatların keyfiyyətinin göstəricilərinin analizindən, belə nəticəyə gəlmək olur ki, 0,5 % və 1 % həcmdə resepturaya spirulina daxil edilməsi müəyyən həcm artımına, hazır məmulatların içinin məsaməliliyin və mexaniki struktur xüsusiyyət göstəricilərinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Çörək-bulka məmulatlarına spirulinanın daxil edilməsi onların struktur-mexaniki xüsusiyyətlərini, həcm və məsaməliliyini yaxşılaşdırır; çörəyi yosunda olan maddələrlə zənginləşdirməyə, hazır məmulatın qida dəyərini yüksəltməyə və ona funksional məhsulun xüsusiyyətlərini verməyə imkan verir .

Ədəbiyyat

1. Nəsrullayeva G.M. Çörək, makaron və unlu qənnadı məmulatları istehsalının texnologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2016

2. Авдъев П.Б., Сапожникова А.С. Определение качества зерна, муки и крупы. М.: Колос, 2001, 416 с.

3. Бутейский И.Г., Жукова А.А. Технология приготовления мучных кондитерских изделий. М.: Академия, 2005

UOT 372.851

Riyaziyyat elminin digər elmlərlə əlaqəsi

*r.f.d., dos. Qasımova Günay İmaməddin qızı
Babayeva Ülkər Rafiq qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Elmin son nailiyyətləri göstərir ki, bir çox təbiət hadisələri tək-cə bir təbiət elminin yox, bütün təbiət elmlərinin çərçivəsində öyrəniləndə daha aydın başa düşülür. Lakin tədris prosesində fənlərarası əlaqə xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Təhsilin siyasi-nəzəri səviyyəsi cəmiyyətin ictimai tələblərinə və elmi -texniki tərəqqiyə görə təyin edilir. Bu baxımdan fənlərarası əlaqə ən aktual bir pedaqoji problem kimi ortaya çıxır. Bu problem təhsilin məzmunu və strukturunu ilə sıx əlaqədədir. Ona görə də bu öz əksini təlim metodları formaları və vasitələrində tapmalıdır. Fənlərarası əlaqə şagirdlərin biliyini sistemə salmağa, real aləm haqqında onlarda tam mənzərə yaratmağa, hadisələrin qarşılıqlı dialektik əlaqəsini formalaşdırmağa kömək edir [1].

Təhsilin məzmununun koordinasiyası və inteqrasiyası problemlərinin düzgün həlli də bilavasitə fənlərarası əlaqə ilə sıx bağlıdır.

Koordinasiya, ayrı-ayrı fənlərin tədris proqramı tərtib edilərkən, eyni bir mövzunun müxtəlif fənlər üzrə öyrədilməsindəki uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədilə aparılan razılaşmalar və tutuşdurmalarla məşğul olur.

İnteqrasiya isə öyrədilən müəyyən bir təbiət hadisəsi haqqında tam təsəvvür yaratmaq məqsədilə, həmin hadisənin ayrı-ayrı təbiət elmlərində nəzərdən keçirilən cəhətlərini birləşdirməyə aiddir. Göründüyü kimi, bunların hər ikisi də elə fənlərarası əlaqə deməkdir.

Hər bir tədris fənnindəki inteqrasiya elmin məntiqinə uyğun gəlməli və şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına kömək etməlidir. İnteqrasiya, ümumi mənada elmi anlayışları və təlim üsulları əlaqəli olan fənləri bir yerə yığıdır.

Hər bir fənnin öz öyrənmə dairəsi var. Bu ənənə sonrakı inkişafını fənnin özünün yenidən hissələrə bölünməsində davam etdirir.

Ən əhəmiyyətli cəhət odur ki, bu əlaqə növü fənləri bir-birinə yaxınlaşdırır. Yaxın fənlərdə öyrədilən eyni bir obyekt və ya hadisə haqqında onlarda düzgün təsəvvür yaranır, ziddiyyətə və dəqiqsizliyə yol verilmir.

Hər bir fənn müəyyən sistemlə öyrədilir. Dərslərdə materialın düzülüşündə də müəyyən sistem olur. Buna baxmayaraq, tədris prosesində çox zaman bu və ya başqa bir çatışmazlıq hiss olunur. Bəzən şagirdlərin yaxın fəndən hazırlıq səviyyəsi aşağı olduğundan başqa fənn üzrə mövzu öyrədilərkən şagirdlərin biliyində səthilik hiss olunur. Bu mövzunun yerini çox vaxt dəyişmək də mümkün olmur, çünki didaktikanın əsas prinsiplərindən biri olan “məlumdan məchula” qaydası pozulur [3].

Şagirdlərin riyaziyyata dair aldıkları biliklərin möhkəm və dərin olması üçün digər fənlərdən aldıkları biliklərə istinad etmələri vacibdir.

Riyaziyyat təbii mühiti, təbii mühitlə insan arasındakı qarşılıqlı münasibətləri araşdırarkən bir çox elmdən də faydalanır. İndi bunlardan bəzilərinə baxaq:

Fizika: Yer in cazibə qüvvəsi, mərkəzdən qaçma qüvvəsi, hərəkət, güc, enerji kimi mövzularda;

Kimya: Su, həll olma, çökmə, karst formalarının meydana gəlməsi kimi mövzularda;

Tarix: Keçmiş zamanlara aid riyaziyyatın ortaya çıxarılmasında.

Fənlərarası əlaqə öyrənilən materialın yadda qalması kimi mühüm bir psixoloji funksiyanın da yerinə yetirilməsində böyük rol oynayır. Fənlərarası əlaqənin öyrədilən materialın şagirdlərin yadında qalmasına göstərdiyi təsir, bu əlaqə vasitəsilə qonşu fənlərin ayrı-ayrı faktlarının ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir. Ona görə də şagirdlər bütün tədris müddətində müxtəlif fənlərə aid dərslərdə dəfələrlə eyni hadisələr və ya qanunlarla rastlaşırlar. Verilmiş hadisə haqqında onlar öz biliklərini genişləndirərək, hər dəfə bu hadisənin yeni bir əlamətini öyrənirlər. Beləliklə, bu hadisə dəfələrlə yaddaşda təkrar olunur, əvvəllər əmələ gələn assosiasiyalar möhkəmlənir və onun yeni əlamətlərinin məlum olması ilə əlaqədar olaraq ən yeni assosiasiyalar yaranır. Müəyyən bir hadisəni şagirdlərə öyrədərkən, onun əsas əlamətlərini yadda saxlamağı onlardan tələb etmək və bunun başqa fənlərdə öyrədilən digər məsələlərdə lazım olacağını bildirmək lazımdır. Müəllim bu yolla şagirdləri həmin hadisə haqqında başqa fənlərdən daha geniş məlumat almaq üçün hazırlayır və şagirdlər, indi aldıkları məlumatın tam olmadığını da yaxşı hiss edirlər. Bu da şagirdləri hadisənin yeni əlamətlərini öyrənməyə yönəldir və uzunmüddətli yaddaşın formalaşmasına səbəb olur.

Tədris prosesində fənlərarası əlaqələrin əhəmiyyəti böyükdür. Onlar təlimin təhsil, tərbiyə və inkişaf məqsədlərinə nail olmağa bilavasitə təsir göstərir. Bu zaman fənlərarası əlaqələr şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşdırır; dünyanı hərəkətdə və inkişafda görməyə kömək edir; anlayışlar arasında məntiqi əlaqələrin yaradılmasına imkan verir [2]. Bununla da şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, məktəblilərin biliklərindəki formalizmin qarşısını alınması və aradan qaldırılması vasitəsi kimi çıxış edir; şagirdlər qarşısında donub qalmış kimi deyil, dinamik, keyfiyyətə yenilənmiş bir sistemi formalaşdırmağa imkan verir; tədrisə sərf olunan vaxtı azaldır və şagirdlərin yüklənməsinin qarşısını almağa kömək edir.

Müəllimin vəzifəsi – şagirdləri bu əlaqələrə yiyələnmək üzrə fəaliyyət üsulları ilə silahlandırmaqdır. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə müəyyən bilik və bacarıqlar sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Bütün tədris bacarığı və vərdişlərini iki qrupa bölmək olar: tədris fənni əsasında formalaşan – xüsusi, bir çox fənlər sisteminin əsasında formalaşan – ümumi bacarıq və vərdişlər. Onlara: ümumməntiqi, tədris, axtarış-informasiya, təşkilati-idrak bacarıq və vərdişləri aid edilir. Xüsusi bacarıq və vərdişlərin formalaşması fəndaxili planda baş verir, lakin onların qonşu (əlaqəli) fənlər oblastına köçürülməsi mümkündür.

Müəllimin öyrədici fəaliyyətində fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi hər şeydən əvvəl, bu əlaqələri göstərən materialın toplanılmasından, bu materialın daha müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə istiqamətlənən təlimin təşkili formaları, metodları və priyomlarının seçilməsindən ibarətdir. Şagirdin tədris fəaliyyəti baxımından fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi materialın öyrənilmiş hissələri arasındakı əlaqələrin mənimsənilməsi,

ümumiləşdirilməsi və biliklərin sistemləşdirilməsi üzrə onun müstəqil işindən ibarətdir.

Lakin şagirdlərin tədris fəaliyyəti və müəllimin öyrədici fəaliyyətinin təlim prosesində birlik təşkil etməsinə baxmayaraq aparıcılıq yenə də müəllimə məxsusdur. Elə buna görə də həmin anlayışların öyrənilməsində həndəsi əyanılıqdan, sxem və qrafiklərdən istifadə olunması zəruridir.

Biliklərin riyaziləşməsi prosesi təbiət elmlərində daha çox diqqəti cəlb edir. Q.Qalileyin fikrincə, təbiət riyazi dildə yazılmışdır, yalnız riyaziyyatı yaxşı mənimsəyənlər təbiəti daha ətraflı öyrənər, onun qanunlarını dərk edə bilər. O, cismin sərbəst düşməsi qanununu müəyyən etmiş və ətalət hərəkəti prinsipini ifadə etmişdir. Lakin bunun üçün onun istifadə etdiyi riyazi aparat təkmil olmamışdır. Bu aparat yalnız ayrı-ayrı qanunlarda miqdar asılılıqlarını ifadə etmişdir.

Qaliley, Kepler və Hügensin tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanaraq Nyuton nəzəri sistem kimi mexanikanı yaratmışdır. İndi hər bir məktəbliyə məlum olan onun yaratdığı mexanikanın üç əsas qanunundan ondan əvvəl eksperimental müəyyən edilmiş qanunlar bir nəticə kimi alınmışdır. Lakin bu qanunları çıxarmaq və mexanikanın əsas anlayışları və prinsiplərini ifadə etmək üçün diferensial hesabın özəyini təşkil edən sonsuz kiçiklər analizi adlanan tamamilə yeni riyazi metod işləyib hazırlamaq lazım gəlmişdir. İstehsalat və texnikanın tələbləri nəticəsində tamamilə effektiv riyazi tədqiqat metodunun kəşfi söylədiklərimizə əyani misaldır. Hazırda dəqiq riyazi metodların tətbiqi olmadan texnikanın yeni sahələrinin inkişafından söhbət ola bilməz. Ona görə də, müasir elmi-texniki tərəqqini riyazi biliklərin inkişafı üçün stimullaşdırmağımız yerinə düşər.

Elmlərin riyaziləşməsində bu və ya digər hadisələr sinfinin keyfiyyətcə birtərəfliyini aşkar etmək və bununla yanaşı onların miqdarca müqayisə edilə bilməsini göstərmək çox böyük çətinlik törədir. Riyazi metodların kimyada öyrənilən qanunauyğunluqları tədqiq etmək üçün istifadə olunması kifayət qədər çətin [1]. Məlumdur ki, kimyəvi elementlərin xassələri bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyinə baxmayaraq, onların hamısı çox mühüm xassə ilə səciyyələnir. Bu xassə onların müəyyən atom çəkisinə malik olmasıdır. Kimyəvi elementlərin bu əlamətə görə müqayisə edilməsi D.İ.Mendeleyevə dövrü qanunu kəşf etməyə imkan vermişdir. Kimyəvi maddələrin və birləşmələrin ümumi xassələrinin ayrılması, prinsipcə, riyazi metodların kimyada tətbiqinə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M. Riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqələrin tətbiqi. Metodik vəsait. Bakı: Maarif, 1993, 166 s.
2. Quliyev Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: Elm, 2009, 456 s.
3. Борисов Н.И. Как обучать математике. Учитель математики учит учиться: Пособие для учителей. М.: Просвещение, 1979, 96 с.

УДК 502.175; 504.5/6

Методы по предотвращению воздействия тяжёлых металлов на растительный организм

*д.ф.б., доц. Газиев Ариф Тофиг оглы
д.ф.б., доц. Оруджов Вусал Магеррам оглы
Гусейнова Шалала Ариф кызы*

Азербайджанский государственный аграрный университет

В современном мире загрязнение окружающей среды представляет с собой одну из самых древних проблем, решение которых столетиями являлись и являются задачами представляющими жизненно важные интересы для человечества.

В этом плане техногенные загрязнения окружающей среды являются одной из наиболее значимых экологических факторов определяющих жизненно важные условия

существования, включающие в себя взаимодействие и взаимозаменяемость эволюции всей биоты включая человеческий фактор.

XX век и начало XXI века характеризуются широкомасштабным развитием антропоцентризма и техноцентризма, которые стали роковым во взаимоотношениях между всеми элементами окружающей нас живой природой.

В условиях загрязнения окружающей нас природной среды антропогенными выбросами, цивилизованное человечество является, как наблюдателем, так и переживающим ответную реакцию природы на безжалостное истребление лесов, нарушение почвенного покрова, осушение болот, загрязнение атмосферной среды, а также загрязнение мирового водного бассейна различными видами сточных вод включающих в себя ряд токсичных веществ являющихся губительными, как для здоровья человечества, так и для всей биоты в целом.

В настоящее время загрязнённая окружающая среда включает в себя отравленные всякими канцерогенными газами воздушную среду, сомнительного качества водные источники, а также широкомасштабные сети по производству продуктов питания неудовлетворительного качества, которые являются основой неблагоприятных последствий влияющих на здоровье человека [1,2].

Во многих регионах мира экологические бедствия сопровождаются разрушением биологического баланса в мировом масштабе, что является основой несистемного подхода при решении глобальных задач во взаимоотношениях человеческой деятельности с окружающей природой.

В этом плане, детальное изучение составных элементов является своевременное решение программных задач, которые дают возможность в дальнейшем на предотвращение углубления экологического кризиса.

Проводимые различные исследования по составу и отрицательному воздействию элементов антропогенного характера основательно влияющих, как на человеческий, так и на другие живые организмы представляет большой социальный, экономический и демографический интерес для всех народов мира в целом.

В условиях интенсивного техногенного загрязнения в окружающей среде широко распространены тяжёлые металлы, масса атома которых составляет свыше 50 атомных единиц.

Одной из характеристик этих элементов является их плотность, который позволяет относить их к группе тяжёлых металлов.

Однако большая часть их необходима в микродозах для нормального функционирования живых систем.

В современных условиях развития, загрязнение водного бассейна и суши тяжёлыми металлами, привело к их аккумуляции во всех сферах окружающей среды, к резкому снижению биопотенциала экологической системы с дальнейшим широкомасштабным загрязнением пищевой цепи, сопровождающейся отрицательными воздействиями на живой организм[2,3].

Известно, что способность концентрировать металлы, в том числе и тяжёлые очень широко распространены в природе среди различных живых организмов.

Большой интерес в изучении данной проблемы представляют растительные организмы, которые являются незаменимыми в обеспечении окружающей среды, как кислородом, так и продуктами питания необходимыми для здорового образа жизни человека и других живых организмов.

Процесс токсичности тяжёлых металлов для растений связана с их физическими и биохимическими свойствами.

В данном контексте устойчивость растений к тяжёлым металлам принято рассматривать, как способность аккумулировать внутренние процессы устойчивости с целью предотвращения повреждающих свойств этих металлов.

Аккумуляция внутренних процессов устойчивости сопровождается реализацией нескольких различных защитных приспособительных функций направленных на адаптацию и выживание растительного организма [1,3,4].

В этом направлении устойчивость растений к тяжёлым металлам наряду с биологическими особенностями может достигаться нижеперечисленными мероприятиями:

- исследование способности растительных организмов адаптироваться к воздействию тяжёлых металлов;

- исследования проводимые с целью изучения и дальнейшего предотвращения или ограничения проникновения ионов тяжёлых металлов в клеточную структуру для минимизации токсического действия на внутриклеточные структурные процессы;

- регуляцией внутриклеточных физиолого-биохимических процессов с последующим повышением механизма устойчивости.

Процессы происходящие под влиянием тяжёлых металлов, как известно затрагивает все уровни, как структурной, так и функциональной организации.

Различные структурные организации растительного происхождения наряду с повышением ферментативной активности, иммуностимулирующего действия, также обладают важным свойством антитоксического действия, проявляющийся в накоплении и активным выведением тяжёлых металлов из организма[3,4].

С целью выяснения механизмов этих воздействий используются следующие методы: морфометрические, морфофизиологические, анатомические, биохимические, молекулярно-биологические и другие.

Морфометрические исследования проводились методом визуальной оценки состояния растительного организма, с учётом высоты побега, размеров листовой поверхности, степени повреждения листовой поверхности и оценкой продуктивности вегетативных и генеративных органов.

Дальнейшие исследования в этом направлении основывались на методе “корневого теста” предложенный Д. Уилкинсом (Wilkins, 1978).

Одновременно проводились исследования по изучению процента всхожести семян под воздействием различных концентраций солей тяжёлых металлов.

Для более детального изучения и оценки токсического влияния тяжёлых металлов с целью дальнейшего выявления металлоустойчивости различных сортов, гибридов растений проводятся анатомо-морфологические, физиолого-биохимические и цитологические методы, которые дают возможность корректировать основные направления по дальнейшему повышению устойчивости и регуляции процессов адаптации в растительном организме [1,2,4].

Проводимые исследования в этом направлении были детально изучены на основе материалов различных источников, а также программ составленных на основе экспериментальных данных полученных в процессе работ, проводимых с применением тяжёлых металлов, воздействующих на различные процессы жизнедеятельности растительного организма, которые дают в той или иной степени представление о влиянии тяжёлых металлов в растительный организм.

Литература

1. Panda B.V. Genotoxicity and mutagenicity of metals in plants. Amsterdam: 2014. p. 395
2. B.Brahma. Panda. Genotoxicity and mutagenity of metals ib plans, 2014, 395 с.
3. А.Ф. Титов. Физиологические основы устойчивости растений к тяжелым металлам/ Таланова А.Ф., Казнина Н.М. – институт биологии КарНЦ РАН, 2011, 77 с.
4. Физиология растений: Учебник для студ.вузов/ Под ред. И.П.Ермакова. М.: Изд.центр “Академия”, 2005, 640 с.
5. Ю.С.Ченцов. Введение в клеточную биологию. М.: ИКЦ “Академкнига”, 2005, 495 с.

Lənkəran bölgəsində bitən dərman bitkilərinin genetik davamlılığının artırılmasında rolu

*b.f.d., dos. Şəmmədov Ramiz Zeynulla oğlu
Cavadova Aytac Murad qızı
Lənkəran Dövlət Universiteti*

Azərbaycan Respublikası dünyada ən zəngin floraya malik olan ölkələrdən biridir. Müxtəlif mənbələrdə qeyd olunurki, Azərbaycan Respublikasında təqribən 4200 – ə qədər bitki növü vardır. Bu isə onu Qafqazın ən zəngin floraya malik bir ölkə olduğunu qeyd etməyə imkan verir. Respublikamızda floranın zəngin və rəngarəng olması , onun fiziki – coğrafi və təbii –tarixi şəraitinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Ölkəmizdə flora uzaq floristik sahələrin təsiri altında formalaşmışdır.

Azərbaycan florasının tərkibində bütün areal tiplərinin nümunələrinə, yəni qədim meşə, boreal, bozqır, kserofit, səhra vəs. tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Müasir Azərbaycanın fiziki-coğrafi şəraitinə nəzər salsaq görürükki, ölkəmizin bütün bölgələrində yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz areal tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Ancaq zonalardan asılı olaraq bu və ya digər areal tipləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, tədqiqat zonasının daxil olduğu Talış zonasında qədim meşə tipinə daha çox rast gəlmək olur. Bu zona üçüncü dövrə aid olan relik cinslərlə zəngindir. Lənkəran akasiyası şabalıdyarpaq paldı, qafqaz xirniyi, bigövər, şümşad və s. belə bitkilərdəndir. Bu bölgədə təkcə, qədim meşə tiplərinə deyil, digər tiplərinə də rast gəlmək olur. Belə ki, yüksək dağ qurşaqlarında dağ – kserofit bitkiləri geniş yayıldığı halda düzənliklərində suçiçəyi, sacagotu, süsən , nanə , qaymaqçiçək, qırxbuğum, bigövər və s. geniş yayılmışdır. Yüksək dağ massivlərində isə subalp, alp çəmənliyi, bozqır və çəmən bitkiləri üstünlük təşkil edir. Burada dağların relyefindən xarakterindən asılı olaraq xüsusi formasiya əmələ gəlir və bu formasiyada meşə altından çıxmış bitkilər baldırğan , boymadərən, çobantoppuzu, xəşənbül, nanə, gicitkən, bağayarpağı, qantəpər, bulaqotu və s. üstünlük təşkil edir. Bir çox bitkiləri insan qidada istifadə edir, digərlərini isə təbiətdə və evdə seyr edirlər. Bundan başqa isə elə möcüzəvi otlar da var ki, müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdirlər və insana müxtəlif xəstəliklər zamanı sağalmağa kömək edirlər. Belə bitkiləri müalicəvi bitkilər adlandırırlar. Çox vaxt biz ayaqlarımızın altında belə “yaşıl həkimlər”in bitməsi haqda heç fikirləşmirik. Məsələn, barmağını əzmisənsə, qanın saxlanılmasında görkəmsiz bağayarpağı köməyinə çata bilər. Bağayarpağının sadəcə bir yarpağını yaranın üstünə qoymaq kifayət edər və qanın axması o dəqiqə dayanacaq. Bu kimi bir çox bitkiləri insanlar müalicə üçün istifadə edirlər. Dərman bitkiləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi və profilaktikasında istifadə olunan geniş bitki qrupudur. Dərman bitkilərinin müalicəvi xassəsi onların tərkibindəki fizioloji təsiredici fəal maddələrin (alkaloidlər, qlikoidlər, flavonoidlər, vitaminlər, aşı maddələri, kumarinlər, efir yağları və bir sıra turşular, mikroelementlər, fermentlər) olması ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə kimya-əczaçılıq sənayesi tərəfindən istehsal edilən dərman maddələrinin 40%-i dərman bitkilərinin xammalı təşkil edir. Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ürək-damar, mədə-bağırsaq, sinir sistemi, qara ciyər və böyrək xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunan dərman bitkilərinin xammalı 80-90% təşkil edir. Respublikamızın elmi təbabətində 200 növə yaxın dərman bitkilərindən istifadə olunur. Hər il min tonlarla dərman bitkiləri tədarük olunur. Bu kütlənin 50% -ni yabanı dərman bitkiləri təşkil edir [1].

Yuxarıda verilmiş qısa məlumatlardan aydın olur ki, tədqiqat apardığımız zona Azərbaycanın çox zəngin bitki örtüyünə malik bir bölgəsidir. Ona görə də, bu bölgənin tədqiq olunan və zəngin ehtiyata malik olan bitkilərin müəyyən edilməsi olduqca zəruri və əhəmiyyətlidir.

Aparılan çoxsaylı araşdırmalar göstərirki, bitkilər və bitki mənşəli məhsullar bir sıra xəstəliklərin müalicəsində və ümumilliyətlə sağlam həyat tərzinin formalaşmasında önəmli rola malikdirlər. Xüsusilə, ətraf mühitin kəskin antropogen çirklənməyə məruz qaldığı və bu proseslərin geri dönməyən xarakter aldığı bir dövrdə bu daha çox əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etmək lazımdırki,

indiki zamanda canlıları əhatə edən mühit, ciddi fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalmışdır. Artıq bioloji növlər o cümlədən , insan belə çirklənmiş bir mühitdə yaşamağa məcbur olur. Yəni, ətraf mühitin amillərinə qarşı davamlılıq nümayiş etdirmək çox önəmlidir ki, ədəbiyyat məlumatlarının təhlili göstərirki, davamlılıqdan antimitagen xassəli, bitki mənşəli məhsullar çox əhəmiyyətliyərlər. Bitki mənşəli, antimitagenlər canlıların məruz qaldığı mutasiya yükünün azaldılmasında və neytrallaşmasında çox böyük praktiki xüsusiyyətlərə malikdir [2]. Bunu nəzərə alaraq , biz təcrübələrimizdə Lənkəran bölgəsində geniş istifadə olunan və zəngin ehtiyatları olan dərman bitkilərinin ətraf mühiti çirkləndirən kimyəvi amillərə qarşı antimitagen xüsusiyyətlərini qiymətləndirmişik. Bunun üçün, antimitagenliyi öyrənilən hər bir dərman bitkisinin yaşıl kütləsinin sulu spirtli ekstraktları alınmış və onları ayrı- ayrılıqda arpa toxumlarında kimyəvi birləşmə olan tsiklofosmamidlə, yaradılmış, mutasiyanı korreksiya etmək xüsusiyyətləri öyrənilmişdir [3].

Ədəbiyyat

1. Hacıyev V.C., Musayev S.H. Azərbaycanın “Qırmızı” və “Yaşıl” kitablarına tövsiyyə olunan bitki və bitki formasiyaları. Bakı: Elm, 1996, 40 s.
2. Əliyev Ə.A., Məcidov M.M., Əsgərov İ.T., Ələkpərov U.K. Mutageniz və mutasiyanın analiz üsulları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1992, 164 s.
3. Абилов З.Г., Велиева Л.С., Рагимова Г.К., Набиева Н.А. Методический подход к введению эколого-генетического мониторинга растительных ресурсов. // Генетические культурных растений в XXI веке. II Вавиловская международная конференция, Санкт-Петербург, 26-30 ноября 2007, с. 229.

UOT 59.47

Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün nəqliyyat xidmətinin rolunun yüksəldilməsinin bəzi məsələləri

*tex.f.d., dos. Heydərov Şahsuvar Əsgər oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Turizm öz perspektivliyinə görə Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sahələri arasında aparıcı mövqelər əldə etməklə davam edir. Ölkəmizin Avropa və Asiyanın kəsişdiyi yerdə yerləşməsinə və külli miqdarda turizm potensialına malik olmasına baxmayaraq dünya turizm bazarında aşağı yerlərdən birini tutur.

Ölkəmizdə turizm sferasında bütün xidmətlər sertifikatlaşdırılmalıdır. Belə olan halda dövlət keyfiyyətli xidmətin minimum şəraitinə riayət olunmasına nəzarət edir. (işçi heyətin müvafiq hazırlığı, lazımı avadanlıqların mövcudluğu, firmanın turizm qanunvericiliyi tələblərinə riayət etməsi və s.) Qeyd etmək lazımdır ki, turistlərin keyfiyyətli xidmət hüququ və ətraf təbii mühitə qayğı ilə yanaşma öhdəliyi Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Turizm haqqında” Qanununun müvafiq maddələrində təsbit olunmuşdur.

Nə qədər ki, turizm xidməti, qonaqpərvərlik hər şeydən əvvəl turistlər və işçi heyəti arasında insani münasibəti nəzərdə tutur, onda çox vaxt xidmətin keyfiyyəti işçilərin peşəkarlıq hazırlığından və mənəvi keyfiyyətindən asılıdır. Restoranların, otellərin və turizm şirkətlərinin texniki təchizatı çox oxşar olur. Odur ki, müasir rəqabət şəraitində işçi heyətin daimi peşəkar inkişafı müvəffəqiyyətin yeganə şərtidir. İşçi heyət inanmalıdır ki, yalnız “Keyfiyyətin hökmranlığı” turizm biznesinin lideri etməyə qadirdir.

Turizm xidmətlərinə məcburi və tövsiyə xarakterli müvafiq tələblər aid edilir.

Məcburi tələblərə həyat təhlükəsizliyi tələbləri, turistlərin sağlamlığı, onların əmlakının qorunması və ətraf mühitin vühafizəsi aiddir.

Tövsiyyə olunan tələblər – bu təyinatla uyğunluq, icranın dəqiqliyi və öz vaxtında olması, kompleksliyi, estetikliyi, erqonomikliyi. Turistlərin nöqtəyi-nəzərincə onlar çox vacibdir.

Təyinatla uyğunluq- xidmət istehlakçısının fiziki imkanlarına cavab verməlidir.

İcranın dəqiqliyi və öz vaxtında olması- həcminə və müddətinə görə təqdim olunan xidmətlər müqavilədə və proqramda əks olunmuş xidmətə, yol vərəqəsinə, turizm vauçerinə və s. uyğun olmalıdır. Bu onu göstərir ki, nəqliyyat da qida kimi vaxtında verilməli və xidmət səviyyəsinə uyğun gəlməlidir.

Komplekslik- təqdim olunan xidmətlər turistlərin həyat fəaliyyəti üçün normal şərait yaradan digər xidmətlərin alınması imkanını təmin etməlidir.

Xidmətin etikaya uyğunluğu– turistə başqalarına nümunə olacaq bələdçilər və işçi heyətin nəzakətliyi, mehribanlığı, işgüzarlığı təmin olunmalıdır.

Rahatlıq- istənilən turizm növü, hətta ekstremal növlər belə hər şeydən öncə istirahətdir. İstirahət zamanı isə ən azı minimum rahatlıq olmalıdır.

Estetiklik- təqdim olunmuş marşrutun estetik cəhətdən ən cazibədar, gözəl, mənzərəli və ekskursiya görüntülü maraqlı obyektləri olan yerlərdən keçməsidir.

Erqonomiklik-turistlərə təqdim olunan ləvəzimatlar,avadanlıqlar, onların istismarı zamanı imkanlara görə ən son modellərə uyğun olmalıdır.

İstirahət və rekreasiya zonalarına gələn turistlərin marağı zaman və məkan baxımından yerdəyişmələri ilə əlaqəlidir. Daimi yaşayış yerlərindən uzaqda hər bir tur onun iştirakçıları üçün nəqliyyatla marşrutun başlanğıc məntəqəsinə və ya istirahət və rekreasiya zonasına hərəkət etməsi ilə qurtarır. Turlara nəqliyyat xidmətlərinin daha bir xüsusiyyəti hər turu müəyyən xidmətlər dəsti və uyğun ixtisaslaşdırılmış (xüsusi) nəqliyyatla təmin edilmə vacibliyidir.

Nəqliyyat məsrəflərinin kəmiyyəti yaşayış yeri və istirahət yerləri arasındakı məsafənin uzaqlığından, yerdəyişmə vasitə və şəraitin seçimindən, səyahətin davamiyyətindən aslıdır.

Nəqliyyat xidmətlərinin əsas məzmunu yerdəyişmə hesab edilir. Bu zaman gedişin uzaqlığı təkcə istehlak dəyərinin miqdar xarakteristikası hesab edilir.

Hər bir nəqliyyat növü müxtəlif sürətli yerdəyişməni təmin edir. Sərnişin üçün ilk növbədə gedişə sərf etdiyi vaxt mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sərnişin nəqliyyatı xidmətin istehlak dəyərinin keyfiyyət xarakteristikasını gedişin uzaqlığı təşkil edir.

Belə ki, çox vaxt yerdəyişməyə uzun müddət, ayrı-ayrı hallarda bir neçə gün sərf edilirsə, onda sərnişin üçün yolda müəyyən rahatlıq yaradılmalıdır; qidalanmanın təmin edilməsi, yuxulama imkanları, əgər bu cür şəraitlər yaradılsa, onda yerdəyişmə prosesi mütəmadi pozulur, yəni gedişin mütləq zamanı (vaxtı) artmağa başlayacaq. Aydın ki, konfortun (rahatlığın) konkret tələbləri yerdəyişmənin davamiyyəti, bu və ya digər nəqliyyat vasitələrinin texniki imkanlarından aslıdır. Sərnişin nəqliyyatı xidmətlərinin istehlak dəyərini keyfiyyət xarakteristikasına yerdəyişmə vaxtı (sürəti) və sərnişinə rahatlığın təqdim edilməsi daxildir.

Sərnişinlərə təqdim olunan xidmətlərə aşağıdakıları aid etmək olur:

- məxsusi nəqliyyat xidmətləri;
- yolda sərnişinə təqdim olunan xidmətlər: vaqon-restoran, duş, kino (video, DVD), rəqs zalı və s.;

- vağzalarda yaradılan xidmətlər: saxlama kameraları, yükdaşıyanlar və s.

- vaxta qənaət və servisin yüksəldilməsinə kömək edən qulluqların sferasında xidmətlər: ticarət, mehmanxanalar, istirahət otaqları, ictimai iaşə, rabitə, bərbərxanalar və s..

Daimi yaşayış yerindən kənarında istirahət insanın ehtiyacı onun evdə olan ehtiyaclarından nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Nəqliyyat xidmətləri qonaqpərvərlik və ictimai iaşə-turistin ehtiyaclarının ödənilməsindən ən başlıcasıdır. Bu xidmətlərə çəkilən

Turizm infrastrukturunun əsas sahələrindən olan nəqliyyat müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya ölkələri arasında gedən inteqrasiya proseslərində bir sıra sosial-iqtisadi amillərlə yanaşı, həm də iqtisadi əlaqələrin təkmilləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın Avropa və Asiya ölkələri arasında əlverişli geosiyasi məkanda yerləşməsi, dünya ölkələrinin iqtisadi marağına səbəb olan nəqliyyat sahələrinin inkişaf etməsi və onun beynəlxalq nəqliyyat sisteminə malik olmasına zəmin yaratması aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

- “İpək yolu”-nun ölkə ərazisində mərkəzi mövqe tutması;
- Avropa və Asiya ölkələri arasında səmərəli iqtisadi əlaqələrin inkişafına şərait yaradan Avropa- Qafqaz- Asiya nəqliyyat dəhlizinin birbaşa ölkə ərazisindən keçməsi ;
- Dəniz nəqliyyatı vasitəsi ilə İran, Rusiya və Orta Asiya Rspublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin Azərbaycanca kəşiməsi;

Müasir turizmi nəqliyyatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Beynəlxalq daşımalarda sənişinlərin və yüklərin daşınması əsasən hava, dəniz və avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir.

Əhalinin turizm ehtiyatlarının ödənilməsi üçün sənişin daşımalarının inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizmdə daşıma xidməti turizm infrostrukturunun vacib elementlərini təşkil edir və turizm məhsulunun tərkibinə əsas xidmətlər kompleksinə daxildir.

Bu və ya digər yaşayış məntəqələri kurort bölgələri ilə hava nəqliyyatı ilə rabitəyə malik olmasına baxmayaraq avia və dəmiryolu gediş tariflərində fərq nəzərə çarpmadıqda belə, birbaşa rabitənin (düz istiqamətdə) dəmiryolu olması turist-sənişinlərə çox vaxt birbaşa rabitəyə (marsrutun seçməyə) üstünlük verməsi ilə xarakterikdir

Turistlərə xidmətlərin yaxşılaşdırılması kurort-turist rayonlarının iri şəhər və sənaye mərkəzləri ilə rabitə yaradan birbaşa istiqamətdə qatarların miqdarının artırılması ilə xarakterizə olunur.

Kurort bölgələrinin bir çox iri şəhər və sənaye mərkəzləri ilə sənişin rabitəsinin genişləndirilməsi kurort bölgəsinə yollandıqda əvvəllər bir neçə qatar dəyişmə edən (bir minikdən düşüb o birisinə minmə) məzuniyyətdə olanların gedişlərini əlverişli etdirdi.

Turistlərə xidmətin yaxşılaşdırılmasının vacib amillərindən biri də kurort-turizm bölgələrinə sənişin qatarlarının əlverişli yola salınma (düşmə) və gəlmə vaxtının müəyyən edilməsidir. İstər təşkil olunmuş, istərsə də həvəskar turistlərə üçün istirahət yerlərinə qatarın səhər saatlarında çatması, kurort-turist bölgəsindən axşam yola düşməsi daha əlverişlidir. Əgər, qatar 28-32 saat hərəkətdə olursa, onda istirahət edənlərin ehtiyaclarına cavab verən hərəkət cədvəllərinin tərtib edilməsində çətinliklər meydana çıxır. Bu halda, qatar kurort-turist bölgəsinə çox erkən çatır və ya yola gecəyarısı düşür. Vəziyyətdən çıxmaq üçün kifayət sayda turistə diqqəti cəlb edən, görməli yerləri olan yaşayış məntəqəsində və ya çayın, dənizin sahilinə yaxın 3-4 saat davamlı dayanacaq- ların təşkil olunması tövsiyyə edilə bilər.

Turist qatarlarında xidmət səviyyəsini daha da yüksəltmək üçün turistin minimum məişət xidmətlərini ödəmək üçün onlara duşxana, ütuləmə otaqlarını uzunmüddətli dayanma nəzərdə tutulan stansiyalarda təkif edirlər və ya turist qatarına xüsusişdirilmiş hərəkət tərkibi qoşulur.

Ölkənin avtomobil yollarında Skaniya, Mercedes-Benz, Bova, DAF, MAN, Neoplan, Van- Hool, Setra, LAZ, PAZ və s. modelli turist dərəcəli avtobuslara rast gəlinir. Avtobusların salonu audio-video aparatura ilə, bioayaqyolu ilə, mini-mətbəx ilə, kondisionerlə, açılıb-yığılan yumşaq oturmaqcaqla, peyk rabitəsilə avadanlıqlaşdırılır.

Turistlərə xidmətin kifayət qədər yaxşılaşdırılması təsdiqi kimi kurort bölgələrinin (şəhərlərinin) ölkənin iri sənaye mərkəzləri arasında birbaşa əlaqələr hesab edilir. Bu və ya digər rayona turist axininin yönəldilməsi və ya məhdudiyətlərin qoyulması, iki məntəqə arasında təyin edilmiş hərəkət zamanı sənişin-yerlərin miqdarından, həmçinin bu rabitənin (təşkili səviyyəsi) xarakterindən asılıdır.

Hərəkət sürətinin yüksəldilməsi və düzgün tarif siyasiti ilə yanaşı olaraq turistlərin cəlb edilməsində nəqliyyatda xidmətlərin yaxşılaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əhaliyə xidmətin başlıca göstəricisi nəqliyyat xidmətlərinə tələbatın ödənilməsi dərəcəsi hesab edilir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq aşağıda göstərilmiş devizi diqqət mərkəzində saxlanılması tövsiyyə edilir.

Yüksək xidmət mədəniyyətini təmin edə biləcək deviz:

- tələsənlərə - sürətlə, tez;
- lənglərə - tələsmədən, aramla;
- tərəddüd edənlərə - ruhlandırmaqla;
- əsəbilərə - xeyirxahlıqla, nəzakətlə;

- kobudlara - təmkinlə, s brl ;
- xırdaçı, vasvası olanlara - x susı diqqətlə, qayğı ilə xidmət etmək borcumuzdur.

 d biyyat

1. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 4 iyun 1999-cu il
2. 2002-2005-ci illerd  Azərbaycan Respublikasında Turizmin  nkişafına dair Dövlət Proqramı. 27 avqust 2002-ci il
3. 2010-2014-ci illerd  Azərbaycan Respublikasında Turizmin  nkişafına dair Dövlət Proqramı. 6 aprel 2010-cu il
4. Azar B.И., Поляк С.В. Транспорт и туризм. М.: "Транспорт", 1985, 159 с.
5. Qurbanov F.İ. Azərbaycanda turizmin inkişaf problemləri. Bakı: Adil-oğlu, 2007, 344 s.
6. Будко И.И., Ситников В.А. Транспортное обслуживание туристов. Москва-Ростов-на Дону: "MapT", 2006, 336 с.
8. Heydərov Ş. . Turizmdə nəqliyyat xidmətinin təşkili. Mingəçevir: 2011, 148 s.

UOT 537.311.322

 nSB əsasında yaradılmış Holl vericil rində nadir torpaq elementləri

f.r.f.d, dos. Səlimov İlham Nəsir oğlu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

f.r.f.d, dos. M nsurov Qadir Məmməd oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir d vrdd  istifadə olunan yarımkeçirici cihazlar yaxşı fiziki parametrlərə malik materialdan, sadə, etibarlı konstruksiyalı v  əvvəlki nəsil cihazlardan üstün olmalıdır. Bu baxımdan  nSb vacib fiziki parametrləri ilə seçilən materiallardan hesab olunur və bu materiallar əsasında hazırlanmış cihazlar elektron texnikasında geniş istifadə olunur. Bu material üzərində aparılan istənilən eksperimentlərd n sərfəli nəticələr almaq mümkün olur [1].

 nSb vacib fiziki parametrlərə malik olduğundan, onun istənilən nadir torpaq elementləri ilə aşıqarlanmış və ya  nSb-SmSb v   nSb-DuSb şəklində evtektik kristalları yeni yarımkeçirici materiallar olduğundan onların fiziki xassələrinin  yrinilməsi zərurəti yaranır. Nadir torpaq elementləri isə  nSb –da geniş elmi t dqiqaata ehtiyacı olan maqnit və optik xassələr yaradır.  unki bu zaman həm maraqlı elmi nəticələr gözlənilir və alınmış yarımkeçirici materialın elektron texnikası  c n n  dərəcədə lazımlı olması məlum olur. Elmi nəticə baxımdan bu cür yarımkeçirici materialın elektron sturukturlarında dəyişikliklər əmələ gəlir ki, tam dolmamış 3d də 4f elektron qatlarında aşıqar mərkəzləri materialın eletrofiziki xassələrini aşıqarlama faizindən asılı olaraq idarə etmək mümkün olur. Eksperimental nəticələr göstərir ki, nadir torpaq elementlərindən olan Sm də Du ilə aşıqarlanmış  nSb yarımkeçirici materialında müəyyən temperatur intervalında fononların konsentrasiyasını azaltmaq mümkün olur ki, bu da həmin yarımkeçirici materialda həmin temperatur intervalında elektronların y yr kl y n n 3-4 tərtib artırılmasına səbəb olur. Bu isə o deməkdir ki, nadir torpaq elementləri yarımkeçirici materialın keçiricilik qabiliy tini yüksəldir və onun fiziki xassələri asan idarə olunan yarımkeçirici materiala çevirir.

Eksperimental təcrübələrin köməyi ilə alınmış nəticələr analiz olunaraq nəzəri hesablamadan alınan nəticələrlə müqayisə edilmişdir. Alınmış nəzəri və eksperimental nəticələrin uyğunluğ  onu göstərir ki, bu tip materialların müasir elektron texnikasında istifadə imkanları çox yüksəkdir. Deməli, kristalın mexaniki və fiziki xassələrini nadir torpaq elementlərinin köməyi ilə xeyli yaxşılaşdırmaq olar [2].

Nadir torpaq elementləri isə ümumiyyətlə A^3B^5 tipli birləşmələrdə ötən əsrin sonlarında geniş öyrənilmişdir. Nadir torpaq elementləri A^3B^5 tipli kristallara kiçik atom faizl ril  aşıqar kimi

vurulduqda kristalda əsasən “təmizləmə” işləri görür. Keçiricilərin yüklülüyünü artırır ki, bu da onların mexaniki və fiziki parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Bu yarımkeçirici kristalların yüksək temperatur intervalında (77 - 450K) elektrikkeçiriciliyi və Holl əmsalının və tərkibindəki aşqarın miqdarından asılı olaraq çox asan idarə olunurlar və elektron texnikasında istifadəyə yararlı olan uyğun nəticələr almaq mümkün olur. Verilmiş halda yarımkeçirici materialımız p-tip keçiriciliyə malik olduğundan Holl əmsalı yükdaşıyıcıların konsentrasiyası ilə tərs mütənəsib olur və işarəsi də yükdaşıyıcıların işarəsi ilə eyni olur. Aydınır ki, bu zaman enerjiyə görə yükdaşıyıcıların statistik paylanması yükdaşıyıcıların relaksasiya müddətindən asılı olur. Holl əmsalı aşağı temperaturalarda çox az dəyişir, nisbətən yüksək temperaturlardan isə kristalın təmizlik dərəcəsiindən asılı olaraq temperatur yüksək olan tərəfə doğru sürüşür. Bu isə kristalda yükdaşıyıcıların səpilmə mexanizminin növünü və dərəcəsiini izah edir. Beləliklə, azot temperaturunda (~ 80-200K) yükdaşıyıcıların səpilməsi ionlaşmış aşqar atomlarının hesabına, temperatur artıqda isə qəfəsin istilik rəqslərinin hesabına baş verir və yaranan səpilmənin miqdarı artır [3].

Təcrübədən alınmış hesablamalar göstərir ki, samariumla 0.1 atom faizi tərtibdə aşqarlanmış Holl vericisinin faydalı iş əmsalı özündən əvvəlki analoji vericisini bütün parametrlərinə görə xeyli qabaqlayır və kristala yaxşı elektron texnikasının materialı kimi baxmağa imkan verir. Eyni zamanda vericinin hazırlandığı yarımkeçiricinin nadir torpaq elementləri ilə aşqarlama dərəcəsiindən asılı olaraq Holl vericisinin texniki parametrlərini vericinin təyinatına uyğun olaraq çox asan idarə etmək mümkün olur.

Aparılmış təcrübələr göstərir ki, geniş temperatur intervalında Holl vericilərinin əsas parametrləri üçün nəzəri hesablamalardan alınmış əsas kəmiyyətlərin nəticələri və ədəbiyyatlarda verilmiş nəticələr təcrübədən alınmış nəticələrə çox yaxındır, funksional asılılıqları da çox yaxşı uzlaşır.

Ədəbiyyat

1. Аскеров Б.М. Кинетические эффекты в полупроводниках. Л.: Наука, 1970.
2. Алиев М.И., Джаббаров Р.М. Электрические свойства GbSb и InSb легированных Gd и Yb эвтектик на их основе. Физические свойства сложный полупроводников. Баку: ЭЛМ, 1982.
3. Искендер-заде З.А ., Салимов И.Н., Джаббаров Р.М., Гашим-заде Ф.М . Получение и электрофизические свойства антимонида индия легированного самарием. “Неорганические материалы” журнал 4, Том.27, №2, 1991.

UOT 53.37.016

Fizikanın tədrisində kompüterin yeri və rolu

*f.r.f.d., dos. Səlimov İlham Nəsir oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Fizika elmi-texniki tərəqqinin əsas aparıcı qüvvəsi olduğuna görə fənnin keyfiyyətli tədrisi şagirdlərin fənnə marağını artırır. Ona görə də şagirdlər sinifdə aldıkları biliklərlə qane olmayaraq fizikadan fəaliyyət dərəcələrini maksimal genişləndirməyə həvəsli olurlar və müasir İKT-dən istifadə edərək fizikanı öyrənmək zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, kompüter, kompüter texnikasının inkişafı həm orta, həm də ali təhsil sistemində tədrisin formasını dəyişmişdir.

Kompyuter texnologiyasından istifadə bizə ətraf aləmdə gedən fiziki prosesləri dərk etməyi fiziki hadisələrin modelləşmiş vidiogörüntüsünün köməyi ilə asanlaşdırır. Ancaq komputerdən istifadə edərək dərsi tədris edən müəllim yüksək səviyyədə komputerlə işləməyi bacarmalıdır ki, tədris zamanı şagirdləri maraqlandıran və əmələ gələn texniki metodik problemləri komputerin imkanlarından istifadə edərək həll edə bilsin. Komputerin imkanları çox böyükdür və fizika müəllimi ondan necə səmərəli istifadə etməlidir ki, məqsədinə nail olsun [1].

Tədrisdə şagirdin çevik, geniş təfəkkürə malik olmaqla yanaşı öyrənməyə həvəsinin yaranması təhsilin nəticəsi sayıla bilər. Ancaq praktikada şagirdin aldığı təhsil onun maraqlarına uyğun gəlmir və şagirdin aldığı biliklər onu qane etmir. Bunun da səbəbi əksər məktəblərdə köhnə ənənəvi metodlarla dərslərin tədris olunmasıdır. Hal – hazırda isə şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi aktual bir məsələdir. Buna isə şagirdin kompüterə marağının olması ilə şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə nail olmaq olar. Burada müəllimin üzərinə böyük vəzifə düşür. Müəllim şagirdlərdə təlimə müsbət münasibətin formalaşmasına nail olmalıdır. Bununla təlimin təşkilində onlara fəallıq, müstəqil yaradıcılığa üstünlük vermək və şagirdlərdə müstəqil yaradıcı təfəkkürün inkişafına maksimum şərait yaratmaqla nail olmaq olar. Bunun üçün şagirdlərin müstəqil işlərinin artırılmasına müəllim bütün tədris prosesində diqqət yetirməlidir. Müəllim müstəqil işlərin təşkili zamanı tədris materialının şərhini ilə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmamalıdır, şagirdlərdə müstəqil fərdi fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün davamlı vərdişlər formalaşdırmalıdır ki, şagird dərin və möhkəm bilikləri mənimsəsin. Bununla yanaşı müəllim şagirdlərin maraq dairələrini də nəzərə almalıdır ki, tədris effektiv olsun.

Yaranmış çətinliyi isə böyük didaktik potensiala malik komputerin köməyi ilə həyata keçirmək olar: Mühazirələr, praktik və laboratoriya məşğələləri, tədris zamanı materialın mənimsənilməsi, fərdi öyrənmə zamanı özünə nəzarət və s. Tədris prosesinin təşkilində müəllim EHM-nin imkanlarına böyük ümidlər bəsləyir ki, bu da şagirdlərin maraq dairəsinə uyğundur. Hesablama texnikasının sürətli inkişafı və onun geniş funksional imkanlara malik olması tədris prosesində komputerin istifadəsinə geniş imkanlar yaradır. Bu zaman həm də şagirdlərin bilikləri arasındakı fərq müəyyən qədər aradan götürülür və şagird həvəslə bu prosesə qoşulur.

Mühazirə zamanı texniki cəhətdən bəzi çətin fiziki hadisələr müxtəlif fiziki modellərin köməyi təsvir olunur ki, bu da həmin fiziki hadisənin əyaniliyini – şagird tərəfindən asan qavranılmasını təmin edir.

Fizika dərslərində komputerdən istifadənin daha da effektiv olması üçün əsas faktorlardan biri fənni tədris edən müəllimin hazırlığıdır. Müəllim kompüter və komputerdə olan tədris proqramları ilə işləməyi yüksək səviyyədə bilməlidir.

Müəllim bilməlidir ki, Power Point təqdimatların – yəni şəkil və qrafiklərin göstərilməsi ilə müşahidə edilən mühazirələrin tətbiqi üçün istifadə edilən proqramdır [2]. Təqdimat slaydlar ardıcılığından ibarətdir ki, hər slayda mühazirələrin mətnindən əlavə müxtəlif qrafiklər, hərəkət effektləri vasitəsi ilə hərəkətə gətirilən şəkillər daxil edilə bilər. Hazır təqdimatlar dinləyicilərə çap edilmiş qrafik materialları şəklində, yaxud elektron slayd-film təqdim edilə bilər. Dinləyicilərin təqdimata həvəsini daha da artırmaq üçün hazırlanmış interaktiv təqdimat dinləyicilər tərəfindən də idarə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, təqdimatın daha da nəzərəçarpaacaq olması üçün müəllim göstərilən obyektlərin dizaynını və sürətini istənilən, daha effektiv formada formatlaşdırıla bilər.

Müəllim ən azından bilməlidir ki, Microsoft Excel – elektron cədvəllər redaktorudur. Excel müxtəlif növ verilənləri nizamlamağa, analiz etməyə, verilənləri qrafiki təsvir etməyə və hesablatları effektiv yerinə yetirməyə imkan verir. Həmçinin, müəllim Microsoft Excel proqramının açılması üçün sistemin əsas menyusunun əməllərini yerinə yetirməyi və açılmış proqram pəncərələrinin elementləri ilə işləməyi bacarmalıdır.

Yaxşı olar ki, müəllim alqoritm, alqoritmin xassələri, alqoritmin təsvir formalarını, alqoritmin blok-sxem təsvirində hər bir mərhələnin məzmunu, mərhələlərin icra ardıcılığını aydın təsvir edə bilsin.

Fizika eksperimental elmdir, onun tədrisi eksperimentlərin nümayişi ilə həyata keçirilir. Müasir fizika dərslərinin tədris olunduğu laboratoriya fiziki cihazlarla yanaşı müasir multimediyaya

avadanlıqları və nümayiş ekranı ilə də təhciz olunmalıdır. Muxtəlif əyani vasitələr, multimediyaya və interaktiv metodlar keyfiyyətə tədris prosesinin səviyyəsini qaldırır. Tədris prosesində interaktiv elementlər isə şagirdlərə imkan verir ki, dərketmə passiv mənimsəmədən aktiv fazaya keçsin, eyni zamanda alınan informasiyalar xətti deyil, lazım gəldikdə geriye qayıtmaqla – təkrarlama ilə şagirdlərə çatdırılsın [3].

Hətta interaktiv elementlərdən istifadə etməklə şagirdlərin hər birinin və ya qrup şəklində mövzunun öyrədilməsini müşahidə edən təqdimat formasında istifadə etmək mümkündür ki, bu da şagirdlərin yaradıcılığında stimullaşdırıcı faktorlardan biridir. Təqdimat forması Pover – Point proqramının köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman şagirdlər əli çatan bütün multimediyaya imkanlarından istifadə edərək fərdi və ya qrup şəklində tədris olunan mövzuya aid slaydların hazırlaya və ona hər cür dizaynların verə bilirlər.

Fizika dərslərində komputer modelləşməsi, komputer nümayişi, kompüterlə laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsi, komputerdə fizika məsələlərinin həlli, kompüterlə testlərdən istifadə edilməsi, kompüterlə tədris olunan mövzuya və ya bəhsə aid təqdimat formasının hazırlanması kimi tətbiq üsulları vardır ki, bunlarda da səmərəli şəkildə istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətini dəfələrlə artırmaq olar.

Müəllim bilməlidir ki, komputer modelləri ilə fiziki hadisələrin videogörüntüsünü almaq və şagirdlərə çatdırma elə asan məsələ deyildir, çünki, virtual laboratoriya proqramları çətin proqramlar sayılır, bunun üçün müəllimdən daha çox yaradıcılıq və zəhmət tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdurazaqov R., Məmişov N., Cəlilova S. Məktəbdə yeni informasiya texnologiyalarının yeri və rolu. Azərbaycan məktəbi, 2011. № 2, s.64-69.

2. Abbasov Ə.M., Əlizadə M.N., Seyidzadə E.V., Salmanova M.Ə. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı: MSV NƏŞR, 2006, 880s.

3. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.

UOT 574

Tullantı qazlarında olan zərərli birləşmələrin təmizlənmə üsulları

*k.f.d., dos. Əhmədova Rəhilə Rza qızı
Quliyeva Aidə Ağaqulu qızı
Avdunova Aynurə Mətləb qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

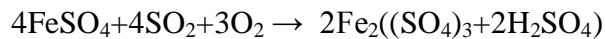
Məlumdur ki, sənaye müəssisələrində əlavə məhsul kimi əmələ gələn tullantı qazların tərkibində bir sıra zərərli birləşmələr olur. Bu birləşmələrin ətraf mühitə yayılmasının qarşısını almaq üçün tullantı qazlarını zərərli qarışıqlardan təmizləmək lazımdır. Tullantı qazları ilə ətraf mühitə buraxılan zərərli birləşmələrdən azot oksidlərini, xlorüzvi birləşmələrini, hidrogenləri və halogenli turşuları xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Həmçinin energetik qurğularda və maşınlarda müxtəlif növlü yanacağın yanması zamanı atmosfərə karbon oksidi (CO₂), su buxarı (H₂O) ayrılmaqla bərabər yanacağın tam yanmaması nəticəsində karbon qazı (CO) his, karbohidrogenlər (C_nH_m) və benzapiren (C₂₀H₁₂) ayrılır. Bundan başqa yanacağın yanmayan hissəcikləri, kül və digər mexaniki qarışıqlar da ayrılır (kükürd anhidridi SO₂ və SO₃, azot və qurğuşun PbO). Daş kömür yandıqda 2,5-6% kükürd və 30-50% kül alınır. Maye yanacaqlar istifadə edildikdə (mazut) tüstü qazlarında azot oksidləri, vonadium və natrium birləşmələri, qaz və bərk yanma məhsulları olur. Qaz yanacağa keçdikdə kül azalır da SO₂ azalmır, çünki qazın tərkibində kükürd birləşmələri vardır. Təbii qazlar yandıqda kükürd və azot oksidləri alınır. İstilik elektrik stansiyaları (gücü 2,4 mln kv) sutkada 20 min ton daş kömür

işlədir, bu zaman atmosfərə sutkada 680ton SO₂ və SO₃ (daş kömürdə 1,7% kükürd olduqda), 200 ton azot oksidi, 120 ton kül, toz, his ayrılır. Avtonəqliyata daxili yanma mühərriklərinin tüstü qazlarında N₂, O₂, H₂O buxarları, CO₂, H₂, CO, NO_x, C_nH_m, aldehidlər, his, benzokiren olur. Avtonəqliyyat etilli benzində işləyərkən atmosferi benzində olan çox zəhərli qurğuşun birləşmələri ilə çirkləndirir. Benzinə əlavə olunan ətilli mayenin 70% qurğuşunu tüstü qazları atmosfərə buraxılır, ondan 30% səsboğandan çıxan kimi yerə yatır. Bir yük avtomobili 1 ildə 2,5-3 kq qurğuşun atır. Ümumilikdə daxili yanma mühərrikləri ilə işləyən avtomobillərdən hər il dünyada atmosfərə 260 mln ton dəm qazı, 40 mln ton karbohidrogenlər, 20 mln ton azot oksidləri atılır. Dünyanın iri şəhərlərində avtomobil nəqliyyatı ilə atmosferin çirklənməsi günün aktual problemlərindən biridir.

Kükürd oksidləri ətraf mühitə əsasən əlvan metallar istehsalından, istilik-elektirik stansiyalarından, sulfat turşusu istehsalından və sulfolaşma proseslərindən yayılır. Hallogenlərin və hidrogen halogenid turşularının ətraf mühitə yayılması hallogenləşmə prosesləri hesabına baş verir. Sumqayıt regionunda hidrogen xloridin və xlorun ətraf mühiti çirkləndirməsi əsasən epixloridin və sulfanol istehsalı ilə əlaqədardır. Tullantı qazlarını zərərli birləşmələrdən təmizləmək üçün sorbsiya, kimyəvi və katalitik metodlardan istifadə edilir. Qazları kükürd dörd oksiddən (SO₂) təmizləmək üçün absorbsiya üsulundan istifadə olunur. Absorbent kimi CaO, Ca(OH)₂, NaOH və ya ammoniyakın sulu məhlullarından istifadə edilir. Tullantı qazlarını absorbsiya üsulu ilə kükürd dörd oksiddəndə təmizləmək üçün absorbent kimi CaCO₃, CaO, ZnO istifadə olunur. Bu halda tullantının tərkibində olan SO₂ absorbentin səthində absorbsiya olunur. Tutulmuş SO₂-ni desorbsiya etməklə ondan sulfat turşusu istehsalında istifadə etmək olar.

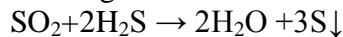
Tullantı qazlarını SO₂-dən kimyəvi üsullarla da təmizləmək olar. Bu üsuldən istifadə etməklə tullantı qazlarından sulfatlar, sulfidlər və kübrələr istehsal etmək mümkündür. Belə ki, SO₂-ni sulu məhlullarda dəmir ionlarının katalizatorluğu ilə oksidləşərək sulfat turşusu istehsal etmək olar.

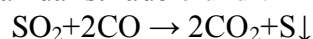
Tullantı qazlarında olan SO₂-ni kükürd qədər reduksiya etmək onu oksidləşdirmək daha sərfəlidir. Reduksiyaedici kimi metandan istifadə olunur:

Bu prosesdə reduksiyaedici kimi hidrogen sulfiddən də istifadə etmək olar:

SO₂-nin kükürd qədər reduksiya reaksiyası kimi katalizator Al, Fe, Mn, Cr oksidlərinin iştirakı ilə gedir. Reduksiya kimi dəm qazından da istifadə olunur:

Əlvan metallurqiyə sənayesindən buraxılan tullantı qazlarının tərkibində SO₂-nin miqdarı 5-7%-ə çatır. İstilik-elektirik stansiyalarından atılan tullantı qazlarının tərkibində SO₂-nin miqdarı nisbətən az olur və 1%-ə çatır. Tullantı qazlarının SO₂-dən təmizləmək üçün texnoloji sxem seçərkən bu qazların tərkibində olan SO₂-nin miqdarını nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, SO₂ çox olan qazları katalitik üsulla, SO₂ az olan qazları isə sorbsiya üsulu ilə təmizləmək daha sərfəlidir.

Ədəbiyyat

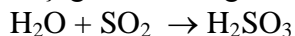
1. Кузнецов И.Е., Троицкая Т.М. Защита воздушного бассейна от загрязнения вредными веществами химических предприятий. М, 2002.
2. Səlimova N.Ə., Sultanova F.M. Sənaye müəssisələrinin ekoloji zərərli tullantılarından su və hava hövzələrinin mühafizəsi. Bakı, ADNA. 2003.

İstilik elektrik mərkəzlərindən ayrılan qazlardan kükürlü birləşmələrin zərərsizləşdirmə üsulları

*k.f.d., dos. Əhmədova Rəhilə Rza qızı
Babayeva Tünzalə Məmməd qızı
Əsədova Laçın Əli qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Məlum olduğu kimi bir qayda olaraq istilik-elektrik mərkəzlərində yanacaq kimi neft məhsulları (qaz, mazut) və daş kömründən istifadə olunur. Bu yanacaqlar yanarkən atmosfərə nisbətən neytral karbon qazı ilə bərabər çoxlu miqdarda ətraf mühitə zərərli azot, kükürd və karbon qazlarından başqa müxtəlif tərkibli toz hissəcikləri daxil olur. Əgər yanacaq daş kömürdüsə onda 6 ton kömür yandıqda 1 ton kül alınır. Daş kömür çıxarıldığı yerdən aslı olaraq onun tərkibində 3-4,5% kükürlü birləşmələr (sulfidlər, tiazolalar və s.) olduğundan tüstü qazların tərkibində turş yağışa səbəb olan kükürd dörd oksid (SO₂) qazı əmələ gəlir. Ədəbiyyat araşdırmalarından görünür ki, yanma prosesi zamanı əmələ gələn turş qazları zərərsizləşdirmək üçün çoxlu fiziki və kimyəvi metodlar təklif olunmuşdur.

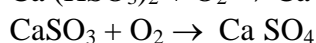
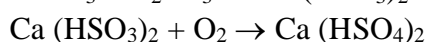
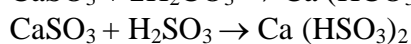
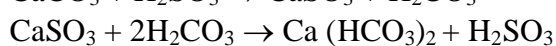
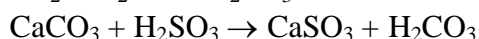
Kükürd qazının zərərsizləşdirilməsi üçün geniş yayılan metod su ilə udmaya əsaslanır. Proses aşağıdakı kimi gedir:

Kükürd qazı suda pis (az) həll olduğundan sulfid turşusunun qatılığı aşağı olur, ona görə udma prosesinə çox su tələb olunur. Sulfid turşusu çox duru olduğunda proses rekuperasion deyil (yəni iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmir). Norveç alimləri tüstü qazlarının tərkibindəki SO₂-ni udmaq üçün dəniz və ya okean suyundan istifadə edirlər, dəniz suları əsasi xassəli (PH-7,5) olduğundan bu suda SO₂ nisbətən asan həll olur, bundan əlavə duzlu sudakı əsasi xassəli maddələrlə (Ca(OH)₂, CaCO₃, Ca (HCO₃)₂, Mg(HCO₃)₂ qarşılıqlı təsirə girərək CaSO₃, MgSO₃, Ca(HSO₃)₂, Mg(HSO₃)₂ duzları şəklində çökmələr.

Kükürd qazını tutmaq üçün, ikinci geniş yayılan metod əhənd daşı ilə udmaya əsaslanır. İstifadə olunan əhəng daşının tərkibi aşağıdakı kimidir: CaO – 42,6, MgO-7,9, SiO₂-0,2, CO₂ - 41,58.

Xemosorbsiya aşağıdakı reaksiyalarla başa çatır.

Bu üsulun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, prosesin texnologiyası sadədir, istismar xərcləri azdır, istifadə olunan sorbentlər ucuzdur və qarışıq tozdan ayırmağa ehtiyac yoxdur.

Alınan bu sulu məhlullarda –şlamlarda Ca(HCO₃)₂ və CaSO₄-ün miqdarı az olduğundan şlamı təmizləyib kalsium duzları almaq çox baha başa gəldiyindən bu proseslər iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmir. Üzvi maddələrin yanacaq kimi istifadə olunması zamanı metalurgiya proseslərində ayrılan kükürd qazını neytrallaşdırmaq və utilizasiya etmək üçün geniş yayılan faydalı metodlardan biri naşatır spirti ilə udmaya əsaslanır. Bu prosesdə əvvəlcə ammonium sulfid və ammonium hidrosulfid birləşmələri alınır. Sonra bu sulfid duzlar katalizator iştirakı ilə havanın oksigeni ilə oksidləşərək ammonium sulfata çevrilirlər, bu birləşmələr gübrə kimi istifadə olunurlar. Tərkibində kükürd qazı olan tüstü qazları hidrogen sulfid qazı ilə 120-130⁰ C temperaturada emal olunaraq kükürdə çevrilir.

Tüstü qazları (tərkibində SO₂ 0,5-0,6%, H₂S 0,8-1,2%) əks istiqamətdə gələn üzvi maddələrlə - tərkibində kalium benzoat olan absorbentlə (molekul kütləsi 400 olan) polietilenqlikol qarışdırılır. Bu zaman kükürd dörd oksid hidrogen sulfid qazı ilə maye fazaya keçir. Maye fazada Klaus prosesi baş verir (2H₂S + SO₂ → 3S + 2H₂O). Tullantı qazlarının təmizlənmə üsulunun seçilməsi bir çox faktorlardan asılıdır: tullantı qazların tərkibindən çıxarılan tullantı komponentlərin qatılığından, qazın

həcm və temperaturundan, qatılıqların miqdarından, hemosorbentin olmasından, rekuperasiya məhsullarından istifadənin mümkünlüyü, tələb olunan təmizlənmə dərəcəsi üçün. Tullantı qazlarının təmizlənmə üsulu texniki-iqtisadi hesablamaların nəticələri əsasında seçilir. Adsorbsiya üsulu ilə qazların təmizlənməsi onların tərkibində olan qaz və buxar şəkilli qatılıqların ayrılması məqsədilə istifadə olunur. Bu üsul qarışıqın məsaməli cism cisim – adsorbent tərəfindən udulmasına əsaslanır. Təmizlənmə prosesini dövrü və ya fasiləsiz işləyən adsorberlərdə aparırlar. Bu üsulların üstün cəhəti yüksək təmizlənmə dərəcəsinin əldə olunması çatışmayan cəhəti isə tozlu qazların təmizlənməsinin mümkün olmamasıdır.

Tüstü qazlarından alınan turşu qazların (sulfat, nitrat) qaz qarışığı prosesinin tullantıları olan kalsium hidrokksidlə emal edərək kalsium sulfat və kalsium nitratdan ibarət kompleks gübrə qarışığı istehsal etmək mümkündür. Təcrübələrimizlə məlum olmuşdur ki, gübrənin tərkibində olan kalsium nitrat güclü hidrofily birləşmə olduğundan suda pis həll olan kalsium sulfatın və kalsium karbonatın asan həll olmasına səbəb olur. Bitkilərin intensiv inkişafına və məhsuldarlığının artmasına səbəb olur. Yuxarıda göstərilən ədəbiyyat mənbələrindən utilizasiya olunan və olunmayan kükürd qazları və azot oksidləri ayrı-ayrı ayrıldığından əlverişli deyildir. Çünki qaz qarışığında bunların miqdarı az olduğundan iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildir. Bundan əlavə təklif olunan yeni üsullardan biri azotlu qazlı tullantılarının zərərsizləşdirmək üçün (N_2 almaq üçün) qiymətli ammoniyak qazından istifadə olunur. Yuxarıda göstərilən metodlardan fərqli olaraq təklif etdiyimiz metodla tüstü qaz qarışısındaki kükürd qazını, azot oksidlərini aşağı temperaturda ($20-50^0$ -i) turşu oksidlərini (NO , NO_2 , SO_2 , CO_2) tam oksidləşdirib alınan turşuları enli yarpaqlı ağac külü ilə və yaxud qaz qaynağı prosesinin tullantısı olan kalsium hidrokksidli qarışıqla neytrallaşdırıb qiymətli kompleks gübrə istehsal etmək mümkündür. Xüsusilə bu gübrənin tərkibində çox hidrofily kalsium nitratın ($Ca(NO_3)_2$) olması bütün komponentlərin ($CaSO_4$, $CaCO_3$) suda asan həll olmasına səbəb olduğundan bitkinin intensiv inkişafını təmin edir.

Təklif etdiyimiz oksidləşmə üsulu azot oksidləri ilə, xüsusilə kükürd qazı ilə çox ekzotermikdir. Oksidləşmədən ($SO_2 + O \rightarrow SO_3$) əmələ gələn sulfat anhidridinin suda həll olma prosesi çox istilik ayrılması ilə getdiyindən su mühitində prosesi tənzimləmək xeyli çətin olduğundan ya intensiv soyutmaq, yada həlledicidən istifadə olunur. Təcrübələrdə istilik elektrik stansiyalarından (yanacaq yandırılarkən) ətraf mühitə atılan azot oksidlərinin NO_x –i ammoniyak və perhidrol oksidləşdiricisi iştirakı ilə oksidləşdirərək zərərsizləşdirilmə metodları araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Антоненков А.Г. и др. Очистка промышленных выбросов и утили отходов. Научные труды. ЛТИ им. Ленсовета. Л.2003.стр. 73-76
2. О.В. Чистик. Экология. Минск, “Новое знание”, 2001, 385с.
3. Катлер В.Р. Оксиды азота в димовых газах котлоб. М. Энергоатомиздат. 2001 г.

UOT 574

Sənaye tullantılarında olan zərərli maddələrin atmosferə yayılmasının nəzəri araşdırmaları

k.f.d., dos. Aşurova Nərgiz Dursun qızı

k.f.d., dos. İdrisova Səadət Şərif qızı

Ələsgərova Ruhəngiz Əmrulla qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ədəbiyyat araşdırmalarından məlumdur ki, tullantı qazların toz və qaz şəkilli qarışıqlardan təmizlənməsi aparatlarının tətbiqi atmosferin texnoloji və ventilyasiya qazları ilə çirklənməsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa imkan verir. Lakin tozların və zərərli qazların müəyyən miqdarı atmosferə daxil olaraq onu çirkləndirir. Təmizləndikdən sonra tüstü boruları ilə atılan qazların tərkibində olan maddələr atmosferdə yayılır və tüstü borusunun hündürlüyü çox olduqca bu yayılmanın effektivliyi daha yüksəkdir və daha az zərərli maddələr yaşayış rayonlarına düşür.

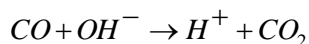
Zərərli maddələrin ətraf mühitə düşmə ehtimalı əsasən aşağıdakı fiziki-kimyəvi proseslərin hesabına yaranır; avadanlıqlarda və ətraf mühitdə təzyiqlər fərqi və mövcudluğu; parsialar təzyiqlər fərqi hesabına turbolent və molekulyar daşınması (köçürülmə); yanma proseslərinin tamamlanması; kimyəvi reaksiyaları; mexaniki emal prosesləri.

Tüstü borusunun çıxışında qazın müəyyən temperaturu və hərəkət sürəti vardır. Əgər qazın temperaturu ətraf havanın temperaturundan yüksək olarsa, havanın və qazın sıxlıqları fərqi nəticəsində qaldırıcı qüvvənin təsirindən qaz tüstü borusunun üzərindən müəyyən hündürlüyə qədər qalxır. Bundan əlavə tüstü borusundan qalxan qaz küləyin (hava axınının) təsirinə də məruz qalır. Əgər küləyin sürəti tüstü borusunun çıxışında qazın sürətindən aşağı olarsa, qaz qazın və küləyin sürətləri fərqi asılı olaraq yuxarı qalxır. Tüstü borusunun çıxışından müəyyən hündürlüyə qalxandan sonra sürətini itirir və küləyin təsirindən horizontal istiqamət alır. Bu zaman diffuziya nəticəsində qaz şirnağı genişlənir və onda tozların və başqa zərərli maddələrin konsentrasiyası azalır.

Küləyin sürəti qazın sürətindən çox olduğu halda qaz şirnağı tüstü borusunun çıxışında hərəkət istiqamətini dəyişir və tüstü borusunun hündürlüyü səviyyəsində yer səthinə paralel hərəkət edir. Əgər tüstü borusunun hündürlüyü az olarsa, qaz və onun tərkibindəki zərərli komponentlər tez bir zamanda atmosferin yerüstü qatına çatır və onu çirkləndirir. Tüstü borusu kifayət qədər hündür olduqda isə çirklənmiş qaz atmosferin yerüstü qatına tüstü borusundan daha uzaq məsafədə qarışır. Bu zaman qazın tərkibindəki zərərli maddələr atmosferdə yayılır və nəticədə yerdə bu zərərli komponentlərin konsentrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə az olacaqdır.

Tullantı mənbələrin nöqtə və xətt mənbələrinə ayırmaq olar. Birincilərə tüstü və vintelyasiya boruları, Şaxtalar və s., ikincilərə isə sexlərin ventilyasiya fonarları, eyni hündürlükdə olan yan-yana yerləşmiş bir neçə tüstü borusu, kokskimya batareyalarının nizamlanmayan tullantıları və s. aid edilə bilər. Nöqtə və xətt mənbələri fasiləli və fasiləsiz ola bilər. Sənaye, atmosferi zərərli qaz tullantıları və tozlarla çirkləndirir. Atmosferi çirkləndirən əsas mənbələrdən istilik elektrik stansiyaları, metallurjiya, kimya, neft emalı, sement və başqa zavodları göstərmək olar. Yanacaq növündən, sənaye xammalının tərkibindən, istehsalın texnologiyasından və s. asılı olaraq atmosfərə atılan tullantıların kimyəvi tərkibi müxtəlifdir. Məsələn, domna sobasından çıxan qazda zəhərli dəm qazı vardır. Alüminium zavodlarının tüstüsü atmosferi flüorlu birləşmələrlə zəhərləyir. Kağız istehsalında atmosferə his, kükürd anhidridi, hidrogen sulfid və pis iy verən merkaptolər atılır. Süni liflərin məsələn, neylon istehsalı zamanı toksiki karbon sulfidivə pis iyli hidrogen sulfid ayrılır. Toza gəldikdə isə, onun çox hissəsini atmosfərə istilik elektrik stansiyalarından atılır. Belə elektrik stansiyaların ən pis növü kömürlə işləyib, yanma vaxtı çoxlu his və kükürd birləşmələri əmələ gətirir. Orta güclü elektrik stansiyalar gün ərzində 2000 min ton aşağı növlü kömür yandırarsa, həmin gün ərzində, havaya 400 ton his və 120 ton kükürd qazı yayılır. Havanın bu cür çirklənməsi zərərli nəticələrə səbəb olur. Toz ilə çirklənmənin ikinci əsas mənbəyi sement zavodlarıdır. Sementi istehsal etmək üçün əsas xammal olaraq gil və ya şist ilə qarışmış əhəngdən istifadə olunur. Aparılan tədqiqatlara görə avtomobillərdən çıxan işlənmiş qazlar, tərkibində çoxlu komponent olan mürəkkəb qarışıqdan ibarətdir. Atmosfer çirkləndiricilərinin paylanması hava axınlarının üfüqi və şaquli hərəkət istiqamətləri ilə təyin olunur. Ümumiyyətlə atmosferdəki çirkləndiricilərin miqdarı havanın temperaturundan, bulud, duman və yağıntıların olmasından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, atmosferin qazlarla antropogen çirklənməsi kükürd qazı, dəm qazı, kimya sənayesi, təyyarə və avtomobillərdən çıxan işlənmiş qazlarla bağlıdır. Xüsusi halda kömürün və neftin yandırıldığı zaman atmosfərə ildə 10^8 ton kükürd qazı (SO_2) tullanır. Kükürd qazı gündüz vaxtı oksigen ilə oksidləşərək kükürd anhidridini (SO_3) əmələ gətirir. O da öz növbəsində su buxarı ilə birləşərək havada sulfat turşusunu yaradır (H_2SO_4). Miqdarca və əhəmiyyətə daha əsas olan çirkləndirici qazlardan dəm qazını göstərmək olar. Sənaye rayonlarından kənarda okeanlar üzərində dəm qazının miqdarı $0,04 - 0,10 \text{ mq/m}^3$ –dir. Materiklər üzərində bu qiymət bir qədər çoxdur. Güman edilir ki, okean da sənayenin verdiyi qədər CO yaradır. Lakin onun əmələ gəlmə yolları məlum deyil.

Yuxarı troposferdə dəm qazının miqdarı xeyli azalır. Stratosferdə isə aşağıdakı

reaksiya nəticəsində 1 sm^3 -də 1 saniyə ərzində $5 \cdot 10^5$ CO molekulu parçalanır.

Çirkləndirici qazlar arasında CO₂ da özünəməxsus yer tutur. Onun miqdarı 1958-ci ildən başlayaraq ildə 0,2% artır. Yanacaqın yandırıldığı zaman ayrılan karbon qazının kütləsi təbiətdəki CO₂-nin cüzi hissəsini təşkil edir. Atmosfer ilə okean arasında CO₂ mübadiləsi gedir. Bəzi tədqiqatçılar göstərir ki, əgər karbon qazının indiki artım sürəti qalarsa onda 2050-ci ilə kimi yer səthinin temperaturu 1⁰C artacaqdır. Özü də troposferin temperaturu artacaq, stratosferinki isə azalacaqdır. İlk baxışda adama elə gəlir ki, temperaturun bu qədər artması heç də təhlükəli deyil. Lakin temperaturun artması ilə buzlaqlar əriyəcək, qütb buzlaqlarının sərhəddi dəyişəcək və bununla da okean və dənizlərin səviyyəsi on metrələrə kimi qalxacaqdır. Rus alimi M.I.Budikonun hesablamasına görə karbon qazının miqdarının 0,042% -ə qədər artması bütün qütb buzlaqlarını məhv edəcək, 0,015% -ə qədər azalması isə bütün planetimizin buzlaşması ilə nəticələnəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova R.R., Əhmədov Ş.Ə., Ağayev T.D., Mühəndis ekologiyası. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU-nun redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2017- 226 səh.
2. Nadirov Z.Ə. və başqaları “Atmosferə atılan zərərli maddələrin hesablanma əsasları”. SDU. 2006.
3. Ужов В.Н., Вольдберг и. др. Очистка промышленных газов от пыли. М.Химия. 2001.

УДК 664

Пути снижения энергетической ценности хлебобулочных изделий с помощью компонентов растительного и животного происхождения

*д.ф.х., доц. Ширинова Наджиба Ахмед кызы
Западный университет*

В современном мире из-за неблагоприятной экологической обстановки, стрессов, экстремальных нагрузок и неправильного питания в организме человека образуется дефицит внутренних резервов для поддержания гомеостаза основных функциональных органов и систем. Механизмы компенсации стрессовых повреждений нуждаются во введении экзогенных корректоров — биологически активных добавок (БАД), позитивное действие которых на организм человека может быть подтверждено экспериментальными и клиническими исследованиями [1].

Теория сбалансированного питания большое внимание уделяет энергетической ценности рационов, их оптимизации. В последнее время распространенным явлением стала гипокинезия (состояние недостаточной двигательной активности организма с ограничением темпа и объема движений.) и избыточный вес людей. Гипокинезия в сочетании с избыточной калорийностью рационов питания является основной причиной возникновения “болезни века” — ожирения, при котором всегда нарушаются сердечно-сосудистая система, механизмы регуляции обмена веществ, функции печени, почек. Как правило, одной из причин возникновения атеросклероза является нерациональное гиперкалорийное питание. Все эти болезни у тучных людей встречаются в два раза чаще, чем у лиц с нормальным весом и в конечном итоге сказываются на продолжительности жизни [2].

Высокая энергоёмкость продуктов в современных условиях не может служить показателем их ценности. Население развитых экономических стран зачастую злоупотребляет рафинированными высококалорийными продуктами (сахар, жиры животные, кондитерские изделия, хлеб из муки тонкого помола и др.), которые в значительной мере являются носителями “пустых” калорий. Чрезмерно большое количество сахара, жиров, яиц в рецептурах мучных кондитерских изделий мало обосновано с гигиенических позиций. В

настоящее время одним из этиологических факторов в патогенезе так называемых болезней цивилизации является недостаточное потребление растительной (пищевой) клетчатки .

В связи с этим актуальной становится задача выявления путей, которые позволили бы обеспечить потребление веществ, играющих важную роль в физиологических процессах организма, но удаляемых из продуктов питания в ходе их технологической обработки или мало потребляемых из-за изменившихся привычек питания, и создания на этой основе продуктов повышенной биологической ценности. Снижение калорийности хлебобулочных и мучных кондитерских изделий может быть достигнуто заменой энергоемких нутриентов или добавлением: а) неусвояемых, обработанных физико-химическими методами пищевых веществ б) натуральных компонентов растительного и животного происхождения, в частности овощей, фруктов, отрубей, дробленого зерна, сухих и концентрированных молочных продуктов, муки из обезжиренного хлопкового, подсолнечного, кунжутного семени, соевых бобов, арахиса, батата, пивной дробины и др. Указанные низкокалорийные добавки нашли применение в мучных кондитерских и хлебобулочных изделиях благодаря их эмульгирующей и стабилизирующей способности. Некоторые из этих компонентов обладают сладким вкусом.

В качестве низкокалорийных наполнителей можно применять очищенную специальным образом клетчатку, получаемую из жмыхов, отходов овощей, фруктов и другого растительного сырья. Имеются сведения о расширении в ряде стран выпуска продуктов, включающих волокнистые материалы (целлюлозу, лигнин, гемицеллюлозы), что обуславливает диетическую ценность продуктов и позволяет разработать на их основе искусственные низкокалорийные продукты. В Швейцарии предложен заменитель сахара для больных диабетом, показана возможность применения его для производства кондитерских изделий, жевательной резинки, сиропов и лекарств, а также способ его приготовления.

Хлебобулочные изделия из муки грубого помола, из целого или с добавлением дробленого зерна являются хорошим источником балластных веществ, которые не только снижают калорийность, но и способствуют выведению из организма вредных веществ (холестерина, солей тяжелых металлов и др.), положительно влияют на моторику кишечника. Кроме целого зерна, возможными источниками клетчатки для мучных изделий являются целлюлоза и ее производные, побочные продукты при переработке фруктов и овощей, пектины, фракции масличных семян (обезжиренная мука или шелуха), ржаные, ячменные отруби, шелуха овса, гороха, мука кукурузных зародышей, пшеничная зародышевая мука и пшеничные высевки, сухие остатки лопуха, целлюлоза из корней лопуха, сухая картофельная мезга, жмых семян томатов и шрот сафлора, свекловичный жом, свекловичный пектин, пектин тыквы, моркови, редьки, капусты, клетчатка из яблок, слив, цитрусовых, морковь, лечебные травы, томат продукты, шпинат, морская капуста, водоросли и др. С пшеничными отрубями разработаны сорта хлеба пониженной калорийности — на 15...18 %. Добавка отрубей увеличивает содержание балластных веществ в три раза.

Содержание пищевых волокон некоторых продуктов, %

Пищевые волокна	Морковь	Капуста	Свекла	Картофель	Яблоки	Пшеничные отруби
Гемицеллюлоза	0,3	0,5	0,7	0,3	0,4	0,5
Клетчатка	1,2	1,0	0,9	1,0	0,6	16,2
Пектин	0,6	0,6	1,1	0,5	1,0	3,1

Снижение калорийности мучных кондитерских изделий может осуществляться за счет калорийного “разбавления” белками, крупами, фруктовым и овощным сырьем, балластными (целлюлозой, пектином и т. п.) и другими веществами без ухудшения их органолептических свойств.

Концентраты молочной сыворотки — перспективный вид сырья, так как позволяют экономить дефицитное сырье: сахар, цельномолочную продукцию, лимонную кислоту, муку и др. Учитывая необходимость снижения содержания углеводов в кондитерских изделиях и максимального увеличения в них содержания белка, при создании новых изделий повышенной пищевой ценности, и особенно детских, наиболее перспективно применение таких молочно-белковых концентратов, как казеинаты и копреципитаты [2].

Новым перспективным направлением является добавление в мучные кондитерские изделия яблочного порошка и яблочных хлопьев, получаемых из яблочных полуфабрикатов. Целесообразно использование морковного, тыквенного, мандаринового порошка, а также порошка из косточек винограда, семян и выжимок граната. Кондитерами предложены новые виды изделий на овощном сырье (томатная паста, под варки и пюре из тыквы, кабачков, свеклы). Для повышения биологической ценности мучных кондитерских изделий возможно применение нетрадиционных видов сырья: овощей, плодов и ягод дикорастущих растений (кизил, алыча, барбарис, облепиха и др.), плодовых порошков, получающихся при производстве соков, вин. Фруктовые и овощные порошки содержат 40...50 % сахара, 7...15 % пектина, 2...4 % азотистых веществ, органические кислоты, красящие вещества, витамины А, С, группы В, минеральные вещества.

В настоящее время остро стоит задача комплексного использования растительного сырья. В связи с этим перспективным сырьевым резервом является местное плодово-ягодное сырье, концентрированные соки, экстракты, плодово-овощные, фруктовые и ягодные порошки и пасты. Одним из наиболее интересных направлений, вероятно, является использование порошков — отходов сокового производства [3].

Использование указанных видов сырья позволяет организовать выпуск низкокалорийных кондитерских изделий за счет сокращения количества сахара и жира в рецептурах, повысить их вкусовые качества, пищевую ценность.

Литература

1. Чаплинский В.В. Пищевые и биологически активные добавки. Учебное пособие. Издательский центр ЮУрГУ, 2011.
2. Ламажапова Г.П. Физиология питания. Учебное пособие. М.: Мир науки, 2016.
3. Abbasbəyli G.A., Şirinova N.Ə., Zeynalova F.R. Çörək-bulka və unlu-qənnadı məmulatlarının istehsalı üçün qeyri-ənənəvi xammallar. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2013.

UOT 004.031

Ali təhsil müəssisələrində elektron təhsilin idarəetmə platformasının yaradılmasının əsas istiqamətləri

*tex.f.d. Əhmədov Möhübbət Zəməddin oğlu
Əliyeva Sevinc Firdovsi qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XXI əsr informasiya telekommunikasiya texnologiyaları əsri olduğu üçün müasir texnologiyalar həyatımızın bütün sahələrində fəal rol oynayır. Artıq Azərbaycan İnformasiya Telekommunikasiya Texnologiyaları sahəsində keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsindədir. Çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması və əhalinin rifahının qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, həmçinin mədəniyyətin, elmin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə edilməsi bu mərhələnin

qarşıya qoyulmuş əsas hədəfidir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının qəbul edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Ölkə iqtisadiyyatının innovativliyinin artırılmasında informasiya telekommunikasiya texnologiyalarının rolu öz əksini məhz bu konsepsiyada tapmışdır.

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən müəyyən olunmuş vəzifələrin icra edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” hazırlanmışdır.

Strateji Yol Xəritəsi ölkədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf potensialının artırılması, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması üçün İKT infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, daxili mənbələr hesabına İKT xidmətlərinə olan tələbin effektiv qarşılınması və İKT-nin tətbiqi ilə səmərəliliyin daha da artırılması məqsədilə dövlət sektorunun fəaliyyətində telekommunikasiya sektoru qarşısında duran yeni çağırışlar və imkanlar nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmışdır.

Bu günün tələb və imkanlarına əsasən Azərbaycanın 2025-ci ilə qədər telekommunikasiya sektorunun perspektivinə baxışı ölkənin telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları infrastrukturunu gücləndirmək, bu sahədə göstərilən xidmətləri genişləndirmək və bütün tərəfləri bu xidmətlərdən istifadəyə cəlb etməkdən ibarətdir.

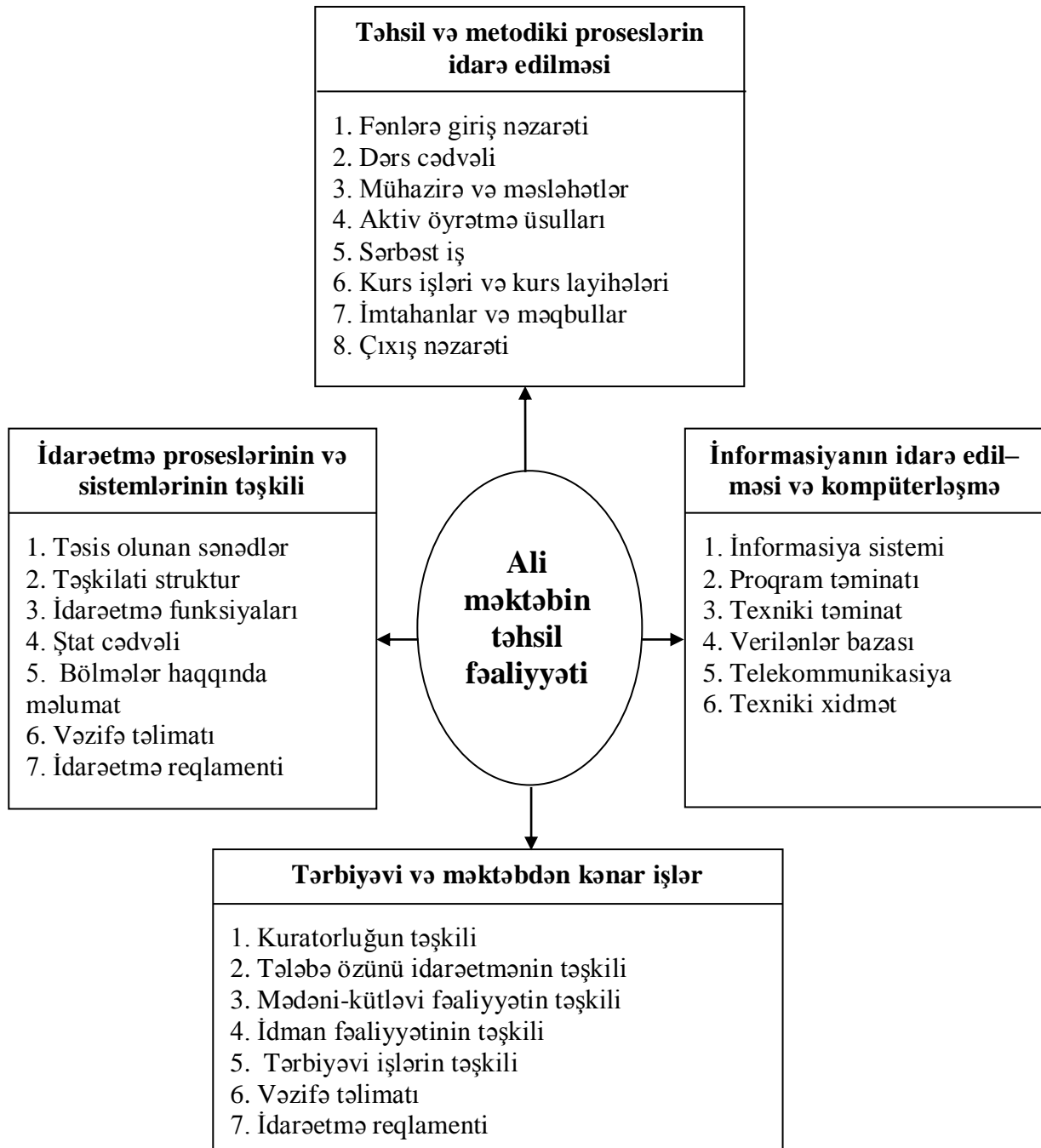
Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran ən mürəkkəb və ən vacib məsələ təhsil resurslarının effektiv idarə edilməsidir. Bu zaman ali məktəbin daxili və xarici mühitində güclü informasiya köməyi olmadan idarəetmə mümkün deyil. Ali məktəblərin fəaliyyəti aşağıdakı müxtəlif tərkibli informasiya axınlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlıdır: maarifləndirici fəaliyyəti həyata keçirməklə ali məktəb rəhbərləri müxtəlif tərkibli xarici informasiyaların axtarışını, yığılmasını və emalını yerinə yetirməlidir; daxil olan informasiyaların alınması və emalına ali məktəb rəhbəri müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yanaşmadan reaksiya göstərə bilər; ali məktəblərə bütün struktur bölmələrin fəaliyyəti prosesində generasiya edilən informasiyanı yığmaq və emal etmək lazımdır. Bütün bunlar istər ali məktəbin müxtəlif altsistemlərində, istərsə də ali məktəbin informasiya telekommunikasiya şəbəkə strukturunun təyin edilməsi üçün ali rəhbərlik səviyyəsində qərar qəbul etmə proseslərinin informasiya-analitik müşayətinə tələblərin cəlb edilməsini tələb edir. Hazırda faktiki olaraq Azərbaycanın heç bir ali məktəbində bütün proseslərin idarə edilməsini özündə kompleks şəkildə birləşdirən təhsilin inteqrallaşdırılmış idarəetmə sistemi yoxdur.

Bu sahədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də informasiya kommunikasiya texnologiyalarının ali təhsil sisteminə tətbiq edilməsidir. Burada, əsas istiqamətlərdən biri tədris prosesində verilənlər bazasının yaradılması, bu sahədə görülən işlərin avtomatlaşdırılması və hər bir iştirakçının bu sistemə sərbəst daxil olmasını təmin etməklə təhsilin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsidir.

Ali təhsil müəssisəsinin strukturuna filiallar, nümayəndəliklər, elmi-tədqiqat şöbələri, aspirantura, doktorantura, əlavə peşə təhsillərinin struktur bölmələri, təhsildən kənar və tərbiyəvi işlər, hazırlıq şöbələri, kurslar və digər struktur bölmələr aiddir. Təhsil prosesini təşkil edən və həyata keçirən əsas fəaliyyət bölmələrinə institutlar, fakültələr, kafedralar, tədris şöbəsi, dispetçer xidməti daxildir. Eyni zamanda universitetlər təhsil vermə istiqaməti üzrə bir neçə struktur bölmələrə ayrılır – institutlar və fakültələr. Hər bir institut və fakültələrə bir neçə kafedra daxildir.

Ali təhsil müəssisələrində əsas informasiya axınları məlum olduqdan sonra növbəti addımda informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsinin layihələndirilməsi nəticəsində verilənlər bazası modelləşdirilir.

Ali təhsil müəssisələrində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təhsilin idarəetmə sisteminin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan istiqamətləri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi göstərmək olar (şəkil 1).

Şəkil 1. Ali məktəbin təhsil fəaliyyətinin funksional modeli

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd etmək olar ki, informasiya axınlarının struktur-funksional modellərinin qurulması əsasında İKT şəbəkəsinin yaradılması üçün aşağıdakı konseptual yanaşmadan istifadə edilmişdir:

– müxtəlif idarəetmə səviyyələrində idarəetmə qərarlarının qəbulunun informasiya təminatına istiqamətləndirilmiş vahid ali məktəb şəbəkəsinin layihələndirilməsi;

– ali məktəbin müxtəlif fəaliyyət sahələri haqqında informasiyalara birbaşa müraciətin əldə edilməsi;

– ali məktəbin müxtəlif fəaliyyət aspektlərinin avtomatlaşdırılmasına vahid yanaşmanın yaradılması prinsipi əsasında şəbəkədə informasiya proseslərinin inteqrasiya modelinin yaradılması;

– müxtəlif səviyyədə qərarların qəbuluna kömək üçün istifadə edilən müxtəlif tərkibli informasiyaların saxlanması və emalı.

Hazırda ölkəmizdə ali təhsil müəssisələrində tədrisin informasiya idarəetmə sistemindən istifadə olunur. O cümlədən, Mingəçevir Dövlət Universitetində tədris prosesinin elektron idarə olunması məqsədi ilə Neyron Texnologiya şirkətinin təklif etdiyi “Unibook” layihəsi tətbiq olunur. Bu layihənin reallaşması nəticəsində təhsildə nəzarətin effektivliyinin artırılmasına, tədris işçilərinin fəaliyyətinin asanlaşdırılmasına nail olmaqla bərabər, optimal, səmərəli, idarəetmə mühitinin təşkil olunması istiqamətində məqsədyönlü iş aparılır.

Ədəbiyyat

1. Антопольский А. Б., Маркарова Т. С., Данилина Е. А. Правовые и технологические проблемы создания и функционирования электронных библиотек. М: ИНИЦ “Патент”, 2008. 207 с.
2. Малышева Е.Ю., Бобровский С.М. Информационное обеспечение системы управления качеством ВУЗа // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск: Технология управления организацией. Качество продукции и услуг, 2006, с.145-149.
3. Егоршин А.П. Управление персоналом: Учебник для вузов. 7-е изд., доп. и перераб. Н. Новгород: НИМБ, 2010, 1100 с.
4. <http://sci.informika.ru/text/magaz/newpaper/messedu/cour 0089/2000.html>
5. <http://mida.gov.az/>

UOT 37

Təhsildə innovasiyaların tətbiqi

*p.f.d., dos. Ələsgərov Baxış İslam oğlu
f.r.f.d. Süleymanov Seymur Elman oğlu
k.t.f.d. Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali*

Qloballaşan, daim irəliyə-yeniliyə doğru can atan dünyamızı bu gün ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları-internet, elektron poçt və global rabitə imkanları olmadan təsəvvür belə etmək mümkün deyil. Yeni minillikdə bəşər sivilizasiyasını düşündürən ən aktual və təxirəsalınmaz məsələ - telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsində “inqilabi” dəyişikliklər yolu ilə əlçatmaz zirvələri fəth etmək, dövlətlər və xalqlararası zaman və məkan fərqlərini aradan qaldırmaqdır [3].

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişafı və pedaqoji innovasiyalar sahəsində məktəblərin novator müəllimlərinin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməni və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə “texnologiya” anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Bu texnologiyalardan istifadə zamanı şagirdlərin hamısı: fəallar, orta səviyyəli, həm də zəiflər problemin həllinə eyni səviyyədə cəlb edirlər. Bu zaman hər bir şagirdin öz qabiliyyət və bacarıqlarını həyata keçirmək imkanı olur. Onlara həvəslə öz bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmək imkanı yaradılır. Şagirdlərə bilikləri müstəqil əldə etməyin yolları və vasitələri öyrədilir [5].

Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərdə daim sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını artırır, müqayisə edərək nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, müəllimləri daim öz üzərində daha çox işləməyə, çalışmağa vadar edir, şagirdlərə müstəqil biliklərin əldə edilməsi yollarını öyrətməklə onların vaxtdan qənaətlə istifadə etmələrinə nail olmaq imkanı yaradır. Dərstdə hamı müəyyən bir problemin həlli ilə məşğul olursa, onların digərinə maneçilik və səs-küyü olmaz. Belə olduğu halda şagirdlərdə tədrisən yeni təlim vərdişləri, bacarıqları formalaşacaq, onların təfəkkürü daha yaxşı inkişaf edəcəkdir [4].

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin artırılması problemi ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Problemin həllini bəziləri təhsilin məzmununun kökündən dəyişdirilməsində, bəziləri yeni pedaqoji texnologiyaların işlənilib hazırlanmasında, digərləri təhsilin humanitarlaşdırılmasında, pedaqoji kadrların yenidən hazırlanmasında, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsində və s. görürlər.

Müəllim tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagird müstəqil fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnsin, özünün bilik və bacarıqlarını obyektiv qiymətləndirməyi öyrənsin, qarşısına məsələ qoyaraq həllini tapsın. Müəllim materialı dərindən bilməli, hər bir dərslə yaradıcı yanaşmalı, mütəmadi olaraq yeni texnoloji üsullar axtarmalı, şagirdin psixologiyasını öyrənməlidir [6].

Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri - demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, diferensiallaşdırma, inteqrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

Müasir pedaqoji texnologiyanın məzmununda, əsasən interaktivliyi metod və təlim olaraq fərqləndirmək olar.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəlcədən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən-öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilitator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir: şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə-öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər [2].

Yeni pedaqoji texnologiya fəal təlim əsaslanır. Fəal təlimin modeli müəyyən olunan komponentlərlə şərtlənir. Bura fəal təlimin məzmunu, metodları, öyrədici mühit və qiymətləndirmə daxildir.

Son illər respublikamızda interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək iş prosesinə tətbiqi sahəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdəndir [1].

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M. Azərbaycanın Boloniya prosesinə daxil olmasının reallığa çevrilməsi. Bakı, 2009, s. 117-127.
2. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. Bakı, 2007, s. 9-10.
3. Şükürova A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006, s.115-120.
4. Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006, s.72-79.
5. Mehrabov A., Abbasov Ə. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006, s. 158-164.
6. <http://www.edu.gov.az>

**Kompakta təyin olunmuş kəsilməz funksiyaların
Banax fəzasında izometrik sürüşmə operatorunun tipləri**

*r.f.d., dos. İsmayilova Mələhət Fərrux qızı
Əhmədov Vilayət Uğurlu oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Fərz edək ki, K verilmiş müəyyən bir Hausdorf kompakt fəzasıdır. K kompaktında təyin edilmiş kəsilməz funksiyaların (kompleks və ya həqiqi qiymətli) $(C(K))$ fəzasında (supremum norma ilə) izometrik sürüşmə operatorlarını Holçinski [1] teoreminin köməyi ilə çəkili kompozisiya operatorlarının vasitəsilə təyin etməyə çalışacağıq.

Banax fəzalarında izometrik sürüşmə operatorlarının verilmə ifadələrinin kompozisiya, çəkili kompozisiya operatorları vasitəsilə əlaqəli olamsı təbiidir; çünki, müəyyən daxili strukturlarını invariant saxlayan operatorlar adətən bir qayda olaraq kompozisiya (və ya çəkili kompozisiya) şəklində verilir. Belə operatorların xüsusi şəkilə malik olmasına baxmayaraq (məsələn, $(C(K))$ fəzalarında bu operatorlar $T: (C(K)) \rightarrow (C(K))$ şəklindədir, harada ki, $T: (C(K)) \rightarrow (C(K))$ kəsilməz inikas, $\in (C(K))$ isə qeyd olunmuş funksiyadır; $(C(K))$ eynilik kimi K kompaktında vahid funksiya olduqda T operatoru $T: (C(K)) \rightarrow (C(K))$ inikasının yaratdığı kompozisiya operatoru olur), əslində belə operatorların öyrənilməsi müəyyən mənada Banax fəzalarında verilmiş bütün xətti kəsilməz operatorlar nəzəriyyəsinin tədqiqinə ekvivalentdir. Bunun təsdiqi kimi onu qeyd etmək kifayətdir ki, nəzəri cəhətdən Banax fəzasında ixtiyari xətti məhdud operator çəkili kompozisiya şəklində göstərmək olar. Ona görə də təəccüblü deyildir ki, belə operatorların xassələri müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən (kompaktlıq, nüvəlilik, obrazların qapalılığı, spektrin quruluşunun tədqiqi və s. spektral xassələri) müxtəlif müəlliflər tərəfindən 30-40 il əvvəl başlayaraq bu günə kimi tədqiq edilməkdə davam edir ([2-5]).

İndi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi $(C(K))$ fəzasında izometrik sürüşmələr üçün onları çəkili kompozisiya operatorları vasitəsi ilə ifadə edən aşağıdakı teoremi isbat edək (hansı ki, bu teoremin köməyi ilə $(C(K))$ fəzalarında izometrik sürüşmələri iki müxtəlif tipə bölə biləcəyik).

Teorem. Tutaq ki, K Hausdorf kompakt fəza, $(C(K))$ həmin kompaktda təyin olunmuş kəsilməz funksiyalar fəzası, $T: (C(K)) \rightarrow (C(K))$ operatoru isə $(C(K))$ fəzasında izometrik sürüşmədir. Onda K kompaktının elə qapalı K_0 altçoxlğu vardır ki, ya

1. $K_0 \setminus K$ olur, harada ki, p nöqtəsi K kompaktının təcrid (izolə) edilmiş nöqtəsidir, ya da ki,

2. K_0 altçoxlğu bütün kompaktla üst-üstə düşür, yəni $K_0 = K$ olur və bu zaman elə kəsilməz suryektiv $\psi: (C(K_0)) \rightarrow (C(K_0))$ inikası və K_0 -da təyin olunmuş kəsilməz $\in (C(K_0))$ unimodulyar (modulca vahid olan) funksiyası vardır ki, T sürüşmə operatoru üçün bütün $x \in K_0$ nöqtələri üçün

$$(Tx)(x) = (\psi(x))(x).$$

Ədəbiyyat

1. Şahbazov A.İ. Banax fəzasında sürüşmə operatorları haqqında / "Riyaziyyat və mexanikanın aktual problemləri" ənənəvi elmi konfransın materialları. Bakı: 2010, s.108.
2. Şahbazov A.İ. Funksiyalar fəzasında sürüşmə operatorunun varlığı haqqında / "Riyaziyyat və mexanikanın aktual problemləri" ənənəvi elmi konfransın materialları. Bakı: 2011, s.142.
3. Holsztynski W. Continuous mappings induced by isometrics of spaces of continuous function // Studia Math., 1996, XXVI, pp. 133-136.

4. Kamowitz H. compact operators of the form UC_φ // Pacific J. Math., 1979, v.80 №1, pp. 205-211.
5. Kamowitz H. Compact weighted endomorphisms of $C(X)$ // Proc Amer.Math. Soc.,83, 1981, pp. 517-521.
6. Takayi H. Compact weighted composition operators certain subspaces of $C(X, E)$ // Tokyo J. Math., v.14, №1, 1991, pp. 121-127.

UOT 593

İnnovasiya fəaliyyəti və ətraf mühitin innovativ metodlarla qorunması

*k.f.d., dos. Səfərova Pərvanə Siyahpər qızı
Məmmədova Gülmirə Allahverdi qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni müstəvidə genişlənməsi ilə bütün dünyada innovativ yeniliklərin yayılması, onların müxtəlif sahələrdə tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənir. Bu, əslində qloballaşmanın “müsbət yüklü” effektidir və getdikcə daha çox ölkənin innovasiya sahəsindəki nailiyyətlərdən, qabaqcıl texniki standartlardan və idarəetmədə yeni metodlardan yararlanmasına imkan verir.

İnnovasiya fəaliyyəti - innovativ elmi və intellektual potensialın praktiki istifadəsidir. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yenilikdir.

“İnnovasiya” termini latın dilində “innovato” sözündən olub, “yenilənmə” və “yaxşılaşma” deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XX əsrlərdə meydana gəlib. “İqtisadi innovasiya” anlayışı XX əsrin əvvəllərində iqtisadçı Yozef Şumpeterin “The Theory of Economic Development” (1934) əsərindən geniş içtimaiyyətə daxil oldu. O, innovasiyanı yeni ixtiralar və onların tətbiqi arasında vasitəçi kimi qəbul etmişdir.

Bu gün “innovasiya” termini bütün sahələrə aid yenilikləri əhatə edir: istər istehsalatda, istər təhsildə, istərsə də ekoloji sahədə.

Hal-hazırda elmi ədəbiyyatda innovasiyanın ümumi qəbul edilmiş tərfi yoxdur. İnnovasiya həm maddi, həm də qeyri-maddi ola bildiyi üçün, innovasiyanın abstrakt, lakin dəqiq tərfi - keyfiyyətə yeni, dərk edildikdə isə konkret situasiyalarda isə tətbiq edilə bilən bir vəziyyəti nəzərdə tutur.

Beləliklə, innovasiya -yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir.

İnnovasiya fəaliyyəti inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir.

İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul, iş, xidmət, texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir.

İnnovasiya fəaliyyəti deyərək istehsal, kommertiya, idarə etmə və sosial proseslərin səmərəliliyini artıran elmi tədqiqatların və təcrübi-konstruktor işlərinin (ETTKİ) nəticələrinin praktiki tətbiqi nəzərdə tutulur. İnnovasiya prosesi nəticəsində yeni və ya təkmilləşmiş məhsul, xidmət təklif olunur. Eyni zamanda innovasiya texnoloji prosesləri, idarə və təşkil etmə proseslərində tətbiq oluna bilər. Beləliklə, innovasiya fəaliyyəti cəmiyyətin intellektual fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönələn nəticədir. Yaranma səbəblərinə görə innovasiya strateji və reaktiv ola bilər. Strateji innovasiyalar yeniliyin tətbiqi nəticəsində rəqabət üstünlüyünü təmin etmiş olur və onu tətbiq edən firma və ya dövlət elmi-texniki renta qazanır. Reaktiv innovasiyalar strateji innovasiyanı tətbiq edən rəqiblərinə çatmaq məqsədi ilə həyata keçirilir.

Beləliklə, dövlətin səmərəli inkişafı üçün ənənəvi inkişaf modelindən ən innovasiyalı modelə keçidi təmin etmək vasibdir. Yalnız innovasiyalı inkişaf modelini uğurla həyata keçirən bilən ölkə,

qloballaşan dünyada özünə layiqli yer tuta bilər. Müasir dövrdə yalnız innovasiya tipli inkişafa nail olan ölkələr iqtisadi və hərbi-siyasi təhlükəsizliyini təmin edə bilər, əhalisinin həyat səviyyəsinin müasir sivilizasiya uyğun olmasına şərait yaradar.

Innovasiyalı inkişaf bütün sahələrdə olduğu kimi ekologiya sahəsində də uğurla həyata keçirilir.

Azərbaycan üçün ekoloji problemlər, əsasən, Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizində ekoloji nəticələr nəzərə alınmadan qeyri-təkmil üsullarla onilliklər ərzində aparılmış neft hasilatı ilə bağlıdır. Bundan əlavə, ölkənin Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, o cümlədən bu ərazilərdə törədilən genişmiqyaslı yanğınlar ən böyük ekoloji problemlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın şirin su ehtiyatlarının böyük həcmə qonşu ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında problemlər yaradır. Bundan əlavə, Ermənistan ərazisində seysmik zonada yerləşən və texnoloji baxımdan köhnəlmiş Metsamor Atom Elektrik Stansiyası bütövlükdə region üçün təhlükə mənbəyidir. Bütün bu və ya digər ekoloji problemlərin aradan qaldırılması məhz bu gün başqa sahələr də olduğu kimi, ekoloji sahədə də innovativ texnologiyaların tətbiqinə ölkəmizdə geniş yer verilir.

Burada ən vacib amil ən son yeni texnologiyaların ətraf mühitin mühafizəsinə tətbiqidir. Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlam təbii mühitə yaşaması istiqamətində həyata keçirilən bu yeniliklər ətraf mühitə mənfi təsir edən amillərin qarşısının alınması və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının İnnovasiyalı inkişaf strategiyası Proqramının strateji məqsədi - iqtisadiyyatın dayanaqlı sosial-iqtisadi inkişafını, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ekoloji müdafiəni təmin edən xarici bazarlarda yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik, elm tutumlu, resurslara qənaət edən sosial yönümlü, innovasiyalı iqtisadiyyatın yaradılmasıdır. Çünki sənayenin inkişafı ekoloji problemlər doğurmaq iqtidarındadır. Belə problemlə üzləşməmək üçün ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların Azərbaycana gətirilməsi stimullaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsi və sağlam ekoloji mühitin yaradılması prioritet məsələlər arasındadır. Son illər ölkə ərazisində milli parklar yaradılıb, yeni meşə zolaqları salınıb. Həmçinin Xəzərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən və digər layihələr həyata keçirilib. İnanırıq ki, bu əməllər gələcəkdə də davam etdiriləcək və ən son innovativ texnologiyaların ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilməsi Azərbaycanı regionun, eləcə də dünyanın innovativ mərkəzinə çevirəcək.

Ədəbiyyat

1. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri, Bakı, 2009.
2. Валдейцев В. Управление инновационным бизнесом. М., 2010.

UOT 620.9.502.1

İlkin emalı zəruri olmayan və ya koaqliyasiya edilmiş təbii suların kimyəvi duzsuzlaşdırma sxeminin araşdırılması

*tex.f.d. Əsgərova Hökümə Ağahüseyn qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Duzsuzlaşdırılmış sudan kimya, neft, radio-texnika, maşınayırma və energetika sənayesinin yüzlərlə istehsal sahələrində istifadə edilir. Suyun duzsuzlaşdırılmasının bir çox üsulları işlənib hazırlanmışdır. Bu üsullara suyun distillə edilməsi, ion mübadiləsi ilə duzsuzlaşdırılması elektrodializ, əks-osmos, ekstraksiya və başqaları daxildir. Onların əsasını suyun və ya onun tərkibindəki duzların ion və molekulyar şəkildə ayrılması prosesləri təşkil edir.

Duzsuzlaşdırılmış suyun ən böyük tələbatçılarından biri İstilik Elektirik Stansiyalarıdır. İES-da su hazırlığı ən məsul sahələrdən biridir. Sistemin etibarlı və səmərəli işi ona verilən əlavə suyun keyfiyyətindən xeyli asılıdır. Duzsuzlaşdırılmış sudan buxar güc qurgularının istismarında kondensat və buxar itkilərinin yerini doldurmaq üçün istifadə edilir.

Hal-hazırda İES-nin su hazırlama qurğularında su hazırlama qurğularında su hövzələrinə atılan tullantı sularının və onların tərkibindəki duzların miqdarının azaldılması zərurəti yeni perspektiv metodlardan istifadə etməyi tələb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən ilkin emalı zəruri olmayan və ya koagulyasiya edilmiş suların kimyəvi duzsuzlaşdırılması problemini araşdırmaq aktualdır [1,2].

Mingəçevir Dövlət Universitetində işlənmiş azaldılmış reagent sərfli və az axıntılı kimyəvi duzsuzlaşdırma texnologiyaları su hazırlayıcı qurğuların təkmilləşdirilməsində geniş perspektivə malikdir.

Bu texnologiyaların yeni ehtiyatlarının aşkarlanması və istifadəsi onların texniki, iqtisadi, ekoloji göstəricilərini daha da artırma bilər.

Birinci pillə hidrogen-kationlaşma prosesinin səmərəli gedişi ondan əvvəl suyun dərin yumşaldılmasını tələb etmir. Reagent və ya ion mübadiləsi ilə qismən yumşaltma tətbiq etməklə qurğunun səmərəliliyini daha da yüksəltmək mümkündür [3].

İlkin emala ehtiyac duyulmayan təbii və ya koagulyasiya edilmiş suların kimyəvi duzsuzlaşdırılması üçün sxem işlənmişdir. Sxemdə əsas fərqləndirici cəhət ilkin suyun tərkibi olunan şərti $\alpha_{Na} \geq 0.5$ ödyərsə, başqa sözlə natrium ionlarının qatılığı codluq ionlarının qatılığına bərabər yaxud ondan çox olarsa KU-2-8 tipli qüvvətli turşu kationiti ilə doldurulmuş birinci pillə əks-axınlı hidrogen kationit süzgəcinə daxil edilir. Birinci pillə anionit süzgəci AN-31 tipli anionitlə doldurulur, karbonsuzlaşdırıcıdan keçərək qismən duzsuzlaşdırılmış su çəninə yığılır.

Q.D.S. nasos vasitəsi ilə çəndən götrülərək ardıcıl olaraq ikinci pillə kationit və anionit süzgəclərindən keçirməklə Q.D.S. çəninə yığılır.

Q.D.S. nasos vasitəsi ilə çəndən götrülərək ardıcıl olaraq ikinci pillə kationit və anionit süzgəclərindən keçirməklə dərin duzsuzlaşmaya müvafiq keyfiyyətə gətirilir [4].

İkinci pillə kationit süzgəci sulfokömürlə, anionit süzgəci isə AB-17-8 tipli yüksək əsaslı anionitlə doldurulur. Anionit süzgəclərinin regenerasiyası birlikdə aparılır və qələvinin xüsusi sərfini azaltmaq üçün birinci pillə süzgəcdə “genişlənmiş” ikinci pillədə isə iki axınlı regenerasiya texnologiyaları tətbiq olunur ki, bu da qələvinin stexiometrik sərfini təmin edir. Əvvəlcə birinci pillə süzgəcdən, işlənmiş qələvi çəninə, ilkin regenerasiyada yığılmış, döndə-döndə istifadə və bərpa edilən qələvi keçirilir.[5] Həmin qələvinin miqdarı elə seçilir ki, o ilkin regenerasiyada birinci pillə süzgəcdə tam mənimsənilə bilsin, işlənmiş qələvi məhlulu əvvəlcə iki axınla ikinci pillə süzgəcdən, ardı ilə yuxarıdan aşağıya istiqamətdə birinci pillə anionit süzgəcindən keçirilərək işlənmiş qələvi çəninə yığılır. Regenerasiyaya verilən təzə qələvinin miqdarı hər iki pillə süzgəcdə tutulan anionlara nəzərən stexiometrik sərfə müvafiq götrülür.

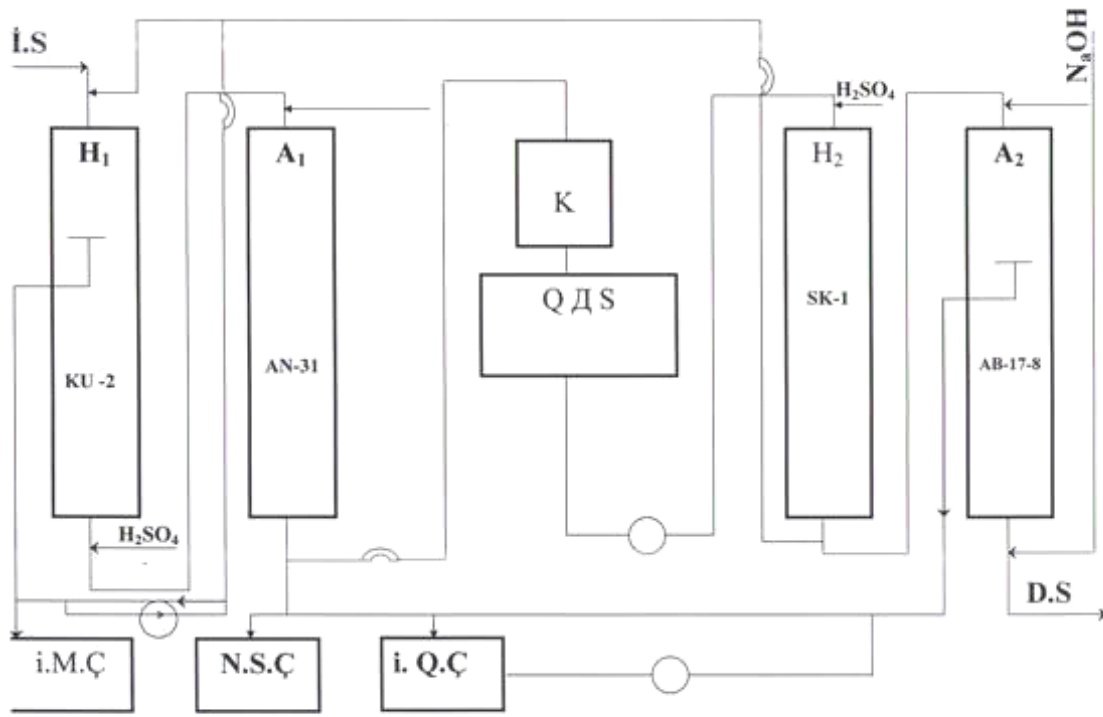
İki axınla regenerasiya olunan ikinci pillə süzgəcdə yuxarıdan və aşağıdan verilən qələvinin miqdarı orta drenajdan yuxarıda və aşağıda yerləşən anionitin müvafiq həcmələrinə münasib nisbətdə bölünür.

Yuma əməliyyatında hər iki təbəqənin eyni zamanda yuyulmasını təmin etmək üçün axın sürətlərində yerdəyişmə aparılır. Anionit süzgəclərinin regenerasiyasını birlikdə aparmaq mümkün olmadıqda, onda ikinci pillə süzgəc regenerasiya edilərək işlənmiş məhlul müvafiq çənə yığılır. Birinci pillə süzgəcin regenerasiyası üçün istifadə edilir [6].

Yeni işlənmiş texnoloji sxem üzrə kationit süzgəcləri birgə regenerasiya edilir.

İkinci pillə süzgəcdən turşunun hamısı deyil, yalnız ikinci pillə süzgəcin regenerasiyası üçün zəruri olan miqdar keçirilir (SK-1 üçün 20kg/m^3).

Axıntı suları atılma şərtlərinə müvafiq olaraq ya qarşılıqlı neytrallaşdırılıb atılır, ya da utillizasiya edilir. Axıntı sularının miqdarını azaltmaq məqsədilə yumşaldıcı süzgəcin regenerasiyasında kimyəvi duzsuzlaşdırmanın kationit və ya anionit süzgəclərinin regenerasiya məhsullarından istifadə daha münasibdir.

İlkin emalı zəruri olmayan (və ya koaqulyasiya edilmiş) təbii suların kimyəvi duzsuzlaşdırma sxemi.

Ədəbiyyat

1. Якубова И.Н. Совершенствование технологии анионирования и утилизации сточных вод при химобессоливании на ТЭС. Баку, 1989.
2. Фейзиев Г.К. Высокоэффективные методы умягчения, опреснения и овессоливания воды. М. Энергоатомиздат, 1988,
3. Гоуфман Э.Н., Быстрова Т.Ф., Фейзиев Г. К. Методические указания по проектирования обессоливающих установок с сокращенными расходами реагентов и сокращенными стоками.
4. Əsgərova H.A. Yüksək natrium ionuna malik suların H-kationlaşma prosesinin tədqiqi. Bakı: AZETETİİ, 1999.
5. Фейзиев Г.К., Насиров А.М., Аскерова О.А. Технология химобессоливания воды с сокращенными расходами реагентов на Азербайджанской ГРЭС. Баку: 1996.
6. Feyziyev H.Q. Əsgərova H.A. Azərbaycan DPES-də azaldılmış reagent sərfli və az axıntılı su hazırlama texnologiyasının tətbiqi. Mingəçevir. E.P.K.M. 1996.

UOT 613.2:663/664

Üzüm şirəsinin istehlak xassələrinin öyrənilməsi

*tex.f.d. Hüseynov Mövlud Ərəstun oğlu
Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu*

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq indi bir çox özəl və kiçik müəssisələrdə müxtəlif çeşiddə spirtsiz içkilər istehsal edilir. Bu içkilərin keyfiyyəti həmişə qüvvədə olan standartın tələbini ödəmir. Spirtsiz içkilərin istehsalının belə artması ilə əlaqədar olaraq onların çeşidinin artırılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və satışının daha yaxşı təşkil olunması bu sahədə başlıca vəzifələrdəndir [4].

Üzüm şirəsinin istehlak xassələrinin, keyfiyyət və ekoloji təmizlik göstəricilərinin öyrənilməsi qida sənayesinin aktual problemlərindəndir [1]. Şirələr qiymətli spirtsiz içki olduğundan daha çox saxtalaşdırmaya məruz qalır. Şirələrin ən çox yayılmış saxtalaşdırılması, təbii bir içkinin su ilə durulaşdırılmasıdır. Şirəyə 10-20% miqdarında su əlavə edildikdə dequstatorlar bunu hiss etmir, və yalnız 50%-ə qədər əlavə olunduqda bir çox dequstatorlar sulu bir dadın olduğuna işarət edir. Buna görə də şirənin 30%-ə qədər su ilə durulaşdırılmasını orqanoleptik üsulla müəyyənləşdirmək demək olar ki, mümkün deyil. Sulu bir dad hiss olunmaması üçün şəkər və limon və ya alma turşusu əlavə olunaraq işlənmiş olur. Çox zaman qiymətli təbii şirələri, ucuz şirələr ilə kupaj edərək bu faktı gizlədirlər. Digər daha ucuz xammallar da istifadə olunur. Kupaj edilmiş şirələrdə əsas şirənin nisbətini müəyyən etmək çox çətin olduğundan, onların saxtalaşdırılması praktik olaraq müəyyən edilmir. İstehsalçılar mikrobioloji çirklənmiş, qeyri-standart xammallardan və yarımfabrikatlardan istifadə edə və məhsulun aşağı keyfiyyətli olmasını gizlətmək üçün süni boya və dadlar (aromatizator) tətbiq edə bilirlər. Şirələrdə digər saxtalaşdırma üsulları da istifadə edilir (resepturada nəzərdə tutulmayan qatqların əlavə edilməsi, bir içki növünün digərinə dəyişdirilməsi, məlumatların saxtalaşdırılması). Şirənin orijinallığına dair şübhələr olduqda müəyyən edilən göstəricilərə aşağıdakılar daxildir: titrlənən turşuluq, limon və izolimon turşu tərkibi, alma turşusu, kül, natrium, kalium, maqnezium, kalsium, ümumi fosfor, nitrat, sulfat ionlarının sayı, qlükoza, fruktoza, saxaroza, hesperidin və naringin, prolin və bir sıra digər göstəricilər.

Şirələr və onların keyfiyyəti orqanoleptik, fiziki-kimyəvi, mikrobioloji və təhlükəsizlik göstəriciləri üzrə qiymətləndirilir [2, 5]. Orqanoleptik göstəricilərdən xarici görünüş, şəffaflıq, konsistensiya (nektarlar üçün), dad, aroma və rəng qiymətləndirilir. Şirələr 19 ballıq şkala ilə qiymətləndirilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Şirə: bal sistemi ilə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi

Keyfiyyət göstəricisi	Qiymətləndirmə, bal			
	“əla”	“yaxşı”	“kafi”	“qeyri-kafi”
Xarici görünüşü, rəng, şəffaflıq	7 bal, müvafiq meyvəyə uyğundur, içkiyə xarakterik, parlaq rəngli	5 bal, müvafiq meyvəyə uyğundur, içkiyə xarakterik, rəngi parlaq deyil	4 bal, az bulanıq, xarici görünüşü içkiyə uyğundur	1 bal, çox bulanıq və ya kənar qatışıqlı çöküntülü, dequstasiyadan çıxarılır
Dadı və ətri (aromat)	12 bal, Tam, özünəməxsus, içkinin tipinə müvafiq	10 ball, dad və ətri yaxşı, içkinin tipinə müvafiq	8 ball, dadı tam hiss olunmur, zəif ətirli, içkinin tipinə müvafiq	6 bal, kənar qoxu və pis dad hiss olunur, içkinin tipinə müvafiq deyil
Ümumi bal	17-19 bal	14-15 bal	10-12 bal	9 bal və aşağı

Şirələrdə quru maddənin miqdarı yoxlanılır. Adətən, standartlarda quru maddənin ən aşağı həddini göstərirlər. Şəffaflaşdırılmış və şəffaflaşdırılmamış, həmçinin, şəkər əlavəli şirələrdə növündən və əmtəə sortundan asılı olaraq çöküntünün maksimum yol verilən miqdarı həcmə görə 0,1-0,3% arasında ola bilər. Lətli şirələrdə lətin kütlə payı 30-40% təşkil edir. İstiliklə işlənmə rejiminin əlaməti olaraq turşuluq və quru maddənin miqdarı dadın harmoniyasını təşkil edir. Standart, turşuluğun aşağı həddini və ya minimum və maksimum yol verilən hədləri müəyyən edir. 100% təbii şirələr keyfiyyətindən asılı olaraq, markalı, əla və 1-ci sorta ayrılır. Markalı şirələr meyvə və giləmeyvələrin müəyyən bir pomoloji sortundan istehsal edilir. Keyfiyyətli şirələr üçün meyvə emalı zamanı toplana biləcək etil spirtinin kütlə payı əla sortda 0,3%-dən, 1-ci sortda 0,5%-

dən, markalı şirələr üçün isə 0,2% -dən çox olmamalıdır. Vitaminli şirələrdə C vitamininin miqdarı şirənin növündən asılı olaraq 0,025-0,25% arasında normalaşdırılır.

Şirələrdə mikrobioloji göstəricilərdən mezofil aerob və fakültativ anaerob mikroorqanizmlərin miqdarına (MAFAnMM), bağırsağ çöpləri qrupu bakteriyalarının (BÇQB) (koliformalar), maya və kiflərin (KƏGV), patogenlər, o cümlədən, salmonellaların miqdarına nəzarət olunur [3].

Şirələrin tərkibində toksiki elementlərin (qurğuşun, mis, sink, qalay, arsen, kadmium, cıvə və xrom duzları); radionuklidlərin (seziyum-137 və stronsium-90) miqdarı məhdudlaşdırılır [3].

Tərəfimizdən üzüm şirəsinin keyfiyyəti qüvvədə olan normativ sənədin tələbinə müvafiq olaraq müasir aparatlarla və arbitraj tədqiqat üsulları ilə tədqiq edilmişdir. Tədqiqat iki istiqamətdə aparılmışdır. Orqanoleptik üsulla xarici görünüşü, rəngi, dadı və ətri müəyyən edilmişdir. Fiziki-kimyəvi göstəricilərdən quru maddələrin, şəkərin, ümumi turşuluğun, mineral maddələrin miqdarı müasir tədqiqat üsulları ilə tədqiq edilmişdir.

Üzüm şirəsi təbii, şəkərsiz və şəffaflaşdırılmış halda 3 sortda buraxılır: markalı, əla və birinci sort.

Üzüm şirəsi rənginə, tərkibindəki şəkərin və karbon qazının miqdarına görə müxtəlif olur. Rənginə görə şirələr ağ, çəhrayı və qırmızı olur. Tərkibindəki karbon qazının miqdarına görə şirələr sakit və qazlaşdırılmış olurlar. Şəkərliyinə görə isə şirələr süfrə və desert çeşidində olur.

Şəffaflaşdırılmış şirələr şəffaf, rəngi təzə şirəyə uyğun, dadı xammalın dadını verməlidir. Şəffaflaşdırılmamış şirələrdə hissəciklər xırda olmaqla eynicinsli, qeyri-şəffaf, rəngi hazırlandığı məhsulun rənginə uyğun, dad və ətri yaxşı hiss olunmalıdır.

Təbii şirələrin əla sortunda spirtin miqdarı 0,3%-dən, I sortunda 0,5%-dən çox olmamalıdır.

Şirələrin keyfiyyət göstəricilərinə onların xüsusi çəkisi, quru maddələrin miqdarı, şəkər qatılmış şirələrdə isə şəkərin miqdarı və turşuluğun miqdarı aiddir. Markalı və əla sort şirə üçün üzüm yığımında gilədə quru maddələrin miqdarı 16%-dən çox, turşuluq 5-10 q/l, I sort şirələr üçün isə quru maddələrin miqdarı 14%-dən çox, turşuluq 5-10 q/l olduqda aparılmalıdır.

Şəffaflaşdırılmış və şəffaflaşdırılmamış, həmçinin şəkər əlavəli şirələrdə həcmə görə 0,1-0,3% çöküntü olmasına yol verilir.

Tədqiqat olunan üzüm şirəsinin orqanoleptik və fiziki-kimyəvi göstəricilərinin ekspertizasından alınan nəticələr cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

Üzüm şirəsinin fiziki-kimyəvi və sensor analizinin nəticələri

Göstəricilər	Təhlil nəticəsi	Standart göstəricisi	Kənarlaşma
1. Suyun miqdarı, %-lə	87,4	87	+0,4
2. Mineral maddələrin miqdarı, %-lə	0,4	0,4	-
3. Turşuluq, %-lə	4,434	4,8	-0,366
4. Ümumi şəkər, %-lə	13,8	14,7	-0,9
5. Dequstasiya qiyməti, ball	18	17-19	-

Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, üzüm şirəsinin keyfiyyət göstəriciləri qüvvədə olan normativ-texniki sənədin tələbinə tam cavab verir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M.Ə. Azərbaycan üzümündən ekoloji təmiz spirtsiz içkilərin hazırlanmasının elmi-təcrübə əsaslandırılması. Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransının materialları. Gəncə 2016. 268-271 s.

2. Hüseynov M.Ə., Əhmədli C.Y. Üzümdən alınan qidalı yeyinti məhsullarının keyfiyyət ekspertizası. Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi əsərlər məcmuəsi XXI cild, Bakı 2017, 69-73 s.

3. Hüseynov M.Ə., Əhmədov Ə.İ. Milli Azərbaycan şərbətləri və spirtsiz içkilər, monoqrafiya. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2014, 272 s.

4. Hüseynov M.Ə., Əhmədov Ə.İ. "İskəncəbi" içkisinin fiziki-kimyəvi metodlarla ekspertizası. "Qloballaşma və Regional İnteqrasiya" Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Mingəçevir 2016, 297-299 s.

5. Панахов Т.М., Гусейнов М.А., Насибов Х.Н. Исследование качества вина, произведенного новыми сортами винограда в Азербайджане. Журнал "АПК России", Челябинск, 2017 г. Том 24, № 5, с. 1223-1226

УДК 51

Понятие о математическом объекте

д.ф.м. Алиева Кенуль Гамид кызы
Сумгаитский государственный университет

Математика, как и другие науки, изучает окружающий нас мир, природные и общественные явления, но изучает лишь особые стороны этих явлений. Математика абстрагируя все свойства изучаемого предмета образует математический объект. Например, абстрагируя от всех свойств рассматриваемого предмета и выделяя его форму и размер, учитывая еще взаимное расположение частей фигуры получаем математический объект-геометрическую фигуру.

Такие математические объекты, как числа, образуются путем выделения при рассмотрении различных совокупностей однородных предметов в совокупности или их порядок следования, абстрагируясь от всех других свойств: их неодинаковости, материала, цвета, величины и т.д. этих предметов [2].

Любые математические объекты - это результат выделения из предметов и явлений окружающего мира особых количественных и пространственных свойств и отношений и абстрагирования от всех других свойств. Следовательно, математические объекты реально не существует, нет в окружающем нас мире геометрических точек, фигур, чисел и т.д. Все они созданы человеческим умом в процессе исторического развития людей и существуют лишь в мышлении человека и в тех знаках и символах, которые образуют математический язык. Поэтому говорят, что математические объекты - это идеальные объекты, отражающие реальные объекты.

При образовании математических объектов мы не только отвлекаемся от многих свойств соответствующих предметов, но и приписываем им такие свойства, которыми никакие реальные предметы не обладают. Например, образуя такой математический объект, как прямая линия, мы в соответствующих предметах: край линейки, стола, луч света, нить и т.д.- не только абстрагируемся от всех их свойств, кроме свойства протяженности, но и приписываем такое свойство, как неограниченная протяженность в обоих направлениях, хотя никакой из указанных реальных предметов таким свойством не обладает. Точно так же никакая совокупность реальных предметов не является бесконечной, а вот множество натуральных чисел бесконечное, или никакой предмет не является бесконечно раздробленным, а вот число - размер этого предмета, мы считаем бесконечно раздробляемым, то есть число можно делить на какое угодно большое число частей.

Итак, математика изучает особые идеальные математические объекты, которые образуются путем сложной мыслительной деятельности людей в процессе познания

количественных свойств и отношении, а также пространственных свойств и форм предметов и явлений окружающего мира.

Поэтому первое, чему надо учиться в математике - то умению в процессе изучения каких-то предметов или явлений для решения задач по определению количественной стороны или пространственных соотношений этих предметов или явлений образовывать, создать математические объекты [1].

Всякий математический объект обладает какими-то свойствами. Например, треугольник обладает такими свойствами: 1) имеет три стороны; 2) три внутренних угла; 3) шесть попарно равных внешних углов и т.д. Подобные утверждения о наличии или отсутствии у данного объекта какого-либо свойства называются суждениями. Еще примеры суждений 1) четырехугольник имеет две диагонали; 2) за каждым натуральным числом непосредственно следует в натуральном ряду другое натуральное число; 3) четное число делится на два и т. д.

Суждениями являются также предложения, указывающие на отношения или связи объектов, например: “5 больше 3”, “AB является стороной треугольника ABC”, “Угол A не является смежным с углом B”, и т.д. А вопросы или требования не являются суждениями.

Среди свойств какого-либо объекта имеются существенные и несущественные для его определения. Свойство является существенным, если оно присуще этому объекту и без него оно не может существовать. Несущественные свойства - это обычно случайные, их отсутствие, как правило, не влияет на существование объекта. Заметим, что при решении конкретных задач несущественные вообще свойства объектов могут иметь и существенное значение для решения данной задачи. Поэтому, чтобы понимать, что это за объект, достаточно знать его существенные свойства. В этом случае говорят, что имеется понятие об этом объекте. Следовательно, понятие - это целостная совокупность суждений о существенных свойствах соответствующего объекта. Это совокупность взаимосвязанных свойств объекта называется содержанием понятия об этом объекте [2].

Заметим, что когда говорят о математическом объекте, то обычно имеют в виду все множество объектов, обозначаемых одним термином. Когда говорят о математическом объекте - треугольнике, то имеют в виду все геометрические фигуры являющиеся треугольниками. Множество всех треугольников составляет объем понятия о треугольнике. Точно так же множество всех натуральных чисел составляет объем понятий о натуральном числе. Следовательно, объем понятия - это множество всех объектов обозначаемых одним и тем же термином.

Литература

1. Ağayev B. Orta məktəbdə riyaziyyat tədrisinin ümumi metodikası. Bakı, 1951
2. Əliyeva Q.M., Mütəllibov Q.E., Adıgözəlov A.C. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika, II hissə). Bakı, 1993

UOT 37

Müasir təhsildə ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması amilləri

fə.l.f.d. Mikayılov Şasəddin Sabir oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

Azərbaycan dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, təbii ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək, Şərqlə Qərblə arasında zəngin keçmişdən başlayaraq və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirir.

İnsan-təbiət münasibətlərinin nizamlanmasında ekoloji siyasətin böyük rolu vardır. Beynəlxalq ekoloji siyasətlə yanaşı hər bir müstəqil dövlətin özünün ekoloji proqramı və siyasəti olmalıdır. Bu

baxımdan müstəqillik əldə etmiş respublikamızın ekoloji proqramın və ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi olduqca zəruridir. Bunun üçün təhsilin və tərbiyənin ekolojiləşdirilməsi ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması ən başlıca məsələlər sırasına daxil edilməlidir. Ekoloji siyasətin təşkilində əsas yerlərdən birini ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində milli kadrların yetişdirilməsi vacibdir. Bu yönümlü fəaliyyət xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Ümumilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbər olduğu müddətdə bütün sahələrdə olduğu kimi ekoloji problemlərin həlli məsələsini daim diqqətdə saxlamışdır. Bakı şəhərinin və digər rayonların ekoloji problemini qarşıya qoymuş və bu iş üzrə sərəncam və fərmanlar vermişdir. Ümumilli Lider Heydər Əliyev öz təşəbbüsü ilə Bakıda yaşıllıqların və bağların salınması barədə ciddi göstərişlər vermişdir və Azərbaycan ekologiyası üçün Dünya Bankına, Avropa Yenidənqurma İnkişaf Bankına müraciət etmişdir.

Ümumilli Lider Heydər Əliyevin ekoloji siyasəti bu gün də uğurla ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2013-cü illərdə kompleks tədbirlər planı həyata keçirilirdi. Hələ İlham Əliyevin 2010-cu il 14 iyul tarixli №10/15 sərəncamı ilə “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi” haqqında sərəncamı olmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycanın ekologiyasının tənzimlənməsində bir sıra mühüm problemlər mövcuddur. Bu problemlərin vaxtında aradan qaldırılmasından ötrü ilkin şərtlər ilk növbədə respublikada ekoloji vəziyyəti elmi cəhətdən araşdırmaq, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli iqtisadi problemləri tədqiq etmək, geniş planda informasiya toplamaq və yaymaqdan ibarətdir. Bunun üçün ilk növbədə ekoloji etika anlayışını bilməliyik. Müasir ekoloji təfəkkürə görə ekoloji etika və ekoloji qanunlardan irəli gələn tələblərin gözlənilməsi vacibdir. Etika insanın mənəvi seçmə hüququnun azadlığına əsaslanır.

Ekoloji etikanın formalaşması göstərilən mənbələrdən keçməlidir.

- 1) ekoloji siyasət,
- 2) ekoloji tərbiyyə,
- 3) ekoloji təhsil.

Ekoloji tərbiyyə prosesi ekoloji şüurun formalaşması şəraitində ekoloji təfəkkür, ekoloji şüur və ekoloji tərbiyə anlayışları qırılmaz vəhdət olub, ekoloji dünyagörüşün formalaşmasının tərkib hissəsidir. Ekoloji tərbiyyə əxlaqi cəhətdən qiymətli, ekoloji cəhətdən məqsədəuyğun davranışı, təbiətə münasibətdə şüurlu mövqeyin formalaşmasını tələb edir.

Təhsil sisteminin ekoloji qiymətləndirilməsi onun əsas inkişaf amillərindən biri olan ekoloji etikaya kompleks münasibət gənclərin ekoloji tərbiyyəsinə müsbət təsir göstərir. Ekoloji etikanın formalaşması xüsusilə ailə və təhsil ocaqlarının payına düşür. Gənclərin ekoloji təfəkkürünün formalaşmasında valideynlərin şəxsi nümunəsi mühüm rol oynayır. Ailədə ekoloji tərbiyəli uşaq yetişdirmək üçün valideynlərin asudə vaxtının səmərəli təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir gənc başa düşməlidir ki, onun sözü ilə əməlinin birliyi onların təbiətsevər kimi yetişmələrinə kömək edir. Ailə hər zaman övladının ekoloji baxımdan möhkəmlənməsində iştirak etməlidir. Təhsil ocaqlarında şagirdlərin ekoloji tərbiyyə və bilik sahəsindəki fəaliyyətini istiqamətləndirməlidir. Şagirdlərin görüş dairəsinin və yaradıcılıq diapozunun genişlənməsində ekoloji elmi nəzəri biliklər müstəsna rol oynayır. Mənim fikrimcə çox sevindirici olardı ki, şəhərimizin küçə və prospektlərində ticarət xarakterli malların, nəhəng həcmli şəkillərin reklamları əvəzinə təbiətin füsunkar gözəlliklərini əks etdirən mənzərələr və tablolar asılsın. Bu istər-istəməz yetişməkdə olan hər bir gəncdə təbiətə qarşı incə duyğular oyadıb məhəbbətin formalaşmasında laqeyd hal kimi qala bilməz. Ekoloji etikanın, tərbiyə işinin səmərəliliyinin artmasına ekoloji təbliğatın müsbət istiqamətlərdə təsiri inkar edilməz olar. Ekoloji səpgidə yazılmış qəzet məqalələrinin, radio və televiziya verislərinin rolu böyük olar.

Şagirdlərin ekoloji etik formalaşması üçün sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin geniş istifadə olunması müsbət bir hal ola bilər. Təlim və dərs prosesində elmlərin əsaslarına yiyələnməklə yanaşı şagirdlər eyni zamanda ekoloji biliklərə də yiyələnersə bu onun dünyagörüşünə etik cəhətdən formalaşmasına çox böyük müsbət təsir göstərir.

Bütün bu məsələlərin həlli sözsüz ki, daha çox tədris ocaqlarında çalışanların üzərinə düşür. Kiçik və yeniyetməlik çağında olduğu kimi yuxarı siniflərdə də şagirdlərin ekoloji təsəvvürlərinin və əməllərinin inkişafına geniş şərait yaradılmalı, onun yalnız müşahidəçisi yox, hökmən iştirakçısı olması rolu təmin edilməlidir. Tədris ocaqlarında çalışmaq lazımdır ki, hər bir gəncdə təbiəti dərk etmə prosesi nikbin meyllər üzərində qurulsun və onların hər birində ekoloji tərbiyə hissləri formalaşsın.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, ekoloji etikanın, ekoloji siyasətin, ekoloji təhsilin və ekoloji tərbiyənin təbliği və ümumi şəkildə zənginləşdirilməsi məqsədi güdülməli ailədə, bağçada, ibtidai təhsildə, orta və ali məktəblərdə bu prinsiplərin həyata keçirilməsi aşağıdakı şərtlər kimi qəbul edilməlidir.

1. Ekoloji etikanın və tərbiyənin fasiləsizliyini təmin etmək.
2. Ekoloji etikanın və tərbiyənin fasiləsizliyinin təmin etmək.
3. Nəsillərin varislik prinsipini qoruyaraq gələcək nəsillərin həyatı üçün ekoloji şərait yaratmaq.

Ekoloji etikanın formalaşmasının nəticəsi budur ki - gələcək nəsillərin yaşaması imkanını pozan hərəkətlərdən imtina etmək, təbii mühitin vəziyyətinə toxunan və ziyan vuran meyllərə yol verməmək kimi şərtlər əsas götürülür.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov Ə. İnsan və təbiət. Bakı, 1992
2. Qasımsadə F. Estetik zövqün tərbiyyə edilməsi. Bakı, 1961
3. Əliyev H. Həyəcan təbili. Bakı, 1976
4. Abdullayev H., Məsimov N. Uşaqların ekoloji tərbiyyəsi. Bakı, 1993
5. Salmanov N. Ekologiya və biz. Bakı, 1989

UOT 656.13

Atmosfer tullantılarında avtonəqliyyatdan atılan ziyanlı maddələrin azaldılmasına dair innovativ təkliflər

*Əliyev Qəzənfər Əlixan oğlu
Mahmudova Sima Vəli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycanda Dövlət əhəmiyyətli əsas prinsiplərdən biri də ölkəmizdə ekoloji durumun yaxşılaşdırılması, tarazlığın bərpa olunması və beləliklə də dünyanın ən tərəqqi və sivilizasiyalı dövlətlərindən birinə çevrilməsindən ibarətdir.

Ətraf mühitin və atmosferin çirklənmə tempinin durmadan artması dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir. Atmosferin çirklənməsinin ən başlıca səbəbi avtomobillərdən buraxılan ziyanlı tullantı maddələrdir. Hazırda dünyada avtomobillərin sayı 1,3 mlr.də yaxındır və onların sayı sürətlə artmaqdadır. Son statistik məlumatlara görə 2017-ci ildə dünyada avtomobillərin istehsalı 90 mln.dan artıq olmuşdur. Avtomobil istehsalı prosesində müasir texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar onların sayı və keyfiyyəti də yüksək tempə artır. Dünyada ən böyük avtomobil istehsalçı ölkələr Çin (22,5 mln), ABŞ (11 mln), Yaponiya (9,6 mln) və Almaniya (5,7 mln) olmuşdur.

Müəyyən edilmişdir ki, atmosferin hazırda əsas çirklənmə mənbələrindən biri yanacaqlarla – neft, neft məhsulları və qazla işləyən nəqliyyat vasitələri, xüsusilə avtomobil nəqliyyatı ilə bağlıdır. İldə bir avtomobil orta hesabla havaya 1,3 ton zəhərli kükürd, azot, karbon oksidləri, etanol, karbohidrogenlər və s. ixrac etməklə həm floraya və faunaya neqativ, zəhərləyici təsir göstərir, həm də qlobal iqlim dəyişkənliyi və istilik effekti yaradır. Orta hesabla hər statistik avtomobilin illik

yürüşü 15 min.km olduğu halda belə, bir avtomobil ildə 2 ton yanacaq və 26-30 ton hava yandırır ki, onun da 4,5 tonunu oksigen təşkil edir. Həmçinin hər avtomobil atmosfərə orta hesabla 700 kq karbon oksidi, 40 kq azot oksidi, 2,3 kq yanmamış karbohidrogenlər və 2-5 kq digər ziyanlı maddələr buraxır. Son 100 ildə atmosferdə karbon qazının konsentrasiyası 12-13, toz bulanması 10-20 faiz artmış, oksigen ehtiyatı 10 milyard ton azalmış, su ekosistemləri, xüsusilə dəniz planktonları məhv olmuş, yerin işıqlanması isə 7-10 faiz azalmışdır. Müxtəlif ərazilərdə beynəlxalq səhiyyə təşkilatlarının uzun illər apardıqları müşahidələr göstərmişdir ki, avtomagistrallardan 10-15 m. məsafədə yerləşən evlərdə yaşayan insanlar arasında xərçəng xəstəliyinə tutulanların sayı, 50 m. məsafədə yaşayanlardan 3-4 dəfə çoxdur.

Avropa İttifaqı ölkələrində aparılmış elmi müşahidələrlə müəyyənənmişdir ki, atmosfərə buraxılan ümumi CO-nun 95%-i, karbohidrogenlərin – 65%-i və azot oksidinin 30%-i avtomobil mühərriklərinin payına düşür.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın avtomobil parkı Avropa ölkələrindən gətirilmiş ikinci və üçüncü əl avtomobillərdən, eləcə də 20 il və daha artıq ölkəmizdə istismar olunan nəqliyyat vasitələrindən təşkil olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, təzə avtomobillərlə müqayisədə işlənmiş avtomobillərin atmosfərə buraxdığı ziyanlı maddələrin miqdarı hər km. gediş üçün 3-5 dəfə artıqdır və bunun respublikamızda gələcəkdə ekoloji gərginliyinin artmasına təsiri aydın görünür.

İlin fəslindən asılı olaraq, bəzi şəhərlərdə avtomagistrallar boyunca olan havanın tərkibində karbon oksidinin (CO) miqdarı normadan 10-12 dəfə artıq olur. Avtomobil nəqliyyatı üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, şəhər şəraitində istismar olunan avtomobilin mühərriki 30% boşuna rejimdə, 30 - 40% qərarlaşmış yük rejimində, 20-25% sürətlənmə rejimində və 10-15% tormozlanma rejimində işləyir. Boşuna işləmədə ümumi tullantıların 5-7%-i, qərarlaşmış yük rejimində isə 1-2,5% karbon oksidi təşkil edir. Beləliklə, avtomobil işıqforda dayandıqda və sürücü yaşıl işığın yanmasını gözlədikdə, eləcə də avtomobili yerindən tərpətdikdə və sürətlənmə rejimində atmosfərə buraxılan ziyanlı tullantılar maksimal həddə çatır.

Müasir şəhərlərdə avtomobil yollarının orta hesabla 20-30%-ni magistrallar təşkil edir və avtomobillərin 60-80%-i burada cəmləşir, yəni magistrallar digər yollarla müqayisədə 10-15 dəfə artıq yüklənmiş olur. Ona görə də avtomagistrallarda avtomobillərin maneəsiz hərəkətinin təşkil edilməsi və mühərrikin qərarlaşmış rejimdə işləyə bilməsi atmosferin ziyanlı tullantı maddələrlə çirklənməsinin azaldılması istiqamətində aparılan ən səmərəli tədbirlərdən biri sayılır.

Beləliklə, şəhərlərdə sürətli hərəkət magistrallarının yaradılması yolların buraxıcılıq qabiliyyətinin artırılmasına, yol-nəqliyyat hadisələrinin azaldılmasına, eləcə də yaşayış zonalarını və ictimai mərkəzlərin nəqliyyat axımından izolə edilməsi və nəticə etibarilə ekoloji mühitin yaxşılaşdırılmasına imkan verə bilər.

Lakin sürətli hərəkət magistralı bahalı qurğudur və onun tikilməsi yalnız güclü nəqliyyat axını olan istiqamətlərdə səmərəli ola bilər. Ona görə belə magistralların tikilməsi yalnız iri şəhərlərdə və hərəkət məsafəsi uzun olan ərazilərdə fayda verə bilər.

Avtomobil nəqliyyatından atmosfərə atılan ziyanlı tullantıların azaldılması ekoloji tarazlığın saxlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bir sıra tədbirlərin mütəmadi yerinə yetirilməsi bu istiqamətdə görüləcək əsas məsələlərdir. Bunlardan alternativ yanacaqlardan istifadə olunması, avtonəqliyyatın elektrik dartqısına keçirilməsi, qaz və dizel yanacağından istifadə, daxiliyanma mühərriklərinin konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi, yanma prosesinin optimallaşdırılması, katalizatorlardan istifadənin genişləndirilməsi və s. göstərmək olar.

Mütəxəssislərin fikrincə avtomobil nəqliyyatının dizel yanacağına keçirilməsi tullantı qazlarda ziyanlı maddələrin miqdarını xeyli azalda bilər. Belə ki, dizel mühərriklərində yanma daha dolğun getdiyi üçün tullantılarda ən ziyanlı sayılan karbon oksidinin miqdarı minimum olur. Bundan başqa benzin yanacaqlarının oktan ədədinin artırılması üçün onların tərkibinə qatılan tetraetilqurğuşunun dizel yanacağına olmadığı üçün atmosferin çirklənməsi xeyli azalır. Həmçinin dizel mühərrikləri benzin mühərrikləri ilə müqayisədə 20-30% az yanacaq yandırır, yəni onlar daha qənaətlidir. Qeyd edək ki, 1 litr dizel yanacağının neftdən alınması üçün həmin miqdarda benzin yanacağının

alınmasına sərf olunan enerji 2,5 dəfə azdır. Beləliklə, dizel yanacağına keçmə iqtisadi baxımdan da çox sərfəlidir.

Avtomobil mühərriklərində qaz yanacağından istifadə etmə ekoloji təmizlik baxımından çox faydalıdır. Yüksək oktan ədədli qaz yanacağı hava ilə daha tez və yaxşı qarışır, homogen qarışıq yaradır və silindrlərdə yaxşı yanır. Benzin mühərrikləri ilə müqayisədə qazla işləyən mühərriklərdə istifadə olunan yağların istismar müddəti xeyli artıq olur.

Daxiliyanma mühərriklərinin qidalanma sisteminin təkmilləşdirilməsi hesabına silindrlərdə yanmanın yaxşılaşmasına və tullantı qazlarda ziyanlı komponentlərin azaldılmasına təsir göstərir. Bu baxımdan benzin mühərriklərində injektorlu çoxnöqtəli yanacaq-püskürmə sisteminin tətbiq olunmasının genişləndirilməsi real müsbət nəticə verə bilər. Daxiliyanma mühərriklərində elektron alışdırma sisteminin tətbiq edilməsi yanma prosesinin optimallaşdırılmasına, yanmanın tam getməsinə və beləliklə tullantı qazlarda ekologiyaya ziyan verən maddələrin miqdarının azaldılmasına təsir göstərir.

Mühərrikdən buraxılan tullantıların karbon oksidi və azot oksidindən təmizlənməsi, eləcə də silindrlərdə yanmamış karbohidrogenlərin əlavə yandırılması üçün buraxma sistemində katalizatorların quraşdırılması böyük fayda verir. Katalik neytrallaşdırıcı mühərrikin buraxma sisteminə qoşulur, tullantı qazlarda olan yanmamış məhsullar burada tam yandırıldıqdan və təmizləndikdən sonra atmosfərə çıxarılır. Neytrallaşdırıcılardan istifadə olunma tullantı qazların təmizliyini xeyli artırır və atmosferin çirklənməsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır.

Avtomobillər üçün ən ekoloji təmiz sayılan yanacaq növü hidrogendir. Hidrogen yandırıldıqda yalnız su buxarı alınır və digər heç bir digər ziyanlı maddələr yaranmır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda tanınmış avtomobil şirkətləri bu sahədə geniş elmi-təcrübi tədqiqatlar aparırlar. Hidrogen yanacağının ekoloji təmizliyinə və yüksək istilik-təvərat qabiliyyətinə malik olmasına baxmayaraq, onun avtomobillərdə geniş istifadə olunması müəyyən problemlərlə əlaqəlidir: bunlardan birincisi hidrogenin avtomobildə saxlanması, digəri isə onların iqtisadi cəhətdən istifadə olunmasının əlverişliliyinin əsaslandırılmasıdır.

Avtomobillərin hidrogen yanacağına keçirilməsi üçün yanacaq elementlərindən istifadə olunmalı və ya o daxiliyanma mühərriklərində yandırılmalıdır. Yanacaq elementlərinə keçdikdə daxiliyanma mühərriki elektrik intiqalı ilə əvəz olunmalı, yeni idarə olunma sistemi tətbiq olunmalı, mayeləşdirilmiş hidrogen balonları, kondensator batareyaları tətbiq olunmalıdır. Belə olan halda daxiliyanma mühərrikinin təmiri və istismarı ilə bağlı problemlər sıradan çıxmış olur. Hidrogen elementlərindən hazırda bir sıra avtomobil şirkətlərinin buraxdıqları təcrübi - sınaq avtomobillərində istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sırada Yaponiyanın Honda avtomobil şirkəti FCX modelində yüksək göstəricilər əldə edə bilmişdir. Belə ki, gücü 109 kVt elektrik motoru ilə 150 km/saat maksimal sürət, 400 km. qətətmə məsafəsi və 1 kq. sıxılmış hidrogenlə 100 km. yürüş əldə olunmuşdur. Bu layihədə həll olunmayan əsas problem yanacaq elementləri və orada sıxılmış hidrogenin uzun müddət saxlanmasıdır.

Almaniyanın BMW və Yaponiyanın Mazda avtomobil şirkətlərinin mühəndisləri hidrogen yanacağının daxiliyanma mühərriklərində yandırılması ideyasını dəstəkləyirlər. Mütəxəssislər arasında bu təklif daha qəbulolunan sayılır, çünki bu halda avtomobil iki növ yanacaq ilə işlədilə bilər: hidrogen və benzinlə. Nəzərə alsaq ki, hazırda dünyada, hətta ən inkişaf etmiş ölkələrdə hidrogenlə yanacaq doldurma məntəqələrinin sayı çox az və ya heç yox dərəcəsindədirsə, bu təklifin qəbul olunması daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ekoloji problemlərə həsr olunmuş müşavirədə nitqi. 18 fevral 2010-cu il
2. Xəlilov T., Zeynalova M. Qlobal ekoloji problemlər, Bakı-2014, 212 s.
3. Графкина М.В., Михайлов В.А. и др. Экология и экологическая безопасность автомобиля: учебник для студентов вузов. М. : ФОРУМ, 2009, 320 с.

4. Голицын А.Н. Промышленная экология и мониторинг загрязнения природной среды: Материалы научно-практической конференции посвященной проблемам экологии, Москва, 2014, 336 с.

5. Вишнякова Я.Д. Экология и рациональное природопользование: учеб. пособие для студентов вузов. М.: Академия, 2013, 384 с.

UOT 002.6-027.21;002.6:001.8

Proqramlaşdırma texnologiyası

*Paşayev Mürsəl Əbil oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Ənənəvi proqramlaşdırma texnologiyası məhdud miqdarda hesablama resurslarından istifadə olunmaqla əsasən elmi müəssisələrin istifadəsi üçün nəzərdə tutulan proqramların tərtibini yerinə yetirirdi. Bu zaman proqramın keyfiyyət göstəricisi kimi onun yığcam və effektiv olması tələb edilirdi. Zaman keçdikcə tərtib olunan proqramların mürəkkəblik dərəcəsi o qədər artdı ki, onların yaradılmasına böyük bir kollektivin illərlə əmək sərf etməsi lazım gəlsə də nəticədə yaradılan sistem vaxtından gec təhvil verilir və onun istismarı zaman minlərlə səhv meydana çıxırdı.

Proqram təminatında yaranan bu krizis proqram tərtibinin yeni üsullarının yaradılması zərurətini qarşıya qoydu. Məqsəd proqramın istifadəçiyə verilməsinə qədər bütün mərhələləri əhatə edən dövrün qısaldılması və xərclərin azaldılmasından ibarət idi. Bu cür texnologiya *struktur proqramlaşdırma* adı ilə kəcən əsrin 70-ci illərində meydana çıxdı. Bu texnologiyanın əsasında proqramlaşdırma nəzəriyyəsi, yüksək ixtisaslı proqramçıların şəxsi təcrübəsi və tərtib olunan proqrama qoyulan müasir tələblər dururdu: onun həll olunan məsələnin xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirməsi, istifadəçilərin hər bir tələbinə adekvat rəaksiya göstərməsi, proqramı nəzərdə tutulmuş vaxtda istismara verilməklə zəruri əlavə və dəyişikliklərin edilməsi imkanına malik olması. (Bu zaman onun üçün nəzərdə tutulan yaddaş sərfi və alqoritmin effektivliyi göstəriciləri kimi əsas parametrlər arxa plana keçirdi).

Başqa sözlə hər bir proqram vasitəsinə qoyulan müasir tələb onun etibarlılığı və tapşırığın nəzərdə tutulmuş vaxtda yerinə yetirilməsidir. Bunun üçün proqram sadə strukturlu olmaqla bərabər, oxunaqlı və asan düzəliş etmə imkanlarına malik olmalıdır. Struktur proqramlaşdırma elə proqramlaşdırma texnologiyasıdır ki, müəyyən qaydalara əməl etməklə proqramın hazırlanma vaxtını və səhvlərin sayını azaltmağa, proqramın modifikasiya edilmə imkanlarını isə artırmağa şərait yaradır. Struktur yanaşmanın əsas ideyası tədqiqat prosesinin sadələşdirilməsi, proqramlaşdırma və testləşdirmənin sadələşdirilməsi, səhvlərin sayının azaldılmasıdır. Proqramlaşdırmaya struktur yanaşma kifayət qədər mürəkkəb layihələrin müvəffəqiyyətlə yaradılmasına imkan verirdi. Lakin proqram təminatının strukturu da müvafiq olaraq mürəkkəbləşirdi. Daha mütərəqqi metodların tətbiq olunması tələbi qarşıya çıxırdı. Odur ki, struktur proqramlaşdırma texnologiyası *obyektyönlü proqramlaşdırma* istiqamətində inkişaf etdirilməyə başlandı. Obyektyönlü proqramlaşdırma texnologiyası sadə quruluşa malik proqramların tərtibinə imkan verməklə yanaşı böyük sistemlərin idarə edilməsinə şərait yaradır.

Proqram tərtibinin ən yaxşı və yeganə üsulu olmadığı üçün müxtəlif tipli və müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik məsələlərin həlli üçün proqramlaşdırma zamanı fərqli üsul və metodlar tətbiq olunur. Sadə məsələlərin proqramlaşdırması üçün proqramın ümumi yazılma qaydalarını və strukturunu bilmək kifayətdir. Mürəkkəb layihələrin hazırlanması zamanı nəinki alqoritmik dili və onun imkanlarını mükəmməl öyrənmək lazımdır, həm də proqramlaşdırma və proqramların sazlanması prinsipləri haqqında, eləcə də standart və digər kitabxanalar barədə proqramçı dərin biliklərə malik olmalıdır.

Proqramın hazırlanması zamanı, xüsusən də proqramlaşdırmaya yeni başlayanlar, məsələnin həllinə ciddi yanaşırlar: tapşırığı alan kimi kompüterin qarşısına keçərək təsəvvür edə bildikləri alqoritm fraqmentini dərhal məşin kodlarında yazmağa başlayırlar. İlk verilənlər onların

mahiyyətinə uyğun olmayan, müəllifin söz ehtiyatından asılı olan və ilk yada düşən həflərlə identifikasiya olunur. Lazım olan nəticələr alınmadıqda yazılmış fraqment silinir, verilənlərin strukturu dəyişdirilir, funksiyalar bəzən silinir, bəzən də yenidən kodlaşdırılır. Yalnız proqramın həcmi kifayət qədər böyük olduqda onun modullara bölünməsi işi yerinə yetirilir. Proqrama kommentariyalar daxil edilmir və onun mətni düzgün formalaşdırılmır. Növbəti uğursuz nəticə alınan zaman, hətta sistemin düzgün işləməməsi barədə şübhələr də yaranır. Lakin məqsəd proqramlaşdırmaya peşəkar yanaşmadan ibarət olmalıdır. Bunun üçün proqramlaşdırma nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri barədə kifayət qədər biliklərə malik olmaqla yanaşı həm də böyük təcrübə və səbir tələb olunur. Ən sadə prosesin proqramlaşdırılması zamanı belə müəyyən qaydalara əməl etmək, nəzərdə tutulmuş mərhələləri ardıcıl olaraq yerinə yetirmək lazımdır. Hər bir proqramçı bilməlidir ki, onun işinin nəticəsi istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur, onun əsas vəzifəsi etibarlı və təyin olunmuş müddətdə proqram tərtib etməkdən ibarətdir. Həll alqoritmi məlum olan istənilən məsələni kompüterdə yerinə yetirərək nəticələr almaq mümkündür. Bu zaman məsələnin həlli müəyyən mərhələlərin ardıcılığı üzrə aparılmalıdır. Məsələnin xüsusiyyət və mürəkkəblik dərəcəsindən asılı olaraq mərhələlərin sayı müxtəlif ola bilər. İri həcmli və mürəkkəb layihələrin hazırlanması işi proqramçılar kollektivi tərəfindən yerinə yetirilir və aşağıdakı ardıcılıq üzrə aparılmalıdır:

1) İxtiyari proqramın yaradılması *məsələnin iqtisadi-riyazi qoyuluşu* ilə başlayır. İlk mərhələ kimi məsələnin iqtisadi-riyazi qoyuluşu tapşırığın düzgün həllində mühüm rol oynayır. Layihələndirmənin əvvəlində tətbiq sahənin terminlərindən istifadə olunur. Lakin bu terminlərin proqramlaşdırmaya uyğun terminlərlə əvəz olunması vacibdir. Belə ki, çox nadir hallarda proqramçı layihələndirilən sahə barədə ətraflı biliklərə malik olur, sifarişçi isə əksinə. Ümumiyyətlə, məsələnin qoyuluşu kifayət qədər mürəkkəb iterativ prosesə çevrilə bilər. Bundan əlavə məsələnin qoyuluşu zamanı əksər hallarda sifarişçi özünün tələb və kriteriyalarını dəqiq və tam şəkildə formalaşdırma bilmir. Məsələnin qoyuluşu *texniki tapşırığın* yaradılması ilə başa çatır. Bu mərhələdə aşağıdakılar suallar aydınlaşdırılır:

1. Məsələnin iqtisadi mahiyyətinin izah edilməsi. İlk verilənlərin və əldə edilməsi nəzərdə tutulan nəticələrin siyahısı, tipi, dəqiqliyi, ölçüləri.

2. Axtarılan parametrlərin dəyişmə intervalı və nəzərə alınmalı olan məhdudiyət şərtləri.

3. Proqramla reallaşdırılması nəzərdə tutulan tapşırığın təsvir olunması. Məsələnin həllini təmin edən ədədi hesabat düsturlarının seçilməsi və riyazi modelin qurulması.

4. Proqramın istismarı üsulları. Mümkün qəza vəziyyətləri və istifadəçi səhvlərinin təsviri.

2) *Verilənlərin daxili strukturunun təyin olunması*. Bir çox alqoritmlər verilənlərin hansı şəkildə təşkilindən asılıdır. Ona görə də proqramın layihələndirilməsinə alqoritmin tərtibindən deyil, giriş, çıxış və aralıq verilənlərinin strukturunun təyinindən başlamaq lazımdır. Bu zaman bir çox faktorlar, o cümlədən verilənlərin ölçülərinə qoyulan məhdudiyətlər, zəruri dəqiqlik, proqramın yerinə yetirilməsi sürəti kimi göstəricilər diqqət mərkəzində saxlanılır. Verilənlərin strukturu statik və ya dinamik ola bilər.

3) *Layihələndirmə* (modulların ümumi quruluşu və qarşılıqlı əlaqəsinin təyini). Bu mərhələdə proqrama *tədricən sadələşən layihələndirmə texnologiyası* tətbiq olunur. İdeyanın mahiyyəti nəzəri olaraq belədir: ümumi məsələni daha az mürəkkəblik dərəcəsinə malik alt tapşırıqlara bölmək və hər bir tapşırığı ayrıca nəzərdən keçirmək. Vacib məsələlərdən biri də alt tapşırıqlar arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilidir. Elə bu mərhələdə də proqramın modullara bölünməsi məsələsi həll olunur. Bir tapşırıq bir neçə modulun köməkliyi ilə reallaşdırıla bilər və əksinə bir modulda bir neçə tapşırıq yerinə yetirilə bilər. Layihələndirmənin aşağı səviyyəsinə yalnız yuxarı səviyyədə layihələndirmə başa çatdıqdan sonra keçmək lazımdır. Layihələndirmə mərhələsində proqramın modifikasiya olunma imkanları da nəzərə alınmalıdır: layihə elə hazırlanmalıdır ki, proqrama düzəliş etmək sadə və asan olsun. Adətən, proqramın istismarı zamanı hansı dəyişikliyin ediləcəyi əvvəlcədən məlum olmur. Təcrübəli proqramçı tərtib olunmuş proqramın hansı təkmilləşdirməyə və ya düzəlişlərə məruz qala biləcəyini təyin edə bilər. Layihələndirmə işi iterasiya xarakterlidir, yəni prosesin bütün detallarını bir dəfəyə düşünərək əhatə etmək mümkün deyil.

4) *Struktur proqramlaşdırma*. Proqramlaşdırma prosesi “yuxarıdan aşağı” prinsipi üzrə təşkil olunur: əvvəlcə ən yüksək səviyyəli modullar kodlaşdırılır və onların sazlanması üçün test tapşırıqları tərtib olunur. Bu zaman hələ tərtib olunmamış növbəti səviyyənin yerinə “müvəqqəti” proqram qoyulur. “Müvəqqəti” proqram sadəcə olaraq idarəetmənin ona verilməsi haqqında məlumat verərək idarəetməni yenidən əvvəlki modula qaytarır. Zəruri hallarda “müvəqqəti” proqram əvvəlcədən verilmiş və ya sadələşdirilmiş alqoritm üzrə hesablanmış qiyməti qaytara bilər. Qeyd edək ki, burada sanki proqramlaşdırma prosesinin yüksələn texnologiya üzrə aparılması daha məntiqli görünür - əvvəlcə aşağı səviyyəli modulları yazaraq sazlamaq, sonra isə onları iri fraqmentlər şəklində birləşdirmək. Lakin bu yanaşmanın bir sıra çatışmayan cəhətləri vardır. Əvvəla, əgər səhvlər son anda meydana çıxarsa, o zaman artıq hazır olan aşağı səviyyəli modullarda düzəlişlərin aparılması ilə bağlı əlavə xərclər tələb olunardı. İkincisi, hər bir modulun, sonra isə daha böyük fraqmentlərin sazlanması üçün hər dəfə uyğun testlər hazırlamaq lazım gəlir ki, proqramçı çox vaxt modulun yerinə yetirməli olduğu prosesi imitasiya etmək məcburiyyətində qalır.

5) *Testləşdirmə*. Layihələndirmə və proqramlaşdırma mərhələləri hökmən müvafiq testlər yığımı ilə müşayiət olunmalıdır – yoxlamaq üçün ilkin verilənlər və onlara müvafiq mümkün ola biləcək cavab variantları hazırlanmalıdır. Testləşdirmə və proqramın sazlanması proseslərini fərqləndirmək lazımdır. *Testləşdirmə* böyük əhəmiyyət daşıyır və onun məqsədi proqramın düzgün işlədiyini, layihənin bütün xüsusiyyətlərini təmin etdiyini göstərməkdir. *Sazlama* - proqramda olan səhvlərin düzəldilməsi prosesidir və testləşdirmə zamanı aşkar edilmiş bütün səhvlərin düzəldilməsi məqsədi qoyulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, səhvlərin tapılması prosesi müəyyən qanunauyğunluğa tabedir. Belə ki, səhvlərin böyük hissəsi testləşdirmənin ilkin mərhələsində aşkar edilir və nə qədər az səhv qalarsa, onların hər birinin tapılması üçün bir o qədər çox vaxt tələb olunur. Bəzən testləşdirmənin bir hissəsini avtonom olaraq ayrıca aparmaq lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Фленов М. Секреты программирования. М., 2005, 272 с.
2. Кərimov S.Q. Fərdi kompüterlər və proqramlaşdırma. Bakı: Maarif, 1992. 242 s.
3. Павловская Т.А., Щупак Ю.А. C/C++ структурное программирование: Практикум. СПб.: Питер, 2002. 240 с.

UOT 51: 37.016

Bərabərsizliklərin bəzi üsullarla isbatı haqqında

*Abdullayev Vaqif Şahismayıl oğlu
Məmmədova İradə Əli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Fakultativ məşğələlərdə, riyaziyyat müsabiqələrində müəllimlər, tələbələr və şagirdlər elə bərabərsizliklərə rast gəlir ki, onların müxtəlif üsullarla isbatı tələb olunur. Bu bərabərsizlikləri isbat etmək hər bir şəxsə böyük zövq verir. Elə bil insan daxilən yüngülləşir, elədiyi isbatdan ruhlanır, daha da çətin bərabərsizlikləri isbat etməyə çalışır. Bunun özü də bir incəsənətdir, gözəllikdir.

İndi müxtəlif üsullarla isbat olunan bəzi bərabərsizliklərə baxaq.

I. Koşi bərabərsizliyinin tətbiqi ilə isbat olunan bərabərsizliklər.

Məlumdur ki, iki müsbət a və b ədədləri üçün $\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}$ bərabərsizliyi doğrudur. Həqiqətən,

$$\frac{a+b}{2} - \sqrt{ab} = \frac{a+b-\sqrt{ab}}{2} = \frac{(\sqrt{a}-\sqrt{b})^2}{2} \geq 0.$$

Bu bərabərsizliyin tətbiqi ilə isbat olunan aşağıdakı bərabərsizlikləri nəzərdən keçirək.

Çalışma 1. \forall müsbət x, y, z ədədləri üçün aşağıdakı bərabərsizliklərin doğruluğunu isbat edin:

a) $xy + yz + zx \geq x\sqrt{yz} + y\sqrt{zx} + z\sqrt{xy}$

İsbatı: Koşu bərabərsizliyinə əsasən,

$$\begin{aligned}\frac{xy+yz}{2} &\geq \sqrt{xy \cdot yz} \Rightarrow xy + yz \geq 2y\sqrt{xz}; \\ \frac{xy+zx}{2} &\geq \sqrt{xy \cdot zx} \Rightarrow xy + zx \geq 2x\sqrt{yz}; \\ \frac{yz+zx}{2} &\geq \sqrt{yz \cdot zx} \Rightarrow yz + zx \geq 2z\sqrt{xy}\end{aligned}$$

alırıq. Bu bərabərsizlikləri tərəf – tərəfə toplasaq,

$$2xy + 2xz + 2yz \geq 2y\sqrt{xz} + 2x\sqrt{yz} + 2z\sqrt{xy} \text{ və ya } xy + xz + yz \geq y\sqrt{xz} + x\sqrt{yz} + z\sqrt{xy}$$

alırıq. Bunun da isbatı tələb olunurdu.

$$\text{b) } \frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} \geq \frac{1}{\sqrt{xy}} + \frac{1}{\sqrt{yz}} + \frac{1}{\sqrt{zx}}$$

İsbatı:

$$\begin{aligned}\frac{1}{x} + \frac{1}{y} &\geq 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{xy}}; \\ \frac{1}{x} + \frac{1}{z} &\geq 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{xz}}; \\ \frac{1}{y} + \frac{1}{z} &\geq 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{yz}}\end{aligned}$$

olduğu üçün, bu bərabərsizlikləri tərəf-tərəfə toplayaq:

$$\frac{2}{x} + \frac{2}{y} + \frac{2}{z} \geq 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{xy}} + 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{xz}} + 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{yz}} \Rightarrow \frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} \geq \frac{1}{\sqrt{xy}} + \frac{1}{\sqrt{yz}} + \frac{1}{\sqrt{zx}}$$

$$\text{c) } \left(\frac{x+y+z}{3}\right)^2 \geq \frac{xy+yz+zx}{3}$$

İsbatı: Əvvəlcə $\left(\frac{x+y+z}{3}\right)^2$ ifadəsini aşağıdakı kimi yazaq:

$$\left(\frac{x+y+z}{3}\right)^2 = \frac{x^2 + y^2 + z^2 + 2xy + 2xz + 2yz}{9}$$

$x^2 + y^2 + z^2 \geq xy + xz + yz$ olduğu üçün

$$\left(\frac{x+y+z}{3}\right)^2 \geq \frac{xy+xz+yz+2xy+2xz+2yz}{9} = \frac{3(xy+xz+yz)}{9} = \frac{xy+xz+yz}{3} \Rightarrow \left(\frac{x+y+z}{3}\right)^2 \geq \frac{xy+yz+zx}{3}$$

d) $(xy + yz + zx)^2 \geq 3xyz(x + y + z)$.

İsbatı: Bərabərsizliyin sol tərəfini götürək və onun üzərində çevirmələr aparaq:

$$(xy + yz + zx)^2 = x^2y^2 + y^2z^2 + z^2x^2 + 2y^2xz + 2x^2yz + 2z^2xy \quad (1)$$

Burada isə

$$x^2y^2 + y^2z^2 \geq 2y^2xz$$

$$x^2y^2 + z^2x^2 \geq 2x^2yz$$

$$y^2z^2 + z^2x^2 \geq 2z^2xy$$

olduğu üçün bu bərabərsizlikləri tərəf-tərəfə toplasaq,

$$2x^2y^2 + 2y^2z^2 + 2z^2x^2 \geq 2y^2xz + 2x^2yz + 2z^2xy \Rightarrow$$

$$x^2y^2 + y^2z^2 + z^2x^2 \geq y^2xz + x^2yz + z^2xy \quad (2)$$

alırıq.

(2)-ni (1)-də nəzərə alaraq :

$$(xy + yz + zx)^2 \geq y^2xz + x^2yz + z^2xy + 2y^2xz + 2x^2yz + 2z^2xy = 3y^2xz + 3x^2yz + 3z^2xy =$$

$3xyz(x + y + z)$ və ya $(xy + yz + zx)^2 \geq 3xyz(x + y + z)$.

e) $x^4 + y^4 + z^4 \geq xyz(x + y + z)$.

İsbatı: $x^4 + y^4 \geq 2x^2y^2$; $x^4 + z^4 \geq 2x^2z^2$; $y^4 + z^4 \geq 2y^2z^2$ olduğu üçün buradan

$$x^4 + y^4 + z^4 \geq x^2y^2 + x^2z^2 + y^2z^2$$

alınar. İndi $x^2y^2 + x^2z^2 + y^2z^2$ ifadəsinə yenidən Koşu bərabərsizliyini tətbiq edək:

$$\begin{cases} x^2y^2 + x^2z^2 \geq 2x^2yz \\ x^2y^2 + y^2z^2 \geq 2y^2xz \\ x^2z^2 + y^2z^2 \geq 2z^2xy \end{cases} \Rightarrow x^2y^2 + x^2z^2 + y^2z^2 \geq xyz(x + y + z)$$

olduğu üçün

$$x^4 + y^4 + z^4 \geq xyz(x + y + z)$$

olar.

Çalışma 2. x, y, z və u müsbət ədədləri üçün aşağıdakı bərabərsizlikləri isbat edin:

$$a) \frac{x+y+z+u}{4} \geq \sqrt[4]{xyzu}$$

İsbatı: $a + b \geq 2\sqrt{ab}$ bərabərsizliyinə görə:

$$x + y \geq 2\sqrt{xy} \quad \text{və} \quad z + u \geq 2\sqrt{zu}.$$

Bu bərabərsizlikləri tərəf – tərəfə toplayaq:

$$x + y + z + u \geq 2(\sqrt{xy} + \sqrt{zu}) \geq 2 \cdot 2 \cdot \sqrt{\sqrt{xy} \cdot \sqrt{zu}} = 4\sqrt[4]{xyzu} \Rightarrow \frac{x+y+z+u}{4} \geq \sqrt[4]{xyzu}.$$

$$b) x^4 + y^4 + 8 \geq 8xy$$

İsbatı: $x^4 + y^4 \geq 2x^2y^2$ olduğu üçün bu bərabərsizliyin hər tərəfinə 8 əlavə edək:

$$x^4 + y^4 + 8 \geq 2x^2y^2 + 8.$$

$$2x^2y^2 + 8 \geq 2\sqrt{2x^2y^2 \cdot 8} = 8xy \quad \text{olduğu üçün}$$

$$x^4 + y^4 + 8 \geq 8xy$$

olar.

$$c) (x + y + z + u)\left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} + \frac{1}{u}\right) \geq 16$$

İsbatı: Koşi bərabərsizliyinə görə aşağıdakıları alırıq:

$$x + y \geq 2\sqrt{xy} \quad \text{və} \quad z + u \geq 2\sqrt{zu}$$

Tərəf-tərəfə toplayaq:

$$x + y + z + u \geq 2(\sqrt{xy} + \sqrt{zu}) \geq 2 \cdot 2\sqrt[4]{xyzu} = 4\sqrt[4]{xyzu}.$$

Anoloji olaraq

$$\frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} + \frac{1}{u} \geq \frac{4}{\sqrt[4]{xyzu}}$$

alırıq. Axırını iki bərabərsizliyi tərəf – tərəfə vursaq,

$$(x + y + z + u)\left(\frac{1}{x} + \frac{1}{y} + \frac{1}{z} + \frac{1}{u}\right) \geq 16$$

alınar.

Çalışma 3. Göstərin ki, x və y müsbət ədədləri üçün

$$\frac{1}{2}(x + y)^2 + \frac{1}{4}(x + y) \geq x\sqrt{y} + y\sqrt{x} \quad \text{bərabərsizliyi doğrudur.}$$

Həlli: Bərabərsizliyin sol tərəfini götürək və onun üzərində aşağıdakı çevirmələri aparaq:

$$\frac{1}{2}(x + y)^2 + \frac{1}{4}(x + y) = \frac{1}{2}(x + y)\left(x + y + \frac{1}{2}\right)$$

Buradan $x + y \geq 2\sqrt{xy}$ və $x + y + \frac{1}{2} = x + \frac{1}{4} + y + \frac{1}{4} \geq \sqrt{x} + \sqrt{y}$ alırıq. Ona görə də

$$\frac{1}{2}(x + y)^2 + \frac{1}{4}(x + y) \geq \sqrt{xy}(\sqrt{x} + \sqrt{y}) = x\sqrt{y} + y\sqrt{x}$$

olar. Bu da tələb olunurdu.

II. Hərfi ifadələrin cəm və ya fərq şəklində göstərilməsi ilə isbat olunan bərabərsizliklər.

Çalışma 4. Tutaq ki, x istənilən ədəddir. Göstərin ki,

$$(x + 1)(x + 2)(x + 3)(x + 4) \geq -1$$

bərabərsizliyi doğrudur.

Həlli: $(x + 1)(x + 2)(x + 3)(x + 4)$ ifadəsini aşağıdakı kimi çevirək:

$$\begin{aligned} (x + 1)(x + 2)(x + 3)(x + 4) &= [(x + 1)(x + 4)] \cdot [(x + 2)(x + 3)] = \\ &= (x^2 + 5x + 4)(x^2 + 5x + 6). \end{aligned}$$

Alınan $x^2 + 5x + 4$ və $x^2 + 5x + 6$ ifadələrini eyni ifadələrin fərqi və cəmi şəklində göstərərək bir – birinə vuraq:

$$(x^2 + 5x + 4)(x^2 + 5x + 6) = (x^2 + 5x + 5 - 1)(x^2 + 5x + 5 + 1) = (x^2 + 5x + 5)^2 - 1$$

Aydındır ki, $(x^2 + 5x + 5)^2 - 1 \geq -1$.

Ona görə də

$$(x + 1)(x + 2)(x + 3)(x + 4) \geq -1$$

olar.

Çalışma 5. Tutaq ki, a, b, x ixtiyari ədədlərdir. İsbat edin ki,

$$(x + a + b)(x + a - b)(x - a + b)(x - a - b) \geq -4a^2b^2.$$

İsbatı:

$$\begin{aligned}
& (x+a+b)(x+a-b)(x-a+b)(x-a-b) = \\
& = [(x+a+b)(x-a-b)] \cdot [(x+a-b)(x-a+b)] = \\
& = [x^2 - (a+b)^2] \cdot [x^2 - (a-b)^2] = (x^2 - a^2 - b^2 - 2ab) \cdot (x^2 - a^2 - b^2 + 2ab) = \\
& = (x^2 - a^2 - b^2)^2 - 4a^2b^2
\end{aligned}$$

Buradan alınır ki, $(x^2 - a^2 - b^2)^2 - 4a^2b^2 \geq -4a^2b^2$.

III. Hərfi ifadələrin vuruqlara ayrılması yolu ilə isbat olunan bərabərsizliklər.

Teorem: Əgər $f(x)$ artan funksiya və a, b ədədləri bu funksiyanın təyin oblastına aiddirsə, onda $(a-b) \cdot [f(a) - f(b)] \geq 0$ bərabərsizliyi doğrudur.

Çalışma 6. x və y müsbət ədədlər olarsa, $\sqrt{x} + \sqrt{y} \leq \sqrt{\frac{x^2}{y}} + \sqrt{\frac{y^2}{x}}$ olduğunu isbat edin.

İsbatı: $\sqrt{x} = a$, $\sqrt{y} = b$ ilə işarə edək. Onda $x = a^2$, $y = b^2$ olar. Aşağıdakı fərqə baxaq:

$$\begin{aligned}
\sqrt{\frac{x^2}{y}} + \sqrt{\frac{y^2}{x}} - \sqrt{x} - \sqrt{y} &= \frac{a^2}{b} + \frac{b^2}{a} - a - b = \frac{a}{b}(a-b) + \frac{b}{a}(b-a) = \left(\frac{a}{b} - \frac{b}{a}\right)(a-b) = \\
&= (a-b)^2 \cdot \frac{a+b}{ab} \geq 0.
\end{aligned}$$

Beləliklə aldığımız ki, $\sqrt{\frac{x^2}{y}} + \sqrt{\frac{y^2}{x}} \geq \sqrt{x} + \sqrt{y}$.

Çalışma 7. x, y müsbət ədədlər olduqda $\frac{1}{x^3} + \frac{1}{y^3} \leq \frac{1}{x^3} \sqrt{\frac{y}{x}} + \frac{1}{y^3} \sqrt{\frac{x}{y}}$ olduğunu isbat edin.

İsbatı: $\sqrt{x} = a$, $\sqrt{y} = b$ qəbul edək. Buradan alınır ki, $x = a^2$, $y = b^2$, $x^3 = a^6$, $y^3 = b^6$.

İndi $\frac{1}{x^3} + \frac{1}{y^3} - \frac{1}{x^3} \sqrt{\frac{y}{x}} - \frac{1}{y^3} \sqrt{\frac{x}{y}}$ fərqinə baxaq.

$$\begin{aligned}
\frac{1}{x^3} + \frac{1}{y^3} - \frac{1}{x^3} \sqrt{\frac{y}{x}} - \frac{1}{y^3} \sqrt{\frac{x}{y}} &= \frac{1}{a^6} + \frac{1}{b^6} - \frac{1}{a^6} \cdot \frac{b}{a} - \frac{1}{b^6} \cdot \frac{a}{b} = \\
&= \frac{1}{a^6} \left(1 - \frac{b}{a}\right) + \frac{1}{b^6} \left(1 - \frac{a}{b}\right) = \frac{1}{a^6} \cdot \frac{a-b}{a} - \frac{1}{b^6} \cdot \frac{a-b}{b} = (a-b) \left(\frac{1}{a^7} - \frac{1}{b^7}\right) = \\
&= (a-b) \cdot \frac{b^7 - a^7}{a^7b^7} = \frac{-(a-b)^2(a^6 + a^5b + a^4b^2 + a^3b^3 + a^2b^4 + ab^5 + b^6)}{a^7b^7} \leq 0
\end{aligned}$$

Aldığımız ki,

$$\frac{1}{x^3} + \frac{1}{y^3} \leq \frac{1}{x^3} \sqrt{\frac{y}{x}} + \frac{1}{y^3} \sqrt{\frac{x}{y}}.$$

Ədəbiyyat

1. Кречмар В. А. Задачник по алгебре. М.: Наука, 1968, 416 с.
2. Сивашинский И.Х. Пособие по математике для техникумов. М: Высшая школа, 1970, 448 с.
3. Шклярский Д.О., Ченцов Н.Н., Яглом И.М. Избранные задачи и теоремы элементарной математики. М.: Наука, 1976, 384 с.

УДК 620.9:001.891.57 620.9:007

Мониторинг и вибродиагностика паровых турбин

Алиева Земфира Ахмед кызы

Мингечевирский государственный университет

Для обеспечения безаварийной, бесперебойной и эффективной работы стратегически важных отраслей промышленности необходимо создание надежных информационных систем мониторинга и диагностики их технического состояния и прогнозирование их аварий.

Во время эксплуатации все узлы технологического оборудования подвергаются качественным изменениям [1]. Совокупность внутренних свойств этих узлов в некоторый момент времени определяет состояние системы.

Проблемы мониторинга, диагностики и контроля технического состояния оборудования позволяют предотвратить аварии, последствия которых приобретают серьезный и катастрофический характер.

Известные методы не позволяют заранее прогнозировать аварии и диагностические системы сигнализируют о начале отказа, когда предотвратить его практически невозможно.

Основой надежной работы паровых турбин является обеспечение непрерывно эксплуатационного контроля и диагностика основных параметров оборудования [3].

Возникновение и развитие большей части неисправностей приводятся к изменениям вибрационных параметров турбины. Любая вибрация содержит в себе колебания различной частоты. Анализируя амплитуду колебания можно получить информацию о состоянии оборудования. Таким образом, анализ вибраций - мощный инструмент для оценки технического состояния турбоагрегата. Эти изменения и развитие дефектов происходят в течение длительного времени. При повышенных уровнях вибрации ухудшаются экономические показатели турбины. Основными причинами, вызывающими возникновение вибрации паровой турбины являются:

- неуравновешенность роторов;
- нарушение центровки роторов;
- ослабление жесткости системы;
- работа в области резонансных чисел оборотов;
- появление возмущающих сил электромагнитного происхождения.

Внедрение методов мониторинга и диагностирования позволяет выявлять дефекты на ранней стадии их развития [2].

По данным Американского Общества Инженеров-Механиков до 82% неисправностей машин с вращающимися узлами могут быть определены методами вибрационной диагностики.

Разнообразие дефектов, обнаруживаемых методами вибрационной диагностики, и сложность сигналов, порождаемых неисправностями и колебаниями деталей паровых турбин, заставляет при выявлении и измерении диагностических параметров применять различные виды обработки сигналов [4]. Вообще вибрация это не тот параметр, о котором позволительно говорить как о среднем, максимальном или минимальном значении за час, смену или сутки. Может это и отражает некоторое интегральное состояние агрегата, необходимое для отчетной документации, но абсолютно недостаточно для диагностирования. С другой стороны, каждый замер вибрации дает индивидуальные значения и это вызвано не только погрешностью измерений, но и некоторой нестационарностью процесса. Поэтому методы накопления и хранения результатов контроля вибрации всегда являются характерной чертой той или иной СТД (системы технической диагностики), поскольку разработчики ищут способы не потерять значимую информацию и, одновременно, избежать создания слишком громоздких баз данных, не позволяющих оперативно обрабатывать и представлять информацию.

В любом случае, с учетом структуры и принципа работы системы вибродиагностики, для измерения и предварительной обработки вибрационных сигналов требуется, как правило, использование отдельных вычислительных средств. Это определяется тем, что даже на тех крупных электрических станциях, где существуют системы АСУ, которые выполняют аналогичную задачу по сбору и обработке большого количества данных, вибрационные параметры не контролируются или контролируются в объеме, недостаточном для задач вибродиагностики. Включение задач сбора вибрационных параметров в систему АСУ, загруженную выполнением задач по сбору параметрической информации, и включение дополнительных задач, которые замедляют выполнение основных задач АСУ, нежелательно.

Методы диагностирования нельзя рассматривать в отрыве от средств, на которых реализуется процесс диагностирования. Наиболее простые методы могут быть реализованы в виде инструкций или рекомендаций, в которых приводятся необходимые таблицы, графики, номограммы, осциллограммы, полученные на основе обобщения опыта, позволяющие

оценить текущее техническое состояние объекта, идентифицировать возникновение или развитие дефектов на основании сравнения диагностических признаков. Приведем пример основных параметров вибрации 4 энергоблока Азербайджанской тепловой электростанции через каждые 2 секунды.

digital trend printing : Group No.40, temporary group

Time Span: 2016-10-08,00:04:35--> 2016-10-08,00: 12:35

Total 1 pages, Page No.1

VE007A = ВН6pa[j]HS nOAWHnHHK N7 (n)

VE007C = ВН6pa[j]HS nOAWHnHHK N7 (0)

VE006B = ВН6pa[j]HS nOAWHnHHK N6 (B)

VE006C = ВН6pa4Hs noAwHnHHK NG (0)

VE006A = ВН6pa[j]HS nOAWHnHHK N6 (n)

GENOIW = Al<THBHas MOUIHOC'Tb

WSA = Speed 1# (Impulse Input of Turbine) SE004

VE007B . = ВН6pa[j]HS nOAWHnHHK N7 (B)

time VE007B VE007A VE007C VE006B VE006C VE006A GENOIW WSA

2016-10-08,00:04:35	4.18	1.39	1.09	1.62	3.14	2.24	198.65	2999.80
2016-10-08,00:04:47	4.18	1.41	1.09	1.63	3.10	2.23	198.17	2999.80
2016-10-08,00:04:59	4.19	1.39	1.10	1.63	3.09	2.23	198.17	2999.80
2016-10-08,00:05: 11	4.19	1.40	1.10	1.63	3.12	2.24	198.05	2998.80
2016-10-08,00:05:23	4.21	1.41	1.10	1.63	3.12	2.24	198.05	2998.80
2016-10-08,00:05:35	4.21	1.41	1.10	1.63	3.06	2.22	198.29	2998.80
2016-10-08,00:05:47	4.21	1.41	1.10	1.62	3.06	2.24	197.94	2998.80
2016-10-08,00:05:59	4.23	1.41	1.10	1.62	3.09	2.24	197.94	2998.80
2016-10-08,00:06: 11	4.25	1.41	1.10	1.62	3.09	2.24	197.94	2998.80
2016-10-08,00:06:23	4.25	1.41	1.10	1.62	3.07	2.24	197.94	2998.80
2016-10-08,00:06:35	4.25	1.40	1.10	1.62	3.07	2.22	197.82	2998.80
2016-10-08,00:06:47	4.25	1.41	1.08	1.62	3.12	2.24	197.82	2998.80
2016-10-08,00:06:59	4.25	1.41	1.08	1.60	3.12	2.24	197.70	2998.80
2016-10-08,00:07: 11	4.27	1.41	1.08	1.60	3.12	2.22	197.70	3001.10
2016-10-08,00:07:23	4.29	1.41	1.10	1.60	3.08	2.24	197.70	3001.10
2016-10-08,00:07:35	4.29	1.41	1.10	1.62	3.11	2.22	197.22	3001.10
2016-10-08,00:07:47	4.29	1.43	1.08	1.60	3.14	2.24	197.22	3001.10
2016-10-08,00:07:59	4.31	1.43	1.08	1.60	3.14	- 2.24	197.82	3001.10
2016-10-08,00:08: 11	4.31	1.43	1.08	1.60	3.10	2.24	197.82	3001.10
2016-10-08,00:08:23	4.31	1.41	1.08	1.60	3.12	2.24	197.82	3001.10
2016-10-08,00:08:35	4.31	1.43	1.08	1.60	3.09	2.26	197.82	3001.10
2016-10-08,00:08:47	4.31	1.43	1.10	1.60	3.07	2.24	198.29	3001.10
2016-10-08,00:08:59	4.31	1.43	1.08	1.60	3.07	2.24	198.29	3001.10
2016-10-08,00:09: 11	4.29	1.41	1.06	1.60	3.09	2.24	198.29	3000.30
2016-10-08,00: 09: 23	4.27	1.41	1.08	1.60	3.12	2.22	198.29	3000.30
2016-10-08,00:09:35	4.27	1.41	1.08	1.60	3.12	2.22	198.29	3000.30
2016-10-08,00:09:47	4.27	1.42	1.08	1.59	3.11	2.21	198.29	3000.30
2016-10-08,00:09:59	4.29	1.42	1.06	1.59	3.07	2.21	198.89	3000.30
2016-10-08,00: 10:11	4.29	1.42	1.08	1.59	3.07	2.22	198.89	3000.70

Из этого списка видно, что разработка алгоритмов и технологий переработки и анализа сигналов, позволяющих обнаружить дефект на ранних этапах его зарождения в процессе эксплуатации турбин а также идентифицировать род дефекта и диагностировать техническое состояние является актуальной задачей.

Для реализации обработки сигналов применяются спектральный и автокорреляционный анализы сигналов, вейвлет анализ [5].

Для обнаружения неисправностей в турбине на начальной стадии развития дефекта применяются алгоритмы сравнения спектров работающей турбины с эталонными спектрами. Выявление дефектов, возникновение которых обуславливается силовым возбуждением вибрации, осуществляется с помощью анализа спектральных составляющих, связанных с частотой вращения ротора.

Литература

1. Алиев Т.А. Экспериментальный анализ. М.: Машиностроение, 1993.
2. Алиев Т.А. Робастная технология статистического анализа. М.: Машиностроение, 2000, с 191.
3. Ботаки А.А., Ульянов В.А., Шарко А.В. Ультразвуковой контроль прочности свойств конструкционных материалов. М.: Машиностроение, 1993.
4. Дж.Бендам, А.Пирсол. Измерение и анализ случайных процессов. М.: Nedra, 1974.
5. Дж.Бендам, А.Пирсол. Применение корреляционного и спектрального анализа. М.: Мир, 1983.
6. Вибрация энергетических машин. Справочное пособие под ред. Н.В.Григорьева. М.: Машиностроение, 1974.
7. Гулуев Г.А. Анализ современного уровня системы мониторинга, диагностики и помехопрогноза технического состояния компрессорных станций // Известия НАН Азербайджана. Серия физико-математических и технических наук. 2008. Т. XXVIII. № 6. С- 98-108.

UOT 556

Su mənbələrinin çirklənmədən mühafizəsi

*Sarıyev Vüqar İsmayıl oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Antropogen fəaliyyət nəticəsində su mənbələrinin çirklənmə səviyyəsinin yüksəlməsi, qlobal iqlim dəyişiklikləri, əhalinin yüksək artım tempi və digər səbəblər təmiz suya olan tələbatı getdikcə artırır. Ekosistemin tarazlığının, həmçinin əhalinin sağlamlığının qorun-masında su mənbələrinin çirklənmədən mühafizəsi məsələsi günümüzün aktualıq kəsb edən məsələsidir. Respublikamızın əsas su sərvətlərini ölkə ərazisindən keçən Kür və Araz çayları olmaqla, 8350-dən artıq çay, 450 göl, 61 su anbarı və digər mənbələr təşkil edir. Azərbaycan ərazisinin hər km²-nə və əhalinin hər nəfərinə düşən yerüstü su ehtiyatlarına görə, Cənubi Qafqaz dövlətləri və Rusiyadan geridə qalır. Cənubi Qafqazın ümumi su ehtiyatlarının 62%-i Gürcüstanın, 28 %-i Ermənistanın, 10% -i Azərbaycanın payına düşür. Bu gün respublika ərazisinin 3/4-ü Kür çayı hövzəsinə düşür ki, bu çay ölkə əhalisi üçün əsas içməli su mənbəyidir. Azərbaycana bu çay vasitəsilə daxil olan suların çox hissəsi Gürcüstan və Ermənistan ərazisində formalaşır. Hər iki dövlətin ərazisindən çirkab sularının birbaşa Kür çayına axıdılması onun hidrokimyəvi rejiminə və suyun keyfiyyətinə güclü təsir göstərir.

Su mənbələrinin çirklənməsi dedikdə, suların keyfiyyətini pisləşdirən su obyektlərinin səthinə, dibinə və ətrafına mənfi təsir göstərən zərərli maddələrin tökülməsi və axıdılması başa düşülür.

Su obyektlərinin əsas çirklənmə mənbələrini istilik elektrik stansiyaları, metallurgiya, neft-kimya sənayesi müəssisələri, sənaye və məişət tullantıları təşkil edir [1].

Su mənbələrinin çirklənməsi əhalinin həmin sudan içməsi və təsərrüfat işlərində istifadəsi üçün, yararsız etməklə bərabər, həmin hövzələrdəki biomühitə də olduqca mənfi təsir göstərir. Hazırda su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması tədbirləri görülür. Çirklənmə baş verən ərazilərdə təmizlənmə işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə ən müasir texnologiyalardan istifadə edilir ki, bu da Azərbaycanda gerçəkləşdirilən ekoloji siyasətin mühüm istiqamətlərində biridir. Bu sahədə

fəaliyyətin əsas hüquqi bazasını “Hidrometeo-rologiya fəaliyyəti haqqında”, “Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və bu qanunların icrasına xidmət edən “Ətraf mühit və təbii ehtiyatların monitorinqinin aparılması qaydaları haqqında Əsasnamə” təşkil edir.

Respublikamızda dövlət səviyyəsində su ehtiyatlarının mühafizəsi və onlardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə mütəmadi olaraq, su ehtiyatlarının tərkibinin və çirklənməsinin monitorinqi aparılır. Kür və Araz çaylarının suyunun keyfiyyətinə nəzarət məqsədilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən yaradılan müasir cihaz və avadanlıqlarla təchiz edilmiş laboratoriyalar, həmin çaylarda ekoloji vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsas tranzit çaylarımız olan Kür və Araz çaylarında suyun təmizliyinə nəzarətin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ölkəmizin BMT-nin sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə Helsinki Konvensiyasına qoşulmasından sonra dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə təmin edilmişdir.

Su ehtiyatlarının keyfiyyət dərəcəsi təlabatçılardan asılı olaraq müxtəlifdir. Su ehtiyatlarının çirkləndirici obyekt ərazisində müxtəlif məntəqələrdən su nümunələri götürülərək, analiz aparıldıqdan sonra suyun keyfiyyət göstəriciləri müəyyən olunur [2].

Suyun keyfiyyət göstəricilərindən temperatur və mineral qalığı, oksigenin miqdarı, oksigenə biokimyəvi təlabat, zərərli maddələrin miqdarı, üzən maddələrin konsentrasiyası kimi xassələrini göstərmək olar. Suyun qeyd olunan xassələri 0-6 balla qiymətləndirilir. Suyun sıfır balla qiymətləndirilməsi onun ən təmiz su hesab olunmasının göstəricisidir ki, bu zaman sudan heç bir iy gəlmir, 5 balla qiymətləndirilmə zamanı sudan güclü iy gəlir və onu içmək mümkün deyildir. İcməli suyun keyfiyyəti aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir :

1. Çirkab suların su ehtiyatlarına atılarkən suyun temperaturu yay mövsümündə olan temperaturdan çox olmamalıdır.

2. Sudan gələn iy və dad 2 baldan artıq olmamalıdır.

3. Suyun turşuluğu PH=6,5...8,5 olmalıdır.

4. Suda mineral qalıq 1000 mq/l-dən az olmamalıdır.

5. Çirkab suları ilə su mənbəyi qidalanarsa, onda olan oksigenin miqdarı 4...6 mq/l olmalıdır.

6. Zərərli maddələrin konsentrasiyası əhalinin səhhəti üçün tam zərərsiz olmalıdır.

7. Suyun hər litrində 1000-dən artıq xəstəlik törədən bakteriya olmamalıdır.

8. Çirkab suları su ehtiyatlarına ötrülərkən orada üzən mineral və üzvi maddələrin konsentrasiyası 0,25 mq/l-dən çox olmamalıdır.

Su ehtiyatlarının tükənmədən və çirklənmədən mühafizəsində meşə meliorativ tədbirlərin görülməsi getdikcə daha geniş vüsət almaqdadır [3].

Su rejiminin dəyişməsi və tükənmədən mühafizəsi məqsədilə su ehtiyatlarından istifadə edilməsi xüsusi planla həyata keçirilməlidir. Bu zaman onun istifadə həddi məhdudlaşdırılmalıdır ki, bunlarda təbii ekoloji tarazlığın saxlanılmasına xidmət etsin.

Beləliklə, həyata keçirilən ekoloji siyasətin mühüm istiqamətlərindən olan su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması yolunda reallaşdırılan əsaslı tədbirlər əhalinin təmiz suya olan təlabatını ödəyir. Bu isə ekosistemin tarazlığının qorunub saxlanılmasına kömək edər.

Ədəbiyyat

1. Musayev Z.S., Əsədov M.Y., Məmmədov K.M., Zərbəliyev M.S. Su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi, integrasiyalı idarə edilməsi və mühafizəsi. Bakı, 2008.

2. Məmmədov İ.M. Su ehtiyatlarının dayanıqlı və ədalətli idarə edilməsi üçün biliklərin istifadəsi. Bakı, 2004.

3. Əhmədov Ə.S., Həşimov A.S. Meliorasiya və su təsərrüfatı sistemlərinin kadastı. Bakı, 2006.

Sənaye robotunun kompüter simulyasiyası

*Xəlilov Elnur Oktay oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı*

İşçi texniki sistemlərin stimullaşdırılmasının proqram paketlərindən istifadə olunması müəyyən üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə əsasən aşağıdakıları daxil etmək olar: qrafik model və proqram təminatı; istehsalı dayandırmamaq şərti ilə yeni sistemlərin hazırlanmasına imkan verən və imitasiyanı həyata keçirən güclü vasitələr; mühəndisin son tətbiq məqsədi ilə real istehsal sahəsində qərarları sistemlər üzrə yenidən canlandırma və optimallaşdırma bilməsi, onları test halına salmaq imkanları; yeni istehsal ssenarilərinin analizində, texnoloji əməliyyatların yeni ardıcılığının test halına salınmasında, yaxud təklif formasında əməkdaşların sərəncamına verilməsində güclü alət kimi təqdim olunması; istehsalın konkret tipinin reallaşdırılmasının mümkünlüyünü sifarişçiyə nümayiş etdirmək üçün əla mühit – bu mühitdə Proqramlaşdıran Məntiqi Nəzarətçinin işinin reallaşmasına görə, idarəedici proqramların işçi hala salınması, onların virtual model üzərində sınaqdan çıxarılması mümkün olur [1].

Burada yeganə çatışmazlıq imitatorun real sistemə uyğunlaşdırılması halına gətirilməsində ortaya çıxan çətinlikdir. Bu, o deməkdir ki, real prototip haqqında dəqiq biliklərə əsaslanaraq, layihəçidən simulyatorun sisteminin tam şəkildə kalibrləndirilməsi tələb olunur. Belə halda simulyatorada əldə olunmuş texniki qərar (proqram, parametr), minimal düzəliş və korrektə ilə birbaşa real sistemə tətbiq oluna bilər. Beləliklə, robototexniki sistemlərin proqram idarəçiliyinin simulyatorlarının hazırlanması, istehsalın avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılmasının proqram vasitələrinin dəstəklənməsi sahəsində kifayət qədər perspektiv və aktiv şəkildə inkişaf edən istiqamətdir. O, əsas tələb kimi ortaya çıxan müasir və aktual tapşırıqdır. Onun yerinə yetirilməsi ilə proqram təminatını həyata keçirən aparıcı istehsalçı kompaniyalar məşğul olur. Robotların simulyasiyası sahəsində əsas anlayış və müəyyənlilikləri araşdırdıqdan sonra, robot texnikasının kompüter simulyatorlarının əsas tərkib hissələrinin ümumi analizinə keçək. Onların baza komponentlərini və bu komponentlər arasında olan əlaqələri izah edək. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz onların sayəsində proqram simulyatoru, kompüterin virtual mühitində robotun aktivliyinin imitasiyası kimi qarşısında duran vəzifənin öhdəsindən gəlməyə qadirdir [2].

Ümumiləşdirmə baxımından sənaye robotunun kompüter simulyasiyasını aşağıdakı komponentlərin məcmusu kimi təsəvvür etmək olar:

1. Robototexniki sistemin idarə olunmasına daxil olan siqnallar. Bir qayda olaraq, sənaye robotunun idarə olunması idarəetmə sisteminin tipindən ciddi şəkildə asılı deyil və son nəticədə, idarəedici təsirin və əks əlaqənin siqnallarının məcmusu kimi təsəvvür oluna bilər. Buna görə də idarəetmə siqnallarının vektor şəklində olan simulyasiya sistemlərinin giriş verilənlərinə robototexniki sistemin qovşaqlarının və orqanlarının vəziyyəti kimi baxmaq lazımdır. Beləliklə, simulyasiya sistemində idarəetmə siqnalları idarəçiliyin vahid, ümumi idarəçilik vektoru kimi ümumiləşdirilə və ədədi işarələrlə ifadə oluna bilər.

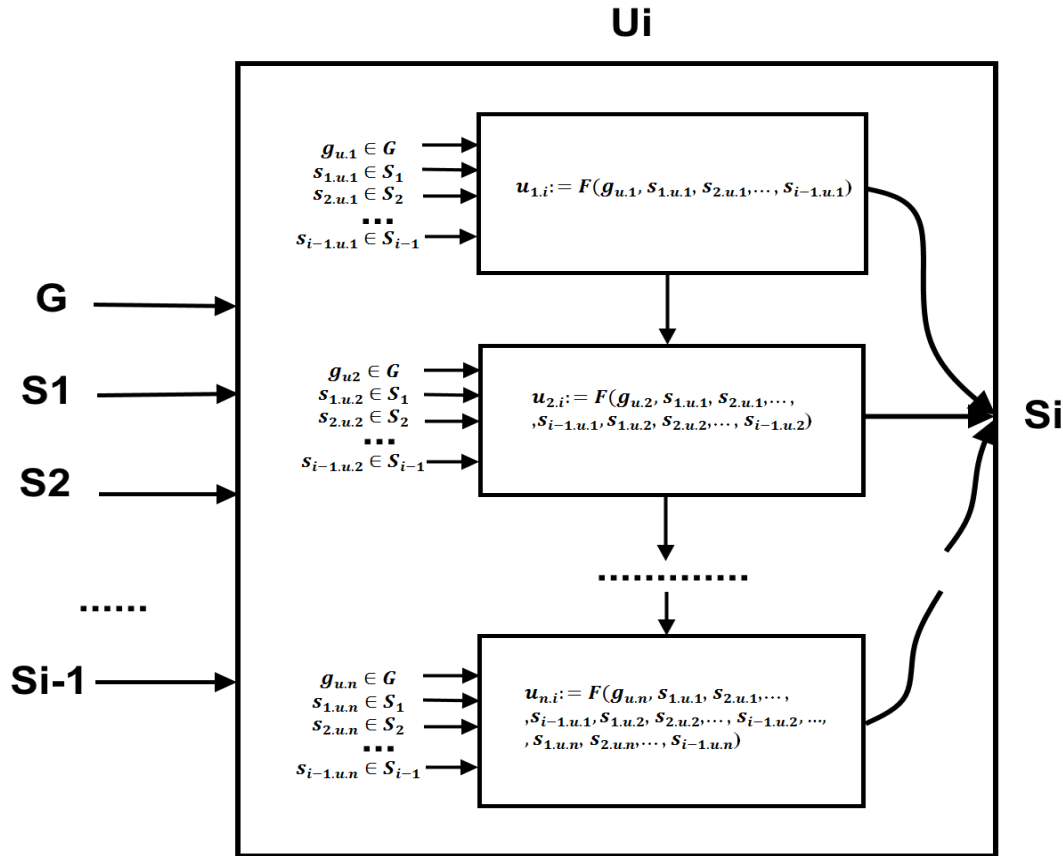
2. İdarəetmə obyektinin fiziki qanunauyğunluqları simulyasiya prosesinin daxilində virtual fiziki kəmiyyətlərin dəyişikliklərini formalaşdıraraq analitik ifadələr kimi təqdim olunur. Onlar simulyatorun daxilində qarşılıqlı əlaqələrin, həm daxil olan verilənlərlə (siqnallarla), həm də öz aralarında, mürəkkəb şəbəkəsini yaradır. Qanunauyğunluqların kəmiyyəti, xarakteri və mürəkkəbliyi idarəetmə obyektinin simulyatorunun mürəkkəbliyindən və miqyaslı olmasından asılıdır. Bütövlükdə onlar ədədi əmsalların konkret idarəetmə obyektini dəqiqləşdirən seçimin analitik verilənləridir.

3. Simulyatorun çıxış verilənlərinin məcmusu simulyasiyanın analitik hesablanması işinin ümumi nəticələri kimi təqdim olunur. Yəni, simulyasiyanın faktiki nəticəsi kimi ortaya çıxır [3,4].

Hesab olunur ki, simulyasiya modelində hər manqaya giriş siqnalları və mexanizmin bu manqadan əvvəl gələn bütün siqnallarının vəziyyətinin təsiri baş verir. Yəni U_i yalnız manqanın

nisbi yerdəyişməsinə ifadə edən bir U_{i1} -dən ibarət ola, həm də mütləq koordinatları ifadə edən U_2 ola bilər. Həm də U simulyasiyanın vaxtını ifadə edən funksiya kimi təzahür edir.

İndi isə S işarəsinin ifadəsini təyin edək. S_i hər bir manqanın simulyasiyanın bütün hesablanmış parametrlərinin çoxsaylı çıxış verilənlərini ifadə edir. S_i -nin mürəkkəbliyi verilmiş manqada çox sayda parametrlərin stimullaşdırılmasından asılıdır. Tutaq ki, dinamik xüsusiyyətlər hesaba alınmadan, yalnız məkan manqasının vəziyyətini stimullaşdırmaq lazımdır. Bu zaman üçölçülü məkanda dekart koordinatlarını ifadə edən manqalar belə olacaq $\{s_1, s_2, s_3\} = \{x, y, z\}$. Burada S_{i_u} çoxluğun parametrləri ədədi kəmiyyətlərdir. Əvvəl deyildiyi kimi, hər manqa bütün əvvəlki manqaların giriş siqnallarından və vəziyyətlərindən asılıdır. Hər manqa üçün onun çıxış kəmiyyətləri özündə verilmiş vəziyyəti ifadə edir. Beləliklə, U_{i+1} blokunun strukturu şəkil 1-də olduğu kimi təqdim oluna bilər [5].

Ədəbiyyat

1. Simulation, Modeling, and Programming for Autonomous Robots: Second International Conference, SIMPAR 2010, Darmstadt, Germany, November 15-18, 2010, Proceedings / Ando N. Balakirsky, S. Hemker, Th. Reggiani, M. von Stryk, O. (Eds.) -Springer, 2010. 558 p. 264 illus.

2. Simulation, Modeling, and Programming for Autonomous Robots: Third International Conference, SIMPAR 2012, Tsukuba, Japan, November 5-8, 2012, Proceedings / Itsuki Noda, Noriaki Ando, Davide Brugali, James J. Kuffner (Eds.) - Springer, 2012.

3. Древш Ю. Г. Системы реального времени: технические и программные средства / Ю.Г. Древш. М.: МИФИ, 2010. 320с.: ил.

4. Частиков, А.П. Генератор первичных фактов интеллектуального симулятора промышленного робота [Электронный ресурс] / А.П. Частиков, К.Е. Тотухов // Современные проблемы науки и образования. 2014. №3 (БАК). – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/117-12751>

5. Частиков А.П. Использование компьютерного симулятора промышленного робота в образовательном процессе. / А.П. Частиков, В.Г. Корниенко, К.Е. Тотухов // “Инновационные процессы в высшей школе” Материалы XVIII Всероссийской научно-практической конференции. Краснодар, 2012. – 286 с., С.203-204

УДК 378:574:33:002

Усвоение знаний учащимся при изучении математики с использованием информационных технологий

*Алиева Земфира Ахмед кызы
Мингечевирский государственный университет*

Азербайджан вступил в новую систему образования, которая определяется информационно-образовательным пространством. Педагогическая практика терпит существенные изменения в способы представления теоретического материала и в учебно-воспитательный процесс вносятся коррективы, способствующие гармоничному вхождению школьников в информационное общество[2].

Огромные возможности представления методического и практического материала на компьютере позволяют изменять и расширять содержание образовательной программы. Любое задание или упражнение, выполненное с помощью компьютера, повышает интенсивность урока. Правильно сформированная методика обучения, включающая в себя использование информационных технологий, создает необходимый уровень качества, дифференциации и индивидуализации обучения.

Информационное обеспечение современного образования должно соответствовать уровню, позволяющему педагогам быстро и эффективно находить решение всех учебно-воспитательных задач. Информационные технологии в образовании могут применяться преподавателем на всех этапах учебного процесса, а именно:

- при подготовке теоретического материала;
- при практическом решении задач;
- при создании информационно-методического пособия по дисциплине;
- при разработке демонстрационных материалов для занятия;
- при проверке знаний обучаемых;
- для сбора и анализа статистики успеваемости [1].

Данный перечень может видоизменяться и расширяться педагогом в соответствии со спецификой педагогической деятельности.

В системе образования создается огромное количество программного обеспечения для поддержки учебного процесса. Это базы данных, информационно-справочные системы, хранилища информации любого вида, компьютерные обучающие программы, видео уроки. К каждому видео уроку создаются электронные конспекты, тренажеры.

Тренажеры предназначены для поэтапного решения заданий, каждое действие - это один шаг, который предполагает выбор одного из, например, четырех вариантов ответа. Выполнение каждого шага комментируется, при ошибочном решении дается повторная попытка с подсказкой. Работа с таким тренажером хороша тем, что при помощи компьютера самостоятельно практикуется весь материал по теме. В ходе решения задач можно получить подтверждение о правильности своего решения или узнать о допущенной ошибке, получив соответствующее оповещение на экране. Работая с обучающим тренажером, можно получить возможность довести решение задачи до конца, опираясь на необходимую помощь.

Электронные тесты предназначены для закрепления пройденного материала. В процессе тестирования суммируется количество правильных ответов и по его завершении

выставляется оценка. С помощью такого вида контроля можно за довольно короткое время проверить уровень знаний, умений и навыков.

Для расширения видов учебной деятельности учащихся можно использовать современные технические средства. Например, с помощью электронных таблиц Excel можно строить графики функций, применять различные формулы. Для изучения тем, связанных с преобразованием графиков функций, удобно использовать программу Graph Drawer. Для решения задач на построение полезна система автоматизированного проектирования AutoCAD.

Информационные технологии делают общество все более независимым. Учащиеся стремятся самостоятельно применять возможности компьютера в исследовательской деятельности, различными способами используют многогранные возможности Интернета.

Таким образом, использование информационных технологий в процессе обучения является современным средством, позволяющим разнообразить образовательный процесс, активизировать познавательную деятельность, повысить интерес к учебе и увеличить эффективность урока.

Литература

1. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. М.: Академия, 2003, 192 с.
2. Образование и XXI век. Информационные и коммуникационные технологии. М.: Наука, 1999, 191 с.
3. Роберт И. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования. М.: Школа-Пресс, 1994, 205 с.

UOT 373.1.02

Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsində Heydər Əliyev irsindən istifadə təcrübəsi

*Əməkdar müəllim Həsənov Ayaz Yolçu oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı*

Ekoloji tərbiyə - ekoloji şüurun və mədəniyyətin formalaşdırılması, məktəblilərin təbiətə qayğı göstərməsi və onu mühafizə etməsi üzrə fəaliyyətinin təşkili sahəsində müəllimin məqsəduyğun, ardıcıl, planlı işidir.

Yetişməkdə olan gənc nəslə təbiəti, onun gözəlliklərini duymaq, ona məhəbbətlə yanaşmaq ruhunda tərbiyə etmək təhsil işçilərinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Başqa sözlə desək, müəllim hər bir məktəbliyə doğma təbiətə maraq və məhəbbət hissi oymalıdır.

Ekoloji tarazlığın pozulduğu, təbiətin taleyi ciddi narahatçılıq doğurduğu, insan həyatı təhlükə qarşısında qaldığı hazırkı vaxtda ekoloji tərbiyə üzrə məktəbyaşlı uşaqlar arasında sistemli və məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə, fasiləsiz iş aparılması olduqca vacibdir.

Ekoloji biliklər mürəkkəb bir sistem olub, onun məzmununa əsasən biosferin mühafizəsi, ətraf mühitin gigiyenik və estetik baxımdan qorunması, qlobollaşma dövründə atmosferin səs çirkləndirilməsindən mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək və s. anlayışlar daxildir.

Ekoloji mədəniyyət insanın təbiətə münasibətinin göstəricisidir. O, ümumi mədəniyyətin ayrılmaz, üzvi tərkib hissəsi olub, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri sayılır.

Müəllimlər ekoloji tərbiyə sahəsində ümummillə liderimiz H.Əliyev irsini dərinləndirən öyrənməli, dərslərində və dərslərdən kənar tədbirlərdə H.Əliyevin zəngin həyat və fəaliyyətindən, uşaqlara, gənclərə qayğısından, onun təbiətə bağlılığından, respublikamızın ekoloji sərvətlərinin qorunması və artırılması işinə göstərdiyi qayğıdan bu sahədə imzaladığı sərəncam və fərmanlardan söhbət aparmalıdırlar.

Bu mənada Ümummilli lider Heydər Əliyevin gördüyü işlərlə şagirdlərin tanış edilməsi məqsədmüvafiqdir.

Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, respublikamızda görülən həyati əhəmiyyətli işlərlə yanaşı, ekoloji sahələrdə də görülən işlərin təməli ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Belə ki, 2002-ci il may ayının 2-də Bakıda keçirilən “Azərbaycanın milli-mədəni və təbii irsinin qorunub saxlanması – milli Parklar Proqramı” Beynəlxalq Konfransının iştirakçıları qarşısında çıxışında ulu öndər demişdir: “Ekologiya indi bəşəriyyət üçün ən əsas məsələlərdən biridir. İnsanlar bunun əhəmiyyətini hələ lazımınca dərk etmirlər. Hərə öz işini görmək üçün, məqsədinə nail olmaq üçün istər-istəməz təbiətə, ətraf mühitə böyük ziyan vurur”.

Mərhum Prezidentimiz deyirdi: “Mən dəfələrlə demişəm, bir də deyirəm: Kim hansı bir sağlam ağacı kəirsə, hesab edirəm ki, o, mənim qolumu, barmaqlarımı kəsir... İnsan qurmalıdır, yaratmalıdır. Hər bir insan ağacı əkməlidir, becərməlidir, böyütməlidir. Əgər kimsə sağlam ağacı kəirsə, o nəinki xalqına, millətinə, ölkəsinə xəyanət edir, o öz ailəsinə, özü-özünə xəyanət edir. Ona görə də siz hər bir ağacı qorunmalısınız, hər bir ağacın qorunması uğrunda mübarizə aparmalısınız”.

Biologiyadan ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərə Ulu Öndərin ekologiya haqqında söylədiyi ibrətamiz fikirlər çatdırılmalıdır. Belə ki, botanikadan dərs prosesində şagirdlərə təbiətdə yaşıl bitkilərin əhəmiyyətini qeyd edərək bildirmək lazımdır ki, bitkilərin yaşıl yarpaqlarında gedən fotosintez prosesi zamanı bütün canlıların tənəffüsü zamanı zəruri olan oksigen xaric olunur. Xaric edilən karbon qazının miqdarı 0,03% təşkil edir. Lakin bu qazın miqdarının 2 dəfə artması planetimizdə orta illik temperaturu 2,5 °C artırma bilər. Bu isə Yer kürəsində iqlim balansının pozulmasına səbəb olar. Alimlərin fikrincə, Yer kürəsinin bitki aləmi hər il fotosintez nəticəsində atmosferə orta hesabla 400 tona yaxın oksigen buraxır. Bu da oksigen balansının sabitliyini təmin edir. Hesablamalara görə, hər il atmosferə 10-20 milyard ton zərərli maddələr buraxılır. Ətraf mühitin çirklənməsi belə davam edərsə, bu həyat nümunələrinin bədəfəlik məhv olmasına, bəşəriyyətin daha da dəhşətli vəziyyətə salınmasına gətirib çıxarır.

Ekoloji tarazlığın pozulması nəticəsi kimi müəyyən edilmişdir ki, Avropanın bəzi ölkələrinin florasından bitkilərin 5-10 %-i sıradan çıxmışdır. Keçmiş MDB ölkələrinin ərazisində 200 min növ bitkidən 600 növü “Qırmızı Kitab”a daxil edilmişdir. Elə buna görə də ölkəmizdə təbiətin mühafizəsinə ciddi qayğı göstərilməlidir.

H.Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın “Hərəyə bir ağac əkək” təşəbbüsü bütün məktəblilər tərəfindən yüksək qarşılanmış və uğurla həyata keçirilməkdədir.

Təbiət elmlərinin tədrisində ekoloji biliklərin verilməsi, şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi üçün daha da geniş imkanlar vardır. Xüsusilə, botanika fənninin tədrisində bu imkanlardan hərtərəfli istifadə edilməsi müəllimdən bir vəzifə kimi tələb olunur.

Respublikamızın ekologiyasının, ətraf mühitin mühafizəsinə dair beynəlxalq standartlara cavab verəcək şəkildə qurulması işi, xalqımızın dahi oğlu və milli iftixarı Heydər Əliyev tərəfindən başlanılmışdır. Hazırda prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu iş müvəffəqiyyətlə davam etdirilir.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, prezident İlham Əliyevin 2006-cı il 28 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün kompleks tədbirlər planı” bu istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ölkə prezidenti İ.Əliyevin bu sözlərini də olduğu kimi şagirdlərin nəzərinə çatdırmağı məsləhət bilirik: “Ekologiya insanların sağlamlığı, təmiz su, təmiz hava – bunlar hər bir inkişaf etmiş ölkəni fərqləndirən əlamətlərdir. Azərbaycan da inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olmaq istəyir və biz ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşlarının sağlamlığını qorumalıyıq”.

Qeyd edilməlidir ki, respublikamızda qlobal səviyyəli çoxlu layihələr həyata keçirilir. Bütün bunların təməli ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Hazırda prezidentimiz İlham Əliyevin uğurla davam etdiridiyi siyasət nəticəsində buna nail olunur.

Bitkilərin birgə yaşayışa uyğunlaşması mövzusu tədris edilərkən respublikamızın zəngin təbiəti, meşələrimizin cins tərkibi etibarlı ilə müxtəlif olması şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır.

Azərbaycan meşələrində qiymətli oduncağı olan dəmirağac, saqqızağacı, fisdıq, palıd, şabalıd, qoz, Azat, Vələs, Eldar şamı və s. ağaclar bitir. Şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, bunlardan Eldar şamı, Lənkəran akasiyası, dəmirağacı, şabalıdyarpaq palıd yalnız Azərbaycan Respublikasında bitir.

Aşağıda qeyd olunan statistik məlumatların şagirdlərin nəzərinə çatdırılması məqsədmüvafiqdir. Statistik məlumatlara əsasən, respublika ərazisinin yalnız 10 %-i meşə ilə örtülüdür. Burada 450-dən çox ağac və kol bitkiləri bitir. Onların 70 %-i endem növlərdir. Akademik H.Əliyev qeyd edir ki, “Talış meşələri ölkəmizdə yeganə nadir ağaclar diyarıdır”. Son məlumatlara görə hər il 114 min km² meşə sahəsi azalır. Məlumat üçün bildirmək lazımdır ki, Azərbaycanda hər nəfərə 0,12 h meşə düşür. Meşələr il ərzində hər hektara 10-20 t CO₂ udaraq O₂ xaric edir. Hesablamalara görə, 1 h meşə sahəsi 1 saatda 8 kq CO₂ udur, bu da 1 saatda 200 nəfərin nəfəsi üçün havaya buraxılan CO₂ həcminə bərabərdir.

Hazırda planetimizdə bizi ekoloji cəhətdən narahat edən məsələlər çoxdur. Şagirdlərə böyük şəxsiyyətin aşağıdakı fikirlərini çatdırmaq hər bir müəllimin ümdə vəzifəsi olmalıdır. Böyük öndər deyirdi: “Təbii sərvətlərə qayğı ilə yanaşılması, planetin genofondunun qorunması, ekoloji sağlamlıq və digər global problemlər ayrılıqda hər bir dövləti ciddi düşündürsə də, onları yalnız birgə səylə həll etmək mümkündür”.

Şagirdlərə Azərbaycan Respublikasında meşələrin qorunması və yeni meşə zolaqlarının salınması haqqında mərhum prezidentimizin əvəzsiz xidmətlərini xatırlatmaq lazımdır. H.Əliyevin 26 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə tapşırılmışdır ki, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının elmi təşkilatlarını cəlb etməklə ölkədə meşələrin bərpa edilməsinə və artırılmasına dair milli proqramı hazırlayıb baxılmaq üçün Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

Daha sonra onu da qeyd etmək lazımdır ki, mərhum prezidentimizin bu Fərmanına əsasən 2003-2008-ci illərdə, yəni 5 il müddətində ölkəmizin bütün regionlarında 69700 hektar sahədə meşələr bərpa edilmiş və yeni meşələr salınmışdır.

Şagirdlərə dərs və dərsdənkənar tədbirlərdə izah etmək lazımdır ki, Talış meşələri Masallı, Lənkəran, Astara, Lerik, Yardımlı və Cəlilabad rayonlarının ərazisindədir. Ölkədə təbiətin canlı muzeyi sayılan bu meşələrin vəziyyəti gündən-günə pisləşir. Məlumdur ki, bu rayonlarda təsərrüfat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq meşələr qırılır, seyrəkləşir, torpaq eroziyası getdikcə güclənir.

Almanlar meşələrə çox mənalı və müasir səslənən ad veriblər: “Yaşıl ciyər”. Məhz bu “yaşıl ciyər”i həmişə sağlam saxlamaq üçün ulu öndərimiz H.Əliyev 18 fevral 2003-cü il tarixli 1152 sayılı Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair Milli Proqram” layihəsi hazırlanmış və tətbiq edilmişdir.

Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, son 30 il ərzində Azərbaycanda geniş vüsət alan quruculuq və yaşıllaşdırma işləri bilavasitə mərhum prezident H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun şəxsi köməyi və göstərişi ilə respublikamızda bir sıra qoruqlar, yasaqlıqlar yaradılmış, neçə-neçə Milli Parklar salınmışdır.

Biologiya dərslərində ayrı-ayrı mövzuların tədrisində respublikamızın zəngin təbii sərvətlərə malik olması haqqında məlumat verməklə yanaşı, eyni zamanda həmin sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi və qorunması işinə qayğı ilə yanaşılmalıdır. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, ekoloji mühitin, təbii sərvətlərin qorunması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 78-ci maddəsində deyilir ki, “Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur”.

Beləliklə, biologiyanın tədrisində mövzuları təbiətlə əlaqələndirməklə, müasir dövrdə qloballaşma ilə bağlı Ulu Öndər H.Əliyevin apardığı məqsədyönlü işləri şagirdlərə çatdırmaqla, şagirdlərdə təbiət elmlərinə maraq hissini artırmaqla bərabər, eyni zamanda Ulu Öndərimizə dərin hörmət və məhəbbət hissini gücləndirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Orta məktəblərdə biologiyanın tədrisində şagirdlərə təbiəti qorumaq, təbii sərvətləri daha da zənginləşdirmək vərdislərini inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B.Ə. Təbiəti qoruyaq. Bakı: Elm, 1977
2. Əliyev H. Həyəcan təbili. Bakı, 1993
3. Əliyev H., Həsənov X.N. Təbiətin keşiyində. Bakı: Maarif, 1993
4. Əsədov K., İbrahimov T. Azərbaycan milli parkları. Bakı, 2013
5. Hüseynov B. İnsan təbiətlə nəfəs alır. Bakı: Adiloğlu, 2009
6. Mustafayev Q. İnsan və təbiət. Bakı: Azərnəşr, 1976
7. Sultanlı X.H Tələbələrdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması. Bakı, 2016
8. Sultanlı.X.H Məktəblilərin ekoloji təhsili və tərbiyəsinin həyata keçirilməsi yolları. Bakı, 2011

UOT 681.51.015

Mobil robotun idarə edilməsi üçün robastlıq təmin edən tənzimləyicinin Matlab mühitində modelləşdirilməsi

*Mustafayeva Aidə Mübariz qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Giriş. Mobil robotlar müasir istehsalat və texniki sistemlər əsasında müxtəlif qeyri-müəyyənliklər şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Bu tip robotların idarəetmə sistemlərini layihələndirərkən – sintez edərəkən qeyri-müəyyənliklərin xarakteri müəyyənləşdirilir, başqa sözlə qeyri-müəyyənliyin hansı tipdə olması açıqlanılır [1-4]. Mobil robotun idarə edilməsi üçün robastlıq təmin edən tənzimləyicinin analitik sintezi məsələsi idarəetmə sistemlərinin layihələndirəndirilməsində aktual problemlərdən biridir.

Məsələnin qoyuluşu. Bir sıra qeyri-müəyyənlikli, qeyri-requlyar (xaotik) hərəkətli dinamik obyektlər, məsələn, mobil robotlar ümumi şəkildə qeyri-xətti və ya qeyri-səlis diferensial tənlik şəklində yazıla bilər:

$$\begin{aligned} \dot{x}(t) &\in f(x(t), u(t)), \\ y(t) &\in \varphi(x(t), u(t)), \end{aligned} \quad (1)$$

(1) qeyri-səlis diferensial tənlik şəklində yazılan mobil robotların hərəkəti *TS* (Takagi-Sugeno) tipli qeyri-səlis modellə təsvir olunaraq, həm vəziyyət dəyişənlərinin, həm də çıxış dəyişənlərinin tapşırığının izlənməsini təmin etməlidir.

Qeyri-müəyyənlikli çoxəlaqəli (1) idarəetmə sisteminin idarə olunan dəyişənlərə nəzərən astatiklik xüsusiyyətinə malik olması və vəziyyət dəyişənlərinə nəzərən dayanıqlıq dərəcəsinə görə robastlığın ödənilməsi tələbini nəzərə alaraq, tənzimləyicinin sintezi məsələsini aşağıdakı kimi formalizə etmək olar.

Məsələnin həlli. İdarəetmə sisteminin arxitekturasını nəzərə alaraq, mobil robotun hərəkətinin dayanıqlığının ödənilməsi şərtlərindən robast *TS* tipli qeyri-səlis tənzimləyicinin parametrlərini (sazlama əmsalları matrislərini) analitik olaraq təyin etmək olar. Bir sıra sadə çevirmələr aparıldıqdan sonra mobil robotu aşağıdakı kimi qeyri-müəyyənlikli qeyri-xətti modellə yazmaq olar:

Qayda i:

$$\text{ƏGƏR } \dot{\varphi}_w(t) M^i \text{ ətrafındadırsa, ONDA } \begin{cases} \dot{x} = A_i x(t) + B_i u(t) \\ y(t) = C_i x(t). \end{cases} \quad (2)$$

Sintez edilmiş robast tənzimləyicinin texniki proqram realizasiyası və modelləşdirilməsi *Matlab* mühitində *Fuzzy Logic Toolbox* və *Simulink* paketindən istifadə edərək qurulmuşdur. (2) ifadəsinə əsasən mobil robotun *Simulink* paketinin köməyiylə obyektin modeli qurulduqdan sonra qeyri-səlis *TS* modeli tənzimləyicilərin *Fuzzy Logic Toolbox* paketi əsasında realizasiya edilir. Nəticədə vəziyyətə görə kontrollerin və xəyata görə qeyri-səlis alt sistemlərin strukturu yaradılır.

Qeyd edək ki, (2) ifadəsindəki kimi riyazi modellə yazılan tənzimləyicinin strukturu aşağıdakı kimi təyin olunur:

Qayda i:

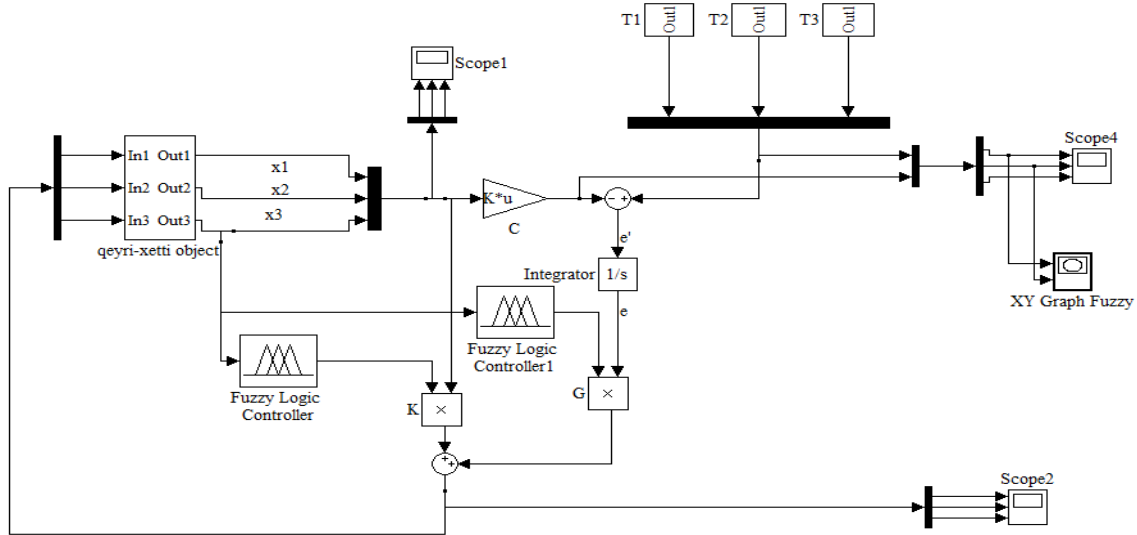
$$\text{ƏGƏR } x_3(t) = \dot{\varphi}_w(t) M_1^i \text{ -dirsə, ONDA } u^i = K^i x(t) + G^i e(t), \quad (3)$$

Vəziyyətə və xəyata görə qeyri-səlis *TS* tipli tənzimləyicilərin sazlama parametrlərinin matrisləri üçün aşağıdakı qiymətləri təyin edilmişdir:

$$K^1 = \begin{bmatrix} -21.9 & 0 & 0 \\ 0 & -21.9 & 0 \\ 0 & 0 & -20.1 \end{bmatrix}, K^2 = \begin{bmatrix} -27.9 & 20.6 & 0 \\ -20.6 & -27.9 & 0 \\ 0 & 0 & -28.6 \end{bmatrix}, K^3 = \begin{bmatrix} -27.9 & 20.6 & 0 \\ -20.6 & -27.9 & 0 \\ 0 & 0 & -28.6 \end{bmatrix}$$

$$G^1 = \begin{bmatrix} 239 & 0 & 0 \\ 0 & 239 & 0 \\ 0 & 0 & 201 \end{bmatrix}, G^2 = G^3 = \begin{bmatrix} 196 & 0 & 0 \\ 0 & 196 & 0 \\ 0 & 0 & 196 \end{bmatrix}$$

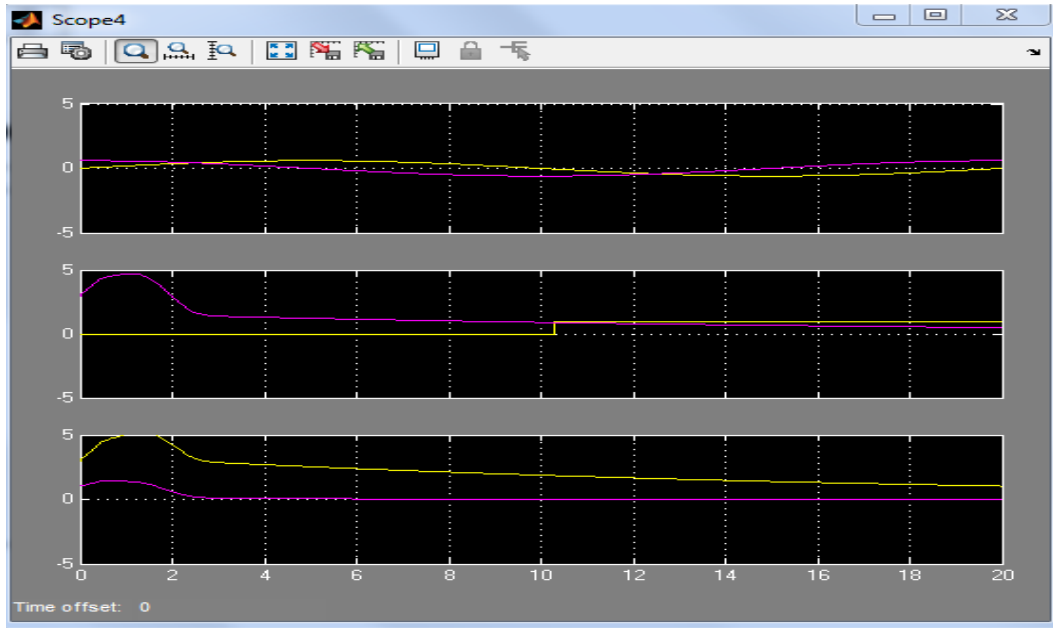
Beləliklə, mobil robotun qeyri-səlis idarəetmə sisteminin – robast tipli tənzimləyicinin “S”-modeli şəkil 1-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Mobil robotun robastlığı təmin edən idarəetmə sisteminin S- modeli

Təklif edilmiş *TS* tipli qeyri-səlis tənzimləyicinin parametrik sintezinin analitik üsulu qeyri-xətti obyektlərin, məsələn, mobil robotun, vəziyyət koordinatlarına və çıxış dəyişənlərinə nəzərən dayanıqlığa görə robastlığı, idarəetmə prosesində yüksək dinamik dəqiqliyi və cəld işləməni təmin edir.

Sintez edilmiş idarəetmə sisteminin modelləşdirməsinin nəticələri keçid prosesləri şəkil 2-də verilmişdir.

Şəkil 2. Mobil robotun idarə edilməsi üçün robastlığı təmin edən tənzimləyicinin keçid prosesləri

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.Ə., Cəfərov S.M., Babayev M.C., Hüseynov B.Q. İntellektual sistemlərin qurulma prinsipləri və layihələndirilməsi. Bakı: Nərgiz, 2005, 368 səh.
2. Əliyev R.Ə., Cəfərov S.M., Babayev M.C., Zeynalov E.R., Hüseynov B.Q. Robot sistemlərdə idarəetmə. Bakı: Nərgiz, 2004, 328 səh.
3. Jafarov S.M., Zeynalov E.R., Mustafayeva A.M. Synthesis of robust controller – regulators for omnidirectional mobile robot with irregular movement 12th International Conference on Application of Fuzzy Systems and Soft Computing, Procedia Computer Science 102, ICAFS 2016, 29-30 August 2016, Vienna, Austria, p. 469-476.
4. Zhong Li. Fuzzy Chaotic Systems, Modeling, Control and Applications, 2006, p. 283.

UOT 51:37:016

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi

*Babuşov Sabir Nəriman oğlu
Məmmədova Məhparə Səməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Yeni təlim materialı yalnız o zaman fəal və şüurlu surətdə qavranılır ki, şagirdlər bunu bilməyə və öyrənməyə böyük həvəs və tələbat hiss etsinlər. Belə olan surətdə müəllimin vəzifəsi məhz elə bir şərait yaratmaqdan ibarətdir ki, şagirdlərdə həmin materialı öyrənməyə həvəs əmələ gəlsin, bu həvəs getdikcə artsın, materialı öyrənməyə şagirdlər özləri səy göstərsinlər.

Müasir məktəb, gənc nəslin inkişaf etmiş demokratik həyata hazırlamaq, gələcəyimiz üçün layiqli vətəndaş yetişdirmək məqsədinə nail olmaqdır və bunun üçün bugünkü müəllim ən səmərəli yolların axtarışındadır. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev müəllim vəzifəsinin böyüklüyündən

danışarkən demişdir “Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli vətəndaşlar hazırlayır”

Müasir müəllim axtarış və tədqiqat prosesinin təşkil olunmasına, şagirdlərin bu axtarış və tədqiqat prosesinə cəlb olunmasına, onların mənbələrlə işlənməsinə, əsas nəticənin əldə olunması məqsədilə alınmış biliyin ümumiləşdirilməsinə köməklik edir. Mexaniki qaydada saxlamaqdan fərqli olaraq, şagird təlim prosesinin subyektinə çevrilir.

Riyaziyyat təliminin yeni metodikası məhz onunla xarakterikdir ki, burada şagirdlərə verilən tədris məlumatının sadəcə yadda saxlanılmasına deyil, onun dərinədən dərk edilməsinə, bu məlumatın təcrübəyə yaradıcılıqla tətbiq olunmasına əsas diqqət yetirilir. Ona görə də şagirdlərin ümumi təfəkkür mədəniyyətinin, xüsusi halda məntiqi təfəkkürünün inkişafı, müasir təlim-tərbiyə işinin ən aktual məsələlərindəndir.

Şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi probleminin aktuallığı yalnız ümumtəhsil vəzifələri ilə müəyyən olunmur, o həm də elmin və istehsalatın tələblərindən irəli gəlir.

Riyaziyyat fənninin spesifik xüsusiyyəti məhz ondadır ki, onun təlimi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına daha güclü təsir göstərir. Təfəkkür nəzəriyyəsi baxımından məntiqi təfəkkür mücərrəd təfəkkürün komponentlərindən biridir. Odur ki, riyaziyyatın təlimi prosesində mücərrəd təfəkkürün formalaşdırılması, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafını da əhatə etmiş olur.

Dar mənada məntiqi təfəkkür, verilən məlumatlardan nəticə çıxara bilmək, ümumi anlayışı xüsusi hallara ayırmaq, konkret nəticələri nəzəri cəhətdən söyləmək, alınan nəticələri ümumiləşdirə bilmək bacarığı ilə xarakterizə olunur.

Belə bir məsələnin həllinə baxaq.

$$\sqrt{x} + \sqrt{y} = \sqrt{1960} \text{ tənliyini tam ədədlər çoxluğunda həll edək.}$$

Verilmiş tənliyi əvvəlcə $\sqrt{x} + \sqrt{y} = 14\sqrt{10}$ şəklində yazıb isbat edək ki, \sqrt{x} və \sqrt{y} ədədləri $\sqrt{y} = m \cdot \sqrt{10}$, $\sqrt{x} = k \cdot \sqrt{10}$ şəklindədir və burada k və m mənfi olmayan tam ədədlərdir. İsbatı \sqrt{y} üçün aparaq. Aydındır ki, $\sqrt{x} = 14\sqrt{10} - \sqrt{y}$

$$x = 10 \cdot 196 - 28 \cdot \sqrt{10y} + y$$

Buradan:

$$\sqrt{10y} = \frac{y + 1960 - x}{28}$$

Sağ tərəfdəki $\frac{y + 1960 - x}{28}$ rəasional ədəd olduğu üçün $\sqrt{10y}$ -də rəasional ədəd olmalıdır.

$\sqrt{10y} = b$, buradan $10y = b^2$, sol tərəf 10-a bölündüyü üçün sağ tərəf yəni b 10-a bölünməlidir, onda $b = 10a$ və $10y = 100a^2$, $y = 10a^2$ və $\sqrt{y} = a\sqrt{10}$. Analoji qayda ilə $\sqrt{x} = k \cdot \sqrt{10}$ alırıq. Aldığımız ifadələri nəzərə alsaq $k + m = 14$ alırıq. Beləliklə verilən tənliyin mənfi olmayan tam ədədlər çoxluğunda 15 həlli vardır.

$$\begin{cases} k_1 = 14 & x_1 = 10 \cdot 14^2 \\ m_1 = 0 & y_1 = 0 \end{cases}, \begin{cases} k_2 = 13 & x_2 = 10 \cdot 13^2 \\ m_2 = 1 & y_2 = 10 \end{cases} \dots \begin{cases} k_{15} = 0 & x_{15} = 0 \\ m_{15} = 14 & y_{15} = 10 \cdot 14^2 \end{cases}$$

Bu konkret məsələnin həlli timsalında təfəkkürün daxili qanunauyğunluqları analiz, sintez, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, mücərrədləşdirmə və s. birləşdirildiyinin və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin şahidi oluruq.

Riyaziyyatın təlimi prosesində məntiqi təfəkkür, hər şeydən əvvəl induktiv (tam induksiya) və deduktiv nəticələrin ardıcılığında, teoremlərin isbatının aparılması ardıcılığında daha çox təşəkkül tapılır. Aşağıdakı çalışmanın həlli dediklərimizi bir daha sübut edir.

İsbat edək ki, ixtiyari natural n ədədi üçün $1 + \frac{1}{\sqrt{2}} + \frac{1}{\sqrt{3}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{n}} \geq \sqrt{n}$ bərabərsizliyi doğrudur.

Həqiqətən ixtiyari n və k natural ədədləri üçün $n \geq k$ şərtindən $\sqrt{n} \geq \sqrt{k}$ və $\frac{\sqrt{n}}{\sqrt{k}} \geq 1$ şərti

ödənilir. Buradan alırıq ki, $\frac{\sqrt{n}}{\sqrt{1}} + \frac{\sqrt{n}}{\sqrt{2}} + \frac{\sqrt{n}}{\sqrt{3}} + \dots + \frac{\sqrt{n}}{\sqrt{n-1}} + \frac{\sqrt{n}}{\sqrt{n}} \geq n$ Bu bərabərsizliyin hər iki tərəfini \sqrt{n} -ə bölsək,

$$1 + \frac{1}{\sqrt{2}} + \frac{1}{\sqrt{3}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{n-1}} + \frac{1}{\sqrt{n}} \geq \sqrt{n}$$

alırıq.

Məntiqi təfəkkürün formalaşmasına kömək edən amillərdən biri də çalışmaları sisteminin, xüsusilə məntiqi çalışmaların qurulması və həlli prosesidir. Belə çalışmaların məzmunu mücərrəd-riyazi, konkret-məişət, əyləncəli xarakter daşıya bilər. Quruluşuna görə isə onlar reproduktiv(standart) və produktiv(yaradıcı, standart olmayan) xarakter daşıya bilərlər. Bu çalışmaların həlli təfəkkürün müstəqilliyi, dərinliyi, tənqidliyi, çevikliyi və s. kimi keyfiyyətlərinin inkişafına xüsusilə böyük təsir göstərir. Belə çalışmalardan bir neçəsinin nümunəsini verək.

1) Bir çəndə 350 l, o birində 400 l benzin var. Hər dəqiqədə birinci çəndən 3 l, ikinci çəndən isə 5 l benzin götürülür. Neçə dəqiqədən sonra hər iki çəndə eyni miqdarda benzin qalar? (Məsələ tənlik qurmaqla, qrafik və hesabi yolla həll edilə bilər.)

2) İki oturağına və yan tərəfinə görə düzbucaqlı trapesiya qurun. (Məsələ üçbucaq, paralel düz xətlər və perpendikulyar düz xətlərin qurulması kimi sadə məsələlərlə ümumiləşdirilir və sonra ümumiləşdirmə aparılır.)

Ədəbiyyat

1. V-XI siniflər üçün Riyaziyyat dərslikləri. 2015-2017-ci illər.
2. Həmidov S. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1990.
3. Sadıqov N. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1987.
4. Методика преподавания математики в средней школе: частные методики. под.ред. Й.М.Колягина.
5. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.

UOT 574

Toksiki sənaye tullantılarının ümumi xüsusiyyətləri

*Hüseynova Aybəniz Elbrus qızı
Seyidova Gülayə Miriş qızı
Mustafazadə Ceyhun Musa oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Məlumdur ki, sənayenin neqativ təsiri, onun biosferə, ümumilikdə təbii ehtiyatlarının qazıntı və ya emalı prosesindən alınan tullantıların təsiri ilə ölçülür. İnsanın məişətdə, nəqliyyatda, sənayedə fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn məhsullar tullantı hesab olunur. İstehsal tullantıları kimi material, xammal, yarımfabrikatlar qalığı, yəni məhsul hazırlanması prosesində əmələ gələn və özünün faydalı fiziki xüsusiyyətlərini tamamilə və ya tədricən itirmiş qalıqlar hesab olunur. İstehsal tullantıları kimi o məhsullar hesab olunur ki, xammalın fiziki-kimyəvi emalı nəticəsində əmələ gəlsin. Sənaye tullantıları kimyəvi cəhətdən eynicinsli olmayıb, mürəkkəb polikomponent maddə qarışığı olub, müxtəlif fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Beləki, bu tullantılar toksiki, kimyəvi, bioloji, korriziya od və partlayışa qarşı təhlükəlidir.

Ekoloji texnoloji proseslərin işlənməsi zamanı tullantıların texnoloji prosesdən çıxarılması mərhələsində zərərsizləşdirilməsi vacibdir. Ədəbiyyat araşdırmalarından məlum olur ki, elmin və texnikanın müasir inkişafında utilləşdirilməyəcək, yandırılmayacaq, toksiki təsirinin neytrallaşdırılması lazım gəlməyən tullantıların əmələ gəlməsinin qarşısını almaq mümkün deyildir.

Dəm qazının əmələ gəlməsinin səbəblərindən biri də maşınlarda daxili yanacaqdan istifadə edilməsidir. Maşınlar işləyən zaman əmələ gəlmiş ümumi qazın 3-7%-ni dəm qazı təşkil edir. Müasir dövrdə nəqliyyatın sürətlə artması dəm qazının miqdarının buraxıla bilən həddən çox olmasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, hərbi kimyada elə maddələr vardır ki, onların tərkibində olan dəm qazı asanlıqla parçalanır. Bu maddələr maye halda olub tez buxarlanma qabiliyyətinə malikdir. Bunlardan, beşkarbonlu dəmiri $\text{Fe}(\text{CO})_5$ və dördkarbonlu nikelini $\text{Ni}(\text{CO})_4$ göstərmək olar. Əgər bu maddələrin buxarı əleyhqaza daxil olarsa, sərbəst dəm qazı ayrılır və tənəffüs yoluna daxil olaraq zəhərlənməyə səbəb olur. Bu birləşmələrə qarşı adi əleyhqazlar nəinki faydalıdır, hətta dəm qazının birləşmədən parçalanmasına kömək edir. Odur ki, dəm qazından özünü mühafizə etmək üçün xüsusi əleyhqazlardan və ya qutulardan istifadə edilir. Belə əleyhqazlara qopkalit qutuları aiddir.

Toksiki maddələrin əsas təsir sahələrindən biri dəm qazı və metalların orqanizmlərə təsiri ilə zəhərlənmə hallarıdır. Zəhərlənmə hallarının tədqiq məsələləri həmişə istehsalın inkişafından geri qalırdı və keçən əsrin demək olar ki, yarısına qədər praktiki tədqiqat işləri aparılmış və yalnız zəhərin təsiri haqqında işçilərin klinik hala düşdüyü anda fikir mübadiləsi irəli sürülürdü.

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq, hal-hazırkı dövrə qədər sənayedə alınan zəhərli maddələrin orqanizmə təsiri heyvanlar üzərində tədqiq olunur.

Hal-hazırda eksperimental və klinik-gigiyenik tədqiqatlar əsasında zəhərli kimyəvi maddələrin sanitar normaları və onlarla davranış qaydaları işlənir, zəhərli maddələrlə iş şəraitinin təhlükəsizlik rejimi üçün vəsaitlər verilir. Sənaye toksikologiyası kimyəvi maddələrin insan orqanizminə təsirini öyrənməklə, əvvəlcədən kimyəvi maddənin hansı şəraitdə işçilərin təhlükəsinə, işini təmin etmək üçün şərait yaradılmasına imkan yaradır. Hal-hazırda heç bir kimyəvi maddə, onun toksikoloji təsiri öyrənilmədən istehsalatda tətbiq edilmir belə ki, yeni tətbiq olunan, sənayedə alınan maddələrin toksikoloji qiymətini vermək və onların gigiyenik normalarını, yəni buraxıla bilən qatılığını müəyyənləşdirmək əsas şərtidir. Bu normalar müəssisələri layihələndirmək üçün ilkin dəlil kimi götürülür. Adətən istehsalatda bir yox, bir neçə kimyəvi birləşmə birlikdə zəhərli təsir göstərə bilər. Ona görə də bu birləşmələrin birlikdə təsir normalarını müəyyənləşdirmək və müxtəlif faktorların bu normaların dəyişməsinə təsirini öyrənməkdir. Toksikoloji tullantıların tədqiqi sənaye zəhərli maddələri müxtəlif orqanlarda və orqanizm sistemlərində spesifik təsirini öyrənməkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir kimyəvi birləşmənin təsirinin öyrənilməsi birinci növbədə heyvanlar üzərində öyrənilir. Toksiki göstərici təkə zəhərin xassəsindən deyil, insanın cinsindən, yaş həddindən və eləcə də fərdi hissiyyatından asılıdır. Aparılan təcrübə göstərir ki, zəhərli maddələrin kimyəvi quruluşu ilə onun xassələri arasında müəyyən qanunauyğunluqlar müşahidə olunur. Bunlardan birini Riçardson müəyyən etmişdir. Onun göstərdiyinə görə homoloji sırada karbon atomlarının sayı artdıqca zəhərli maddənin təsiri də artır. Bu asılılıq daha çox zəhərli maddənin nəfəs orqanları vasitəsilə buxar və ya qaz halında orqanizmə düşməsinə özündə göstərir.

Kimyəvi maddələrin orqanizmə təsirində spesifik və ümumi toksiki hal-effekt yaranır. Ümumi toksiki hal əksər hallarda inteqral effekt adlanır. Spesifik effekt bu və ya digər birləşmələrə, eləcə də birləşmələr qurupuna aiddir. Məsələn, benzol qan dövrəsinin pozulmasına, fosfor üzvi birləşmələr isə maddələr mübadiləsinin dəyişməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Бернадинаер М.Н., Шурыгин А.П. Огневая переработка и обезвреживание промышленных отходов. М.: Химия, 2002.
2. Избавление биосферы от токсичных отходов. Проблемы и пути ее эффективного решения. Соликамск, 2005.

Агротехнологические особенности и пищевые качества сои

*Аббасова Гюльнара Фахраддин кызы
Азербайджанский государственный аграрный университет*

В современных условиях глобализации, перед обеспечением населения различных регионов мира продуктами питания, остро стоит вопрос по организации пищевой безопасности с целью расширения составных элементов пищевой цепи. В данном случае выбор различных растительных экземпляров для получения высоких урожаев с удовлетворяющим качеством, является стратегической основой современного сельскохозяйственного производства.

В этих целях зерновые и зернобобовые культуры играют большую роль в решении поставленных программных задач. По данным всемирной организации здравоохранения, население малообеспеченных регионов продуктами питания более подвержены различным заболеваниям. Недостаток в рационах питания высокобелковой пищи сопровождается нарушением метаболических процессов, которые являются основой устойчивости и иммунитета человеческого организма.

В данном случае в мировом производстве зерновых и зернобобовых культур, соя занимает одно из ведущих мест.

Являясь технической и кормовой культурой, она хорошо приспособлена к механизированному возделыванию на базе универсальной техники для посева и уборки зерновых и пропашных культур, и не требовательна к применению специфической техники. В процессе длительной селекции морфотип этого растения усовершенствован в соответствии с современными агротехническими требованиями. В настоящее время сорта этой культуры отличаются хорошей вегетативной массой и другими морфо-анатомическими показателями. Культура не прихотлива к способам посева и может успешно возделываться, как ширококорядно, так и другими способами.

Благодаря своему природному иммунитету к многим патогенам и адаптивности к условиям выращивания, соя не требовательна к севообороту и может успешно возделываться при концентрации её посевов в них до 40-50%. К её технологическим достоинствам относится и способность к длительному (до 3-4 лет) хранению зерна на складах из-за высокой устойчивости его к распространенным амбарным вредителям. В различных почвенно-климатических условиях по широкой адаптивности к разным условиям возделывания и доступности выполнения современных агротребований на проведение технологических операций имеющимися в агропредприятиях техническими средствами, соя является привлекательной культурой, которая имеет высокую экономическую, экологическую и социальную значимость в аграрном секторе. В этом плане Азербайджан по природным, материально-техническим и интеллектуальным ресурсам соя является потенциальной для крупномасштабного развития соеводства. Многолетние научные исследования, и передовая практика свидетельствуют о реальной возможности эффективно возделывать эту ценную культуру в широком ареале.

Общемировой опыт выращивания сои за последние годы доказывает о явной преобладающей роли расширения посевных площадей этой культуры над приростом урожайности в увеличении объёмов производства зерна.

В этих условиях главным резервом увеличения объёмов производства сои является первоочередное освоение новых площадей под эту культуру в сравнении с труднодостижимыми и затратными прибавками урожая. Таким образом, соя как ценная кормовая белково-масличная культура при серьезном к ней отношении, могла бы возделываться в нашей стране во всех регионах, а производство зерна её могло дойти до объёмов, обеспечивающих достаточно внутренние потребности страны в высокобелковых

соевом сырье, кормовых добавках и пищевых продуктах. Ориентируясь на экспорт возможно и дальнейшее увеличение производства сои в Азербайджане. Это вполне реальные возможности на перспективу.

Уровень урожайности сои, как и любой другой культуры, зависит от биологического потенциала продуктивности возделываемого сорта и степени реализации его приёмами возделывания. По многолетним наблюдениям можно констатировать, что в получаемых прибавках урожаев на долю нового сорта при сортомене приходится половина, а вторая половина – на агротехнику. Степень реализации биоприродного потенциала продуктивности (БПП) сорта зависит от условий обеспеченности агроценозов всеми факторами жизни растений с учетом законов земледелия. Соблюдение этого при выполнении всех технологических операций агрокомплекса – основа достижения максимально возможных урожаев.

Достаточное и сбалансированное обеспечение посевов всеми необходимыми для растений макро- и микрофакторами является непременным условием формирования высокого урожая. Поэтому направленность технологических операций на улучшение обеспеченности агроценозов необходимыми факторами, и прежде всего находящимися в минимуме, служит основным резервом прироста урожайности.

При возделывании этой культуры необходимо также учитывать биологические особенности возделываемых сортов. Морфотип растений, продолжительность прохождения фаз и вегетации в целом, степень устойчивости к абиотическим и биотическим стрессам вносят специфику в сроки и способы посева, нормы высева семян, приёмы ухода за посевами и сроки уборки урожая.

Как ценный продукт питания соя является основным источником белка. Известно, что белки – это сложные соединения, основной строительный материал всего живого на земле, в том числе и организма человека. Но по содержанию физиологически полноценного для человека белка в зерне сои нет равных. В ней содержится белка в 1,5-2 раза больше (30-55%), чем в мясе, и в 3-4 раза больше, чем в пшенице, просе, ячмене, кукурузе. Белок сои качественно превосходит остальные, он содержит 8 необходимых человеку аминокислот, хорошо усваивается и в этом близок к белкам животного происхождения.

Соя богата большим набором витаминов: В, В₂, В₃, В₆, D₂, D₃, Е, Р, РР, С, К, U, провитамином А (каротин). Соя пока считается единственным естественным источником лецитина в природе, содержит фосфатиды, пектин. Таким образом, всесторонне биологически и агрономически научно обоснованное возделывание сои является основным условием получения стабильно высоких урожаев её во всех зонах страны. Необходимо при этом выделить роль сортов и семеноводства, современных интенсивных зональных технологий возделывания и новейших научных достижений в повышении урожайности сои.

Литература

1. Баранов В. Ф. *Добрая культура*/ В. Ф. Баранов. Краснодар, 2002, 80 с.
2. Баранов В. Ф. *Соя на Кубани*/ В. Ф. Баранов, А. В. Кочегура, В. М. Лукомец. Краснодар, 2009, 321 с.
3. Балакай Г. Т. *Соя на орошаемых землях* / Г. Т. Балакай. М. 1999. 219 с.
4. Балакай Г.Т. *Научно обоснованные технологии делают производство сои выгодным.* / Г.Т. Балакай, Н. И. Балакай // *Земледелие*. 2010. № 3. с.16-18.
5. Доценко С.М. *Проблема дефицита белка и соя*/ С.М. Доценко, В. А. Тильба, С.А. Иванов, Е.А. Абрамкина // *Зерновое хозяйство*. 2002. № 6. с.16-18.
6. Енкен В. Б. *Соя*/ В. Б. Енкен. М.: Сельхозгиз, 1959. 622 с.
7. Пенчуков В.М. *Культура больших возможностей*/ В.М. Пенчуков, Н.В. Медяников, А.У. Каппушев. Ставрополь, 1984, 288 с.

UOT 622.276

Neft quyularının debitinin hesablanması üsulları

*Abdurrahmanova Asudə Məmmədəli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
AMEA-nın İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun doktorantı*

Büdcə gəlirinin böyük hissəsini neft sənayesindən əldə edən ölkə üçün neft yataqlarının işlənməsinin optimallaşdırılması prioritet problemlərdən biridir. Bu problemin həllinin əsas faktorlarından biri neft quyularının debitinin dəqiq hesablanmasıdır.

Debit dedikdə, müəyyən vaxt ərzində quyunun hasil etdiyi mayenin həcmi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər hasilatçılar hasilat avadanlığını quraşdırarkən bu göstəricinin hesablanmasına laqeyd yanaşırlar, lakin bu arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. İstehsal olunan neftin miqdarını müəyyənləşdirən bu kəmiyyət bir neçə üsulla təyin edilir.

Çox vaxt bu göstəriciyə başqa adla “nasosun məhsuldarlığı” da deyirlər, lakin bu ad alınan kəmiyyəti dəqiq xarakterizə etmir, çünki nasosun xüsusiyyəti özünəməxsus xətalara malikdir. Bu baxımdan, hesablama yolu ilə əldə edilən maye və qazın həcmi bəzi hallarda elan ediləndən xeyli fərqlənir [3].

Ümumiyyətlə bu göstəricinin qiyməti nasos avadanlığının seçilməsi üçün hesablanır. Müəyyən sahənin məhsuldarlığını əvvəlcədən hesablamaqla, artıq planlaşdırma mərhələsində öz parametrlərinə görə uyğun gəlməyən nasosları istisna etmək mümkündür.

İstənilən neft mədəni üçün bu kəmiyyətin hesablanması vacibdir, çünki məhsuldarlığı aşağı olan mədənlər gəlir verməyə bilər və beləliklə, onların işlənməsi də faydasızdır. Həmçinin, hesablama aparılmadığına görə nasos avadanlığının düzgün seçilməməsi müəssisənin planlaşdırılan gəlir əvəzinə xeyli zərərli üzləşməsinə səbəb ola bilər.

Hər bir ayrıca quyuyu üçün belə hesablamanın vacibliyinə şəhadət verən əsas faktorlardan biri hətta yeni quyunun yaxınlığında yerləşən artıq işlək quyunun debitinin onun debitindən xeyli fərqli ola bilməsidir.

Çox vaxt bu cür əhəmiyyətli fərq kəmiyyət düstrularına verilən ayrı-ayrı qiymətlərlə izah edilir. Məsələn, məhsuldar layın dərinliyindən asılı olaraq, onun keçiriciliyi xeyli fərqli ola bilər, layın keçiriciliyi nə qədər aşağı olarsa, sahənin məhsuldarlığı, deməli, səmərəliliyi də o qədər az olar.

Debitin hesablanması, təkcə nasos avadanlıqlarının seçilməsinə yox, həm də quyunun qazılması üçün optimal yerin seçilməsinə kömək edir.

Yeni neftçixarma vışkasının quraşdırılması təhlükəli işdir, çünki hətta geologiya sahəsindəki ən yaxşı mütəxəssislər də yerin sirrini axıra kimi bələd deyillər.

Hazırda çoxlu sayda müxtəlif növ peşəkar neftçixarma avadanlıqları mövcuddur. Lakin, düzgün seçim etmək üçün əvvəlcə bütün lazımi qazıma parametrlərini təyin etmək lazımdır. Bu parametrlərin düzgün hesablanması ayrıca məhsuldarlığa malik hər bir sahə üçün daha effektiv olacaq optimal iş komplektinin seçilməsinə imkan verir.

Debitin hesablanmasının bir neçə üsulları mövcuddur. Daha çox iki üsuldən istifadə edilir – standart və Düzgün düstrularını tətbiq etməklə.

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci üsul mürəkkəb olsa da, daha dəqiq nəticə verir, çünki, fransız mühəndisi bütün həyatını bu sahənin öyrənilməsinə həsr etmiş və nəticədə onun düsturunda standart üsuldakından daha çox parametrlər istifadə edilmişdir. Hər iki üsulu nəzərdən keçirək.

Standart hesablama üsulu aşağıdakı düstura əsaslanmışdır [3]:

$$D = H \times V / (H_d - H_{st}).$$

Burada, D – quyunun debiti; H - maye sütununun hündürlüyü; V - nasosun məhsuldarlığı; H_d - dinamik səviyyə, H_{st} - statik səviyyədir.

Verilən halda statik səviyyə göstəricisi kimi yeraltı mayenin başlanğıc səviyyəsindən ilk torpaq layınadək olan məsafə götürülür, dinamik səviyyə kimi isə xüsusi ölçmə cihazı vasitəsilə maye çıxarıldıqdan sonra onun səviyyəsinin ölçülməsi ilə əldə edilmiş kəmiyyətdən istifadə edilir.

Mədənin neftdaşıma sahəsinin optimal debit göstəricisi anlayışı da mövcuddur. Onu həm ayrı-ayrı quyuların, həm də məhsuldar layın ümumilikdə depressiya səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün təyin edirlər [1].

Orta depressiya səviyyəsinin hesablanması düsturu ilə quyudibi təzyiqin qiyməti təyin edilir $P_{qd} = 0$. Optimal depressiya göstəricisi üçün hesablanmış ayrı-ayrı quyuların debitləri, həm də bu göstəricinin optimal qiymətidir.

Lakin belə düstur istənilən yataq üçün optimal debitin hesablanmasına imkan vermir.

Laydakı mexaniki və fiziki təzyiq quyu gövdəsinin daxili divarının bəzi hissələrinin çökməsinə səbəb ola bilər. Nəticədə, quyu gövdəsinin divarının davamlılığının və tamlığının qorunması və hasilatın fasiləsizliyinin pozulmaması üçün tez-tez mexaniki üsullarla potensial debiti azaltmaq lazım gəlir [2].

Göründüyü kimi, standart düstur çox sadədir, onun verdiyi nəticələr kifayət qədər mühüm xətalara səbəb olur. Daha dəqiq və obyektiv nəticələrin alınması üçün konkret sahənin bütün vacib parametrlərini nəzərə alan, daha mürəkkəb, lakin kifayət qədər dəqiq nəticə verən Döpü düsturundan istifadə etmək məqsəduyğundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Döpü təkcə ixtisaslı mühəndis yox, həm də əla nəzəriyyəçi idi. O, hətta bir yox iki düstur təklif etmişdir. Onlardan birincisi nasos avadanlıqları və neft layı üçün potensial hidro keçiriciliyin və məhsuldarlığın təyin edilməsi üçün tətbiq edilir, ikincisi isə ideal olmayan nasos və mədən üçün onların faktiki məhsuldarlıq göstəricilərinə əsaslanaraq hesablamaların aparılmasına imkan verir.

Beləliklə, ilk Döpü düsturuna nəzər salaq [3]:

$$N_0 = kh/ub * 2\pi/\ln(R_k/R_c).$$

Burada, N_0 - potensial məhsuldarlıq göstəricisi; kh/u - neft layının hidrokeçiricilik əmsalı; b – həcm genişlənməsini nəzərə alan əmsal; R_k - kontur qidalanmasının radiusunun qiyməti; R_c - baltanın məhsuldar layın açılmasınadək bütün məsafə boyu dəyişən radiusunun qiymətidir.

İkinci Döpü düsturu aşağıdakı kimidir:

$$N = kh/ub * 2\pi/\ln(R_k/R_c) + S.$$

Burada, N – faktiki məhsuldarlıq göstəricisi; S – skin-faktor adlanır və axının süzülmə müqavimətini təyin edir.

Konkret neft sahəsinin faktiki məhsuldarlığının təyin edilməsi üçün ikinci Döpü düsturu hazırda təcrübi olaraq bütün neftçixarma şirkətlərində istifadə edilir.

Debiti müəyyən zaman periodundan bir ölçmək lazımdır. Bu isə müxtəlif neft məhsulları istehsal edən şirkətləri xammalla təchiz edən neftçixarma müəssisələrinin inkişaf strategiyasının formalaşmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Щуров В.И. Технология и техника добычи нефти. М.: Недра, 1983, 512 с
3. Краснов В.А., Судеев И.В., Юдин Е.В., Лубнин А.А. Определение параметров продуктивного пласта с помощью анализа промысловых данных работы добывающих скважин // Научно-технический Вестник ОАО НК "Роснефть". 2010. № 1. с. 30-34
4. <https://neftok.ru/raznoe/debit-nefti.html#sposoby-rascheta-etogo-pokazatelya>

Su anbarlarının yaradılmasının müsbət və mənfi cəhətlərinin araşdırılması

*Qocayeva Aysel Möhrəddin qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı*

Hər hansı bir ərazidə suya olan ehtiyac çay axımının dayanıqlı həddini keçirsə və digər su ehtiyatları mənbəyi (öncə yeraltı su) olmadıqda və ya ondan istifadə mümkün olursa çay axımının nizamlanmasına, yaxud bəndin çəkilməsinə və ona uyğun su anbarının yaradılmasına zərurət yaranır. Bəndin və su anbarının yaradılması bərpa olunan su ehtiyatı həcmının artırılmasında mühüm üsul sayılır. Ş.V.Xəlilovun (2003) məlumatına əsasən dünyada ilk su anbarları 5 min ildən də çox əvvəl yaradılmışdır. Qədim Misirdə eramızdan 3 min il əvvəl Menes fironu dövründə hündürlüyü 15 m, uzunluğu 450 m olan Koşiş bəndi yaradılmışdır.

XX əsrdə, xüsusilə 1950-ci ildən başlayaraq bəndlərin tikintisi sürətlənmişdir. Hazırda dünyada milyona qədər insan tərəfindən yaradılmış müxtəlif ölçülü (təbii göllərlə müqayisə ediləcək böyüklükdən ən kiçik gölə(nohura) kimi) su anbarları mövcuddur. Rusiyadakı su anbarlarının hamısı düzən ərazidə yerləşir. Nəticədə subasarında və çay terraslarındakı kənd təsərrüfatı üçün ən qiymətli torpaq sahələri itirilir. Bundan başqa su anbarları bir sıra ekoloji problemlər yaradır. Bunlar aşağıdakılardır:

- əhalinin köçürülməsi;
- təsərrüfatın ənənəvi istiqamətinin pozulması;
- suyun keyfiyyətinin pisləşməsi;
- bəndin aşağı byefində dayanıqsız - əlverişsiz hidroloji rejimin yaranması;
- axımın biogen elementlərinin (fosfor və azot) tutulub (çöküb) saxlanması və buna müvafiq dənizlərin bioloji məhsuldarlığının azalması;
- qurunt sularının səviyyəsinin qalxması və bunun nəticəsində təbii və antropogen landşaftların məhsuldarlığının dəyişməsi;
- balıq sənayesi üçün əlverişsiz şəraitin yaranması və s.

Su anbarlarının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, çaylar üzərində yaradılan hidroelektrik stansiyaları ətraf mühiti çirkləndirmir. Onlar həm də energetika sistemlərində mühüm rol oynayır. Dünyanın bir çox rayonlarında su anbarları yaratmadan həyat qeyri-mümkündür. İri çaylarda su anbarları naviqasiya şəraitini (gəmilərin hərəkətini) yaxşılaşdırır.

Ümumiyyətlə, böyük bənd və su anbarlarının iqtisadi, ekoloji-iqtisadi effektini qiymətləndirmək mürəkkəbdir. Su anbarları öz vəzifəsini yerinə yetirərək su ehtiyatlarını artırır, digər tərəfdən isə bir çox əlverişsiz nəticələr yaradır. Bəndlərin və su anbarlarının tikilməsinin bir çox mənfi nəticələri onların gələcəkdə inkişaf etdirilməməsinə əsas verir. Lakin, yaddan çıxarılmamalıdır ki, su anbarları bərpa olunan su ehtiyatlarının həcmının artırılması üçün mühüm vasitədir.

Respublikamızda 1950-ci ildən sonrakı dövrlərdə il ərzində və ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanan çay su ehtiyatından səmərəli istifadə etmək məqsədilə su anbarları yaradıldı. Bu su anbarlarından suvarma kanalları vasitəsilə şoran torpaqların meliorasiyası və suvarılması yerinə yetirilmişdir. Bu məqsədlə respublikamızda 50-yə qədər su anbarı tikilmiş, bir çox suvarma kanalları və kollektorları istifadəyə verilmişdir. 1953-cü ildə Kür çayının Bozdağdan keçdiyi yerdə Mingəçevir su anbarının tikilməsi respublikada suvarma və energetika problemlərinin həllində mühüm rol oynayır.

Mingəçevir su anbarı şəhərin şimal-qərbində 3 km məsafədə yerləşir. Su anbarının həcmi 15,7 milyard kub metr, uzunluğu 70 km, maksimal eni 18 km, su örtüyünün sahəsi 605 kv. m., orta dərinliyi 27 metr (maksimal dərinliyi 83 metr), səviyyə dəyişkənliyi 5-7 metrdir. Su anbarının qarşısını kəsən bəndin uzunluğu 1550 metrdir. Bu su anbarından suvarma məqsədilə ayrılan iki iri kanal (Yuxarı Qarabağ- su buraxma həcmi -130 m³/s və Yuxarı Şirvan – 78 m³/s) hazırda 550 mln. hektar əkin sahəsinin suvarılmasına imkan verir. Bu kanallar Mil, Muğan, Şirvan düzlərindəki min hektara yaxın ərazinin suvarılmasında istifadə edilir[1].

Su anbarından həmçinin balıqçılıq, su təchizatı və rekreasiya məqsədi üçün də istifadə olunur. Mingəçevir su anbarının bəndində ümumi gücü 371 min kvt olan 6 hidroaqrəqatdan ibarət su-elektrik stansiyası (SES) tikilmişdir. Mingəçevir su anbarı istismara verildikdən sonra yalnız 1959, 1963, 1968, 1973, 1975, 1976, 1978 və 1988-ci illərdə tam həcmdə doldurulmuşdur.

Mingəçevir su anbarının təhlükəsizliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə prezidentinin sərəncamı ilə Mingəçevir su anbarına Fövqəladə Hallar Nazirliyi nəzarət edir. Belə ki, Azərbaycan Prezidentinin 2011-ci il fevralın 25-də imzaladığı Fərmana əsasən Fövqəladə Hallar Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Su Ehtiyatları Dövlət Agentliyinin səlahiyyətlərinə dövlət əhəmiyyətli su anbarlarının etibarlı mühafizəsini təmin etmək, ölkədə qurğuların texniki vəziyyətinə müntəzəm nəzarəti həyata keçirən, yerüstü, yeraltı su ehtiyatlarının, su obyektlərinin, hidrotexniki qurğuların, su təchizatı sistemlərinin monitorinqlərini aparmaq daxil edilmişdir. Bu çərçivədə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasında təhlükəsizliyin təmin edilməsinin strateji məsələ olması diqqətdə saxlanılmış və 16 milyard kubmetr su ehtiyatına malik anbarın kənar müdaxilələrdən qorunması üçün müasir avadanlıqdan istifadə edilərək mükəmməl təhlükəsizlik sistemi qurulmuşdur. Bu təhlükəsizlik sistemi stansiyanın perimetrini, su bəndini və xüsusi əhəmiyyətli üç mühəndis qurğusunu kənar müdaxilələrdən qoruyur. Stansiyaya mükəmməl təhlükəsizlik cihazlarına malik dörd nəzarət-buraxılış məntəqəsindən girmək mümkündür. Bütün postlar və nəzarət binası texnologiyanın son nailiyyətləri olan təhlükəsizlik sistemləri ilə təchiz edilmişdir [2].

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2006, 608 səh.
2. <http://az.president.az/articles/7836>

UOT 002.6:37.012

Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisinin yüksəldilməsində proqramlaşdırma dilinin seçilməsi metodikası

*Əlizadə Ceyhun Bəşir oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Tədris proqramlaşdırma dilinin seçilməsi məktəbdə tədris olunan və verilmiş proqrama uyğun olan şərt əsasında seçilməlidir. Alqoritmik dilə yiyələnmək məktəb informatika kursunun mühüm məsələlərindən birini təşkil edir. Alqoritmik dil iki istiqamətdə və iki funksiyanı yerinə yetirir:

1. Onun tətbiqi kursda baxılan bütün alqoritmləri standartlaşdırmağa, vahid şəkllə salmağa imkan yaradır ki, bu da alqoritmləşdirmənin mahiyyətini, alqoritmlərin xassələri haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasını başa düşmək vacibdir.

2. Alqoritmik dilin öyrənilməsi proqramlaşdırma dillərinin öyrənilməsinin girişini təşkil edir.

Alqoritmik dilin konstruksiyalarının və onlardan istifadə qaydalarının sadəliyi bu dili proqramlaşdırmanın elementlərinə yiyələnməyin ilk mərhələsində tətbiq olunmasına imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, alqoritmik dilin müəyyən cəhətdən üstünlüyü çox genişdir. Ona görə ki, alqoritmlərin və proqramlaşdırmanın əsasının öyrənilməsində proqramlaşdırma dillərindən deyil, məhz bu dilin istifadəsindən başlamaq əlverişlidir. Hər şeydən əvvəl alqoritmik dil təbii dilə çox yaxındır ki, bu da məktəbliyə həmin dilin qaydalarına tezliklə yiyələnmək və gələcəkdə əsas diqqəti alqoritmlərin mahiyyətinə yönəltmək imkanı verir. Mürəkkəb alqoritmlərin böyük bölmələrini bir əmr kimi yazmaq və dərk etmək imkanı alqoritmik yazılışının asan yerinə yetirilməsini təmin edir. Bu alqoritmlərin və alqoritmik dilin EHM-də tətbiqinin yerinə yetirilməsini şagirdlərin təsəvvürünü daha da inkişaf etdirir. Ümumiyyətlə, alqoritmik dilin ümumi qaydalarından istifadə etmək çox vacibdir. Burada əsas məqsəd şagirdləri alqoritmik yazılışını formalaşdırmağa imkan verən

alqoritmik dillə tanış etmək, alqoritmin təsvir vasitələri haqqında şagirdlərin təsəvvürünü genişləndirmək, şagirdləri alqoritmik dilin vasitələri ilə tanış etməkdir. Bu qaydaların tətbiqi zamanı şagirdlərin aşağıdakı fikirlərlə tanış olması mühüm rol oynayır:

1. Şagirdlər alqoritmik dilin vəzifələrini bilməlidirlər.
2. Sadə əmr və əmrlər seriyasının nə olmasını izah etməyi bilməlidir.
3. Məsələ həllinin alqoritmini heç bir şərtin analizi tələb olunmayan köməkçi sözlərdən istifadə etməklə alqoritmik dildə yazmağı bacarmalıdır.
4. Burada alqoritmik dilin qaydaları elə seçilməlidir ki, alqoritmin xassələrinin aydınlığını və dəqiqliyinin yerinə yetirilməsi təmin edilsin.

Daha konkret desək bunlar aşağıdakılardır:

1. Alqoritmik dilin qaydaları alqoritmin icrasını başa düşmək imkanı verir.
2. Alqoritmik dilin qaydaları şagirdlərə alqoritmik elə formada yazmağa imkan verir ki, onun digər formada başa düşülməsinin mümkünlüyünü ləğv edir.

Alqoritmik dilin qaydaları alqoritmin hansı komponentlər əsasında seçilməsini məktəblilərə izah edilməsi ən başlıca şərtlərdən biridir. Hər bir alqoritmik dili təşkil edən əsas komponentlər aşağıdakılardır.

1. Dilin əlifbası.
2. Dilin sintaksisi.
3. Dilin semantikasi.

Bu üç komponentin hansı funksiyanı yerinə yetirməsinin izahı şagirdlərdə alqoritmik dil haqqında tam təsəvvürləri formalaşdırır. Dilin əlifbası dedikdə dildə istifadə olunan simvollar toplusu başa düşülür. Yəni, burada alqoritmik dildə iştirak edən bütün simvollar, rəqəmlər, işarələr başa düşülür. Bundan sonra dilin sintaksisinin nə olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Dilin sintaksisi əlifbanın simvollarından dilin ayrı-ayrı konstruksiyalarının düzəldilməsi üçün formal qaydalardır. Bu formal qaydalar dedikdə alqoritmik dildə istifadə olunan əmr və operatorların yazılış formasının olmasını şagirdlərə izah etmək lazımdır. Dilin semantikasi dedikdə dilin bu və ya digər sintaktik konstruksiyalarının məzmunu başa düşülür. Dilin semantikasi dildə icra olunan hər hansı əmr və əmrlər sisteminin hansı ardıcılıqla yerinə yetirilməsi qaydalarını maşına izah edir.

$$Z=a(x+b)/c$$

Burada şagirdlərin diqqətini alqoritmik dildə hansı anlayışdan istifadə olunur fikrinə yönəltmək lazımdır. Dilin anlayışı dedikdə sintaksis və semantika qaydalarının qarşılıqlı əlaqəsinin təyin edilməsidir. Deməli, dilin anlayışı sintaksis və semantika arasında qarşılıqlı əlaqəni təyin edən anlayışdır. Sintaksis qaydalar verilən anlayışın əlifbanın hərflər və başqa anlayışlarından necə alınmasını müəyyən edir. Semantik qaydalar isə verilmiş anlayışın xassələrini müəyyən edir. Alqoritmik dildə əsas anlayışlar aşağıdakılardır.

1. Adlar (identifikatorlar). Adlardan proqramın istənilən obyektini adlandırmaq üçün istifadə olunur. Dəyişənlər, funksiyalar, sabitlər və s.

2. Əməliyyatlar. Əməliyyatların tipləri.

Bu əməliyyatlara aşağıdakılar daxildir:

- hesab əməliyyatları: +, -, *, /, ^;
- məntiqi əməliyyatlar: və, və ya, yox (inkar);
- nisbət əməliyyatları: <, <=, >, >=, =, <>;
- birləşdirici əməliyyat: \oplus

3. Verilənlər. Proqramda emal olunan kəmiyyətlərə verilənlər deyilir. Verilənlərin aşağıdakı 4 əsas növü məlumdur:

- ədədi verilənlər;
- məntiqi verilənlər;
- simvol verilənlər;
- liter (sətir) verilənlər.

Məntiqi verilənlərin yalnız iki qiymətdən birini ala bilməsini şagirdlərə izah etmək lazımdır. Yəni məntiqi verilənlər doğru, yaxud yalan qiymətlərdən birini ala bilər. Bu qiymətlər D(1), Y(0) ilə işarə edilir.

Dəyişənlər proqramın icrası zamanı öz qiymətlərini dəyişə bilər. Dəyişənlərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- tam tipli dəyişənlər;
- həqiqi tipli dəyişənlər;
- məntiq tipli dəyişənlər;
- sətir tipli dəyişənlər;
- massiv tipli dəyişənlər.

Massiv tipli dəyişənlər bir ad altında olan eyni tipli elementlər ardıcılığıdır. Massivdə elementlərin vəziyyəti onun indeksi ilə təyin edilir. Əgər massivdə bir indeks iştirak edirsə həmin massiv birölçü, iki indeks iştirak edirsə ikiölçülü massiv adlanır. Əgər iki ölçülü matrisdə massiv elementinin sayının tapılması lazım gələrsə şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, iki ölçülü massiv elementlərinin sayını tapmaq üçün onların sətir və sütunlarının sayını bir–birinə vurmaq lazımdır. Alınan hasil massiv ümumi elementlərinin sayını müəyyən edəcəkdir.

4. İfadələr. Alqoritmik dildə ifadələrin yazılışı və tətbiqi çox mühüm amillərdən biridir. İfadələr zəruri hesablamaları yerinə yetirmək üçün əvvəlcədən təyin edilən sabitlərdən, dəyişənlərdən, funksiyalardan, funksiya göstəricisindən və əməliyyat işarələrinin birləşməsindən təşkil olunur. İfadələr xətti ardıcıl simvol şəklində yazılır. Alqoritmik dillərdə ifadələrin aşağıdakı növləri mövcuddur.

- hesabi ifadə;
- məntiqi ifadə;
- sətir ifadə.

Hesabi ifadədə bir ədədi qiymət təyin edilir.

Məsələn: $(1 + \sin(x))/2$ ifadəsini nəzərdən keçirək. Əgər x arqumenti sıfır qiyməti alarsa, onda ifadənin qiyməti $1/2$ olacaq.

Əgər $x = \pi/2$ olarsa, onda verilmiş ifadənin qiyməti birə bərabər olacaq.

Məntiqi ifadələr isə ödənilən və ya ödənilməyən şərtlərlə təsvir edilir. Buna görə də məntiqi ifadələr iki qiymət doğru və yaxud yalan qiymətlər alır. $X * X + Y * Y = r * r$ verildikdə (X, Y) kordinatlı nöqtənin radiusu r mərkəzi koordinat başlanğıcında olan çevrə oblastının daxilində yerləşməsinə araşdıraraq. Əgər burada $x=1, y=1$ və $r=2$ qiymətini götürək, onda yuxarıda yazılan şərt doğru qiyməti alacaq. Yəni həmin nöqtə çevrə oblastının daxilində yerləşərsə.

Əgər $x=2, y=2, r=1$ qəbul etsək, onda yuxarıdakı şərt ödənilmir və ifadənin qiyməti yalan olacaq, yəni verilmiş nöqtə çevrə oblastının daxilində yerləşmir. Şərti ifadələr qiymətləri sətir olan ifadələrdir. Sətir ifadədə liter və sətir sabitlər, liter və sətir dəyişənlər, liter funksiyalar və ayırıcı işarəsi daxildir. Məs: $A+B$ funksiyası onu göstərir ki, B sətiri A sətirinin sonuna birləşdirilir. $A = \text{”beş”}$ $B = \text{”gun”}$ $A+B = \text{beşgun}$

5. Operatorlar (əmrilər). Operator dilin əsas elementidir və bu məsələ həlli alqoritmləşdirmənin reallaşdırılması üçün yerinə yetirilməli olan əməliyyatları təsvir edir. Operatorların tərkib hissəsi aşağıdakılardır.

- açar sözlər;
- verilənlər;
- ifadələr.

Operatorlar yerinə yetirdikləri funksiyalara görə iki yerə bölünür. İcra olunan operatorlar seriyası, icra olunmayan operatorlar seriyası. İcra olunmayan operatorlar verilənləri və proqramın strukturunu təsvir etmək üçün tətbiq edilir. İcra olunmayan operatorlara misal olaraq şərh etmə operatoru, massiv operatoru və s. nümunə göstərilməsi yerinə düşər. İcra olunan operatorlar müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirmək üçün istifadə olunur. Buna misal olaraq mənsub etmə operatorunu, şərt operatorunu, dövrü operatorları göstərmək olar. Bundan sonra alqoritmik dildə istifadə olunan standart funksiya anlayışlarını və bu anlayışların məktəb alqoritmik dilində yazılışı üsullarını nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Buna görə də

$ x $ - ABS(x)	$ qx - lq(x)$
\sqrt{x} - SQRT(x)	$\ln x - \ln(x)$
e^x - EXP(x)	$\sin x - \sin(x)$

İşarənin təyin edilməsi.

$$\begin{cases} -1, x < 0 \\ 0, x = 0 \\ 1, x > 0 \end{cases} \quad \text{sign}(x) \text{ operatorudur.}$$

x və y ədədlərinin minimum və maximumunun tapılması.

min (x,y)

max (x,y)

x-in y-ə bölünməsindən alınan tam hissənin tapılması: div(x,y)

x-in y-ə bölünməsindən alınan qalıqın tapılması: mod(x,y)

(0;1) intervalında təsadüfi ədədlərin tapılması: rnd(x)

Məntiqi ifadələrin yazılış qaydaları.

Məntiqi ifadələrin yazılışında heç bir hesabi əməliyyatlar yerinə yetirilmir, ancaq nisbət işlərindən istifadə olunur. Məntiqi ifadələrin məktəbli alqoritmik dildə yazılışına aid aşağıdakı nümunələri göstərək.

A ədədi cüt ədəddir: mod (a,2) = 0.

Əgər A ədədi tək ədəddirsə, mod (a,2) = 1

Ədəbiyyat

1. Əlizadə B.Y. Basic və Pascal alqoritmik dilləri üzrə praktikum. Mingəçevir, Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi, 2005, 188 s.

2. Перминов О.Н. Язык программирования Паскаль. М.: Радио и связь, 1989, 128 с.

UOT 002.6:37.016

Diofant tənliklərinin alqoritmləşdirilməsi

*Əlizadə Ceyhun Bəşir oğlu
Paşayev Mürsəl Əbil oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Ətraf aləm, xalq təsərrüfatının ehtiyacları, həm də tez-tez gündəlik qayğılar insan qarşısında həlli həmişə mümkün olmayan yeni-yeni məsələlər qoyur. Hərdən bu və ya digər suallar özündə çoxlu sayda cavab variantlarını birləşdirir ki, bu da qarşıya qoyulmuş məsələnin həllində çətinliklər yaradır. Düzgün və optimal variantı necə seçmək olar?

Bu məsələ birbaşa qeyri-müəyyən tənliklərin həlli ilə əlaqədardır. Belə tənliklərin tərkibi iki və ya daha çox dəyişənlərdən ibarətdir. Hələ qədim zamanlardan bu dəyişənlər üçün bütün tam və ya natural həllərin tapılması tələb olunurdu. Belə tip tənliklərlərin həlli ilə qədim yunan alimi Diofant Aleksandriyski çox məşğul olmuşdur. O, belə tənliklərin bir çox üsullarla həlli yollarını kəşf etmişdir.

Qeyri-müəyyən tənliklər çox maraqlıdır və indiyə kimi riyaziyyatçılar onu öyrənirlər. İşin yerinə yetirilməsi üçün qarşıya aşağıdakı məsələlər qoyulmuşdur:

- qeyri-müəyyən tənliklərin meydana gəlməsi zəruriyyətinin müəyyən edilməsi;
- qeyri-müəyyən tənliklərin bir neçə həll metodlarını nəzərdən keçirmək;
- qeyri-müəyyən tənliklərin praktiki tətbiqini göstərmək;
- diofant tənliklərini həlli üçün Turbo Pascal 7.0 –da proqram tərtib etmək.

Müxtəlif dərəcəli qeyri-müəyyən tənliklər mövcuddur. Onların tərtibi artdıqca, qeyri-müəyyən tənliklərin həlli mürəkkəbləşir. Biz birtərtibli qeyri-müəyyən tənliklərin iki növünə və ikitərtibli qeyri-müəyyən tənliyin bir növünə baxacağıq:

- 1) $ax+by=c$ 2) $ax+by+cz=d$ 3) $x^2+y^2=z^2$.

$Ax+by=c$ şəklində olan tənlik birtərtibli qeyri-müəyyən tənliklərin ən sadə formasıdır. Buna baxmayaraq belə tənliyin həlli heç də asan deyil. $Ax+by=c$ şəklində olan qeyri-müəyyən tənliyin həllini iki üsula ayırmaq olar: təkrarlanma metodu və endirmə metodu.

Təkrarlanma metodu. Təkrarlanma metodu özündə x və y dəyişənlərinin elə qiymətlərini qəbul edir ki, tənlik seçilmiş ədədlərlə doğru bərabərliyə çevrilir.

Endirmə metodu. Qeyri-müəyyən tənliklərin həlli üçün tam ədədlərin seçilmə variantları böyük həcmli iş tələb edir. Buna görə də bir qədim üsula-endirmə metoduna (və ya dispersiya metoduna) baxaq. Tam əmsallı birtərtibli qeyri-müəyyən tənliklərin belə metodla həlli ilə Qədim Hindistanda məşğul olmuşlar. Belə tənlikləri indiki zamanda da bu üsulla həll edirlər. $Ax+by=c$ şəklindəki tənliklərin həmişə tam ədədlər həllini tapmaq mümkün olmur. Üç hala baxmaq olar:

1. Əgər $ax+by=c$ qeyri-müəyyən tənliyin sərbəst həddi $\text{əbob}(a,b)$ -yə bölünmürsə, onda tənlik tam kökə malik deyildir.

2. Əgər a, b əmsalları qarşılıqlı sadə ədədlərdirsə, onda tənliyin bir tam həlli vardır.

3. A və b əmsalları qarşılıqlı sadə ədədlərdirsə, $ax+by=c$ qeyri-müəyyən tənliyin sonsuz tam həllər çoxluğu buraxıla bilər. Bütün bu həllər düsturlarla verilir: $x=\lambda+bt$, $y=\beta-at$, burada (λ, β) – tənliyin hər hansı həllidir. At -tam ədədlər çoxluğuna daxildir.

$Ax+by=c$ şəklində olan tənlikləri kompüterdə həll etmək üçün aşağıdakı proqramı tərtib edək.

```

program diofant1;
uses crt;
var
a,b,c,x,i,j:longint;
y:real;
begin
clrscr;
writeln('ax+by=c t-nin proqramı');
writeln('a daxil edin'); readln(a);
writeln('b-ni daxil edin'); readln(b);
writeln('c-ni daxil edin'); readln(c);
writeln('diapazonun baş. '); readln(i);
writeln('diapazonun sonu'); readln(j);
writeln('x,y və z-in bəzi qiyməti');
writeln('natural ədədlər çoxluğuna daxildir. ');
for x:=i to j do begin y:=(c-a*x)/b;
if((c-a*x) mod b=0)and((y<=0)or(y>=0)) then
writeln('x=',x,' ', 'y=',y:2:0);
end; readkey end.

```

$Ax+by+cz=d$ bərabərliyinin yerinə yetirilməsi üçün, a, b və c əmsallarının ümumi vuruğu d -yə daxil olmamalıdır, əks halda tənliyin tam həlli olmayacaqdır. Əgər bu əmsalların ümumi vuruğu d -yə daxil olarsa, onda o ixtisar etmə yolu ilə kənarlaşdırılır. Belə nəticə üçün iki hal baş verə bilər:

1) a, b və c əmsalları üçün, o halda baş verə bilər ki, iki əmsal qarşılıqlı sadə olsun.

Tutaq ki, a və b əmsalları qarşılıqlı sadədir. Z dəyişənini bərabərliyin sağ tərəfinə keçirək. Müvəqqəti olaraq z dəyişənini məlum kəmiyyət hesab edərək, alınan $ax+by=d-cz$ tənliyinə endirmə metodunu tətbiq edək. Nəticədə $x=\lambda+bt$, $y=\beta-at$ olduğunu tapırıq. Burada, $\lambda, \beta-z$ -ə nəzərən birdərəcəli çoxhədlilərdir. Z və t dəyişənlərinə ixtiyari tam ədədlər verməklə, tənliyin bütün tam həllərini alırıq.

2) Əmsalların hər ikisi ümumi vuruğa malikdir, ancaq hər üç əmsal qarşılıqlı sadədir.

Tutaq ki, a, b və c əmsallarından heç bir cütünü qarşılıqlı sadə deyildir. Tutaq ki, $h=\text{əbob}(a,b)$ və a_1, b_1 a və b -nin h bölünməsindən alınan tam hissədir. Onda tənlik aşağıdakı şəkllə düşəcək:

$$ha_1x+hb_1y+cz=d,$$

buradan $ax_1 + b_1y = \frac{d - cz}{h}$. Sol tərəfin tam ədəd olması üçün $\frac{d - cz}{h}$ ifadəsi də tam ədəd olmalıdır. Bu ifadəni t dəyişəni ilə ifadə etsək alarıq:

$$a_1x + b_1y = t \quad (1), \quad cz + ht = d \quad (2).$$

Ancaq əbob(a_1, b_1)=1 olduğundan (1) tənliyinin tam həlləri belə olacaqdır: $x = \lambda + b_1t_1$, $y = \beta - a_1t_1$. Burada λ , β -tam əmsallı t-yə nəzərən birdərəcəli çoxhədlilərdir.

Qeyd edək ki, əbob (c, h)=1-dir. Beləki, h a və b-nin böləni, c-nin isə böləni olmadıqda (2) tənliyinin tam həlli belə olacaqdır: $z = \gamma + ht_2$, $t = \delta - ct_2$. Bu qiymətləri tənlikdə x və y üçün yerinə qoysaq t_1 və t_2 tam əmsallı çoxhədliləri alarıq. T_1 və t_2 dəyişənlərinə tam qiymətlər verməklə verilmiş tənliyin bütün tam həllərini almış oluruq.

$ax + by + cz = d$ şəklində olan tənliklərin həllər çoxluğunu tapmaq üçün aşağıdakı proqramı tərtib edək.

```

program diofant2;
uses crt;
var
a,b,c,d,y,z,i,j:integer;
x:real;
begin
clrscr;
writeln('ax+by+cz=d t-nin proqramı');
writeln('a daxil edin'); readln(a);
writeln('b-ni daxil edin'); readln(b);
writeln('c-ni daxil edin'); readln(c);
writeln('d-ni daxil edin'); readln(d);
writeln('x, y və z-in bəzi qiyməti');
writeln('natural ədədlər çoxluğuna daxildir');
for z:=1 to 10 do
for y:=1 to 10 do begin
x:=(d-b*y-c*z)/a;
if((d-b*y-c*z) mod a=0)and((x<0)or(x>0)) then
writeln('x=',x:2:0,' ','y=',y,' ','z=',z);
end; readkey end.

```

$X^2 + Y^2 = Z^2$ şəklində ikitərtibli qeyri-müəyyən tənliklər Diofanta qədər iki min il əvvəl Qədim Yunanstanda meydana gəlmişdir.

Əgər üçbucağın tərəfləri 3, 4 və 5 ədədləri mütənəsbdirsə, onda bu üçbucaq düzbucaqlı üçbucaqdır. Bu faktdan düz bucaqları qurmaq üçün istifadə edilir. Bizə aydındır ki, belə qurmalar Pifaqor teoreminin tərs teoremindən alınır. Doğurdan da, $3^2 + 4^2 = 5^2$. Deməli, 3, 4 və 5 ədədləri $x^2 + y^2 = z^2$ tənliyinin kökləridir.

Nəhayət belə bir sual meydana çıxır: bu tənliyin başqa tam həlli varmı?

$x^2 + y^2 = z^2$ tənliyinin həllinin sadə yolu məlumdur. Natural ədədlərin kvadratlarını vergüllə ayırmaqla ardıcıl yazaq. Hər bir vergülün altında ardıcılığın kvadratları fərqi yazaq:

1, 4, 9, 16, 25, 36, 49, 64, 81, 100, 121, 144, 169, 196 ...

3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27....

İndi isə diqqət! Aşağı sətirdə kvadratı olan ədədlər varmı? Var! Onlardan birincisi 9-dur. 9 16 və 25 –in altında yerləşir. Aşağı sətirdə növbəti kvadrat ədəd 25, ona uyğun 144 və 169-dur. Buradan biz növbəti ikinci 5, 12, 13 və s. üçlükləri tapırıq.

Belə sətirləri tərtib etmək darxıdıcı və böyük həcmli iş tələb edir. Düstur vasitəsilə belə ədədlər üçlüyünü tez və asan tapmaq olar.

Tutaq ki, x tək ədəddir, onda $y = \frac{x^2 - 1}{2}$ və $z = \frac{x^2 + 1}{2}$ olur. Bu halda da, $x^2 + y^2 = z^2$

bərabərliyinin yerinə yetirilməsini yoxlayaq. Başqa sözlə bu qayda ilə tapılan həll qeyri-müəyyən

tənliyin həlli olur. Belə tənliyi “Pifaqor tənliyi”, onun həllini isə “Pifaqor üçlükləri” adlandıraraq. Bu qayda ilə bizə məlum olan üçlükləri alarıq:

əgər $x=3$ olarsa, onda $y = \frac{9-1}{2} = 4, z = \frac{9+1}{2} = 5$ birinci pifaqor üçlüyünü alarıq;

əgər $x=5$ olarsa, onda $y = \frac{25-1}{2} = 12, z = \frac{25+1}{2} = 13$ ikinci üçlüyü və s. tapırıq.

```
program pif;
label 2;
var
i,j,k,n:integer;
begin
2:writeln('n-i daxil edin'); read(n);
if n<=4 then begin writeln('n<=4 olmaz'); goto 2;
end else for i:=1 to n do for j:=1 to n do
for k:=1 to n do begin
if (sqr(i)+sqr(j)=sqr(k)) then writeln(i:3,j:3,k:3);
end; readln;
readln
end.
```

Ədəbiyyat

1. Гельфонд А.О. Решение уравнений в целых числах (Серия “Популярные лекции по математике”). М.: Наука, 1983.
2. Перельман Я.И. Занимательная алгебра. М: Наука; 1970.
3. Пойя Д. Математическое открытие. М.: Наука, 1976.

UOT 528.81

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının çaylarının ekoloji şəraitinə təsir göstərən müxtəlif amillərin təhlili və onların yaxşılaşdırılması yolları

*Hüseynova Lalə İsmayıl qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, regionun əksər çaylarında biogen komponentlər və qeyri-üzvi qalıqların miqdarı normaya yaxın olmasına baxmayaraq, bəzi çaylarda çirkləndiricilərin miqdarı xeyli artıqdır. Çirkləndiricilərin çox hissəsinin demək olar ki, il boyu sabit qalır. Yalnız Qudyalçay və Qusarçayda yay aylarında sənaye tullantılarının miqdarı artığı üçün müvafiq olaraq çirkləndiricilər çoxalır.

Əksər çaylarda misin miqdarı 6-17 mkq/l, silisium 12.2-16.4 mkq/l, sink 5-20 mkq/l, dəmir isə 0.11-0.22 mkq/l arasında dəyişilir. Misin miqdarı Qudyalçayda daha çox aşkarlanmışdır (13-17 mkq/l). Sinkin miqdarı toksikoloji normadan xeyli aşağıdır [2].

Qusar maili düzənliyinin və Samur-Dəvəçi ovalığının çay sularının tərkibində bixromat oksidlər, neft məhsulları, fenol və s. qalıqların miqdarı xeyli artıqdır. Neft məhsulları və onun tullantıları Qudyalçayda, Samurçayda, Qaqacuçayda daha çox aşkar edilmişdir. Bütün çaylarda az miqdarda buxarlanan və buxarlanmayan fenol var.

Cənub-şərqi Qafqazın şimal (şimal-şərq) yamacından axan çayların (Samur çayı istisna olmaqla) hamısının sutoplayıcı hövzəsi bütövlükdə Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşir. Bu çaylardan yalnız Samur, Qusarçay Qudyalçayın uzunluğu 100 km-dən artıqdır. Qalan çayların uzunluğu 100 km-dən, bəzilərininki isə 10 km-dən aşağıdır. Bununla əlaqədar onlar bir-birindən

qidalanmasına, illik axımın həcminə, su rejiminə görə xeyli fərqlənirlər. Çayların təsərrüfat əhəmiyyəti də eyni deyildir. Böyük və gursulu çayların energetika və suvarma əhəmiyyəti kiçik çaylardan daha böyükdür. Lakin arid iqlim sahələrində yerləşən kiçik çaylar onların aşağı axımında yerləşən yaşayış məntəqələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir [3]. Şimal-şərq yamacı çaylarına Samur, Qusarçay, Quruçay, Qudyalçay, Ağçay, Caqacukçay, Vəlvəçay, Şabrançay, Dəvəçiçay, Gilgilçay, Ataçay, Tıxçay və Veqverçay aid edilir.

Samur Azərbaycanda uzunluğuna görə beşinci, Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çayları arasında isə birinci böyük çaydır. Bu çayın sutoplayıcısı əsasən Dağıstanda yerləşir. Samur çayı aşağı axımında Azərbaycanla Dağıstan sərhədi boyu axır və hər iki respublikaya aid edilən çaydır. Samur çayının uzunluğu 216 km, sutoplayıcı hövzəsinin sahəsi 4430 km²-dir [3]. Samur çayı Baş Qafqaz silsiləsi ilə şimalda ona paralel uzanan Samur silsiləsi suayrıcı arasında yerləşən yüksəkdağlıq zonanın qar, buzlaq, yeraltı və yağış suları ilə qidalanır. Çayın mənbəyi 3600 m yüksəklikdə yerləşir. Dağlardan külli miqdar qırıntı məhsulları gətirən Samur çayı Xəzər sahilində meşələrlə örtülü olan böyük delta əmələ gətirir.

Samur çayının qidalanmasında əsas yeri qar suları və yeraltı sular tutur. Çayın hövzəsində qarlı-buzlu zirvələrin çoxluğu (ümumi sahəsi kiçik olsa da) çayda gursulu dövrün uzanmasına səbəb olur. Bu dövr yazda başlamaqla, yayı da əhatə edir. Samur çayının illik su sərfinin 20%-i yazda, 49%-i yayda, 20%-i payızda və 10%-i qış aylarında keçir. Çayın illik su sərfi həcmi 2,36 km³-dən az artıqdır.

Azərbaycanın təsərrüfatı üçün Samur çayının olduqca böyük əhəmiyyəti var. 1940-cı ildə Samur çayından Samur-Dəvəçi kanalı çəkilməmişdir. 1950-ci illərin axırlarında isə bu kanal Ceyranbatan çökəkliyinə çatdırılaraq Abşeronda birinci böyük şirinsulu su anbarı yaradılmışdır. Həmin kanal Samur-Dəvəçi ovalığında, Boğaz düzənliyində və Abşeron yarımadasında 100 min hektardan artıq torpağın suvarılması üçün əsas su mənbəyidir. Ceyranbatan su anbarında durulan Samur sularından Sumqayıt və Bakı şəhərlərinin su təchizatında geniş istifadə edilir. Bundan əlavə, bu sulardan Abşeronda yaşıllaşdırma (meşəsalma) işlərində də geniş istifadə edilir. Ceyranbatan “gözü” ətrafındakı yaşıllıqlar Abşeronun bu bölgəsinin mənzərəsini tamamilə dəyişmişdir.

Qusarçay. Azərbaycanda Şimal-şərq çayları arasında Samur çayından sonra uzunluğuna görə ikinci, sutoplayıcı hövzəsinin sahəsinə və illik axımın həcminə görə Samur və Qudyalçaydan sonra üçüncü yerdə durur. Qusarçay Baş Suayrıcı silsilədə 3780 m yüksəklikdən başlanır və birbaşa Xəzər dənizinə tökülür. Birinci hissə Baş suayrıcı silsilənin şimal yamacıdır. Burada çay geniş troq tipli Yatıq dərənin dibi ilə axır. Cənub yamac və şimal yamacın başqa çaylarından fərqli olaraq, burada çayın yatağının meyilliyi böyük deyil (38 m/km).

Qudyalçay. Şimal-şərq yamacda hövzəsi tamamilə Azərbaycan ərazisində yerləşən çaylar arasında sutoplayıcı hövzəsinin sahəsinə və illik axımın həcminə görə ən böyük çaydır. Qudyalçay öz mənbəyini Baş suayrıcı silsilədən (3000 m yüksəklikdən) götürür və Niyazabad kəndi yaxınlığında Xəzər sularına qovuşur. Qudyalçayın uzunluğu 101 km, sutoplayıcı hövzənin sahəsi 799 km² –dir.

Tədqiq olunan regionun ən mühüm ekoloji funksiya daşıyan elementlərindən biri də tarla qoruyucu meşə zolaqlarıdır. Meşə zolaqları təbii və süni növlərə ayrılır. Xaçmaz rayonu ərazisində aqrolandşaftların 75%-i təbii meşə zolaqları ilə əhatə olunur. Xüsusilə Xudat –Xaçmaz arasında yerləşən ərazilərdə kiçik səpələnən arealların eni 3-5 m-dən 15-20 m-ə çatan sıx meşə zolaqları ilə əhatələnir [5]. Lakin Xaçmaz rayonunun Çarxı kəndindən şərqdəki ərazilərində Şabran və Siyəzən rayonları ərazisində meşə zolağı demək olar ki, zəif təmin olunmuşdur. Şabran və Siyəzən arası təsərrüfatlarda tarla qoruyucu zolaqlar demək olar ki, yoxdur. Yaşıl zolaqların eni, uzunluğu, tərkibi ərazinin ölçülərinə müvafiq olmalıdır. İlk növbədə magistral kanalların, yolların ətrafı yaşıllaşdırılmalıdır. Məlumdur ki, ağac və kol bitkiləri əkdikdə su sızması ilə itki xeyli azalır. Kanal ətrafında bir neçə cərgəli, cərgəarası məsafə 2-3 m (filtirasiya yüksək olan sahələrdə 1-2 m) olmaqla ağacların əkilməsi tövsiyə olunur. Daha lilli çay sularından istifadə edilən Çarxı, Hacılar, Sarvan və s. kəndlərinin suvarılması üçün çəkilən kanalların mexanizmlərlə təmizlənməsini nəzərə alaraq yaşıllıq yaradan ağacları bir tərəfinə əkmək lazımdır. Magistral kanallar (Samur-Abşeron) boyunca

5-8 cərgəli iri paylayıcı beton örtüklü kanalların (Xan arxı, Gəndab) ətrafında 3-5 cərgəli yaşıl zolaq yardılması məqsəduyğundur. Meşə zolağının yaradılmasında palıd, akasiya, iydə, söyüd, çinar ağacları ilə yanaşı bar verən ağaclardan alma, tut, ərik, badam və s. istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Будагов Б.А., Ахмедов А.Г., Рустамов Г.И. Медико-экогеохимические особенности дифференциации азербайджанских ландшафтов и их картографирование (на азербайджанском языке) // Известия АН Азерб. ССР. Серия наук о Земле. 2009. № 3. -С.48-52.

2. Əliyev Ə.A., Nəsiyeva G.N., Səadətova S.A. Böyük Qafqazın Şimal-şərq yamacının alçaq dağlıq və dağətəyi hissəsinin ekoloji monitorinqi və problemin həlli yolları // Azərb. Coğrafiya Cəmiyyəti. Əsərləri. XVIII Cild, Ümummillə lider H.Ə. Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş "Qlobal dəyişkənliklər şəraitində geosistemlərin təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın mater-rı, Bakı, 2013.- S.141-145.

3. Абдуев М.А. Рекогносцировочная оценка состояния речных бассейнов Азербайджана по антропогенной нагрузке // Гидрометеорология и экология, Ежеквартальный научно-технический журнал, №2, Алматы, 2010. -С. 55-62.

4. Мамедов Р.М., Мамедов Э.Н., Исмаилова Х.Р. Динамика берегов азербайджанской прибрежной зоны Каспийского моря по данным аэрокосмических снимков // Труды Географического Общества Азербайджана, том X, Проблемы устойчивого развития горных территорий, Баку, 2006.- С. 39-45.

5. Qəribov Y.Ə., İsmayılova N.S. Böyük Qafqazın şimal-şərq yaması düzənliklərində suvarmanın landşaftların differensiasiyasına və məhsuldarlığına təsiri // Azərbaycanda müasir soğrafi tədqiqatlar, Azərbaycan Soğrafiya Səmiyyətinin əsərləri, XI sild. Bakı, 2007.- S.227-233.

UOT 528.81

Eroziya və ona qarşı aparılan tədbirlərin əsas istiqamətləri

*Eldarov Nəzər Şəfa oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Əhalinin ərzaq məhsullarına və kənd təsərrüfatı xammalına olan ehtiyacının ödənilməsi üçün əkinçiliyin məhsuldarlığının və sabitliyinin xeyli artırılması tələb olunur. Bu məqsədlə torpaqların münbitliyinin artırılması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfat bitkilərinin intensiv texnologiyasının tətbiqi eroziyaya qarşı torpaqqoruyucu mübarizə tədbirlərinin geniş surətdə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Müasir əkinçilikdə aşağıdakı prinsipə ciddi əməl edilmişdir: torpaq nə qədər intensiv istifadə edilirsə, onun mühafizə tədbirləri də bir o qədər səmərəli olmalıdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində eroziya prosesləri nəticəsində 430 mln. ha torpaq pozulmuşdur. Rusiya ərazisində isə 327 mln. ha təsərrüfat sahəsi, o cümlədən 92,3 mln. ha əkin sahəsi eroziya prosesinə məruz qalmışdır.

Respublikamızın ərazisində də səthi yarıqan və irriqasiya eroziyası geniş yayılmışdır. Ə.Ə.İbrahimovun məlumatına görə, ümumi ərazinin 41,8%-i müxtəlif dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır. Bəzi regionlarda, xüsusən Naxçıvan MR-də, eroziya prosesi ərazisinin 70%-ni əhatə etmişdir. Respublikamızın ayrı-ayrı zonalarında da eroziyaya uğramış təsərrüfat sahələrinin faizi çox yüksəkdir. Misal üçün bu göstərici Kəlbəcər - Laçın zonasında 51%, Quba – Xaçmaz zonasında 57,9%, Şəki – Zaqatala zonasında isə 72,4% təşkil edir. Aparılan tədqiqatlara görə zəif dərəcədə

eroziyaya uğramış torpaqlarda kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı 10-30%, orta dərəcədə yuyulmuş torpaqlarda isə 50%-dək azalır. Əmələ gəlmiş yarpaqlar təsərrüfat sahələrini kiçik hissələrə parçalayır, yararsız sahələrə çevirir. Yarpağandan çıxan materiallar isə qiymətli əkin sahələrini örtür, sututarları çirkləndirir.

Respublikamızın başlıca olaraq yay otlaqları kimi istifadə edilən dağ – çəmən zonasında əsasən otarmanın normadan artıq və nizamsız aparılması ilə əlaqədar eroziya prosesinin intensiv inkişafı müşahidə edilir. Quba, Kəndəbəy, Daşkəsən, Göygöl, Şəki rayonlarının yay otlaqlarının 80-91,2 %-ə qədər eroziyaya məruz qalmış və bunun da nəticəsində onların məhsuldarlığı 1,5-3,0 dəfə azalmışdır.

Eroziya prosesinin intensivliyinə yamaqların meyilliyi ilə yanaşı, uzunluğu və forması da böyük təsir göstərir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yamaqların 10⁰ meyilliyə malik sahəsində 82,4 t torpaq yuyulduğu halda 28⁰ meyilli sahədə 210 t torpaq yuyulur. Həmin təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, yamaqların yuxarı hissəsində torpağın yuyulması aşağı hissələrindəkinə nisbətən 2 – 2,5 dəfə çox olmuşdur.

Adətən şumlanmış yamaqların ətkələrində meyilliyin azaldığı sahələrdə axımın sürəti zəifləyir və gətirmə konusları yaranır, akkumulyasiya prosesləri aydın müşahidə olunur. Bu halda materialların əsas hissəsi gətirmə konusu sahəsində çökür, bir hissəsi isə axınlarla kənar çıxarılır. Beləliklə, meyilli yamaqların ətkələrində, yastı qobularda yamaqların yuxarı hissəsindən yuyulub gətirilmiş torpaqların çökməsi nəticəsində qalın dellüvial şleyf yaranır.

Torpaq qoruyucu mübarizə tədbirlərini əsaslandırmaq üçün proqnoz üsullarından istifadə olunur. Torpaq itkisini Amerika alimlərinin təklif etdikləri universal tənlik ilə proqnozlaşdırmaq olar: $A=(0,224)RKZSCP$ – burada A-torpaq itkisi; R-yağışın eroziyaya uğrama amili, Z-yamaqların uzunluq amili, S-yamaqların meyilliyi amili, C-bitkiçiliyin aparılma sistemini xarakterizə edən amil, P-eroziyaya qarşı mübarizə tədbirləri amili.

C amili həmişə məqbul nəticələr vermir və dəqiqləşdirmə tələb edir. Bu məqsədlə torpaqların becərilməsi əmsali təklif olunmuş və o eroziyanın universal tənliyindən istifadə edərkən tətbiq olunur.

Mübarizə tədbirləri sistemini əsaslandırmaq, torpaqların münbitliyini qorumaq və artırmaq məqsədi ilə yuyulmuş torpaqlar ayrılır. Müxtəlif dərəcədə yuyulmuş torpaqlar yamaqlarda müxtəlif zolaqlar və ləkələr şəklində yayılırlar. Əkin sahəsində, yamaqlarda, rayon ərazisində torpaqların ümumi yuyulmasını xarakterizə etmək üçün torpaqların yuyulmasının mülahizə olunan orta göstəricisini aşağıdakı formulla hesablamaq tövsiyyə olunur:

$$P_{or} = \frac{P_1 S_1 + P_2 S_2 + P_3 S_3 + \dots + P_n S_n}{100}$$

Burada P_{op} - torpaq örtüyünün yuyulma göstəricisi, P_1, P_2, P_3 və s. elementar torpaq konturunun yuyulma dərəcəsinin miqdarı; S_1, S_2, S_3 və s. elementar torpaq konturunun sahəsidir.

Əgər torpaqların yuyulmasının dioqnostik göstəricisi kimi 0-50 sm-lik qatda humusun miqdarının azalması götürülərsə, onda P_1, P_2, P_3 0-50 sm-lik qatda humusun miqdarını (%-lə) ifadə etməlidir.

Yuyulmamış və zəif yuyulmuş torpaqların üstünlük təşkil etdiyi 5-6⁰-dək meyilliyə malik yamaqlardakı növbəli əkinlərdə cərgələrarası becərilən bitkilərə, 6-12⁰ meyillikli yamaqlarda isə dənli bitkilərə üstünlük verilməlidir. Sonuncuda cərgələrarası bitkilər 20 – 25%, çoxillik otlar 30-40% təşkil etməlidir.

Əsasən orta və qismən şiddətli dərəcədə yuyulmuş 12-15⁰ meyilli yamaqlarda torpaq qoruyucu növbəli əkin geniş tətbiq olunmalı (orta dərəcədə yuyulmuş torpaqlarda), şiddətli yuyulmuş sahələrdə isə əkin işləri aparılmamalı, təbii biçənəklər kimi istifadə olunmalıdır.

Son dövrlərdə ölkəmizdəki bir sıra təsərrüfatlarda səthi axınların nizamlanması yolu ilə eroziyanın qarşısının alınması və məhsuldarlığın artırılması üçün kontur-meliorativ əkinçilik sistemi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu sistem şum və becərmə işlərinin relyefin horizontlarına müvafiq surətdə aparılmasını, eroziyaya təhlükəsi olan ərazilərdə və təsərrüfat sahələrinin kənarlarında suötürücü və susaxlayıcı tirə və bəndlərin yaradılması, sahələrin kənarlarında meşə zolaqlarının salınması, xüsusi aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Eroziyaya qarşı səmərəli aqrotexniki tədbirlərdən yamac boyu hər 1,4-1,7 m-dən bir çəkilən, 30 sm-dək dərinliyə malik susaxlayıcı şırımların yaradılmasını göstərmək olar. Respublikamızın müxtəlif rayonlarında (Şamaxı, Gədəbəy, Tovuz, Qazax və s.) bu tədbirlər torpağın yuyulmasını 2-3 dəfə azaltmış, rütubətliyi 3-5%, bitkilərin məhsuldarlığını isə 15-20% artırmışdır.

Qar və yağış sularının torpağa hopmasının sürətləndirilməsi, səthi axını və eroziya təhlükəsini azaltmaq üçün payız şumunun 30-25 sm-dək dərinləşdirilməsi müsbət nəticələr verir. Bu tədbir qara torpaqlarda 4-5, şabalıdı torpaqlarda isə 2-3 ildən bir tətbiq olunur.

Təkcə dondurma şumunda deyil, otlaq və çəmənliklərdə də yamacın eni istiqamətində 5-10 m-dən bir eni 3-5, dərinliyi isə 50-60 (bəzən 70) sm olan torpaqqoruyucu yarıqların açılması da eyni meliorativ məqsəd güdür. Tünd şabalıdı torpaqlarda yarıqaçmanın tətbiqi torpağın yuyulmasının qarşısını almış, buğdanın məhsuldarlığını 2,6, xaşanın yaşıl kütlə məhsulunu isə 18,3 s/ha artırmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, səthi axımın nizamlanması üçün mikrorelief yaratmaq məqsədilə şum və ya dondurma şumu ilə yanaşı UBP-1, 35 mexanizmi ilə arakəsmələrlə şırımlama da aparmaq faydalıdır. Bu zaman şumla yanaşı 1,4 – 1,7 m-dən bir arakəsməli şırımlar yaranır.

Bir çox hallarda yuyulmanın qarşısını almaq, səthi axımın torpağa hopması və küləklərdən mühafizə edilməsi məqsədilə torpağın səthində bitki və onun qalıqları, xırdalanmış saman, torf, odun ovuntusu və s. ibarət qatın əmələ yaradılmasından ibarət olan mulçalama tədbirindən geniş istifadə olunur. Mulça verilərkən axımın sürəti, onun yuma və nəql etmə qabiliyyəti aşağı düşür.

Torpaqların eroziyadan mühafizə olunmasında ən mühüm tədbirlərdən biri ölkəmizdə getdikcə daha geniş tətbiq olunan kotansız torpaqqoruyucu əkinçilik sistemidir. Bu sistemin tətbiqi nəticəsində adi şumda olduğu kimi torpağın layları çevrilmir, bitki qalıqlarından ibarət mulça torpaq səthində qalır və torpağı yağış damcılarının dağıdıcı təsirindən, eroziya və deflyasiyadan, torpaq rütubətinin faydasız buxarlanmasından qoruyur.

Kotansız becərmə sisteminin müəyyən üsullarından istifadə olunur. Yastıkəsənlərlə becərmə adətən kultivator, yastıkəsən və yastıkəsən – dərindən yumşaldıcılarla 8-10 sm-dən 27-80 sm-dək dərinlikdə, səthi becərmə isə adətən diski alətlərlə aparılır. Torpağın kombinə edilmiş aqreqatlarla becərilməsi çox vaxt rütubətin kifayət qədər olmadığı zonalarda, yazlıq və payızlıq əkin sahələrində tətbiq olunur. Sabit və izafi rütubət olan ağır gillicəli və gilli torpaqlarda çizellə becərmə (10-12 sm-dən 28-30 sm-dək), əkin sahələrində kobud canlı qalıqların qaldığı (künəbaxan, qarğıdalı, sorqo və b. əkinlər) ağır torpaqlarda frezerlə becərmə müsbət nəticələr verir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyəti bir çox cəhətdən sahələrin su ilə təmin olunmasından asılıdır. Respublikamızda suvarma sularının çatımadığı və bəzi hallarda quraqlıqların müşahidə edildiyi bir vəziyyətdə yağış və qar sularının, eləcə də suvarma sularının müəyyən hissəsi sahələrdən axıb itkiyə gedir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, ölkəmizin çöl və meşə – çöl zonasında 65-75 mlrd. m³ ərinti suları axıb gedir. Bu rütubət əlavə olaraq 50-60 mln. t taxıl əldə etməyə imkan verərdi. Səthi axın və yuyulmuş torpaqlarla bərabər gübrə və pestisidlər də itirilir. Buna görə də torpaqların su eroziyasından qorunması xüsusi aktualıq kəsb edir. Hazırda alim və mütəxəssislərin qarşısında eroziya proseslərini onun bütün təzahür formalarında minimuma endirmək kimi bir vəzifə durur.

UOT 51

İkinci tərtib tənlik üçün bir spektral məsələnin məxsusi ədədlərinin asimtotikası haqqında

*İsgəndərov Elvin Şahvələd oğlu
Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı*

Bütün ədəd oxunda kəsilən əmsallı λ kompleks parametrindən asılı tənlik üçün bir spektral məsələnin məxsusi ədədlərinin asimtotikasının tapılması ilə bağlı məsələyə baxaq:

$$P(x)y'' + q(x)y' = \lambda^2 y, \quad -\infty < x < +\infty, \quad (1)$$

$$\begin{cases} y(\alpha - 0) + \gamma_1 y'(\alpha - 0) + \delta_1 y'(\alpha + 0) = 0 \\ \gamma_2 y'(\alpha - 0) + y(\alpha + 0) + \delta_2 y'(\alpha + 0) = 0 \\ y(\beta - 0) + \gamma_3 y'(\beta - 0) + \delta_3 y'(\beta + 0) = 0 \\ \gamma_4 y'(\beta - 0) + y(\beta + 0) + y'(\beta + 0) = 0 \end{cases} \quad (2)$$

burada

$$P(x) = \begin{cases} a^2; & x \in (-\infty; \alpha] \\ ib^2; & x \in (\alpha; \beta) \\ a^2; & x \in [\beta; +\infty) \end{cases} \quad (3)$$

(1)–(2) spektral məsələnin xarakteristik determinantının sıfırlarının tapılması ilə bağlı aşağıdakı teorem isbat edilmişdir.

Teorem. Tutaq ki, $a > 0$, $b > 0$, $q(x) \in C^1(D)$ olmaqla məhdud funksiyadır. $b_1 + b_4 \neq b_2 + b_3$ şərti ödənərsə, onda $\lambda \in \Pi^+ = \{\lambda: \operatorname{Re} \lambda \geq 0\}$ yarımmüstəvisində (1), (2) spektral məsələnin xarakteristik determinantlarının sıfırları aşağıdakı kimi asimtotik göstərişə malikdir.

$$\lambda_n = \frac{b\pi(1-i)}{\sqrt{2}(\beta-\alpha)} \left(n + \frac{1}{2} \right) + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad n \rightarrow \infty \quad (4)$$

burada

$$\begin{aligned} D &= (-\infty; \alpha) \cup (\alpha; \beta) \cup (\beta; +\infty); \\ b_1 &= \gamma_1 \gamma_3 \delta_2 \delta_4 \\ b_2 &= \gamma_1 \gamma_4 \delta_2 \delta_3 \\ b_3 &= \gamma_2 \gamma_3 \delta_1 \delta_4 \\ b_4 &= \gamma_2 \gamma_4 \delta_1 \delta_3 \end{aligned} \quad (5)$$

işarə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Расулов М.Л. Метод контурного интеграла М.: Наука, 1964, 458 с.
2. Мамедов Ю.А., Ахмедов С.З. Исследование характеристического определителя связанного с решением спектральной задачи. Вестник Университета серия физико-математических наук № 2, 2005, с.5-12.

УДК 622.245.44

Определение частот и формы собственных колебаний в пакерном оборудовании при спуске его в скважину в сложных условиях

Мустафаев Фариз Фронт оглы
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Надежная пакеровка в скважине при сложных условиях в основном зависит от правильного расчета динамических эффектов при спуске пакерного оборудования с насосными компрессорными трубами [1]. Поэтому для правильной оценки требуется определить частоты и формы собственных колебаний в пакерных системах при спуске его в скважину с трубами [2].

Принимаем, что канатная система рассматривается как пружина с жесткостью s и пружина с жесткостью подвешенной однородной насосно-компрессорной трубы длина l . Площадь поперечного сечения трубы s , плотность материала ρ , модуль Юнга E . Массой пружины и силами трения пренебрегаем.

Постановка задачи. Сила тяжести вызывает статистическую деформацию трубы и пружины. Это деформированное состояние и есть положение равновесия, около которого

происходят продольные колебания, которые обозначим $u(x, t)$. Уравнение продольных колебаний согласно волновым уравнениям

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(\gamma(x) \frac{\partial y(x, t)}{\partial x} \right) - \beta(x) \frac{\partial^2 y(x, t)}{\partial t^2} = 0 \quad (1)$$

имеет вид:

$$ES \frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial x^2} - \rho S \frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial t^2} = 0, \quad 0 < x < l. \quad (2)$$

Граничное условие при $x = 0$ получено из равенства нулю суммы силы $cu(0, t)$, действующей на пружину, и силы на левое сечение трубы

$$ES \frac{\partial u(0, t)}{\partial x} + cu(0, t) = 0. \quad (3)$$

При $x = l$ сила растяжения равна нулю, так как этот конец свободен

$$ES \frac{\partial u(l, t)}{\partial x} = 0. \quad (4)$$

Решение. Согласно решения (1), полученного методом разделения переменных

$$y(x, t) = Y(x)(A_1 \cos \omega t + A_2 \sin \omega t),$$

или

$$y(x, t) = Y(x)A \cos(\omega t + \alpha), \quad (5)$$

где ω – частота колебаний, $\alpha > 0$; $Y(x)$ – форма колебания A_1, A_2 или A, α – некоторые постоянные. С учетом (5) имеем

$$u(x, t) = U(x) \cos(\omega t + \alpha).$$

Тогда

$$\begin{aligned} \frac{d^2 U(x)}{dx^2} + k^2 U(x) &= 0, \\ -\frac{dU(0)}{dx} + \frac{n}{l} U(0) &= 0, \\ \frac{dU(l)}{dx} &= 0, \end{aligned} \quad (6)$$

где $k = \omega/a$ – волновое число, $\sqrt{\frac{E}{\rho}}$ – фазовая скорость, $n = \frac{c}{ES}$ – отношение силы упругости l колонны труб при единичном их удлинении.

Подставив $U(x) = B_1 \cos kx + B_2 \sin kx$ в краевые условия, получим:

$$\begin{aligned} nB_1 - klB_2 &= 0, \\ -klsin kl B_1 + klcos kl B_2 &= 0. \end{aligned} \quad (7)$$

Отсюда частное уравнение:

$$kl(klsin kl - ncos kl) = 0.$$

Корень $kl = 0$ приводит к решению $U(x) = 0$ и его можно отбросить. Частное уравнение удобно представить в виде

$$ctgz = \frac{z}{n}, \quad (8)$$

где $z = kl$.

Уравнение (8) имеет бесконечное множество корней $z_n, n = 1, 2, \dots, \infty$, каждый из которых согласно (6) определяет одну из собственных частот

$$\omega_n = \frac{z_n}{l} \sqrt{\frac{E}{\rho}}.$$

Выражая из (7) коэффициент B_2 через B_1 , получим -ю собственную форму колебаний

$$U_n(x) = \frac{\cos k_n(l-x)}{\cos k_n l}. \quad (9)$$

Если сделать замену переменных $l-x = \xi$, то

$$U_n(\xi) = \cos k_n \xi. \quad (10)$$

Анализ решения. Корни уравнения (8) есть абсциссы точек пересечения функции $ctgz$ с лучом z/n .

Видно, что $0 \leq z_1 \leq \pi/2; \pi \leq z_2 \leq 3\pi/2$ и т.д.

Вообще,

$$(n-1)\pi \leq z_n \leq \frac{2n-1}{2} \cdot \pi, \quad n = 1, 2, \dots, \infty \quad (11)$$

при $z_n \gg n, z_n \leq (n-1)\pi$.

Координаты узлов собственной формы определены условием

$$\cos k_n \xi_i = 0 \text{ или } \xi_i = \frac{2n-1}{2} \cdot \frac{\pi}{2},$$

i -номер узла. Так как

$$0 < \xi_i < l,$$

то

$$0 < \frac{2i-1}{2} < \frac{z_n}{\pi}.$$

Отсюда число узлов i -й собственной формы

$$\frac{1}{2} < i \frac{z_n}{\pi} + \frac{1}{2},$$

где i – целое. В частности, при $n=1$ $z_n < \frac{\pi}{2}$ и $\frac{\pi}{2} < i < 1$ – узлов нет; при $n=2$ $\frac{1}{2} < i < 2$ – один узел. Для n -го тона число узлов равно $n-1$.

При больших n , форма собственных колебаний близка к форме для колонны трубы со свободными концами.

На первой частоте, деформацией колонны насосно-компрессорных труб можно пренебречь.

Собственные формы равны:

$$U_n(x) = \sin\left(\frac{2n-1}{2} \cdot \pi \cdot \frac{x}{l}\right).$$

Литература

1. Мамедов В.Т., Мустафаев Ф.Ф. Влияние геометрии уплотнительных элементов скважинного пакера на их характеристику. Научно-технический журнал «Оборудование и технология для нефтегазового комплекса», 2/2017, М.: ОАО «ВНИИОЭНГ», стр.13-15.

2. Мамедов В.Т., Сулейманова А.Д. Исследование динамического эффекта сжатия ударом резинового пакерующего элемента при нелинейной деформации. Научно-технический журнал «Строительство нефтяных и газовых скважин ан суше и море», №3, ОАО «ВНИИОЭНГ», Март 2017, стр.34-37.

UOT 331.45(075)

Müasir müharibələr və ekoloji problemlər

*Məmmədov İlham Qonsur oğlu
Abbasov Ariz Mirəzim oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə bəşəriyyətin mövcudluğu üçün mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edən və ictimai tərəqqinin ondan asılı olduğu problemlərin məcmusu qlobal problemlər adlanır.

O hadisələr “qlobal” xarakter daşıyır ki, onlar çox aktual ziddiyyətlərdir, ictimai tərəqqiyə mane olur və sivilizasiyanı məhv etmək təhlükəsi yaradırlar.

2018-ci ilin əvvəli göstərir ki, Qlobal tendensiyalar bu il əvvəlki ildən daha təhlükəli və dağıdıcı olacaqdır. Bunu həm Ümumdünya Davos iqtisadi forumunun illik “Dünya təhlükələri 2018 Hesabat”ı, həm də Münhen təhlükəsizlik konfransının çıxışları göstərir. Dünya nizamının perspektivləri sülh və təhlükəsizliklə bağlı üç qlobal tendensiyalarla müəyyən edilir.

Birincisi, artmaqda olan dövlətdaxili münaqişələr küçə zorakılığından terrorizmə qədər dəyişir. Onlar bütün qitələri öz cənginə alıb və bu münaqişələr əsasən odlu silah və yüngül artilleriya istifadə etməklə aparılır, baxmayaraq ki, bəzi hallarda artıq kimyəvi və bioloji silahların istifadəsi də qeydə alınıb. Bu münaqişələrin qurbanları isə günahsız mülki şəxslər olur.

İkincisi, dövlətlərarası münaqişələr güclənir və regional oyunçular arasında hətta nüvə silahına malik olan dünya dövlətləri də vardır. Onların arasında Rusiya, ABŞ, İran, İsrail və Türkiyənin iştirakı ilə Suriyada və onun ətrafında baş verən toqquşmalar da vardır ki, yenidən ciddi hərbi əməliyyatların başlanması mümkündür. Bunun kimi Yəməndə İran və Səudiyyə Ərəbistanı bir-birinə qarşı durur, Çin isə, Cənubi-Çin dənizinin bütün sahil ölkələrinə meydan oxuyur.

Üçüncüsü, bir çox köhnə və yeni-yeni transmilli təhdidlər mövcuddur ki, onlarla heç bir ölkə yalnız öz gücünə mübarizə apara bilməz. Onların arasında pandemiya (son zamanlarda Ebola virusu və Zika xəstəliklərinin yayılması), təbii fəlakətlər (sunami və zəlzələlər), beynəlxalq ekstremist təşkilatların fəaliyyəti, kiberhücumlar və nüvə silahlarının yayılmasının qlobal şəbəkələri, həmçinin iqlim dəyişikliyi vardır. Belə ki, məsələn, Şimali Koreyada vəziyyət barədə BMT-nin son hesabatı göstərdi ki, ciddi sanksiyalara baxmayaraq Çin, Avropa, Rusiya və Malayziyadan keçən nüvə texnologiyalarının yayılmasının mürəkkəb şəbəkəsi vasitəsilə Pxenyan təxminən 200 milyon dollar qazanmışdır.

Sülhü və təhlükəsizliyi hədələyən bu tendensiyalar yaranmış dünya nizamının dağılmasına gətirən bir neçə yeni hallarla vəziyyəti daha da ağırlaşdırır.

Bunlardan biri öz ölkələrini digərlərindən üstün tutan və bununla da qloballaşmaya problem yaradan ultra-millətçi, populist dövlət və hökumət liderlərinin yaranmasıdır. Bu, artıq ona gətirib çıxarır ki, onların bəziləri əvvəl imzaladıqları beynəlxalq saziş və müqavilələrdən imtina edirlər.

Aydındır ki, belə sənədlərin içərisində iqtisadi, siyasi, və sair bu kimi məsələlərlə yanaşı ekoloji qlobal məsələlərin həlli məqsədi ilə imzalanmış beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlər də olur ki, bunun da acı nəticələrini dünyadakı adı insanlar dadır.

Ekoloji problemlərin öyrənilməsinə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində başlanılmışdır. Ekologiya insanın, orqanizmlərin təbiətə, ətraf mühitə münasibətini ifadə etməsi ilə təzahür edir. Bəzən ekologiyayı orqanizmlər arasında, həmçinin orqanizm ilə ətraf mühit arasında qarşılıqlı münasibətləri öyrənən elm adlandırırırlar. Hazırda ekologiya insanla biosfer arasındakı qarşılıqlı münasibət problemlərini də öyrənir. Əgər belə olmasaydı ekologiya elmi müasir şəraitdə indiki qədər şöhrət qazana bilməzdi.

Bildiyimiz kimi, insan təbiətdən öz məqsədinə nail olmaq üçün istifadə etməklə ekoloji tarazlığı pozmuş, təbiət isə bunun müqabilində insan mühitinə, insan cəmiyyətinə öz gücünü göstərmişdir. Ekoloji tarazlığın pozulması ümumdünya kontekstində ekoloji böhranın təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Qlobal ekoloji problemlərin həlli dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi yolu ilə mümkündür.

Hazırda dünya inkişafının gedişi bəşəriyyət qarşısında geniş miqyaslı bir çox suallar qoyur. Elmi fikir bu suallara düzgün cavab verməlidir. Atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə edilməsi, epidemiyalara, təbii fəlakətlərə qarşı mübarizə, savadsızlığın ləğv olunması, tarixi və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilən ümumdünya proqramları bir çox dövlətlər arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Qlobal məsələlərlə bağlı verilən suallar məhz həmin əməkdaşlıq zamanı cavablandırılır.

Müasir dövrdə bəşəriyyətin inkişafını ləngidən hadisələrdən müharibə bu qlobal problemlər arasında xüsusi aktuallığı ilə xarakterizə ediləndir. On milyonlarla insanların həyatını məhv edən bilən ikinci dünya müharibəsinin müqəssiri imperializmdir.

Məşhur İsveçrə alimi Jan Jak Babel EHM-dən istifadə edərək hesablamışdır ki, son 600 ildə dünyada 14513 müharibə olmuşdur. Bu müharibələrdə 3640 milyon adam həlak olmuşdur.

Bütün bunlar elə bir vaxtda baş verir ki, 570 milyona yaxın adam doyunca yemir. 3 milyarda yaxın adama təmiz su həmişə qismət olmur, hər il 750 min adam su vasitəsilə keçən xəstəliklərdən ölür. Planetimizin 800 milyon sakini savadsızdır, 14 yaşına qədər olan 250 milyon uşaq məktəbə getmir.

Bəşəriyyət qarşısında indi keyfiyyətə yeni bir vəzifə, dəyişilmiş ətraf mühitə uyğunlaşmaq deyil, heyvanlar və bitkilər aləmi ilə gərginliyə deyil, öz silahlarını nəzarət altına almaq, öz səhvlərinin miqyasını məhdudlaşdırmaq vəzifəsi durur. Ən böyük dövlətlər arasında müharibələrin aradan qaldırılması insan təkamülündə mühüm hadisə olub, insan nəslinin gələcəyi üçün həlledici rola malik ola bilər. İndi dünya dövlətlərinin bir məqsədi var. Bu məqsəd işğalçıların, terror təşkilatlarının ölüm silahlarını işə salmaq imkanından məhrum etməyə yönəldilməlidir.

Qlobal problemlərin həllindən sivilizasiyanın, bəşəriyyətin taleyi, gələcəyi asılıdır. Ya qlobal problemlər həll olunaraq bəşəriyyət inkişaf edəcəkdir, ya da sivilizasiya məhv olacaqdır. Bu gün vəziyyətdən yeganə çıxış yolu bütün dövlətlərin fəal əməkdaşlığını nizama salmaqdan, milli mənafeyin, dövlət mənafeyinin ümumbəşəri mənafeyi ilə optimal nisbətini tapmağa imkan verən beynəlmiləl mexanizmlər və təsisatlar yaratmaqdan, onlardan istifadə edib inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan müxtəlif sosial sistemlər və dövlətlərin əməkdaşlığı qlobal problemlərin həll edilməsini şərtləndirən başlıca amildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi Enerjidən səmərəli istifadə edən ekoloji texnologiyaların (yaşıl texnologiyaların) tətbiqinə dair ARAYIŞ. Böyükağa Cavanşirov. Bakı, 2015.

2. Глобальные тенденции 2018 года: опасные, разрушительные, ведущие к хаосу. W.P.S Sidhu is professor at New York University's Centre for Global Affairs and non-resident senior fellow at the Brookings Institution. Comments are welcome at views@livemint.com

3. “Глобальные тенденции 2030 и альтернативные миры” аналитический доклад. Американский Национальный совет по разведке (НСР)

4. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı: Elm, 2006, 608 s.

UOT 002.6:004.65; 002.6:004.62/.63

“E-R mahiyyət-əlaqə” diaqramından istifadə etməklə kitabxananın verilənlər bazasının yaradılması

*Baxşiyeva Günel Səfər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Ənənəvi kitabxanaların inkişaf perspektivlərini müasir kitabxanaların iş prinsipləri ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, əvvəllər kitabxanalar yalnız sənəd kütləsinin toplandığı yer kimi xarakterizə olunurdu. İndi isə kitabxanaların funksiyaları xeyli artmış, yeni istiqamət almışdır. Artıq kitabxanaların iş meyarlarını səciyyələndirən amillərə müasir avtomatlaşdırma vasitələrindən istifadə etmək kimi proseslər daxil olmuşdur. Müasir avtomatlaşdırmanın əsas istiqamətlərindən biri verilənlər bazasının formalaşdırılmasıdır [1-4].

Təqdim olunan məqalə kitabxananın verilənlər bazasının yaradılmasında ER mahiyyət-əlaqə diaqramının təhlilinə həsr edilmişdir.

Verilənlər bazasının konseptual layihələndirilməsinin əsas tərkibi və forması onun üçün təyin olunmuş formal aparata görə təyin olunur. Çox vaxt qrafiki formalardan, məsələn, ER “mahiyət-əlaqə” diaqramından istifadə olunur [2]. “Mahiyyət-əlaqə” modelinə elmi ədəbiyyatda həmçinin E-R (*Entity-Relationship*) modeli də deyilir. ER “mahiyət-əlaqə” diaqramında verilənlər bazasını təsvir etmək üçün “mahiyət”, “atribut” və “əlaqə” konstruktiv elementlərindən istifadə olunur. Onların əsası “mahiyət” hesab olunur. Haqqında informasiya toplanan obyektlər mahiyyətlərlə

ifadə olunur, sonra onların xassələri, yəni atributları təyin edilir və mahiyyətlər arasında əlaqələr yaradılır.

İnformasiya sisteminin layihələndirilməsinə nümunə kimi universitetin kitabxasında bilik almaq məqsədilə təşkil olunmuş kitablar haqqında informasiyanın saxlanması üçün qurulmuş infoloji modeli nəzərdən keçirək. Kitabxana predmet sahəsi olduğuna görə ona daxil obyektlər ayrı-ayrılıqda mahiyyət adlandırılır və onlarda öz növbəsində atributlarla xarakterizə olunur. Kitabxana predmet sahəsinə daxil olan mahiyyətlər aşağıdakılardır: kitab, sistem kataloqu, oxucu, nüsxə.

Bu mahiyyətlərin hər birinin bir neçə atributu vardır. Bu atributlar aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur. Cədvəl 1.1-də “Kitab” mahiyyətinin atributları göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

“Kitab” mahiyyətinin atributları

Atribut	Yazılışı
ID kitab	Kitabın identifikasiyası üçün unikal nömrə
Adı	Kitabı adı
Müəllifi	Kitabın müəllifi
Növü	Dərslik və ya bədii
Nəşriyyat	Harda çap olunub
Vərəqlərinin sayı	Cəmi neçə səhifədir

Oxucu kitabxanadan özünə lazım olan kitabı seçirsə, onda oxucu mahiyyətinin atributlarını da təyin etmək lazımdır. Cədvəl 2-də “Oxucu” mahiyyətinin atributları göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

“Oxucu” mahiyyətinin atributları

Atribut	Yazılışı
ID oxuyucu	Oxuyucunun bilek nömrəsi
A.S.A	Adı, soyadı, atasının adı
Anadan olduğu il	Neçə yaşı var
Cinsiyyəti	Qadın və ya kişi
Ev nömrəsi	Telefon nömrəsi
İş nömrəsi	Telefon nömrəsi

Oxucu kitabları sistem kataloquna görə təyin edirsə, bu zaman sistem kataloqu mahiyyətinin atributları cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3.

“Sistem kataloqu” mahiyyətinin atributları

Atribut	Yazılışı
ID	İnvertar nömrəsi
Yeri	Kitabxanada hansı kataloqda yerləşdirilməsi
Götürmə tarixi	Oxucu tərəfindən götürülən vaxt
Qaytarma tarixi	Oxucu tərəfindən qaytarılan vaxt

Aydın məsələdir ki, kitabxanada bir kitab bir neçə oxucuya lazımdırsa, onda eyni kitabın nüsxələrinin sayını da mahiyyət kimi götürsək, onda nüsxə mahiyyətinin atributlarını cədvəl 4.-də təsvir edək.

Cədvəl 4.

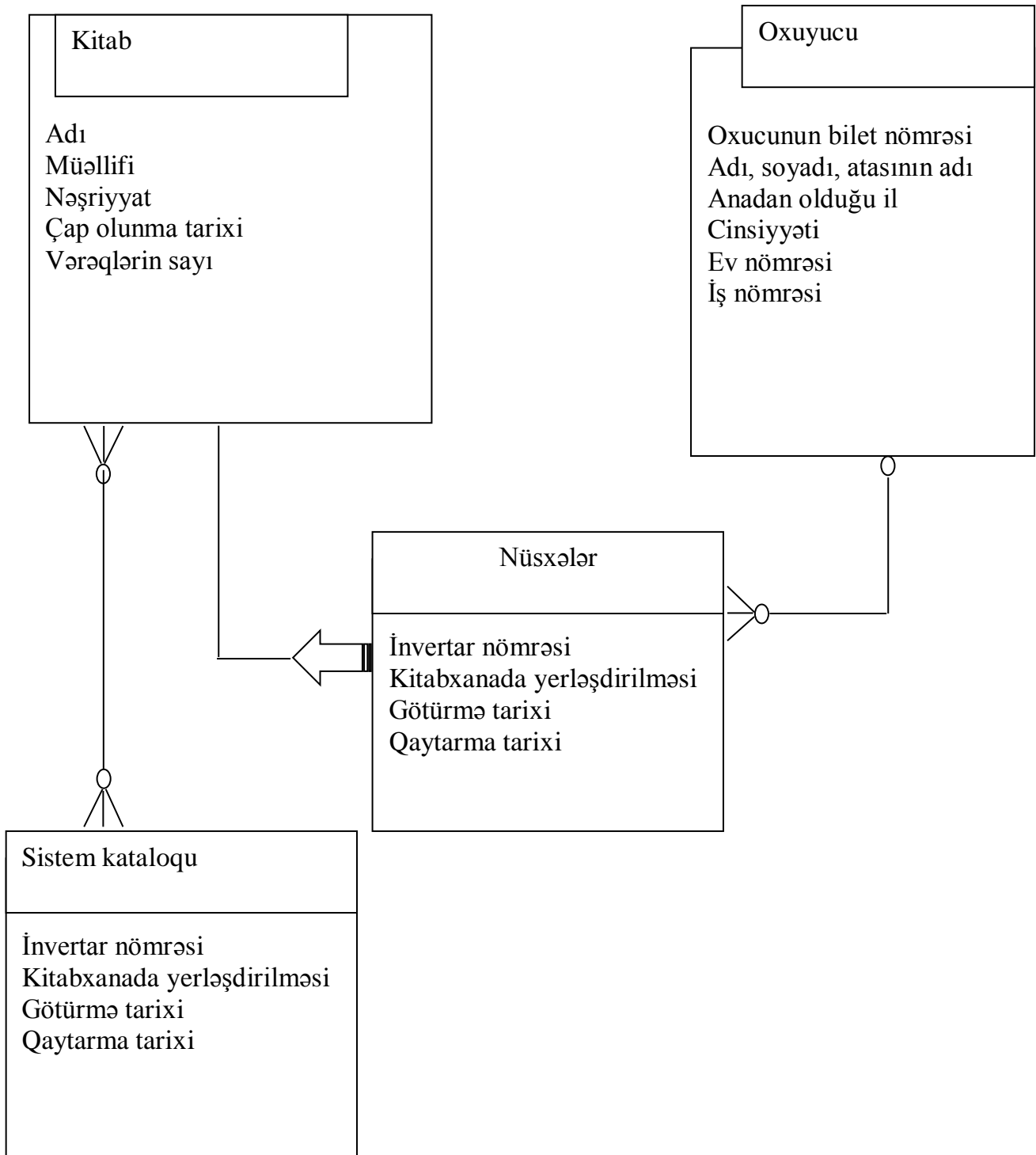
“Nüsxə” mahiyyətinin atributları

Atribut	Yazılışı
ID	İnvertar nömrəsi
Yeri	Kitabxanada hansı kataloqda yerləşdirilməsi
Götürmə tarixi	Oxucu tərəfindən götürülən vaxt
Qaytarma tarixi	Oxucu tərəfindən qaytarılan vaxt

Bu mahiyyətlər arasında əlaqənin aşağıdakı formaları təyin olunur:

1. Birin-birə 1:1 – “oxucu”: “kitab”;
2. Birin-çoxa 1:M – “kitab”: “sistem kataloqu”, kitab: nüsxə

Əlaqələr təyin olunduqdan sonra sistemin *ER* mahiyyət-əlaqə diaqramını şəkil 1-dəki kimi təsvir olunur.

Şəkil 1. Kitabxana sisteminin ER mahiyyət-əlaqə diaqramının köməyilə təsviri

Beləliklə, təklif olunmuş diaqram elektron kitabxanın yaradılmasının ilkin mərhələsi hesab olunur. İkinci mərhələ proqram təminatının köməyilə kompüterdə verilənlərin yığılması və realizasiyasıdır.

Ədəbiyyat

1. Аллахвердиева Н.Р. Основы база данных. Баку: 2012, 83 с.
2. Kərimov S.Q. İnformasiya sistemləri və verilənlər bazaları. Bakı: Elm, 1999, 300 s.
3. Kərimov S.Q. İnformasiya sistemləri. Bakı: Elm, 2008, 676 s.
4. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika. Dərslik. Bakı: Təhsil, 2009, 434 s.

UOT 371.8 : 373.1

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyətdə və təhsildə əhəmiyyəti

*Məmmədova İradə Əli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XXI əsr elm və texnologiyalar əsridir. Elm və texnika bütün sahələrdə inkişaf edərək, yaşadığımız həyata birbaşa təsir göstərir. Bəşəriyyət gələcəyə doğru addımlayır və cəmiyyətimiz inkişaf edərək dəyişir. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Müasir dövrdə İKT-nin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki dövrdə daha çox hiss olunur. Belə ki, hər hansı bir dövlətin digər dövlətlərlə müqayisədə nailiyyətləri, üstünlüyü yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə etmək gücü ilə qiymətləndirilir. Dünyadakı inkişaf prosesləri və iqtisadi rəqabət ölkələr arasında texnoloji və elmi rəqabətə səbəb olur.

Hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolu bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol kimi dəyərləndirirlər. İnformasiyalaşdırma, yeni idarəetmədə informasiya və biliklərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, cəmiyyətin bütün sahələrində İKT-dən geniş istifadə prosesidir. Bu baxımdan bütün səviyyələrdə yerinə yetiriləcək elmi tədqiqat və tətbiq işləri son nəticədə informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Bu gün dünya iqtisadiyyatı biliklərə əsaslanan inkişaf xətti götürdüyündən ölkələrin təhsil sistemlərindən də məhz bu tələblərə cavab verən sistemin qurulması tələb edilir. Ona görə də, yalnız ölkədaxili sosial-iqtisadi tələblərə cavab verən mexanizmlərin deyil, dünyanın rəqabətinə cavab verən mexanizmlərin hazırlanması tələb olunur.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin informasiyalaşdırılması istiqamətində sistemli şəkildə bir neçə mərhələdə islahatlar aparılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə də bu cür islahatlar davam etdirilir. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı onun elm və təhsil sahələrinin inkişafından, təhsilin səviyyəsindən asılıdır. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması, informasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişlənməsi elm və təhsil sahəsinin inkişafını və keyfiyyətini yüksəldir.

Müasir dünyada təhsilin məzmunu, tədris metodları və vasitələri həyatın tələblərinə uyğun edilərək dəyişir və təkmilləşir, kompüter texnologiyaları təlim prosesində aparıcı gücə çevrilir. Kompüterlərin tədrisə daxil olunması təlimin keyfiyyətini və sürətini artırır, onun mənimsənilməsini asanlaşdırır.

İKT-nin tətbiqi nəticəsində yaranan yeni təhsil sistemi insanların intellektual səviyyəsini dəfələrlə artırmağa, az vaxt ərzində daha çox informasiya mənimsəməyə imkan verir, məsafədən təhsil texnologiyalarını tətbiq etməyə şərait yaradır.

Təhsil sistemində müasir İKT-nin tətbiqi dünyanın informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafının zəruri tələblərindən biridir. Təlimin yüksək keyfiyyətli olması isə müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas göstəricilərdən biridir.

Müasir dövrdə insanların inkişafı, onların malik olduğu təcrübə, bilik və bacarıqların olması, iqtisadi fayda vermə nəticələri ilə ölçülür.

Artıq, insan cəmiyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, kompüterlər oraya uğurla tətbiq edilməsin. Fərdi kompüterlərin, internetin meydana gəlməsi iqtisadi sahələrlə yanaşı sosial sahələrdə də informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitələrinin tətbiqi və istifadəsini mümkün edir. İnternet şəbəkəsinə girişin mümkünlüyü təhsil sisteminə texnoloji yeniliklər, həm də yeni didaktik imkanlar gətirir .

Bulud texnologiyasının tədris prosesində tətbiqi tədris-metodiki fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına, kommunikasiya əlaqələrinin effektivliyinin yüksəlməsinə, təhsil müəssisəsinin xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır [1].

Yüksək səviyyəli bulud xidmətlərinin əksəriyyəti istifadə üçün çox sadədir və ya minimal dəstəyə ehtiyac duyulur. Bulud texnologiyalarının təhsildə istifadəsinin didaktik üstünlüyü təhlükəsiz qoşulma, müəllim və tələbənin birgə əməkdaşlığına imkan verən xidmətlərinin geniş spektrə malik olmasıdır [3,7].

Bulud texnologiyası kompüter texnologiyalarının infrastrukturunu və proqram təminatının bilavasitə şəbəkə mühitində yaradılmasını və istifadə edilməsini təmin edir. Bu texnologiyanın köməyi ilə istifadəçinin məlumatları bulud sistemlərində saxlanılır, emal edilir, emal proqramlarının daşınması və nəticələrə baxılması təmin edilir .

Dünyada insanların böyük əksəriyyəti müxtəlif məqsədlər üçün kompüterdən geniş istifadə edirlər. Xüsusən, gənc nəsil üçün kompüterlərdən istifadə onların gündəlik adi həyat tərzinə çevrilib.

Regionda bütün sahələr üzrə liderlik edən Azərbaycan İKT sahəsində də uğurla irəliləyir. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən əhəmiyyətli məsələdir. İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulması, vahid elektron təhsil məkanının yaradılması və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Artıq alimlərin verdikləri məlumatlara görə, informasiya cəmiyyətinin tam formalaşdığı mərhələdə insanların əsas əmək predmeti informasiya, əmək alətləri isə İKT olacaqdır. Ona görə də bu gün respublikamızda təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiq və istifadə edilməsi, eyni zamanda İKT-nin özünün tədris olunması, uşaqlarda müstəqil şəkildə informasiya toplamaq, analiz etmək, ötürmək qabiliyyətinin formalaşdırılması gənc nəslin gələcəkdə informasiya cəmiyyətinin qiymətli üzvlərinə çevrilməsinə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında da informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrdən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir.

İndiki dövrdə, artıq, təhsil sistemi kompüter və telekommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından maksimal dərəcədə istifadə edilməsinə əsaslanmışdır.

İKT biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu orta məktəbdən başlayır. İbtidai siniflərdən başlayaraq təhsilin İKT əsasında qurulması, şagirdlərə ənənəvi dərslərlə yanaşı ilkin informatik biliklərin öyrədilməsi, məktəblilərin kompyuterlə, internetlə işləməyə psixoloji hazırlanması uşaqların savadlı və istedadlı kadr kimi yetişməsində çox əhəmiyyətlidir. Müasir dövrün inkişaf sürətinə uyğun olaraq, gənc nəslin həyata hazırlığı elə təmin edilməlidir ki, nəinki müasir dövrdə yaşaya bilsinlər, hətta gələcək dövr üçün də lazım olan bilik və bacarıqları müstəqil qazanmağa xüsusi səy göstərsinlər.

Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə vacib istiqamətlərdən biri olmuşdur.

Hazırda respublikamızda bütün sahələrdə mütəxəssislərin İKT ilə işləmək və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığına çox böyük əhəmiyyət verilir.

Müasir informasiya cəmiyyətində şagird lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnmişdir .

Müəllimin əsas funksiyalardan biri şagirdlərdə müstəqil, yaradıcı təfəkkür qabiliyyətini formalaşdırmaq və yeni texnologiyalardan istifadə edərək onların bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün müəllim özü daima inkişafda olmalıdır

Müasir pedaqoji təhsilin məqsədi informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun yeni formatlı müəllim kadrları hazırlamaqdır. Tədrisdə yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi, öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli asanlaşdıraraq, onu dinamik və çevik edir. Təhsildə İKT-nin formalaşdırılması istiqamətində görülən hər bir iş, atılan hər bir addım gələcək nəslin daha effektiv və məqsədəuyğun təhsilinin başlanğıcıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev F.T., Məmmədova G.A., Ələsgərova E.R. Elektron təhsildə Bulud texnologiyalarının tətbiqi məsələləri. Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları. (RTMYİT).III Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt 2016, səh.306 – 307.

2. Əmiraslanova R.İ. Elektron təhsilin nəzəri-metodoloji əsasları. Qloballaşma və Regional İntegrasiya. Respublika Elmi Konfransının materialları. (QRİ).(23-24 dekabr 2016-cı il). Mingəçevir 2016, səh.426-427.

3. Həsənova N.Ə. Təhsildə bulud texnologiyaları. Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları. RTMYİT.Sumqayıt, 2016,səh.291 – 292.

4. Musayev V.H., İsmayılov M.A., Əliyeva Ş.X. Bulud texnologiyasında informasiya təhlükəsizliyi.RTMYİT,səh.319-320.

5. Paşayev M.Ə., Distant təhsil, onun müasir vəzifələri və inkişaf yolları. QRİ .(23-24 dekabr 2016 –cı il).Mingəçevir, 2016,səh.422-424.

6. Rəsulov M.B., Əhmədov V.U. Aran iqtisadi rayonu üzrə məktəblilərin təhsilində İKT-nin rolu. Dövlət regional siyasətinin reallaşmasında Aran iqtisadi rayonunun rolu: reallıqlar və perspektiv inkişaf. Respublika Elmi-Praktik Konfransının Materialları. (6-7 dekabr 2013-cü il). Mingəçevir, 2013, səh. 122-123.

7. Емельянова О.А. Применение облачных технологий в образовании. Молодой ученый, 2014, №3, с. 907 -909.

UOT 504.062

Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin tarixi inkişaf mərhələləri və perspektiv istiqamətləri

*İslamova Şəbnəm Ziyəddin qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı*

Uzun illərdir qəbul olunur ki, “enerji sənayenin çörəyidir”. Yüksək inkişaf etmiş sənaye və texnologiya üçün daha çox enerji tələb olunur. Hətta xüsusi bir konsepsiya var: “qabaqcıl enerji inkişafı”. Bu o deməkdir ki, heç bir şəhər və ya bir ev, heç bir sənaye müəssisəsi enerji təminatı mənbəyi olmadan tikilə bilməz. Ona görə də hər hansı bir dövlətin iqtisadi və texniki gücü onun daha sadə şəkildə əldə edilərək istifadə olunan enerji sərfiyyatı ilə ölçülür.

Zəngin təbiət böyük enerji ehtiyatlarına malikdir. Həmin enerjinin bir hissəsini günəş şüaları, küləklər və hərəkətli su daşıyır, bir hissəsi isə ağaclar, qar, neft, kömür yataqlarında saxlanılır.

Əslində qeyri-məhdud enerji maddənin atomları içərisində “möhürlənmiş” dir. Lakin onu istifadə üçün yararlı formaya gətirmək lazımdır ki, bu da uzun müddətli enerji tarixini özündə əks etdirir.

Qədim insan istilik enerjisini əldə edərək kamilləşməyə doğru addımlamışdır. Hələ təbiəti dərk etməyən insan tərəfindən alovlandırılan yanğınların atəşi kimyəvi enerjinin istifadəsinə çevrilməsinin ilkin qaydası bu günümüzədək minlərlə ildən artıqdır ki, saxlanılır və inkişaf edir.

Sənaye inkişaf etdikcə keramika məhsullarından istifadə etməklə əldə olunan enerjinin və öz əzələlərinin gücü ilə gildən kimyəvi tərkibli suyun çıxarılmasını icad etdilər. Bununla enerji sıralarına əzələ enerjisi əlavə olundu.

Sonra insanlar küləyin enerjisini döənən bir milin mexaniki enerjisinə çevirən üsulu icad etməklə, dəyirmanlar hərəkətə gətirildilər. Lakin zamanla buxar mühərriki, daxili yanma mühərrikini hidravlik buxar və qaz turbini, elektrik generatoru və mühərrikin ixtirası ilə bəşəriyyət olduqca güclü texniki qurğulara sahib oldu. Sadə qurğular əsasında yaradılmış müasir mürəkkəb texnika təbii enerjini digər növlərə çevirmək, böyük miqdarda enerji əldə etməklə yanaşı istifadə üçün də olduqca əlverişlidir.

Yeni enerji mənbələri axtarışı bununla bitmədi. Batareyanın ixtirası ilə başlanan günəş enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi prosesi 20-ci əsrin ortalarında atom reaktorlarının ixtirası ilə davam etdi.

Dünya iqtisadiyyatının bir çox sahəsinə elektrik enerjisinin verilməsi problemi, dünyanın altı milyardan çox insanın artan ehtiyacları indi daha aktual hala gəlir.

Müasir dünya enerjisinin əsasları istilik və hidroelektrik stansiyalarıdır. Lakin onların inkişafı bir sıra amillərlə məhdudlaşır. Belə ki, istilik stansiyalarının fəaliyyət göstərdiyi kömür, neft və qazın qiyməti artmaqdadır, həmçinin bu yanacaqların təbii ehtiyatları azalır. Bundan əlavə, bir çox ölkənin öz yanacaq ehtiyatı öz ehtiyaclarını ödəmir və ya ümumiyyətlə yoxdu. Bu amillər alternativ enerjilərdən istifadə zərurəti yaradır.

İstilik elektrik stansiyalarının istifadəsi zamanı atmosferə çoxlu çirkləndirici tullantılar atılır.

Inkişaf etmiş ölkələrdə hidroenergetika resursları demək olar ki, tamamilə istifadə olunur: Bütün mümkün çay hissələrində hidrotexniki qurğular artıq qurulmuşdur. Lakin bu SES-ləri də hidromühitə nə qədər ziyan verir. Suya atılan sənaye tullantı və digər çirkləndirici maddələr hidrosfer üçün həddən artıq ziyanlıdır. Hər şeydən əvvəl, su elektrik stansiyalarının barajlarını aşma bilməyən balıqlar əziyyət çəkirlər.

Bu vəziyyətdən çıxış yolu nüvə enerjisinin inkişafında görüldü. 1989-cu ilin sonunda dünyada 400-dən çox nüvə stansiyası istifadəyə verilib. Ancaq bu gün nüvə stansiyaları artıq ətraf mühitə uyğun enerji qaynağı hesab edilmir. Bundan əlavə, nüvə stansiyalarının tikintisi və istismarı böyük çətinliklər və xərclər yaradır. Yalnız bir neçə ölkə yeni nüvə elektrik stansiyalarının tikintisini davam etdirir. Ətraf mühitin çirklənməsi problemi nüvə enerjisinin gələcək inkişafına ciddi maneədir.

Bütün bunlar nüvə enerjisinə olan münasibəti daha da çətinləşdirdi, SES-lərdə elektrik istehsalına və həmçinin yenilənə bilən kiçik və ya qeyri-ənənəvi alternativ enerji növlərinin istifadəsi ilə bağlı çağırışlara səbəb oldu. Alternativ enerji mənbələrinə əsasən külək, su, günəş, geotermal enerji, hava və torpaqda olan istiliklərdən istifadə edən qurğu və qurğular aiddir.

Beləliklə, elektrik enerjisi istehsalında daha təhlükəli olan və daha sərfəli olan məsələlər üzrə mübahisə hələ də başa çatmamışdır. Lakin yaxın gələcəkdə bu, yekunlaşacaqdır. Bəşəriyyət elektrik enerjisi də daxil olmaqla, lazım olan enerjini əldə etmək yollarını daim artırır. Ancaq bu və ya başqa bir yeni yol gələcəkdə olacaqmı, insan və təbiət üçün nə qədər təhlükəsiz olacaq bu sual altındadır.

Kiçik enerji adlanan “qeyri-ənənəvi” növlərin xarici cazibəsinə baxmayaraq, bir sıra çatışmazlıqları var. Texnologiya və iqtisadiyyat müasir səviyyədə inkişafda olsa bu günədək termal, hidroelektrik və nüvə enerjisi ilə lazım olan miqdarda elektrik almaq mümkün deyil. Onların ən böyük çatışmazlığı böyük ərazidə və böyük miqdarda material ehtiyacına sahib olması, həmçinin bütün bunlar üçün çoxlu maddi vəsaitlərin xərcləməsidir. Günəş stansiyaları evlərin damlarında və geniş düzənlik ərazilərdə qurulmalı, ən müasir günəş batareyalardan istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Göyçaylı Ş., İsmayılov T. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, 2009.
2. Məmmədov Q., Xəlilov M. "Ekologiya, ətraf mühit və insan". Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2006.
3. Səlimova N.Ə., Şahpələngova B.Ş., Babayev Ə.İ. Mühəndis ekologiyası. Dərslik. Bakı: 2002. Yudasın L.S. Enerji: Problemlər və ümidlər. M.: Prosveşenie, 1990.
4. Əliyev F., Bədəlov A., Hüseynov E. Ekologiya. Bakı: Elm, 2012.

UOT 57:37.016

Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi

İsmayılova Səbinə Ataməli qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun dissertantı

Biologiyanın tədrisində uzun illər sınaqdan çıxmış, özünü təsdiqləmiş ənənəvi metodlarla yanaşı, fəal təlimin metod və texnikalarından da istifadə edilir. [2] Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi biologiyanın tədrisində yeni yanaşmaların aparılmasını tələb edir. Bu məqsədlə tədris olunan bütün fənlər və eləcə də biologiyanın imkanlarından səmərəli istifadə edərək şagirdlərin həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil almaları təmin olunmalıdır. Biologiyanın tədrisində tətbiq edilən fəal və interaktiv təlim işinin planlaşdırılmasında əsas məqsəd təfəkkürün növləri (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) üzrə şagirdlərin fəaliyyətini reallaşdırmaqdır. Odur ki, "Suda-quruda yaşayanların çoxalması və inkişafı" mövzusunun fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikasını təqdim edirəm.

Mövzu: Suda-quruda yaşayanların çoxalması və inkişafı.

Standart:

2.1.1. Müxtəlif canlılarda gedən çoxalma proseslərini fərqləndirir.

2.1.3. Bioloji proseslərdə baş verən dəyişikliklərə dair hesablamalar aparır və nəticələri ümumiləşdirir.

Məqsəd:

Şagirdlərə qurbağanın çoxalma prosesini mənimsətmək.

Balıqlarla suda-quruda yaşayanların çoxalmasını fərqləndirmə bacarıqları aşılamaq. Bioloji proseslərə dair hesablama aparmaq.

İş forması: kollektivlə və qruplarla iş.

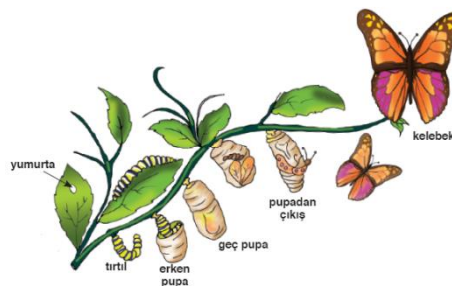
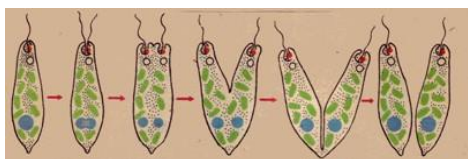
İş üsulları: Venn diaqramı, beyin həmləsi, söz assosiasiyaları, tapşırıq vermə.

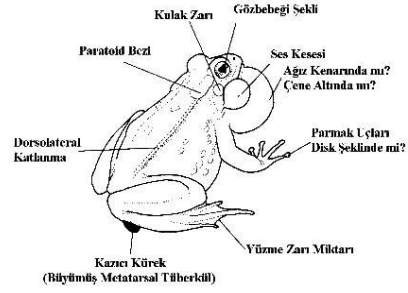
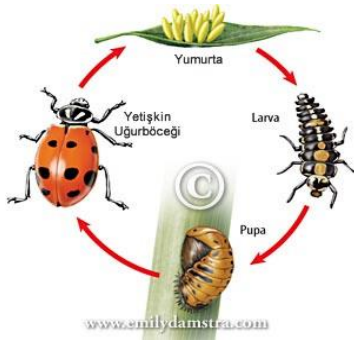
Resurslar: Dərslik, iş vərəqləri, şəkillər və tablolar, İKT materialları və vasitələri.

İntegrasiya: İnf. 2.2.2; C.2.1.7

Dərsin gedişi

Motivasiya: Aşağıdakı şəkillərdən hansında dəyişiklik lazım olduğunu şagirdlərdən soruşuram.

Tədqiqat sualı: Suda-quruda yaşayanlar necə çoxalır və inkişaf edir?

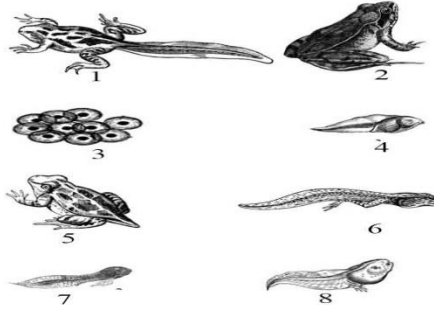
Tədqiqatın aparılması: Şagirdləri qruplara bölürəm və onlara iş vərəqləri paylayıram.

I qrup - Yetkin fərd
II qrup - Kürü

III qrup - Rüşeym
IV qrup - Təkamül

Yetkin fərd qrupu

Verilmiş şəkildə çömçəquyruğun keçdiyi inkişaf mərhələlərini ardıcılıqla sıralayın.

Kürü qrupu Qurbağanın çoxalma orqanları hansılardır? Venn diaqramı üsulundan istifadə etməklə, balıqlarla qurbağaların çoxalma orqanlarının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

Rüşeym qrupu

Mövzunu araşdırmaqla verilmiş məsələni həll edin.

Bir diş qurbağanın tökdüyü kürünün 70 faizi məhv olmuşsa, qalan kürüdən maksimum nə qədər çömçəquyruq çıxar?

Təkamül qrupu

Verilmiş suallara əsasən krassvord tərtib edin.

1. Çoxalmasına görə ayrıcinsli heyvandır .
2. Qurabağada gurultu səsinə gücləndirən qovuquqlar.
3. Qurbağaların kürü tökdüyü yer.
4. Qurbağa sürfələrində əlamətləri olan heyvan.
5. Qurbağanın sürfəsi.
6. Çömçəquyruğun qurbağaya çevrilməsi yolu.

III. İnformasiya mübadiləsi Hər qrupdan bir nəfər nümayəndə qrupun işini təqdim edir. Qruplar bir-birinin işləri ilə tanış olurlar. Təqdim olunan işlər lövhədən asılır.

IV. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Təqdimatdan alınan cavablara əsasən şagirdlərə suallarla müraciət edərək, onları öz mülahizələrini əsaslandırmağa sövq edirəm.

- Qurbağaların çoxalma orqanları hansılardır?
- Çömçəquyruğun balıqlarla hansı oxşar cəhətləri var?
- Qurbağanın inkişafı hansı ardıcılıqla gedir?

V. Nəticə və ümumiləşdirmə. Diqqəti tədqiqat sualına yönəldərək şagirdlərin cavablarını ümumiləşdirirəm. Balıqlar kimi, qurbağalar da kürü tökməklə çoxalır. Çoxalma dövründə onlar cüt-cüt ayrılır. Dişinin yumurtalığında yetişmiş kürülər ayrı-ayrı paylarla sudakı müxtəlif otun, kolun, torpağın üzərinə tökülür. Bəzi qurbağalar kürünü xüsusi həlməşik kütlənin içərisində 2-10 metr uzunluqda sapşəkilli törəmələr şəklində qoyur. Erkək fərd isə dişinin ardınca kürünün üzərinə toxum mayesini boşaldır. Qurbağalarda sümüklü balıqlarda olduğu kimi kürünün mayalanması əsasən xaricdə, yəni suda gedir. Mayalanmadan sonra kürücüyün örtüyü şişkinləşərək şəffaf həlməşik qata çevrilir və onun içərisində olan yumurtalar görünməyə başlayır. Yumurtanın yuxarı hissəsi tutqun, aşağı hissəsi isə açıq rəngli olur. Yuxarı hissəsində olan tünd rəngli piqmentlər günəş şüasını daha yaxşı udur və yumurtanın içərisində rüşeymin inkişafına səbəb olur. Suyun aşağı temperaturda olması və günəşli günlərin azlığı yumurtanın inkişafını ləngidir. İsti havada isə (10-15°C-dən yuxarı) yumurta bir neçə dəfə bölünərək çoxhüceyrəli rüşeymə çevrilir. Bir-iki həftə sonra kürücükdən qurbağanın çömçəquyruq adlanan sürfəsi çıxır.

VI. Yaradıcı tətbiqetmə Çömçəquyruğunun yetkin qurbağaya çevrilməsi zamanı, orqanların inkişaf ardıcılığını sxematik şəkildə təsvir edin.

Ev tapşırığı. Suda-quruda yaşayanların əhəmiyyətinə dair məlumat toplayın.

VII. Qiymətləndirmə: Cavablara görə qrupları qiymətləndirirəm.

Meyarlar	Yetkin fərd qrupu	Kürü qrupu	Rüşeym qrupu	Təkamül qrupu
Çoxalma prosesini şərh etmə				
Fərqləndirmə				
Hesablama aparma				

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva G.N. Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2016, 304 s.
2. Hacıyeva H.M. Abdullayeva T.Q. Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı: Çəşoğlu, 2014, 212 s.
3. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları: Bakı, 2009, 279 s.

UOT 581.14

Bitkilərin böyümə və inkişafını sürətləndirən endogen amillər-fitohormonlar

Mirzəyeva Fidan Arif qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı

Bitkilərin böyümə və inkişafına təsir edən amillər ekzogen və endogen olmaqla iki qrupa ayrılır. Endogen amillərə fitohormonlar daxildir. Mən bu məqalədə bitkilərin böyümə və inkişafını sürətləndirən endogen amillər-fitohormonlar, onların əsas xüsusiyyətləri və xarakteristikası haqqında məlumat verəcəm. İlk dəfə 1880-ci ildə J.Sachs bitkinin fərqli hissələri arasındakı inkişafı tənzimləyən “kimyəvi mesajçılar”ın olduğunu qeyd etmişdir. Ancaq, J.Sachsdan öncə Ç.Darvin bu haqda “The Power of Movements in Plants” (“Bitkilərin hərəkətlərinin qaynağı”) kitabında qeydlər etmişdir. Fitohormonlar kimyəvi amillər olub, bitkinin müəyyən hissəsində, əsasən intensiv inkişaf

etmiş toxumalarında hazırlanan fizioloji aktiv maddələrdir. Bu maddələr başqa sahələrə keçməklə böyümə və inkişaf proseslərində fəal iştirak edir. Heyvan hormonlarına nisbətən fitohormonların spesifikliyi aşağıdır. Fitohormonlar hüceyrənin bölünməsi, uzanması formalaşması, bitkilərin böyüməsi, və inkişafı, cinsiyyətin müəyyənləşdirilməsini abiotik və biotik kimi amilləri idarə edir. Buna görə də onların ikinci adına inkişaf etdirən maddələr də deyilir. Bitkilərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində fitohormonlar orqan və toxumalarda metabolizm prosesinə məruz qalaraq miqdarca dəyişirlər. Onların hissiyatı və təsir mexanizmi bitki orqanlarında müxtəlif formada dəyişir.

Fitohormonlar bitkilərin həyatının bütün formalarını müəyyənləşdirir. Fitohormonlar təsir xarakterinə görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Bitkilərin böyümə və inkişafını sürətləndirən hormonlar (auksinlər, hibberellinlər, sitokininlər) 2. Bitkilərin böyümə və inkişafına ləngidici təsir göstərən hormonlar (abssiz turşusu, etilen və .s)

Auksinlər: Təbii auksinlər kimyəvi quruluşuna görə indolil-3-sirkə turşusundan ibarətdir. Bitkilərdə ən geniş yayılmış auksin- indolil-3-sirkə turşusudur(DST). Bu maddə ibtidai bitkilərin çoxunda və hətta bakteriyalarda da əmələ gəlir. Auksin sürətlə böyüyən meristem hüceyrələrində, həmçinin, yarpaqlarda və toxumalarda da əmələ gəlir. Toxumların ehtiyat toxumaları, tozcuqlar və s. çoxlu miqdarda auksinə malikdir. Auksinin ən çox miqdarına taxıllarda, koleoptilin uc hissələrində rast gəlinir. Auksin bitkilərdə bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: Böyümə, fototropizm, geotropizm, bitkilərdə budaqlanma prosesi, eyni zamanda bitki köklərində saçaqlanma prosesi, bitkilərdə orqanların əmələ gəlməsi, yan tumurcuqların açılması, yarpaqlar meyvələrin tökülməsi və.s.

Ç.Darvinin bu sahədə geniş tədqiqatları var. Belə ki, bitkilərin işıq istiqamətinə yönəlməsini tədqiq edərək, belə bir qənaətə gəldi ki, bir siqnal bitki boyunca hərəkət edib böyüməni istiqamətləndirir. Sonralar müəyyən edildi ki, böyüməni istiqamətləndirən siqnal auksin hormonudur. Auksinin parenxim və kambial hüceyrələrlə daşınmasında qütblük nəzərə çarpır. Bu halda onun hərəkəti bazipetal xarakter daşıyır. Yəni o, zoğun uclarından onların oturmaqlarına doğru təxminən 5-15 mm/saat sürətlə hərəkət edir. Auksinin əksinə (akropetal) və ya zoğun eninə doğru hərəkəti olduqca zəifdir. Gövdədən fərqli olaraq kökdə auksinin daşınması üçün qütblülük hadisəsi çox zəifdir.

Auksin protoplazmanın özlülüyünə təsir edir, toxumalar tərəfindən suyun udulmasını sürətləndirir və protoplazmanın hərəkətinə səbəb olur. Onun təsiri ilə əlaqədar olan effektlərin çoxu enerji tələb etdiyindən bu proseslərin gedişində tənəffüsün intensivliyi artır. Hormonun təsiri onun qatılığından asılıdır və bu asılılıq hər bir tənzim olunan proses üçün müxtəlif cür ola bilər. Yüksək qatılıqda auksin böyüməyə ləngidici təsir göstərir. Auksinin biosintezi üçün başlanğıc maddə aminoturşusu triptofandır və bu proses üç mərhələdə transaminazaların, dekarboksilazaların və aldehiddehidrogenazaların iştirakı ilə həyata keçirilir. Auksinin oksidləşmə prosesində əmələ gələn əsas məhsulları indolilaldehyd və metilenoksindoldur.

Sitokininlər: Hüceyrənin bölünməsini sürətləndirən hormonun çoxdan məlum olmasına baxmayaraq, yalnız 1955-ci ildə Miller bu hormonu maya göbələklərinin DNT-sindən ayırmış və öyrənə bilmişdir. Quruluş etibarilə bunlar adeninin N-əvəz olunmuş törəmələridir. Təbii halda əvəzedici qrup kimi ya hidrosilləşmiş, ya da hidrosilləşməmiş izopentil qalığı iştirak edə bilər. Sitokininlər, DNT preparatını uzun müddət saxladıqda da əmələ gəlir (1.393) Sitokininlərin bitkilərdə yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar bunlardır: Hüceyrənin bölünməsi, bitkilərdə yarpaqlanma dövrünün, qida maddələrinin çatdırılmasının və auksinin hərəkətinin idarə olunması.

Bitki köklərinin ucları sitokininlərin sintez olunduqları mərkəzlərdir. Burada əmələ gəlmiş hormonlar transpirasiya cərəyanı vasitəsilə bitkinin yuxarı hissələrinə daşınır. Meyvələr və endosperm toxuması sitokininlərlə daha zəngindir. Sitokininlər fitohormonların turşu təbiətə malik olmayan yeganə sinfini təşkil edir. Məhz buna görə də digər fitohormonlara nisbətən sitokininlər daha az mütəhərrikdir. Sitokininlər hər şeydən əvvəl, DNT-nin sintezinə gücləndirici təsir etməklə hüceyrənin bölünmə prosesini də sürətləndirir. Sitokininlərlə zəngin olan sahələrin biosintetik fəallığı yüksəlir və həmin sahələr aminoturşularının, fosfatların, auksinin və s. cazibə mərkəzlərinə çevrilir.

Bitkilərin boy və inkişafını sürətləndirən hormonlardan biri də hibberellinlərdir. İlk dəfə bu maddələr Fusarium moniliforme göbələyində aşkar edilmişdir. Sonralar isə ali bitkilərin fitohormonu kimi müəyyən olunmuş və öyrənilməyə başlanılmışdır. Kimyəvi cəhətdən, hibberellinlər tərkibində 19 və ya 20 karbon atomu olan tetratsiklik hibberellin skeletli diterpenoidlərdən ibarətdir. İndiyə qədər 30-dan çox hibberellin mövcuddur ki, bunların 20-dən çoxu ali bitkilərdə, qalanları isə yalnız göbələklərdə tapılmışdır(1.391).

Hibberellinlərin biosintezi zoğların və kökün uclarında, cavan yarpaqlarda və həmçinin böyüməkdə olan rüşeymdə həyata keçirilir. Yetişməmiş toxumlar hibberellinlərlə zəngin olur. Hibberellinlərin toxumalarda hərəkətində auksinindən fərqli olaraq qütblük yoxdur. Parenxim və kambi toxumalarla hərəkətində təxminən 5-20 mm/saat sürətlə hərəkət edir və bunun üçün müəyyən miqdarda enerji sərf olunur. Göründüyü kimi həm hibberellinlərin, həm də auksinlərin yarpaqlardan daşınması, əsasən, fleoma boruları vasitəsilə həyata keçirilir. Cücərtildə böyümənin sürəti auksinlərə nisbətən hibberellinlərdən daha çox asılıdır. Auksindən fərqli olaraq hibberellinlər yan tumurcuqların açılması və ya yarpaqlar və meyvələrin tökülməsinə təsir göstərmir. Əlavə köklərin əmələ gəlməsini nəinki sürətləndirir, əksinə, hələ bir o qədər də ləngidir. Hibberellinlərin aşağı qatılıqları bitkilərin bütün hissələrinin böyüməsini münasib şəkildə sürətləndirdiyi halda, yuxarı qatılıqları isə böyüməni eninə nisbətən uzununa daha çox sürətləndirir. Hibberellinlər bitki toxumalarında İST-nin sintezini gücləndirməklə onlarda auksinin də miqdarını çoxaldır.

Ədəbiyyat

1. Qasimov N.A. Bitki fiziologiyası. Bakı: Universtet nəşriyyatı, 2008
3. Nəbiyev Ə.Ə., Moslemzadə E.Ə. Qida məhsullarının biokimyası. Bakı: Elm, 2008
4. Qaziyev T. Bitki fiziologiyası. Bakı: Maarif, 1974

UOT 654

Yeni nəsill şəkəllər üçün xidmət idarəetmə sisteminin təhlili

Qarayev Nicat Çingiz oğlu
Azərbaycan Texniki Universitetinin dissertantı

1. Giriş - Rabitə xidmətlərinin idarə olunması sisteminin riyazi modelləri yeni nəsill telekommunikasiya şəkəllərində (NGN) rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin hərtərəfli öyrə-nilməsi, təmin edilmiş rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin idarə edilməsinə yönəlmiş səmərəli texnoloji prosedurları tətbiq etməyə imkan verəcəkdir.

2. Eksperimental tədqiq - Rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin idarəetmə sistemi tərə-findən dəstəklənən əsas funksiyalar TeleManagement Forumu tərəfindən hazırlanmış (Tele-com Operations Map) "Telekom Əməliyyatlarının xəritəsi" ilə tam şəkildə müəyyən edilir.

Verilən sistemin xarakterizə etdiyi əsas təsadüfi dəyişənlər [1,2,3]:

- Məşğulluq periodu $\Pi(t)$;
- Sistemdə tələb olunanların sayı $\eta(t)$;
- Gözləmə vaxtı və olma (qalma) vaxtı W_n, V_n ;

$\Pi(t) = P\{\Pi < t\}$ – $\Pi(t)$ –təsadüfi dəyişənin paylanma funksiyası (PF), $\pi(q)$ – onun Laplas-Stiltes dəyişməsi (LSD). $B(t) = P\{\xi < t\}$ – ξ - paylanma funksiyasının (PF) xidmət vaxtı olsun.

$\eta(t)$ - $M|G|1|^\infty$ - sistemində olan t - zaman momentində olan tələblərinin sayı olsun.

Əks halda, $\eta(t)$ prosesi qüsursuz və sabitdir

Aydındır ki, $\eta(t)$ - prosesi sabitdir və:

$$P_n(t) = P\{\eta(t) = n\}, n = 0, 1, \dots;$$

$$P_n(x, t)dx = P\{\eta(t) = n, \xi(t) \in [x; x + dx)\}.$$

$\rho = \alpha\beta_r < 1$, $t \rightarrow \infty$, $P_n(x, t) \rightarrow P_n(x)$ halında, yarım Markov proseslərinin nəzəriyyəsinə istisən istifadə edərək və tələblərin sayının yaranma funksiyasının olduğunu sübut etmək asandır:

$$P(z) = \sum_n P_n Z^n$$

Sistemdə qalma tələblərini nəzərə alaraq, hər tələb təsadüfi həcmə xarakterizə olunur, sistemin məşğulluq zamanını və stasionar gözləmə momenti zamanını müəyyən edək, onun xidmət etmə zamanı yalnız onun həcmindən asılıdır.

Tam məşğulluq dövrü ilk (birinci) tələbin xidmət etmə zamanından ibarətdir, hansı ki, sistemə ilk tələbin xidməti zamanı qəbul olub, bu periodu və ümumi müddətinin tələblər məşğulluğunun periodunun açılmasını asanlıqla göstərmək olar. Əlavə bir hadisə təbiiq üsu-lunu istifadə edərək, $\pi(q)$ [3] funksiyasının hesablanması üçün bir əlaqə əldə etmək asandır:

Əlavə hadisə üsulunu istifadə (təbiiq) edərək, $\pi(q)$ – funksiyasını hesablamaq asandır [2,3]:

$$\pi(q) = \beta(q + \alpha - \alpha\pi(q)), \quad (1)$$

burada, α – daxil olma selinin parametridir.

$\rho < 1$ hadisəsi zamanı differensial tənlik vasitəsilə (1) düsturunun hər iki hissəsinin köməyi ilə $\Pi(t)$ təsadüfi həcm momentini tapa bilirik:

$$\begin{aligned} \pi_1 = E\Pi &= -\pi'(0) = \frac{\beta_1}{1-\rho}; \\ \pi_2 = E\Pi^2 &= \pi''(0) = \frac{\beta_2}{(1-\rho)^3} \end{aligned} \quad (2)$$

burada, $\beta_2 = E\rho^2$ – xidmət etmə zamanının ikinci momentidir.

Sistemdəki tələblərin gözləmə vaxtı və daxil olma vaxtının paylanması xidmətin intizamından asılıdır.

Müvafiq paylanma funksiyasını daxil edək:

$$W_n(t) = P\{W_n < t\}, V_n(t) = P\{V_n < t\}.$$

$\rho < 1$ halda, məhdudiyətlər var:

$W(t) = \lim_{n \rightarrow \infty} W_n(t)$, $V(t) = \lim_{n \rightarrow \infty} V_n(t)$, W və V PF-nın təsadüfi dəyişənlərini göstərir.

Aydındır ki, kütləvi xidmət etmə sisteminin (KXS) təhlili üçün var $V_n = W_n + \xi_n$,

burada, ξ_n – n - tələbin xidmət etmə zamanıdır

Laplas-Stilyes dəyişməsinin (LSD) W_n и V_n təsadüfi qiymətlərini daxil edək:

$$W_n(q) = \int_0^\infty e^{-qt} dW_n(t), V_n(q) = \int_0^\infty e^{-qt} dV_n(t)$$

LSD-nin xüsusiyyətlərini nəzərə alırıq:

$V_n(q) = W_n(q)\beta(q)$ burada, $\beta(q) = \xi$ – təsadüfi qiymətin LSD xidmətinin zamanıdır.

Onda, [2,3,4] istifadə edərək, stasionar gözləmə müddətinin ilk iki momentləri üçün ifadələr əldə edə bilirik:

$$W_1 = EW = \frac{\alpha\beta_2}{2(1-\xi)}; \quad (3)$$

$$W_2 = EW^2 = \frac{\alpha\beta_3}{3(1-\xi)} + \frac{(\alpha\beta_2)^2}{2(1-\xi)^2}, \quad (4)$$

burada, β_2 və β_3 – xidmət etmə zamanının ikinci və üçüncü momentləridir.

Stasionar daxilolma zamanın momentləri:

$$V_1 = EV = W_1 + \beta_1;$$

$$V_2 = EV^2 = W_2 + \beta_2 + 2W_1\beta_1.$$

Məlumatlar və ya tələblər müxtəlif informasiya tutumuna, və ya müxtəlif həcmə, uzun-luğa qabiliyyətinə malikdirlər.

Təsadüfi dəyişən tələblərin həcmi γ vasitəsilə ifadə edək. γ - təsadüfi dəyişənin paylanma funksiyasını (PF) – $L(x) = P\{\gamma < x\}$ - kimi ifadə edək.

Hesab edək ki, $\sigma(t)$ - t - sistemdə olan zaman momentinin tam tələblərin həcmi cəmidir və müxtəlif tələblərin həcmi asılı deyil.

Təsəvvür edək ki, tələb bir sıra təsadüfi işarələrlə təsvir olunur, yəni onun həcmi γ - tam müsbət qiymət alır. Onda ehtimal (mümkündür):

$$q_k = P\{\gamma = k\}, k = 1, 2, \dots, \sum_{k=1}^{\infty} q_k = 1$$

Əmələ gələn törəyən funksiyanın (TF) tələblərinin işarələrinin sayı:

$$Q(z) = \sum_{k=1}^{\infty} q_k z^k, |z| \leq 1$$

Bu halda, $Q'(z)$ – tələbdə işarələrin orta sayıdır və ya orta həcmdir və hər bir işarəyə t – funksional zaman ərzində xidmət edilir.

Hesab edək ki, xidmətəmənin paylanma işarənin işləmə müddəti θ işarəsi ilə sərbəst paylanma funksiyası (PF) ilə verilib, $E(t)$, $\varepsilon(q)$ - Laplas-Stiltes dəyişməsinin (LSD)-nin paylanma funksiyasıdır $E(t)$, $\varepsilon_1 = -\varepsilon'(0)$ - işarəyə xidmətəmə zamanının ilk (birinci) momentidir.

Sistemin simvolların sayı ilə davamlı dövlət rejimi σ 'də tələblərin ümumi həcmi müəyyənləşdirən tələblərin qrupa gəlməsi ilə SMO modelini istifadə edəcəyik.

Qrup şəklində daxil olma tələbləri ilə istifadə edək, σ - stasionar rejimində, simvolların sayı ilə, sistemdə olan tələblərin ümumi (yekun) həcmi ilə eyniləşdirərək, $M|G|1|^\infty$ kütləvi xidmətəmə sistemi (KXS) modelindən istifadə edək.

Verilən stasionar rejim kütləvi xidmətəmə sistemi (KXS) $\rho = \alpha \varepsilon_1 Q'(1) < 1$ – şərtini yerinə yetirdikdə mövcuddur.

Onda σ – TF-nın təsadüfi qiyməti [3]:

$$R(z) = Ez^\sigma = \frac{(1-\rho)(1-z)(\alpha - \alpha Q(z))}{\varepsilon(\alpha - \alpha Q(z)) - z}. \quad (5)$$

(5) düsturundan istifadə edərək hər hansı bir təsadüfi dəyişənin xüsusiyyətlərini təyin edə bilərik:

1. Xidmət idarəetmə sisteminin (XİS) xüsusiyyətləri, saxlama müddəti tələbin həcmindən asılı olmayaraq və sadəcə tələbin həcminə bağlı olduqda sistemə daxil olan tələblərin ardıcıl həcmi şərtləri əsasında əldə edilir.

2. XİS-də olan tələblərin sayı ümumi həcmi xüsusi haldır, əgər ümumi həcm məhdud deyil. Kütləvi xidmətəmə sistemi (KXS) üçün asılı həcm və xidmət müddəti ilə əlaqə-dar itgilər olmadan ən azı ümumi həcm momentlərini müəyyən etmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ложковский А.Г. Теория массового обслуживания в телекоммуникациях: учебник/ А.Г. Ложковский. – Одесса: ОНАС им. А. С. Попова, 2012. – 112 с.: ил. ISBN 978-966-7595-43-3
2. Мочалов, В. П. Модель информационной технологии бизнес-управления предприятием / В. П. Мочалов // Нефтепромышленное дело. 2005. № 11. С. 53.
3. Тихоренко, О. М. Модели массового обслуживания в информационных системах / О. М. Тихоренко. – Минск : УП «Технопринт», 2003. – 327 с.
4. Карташевский В.Г., Киреева Н.В., Чупахина Л.Р. Задачник по курсу основы теории массового обслуживания: учебное пособие/ В.Г. Карташевский, Н.В. Киреева, Л.Р. Чупахина. – Самара: ПГУТИ, 2017. – 121 с.

Synthesis and X-ray Study of Single Crystals of Alloys of the $\text{TlInS}_2 - \text{TlGdS}_2$ System

*Bayramov Joshgun Jumshud oglu, Nurmammadova Farida Nurmammad gizi
Mustafayeva Ulviyye Mustafa gizi, Atayev Rashad Sabir oglu
Sumgait State University*

In literature there are numerous data on physical and chemical and radiographic researches threefold the TlInS_2 connection [1,2]. Crystalline structure of this phase is deciphered in [2]. It is established what belongs a monocline singoniya and has the following lattice constants: $a=10,95$; $b=10,95$; $c=15,14 \text{ \AA}$, $z=16$, ave. Cc-C_s^4

The presence of solubility in the $\text{TlInX}_2\text{-TlInX}_2$ systems on the basis of the initial TlInX_2 compounds was reported in Refs.[1, 3] . However, data on the study of solid solutions of the system $\text{TlInS}_2 - \text{TlGdS}_2$ are not available.

On the other hand, indium and gadolinium atoms have similar ionic radii - $A^\circ(\text{In})$; $0,92 A^\circ(\text{Gd})$ and the substitution of trivalent indium in TlInS_2 by gadolonium atoms is of independent scientific interest. The objects of the present study were solid solutions based on TlInS_2 in this system.

Synthesis of alloys was carried out as follows. The starting elements loaded in an evacuated to 0.01 Pa ampoule were placed in an oven. Depending on the content of gadolinium, the furnace was heated to a temperature (1100-1200 K). The holding time of the ampulla with the substance at this temperature also depended on the content of gadolinium and, as it was observed, it increased from 2 to 3 hours. After that, the temperature of the ampoule with the substance was cooled to room temperature at a rate of 15-20 K / h. The samples obtained had a golden-orange color.

For carrying out the retrographic study by the Bridgman method, single crystals of alloys of the Ga-Ar system were expressed. The rate of movement of the ampoule with the melt was 3 mm / h

When growing single crystals of $\text{TlIn}_x\text{Gd}_{1-x}\text{S}_2$ alloys where $0 \leq x \leq 10$, the temperature of the high-temperature zone ranged from 1000 to 1300 K. In particular, for the $\text{TlIn}_{0,95}\text{Gd}_{0,05}\text{S}_2$ composition, the temperature of the zone was 1130 K, and for $\text{TlIn}_{0,9}\text{Gd}_{0,1}\text{S}_2$ 1300 K. To establish the solubility region on the basis of TlInS_2 , semicrystalline single crystals were subjected to X-ray phase analysis. Diffractograms were obtained on a diffractometer "DRON-1.5". X-ray diffraction analysis of $\text{TlIn}_{0,95}\text{Gd}_{0,05}\text{S}_2$ and $\text{TlIn}_{0,9}\text{Gd}_{0,1}\text{S}_2$ crystals showed that these phases crystallize in the monoclinic syngony and on the basis of the TlInS_2 lattice. Calculations of interplanar distances and lattice periods are given in the table. Lauegrams were taken from the obtained sample to determine the quality of the single crystal. It seemed that the samples obtained were perfect monocrystals. Based on the swinging rhentgenogram (cadmium was obtained in the RKOP-A chamber) in three crystallographic directions, (h00), (oko) and (00l). For $\text{TlIn}_{0,95}\text{Gd}_{0,05}\text{S}_2$ and $\text{TlIn}_{0,9}\text{Gd}_{0,1}\text{S}_2$ single crystals, the following lattice parameters of the monoclinic syngony were established: : $a=10,843$; $b=10,90$; $c=15,145 \text{ \AA}$; $\beta=100^\circ$, $z=16$; $a=10,964$; $b=10,848$; $c=15,167 \text{ \AA}$, $z=16$.

The calculated number of molecules per one unit cell confirms that $\text{TlIn}_{0,95}\text{Gd}_{0,05}\text{S}_2$ and $\text{TlIn}_{0,9}\text{Gd}_{0,1}\text{S}_2$ S as well as the 0-10 mole% TlGdS_2 alloys are solid substitution solutions.

To perform a temperature X-ray diffractometric study, flat-platelets were plotted from the obtained $\text{TlIn}_{0,95}\text{Gd}_{0,05}\text{S}_2$ single crystal along the band of the filament and mounted on the goniometric head of the DRON-1.5 diffractometer. From the above crystal along the (001) plane, 6 distinct diffraction reflections were obtained at the cor- responding angles:

$\theta = 5^{\circ}55' (002), 11^{\circ}55' (004), 24^{\circ}23' (006), 31^{\circ}03' (008), 38^{\circ}15' (010), 46^{\circ}14' (012),$

Based on the conducted temperature study, curves of the dependence of the lattice parameter “C” on temperature were constructed in the temperature range 320-800 K.

From this it follows that as the temperature rises along the (001) plane, a linear expansion of the $\text{TlIn}_{0.95}\text{Gd}_{0.05}\text{S}_2$ crystal is observed. Thus, as a result of the X-ray diffraction study of $\text{TlIn}_x\text{Gd}_{1-x}\text{S}_2$ single crystals, it was found that when the indium atoms are substituted by gadolinium atoms in TlInS in the range (0-10) wt% of TlGdS_2 , the structure does not change and solid substitutional solutions are formed. The lattice parameters increase with increasing gadolinium content. The quality of monocrystals with the increase in the concentration of gadolinium in the test compounds deteriorates.

Conclusions

1. Based on the X-ray analysis of single crystals of $\text{TlInS}_2 - \text{TlGdS}_2$ alloys, it was established that solid substitution solutions based on TlInS_2 in the range (0-10) mass% TlGdS_2 are formed in this system.

2. In the (001) plane, as the temperature increases, an expansion of the observed The crystal lattice of alloys of $\text{TlInS}_2 - \text{TlGdS}_2$.

References

1. Guseinov G D, Mosser E, Kerimova E M, Gamidov R S, Alekseev J V, Ismailov M Z. On some properties of TlInS_2 (Se_2 , Te_2) single crystals. *Phys.Stat.Sol.*, 1969, p 33-34
2. Henkel W., Hochheimer H D, Carlone G, Werner A, Ves S, Shering H G V. High-pressure Raman Study of the ternary chalcogenides TlGaSe_2 , TlInS_2 and TlInSe_2 . *Phys.Rev.*, 1983, № 6, 3211-3221
3. Range K J, Engert G, Miller W, Weiss A, Kristalstrukturen von TlInS_2 -II and TlInS_2 -III. *Z.Naturforsch.*, 1974, № 296, 181-185

UOT 002

İnformasiya təhlükəsizliyi

Nəsirov Rauf Eldar oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı

İnformasiyanın təhlükəsizliyi dedikdə informasiya sistemində saxlanılan və emal edilən informasiyanın mühafizəsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, informasiya təhlükəsizliyi informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun sahibi və ya istifadəçilərinə ziyan vurmağa səbəb olan təbii və ya süni xarakterli, təsadüfi və ya qəsdli təsirlərdən informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun mühafizəliliyidir. İnformasiyanın mühafizəsi informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir.

İnformasiya sistemində (İS) informasiyanın mühafizəsi probleminə proqram və aparat vasitələrinin mühafizəsi problemi ilə birgə baxılması tövsiyə olunur, ona görə ki, İS-in fəaliyyət mühitinin əsasını proqram və aparat vasitələri təşkil edirlər. Proqramların və verilənlərin mühafizəsi üçün mövcud olan metodlar və vasitələr VB proqramları və VB-də saxlanan verilənlər üçün də tətbiq edilə bilər. Mühafizə sisteminin qurulma prinsiplərini və hesablama sisteminin (HS) müxtəlif komponentlərinin (əməliyyat sisteminin, xidməti proqramların, VBİS-in, informasiyanın mühafizəsi üçün xüsusi qurğuların və proqramların) imkanlarını yaxşı bilməklə, İS-in zəif yerlərini qiymətləndirmək və məxfi informasiyanın mühafizəsini yaxşı təşkil etmək olar [1].

Hesablama sistemi bədfikirlilərdən, istifadəçilərin və xidmətçi heyətin səriştəsiz əməllərindən mühafizə olunmalıdır. Hesablama sisteminin səmərəli mühafizə mexanizminin qurulması üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- hesablama sisteminin mühafizəyə ehtiyacı olan zəif elementlərini təyin etmək;

- həmin təyin olunmuş elementlər üçün təhlükələri təyin etmək;
- mühafizə sisteminə qoyulan tələbləri formalaşdırmaq;
- tələblərə cavab verən mühafizə vasitələrini və metodlarını seçmək.

Hesablama sisteminin təhlükəsizliyi bir və ya bir neçə potensial təhlükə nəticəsində pozula bilər. Təhlükə dedikdə hesablama sistemində saxlanan və emal olunan informasiyanın, o cümlədən, proqramların təhlükəsizliyinin pozulmasına gətirən, qəsdən və ya təsadüfi əməliyyat nəzərdə tutulur. Digər nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq təhlükə dedikdə sistemə dağılma, verilənlərin üstünün açılması və ya dəyişdirilməsi, xidmətdən imtina formasında ziyan vurulmasına səbəb ola bilən istənilən hal, şərait, proses və hadisələr nəzərdə tutulur [2]. Təhlükələrin əsas növləri aşağıdakılardır:

1. Hesablama sisteminin resurslarından icazəsiz istifadə edilmə:
 - verilənlərdən istifadə edilmə (silmə, dəyişdirmə, surət çıxarma, çap etmə və s.) ;
 - proqramların sürətlərinin çıxarılması və dəyişdirilməsi;
 - sistemə həmlə etmə məqsədilə proqramların araşdırılması.
2. Hesablama sisteminin resurslarından düzgün istifadə edilməməsi:
 - tətbiqi proqramların əsas yaddaşın onlara aid olmayan bölmələrinə təsadüfən müraciət etmələri;
 - disk yaddaşının sistem bölmələrinə təsadüfi müraciətlər;
 - verilənlər bazasında (VB) səhvən dəyişikliklər edilməsi;
 - istifadəçilərin və xidmətçi heyətin səhv hərəkətləri.
3. Proqram və aparat vasitələrində səhvlərin aşkar edilməsi.
4. Hesablama sisteminin komponentlərinin, informasiyanın ötürülmə vasitələrinin tərkiblərinin icazəsiz dəyişdirilməsi və ya sıradan çıxarılması.
5. Hesablama sisteminin qurğularının, informasiya daşıyıcılarının və sənədlərin oğurlanması və s.

Təhlükəsizliyin pozulmasının mümkün nəticələri aşağıdakı kimi ola bilər:

- məxfi məlumatın ələ keçirilməsi;
- sistemin hesablama məhsuldarlığının azalması və ya sistemin bütövlükdə dayanması;
- əməliyyat sisteminin yüklənə bilməməsi;
- maddi ziyan;
- faciəli nəticələr.

Digər bir yanaşma ilə baxsaq təhlükələri müxtəlif siniflərə ayırmaq olar. Meydana çıxma səbəblərinə görə təhlükələr təbii və süni xarakterli təhlükələrə ayrılır. Süni xarakterli təhlükələr də öz növbəsində bilməyərəkdan və qəsdən törədilən təhlükələrə bölünür. Təsir məqsədlərinə görə təhlükələrin üç əsas növü ayırd edilir:

- informasiyanın konfidensiallığının pozulmasına yönələn təhlükələr;
- informasiyanın bütövlüyünün pozulmasına yönələn təhlükələr;
- əlyətənliyin pozulmasına yönələn təhlükələr (DoS hücumlar, Denial of Service - xidmətdən imtina).

Konfidensiallıq informasiyanın subyektiv müəyyən olunan xassəsidir. Verilən informasiyaya müraciət icazəsi olan subyektlərin siyahısına məhdudiyət qoyulmasının zəruriliyini göstərir. Konfidensiallığın pozulmasına yönələn təhlükələr məxfi və ya gizli informasiyanın üstünün açılmasına yönəlib. Belə təhlükələrin reallaşması halında informasiya ona müraciət icazəsi olmayan şəxslərə məlum olur.

Bütövlük informasiyanın təhrifsiz şəkildə mövcudolma xassəsidir. İnformasiyanın bütövlüyünün pozulmasına yönələn təhlükələr onun dəyişdirilməsinə və ya təhrifinə yönəlib ki, bunlar da onun keyfiyyətinin pozulmasına və tam məhvəinə səbəb ola bilər. İnformasiyanın bütövlüyü bədnəyyətli tərəfindən qəsdən və ya sistemi əhatə edən mühit tərəfindən obyektiv təsirlər nəticəsində pozula bilər.

Əlyətənlik yolverilən vaxt ərzində tələb olunan informasiya xidmətini almaq imkanındır.

Bunlarla yanaşı təhlükələri digər cəhətlərdən də təsnifləndirmək olar:

- baş vermə ehtimalına görə (az ehtimallı, ehtimallı, çox ehtimallı);

- meydana çıxma səbəblərinə görə (təbii fəlakətlər, qəsdli hərəkətlər);
- vurulmuş ziyanın xarakterinə görə (maddi, mənəvi);
- təsir xarakterinə görə (aktiv, passiv);
- obyektə münasibətinə görə (daxili, xarici).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, daxili və xarici təhlükələrin nisbəti təqribi olaraq belə xarakterizə edilir. Təhlükələrin 80%-i təşkilatın öz işçiləri tərəfindən onların bilavasitə və ya dolayısı yolla iştirakı ilə baş verir, digər 20%-i kənarından icra olunur [3] .

Mühafizənin məqsədi hesablama sistemində informasiyanın təhlükəsizliyinin təmini olduğundan, əsas problem təhlükələrin qarşısını əvvəlcədən almaqdan ibarətdir. Mümkün təhlükələrdən asılı olaraq mühafizənin 3 əsas məsələsini ayırmaq olar:

- informasiyanı oğurlanmaqdan mühafizə etmək;
- informasiyanı itkilərdən mühafizə etmək;
- hesablama sistemini nasazlıqlardan və dayanmalardan mühafizə etmək.

İnformasiyanın oğurlanmaqdan mühafizə edilməsi informasiyanı saxlayan qurğuların və daşıyıcıların fiziki oğurlanmasının, ya informasiyanın icazəsiz alınmasının (surətinin çıxarılması, baxış, ələ keçirilməsi və s) və proqramların icazəsiz yayılmasının qarşısının alınmasını nəzərdə tutur.

İnformasiyanın itkilərdən mühafizə edilməsi informasiyanın düzgünlüyünün və tamlığının qorunmasını nəzərdə tutur. İstifadəçilərin və proqramların icazəsiz müraciətləri, istifadəçilərin, proqramların və xidmətçi heyətin səhv əməliyyatları səbəbindən informasiya itirilə bilər. Aparat və proqram vasitələrinin nasazlıqlardan və dayanmalardan mühafizə edilməsi sistemin normal fəaliyyətinin vacib şərtlərindən biridir. Sistem vasitələrinin etibarlılığı kifayət qədər olmadıqda, nasazlıqlardan və dayanmalardan mühafizəni tətbiqi proqramlarda nəzərə almaq lazım gəlir. Etibarlılıq dedikdə hesablama sisteminin öz funksiyalarını dəqiq və vaxtında yerinə yetirməsi qabiliyyəti başa düşülür [4].

İnformasiya mühafizəsinin metodları və vasitələri:

İnformasiya mühafizəsinin metodlarını 4 sinfə ayırmaq olar: **fiziki, aparat, proqram və təşkilati** metodlar [1,2] .

Fiziki mühafizə əsasən mühafizənin yuxarı səviyyələrində istifadə edilir və kənar şəxslərin hesablama sisteminin yerləşdiyi əraziyə daxil olmalarının qarşısını almaqla həyata keçirilir. Fiziki mühafizə üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir:

- hərəkətdə olan obyektləri müəyyənləşdirmək üçün yüksək tezlikli, ultrasəs və infraqırmızı aşkarlama sistemləri;
- işıq şüaları ilə kəşiməyə reaksiya göstərən lazer və optik sistemlər;
- qorunan obyektlərin televiziya sistemləri ilə müşahidə edilməsi ;
- qapı və darvazalar üçün mexaniki və elektron qıfıllar;
- şüalanmaları neytrallaşdıran sistemlər

Aparat mühafizəsi kompüterin tərkibindəki aparatura və ya xüsusi qurğular vasitəsilə reallaşdırılır. Proqram mühafizə metodları müxtəlif proqramlar (əməliyyat sistemlərinin proqramları, xidməti proqramlar, antivirus proqramları, tətbiqi proqramlar, xüsusi mühafizə proqramları və s.) vasitəsilə reallaşdırılır. İnformasiyanın təşkilati mühafizəsi təşkilati texniki tədbirlər, informasiyanın mühafizəsi məsələləri üzrə qanunvericilik aktlarının yaradılması və qəbul edilməsi, cəmiyyətdə informasiyanın istifadə edilməsi üzrə məntiqi etik normaların təsdiq edilməsi ilə reallaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Kərimov S.Q., Həbiullayev S.B. İnformatika. Bakı, 2010, 366-373 s.
2. Галатенко В.А. Основы информационной безопасности. М., 2004, 264 с.
3. www.science.az
4. www.ict.az

İcbari tibbi sığorta: ilkin nəticələr və gələcək perspektivlər

*Allahverdiyeva Afina Yolçu qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə əhalisinin tibbi sağlamlığının qorunması ilə bağlı bir sıra nəzərə çarpacaq tədbirlər həyata keçirilmiş, bu sahədə əsas qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Belə ki, 26 iyun 1997-ci tarixdən “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanun qüvvəyə minmiş, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlara dövlət qayğısına diqqət verilmişdir. Əhaliyə tibbi sosial yardım istiqamətində də işlər geniş vüsət almışdır. “Özəl tibb fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” tibb sahəsində rəqabət mühiti yaratmış, bununla da ölkə vətəndaşlarına tibbi xidmət sahəsində müsbət dəyişiklərə rəvac verilmişdir. Dövlət və özəl olmaqla tibb müəssisələri Azərbaycan vətəndaşlarının sağlamlığı sahəsində bir çox elmi yeniliklərin tətbiqi ilə bağlı uğurlara imza atmışlar. Artıq Azərbaycanda ürək-damar, onurğa beyni əməliyyatları, orqanların köçürülməsi, eşitmənin bərpası və s. istiqamətində dünya səviyyəli əməliyyatlar həyata keçirilir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin müəllifi olduğu “Tibbi sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” da bu qəbildəndir. Qanun 28 oktyabr 1999-cu ildən qəbul olunsa da icbari tibbi sığorta 2017-ci ildən pilot layihə şəklində Yevlax rayonu ərazisində və Mingəçevir şəhərində tətbiq olunmağa başlamışdır. Gecikmənin səbəbi əsasən iki məsələ ilə bağlı olmuşdur: birincisi, yüksək ixtisaslı tibbi kadrların çatışmazlığı, ikincisi tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının dünya standartlarından aşağı olması. Ölkə rəhbərliyi həmin problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı dövlət proqramları qəbul etmiş və icrası üçün geniş miqyaslı tədbirlər reallaşdırmışdır. İstedadlı gənclər dünyanın məşhur ali təhsil müəssisələrində dövlət hesabına oxumağa göndərilmiş, Azərbaycanda ölkə miqyasında yüksək texniki tələblərə cavab verən müasir səhiyyə obyektləri şəbəkəsi yaradılmışdır.

Beləliklə, bu gün Azərbaycanda əhalinin sağlamlığının qorunması və sosial müdafiəsini təmin etmək üçün tam baza mövcuddur. Heç təsadüfi deyildir ki, indi tibbi müalicə almaq məqsədi ilə xarici ölkə vətəndaşları Azərbaycana üz tutur, Azərbaycan həkimlərinin professionallığından ürək dolusu danışırlar.

Sevindirici haldır ki, vətəndaşların icbari tibbi sığortası ilə bağlı işlərə də artıq start verilmişdir. Ancaq bəzən icbari tibbi sığorta haqqında az məlumatlı insanlar dilemma qarşısında qalırlar: icbari tibbi sığorta olunmalı və ya olunmamalı? Buna görə də icbari tibbi sığortanın mahiyyəti, üstünlükləri, həyata keçirilmə qaydaları ilə bağlı təbliğat işinə ciddi ehtiyac vardır. İlk növbədə vurğulamaq yerinə düşər ki, icbari tibbi sığorta Azərbaycanın səhiyyə sistemini köklü surətdə dəyişəcəkdir. Onun tətbiqi ilə səhiyyəmizdə islahatlara rəvac veriləcək, vətəndaşlara tibbi xidmətin səviyyəsi yüksələcəkdir.

Sual olunur: İcbari tibbi sığorta səhiyyə sektorunda hansı böyük dəyişikliklərə səbəb olacaqdır? Və ya icbari tibbi sığorta modeli nə kimi üstünlüklərə malikdir?

Hər şeydən əvvəl həmin prosesdə iştirak edən tərəflər arasında rəqabət artacaq, bu da öz növbəsində tibbi xidmətin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Çünki nəticədə icbari sığorta şirkətləri daha yaxşı müalicə müəssisələri ilə müqavilə bağlamağa üstünlük verəcəkdir.

Ölkə səviyyəsində dövlətin səhiyyəyə ayırdığı vəsait azalsa da, sığorta olunanların say tərkibi artacaq, tibbi müəssisələrdə göstərilən müalicənin böyük bir hissəsi işə götürənlərin hesabına İTS şirkətləri tərəfindən ödəniləcəkdir. Ən böyük üstünlük isə əhalinin, xəstə şəxslərin az vəsait ödəməklə keyfiyyətli tibbi xidmət ala bilməsi olacaqdır. Başqa sözlə xəstə lazımsız müayinələrdən keçməyəcək, əlavə dərmanlar almayacaqlar.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, həm Yevlax rayonunda, həm də Mingəçevir şəhərində İTS-nin tətbiqindən sonra əhali arasında ölüm halları xeyli azalmış, əhalinin tibbi müraciətləri isə artmışdır. Hələlik haqqında söhbət gedən regionda göstərilən tibbi xidmətlər ölkə Prezidentinin

sərəncamı ilə yaradılmış və hesabına 20 milyon manat köçürülmüş Dövlət İcbari Tibbi Sığorta Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir. Tibbi profilaktik tədbirlərə və bahalı tibbi avadanlıqların tətbiqi ilə aparılan müayinələr xəstəliklərin vaxtında müalicəsini təşkil etməyə imkan yaradır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Mingəçevirdə 1800 növ müayinə aparılır və müalicə ilə bağlı prosedurlar həyata keçirilir. 2017-ci ildə 6682 nəfər Maqnit Rezonans müayinəsi, 4211 xəstə Komputer Tomografiyası, 149172 nəfər Ultrasəs müayinəsi və yüzlərcə xəstə tozillektomiya, appendiktoiya, laparoskopik xolesistoektomiya, qasıq yırtığının təmiri, katarakta əməliyyatı və sair üzrə müalicə aimişdir. Eyni zamanda xəstəxanaya 14998 nəfər xəstə qəbul olunmuş, 39049 Təcili Tibbi çağırış yerinə yetirilmişdir. Bütövlükdə profilaktiki gəlişlər də daxil olmaqla həkimə müraciətlərin sayı 317812 təşkil etmişdir.

Mingəçevir şəhər xəstəxanası “PHŞ-in 2018-ci ilin ilk üç ayı üzrə tibbi statistik hesabatı görə yanvarda 1215, fevralda 1061, martda 1043 nəfər stasionara daxil olmuşdur. Fizioterapevtik qəbul müvafiq olaraq (1873, 2383, 1400), keçirilən çarpayı günü (4307, 4353, 3943), ambulator qəbul (25500,28795, 21393), ultrasəs müayinəsi (2361, 2532, 2323), flüoroqrafiya (2413, 1279, 1201), laborator müayinə üzrə xəstəsayı isə (6799, 6793, 5085) nəfər olmuşdur. Bu rəqəmlərdən də görüldüyü kimi son iki ildə müayinə və müalicə ilə bağlı xəstələrin müraciət sayı dəfələrlə çoxalmış, adi vətəndaşların mənafeyinə yönəlmiş tibbi xidmətin təmin edilməsi sahəsində məqsədyonlu işlər əhəmiyyətli dərəcədə geniş vüsət almışdır.

Gələcəkdə dünya praktikasında olduğu kimi, Azərbaycanda da icbari tibbi sığorta müxtəlif paketlər şəklində tətbiq ediləcəkdir. Qızıl, gümüş və adi olmaqla tətbiq ediləcək paketlərə aid olan tibbi xidmətlər şərtlər daxilində yerinə yetiriləcəkdir. Tibbi personalın əmək haqqı görülən işi özündə ehtiva edəcək, yüksək ixtisaslı həkimlərin və digər personalın maaşı differensiyalaşdırılacaq, başqa sözlə əmək haqqı həkim-xəstə nisbətində və keyfiyyətə görə ödəniləcəkdir.

Bəzən sual olunur: İcbari tibbi sığortadan kimlər faydalana biləcəkdir?

Qanunda təsbit olunduğu kimi, insanlar əllərində maliyyənin olub-olmamasından asılı olmayaraq dövlətin zəmanət verdiyi tibbi xidmətlərdən pulsuz istifadə edə biləcəklər. İndi İTS-nin humanist xarakteri həm də ondadır ki, vətəndaşlar bir-birlərinə dəstək olur, ağır xəstəliklərə düşər olmuş xəstələrə yardım göstərilir.

Gələcəkdə 18 yaşına çatmamış uşaqlar, əyani təhsil alan tələbələr, işləməyən təqaüdcülər, eləcə də az təminatlı ailələrin İTS rüsumundan azad olması ilə bağlı təkliflər gündəmədədir.

Ədəbiyyat

1. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Respublika” qəzeti, 28 oktyabr 1999
2. “İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. “Respublika” qəzeti, 16 dekabr 2011
3. “Mingəçevir şəhərində və Yevlax rayonunda pilot İTS-nin tətbiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 28 dekabr tarixili 1181 nömrəli Fərmanı
2. İcbari tibbi sığorta nədir və necə işləyir. Bakı, 21 noyabr 2017. pediatriya. az (icbari - tibbi sığorta və necə işləyir).
3. “Mingəçevir Şəhər Mərkəzi Xəstəxanası” Publik Hüquqi şəxs üzrə 2017-ci ilin 12 ayının tibbi – statistik göstəricilərinin hesabatı.
4. Mingəçevir Şəhər Mərkəzi Xəstəxanası PHŞ-in 2018-ci ilin yanvar, fevral, mart ayları üzrə tibbi statistik hesabatı.
5. www. bbc. com/ azeri/ azerbaijan – 33895956.

HUMANİTAR BÖLMƏ

UOT 37

Pedaqogikanı milliləşdirən mübariz pedaqoq

*p.e.d., prof. Əliyev İsmayıl İsrafil oğlu
Əzizova Aynur Müsbət qızı
Naxçıvan Universiteti*

Elimizin, mədəniyyətimizin, dilimizin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan qüdrətli alim, pedaqoji elmimizin ağsaqqalı, sağlığında klassikləşən yenilikçi pedaqoq, milli pedaqogikanın yaradıcısı professor Nurəddin Kazımov sübut etmişdir ki, pedaqogika milli dəyərlərə əsaslanmalı, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi və inkişafında milli xüsusiyyətlərdən çıxış etməlidir, yəni pedaqogika Milli olmalıdır!

Böyük fərəh hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan təhsilinin bütün nəzəri əsaslarını özündə ehtiva edən milli pedaqogikamızda irəli sürülən faydalı konsepsiyalar təhsil, təlim və tərbiyə nəzəriyyəimizi günü-gündən zənginləşdirir. Belə konsepsiyaların aparıcı müəllifi olan Nurəddin Kazımov elmi pedaqogikada əsaslı islahatlar aparmağa ciddi cəhd göstərmiş, bu elmi yeni konsepsiyaları zənginləşdirmək sahəsində faydalı tədqiqatlar aparmışdır.

Professor Nurəddin Kazımovun yazdığı hər bir əsərdə, kitabda, jurnalda və ya qəzet materialında mütləq yeni fikir irəli sürülür və əsaslandırılır. N.Kazımovun irsiyyət, mühit, tərbiyə və şəxsi əməyin təsiri ilə şəxsiyyətin formalaşması barədə elmi müddəaları pedaqoji nəzəriyyəni daha da dərinləşdirmişdir. Şəxsiyyət və tərbiyə arasındakı qarşılıqlı əlaqədə qanunauyğunluğun müəyyən edilməsi də Nurəddin Kazımovla məxsusdur.

Professor xeyli sayda tibbi və pedaqoji faktlara əsaslanaraq normal irsi əlamətlərin təlim-tərbiyə işini nə qədər asanlaşdırarsa, normadan kənar irsi əlamətlərin (qan təzyiqi, diabet, eplepsiya və s.) təlim-tərbiyə işinə bir o qədər əngəl törətdiyini qeyd edirdi.. Nurəddin Kazımov irsiyyət və mühitin qarşılıqlı əlaqəsində müəyyən qanunauyğunluq olduğunu, insanda qabiliyyətin formalaşması mexanizmini açmaq sahəsində də yeni fikirlər irəli sürmüşdür. Müqayisə problemi üzrə xeyli yeni fikirlər formalaşdırmış professor ilk dəfə olaraq müqayisənin elmi əsaslarını, əlamətlərini, növlərini açmış və onlardan istifadənin qaydalarını müəyyənləşdirmişdir.

N.Kazımov pedaqogikanın tədqiqat həddlərini tərbiyə və gənc nəslin tərbiyəsi ilə məhdudlaşdırmağın səhv olduğunu sübut etmiş, pedaqogikada təlim və təhsil kateqoriyalarının, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə aydınlıq gətirmişdir.

Alimin pedaqoji elmə gətirdiyi dəqiqləşdirmələrdən biri də təlim, təlim üsulu və onların qruplaşdırılması, təlimin mərhələləri, məfhumlarının mahiyyətini dəqiqləşdirmək və onlar arasında daxili əlaqələri açmaqla təlim haqqında yeni nəzəriyyə formalaşdırması ilə əlaqədardır. Müəllifin fikrincə, təlim müəllimin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil rəhbərliyi ilə şagirdlərin sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi və bu zaman onların psixoloji cəhətdən inkişaf etməsi və tərbiyə olunması prosesidir [2,34].

Professor N.Kazımov pedaqoji qanun və qanunauyğunluq məfhumlarının mahiyyətini açaraq pedaqoji hadisələrdə təkrar olunan səbəb-nəticə arasındakı asılılıq və bu asılılığın mahiyyətinin elə pedaqoji qanunauyğunluq olduğunu müəyyənləşdirmişdir. O, ilk dəfə olaraq pedaqoji qanunauyğunluğu 2 əsas qrupa bölmüşdür: pedaqoji elmin qanunauyğunluqları və pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarının özünü isə 3 qrupa: pedaqoji prosesin ümumi qanunauyğunluqları, təlimin qanunauyğunluqları və tərbiyənin qanunauyğunluqlarına ayırmışdır. Bu qanunauyğunluqların hər birinin mahiyyətinin açılması da Nurəddin Kazımovla məxsusdur.

Respublikamızda təhsilin əsas mərhələləri olan ibtidai təhsil, ümumi orta təhsil, bakalavr və magistratura təhsili üçün sanballı dərsləklər yazmış müəlliflər sırasında N.Kazımov öndə durur. O, təkcə didaktika sahəsinə deyil, tərbiyə nəzəriyyəsinə də bir sıra yeniliklər gətirərək, tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi, vəzifələri, mərhələləri, üsulları və s. məsələlərə də real baxımından yanaşaraq

tərbiyə kateqoriyasının mahiyyətini açmış, ona belə bir tərif vermişdir: tərbiyə davranışla əlaqədar olan milli və ümumbəşəri dəyərlərin müəyyən mühitdə adamlara tərbiyəçi tərəfindən məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil formada aşılması prosesidir [2,32].

Tərbiyənin vəzifələri, mərhələləri, üsulları, qanunauyğunluqları və prinsipləri kimi məsələləri də əsaslandırın professor N.Kazımov yeni mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi yaratmışdır.

Nurəddin Kazımovun pedaqogika elminə gətirdiyi elmi əsaslı yeniliklər xalqımızın Milli sərvətinə çevrildiyindən Milli pedaqogika adını almışdır.

Faydalı elmi axtarışları ilə pedaqoji elmə çoxlu yeniliklər gətirməklə yanaşı professor N.Kazımov pedaqogikanın bütün sahələrini əhatə edən 500-ə qədər irili-xırdalı əsərin müəllifidir. Onun yaradıcılıq fəaliyyətinin parlaq təzahürləri olan “Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları”, “Pedaqogika”, “Ali məktəb pedaqogikası”, “Milli pedaqogika yollarında”, “Məktəb pedaqogikası”, “Məktəb pedaqogikası sxemlərdə”, “Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət”, “Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri” (ağlın sönməz məşəli), “Pedaqogika kafedrası üzrə təhsil proqramı”, “Mərhələli tərbiyə nəzəriyyəsi”, “Pedaqoji ustalığın problemləri”, “Tətbiqi pedaqogika”, on altı cilddən ibarət “Seçilmiş əsərlər” və bir çox digər kitabları respublika və dünya ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir.

Müstəqillik qazandığımız ilk illərdə 50-dən artıq elmi məqalələri, “Milli pedaqogika yollarında”, “Pedaqogika”, “Ali məktəb pedaqogikası”, “Məktəb pedaqogikası” kimi kitab və dərslikləri, “Məktəb pedaqogikası sxemlərdə” adlı tədris vəsaiti ilə təhsil islahatlarının gedişinə əvəzsiz xidmətlər göstərən pedaqoji elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Nurəddin Kazımov Azərbaycanda pedaqogika elminin inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

“Milli pedaqogikanı əhatə edən elmi yeniliklər hər hansı digər ölkənin və ya ölkələrin deyil, məhz Azərbaycanın məhsuludur, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi sərvətidir və yeganə məqsədi respublikamızda təhsil islahatının uğurla həyata keçirilməsinə xidmət etməkdir” deyən professorun bu fikrindən də onun xalqının milli mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutması, millətinin təhsili uğrunda mübarizliyi aydın şəkildə görünür [2,5].

Ədəbiyyat

1. Nurəddin Kazımov – 80. İki əsrin sönməz pedaqoji məşəli. Bakı: “OKA Ofset” Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat Poliqrafiya Şirkəti, 2006, 265 s.
2. Kazımov N., Məktəb pedaqogikası. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2002, 440 s.
3. Kazımov N., Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: “Nicat” nəşriyyatı, 1999, 338 s.

UOT 32

Lider – siyasi proseslərin subyekti kimi

*s.f.d., dos. Cəfərova Esmira Hilal qızı
Məmmədov İlham Mabud oğlu
Yusifova Mətanət Rizvan qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Siyasət sahəsi dövlət hakimiyyətini ələ almaq, qurmaq, fəaliyyət və inkişaf üzrə sosial ümumiliklərlə vətəndaşlar arasında münasibətlərdir. Dövlətə və idarəçiliyə münasibət, təbii ki, müəyyən sosial mühitdə baş verir. Deməli, şəxsiyyətin formalaşdığı obyektiv şərait öz ifadəsini sosial mühit anlayışında tapır [5]. Sosial mühit təbiətdən fərqli olaraq insanların öz fəaliyyətinin məhsuludur. Müəyyən mənada təbii mühitdə insan fəaliyyətinin izi vardır. Sosial mühit özündə sosial münasibətləri, ictimai ünsiyyəti birləşdirir. Mühit və insanın formalaşması dialektikasından söhbət gedərkən, heç də belə düşünülməməlidir ki, insan yaşadığı mühitin passiv bütü deyil. Çünki

onun formalaşması təcrübədə, yəni ətraf mühitlə onun öz fəaliyyəti arasında qarşılıqlı münasibətdə baş vermişdir. Bununla belə şəxsiyyət mühitin obyektiv xarakterini aradan qaldıra bilmir. İnsanlar mühiti öz istəklərinə uyğun seçmirlər, onunla müasir və keçmiş nəsillərin fəaliyyətinin məhsulu kimi üzləşirlər.

Sosial mühitin dəyişdirici aspekti dedikdə, insanın bilavasitə ətrafına təsiri başa düşülür. Problemin siyasi aspektinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, sosial-psixoloji mühit liderin simasını müəyyənləşdirir. Xarici təsirin bütün xüsusiyyətləri insanın daxili durumunun, fəaliyyətinin süzgəcindən keçir. İnsan da öz fəaliyyəti ilə təsir göstərir və daim özü də ətrafının təsirini duyar. İnsan təcrübəsinin zənginliyi ondadır ki, öz mədəni mühitini yaxşılaşdırmağa çalışan fərd mədəni quruculuq fəaliyyətinə daim üstünlük vermişdir. Təbii ki, söhbət fərdin geniş mənada mədəni fəaliyyətindən gedir.

Bu baxımdan qeyd edilməlidir ki, siyasət sahəsində buraxılan bir çox səhvlər subyektiv xarakter daşıyır və sosial əhəmiyyətli qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyan rəhbərliyin siyasi mədəniyyətinin aşağı olması ilə bağlıdır. Liderlərin ən çox üzləşdiyi problem odur ki, vətəndaşlar özlərinin siyasi-mədəni geriliyinin əsas səbəbini demokratiyanın mahiyyətində və ictimai rejimdə görürlər. Bu psixoloji ovqat isə öz növbəsində biganəlik, apatiya və millətçilik kimi neqativ halların meydana gəlməsinə səbəb olur. Liderin çoxçalarlı fəaliyyət obyektivi olan bir mühitin bəzi xüsusiyyətlərini göstərməyə cəhd edək:

a)mövcud ictimai-siyasi münasibətlər və insanın bu ünsiyyət şəraitində vəziyyəti ona fərdi davranış tipini sərbəst seçməyə imkan verir. Yəni şəxsiyyət öz təcrübəsində qazandığı əqidə və dəyərləri obyektiv səbəbdən həyata keçirə bilmir və öz əqidəsinə zidd olan rəsmi ideoloji prinsipləri rəhbər tutmalı olur. Vətəndaşların bir qisminin seçkilərdən yayınması, yaxud seçki bülletenində öz istədiyi namizədi görmədikdə müəyyən məyusluq keçirməsi bu sosial-psixoloji ovqatla izah olunur; b)bir qayda olaraq, fərdin psixikasında bu və ya digər obyektə və vəziyyətə münasibətdə müxtəlif, yaxud da zidd mülahizələr yanaşı “yaşayır”. Məsələn, insanlar prinsipçə, tətillərin əleyhinədir, lakin buna baxmayaraq tətillərdə iştirak etməyi lazım bilir, sanki özünü ekstremal şəraitdə reallaşdırmaq imkanı əldə edir; c)şəxsiyyətin belə psixoloji durum keçirməsi səbəblərindən biri “başqalarının” mənafeələrini qoruyan sosial qruplara cəlb olunmasıdır. Bu halda fərd, bir növ sosial gözləmələrlə yaşayır və özünə xas olmayan rolun funksiyalarını yerinə yetirməli olur.

Şəxsiyyətin sosial psixologiyasından söhbət gedərkən onun sosial-psixoloji xarakterindəki təkrarsız cəhəti – özündə rəsonal, şüurla nəzarətdə saxlamaq və dərk olunmamış davranış stimulu kimi keyfiyyətləri birləşdirməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu baxımdan sosial-siyasi mühitlə milli liderin psixoloji xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı təsiri problemi müasir politoloji fikrinin ən mühüm tədqiqat obyektlərindən biridir.

Hazırda siyasi proseslərin subyektivi olan liderin maraqlarını tənzimləyən, onun mövqeyini müəyyənləşdirən məsələlərdən biri inam problemidir. Bu fenomen insanın idrak fəaliyyətinin və dünyanı dərk etməsinin mühüm atributlarından biridir. Siyasi sosiologiyada verilən tərifi görə inam fərdin faktlara və biliklərə əsaslanaraq müəyyən ideyanın, hipotezin, nəzəriyyənin və s. həqiqiliyinə əmin olmasını bildirən anlayışdır. İnam fərdin ətraf aləmə münasibətini, onun şüur və davranışını müəyyənləşdirir, ictimai və fərdi şüurun strukturunda və şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır [6, 61].

Müasir liderlik institutunun ideoloji-psixoloji formalaşmasında etimad fenomeni də mühüm rol oynayır. Etimad anlayışı, bir tərəfdən psixoloji durum, digər tərəfdən isə bir subyektin başqa subyektə münasibətidir. Ümumiyyətlə, etimad şəxsiyyətin dünyaya və özünə münasibətidir, çünki etimadsızlıq son nəticədə fərdin özgələşməsinə, öz ələminə qapılmasına, ətraf mühitlə konfliktə və ixtilafa gətirib çıxarır.

Etimada tələbat ikili xarakter daşıyır. Belə ki, o həm etimad obyektivi, həm də etimad subyektivi kimi çıxış edir. Lakin reallıqlar tələb edir ki, fərd sadələvh inama yox, etimada layiq subyektə müsbət reaksiya verməlidir. Bu, etimad qabiliyyətinin bir tərəfidir. İkinci tərəfi isə harizmadır. Harizmanı rəsonal surətdə izah etmək çətindir. Onun cəlbədiciliyi siyasi liderlərin psixologiyasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Müasir siyasi ədəbiyyatda liderin siyasi inkişafı prosesi onun bilavasitə siyasi sosiallaşması ilə əlaqələndirilir. Sosiallaşma dedikdə fərdin cəmiyyətdə uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan davranış nümunələrinə, psixoloji mexanizmlərə, sosial norma və dəyərlərə yiyələnməsi başa düşülür. Siyasi sosiallaşma prosesində liderin cəmiyyət üzvləri ilə, sosial institutlarla qarşılıqlı əlaqəsi yaranır. Bunu yaradan sosial mexanizm isə bütövlükdə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətidir. Liderin cəmiyyətin təşəkkül tapmış dəyərləri vasitəsilə kütlələrlə əlaqəsi yalnız o zaman məhsuldar ola bilər ki, lider siyasi normaları, dəyərləri, stereotipləri mənimsəməklə yanaşı, deformatsiyaya uğrayan dəyərləri dəyişdirə bilsin. Bu isə liderdən siyasi həyatda, xüsusi sosiallaşma prosesində fəal sosial və siyasi mövqe seçməyi tələb edir. Hər bir liderin keçdiyi siyasi yol göstərir ki, onun inkişafının mühüm amillərindən biri öz siyasi fəaliyyəti prosesində siyasi təcrübə qazanmasıdır. Bu hər şeydən əvvəl vətəndaş yetkinliyinə, vətəndaşlıq mədəniyyətinə nail olmaqdır.

Sosiallaşmanın mühüm vasitələrindən biri siyasi ənənədir. O siyasi təcrübənin forması, sosial-siyasi normanın növü olmaqla sosial irsin mədəniyyət vasitəsilə ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Dərindən mənimsənilmiş siyasi ənənə cəmiyyətin sosial inkişafını təmin edir, böyük tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini istiqamətləndirir. Siyasi ənənə siyasi təcrübəni özündə ehtiva edərək və onu nəsillərə ötürərək demokratiya, ədalət, bərabərlik və s. kimi ümumbəşəri dəyərlərə konkret tarixi və milli məzmun kəsb etdirir. Siyasi şüur və siyasi davranış formalarını özündə təsbit etməklə siyasi ənənə liderlik institutunun formalaşmasında müstəsna rol oynayır.

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında iştirak edən gənc ideoloqlar və cəbhəçi fəallar əsrin əvvəllərində müstəqillik uğrunda mübarizə aparan siyasi xadimlərin, milli hərəkatın liderlərinin varisləri idi. O dövrdə müsavətçiliyin təbliği milli hərəkatda gənc siyasi liderlərin formalaşmasında önəmli rol oynayırdı. M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, “Müsavətçilik özündə müasir türkçülüüyü və islamçılığı, xalq sosializmi tipli sosial proqramı, Azərbaycanın və bütün Qafqazın Rusiyadan ayrılması mənasında inqilabi taktikaya söykənən milli ideologiyayı birləşdirdi və bu hərəkat tezliklə Azərbaycan xalqının geniş dəstəyini qazandı” [8, 47].

Milli hərəkatın digər liderləri – Yusif Akçuraoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev və başqaları hesab edirdilər ki, müsəlmançılıq millətin deyil, dinin əsasıdır. Millət isə dinə deyil, dil və mədəniyyət birliyinə söykənir. M.Ə.Rəsulzadə “Dil ictimai mühüm bir amil”, “Yeni dilin tərəfdarları və türkçülər” əsərlərində göstərirdi ki, “millət vahid dili, dini, adət və ənənələri, mədəniyyəti və tarixi olan insan cəmiyyətidir. Millət yalnız dini birlik sayəsində yaranıb mövcud ola bilməz” [7; 8].

Milli hərəkatın sosial fəlsəfəsi olan bu təlim milli liderliyin ideologiyası kimi Azərbaycan cəmiyyətinin yeni inkişaf mərhələsindən xəbər verirdi. O dövrün siyasi liderləri bilirdilər ki, millətin bir millət kimi mövcud olması üçün, hər şeydən əvvəl, özünü dərk etməsi vacibdir. Təsadüfi deyil ki, Nəcib bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mirzə bala Məmmədzadə və başqaları milli liderlər səviyyəsinə məhz milli-azadlıq ideologiyasının təsiri ilə yüksəlmişlər.

Beləliklə, milli-siyasi liderlik institutunun yaranmasını şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1. Qlobal tarixi-siyasi mühit. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların milli-mənlik şüuruna bir tərəfdən Rusiyada 1905-1907-ci illərdə baş vermiş inqilab, digər tərəfdən İranda və Türkiyədə genişlənən inqilabi hadisələr mühüm təsir göstərmişdir. O dövrdə azərbaycanlılar üçün “İran” anlayışı iki mənə daşıyırdı: a) XIX əsrə qədər İranın tərkibində olarkən mədəni irs, din, tarixi keçmiş baxımından azərbaycanlılar mühüm rol oynamış, bu ölkə ilə sıx bağlı olmuşlar. Sonralar Azərbaycan məfhumu ilə bağlılıq milli oyanış səviyyəsində davam etmişdir. Bu bağlılıq Türkmənçay müqaviləsinin ağır şərtlərinə baxmayaraq, Azərbaycandakı mədəni-tarixi mühiti şərtləndirən vacib sosial amil olmuşdur. 1905-1911-ci illərdə İranda baş vermiş Məşrutə inqilabı Şimali Azərbaycandakı azərbaycanlıların fəallığını xeyli artırdı və Türkmənçay müqaviləsinin ləğvi, müstəqil Azərbaycanın yaradılması arzularının reallaşmasına ümid oyatdı.

2. Problemin intellektual aspekti. 1918-ci ildə ADR-i yaradanlar: Ə.Topçubaşov, N.Yusifbəyli, M.Y.Cəfərov, M.Vəkilov, N.Nərimanov, C.Hacinski, A.Səfikürdski, A.Pepinov ixtisasca hüquqşünas idilər. Yəni gənc respublikanın siyasi-hüquqi fikri sivilizasiyalı dünyanın ən yeni standartlarına cavab verirdi.

3. O dövrdə milli liderlərimiz millətçilik ideyasını rəhbər tuturdular. Lakin, görünür, tarixi mühitin məhdudluğu ucbatından, Azərbaycan cəmiyyətinin milli-mənlik şüuru heç də bütöv deyildi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda cərəyan etmiş siyasi proseslərin təsiri altında formalaşan siyasi subyektlərin – müsavətçilərin və hümmətçilərin simasında milli-siyasi süür haçalanmışdı. Belə ki, hümmətçilər milli mənafeni sinfi mənafeyə tabe etdirməklə sinfi həmrəyliyə nail olmağı, müsavətçilər isə radikal-demokratik dövlətçilik ideologiyasında sinfi mənafeni milli mənafeyə tabe etdirməklə milli həmrəyliyin yaradılmasını təbliğ edirdilər.

Buradan belə nəticə hasil olur ki, yeni tipli liderlik institutunun formalaşması üçün zəmin yaradan amillər XX əsrin əvvəllərində dünyada gedən siyasi proseslər, I Dünya müharibəsi, 1917-ci il Rusiyada baş verən oktyabr çevrilişi, onun təsiri ilə Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi və ilk Demokratik Respublikanın yaradılması idi.

Hazırda Azərbaycan cəmiyyətində baş verən proseslər ölkəmizin siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni inkişafında liderlik institutunun rolunun dərinədən dərk olunmasını tələb edir. “Lider – cəmiyyət” problemi ictimai-siyasi həyatda özünəməxsus rol oynayır. Liderin ictimai-inkişaf meyllərinə, cəmiyyətin və şəxsiyyətin köklü mənafələrinə uyğun gələn siyasi fəaliyyəti özü bir prosesdir. Bu elə bir fəaliyyətdir ki, burada liderin özünü təşkilə baş verir. Siyasi liderlik institutunun strukturunda sosial əhəmiyyətli fenomeninə gəldikdə isə, əslində hər cür məqsədyönlü fəaliyyət sosial əhəmiyyətli fəaliyyət deyil, çünki bu fəaliyyət hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin və şəxsiyyətin inkişafına kömək etməlidir. Yəni müəyyən mənada sosial əhəmiyyətli fəaliyyət liderin idarəetmə fəaliyyətinin göstəricisidir. Beləliklə, idarəetmə fəaliyyətində ifadəsini tapan əhəmiyyətli fəaliyyət liderliyin sosial-siyasi inkişafının amili, onun formalaşma stimulu kimi çıxış edir. Onun fəaliyyətinin keyfiyyət əlamətləri məhz bu prosesdə formalaşır, o, sözün əsl mənasında, siyasi proseslərin subyektinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B.. Milli şüur və siyasi proseslər. Bakı, 1998
2. Cəfərova E.. Hakimiyyət və liderlik institutu. Bakı: “Siyasət” nəşriyyatı, 1999
3. Naxçıvanlı A.. Siyasətin fəlsəfi problemləri. Bakı, 1979
4. Orucova M.. Müsavat partiyasının Azərbaycanda və xaricdə fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, 1999
5. Попов С.. Сознание и социальная среда. Москва, 1979
6. Руткевич Е.Д.. Российская социологическая энциклопедия. Москва 1998
7. http://rasulzade.org/articles/2_53.html M.Ə.Rəsulzadə. “Dil ictimai mühüm bir amil”
8. http://rasulzade.org/articles/2_52.html M.Ə.Rəsulzadə. “Yeni lisançılar və türkçülər”

UOT 94 (479.24)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının milli sərəvətidir

*t.f.d., dos. Zeynalov Nizami Dilənçi oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının tarixində baş verən elə bir misilsiz hadisədir ki, 100 illiklər sonra belə, gələn bütün nəsillər bu hadisəni böyük qürur hissi ilə xatırlayacaqlar. Ümumiyyətlə, hər bir millətin tarixində elə məqamlar yetişir ki, millət məhz həmin məqamda başını qaldıraraq dünyaya özünün var olduğunu sübut edir. Azərbaycanlılar üçün də belə bir həqiqət anı 1918-ci ilin mayın 28-də olmuşdur. Məhz 100 il öncə, 28 may günü Azərbaycan xalqı özünü müstəqil yaşamağa qabil olan bir xalq kimi dünyaya tanıtdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi məsələlərinin araşdırılması Azərbaycan tarixşünaslığında böyük aktuallıq kəsb edən problemlərdəndir. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin bir çox problemləri obyektiv elmi əsaslarla yenidən işlənmiş, sovet tarix elmində üzərindən sükutla keçilmiş və ya məqsədyönlü şəkildə təhrif edilmiş problemlər yenidən araşdırılmış, bir çox yeni mənbələr və tədqiqatlar elmi dövriyyəyə cəlb edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi məsələləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruculuğunda mühüm rol oynayan siyasi liderlər, onların ictimai-siyasi irsinin öyrənilməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özünün miras qoyduğu iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və mənəvi irsin öyrənilməsi və yetişməkdə olan gənc nəsə təbliğ olunması məsələləri böyük aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Tarixinin ən çətin məqamlarında öz qeyrətli oğullarına arxalanan Azərbaycan xalqı 1918-ci ilin mayın 28-də M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.Topçubaşov, X.P.Sultanov, X.Xasməmmədov, N.Yusifbəyli və onlarla bu kimi Azərbaycan oğullarının qeyrətinə sığınaraq öz müstəqilliyini elan etdi. Cənubi Qafqazda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlı müstəqil və demokratik əsaslı bir dövlət meydana gəldi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik olan bir hadisədir. Birincisi ona görə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaradanlar Azərbaycan xalqının şərafətini, milli qürurunu xilas edə bildilər. Çünki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə dünyaya gəlmişdi. O dövrdə zaman hadisələri çox kəskin qoymuşdu. Yaranmış mürəkkəb şəraitdə ya öz müstəqilliyini elan edib milli dövlətə çevrilməli idin, ya da kiminsə müstəmləkəsi altına düşüb parçalanacaqdın. Əgər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmasaydı, Azərbaycan Sovet Rusiyası, Daşnak Ermənistanı və Gürcüstan arasında bölüşdürüləcəkdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bu labüd bəla aradan qalxmış oldu.

İkincisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixdə rəsmi olaraq “Azərbaycan” adını daşıyan ilk dövlətimizdir. Bilirik ki, Azərbaycan xalqının çoxminillik zəngin dövlətçilik tarixi vardır. Tariximizdə müstəqil dövlət qurumları çox olub. Lakin təəssüf ki, bu dövlətlərdən heç biri rəsmi olaraq Azərbaycan adını daşımamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə “Azərbaycan” sözü tarixi-coğrafi anlayış məzmunundan çıxıb, ilk dəfə siyasi mənə kəsb etməyə başladı və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması təkcə azərbaycanlıların dünyaya baxışını deyil, dünyanın da Azərbaycana baxışını dəyişdirdi [4]. Böyük Üzeyir bəyin dediyi kimi: “Bizim vücudumuzu aləmi-mədəniyyət üçün təhlükə hesab edənlər ilə bir balaca təmas lazım imiş ki, bu fikrin sırf yalan və yanlış olduğu meydana çıxsın” [2]. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan türklərinin hələ o dövr üçün sivilizasiyadan kənar bir xalq olması haqqında təsəvvürləri alt-üst etdi.

Üçüncüsü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması M.Ə.Rəsulzadənin əsasını qoyduğu “Milli dirilik” fəlsəfəsinin əsas qayəsini təşkil edən “Millik birlik” ideologiyasının praktik baxımdan həyata keçirilməsi demək idi. Yəni, Cümhuriyyətin yaranması “islam ümmətçiliyi” ideyasından hələ XIX əsrin ikinci yarısından Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, K.Ünsizadə və başqa bu kimi onlarla Azərbaycan ziyalılarının təbliğ etdikləri “Azərbaycan türk milləti” ideologiyasına keçidin məntiqi yekunu idi. Belə ki, uzun müddət, bir tərəfdən çar Rusiyasının, digər tərəfdən şahlıq İranının Azərbaycan türklərini “islam ümməti” adı altında etnik baxımdan əritmək siyasəti məhz Cümhuriyyətin yaranması ilə iflasa uğradı.

Dördüncüsü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasında aparılan müharibələr zamanı itirilmiş milli dövlətçiliyimizin yenidən bərpası, xalqımızın siyasi oyanışı və tarixi ədalətin bərpası demək idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində öz parlamenti, hökuməti, ordusu, pul vahidi və digər dövlət atributları olan demokratik respublikaya çevrildi.

Nəhayət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını ən mühüm tarixi əhəmiyyətindən biri də odur ki, Cümhuriyyət tarixi torpaqlarımıza sahib dura bildi. Mürəkkəb bir şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi Azərbaycanın 114 min km^2 -lik ərazisinə sahib çıxdı [1].

Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu gün bu ərazidən Azərbaycan Respublikasına cəmi 86,6 min km^2 - lik bir ərazi miras qalmışdır ki, bunun da 20%-ə qədəri faktiki olaraq düşmən tapdığı altındadır.

1918-ci il mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün xalqlara dinindən, dilindən, cinsindən, milli və sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hüquq bərabərliyi verdi [1]. Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, məhz bu cəhətlərinə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqi və türk dünyasında ilk demokratik və dünyəvi dövlət idi.

23 ay fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sosial-iqtisadi, hüquqi, siyasi və milli dövlət quruculuğu sahəsində çox mühüm tədbirlər həyata keçirə bildi. Belə ki, qısa müddət ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli sərvətlərə sahib durdu və bu sərvətləri Azərbaycan xalqının mənafeyinə yönəldə bildi; Azərbaycan türk dili dövlət dili elan olundu; Dövlət gerbi istisna olmaqla dövlətin bütün digər atributlarını yaratdı; Azərbaycanın Milli ordusu yaradıldı; Azərbaycanın ilk parlamenti təşkil olundu; yüzə yaxın Azərbaycan gənci respublikadan xaricə təhsil almağa göndərildi; ali təhsil sistemimizin ilk qaranquşu sayılan Bakı Dövlət Universitetini təsis etdi, o universiteti ki, uzun illər Cümhuriyyət ideyalarını özündə yaşadaraq XX əsrin sonlarında xalqımızın yenidən öz müstəqilliyinə qovuşmasında müstəsna rol oynadı [1].

Çox çətin daxili və beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordunun kobudcasına müdaxiləsi nəticəsində süqut etdi [3]. Lakin Cümhuriyyət xalqın azadlıq hərəkatı tarixində silinməz iz qoydu. Cəmi 23 aylıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, hətta ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə, Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını, müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri M.Ə.Rəsulzadənin vaxtilə Azərbaycan gəncliyinə xitabən dediyi sözlər bu gün də müasir gənclik üçün sözün əsl mənasında milli şüara çevrilməlidir: “...ey gənclik!, Ey əsrimizin Səyavuşunun böyümüş oğlu! ...Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var. Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülə ucalaraq dedi ki: - Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz... Əlbət ki, sən onun bu ümidini qırmaıcaq, bu gün, parlament binası üzərindən Azərbaycan türklərinin yanıqlı türkülərinə mövzu olmuş, ürəklərinə enmiş o bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcəksən, Böyük Dəmirçinin geri dönüşünü görəncə onun tərəfinə keçəcəksən. Ya Qazi, ya da Şəhid olacaqsan” [5].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli tariximizdəki yeri və rolu, onun tarixi irsinin öyrənilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini xalqımızın milli sərvəti kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B.: Elm, 1998, 336 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, I cild / Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II cild / Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
4. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı: 1993, 362 s.
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.

Azərbaycanda unikal dil situasiyasının təşəkkülü

p.f.d., dos. Əzizova Zənfira Mirsəfər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
fil.f.d. Abbasova Gülnarə Tanrıverdi qızı
AMEA-nın Dilçilik İnstitutu

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir.

Hazırda Yer üzündə təxminən 2500-dən 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Dünya yaranandan insanların başqa ölkələr, diyarlar haqqında məlumat toplamaq, ölkələri tanımaq maraqları onları bir yurddan, bir ölkədən başqa bir yurda, ölkəyə köç və yaxud da səyahət etmələrinə səbəb olmuşdur. İnsanlar dənizlər, okeanlar fəth edərək təbii sərvətləri olan ölkələri zəbt etmiş və öz dillərini həmin ölkələrdə yaymağa başlamışlar. İngilislər, ispanlar, ərəblər, ruslar və digər xalqlar bu yolla öz dillərini yaymışlar. Hazırda dünyanın yeddi dili dünya dilləri hesab olunur: ingilis, ispan, ərəb, rus, fransız, alman, portuqal dilləri [1].

Alimlərin fikrinə görə, son 100 il ərzində 3000-dən 6000-ə qədər dili ölüm təhlükəsi gözləyir. Dilin saxlanması üçün həmin dildə ən azı 100 min insan danışmalıdır. Yer üzündə əhalinin 80%-i 7000 dildən yalnız 80 dili bilir. Qalan dillərdə əhalinin 20%-i danışır. 3,5 min dil əhalinin 0,2%-inə aiddir [2]. Dillərin ölüb sıradan çıxmaq təhlükəsi ən çox qloballaşma prosesi ilə əlaqələndirilir.

Bizim vətənimiz də müxtəlif dövrlərdə yadellilərin hücumuna məruz qalıb, müxtəlif inperiyaların tərkibində yaşayıbdır. Lakin buna baxmayaraq, xalqımız öz ana dilində danışaraq, yazıb yaradaraq onu qoruyub saxlamışdır. Dilimizin yüksək səviyyədə inkişaf etməsində maarifpərvər ziyalıların rolu böyük olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadənin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Sultan Məcid Qənizadənin, Nəriman Nərimanovun, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının bu sahədə mühüm xidmətləri vardır.

Azərbaycan dili söz ehtiyatının, özünü ifadə imkanlarının zənginliyi ilə siyasi-ictimai, elm və mədəniyyət sahələrində uğurla tətbiq edilir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin XXI əsrdə Azərbaycan xalqına yadigar qoyduğu əvəzsiz ideyalar çoxdur. Bu mənada onun dil siyasəti dövlətimizin həyata keçirdiyi siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə dövlətlərarası əlaqələrin inkişafına hədəflənmiş məsələlərin tərkib hissəsi kimi diqqəti çəkir.

Heydər Əliyevin dil siyasətinin mahiyyəti, elmi xarakteristikası barədə yazılan tədqiqatlara müraciət etdikdə görürük ki, onun kökündə ilk növbədə doğma Azərbaycan dili, sonra isə zaman və məkan fərqiindən asılı olaraq digər xarici dillərə münasibət durur.

Dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda ulu öndər Heydər Əliyev böyük işlər görmüş və onun dövlət dili olmasına nail olmuşdur. Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə müəyyənləşdirdiyi xarici siyasətin kökündə də ilk növbədə insanlara, xüsusilə yetişən gənc nəsə əcnəbi dillərin öyrədilməsi dururdu. Ümummillə lider gənclərimizi milli inkişafımızın mənbəyi hesab edirdi və ona görə də onların xarici dilləri, daha doğrusu ixtisaslaşmış xarici dilləri kamil bilmələrini istəyirdi. O, bir mənalı şəkildə xarici dillərdə sərbəst danışan sahə mütəxəssislərinin yetişdirilməsini təqdir edirdi.

Ulu öndərin uzaqgörənliyinin nəticəsidir ki, bu gün onun yetişdirmələri ölkə həyatının bütün sahələrində, xüsusilə xarici siyasət sahəsində böyük uğurlara imza atır, Azərbaycanı beynəlxalq səviyyədə ləyaqətlə təmsil edirlər.

Heydər Əliyev xarici dil siyasətinə həm də ölkə sərhədlərindən kənarında dünya dövlətləri tərəfindən həyata keçirilən proseslərə təsirli tədbirlər sistemi kimi baxırdı.

Tarixi zərurət nəticəsində Sovet dövləti dağılıdıqdan sonra yeni kontekstdə milli və xarici dil siyasəti milli dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi ön plana keçdi.

Beləliklə, XXI yüzilliyinin əvvəllərində “dil siyasəti”, xarici dillərə münasibət, eləcə də “dil situasiyası” terminlərinin mahiyyəti dəyişdi və yeni keyfiyyətlər qazandı. Belə bir zamanda dövlətimizin xarici və daxili dil siyasəti formalaşmağa başladı.

Bu müstəvidə Azərbaycanın Heydər Əliyev erasının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri üç sferada təzahür etməyə başladı: mədəniyyət, ideologiya və kommertiya. Bu sferalar Azərbaycanda unikal dil situasiyasının təşəkkürünə səbəb oldu. Məlum olduğu kimi, ideologiya özü dil, mədəniyyət və kommertiya üzərində formalaşdığından Azərbaycan yeni dövrdən dil planlaşdırılmasının çoxkomponentli modellərinə üstünlük verməyə başladı.

Heydər Əliyevin yaxından iştirakı ilə zamanın gerçəkliklərini nəzərə almaqla yeni dövrdə Azərbaycan dili də daxil olmaqla, xarici dillərin nəzəri və praktik məsələlərini özündə əks etdirən məqsəd və vəzifələr, dövlətin xarici dil siyasəti və dil planlaşdırılmasının gerçəkləşmə vasitələri və effektiv tədbirlər müəyyənləşdirildi.

Bu, əsasən iki istiqamətdə həyata keçirildi:

1. Ölkə ali məktəblərində xarici dillərin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
2. Gənclərin dövlət hesabına xarici ölkələrdə təhsilinin təşkili.

Ulu öndərin dil siyasətini bir köklü ağaca bənzətsək, onun ana sütunu Azərbaycan dili, budaqları isə dünya dilləridir.

Xarici dillərlə bağlı aparılmış işləri sistemləşdirsək belə bir mənzərənin şahidi oluruq:

- Rus dili (həm qonşuluq baxımından, həm də milyonlarla soydaşlarımızın yaşadığı məkan, MDB ölkələrinin əsas ünsiyyət dili kimi)

- Türk dilləri

H.Əliyev Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əməkdaşlığın və insani əlaqələrin inkişaf etdirilməsini vacib hesab edirdi. O, qeyd edirdi ki, bizim tarixi köklərimiz də, mədəniyyətimiz də, adət-ənənələrimiz də birdir. Biz bi-birimizə daha yaxın olmaq üçün, bir-birimizi daha yaxşı başa düşmək üçün dillərimizi inkişaf etdirməliyik.

- Ərəb, fars dili

İslam birliyinin möhkəmlənməsi, islam mədəniyyətinin təsiri ilə ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, mədəni əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi.

- Avropa dilləri

Müstəqillik qazandığımız ilk illərdə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti o zaman müvəffəqiyyət qazana bilərdi ki, mövcud geosiyasi məkan, şərait, qüvvələr nisbəti və dövlətlərin mövcud məqamda təsir dairəsi tam aydınlaşdırılsın, zaman, məkan, şərait, tədbirlər proqramı hazırlansın və həyata keçirilsin. Xarici siyasətin uğurlu nəticələrinə nail olmaq üçün Avropa dillərində mükəmməl danışan mütəxəssislərin olması vacib şərtlərdən biri idi.

Heydər Əliyevin tapşırığı ilə iqtisadi, elmi, mədəni kommertiya əlaqələri nəzərə alınmaqla Azərbaycan Dillər Universitetində çin, yapon, koreya dilləri qrupları yaradılmış, qonşu xalqların, o cümlədən məkrli qonşularımızın dilinin də öyrənməyin vacibliyi göstərilmişdir. Həmin məsələyə toxunarkən o, deyirdi: “Diplomatik münasibətlər qurulandan sonra belə Ermənistanla münasibətlərimizdə bir çox çətinliklər meydana gələcək. Ona görə də bu gün erməni dilini mükəmməl bilən tarixçilərə, filoloqlara, politoloqlara, jurnalistlərə, hüquqşünaslara çox böyük ehtiyac olacaqdır.”

Qloballaşan dünyada xarici dillərin öyrənilməsi və ali məktəblərdə tələbələrin xarici dillər üzrə daha mükəmməl hazırlanmasının vacibliyini xüsusi qeyd edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Heydər Əliyevin dil siyasətini uğurla inkişaf etdirir. Sırr deyil ki, dünya səviyyəsinə çıxmağa layiq, hərtərəfli inkişaf etmiş kadrları xarici dilsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Cənab prezidentin dediyi kimi, ... Ölkəmiz müasirləşir, dünya birliyinə inteqrasiya edir, ölkənin iqtisadi potensialı artır. Biz çox istəyirik ki, gənc nəsil savadlı, bilikli olsun.

Bu sözlər bir daha təsdiq edir ki, dəyişən dünyamızın şərtləri və tələbləri nəzərə alınaraq xarici dillər üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, onların peşəkarlığının artırılması dövlətin dil siyasətinin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1.<http://teach-learn.narod.ru/languages.htm>

2.<http://www.akzia.ru/news/26-09-2007/655.html>.

Elmi təhsilin əxlaqi-mədəni funksiyası

*p.f.d, dos. Əzizova Zənfira Mirsəfər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Millətin millət kimi inkişaf etməsi, başqa millətlərdən fərqlənməsi və başqa millətlər tərəfindən tanınması baxımından milli-mənəviyyatın formalaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ulu öndər H.Əliyev deyirdi: “Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan Xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhvali-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik” [2].

Təhsilin humanistləşdirilməsi milli-mənəviyyatın inkişafına, onun daha dəqiq formalaşmasına yeni imkanlar açır. Bəzən milli-mənəvi adət-ənənələrimizin bəzi istiqamətlərdə “azması” müşahidə olunur. Milli xarakterin istər müsbət, istərsə də mənfi cəhətlərinin formalaşmasında millətin genezisindən gələn xüsusiyyətlər əsas rol oynasa da, onun yaşayış və düşüncə tərzini ciddi şəkildə dəyişməsinə şərait yaradan amillər aradan qaldırılmalıdır. Çünki belə neqativ hallar hər bir şəxsin və ya millətin faciəsi ilə nəticələnir. Buna parlaq misal birinci və ikinci dünya müharibələrinin müqəddəratı, indiki erməni-müsəlman müharibəsidir. Azərbaycan xalqının alicənablıq, əliaçıqlıq, başqasına əl tutmaq, qonaqpərvərlik, kişi sözü, ağsaqqala hörmət, müəllimə ehtiram, qadını uca tutmaq, uşağa nəvazişlə yanaşmaq, bayramları xüsusi təntənə ilə qeyd etmək və s. kimi gözəl xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlərin digər millətlərdə başqa təzahür formaları var. Belə adətlərin ən gözəl ümdə forması bizim xalqımıza aiddir. Həyat təzi dəyişdikcə yeni xüsusiyyətlərin formalaşması ideoloji əsaslar xaricində baş verir. Sən azərbaycanlısan? – deyəndə hər bir adam xəyalında Azərbaycanlının obrazını canlandıra biləcək qədər potensialımız var və bunu daha da inkişaf etdirmək lazımdır. Tarixi perspektivdə götürülmüş mənəvi tərbiyə hər bir vətəndaşın ictimai təbiətinin inkişafı yolunda şərəfli kamillik mərhələsini ifadə edir. Tarixən də müdrik filosoflar insanın təkmilləşmiş ağılına, idrakına üstünlük vermişlər, lakin onlar eyni zamanda mənəviyyatın komponentlərini əllərində rəhbər tutmuşlar. Məsələn, XIII əsrdə yaşamış böyük türk filosofu Mövlanə Cəlaləddin Rumi idrakın əhəmiyyəti, eyni zamanda mənəviyyat, mənəvi kamillik barədə belə dəyərli fikirlər bildirmişdir: “Yaşılıqlardan, çiçəklərdən meydana gələn bağça fani, lakin ağıldan meydana gələn gül bağçası daima yaşıl və gözəldir”, “Sən bizim surətimizə deyil, əxlaqımıza bax”, “İnsan libası kirlənərsə, az su ilə təmizlənər. Lakin içimizdə elə kirlər vardır ki, onları Allahın lütf və mərhəmətindən başqa heç bir şey təmizləyə bilməz”, “Ədalət nədir? – Ağacları sulamaq. Zülm nədir? – Tikana su vermək.” və s. [1, 178-254]. Milli-mənəvi tərbiyə və milli-mənəvi dəyərlər insanlar arasında münasibətləri tənzimləyir, bir istiqamətə yönəldir. Mənəvi dəyərlərin tənzimləyici kimi mövcud olmasının özü bəşəriyyət üçün bir nemətdir. Buna görə də hansı bəhanə ilə olursa-olsun, milli-mənəvi dəyərlərdən imtina edilməsi və ya ona laqeyd yanaşma, təkcə millətin deyil, bütün bəşəriyyətin daha çox ümumi olan mənafeləri ilə bir yerə sığa bilməz. Milli-mənəvi tərbiyənin məqsədi, hər şeydən əvvəl, ictimai mənəvi tələbləri hər bir adamın şəxsi mənəvi sərvətinə çevirməkdən ibarətdir.

Bizim əsrimiz elm və texnika əsri hesab olunur, respublikamızı isə tələbələr ölkəsi adlandırma bilərik. Bu gün qarşımızda duran vəzifələrdən biri hər tələbənin mənəvi siyasi yetkinliyə çatmasına nail olmaqdır. Tələbə gənclər cəmiyyətimizin bir qismi olmaqla xüsusi sosial-demoqrafik əlamətlərlə səciyyələnən əhalinin müəyyən bir hissəsini təcəssüm etdirir. İnsanın şəxsiyyət və vətəndaş kimi formalaşması, əxlaqi və siyasi cəhətdən sosiallaşması gənclik dövründə başlanır. Bu dövrdə gənclərdə yüksək vətəndaşlıq-vətənpərvərlik və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ali məktəbdə elmi təhsil vasitəsilə həyata keçirilir. Tələbə həm ali məktəb divarları arasında, həm kompüter zallarında internet vasitəsilə dünya kitabxanalarından istifadə etməklə elmlə məşğul olur və biliyini zənginləşdirir. Tələbənin fasiləsiz olaraq aldığı bu biliklər onun ağılına, qəlbinin

köklərində dərin iz qoyur, onu daim inkişaf etdirir və şəxsiyyət kimi yetişməsinə zəmin yaradır.

Bu gün elm həm yeni informasiya mənbəyi kimi, həm də şəxsiyyətin formalaşması üçün yeni biliklər hasil edən, yeni maddi və mənəvi sərvətlər yaratmağa qabil olan insanların yaradıcı imkanlarını yüksəltmək vasitəsi kimi çıxış edir. Lakin bunu da unutmaq olmaz ki, elmlə məşğul olmaq insanın yalnız dərk etmə potensialını artırır, intellektini zənginləşdirir. Elmi təhsilin əxlaqi-mədəni funksiyası qiymətləndirilməzsə, istehsalın və elmi biliklərin mənimsənilməsinin peşəyə çevrilməsi intellekt üçün təhlükəli ola bilər. Təhsil özünün hər hansı formasında tək cəi işarə sistemi kimi sadəcə bilik vermə prosesi deyildir, həm də müəyyən sosial tələbatlarla, zəka və ədalət normaları, idealları ilə əlaqədar olaraq şəxsiyyətin formalaşdırılması, dəyişdirilməsi deməkdir. Təhsil adamların yüksək mədəni səviyyəyə yiyələnməsi və tarixi-mənəvi prosesləri düzgün izləməsi üçün ilk şərtidir. Sözü geniş mənada təhsilin məqsədi təbiətin, cəmiyyətin, insanın idrakının və davranışının qanunları haqqında elmi bilikləri yaymaq və mənimsətməkdir. Təhsil təbii və ictimai hadisələri, onların əlaqələrini və inkişaf meyillərini dərk etməyə kömək edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bütün təhsilli adamlar dərin düşüncə tərzinə, yetkin tərəkür mədəniyyətinə malikdir. Tələbənin də yüksək intellektual dərəcəsi hələ yüksək əxlaqiliyə zəmanət vermir, daha doğrusu o, əxlaq üçün zəruri, lakin kifayət etməyən şərait yaradır. Bu barədə A.N.Leontyev yazır: “Bəzi anlayışlar, ideyalar insana daxilən yaxın, başlıcası isə təsirli ola bilər, yəni real surətdə onun fəaliyyətini idarə edə və ona istiqamət verə bilər, digərləri isə yalnız söz biliyi olaraq qalır; bu bilik həmin insanın həyatını və davranışını heç cür müəyyən etmir. Şübhəsiz, bizim başlıca vəzifəmiz odur ki, verilən biliklər, ideyalar tək cəi “bilinən”, “başa düşülən” olmasın, həm də insan üçün şəxsi mənə kəsb etsin” [3, 35].

Tələbələrə milli mənəvi tərbiyəsi müxtəlif metod və vasitələrlə həll edilir. Ancaq bunlardan ən əsası təlim-tərbiyə prosesi və ictimai-siyasi praktika sayılır. Hazırda respublikamızda aparılan təhsil islahatları dərsləkləri, proqramları təzələməyi günün tələblərinə uyğun mühazirələr hazırlamağı tələb edir. Mühazirələrdə hadisələrin mahiyyəti, fikir və idrakın inkişafı ziddiyyətlər vasitəsilə açılmalıdır. Seminar məşğələlərdə bu prinsip davam etdirilərək tələbələrə mühakimə yürütmək, elmi mübahisə aparmaq bacarığı aşılmalıdır. Təhsildə hər bir hadisə, təhsil prosesinin hər elementi şəxsiyyətin formalaşmasında irəliyə doğru bir addımdır (bilik, bacarıq, vicdanlılıq, məsuliyyət, bir-birini dinləmək, təvazökarlıq, prinsiplilik, səbirlilik, düzlük, ədalət və s.) Tərbiyə etməyi qarşıya məqsəd qoyan təlim prosesi və onun nəticəsi ali məktəb müəlliminin şəxsi keyfiyyətlərindən də çox asılıdır. Yaşadığı cəmiyyətin gələcəyini işıqlı, firavan görmək istəyən müəllim əgər tələbəsini elmlə tərbiyə etmək istəyirsə, birinci növbədə öz elmini sevməlidir, əgər müəllim öz elmini sevmirsə o zaman elm də özünün tərbiyəvi təsirini göstərməyəcəkdir. Tələbə mənəviyyətinin formalaşmasında müəllim nüfuzunun böyük rolu vardır. Müəllim nüfuzunu çox vaxt onun tələbkarlığı ilə əlaqələndirirlər. İnsana qarşı tələbkarlıq isə eyni zamanda onun ləyaqətini həqiqi hörmətlə üzvü surətdə bağlayır. Tələbkarlıq tələbəyə öz vəzifələrini və borcunu xatırlatmaqla onu daim səfərbərliyə alır və pis hərəkətlərdən qoruyur, onu səliqəli və təmkinli edir. Qışqırıq salmağın, hay-küçülük etməyin kobudluğa və təhqirə yol verməyin həqiqi tələbkarlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki tələbkarlıq müəllimi özünün və başqalarının gözündə yüksəltməli, əsla alçaltmamalıdır. Tələbkarlıq ruh yüksəkliyinə, mənəvi qüvvəyə səbəb olmalıdır, ruh düşkünlüyü, əsəbilik yaratmamalıdır. Tələbkarlığa azacıq belə qərəzçilik və hörmətsizlik qarışdıqda o öz həqiqi mənə və əhəmiyyətini itirir, hərəkətverici və ruhlandırıcı qüvvədən pozucu amilə çevrilir. Atalar məsəlində deyildiyi kimi, “Hoha var dağa qaldırır, hoha var dağdan endirir” tələbkarlıq haqqında da bunu demək lazımdır. Elə tələbkarlıq ki, o, adamı səfərbər edir, eləsi də var ki, əksinə adamı tərksilah edir, ruhdan salır. Təəssüf ki, öz məhdud, xudbin mənafeyi üçün yalnız özünü tərifi etməklə məşğul olan, müəllimlər arasında söz gəzdirməklə nifaq salan, koridorlarda, kafedrada, auditoriyalarda tələbə yanında öz müəllim yoldaşı ilə adi ünsiyyətdə kobudluğa yol verən müəllimlərə hələ də rast gəlirik. Tələbələrə ünsiyyət normalarından danışarkən onlara öyrətməyə çalışırıq ki, küçədə, universitet koridorlarında iki-üç nəfər bir-birilə ünsiyyət edərkən yalnız bir-birlərinin eşidə biləcəyi aşağı “tonda” söhbət etsinlər. Çünki bizim “abır-həya” deyilən milli dəyərimiz var. Lakin tələbələr bunun əksini müəllimdən görəndə ona deyilmiş belə əxlaqi söhbətin heç bir dəyəri qalmır. Əxlaqi cəhətdən kobud və mənəvi aləmi kasıb olan adamlar həyatda özlərinə

yer tutmaq üçün ləyaqətli, adamları ləkələməyə və öz səviyyələrinə endirməyə çalışırlar. Belələri “nəzərdən qaçır ki,” sağlam mənəviyyatlı, qabiliyyətli şəxslər həmişə özündən kamil adamların səviyyəsinə ucalmağa səy göstərir. Əsil insan yüksək fikir və duyğulara, bunları qanadlandırmaq qüdrətinə malik olmalıdır. İkiüzlülük, riyakarlıq, şəraitə uyğunlaşmaq psixologiyası nəinki pis tərbiyənin nəticəsidir, ən başlıcası pis tərbiyələndirmək üçün “münbit” vasitədir. Yaltaqlıq, ikiüzlülük insanın tam prinsipsizliyi, simasızlığı deməkdir. Bu və ya digər şəxsin xarakterinin xüsusiyyətindən asılı olaraq mehriban və qapalı olmaq təbiidir. Qədim dövrün məşhur filosofu Protoqor deyirdi ki, insan bütün şeylərin ölçüsüdür. Ölçü-norma, nümunə deməkdir ki, bunun vasitəsi ilə biz müqayisə nəticəsində bütün qalan şeyləri təyin edə, ölçə bilirik. Gözəllik yalnız insana olan münasibətdə mövcuddur, çünki şeyləri şüurlu surətdə dərk etmək, yaradıcılıq zəhməti ancaq insana xasdır. Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, ali məktəblərdə fənlərin öyrənilməsi zamanı tələbələrin milli-mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılması aşağıdakı yollarla həyata keçirilir: milli-mənəvi tərbiyə məsələlərini tədris proqramlarına və tədris planlarına elmi şəkildə hazırlayıb daxil etmək; fənn vasitəsi ilə verilən əxlaqi informasiyanın müəllim tərəfindən tələbələrə açıqlanması; müəllim və tələbələrin qarşılıqlı şəxsi münasibətlərinin təhsil prosesində tənzimlənməsi ilə.

Gələcək tələbələr ali məktəbə daxil olmazdan əvvəl böyük elimlə təmasdan yüksək mənəvi nailiyyətlər gözləyirlər. Tələbələrin ümidləri tədris prosesi yalnız dar peşə təhsilinin inkişafına deyil həm də mənəvi dəyərlərin, qabiliyyətlərin və onların əməli tətbiqinin inkişafına yönəldikdə özünü doğruldur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov M. Eşq pərvanəsi. Mövlana Cəlaləddin Rumi. (II nəşr). Bakı, 264 s.

2. Əliyev H.Ə. Milli-mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağışlanmaz xəyanətdir. Xalq qəzeti 14 avqust 2001-ci il

3. Леонтьев А.Н. Некоторые психологические вопросы воздействия на личность. вып.2. Москва, 1968

UOT 81

Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi vəziyyəti

*fil.f.d., dos. İsmayilov Mayıl Yolçu oğlu
Rəhimli Günel Həsənağa qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

İnsanlar qədim zamanlardan xarici dilləri öyrənməyə can atmışdır. Bu, sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Son dövrlərdə bu məsələ daha çox aktual hal almışdır. Belə ki, qloballaşan dünyada sərhədlərin açıldığı, bir çox sahələrdə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına geniş imkanların yarandığı dövrdə bu artıq bir zərurətə çevrilib. Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan xarici dil ingilis, fransız, rus, alman, fars və ərəb dilləri arasından seçilir. Ümumtəhsil məktəblərində tədris dilindən asılı olmayaraq I sinifdən başlayaraq xarici dilin tədrisi həyata keçirilir. Nəticədə isə I sinifdən tədris olunan xarici dil şagirdin məktəbdə öyrəndiyi əsas xarici dil kimi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda bir sıra xarici dil kursları fəaliyyət göstərir. Bu kurslarda müxtəlif xarici dillər tədris edilir. Geniş şəkildə tədris edilən ən populyar dil isə ingilis dilidir. Son iyirmi il müddətində Azərbaycan dövlətinin fəal xarici siyasətinin nəticəsi olaraq Xəzər hövzəsindəki bir sıra neft və qaz yataqlarının istismarı ilə əlaqədar dünyanın tanınmış şirkətlərinin Azərbaycandakı fəaliyyəti, dünyanın bir sıra vacib idman və mədəniyyət tədbirlərinin, xüsusilə də 2012-ci ildə “Avroviziya” Mahnı Müsabiqəsinin, 2015-ci ildə Birinci Avropa Oyunlarının və s. Azərbaycanda keçirilməsi ingilis dilinin daha da geniş istifadə edilməsinə səbəb olan amillər sırasındadır. Eyni zamanda onun öyrənilməsi ilə əlaqədar marağın daha da artmasına gətirib çıxartmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycanda bir çox sahələrdə xarici dillərdə səlis şəkildə danışmağı bacaran və düzgün istifadə etmək qabiliyyətinə malik yüksək səviyyəli peşəkar mütəxəssislərə ehtiyac çoxdur. Azərbaycan dövləti isə bu məsələyə ciddi şəkildə diqqət yetirir və ölkənin bütün ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də ali təhsil müəssisələrində müxtəlif xarici dillərin geniş şəkildə tədris olunmasına xüsusi qayğı göstərir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin verdiyi rəsmi məlumata görə, 2013-2014-cü illərdə fəaliyyət göstərən bütün ümumtəhsil məktəblərinin 87,05%-ində (3651 məktəb) ingilis dili, 54,65%-ində (2292 məktəb) rus dili, 7,63%-ində (320 məktəb) fransız dili, 5,39%-ində (226 məktəb) alman dili, 0,33%-ində (14 məktəb) ərəb dili, 0,24%-ində (10 məktəb) türk dili və 0,12%-ində (5 məktəb) fars dili tədris edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında təşkil edilən bir neçə pilot məktəblərdə rus və ingilis dillərinin eyni anda intensiv şəkildə öyrənilməsi ilə əlaqədar çoxlu sayda layihələr həyata keçirilmişdir.

Məlumdur ki, xarici dil Milli Tədris Planının ayrılmaz bir hissəsidir və məktəb təhsilində əsas dövlət məqsədinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Buraya milli və bəşəri dəyərləri qorumaq və paylaşmaq, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf və formalaşmasında rol oynayacaq müstəqil bir şəxsi tərbiyə etmək və bu kimi bir sıra vacib məqsədlər daxildir. Əsas məqsədlərdən biri də odur ki, şagirdə elə təhsil verilsin ki, o aşağıda qeyd edilənləri tam şəkildə bacara bilsin:

- Xarici dilləri müstəqil şəkildə öyrənsin;
- İki və daha çox xarici dildə danışa bilsin;
- Fərqli mətn və kontekstləri tam başa düşsün;
- Biliyini müstəqil şəkildə dərinləşdirə bilsin;
- Biliyini dil cəhətdən daha dazənginləşdirsin;
- Hər bir dilin istifadəsini düzgün qiymətləndirsin və ona hörmətlə yanaşsın.

Qeyd olunan bu məqsədlərə nail olmaq üçün 3 vacib məsələnin həlli həyata keçirilməlidir:

1. Şagird dil və mədəni informasiyanı mənimsəməlidir.
2. Şagird bir sıra vacib vərdiş və bacarıqları əldə etməlidir.
3. Şagirdin müxtəlif münasibətləri formalaşmalıdır.

Xarici dilin tədrisinin məktəbin müxtəlif pillələrində bir-birindən fərqlənən təhsil və tərbiyəvi məqsədləri vardır. Əgər söhbət xarici dillərin tədrisinin təhsil məqsədlərindən gedirsə, o halda əsas diqqət şifahi nitqə, eləcə də mədəni informasiyanın mənimsənilməsinə verilməlidir.

Milli tədris planına əsasən ibtidai pillədə ancaq bir xarici dilin tədrisinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Həm baza pilləsində, həm də orta pillədə isə iki xarici dil tədris oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbin birdən çox xarici dil tədris etmək imkanı olduqda şagird bu dillərdən istədiyini seçə bilər.

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikası xarici dilin tədrisi ilə bağlı bir sıra dövlətlərlə birgə proqramlar təşkil etmişdir. Bunun ən bariz nümunəsi isə “Azərbaycanda təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədris metodikasının təkmilləşdirilməsi” üzrə Böyük Britaniya ilə birgə həyata keçirilən proqramdır. Bu proqram əsasında Bakıda və digər regionlarda ingilis dilinin tədrisinə həsr olunmuş bir sıra vacib seminarlar təşkil olunur. Azərbaycan müəllimləri Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən təkmilləşdirmə və ixtisasartırma kurslarına göndərilir. Bununla yanaşı, ingilis dili proqramlarının və dərsliklərinin hazırlanmasında ekspert yardımı göstərilir.

Ümumtəhsil məktəblərində V sinifdən başlayaraq artıq ikinci xarici dil tədris olunur. Əgər lazım olan tədris bazası və pedaqoji kadr potensialı varsa, ikinci xarici dilin tədrisi və öyrənilməsindən imtina edilməsinə yol verilə bilməz. Eyni zamanda xarici dillərin tədrisinə I və V siniflərdən başlanılırsa, növbəti siniflərdə onun dəyişdirilməsinə icazə verilmir. Əgər məktəbdə xarici dil üzrə müəyyən pedaqoji kadr potensialı yoxdursa, bu halda ibtidai siniflərdə nəzərdə tutulan xarici dil saatları ana dilinin tədrisinə verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində dil mühiti, motiv, tədrisin məzmunu, müəllim hazırlığı və bu kimi bir sıra amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kurikulumda xarici dilin tədrisində bütün bu amillərin vəhdət halında götürülməsi bir tələb kimi qoyulmuşdur. Əgər bütün bu amillər nəzərə alınaraq xarici dilin tədrisi həyata keçirilərsə, şagirdlər on birinci sinifi qurtaranda artıq həmin dildə səlis danışa bilərlər. Yəni, xarici dilin tədrisi istənilən nəticəni verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasova S. – “İngilis dilini tədrisi metodikasında yeni, müasir təlim metodları”. Bakı-2015
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinə təqdim etdiyi məlumat, 13 iyun, 2014-cü il
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dillərdən proqram. Bakı: Təhsil, 2000
4. Böyük Britaniya Konsulluğunun rəsmi internet səhifəsi:
<http://www.britishcouncil.org/organisation>

UOT 81

Xarici dil dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə yolları

*fil.f.d., dos. İsmayilov Mayıl Yolçu oğlu
Seyidova Aygül Məhəmməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Son illərdə bütün dünyada, o, cümlədən Azərbaycanda baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklər müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislər üçün yeni tələblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda da bu cür sosial - iqtisadi problemləri həll etmək üçün effektiv yollar axtarılır və bu sahədə xarici dillərin tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün xarici dillərin tədrisində alternativ metodlardan istifadə edilməsi zəruridir. Ümumiyyətlə, öyrətmə metodları şagirdlərin idrakının, qavrama imkanlarının genişlənməsini və biliklərin mənimsənilməsi prosesinə fəal qoşulmasını təmin etdiyi halda təlimin nəticələri səmərəli hesab edilə bilər.

İnteraktiv təlim metodları dedikdə, fəal təlim metodları nəzərdə tutulur. Təlim prosesindəki əsas yeniliklər isə interaktiv metodların istifadəsi ilə bağlıdır. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq interaktiv təlim metodunda müəllimin yol göstərən, fasilitator kimi çıxış etməsi şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirməklə yanaşı, bilik, bacarıq və vərdişlərə müstəqil şəkildə yiyələnmələrinə də şərait yaradır.

İnteraktiv təlim, insanların əməkdaşlıq etdiyi və bu sahədə bir birlərinə müsbət təsir göstərməklə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün istifadə edilən optimal yollardan biridir. Buna görə də həmin metodlar yalnız şagirdlər deyil, həmçinin müəllimlər arasında da əməkdaşlığı möhkəmləndirir və öyrənmə prosesində şagirdlərin aktiv fəaliyyətini gücləndirir.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal təlimdə müəllimin fasilitator (istiqlalətverən) kimi çıxış etməsi şagirdlərin öz qüvvələrinə inamını və çalışqanlıq əzmini artırır.

Akademik ədəbiyyatda bir neçə interaktiv metod növləri göstərilmişdir. Bu metodlarda diqqəti ən çox cəhənlər rollu oyunlar, kollektiv müzakirələr, sosioloji tədqiqat metodu, təqdimat və müzakirələrdir. Bu cür təlim metodları ünsiyyət bacarığını, məntiqi təfəkkür və intellektual fəallığın müxtəlif növlərini, eləcə də analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi bacarıqları inkişaf etdirir. Bunun nəticəsində öyrənilən müxtəlif bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmiş olur.

Rollu oyunların məqsədi

Pedaqoji ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi, rollu oyunlar təlim prosesində maarifləndirici səciyyə daşıyır, fənlərarası əlaqələri təkmilləşdirməklə, təcrübə ilə nəzəriyyənin vəhdətdə inkişaf etməsinə əlverişli şərait yaradır. Burada əsas aparıcı element, tədris prosesində şagirdlərdə müxtəlif növ bacarıqları formalaşdırmaqdır.

Rollu oyunlar bu qaydada həyata keçirilir: Oyun başlayana qədər müəllim şagirdlərin şifahi işlərini (icralarını) qiymətləndirmək üçün hansı meyarlardan istifadə edəcəyi haqda məlumat verir və oyunun videoda qeydə alınacağı barədə xəbərdarlıq edir. Beləliklə, oyunun hər bir iştirakçısı öz fəaliyyətini düzgün qiymətləndirə bilər. Oyunun sonunda nəticələr kollektiv şəkildə müzakirə edilir və oyun yekunlaşır.

Xarici dildə oyunların analizi onu göstərir ki, rollu oyunlarda iştirak edən şagirdlər dillə bağlı qarşılarına çıxan bütün maneələrin öhdəsindən asanlıqla gəlir, öz fikirlərini ifadə etməkdə tərəddüd etmir, yaradıcılıq potensialından və fikir azadlığından maksimum şəkildə yararlanırlar. Dil ilə bağlı bəzi xətalərin olmasına baxmayaraq, kommunikasiya canlı və bir o qədər də emosional olur.

İnteraktiv təlim metodunun növlərindən biri də kollektiv şəkildə aparılan müzakirələrdir. Təlimin bu növündə diskussiyaların təşkili şagirdləri yeni bilikləri müstəqil fəaliyyət əsasında əldə etməyə sövq edir. Diskussiyaların təşkili istənilən problemin həlli üçün zəruri ideyaların şagirdlər tərəfindən müştərək şəkildə axtarışını təmin edir. Metodun əsas üstün cəhətlərindən biri odur ki, təlim prosesində öyrənənlər qarşılarına çıxan maneələri asanlıqla dəf edə bilir və bunun nəticəsində onlarda özünə inam hissi artır. İnteraktiv təlim metodu şagirdlərdə yaradıcılıq təşəbbüsünü, həmçinin şəxsi fikirlərini lokanik ifadə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Təlim prosesində istifadə edilən metodlardan biri də sosioloji tədqiqatla bağlıdır. Burada əsas məqsəd gələcək mütəxəssislərə verilmiş informasiyanı analiz etməyi öyrətmək, problemin həlli yollarını araşdırmaq və onlar arasında ən optimal üsulu tapmaqdan ibarətdir. Elmi ədəbiyyatda misal gətirilən aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək.

Yüksək keyfiyyətli səyahət çantalarının istehsalı ilə məşğul olan Hudzon Amerikan şirkəti, eyni məhsulu daha aşağı qiymətə satan Asiya şirkəti ilə rəqabətə girir. Nəticədə Hudzon şirkətinin həmin platformadakı payı kəskin şəkildə azalır. Şirkətin idarə heyəti əməliyyatları genişləndirməyi və Avropa bazarına daxil olmağı qərara alır. Koorporasiya idarəçiliyi şirkətin əvvəlki vəziyyətinə qayıtması üçün müxtəlif strategiyalar irəli sürür. Bu sahədə təhsil alan tələbələr ixtisaslarına uyğun qruplar təşkil edirlər və istehsal edilən məhsulların keyfiyyətini diqqətlə yoxlayıb, hər bir marketinqin mənfəətini (xeyirlərini) və çatışmazlıqlarını müzakirə edirlər. Nəticədə, istehsal edilən məhsulların Avropada satışını təmin etmək üçün şirkətin nəqliyyat vasitələrinin sayının artırılması qərara alınır.

Yuxarıda göstərilən nümunədən belə aydın olur ki, bu metodun əsas vəzifəsi, fənlərarası əlaqələri möhkəmləndirmək, istənilən situasiyada səmərəli nəticələr əldə etmək, hadisələri düzgün qiymətləndirmək və aparılan tədqiqatın nəticələrini layihələşdirmək bacarığını inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi sübut edir ki, interaktiv təlim metodları informasiyanın fəal problemlə situasiyada mənimsənilməsini təmin etməklə şagirdlərdə əqli inkişafa yol açır.

Ədəbiyyat

1. Continuity in foreign-language education: problems and prospects: monograph, E.A. Isakovich, and N.N. Kolobkova, Eds. Volgograd 2016.
2. E.V. Kaminskaya, "A variety of modern interactive methods of teaching a foreign language in a university," Language and the world of the language 2016.
3. S.B.Stupina, "Technologies of interactive learning in higher education: the teaching method," allowance, Saratov: Science, 2009.

UOT: 81 28; 81 286

Azərbaycan dili şivələrində tarixi dövrlərin izləri

*fil.f.d., dos. Manafov Namaz Rizvan oğlu
Qədirov Mansur Məmməd oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycan dili şivələrinin leksik tərkibi çağdaş Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik hesab olunan lüğəvi vahidlərlə zəngindir. Şivələrimizdə mühafizə olunan ədəbi dilin arxaik lüğəvi vahidlərinin çox hissəsi terminoloji səciyyə daşıyan sözlərdən ibarətdir. Bu qəbildən olan sözlərin tədqiqi qədim və zəngin leksik qatlara malik olan Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf

xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün aktualdır. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan lüğəvi vahidlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qohumluq münasibətləri bildirən, zaman məfhumunun müxtəlif formalarını ifadə edən, yer, məkan anlayışlarını özündə əks etdirən və s. adlardan ibarətdir.

Uruğ sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşən sözlərdən biridir. Bu lüğəvi vahidə “**toxum, nəsil, qəbilə**” mənasında dilimizə aid yazılı abidələrdə təsadüf olunur: Məs. - Aslan **uruğu**, sultan qızı, öldürməgə mən səni qıyarmıydım? (“KDQ”).

Uruğ leksik vahidi Azərbaycan dilinin Dərbənd şivəsində “**urluğ**” formasında, Biləsuvar, Göyçay, Qax, Sabirabad şivələrində “**uruğ**” formasında, Ağdam, Bakı, Şamaxı, Şuşa şivələrində “**uruğ-turuğ**” formasında, Meğri və Oğuz şivələrində isə “**urux**” formasında işlənir: -Səlmə Yağub **uruğunnandı** (Dərbənd); -Heş bütöy **uruğ-turuğunuzda** belə ağıllı uşax olmuyuf; -Bu at Meşətsen dayımgilin **uruğunnandı** (Meğri) (1, 520).

Küzəgi//küdəgi sözü çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən lüğəvi vahidlərdən biridir. Qohumluq münasibəti ifadə edən bu arxaik sözə “**kürəkən**” mənasında Azərbaycan ədəbi dilinə aid qədim yazılı qaynaqlarda təsadüf edilir. Bu leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “**göyü**” formasında, **kürəkən** mənasında işlənmişdir. Məs. :- Gördi dügündə **göyü** ox atar.

Oğuz atalar sözlərində həmin sözün “**güyəgi**” forması işlənmişdir. Məs. : -**Güyəgi** oğul olmaz; **Güyəgi** qaynata torpağındadır (4, 250).

Bu, arxaik terminoloji səciyyə daşıyan lüğəvi vahid Azərbaycan dilinin Culfa, Şahbuz, Zəngilan şivələrində “**gə: v**” formasında, Ordubad, Şərur şivələrində isə həmçinin “**giyəv**” formasında və “**kürəkən**” mənasında işlənir. -De: llər ki, Həsənin **gə: vi** xəsdədi (Zəngilan); -O oğlan həm **gə: vimdi**, həm də əmim oğludu (Culfa) (1, 179-184).

Baba sözü də çağdaş Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik hesab olunan lüğəvi vahidlərdən biridir. Bu arxaik leksik vahid “**ata**” lüğəvi mənasında, qohumluq bildirən məfhumlardan biri kimi, Azərbaycan dilində qələmə alınmış bədii abidələrin leksik tərkibində işlənmişdir. Məs. :- **Baban** sana qıydıysa, sən **babana** qıymağıl! -dedi; Ol məhəldə Qanturalın **babası**, anası çıqa gəldi; Ağ saqallı **babası** qarşu gəldi. Oğlının boynunu quçdu; Bəg **baba**, xatun ana əsən qalsun! -dedi (“KDQ”); Bir ata toquz oğul bəsləyər, amma toquz oğul bir **babayı** bəsləyəməz (Oğuz atalar sözü) (5, 214).

Baba arxaik terminoloji səciyyə daşıyan lüğəvi vahidi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Başkeçid, Təbriz, Füzuli şivələri) eyni formada və eyni lüğəvi mənasında işlənir: -**Babam** mana kitab alıf (Başkeçid); -Get gör, **baban** gəldimi öyə? (Füzuli) (1, 35).

Humay sözü çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən lüğəvi vahidlərdən biridir. Bu terminoloji səciyyə daşıyan arxaik leksik vahid “**cənnət quşu, dövlət quşu (əfsanəvi quş)**” lüğəvi mənasında Azərbaycan xalq dastanlarının dilində mühafizə olunub saxlanmışdır. Məs. :

Humay kimi dövr eylərəm havada,
Babam öldü yetim qaldım yuvada,
Bir əli əllərdə, ağzı duada,
Bir əli də ayağında saqinin.
(“Qurbani”).

Üstünə kölgə salsın,
Ol **humay** quşu bu bəyin.
Sürübən zövqi-səfa,
Yüz olsun yaşı bu bəyin.

(“Sayat bəy və Səyalı xanım”) (3, 56).

Humay lüğəvi vahidi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Kəlbəcər şivəsi) qaza oxşar ağ rəngli quşun adını bildirir: -Meşədə **humay** qəravışdan az olur (Kəlbəcər) (1, 212).

Saqar lüğəvi vahidi də çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən sözlərdən biridir. Bu terminoloji səciyyə daşıyan sözə “Kitabi-Dədə-Qorqud” un dilində təsadüf olunur. Qeyd olunan lüğəvi vahid abidənin dilində “**ağ alınlı, təpəl**” mənasında işlənmişdir: - Toğlucıqlar, dövlətim, **saqar** qoç, gəl, keç -dedilər; Ay **saqar** qoç, mənim nerədən həlak olacağım bildin? (KDQ) .

Saqar arxaik leksik vahidi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Ağbaba, Basarkeçər, Borçalı, Hamamlı, Qazax şivələri) “**qaşqa, təpəl**” mənasında işlənir. -Başı qaşqa qoyuna **saqar** deyirix (Hamamlı); -**Saqar** atı gəti, furgona qoşax (Basarkeçər); -**Saqar** qoçu bəri gəti (Qazax); -**Saqar** qoyunun başı burdan belə ağ olur (Borçalı) (1, 416).

İkindi arxaik leksik vahidi də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin passiv lüğət fonduna daxil olan köhnəlmiş sözlərdən biridir. Bu, zaman anlayışına aid məhfumlardan birinin adını bildirən arxaik lüğəvi vahid dilimizə aid bədii nümunələrdə “**axşamüstü, günbatan vaxtı**” mənasında işlənmişdir. Məs. : - Mərə qocalar, **ekindü** vaxtı munu mana çevirəsiz yiyəm -dedi (KDQ); Əli Həccar günün **ikindi** çağı gəldi (M.İsmayıl “Xəqani”); Gövhərşah bu söhbətə çoxdan hazırlaşmışdı və günün **ikindi** çağı hurufilərin şəhərdəki gizli mənzilinin həyətində Nəsimi ilə görüşündə özü demişdi ki, əgər şah Fəzl məramını qəbul etməsə, elçilər həbs olunsalar, o vaxt dost Əmin Məhrəm işə qarışacaq və nəinki şahın kövhərinin, vəliəhd və sərdarının, hətta bahadırlarının da Fəzl elmi ilə aşinalığını açıb söyləyəcək (İ.Hüseynov “Məşhər”) (2, 59).

İkindi arxaik lüğəvi vahidi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Borçalı, Xaçmaz, Quba şivələri) eyni formada və eyni lüğəvi mənada, o cümlədən “**ilkindi**” şəklində və eyni lüğəvi mənada (Ağdam, Göyçay, Hamamlı, Qax, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Şəki, Şəmkir, Zaqatala şivələri) işlənir. -Gün batana yaxına de: rix **ilkindi** (Oğuz); -Xoruz sə: r də manlıyır, günorta da manlıyır, **ilkindi** də (Şəmkir); -Öydə olginən **ilkindi** vaxtı sizə gələcəğam (Zaqatala) (1, 232).

Çarşı lüğəvi vahidi də çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, onun passiv lüğət fonduna daxil olan terminoloji səciyyə daşıyan sözlərdən biridir. Yer, məkan məzmunu ifadə edən bu lüğəvi vahid Azərbaycan xalq dastanlarının dilində “**qapalı bazar**” mənasında işlənmişdir:

Kim eşitsə sənin ah ilə zarın,
Tərk eyləyər əldə olanın, varın,
Nöçün xarab oldu **çarşı**-bazarın,
Ağıl irməz o xudanın işinə.

(“Əsli və Kərəm”) (3, 26).

Çarşı arxaik terminoloji səciyyə daşıyan lüğəvi vahidi “**karsı**” şəklində, qapalı bazar mənasında Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Naxçıvan şivəsi) bu gün də işlənir. Məs.: - Naxçıvanda da **karsı** var (1, 243).

Azərbaycan dili şivələrində işlənən ədəbi dilin arxaik terminoloji səciyyə daşıyan lüğəvi vahidlərinin sayı yüzlərdir. Bu qəbildən olan sözlərin elmi-tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi və lüğət tərkibi haqqında geniş elmi faktlar verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğət. Bakı: “Şərq-Qərb” -2007. 566 s.
2. Cəfərova.Z. Tarixi romanların dilində köhnəlmiş sözlər. Bakı: “Nurlan” -2006. 96 s.
3. Əhmədova.Ş. Azərbaycan dastanlarının leksikası. Bakı: “Altun kitab” -2017. 143 s.
4. Əlibəyzadə. E. Azərbaycan dilinin tarixi II cild [II cildə]. Bakı: “Bakı Dövlət Nəşriyyatı”, 2008. -357 s.
5. Əzizov.E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 347 s.

UOT 37:001.121.18

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər

*p.f.d., dos. Seyidzadə Bəsti Məhəmməd qızı
Musayev Bəhrüz Elxan oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Təhsil sferası cəmiyyətin inkişafında əsas rol oynadığı üçün tarixin müxtəlif mərhələlərində daima diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Məhz buna görə də təhsilin yüksək tələblər səviyyəsində

inkişafı hər zaman öz aktuallığını qoruyur. Təhsilin inkişaf perspektivləri hamını- nazirdən tutmuş, müxtəlif səviyyədə təlim-tərbiyə prosesini təşkil edən şəxsləri, valideynləri və nəhayət bütün ictimaiyyəti çıxış yolunu axtarmağa məcbur edən məsələdir. Bu çıxış yolunda ən mühüm məsələ təhsilin keyfiyyəti və onun idarə edilməsidir.

Dövr, zaman hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət tələb edir. Ölkəmizdə hal-hazırda gənc nəslin hərtərəfli hazırlanması ölkəmizin sosial-iqtisadi, siyasi inkişafını sürətləndirmək üçün birinci şərtidir. Dövrün tələbinə uyğun hər hansı sahədə kadr potensialını yaratmaq, tapşırılan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi və cəmiyyətin inkişafının sürətləndirilməsi insanın hərtərəfli hazırlanmasını, hərəkətverici qüvvə olan insan amilinin rolunun artırılmasını tələb edir.

Son dövrdə təhsilin inkişafı sahəsində qəbul edilən hökumət qərarları, o cümlədən məktəb islahatı qərarları, yeni təlim texnologiyalarından istifadə Azərbaycan demokratik cəmiyyətini daha da təkmilləşdirmək, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək sahəsində qarşıya qoyulan geniş miqyaslı vəzifələrin və planların həyata keçirilməsi üçün gənc nəslin, bütün adamların təlim-tərbiyəsini təkmilləşdirməyi, şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etdirməyi zəruri və vacib hesab edir. Son illər təhsil sahəsində keyfiyyət əldə etmək məqsədilə respublika təhsil sistemində monitoring, qiymətləndirmə və dəyərləndirmə məsələlərinə diqqət artırılmış, beynəlxalq məsləhətçilər bu proseslərə cəlb edilmiş, bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilmiş, müəllimlərə kömək məqsədilə xeyli tədris vasitələri nəşr edilmiş və onların əsasında seminarlar keçirilmişdir. [2,65]

Təcrübələr göstərir ki, müəllimin bu gündü vəzifələri dünənkindən ciddi formada fərqlənir. Ölkəmizdə sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsasını təhsildə keyfiyyətin əldə edilməsi cəmiyyətimiz üçün inkişaf etmiş, dünya standartlarına cavab verən şəxsiyyətin formalaşması təşkil edir. Gələcək nəslin kamil şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün ailə valideynlərlə bərabər, müəllimlərin üzərinə daha çox məsuliyyət düşür.

Müasir texniki tərəqqi dövründə qarşımızda dayanan əsas vəzifə yeni təhsil islahatlarından, milli kurikulum, fəal təlim üsul və vasitələrindən xəbərdar olan, İKT-dən istifadə etməklə dərsi qura bilən müəllimlər hazırlamaqdan ibarətdir. Müəllim əvvəllər əsas vəzifə olaraq öz təcrübəsini şagirdə ötürürdüsə, bu gün isə hər bir şagirdin fərdi intellektual inkişafının layihələşdirilməsini həyata keçirir.

Təcrübələr göstərir ki, təhsildə keyfiyyətin əldə olunması üçün müasir İKT-dən istifadə olunmalıdır. İKT-dən istifadə məktəblərin idarə olunmasında yeni münasibətlər formalaşdırır.

Təhsildə keyfiyyət həm də obyektiv qiymətləndirmədən də çox asılıdır. Qiymətləndirmədə ilk olaraq şagirdin şəxsiyyətinə müəllim obyektiv yanaşmalı, onun bilik, bacarıq və vərdislərini düzgün qiymətləndirməlidir. Bu prosesdə şagirdlərin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək və nəticə çıxara bilmək bacarıqları nəzərə alınmalıdır.

Təhsildə keyfiyyət müasir şəraitdə məktəbdə fəaliyyət göstərən müəllimdən ixtisasının artırılması və təkmilləşdirməsi qarşısında yeni tələblər qoyur. Şəxsiyyətin yetişməsində isə müəllim özü tərəfindən etik normalar müəyyən etməli, fərdi dəyərlər qazanmaq üçün bilməli və öyrənməli olduğu məsələləri araşdırmalıdır.

Təhsildə yüksək keyfiyyət o zaman əldə olunur ki, şagirdlərin təhsil sahəsindəki maraqları ilə müəllim, tərbiyəçi və tamliqda məktəbin maraqları üst-üstə düşmüş olsun. Təhsildə keyfiyyətin əldə edilməsi təhsil alanın təlim-tərbiyə prosesinin subyektinə çevrilməsidir. Təlim-tərbiyə prosesinin subyektini kimi şagirdin fərdi inkişafının, özünün fəaliyyətinin nəticəsində şəxsiyyətin təhsili anlayışı meydana çıxır. Qeyd etmək olar ki, uşaq inkişaf etdikcə təhsil özünü təhsilləndirməyə keçəcəkdir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda təhsilin keyfiyyəti anlayışını əsasən təhsil ocaqlarının qazanmış olduğu müvəffəqiyyət və məktəbdaxili idarəetmə sisteminin fəaliyyəti ilə bağlayırlar. [1,26]

Təhsil o zaman keyfiyyətli hesab edilir ki, onun nəticələri müəyyən edilmiş məqsədə və şagirdin proqnozlaşdırılmış inkişaf səviyyəsinə uyğun olsun.

Təhsilin keyfiyyətli qurulmasına təhsil kurikulumları müəyyən dərəcədə təsir edir. Təhsil kurikulumları iki yerə ayrılır: 1) Fənyönümlü kurikulumlar; 2) Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar.

Fənyönümlü kurikulumlar məzmun etibarilə elm sahəsini, onun mükəmməl anlayışlar sistemini əhatə edir. Burada biliklərin həcmi və miqdarı əsas rol oynayır.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar həyatı bacarıq və vərdislərə üstünlük verir. Şagirdlərin əqli fəaliyyəti ilə bağlı qabiliyyətləri ön plana çəkilir. Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar integrativ məzmunu malik olub, məzmunun müəyyənləşdirilməsi, şagird şəxsiyyətinin formalaşması, şəxsi fəaliyyət üçün lazımlı xüsusiyyətlər əsas götürülür.[3,58]

Qeyd edək ki, bu gün məktəbdə yeniləşmə gedir, xarici təcrübə öyrənilir, fənn kurikulumları tətbiq edilir, proqramlar dəyişir. Əlbəttə ki, təhsilin keyfiyyətinə modernləşmə, təlim-tərbiyənin yenidən qurulması təsir etməyə bilməz.

Belə nəticəyə gəlirik ki, təhsil müəssisələrinin normal şəkildə fəaliyyəti üçün vacib sayılan bütün istiqamətlərinin; ilk növbədə müəllim kadrları ilə təmin olunma, maddi texniki baza, strategiyaların hazırlanması, müəllimlərin ixtisasının artırılması, yeni təlim metodları, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnməsi, tərbiyənin dəqiq təşkilinin əlaqəli şəkildə, ardıcıl formada həyata keçirilməsi keyfiyyətin təmin olunmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva F, Məmmədova Ü. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2015, 190 səh.
2. Məmmədov R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi (dərs vəsaiti) Bakı: "Müəllim nəşriyyəti", 2010, 170 səh.
3. Veysova Z Fəal və interaktiv təlim. Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007, 138 səh.

UOT 373.1.02

Müqayisə ibtidai sinif şagirdlərinin özünənəzarətində başlıca vasitədir

*p.f.d., dos. Seyidzadə Bəsti Məhəmməd
Səmədova Sevinc Raqub
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir dövrdə ibtidai təlimin qarşısına çıxan əsas məsələlərdən biri fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərdə özünənəzarət bacarıqlarının formalaşdırılması, məntiqi mühakimələr zamanı gəldikləri nəticələrin doğruluğunu sübut etməyə tələbat tərbiyə etməkdir. Lakin apardığımız müşahidələrdən aydın olur ki, bu gün orta ümumtəhsil məktəblərimizin ibtidai siniflərində bu məsələ öz elmi-pedaqoji həllini tapmadığına görə o qədər də ürəkaçan deyil. Görkəmli azərbaycan pedaqoqu prof. N. M. Kazımovun apardığı fundamental tədqiqatların nəticələri də bunu sübut edir: "Müəllimlərimizin böyük əksəriyyəti çalışır ki, tədris etdiyi fənn üzrə öz şagirdlərinə proqramda nəzərdə tutulmuş konkret bilik və bacarıq versin; həmin bilik və bacarıqlar vasitəsilə şagirdlərin psixoloji inkişafına, o cümlədən məntiqi mühakimə yürütmək, müqayisələr aparmaq bacarığının inkişafına nail olmaq isə əksər halda kölgədə qalır" [1,6]. Professor Nürəddin Kazımovun düzgün olaraq göstərdiyi bu problemi həll etmək üçün ibtidai təlim prosesində də geniş imkanlar var. Bu qənaətimizi ibtidai siniflərdə tədris olunan fənlər əsasında şərh edək: Tutuşdurma müqayisənin növlərindən biridir. O həm məntiqi quruluşuna, həm də didaktik funksiyasına görə qarşıdurmadan fərqlənir. Burada başlıca məqsəd fənlərin tədrisi prosesində eynicinsli və yaxud müxtəlifcinsli obyektə (əşyada, hadisədə, obrazda və s.) oxşarlıq, bənzərlik əlamətlərini axtarıb tapmaqdan ibarətdir. Məsələn: ibtidai sinif şagirdlərinin nitqini inkişaf etdirmək üçün tutuşdurulacaq obyektlərin düzgün seçilməsi, rəngarəng priyom və metodlarla oxşar, bənzər əlamətlərin açılması zəruridir. Bu baxımdan biz aşağıdakı iş formalarından istifadə olunmasını məqsəduyğun hesab edirik:

- a) I sinifdə iki oxşar əşyanın bənzər əlamətləri əsasında şifahi cümlələrin tərtibi;
- b) II-III siniflərdə iki oxşar əşyanın bənzər daxili və xarici əlamətləri əsasında şifahi hekayənin qurulması;

c) II-III siniflərdə müəllimin istiqamətverici sualları əsasında oxşar obrazların hərəsinin bir şagirdə təsvir etdirilməsi, sonra siniflə birgə onlar arsındakı bənzərlik əlamətlərinin tapılması;

d) III-IV siniflərdə obrazlar arasındakı oxşarlıq əlamətlərinin müstəqil müəyyənləşdirilməsi və onların əsnasında şifahi hekayələrin tərtibi və s.

Bu və ya buna bənzər priyomlarla işin təşkili ibtidai siniflərdə oxu materiallarının məzmununun şüurlu mənimsənilməsinə təmin etməkdə, şagirdlərdə axtarıclılıq, tutuşdurmaq (müqayisə etmək), ümumiləşdirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına təsir göstərir.

İbtidai təlimin I sinfində riyaziyyatın tədrisi zamanı şagirdlərə öyrədilən əsas anlayışlardan biri “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətləridir. Mütəxəssis alimlərin fikrincə bu münasibətlər elə öyrədilməlidir ki, “Çoxlu sayda praktik çalışmaları əsasında uşaqlar iki əşya qrupunun hansında “çox” (“az”) əşya olmasını aydınlaşdıraraq və yaxud onlarda bərabər miqdarda əşyalar olmasına əmin olaraq həmin əşya qruplarını müqayisə etməyi öyrənməlidirlər” [2,6]. İbtidai sinif şagirdləri praktik tapşırıqların həllində iki müqayisə edilən çoxluğun elementləri arasında birqiymətli uyğunluğu müstəqil qurmağı öyrənirlər. Onlar belə uyğunluğu qurmaqla müxtəlif praktik işlər prosesində tanış olurlar. Müəllimlərin əksəriyyəti həmin münasibətlərin öyrədilməsinə şagirdlərdən 1-dən 10-a kimi düzünə və tərsinə saymağı tələb etməklə başlayır, sonra sayların müqayisəsinə keçir: - Uşaqlar, bir çoxdur, yoxsa, iki? (iki), Bəs hansı azdır? (bir), - Üç çoxdur, yoxsa iki? (üç).

Müəllim şagirdlərdən düzüm taxtasının yuxarı gözüne qırmızı dairə, aşağı gözüne isə iki göy dairə qoymağı tələb edir.

- Uşaqlar, hansı dairələr çoxdur? (qırmızı); -Nə üçün qırmızı dairələr çoxdur? (Çünki qırmızı dairələrin sayı üçdür, göy dairələrin sayı isə ikidir. Üç ikidən çoxdur. Ona görə də qırmızı dairələr göy dairələrdən çoxdur). Digər əşyalar qrupu da eyni qaydada müqayisə edilir. Bu zaman bir tərəfdən iki əşya qrupunun gözəyari miqdarca müqayisəsindən alınmış nəticələrin doğruluğu ədədlərin müqayisəsinə istinad edilməklə əsaslandırılır, digər tərəfdən də “çoxdur” və “azdır” münasibətlərindən həm iki əşya qrupunun miqdarca müqayisəsində, həm də iki ədədin müqayisəsində istifadə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, məktəbə yenidən gəlmiş uşaqların əslində hələ sistemli biliyi yoxdur. Onlar məktəbə özləri ilə yalnız bəzi sadə həyati müşahidə təcürbələri gətirmişlər. (öz hərəkətlərini, danışmalarını, işlətdikləri sadə cümlələri izləmək, müşahidə etmək, öz təfəkkürləri baxımından danışmalarını və işlətdikləri cümlələri nizamlamaq və s.) Bu təcürbələri şərti olaraq təlimə yenidən başlayan uşaqların ibtidai biliklər sistemi adlandırmaq olar. Şagirdlər ilk addımda öz nəticələrinə nəzarət edərkən yalnız bu ibtidai biliklərdən istifadə edirlər.

Deyənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” münasibətlərini öyrədərkən şagirdlərin gəldikləri nəticələrin doğruluğuna nəzarət etmələri üçün onlarda özünənəzarətin vacibliyinə ehtiyac hissi oyatmaq lazımdır. “çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin tədrisi prosesində özünənəzarətin zəruriliyinə ehtiyac hissi etdirmənin vasitələrindən biri iki əşya qrupunun miqdarca gözəyari müqayisəsi zamanı alınmış nəticələrin doğruluğuna əvvəlcədən şübhə oyatmaqdır. N.M.Beskinin ifadəsi ilə desək, əvvəlcə şagirdlərdə verilmiş təklifin düzgünlüyünə şübhə toxumu səpmək, sonra isə şübhəni həll etmək lazımdır. Bu, fənlərin tədris olunmasında əsas, vacib prinsiplərdən biridir [3, 71].

“Çoxdur”, “azdır” və “bərabərdir” (“o qədərdir”) münasibətlərinin I sinifdə öyrədilməsində qarşılıqlı birqiymətli uyğunluğun köməyi ilə aparılan praktik müqayisənin şagirdlərin özünənəzarət vasitəsi kimi öyrədilməsi daha bir neçə istiqamətdə riyazi təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Şagirdlər öz təlim fəaliyyətlərinə nəzarət etdikdə, gəldikləri nəticələrin doğruluğunu sübuta yetirdikdə verilən materialın öyrənilməsinə daha şüurlu yanaşır və onların fənnə marağı artır.

b) Şagirdlər öz nəticələrindəki səhvlərə nəzarət edib, onları aşkara çıxara bilirlər. Belə şagirdlərdə səhv dərəcəsi üçün təşəbbüs oyanır.

c) Şagirdlər yaradıcı düşünməyi, mühakimə yürütməyi, öz fikirlərini əsaslandırmağı öyrənirlər. Bu proses şagirdlərin təsəvvürlərinin, dəqqətinin, yaddaşının, təfəkkürünün inkişaf

etdirilməsi ilə yanaşı, onlarda fəallıq və təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

d) Bu, nəticə etibarilə ibtidai siniflərdə nəinki riyaziyyatın, digər tədris fənlərinin də mənimsənilməsinin intensivliyinin artırılmasında, təlimin həyatla daha sıx əlaqələndirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri (Ağlın sönməz məşəli). (Yenidən işlənmiş 3 cü nəşri). Bakı, 2005, 109 səh.

2. Бескин И.М. Методики геометрии. М.: ОГИЗ, 1947, 276 стр.

3. Моро М.И., Бантова М.А., Бельтюкова Г.В., Математика в I классе. 3-е изд. М.: “Просвещение”, 1982, 320 стр.

UOT 370.13

Heydər Əliyev və Azərbaycanda təhsil islahatları

*p.f.d., dos. Şahbazova Qızıltac Tarverdi qızı
Məmmədova Gülnar Saday qızı
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu*

Dünya təhsil sistemində inteqrasiya edilməyimiz, bu sahədə dünya təcrübəsindən məharətlə bəhrələnməyimiz, yeniləşmə və müasirləşməyə alışmağımız bizim uğurlarımızdır. Ölkənin təhsil işində aparılan islahatlar yenidənqurmanın tələblərinə tam cavab verməkdədir. İxtisaslı kadrların artırılması, yeni dövr və zamana cavab verəcək tədris plan və proqramlarının tərtib edilməsi hər bir təhsil işçisinin ürəyindədir. Böyüməkdə olan gənc nəsil məhz təhsil islahatları əsasında formalaşaraq həyata müstəqil şəkildə qədəm qoyur. Dünyanın müxtəlif ölkələrində oxuyur, işləyir və yaşayır. Respublikamızın guşələrində tikilən uşaq bağçaları, məktəb binaları, əlavə korpuslar təhsilə göstərilən dövlət qayğısından xəbər verir. Bu, bizim hamımızı sevindirir və qarşıda çox möhtəşəm işlərin görülməyi gözlənilir.

Azərbaycan dünyanın həm təhsil, həm tərbiyə, həm də bir çox başqa sahələrində öz inkişafı ilə seçilən ölkələr sırasındadır. Baxmayaraq ki, müstəqillik əldə etməyimizdən 27 il keçib, ölkəmiz yenə də regionun aparıcı lider dövləti olaraq qalır. Ölkəmizin iqtisadi inkişafında keçid dövrünün başa çatması həyata keçirilən bir çox müdrik və uzaqgörən islahatların nəticəsidir. Əldə edilən bu böyük nailiyyətlər ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının yaradıcılıqla və uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində çox böyük nailiyyətlərə, uğurlara imza atmışdır.

“Heydər Əliyev Azərbaycanda maarifin, təhsilin çiçəklənməsinə, mədəni irsin qorunub saxlanmasına və ənənələrlə zənginləşməsinə, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasına daim böyük qayğı ilə yanaşmışdır”. [1,52]

Heydər Əliyev təhsilə millətin gələcəyi kimi baxırdı. Təhsilin inkişaf etdirilməsini, məktəblərdə maddi-texniki bazanın gücləndirilməsini, köhnə məktəblərin təmiri, yeni məktəblərin açılmasına xüsusi diqqət yetirirdi.

Təsədüfi deyil ki, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə (1969-1982) həmişə təhsil sahəsində ciddi islahatlar aparılmışdır.

Təhsil islahatının yaradıcısı Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir”, “Cəmiyyətin inkişafı üçün təhsil vacibdir” kimi müdrik kəlamları Azərbaycan təhsilinin inkişafı yolunu araşdırmağın parlaq proqramıdır. Təhsil sisteminin formalaşdırılması, yeni tipli məktəblərin açılması, yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi təhsil proqramının əsasıdır.

Təhsil sahəsində islahatların əsas məqsədi inkişaf etmiş ölkələrin təhsil səviyyəsinə çatmaq, dövrün, zamanın tələblərinə uyğun olaraq dünya təhsil sistemində uyğunlaşmaqdır.

Dövlət başçımız həmin dövrdə düşünülmüş şəkildə təhsil işçilərinin qarşısına yeni məqsəd və tələblər qoyurdu və təhsilin səmərəliliyini artırmaq üçün qeyd edirdi ki, “Təhsilimizin məqsədi gənc nəsə, uşaqlara təhsil vermək və onları gələcəyə hazırlamaqdır”.

Heydər Əliyev yaradıcılığına müraciət edəndə Azərbaycan xalqının necə dərin problemlərinin aşkara çıxdığının şahidi olurdu. Beləki həmin problemlərdən biri də ana dilimiz-Azərbaycan dili ilə bağlıdır. İlk növbədə təhsildən danışırıqsa mütləq dilimizdən başlamalıyıq. Hamımıza məlumdur ki, ulu öndərin irsində Azərbaycan dili xüsusi yer tutur. O, ana dilimizi sevən və onu dərinləndirən bilən şəxslərdəndir. Heydər Əliyev nitqlərində, çıxışlarında, müsahibələrində yeni bir siyasi üslub ərsəyə gətirmiş və ana dilimizi zənginləşdirmişdir ki, onun da əsasında natiqlik sənəti üçün yeni bir mənbə yaranmışdır. Sözsüz ki, bu nümunələrdən gələcək nəsəl də natiqlik sənətinin incəliklərini öyrənmək üçün istifadə edəcəkdir.

Ölkə başçısının 2001-ci il iyun ayının 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” fərmanı, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçirilməsi, “Azərbaycan əlifbası”, “Azərbaycan dili” gününün təsis edilməsi dövlətimizin milli nailiyyətidir. Təhsilimiz məktəbdən başladığına görə əsas islahatlar o üzrə aparılmalıdır. Dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin əsas rəmzləri olan Azərbaycan bayrağına, gerbinə, himninə dərin məhəbbət aşılanmalı, gənc nəsəl şüurlu şəkildə mənimsədilməlidir.

1995-ci ildə Azərbaycanın ilk Konstitusiyası əsasında hüquqların təminatı, konkret təhsil siyasəti formalaşdırıldı, təkmilləşdirildi, yeniləşdirildi. Daha sonra “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramı” hazırlandı və təsdiq olundu. Bu 15 il üçün təhsilin inkişafını müəyyən edən və müasir tələblərə cavab verən, onları mərhələli şəkildə həyata keçirən bir proqramdır. Təhsil sistemində struktur dəyişikliyi edildi və ali təhsil ikipilləli (bakalavriat və magistratura) şəkildə tətbiq edildi. Təhsil sahəsində əldə etdiyimiz uğurlar nəticəsində ölkəmizdə yeni institutlar, məktəblər, uşaq baxçaları və s. yaradıldı.

Məlumdur ki, təhsildə aparıcı qüvvə müəllimdir. Müəllim cəmiyyətin aparıcı siması, peşə fəallığının mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsidir. Müəllim özü şəxsiyyəti kimi formalaşmazsa cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu tələbləri, sosial sifarişini həyata keçirə bilməz. Ulu öndər müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə də ciddi fikir verirdi. Müəllim cəmiyyətin ən mühüm sosial sifarişini, gələcəyin layiqli vətəndaşlarını şəxsiyyət kimi yetişdirdiyi şəxsdir. Müəllim şəxsiyyəti pedaqoji fəaliyyət prosesində yetişdirir. Ona görə də müəllimin öz şəxsiyyəti yüksək səviyyədə formalaşmalıdır ki, gələcəyin şəxsiyyətlərini yetərincə yetişdirə bilsin.

Bu gün ölkəmizin təhsil sistemində məzmun islahatları “Kurikulum islahatları” adı altında aparılır. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiq olunması islahatın tələbidir.

“Heydər Əliyev və Azərbaycanda təhsil islahatları” mözusu çox geniş və dərin məzmunla malikdir. Bu səbədən də onu tədqiq edib araşdırmaq müasir dövrün başlıca problemlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Yusifov M. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: “Nurlan”, 2003, 204s.
2. Səmədov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Gəncə, 2008, 534 s.
3. Naxçıvanlı A. Şəxsiyyətin qüdrəti. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 2012, 304 səh
4. Naxçıvanlı A. Müdriklik zirvəsi. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 2011, 302 səh

Müasir ailədə şəxsiyyətin sərvət meyli və sosial yönəlişliyində dəyişmələrin psixoloji motivləri

*p.f.d., dos. Çələbiyev Nuralı Zərbalı oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı*

Müasir qloballaşan dünyada şəxsiyyətin formalaşması, onun sosial və mənəvi-psixoloji simasının təşəkkülü mürəkkəb və ziddiyətlidir. Cəmiyyətdə sosial təsir kanallarının çoxalması onların şəxsiyyətə təsir imkanlarını genişləndirir, nəticədə şəxsiyyətin istiqaməti və ya motivlər sahəsinin formalaşması prosesində psixoloji ziddiyyətlər dərinləşir. Cəmiyyətin, ailənin, məktəbin və digər sosiallaşma institutlarının formalaşma mərhələsində olan yeniyetmə və gənclərə göstərdiyi təsirlərlə zamanın diqtə etdiyi reallıq, müxtəlif insanların gerçək davranış nümunələri arasında qabarıq nəzərə çarpan ziddiyyətlər sosiallaşma təsisatlarının imkanlarını məhdudlaşdırır. Sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşan xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyası ictimai münasibətlərin xarakterinə ciddi təsir göstərdiyindən bu təsirlərin fonunda insanların dəyər-motivasiya strukturları, şəxsiyyətin psixoloji siması da dəyişmələrə məruz qalır.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafının müasir mərhələsi siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi həyatın bütün sahələrində qlobal çağırışların təsirləri altında olduğuna görə, ənənəvi cəmiyyətdə modernləşmə və qlobal tendensiyalar genişlənir.

Müasir qloballaşan cəmiyyət üçün xarakterik olan texnogen sivilizasiya şəxsiyyətin psixoloji strukturunda o cümlədən motivlər sahəsində, əxlaqi davranışında, birgəyaşayış normalarında, dəyərlər sistemi və sərvət meyllərində funksional dəyişmələrə gətirib çıxarır. Qloballaşma cəmiyyət həyatının bütün sahələrini və strukturlarını əhatə etdiyinə görə, bu təsirlər cəmiyyətin sosial sisteminin tərkib hissəsi kimi ailədən də yan keçmir.

Hazırda dünyada, xüsusən də Avropa ölkələrində ailə institutunun zəifləməsi, hətta sarsılması ilə bağlı narahatçılıqlar və bədbin proqnozlar artmaqdadır. Rus alimi Anatoli Nekrasov bir sıra Avropa ölkələrində boşanmaların dəhşətli statistikasına istinadən yazır: “Ailədə kişi və qadın arasındakı münasibətlərdəki böhran ailə böhranının ən parlaq təzahürüdür. Müasir cəmiyyətdə əsl kişi və əsl qadın obrazlarının canlı nümunələrinin olmaması ailə institutunun gələcəkdə mövcudluğunu şübhə altına alır.” [11, s.61] Bunun əsas səbəbini psixoloqlar “Kaliforniya sindromu” adlandırırlar və qeyd edirlər ki, bu ölkələrdə insanlar egoistcəsinə davranaraq, ailəni ikinci plana keçirir, yalnız gəlirli iş, yüksək karyera, komfort həyat, sərbəstlik və əyləncə barədə düşünlər.

“Sosial-iqtisadi münasibətlərin yeniləşməsi şəraitində Azərbaycan ailəsinin dəyər istiqamətləri, maraqları, həyat tərzini, idealları, normaları və davranış stereotipləri nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Bu isə ayrılıqda hər bir ailənin həyatında müəyyən gərginliyin yaranmasına səbəb olmuşdur” [9, s.9]

Qloballaşma əksər hallarda Avropa və Qərbin dəyərlərinin bütün dünyaya təqdim olunması kimi anlaşılır. Bu prosesin müsbət cəhətləri yeni texnoloji nailiyyətlərin bütün dünyaya yayılması ilə, mənfi tərəfi isə qlobal mədəniyyət çağırışlarının milli mədəniyyətləri sıxışdırması ilə müşayiət olunur. Qarşısalınmaz qloballaşmanın sürətlə genişlənməsi və dərinləşməsi gedişində “Azərbaycan dövləti həm dünyada gedən prosesləri, həm də Azərbaycan xalqının düşüncə, təfəkkür tərzini, sosiomədəni imkanlarını nəzərə alaraq, müasir dövr üçün doğru siyasət yeridir.” [5, s.61]

Sərvət meyli şəxsiyyətin davranışının və insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin sosial tənziminin vacib amillərindədir. İnsanın sərvət meyli onun ətraf aləmə münasibətinin konkret təzahürü, özünün keçmişini, indisini və gələcəyini, eləcə də öz mənliliyinin mahiyyətini başa düşməyin, dərk etməyin xüsusi formasıdır. Sərvət meyli şəxsiyyətin sosial təcrübəni mənimsəməsi, sosiallaşma prosesində formalaşır, onun məqsədlərində, ideallarında, əqidə və maraqlarında təzahür edir. Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, insan fəaliyyətinin strukturunda sərvət meyli idraki və iradi proseslərlə sıx bağlıdır. Görkəmli psixoloq Ə.S.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, “şəxsiyyətin sərvət

meylinin təşəkkülü çox mürəkkəb proses olub, müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır və həmin amillər işerisində, heç şübhəsiz, sosial mühit həlledici rol oynayır.” [1, s.43] Sərvət meyllərinin sistemi şəxsiyyətin istiqamətinin məzmun tərəfini və ya motivlər sahəsini yaradır ki, bu da insanın gərəkliyə münasibətinin daxili, psixoloji əsasını əks etdirir. Hər bir cəmiyyətdə insanların üstün əhəmiyyət verdiyi aksioloji elementlərinin məcmuyu kimi dəyərlər və ya sərvət meyli şəxsiyyətin sosial yönəlişliyini və ya istiqamətini formalaşdırır. Sosial-mədəni dəyərlərin əsas funksiyası ətraf xarici aləmin bu və ya digər faktlarının ayrılıqda fərd, bütövlükdə cəmiyyət üçün vacibliyi və əhəmiyyətinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, motivlər şəxsiyyətin fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən etməklə yanaşı, onun sosial yönəlişliyində əks olunur. Məhz buna görə də bütün davranış aktlarında motivlərin psixoloji funksiyası eynidir, yəni o, insanı fəaliyyətə təhrik edir, onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirir. Bu əsasda isə şəxsiyyətin özünün istiqaməti formalaşır. Şəxsiyyət üçün həyati vacib əhəmiyyət və xüsusi məna kəsb edən, daha konkret desək, onun həyatının mənasına çevrilən və həyat ideallarını ifadə edən motivlər insanın həyatında aparıcı təsir gücünə malik olmaqla, əsas motivlər kimi özünü göstərir.

Şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən dəyərləndirilən tələbatları onun yaşadığı cəmiyyətin, o cümlədən ailə sisteminin tələblərinə cavab verən, insanların əksəriyyəti tərəfindən təqdir edilən zövqlərə, dəyərlərə, başlıcası isə dünyagörüşünə adekvat olan tələbatlardır. Həmin tələbatların ödənilməsi üçün şəxsiyyəti yönəldən təhrikedici qüvvələr motiv rolunda çıxış edir və onların əşyavi təcəssümündən ibarətdir.

Rus psixoloqu Q.E.Zaleski şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixoloji mənbələrinə həsr olunmuş tədqiqatları ilə müəyyən etmişdir ki, insanların əşyalara, davranış normalarına seçici münasibətlərin formalaşması həmin vasitələrin özlərinin xüsusiyyətlərindən daha çox, konkret şəxsiyyətin onlara münasibəti, onları özü üçün nə qədər əhəmiyyətli dəyərli və ya zəruri hesab etməsi ilə müəyyən olunur. İnsanların sərvət meyllərində və sosial yönəlişliklərində maddi amillərin təsir gücü artdığından, cəmiyyətdə olduğu kimi, ailədə də nəsillər arasında barışmaz ziddiyyətlər dərinləşir, ərnlə arvad, qohumlar, valideynlərlə övladlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə xalis maddi sərvətlər və pul münasibətləri ilə şərtlənməsi meyllər güclənir.

“Müasir cəmiyyətdə ağıllı qadın onsuz da qəbul olunmur. Son vaxtlar gənc qızların sürdüyü bahalı maşınları görürsünüz? – Heç harada işləmirlər, ancaq necə geyinirlər, necə həyat sürürlər. Hər imkanlı kişinin adının yanında qızı yaşda olan onlarla qadın fırlanır.” [4, s.46] Bütün bunların nəticəsində ailə üzvləri arasında mənəvi amillərin rolu zəifləyir, yeni yaranan gənc ailələrdə nikah münasibətlərində maddi amillərə bağlı motivlər, xudbin səylər artır, mənəvi və sosial maraqların ümumiliyi prinsipi maddi asılılıq prinsipi ilə əvəzlənir.

“Ailənin əməyə, pula, əşyalara münasibəti bilavasitə onun ideya sərvətləri ilə bağlıdır. Əgər ailə həyatın mənasını təkcə yeyib-içməkdə, bəzəkli mənzillərdə, sərvət toplamaqda görürsə, bu, o deməkdir ki, onun ideya dayaqları saxtadır, möhkəm deyildir.” [6, s.133]

Ər-arvad bir-birinin ictimai mənafeələrə zidd olmayan maraqlarına, üstünlük təşkil edən dəyərlərinə, zövqünə, sərvət meylinə, şəxsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə qarşılıqlı hörmət bəsləməli biri-digərinin qohumlarına nəzakətlə yanaşmalıdır. Ər-arvadın ailə problemlərini düzgün qiymətləndirməsi, qarşılıqlı münasibətləri səmərəli qurması, vətəndaşlıq və ailə borcuna sədaqətli olması, sərvət meyllərində, həyata baxışlarına, zövq, maraq və tələbatlarında uyğunluq qarşılıqlı adaptasiyanın zəruri amilləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. “...insanların ünsiyyət imkanları artdıqca, tanışlıq dairəsi genişləndikcə, onlar arasında mənəvi bağlılıq zəifləyir, münasibətlər səthiləşir, daha artıq dərəcədə təmənnalı və dəyişkən xarakter alır.” [1, s.8]

Zəmanəmizdə ailənin mövcudluğunu və nikahın uğurlu və əlverişli olmasını şərtləndirən amillər get-gedə deqradasiyaya uğradığından, ailədaxili münasibətlərdə asimpatik yönəlişliklər, şiddət, ailə-məişət zorakılıqları, qarşılıqlı məzəmmət və ittihamlar elə böhranlı həddə çatıb ki, bir çox ailələrdə ünsiyyət normaları pozulub, hədə və təhqir adı ünsiyyət tipinə çevrilib, bu isə öz növbəsində konfliktli davranışların dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

2016-cı ildə Azərbaycanda rəsmi nikahda olmayan qadınlar tərəfindən 26288 uşaq dünyaya gətirilib. Bu, əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli çoxdur. Bunlar tənha anaların və vətəndaş nikahı ilə yaşayan ailələrin övladlarıdır.[10]

Müasir ailəli işləyən qadınların karyera yüksəlişinə təhrik edən motivlər onları olduqca çətin seçim qarşısında qoyur. Ailədə gənc qadınların işləməsi onların qadın-ana kimi ev işlərini yerinə yetirmələrinə ciddi əngəl törədir.

Müasir Azərbaycanlı ailələrinin rol strukturunda da funksional dəyişmələr baş verməkdədir. Bu hər şeydən əvvəl özünü rol-cins davranışının pozulmasında, ailə-məişət münasıqlarının kəskinləşməsində biruzə verir. 2017-ci ilin statistikasına görə, Azərbaycan ailələrində psixoloji yadlaşma, kəskin konfliktlərin artması dinamikası müşahidə olunmaqdadır. Müasir dövrdə hər iki cütlüyün öz qarşısına peşə karyerası, özünüinkışaf və özünüaktuallaşdırma kimi məqsədlər qoyduğu “ikikaryeralı ailə” adlandırılan yeni ailə tipi genişlənməkdədir. Belə ailələrdə rolların bölünməsi və ailədə hakimiyyət, liderlik məsələsi, şəxsi və ailə dəyərlərinin ümumiliyi, uşaqların tərbiyəsi, məişət-təsərrüfat sahəsində qüvvələrin cəmləşdirilməsi, ailə büdcəsinin formalaşdırılmasında səylərin cəmləşdirilməsi və s.kimi təşəbbüslər aktuallaşmışdır.

“Qloballaşma, inteqrasiya qaçılmaz prosesdir, onun qarşısını heç bir xalq, dövlət ala bilməz. Artıq beynəlxalq əlaqələr, iqtisadi, siyasi, mədəni münasibətlər elə bir inkışaf həddinə çatıb ki, ona qarşı çıxmaq mümkün deyil”. [7, s.7] Mütəxəssislər qlobal dünyanın əsas bəlasını mənəviyyətin zəifləməsində, insanlarda maddi sərvətlərə meylin güclənməsində görürlər. Bu özünü insanlarda ülvyyətin ölməsi, psixoloji yadlaşma, fərdiyyətçilik meyllərinin artması, alkoqolizm və narkomaniya, ailədaxili konfliktlərin dərinləşməsi, zorakılıq, mənəvi düşkünlük, intihar və s. kimi sosionegativ təzahürlərdə əks etdirir.

Hər bir cəmiyyətdə ailənin həyat tərzi, mənəvi-psixoloji iqlimi ailə mədəniyyəti həmin cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərin inkışaf səviyyəsindən və onların xarakterindən asılıdır. Mənəvi amillər güclü olduqda qurulan ailələrin təməli də möhkəm olur. İnsanlar ruhən ailənin müqəddəsliyini qəbul etdikdə, onun təməlləri də möhkəm olur. Ailəni bir qurum kimi qoruyub saxlayan mənəvi dəyərlərdir. Ailə mədəniyyəti, ailə dəyərləri bu gün dünyada mövcud olan xalqların sayı qədər çox və rəngarəngdir. Çünki bu dəyərlər hər bir xalqa məxsus çoxcəhətli mental dəyərlər sisteminin ən zəruri elementidir. Xalqımızın tarixən formalaşmış ailə modelində milliliklə bəşərilik, ənənəviliklə müasirlik, qədim Şərq və müasir Qərb mədəniyyətinin ən pozitiv cəhətləri sintez olunmuşdur. Bizim can atdığımız dəyərlər ənənələrə, müasirliyə, Şərqə və Qərbə aid olan hər şeydə ən gözəl mənəvi və maddi mədəniyyət nümunələri ehtiva etməlidir. Bütün bu xüsusi cəhətləri inteqrasiya etməklə biz mənəvi və əxlaqi dəyərlərin yaradılması və tətbiqi üçün daha dolğun zaman formalaşdırırıq. Bu baxımdan milli ailə modelimiz milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan, davamlı şəkildə zənginləşdirən, yalnız mütərəqqi bəşəri adət və normaları qəbul edən və ikrah doğuran mürtəce meylləri rədd edən spesifik bir sistem, unikal bir ailə modelidir.

Ailədə əlverişli mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması onun üzvlərini birləşdirən ümumi mənafe, tale ümumiliyi və doğmalıq hisslərinə əsaslanan birliyinə bağlıdır. Bu baxımdan hər bir ailə üzvünün onun həyatında fəal və səmimi iştirakı, valideynlər və nəsilər arasında qarşılıqlı anlaşma və varisliyin təmin edilməsi, konfliktlərin həllinə rəasional yanaşma, güzəşt metodu ilə aradan qaldırılması hər bir ailəni dağıdıcı təsirlərdən qoruya bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1981
2. Bibi Robert. Əxlaqi dəyərlərə dair mühazirələr. B., İrşad, 2000
3. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. B: Adiloğlu, 2015
4. Əhmədov Y.P., Ağamalıyeva V.Ş. Ailə xoşbəxtliyinin fəlsəfəsi. B., SkyG, 2017
5. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. B., Nurlan, 2007
6. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə/ IX sinif şagirdləri üçün dərslik. B., Maarif, 1989

7. Feyziyev C.Ə. Türk dövlətləri birliyi. Qlobal integrasiyanın Avrasiya modeli. B: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi, 2013
8. Məmmədov F., Abdullayev B. Ailədaxili münaqişələrdə gender problemi // “Gender problemi və müasir Azərbaycan” mövzusunda Azərbaycan Universitetində keçirilmiş respublika elmi konfransının materialları. B:, 25 noyabr 2017-ci il
9. Mirzəyev İ.Ə. Ailənin praktik psixologiyası. B: Adiloğlu, 2005
10. Sadıqlı F. Dəyərlər dəyərsizləşəndə. “Azərbaycan” qəzeti, 2017, 06 iyun
11. Некрасов А. Жизнь без кризисов. Кризис открывает ваши возможности. М:, АСТ, 2010.

UOT 37.01:0018

Azərbaycan təhsilinin inkişaf istiqamətləri

*p.f.d. Əliyev Sahib Hümət oğlu
Nəcəfova Günel Alim qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Təhsil cəmiyyətin mədəni, elmi, intellektual potensialının formalaşmasını təmin edən başlıca amildir. Bu gün mükəmməl təhsil sisteminə malik respublikamızda istər ali təhsil ocaqlarının, istərsədə ümumtəhsil məktəblərinin geniş şəbəkəsi yaradılmış, son illər ərzində ən müasir tələblərə cavab verən yüzlərlə yeni məktəb binaları tikilib və əsaslı təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir. Tələbələrin və şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almaları üçün real zəmin yaradılmışdır.

Hazırda Azərbaycan təhsili həm daxili islahatlar aparılması sahəsində, həm də texniki-maddi bazasının gücləndirilməsi baxımından özünün yeni inkişaf dövrünü yaşayır. Dünyada sürətlə gedən qlobal proseslər, dünya hadisələrinə yeni baxışlar, və yanaşmalar, müstəqil dövlətlərdə həyata keçirilən dəyişikliklər, sivilizasiya və mədəniyyətlərarası dialoqlar, elmi texniki tərəqqinin sürətlə inkişafı, təhsil sistemlərində gedən köklü dəyişikliklər və digər proseslər elmin və təhsilin qarşısında yeni problemlər, yeni vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün qarşıda bir çox həlli vacib məsələlər vardır.

Müstəqil ölkəmizin təhsil sistemində köhnəlmiş təhsil sistemi olan sovet təhsil sistemindən əl çəkərək yeni islahatlar əsasında müasirləşmə aparılır.

Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq standartlara cavab verən hazırki səviyyəyə çatmasında və onun davamlı inkişafında ümummillə lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi illərdə Azərbaycanın elm və təhsil sistemində böyük inkişaf baş vermişdir. Bu inkişaf bütün elm sahələrinin, o cümlədən pedaqogika elmini də əhatə etmişdir. Həmin dövrdə elmi-pedaqoji tədqiqatların yeni istiqamətləri müəyyənlanmış, Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixinin araşdırılmasına başlanmışdır. Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixinin böyük həvəslə tədqiq edilməsi nəticəsində milli təhsilimizin inkişafı baxımından olduqca qiymətli əsərlər yazılmış, doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilmişdir.

“.... Təhsil millətin gələcəyidir” deyən ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcəyinin təhsilinin vəziyyətindən, onun inkişafından çox asılı olduğunu dönə -dönə vurğulamış, bu sahəyə qayğının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsini tövsiyə etmişdir.

Ulu öndərimizin ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində bu sahəyə diqqət və qayğı göstərilmiş, xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm önəm vermişdir. Təhsilin inkişafına mane olan amilləri aradan qaldırmağa çalışan dahi şəxsiyyət, Azərbaycana rəhbərliyi dövrdə ölkəmiz üçün layiqli vətəndaşların yetişdirilməsinə daim diqqəti artırmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi dövründə də Ulu öndərimiz ziyalıların və alimlərin cəmiyyətdəki roluna böyük önəm verdiyini xüsusi vurğulamış, elmin, təhsilin inkişafı üçün əlindən gələn səyi əsirgəməməyi ziyalılara tövsiyə etmişdir.

Ötən ilin sonlarında qəbul edilmiş “Təhsil islahatı proqramı” ulu öndərin rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə qəbul edilmişdir.

Heydər Əliyev ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərlərə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan milli təhsil quruculuğu sahəsində başladığı islahatlar bu gün ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22 may 2009-cu ildə imzaladığı “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ali-təhsil sistemində islahatlar Dövlər Proqramı” bütövlükdə təhsil sisteminin gücləndirilməsinə onun yüksək pilləsi olan ali təhsilin əsaslı inkişafının reallaşdırılmasına həsr edilmişdir. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan Respublikası sürətli inkişaf yolundadır. Ölkə reidenti cənab İlham Əliyevin ciddi söyləri sayəsində vətənimiz dünyada diqqət çəkən iqtisadi, siyasi, mədəni uğurlar qazanır. Təbii ki, bu uğurlar təhsil sahəsində müasirləşmə və inteqrasiyaya geniş şərait yaradır. Hamıya məlumdur ki, təhsil bütün uğurların əsasıdır. Yüksək ixtisaslı kadrlar təhsil yolu ilə hazırlanır. Belə kadrlar ölkənin ordusundan, səhiyyəindən, mədəniyyətindən, elmindən tutmuş aqrar sahəyə qədər hər yerdə uğurların özünlünü qoyurlar. Ölkəmizdə ali təhsilin inkişafı milli təcrübə ilə yanaşı, sivil dünyanın təcrübəsindən də bəhrələnir. Bildiyimiz kimi, hazırda Azərbaycan Respublikası Boloniya prosesinə- Avropa təhsil məkanına qoşulmuşdur. Təhsildə əldə edilən ümumi nəliyyətlər vasitəsi ilə təhsil alan tələbələr istədiyi vaxt Avropanın müvafiq universitetlərində təhsilini davam etdirə bilirlər. Azərbaycanda təhsilin inkişafının, ixtisaslı kadr hazırlığının ən səmərəli yollarından biri də gənclərin respublikadan kənarında təhsil almağa göndərilməsi idi. Hələ ötən əsrdə 1971-1973-ci illərdə respublikadan kənara 70 ixtisas üzrə 450 nəfər gənc təhsil almağa göndərilmişdi. Bu başlanğıc üçün böyük uğur idi: azərbaycanlı gənclərin keçmiş SSRİ-nin müxtəlif nüfuzlu ali məktəblərində təhsil alması, bir tərəfdən, onların dünyagörüşünü inkişaf etdirir, digər tərəfdən isə, Azərbaycanın daha yaxından tanınmasına geniş imkanlar açırdı. Bu gün də bu işlər uğurla davam etdirilir. Gənclərimiz dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində öz təhsilini davam etdirirlər. Gənclərin xaricdə təhsilini davam etdirməsi üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalarına mükəmməl yiyələnmək, xarici dili yüksək səviyyədə bilmək, seçilmiş ixtisas üzrə elmi biliklərə və təcrübəyə sahib olmaq vacib şərtidir. Bütün bunlar fəal təlim metod və texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Universitetlərdə reallaşdırılan müxtəlif mövzularda olan elmi konfranslar gənclərin potensial imkanlarını üzə çıxarır, onların tədqiqatçılıq bacarıqlarını artırır və buna inam yaradır, digər tərəfdən kimin gələcəkdə öz yerini nə şəkildə tutacağına imkan yaradır. Ölkəmizdə təhsil sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətində Heydər Əliyev fondunda özünü dəyərlə təhvilərini verməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO – nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi bu fondun həyata keçirdiyi mədəni- ictimai tədbirlər xalqımızın, dövlətimizin inkişafına, Azərbaycanın dünya birliyində öz layiqli yerini tutmasına doğru istiqamətlənmişdir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı 27 il ərzində təhsillə bağlı müxtəlif Dövlət Proqramları qəbul edilmiş, bir çox fərman və sərəncamlar verilmişdir. Bununla belə, müasir şəraitdə tələbələrin və şagirdlərin təhsilə marağının oyanmasında, mövcud problemlərin həllində müəllimlər bəzi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu da bu gün ki, tələbələrin, şagirdlərin informasiya bolluğu mühitində böyüməsindən irəli gəlir. Onlarda maraq oyatmaq məqsədi ilə daha səmərəli üsul və vasitələrdən istifadə isə müəllimlərin üzərinə düşür. Bu günkü müəllim də bu məqsədlə daim axtarışda olmalıdır. Ötən əsrin 70-80-ci illərində ulu öndər, Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə keçmiş SSRİ-nin ən nüfuzlu ali məktəblərində ölkəmiz üçün zəruri ehtiyac duyulan mülki itisaslar, eləcə də hərbi ixtisaslar üzrə milli kadrların yetişdirilməsi sahəsində həyata keçirdiyi uğurlu siyasətin bu gün milli müstəqillik, milli dövlətçilik yolları ilə inamla irəliləyən Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin, necə ümumxalq, ümumdövlət əhəmiyyətli tədbirlər olduğunun canlı şahidiyik. Hazırda görülən işlərin davamı olaraq təhsil

sahəsinin qarşısında duran ən böyük vəzifə yüksək yaradıcı qabiliyyətə malik olan pedaqoji kadrların hazırlanması və keyfiyyət baxımından yenilənməsinin təmin olunmasıdır.

Ölkəmizdə təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin qabaqcıl təcrübələrindən bəhrələnməklə inkişaf edir. Bu gün Azərbaycan Respublikası demokratik dəyərlərə söykənərək öz yüksəliş dövrünü yaşayır. Və bu yüksəliş milli təhsilimizin təkmilləşdirilməsi prosesində də özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan sədələri" jurnalı. № 7-8, 16-18 səh.
1. Əfəndiyev E.M. Planetimizin bütün dövrlərdə ən görkəmli şəxsiyyəti. Bakı, 2006
2. Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Universiteti, 22 səh
3. Mərdanov M. C. Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr. Bakı, 2001
4. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 2009, oktyabr, № 40

UOT 81

Uşaqlarda nitqin inkişaf xüsusiyyətləri

*fil.f.d. Məmmədova Rəhilə Mirzəli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Bu gün elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, insanlar arasında dil vasitəsilə ünsiyyətin genişləndiyi bir dövrdə nitq inkişafı böyük əhəmiyyətə malikdir. Nitqin inkişafı və tərbiyənin əsasında şəxsiyyətinin inkişafı və tərbiyəsi durur. İnsan cəmiyyəti yarandığı dövrdən dilin ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaması onun təlimini, yenicə doğulmuş uşağa danışıq nitqinin öyrədilməsini həyati bir zərurət kimi irəli sürmüşdür. Uşağın psixi inkişafında nitq çox böyük rol oynayır. Uşaq dünyaya gələrkən özü ilə nitqi hazır şəkildə gətirmir. Qıcıqların təsirinə çağa, daxili və xarici reaksiyalar verərək tədricən nitqə yiyələnir.

Uşaq bağçasından tutmuş məktəb, ali təhsil ocaqları, iclaslar və yığıncaqlar, yarışlar və görüşlər, radio və televiziya verilişləri, kino və teatr, bir sözlə, həyatımızın hər bir sahəsi mükəmməl nitqə yiyələnməyi tələb edir. [1; 5]

Nitq inkişafı məsələsini, dilçilər psixoloqlar, metodistlər və müəllimlər hər biri bir cür həll etməyə çalışır. Nitq inkişafı dedikdə, ilk növbədə uşağın anadan olduğu gündən nitq səslərini tələffüz etməyə, nitqi anlamağa, danışmağa, nitqdən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi nəzərdə tuturuq.

Dil tərbiyəsinin uşaq bağçalarında müxtəlif vasitələri var. Tərbiyəçi tərəfindən canlı nitq, bədii ədəbiyyatın dinlənilməsi və nəql edilməsi, planlı nitq situasiyasının yaradılması və s. belə vasitələrdir. Linqvistik baxımdan dil və nitq arasındakı münasibəti dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. İsveç linqvisti Ferdinand de Sössür dil və nitq arasındakı münasibəti düzgün qiymətləndirmişdir. O yazır "Dil fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissəyə ayrılır: onlardan biri əsas olmaqla predmeti dildir, yəni mahiyyətə ictimaidir və fərddən asılı deyil..., digəri ikinci dərəcəli olmaqla, predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi cəhətidir, yəni danışmaq da daxil olmaqla nitqdır"[1; 14].

Psixoloq N. N. Jinkinə görə nitq insanların səyi ilə yaranan, cəmiyyətə xidmət edən, onun sərvəti hesab olunan dilin təbii prosesidir. Eyni fikri bir adam müxtəlif cür ifadə edə bilər. Nitqi ona görə də insan psixologiyasının yaradıcı funksiyası hesab edirlər. Nitqin inkişafı əsasən dörd mərhələdə gedir.

- 1) Uşağın anadan olduğu gündən bir yaşa qədər olan dövr.

- 2) Şifahi nitqin inkişafı mərhələsi. Bu , bir yaşdan üç yaşa qədər olan dövr.
- 3) Şifahi nitqin zənginləşməsi və yazılı nitqin inkişafı mərhələsi.
- 4) Yazılı nitqin təkmilləşməsi və inkişafı mərhələsi.

Uşaq dünyaya gəldiyi bir gündən nitq ünsiyyət vasitəsi kimi inkişaf edir və uşaq tərəfindən başqalarının emosional vəziyyəti, jesti, mimikası və pantomimikaları onun vasitəsi ilə anlaşılır. İl ərzində körpənin həyatının ilk aylarında, uşağa adətən insan nitqinə ifrat maraq meydana gəlir. Bir aylığında uşaq fərqli səslər çıxarmağa başlayır. Uşaq 6 aylığından başlayaraq böyüklərin bəzi sözlərini başa düşə bilirlər. Böyüklərin mehriban, gülümsər müraciətləri onları, sözlərə nisbətən hərəkətləri uşaqda müsbət emosiyalar yaradır.

Ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri leksik və qrammatik mənanın vəhdətdə olmasıdır. Sözün mahiyyəti səs obrazının məzmununun vəhdəti kimi başa düşülməlidir. Sözün leksik mənasının əsasında duran anlayış varlığın ümumiləşdirilmiş inikas olmasıyla onun mənasını düzgün anlamağa gətirib çıxarır. Söz və anlayış qırılmaz vəhdətdədir [2; 430].

Söz ehtiyatı zəngin olan, hər bir sözün mənasını bilən və onlardan yerli-yerində, dəqiq istifadə etməyi bacaran adamın nitqi aydın, cazibədar və təsirli olur. Belə adamların nitqində söz çox elastik olmaqla sehrlə bir aləm yaradır.

Nitq Allahın hər bir insana bəxş etdiyi və insanı digər canlılardan fərqləndirən ən vacib faktorlardan biridir. İnsanın nitqinin formalaşmasında məktəbəqədərki yaş dövrü mühüm rol oynayır. Belə ki, uşağın nitqə yiyələnməsində ətraf aləmi qavramağı, öz fikirlərini ifadə etməyi, ona təfəkkürünü inkişaf etməyə kömək edir. Buna görə də hər bir valideyn bilməlidir ki, uşaqda düzgün nitqi inkişaf etdirmək yalnız estetik əhəmiyyət daşımayıb, eyni zamanda onun şəxsiyyət kimi kamilliyi, əqli və psixi inkişafı üçün də çox vacibdir. Əqli və psixi inkişafın mənfi təsiri nitqin pozulmasına gətirib çıxarır. Nitqin də düzgün olmaması uşaqları utancaq, özünə qapanmış və aqressiv edir. Məktəbdə belə uşaqlar özünü daha çox narahat hiss edir. Müəyyən yaşa qədər səslərin səhv tələffüzü, lüğətin azlığı, cümlənin düzgün qurulmaması dilə yiyələnmə prosesində norma sayılır. Təcrübələr göstərir ki, müasir dövrdə altı yaşına qədər uşaqların 30 faizdən çoxu tələffüz qüsurlarına malikdir. Lüğət üzrə işi normal təşkil etmək üçün ilk növbədə şagirdlərin lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərini öyrənmək, məktəbə yenicə gəlmiş uşaqların bu sahədəki nöqsanlarını və onların baş vermə səbəblərini aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu fikir L. S. Viqotskinin konsepsiyasına uyğun gəlir: “Uşaqdan nə tələb etmək lazım olduğunu bilmək üçün onun nəyi bacardığını bilmək lazımdır.” [2; 431]

Məktəblilərin nitqi öyrəniləndə məlum olur ki, hər birinin öz lüğət ehtiyatı, öz aləmi var. Ona görə də müəllim sözün hər bir uşaq tərəfindən işlədilmə xüsusiyyətini aşkara çıxarmağa çalışmalıdır. Şagirdlərin lüğətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ibtidai siniflərdə ümumiləşdirmə ilə təsnifetmə arasındakı fərkdir. Sözün mənasının genişlənməsi hallarına şagirdlərin nitqində də rast gəlmək mümkündür.

Təlim əməyi ilə məşğul olmaq üçün, uşaq məktəbə gələndə kifayət qədər söz ehtiyatına yiyələnməlidir. Uşaqlar məktəbə gələndən sonra müəllim onların lüğətindəki nöqsanları diqqətlə öyrənməli, necə zənginləşdirilməsi yollarını müəyyən etməlidir. Şagirdlərin söz ehtiyatı yeni sözlərin hesabına zənginləşir. Şifahi nitqdə möhkəmlənməmiş, ictimaiyyət tərəfindən işlənən sözün, uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi lüğət işinin mərkəzi həlqəsini təşkil edir. K.D.Uşinski yazır: — Uşaq ana dilini mənimsəməklə, yalnız sözləri, onların birləşmələrini deyil, həm də hədsiz-hesabsız anlayışları, əşyalara dair görüşləri, bir çox fikirləri, hissləri, bədii obrazları, dilin məntiq və fəlsəfəsini də mənimsəyir. O dərəcədə tez mənimsəyir ki, sonralar iyirmi illik səy və metodik təlim nəticəsində onun yarısını belə mənimsəyə bilər. Altı yaşlıların monoloji nitqi beş və yeddi yaşlıların nitqindən də müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu fərq hər şeydən əvvəl, onlarda fiziki-fizioloji proseslərin inkişafı ilə şərtlənir. Uşaqların fiziki cəhətdən müxtəlifliyi onların monoloji nitqinə də təsir göstərir. Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir, o eyni zamanda ana dilinin doğma düşündən mənəvi həyat və qüvvə içir.

Ana dili təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir; o, uşağı, onu əhatə edən adamların səciyyəsi ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə, onun arzuları ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilməyəcəyi bir şəkildə tanış edir; o uşağı xalq etiqadlarına, xalq

poeziyasına heç bir estetikin edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir, nəhayət, o elə məntiqi məfhumlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməzdi. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə ana dili təlimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. [3;13]

Ana dili təlimi uşaqlara savadlı yazmaq, ifadəli, şüurlu oxumaq, dəqiq və məntiqi şəkildə ifadə etmək bacarıq və vərdisləri aşılamaqdan, elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı metodikası Bakı, 2009
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı, 2003
3. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı, 2015

UOT 17:37.01

Ələkbər Şah Ruhinin şeirlərinin mövzu dairəsi

*fil.f.d. Yunusova Günel Kamil qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XX əsr Gəncə ədəbi mühitində Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından sayılan Ələkbər Şah Ruhi qəzəllərində sözlün bədiliyinə xüsusi fikir vermiş, təzadlardan, cinaslardan, mübaligələrdən bacarıqla istifadə etmiş, bir-birindən mənalı təkrir, ricu və istiarələr işlətməmişdir. Bununla bərabər qeyd etməliyik ki, qəzəl Ruhi dövründən çox-çox əvvəl XIX əsrin birinci yarısında artıq əhəmiyyətini zəiflətməmişdir. O, müasir həyatın – XX əsrin əvvəllərinin tələblərinə cavab vermirdi. Lakin Ruhinin qəzəllərinin mövzusu onun həyatı ilə bağlı idi. Öz həyatından çıxış edib zamanəyə qiymət verirdi. Bunu da qeyd edək ki, klassik ədəbiyyata bələd, bədahətən şeir deyən, əşarsəvən təpədən dırnağa ruh olan Ruhi Füzuli bağından bəhrələnsə də, orijinal əsərlər yazmış, lakin özünün dediyi kimi, cavanlığının qədrini bilməmişdir. Nisbətən yaşa dolduqca cavanlığını bihudə keçirdiyindən peşiman olmuşdur.

Sanardım aləmi-baqqı olub cavanlıqda...
...Keçdi əfsus cavan ömrümüz, ələm qaldı.
Aşınalar çəkilib, qəm bizə həmdəm qaldı.
İstədim cəm qılam huşumu, dünyaya baxam,
Zülfi – dildara düşüb xatirə bərhəm qaldı.

Cavanlıq bahar idi, o elə bilirdi ki, həmişə “gül-çiçək, yaşıllıq” olacaqdır. Ömrünün xəzanı başlayanda bildi ki, fələyin baharına-çırağına etibar yoxdur, təbiət onu istədiyi vaxt söndürər və -

Mənim bu hali-pərişanımı görən ağlar
Ürəkdəki qəmimi hər görüb bilən ağlar.
Xəzan olanda sizildar həzin-həzin bülbül,
Onun sızıltısına gül, çiçək, çəmən ağlar.

Birinci misrada şair özünü baharda açan gülə bənzədir, bu onun gəncliyidir, ikinci misrada payız vaxtı xəzan vurub ləçəklərini yerə tökmüş gülə oxşadır və məntiqi olaraq soruşur: “mənim bu hali-pərişanım görən ağlar”. Bu pərişanlıq onun qocalığıdır. Bu dialektikanın qanunudur. Ruhi bundan incimir, özünə müraciətlə deyir:

Şikayət eyləmə, Ruhi budur təbabeyi-ömr,
Gələn gedər, qalacaqdır cahan-cahanlıqda.

Dünyanın işi belədir, gələn gedir, gedən gəlmir, doğulan ölür. Yaradanla yaradılan arasında əhdi-peyman bağlanmadığı kimi, insanlar arasında, sevənlər arasında bağlanan əhdi-peyman da sabitqədəm olmur. Allahın iradəsinə qarşı çıxmaq pis olardı. Ölüm buna görə insanlara verilmişdir, ölüm həyatın zirvəsidir.

XX əsrin birinci onilliyinin tamamlanmasına iki il qalmış yazdığı bir məktubda isə deyir: "...Gəncənin məscid pasajında (pasajında –Y.G.) Əsədullanın dükənində əyləşib söhbətə məşğul ikən rəfiqim Əli Şeyx cənabları gəldi. Salamdan sonra çay içib bir-bir Məşədi Məhəmmədin dükənina keçdik. Orada bir sazəndar sazı döşünə basıb şərqi çağırırdı. Biz isə şəyirdi çağırıb pul verib bir şam ilə bir kağız tələb etdik. Alıb gətirdi. İçəri otaqda şamı yandırıb bir fərsin üstə rubəru oturub zəmanənin gərdisini, təbiəti-dövrəni söyləyib də gecəmizi bir noi söhbətlər ilə keçirmək istəyirdik..." Bu əsnada Rza gəldi, salamdan sonra əyləşdi. Aşıq da şuluqluq edib, ovqatımızı pərakəndə etdi.

İsitmə cismimi lərzəyə salmışdı. Bir tərəfdən də cahan əsvabından bicins, neməti dünyadan mərhum dost-aşınaların nəsihəti qat-qat daha aləmimi təzyiq edir. Düşmənlərin gülüşü, xəstəlikdən daha ağır surətdə məni fərş-möhnətə salmış... Bir yer bula bilmədim, bir doyunca qədər ağlayıb, sirişki axıdıb da, acı aləmini bir azca olsun söndürüm, xəyalətimdə küçə, bazarı dolana-dolana Məşədi Məhəmməd Tağının aşpaz dükənina gəldim. Bir stəkan çay istəyib, kağız-qələm əlimə alıb müxtəsəri bunları yazdım. Könüldən keçən sözlər yazılmadı, bir az da qəlbə şeirlə təskinlik verək:

Sən ey qəm, qəlbimi bilməm nədən düşmən hesab etdin,
Hücum etdin hər ani qəlbimə, yüz bin silah ilə.
Axıtma gözdən, ey Ruhi, sirişki lələ gülü kimi,
Rəzalət var, sənindir indi çək xahi nə, xahi ilə.

Bütün bu acınacaqlı həyatda, "cəhənnəm" deyilən yeri bu dünyada görəndə şair öz təskinliyini şeir qoşmaqda, dərini misralara hopdurmaqda tapır. O, romantik xəyallar aləmində işıqlı dünyanı gəzdi. Nə qədər ki, həyat rəzalətlə doludur, istər-istəməz sən əziyyət çəkməlisən. Ona görə də göz yaş tökmək nahaqdır. Şair bunları deyə-deyə öz ürəyinin odunu-alovunu söndürürdü.

1909-cu ildə şairin məktubları Gürcüstanın Qori şəhərindən gəlir. Gəncədən qaçan Ruhi orada da özünə rahatlıq tapmır. Hara gedirsə, dərd də, kədər də onunla gedir. Dərini özü ilə götürüb qaçan şair elə bu ilin 23 iyun tarixli məktubunda yazır:

"Sevdiyim, bəradərim Əliyev...!"

Dünən həmən kağızı göndərmişdiniz, vüsul oldu. Pək şad oldum. Məzmunundan mütəm hasil edib, bəzi xurafatçıların xurafatını anladım...

Xudavəndi təbarək M.Məhəmmədin ömrünü uzun etsin əcrini versin. Mənə qara yazılmışdı gedəsi imiş, iş belə oldu, getmədim. Bura mənə yaxşıdır, deyilmi, əzizim...

Sizin məktubunuzun məzmunu məni son dərəcə həm məhzun, həm də məsrur etdi. Özünüz bilirsiniz nə vəch ilə iki şey ariz oldu mənə..."

Ruhi nəsrən yazdığı bu məktuba belə bir qəzəl də qoyub Qoridən Şövqiyyə göndərmişdir.

Mövsimi-gül, cəh-cəhi-bülbül, səfayi-lələzar,
Şeiri-baği qönçeyi-xəndan nə lazımdır mənə
Əqildən, sərdən, bəndədən, ruhdan, candan bütün,
Bezmişəm, bezmiş, dəxi canan nə lazımdır mənə?

Bu qəzəldən danışanlar deyirlər ki, onun nə vaxt yazıldığı məlum deyildir. Lakin jurnalistlər mərhum Yusif Heydərzadə İrəvaninin Bakıda yaşayan nəvəsi Səlimdən əldə etdikləri bu qəzəlin 1909-cu ildə iyunun 23-də Qoridən dostu Şövqinin ünvanına göndərildiyini müəyyənləşdirmişlər. Həm də onlar qəzəli natamam köçürmüşlər. Onlar, qəzəlin üçüncü, dördüncü və beşinci beytlərini tamam unutmuşlar. Onu da deyək ki, vaxtilə Gəncədə daha geniş yayılan, oxunan bu qəzəlin həvəskarlar tərəfindən dönə-dönə üzü köçürülmüşdür. Sonralar bu qəzəl bütövlükdə çap edilmişdir.

Ələkbər şah Ruhinin məktub və şeirlərindən aydın olur ki, onun həyatda ən yaxın dostu Şövqi və Yusif Heydərzadə İrəvani imiş. Onun Şövqi ilə münasibəti qardaşlıq səviyyəsinə qalxmışdır. O, dostunun məktublarını həsrətlə gözləyir, diqqətlə oxuyurdu. Bizə görə bu qədər yaxınlığın bir səbəbi aralarında üç bayramlıq yaş fərqi və başlıcası hər ikisinin şairliyi idi. O, Şövqidən gec məktub alandarıxırdı. O, Şövqinin məktubları ilə özünü ovundururdu, sevinirdi, nəfəs alıb yaşayırdı.

19 iyun 1911-ci il. Gəncə. Alınca qəriyyəsi. Əziz olan Şeyx cənablarına. Dünən şəhərə getmişdim. Axşam tərəfi idi. İsrafilin dükənina getmişdim. Sizin məktubunuzu verdilər. Elə bil min

manat pul bağışladılar... O, məktublarını Alıncalıdan, Kürdəmirdən, Gəncədən, bəzən də lap dəmiryolu vağzalından yazır, öz vəziyyətini bildirirdi-

Dostlar əhvalım ağlar, gülər düşmən mənə
Seyri-gülzarə məni təklif qılma, ey rəfiq,
Bir xərabazara bənzər səfheyi-gülşən mənə.

Ayrı-ayrı yerlərdən, lap Bakıdan yazdığı məktublarda da Əli Şövqiyyə tapşırırdı ki, aldığı bu məktubları itirməsin, ona göndərilən şeirlərin mürəkkəbi qurumayıb, dəftərinə köçürməyib. Aparılan axtarışlardan və məktubların məzmunundan belə çıxır ki, Ruhi heç vaxt masa arxasında rahat əyləşib xəyalında misra və beytlərə qafiyə axtarmayıb. Dağ döşündən çağlayıb axan bulaq kimi, onun da şeirləri şairin sinəsindən bədahətən süzülüb gəlirdi. Göz yaşı kimi dupduru olan misralar həzin və kövrəkliyi ilə seçilirdi. O, şeirlərinin saxlanması qeydinə qalmamışdır. (Səməd Vurğun da belə olmuşdu). Lakin təbiiliyinə və axıcılığına görə Ruhinin şeirləri müasirlərinin dilinin əzbəri olmuşdur. O, 1918-ci ildə ilk müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına on gün qalmış may ayında otuz üç yaşında vəfat etmişdir.

25 yanvar 1914-cü il tarixdə “Gəncə şəhərində görünməmiş bir yanğın” və 20 fevral 1916-cı ildə qələmə alınan “Molla Ağası, paho” adlı satiraları ictimai hadisələrə və xurafata qarşı çevrilmişdir. İkinci satira it duası yazan Molla Ağası, birinci satirada 1914-cü il cahan müharibəsi və onun insanlara vurduğu ağır zərbə və mərhumiyyətlər təriqilə nağıl edilir. Və hadisə sadədən mürəkkəbə doğru hərəkət etdikcə şairin məqsədi və satiranın ideyası aydınlaşır. Dünya müharibəsi ucqar Gəncəyə də əl gəzdirir. Ermənilər təxribat törədir, şəhərin böyük bazarında indiki Azadlıq meydanında azərbaycanlılara məxsus qırx iki baqqal dükanı yanıb kül olur. Bu müsibəti görən, ondan təsirlənən şair bu faciəni tarixə salıb maddiləşdirib yazır:

Yada düşdükcə bu ağ çarsu bədən can alışıır,
Yügürün gəncəlilər çarsunu əfqan alışıır.
Şabalıd qovruluban kartofu soğan alışıır,
Kəvərin bəndi yanıb, kişnişi –reyhan alışıır.
Səbzeyi-kərmiyan, püsteyi İran alışıır.
Eşidən dəmdə yanır çarsu qopub ibn Səid,
Yalova soxdu özün bildi nədir əsdi cəvid.
Saqqalın bir tərəfi yandı budur kəft şəhid,
Ütülənmiş kürə idi ona ağlardı yəzid,
Çünki puldur bu yanan dinilə iman alışıır.
Mollanın oğlu Məhəmməd Əli tez riskə qılıb,
Bildi dünya yanacaq, tüstü cahanı bürüyüb.
Yarışıb künc motaldan bayıra tez sürüyüb,
İstədiyi yağı çıxartsın, nə görür kim əriyib,
Eşidən vahimə qıldı, hamı meydan alışıır.

25 yanvar 1914-cü il gecə saat 7.

“Molla Ağası, paho” satirasında isə məslək və vicdanlarını pula satan, acgöz, soyğunçu, yalançı, kəmsavad ruhanilər, sözləri ilə əməlləri bir olmayan ikiüzlü, riyakar kərbəlayi, məşədi, hacı və mirilər ifşa olunur. Lakin gözlənilmədən “Dərdə şəfadır bütün zikr duası” fikri ortaya çıxır və “Paho...” deyə şair təəccübünü gizlətmir. Fikir finala doğru getdikcə Hacı Mir Bağır, Şeyxzamanov Hacı İsa, Şeyx Rza, Hacı Ələkbər, Hacı Həsən, Hacı Əli, Ağa Mir Cəlal kimi riyakarların iç üzünü açılır. Yalançı molla xalqın dərdinə dərman əvəzinə onlara it duası yazır. Şair satirasına belə başlayır:

“Məscidi came”dəki molla Ağası paho,
Beldə ipək qurşağı kastor əbası paho,
Doğrucadır hər sözü yoxdur rəyası paho,
Dərdə şəfadır bütün zikr duası paho,
Müştərisi bolcadır dövrünü tutmuş mürid,
Və kəlbühüm basütu ziraiyə bilvəsid.

Gör bu müridani səs yenə məclis əhsanda,
Cümləsi məbhum lal müntəzir xanəda,
Əşr oxuyur rözəxan sureyi Quranda,
Cüz oxuyub, ağ papaq dəstə bir yanda,
Əldə güləbdan durub Hacı Bağır İbn Səid,
Və kəlbühüm basütu ziraiyə bilvəsid...

20 fevral 1916-cı il.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1944
2. Çobanzadə B. Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü. Bakı, 1930
3. İsayev Ə. Gəncə və gəncəlilər. Bakı, 1991, 2008
4. Mir Cəlil. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973
5. Sadıqov H., Məmmədov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gəncə dövrü. Bakı, 1999.

UOT 373.2

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-mənəvi inkişafında çətinliklər və onların aradan qaldırılması imkanları

*p.f.d. Həsənova Pərişan Məhərrəm qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında və gələcək cəmiyyətin fəal üzvü kimi yetişməsində onun sosial-mənəvi inkişafının izlənilməsi və daim diqqətdə saxlanması vacib şərtlərdən biridir. Çünki "...məktəbəqədər yaş uşağın fəal sosiallaşması, böyüklər və yaşlıları ilə daha çox ünsiyyət qurması, mədəni vərdişləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hisslərin oyanması dövrüdür. [2, 5].

Uşaqların sosial –mənəvi inkişafında bir sıra çətinliklər özünü göstərir. Bu çətinliklər uşaqların böyüklər aləmində yaşamaları, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət mədəniyyəti, xeyirxahlıq və diqqət azlığını hiss etmələri ilə izah olunur. Bu çətinlikləri doğuran səbəblərdən biri kimi KİV-ni də qeyd etmək olar.

Hazırda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin işçiləri uşaqların mənəvi, sosial-kommunikativ inkişafı və davranışlarına görə çox narahatdırlar. Müasir uşaqlar əxlaqi normaları çətinliklə mənimsəyir, eqoistlik, çılğınlıq nümayiş etdirir və bəzən də idarə olunmurlar. Bunun nəticəsində valideynlərlə uşaqlar arasında və yaşlıları ilə qarşılıqlı ünsiyyət çətinləşir. Bu zaman sosial-psixoloji problemlər kompleksi (ağressivlik, utancaqlıq, hiperaktivlik, passivlik) yaranır. Bu problemləri təhlil edərək aşağıdakı tipik xüsusiyyətləri qeyd etmək olar:

- dünyada, cəmiyyətdə və ailədə dəyişikliklərin getməsinə baxmayaraq uşaqlar uşaq olaraq qalır. Onlar oynamaq istəyirlər (oyunların məzmunu dəyişib, süjetli-rollu oyunlarla yanaşı uşaqlar kompüter oyunlarını, düşündürücü oyunları və quraşdırmaya da meyl edirlər);

- uşaqların intellektual sferasında da mühüm dəyişikliklər baş verir. Onlar daha çox informasiya qəbul edir, daha çox maraqlanır,bağçada və evdə olan müasir texnikanı sərbəst işlədə bilir;

- uşaqların mənəvi, sosial-şəxsiyyətyönümlü inkişafında, davranışında və ünsiyyətində dəyişikliklər müşahidə olunur.

Sosial-mənəviyyat normaları anadangəlmə deyil, uşağın ətrafdakı insanlarla ünsiyyəti prosesində yaranır və onların verdiyi tərbiyədən, yaşadığı sosial mühitdən asılıdır. Bu prosesdə ictimai münasibətlər, ailədəki abu-hava, sosial və iqtisadi amillər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqda konkret təfəkkür daha çox inkişaf etdiyindən bu normaların ümumi abstrakt formada mənimsənilməsi çətinlik törədir. Buna görə də uşaq tərəfindən dərk edilməsi üçün mənəviyyat normalarının konkretləşdirilməsi və tərbiyə prosesində tətbiq edilməsi məsələləri qarşıya bir problem olaraq çıxır. Məsələn, məktəbəqədər yaşlı uşağın əyani – obrazlı təfəkkürünü nəzərə alaraq “insanlara humanist münasibət olmalıdır” anlayışını necə izah etmək olar? Uşaq yalnız “dostcasına yanaşmaq” qaydası ilə kifayətlənə bilməz. Çünki situasiyadan asılı olaraq o, bir halda güzəştə getməli, o biri halda kömək etməli, üçüncü halda isə ona dəstək verməli olur. Konkret situasiyada uşaqların davranışlarındakı çətinliklər onunla izah olunur ki, onlar kiçik təcrübə ilə yaranmış vəziyyətin mahiyyətini anlamır və əldə etdiyi tanış qaydaları tətbiq edə bilmir. Məsələn, oyuncağını itirmiş uşaq ağlayır. Bunu görən həmyaşdı “ağlayan uşağa yazıq kimi” baxaraq onun başını tumarlayır. Lakin bu hərəkət yaranmış situasiyanın mahiyyətinə uyğun gəlmir. Bu cür halda o, dostunun oyuncağını tapmaqda ona kömək etməli idi. Bəs mənəvi qaydaların mənasının və ədalətliliyinin uşaqlar tərəfindən dərk edilməsinin hansı metodları mövcuddur? Necə etmək lazımdır ki, yaranmış situasiyada uşaq müstəqil olaraq mənəvi qaydalara müvafiq olaraq düzgün çıxış yolu tapsın?

L.S. Vıqotskinin, A.V. Zaporjetsin, A.N.Leontyevin, S.P.Rubinşteynin və başqa alimlərin tədqiqatlarında psixi proseslərin inkişafında praktik fəaliyyətin, şəxsi davranışın təşkili və nizamlanmasının, sosial aləmdə və insanlarla qarşılıqlı münasibətdə ictimai təcrübənin mənimsənilməsinin aparıcı rolu haqqında müddəalar əsaslandırılmışdır. A.N.Leontyev yazmışdır: “Uşağın psixi həyatının hər hansı bir hissəsini götürsək, onun inkişafının hərəkətverici qüvvəsinin təhlili bizi əsas fəaliyyət növlərinə, onları təhrik edən motivlərə gətirib çıxarır”[6,32]. A.V.Zaporjets isə qeyd edir ki, “... uşaqların ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibət təcrübəsi qayğısına qalmayaraq yalnız əxlaqi təsəvvürlərin formalaşmasına diqqət yetirsək, “əxlaqi formalizm” halları yarana bilər. Belə ki, uşaqlar qaydaları, mənəvi normaları yaxşı bilir, hətta onlar haqqında mühakimə də yürüdürlər, lakin başqalarının maraqlarını nəzərə almadan bu normaları pozurlar” [4]. Bilik və real davranış arasında bu cür fərqin qarşısının alınması üçün elə etmək lazımdır ki, uşağın mənəvi normalar haqqında təsəvvürləri onun davranışının hərəkətverici motivlərinə çevrilsin. Uşaqda yalnız anlayışlar deyil, həm də öz mənəvi borcuna emosional münasibət yaranmalıdır. Bu cür vəzifə yalnız uşaqlar üçün müxtəlif fəaliyyət növlərinin təşkili zamanı həll oluna bilər. Fəaliyyət zamanı onlar öz davranışlarının nizamlayıcı vasitəsi kimi mənəvi normalardan istifadə və davranışlarının qiymətləndirilməsi təcrübəsi qazanırlar. Kiçik uşaqlar fəallıqla sosial münasibətlər aləminə daxil olur, elementar mənəvi tələbləri mənimsəyir və onları yerinə yetirməyi bacarırlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müəlliflər bu cür “münaqişəli situasiyalara” daha çox diqqət yetirirlər (Q.P. Şedrovitskiy). Bu anlayışın mahiyyətini açarkən müəllif qeyd edir ki, onlar birgə fəaliyyət zamanı fikir ayrılığı, maraq və təkliflərin müxtəlifliyi ilə izah olunur. Uşaqlara mənəvi normaları razılığa gəlmək vasitəsi kimi təklif etməklə pedaqoq yalnız pozulmuş fəaliyyətin gedişini bərpa etmir. O, həmçinin əldə edimiş təcrübənin tənzimləmə vasitəsi kimi müstəqil tətbiqinə və xeyrixah münasibətlərin qurulması üçün onun maiyyətinin dərk edilməsinə kömək edir. A.A.Royak münaqişəli adlanan situasiyaların növlərini təsvir edir: uşaqlar arasında fikir ayrılığı situasiyalarında yaranan münaqişə, uşaq və onun təklifini qəbul etməyən yaşdı arasında münaqişə, iki normadan birini seçmə şəraitində uşağın özündə yaranan daxili münaqişə. N.N. Podyakov sonuncu münaqişəyə daha çox diqqət yetirmişdir. O, bu anlayışı situasiyalarda yaranmış ziddiyyətlərin həll edilməsində mənəvi normalarıdan birinin seçiminin tələb olunmasının təsvir edilməsində də istifadə edir. N.N.Podyakov qeyd edir ki, iki mənəvi norma arasında seçimi əks etdirən davranış təcrübəsi uşaqlarda müstəqilliyi, öz seçimini arqumentlərlə izah etməyin zəruriliyini inkişaf etdirir, daha doğrusu öz davranışlarının nizamlanmasının aktiv mövqeyini tərbiyə etməyə təsir göstərir.

Çətinliklərin mövcud olması uşaqlarda kədər, marağın itməsi və fəaliyyətdən imtina edilməsi kimi uğursuz halların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Fəaliyyətdə uğursuzluq situasiyaları müxtəlif səbəblərdən yarana bilər: müvafiq vərdişin kifayət qədər mənimsənilməməsi, uşaqlara məxsus iradi davranışın – pedaqoqun izahının dinlənilməməsi, tələskənlik, diqqətin yayınması və s. Uğursuzluq halları “səhf etmək” qorxusunun yaranmasına da səbəb olur: tapşırığı yerinə yetirməyə başlamazdan

əvvəl uşaq gələcək uğursuzluğu və pedaqoqun danlamasını təsəvvür edərək görəcəyi işdən imtina edir ki, bu da onda emosional diskomfort yaradır.

Uşaq kollektivində xeyirxah abu-havanı saxlamaq üçün pedaqoq nəyin yol verilməsinin və nəyin yol verilməməsinin daimiliyini qoruyub saxlamalıdır. Uşaqların aqressivliyinin aradan qaldırılmasında böyüklərin reaksiyalarının qısa və dəqiq olması məqsədəuyğundur. Hər bir münaqişə zamanı pedaqoq və ya valideyn öz fikrini bildirərək uşağın özünü yox, onun hərəkətini tənqid etməlidir. Uzun nəsihətlərə ehtiyac duyulmur. Ona görə ki, həyəcanlı vəziyyətdə onlar böyükləri dinləmirlər. Əgər cəzasız keçinmək mümkün deyilsə, qısa müddətə onu oyuncaqdan və yaxud hansısa üstünlükdən məhrum etmək olar. Hərdən münaqişənin müstəqil həll edilməsi üçün də şəait yaratmaq lazımdır. Bu proses böyüklərin nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Uşaqlar bundan təcrübə qazanır və problemi müstəqil həll etdikləri üçün sevinirlər.

Uşaq problemi təkbəşinə yaratmır. Onların münaqişə və aqressivliyinin səbəblərini daim aydınlaşdırmaq zəruridir. Əgər pedaqoq və ya valideyn uşaq tərəfindən səmimi etiraf görürsə, mütləq onu tərifi etməli və bunu məhz hansı hərəkətinə görə etdiyini söyləməlidir. Bəzi hallarda “rəqibinin marağını” təmin etmək üçün uşağa münaqişəli situasiyadan çıxmaq üçün alternativ yol da istifadə etməyi təklif etmək xeyirli olur.

Münaqişəni həll edərkən uşağın davakarlıqla özünü müdafiə etməməsi üçün pedaqoqun səsinin tonu sakit və mehriban, üzünün ifadəsi xoş təəssürat bağışlamalıdır. Bu cür yanaşma daha düzgün cavab almağa kömək edir. Bununla yanaşı pedaqoq öz hisslərini də ona bildirə bilər: “Sən məni məyus etdin...” və yaxud “Mən sənə görə çox həyəcan keçirdim”.

Uşaqlarla sosial mənəvi normaların formalaşdırılması üzrə aparılan işlər zamanı dostlarla ünsiyyət qaydalarını təqdim etmək yaxşı nəticə verir. Bu qaydaların əyani olması üçün jurnal səhifələrindən şəkilləri, uşaqların çəkdiyi şəkilləri və müxtəlif situasiyalarda çəkilmiş fotoları göstərmək olar:

- oyuncağı başqasının əlindən almaq olmaz;
- məşğələ və oyun zamanı bir-birini itələmək, mane olmaq olmaz;
- başqalarının qurduqlarını dağıtmaq olmaz;
- heç kimə sataşmaq olmaz;
- başqalarına kömək etmək və qızlara güzəştə getmək yaxşı keyfiyyətlərdir.

Uşaqlar pedaqoqla birlikdə şəkilləri seçir və böyük kağıza yapışdırırlar. Beləliklə, münaqişələr zamanı bu qaydaları yada salmaq olar.

Ədəbiyyat

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009
3. “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin kurikulumu (3-6 yaş)”. “Təhsil problemləri” qəzeti, 24 mart, 2
4. Буре Р.С. Социально-нравственное воспитание дошкольников. Методическое пособие. Москва, 2011, с. 33 (63с.) .
5. Запорожец А.В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольника. //Эмоциональное развитие дошкольника. Москва, 1985, с. 8
6. Заиченко Н.У. Конфликт как непонимание себя и другого // Мир психологии. 2001. № 3 (27). с. 197-208.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, 1965, с 527
8. Рояк А.А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка. Москва, Педагогика,1988, 120с

**Azərbaycan Cümhuriyyəti məclisi-məbusaninin (parlamentinin)
formalaşdırılmasının hüquqi əsasları**

*t.f.d. Baxışov Vüsal Bünyamin oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı*

1918-ci ilin may ayının 28-də təsis edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentli respublika idi. O zaman ölkənin düşdüyü mürəkkəb daxili və xarici vəziyyəti diqqətə alan Milli Şura 1918-ci il 17 iyul tarixli qərarı ilə bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xöyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətə dövr etdiyini bəyan etməklə, hökumət qarşısında hakimiyyəti qısa zaman ərzində çağırılması nəzərdə tutulan Müəssislər Məclisindən başqa kimsəyə güzəştə getməmək vəzifəsini qoyurdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Şurasının elə həmin tarixdə verilmiş “Müvəqqəti hökumətin hüququ və öhdəlikləri” haqqındakı qərarında Müvəqqəti hökumətin dövlət müstəqilliyini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək, aqrar və digər əhəmiyyətli sahələri əhatə edən inqilabi qərarları dəyişmək hüququnun olmadığı, qalan bütün məsələlər üzrə isə qərar vermək səlahiyyətinin olduğu təsbit olunur, hökumət üzərinə 6 ay əhatə edən zaman ərzində Müəssislər Məclisini çağırmaq öhdəliyi qoyulurdu [4.s.76-77]. Lakin, istiqlaliyyəti elan etdikdən sonra baş verən fəvqəladə hadisələr, xüsusən də ölkə ərazisinin düşmənlərdən təmizlənilməsi, torpaq bütünlüyünün bərpası istiqamətində son dərəcə vacib və təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurəti Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəzərdə tutulan müddətdə həyata keçirilməsini mümkünsüz edirdi. Müəssislər Məclisinə seçkilərin vaxtında keçirilməsinə mane olan amillərdən biri də seçki qanununun olmaması və bu səbəbdən də seçkilərin hansı prinsip və formatlar əsasında keçirmək məsələlərinə aydınlıq gətirilməməsi ilə əlaqədar idi. Bununla belə Cümhuriyyətin fəaliyyətinin təşkili və onun dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq üçün parlamentin fəaliyyətə başlaması günün tələbindən qaynaqlanan zərurət idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti bu zərurəti nəzərə alaraq, Müəssislər Məclisinə seçkilərə qədərki dönmə üçün qanunvericilik fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə 1918-ci ilin noyabr ayının 20-də “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının Təsisini” haqqında qanun qəbul edir [1 s.14-15; 4 s.81-83] ki, sözügedən qanun 1918-ci ilin dekabr ayının 7-dən 1920-ci il aprel ayının 27-dək olan müddət ərzində Azərbaycan Cümhuriyyətində qanunverici hakimiyyəti həyata keçirən orqanın formalaşmasının əsaslarını özündə əks etdirirdi. Həmin qanunda Azərbaycan parlamentinin (Məclisi-Məbusanının) 120 üzvdən (əzadan) ibarət tərkibdə təsis ediləcəyi və onun Azərbaycan Müəssislər Məclisi çağırılanaqədər fəaliyyət göstərəcəyi qeyd edilirdi. Məclisi Məbusanın əvvəllər Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisi tərəfindən dörd müxtəlif siyasi firqə tərəfindən Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş, (seçilmiş şəxslərin sayı 14 nəfər idi) daha sonra həmin 14 nəfər saxlanılmaqla, genişləndirilmiş siyahı üzrə sayı 44 nəfərədək artırılmış və Cənubi Qafqaz Seymində təmsil olunaraq Azərbaycan Milli-Şurasını təşkil etmiş üzvlərindən, eləcə də Azərbaycanın əyalətlərində əvvəldən fəaliyyət göstərən müsəlman komitələri tərəfindən seçiləcək nümayəndələrdən, azlıq təşkil edən millətlərin öz aralarından seçərək göndərəcəkləri şəxslərdən və nəhayət Bakı Həmkarlar Şurası ilə ticarət, sənaye sovetləri ittifaqından seçilmiş təmsilçilərdən ibarət heyətdə formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu [1 s.14-15; 3 s.36-38; 4 s.82]. Həmin qanuna əsasən əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş 44 nəfərdən əlavə daha 76 nəfər parlament üzvünün müəyyənləşdirilməsi lazım idi ki, bu zaman ölkənin demografik vəziyyəti, əhalinin milli və dini mənsubiyyəti məsələləri əsas götürülərək hər 24.000 nəfər əhali üçün təmsilçi olaraq, bir məbusun (parlament üzvünün) seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin dövrdə Qafqaz təqviminə (“Кавказский календар” - 1845-ci ildən 1916-cı ilədək olan dövr ərzində Rusiya imperiyasında çap edilən Qafqaz haqqında illik məlumat-sorğu nəşri). əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisində 2.750.000 nəfər əhali yaşayırdı və elə həmin qaynaqda yer alan statistik məlumatlara əsasən onlardan 1.900.000 nəfəri müsəlmanlardan, 500.000 nəfəri ermənilərdən, 230.000 nəfəri rüslardan ibarət idi. Bu statistik göstəricilər və hər məbusun 24.000 nəfər əhalini təmsil etməli olduğu nəzərə alınaraq, ölkənin müsəlman əhalisinin 80, ermənilərin 21,

rusların 10, almanlıların 1, yəhudilərin 1 məbusu Məclisi Məbusana göndərmək hüquqlarının olduğu təsbit edilirdi. Qanunda ölkə ərazisində yaşayan azlıqda olan “digər xırda millətlər”in isə miqyas təşkil edəcək dərəcədə olmadıqları qeyd olunmaqla, gürcü və polyakların bu kimi digər azlıq təşkil edən millətlərə nisbətən sayca üstünlük təşkil etmələri nəzərə alınaraq, istisna olaraq hər birinin məclisə bir nümayəndə göndərmələri mümkün hesab edilirdi [1 s.14;3 s. 36-38; 4 s.82]. Bu qaydaya müvafiq olaraq azlıq təşkil edən xalqlar onları təmsil edəcək bütün nümayəndələri, müsəlman əhalisi isə onları təmsil edəcək 36 nəfəri seçərək Məclisi Məbusana göndərməli idilər. Çünki, artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən qanunla müsəlman əhalini təmsil etməli olan 80 nəfər nümayəndədən 44 nəfəri, hansılar ki, Cənubi Qafqaz Seymində təmsil olunurdular, onlar Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi Məbusanına birbaşa mandat əldə etmiş hesab olunurdular. Milli Şuranın əsaslı üzvlərini təşkil edən və Məclisi Məbusana birbaşa mandat əldə etmiş həmin 44 üzvdən birinin istefa verməsi, vəfat etməsi və yaxuddakı başqa səbəbdən dolayı məclisi tərk etməsi halında onun yerinə siyahısına daxil olduğu firqə tərəfindən başqa birisi təyin edilməli idi. Sözügedən qanuna əsasən müsəlman əhalini təmsil etməli olan nümayəndələrin gizli səsvermə yolu ilə seçilmələrinə qərar verilirdi. Bu zaman Bakı şəhərindən seçilməli olan 5 nəfər Bakı bələdiyyəsinin müsəlman üzvləri, digər şəhərlərdən seçiləcək nümayəndələr müsəlman milli komitələri, uyezdləri (mahalları) təmsil edəcək şəxslər isə uyezd (mahal) milli komitələri tərəfindən seçiləcəkdilər. Bələdiyyə təşkilatı və milli komitələri olmayan qəzaları təmsil etməli olan nümayəndələrin hər icmadan bir nümayəndə göndərilmək yolu ilə formalaşdırılacaq icma nümayəndələrinin heyətləri sırasından təyin edilmələri mümkün hesab edilirdi. Qanunda fəvqəladə hal vəziyyəti tətbiq edilən yerləri təmsil etməli olan nümayəndələrin Milli Şura tərəfindən təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Seçki prosesinin təşkili və keçirilməsinə nəzarət şəhərlərdə bələdiyyə sədrələrinə, uyezdlərdə (mahallarda) mirovoylara və ya onların müavinlərinə, azlıq təşkil edən millətlərin isə milli şura sədrələrinə həvalə edilir və onlardan nümayəndə sifətilə təqdim etdikləri şəxslərə şəxsi imzaları ilə təsdiq edilmiş təqdimat və etimadnamələr vermələri istənilirdi [1 s.15;4 s.82]. Qanunda Məclisi Məbusanda ölkənin müsəlman əhalisini təmsil edəcək 80 nümayəndədən 36 nəfərinin ölkənin paytaxtı Bakı şəhəri, İrəvan və Tiflis vilayətlərinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinə aid hissələrindən və o cümlədən ölkənin ərazi-inzibati sturukturuna daxil olan digər ərazi-inzibati vahidlərindən seçilməsi nəzərdə tutulurdu və bu bölgüyə əsasən ölkənin ayrı-ayrı əyalətlərinin Məclisi Məbusanda təmsilçilik kvotası aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi: Bakı şəhəri üzrə -5, Göyçay qəzası üzrə 2 (biri şəhər, biri mahal), Cavaddan 2 (biri şəhər, biri mahal), Quba qəzası üzrə 3 (biri şəhər, ikisi mahal), Lənkəran qəzası üzrə 2 (biri şəhər, biri mahal), Şamaxı qəzası üzrə 2;Gəncə qəzası üzrə 3 (biri şəhər, ikisi mahal), Ərəş qəzası üzrə 2, Cavanşir qəzası üzrə 1, Zəngəzur qəzası üzrə 2, Qazaxdan 1; Cəbrayıldan 1, Nuxa qəzasından 2 (biri şəhər, biri mahal), Şuşa qəzasından 2 (biri şəhər, biri mahal), Zaqatala qəzası üzrə 2 (biri şəhər, biri mahal); İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsindən 3, Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsindən 1 nəfər [1 s.15;4 s.82].

Nəhayət bütün bu hazırlıqlardan sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsisindən təxminən 6 ay sonra 1918-ci il dekabr ayının 7-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi Məbusanının (parlamentin) ilk yığıncağı keçirildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyətdə olduğu 7 dekabr 1918-ci il tarixindən 27 aprel 1920-cil tarixədək olan 16 ay 20 günlük müddət ərzində ümumilikdə 145 iclası çağırılmışdır. Həmin iclaslardan dördü təntənəli, ikisi tarixi, ikisi fəvqəladə, 122-si isə işgüzar iclaslar olmuşdur. Qalan 15 iclas yetərsay olmadığından baş tutmamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi Məbusanının (parlamentinin) iclaslarının stenoqrafik hesabatları, iclas protokolları və parlamentin orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində çap edilmiş parlamentin stenoqrafik hesabatları bizə parlamentin fəaliyyətdə olduğu dövr ərzindəki fəaliyyəti barədə geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Problemə aid ilkin tarixi qaynaq olan həmin materiallar 1998-ci ildə “Azərbaycan” nəşriyyatı tərəfindən II cildə nəşr edilmişdir [1;2].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998.

3. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəlifsi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov. I cild. Bakı: Qanun, 2016.

4. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyasının və Azərbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı 2006.

UOT 9(4794)

XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində Gəncə xanlığının xarici siyasət fəaliyyəti

*t.f.d. Aslanov Elgün Məhəmmədəli oğlu
Axundov Azər Yadı oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Gəncə xanlığının əsası XVIII əsrin ortalarında Qacarlar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən qoyulmuşdur. II Şahverdi xan Ziyadoğlu İran daxilində gedən çəkişmələrdən istifadə edərək Gəncənin müstəqil xanlıq kimi yaranmasına nail olmuşdur. Bu xanlıq Qarabağ, Şəki, İrəvan xanlıqları ilə yanaşı, Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə həmsərhəd idi. Tarixi hadisələrin gedişindən asılı olaraq Gəncə xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə daha çox siyasi əlaqədə olmuşdur. Yarandığı gündən bu xanlıq qonşu feodal hakimlərin hücumlarına məruz qalmışdır. Bu baxımdan Qarabağ hakimi Pənahəli xan, onun varisi İbrahimxəlil xan, həmçinin Kartli-Kaxetiya çarları Teymuray və onun oğlu II İranlı xüsusilə fərqlənmişlər.

Gəncə xanları hər iki düşmənə qarşı mübarizədən uğurla çıxmaqdan ötrü balanslı siyasət yeritmiş və xanlığın müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişlər. Lakin 1780-ci ildə Məhəmməd həsən xanın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra Gəncə xanlığı hər iki işğalçının hücumlarına məruz qalmışdır. Nəticədə bir müddət Gəncə xanlığında Qarabağ və Gürcü hakimlərinin idarəçiliyi- ikihakimiyyətlik yarandı. Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığının nümayəndəsi Qulu bəy, Kartli-Kaxetiya nümayəndəsi Ledivan bəy Keyxasrov Andromaşvili tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Belə bir vəziyyət 1785-ci ilə qədər davam etmişdir. 1785-ci ildə Rəhim bəyin hakimiyyətə gəlməsilə mövcud vəziyyətə son qoyuldu [1].

1786-cı ildə hakimiyyətə gələn Cavad xan Ziyadoğlu Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xana 11500 manat xərac verməyə razı olmaqla hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi 1795-ci ildə bu xəracı verməkdən imtina edən Cavad xan asılılığa son qoymaq məqsədilə Ağa Məhəmməd xan Qacarı Tiflisə yürüşündə ona qoşun və ərzaqla kömək etdi və ona tabe olduğunu bildirdi. Cavad xanın bu siyasəti yeritməsində məqsədi həm də Nadir şah dövründə Kartli-Kaxetiya verilən Şəmşəddil və Borçalı mahallarını geri almaq idi [2].

Ağa Məhəmməd xan Tiflisi qarət edib geri qayıtdıqdan sonra Gürcüstanda əldə etdiyi qənimətin və əsirlərin bir hissəsini Cavad xana verdi. İran qoşunları Azərbaycanı tərk edən kimi İbrahimxəlil xan və Gürcü çarı II İrakli Ağa Məhəmməd xana baş əydiyi üçün və Tiflisdən qarət olunmasında iştirak etdiyi üçün Cavad xanı cəzalandırmağı qərara aldılar. Bu vaxt İbrahim xan Gürcüstan valisinə bildirdi ki, zəfər nişanəli Qarabağ və Dağıstan qoşunları ilə Gəncə tərəfinə hücum bayrağı qaldırıram. Siz də Gürcüstan qoşunlarını toplayın və bizimlə yoldaş olmaqda gecikməyin. O tərəfə hərəkət edin, əlbir olaraq Gəncəni ələq və onlara yaxşı bir qulaqburması verək 1796-cı ilin yazında Qarabağ qoşunları Gəncə tərəfə hərəkət etdilər. Gürcü çarı Qarabağ qoşunlarının köməyinə şahzadə David və Aleksandrın başçılığı altında iki dəstə gürcü qoşunu göndərdi. Birləşmiş Qarabağ və Gürcü qoşunları ilə döyüş meydanında üz-üzə gəlməkdən ehtiyat edən Cavad xan Gəncə qalasında qalib müqavimət göstərməyi

üstün tutdu. Tezliklə müttəfiqlər Gəncə qalasını mühasirəyə aldılar, lakin qalanı həmlə ilə almaq çətin başa çıxdı [2].

Cavad xan düşmən tərəfin qoşun başçılarına məktublar yazıb Ağa Məhəmməd xana məcburən tabe olduğunu bildirməklə özünə bəraət qazandırmaya çalışır. Lakin müttəfiqlər yazılan məktublara əhəmiyyət verməyərək mühasirəni daha da qüvvələndirirlər. Bunu görən Cavad xan sülh təklif edərək, müttəfiqlərin hər bir şərtləri ilə razılaşaçağını bildirir. Beləliklə, Cavad xan İbrahimxəlil xana girov verməli oldu. II İrakliyə isə qalada olan min nəfər gürcü əsirini qayıtdı. Həmçinin Cavad xan II İrakliyə ildə 1500 manat miqdarında xərac verməyi öhdəsinə götürdü. Eyni zamanda Cavad xan xan tabe olduğunu bildirdi, öz qızını və oğlunu İbrahim xana girov verdi. Ona xidmət və itaət etməyi öhdəsinə aldı [3].

1796-cı ildə Çariça II Yekaterina general Zubovun başçılığı altında 30 minlik qoşunu Cənubi Qafqaza yürüşə göndərərəkən Cavad xan rus ordusunun komandanlığına müraciət edərək onu Rusiya dövlətinin himayəsinə götürməyi xahiş etmişdi. Cavad xanın həm iranlılarla həm də ruslarla belə münasibəti nəticəsində Gəncə xanlığına demək olar ki, heç bir ziyan dəyməmişdir və Gəncə xanı öz malikanələrini qoruyub saxlaya bilmişdi. XVIII əsrin sonlarında hələ II İraklinin sağlığı dövründə vərəsələr arasında gedən ziddiyyətlər nəticəsində Kartli-Koxetiya çarlığı zəifləmiş və hətta onlar arasında parçalanmışdı. 1798-ci ildə II İraklinin vəfatından sonra şahzadələr arasında hakimiyyət üstündə mübarizə daha da şiddətləndi. Qanuni vəliəhd olan Georgi ilə ögey qardaşı Aleksandr arasında düşmənçilik başlandı. Aleksandr hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan və Gəncə hökmdarı Cavad xanı köməyə çağırırdı. Ancaq Aleksandr öz məqsədinə nail ola bilməmiş, qanuni vəliəhd XII Georgi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirə bilmişdir. Azərbaycan hakimlərinin və eləcə də 1797-ci ildə hakimiyyətə gələn İran hökmdarı Fətəli şahın Kartli-Kaxetiyanın daxili işlərinə müdaxilə etməsi, XII Georginin Rusiyaya meylini artırmış oldu və o, Rusiyaya müraciət etdi. 1798-ci ildə gürcü nümayəndələrini qəbul edən çar I Pavel onlara müsbət cavab vermişdi. XVIII əsrin sonlarına yaxın feodal ara müharibələrinin daima gücləndiyi bir dövrdə Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə ayrı-ayrı Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Gəncə xanlığının münasibətlərində sabitlik müşahidə olunmurdu. Saray çəkişmələri və yadelli işğalçıların hücumları nəticəsində Kartli-Kaxetiya çarlığının zəifləməsindən istifadə edən Cavad xan vaxtı ilə Nadir şahın 1743-cü ildə Teymuraya bağışladığı Azərbaycan torpaqlarını - Borçalı və Şəmsəddil torpaqlarını yenidən geri qaytarmağı tələb etdi. Müharibənin sülh yolu ilə həll edilməsində Gürcüstandakı rus qoşunlarının baş komandanı general Knorring də fəal iştirak edirdi. Cavad xanın tələbində deyilirdi ki, həmin yerlər 600-700 il bundan əvvəl də mənim balalarımın məskəni olmuşdur və indidə bizim olmalıdır.

XII Georgi Gürcüstanın siyasi vəziyyətini nəzərə alaraq məktub vasitəsilə Borçalı və Şəmsəddili Gəncə xanlığına qaytarmağa razılıq verir. O eyni zamanda bildirir ki, belə bir güzəştə yalnız Cavad xanın xatirinə edir. Lakin bunun əvəzində Gəncə xanının müəyyən məbləğdə (100 tuman) pul verməsini tələb edirdi. Lakin Cavad xan həmin yerləri öz dədə-baba torpağı hesab edərək heç bir güzəşt getməməyi qərara aldı. İmperator I Aleksandrın 1801-ci il 12 sentyabr manifestinə əsasən şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Cavad xan Şəmsəddil, Qoyax və Borçalı mahallarını yenidən Gəncə xanlığına daxil edir [4].

Ümumiyyətlə XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Cavad xan fəal xarici siyasət yeritməyə başlayır. Sürətlə bir-birini əvəz edən mürəkkəb siyasi hadisələr fonunda Cavad xan digər Azərbaycan xanları içərisində qızgın fəaliyyəti ilə seçilir. Yaxınlaşan yeni təhlükə qarşısında qonşu Azərbaycan, Dağıstan və Gürcüstan feodallarının vahid cəbhədən çıxış etmək meyllərindən məharətlə istifadə edərək antirus koalisiyası yaratmağa müvəffəq olur. Gəncə, Qarabağ, Şəki xanları ləzgi şamxalları və gürcü şahzadəsi Aleksandr Rusiyaya qarşı birgə mübarizə aparacaqlarına and içirlər. Lakin şəxsi rəyasət hislərinə qalib gələ bilməyən xanların fəaliyyəti bundan uzağa getmir. Son anda Gəncə xanı düşmən qarşısında tək qalır. Adıçəkilən torpaqların Gəncə xanlığına qaytarılması bir sıra gürcü feodallarını qane etməyirdi. Belə feodallardan biri olan İosif və tərəfdarları Gəncə xanlığı ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında olan münasibətlərin sabitləşdiyi vaxtda belə bir şayiə yaydılar ki, guya Cavad xan onların ölkəsi üzərinə hücum hazırlaşır. Lakin XII Georgi bu fitnəkarlığa uymamışdı.

Maraqlıdır ki, Cavad xana belə bir xəbər çatmışdır ki, guya XII Georgi Şamaxı hakimi Mustafa xanı Gəncə xanının üstünə qaldırmağa çalışır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Cavad xan yaxın

adamlarından olan Mirzə Şəfini Gürcüstana göndərmişdi. Burada başqa bir məsələnin üstü açılmışdı. Məlum olmuşdur ki, qonşu xanlıqların Gəncə xanlığı üzərinə hücum etmək niyyətində olduqlarını bilən XII Georgi onları bu fikirdən daşındırmışdı.

XII Georginin Gəncə xanlığı ilə olan yaxın münasibətləri bəzi siyasi qüvvələr hər vasitə ilə pozmağa çalışırdılar. Bu qüvvələrə başçılıq edən İosif və tərəfdarları Rus-İran müharibəsi ərəfəsində milliyyətə gürcü olan Sisianovu hər vasitə ilə ilk növbədə Gəncə xanlığı üstünə yürüşə təhrik etmək istəyirdilər. Hətta onlar Cavad xana təslim olmağı, Gəncə qalasının açarlarının oğlu ilə Sisianova təslim edilməsi tələbini irəli sürmüşdülər. Lakin Cavad xan onlara qətiyyətlə rədd cavabı vermişdi.

Çar Rusiyası qoşunlarının hücumları ərəfəsində Gəncədə rus generalı Suvorovun verdiyi məlumata görə 50 top, 3000 atlı, 500 piyada qoşunu var idi. Buna baxmayaraq rusların dağıdıcı hücumlarının qarşısında dayana bilməyən Cavad xan baxmayaraq ki, ruslara qarşı ciddi döyüşlər aparılmışdı. Gəncə qalası 1804-cü il yanvarın 3-də təslim olmuş, Cavad xan isə oğlu ilə birlikdə döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdu. Ruslar şəhəri ələ keçirənlər də, sonralar 1826-cı ilin iyulunda üsyan qaldıran gəncəlilər işğalçıları qaladan qovmuş və Cavad xanın oğlu Uğurlu xanı qalaya buraxmışdılar. Lakin Uğurlu xan Gəncədə 40 günlük hakimiyyətindən sonra İran qoşunlarının Şəmkir yaxınlığında məğlubiyyət xəbərini eşidərək qalanı tərk etmişdi. Gəncə qalası kimi mühüm strateji mövqenin döyüşsüz tərk edilməsi İran şahzadəsi Abbas Mirzəni hədsiz dərəcədə qəzəbləndirmiş və biabırılığın əsas günahkarı sayılan qalabəyi Nəzərəli xanı cəzalandırmışdı [4].

Kartli-Kaxetiya çarlığının sonuncu hökmdarı olan XII Georginin oğlu İoanne də bu ənənəyə sadıq qalmışdır. Onun 1799-cu ildə hazırladığı layihə əsasında Gürcüstanda məktəb islahatında Azərbaycan-türk dilinin də tədrisinə geniş yer verilmişdir. İoanne Kartli-Kaxetiya ərazisində yaşayan azərbaycanlıların tarixi və etnoqrafiyası ilə də yaxından maraqlanmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, Gəncə xanlığı ilə qonşu Gürcüstan və digər xalqlar arasında uzun zaman davam edən siyasi əlaqələr bu xalqlar arasında həm də iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu baxımdan bu gün də Azərbaycan və gürcü xalqları arasında davam edən dostluq-qonşuluq əlaqələri yüksək səviyyədə özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə, III cild. Bakı: Elm, 2007, 590 səh.
2. Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1989, 189 səh.
3. Axundov N. Qarabağ salnamələri. Bakı: Yazıçı, 1989, 228 səh.
4. Əhmədov F. Gəncənin tarixi yaddaşı. Bakı: Şirvanneşr, 1998, 197 səh.

UOT 940/5

Azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından – indiki Ermənistan ərazisindən kütləvi deportasiyasından keçən 30 il

*t.f.d. Məhərrəmovə Sona Sabəddin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

XX əsrin astanasında olduğu kimi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan dövlətçiliyini bərpa etməklə, milli mədəni dəyərlərə söykənən və ümumbəşəri ideyalardan qidalanan məfkurəsini, öz milli ideologiyasını formalaşdıraraq, azad iqtisadi münasibətlərə əsaslanan, demokratik prinsiplərlə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolunda inamla irəliləyərək regionun lider dövlətinə çevrildi. Dövlət suverenliyi və milli müstəqillik xalqımızın ürəyində gəzdirdiyi müqəddəs arzunun, ideyanın təntənəsi, neçə-neçə nəsillərin bu ideya uğrunda açıq və gizli mübarizəsinin məntiqi yekunu olub, Azərbaycanın müasir durumunun başlıca keyfiyyət təzahürü kimi çıxış edir.

Müstəqilliyə gedən yolda Azərbaycan xalqı neçə-neçə qanlı faciələrin şahidi olaraq baş verənləri tarixin qan yaddaşına çevirmişdir. Azərbaycan tarixinin qan yaddaşına çevrilmiş “Böyük Ermənistan” planının türksüzləşdirmə mərhələsi erməni təcavüzkarlarının əsrlər uzunluğunda xalqımıza qarşı davam edən qanlı, çirkin əməllərin nəticəsidir. 1980-1990-cı illər xronoloji cəhətdən daxilində Qərbi Azərbaycan türkləri tarixi etnik torpaqlarından axırıncı dəfə kütləvi şəkildə deportasiya edildilər. Geopolitik, geostrateji mövqeyi ilə böyük dövlətlərin maraq dairələrinin toqquşduğu Transqafqazın - xüsusilə Azərbaycanın əldə olunması və SSRİ-nin dağıdılması üçün əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada saxlanmış “erməni ocağı” qızıqdıraraq milli münaqişəyə çevrildi və maraqlar uğrunda mübarizə aparan tərəflərin sayəsində ermənilərin qələbəsi tam təmin olundu.

Çar Rusiyası tərəfindən tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş ermənilər məkirli siyasətlərini davam etdirmiş, imperiya siyasətinin davamçısı olan Sovet Rusiyasının himayəsi ilə Ermənistan SSR-nin yaradılması haqqında dekret verilməsindən sonra, İrəvan, Göyçə, Dərələyəz, Vedibasar, Zəngibasar, Zəncəzur, Dilican, Ağbaba, Loru, İəmbək, Şörəyel Dərəçiçək, Abaran, Gərkibasar, Qırxbulaq, Karbi, Sərdərabad, Taliş mahallarını əhatə edən 30 min kvadrat kilometrə yaxın vətən torpaqlarımızın hesabına bir Ermənistan dövlətini yaratmışdılar. Bu isə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Azərbaycan türklərinin zaman-zaman tarixi etnik torpaqlarından deportasiyasına gətirib çıxartmışdır. Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra XX əsrin əvvəllərinə qədər olan zaman müddətində Qərbi Azərbaycandan İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə “İran təbəəsi”, “Türk təbəəsi” adı altında, “xalq düşməni”, “şübhəli ünsür” damğası ilə sürgün edilən və erməni millətçilərinin əsassız çıxışları nəticəsində didərgin salınmış azərbaycanlıların sayı 2 milyondan çox olmuş, qanlı vuruşmalarda isə yarım milyona qədər türk qətlə yetirilmişdi [4, s.77]. Onların bu ərazilərdə yaratdıqları maddi mədəniyyət nümunələri, abidələr, məscidlər, qalalar, 2300-ə yaxın kənd, müqəddəs ocaqlar, toponimlər, demək olar ki, türkcülüynün daşıyıcısı olan hər şey məhv edilərək erməni vandalizminin qurbanına çevrilmişdi.

Bundan sonra Ermənistanın türksüzləşdirilməsi bütün illər ərzində açıq və gizli şəkildə davam etdirilmiş, 1965-ci ildən Qərbi Azərbaycanda yaşayan türklərə qarşı fiziki və mə'nəvi terror tədbirləri 1985-ci ildən sonra açıq etnik təmizləmə, kütləvi deportasiya prosesi ilə nəticələnmişdi. Bu zaman Azərbaycanda ictimai siyasi vəziyyət milli azadlıq uğrunda xalq hərəkatı və erməniləri antiazərbaycan siyasətinə qarşı e'tiraz aksiyaları ilə xarakterizə olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyi Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın səsinə səs verməmiş, soydaşlarımız yurdlarını tərk etməmək məqsədi ilə Ermənistanda dəfələrlə izdihamlı nümayiş etmiş, Azərbaycan rəhbərliyinə müraciət edərək onlara mə'nəvi dəstək vermələrini xahiş etsələr də deportasiya prosesinə biganə yanaşaraq səriştəsizlik, bacarıqsızlıq göstərmiş, hadisələrin baş verəcək ağır fəsadlarını düzgün qiymətləndirməyərək həqiqəti beynəlxalq ictimaiyyətə olduğu kimi çatdırmamışdılar. Siyasi kütlük nümayiş etdirən rəhbərlik Moskvanın göstərişi ilə işləyərək, Ermənistandan qovulan qaçqınları strateji plan əsasında düzgün yerləşdirilməmiş, beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərək onların Nizamnamə materiallarına uyğun qaçqınlara maddi yardım edilməsini xahiş etməmişdilər. Bu isə qaçqınların maddi və mə'nəvi əzab çəkməsinə səbəb olmuşdu.

Vaxtilə Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi taktiki səhvi Azərbaycana, xalqımıza çox baha başa gəlmişdi. Çağdaş Azərbaycan tarixində “Qarabağ və onun ətrafında hadisələr” adlı proseslər böyüyərək müharibə reallığına çevrilmişdi, nəticədə hər kənddə, hər şəhərdə, “Şəhidlər Xiyabanı” salınmışdı. Ermənistandan azərbaycanlıların qovulması ilə başlayan bu müharibə, 20 yanvar, 20 noyabr, Xocalı, Daşaltı, Şuşa, Laçın, daha neçə-neçə faciələrimizə aparan yol olmuş, 250 min qaçqının 1 milyon say nisbətilə dəyişməsi, bütövlükdə Dağlıq Qarabağ ərazisi və 7 rayonun (20 faiz) işğalı ilə nəticələnmişdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının tələbi ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra qaçqınlar probleminin beynəlxalq səviyyədə həll olunması yolunda bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuş [3], gələcəkdə günahkarların cəzalandırılması üçün hüquqi siyasi əsas yaradılmışdı. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev 1997-ci il dekabrın 17-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSRİ ərazisindən tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” [2] və 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında”

Fərman imzalamışdı [1]. Bu tarixi fərmanlar xalqımıza qarşı zaman-zaman həyata keçirilən kütləvi etnik təmizləmə, soyqırım siyasətinə siyasi qiymət verməyin hüquqi əsasını yaratmışdı. Biz tariximizin ağ ləkələrini, boşluqlarını aradan qaldırmalı, irəli sürülən vəzifələri elmi, siyasi, hüquqi məzmun və yönlü tədqiq etməli, əsl həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Məhz bu yolla, gələcək siyasi tələblərimizi elmi şəkildə əsaslandırmaqla, beynəlxalq təşkilatlara, BMT-yə Beynəlxalq Hərbi tribunala müraciət edib hadisələrə hüquqi siyasi qiymət verməyi və proseslərin təşkilatçılarının cəzalandırılması tələbi ilə çıxış edə bilərik. Bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatlar qarşısında aşağıdakı tələblər irəli sürülməlidir.

1. Azərbaycanlıların tarixi etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası və soyqırımı siyasətinə hüquqi siyasi qiymət verilməli.

2. SSRİ hökuməti tərəfindən biganəlik, Ermənistan SSR hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş və azərbaycanlı əhalinin milli hüquq bərabərliyinə qarşı yönəldilmiş dövləti cinayətə görə cinayətkarlar müəyyənləşdirilib hərbi tribunala verilməli.

Bunun üçün Azərbaycan xalqının tam hüquqi siyasi əsası var. Belə ki, BMT Baş Məclisinin müharibə cinayətlərini, insanlığa qarşı cinayətləri 1946-cı il 13 fevral və 11 dekabr tarixli qətnamələri ilə Beynəlxalq Hərbi Tribunalın statusunda müəyyənləşdirilmişdi. 1948-ci ildə isə genosid cinayətlərinin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırma haqqında Konvensiya qəbul olunmuşdu. Bu qərarlara görə Sülhə qarşı cinayət, Müharibə cinayətləri, İnsanlığa qarşı cinayətlərin törədilməsi cinayətkarın hərbi tribunala verilməsi səlahiyyətini qanunla təsbit edərək tarixiləşdirmişdi.

Bu Konvensiyada göstərilən cinayət hadisələrinin demək olar hamısı azərbaycanlılara tətbiq olunmuşdur ki, bu da Beynəlxalq Hərbi Tribunala müraciət etməyə əsas verir.

Bu da problemin həlli yolunda yalnız dövlət xadimlərinin deyil, bütünlükdə Azərbaycan ictimaiyyətinin fəaliyyət göstərməsini zəruri etmişdi. Belə ki, uzun illər xaricdə erməni lobbisinin səyi nəticəsində “əzabkeş erməni xalqı” kimi qələmə verilmiş erməni qəsbkarları dünya ictimaiyyətində yanlış fikirlər yaratmışdılar. Vaxti ilə ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul olunmuş 907-ci qətnamə və dünyanın bir sıra dövlətlərinin parlamentləri tərəfindən uydurma “1915-ci il genosidi”nin müzakirə edilməsi bu yanlışlığın nəticəsidir. Məhz buna görə də tarixçilərimizin üzərinə düşən öhdəliklər daha böyükdür. Tarix ictimaiyyəti tarixi faktlara, elmi araşdırmalara əsaslanaraq, Ermənistanda heç bir tarixi hüququ olmayan erməni millətçilərinin Azərbaycan türklərinə qarşı zaman-zaman həyata keçirilmiş genosid siyasəti haqqında dünya xalqlarını elmi şəkildə məlumatlandırmalıdır. Bu məqsədlə 200 il müddətində xalqımıza qarşı aparılan soyqırım və deportasiya siyasəti haqqında sənədlər, arxiv materialları toplanmalı, qədim xəritələr və mənbələrə nəzər salınmalı, onlar yenidən çap olunmalı, oradakı maddi və mə'nəvi sərvətlərimiz hesablanmalı - qaçqınların və qətlə yetirilən azərbaycanlıların sayı dəqiqləşdirilməli, xalqa qarşı soyqırım və deportasiya siyasətini araşdıran elmi tədqiqat institutunun yaradılması, ali təhsil ocaqlarında və orta məktəblərdə tarix fənninin tədrisi zamanı bu problemlə bağlı əlavə saatlar ayrılaraq tədris olunmalıdır. Deportasiya tariximizi əks etdirən muzey yaradılmalıdır ki, gələcək nəsillərimiz xalqımıza qarşı qeyri-insani aksiyaları qan yaddaşına köçürsünlər. Bu mə'nada Azərbaycan gəncliyinin qarşısında böyük vəzifələr durur. Bu vəzifə Azərbaycanın tarixi torpaqlarının geri qaytarılması, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılması, qurbanlar bahasına əldə olunmuş Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini və sərhədlərinin toxunulmazlığının əbədi tə'min edilməsi kimi çətin, eyni zamanda şərəfli öhdəliklərdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 1998, 26 mart

2. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı 1997, 18 dekabr

3. “Qaçqınlar və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 1998, 17 sentyabr
4. İsayev V. Haradan gəlir bu köç. Bakı: Azər nəşr, 1995, 172 s.

UOT 81

Ocaqla bağlı toponimlərin folklor qaynaqları

*fil.f.d. Hüseynov Bilal Hüseynağa oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı*

Azərbaycanda Ocaqla bağlı bir neçə yaşayış məntəqəsi var. Bunlardan biri Ocaqlı, digəri Perimbel adlanır. Ocaqlı Cəlilabad rayonunun Qarazəncir inzibati ərazi vahidində kənddir, əsl adının Ocaqqulu olduğu söylənilir. Ocaqlı Pirembel tayfasının bir qoludur. Keçmiş adı Panovand olmuşdur [4, 141]. XIX yüzilliyin ortalarında panavandlılar Muğanda köçəri həyat sürürdülər. Qışlaqları həmin tirələrin (Hacıtağı, Sadi, Ocaqqulu, Hacı Mustafa və Fərzulla) adını daşıyır [10]. Ocaqlı yerli əhalinin oturaq həyat tərzini keçdikləri yaşayış məntəqələrindən biridir. XIX yüzillikdə Andreyevka kəndinin rus mənşəli sakinlərini köçürərək yerləşdirirlər, XX yüzilliyin sonunda isə onlar tamamilə köçüb gedirlər. İndi bu yaşayış məntəqəsinə Köçərilər, Qarazəncir və Ocaqlı məhəllələri daxildir. Toponimistlər Qarazəncir adını “böyük, uca dağ silsiləsi” kimi yozurlar. Halbuki, Qarazəncir dağlıq ərazidə deyil, ovalıqda yerləşir. Xalq yozumuna görə, Qarazəncir “qara zinci” sözündən yaranıb. Qurudərənin yayıldığı ovalıqda el arasında ev şirəsi kimi işlədilən qara rəngə çalan zinci (lil çöküntüsü) əmələ gəlmiş, ona görə də bu yerləri Qarazinci adlandırmışlar. Sonradan bu söz Qarazəncir şəklinə düşmüşdür. Başqa bir rəvayətə görə, qarazəncirilər sərhəd keçid məntəqəsinin yaxınlığında yaşayırmışlar. Buradakı yoxlama məntəqəsində yolu qara rəngli zəncirlə kəsibmişlər. Sonradan onları Andreyevka adlanan yerə köçürüblər və köçürülənləri “qara zəncir olan yerdən gələnlər” adlandıırıblar. Ocaqlılar yurd yerlərinin qarşısındakı torpaqları zəbt etmək yolu ilə salınmış kəndi “Qara zəncir” adlandırmışlar. Rəvayət tarixi həqiqət olmasa da, xalq yozumu və folklor nümunəsi kimi maraqlıdır.

Azərbaycanda Pirlə bağlı 50-dən çox böyük toponim mövcuddur. Pirallahı, Pirsaat, Pirəbədil, Pirlulaq, Pirçay və sair müqəddəs ocaqla bağlı toponimlərdir. Pirembel də onlardan biridir, Viləş çayının sahilində, Sarıqaya dağının yamacındadır. Sözü mənəsi “yüksəklikdə yerləşən ocaq” kimi izah edilir [4, 141]. Pirembel sözü iki hissədən – Piron-Piran-Peron və bel komponentindən ibarətdir. Peron, firon və piramida sözlərindəki per-pir leksemi pir sözündən yaranmadır. Pir “Tanrı”, “Müqəddəs” mənasındadır. Bel-bil komponenti isə “sərhəd”, “çöl”, “kənar”, “müqəddəs”, “tanrı”, “uca” və “tayfa” adı kimi yozulur. Ərbil və Ərdəbil toponimlərindəki bil sözü bel komponenti ilə eyni anlamdadır. Pirembel sözü “Tanrıya iman gətirənlər” mənasındadır. Pirembelin əsasının IX-X yüzilliklərdə qoyulduğu güman edilir, ilk adı Xəlfəli olub. Pirembel həm ziyarətgahlar, həm də abidələr diyarıdır [1, 22-23]. Pirembel tayfasından Adnalı, Babalı, Lütfləkənd, Ocaqlı, Məlikqasımlı, Mahmudbəyli, Atamxanlı və Kürəkçi yaranmışdır. Pirembel tayfasının böyük hissəsi sayılan Panavandın Ocaqlı, HacıTapdıqqışlaqlı, Sadıqlı, Hacı Mustafalı və Fərzullaqışlaqlı qolları vardır.

Ocaq sözünün ifadə etdiyi mənalar: 1. Xörək bişirmək, su, yaxud evi qızdırmaq üçün bir tərəfi açıq, üç tərəfi daşdan, kərpicdən hörülmüş kiçik tikili; ümumiyyətlə, od yandırmaq üçün yer; 2. Sobanın və ya buxar qazanının yanacaq yandırılan yeri, hissəsi; 3. Pir, müqəddəs yer, ziyarətgah; 4. Doğma ev, ev-eşik, yurd; 5. Bir şeyin olduğu, törədiyi, yayıldığı yer; mərkəz; mənbə [3, 510-511]. Ocaqla bağlı çoxlu folklor nümunələri var. El deyir: “Ocaq yanmasa tüstü çıxmaz”; “Gəlin ocağa çəkər”; “Qonşum sağ olsun, ocağından od verməsin”; “Paxılın aşı bişməz, bişsə də ocaqdan düşməz” və sair [8]. Türk, tatar və altay xalq inanclarında ocaq ruhu “Ocaq (*Ocak, Ocag, Oşak, Oçok, Osak, Öcek, Vuçah*) üyesi” adlanır. Monqollar *Qulamta (Qolumta, Xolomta, Holumta)*

Ezen olaraq xatırlayırlar. Üye ocağın qoruyucu ruhudur. Hər ocaq üçün fərqli bir üye vardır. Ocaq və odu müqəddəs sayılır. Ocağın üzərinə qoyulan üç ayaqlı qazanlar müqəddəsdir. Ocağa su tökmür, özbaşına sönməsini gözləyirlər. Düşüncülər ki, bu, ocağın ruhunu hirsələndirər. Od ruhunun qoruyucu və köməkədicisi xüsusiyyəti vardır. Od cəzaverici, təmizləyici, müalicəedicisi və bərəkətvericidir. Şəfali suyu olan yerlərə də Ocaq deyilir. “Öcərmək” odu söndürməmək üçün qarışdırmaq mənasındadır. “Ocamaq” odu yandırmaq deməkdir. Məşhurlərdə Oç sözcüyü qılgıçım mənasını verir [9]. Ocaq Od sözündəndir. Odcaq (od və çaq (çax) hissələrindən əmələ gəlib, çaxmaq elə “yandırmaq” deməkdir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, od saxlamaq və yandırmaq üçün yer hələ Erkən Paleolitdə mövcud olub [11]. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində ocaqla eyni kökdən olan çoxlu söz var. “Ocaq” sözünün əsas leksik mənası “yanmaq”, “yandırmaq”, “istilik” və sairədir. Krım tatarlarının dilində ocaq od və caq hissələrinə bölünür, od yandırılan yer, pir, müqəddəs yer, yurd mənalarda işlənir. Ocaq sözü dilimizdə həm də nəsil, şəcərə mənasını ifadə edir. “Ocağa çəkmək” ifadəsi də buradan qalıb [3, 510-514].

“Pir” və “ocaq” anlayışı xalqımızın İslamaqədərki qədim inancları ilə bağlıdır. “Pir” sözü qoca, çox yaşlı kişi, ixtiyar, tərifiət başçısı, ustad, müəllim və ocaq kimi mənalardır. Uzaq keçmişdə hər qəbilənin öz ocağı vardı. Ocağın sönməsi qəbilə üçün ən böyük faciə sayılırdı. Heç vaxt sönməyən odların yeri tədricən məbədlərə, atəşgahlara çevrildi. Evdə ocağın varlığı yaşayışın təmin olunması, həyatın davam etməsi deməkdir. Ocaq-ev, ata-baba (yaşlı, qoca) yurdu olduğu üçün onun pir, qoca, əcdad kimi mənalara töənir. Məhərrəm Qasımlı yazır ki, işığın, Günəşin gücünə inanan qədim insan odun-ələvün köməyi ilə şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparırdı [6, 5-7]. Ağaverdi Xəlil tonqalın, odun Günəşi simvolizə etdiyini, onun da öz növbəsində Tanq Tenqrini ifadə etdiyini bildirir [5, 63].

“Ocaq” sözünün 4-5 min il yaşı olan “pir”ə keçməsi də qədim zamanlarda dünyasını dəyişən ata-babaların evdə - od qalanmış yerin altında dəfn edilməsi ilə əlaqədardır. Vaxtilə sufilər öz müridlərinə “pir” deyirdilər. Atəşpərəstlik dövründə isə yaşlı və təcrübəli dua ayinləri oxuyan muğlara da “pir” deyilirdi. Pirlərin müdrik qocalarla bir əlaqəsi var. Pir elə ocaq sözünün sinonimidir. Deməli, qoca sözü ocaqla eyni kökdəndir. Hər adamın məzarı pira, ocağa çevrilmir. Qəbilə, icma və ailə ilə bağlı olan “pir” və “ocaq” əslində qədim etiqadlara sitayişin qalıdır. Pirlər öz dərdlərinə imdad diləyənlərin və qəlbində niyyət tutanların nəzir-niyaz, ibadət və müalicə yeridir. Atəşpərəstlərin məbədgahı “pir” adlanıb. Onların şəxs adlarına və toponimlərə keçməsi sonrakı dövrlərin məhsuludur.

Pir və ocaq sözləri bir çox dünya xalqlarında, o cümlədən ruslarda və türklərdə də eyni mənalarda işlənir. Mənəxanım Təkləli Nuriyeva yazır ki, ruslardakı “oçak” türk mənşəli söz od/ot kökü ilə bağlıdır, sonrakı inkişaf mərhələlərində bu söz “ev, ailə, nəsil, ərazi, mərkəz, mənbə” mənalardır qazanmışdır [12, 112]. Bu söz iltisafı dillər olmayan rus, fars, gürcü, erməni və Dağıstan dillərində də işlənir.

Azərbaycan dilində d-c əvəzlənməsi mümkündür: qurdalanmaq-qurcalanmaq, qıdıq-qıdıq, madyar-macar sözlərində olduğu kimi. “Otaq” (türkcə: oda-odaq) sözü də “od”, “ocaq” sözlərindən törəmədi. “Ocaq” sözü ilə eyni kökdən olan xeyli söz var: acı (dad), acı (dərd), acımaq, acımaq, ac, acmaq, acıq, acıqlanmaq, acılanmaq, acılandırmaq; öc, öcəşmək, həcət; od, odun və otaq. “Ocaq” sözü ərəb dilindən “ailə” sözünü alana qədər Azərbaycan dilində “ailə” mənasında işlənən əsas söz olub. Bir kökdən olan bu qədər sözün varlığı “ocaq” sözünü türk dilinin doğma sözü olmasını deməyə əsas verir. “Ocaq” sözü “müqəddəs”, “pir”, “ziyarətqah” mə'nalarını atəşpərəstlik dövründə qazanmışdır. Bir variant görə, ocaq sözünün kökündə arxaikləşmiş oc(maq)-od(maq) felii durur ki, mənası yandırmaq, alışıdırmaqdı. Feldən isim və sifət düzəldən –aq (-ək, -q, -k) şəkilçisi də bu sözü indiki anlama gətirir: oc-oc-aq və ya od-od-aq.

Ocaq sözü tarixin sonrakı mərhələlərində funksional-semantik mahiyyətinə görə dövrün ictimai-siyasi və dini tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşmişdir. Şahlar Göytürk (Məmmədli) Ocaq Qızılbəş ayinlərini də xatırladır. Pir və ocaq adları İslamaqədərki mistik düşüncənin məntiqi davamıdır. Mirnağı Nəzərli Yardımlıdakı Ocaqkənd yaşayış məntəqəsindən tapılmış maddi-mədəniyyət abidələrinə əsaslanaraq yazır ki, hələ İslama qədər burada güclü ictimai-iqtisadi münasibətlərə malik yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Bu da Ocaq sözünün tarixini daha

qədimlərə çəkib aparır [7, 13-17]. Ocaqla bağlı keçirilən mərasim və oyunlar bolluğun təntənəsini ifadə edir [2, 166].

Beləliklə, Ocaqla bağlı toponimlərin folklor qaynaqları daha qədimlərə söykənir və bu yaşayış məntəqələrinin tarixi ilə bağlı sirli məqamlara işıq salır.

Ədəbiyyat

1. Alarlı B. Viləş çayı boyunca (Yardımlının folklor dünyası). Cəlilabad, Sözüün işığı, 2015, 162 s.
2. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşaları. Xalq oyun-tamaşa mədəniyyətimizdə geyim və adların izahlı söz kitabı. Bakı. Işıq, 1984, 276 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Xəlil A. Novruz bayramının arxaik ritual əsasları // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXI kitab. Bakı, Nurlan, 2009, s. 43-86
6. Qasımlı M. Novruz Azərbaycan xalqının milli bayramıdır // Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı, Səda, 2008, s. 5-7
7. Nəzərli M. Yardımlı rayonunun qədim və orta əsrlər tarixi. I cild. Bakı, Nafta-Press, 2012, 112 s.
8. Ocaq // az.wikiquote.org/wiki. İstinad tarixi: 2018, 15 aprel
9. Ocaq_ıyesi // az.wikipedia.org/wiki. İstinad tarixi: 2018, 15 aprel
10. Ocaqlı // az.wikipedia.org/wiki. İstinad tarixi 2018, 15 aprel
11. Ocaq. Onlayn lüğət // www.azleks.az/az/online-dictionary. İstinad tarixi: 2018, 15 aprel
12. Təkləli (Nuriyeva) M. Rus dilində türk sözləri. Bakı, Elm. 2001, 352 s.

UOT 37

Təhsildə keyfiyyət zamanın tələbidir

*Əməkdar müəllim Vəliyeva Zülfüyyə Əlisaab qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
“Pedaqoji təhsilin problemləri” ETL*

Cəmiyyətin çox mühüm tərkib elementi olan təhsil millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməlidir. XXI əsrin əvvəllərində şəxsiyyətyönlü, nəticəyönlü tədris-təlim prosesinin qurulması və keyfiyyətin təhsilin əsas göstəricisidir. Təhsildə yeni humanist-pedaqoji və sosial texnologiyalar formalaşmağa başladı. İnteraktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması ön plana çəkildi. Bu baxımdan konseptual kompetensiyaların formalaşdırılmasında, integrativ xarakterli tənqidi təfəkkürün inkişafında mühüm rol fəal təlim metodlarından istifadə öz aktualığı ilə seçilir. Təhsil müəssisələri şəxsiyyətin inkişafı, meyl, maraq və qabiliyyətinin formalaşması, gənclərin mənəvi və əxlaqi cəhətdən layiqli bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün prosesi səmərəli idarə edə bilsin [3].

Təhsildə keyfiyyət dedikdə onun qarşısında qoyulan məqsədə hansı səviyyədə nail olunması başa düşülməlidir. Başqa sözlə təlim- tərbiyə prosesində keyfiyyət, təhsil alanlara verilən bilik, bacarıq və vərdislərin müvafiq dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələbatına hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənləşdirən və inkişafa xidmət edən başlıca vasitədir. Təlim-tərbiyə prosesində

və təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün birinci növbədə hər bir mərhələdə görüləcək işlər planlaşdırılmalı, idarə olunmalı, onun monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

“2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nda tələbatına uyğun olaraq təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi universitet səviyyəsində sistemli və müntəzəm şəkildə müvafiq məlumatların toplanmasını nəzərdə tutur.

Qabaqcıl təhsil təcrübəsi olan ölkələrdə Ali təhsildə keyfiyyətin idarə olunması problemi aktuallıq kəsb edir.

Təhsilin keyfiyyətini təmin edən əsas faktorlar:

- təhsilin məzmunu;
- təhsilə ayrılan vəsait;
- müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi;
- abituriyentlərin səviyyəsi;

Təhsilin keyfiyyətinin bariz nümunəsi:- Öyrənilərə verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin müvafiq dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələbatına hansı səviyyədə uyğunluğu və inkişafa xidmət edən başlıca meyarlardır. Təhsilin keyfiyyəti-müasir sivilizasiyada təhsilin məqsəd və vəzifələrinə uyğun, insanın innovasiya cəmiyyətini inkişafında fəal və konstruktiv iştirakı, şəxsiyyətin yaradıcı formalaşması məsələlərini onun təhsil və energetik resurslarının həyat fəaliyyətində uğurlu təmin olunmasında son nəticədə keyfiyyətin yüksəldilməsinə xidmət edir. Keyfiyyətinin müəyyən edilməsi aşağıdakı üç komponentlə bağlıdır.

1. Əldə olunan nəticələr.
2. Mövcud şərait.
3. Prosesin keyfiyyəti.

Keyfiyyətin müəyyən edilmə üsulu, keyfiyyət fəaliyyətin xarakteristikasıdır. Pedaqoji təşkilatlarının keyfiyyət şərtləri müasir təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun müəyyən edilir: kadr resursu, professor-müəllim heyəti, maddi-texniki baza, kompyuterləşmə, tədris-metodik təminat, sanitariya-gigiyenik şərtlər, elmi-tədqiqat və elmi-metodik, innovativ fəaliyyət, təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinq.

XXI əsrə müvafiq, yeni təfəkkürə malik nəslin formalaşdırılması mühümdür. Təhsildə keyfiyyətin müntəzəm ölçülməsi üçün beş mərhələ nəzərdə tutulur: a) ümumtəhsil; b) orta-peşə təhsili; c) ali peşə təhsili; d) hazırlıq, yenidən hazırlıq və təkmilləşmə; e) ali təhsildən sonrakı təhsil. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənəndirilməsində əsas göstərici təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur.

Ali təhsilin keyfiyyəti təhsil sisteminin əsas xarakteristikası olub, real əldə olunmuş təlim nəticələrinin normativ sənədlərin tələblərinə və gözlənilən nəticələrə hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənəndirir. Keyfiyyətin idarə olunması təhsillə bağlı məzunların təlim nəticələrini və sosiallaşmasını, onların cəmiyyətdə təlim prosesinə qoyulan tələblərə cavab vermə səviyyəsinə oriyentasiyasını və fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnməsini nəzərə alan və keyfiyyətlə bağlı kompleks məsələlərin həlli səviyyəsini müəyyən edən əsas parametr hesab edilir. Ali təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi təhsilçilərinin təlim nailiyyətlərinin, təhsil proqramlarının (kurikulumların), təhsil müəssisələrində tədris-təlim prosesinin dövlət təhsil standartlarının və digər normativ aktların tələblərinə uyğun həyata keçirilməsi nəticəsində qazanılmış nailiyyətlərin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən proses kimi dəyərləndirilir. Respublika səviyyəsində təhsildə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi dövlət və ictimai qurumların nümayəndələrinin iştirakı ilə diaqnostik və summativ qiymətləndirmə prosedurlarının tələblərinə müvafiq həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyətin idarə olunma sisteminə idarəetmənin müxtəlif modelləri, qiymətləndirmə mexanizmləri, qiymətləndirmənin analitik və tətbiqi xarakterli məlumat sistemləri daxil edilir. Deməli, ali təhsildə keyfiyyət qazanılmış vərdişlərin müvafiq dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələblərinə xidmət edən başlıca kateqoriya kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr 2013-cü il.

2. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (MİLLİ KURİKULUMU)
30 oktyabr 2006-cı il

3. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Metodiki vəsait.
Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2010

UOT 17:37.01

Некоторые особенности употребления видовых пар глагола

*Исламова Наргиз Мамедкерим кызы
Гусейнова Лала Тохид кызы
Мингечевирский государственный университет*

Современная действительность характеризуется огромным увеличением объёма и сложностью научно-технической информации. Поэтому сегодняшний специалист должен быть на уровне этих знаний. А для этого он должен систематически пополнять свой кругозор, овладевать последними достижениями в области своей специальности и умело использовать полученные в вузе знания. Специалист должен владеть иностранными языками и уметь применять в своей работе современную технологию .

А это означает, что уже будучи студентом , каждый молодой человек должен готовить себя к будущей жизни и дальнейшей работе. Большую ответственность несут все , кто участвует в этом . Особенно трудно в этом отношении преподавателям иностранных языков, а именно нам, русистам. По объективным причинам, количество часов в средней школе, отведённых на преподавание русского языка , было сокращено до минимума, а в некоторых школах вообще в качестве иностранного изучается только английский язык. Всем известно, что в русском языке много специфических особенностей, начиная с графики, кончая орфографическими и орфоэпическими нормами. Поэтому уже с первых занятий внимание студентов акцентируется на эти отличительные черты. Согласно требованиям действующей программы, на протяжении всего курса студенты должны усвоить грамматический минимум языка, в том числе, научиться:

1. Составлять небольшие тексты о себе; о своей стране; о городе, где учатся; о своём вузе; о группе; о своей будущей профессии и т.д.;

2. Уметь переводить небольшие тексты по специальности как с русского языка на азербайджанский, так и наоборот;

3. Составлять небольшие диалоги на предложенную ситуацию.

Знакомство с грамматическими нормами начинается со слов, обозначающих предмет, т.е. с существительного; именно с понятия рода, принципах распределения, а также употребления его с различными частями речи, например: мой брат, моя сестра, моё задание, мои друзья; интересный журнал, интересная книга, интересное хобби, интересные известия; один день, одна неделя, одно знамя, одни сутки; отец пришёл, мать пришла, время пришло, гости пришли.

Чтобы построить предложения (вопросительные или повествовательные), необходимо использовать в качестве сказуемого не менее важную по значимости часть речи - глагол. Эта часть речи в русском языке требует особого внимания. Основная особенность русского глагола, в отличие от глаголов многих языков, заключается в том, что он имеет форму вида.

Продемонстрируем, какую роль играет правильное употребление видовых пар для точности выражения мысли.

Задание. Вставить вместо точек подходящий глагол из скобок.

1. Студент весь вечер... трудную задачу и наконец ...её (решил, решал)

2. Брат долго и внимательно...работу. Руководитель... её и не нашёл ошибок. (проверил, проверял)

3. Я ходил на вокзал ...друга, но не ...его (встретил ,встречать).

4. Каждый месяц я ...письма от брата, а вчера ... и поздравление. (получил, получал)5.Вчера у меня совсем не было времени. Я ...лабораторную работу. Как только... , я сдал её руководителю (выполнил, выполнял)

Студентам недоступно употребление видовых пар глагола, поэтому стараемся в понятной для них форме объяснять происходящие процессы. На первом этапе изучения русского языка студентам предлагаются темы, связанные с их студенческой жизнью: “Я и моя семья”, “Наша группа”, “Мой день” и т.д. Учитывая то, что словарный запас студентов ещё недостаточен для этого, к каждой теме даётся тематический словарь. Так, к теме “Мой день” подобраны следующие слова: встать (вставать)-*oуanmaq,durmaq*; убирать (убрать) - *uğışdanmaq*, успеть (успевать)-*çatdırmaq*,начать (начинать) - *başlamaq* и т .д. Прежде, чем дать им задание составить небольшой рассказ на эту тему, читаем и переводим нижеследующий текст.

Мой день.

Я студент. Учусь в университете. Наши занятия начинаются в 8.00 часов .Чтобы успеть вовремя в университет, я просыпаюсь в 6.45 часов. Убираю постель, привожу себя в порядок, завтракаю . В 7.30 часов выхожу из дома.

На дорогу у меня уходит 20 минут. В 7.50 часов я уже в университете.

Ежедневно у нас бывает 3 двухчасовки. В 13.20 заканчиваются наши занятия.

По дороге домой я делаю покупки. По возвращении домой обедаю. Отдыхаю1-2 часа. Начинаю заниматься. На домашнее задание у меня уходит 2-3 часа. Иногда после занятий я остаюсь в библиотеке.

По вечерам смотрю телепередачи, слушаю музыку, читаю. Я очень люблю читать. В 23.30 часов я ложусь спать.

Как видно из этого текста, использованные в нём глаголы несовершенного вида и имеют значение повторяющегося действия.

Особый интерес вызывают изменения, связанные с так называемыми глаголами “движения”. Подробно остановимся на них. Это глаголы: идти - ходить. При образовании видовой пары от глагола идти происходят следующие изменения:

В (о)йти (куда?) в комнату; выйти(откуда?)из университета; уйти (откуда?) с работы; перейти через (что?) дорогу; прийти (куда?) домой; пройти (что?) испытание; обойти (что?) весь город; зайти по дороге в магазин; взойти (подняться) по эскалатору; сойти (спуститься) с горы.

Что происходит при употреблении этих форм, проследим на следующем диалоге:

-Привет, Лала! Когда ты выйдешь?

-Привет, Айгюн! Выйду через 10-15 минут.

-Когда подойдешь к остановке ,позвони.

-Как только перейду дорогу, позвоню.

-Когда дойдём до университета ,я пойду за журналом.

-Ты пойдешь в деканат, а я приду позже, надо купить ручку.

Такой процесс наблюдается при употреблении глагола ходить и его приставочных вариантах. Чтобы не повторять предыдущие примеры, предложим небольшой диалог:

-Привет, Азад!

-Привет, Самир!

-Ты ещё не выходишь?

-Я уже почти готов, выхожу через 5 минут. А ты?

-Я подхожу к вашему зданию.

-А где Вагиф?

-Он звонил сейчас и сказал ,что уже переходит дорогу

-Вагиф очень пунктуален: всегда приходит вовремя.

Обращается внимание студентов на особенность употребления этих видовых пар, и особенно делается акцент на том, что приставочные варианты первого глагола (идти) обозначают действие, которое произойдёт, т. е. образуется форма будущего времени, а от второго (ходить)-действие, которое происходит сейчас, т. е. настоящего времени.

Интересны в этом отношении также видовые пары, типа: писать задание –написать доклад. В чём же их различие? Остановимся на следующем диалоге:

-Привет, Турал ! Чем занимаешься?-*Nə ilə təşğulsan?*

-Привет, Фарид! Пишу задание по русскому языку.*Rus dilindən çalışma yazıram.*

-А я уже написал, но у меня были трудности.-*Mən isə yazıb qurtarmışam, lakin çətinliyim olmuşdur.*

Как видно из примера, первый глагол обозначает незаконченное действие. Поэтому он так и называется несовершенного вида. Второй глагол указывает на завершение (законченность) действия. Это глагол совершенного вида. Как же образуются видовые пары глаголов?

1. При помощи приставок.

Списать текст из книги - kitabdan mətni yazmaq.

Вписать слова в предложение - cümləyə sözləri yazıb əlavə etmək

Выписать незнакомые слова - naməlum sözləri seçib yazmaq

Дописать лекцию до конца - müəhazirəni axıra qədər yazmaq

Приписать несколько слов к плану - plana bir neçə söz əlavə etmək

Переписать работу заново - işi yenidən yazıb köçürmək

Записать условие задачи - məsələnin həllini yazıb qeyd etmək

Исписать всю доску - bütün lövhəni yazıb doldurmaq

Подписать доклад - məruzəni imzalamaq

Надписать реферат - referatın üstünü yazmaq

Прописать больному лекарство - xəstəyə dərman yazmaq

Описать город - şəhəri təsvir etmək

В приведённых примерах указан соответствующий перевод и многообразие приставок, которые не только образуют видовые пары, но и вносят новое лексическое значение. Иногда одна и та же приставка может вносить различные значения. Так приставка **по-** может иметь значение ограниченности действия во времени. Это может быть подтверждено нижеследующим примером.

Вчера вечером у меня было немного свободного времени: я посидел в библиотеке, почитал свежие газеты и новый журнал. Сегодня утром я поработал над своим докладом. После обеда до занятий я погулял в парке с друзьями.

2. Второй, не менее распространённый способ образования видовой пары -изменение суффикса:

решать проблему (problemi həll etmək) - решить задачу(məsələni həll edib tamamlamaq) - выполнять поручение(verilən tapşırığı yerinə yetirmək) – выполнить свой долг(öz borcunu yerinə yetirmək) прощать обиду, (incikliyi bağışlamaq) - простить друга (dostunu bağışlamaq) отвечать на вопросы (suallara cavab vermək) – ответить правильно(düzgün cavab vermək).

Если вы обратили внимание, в последних примерах происходит чередование согласных). Чередующимися могут быть и гласные: опоздать-опаздывать, рассмотреть-рассматривать, пристроить - пристраивать и т.д. Хочется отметить также, как, наоборот, от глаголов совершенного вида при помощи суффикса – ыва (- ива) можно образовать глаголы несовершенного вида, например: заказать - заказывать, заработать - зарабатывать.

Студенты делают следующий вывод: суффикс -ыва (-ива) вносит значение длительности или указывает на действие повторяющееся.

3. Особый интерес вызывают несколько глаголов, которые образуют видовые пары изменением всего слова: говорить-сказать (demək-söyləmək); искать-найти axtarmaq-tapmaq);

bratъ-vzyatъ (götürmək); класть-положить (yerinə qoymaq); ловить-поймать qovmaq-tutmaq); ложиться-лечь (uzanmaq); садиться-сесть.

Особенности образования и употребления видовых пар глагола в русском языке можно исследовать бесконечно. Хорошее знание языка – залог успеха в дальнейшей жизни нынешних студентов, оно поможет им в будущем во всех сферах общественной и производственной деятельности. Приведённый материал может быть использован не только на занятиях русского языка. Он станет целесообразным и полезным для изучающих самостоятельно русский язык.

Литература

1. Азербайджанско-русский словарь Русско-азербайджанский словарь “КМ”. Bakı: Kitab vətəəsi, 2009
2. Исламова Н.М. Русский язык (учебное пособие для азербайджанских групп). Баку, 2007
3. Пулькина И.М., Захава-Некрасова Е.Б. Русский язык (для студентов-иностранцев). Москва, 1975

UOT 398; 801.6

“Qarabağnamələr”də yurda məhəbbət motivləri

*İsmayılova Mətanət Məmməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Tarixi baxımdan Qarabağ Azərbaycanın ən qədim regionlarından biridir. Ölkəmizin qədim tarixinin öyrənilməsi də məhz Qarabağdan – Qururçay mədəniyyətindən, Azıx mağarasından başlayır. Buna görə də elmi və bədii əsərlərdə, vətənə, yurda həsr olunmuş şeir və nəğmələrdə Qarabağ mövzusu, zəngin Qarabağ tarixi və onunla bağlı emosional məqamlar xüsusi biçimdə, əsrarəngiz notlarla və çalarlarla, bəzən nostalji dolu hisslərlə və təəssüratlarla, bəzən də əsl qəhrəmanlıq ənənələrindən doğan təkrarolunmaz pafoslarla tərənnüm olunur. Lakin bütün hallarda ellərə, nəsillərə ünvanlanmış bu məktublarda və nəğmələrdə vətənə və yurda üzvi bağlılıq, təbii və ilahi məhəbbət əsas motiv olaraq qalır. Məhz elə bu səbəbdən “Qarabağ” mövzusu və bu mövzu ilə əlaqədar bütün etnik-siyasi, mədəni və tarixi elementlər Böyük Azərbaycanın hansı hissəsində və guşəsində, hətta dünyanın hansı ölkəsində yaşamsından asılı olmayaraq, cismində “Azərbaycan ruhu” daşıyan hər kəsin təhtəşüurunda və genotipində əsrlərdən keçib gələn yüksək təşəkküllü və müqəddəs obraz kimi həkk olunmuşdur. Belə motivlər və Azərbaycan ruhunun ən müqəddəs ocaqlarından biri olan Qarabağ fenomeninin alovlu tərzdə tərənnüm olunması bu əsrarəngiz məkana həsr olunmuş bütün kəlalarda, o cümlədən Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağlının (1848-ci ildə vəfat etmişdir) məşhur “Qarabağnamə”sində, Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağlının (1773-1853) “Qarabağ tarixi”ndə, Əhməd bəy Cavanşirin (1823-1903) “1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığında siyasi vəziyyət” əsərində, Mir Mehdi Xəzaninin (1819-1894) “Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərində, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Cavanşirin (Rzaqulu Vəzirov 1814-1875) “Pənah xanın və İbrahimxəlil xanın Qarabağda hakimiyyəti və o dövrün hadisələri”, Məhəmmədəli bəy Məxfinin (Vəliyev – 1832-1892) və Məhəmməd həsən bəy Vəliyev-Baharlıının (1896-1937) “Əhvalati-Qarabağ”, Mirzə İbrahim bəy Fənanın (1844-1931) “Tarixi cədid-Qrabağ”, Həsən İhfa Əlizadənin (1893-1972) “Şuşa şəhərinin tarixi”, Həsənəli xan Qaradağlının “Qarabağ vilayətinin vəziyyəti və onun qədim Yevangelion keyfiyyətləri” və Abbasqulu Bakıxanovun (1794-1847) “Gülistani-İrəm” əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Qarabağnamələr XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda, həmçinin Cəmi Azərbaycanda, bötövlükdə isə Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə baş verən etnik-siyasi hadisələrə

aydınlıq gətirmək üçün çox vacib mənbə olmaqla yanaşı, Qarabağ elatlarının simasında Azərbaycan xalqının məişətini, təsərrüfat həyatını, dini-mədəni ənənələrini, psixoloji və emosional yaşamlarını, vətənə sarsılmaz məhəbbət, yurda bağlılıq hisslərini, alicənablıq, nəciblik, qonaqpərvərlik, cömərdlik və igidlik kimi milli xüsusiyyətlərini, yurdsuzlara sığınacaq və çörək vermək vərdişlərini də tərənnüm edir. Məsələn, Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağnamə”sində Qarabağın mənalı ictimai-siyasi və mədəni həyatı, kənd təsərrüfatının özəl imkanları, bol məhsul verən bərəkətli Qarabağ torpağının zənginliyi, becərilən məhsulların fəvqəladə rəngarəngliyi, Qarabağ elatlarının yüksək döyüş ruhu, canları və qanları bahasına vətəni, yurdu hər an müdafiə etməyə hazır olmaları, bayatıları, şikəstələri, əsrarəngiz və dünyanın heç yerində analoqu olmayan avazları bütün incəliklərinə qədər təsvir və təhlil olunur.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Şimali Azərbaycanda komendant üsul-idarəsinin bərqərar edilməsi ilə əlaqədar Qarabağın İyirmidördlər mahalının naibi vəzifəsinə təyin olunmuş Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağlı [4. 91] öz əsərlərində Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal ərafəsində baş verən hadisələri Rusiya tərəfinə münasibətdə liberal cizgilərdə ifadə etsə də, İbrahimxəlil xanın və əyalının rus zabıtləri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla öldürülməsinə açıq etiraz etməsə də, sətiraltı onun Qarabağ hakiminin və onun övladlarının taleyinə və qədərinə necə acıması xüsusi alleqorik cizgilərdə ifadə olunur. Mirzə Adıgözəl bəyin yurda, vətənə sonsuz məhəbbətini ifadə edən məqamlardan biri də, onun 1826-cı ildə II Rus-İran müharibəsində Gəncə döyüşü zamanı dağılmış Nizami sərđabəsini öz vəsaiti hesabına bərpa etdirməsidir.

Qarabağa və Azərbaycana məhəbbət motivləri öz təbii ifadəsini Mirzə Camal bəy Cavanşir Qarabağlının “Qarabağ tarixi” əsərində daha parlaq şəkildə tapır. Bu Mirzə Camal bəy Cavanşirin Şuşa qalabəyi Məhəmmədxan bəyin oğlu olması və sözügedən dövrdə baş verən hadisələri ən kiçik yaşlarından öz gözü ilə görməsi ilə bağlı idi. 1797-ci ildə İbrahimxəlil xanın vəziri, böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vağifin Məhəmməd bəy Sarıcalı-Cavanşirin əmri ilə edam etdirilməsindən sonra, Qarabağ xanının göstərişi ilə Qarabağın vəziri vəzifəsini tutmuşdu. Mirzə Camal bəyin “Qarabağ tarixi” sif siyasi motivləri ifadə etsə də, əsərdə sərvət və bolluq mənbəyi olan Qarabağ torpağı, onun ən qədim dövrlərdən gələn adət-ənənələri haqqında məhəbbət və heyranlıqla dolu çoxsaylı bədii ifadələrə də rast gəlinir [3. 123].

Yurda və vətənə məhəbbət motivləri Pənahəli xanın nəticəsi, Cəfərqulu xanın oğlu, Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirin atası şair, tarixçi Əhməd bəy Cavanşirin “1747-1805-ci illərdə Qarabağ xanlığında siyasi vəziyyət” adlı əsərində, həmçinin onun həyat və fəaliyyətində ən parlaq cizgilərdə ifadə olunur. Qarabağı böyük məhəbbətlə sevən Əhməd bəy doğma yurdun daha da çiçəklənməsi üçün kəhrizlərin yenidən qurulmasını öz öhdəsinə götürməsi və bu diyarda su təchizatı ilə bağlı problemləri birdəfəlik həll etmək üçün Gavur arxının bərpası ilə bağlı xüsusi layihə hazırlaması çox diqqətəlayiq haldır [2. 352].

Qeyd etmək lazımdır ki, “Qarabağnamələr”də erməni etnik amili haqqında bir kəlmə belə yazılmayıb və bu da təbiidir. Çünki Qarabağnamələrin əhatə etdiyi tarixi dövrdə dünyanın Qarabağ adlanan ən dilbər və sülhsevər cənnətməkanlarından birində üzdənirəq erməni məskənləri yox idi. Ermənilərin Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza, xüsusilə də İrəvan torpağına və Qarabağa köçürülmələri ilə əlaqədar, Qarabağ haqqında tarixi və bədii əsərlər yazan tarixçilər və ədiblər yaranmış situasiyanı, Pənahəli xanın, İbrahimxəlil xanın müqəddəs yurdunda İrandan və Osmanlı imperiyasından gətirilmiş “xaçiklərin” yerləşdirilməsini böyük ürək ağrısı ilə təsvir edir və ermənilərin vasitəsi ilə Qarabağa və bütün Azərbaycana qarşı necə bir hiyləgər tarixi planın hazırlanmasının dəhşətli cizgilərini sezirdilər.

Məhəmmədhəsən bəy Vəliyev-Baharlıya məxsus “Əhvalatı-Qarabağ” əsərində isə hərbi-siyasi hadisələrdən daha çox Qarabağda yerləşən arxitektura abidələrindən, tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətindən, onların Qarabağ və Azərbaycan naminə göstərdikləri tarixi xidmətlərindən, əsrlər ərzində ən yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə cilalanmış adət-ənənələrdən, yurdun etnoqrafik özəlliklərindən xüsusi ruh yüksəkliyi ilə söhbət açılır. Əsərin hər kəlməsindən, hər sətirindən Qarabağa və Cəmi Azərbaycana dərin məhəbbət, yurdun gözəlliyi, zənginliyi, qədim tarixi və burada yaşayan insanların yüksək xarakteri ilə bağlı fəxarət və müqəddəs ocağa vurğunluq cizgiləri süzülür [1. 22-79]

Həsən İhfa Əlizadənin “Şuşanın tarixi” əsərində Azərbaycanın incilərindən biri olan Şuşanın yarandığı gündən sözügedən dövrə qədər olan tarixi “zərgər dəqiqliyi” və xüsusi məhəbbətlə təfsil olunur. Həsən İhfa Şuşada yerləşən məscidlərin, mədrəsələrin və digər dini və dünyəvi məqsədlər üçün inşa olunmuş bina və abidələrin üzərindəki ərəb və fars dillərində həkk olunmuş yazıları tərcümə etməklə, yurdun keçmişinə, onun qədim dəsti-xətdə tərənnüm olunan ruhani aləminə baş vurur və hər sözündən yurdun ünvanına məhəbbət süzülən kəlamları əsrarəngiz tərzdə gələcək nəsillərə əmanət kimi təqdim edirdi.

Qarabağa və cəmi Azərbaycana məhəbbət hisslərini xüsusi elmi-bədii və tarixi-siyasi kontekstdə tərənnüm edən Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığı Azərbaycan tarixində və xalqımızın ədəbi-bədii irsində xüsusi və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, məşhur “Gülistani-İrəm” əsərində Qarabağın tarixinə aid zəngin məlumat toplusu və kitabın V Fəslində Qarabağ haqındakı bütün coğrafi, təbii, etnoqrafik, linqvistik və digər məqamları xüsusi ahənglə tərənnüm etmişdir. Bakıxanov Çar administrasiyasının Cənubi Qafqazda rəsmi təmsilçisi olsa da, ömrünün sonunadək yurda, vətənə, dinə və məsləyə sədaqətini itirməmiş, Qacarların və Romanovların Cəmi Azərbaycana hansı bədbəxtliklər gətirdiyini donə-dönə vurğulamış və üzünü heç vaxt müqəddəs Kərbəladan, Qüdsdən, Məkkədən çevirməmişdir. Bakıxanovun yaradıcılığında məhz islami ideyalar və dünyəvi ideallar vətənə məhəbbət motivləri ilə sintez təşkil etdiyi üçün belə möhtəşəm əsərlərin ərsəyə gəlməsi mümkün olmuşdur.

Qədim və orta əsrlər tarixinin yadigarı olan dilbər Qarabağın müqəddəs obrazına ermənilər və ruslar tərəfindən güllə atılmasından, bu yurdun nəcib və mərd oğullarının qətlə yetirilməsindən, yaxud doğma ocaqlarından didərgin salınmasından sonra, Qarabağ haqqında bütün nəğmələr, namələr, təranələr, bayatılar və şikəstələr artıq qəmli və kədərli notlarla tərənnüm olunmağa başladı. İbrahimxəlil xanın nəvəsi Mehdiqulu xanın qızı Xürrüşdabanu Natəvanın (1832-1897) rəhbərliyi altında Şuşada təşkil olunmuş “Məclisi-üns”də təmsil olunan Mirzə Rəhim Fənanın, Mirzə Əliəsgər Novrəsin, Məhəmməd bəy Məxfinin və başqalarının şer və nəğmələrində “əsir düşmüş vətənin, yurdun taleyi ilə bağlı aydın sezilən kədər” ifadə olunurdu:

Hicran edibdi könlüm evin qarət, aqlaram,
Çün ağlamaq olubdu mənə adət, aqlaram.

Mirzə Rəhim Fəna

Ədəbiyyat

1. Ənvər Çingizoğlu. Baharlı oymağı. Bakı, “Soy” dərgisi, 6(14), 2008
2. Ənvər Çingizoğlu, Cavanşir eli: Sarıçalılar, Bakı: “Mütərcim”, 2015
3. Qarabağnamələr, (Akif Fərzəliyevin tərtibatında). 2-ci kitab. Bakı: “Yazıçı”, 2006
4. Qarabağnamələr (Akif Fərzəliyevin tərtibatında). 1-ci kitab. Bakı, 2006

UDC 338.48; 796.5

The integration and globalization of tourism work

*Mikayilova Sevda Xası gizi
Mingachevir State University*

Azerbaijan Republic has its share in the development of tourism. Tourism in Azerbaijan should be professionally organized so that it will be able to withstand to compete of strong international market .However, the present state of tourism in Azerbaijan partially hinders its development, So, Nagorno Karabakh and 11 regions around it which are much more available for tourism are under the occupation of Armenia. Refugees from the occupied Azerbaijani territories were temporarily settled in the refugee camps, at the rest homes and in the hotels. This is reducing its strong impact on the infrastructure of tourism. But despite it, today the favorable geographical condition for Azerbaijan tourism, different climatic zones, rich fauna, sea and costal

sands, ancient cultural heritage, national traditions, and rich national cookery are the factors that attract attention. "The great Silk Road" passing through Azerbaijan the fact that impetus for the integration of our country into the world. In general, the restoration of "Great Silk Way" (in the II century b.c were discovered) coming from China and crossing Azerbaijan territory creates favorable condition for attending of other countries in the international tourism market. Today the World Tourism organization also takes special interest in restoration "Great Silk Road". This organization was held in the international tourist rout, international forum called "Great Silk Road and the Crimea 2003" in Sudak, Ukraine adopted a special declarations in Khiva 1991, in Samarkand in 1994, in Bukhara in 2002 in order to accelerate its implementation and realization of this problem. As a result of the efforts of foreign-america tourism organization 24 member states joined the tourism project of "Great Silk Road". It is encouraging that in recent years the number of tourists coming to Azerbaijan and going from Azerbaijan to other countries grows day by day. There are a lot of architectural monuments, ancient cave paintings and picturesque places including the tourism route in Azerbaijan. All these were studied by the relevant departments of the ministry of Culture and Tourism and concrete programs were prepared. At the same time the entire tourism resources were studied and analyzed. Complex work is also being done. Now world standards hotels, entertainment centers, recreation areas are created in different parts of our country. Tourism is developed in various forms and methods. At the same time, the development of tourism brings too much income to the state budget. On the other hand, the ecological problems are solved. The works of improvement causes cleaning of the environment from harmful waste and increasing of green areas. One must take into account that with the development of tourism on a global scale its combination with ecology and economics has convex form. These three fields always complete each other, it is impossible to imagine them separated from each other, even weakening of one of these fields affects to the situation of the other one. For example, the lag in the economic development shows negative impact to the ecological balance and to the development of the tourism. The complex planning of the organization of tourism is one of the main components of the management of this field. In the process of management the environment and socio-cultural characters of the organizing place are taken into consideration. It is necessary to take into account that these factors – that is the environment and socio-cultural situation of the territory are the most important factors which attract tourists. Today the study of tourism problems is of great socio-economic and political significance. Tourism is a phenomenon and it is being followed, investigated and supported as a cultural process. Agencies and organizations accepting the world as an individual home of humanity acknowledge that tourism is an integral part of the life and it contributes to the development of economics, science and culture.

Tourism is a fact of culture and as a cultural process it opens broad prospects for secure future. Recent years the organization work of tourism has been international inorbing globalising so, the organization work of tourism ensures world population to close each other. It is also assistant to solve social and economic problems of the people. At the same time, new jobs have been created as a result of the development of tourism. According to the scientists' researches at the moment, the number of people employed in the tourism sector in the world reached 192 million people. The globalization of tourism is related to its social-cultural improvement. Tourism has a great role in the development of the world economy. There are countries that considerable part of their national income is derived from tourism management, tourism industry. The role of tourism is indispensable in the formation and education of healthy people. Systematic study of tourism is necessary for understanding its all the development laws and features. Because touristic as a science was formed as a result of the integration of the different sciences (history, geography, marketing, information, planning, economics and management, law and etc) In several documents of UNESCO new approaches to the science, education and culture and tourism are being expressed. Directed to the XXI century this approach can be regarded as cultural conception which serves to the strengthening of the mutual relations in the field of tourism, and also protection of cultural wealth of tourism

development. Quantitative and qualitative changes are being observed in the direction of tourism development recently. It is already undeniable fact that tourism has become one of the most fashionable sector of Azerbaijan and the world recently. In modern time about 10 percent of the world population is being involved to the international tourism movement. On the other hand, the place of tourism in the world economy is regularly growing. The searches of the world tourism organization show that the number of the people participating in the tourism processes and the economic effects of the tourism is increasing. Tourism is one of the most important areas of activity which is interested in the traditions, culture and manner of life of the people and serves for the preservation of peace. One of the important factors in the development of tourism is to train personnel in this field. In Azerbaijan there is a great need for training of specialists in some areas of tourism as cultural service, leisure and entertainment, information and communication, transport and accommodation facilities. Today serious attention is being given to the training of professionals of tourism in higher educational institutions. At the same time scientific researches are conducted, books are published, these are written together with the training specialists in this field. But the projects must be prepared for applying the practice of knowledge in this area, international scientific and practical experience must be appropriated, natural, material and cultural opportunities of our country must be investigated and their proper use of these projects should be prepared. Today the development of all the economical fields which improve socio – cultural level of the population and bring income to the country is in the interest of Azerbaijan state. The development of any field is impossible without the support of the state. From this point of view, the development of tourism is supported by the government. It should be noted that it is impossible to determine correctly the ways of the development of tourism and to achieve its effective development without studying the international experience

Literature

1. Atkinsons H., Berry A., Jarvis R. Business Accounting for Hospitality & Tourism. - London: Charman & Hall, 1993. -: Bolton Audrey. Quality Management Systems for the Food industry. A guide to ISO 9001/2. - New York: Blackie Academic & Professional, 1997.
2. Computer Systems in The Hotels & Catering Industry. Cassel. Cassel University, 1988
3. Azerbaijan: 100 Questions answered. The Azeri-Anglo Youth Societi. Cagioglu, Baku, 2005
4. Holloway J. Christopher. The Business of ITourism. – London. Longman, 1994
5. Kotas Richard. Management Accounting for Hotels & Restaurants. Blackie Academic & Professional. - Washington: Massachusetts University press, 1997
6. Marketing for Tourism. Case Study Assignments. Malta. McMillian, 1992
7. McGraw-Hill International Editions. 1-st class. An introduction to Travel & Tourism. Hospitality series. Hague. The University of Hague, 1994
8. Pompl W., Livery P. Tourism in Europe. CAB International. Hague. University of Amsterdam, 1993
9. Principles of hotel Front office operations. A study guide, - Cassel. Cassel University, 1994
10. Riley Michael. Caterer & Hotelkeeper. Hospitality Managers pocket book. Managing people. - New York: Butterworth, Heinemann, 1995
11. Smith Valene L., Eadington William R. Tourism Alternatives. London, John Wiley & Sons, 1994
12. Welford Richard. Environmental Strategy & Sustainable Development. - Rout ledge, 1995

Azərbaycanlıq ideologiyası və İslam sivilizasiyası

Zeynalov Üzeyir Ələmşah oğlu

Mingəçevir Dövlət Universiteti

AMEA-nın Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

Bildiyimiz kimi, İslam dini yalnız ərəblərə deyil, bəşəriyyətə göndərilən ümumbəşəri bir dindir. Müsəlman kimliyi etnik, irqi və qəbilə kimliklərini üstələdi və müsəlmanların hakimiyyəti altında olan ərazilərdə sosial qruplar əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, öz dini kimlikləri ilə tanınmağa başladılar. Yerli mədəniyyətlərin İslam dini ilə sintezi nəticəsində İslam mədəniyyəti daha da zənginləşdi və onun tərkibində müəyyən subkültür təbəqələr formalaşdı. Şərqsünas G.E.Qrünebaum İslam sivilizasiyası barədə yazır: “İslam sivilizasiyası dünyagörüşün və davranışın vahid sistemidir ki, fundamental impulsdan irəli gəlib, insanların Allaha, dünyaya və özünə olan münasibətlərini ehtiva edir” [5, s.344].

Q.İ.Mirskiy İslam sivilizasiyasının müasir dünyadakı yerini belə şərh edir: “Yəqin ki, indiki dövrümüzdə islam dini qədər özünə diqqəti cəlb edən, çoxlu mübahisələrə səbəb olan ikinci bir din yoxdur. Onu dövrümüzün ən güclü və yaşamağa qabil olan din kimi dəyərləndirmək mümkündür. Yəqin dünyada elə bir din tapılmaz ki, onun daşıyıcıları islamın tərəfdarları qədər öz imanlarına hədsiz dərəcədə sadıq olsunlar. İslam həyatın əsası və hər şeyin ölçüsü kimi hiss edilir” [6,c.29].

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında İslam sivilizasiyasının roluna xüsusi önəm verirdi. “Xalqımızın, müsəlmanların Allahın göstərişi ilə, Məhəmməd Peyğəmbərin, Qurani-Şərifin qoyduğu yolla getdiyi illər, əsrlər biz müsəlmanları daim yaşadıb, çətinliklərdən çıxarıb, xoşbəxt günlərə gətirib, bizə xoşbəxtlik, səadət bəxş edibdir...” “Bu yol sülh yoludur, bu yol mehribanlıq, dostluq, əmin-amanlıq yoludur. Bu yol insanlara səadət gətirən yoldur.. Bir daha dua edirik ki, bütün gələcək nəsillər də bu yolla getsinlər” [1,s.195].

Ümummillə lider Heydər Əliyevin sözlərində dərin fəlsəfi mənə vardır. Həqiqətən də, islam dini azərbaycanlıların bir xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynadığı kimi, onun sonrakı mərhələlərdə bir millət kimi təkmilləşməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycan ərazisində qurulan tarixi dövlətlərin əhalisi məhz islam dini identikliyi təməlinə bütünləşdi. İslam həmrəyliyi prinsipi azərbaycan xalqının bir müsəlman milləti fenomenində inteqrasiya olunmasına şərait yaratdı. Bu identiklik, azərbaycanlıların bütünlüyünü təmin etdi və onu assimlyasiya olunmaq təhlükəsindən qorudu. XX əsrin əvvəllərindən Cənubi Qafqazda yayılan modernizm prosesləri dini-müsəlman kimliyinin yenimillə-azərbaycanlı kimliyində təkmilləşməsinə səbəb oldu. Bu baxımdan, dini və milli kimlik vəhdət təşkil edərək “azərbaycanlı” kimliyində sintez olundu. Buna görə də, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif müsəlman etnik qruplar bir-birini “azərbaycanlı” kimi tanıdıqları halda, qeyri-müsəlmanları heç bir zaman bu kimlik altında tanımamışlar. Bu kimliyin qorunub saxlanması milli dövlətçiliyin inkişafına zəmin yaratmışdır. Gələcək nəsillərdə milli-dini kimliyin gücləndirilməsi, milli dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə və müstəqilliyin təmin olunmasına şərait yaradır.

Azərbaycan görkəmli filosofu, akademik R.Mehdiyev azərbaycançılığı milli ideyanın əsas forması kimi təsəvvür etməyi və ona inteqrativ ideya kimi yanaşmağı tövsiyə edərək bu ideyanın əsasında sivil Avrasiya birliyinin bir hissəsi - özünəxas milli özgünlüyə, milli eyniyyət və mentalitetə malik Azərbaycan haqqında təsəvvürün dayandığını göstərir [2,s.93].

Azərbaycan tarixi-mədəni baxımdan Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu həyata keçirmək imkanları genişdir. Bu, yalnız, Azərbaycanın müsəlman-şərq mədəniyyətinə aid olması və qərb mədəniyyətinin bir çox dəyərlərinin öz milli dəyərləri səviyyəsində mənimsəməsi ilə bağlı deyildir. Azərbaycan xalqının əxlaq və mentalitetində islamın irfan və təsəvvüf fəlsəfəsinin kök salması, həmçinin, qərb dəyərlərini sovet ideologiyası “süzgəcindən” keçirərək mənimsəməsi, özünəməxsus bir milli-mənəvi sistemin ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan mədəniyyəti, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin tamamilə yeni bir şəkildə sintezi kimi formalaşmışdır.

Buna görə də, o, həm qərblini, həm də şərqini özünə çəkməklə yanaşı, ona fərqli bir mədəniyyət fenomeni şəklində aşkar olur. S.Xəlilov bu barədə belə yazır: “Həqiqətən də bu gün Azərbaycan təkcə Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə gedən yolların baş keçidi deyil, habelə siyasi və iqtisadi maraqların, dinlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların da qovuşduğu və bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamladığı siyasi-iqtisadi və mədəni-mənəvi mərkəzə çevrilmişdir. Bu mənada Azərbaycan həm Şərq, həm də Qərb dəyərlərini ehtiva edir” [3, s.176.].

Azərbaycanda məlum olduğu kimi İslam dininin irfan və təsəvvüf qolları daha çox yayılmışdır. Bunu, ədəbiyyat tariximizdə açıq şəkildə müşahidə etmək olar. Daha çox batınlıq kimi bilinən İrfan fəlsəfəsi zahiri fərqliliklərə deyil, batini vəhdət prinsiplərinə əsaslanır. Bu vəhdət fəlsəfəsində insanın zahiri etnik, sosial, mədəni fərqliliklərinin fəvqündə fitri insan başlanğıcı aparıcı xətdir. “Yaradılanları Yaradandan ötrü sevmək” düşüncəsi, “vəhdət əl-vücut” fəlsəfəsi insanların kimliyindən asılı olmayaraq, daha uca dəyərlərdə birləşməsinə təmin edən fəlsəfədir. Azərbaycan xalqı əsrlərlə ədəbiyyat və musiqi vasitəsilə bu fəlsəfədən qidalandığı üçün, onda dərin köklərə bağlı tolerantlıq mədəniyyəti formalaşmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan XX əsrdə modernləşmə proseslərinə qoşularaq Qərb mədəniyyətini yaxından duyduğu üçün, “biz-özgə” dixotomiyası şüurlarda zəifləmiş və azərbaycanlılar hər iki sivilizasiya üçün açıq olmuşlar.

Azərbaycan özünəməxsus tarixi təkamül yolu, ona Şərq və qərb sivilizasiyaları arasında körpü rolunu oynamasına və onların vəhdət modelinə çevrilməsinə imkan verir. Bu vəhdəti, Azərbaycanın daxilində formalaşan multikulturalizm modelində görmək mümkündür. Azərbaycan dünyada liberalizm və islam dininin bir-birini istisna etməməsinin, əksinə, onların bir-birinə dayaq olmasının ən gözəl nümunəsidir.

Azərbaycançılıq ideyası ölkənin multikultural mühitini daha da zənginləşdirir və vətəndaşlıq müstəvisində ölkə əhalisinin bir-birinə sosial-mədəni baxımdan inteqrasiyasına şərait yaradır. Azərbaycançılıq milli bir ideologiya kimi etnik kimliyindən asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıları vahid bir millət konsepsiyasında bir araya gətirir. Əslində, azərbaycan milləti anlayışının etnik kimliklə bir əlaqəsi yoxdur. Bu kimlik, transmilli və qlobal bir kimlik kimi, azərbaycan mədəniyyətini qapalı etnik identifikasiyadan çıxararaq açıq sivilizasyon kimlik müstəvisinə istiqamətləndirir. Bu baxımdan, azərbaycançılıq həm müsəlman-şərq, həm də liberal qərb sivilizasiyalarının vəhdəti kimi ortaya çıxır.

Azərbaycan bir tərəfdən, müsəlman şərqinin intellektual lideri kimi islam həmrəyliyi missiyasını yerinə yetirən, digər tərəfdən, Şərq və Qərb sivilizasiyaları dialoqunu təmin edən böyük tarixi bir rola malikdir. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan Qərblə Şərqin arasında körpü rolunu oynayan bir sivilizasyon mədəniyyətdir. Buna görə də, Prezident İlham Əliyev deyib: “Azərbaycan əsrlər boyu dinlər, mədəniyyətlər və sivilizasiyaların bir araya gəldiyi məkan olmuşdur. Biz Şərqlə Qərb arasında yalnız coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsüyük” [7].

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV cild. Bakı, 1997. 543 s.
5. Mehdiyev R. Azərbaycan qloballaşma dövrünün tələbləri keçmişin dərsləri, bu günün reallıqlar və gələcəyin perspektivləri. Bakı. XXI-YNE, 2005, 464 s.
6. Xəlilov S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: Adiloğlu, 2009, 256 s
7. Джемаль Г. Освобождение ислама. М.: Умма, 2004, 416 с.
8. Грюнебаум фон Г.Э. Становление и особенности исламской цивилизации // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия, М., “Аспект Пресс”, 1999, 566с.
9. Мирский Г.И. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // Мировая экономика и международные отношения, 2004, №6, s.29-37.
10. <http://www.president.az>.

Azerbaijan is H.Aliyev's greatest work

*Hajiyeva Asmar Srag gizi
Mingachevir State University*

Our compassionate, merciful Lord, who creates the universe, creates people with love and gives them incredible, extraordinary talent. People who value their abilities and the true representatives of humanity and goodness win people's love and find their way into their hearts. They are at the peak of popularity but they are not proud of it themselves. They do their best for the homeland and the people. Even after their death, such respect is deeply admired. They spend all their strength in making the country strong, independent, and happy for people. These words coming from the heart are as transparent as water, and as true as life. All these words are about the creator of the founder, the independent state of Azerbaijan - Heydar Alirza oglu Aliyev.

Not only the Azerbaijanis, but the peoples of the world love and respect him Haydar Aliyev was born on May 10, 1923 in Nakhchivan Autonomous Republic, one of the beautiful part of Azerbaijan. What was it clear about that little baby's history?

After graduating the Nakhchivan Teachers Institute in 1939, he continued his education at the Azerbaijan Industrial Institute. However, the First World War of 1941 prevented him from continuing his education.

In 1941, he began working in the National Security System. He was elected the president of Azerbaijan Republic from October 3, 1993 and to October 11, 1998 and served as a faithful son to the nation. We are proud of our national leader. He was awarded several national awards, four times with the Order of Lenin, the Order of the Red Star, and special medals of foreign countries and institutions. The past thirty years of Azerbaijan's history, political, social, economic and cultural life is connected with the name of Heydar Aliyev. During his tenure in the republic, he was proud of the development of the homeland and people's culture and centuries-old history. The most beautiful pages of Azerbaijan were written since then. Azerbaijan signed the first agreement, called the "Contract of the Century" in 1994, which was considered and realized by H. Aliyev. As a result of his leadership, human feelings such as independence, statehood, and justice emerged.

Young people, adults, children are happy, we live in peace, our living conditions are developing day by day, we participate in different world competitions, our students get the opportunity to study abroad. Our talented young men raise the tricolor flag of Azerbaijan in the Olympic games, sang our anthem, bring gold and silver medals to our country. All of these are the success of Mr. Aliyev. Thanks to its mild nature, intelligent policy, decent management, deep and meaningful thoughts, it has become a living monument. Future generations will use their great school, rich political heritage for the development of Azerbaijan.

The care of Aliyev's personality, the younger generation, the upbringing, training and education of the younger generation included us in the list of ECOs, a list of leading peoples of the world. She was for everyone to be educated and noted that "education is the future of the nation, and the level of each nation is measured by its level of knowledge".

Azerbaijan is H.Aliyev's greatest work. When we say Azerbaijan we mean H. Aliyev, when we say H. Aliyev, Azerbaijan is ment. Heydar Aliyev was such a happy servant of God, that it was a historical necessity and he rescued his people from dependence from other country and make his nation free and happy.

On May 10, we usually held a flower festival on the occasion of Heydar Aliyev's birthday. Thanks to our national leader Heydar Aliyev, that our Independant country are flourishing and developing day by day. As you see, Independent and prospering Azerbaijan-You are H. Aliyev's greatest, magnificent work!

Happiness is to make people happy, you can work for yourself and be wise, but not the real person. Heydar Aliyev' name is written in golden letters as a great son of the Azerbaijani people and

a wise person on the stage of history, serving loyalty to his homeland and people. His wisdom chronicle, philosophical and logical sentiments have become a spiritual source of our people.

Even a number of powerful world politicians liked the moral values and wise policy of the great-grandson of the Turkic world, H. Aliyev. Former Turkish President Süleyman Demirel wrote: “Heydar Aliyev was a worthy leader not only of his people, but of the Turkic world”.

Thus, H. Aliyev is a living monument of the legendary personality, kindness and humanity that God has given to our people.. He is a legendary personality that has been generalized and perfected from the virtue, kindness, simplicity, in short, the spiritual purity given by God to him.

УДК 373.02:37.016

Виды упражнений к темам “флаг символ нации”, “гимн Азербайджана”, “герб Азербайджана”

*Алиева Азигат Рза кызы
Азербайджанский государственный аграрный университет*

Главной задачей преподавателя русского языка в азербайджанской группе Азербайджанского государственного аграрного университета является вооружение студентов прочными навыками овладения русским языком, умением правильно строить русскую речь в устной и письменной форме. Но занятие русского языка лишь тогда будет отвечать требованиям методики, если в нём органически сочетаются элементы обучения и воспитания ¹.

Материалы, используемые на занятиях русского языка, должны расширить кругозор студентов, воспитывать их в духе патриотизма, развивать в них высокие моральные качества. Большие возможности в этом плане представляет III тема “Государственные атрибуты”². При изучении этой темы в корректировочном курсе предусматривается усвоение студентами грамматического материала “Имя существительное”.

Тема “Государственные атрибуты” охватывает три подтемы. Это “Флаг символ нации”(2ч), “Гимн Азербайджана” (2ч), “Герб Азербайджана” (2ч).

Первое занятие начинается с вопросно-ответной беседы:

- Назовите государственные атрибуты Азербайджана
- Сколько цветов на флаге Азербайджана?
- Что означает красный цвет?
- Что означает синий цвет?
- Что означает зелёный цвет?
- В каком году был принят Государственный гимн Азербайджана?
- Что изображено на герб Азербайджана?

В статье мы подробно остановимся на тексте “Флаг символ нации”.

Флаг – символ нации.

Флаги появились ещё во 2-3 тысячелетии до нашей эры. Сначала флаги были на древних судах. Они указывали на порт прописки судов. Позднее по ним определяли национальную принадлежность судна.

Чаще всего национальные флаги частично или целиком красного цвета.

На флагах встречаются различные символы. Например, на некоторых флагах дано изображение двуглавого орла – символа могущества. На красном знамени Конго – пальмовые ветви, символизирующие мир. На красном флаге Китая – одна большая и четыре маленькие золотые звездочки. В центре алого вьетнамского знамени – золотая пятиконечная звезда. Звезда обозначает единство и независимость. Среди символов встречаются солнце и

полумесяц. Эти символы мы можем увидеть на флагах Турции, Пакистана, Сингапура, Туниса, Алжира и др.

Флаг Азербайджанской Республики – трехцветный (синий, зеленый, красный). Полотнище с восьмиконечной звездой и полумесяцем.

Красный цвет – это цвет свободы и независимости. Синий цвет – символ верности и безопасности. Зеленый цвет – символ ислама. Восьмиконечная звезда и полумесяц – тоже символ.

1 сентября 2010 года в Баку было открытие площади Государственного флага Азербайджана. С любой точки столицы можно увидеть развевающийся трёхцветный флаг республики.

По Указу президента Азербайджана Ильхама Алиева 9 ноября отмечается как День Государственного флага Азербайджана.

В национальной группе важно не только раскрыть содержание текстового материала, но обеспечить правильное, точное понимание значений слов, словосочетаний, предложений. Этому способствует словарная работа и выполнение различных упражнений. Например:

1. Объясните значение слов и словосочетаний свобода, национальные флаги, золотая пятиконечная звезда, полотнище с восьмиконечной звездой и полумесяцем, различные символы, День государственного флага.

2. Пользуясь текстом, допишите предложения.

Синий цвет – символ Красный цвет – это Зелёный цвет - На полотнище флага

3. Подберите синонимы к выделенным словам: древние суда, флаг республики, порт прописки, изображено на полотнище

4. Подберите антонимы к выделенным словам: Чаще всего, были частично, символ мира, символ верности, обозначает независимость

5. Ответьте на вопросы

- Когда появились первые флаги?

- Что они означали?

- Какого цвета бывали флаги?

- Какие символы встречаются на флагах и что они означают?

- Сколько цветов на флаге Азербайджана?

- Что изображено на полотнище нашего флага?

- Что означает на флаге красный цвет?

- Что означает зелёный цвет?

- Что означает синий цвет?

- Когда было открытие площади Государственного флага Азербайджана?

- Какой день считается Днём Государственного флага Азербайджана?

Вопросы не только проверяют понимание изучаемого материала, но и предлагают достаточно развёрнутые ответы.

Далее предлагается серия лексических, лексико-грамматических упражнений и заданий.

1. Научитесь правильно произносить и писать словосочетания: национальная принадлежность судна, флаги частично или целиком красного цвета, различные символы, символы могущества, единства, независимости, верности, безопасности, восьмиконечная звезда и полумесяц.

2. Определите род существительных: флаг, знамя, могущество, прописка, независимость, полумесяц, цвет, звезда, день, солнце

3. Разделите слова на слоги и выделите ударный слог: принадлежность, верность, могущество, звезда, знамя, полумесяц, полотнище, республика, площадь

4. От данных существительных единственного числа образуйте множественное число: флаг, цвет, символ, звёздочка, орёл, республика, крест, покровитель, звезда.

5. Перескажите содержание текста “Флаг символ нации”.

Лексический материал от занятия к занятию расширяется. Студенты получают всё больше сведений по теме. Это помогает развитию их речи, так как обогащается словарный запас, в речь вводятся новые слова и выражения.

Затем на следующих занятиях студенты изучают тексты “Гимн Азербайджана” и “Герб Азербайджана”, которые точно также как текст “Флаг символ нации” сопровождаются словарной работой, выполнением различных лексических, лексикоз-грамматических и творческих упражнений и заданий. На этом этапе с помощью электронной системы прослушивается Гимн Азербайджана, демонстрируются слайды государственного герба и флага Азербайджана, а также флагов и гербов других государств, что способствует расширению общего кругозора студентов.

Далее для закрепления данной темы студентам даётся задание: Напишите сочинение на тему “Атрибуты нашего государства” с наводящими вопросами:

1. Когда появились первые флаги?
2. Что они означали?
3. Как выглядит флаг Азербайджана?
4. Что означает каждый цвет на флаге?
5. Какой день отмечается как День государственного флага Азербайджана?
6. Сколько атрибутов имеет наше государство?
7. Что означает слово “гимн”?
8. В каком году был утверждён гимн Азербайджана?
9. Кто является авторами государственного гимна Азербайджана?
10. Опишите герб Азербайджана.

Литература

1. Фараджева Ш.А. Виды упражнений к лексической теме о родине. Ашхабад, РЯТШ, 1985
2. Алиева А.Р. Русский язык (учебное пособие для студентов АГАУ), Гянджа: изд. “Араз”, 2013

UOT 82.0

Abdulla bəy Asi poeziyasında bədii ifadə vasitələri

*Cabarova Mədinə Ağakərim qızı
AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu*

“İctimai təfəkkürün başqa sahələrində olduğu kimi bədii yaradıcılıqda da yazıcının təxəyyülündə gəzdirdiyi mövzu, məzmun, ideya və forma komponentləri ancaq dil vasitəsilə reallaşır, həyata ayaq basır, canlı sənətə, abidəyə çevrilir. Hər bir sənətin həyatı idrak və inikas üçün xüsusi materialı, ifadə vasitəsi olduğu kimi, bədii sənətin də materialı, təsvir vasitəsi dildən, onun təzahür forması olan zəngin, çoxçalarlı sözlərdən ibarətdir”.(2,206)

Abdulla bəy Asi yaradıcılığında Azərbaycan ədəbi dilinin kamilliyini, əlvanlığını, məna çalarlarının zənginliyini əks etdirmək niyyəti ilə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin müxtəlif növlərindən uğurla istifadə etmiş, oxucusunun zövqünü oxşaya biləcək, yüksək səviyyəli bədii nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. XIX əsrdə bədii yaradıcılıqla məşğul olan şair üçün yalnız ümumxalq dilinə yaxşı bələd olmaq kifayət etmir, eyni zamanda klassik Şərq poetikasının qayda və qanunlarından da xəbərdar olmaq tələb olunurdu. “Dildən səmərəli istifadə və onu obrazlı ifadəyə çevirmək bacarığı təkcə yaradıcının istedadı, istəyi, arzusu ilə deyil, həm də onun dünyagörüşü, ictimai-estetik məramı, xalq dilinə olan dərin məhəbbəti, milli qeyrəti, zövqü və bütünlüklə sənətkarlıq qüdrətilə bağlı bir məsələdir”.(2,206)

Abdulla bəy Asi qəzəllərində fikrin obrazlı ifadə olunması üçün bədii üslubun mühüm göstəricilərindən olan alliterasiyaya yeri gəldikcə müraciət etmişdir. “Alliterasiya – bədii təsiri qüvvətləndirmək məqsədilə işlənən ifadə vasitəsi: təbiətdəki səslərin təqlidi yolu ilə təsvir olunan əşya və ya hadisənin avazını yaratmaq üçün ayrılıqda bir sözdə, yaxud şeirin misralarında, nəsrin cümlələrində eyni səslərin təkrar edilməsi ”.(1,9) Şairin aşağıdakı misralarını da alliterasiya nümunələrinə daxil etmək olar:

Asiya, gər göz köz olsa gözlərindən, kor ola,
Çünki mayildir ona şeyda könül, xunbar göz. (3, 70)

Abdulla bəy Asinin yaradıcılığında Şərq klassik poeziyasında tez-tez müşahidə olunan onimlərə də rast gəlmək olar. Aşağıdakı beytdə Abdulla bəyin ardıcıl olaraq işlətdiyi bir neçə onimə nəzər salaq:

Olur Məcnun mənimtək cümlə aqillər, tülü etsə,
Yüzünün vəşşəmsi leyli-zülfədən, ey mah, Leylatək. (3, 78)

Asi yaradıcılığında təlmihə də geniş yer verilmişdir.

Məqsəd Yusif və Yaqubun köynək məsələsidir
Asi əgər səbə yelindən qara saçlarının qoxusunu alsın. (3,167)

“Təlmih böyük əhvalatı yığcam şəkildə bir rəmzə, bədii deyimə çevirir. Ona görə onun məzmun mehvəri əsas yer tutur, bütün tərkib hissələri də həmin mehvərə tabedir”. (5,315)

Abdulla bəy Asi öz yaradıcılığında müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən bol-bol istifadə etmiş, müxtəlif poetik kateqoriyalarla şeirlərinə özünəməxsus incəlik qatmışdır. Aşağıdakı beytdə şair müfəssəl təşbihdən istifadə etmişdir:

Genə sultanı-hindutək sipəhi-xəttə hökm etmiş,
Ki, dutsun dövrü-ləmində Bədəxşanı qara gözlər.(3,77)

Asi şeirlərində bəhrələnmiş olduğu bədii təsvir və ifadə vasitələrindən biri də epitetdir. Ümumiyyətlə uğurlu poetik nümunələri epitetlə təsvir etmək qeri-mümkündür. “Uğurlu epitet bədii portretin aydın, kalorikli, canlı çıxmasını təmin edir”. (6,77) Nümunə olaraq Abdulla bəyin epitetlərlə zənginləşdirdiyi bir şeirinə nəzər yetirək:

Rəhm qılmaz halıma xara könül, xunxar göz.
Sanma olmuş müztərib bica könül, ağlar göz. (3, 69)

Asi lirikasında təsadüf etdiyimiz poetik kateqoriyalardan biri də mübaliğədir. “Bədii fikri dərinləşdirmək, təsəvvürü daha da canlandırmaq məqsədilə ədəbiyyatda bir hadisənin, işin, xarakterin, keyfiyyətin həddindən artıq böyüdülməsi və ya kiçildilməsinə mübaliğə deyilir ”. (4,87) Tədqiqatçı, alim Mahirə Quliyeva “Klassik Şərq poetikası” adlı kitabında mübaliğənin altı növünü qeyd edir – təbliğ, iğraq, quluvv, ifrat, təfrit, iqtisad. Abdulla bəy aşağıda qeyd olunmuş beytdə mübaliğənin quluvv növünə müraciət etmişdir, bu isə “ haqqında bəhs edilən şeyin (məfhumun) təsviri zamanı istifadə edilən mübaliğənin ifrat dərəcəsində olmasına” işarədir:

Şəbi-hicran ara ahım sütünü – Bisütun olmuş,
Neyçin kim baş çəkər məndən vəfasız sərv-qamətlər. (3,45)

Mübaliğənin əksi olan, Şərq klassik ədəbiyyatında “təfrit” adlanan litotaya müraciət olunmuş beytlərdə şair özünü sevgilisinin qarşısında kiçildərək “tifil” adlandırır:

Adı itmiş və rüsva olmuş dəli ürəyimi yadıma salıram,
Əlində daş tutmuş tifil kimi viranə ətrafında dolaşır. (R.K.177)

Bədii yaradıcılığının emosional ruhunu, yaratmağa çalışdığı surətlərin yüksək hiss, həyəcanını ətraflı təsvir etmək üçün Abdulla bəy Asi şeirlərində yeri gəldikcə bədii suala müraciət etmişdir. “Sözün təsir gücünü qat-qat artıran, ona emosionallıq, ifadəlilik, bədii kəsər verən bədii sualdan istər klassik, istərsə də müasir poeziyamızda gen-bol istifadə olunmuşdur. Bədii sual adı, cavab almaq məqsədiylə işlənilən suallardan ciddi şəkildə fərqlənir. Çox vaxt cavabın özü də sualın daxilində, onun cövhərindədir”.(6, 107) “ Fikrin sual vasitəsilə ifadəsi də bir növ bədii üsuldur”. (4,73)Aşağıdakı müxəmməsdən bir parçada şair bədii sualdan uğurla istifadə etmişdir:

Kimdir ki, sənin hüsnünə həmtə ola Yusif ?
Şirinü Züleyxa yığıla, ya ola Yusif ?

Abdulla bəy Asinin qəzəllərində böyük məharətlə təsvir etdiyi bədii ifadə vasitələrindən biri də təkrirdir. “Müəllifin istedadının zəifliyinə, bədii təfəkkürünün və söz ehtiyatının kasıblığına dəlalət edən, ona görə də mənfi keyfiyyət sayılan lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, təkrir bədii əsəri mənaca daha da dərinləşdirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir”. (1,168) Məsələn:

Hicrindən gecə deyib, gecə nalə edirəm, dad bu gecələrdən,
Qəm gecələrində batıb qalmışam, fəryad bu gecələrdən. (3,200)

Yuxarıda bədii ifadə vasitəsi olan təkrirə nümunə olaraq gətirdiyimiz beytdə işlənən poetik fiqur təkririn “təkriri-touzi” növünə aiddir.

Asi lirikasında klassik Şərq poeziyasında olduqca geniş yayılmış bədii xitablardan bol-bol istifadə olunmuşdur. Şairin ədəbi yaradıcılığına nəzər yetirdikdə onun “Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları” adlı kitabda qeyd olunmuş xitabın hər iki növünə tez-tez müraciət etdiyinin şahidi olarıq. Buraya xitabın təcridi-xitab və təcridi-ğeyri-məhz adlı iki növü aiddir. Aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Səri-kuyində Asi, yüz qoyub xak üzrə dut məskən,
Vəfadan dəm vuran aşiq məgər rəxti-dəvac istər? (3,81)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beytlər Asinin xitabın “təcridi xitab” növünə etdiyi müraciətinə nümunədir. “Təcridi xitabi- xitabın zahirən özgəyə, daxili cəhətdən özünə aid olmasına deyilir”. (5,239) Şair nümunədə sanki “Asi” adlı birinə xitab edərək onunla dialoq qurur. Xitabın “təcridi-ğeyri-məhz” növündə isə əksinə “özünü və könlünü qeyriyə (başqa şeyə) oxşatmaqla” xitab olunur (5,240).

Abdulla bəy Asi lirikasında, xüsusilə də şairin fərdlərində ən çox müşahidə olunan poetik vasitələrdən biri də irsəlül-məsəl və ya təmsildir. “Bu nəsr və nəzmdə işlənən elə bir poetik vasitədir ki, burada müəyyən bir cümlə və ya ifadə zərbül-məsəl və yaxud hikmətamiz söz şəklində verilir. Bu poetik vasitə sözün estetik gözəlliyinə və məzmunun gücləndirilməsinə xidmət edir:

Kədəri olan vüsaldan,
Hicran yaxşıdır. (3,198)

Şair bəzi qəzəllərində təxəllüsünü klassik ədəbiyyatda işlənən bədii ifadə vasitələrindən biri – ihamül vəsl vasitəsilə vermişdir:

Bir gülzarə dil verib bülbül məgər gülzar ara,
Əfqan edər şamü səhər çün əynü əlifü sadü yey. (3,71)

Yuxarıda qeyd edilən qəzəlin məqtə beytində şair öz təxəllüsünə ərəb əlifbasının əyn, əlif, sad və ye hərfləri ilə işarə etmiş, bir növ oxucusuna bu hərfləri birləşdirməklə müəllifin kim olduğunu müəyyən etməyə şərait yaratmışdır.

Abdulla bəy Asi irsində ən çox rastlanan poetik kateqoriyalardan bir də təzaddır. “Təzad müəyyən bir fikir və hissi oxucuya daha qabarıq, canlı və təsirli bir şəkildə çatdırmaq məqsədilə mənaca bir –birinin əksi olan həyat lövhələrinin yanaşı işlənməsidir”. (1,167) Və yaxud R.Yusifov “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında yazır: “Təzad mühüm poetik funksiyaya malik bir təsvir vasitəsi kimi ədəbi məramı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq missiyasını yerinə yetirir”. (6,95) Abdulla bəy Asiyə aid olan aşağıdakı nümunələri gözdən keçirək:

Feldir əsl riyazi-səf, nə kim əslü nəsəb,
Xakə fəraman bulsalar, Asi, mələk şeytan olur. (3,85)

Asi yaradıcılığına diqqətlə nəzər yetirsək şairin gənc olduğuna baxmayaraq klassik ədəbiyyatımızla yanaşı Şərq şeirinin xüsusiyyətlərini də dərinlən mənimsədiyinin, bütün bu xüsusiyyətləri öz bədii irsinə məharətlə tətbiq etdiyinin şahidi olarıq. Şair oxucusunun qəlbini fəth edə bilmək üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, poetik fiqurlardan yerli-yerində istifadə etmiş, sadə insanların da başa düşəcəyi bir dildə yazmağa çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı : Maarif, 1978, 200 səh.
2. Əlimirzəyev.X.Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları (tədris vəsaiti), Bakı: Nurlan-2008, 431 səhifə
3. Kərimov.R. Abdulla bəy Asinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı:Nurlan, 2009, 210+83 səh

4. Quliyeva. M. Klassik Şərq poetikası, Bakı: Yazıçı, 1991, 128 səhifə
5. Quliyeva. M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları, Bakı: Maarif, 2010, 397 səhifə
6. Yusifoğlu. R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Sabah, 2001, 228 səh

UOT 81

Areal toponimlər

Əhmədov Akif Alı oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filiali

Toponimlər coğrafi obyekt adını bildirməklə də bir-birindən fərqlənirlər. Yəni elə toponimlər vardır ki, onlar yalnız bir coğrafi obyektin adını bildirirlər. Lakin elələri də vardır ki, onlar iki və daha artıq coğrafi obyektlərin adını bildirir. Məlumdur ki, iki və daha artıq coğrafi obyektin adını bildirən toponimlər dilçilikdə areal toponimlər adlanır. A. Qurbanov qeyd edir ki, bu qrup toponimlər təkcə areal baxımdan deyil, linqvistik və digər cəhətdən də olduqca maraqlıdır. Azərbaycan toponimlərinin istər respublika daxilində, istərsə də başqa respublikalarda və xaricdə yayılma səbəblərinin araşdırılması, tədqiq edilməsi dilçilik və tarixşünaslıq üçün çox mühüm faktlar verə bilər [1, 357].

A. V. Superanskaya haqlı olaraq göstərir ki, toponimlər tarixin aynasıdır [2].

Bu cəhətdən toponimlərin semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, iqtisadiyyatına və s. məsələlərə dair maraqlı məlumatlar verir. Buna görə də hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması, toponimlərin dialekt variantlarının öyrənilməsi və s. vacibdir [1, 632].

Areal toponimlər respublikanın müxtəlif rayonlarının ərazilərində qeydə alınmışdır. Təbii ki, bunların kəmiyyətləri də müxtəlifdir. A. Qurbanov bu cür toponimlərin yayılma səbəblərini üç aspektdən izah edir: 1) eyni bir qəbilə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması; 2) yeni ictimai quruluşla bağlı olaraq müxtəlif ərazidə eyni adqoymadan istifadə; 3) adların təsadüfən üst-üstə düşməsi. Bunlardan birinci və ikinci toponim yaradıcılığında daha qanunauyğun haldır [3, 357].

Qeyd olunacaq areal toponimlərin əvvəldə linqvistik təhlili verildiyi üçün, burada biz yalnız onların yerləşdikləri əraziləri qeyd edəcəyik.

Azərbaycan ərazisində çox yayılan toponimlərdən biri **Ləkin** toponimidir. Bu toponim respublikanın bir çox rayonlarında – *Gəncə, Bərdə, Ucar, Xanlar* (Göygöl-A.Ə.), *Lerik, Qax, Culfa*, o cümlədən indiki *Cəlilabad* rayonunda qeydə alınmışdır. Onlar maldar tayfalar olduqları üçün oturaq həyata keçməklə bu yerlərdə eyniadlı tayfanın adını qoymuşlar.

Areal toponimlər içərisində ən çox yayılanlardan biri də **Şatırlı** toponimidir. Bu toponim həm respublika daxilində, həm də respublikadan kənar qeydə alınmışdır. Azərbaycanın *Zəngilan, Bərdə, Masallı* və *Cəlilabad*, Moskvada *Şatura*, Fransada *Şatoru* şəhəri, Əfqanıstanın *Kabul, Paktiya, Qəzni* və *Pərvan* ərazilərində bu ad cüzi fonetik dəyişikliklə qeydə alınmışdır.

Səlcuq tayfalarından hesab olunan Təklə etnonimiyə də təkrarlanan toponimlərdəndir. Bu ada Ağsu, Kürdəmir, Masallı, Cəlilabad rayonlarında, Gürcüstan respublikasında bir kənd adında və Cənubi Azərbaycanda rast gəlmək mümkündür.

Ordubad, Babək, İsmayıllı, Dəvəçi, Ağsu, Quba və Cəlilabad rayonlarında yerləşən **Xəlilli** toponimi də eyniadlı etnonimin yayılması nəticəsində yaranan coğrafi adlardandır. M. Vəlili bu etnonimdən yaranan oykonimləri qəzalar üzrə qeyd etmişdir. N. A. Abelov onları keçən əsrdə köçəri həyat keçirən icmalardan ibarət olduğunu qeyd etmişdir [4, 119].

Ən qədim toponim olan **Muğan** etnonimi haqqında elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlər söyləmişlər. V. A. Nikonov “Muğan” toponiminin əsasını “muğ” (atəşpərəst) sözü kimi götürür [5, 278]. Muğan etnonimini “mük” toponimi ilə bağlayan K. Əliyev və A. Fazilin fikirlərinə qarşı R. Yüzbaşov və N. Məmmədov “Muğan” oykoniminin “Maqi”, “Miki”, “Muqu” etnonimi

ilə heç bir əlaqəsi yoxdur – fikrini irəli sürmüşlər [6, 166-167]. Hal-hazırda Azərbaycan ərazisində on dörd *Muğan* və *Muğanlı* toponimləri qeydə alınmışdır. Onlar *Ağdam*, *Ağcəbədi*, *Bərdə*, *Qazax*, *Qubadlı*, *Zakatala*, *Zəngilan*, *Kürdəmir*, *Şamaxı*, *Cəlilabad* və s. rayonlarda, Gürcüstanda bir *Muğanlı* [7]. Ermənistan ərazisində yeddi *Muğan* toponimi qeydə alınmışdır.

Müxtəlif ərazilərdə islamiyyəti yayan dərvişlər dini ocaq adlandırılan “**Xanəgah**”-larda toplaşmışlar. Bu tikililər təriqət başçıları və aparıcıları üçün inşa edilərmiş, ona görə də, hər cür yaşayan məskəni deyil, belə tikililər, “müqəddəs ocaqlar” **Xanəgah** adlandırılmışdır. V.V.Bartold bu sözü **xanaka** variantında göstərərək, onu **xane** sözünün soqdi dilindəki ifadə forması olduğunu göstərmişdir. Müəllifə görə, həmin söz islamiyyətəqədərki dövrdə “Bütperəst və manixey, zahid və türki-dünyaların hücrəsi” mənasını daşımış, sonralar müsəlman dərvişləri tərəfindən qəbul olunaraq [8, 216-217], əvvəllər “müqəddəs yer” kimi məlum olan yerlərdə salınmış tikililər **Xanəgah** adlandırılmışdır. Müəllifin fikrincə, belə yerlər haqqında ilk məlumatlar X əsrdən, lakin sufilərin (dərvişlərin) məskəni kimi XV əsrdən məlumdur. [9, 431-433].

Təkrarlanan *Xanəgah* oykoniminə *Quba*, *Bərdə*, *İsmayılı*, *Lerik*, *Culfa* və *Cəlilabad* rayonlarında rast gəlinir.

Təkrarlanan toponimlərdən biri də qədim türk tayfalarından olan **Qarğa** toponimidir. Bu toponim *-li⁴* və *-liq⁴* şəkilçilərini qəbul edərək, *Qarğalı*//*Qarğılı* və *Qarğalıq* formalarında Azərbaycanın *Masallı*, *Xaçmaz*, *Füzuli*, *Naxçıvan* və *Cəlilabad* rayonlarında (Cəlilabadda *Qarğılı* formasında) mövcuddur. Azərbaycanın hüduqlarından kənarında – Əfqanıstanda *Qarğə kənd* – Kabulda, *Qarğəyi hökumət* – Nəngərharda [10, 130] qeydə alınmışdır.

XI əsrdə Mahmud Kaşqari tərəfindən qeydə alınan *Karqalıq* toponimik adına da rast gəlirik [11, 153;527].

Qarğalı toponimi *Karğalı* variantında Başqırdıstanda, *Qarqalı* variantında Qazaxıstanda – Omsk və Tümen vilayətlərində mövcuddur. Kurqanda *Karqapole* qəsəbəsi, Arxangelskdə **Karqapol** şəhəri, Penzada *Karqalıka* yerləri mövcuddur. Bu toponimlərdə *karqa*//*qarqa* etnoniminin izləri özünü göstərir. Bu tayfa Qərbi Sibirin türk xalqları arasında, qırğızlarda və özbəklərdə qeydə alınıb [10, 130].

Azərbaycanda onun mənşəyi və nə vaxt meydana gəlməsi məlum deyil [12, 63].

Lev Qumilyov “Qərqa adını “Qarrqapur” tərkibində qeydə almışdır. Müəllif qeyd edir ki, “qar-rqa-pur” adı iki sözdən ibarətdir: pur-oğul (farsca) və Qar-rqa-qarğa (türkcə) [13, 192-193].

Şahsevən tayfaları kimi tanınan, öz adlarını Cənubi Azərbaycanda olan Qaradağın adından götürmüş **Qaradağlı** toponimi də respublikamızda çox yayılan toponimlərdəndir. Bu etnonimin çox yayılmasının əsas səbəbi onların maldar tayfalar olmasından irəli gəlir. Qeyd edildiyi kimi, Şimali Azərbaycanda on dörd Qaradağlı toponimi vardır. Bunlar *Ağdam*, *Ağdaş*, *Bərdə*, *Beyləqan*, *Ucar*, *Füzuli*, *Xaçmaz*, *Şəki*, *Cəlilabad* və s. rayonlarda mövcuddur.

Müxtəlif rayonlarda yerləşən areal toponimlərdən biri də **Cəngan** toponimidir. Bu toponimə *Salyan*, *Neftçala*, *Sabirabad* və *Cəlilabad* rayonlarında rast gəlinir.

Təkrarlanan etnotoponimlər sırasına **Mollalı** toponimini də daxil etmək olar. Dini, peşə, sənət bildirən molla sözünə mənsubluq, aidlik bildirən və etnonim yaradan *-li⁴* şəkilçisinin əlavəsi ilə etnotoponim yaranmışdır. Müxtəlif rayonlarda mövcud olan bu cür etnonim və antroponimlərin, çox güman ki, bir-biri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu toponimlərin eyni fonetik quruluşa malik olmasına baxmayaraq, onları təsadüfi uyğunluğa malik olan toponimlər sırasına daxil etmək olar. *Mollalı* toponimi *Qubadlı*, *Bərdə*, *Oğuz* və *Cəlilabad* rayonlarında mövcuddur.

Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və təsadüf nəticəsində üst-üstə düşən, eyni adla bağlı yaranmış antropotoponimlərdən biri də **Əliabad** toponimidir. Bu cür toponimlərin birinci tərəfi eyni adla və ikinci tərəfi eyni coğrafi nomenlə ifadə olunur. Əliabad toponiminə respublikamızın *Zaqatala*, *Lerik (2)*, *Biləsuvar*, *Saathı* və *Cəlilabad* rayonlarında rast gəlinir.

Dini ad, rütbə bildirən və etnonim yaradan adlardan biri də **Şıxlar** toponimidir. Şıxlar adlı areal toponimlər haqqında adların təsadüfən üst-üstə düşməsinə demək bir qədər çətindir. Çünki

tədqiqat zamanı görürük ki, Cəlilabad ərazisində yerləşən Şıxlar oykonimi Yardımlı rayonunda olan Şıxlar kəndindən çıxmadır. Bu toponim *Ağdam, Qaradağ, Qax, Yardımlı, Masallı, Sabirabad, Xaçmaz, Cəbrayıl, Cəlilabad, Şamaxı* rayonlarında mövcuddur.

Əslən İrandilli tayfalardan olan **Kürdlər** müəyyən dövrlərdə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşmışlar. Bu məskunlaşma nəticəsində *kürd* etnik adını daşıyan etnotoponimlərə də rast gəlinir. Bu toponimlərə Göyçay və Qəbələ rayonlarında **Kürd**, *Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Cəlilabad* rayonlarında və Cənubi Azərbaycanın *Germi* rayonunda **Kürdlər** adıyla rast gəlmək mümkündür.

Areal toponimlər sırasına **Cəlair, Moranlı, Ağbulaq, Təzəkənd, Axtaxana, Ağdaş** və s. toponimləri də daxil etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycanın dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988.
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., Наука, 1973.
3. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərneşr, 1994.
4. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913.
5. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., "Мысль", 1966.
6. Юзбашов Р.М., Мамедов Н.Г. Муганская топонимическая экспедиция. "Ономастика Кавказа" Махачкала, 1966.
7. Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из населенных 1886 г. Тифлис, 1893.
8. В.В.Бартольд. Сочинение Т. II. Ч.1, М., 1963.
9. В.В.Бартольд. Сочинение Т. II. Ч.2, М., 1964.
10. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995.
11. Divanü luğat-it türk tercümesi I-III çeviren B.Atalay. Ankara, 1939-1941.
12. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986.
13. Qumilyov L.N. Qədim türklər (tərcümə edəni V.Quliyev, V.Həbiboglu) Bakı: Gənclik, 1967.

UOT 398

Heydər Əliyev və Müasir Azərbaycan

*Məhərrəmov Tahir Məhərrəm oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı*

1969-cu ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə Sovet Azərbaycanı iqtisadi xarakterinə görə aqrar sənaye ölkəsi idi. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə o zamankı Sovet respublikaları sırasında sonuncu yerlərdən birini tuturdu. Bu mənada 1969-cü il 14 iyul plenumu və həmin plenumun Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi vəzifəsinə seçilməsi barədəki qərar olduqca düzgün və zamanında qəbul edilmiş qərar idi. Həmin qərarın doğruluğunu ölkəmizdə yaşanan sonrakı 50 il yaxınadək hadisələri bir dəfə sübut etdi. Ümummili lider H.Əliyevin siyasi fəaliyyətini və siyasi tərcümeyi-halını əsasən 3 mərhələyə bölmək olar.

I mərhələ - Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi olduğu 1969-1982-ci illər. Bu mərhələdə onun apardığı vətənpərvər siyasət nəticəsində sənayedə, kənd təsərrüfatında, təhsildə, mədəniyyət və mənəviyyatda, səhiyyədə, tikintidə və digər sahələrdə sıçrayışlı inkişaf baş vermişdir.

Sov. İKP MK-da Heydər Əliyev nüfuzu və bu nüfuzdan Azərbaycanın inkişafı və rifahı naminə istifadə bacarığı nəticəsində Ulu Öndər o zamankı Sovet rəhbərləri ilə yaxınlığından istifadə edərək Azərbaycanı geniş inkişaf yoluna çıxarmışdır. Ən əsası isə sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı həmin illərdə görünməmiş vüsət almışdır.

II mərhələ - 1982-1987-ci illərdə yəni, Heydər Əliyevin Moskvadakı fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın inkişafına göstərilən qayğı, diqqət və inkişafın daha da artırılması yolunda addımlar Azərbaycanı daha geniş inkişaf yoluna çıxarmış, bir çox sahələrdə digər müttəfiq respublikalardan irəliyə aparmışdır. Həmin illərdə Ulu Öndər ölkəsini, xalqını unutmamış, tutduğu böyük vəzifədən Azərbaycanın inkişafı naminə istifadə etmişdir.

Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr, “20 Yanvar” hadisələri xalqın qəzəbinə, haqlı azadlıq mücadiləsinə səbəb olmuşdur. O dövrdəki sovet rəhbəri Qorboçov xalqın azadlıq ideallarını boğmaq üçün 1990-cı ilin Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya qoşun yeridərək 20 yanvar qırğını törətmişdir. Lakin bu qırğın xalqın azadlıq arzularını puça çıxara bilməmiş, onu bu mücadilənin zirvə nöqtəsinə qədər uzatmış, xalqımız minlərlə şəhid versə də geriyə durmamışdır.

Ümummillə Lider Heydər Əliyevin 20 yanvar hadisələrinə göstərdiyi münasibət, onun mətnliyi, cəsarəti, ağır gündə xalqa verdiyi dəstək Azərbaycan xalqını daha da ruhlandırılmışdır. Yanvarın 21-də Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək Sovet rəhbərliyinin törətdiyi qırğın pisləmiş, öz həyatını təhlükəyə qoyaraq ancaq Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq yolunda heç nədən çəkinməmişdir.

III mərhələ - 1991-1993-cü illərdə Azərbaycandakı ağır vəziyyət, AXC –Müsavat hakimiyyəti dövrü. O dövr Azərbaycanda həyatın bütün sahələrində durğunluq hökm sürür, 1993-cü ilin iyununda isə vəziyyət daha da gərginləşərək vətəndaş müharibəsi və qardaş qırğını həddinə çatmışdı.

Xalqın xahişi, tələb və təkidi ilə Ulu Öndərin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı, xalqın və ölkənin qurtuluşu demək idi. Bəli, xalq gözü tərəzidir, o, öz əziz rəhbərini çətin anda yenidən siyasi hakimiyyətə dəvət etdi.

Böyük qayıdış - siyasi sabitlik, vətəndaş müharibəsinin, qardaş qırğınının qarşısının alınması, siyasi sabitlik yaradıldıqdan sonra ölkədəki geriliyin bütün sahələrdə aradan qaldırılmağa başlanğıcı demək idi.

1993-cü ilin oktyabrında xalqın yekdil fikri, düzgün seçimi nəticəsində H.Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti kürsüsündə əyləşdi.

Onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin oktyabr, 1995-ci ilin mart dövlət çevrilişlərinin qarşısı alınmış H.Əliyev qətiyyətinin və ona olan ümumxalq məhəbbətinin bariz təəcəssümü olaraq xalq öz rəhbərinin çağırışına müsbət cavab vermişdir.

Heydər Əliyev ilk müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının banisidir. O, həmçinin milli parlamentimizin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

“Əsrin müqaviləsi” H.Əliyev iqtisadi –siyasətinin parlaq qələbəsi olaraq ölkəmizə xarici ölkələrin marağını, inamı və etibarını bir daha təsdiq etdi.

1995-ci ildə onun nail olduğu atəşkəs rejimi milli ordu quruculuğuna, inkişafa aparan yolda böyük uğurlarımıza möhkəm dəstək, həm də dinc tənəffüs dövrü olmuşdur.

H.Əliyev siyasətinin parlaq təəcəssümü olaraq Azərbaycan həyatının bütün sahələrində irəliyə doğru sürətli inkişaf tezliklə geriliyə son qoymuşdur.

Onun 20 Yanvar qırğına, Xocalı soyqırımına ilk hüquqi qiymət verməsi siyasi hakimiyyətə yenidən qayıdışından sonra bu hadisələrə ilk dəfə düzgün münasibətin, hüququ qiymətin və hər il ölkəmizdə “20 yanvar” və “Xocalı soyqırımı” hadisələri günü ümummillə hüzn günü kimi qeyd edilməsinin əsasını qoymuşdur.

Xalq öz rəhbərini 1998-ci ilin oktyabrında ikinci dəfə respublika prezidenti seçmiş, bununla “Mən həyatımın bütün qalan hissəsini də xalqıma həsr edəcəyəm” – deyən Ümummillə liderin xalqa bağlılığı, ölkənin inkişafına göstərdiyi qayğı və diqqət milli qiymətini almışdır.

Ulu Öndər daim Azərbaycan xalqının qəlbindədir. Ümummillə liderin doğum günü hər il may ayının 10-da böyük xalq bayramı kimi hörmətlə qeyd edilir. Anım günü isə dərin hüznə hər il dekabr ayının 12-də anılır.

H.Əliyev siyasəti bu gün Azərbaycanda möhtərəm prezidentimiz İ.Əliyev tərəfindən böyük uğurla davam etdirilir.

Bəli, Azərbaycan adlı böyük bir gəminin sükanı bu gün etibarlı əllərdədir. Bu gəmi Azərbaycanı parlaq bir inkişaf yolu ilə irəliyə doğru aparır.

11 aprel 2018-ci il tarixdə keçirilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkiləri H.Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı İ.Əliyevə ümumxalq sevgisi və inamının davam prosesidir.

UOT 82.0:37.016; 82:37.016

Ədəbiyyat dərslərində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə

*İbişov Aydın Rzaxan oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı*

1999-cu ildən ölkəmizdə həyata keçirilən Yeni Təhsil İslahatı Proqramına əsasən mövcud təlim proqramlarını əvəz edəcək yeni Milli Kurikulum tərtib edilmişdir. Həmin sənəddə digər fənlərlə yanaşı ədəbiyyat üzrə də fənnin məqsədi və təhsilin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərdən gözlənilən təlim nəticələri müəyyənləşdirilmişdir.

Ədəbiyyatın tədrisində İKT-dən istifadə son dərəcə müasir, həm də aktual bir problemdir. Milli təhsil sistemində gedən geniş miqyaslı islahatları nəzərə alaraq bu problemin həllinə müasir təlim yanaşmaları müstəvisində nəzər salınmalı və onun araşdırılması təhsil qarşısında qoyulan bugünkü tələblər baxımından həyata keçirilməlidir.

B.V.Tayler “Kurikulum və təlimin əsas prinsipləri” (116) əsərində təhsilin müxtəlif mərhələlərinin sonu üçün təlim nəticələrinin müəyyən edilməsi, onların əsasında təlimin təşkili yolları və əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilmə sistemini yaratmışdır. Nəzəriyyəçi alim təlim nəticələrinin dörd əsas xüsusiyyətini vurğulayaraq, təlimin təşkilində bu xüsusiyyətləri demokratik təhsilin təşkilində əhəmiyyətli hesab edilmişdir:

- idrak fəallığını inkişaf etdirən təlim nəticələri;
- tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirən təlim nəticələri;
- sosial vərdişləri inkişaf etdirən təlim nəticələri;
- şagird marağını düzgün inkişaf etdirən təlim nəticələri (116, 69-82).

Təlim nəticələrini göstərən bu dörd xüsusiyyəti İKT-nin ədəbiyyat dərslərində tətbiqi zamanı müəllim qarşısında duran əsas təlim məqsədləri kimi qəbul edilə bilər. İKT-nin təlim prosesində istifadəsi zamanı, oxunan əsərin qavranılması və təhlilindən sonra dəyərləndirilməsi bilik, anlama, tətbiq, təhlil, sintez, dəyərləndirmə kimi mərhələlər üzrə işin təşkilinə imkan verir. İKT, bu bacarıqların şagird fəallıqları şəklində sinifə gətirilməsi üçün ən uyğun vasitədir. Şagirdin həyatda fəal vətəndaç olması, baş verənlərə münasibət bildirməsi istiqamətində nəzərdə tutulan məsələlər həmçinin ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onun ictimai yanaşmaları ilə bağlı bacarıq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yardım edir. Bütün bunların İKT vasitəsi ilə həyata keçirilməsi şagirdə sinifdən bir başa cəmiyyətə qoşulmaq, özünü cəmiyyətin fəal üzvü hiss etmək imkanı verir.

Ədəbiyyatın tədrisi zamanı İKT-dən istifadə, qarşıda duran bu mühüm, lakin heç də sadə olmayan problemlərin həll edilməsinə geniş şərait yaradır. Ədəbiyyat bütün dövrlərdə insanların tərbiyəsi keşiyində duran bir yaradıcılıq sahəsi olmuşdur.

İKT-nin geniş imkanları idrak fəaliyyətin hər üç (induktiv, deduktiv, məntiqi düşünmə) mərhələsində şagirdlər üçün problemin həll edilməsini daha da asanlaşdırır və şagird fəaliyyətini məhsuldar edir. Belə ki, şagird İKT vasitəsilə sinif otağında birbaşa məlumat mənbəyinə qoşularaq ən son informasiyaları əldə etmək imkanları qazanır.

Ədəbiyyat tədrisi zamanı İKT vasitəsilə induktiv vərdişlərin inkişafını təmin etmək imkanları çox genişdir. Şagird verilən tapşırığı yerinə yetirdiyi zaman problemin həllinə nail olmaq üçün əldə

etdiyi məlumatları ümumiləşdirərək baş verən idrakı fəaliyyət sonrakı mərhələ üçün ilk addım kimi dəyərləndirilir. Bu prosesin səmərəliliyini əsasən iki mühüm cəhətlə şərtləndirmək olar.

1. İKT məlumatların toplanmasında ən yararlı vasitədir.
2. İKT problemin həllinin təşkili üçün çoxsaylı proqramlar mənbəyidir.

İKT-dən ibtidai səviyyədə istifadə edə bilən şagird İnternet Explorer proqramının ümumi imkanlarından xüsusi tapşırığın yerinə yetirilməsində yararlanır. Məsələn, hər hansı problemin həll edilməsində şagird faktlar və informasiyalar toplamaq məqsədi ilə İnternet Explorer proqramı vasitəsilə axtarış səhifələrindən əldə etdiyi informasiyalardan gəldiyi qənaətlərlə bağlı qeydlər aparmaq üçün Microsoft Word (mətn tərtib etmə), təqdimatlar hazırlamaq üçün Power Point (nitqi təşkil edən) təqdimatın imkanlarından istifadə edir.

Xüsusi ümumiləşdirilməsi (induktiv) və umiminin xüsusişdirilməsi (deduktiv) fəaliyyəti ilə şagird artıq problemin həllinin bir neçə mərhələsini geridə qoymuş olur. Problemin həlli zamanı yerinə yetirilən tapşırığın xüsusiyyətləri və kompyuter proqramının imkanları məntiq etibarı ilə üst-üstə düşməlidir. Şagirdlər İKT-nin istifadəsi ilə əldə edilmiş məlumatlar əsasında fikirlərini əsaslandırır, fərziyələr irəli sürür və nəticələr çıxarırlar. Şagirdlər gəldikləri nəticələrə əsasən uyğun kompyuter proqramlar vasitəsilə təqdimatlar hazırlayır, fikirlərini yoldaşları ilə bölüşürlər. İstənilən problemin həllinə nail olmaq üçün ilkin mərhələdə məlumat toplamaq ehtiyacı duyulur. Müəllim tərəfindən təqdim edilən, “açıq sualların”, yəni konkret cavabı məlum olmayan, araşdırılmalara ehtiyacı olan məsələlərin həllində əldə edilən informasiya mühüm vasitədir. Əgər məlumat olmazsa, idrakı fəaliyyətin təşkili və problemin həlli qeyri mümkündür.

Şagirdlərin İKT-dən birgə istifadə etməsi, onlarda əməkdaşlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Əməkdaşlıq-bərabər çalışma, birlikdə yaratma, birlikdə öyrənmə, birlikdə düşünmə, birlikdə inkişaf etdirməkdir. Bu əməkdaşlıq cütlərdə və ya kiçik qruplarda özünü göstərir.

Qruplarda fəal əməkdaşlıq nümayiş etdirən şagirdlər məktəblərarası debat və müzakirələrə də cəlb olunursa, bu müzakirələr üçün problemlər təqdim edən, onların həlli yollarını arayan, nəticələr çıxarıb qərarlar qəbul edən şəxsiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Şəxsiyyət o zaman formalaşır ki, o fərd təbiət və cəmiyyətlə bağlı müvafiq biliklərə malik olsun, həmin biliklərdən istifadə etməyi bacarsın və malik olduğu, biliklərdən istifadə etmək istəsin, buna maraq göstərsin. Aparılan sorğular, müşahidələr göstərir ki, İKT vasitəsi ilə təşkil edilən hər bir təlim fəaliyyəti şagirdi çox maraqlandırır və onu təlimə həvəsləndirir. Bu məsələlər təlimin təşkili işində diqqətdən kənar qala bilmədiyi kimi, bizim tədqiqatda da təlim kefiyyətinin yüksəldilməsində mühüm amil kimi araşdırılmışdır.

Təlim prosesində İKT-dən istifadə müəllimin bilik çatdırıcı deyil, onun bələdçi rolunu həyata keçirməklə şagirdlərlə əməkdaşlıq edir və onların lazım olan məlumatları müstəqil əldə etmələrinə nail olaraq, şagirdi əsas simaya, obyektədən subyektə çevirməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyatın tədrisində İKT-dən istifadə şagirdlərin hər hansı problemin həllinə nail olmaları üçün məlumatları sinif otağını tərk etmədən əldə etməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, İKT-dən istifadə şagirdləri daha çox məlumat əldə etmək imkanı yaratmaqla öyrənmə fəaliyyətinin məhsuldarlığını yüksəldir, araşdırma bacarıqlarının inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Həsəni B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Müəllim nəşriyyatı, 2016
2. Süleymanova A. Təlim prosesi və İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları. Bakı, 2011
3. Ümumitəhsil pilləsində yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim vəsaiti. Təhsil Nazirliyi

Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyəti və təhsilimizin inkişafında onun xidmətləri

*Məmmədov Eyvaz Vədud oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı*

Tarix səbəblər toplusudur deyiblər. Günlər ötdükcə hər an tarixə çevrilir. Həm də öz hadisələri, bu hadisələri doğuran səbəblər və onların nəticələri ilə birlikdə günlərimiz tarixləşməkdə davam edir. Bütün dövrlərdə hər bir cəmiyyəti, milləti, dövləti öz yüksək amalları ilə, əməlləri ilə tarixdə yaşadan, yaradan, mübarizə aparan və tarixə yeni səhifələr yazan şəxsiyyətlər olmuşdur. Lakin heç bir şəxsiyyət öz həyatında təkcə öz ömrünü yaşamır. O, həm də mənsub olduğu xalqı təmsil edir və aid olduğu ölkənin vətəndaşı olur. Azərbaycan xalqının tarixi həqiqətləri zaman-zaman yadelli işğallara və təzyiqlərə məruz qalıb. Böyük tarixi keçmişimiz və mədəniyyətimiz dəfələrlə oğurlanıb, özgələşdirilib və saxtalaşdırılıb. Lakin böyük bir xalqın sözünü, dilini, həqiqətini tam mənası ilə itirmək onlara nəsbil olmayıb. Xalqımız əsrlərlə azadlıq və istiqlaliyyət naminə böyük dirənişlər hərəkətlərinə sahibdir. Xalqın gücü onun mənəvi zənginliyindədir. Dünya mədəniyyətinə Azərbaycan böyük dühalar bəxş etmişdir.

Belə şəxsiyyətlərdən biri həm böyük siyasətçi, həm böyük azərbaycanlı və həm də böyük insan olan Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. O, Vətən üçün yaşayan, Vətəni yaşatmaq üçün yaşayan və Vətəni yaşatmaq üçün mübarizə tufanından keçən əzmkar dövlət xadimi idi.

1969-cu ilin 14 iyulunda Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə irəli çəkilən savadlı, ağıllı, xalqı üçün qurub-yaratmaq eşqi ilə fəaliyyətə başlayan H.Əliyev ilk gündən hər cür ideoloji-siyasi baryerlərə sinə gərdi. Öz xalqının milli özünədərkli üçün zəruri tədbirlərə başladı. Onun məqsədləri, planları var idi. Çoxmillətli SSRİ-də öz xalqını ön sıralarda görmək, vətəninin adını yüksəltmək və xalqının seçmə insanlarına dəstək olmaq onun arzusu və işinin qayəsi idi. Çox sonralar nitqlərinin birində deyirdi: “Biz sovet rejimində yaşayırdıq. Məgər biz bu rejimi dəyişdirə bilərdik? Amma iş ondadır ki, bu rejim altında olsa da sən xalqın, millətin üçün nə edirsən? Əgər bu rejimi dəyişdirə bilmirsənsə onda onun imkanlarından istifadə edib xalqına kömək göstər. Mən bunu etdim. Azərbaycan o illərdə çox yüksəklərə qalxdı”.

Onun ən böyük arzularından biri də o idi ki, xalq öz kimliyini tanıсын. Xalq öz insanları, şəxsiyyətləri ilə fəxr etsin. Hər bir kəsdə milli heysiyyət güclü olsun. Onun hər bir tədbiri ona yönəlmişdi ki, cəmiyyətin bütün sahələri üzrə mənəvi yüksəlişlərə nail olunsun. Xalq öz keçmişini öyrənsin ki, öz gələcəyinə nikbin baxsın. Onun siyasəti ilə xalqının öz soy kökünə dönüşünü təmin edən bir sıra tədbirlər reallaşdırıldı. Zəngin mədəni irsimizin öyrənilməsi, təbliği və inkişafı təmin edildi. Məhz XX əsrin 70-80-cı illərində bugünkü müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasi əsaslarının, milli kadr potensialının formalaşması prosesi baş verdi. O, dövrün gəncləri H.Əliyev şəxsiyyətindən ana dilinə sevgi, klassiklərimizə məhəbbət və diqqət öyrəndilər. Gənclərdə milli hisslər, vətəndaş təəssübkeşliyi formalaşdı. O, çalışdı ki, gənclər düzgün istiqamətlənsinlər.

Əslində Azərbaycanın azadlıq istəyində bu xalqın mahiyyətindən doğan bir işıq seli var. Bu işıq Odlar Yurduunun istiqlaliyyət və insanpərvərlik işığıdır. Bizim ölkə həmişə qonşu xalqlarla sülh şərtləri ilə yaşamağı üstün tutubdur. Xüsusən də, H.Əliyev milli kadrların yetişdirilməsi işinə xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. Bu məqsədlə də ən ümdə məsələ olan təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsini ön plana çəkirdi. Bu məqsədlə H. Əliyev azərbaycanlı gənclərin xaricdə ali təhsil alması məsələsini zərurət kimi gündəmə gətirdi və bunu uğurla reallaşdırdı. Bu gün müstəqil Azərbaycanın dövlət idarəetmə sistemində həmin kadrlar uğurla fəaliyyət göstərərək, ümummillə liderin uzaqqörən siyasətini uğurla həyata keçirirlər. Hələ sovet dövründə H.Əliyev milli mütərəqqi fikrin, ictimai düşüncənin inkişaf etdirilməsi üçün təhsilli gənclərin inkişafına xüsusi diqqət edirdi. Bu dahi şəxs bildirdi ki, təhsildə əsas sima müəllimdir. Müəllimlər Azərbaycan xalqının inkişafı prosesində müstəsna rol oynayırlar. Məhz onun sayəsində 1969-1982-ci illərdə humanitar və ictimai elm sahələrində böyük irəliləyişlər olmuşdu. Onun böyük əməyi ilə xalqın azadlıq idealları, XX əsrin əvəllərindəki azərbaycançılıq və dövlətçilik dəyərləri ictimai şüurda geniş yer tapmışdı. Milli

mənəvi şüura qayıdış çağdaş milli varlığın təsdiqi kimi reallaşmışdı və zəruri tarixi-mənəvi prosesə çevrilmişdi.

O zaman erməni separatçıları açıq çıxışlardan çəkənsələr də torpaqlarımıza olan tarixi iddiaları qalırdı. Heydər Əliyev Qarabağın, xüsusən də Şuşanın iqtisadi-mədəni inkişafına diqqət edirdi. 1973-cü ildə xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında müstəqil pedaqoji institute açıldı. XX əsrin 90-cı illərinə qədər respublikada 17 ali məktəb, 77 orta ixtisas məktəbi var idi. 1970-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin böyük qayğısı ilə SSRİ-nin ən mühüm ali məktəblərində Azərbaycan üçün 17 midən çox yüksək ixtisaslı mütəxəssis hazırlanmışdı. Respublikada bu zaman 4500-dən çox ümumtəhsil məktəbi, 182 texniki-peşə məktəbi vardı. Azərbaycanda milli hərbi kadrlar yetişdirilməsi məqsədi ilə 1971-ci ildə Cəmşid Naxçıvanski adına respublika orta ixtisaslaşdırılmış internat məktəbinin açılması mühüm hadisə idi. Bu gün həmin məktəbin kadrları Azərbaycan ordusunun möhkəmləndirilməsinə töhfə verirlər.

Sovet dövründə təhsilin ruslaşdırılması istiqamətində fəal iş aparılırdı. “Azərbaycan tarixi” müstəqil fənn kimi tədris edilmirdi. Bir çox təzyiqlər olsa da Azərbaycan təhsil sistemi inkişaf etməkdə idi. Ümumtəhsil məktəblərində o zaman 1,5 milyona yaxın şagird, ali təhsil ocaqlarında isə 100 mindən çox tələbə oxuyurdu. Həmçinin mədən-maarif müəssisələrinin də sayı artırdı.

Ümummilli liderin dövlətçilik fəlsəfəsində əsas yeri insan amili tutduğundan, kadr hazırlığı və insan kapitalının inkişafı prinsipini reallaşdıracaq addımların atılması ilə böyük uğurların təməli qoyuldu. Elm və təhsil gənclərin yetişdirilməsi naminə bütün imkanlarla təmin edilirdi.

Tarixin səhifələri vərəqləndikcə zaman da dəyişir və özünün yeni tərzini irəli sürürdü. 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə Vətəninin çətin günlərində ona kömək olan H.Əliyev baş verən deformasiyaları düzəltmək üçün böyük qüvvə sərf etdi. Yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtmaq həm onun üçün, həm də ona ehtiyacı olan xalqı üçün böyük şans idi. Özünəməxsus müdriklik və səbr ilə, idarəetmə qabiliyyəti ilə çətin sınaqlar dövrünü ötürən H.Əliyev bilirdi ki, zaman da, əsr də dəyişir. Elm texnologiya və innovasiyalar dövründə ən qiymətli olan insan kapitalıdır. Hər çıxışında görüşlərdə, göstərişlərində yenə də diqqət mərkəzində dayanan elm və təhsilin problemləri idi. O fenomenal yaddaş sahibi kimi, tariximizin böyük şəxsiyyətləri haqqında hər şeyi bilirdi. Onunla hər görüş bir dərs, bir örnək və bir təcrübə idi. Onun danışığı səlis və sərrast idi. Onun nəzərində elm və təhsilin başlıca məqsədi o idi ki, gələcəyin əsil vətəndaşını, yüksək səviyyəli mütəxəssisini hazırlasın. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğunda gənclərin rolunu və yerinin müəyyənləşdirmək üçün müasir milli gənclər siyasətini də o, formalaşdırdı. Gənclərlə iş dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Azərbaycan təhsilinin progressiv Avropa təhsil sisteminə qoşulması, dünyəvi təhsilin Azərbaycana gətirilməsinin vacibliyini bilirdi.

Buna görə də 1998-ci il 30 martda prezident Hüydər Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq standartlara uyğun olan təhsil islahatı aparmaq üçün dövlət komissiyası yaradıldı. 1999-cu ildə ölkəmizdə Təhsil sahəsində İslahat Proqramı qəbul edildi. 1999-2003-cü illəri əhatə edən Təhsil İslahatı layihəsi ölkəmizdə ümumi təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsini, yeniləşdirilməsini və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Mərhum prezidentimizin əsasını qoyduğu təhsil siyasətinin uğurlu davamı olaraq 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum), 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanunu qəbul edildi. Təhsilimizdə innovasiyalardan, yeni pedaqoji texnologiyalardan, elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə kimi mühüm prinsiplər təhsildə mühüm prioritetlər oldu.

Dövlətin xüsusi diqqəti sayəsində təhsilimizdə bir çox çətinliklərlə ciddi mübarizə aparıldı. Nəticədə təhsilin maddi-texniki bazası möhkəmləndirildi. Müəllim kadrlarının hazırlanması işi yeksək səviyyədə aparıldı. İcbari ümumtəhsli prosesi həyata keçirildi. Yeni tipli tədris müəssisələri yaradıldı. Təhsil sahəsində sosial-iqtisadi planlar həyata keçirildi. Xüsusi istedadlı malik uşaqların yaradıcılıq potensialı gücləndirildi. Yeni təhsil proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi sahəsində işlər aparıldı. Yeni qiymətləndirmə mexanizması həyata keçirildi. Yeni dərslilər və metodik vəsaitlər hazırlandı. Nəticə olaraq bir çox uğurlar müasir tariximizin təhsil siyasətində özünə yer tapdı.

Müasir dövrün əsas qayəsi iqtisadi inkişaf bərabər həm də onun mövcud kadr potensialı və intellektual kapitalının həcmi ilə də ölçülür. Bu, təbii prosesdir. Çünki bütün ölkələrin inkişaf tempi insan amili ilə sıx bağlıdır. Hərtərəfli və davamlı inkişafın etibarlı yolu elm və təhsilə daha çox diqqət göstərilməsindən, insan kapitalına yatırımdan keçir.

İnkişaf bu gün Azərbaycanda müşahidə olunan böyük ictimai hadisədir. Kəmiyyət dəyişilmələri statistik göstəricilərdə əks olunmuşdur. Buna uyğun olaraq proqresi əhatə edən keyfiyyət dəyişiklikləri də uyğun olaraq həyata keçməkdədir. Bu dəyişikliklərə meyl və onların baş verməsi qarşısı alınmaz bir proses kimi insan resurslarını da əhatə edir. Sonunda böyük tarixi şəxsiyyət olan Heydər Əliyevin sözləri ilə fikrimi tamamlayıram. Məktəb elə bir məkandır ki, biz burada uşaqlarımızın mənəviyyatının əsasını qoyuruq”.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası: müasirləşmənin metafizikası, yaxud metafizikanın müasirləşməsi. “Xalq” qəzeti, 2012, 7 dekabr, № 273
2. Siyası tarix I-II hissələr. Bakı, 1998.

UOT 376

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə sosial inteqrasiyası

*Əliyeva Dürdanə Vaqif
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı*

Bu gün Azərbaycanda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan yüzlərlə, minlərlə uşaq var. Onların içində valideyn himayəsindən məhrum olanla yanaşı sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar da var. Hər bir uşaq kimi onlarda cəmiyyətdə digərləri ilə bərabər hüquqa malikdir və eləcə də ümumtəhsil məktəblərində təhsil almaq imkanı vardır. Məhz, İnküziv Təhsil tipik və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları sinifdə yan-yanə öyrədir. Belə ki, İnküziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sağlam uşaqların bir yerdə təhsil almasına şərait yaradır və bu da xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın hərtərəfli inkişafını təmin edir. Çünki xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq bu zaman tipik uşaqların hərəkətlərini təkrar etməyə çalışır, özlərində güc, qüvvə tapır, özlərinə inanırlar. Onlar birlikdə məktəb və məktəbdənkənar fəaliyyətlərə qoşulur, birlikdə oynayır və birlikdə əylənirlər. Evdə təhsil aldıkları zaman onlar özlərini yararsız, lazımsız hiss edirlər. Düşünürlər ki, əgər cəmiyyətdən təcrid olunubsa, deməli cəmiyyətə xeyri yoxdur. Lakin inküziv məktəblərdə və bağçalarda təhsil alan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq özünü yararsız, köməksiz saymır, kollektivə adaptasiya olunaraq cəmiyyətə lazımlı bir şəxsiyyət olduğunu hiss edir. Özünə xidmət edən, yeməyini yeyən, yatağını yığışdıran, paltarını geyinən uşağın özünə inamı artır və sosial münasibətlərə öz müsbət təsirini göstərir. Uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunması, “uşaqlardan biri olmaq” prinsipinin həyata keçirilməsi onlarda motivasiyanı gücləndirir.

İnküziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın tək cəmiyyətləşməsinə təmin etmir, eləcə də onların inkişaf səviyyəsinə uyğun bilik, bacarıq və vərdislər aşılayır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün müəllim, müəllim köməkçisi, valideyn və digər mütəxəssislər Fərdi Tədris Planları hazırlanmalı və daim diqqətdə saxlanılmalıdır. Belə uşaqlarla işləyən zaman müəllim, müəllim köməkçisi, psixoloq və b. daha həssas və səbrli olmalıdır.

Bizə məlumdur ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaq şəxsiyyətinin inkişafının bünövrəsi qoyulur. Deməli, cəmiyyətə sosial inteqrasiyanın təmin edilməsi məktəbəqədər yaş dövründən başlıyır. Məktəbəqədər müəssisələrdə düzgün təşkil edilmiş təlim-tərbiyə nəticəsində onlarda kollektivçilik, davranış, əxlaqi və etik keyfiyyətlər, cəmiyyət, dünya haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar cəmiyyətdə yaşdırları ilə bərabər hüquqlu

olduqlarını bilməlidirlər. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv təhsilin tətbiqi uşaqların məsuliyyətini artırılmasında, əqli, fiziki, sosial-emosional və nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin fərdləri arasında ünsiyyət vasitəsi nitqdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla alternativ ünsiyyət vasitələrinin seçilməsi, müxtəlif oyunlardan istifadə zamanı onlar daxili potensiallarından məqsədyönlü istifadə edə bilir, arzuolunmayan davranışlar azalır. Ünsiyyət bacarıqları, özünü idarəetmə zamanı emosionallığı isə artır.

Təhsilin digər pilləsində-ümumtəhsil məktəblərində isə inklüziv siniflərdə öyrənmə imkanları nəzərə alınmalı, ehtiyaclara uyğun sağlam psixoloji və xoşməramlı təlim mühit yaradılmalıdır.

İnklüziv təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər aşağıdakı istiqamətlər üzrə bacarıqlara malik olmalıdırlar:

- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə sosial inteqrasiyası;
- uşaqların təhsilə cəlb olunması;
- sosial və özünəxidmət bacarıqlarının aşılması;
- uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün tərbiyəvi xarakterli müxtəlif səpgili təlimlərin keçirilməsi;
- ünsiyyət və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- ailələrin maarifləndirilməsi.

Qeyd edildiyi kimi, vacib istiqamətlərdən biri də həmin uşaqların cəmiyyətə sosial inteqrasiyasıdır. Cəmiyyətə sosial inteqrasiya sinfə, kollektivə adaptasiyadan başlayır. İnklüziv sinifdə təhsil alan tipik uşaqlarla daha səmimi olmaq lazımdır. Həmin sinifdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq təhsil alacaqsa, əvvəlcədən müəllim bunu bütün sinfə bildirməli və nəzərlərinə çatdırmalıdır ki, digər uşaqlar burada oxuduqları üçün onlarda burada oxuyurlar. Yəni müəllimlər sinifdə bütün şagirdlərin öz dəyərlərini hiss edə biləcəkləri bir atmosfer yaratmalıdırlar. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları sinif kollektivinə adaptasiya etmək üçün bir sıra yollardan istifadə edilə bilər. Belə ki,

-Nə qədər sadə görünsə də onlara kömək edin ki, sinif yoldaşlarının və müəllimlərinin adlarını yadda saxlayıb onlara adları ilə müraciət etsinlər;

-Dərs danışıqda, qrup tapşırıqlarını yerinə yetirən zaman növbə gözləməyi öyrədin;

-Şagirdlərə əməkdaşlıq etməyi, əməkdaşlıq zamanı müxtəlif materialları aralarında bölüşməyi öyrədin;

-Şagirdlərə münaqişələri həll etməyi öyrədin. Məsələn, istənilən bir mövzunu sinfin müzakirəsinə verin. Mütləq ki, fikir ayrılığı, müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşma müşahidə ediləcək. Məhz, bu zaman uşaqlara münaqişəni həll etməni öyrədin.

-Müxtəlif nağıllar, hekayələr, videoçarxlar və s. vasitəsilə sinifdəki hər bir şagirdin bərabərhüquqlu olduğunu onlara dərk etdirin.

Bir məsələni də vurğulayaq ki, oyunlar və ya tapşırıqlar yerinə yetirilən zaman xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq tipik uşaqla yanaşı otursa belə bəzən başqa işlə məşğul olur. Yəni ondan psixoloji durumuna uyğun tapşırıqlar yerinə yetirilməsi tələb olunur. Belə təcrübə şagirdlərin yoldaşları ilə birgə təlimə cəlb olunmalarına və onlardan nəşə öyrənmələrinə mane olur. Bu da uşaqları cəmiyyətdən uzaqlaşmalarına gətirib çıxarır. Yaxşı olar ki, həmin şagirdlər məqsəd müxtəlif olsa belə yoldaşları ilə birgə oturmaqla yanaşı, onlarla eyni fəaliyyətlə məşğul olsunlar.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasının qarşısını alan məsələlərdən biri də həyəcan və utancaqlıqdır. Biheviyristlər belə hesab edirdilər ki, utancaq insanlar effektiv ünsiyyət üçün lazım olan müəyyən sosial vərdislərə yiyələnməyən insanlardır [3]. Lakin bu utancaqlığın zamanında qarşısı alınmalıdır. Onlara öz gücünü göstərmək lazımdır. Məsələn, onların "Həyatınızı necə görmək istərdiniz?" sualı vasitəsilə fikirlərini öyrənmək olar. Hansı planları varsa, onu öyrənib təhlil etmək olar. Uşaqların qeyd etdikləri planları hazırkı vəziyyətlərinə uyğun "həyata keçirilə bilər və ya həyata keçirilməsi çətinidir" prinsipi ilə qiymətləndirilə bilər. Bundan sonra özləri haqda pis fikirləşməməyi, özlərinə inanmağı və bütün uğurların özünəinamdan asılı olduğu onların diqqətinə çatdırıla bilər. Digər bir yol isə bir uğurlu insanın fəaliyyətinin üstün və çatışmayan cəhətlərini əks etdirən hazırlanmış kiçik bir videoroliki təqdim edərək, heç kimin mükəmməl olmadığı onların nəzərinə çatdırılmalıdır.

Eləcə də, dərs prosesində pedaqoji məzmunlu dialoqlar rollu oyunlar vasitəsilə ifadə edilə bilər. Bu üsul uşaqların yoldaşları ilə ünsiyyətini formalaşdırır və verilən tapşırığı yerinə yetirdiyi üçün özünü güclü hesab edir. Sınıfdə keçirilən tədbirin bir hissəsinin hazırlanmasını xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağa həvalə etmək olar. Məktəbdə keçirilən tədbirlərə-konfrans, seminar, dəyirmi masa və digərlərinə cəlb etməli, tədbirlərdə şeir və musiqilərlə çıxış etmələrinə şərait yaradılmalı, bilik, şeir, esse müsabiqələrinə onları da cəlb etmək məqsəduyğundur. Cəmiyyətə sosial interqasiyasını təmin etmək üçün həmçinin uşaqları bütün siniflə birgə teatra, rəsm sərgilərinə, muzeylərə, təbiətə ekskursiyaya aparmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y. Sosial Pedaqogika. Bakı, 2008
2. Hüseynova N.T. İnküziv Təhsil. Dərs vəsaiti, Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 2014
3. Qasimov S., Kərimova E., Sultanova İ., Ağayeva T. İnküziv təhsil (müəllim, tərbiyəçi, tibb işçiləri və psixoloqlar üçün vəsait). Bakı, Oka Ofset nəşriyyatı, 2006

UOT 3

Multikulturalizmin Azərbaycan modeli

*Məmmədova İlahə Rauf qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti*

*Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər
zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya
mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir.*

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Bizi əhatə edən informasiya məkanında tez-tez “multikulturalizm” sözünə rast gəlmək olar. Bu söz, daha doğrusu bu sözün arxasında duran hadisələr müasir dünyanın həyatında mühüm rol oynayır və onun siyasi mənzərəsini müəyyən edir. Multikulturalizm nədir? Necə oldu ki, multikulturalizm ictimai fəlsəfə kimi ortaya çıxdı? Multikulturalizm mədəni və dini müxtəlifliyə cavab vermək üçün düzgün bir şəkildə düşünülmüş addımdır. Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərdən və irqlərdən gələn insanların bir araya gəldiyi və yaşadıkları mədəni cəhətdən fərqlənən bir cəmiyyətin mövcudluğudur, lakin bu inteqrasiya olunmuş cəmiyyətin təfsiri hər kəsin bu müxtəlif cəmiyyətin necə fəaliyyət göstərməsi məsələsində fərqli fikirlərə malik olduğunu göstərir. Multikulturalizm bir ölkə daxilində bir çox mədəniyyətlərin varlığını təsvir etmək üçün istifadə olunan bir termdir. Multikulturalizm ayrı-ayrı ölkələrdə və bütün dünyada müxtəlif dinlərin və millətlərin nümayəndələrinin mədəni müxtəlifliyin qorunması, inkişafı və uyğunlaşdırılması, kiçik xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. “Multikulturalizm” termini XX əsrin 60-cı illərin əvvəllərində Kanadaya meydana çıxdı. Avropa ölkələrinin rəsmi ideoloji doktrinası kimi 70-ci illərdə başlamışdır, lakin qeyri-rəsmi olaraq çoxmədəniyyətlilik prinsiplərinə uyğun olan siyasət daha əvvəl başlamışdır. 1980 -1990-cı illərdə bir sıra ölkələrdə multikulturalizm rəsmi siyasət kimi tətbiq olunmuşdur. Məhz bu illərdə multikulturalizm və universal təşəbbüsə olan maraq özünün pik nöqtəsinə çatmışdır. Bir fəlsəfi və siyasi nəzəriyyə olaraq, multikulturalizm demokratik bir siyasət kimi yenidir, ancaq sivil toplum üçün bu, yeni bir təcrübə deyil və əksinə uzun bir tarixi vardır. Müasir dünyamızda bir çox müxtəlif multikulturalizm modelləri var - ABŞ, İsveç, Avstraliya, Kanada modeli və s.

Multikulturalizmin modellərindən biri də Azərbaycan modelidir. Əsrlər boyu müxtəlif sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşən Azərbaycan müxtəlif millətlərin və dinlərin

nümayəndələrinin sülh və rifah, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı milli mədəni müxtəliflik mühiti formalaşmış bir ölkə kimi məşhur olmuşdur. Tarixən azərbaycanlıların həyatına xas olan çoxmədəniyyətlik və tolerantlıq milli şəxsiyyətdən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyatının tərkib hissəsi olmuşdur. Xalqımızın bugünkü tolerant həyat tərzini, bu xalq tərəfindən yaradılan ədəbi və incəsənət, elmi və fəlsəfi, siyasi və hüquqi mənbələr və sənədlər Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyətlərarası keçmişinin sübutudur. Azərbaycanda dövlət siyasəti səviyyəsində multikulturalizm, tolerantlıq və dini tolerantlığın inkişafı qədim dövlətçilik tarixinə və bu ənənələrin inkişafına əsaslanır. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görərik ki, Səfəvilər dövlətinin dövründə, daha sonra XIX-XX əsrlərdə maarifçilik dövründə, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövründə azərbaycanlılarla yanaşı, digər etnik və dini qrupların nümayəndələri də yaşamışdı. XX əsrin sonunda ümummilli lider Heydər Əliyevin söyləri sayəsində bu siyasi davranış dövlətçilik ideologiyasına çevrilmiş və bərpa tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri olmuşdur. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müvafiq maddələrində, hüquqi aktları, fərman və sərəncamlarında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda mövcud olan milli mədəni müxtəliflik sayəsində etnik və dini tolerantlıq mühiti Vətənimizin çoxmillətli və çoxdillli bir ölkə, qlobal mədəniyyətlərarası dialoq məkanı kimi tanınmasına şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasında bu mədəni, linqvistik və etnik müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş uğurlu dövlət siyasəti bu gün çoxmədəniyyətlik sahəsində təbliğatının gücləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan zəngin mədəni və mənəvi irs və tolerantlıq ənənələri ölkəsidir. Bu gün bu həqiqət beynəlxalq arenada tanınır. Bu gün Azərbaycan iki fərqli sivilizasiyalar arasında körpü rolunu oynayır, Şərqi və Qərbi yarımkürələrində öz səlahiyyətlərini artırır. Bu fikir dövlətimizin xarici siyasətində də kifayət qədərdir. Bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi nüfuzlu təşkilatların tam üzvüdür. Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən “Şərqi Tərəfdaşlığı” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Avropaya inteqrasiya prosesini uğurla davam etdirir. [4] Tolerantlıq mühiti həmişə Azərbaycanda ən yüksək səviyyədədir. Ona görə də burada beynəlxalq səviyyədə keçirilən çoxsaylı tədbirlər, multikulturalizm, beynəlxalq və dinlərarası münasibətlər və dialoq məsələlərinə həsr olunmuş elmi konfranslar keçirilir. Bu tədbirlərə “Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər” (2010) adlı dini liderlərin görüşünü, 2011-ci ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə iki ildən bir dəfə Bakıda keçirilən “Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu”nu misal göstərə bilərik. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2016-cı il “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi ili” elan edilməsi məhz dövlətin multikulturalizm siyasətinə önəm verməsinin bariz nümunəsidir.

Multikulturalizm yalnız dini fərqlər deyil, hər növ mədəni, milli, etnik müxtəliflikdir. Ta qədimdən Azərbaycanda ləzgilər, ermənilər, ruslar, talışlar, avarlar, udinlər, tatarlar və s. etnik azlıqlar mövcud olmuşdur. Bəli, hətta qədim dövrlərdə belə Azərbaycan tolerantlığı ilə fərqlənən bir region kimi qeyd edilmiş və bu gün Azərbaycan bir çox ölkələrdə tolerantlıq və çoxmillətli cəmiyyətin mümkünsüzlüyünü inkar edən bir həqiqətdir. Əlbəttə ki, multikulturalizm hər bir sahəyə güclü təsir göstərir. Bu, tək-cə bir həyat tərzini və ya ideologiyaya deyil, həm də müxtəlif mədəni dəyərlərin, musiqi və gözəl incəsənət nümunələrinin, parlaq fikirlərin meydana gəlməsi, eyni zamanda, müasir bir körpü qurmaq üçün bir ilham mənbəyidir.

Azərbaycanda multikulturalizm ölkənin dövlət siyasəti, xalqların və dini inancların dostluq və yaxşı qonşuluq şəraitində fəaliyyətini və birgə yaşamasını təmin edir. Bu gün multikulturalizmin alternativini yoxdur. Mədəni dəyərlər baxımından, ölkəmiz bu sahədə aparıcı mövqeyə malikdir.

Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətəndiririk və qoruyub saxlayacağıq (Ümummilli ildər Heydər Əliyev).

Ədəbiyyat

1. Əhədova, S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər: (monoqrafiya), Elm, Bakı, 2014.

2. Fokin V, Baryshnikov V, Bogoliubova N, Nikolaeva J, Ivannikov I, Portnyagina M, Ryazantseva N, Eltc E, Chernov I.; Multiculturalism in the Modern World Saint Petersburg, Russia, 2016.

3. Fullinwider, R. K. Multiculturalism: Themes and variations, 1993.

4. Azerbaijani model of multiculturalism - Foreign Policy News

5. http://multiculturalism.preslib.az/en_a1.html

UOT 811.133.1

ADR-in elan olunduğu günə qədər olan tarixə bir baxış

*Hüseynova Günel Mayıl qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

ADR-in yaranmasından qabaq bir əsrlik rus istilasından sonra savaşa və bu savaşa cərəyan etdiyi sahələrdəki mədəni fikri və siyasi hərəkətlərin tarixini araşdırdığımız zaman millətimizin hər yerdə və həmişə öz parlaq tarixi keçmişindən, zəngin mədəniyyət xəzinəsindən qüvvə və ilham aldığını görə bilərik.

Böyük Fizulinin “tikandan gül” çıxarmaq surətilə türk şer və ədəbiyyatında açdığı “növbənin” saçdığı işıqlar Azərbaycanda bütün ləfətilə duyulurdu. Şüurlu bir millətçi sifətilə hərəkət edən Fizulinin dühası Azərbaycanın ədəbi varlığı üzərində XIX əsrin sonuna qədər dörd əsr öz təsirini göstərmişdir.[1.səh.10]

Avropa xalqları, bir çox amillərin təsiri altında, xüsusilə XV əsrdən etibarən millət mövzusunda işləyərək, nəhayət XIX əsrin ortalarına doğru bu gün anladığımız mənada millət fikrini təyin etdilər. Bu fikir Avropadan gəldiyinə görə Avropa ilə ən çox təmas və münasibətdə olan, Avropa mədəniyyətindən ən çox faydalanmağa başlayan türk xalqları başqalarından daha əvvəl bu fikirlə tanış oldular. Bu şəraitə malik türk xalqları əskidən Osmanlı türkləri deyilən Qərb türkləri, Krım türkləri və Şimal türklərinin Volqa çayı hövzəsində yaşayan qismi ilə Qafqazda sakin Azərbaycan türkləridir. XIX əsrin sonlarına doğru türklərin bu dörd qrupunun dördündə də millət fikrinin təzahür edərək yayılmaqda olduğunu müşahidə edirik. Beləliklə İstanbul, Bağçasaray və Kazanla yanaşı və qarşılıqlı təsirlə inkişaf edən yeni Azərbaycan milli hərəkətində Mirzə Fətəli Axundzadə ilə Həsən bəy Zərdabidən, Krımlı İsmayıl bəydən başlamış Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Məmməd Əmin Rəsulzadəyə qədər hər kəsin ayrıca xidmətləri vardır. [1.səh.11]

1917-ci ildə Çar Rusiyasında fevral-burjua demokratik inqilabı baş verdi. Bu dövrdə Azərbaycanda siyasi proseslər və milli hərəkət keyfiyyətcə özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. 1917-ci il mart ayında Gəncə şəhərində N.Yusibbəylinin başçılığı altında milli-federalist partiyası yaranır. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində müsəlman milli şuraları yaranır. Bakı müsəlman milli şurasından sonra yaranan “Bakı müsəlman ictimai təşkilatlar şurası” Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayının təşkil edilməsi və çağırılması yolunda çox böyük işlər görmüşdür. Bu qurultay 1917-ci il aprel ayının 15-dən 20-dək Bakıda keçirilmişdir. Qurultayın işində dini cəmiyyətlərdən tutmuş, bolşevik partiyasının üzvlərinə qədər bütün siyasi partiyaların və qrupların nümayəndələri iştirak edirdi.

1918-ci il fevral ayının 23-də Tiflisdə Zaqafqaziya qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya Seymi açıldı. Seymin tərkibinə Zaqafqaziya Ümumrusiya müəssislər məclisinə seçilmiş deputatlar daxil oldular. Seymin sədri menşevik Çxenqeli seçildi. Seymin Azərbaycan fraksiyası 44 deputatdan ibarət idi, bunlar da müxtəlif proqramlarla çıxış edən 4 siyasi partiyayı təmsil edirdilər. Bunlar aşağıdakı partiyalar idi: 1. Müsavat partiyası və ona qoşulmuş bitərəflərdən ibarət demokratik qrup (qrup müsəlman milli komitələrinin üzvlərindən ibarət idi), 2. Müsəlman sosialist bloku, 3. Rusiyada müsəlmanlıq (İttihad), 4. Sosial-demokrat (münşüvik) partiyası. “Hümmət” Azərbaycan fraksiyasının lideri: M.Ə. Rəsulzadə idi. Seymin iclasında nazir Çxeidze hökumətin vəzifələrini nəzərə çatdırdı. 1. Konstitusiya layihəsinin hazırlanması, 2. Respublikalar arasında sərəhdələrin müəyyən edilməsi, 3. Müharibə vəziyyətinə son qoymaq, 4. Anarxiya və əksinqilabi

qüvvələri məhv etmək, 5. Torpaq islahatı. Müsavat partiyası adından M.Ə.Rəsulzadə bu məsələlərə aşağıdakı əlavələri vacib saydı. 1.Dağıstanın Zaqafqaziya birləşdirilməsi, 2.Bakının xaricilərin hakimiyyətindən azad edilməsi.Zaqafqaziya milli-azadlıq hərəkatının daha da gücləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın geniş xalq kütlələri Azərbaycana müxtəriyyət verilməsi tələbini qətiyyətlə irəli sürürdülər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1917-ci ilin mart ayından başlayaraq, Azərbaycanın bir çox şəhərlərində müsəlman milli şuraları yaranmışdır ki, həmin şuralar demək olar ki, yerlərdə hakimiyyəti ələ almışdılar. Həmin dövrdə Gəncədə N.Yusibbəylinin rəhbərliyi ilə “Müsəlman Milli Komitəsi” fəaliyyət göstərirdi.Azərbaycanın İstiqlal bəyənnaməsinin elan olunmasında ADR-in ilk paytaxtı olan Gəncə şəhərinin, orada yetişən siyasi xadimlərin və ziyalıların çox böyük rolu olmuşdur.1917-ci il Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra Gəncədə N.Yusibbəylinin rəhbərliyi ilə yaradılan Müsəlman Milli Komitəsinin Gəncənin həyatında və o cümlədən Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında böyük rolu olmuşdur.Milli Komitə Gəncə və Gəncəbasar əhalisini erməni təcavüzündən müdafiə etmiş və bir çox böyük işlər görmüşdü. ADR-nin elan olunduğu günədək Gəncədə yaradılan Milli Komitə şəhəri və onun ətrafını idarə edirdi. Milli Komitənin tərkibində silahlı dəstələr də fəaliyyət göstərirdi ki, həmin dəstələrin sonralar milli ordunun yaranmasında böyük rolu olmuşdur.Gəncə Milli Komitəsinin ən böyük işlərindən biri məşhur “Şəmkir davası” adı ilə adlanan əməliyyat olmuşdur. 1918-ci ilin yanvar ayında baş tutan həmin əməliyyatda Milli Komitənin rəhbərlərinin böyük diplomatik bacarıqları sayəsində I dünya müharibəsindən “eşalonlarla” evlərinə qayıdan rus ordusu əsgərləri tərkisilah edilmiş və onların xeyli sayda silah-sursatları Gəncə Milli Komitəsinə təhvil verilmişdir.[3.]

1918-ci ilin aprel ayının 2 də Zaqafqaziya Seymi Bakı hadisələri haqqında məsələ müzakirə etdi. Müsəlman sosialist blokunun nümayəndəsi A.Səfikürdiski Bakıda azərbaycanlı əhaliyə qarşı qanunsuz vəhşiliklərin qarşısını almasını tələb etdi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycana dərhal kömək göstərilməsə Azərbaycan fraksiyasının Seymi boykot edəcəyini bildirdi.

1918-ci il aprelin 9 da Seymin iclasında Zaqafqaziyanın müstəqilliyi məsələsi müzakirə olundu. Və geniş müzakirədən sonra Zaqafqaziya müstəqil demokratik və federativ respublika elan olundu. Lakin Seymi üzvləri öz aralarında ümumi dil tapa bilmədilər, onlar ümumi proqrama malik deyildilər. Seymin hər üç millətdən olan nümayəndələri Seymdə öz milli mənafeələrini ümumqafqaz mənafeyindən üstün tutdular. Aprel ayının 25 də Zaqafqaziya xalqlarını birləşdirən orqanın-Zaqafqaziya Seyminin axırıncı iclası keçirildi. Seymin axırıncı günü onun daxili ziddiyyətlərini və siyasi büdrəmələrini aşkar etdi və müstəqil Zaqafqaziya respublikası parçalandı.

Zaqafqaziya federasiyasının süqutu regionda milli dövlətlərin yaradılmasının zəruri olduğunu bir daha sübut etdi. Əsrlər boyu Zaqafqaziya yaşayan xalqlar çoxəsirlik mədəniyyətə və milli dövlət quruculuğunda müəyyən təcrübəyə malik idilər. Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan etdiyinin ertəsi günü yəni may ayının 27 də süquta uğramış Seymin keçmiş müsəlman fraksiyası üzvlərinin fəvqəladə iclası çağırıldı. Iclas iştirakçılarının ümumi əhval-ruhiyyəsi Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə, öz hökumətlərinin yaradılmasına yönəlmişdir. Həmin iclas yekdilliklə Azərbaycanın idarəsi məsələsinin əsas məsuliyyətini öz üzərinə götürməyi qərara aldı, və özünü Azərbaycanın müvəqqəti Milli Şurası elan etdi.

Azərbaycan xalqının tarixinin şanlı səhifələrindən biri də cəmi 23 ay ömür sürmüş ADC-ti və onun qanunverici orqanı olan Azərbaycan parlamentinin tarixidir. 70 il ərzində Kommunist rejimi müsəlman aləmində ilk respublika, türk dünyasında ilk dövlət olan ADR-nin tarixini onun yaradıcıları olan, Azərbaycan xalqının unudulmaz oğulları M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski, N.Yusibbəyli və bir çox başqalarının Azərbaycanın azadlığının, müstəqilliyinin beşiyi başında dayananların adlarına hər cür böhtanlar atmış, xalqın yaddaşından silməyə çalışmışlar. Yalnız 70 ildən sonra Azərbaycan xalqı öz demokratik respublikasının əsl məqsədi, onu yaradanların, liderlərin istəkləri, arzuları haqqında əsl həqiqəti bilməmişlər. 70 il ərzində qadağan olunmuş ADR-nin yarandığı gün 28 may, yalnız 1991-ci ildə milli bayram-Azərbaycanın milli dövlət qurumunun dirçəliş günü kimi qeyd edilməyə başladı.

ADR-in yaranması uzun müddət davam etmiş tarixi prosesin təbii məhsulu, Azərbaycan xalqının inkişafının qanunauyğun məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir. ADR-nin fəaliyyəti

Azərbaycan milli dövlət quruculuğunun formalaşmasının ən vacib mərhələsini təşkil edir və bu problemin tarixçilər tərəfindən dərin, obyektiv, hərtərəfli tədqiq edilib xalqa çatdırılması indi də günün ən vacib məsələlərindən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Bala Məmmədzadə "Milli Azərbaycan hərəkatı". Bakı "Nicat" 1992.
2. Vahid Çıraqzadə "İstiqlal yollarında". Bakı -1992
3. Xanlar Bayramov "Gəncə üsyanı 1920" Bakı-2010

UOT 821

M.Ə.Sabir satiralarında eybəcərliyin yaradılması üsulları

*Cümənov Dəyanət Almaz oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

Portretçilik XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan şairlərinin, xüsusilə mollanəsredinçilərin mühüm sənətkarlıq keyfiyyətlərindən biridir. Onların təsvir etdikləri surətlər təkcə fəaliyyətləri, düşüncələri, psixologiyaları, həyata baxışları ilə deyil, həm də zahiri görünüşləri baxımından diqqəti cəlb edirlər. Sözlün bədii-satirik funksiyasından yerli-yerində istifadə etməklə bu şairlər bəzən bir misrada tiplərin zahiri görünüşünü çəkir, onların canlı təsvirini yarada bilirlər.

Eybəcərlik tabloları canlandıran sənətkarlar portret detalları içərisində sifət cizgilərinin satirik epitet və təşbehlərlə "bəzənmiş" təsvirinə üstünlük verirlər. Bu cür təsvirlərdə isə güclü fərdiləşdirmə özünü göstərir. Eybəcərlik tablolarında bir-birindən çirkin üzlər, kifir sifətlər göstərilir. Hətta bəzən satirik portretçilər gülüş hədəflərinin üzünü cürbəcür heyvan sifətində təqdim etməklə karikatura tablolarının eskizlərini elə ilk andan daha tünd söz boyası ilə rəngləyirlər. Belə ki, M.Ə.Sabirin portret lövhəsindən sifətləri tülküyə oxşayan minlərlə cahil müsəlman boylanır. Bu cahil müsəlmanlar o qədər çirkin işlər, murdar hərəkətlər nümayiş etdirmişlər ki, şair onların portret eskizlərində estetik tələblərini, "gözəllik kateqoriyası"nın prinsiplərini bilərəkdən pozmuş, tülküyə bənzəyən sifət quruluşlarını bu antipodlar üçün müəllif hədiyyəsi etmişdir. Əslində, portret ustası M.Ə.Sabirin nəzəri-fikri aləmində siniri qıcıqlandıran, xoşagəlməz mənzərə yaradan tülkü-sifət vizual satirik sifət quruluşu hürriyyət və azadlıq naminə mübarizəyə qalxan Səttarxan kimi "şirigürran"a qarşı çıxmış tiplər üçün "ən təbii gözəllik detali"dır.

Satiranın sərt qamçısı ilə qırmanclanan tiplərin ağızlarında dişlərdən əsər-ələmət belə görünür. M.Ə.Sabirin satirik lövhələrində "üçqat" yorğanını başına çəkib yatmaqla gün keçirən avam Fərhad kişinin - dilbərə eşqnamə oxuyan qocanın dişləri tamam tökülüb söküldüyündən yerli-dibli yoxdur:

"Ömür ötüşüb, baş ağarıb un kimi,
Diş tökülüb, saqqal olub yun kimi,
Sinə çöküb, bel bükülüb nuh kimi,
Gərçi olubsan qoca meymun kimi,
Leyk yenə rubəhi-məlun kimi" [4, s.199].

M.Ə.Sabirin "üçqat" yorğanını başına çəkib yatmaqla gün keçirən avam Fərhad kişisi satirik portretləşdirmə zamanı daha sərt döyəcəlməmişdir. Cəhalət girdabına yuvarlanmış, ətalət buxovlarından qurtula bilməyən, mövhumat xəstəliyinə tutulmuş dişsiz Fərhad kişi elə bir ictimai mühitin ab-havası ilə nəfəs alıb böyümüşdür ki, orada insan mənəviyyatını zəhərləyən saysız-hesabsız iyrenc faktlar, ikrah doğuran cəhətlər mövcuddur. Tipi ruhi-mənəvi cəhətdən formalaşdırılan sosial şəraitin özü son dərəcə gülünc olduğundan dişsiz Fərhad kişi zahirən gülməli görkəm almış, onun satirik portreti passiv, ölgün, donuq pozada çəkilməmişdir. Zəhərlənmiş

mənəviyyatını ətalət və süstlük sarmış avam kişi satirik portretləşdirmənin bütün mərhələlərində hərəkətsiz, tərpənməz və statikdir. “Üçqat” yorğanını başına çəkib yatmaq onun karikatura təsvirində donuq poza yaradan əsas satirik ştrixdir.

Ancaq bu avam müsəlmandan fərqli olaraq, digər dişsiz antipodlar - dilbərə eşqnamə oxuyan qoca, işi heyvərəlik olan Hacı, “cahillıqdan başına qan vuran” kişi yüksək fəallıq göstərir, daim hərəkətdə görünürlər. Dişsiz antipodlar öz çirkin məqsəd və niyyətlərinə çatmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır, hətta sosial cəmiyyətin sabitləşmiş əxlaq normalarını, qanuniləşmiş adət-ənənələrini, ciddi etik qayda və prinsiplərini belə pozmaqdan, vurub-dağıtmaqdan çəkinmirlər. Ona görə də bu dişsiz antipodların vizual portretlərində xüsusi dinamizm müşahidə olunur.

Mollanəsrəddinçi şairlər tipləri saqqallarına görə daha çox portretləşdirirlər. M.Ə.Sabirin portret tablolarında saqqallarını “həna” ilə boyamış tiplər daha tez diqqəti cəlb edir. “Övrət də yaxır saqqalıma gündə hənani”, “Rişi ki, bərəng əlx”, “Bağla həna rüşinə, qıy canına”, “Saqqalıma çox-çox xına yaxaram”, “Ay nənə, bir qırmızı saqqal kişi” kimi portret-misralarda bütün saqqallar rənglənmiş, “həna”lanmış hala salındığı üçün olduqca cəlbedici görünür.

Qeyri-təbii eybəcərliklər içərisində itib-batan bu ifşa obyektləri artıq adi insan görkəmini itirib heybətləşirlər. Məhz bu cür təsvirin nəticəsidir ki, yöndəmsiz, əcaib, bədheybət görünüşlü portret sahibləri sonsuz nifrət və ikrah doğurur. Belə portretləri qroteskli portret də adlandırmaq olar.

Satirik portretçilər geyim formaları arasında əmmamənin təsvirinə daha çox yer ayırırlar. M.Ə.Sabir gülüş hədəflərinin başına əmmamə qoymağı çox xoşlayır: “Hər nə eləsə, başda var əmmamə, a Molla!”, “Əksi-buxari-dolma, zilli-əmmameyi-sər”, “Jurnala çəkdiyən al çalmalı təsvir nədir?” kimi portret-misralarla karikaturaçı rəssam müxtəli fikir, düşüncə anlamına, ruhi-mənəvi təbiətə, bir-birindən fərqli təfəkkür tərzii və həyata baxışlara malik əmmamə sahiblərini eyni müstəvi üzərində sıra ilə cərgəyə düzmüşdür. Müxtəlif istək və arzularla yaşamalarına baxmayaraq, portret tablolarına əksi düşən tiplərin fəxrlə başlarında əmmamə gəzdirməsi onların eyni təbəqə nümayəndələri olduqlarını bir daha sübut edir.

Satirik portretçilər tiplərin geyimlərini gözəgəlimli, cəlbedici göstərmək üçün onların bellərinə qurşaq bağlamağı daha çox xoşlayırlar. M.Ə.Sabir karikatura tablolarından birində tənqid hədəfinin qurşağını əyaniləşdirərkən hiperbola-şişirtmə üsulundan istifadə etmiş, qüvvətli satirik mübaliğə yaratmışdır:

“Səy eylə ki, saqqal uzanıb üç çərək olsun,
Papaq ona nisbət,
Qurşaq da, bilirsən ki, on arşın gərək olsun,
Fəfsilə nə hacət... [4, s.50].

İstedadlı portret ustası xalqa özünü əhli-kərəm, pak bir allah bəndəsi kimi göstərən, əslində isə, qəlbi hiylə və xəyanətlə dolu müsəlmanın belinə on arşın uzunluğunda yoğun qurşaq bağlamaqla onun geyim eskizinə gülünc görünüş vermiş, portret komponentini satirik kəskinləşdirmə (şüurlu surətdə böyütmə) üsulu əsasında hazırlamışdır. Karikatura tablosunun sənətkarlıq məziyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür qurşaq forması qəlbi hiylə və xəyanətlə dolu müsəlmanı satira zərbəsinə düşür edən ifşaedici silah rolunu oynayır. Belə ki, qurşaq geyim formasının estetik ölçüdən artıq təsvir olunması nəzərlərdə karikatura mahiyyətli eybəcərlik tablosunun canlanmasına şərait yaradır.

Satirik portretçilər tipləri ağılama tərzinə görə də ustalıqla fərdiləşdirirlər. Digər portret komponentlərindən fərqli olaraq, satirik lövhələrdə ağılama tərzii heç də birbaşa gülüş doğurmur, tənqid hədəflərinə qarşı kin-küdurət, qəzəb hissi yaratmır. Lakin bu ilk baxışda belə görünür. Əslində, satirik portretlərdə tiplərin ağılama “səhnəsi” nə qədər həzin fonda, lirik tempdə təsvir olunsada, bu cür lövhələrdə kinayə, eyham, istehza açıq-aydın duyulmaqdadır:

“Əgər çox tənqildil olsan bu işdən, qıl fəğan, ağla!
Girişmə başqa bir tədbirə, ancaq hər zaman ağla!
Bütün dünyadən əl çək, aşkar ağla, nihan ağla!
Qapansın gözlərin, fikrin, düşünmə, görmə, yan, ağla!” [4, s. 276].

Eybəcərlik tablolarından tiplərin mimikası da boylanır. Sifət cizgilərinin portretləşdirilməsindən fərqli olaraq, satiranın amansız zərbəsinə düşər olan mənfi tiplərin mimikasını çəkmək onları daha canlı və dinamik edir. Yəni mimikalarla artıq gülüş obyektlərinin sifətləri hərəkətə gəlir. “Niyə bəs boylə bərəldirsən, a qare, gözünü?”, “Qeyzə gəlib bərəldi gözün, lantaran dedin”, “Qapansın gözlərin, fikrin düşünmə, görmə, yan, ağla!”, “Aç dilini, yum gözünü, zahida”, “Süzmə dəxi göz-qaşını, Mir-Haşım!” kimi portret-misralarla M.Ə.Sabir müxtəlif mimik kərəkətləri: göz bərəltməyi, göz qapamağı, yaxud yummağı, dil çıxartmağı, göz-qaş süzdürməyi əyaniləşdirmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim Q.Xəlilov “Sabir portret ustası kimi” məqaləsində yazır: “Sabir surətin xarici görkəmi haqqında bir söz deməyəndə belə bu vəziyyətə uyğun olaraq tipi göz qabağına gətirmək olur. O tipin xarici ilə daxilini bir-birindən təcrid etmir, ayırmır. Bəzən bir misranın yarısı mənəvi aləmdən xəbər verirsə, ikinci hissəsi obrazın zahirini canlandırır və əksinə” [2, s.71-72].

Dahi satirik Azərbaycan xalq dilinin zəngin ifadə vasitələrindən, sözün müxtəlif mənə çalarlarından hərtərəfli yararlanmaqla uğurlu orijinal bədii portretlər yaratmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu, Bakı, Yazıçı, 1983, 269 s.
2. Xəlilov Q. Sabir portret ustası kimi, “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1962, aprel, № 4, 192 s.
3. Novruzov T. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı, Yazıçı, 1992, 216 s.
4. Sabir M.Ə. Hophopnamə. 2 cildə, 1-ci cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 480 s.

UOT 32

Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili

*İsgəndərov Tofiq Əliağa oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı*

Hər bir cəmiyyətin tərəqqisi, xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və potensial gücünün formalaşması təhsil vasitəsilə təmin edilir. Başqa sözlə, təhsil cəmiyyətin inkişafı üçün başlıca amil və müasir qlobal dünyanın ən unikal vasitələrindəndir. Elə bu cəhəti ilə də o, cəmiyyətin inkişafında mühüm və həlledici rola malikdir. Cəmiyyətin inkişafının bu günü, keçmişi və gələcəyi arasında əlaqəni təmin edir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev təhsil cəmiyyətində müqəddəs bir sahə kimi səciyyələndirirdi. Göstərirdi ki, gənc nəslin gələcəyə əsl vətəndaş, çevik həyatı bacarıq və yüksək elmi potensiala malik mütəxəssis kimi yetişdirilməsi təhsilin ümdə vəzifəsidir. Odur ki, bəşər tarixi boyunca təhsil özünü cəmiyyətin təkamül gücü kimi göstərmişdir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən müstəqilliyə qovuşan respublikamızda yeni cəmiyyət quruculuğuna başlandı. Azərbaycan Respublikası yeni əsrə hüquqi, demokratik, suveren dövlət kimi daxil oldu. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də islahatlar həyata keçirildi və böyük uğurlar əldə olundu. Təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi və bu sahədə müvəffəqiyyətlərin qazanılması daim Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycanda təhsilin inkişafına qayğı, təhsillə bağlılıq Heydər Əliyevin fəaliyyətində həmişə aparıcı sahə olmuşdur. Dünya birliyinin yeni-XXI əsri “İntellekt əsri”nə çevirdiyi zamandan xeyli əvvəl Heydər Əliyev Azərbaycanda təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanın böyük müstəqilliyinin əsasını, “demokratizm və müasirlik” düşüncəsinin binasını XX əsrin 70-ci illərindən tədricən, mərhələ-mərhələ, heç kəsin fərqi nə varmadığı zamanlarda qoymuşdu. Hələ o zaman ölkəmizin gələcək inkişafı və gələcək perspektivləri üçün intellektual səviyyənin, həm də kadr potensialının hazırlanmasına ciddi fikir verirdi.

Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu milli siyasətin konsepsiyasına uyğun olaraq, böyük ənənələrdən qaynaqlanan Azərbaycan elmi müasir dünya elminin ön sıralarına yüksəlmək üçün bütün potensial gücünü bu günə və gələcəyə gərəkli istiqamətlər üzrə yönləndirirdi. Azərbaycan Respublikasının humanitar siyasəti ölkəmizdə artıq strukturlaşmış humanitar elm sahələrinin yeni keyfiyyətdə inkişafını nəzərdə tuturdu. Bu elmlər Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni intellektual həyatının yüksək səviyyəsindən çıxış etməli idi. Milli mədəniyyət tariximizin yeni elmi metodlarla araşdırılmasını təmin etməli, onun müasir inkişafının problemlərini diqqətlə öyrənməli, bütövlükdə mədəniyyət düşüncəsini hərəkətə gətirməyə qadir olan qüvvələri yetişdirməli idi. Dünya sivilizasiyasının inkişafının bütün mərhələlərində Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın hər hansı nöqtəsində mövcud olan zəngin mədəniyyətlə müqayisə edilə biləcək üstünlüklərə malik olduğunu göstərmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev məhz bu həqiqətlərin işığında Azərbaycan elminin modernləşməsi istiqamətində ardıcıl və sistemli iş aparmışdır. Onun rəhbər olduğu bütün zamanlarda elmin inkişafı ümummillə inkişafın mühüm tərkib hissəsi və aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın elm və sənət adamlarının fəaliyyətini həmişə dünya əhəmiyyətli hadisə və tarix boyunca davam edən proses kimi dəyərləndirirdi. Dünya maarifçilik hərəkatında Azərbaycan mütəfəkkirlərinin layiqli yerini iftixarla nəzərə çarpdırırdı və gələcək nəsillərə də bu mövqeyi qazanmağı tövsiyə edirdi.

Müasir Azərbaycan elminin institutlaşması, milliləşməsi və inkişaf strategiyalarının müəyyənləşməsi məhz Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Heydər Əliyev Azərbaycan elminin zamanın tələblərinə uyğun strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Bu məqsəd uğrunda böyük ideyaların yaradıcısı və təşkilatçısı oldu. Azərbaycan elminin, humanitar mədəniyyətimizin ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qaldırılmasının əsas təşəbbüskarı olmuşdur. Onun ideyaları bir-birini o qədər mükəmməl tamamlayırdı ki, qazanılan uğurların biri digərinin təməlinə çevrilirdi. Beləliklə, davamlı olaraq həmişə yüksələn xətt üzrə inkişaf edirdi.

Ümummillə lider Azərbaycanda ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrinin bir-biri ilə bağlılığı məsələlərinə kompleks yanaşır, Azərbaycanın keçmişi, bu günü və gələcəyini bütöv bir tam şəkildə görən milli dünyagörüşün formalaşmasına çalışırdı. Azərbaycan elminin gələcəyinə nikbin baxışlarını belə ifadə edirdi: “Xalqımızın, mədəniyyətimizin və elmimizin böyük tarixi keçmişi və bu günü vardır. Mən əminəm ki, bundan da gözəl gələcəyi olacaqdır.” (İV;6).

Təhsil sahəsində “İslahat Proqramı”nın həyata keçirilməsi milli təhsil tariximizə müstəqil Azərbaycanın koordinal islahatlara başlanğıc dövrü kimi daxil olmuşdur. Bu illərdə təhsil sisteminin hüquqi-normativ bazasının nəinki təkmilləşdirilməsi, həm də yenilərinin yaradılması istiqamətində fundamental səciyyəli işlər görülmüşdür.

Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulması, onun cəmiyyətdə üstün sahə kimi inkişafına dövlət qayğısının artırılması Heydər Əliyevin Respublika rəhbərliyinə ikinci dəfə qayıdırdıqdan sonra yeni vüsət almış, islahatların reallaşdırılmasına əlverişli və obyektiv şərait yaranmışdır. Onun 1993-cü ilin avqustundan başlayaraq müxtəlif vaxtlarda təhsil işçiləri ilə çoxsaylı görüşlərində, Respublika gənclərinin I və II forumlarında, Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayında, 1970-1980-ci illərdə Azərbaycandan kənar təhsil almış mütəxəssislərlə görüşlərində və s. tədbirlərdəki çıxışlarında təhsil sisteminin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı böyük ideyalar irəli sürürdü. Bu ideyalar, əslində, Azərbaycan təhsilinin inkişaf perspektivlərinin strateji proqramı oldu. Ölkəmizin təhsil sistemində ciddi islahatlar aparılmasının nəzəri əsasları oldu. Beləliklə, Azərbaycan elm və təhsilinə böyük qayğının, gərgin əmək və ciddi axtarıların nəticəsi kimi “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı” ərəsəyə gəldi. Proqram Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olundu.

O zamandan bəri ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan yeni-yeni islahatların hər biri özündən sonrakı islahat üçün zəmin yaratdı. Bu layihələr bir-birini tamamlaya-tamamlaya Azərbaycan təhsilini beynəlxalq standartlar, ümumbəşəri sivilizasiyanın tələbləri səviyyəsinə yüksəltdi. İslahat ərəfəsində Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə dönə-dönə qeyd edirdi ki, Təhsil sahəsində hər bir yeniləşmə inqilabi yolla deyil, təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bu o deməkdir ki, təhsil islahatları mərhələ-mərhələ, onun aparılmasına zəmin yarandıqca həyata keçirilməlidir. Cüzi də olsa

tələsikliyə və qeyri dəqiqliyə yol vermək olmaz. Dahi rəhbərin Azərbaycan təhsilinə xüsusi qayğı və uzaqgörənliyi keçən əsrin 70-ci illəri və 80-ci illərin əvvəllərində özünü təzahür etdirirdi. Həmin illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü, qayğısı və gərgin əməyi sayəsində Azərbaycanda məktəbəqədər, ümumtəhsil, texniki peşə, ali və orta ixtisas məktəblərinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Təhsilin məzmununun milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşdırılmasının təməli qoyulmuşdur. İslahat çərçivəsində Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində təhsilə yeni münasibət formalaşmağa başlamış, insan amili və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı ön plana çəkilmişdir. Bütövlükdə təhsilin məzmunu yaxşı mənada dəyişmişdir.

1970-1980-ci illərdə möhtərəm Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri milli hərbi kadrların yetişdirilməsi yolundakı tarixi xidmətləridir. 1972-ci ildən etibarən hər il 300-400, 70-ci illərin sonlarından isə artıq 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin böyük və mükəmməl təcrübəyə malik ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilirdi. Bu gün müstəqil Azərbaycanın milli ordusuna rəhbərlik edən zabitlərin əksəriyyəti məhz həmin illərdə təhsil almış hərbi mütəxəssislərdir. Həmin kadrların və həmin illərdə yaradılan maddi-texniki bazanın sayəsində bu gün müstəqil Azərbaycanın ordu quruculuğu və milli hərbi sistemi formalaşmışdır.

Zaman elə gətirmişdir ki, 1970-1980-ci illərdə keçirilmiş təhsil islahatlarında olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanın təhsil islahatına da rəhbərlik Heydər Əliyevin öhdəsinə düşmüşdür. Bu da həmin islahatların uğurlu nəticəsinin əsas səbəbi olmuşdur. Məmnunluqla qeyd etmək lazımdır ki, yeni cəmiyyət quruculuğu dövründə ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinə rəhbərlik edən kamil mütəxəssislər elə 1970-1980-ci illərdə təhsil almış gənclərdir. Onlar Heydər Əliyevin zəmanəti və birbaşa qayğısı ilə xalqımız və dövlətimiz üçün mükəmməl biliyə malik insan kimi yetişmişlər.

Ölkəmizin beynəlxalq aləmdə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi təhsilin inkişafı və məzmunca dəyişməsinə diqqəti cəlb edir. Təhsilin inkişafı isə yeni texnologiyaların inkişafı və elmi – texniki tərəqqiyə zəmin yaradır. Beləliklə, elmi – nəzəri hazırlığı, peşəkarlığı, metodik bacarıqları, işgüzarlığı, potensial imkanları ilə fərqlənən mütəxəssislər yetişdirilməsi bu gün təhsilimizin qarşısında duran vacib vəzifədir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev: Təhsil. Bilik. Məktəb. Bakı. Müəllim. 2006
2. Heydər Əliyev: Mənəviyyat. Mənəvi dəyərlər. Mənəvi tərbiyə. Bakı. Müəllim. 2008
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı. 1999
4. M. Mərdanov, İ. İsgəndərov, A. Əhmədov, R. Ağamaliyev. Azərbaycan təhsili islahat illərində. Bakı. Təhsil. 2001

UOT 81:37.016

M.Ə.Rəsulzadə publisistikasında Ana dilinin tədrisi

*Kərimova Sevinc Vaqif qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
“Pedaqoji təhsilin problemləri” ETL*

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məktəblər, onlarda tədris dili və məzmunu haqqında çox təhlillər aparılmışdır. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz suverenliyini geri qazanana qədər bütün araşdırma və təhlillər – xalqın savadsız və avam olması, təhsil və elmin inkişafına məhz “müsəlman cəmiyyətinə hakim olan dini möhvumatin mane olması”, “varlı təbəqələrin öz sərəvətini artırmaq naminə xalqı savadsızlığa tərki etmələri” və s. fonunda birtərəfli aparılırdı. Alimlərin hər hansı qeyri məqamları aşkara çıxara biləcək tədqiqatlar apara bilməsinə imkan və fürsət verilmirdi. Üzdə demokratik, görünməyən digər tərəfdə isə qorxuducu represiyaların yaratdığı xof, qatı senzura - araşdırmalar prosesində tarixi həqiqətlərin

yox edilməsi, əvəzində yamaq və saxta tarix yaradılması, həmçinin həqiqət olmayan bir çox “ saxta həqiqətlər” neçə nəslin qanına yeridilməsi - bu proses olduqca dəqiq və səlis aparılırdı. Elm, təhsil, mənəviyyat və inanc tariximiz ağılasıgmaz bir şəkildə təhrif olunur, həqiqətlərin aşkar üzləri tamamilə fərqli, həm də qorxuducu bir şəkildə qəbul edilməyə məcbur edilirdi.

Bu gün, ömürləri boyu şəkk gətirmədən “Allahu Əkbər” demiş ulu babalarının 1500 illik inancını bəyənəməyərək daha-daha ulu saydığı digər babasının mahiyyətindən və məzmunundan xəbərsiz olduğu ibadətini bəh-bəhlə axtaranlar xəbərsizdirlər ki, qanlarını oynadan ulu-ulu babasının tarixi mirası deyil, uşaqlıq və gəncliyində damarlarına yeridilmiş “saxta tarix” xəstəliyidir. Və bu xəstəlik nüvə yoluxması kimi nəsillərə ötürülür, gəndən gələn təbii şikəstliklər yaradır. Və nə qədər ki, bu insanlar ruhlarında və şüurlarında olan bu şikəstliyin səbəbini dərk etməyəcəklər, onlar üçün şəfa tapmaq müşkül olacaqdır. Demək ki, yenə də bu millət dəyərli ola biləcək bir çox övladlarından məhrum qalacaqdır.

1918-ci il may ayının 28-də, Şərqdə ilk Demokratik Cümhuriyyət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu.

Bir əsrə çatmış imperya müstəmləkəsi zorakılığında Müstəqil Demokratik Dövlət yaratmaq, ilk gündən, - üzərindən 100 il keçsə də milli maraqlar naminə ölkəmiz üçün daşdığı siyasi, milli, həmçinin beynəlxalq əhəmiyyətlik baxımından dəyər bicilməsi qeyri-mümkün olan qərarlar qəbul etmək, onların qısa zaman daxilində reallaşdırılmasına nail olmaq, – bu faktlar özü-özlüyündə bir millət kimi Azərbaycan xalqının unikallığını, olduqca iti ağıla və böyük milli ruha malik olmasını sübut edir. Bəlkə də bu cəhətlərindən qorxulduğu üçün Sovetlər birliyində Azərbaycan qədər tarixi yaddaışı məhv edilən, fiziki və mənəvi represiyalara məruz qalan, milli ruhunun sındırılmasına cəhdlə çalışılan başqa bir xalq olmamışdır.

Qaranlıq qalan və saxtalaşdırılan tarix səhifələrindən bir hissəsi təhsil və məktəb tariximizi əhatə etdiyi üçün ilk Demokratik Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından və idarəedicilərindən biri olan siyasətçi və publisist, dövlət və ictimai xadim M.Ə.Rəsulzadənin təhsil və məktəblə bağlı publisistik yazılarında bəzi aktual məqamları aydınlaşdırmağa çalışdıq.

Bu baxımdan onun “Açıq söz” məcmuəsinin bir neçə nömrəsində çap edilən “Məktəb və mədrəsə” başlıqlı silsilə məqalələrin məzmununu əsrin əvvəllərində məktəb və təhsilin vəziyyətinə dair tam və əsaslı təsəvvür yarada bilər. “Məktəb və mədrəsə” adlı silsilə məqalələrində mütəfəkkir qeyd edir ki, Rusiyada müsəlmanlar təhsili məscid yanında fəaliyyət göstərən elm ocaqlarında - məscid məktəblərində alırlar. Bu məktəb və mədrəsələr qeyri-müsəlman xalqlarda kilsə məktəbləri əvəzi olan məscid məktəbləri sayılır və Katerina zamanından müsəlmanların əldə edə bildikləri milli imtiyazlardan biridir. Bu məktəb və mədrəsələr ümum maarif nəzarətindən xaric müstəqil və milli məktəb sayılsa da burada tədris olunacaq dərslər rəsmi cəhətdən olduqca mədud bir çərçivə içərisinə sanılmışdı. Məktəblərdə ancaq ana dili ilə şəriət dərsi, quran tələvəti, mədrəsələrdə isə üləma və ruhanilərə lazım olan farsca, ərəbcə və ümumi-ilahiyyə oxunulmağa icazə verilmişdir. Başqa dərslərin burada tədrisinə icazə yoxdur. Bu nöqsanı ilə bərabər məscid məktəblərinin üstünlüyü ondadır ki, o ən təbii milli məktəbdir. “Millətlər üçün ən faydalı siyasət isə məktəblərin milliləşməsinə çalışmaqdır. Bu fikir yalnız millətpərəstlərin təəssüblərindən doğmayıb, ən hürriyyət düşünən, elmi hər bir siyasət və politikaya müqəddəm tutan mütəxəssis müəllimlərin, pedaqoqların hökmü də bu yoldadır.

Demək ki, müsəlman balalarını tərbiyə edəcək xalq məktəbləri bu xalqın (yəni müsəlmanların) ağıllı qismi tərəfindən bəslənməkdə olan milli arzu və əməllərdə dəxi yardımçı olmalıdır [1].”

M.Ə.Rəsulzadə tədrisin ana dilində keçirilməsinə hakim orqanlar tərəfindən icazə verilmədiyini, bunun türkləşdirmə siyasəti olaraq izah edib bütün Zaqafqaziya və Dağıstanda yaşayan müsəlmanlar üçün tədrisin ana dilində olmasını qadağan edən qanunları haqsız və yersiz sayırdı. Onun fikrincə maarif işlərində hakim şəxslər öz iddialarında məkrli mövqə tuturlar, çünki bütün Zaqafqaziya və Dağıstanda ümumi xalq dili Azərbaycan türkcəsi olduğu üçün tədrisin bu dildə aparılması burada yaşayan bütün xalqlar üçün daha uyğun sayılır.

M.Ə. Rəsulzadə “Yenə darülmüəllimin haqqında” məqaləsində dövründə fəaliyyət göstərən Rus-müsəlman məktəbləri haqqında yazır ki, bunlar müsəlman camaatı arasında ibtidai bilik

vermək üçün təsis olunmuş bir növ xalq məktəbləridir. Onlar xalqa iki növ məlumat və tərbiyə, - dövlət dilinin təlimi ilə vətəndaşlıq hissənin tərbiyəsi; - milli dilin tədrisi ilə milliyyət və din sevgisinin tələfini, - vermək məcburiyyətindədir. Qısacası müsəlmanlara məxsus olan ibtidai məktəblər mədəni bir həyatın dayaq sütunlarını təşkil edən və möhkəmləndirən milliyyət, dəyanət və məişət əsaslarını öyərdə bilən - tərbiyə və təlimlərə qadir olmalıdırlar. Belə bir məktəb üçün müəllimin yalnız yeni qaydalara və təlim üsullarına sahiblənməsi yetərli deyildir. Burada çalışan müəllim şagirdlərinin dili ilə dinini də kamil şəkildə qavramalı və bu iki amilin (yəni dil ilə dinin) keçirmiş olduğu tarix və ənənəni də olduğu kimi bilməlidir. Yoxsa öz millətinin dini ehtiyacından bixəbər və öz dilinin, sadə xalqın ədəb və yaşayışına yad bir müəllimin nə özündə milli hissə olar, nə də belə bir müəllim öz şagirdlərinə arzu olunan milli tərbiyə verə bilər.

Milli məktəblər açmaq səadətinə yetişmək bizim arzumuz, amalımızdır. Bu arzu heç bir zaman “xülya” deyildir, deyə fikirlərini sübut etməyə çalışır.

Bu məqamda M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərinin müəyyən qismini tam vermək istəyərək:

“Fəqət müsəlmanlar, ruhani mədrəsələrə, akademiələrə və sair milli məktəblərə bir xəyal kimi baxmaz. Onlar qonşuları ermənilərdə görürlər ki, təqribən bir əsr bundan əvvəl mövcud olan kəlisə məktəblərində şəriət ermənicə, rusca, ümumi tarix, ziraət, tarixi-təbii, erməni tarixi oxunuyor. Bu dərslərdən yalnız Rusiya tarixi ilə coğrafiyası rus dilində təlim ediliyor, qalan dərslərin hamısı, hətta ümumi tarix də haman erməni dili ilə oxutuluyor! Bu məktəblərin hər dürlü idarələri, müəllimləri də öz ixtiyarlarında, kəlisə məhləsinin ixtiyarındadır.

Müsəlmanlar bir “xəyal” deyil, bir həqiqət olaraq görürlər ki, qonşularının ibtidai kəlisə məktəblərindən savayı 6 yerdə ruhani darülmüəllimləri var:

1. İrəvanda 175 il əvvəl açılmış
2. Şuşada 55 il əvvəl açılmış
3. Tiflisdə 95 il əvvəl açılmış
4. Naxçıvan Donda 35 il əvvəl açılmış
5. Şamaxıda keçən il açılmış
6. Astarxanda dəxi vardır [1].

Burada böyük mütəffəkir “kəlisə məktəbləri”, “ruhani darülmüəllimləri” nin yeri və tarixi haqqında məlumat verərək həm o zamanın millətlərə görə dəyişən təhsil siyasətini, həm də “bədnam qonşuların” bu torpaqlarda məskunlaşma tarixini çox aydın göstərir. Beləliklə M.Ə.Rəsulzadə çox məntiqli və təkzib oluna bilməyəcək tarixi dəlillərlə aşkarlayır ki, ermənilərin məskunlaşma prosesi İrəvan xanlığına məxsus torpaqlarda XVIII əsrin sonlarına, Tiflisdə XIX əsrin əvvəllərinə, Şuşada XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Naxçıvan, Şamaxı və Astaraxana isə yeni-yeni, XX əsrin əvvəllərində yerləşməyə başlayıblar.

Mənfur qonşuların “istifadəçi” xarakterini, “daim özgə malından yararlanma” xüsusiyyətlərini, “oğurlayaraq varlanma” ideologiyasını göz önünə gətirən zaman onların qədim torpaqlarımız olan qərbi Azərbaycanda mövcud erməni ruhani məktəblərinin yaradılması tarixinin M.Ə.Rəsulzadə həqiqətlərində 1740-cı illərdən başladığını sübut edir. Bu faktın özü onların qədim Azərbaycan torpaqlarında - İrəvanda məskunlaşması XVIII əsrin sonlarına XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyinin sübutudur. Mütəfəkkirin bu təhlili bu gün üçün olduqca önəmli sayılır.

Digər tərəfdən, böyük publisistin təlimdə ana dilinin millilik və dövlətçilik baxımından vacibliyini gözləyən təhlilləri də yalnız keçən əsrin əvvəlləri üçün deyil, bu gün üçün də aktualdır. Onun təhlilləri həm ana dilli milli məktəblərin, həmçinin dövlət dilimizi tədris edəcək müəllim kadrları hazırlığının milli dövlətçilik baxımından əhəmiyyətli olduğunu bir daha diqqətə çatdırır. Bu fikirlərin nəzərə alınması hər bir formada təhsilimizə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. M.Ə.Rəsulzadə. “Açıq söz”, N-133, 134, 135, 138, 143, 147, 150, 201, 204, 205, 208, 15, 16,17, 21, 27, 31 mart, 4 aprel, 2, 6, 7, 10 iyun 1916.
2. H.Əhmədov. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. VII cild. Bakı, “Təhsil”, 2006.
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanda_təhsil
4. https://az.wikipedia.org/.../Azərbaycan_Xalq_Cumhuriyyəti

Səlcuqlar dönəmində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tarixinə bir baxış

*Abdullayeva Sevda Füzuli qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

XII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündən danışanda ilk növbədə Səlcuqlar dövrü mədəniyyəti nəzərdən keçirilməlidir. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrini tamamilə ələ keçirən Səlcuqlar, özlərindən əvvəlki mədəni dünyanın da hamisi oldular. İngilis şərqşünası A.K.S.Lambtonun qeyd etdiyi kimi, Səlcuqlarla birlikdə “köhnə müəssisələr yeni mənə kəsb etməyə” başladı [2; 6, p.203; 3, 364]. Əslində səlcuqlar Orta və Yaxın Şərqi idarəsini ələ keçirənə qədər bu ərazilər parçalanmış vəziyyətdə idi. Onlar Abbasi imperiyasının ərazisində siyasi və dini ahəngi bərpa etməyə çalışdılar. Səlcuqluların qarşısında ciddi bir problem dayanırdı. Bu da din-dövlət münasibətləri idi. Səlcuqlular bu problemi həll etmək məcburiyyətində idilər. Sultan Alparslan hakimiyyəti altına aldığı xristian ölkələrdə ədaləti və mərhəməti ilə məşhur idi. Sultan Məlikşah isə xristianlara qarşı şəfqətlə hərəkət etmişdir [11, 211].

Səlcuqlar dönəmində böyük bir mədəniyyət formalaşdı. Bu dövrdə müasir universitetlərin prototipi hesab edilən mədrəsələr elmin və düşüncənin yayılmasında böyük rol oynamışdır. Tarixçilərin “Şərqi intibahı” dedikləri islam mədəniyyəti bu dövr inkişafının zirvə nöqtəsinə çıxmışdır. Osmanlılar zamanında yazılmış bütün elmi əsərlər, təfsir və fiqh kitablarının böyük bir hissəsi Səlcuqlu dövründə qələmə alınmış əsərlərin ya şərhindən, ya da kopyasından ibarət olması Səlcuqlu dövrü mədəni səviyyəsinin ifadə etmək üçün əsaslı bir məlumatdır [3, 364]. Səlcuqlular dövründə bütün şəhər və vilayətlərdə mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Sədrəddin əl-Hüseyniyə görə, Sultan Məlikşah dövründə xəzinədən fəqihlərə, sufilərə və Quran oxuyanlara hər il 300.000 dinar pul ayrılırdı [10, 46]. Qaynaqlardan o da bəlli olur ki, vəzir Nizammülkün ətrafında böyük bir elm ordusu mövcud idi və bunların bir həftəlik xərci 1000 dinar idi. Səlcuqlu sultanları, vəzirləri, atabəyləri və əmirləri hər hansı bir səyahət zamanı qarşılarına bir fəqih, sufi və dərviş (yoxsul) çıxdığı zaman yanlarındakı qulamlarından ona pul vermələrini əmr edirdilər. Onlar bu məqsədlə öz yanlarında qızıl və gümüş kisələr dolusu pul daşıyan qulamlar gəzdirirdilər. Bütün bunlar səlcuqların elmə və mədəniyyətə qoyduqları diqqətin göstəricisidir. Məlumatlardan o da bəlli olur ki, səlcuqlulardan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə elm və düşüncə adamları təqib, həbs, edam edildikləri və təsir altına alındıqları halda Səlcuqlu dövründə bu cür hadisələrə nadirən rast gəlirik. Sadəcə, Azərbaycan elmi, fəlsəfi fikri və ədəbiyyatı nəzərə alınarsa Səlcuqlu dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti, elmi özünün intibah dövrünü yaşamışdır [3, 364-365].

XI əsrdə Məsud ibn Namdarın ərəb və fars (əcəmi) dilləri ilə yanaşı, türkcə və zimmicə (yəni yerli dildə, çox güman, albanca) şərlər yazması haqqında olan məlumat buna sübutdur (“va yunazimmu arabıyyətən va acəmiyyətən va turkiyyətən va zimmiyyətən”) [1, 524-527; 12, 332-333].

Səlcuqların hakimiyyəti zamanı mədəni sferada əsas yerlərdən birini sufizm tuturdu. “Bütün islam Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da məhz sufizm zəminində fəlsəfədə panteist istiqaməti yarandı və inkişaf etməyə başladı. Tədqiq olunan dövrdə (X-XII əsrlərdə) Azərbaycanda panteizmin ən böyük nümayəndələri Məhəmməd Əli Bakuvi (Baba Kuhi) və Əbülfəzail Abdulla ibn Məhəmməd Miyanəci (Eynəlxüzzat Həmədəni) olmuşlar” [9, 45].

Azərbaycanda Şərqi peripatezminin ən böyük nümayəndələrindən biri də 1066-cı ildə vəfat etmiş Əbülhəsən Bəhmənyar ibn Mərzban əl-Azərbaycani idi. İlk qaynaqlar onu Bəhmənyar məcusi (atəşpərəst, zərdüşti) kimi təqdim edir. Onun harada və nə vaxt anadan olması bəlli deyildir. Bəzi müəlliflər bu fikirdədirlər ki, o, islam dinini sonradan qəbul etmişdir [7, 11]. Bu şəxs Əbülhəsən Bəhmənyar İbn Sinanın (980-1037) şagirdi və davamçısı olmuşdur Əbunnəcib Sührəverdi isə Nizamiyyə mədrəsəsində [12, 551] dərs demiş, bir müddət həmin mədrəsənin rəhbəri olmuşdur. O, o zaman təqib olunan bir sıra mütərəqqi şəxsləri xilas etmişdir [8, 18-19].

Mənbə məlumatları sübut edir ki, o zaman imperiyayı əslində Nizaməlmülk idarə edirdi [4, 3; 12, 551-552].

“Nizamiyyə” mədrəsəsinin ardınca Təbrizdə “Rəbi-Rəşidi” mədrəsəsi ortaya çıxır. Eyni zamanda bu mədrəsənin fəalliyətini izləməklə Şərq, o cümlədən müsəlman dünyasında elm və mədəniyyət haqqında fikirlər irəli sürmək mümkündür. Bu mənada Səlahəddin Xəlilovun “İslam dünyasında elm: Şərq və Qərb dəyərləndirmələrində təzadlar” məqaləsində qoyulan fikrlər aktualdır. Müəllif yazır: “Ayrı-ayrı dövrlərdə, xüsusən orta əsrlərdə, islam dünyasında elm inkişaf etsə də, onun sosial strukturu öyrənilməmiş, ictimai bir sistem kimi təhlili verilməmişdir. Mədrəsələrin məqsəd və funksiyalarına münasibətdəki fərq, məsələn, belə bir hadisədə özünü əyani surətdə göstərir. Məlikşah Nizamülmülkün də meyilli olduğu təriqətçilik təsirlərindən qəzəblənərək Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinin rəisinə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Nizamiyyə mədrəsəsi məzhəb münaqişələri üçün deyil, elmi inkişaf etdirmək üçündür” [13].

Orta əsrlərdə mədrəsələrin indiki universitetlərin rolunu oyanadığına yuxarıda toxunmuşduq. Azərbaycan ərazilərində də belə mədrəsələr çox idi. Xoyda 1127-ci ildə əl-Fərəc əl-Xuveyyi mədrəsəsi açıldı. XI-XII əsrlərdə Marağada açılmış üç mədrəsənin (“Əhmədağa”, “Atabəygiyyə” və “Əl-Qadi”) adını İbn əl-Fufati qeyd edirdi. Tarixi mənbələrdən bəlli olur ki, Bağdadadakı “Nizamiyyə” mədrəsəsində Xətib Təbrizidən başqa digər azərbaycanlı alimlər də dərs deyirdilər. [5, 11-27;6, 205].

Bu məqalədə Səlcuqlar dövrü mədəniyyətinə əhəmiyyət verməyimiz onunla bağlıdır ki, məhz bu illərdə Şərq, o cümlədən İslam mədəniyyəti görünməmiş səviyyədə inkişaf etdi. Bunun davamı olaraq Hülakülər və Əmir Teymur zamanında da yüksələn xətlə getdi. Bu mədəniyyətin inkişafında Azərbaycan alimlərinin rolu əvəzsiz idi. Onlar dünya mədəniyyətinə qiymətli töhfələr verdilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beləliklə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrini ələ keçirən Səlcuqlar əvvəlki mədəni dünyanın hamisi olmaqla bərabər, onun inkişafında misilsiz xidmətlər göstərdilər. İngilis şərqşünası A.K.S.Lambton bildirdiyi bir fikir lap yerinə düşür: “Səlcuqlarla birlikdə köhnə müəssisələr yeni mənə kəsb etməyə başladı” [12, 203; 3, 364].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Babazadə Nəzrin. Səlcuqlar dövründə İranda elm və maarifin inkişafı (fərsdilli mənbələrə görə) <http://mct.gov.az/service/lang/az/page/104/nid/47/>. Strategiya.az.
3. Əkbər N.Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi. (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrə qədər). Bakı, Qanun, 2010, 756 s.
4. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1984, 208 s.
5. Mahmudov Y.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” tarixi mənbədir. //Dədə Qorqud-1300. Bakı: ABU nəşriyyatı, 1999, s.11-27.
6. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: 1983, 205 s.
7. Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, 204 s.
8. Məmmədov Z.C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: Azərnəşr, 1986, 66 s.
9. Рзакулизаде С.Дж.Пантеизм в Азербайджане в X-XII вв. Баку: Элм, 1982, 124 с.
10. Sadrəddin Ali əl-Hüseyni, Ahbarüd –devletüs Selçukiyye, Türkçe çev. N.Lügai, Ankara, 1943., 150 s.
11. Turan. O. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 2009, 542 s.
12. The Cambridge History of Iran-The Saljuq and Mongol Periods. Volume 5. ed.: J. A. Boyle, Cambridge 1968, 770 p.
13. Xəlilov Səlahəddin. İslam dünyasında elm: Şərq və Qərb dəyərləndirmələrində təzadlar”. http://www.felsefedunyasi.org/site/?name=xeber&dil=az&news_id=113

Uşaqların yalan danışmasına səbəb olan amillər

*Ramazanova Kəmalə Şaban qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filiali*

Yalan gerçəyi gizlədərək qarşı tərəfi qəsdən aldatmağa yönəlmiş davranışdır. Uşaqlar aldatmaq məqsədilə yalan danışmır. Uşaq yalanı- uşaq tərəfindən valideynlərinə göndərilən siqnaldır. Belə ki, uşağın həyatında hər şey qaydasında olarsa, o yalan danışmağa ehtiyac hiss etmir. Burada mühüm olan yalanın arxasında uşağın məhz hansı ehtiyacının olmasını müəyyənləşdirməkdir.

Kiçik yaşlarında uşaqlar nağılları gerçəklikdən ayıra bilmirlər. Uşaqlar fantaziyalarında müxtəlif əşyaları və heyvanları canlandırırlar, həmçinin real situasiyaları da nağıla daxil edirlər. Ona görə də uşaqların baxış tərzinə görə hadisələr inanılmaz ola bilər: ana-ata əvvəlcə sehirli nağıllar danışaraq uşağın həmin hadisələrdən təsirlənməsinə şərait yaradır, müəyyən müddət keçdikdən sora bunun sadəcə nağıl olduğunu, gerçək həyatda belə şeylərin olmadığını qeyd edir. Ancaq uşaqlar nağıllardakı qəhrəmanların həqiqətən canlı olduqlarına inanmaq istəyirlər. Təxəyyülü zəngin olan uşaq həmişə yalana meyilli olur. Belə uşaq həmişə müxtəlif hekayələr uydurur: belə hekayələr reallığa oxşar hekayələr də ola bilər.

Uşaq yalanlarının səbəblərini aşağıdakılar da ola bilər:

- 1) Uşaq cəzadan qaçmaq istəyir;
- 2) Böyüklərin diqqətini çəkmək istəyir; Valideynlərindən kifayət qədər maraq və sevgi görmədiyini düşünən uşaq bunu onlara yalan söyləyərək əldə etməyi çalışır. Məsələn, dərslər çalışarkən göstərdiyi səyi heç təqdir edilməyən, bunun yerinə davamlı olaraq imtahan qeydləri yoldaşları ilə müqayisə edilən hər bir uşaq qeydləri mövzusunda yalan söyləməyə başlaya bilər.

- 3) Onun həll etməyə ehtiyac hiss etdiyi problemi yaranıb;

- 4) Stressli vəziyyətlərdən qaçmağa çalışır;

- 5) Ətrafdakı insanlardan nümunə götürür: böyüklərdən və uşaqlardan [2].

Uşağına yalan danışmanın səhv olduğunu izah edən valideynin evdə telefonda danışdığı yoldaşına "İndi evdə deyiləm başqa yerdəyəm, ona görə istədiyiniz hesabatları yollaya bilmirəm" dedikdə, uşaq çətin bir vəziyyətdən qaçmaq üçün yalan söyləndiyini öyrənir.

A.Fromm uşaq yalanlarının səbəblərindən aşağıdakıları qeyd edir:

- 1) Onlar böyüklərin tərifini qazanmaq istəyirlər;

- 2) Öz səhvlərini gizlətməyə çalışırlar;

- 3) Böyüklərə mənfi münasibətlərini göstərməyə çalışırlar;

- 4) Onlar böyüklərin yalanlarını pis qəbul edirlər. [1, səh.108].

Yalana meyilliliyin səbəblərini ilk növbədə şəxsiyyətin inkişafında, şəxsiyyətin ilkin formalaşması mərhələsində, daha doğrusu insanın ilk uşaq illərinin necə keçməsində, onun əhatə edən insanların davranış tərzlərində axtarmaq lazımdır. Uşaqda özünə inamsızlıq, ona qarşı çox sərt münasibət, cəzalanmaqdan qorxmaq uşaqların çətin situasiyalarda yalan danışmağa meyl etməsinə səbəb olur [3, səh.161].

Həmişə məlumdur ki, insan inkişafın ilk mərhələlərində xoşagəlməz emosiyalardan yayınmağa çalışır. Uşağın inkişafının ilk mərhələsində mənfi mimikalar, qışqırıq və digər mənfi ünsiyyət tərzləri uşaqlarda aqressivliyin yaranmasına və ona qarşı müdafiə mexanizmlərinin formalaşmasına səbəb olur. Sonrakı inkişaf mərhələlərində uşaq bu cür situasiyalardan qaçmaq üçün yalan danışmağa başlayır [3, səh.163].

Uşağın yalan danışdıqdan sonra danışmadığını anlamaq üçün onu sadəcə müşahidə etmək lazımdır. Uşaq danışarkən:

- Çox həyəcanlıdır, qulaqları qızarır;

- Üz ifadəsi dəyişir;

- Davamlı olaraq ətrafına baxır, tez-tez göz qırpır;

- Danışarkən qəflətən əlini ağızına aparır, sanki yalan danışmağa maneə olmağa çalışır; davamlı olaraq paltarına və ya hansısa əşyaya toxunur; danışarkən qulağına, burnuna toxunur.

- Danışarkən tez-tez öskürür;
- Tələsmədən və özünə güvənmədən danışır, ifadələri fasilə verərək seçir və jestlərdən çox istifadə edir;
- Danışdığı hadisələr məntiqsizdir və qeyri-ixtiyari olaraq şişirdir. Onun fikrində danışq planlı deyil qarışıqdır, daim böyüklərin onu ifşa edəcəklərini düşünür;
- Diaqloq zamanı böyüklərin son ifadəsini təkrarlayırlar, bununla özünü müdafiə üçün zaman qazanırlar;
- Əgər uşaq səhv hərəkət etdiyinin fərqi vararsa, doğru danışmağa başlayır, ancaq səs tonu əvvəlkinə nisbətən aşağı olur.

Yalan bir davranış pozuntusudur. Uşaqlarda görülən davranış pozuntusu vaxtında müəyyənləşdirilib aradan qaldırılmazsa ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Yalanla mübarizə apararkən sərt mövqedə dayanmaq istənilən nəticəni vermir. Uşaqlara onları günahlandıraraq, ya da sərt münasibət göstərək deyil, “harada səhv etmişəm” mövqeyində yanaşmaq lazımdır. Uşaqların yalan danışmasının qarşısını almaq üçün səbəbinə diqqət etmək lazımdır. Cəzadan qaçmaq üçün yalan danışsın, yanlış hərəkət etdiyi zaman cəzalandırmaq yerinə onu dinləmək lazımdır. Uşaqlara tez-tez, sərt cəzaların verilməsi onları daha da belə şəraitlərdən qaçmaq üçün yalan danışmağa yönəldir. Baş verən hadisəyə uyğun cəzanın verilməsi məqsədəuyğundur: sındırıbsa-yığışdırmağa yönəltmək, əşyanı xarab edib-sə-təmir etdirmək, “2” alıbsa- daha çox çalışıb qiyməti düzəltmək. Əgər ailədə “olmaz” sözü həddindən çox təkrarlanırsa, o zaman uşaq öz istək və arzularını yalanları vasitəsilə əldə etməyə çalışacaq. Qadağaları azaltmaq uşağa azadlıq verir ki, bunun nəticəsində etdiyi davranışlarına görə məsuliyyət hiss etməyə başlayır.

Uşaqlar doğru sözləməyi anadangəlmə öyrənmirlər. Ona görə uşaqlara doğruları söyləyərək, yaxın ünsiyyət quraraq nümunə olmaq daha effektiv nəticə verir.

Ədəbiyyat

1. А. Фромм, А. Албука для родителей. - Л.: 2009. 349с.
2. Матвеева, М. Милый лжец // Мама, папа, я - 2004. - №7 - С.15-18.
3. Проблемы психологии. Сборник / Под ред. П. П. Гольдовского. СПб.: Питер, 2003, 524 с.

UOT 32

Qloballaşma və Azərbaycan multikulturalizmi

*Məhərrəmovə Aygün Cavanşir qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı*

XX əsrin II yarısından başlayaraq dünya siyasətində, ideoloji sistemdə yeni bir istiqamət açıq-aşkar özünü biruzə verməyə başladı. Bu, dünya siyasətində qloballaşma adlanır. “Qloballaşma” anlayışı da etimoloji cəhətdən latın sözü olan (Azərbaycan dilinə fransızcadan keçən) “qlobus”dan əmələ gəlmişdir ki, mənası “Yer kürəsi” deməkdir. Lakin bu cəhət həmin anlayışın ancaq lüğəti mənasını bildirir. Qloballaşma məfhumunun nəzəri-fəlsəfi mənası isə daha geniş və mürəkkəbdir. Qloballaşma ayrı-ayrı cəmiyyətlərin və bütövlükdə bəşəriyyətin əlaqələrinin elə bir müstəviyə gətirilməsidir ki, burada həm siyasəti və iqtisadi sistemlər, həm də insanlararası münasibətlər bir-birinə yaxınlaşdırılır, universal dəyərlər alması ilə nəticələnir. Deməli qloballaşma həyatın bütün sahələri – iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil və s. üzrə inteqrasiya deməkdir.

Qloballaşma heç də azsaylı bir xalqın, yaxud kiçik bir dövlətin başqa bir xalqın və ya dövlətin içərisində əriyib getməsi, milli xüsusiyyətlərini itirməsi deyildir. Bunun ən əlverişli və qəbul edilərkən formulu, bir tərəfdən, dünyada gedən inteqrasiyaya qoşulmağa, onlardan təcrid

olunmamağa, digər tərəfdən isə milli xüsusiyyətləri, bəşəri dəyərlər səviyyəsinə yüksələn milli dəyərləri itirməməyə, yaşatmağa imkan verən tarazlaşdırılmış bir sistemin yaradılmasıdır. Dünya iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə və təhsil sisteminə yaxından bələd olmadan bu prosesin fəal iştirakçısı olmaq mümkün deyildir [5].

Qloballaşma şəraitində bütün millətlər, dövlətlər və sivilizasiyalar bir-biri ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə olur, iqtisadi və siyasi sistemlərin rəhbər tutduğu qaydalar və normalar bir-birinə yaxınlaşır, lakin hər hansı sivilizasiya öz identikliyinə əsaslandığı mədəni dayaqlara yüksək dəyər verir. Müasir situasiya qlobal inteqrasiya proseslərində mədəniyyətlərarası əlaqələrin rolunun güclənməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, əhalini diferensiallaşdıran və bir-birindən ayıran amillərin rolunun artması ilə xarakterizə olunur. Bu halda multikulturalizm həmin təhlükəli tendensiyaya liberal-demokratik qarşidurmanın ən effektiv üsullarından birinə çevrilir.

Multikulturalizm anlayışının fərqli səviyyələri mövcuddur, bunlara görə o, yalnız sosial diskurs, mədəni plüralizm dəyərini tanıyan nəzəriyyə və ya ideologiya deyil, həm də onun işləyib hazırladığı, onun prinsiplərinin praktik tətbiqinə istiqamətlənmiş siyasət kimi təsəvvür olunur. Bu, dövlətlər və etno-mədəni azlıqlar arasında, eləcə də bu azlıqların özləri tərəfindən münasibətlərin harmonikləşdirilməsinə yönəlik olmaqdan ibarətdir. Multikulturalizm siyasəti hakim və minoritar mədəniyyətlərə bərabər, dəyərli və inkişafa eyni dərəcədə hüququ olan mədəniyyət kimi baxmaqla, müasir dünyada ksenofobiya, ekstremizm və terrorizm kimi təzahürlərlə sıx bağlı olan assimilyasiyaya qarşılıq olaraq onların inteqrasiyasını təklif edir.

Müasir dövrdə yaranmış vəziyyət etnik-milli dözümlülüyn, habelə tolerantlıq və multikulturalizm kimi dəyərlərin bəşəriyyət üçün önəmini daha da artırır. Xüsusən də multikulturalizm bu gün fərqliliyi zənginliyə, müzakirələri inkişafa, iğtişəsləri sülhə, fərdiyyətçiliyi harmoniyaya aparan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Multikulturalizm elmi ədəbiyyatlarda “çoxmədəniyyətlilik”, yəni bir çox fərqli mədəniyyətləri özündə ehtiva edən cəmiyyət kimi təsnif edilir. Multikulturalizmdən imtina etmək, əslində, anlaşılmazlığa, ksenofobiyaya, qarşidurmaya, milli və dini münaqişələrə rəvac verən bir yoldur.

Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin etnik tərkibi burada müxtəlif dinlərin mövcudluğuna şərait yaratmışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə bütöpərəstlik, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, İslam və bir çox başqa dini inanclar ölkədə bu və ya digər dərəcədə yayıla bilmiş, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumundakı dərin məzmunlu nitqində demişdir: “Biz sivilizasiyalararası dialoqdan söhbət açırıq. Amma eyni zamanda, bəzi bəyanatlar bizi məyus edir ki, multikulturalizm iflasa uğradı, multikulturalizmin gələcəyi yoxdur. Bu, çox təhlükəli bəyanatlardır. Qeyd etməliyəm ki, multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda bunun alternativini nə ola bilər? Bu, ayrı-seçkilikdir, irqçilikdir, ksenofobiyadır, islamofobiyadır, antisemitizmdir”. [2]

Bu gün bəşəriyyət qarşısında həlli vacib ən mühüm məsələ Şərqi və Qərbi, digər hallarda İslam və xristian sivilizasiyaları arasında dialoq mühiti yaratmaq, onlara aid mütərəqqi dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsini təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki təcrübəsi bütün dünyaya nümunədir.

Son 20 ildə ölkəmizdə ilk növbədə vicdan azadlığının təmini istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl dövlət siyasəti, bununla bağlı yaradılmış hüquqi təminatlar Azərbaycanın həm də multikultural məkan kimi tanınmasını təmin etmişdir. Azərbaycanın yüksək təşəbbüskarlığı ilə paytaxtımızda təşkil edilən çoxsaylı mötəbər beynəlxalq tədbirlər Bakını artıq regionun tək cə diplomatik deyil, həm də multikulturalizm mərkəzinə çevirmişdir. Respublikamız son illərdə Beynəlxalq Humanitar Forumu, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransına, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna, Dünya Dini Liderlərinin Zirvə görüşünə, Krans Montana Forumuna, Davos Forumuna, III Qlobal Bakı Forumuna, habelə ilk Avropa Oyunlarına və digər beynəlxalq tədbirlərə uğurla evsahibliyi etmişdir. Şübhəsiz, beynəlxalq forumlar, konfranslar vasitəsilə sivil dialoqların qurulması, ideyalar, nəzəri və praktiki bilik mübadiləsi, konstruktiv debat və müzakirələr üçün platformanın formalaşdırılması

deməyə əsas verir ki, Bakı şəhəri həm də multikultural ideyalar ətrafında intellektual müzakirələr məkanına çevrilir.

2012-ci ildə “Evrovizion-2012” kimi qlobal musiqi yarışmasını yüksək təşkilatçılıqla keçirən Azərbaycan daha bir mötəbər idman tədbirinə - “Baku 2015” ilk Avropa Oyunlarına uğurla yekun vurmuşdur. Azərbaycan həmin günlərdə ümumən Avropanın favoritinə çevrilməyi bacarmışdır.

Azərbaycan dövlətinin milli siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ölkəmizdə yaşayan bütün milli azlıqların dil və mədəniyyətinə müvafiq dəstəyin göstərilməsidir. Azərbaycanın milli azlıqların məskunlaşdığı bir sıra rayonlarında ali təhsil müəssisələri və kolleclərin filialları açılmış, ölkənin radio və televiziya kanallarında milli azlıqların dillərində verilişlər yayımlanır. Həmin ərazilərdə yerli telekanallar fəaliyyət göstərir. Milli azlıqların dilində qəzet və jurnallar nəşr olunur” [3].

Azərbaycan dövlətinin xarici multikulturalizm siyasətində “Bakı prosesi” mühüm yer tutmuşdur. “Bakı prosesi” – mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir təşəbbüsdür. Bu təşəbbüsü Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci il 2-3 dekabr tarixində Bakıda Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır” mövzusunda keçirilmiş konfransında irəli sürülmüşdür [1].

Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycan özünün multikulturalizmsiyasəti və bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərlə dünya dövlətlərinə, o cümlədən bu sahədə tarixən öz zəngin təcrübəsi ilə tanınan Qərbi ölkələrinə nümunə olmaqdadır. Elə buna görə də Prezident öz xalqının çoxəsrlik multikultural ənənələrinə əsaslanaraq 2016-cı il “Multikulturalizm ili” elan etdi. Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Sərəncamda bildirilirdi ki, tarixi İpək yolunda yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Multikulturalizm ili” uğurla keçmişdir. Belə ki, Dövlət Komitəsi tərəfindən “Multikulturalizm ili” çərçivəsində ümumilikdə 150-dən çox tədbir keçirilib. Bu il ərzində “Multikultural və tolerant dəyərlərimiz: tarixilik, varislik, müasirlik” mövzusunda respublikanın, demək olar ki, bütün bölgələrini əhatə edən 22 regional konfrans, Dünyəvi dövlətdə din: Azərbaycan modeli” mövzusunda 27 seminar-trening təşkil olunub. Bakı, Qəbələ, eləcə də Təbriz şəhərlərində beynəlxalq konfranslar və sərgilər təşkil edilib, ölkəmizdəki multikulturalizm ənənələrinin beynəlxalq arenada təbliği istiqamətində çoxsaylı görüşlər keçirilib. 2017-ci il “İslam Həmrəyliyi İli” siyasi-metodoloji addımların məntiqli və son dərəcə vacib davami kimi özünü göstərəcəkdir [4].

Multikulturalizmin Azərbaycan modeli ilə bağlı sadaladığımız bu çoxsaylı həqiqətlər barədə fikirlərimizi yekunlaşdırarkən bir daha xatırladaq ki, xalqımızın və dövlətimizin bütün uğurları kimi, formalaşdırdığımız müasir multikulturalizm modelimizin də təməlində ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi müdrikliyi dayanır.

Beləliklə, Azərbaycanda siyasi multikulturalizmin banisi Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin multikulturalizm siyasəti nəticəsində ölkəmiz dünyanın multikulturalizm mərkəzinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. “Bakı prosesi” və onun multikultural əhəmiyyəti / <http://www.azadinform.az/news/a-113398.html>
2. Dördüncü Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun rəsmi açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi / <http://www.president.az/articles/13038>
3. Həsənov Əli. Azərbaycanda etnik və dini azlıqları dövlət səviyyəsində qorunur / <http://news.lent.az/news/109377>
4. “İslam Həmrəyliyi İli” “Multikulturalizm ili”nin davamıdır / <http://menevideyer.az/2017/01/16/islam>.
5. İlyasov M. Təhsilimiz qloballaşma kontekstində // Azərbaycan məktəbi, 2008, №3. səh 65-

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti - Gürcüstan arasında sərhəd problemləri

*Qocayev Samin Məhyəddin oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

1918 - ci il 28 may tarixində Tiflisdə İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunması ilə dövlətçilik tariximiz yenidən bərpa olundu. Tiflisdə fəaliyyətə başlayan AXC hökuməti elə ilk günlərdən fəal xarici siyasi yeritməyə başladı. İstiqlal Bəyannaməsinin 3 - cü maddəsinə uyğun olaraq hökumət beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə ,xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə dostluq əlaqələri yaratmaq üçün əməli fəaliyyətə başladı. AXC hökuməti öz xarici siyasətini bu tarixi sənədin ruhuna uyğun qurdu və elə ilk günlərdən qonşu dövlətlərlə əlaqə yaratdı. Cənubi Qafqazda birdən-birə 3 dövlətin yaranması sərhəd problemlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Belə problemlər Gürcüstan hökuməti ilə də yarandı. Gürcüstanla sərhəd məsələlərinin həlli AXC hökumətinin xarici siyasətində əsas istiqamət idi.

Gürcüstan hökuməti 1918-ci iyun ayının 5-də Borçalıda almanların müşayiəti ilə gürcü qoşunlarını yerləşdirdi. İyun ayının 14 - də AXC xarici işlər naziri M.H.Hacinski Gürcüstan xarici işlər nazirinə məktub yazaraq gürcü qoşunlarının Borçalıda tələm - tələsik yerləşdirilməsinin səbəblərini bilmək ,eyni zamanda Gürcüstan hökumətinin müsəlmanlar yaşayan Poylu, Sığnaq qəzalarının tutulması barədə verdiyi qərarı ləğv etməyə çağırırdı. İyun ayının 17 - də Gürcüstanın baş naziri və xarici işlər naziri N.Ramişvili cavab məktubunda bildirdi ki, Borçalıda gürcü qoşunlarının yerləşdirilməsi daxili asayişin qorunması ilə əlaqədardır və həmçinin Borçalı tarixən gürcü torpaqları olduğu üçün Azərbaycan hökumətinin bu etiraz məktubunu yazmasını çox təəssüf hissi ilə qeyd edirəm [4, səh.158].

İyun ayının 22-də M.H.Hacinski növbəti məktubunda gürcüstanlı həmkarına müraciət edərək iki dövlət arasında sərhəd məsələlərinin həlli üçün qarışıq komissiyanın yaradılmasını təklif etdi. Amma bir neçə gündən sonra cavab məktubunda Gürcüstan tərəfi belə bir komissiyanın yaradılmasına ehtiyac olmadığını qeyd edərək bundan imtina etdi.

Nəhayət Gürcüstan tərəfi də sərhəd məsələlərini həll etmək üçün arbitraj komissiyasının yaradılmasını zəruri hesab etdi. Komissiyaya Azərbaycan, Gürcüstan və bitərəf dövlətlərdən birinin nümayəndəsi daxil edilməli idi.

Lakin I Dünya müharibəsində Antantanın qələbəsi Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti tamamilə dəyişdi. Belə ki, Gürcüstandan alman, Azərbaycandan isə Osmanlı hərbi hissələrinin çıxması ilə regiona ermənilərin sığındığı və müharibə dövründə dəstək verdikləri ingilis qoşunları daxil oldular. Hər iki ölkənin vəziyyəti son dərəcə mürəkkəbləşdi. Ermənilər müharibə dövründə Antanta ölkələrinə göstərdikləri köməyin əvəzində Azərbaycan və Gürcüstanın bir sıra ərazilərini istəyirdilər. Lakin Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin qəti mövqeyi, çevik siyasi manevr etmələri, birgə fəaliyyəti nəticəsində Ermənistan istədiklərinin az bir qisminə nail ola bildi [3, səh. 78].

1919 - cu il aprel ayının 25 - də Tiflisdə Qafqaz konfransı öz işinə başladı. Konfransın gündəliyində duran əsas məsələ sərhəd problemlərinin həll edilməsi idi. Konfrans öz işini çox uğurla davam etdirdiyi bir zamanda Denikin ordusunun Dağıstanı tutması və Cənubi Qafqaza irəliləməsi xəbəri ilə konfrans fəaliyyətini dayandırdı.

Denikin təhlükəsinə qarşı 1919 - cu il iyun ayının 16- da Tiflisdə Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri arasında hərbi - müdafiə müqaviləsi bağlandı. Tərəflər arasındakı razılaşmaya görə hər hansı qüvvə tərəfindən bu dövlətlərdən hansınısa ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə təcavüz olarsa tərəflər bir - birinə hərbi yardım göstərməli idi [1 ,səh 215]. .

Beləliklə, 1918 - ci ilin may ayından Borçalı məsələsi ilə münasibətləri pisləşən iki dövlət mübahisələri müharibə həddinə çatdırmadan sivil qaydada , dinc yollarla həll etmək yolu tutdular və 1919 - cu ilin II yarısından etibarən münasibətlər sabitləşmə mərhələsinə qədəm qoydu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə, 5 - ci cild. Bakı, 2008. 584 səh.
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, 2005
3. Məmmədli Ş. Parçalanmış Borçalı və ya 1918 - ci il Ermənistan - Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri. Bakı, 1991
4. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990
5. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, 2011.

UOT 811.512.162

Azərbaycan dilçiliyində qoşma və köməkçi adların oxşar və fərqli cəhətləri

Əhmədova Aytən Arzulla qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Dilçilikdə, xüsusən türkoloji ədəbiyyatda qoşma ilə köməkçi ad termin və anlayışlarının müqayisəsi geniş yer almışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu iki kateqoriyanı fərqləndirənlər də, digərləri onları eyni kateqoriyanın müxtəlif mərhələləri hesab edirlər. Bu iki kateqoriyanı bir-birindən ayırmayan, onları qoşmanın ayrı-ayrı növləri hesab edən N.A.Baskakov, V.A.İsenqaliyeva, Azərbaycan dilçilərindən S.Cəfərov və b. bu fikirdədirlər ki, qoşma sözlər arasında qrammatik əlaqəni formalaşdıran, onlara müəyyən çalar verən, lakin ayrılıqda işləmə bilməyən köməkçi nitq hissəsidir, köməkçi adlar isə müstəqil mənalarını saxlamaqla həm də müxtəlif köməkçi funksiya daşıyan sözlərdir. Əslində belə məlum olur ki, qeyd edilən sözlər leksik mənalı sözlərdir, amma cümlə daxilində müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirdiyi kimi, qoşmanın da sözlər arasındakı əlaqələndirici funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman köməkçi adların qoşma kimi bu və ya digər nitq hissələrinə qoşularaq, müxtəlif sintaktik münasibətləri ifadə etməsi əsas götürülür. A.N.Kononov istər özbək, istərsə də türk dilində olan həmin sözlərdən bəhs edərkən onları da qoşmaya aid edir, lakin onları başqa cür adlandırır; müəllif əsl qoşmaları “qoşma-hissəcik”, ikinciləri isə “qoşma-ad” kimi təqdim edir [1, 313]. N.A.Baskakov da belə bir bölgü aparır: birinciləri “xalis”, ikinciləri isə “nisbi” qoşmalar adlandırır və onlar arasında ciddi fərq olmadığını qeyd edir [2, 482].

V.V.Qordlevski və N.K.Dmitriyev bu dil faktlarına, demək olar ki, eyni mövqedən yanaşmış, yəni onları fərqli kateqoriya kimi təqdim etmişlər. Hər iki müəllif bu fikirdədir ki, qoşma və köməkçi adlar mənşə cəhətdən də, müasir sintaktik mövqeyinə görə də bir-birindən fərqlənən kateqoriyalardır, lakin onlar arasında qalın xətt də çəkmək olmaz, çünki onlar eyni və ya yaxın funksiyaları həyata keçirirlər [3, 73-80; 4, 129-130].

Müvafiq kateqoriyaları altay dili materialları əsasında tədqiq edən T.E.Orsulova göstərir ki, qoşma və köməkçi ad terminləri semantik cəhətdən eynilik təşkil edir. Lakin türkologiyada bu kateqoriyalara iki münasibətin olduğunu qeyd edərək yazır ki, dilçilik ədəbiyyatında “qoşma” termini iki anlamda işlənilir: 1.qoşma və köməkçi adları ehtiva edən termin kimi; 2.köməkçi ada qarşı qoyulan termin kimi. Müəllif özü ikinci fikrin tərəfdarıdır, yəni qoşma və köməkçi adın ayrı-ayrı kateqoriyalar olduğunu qeyd edir.

Tunqus-mancur dilinin tədqiqatçılarının çoxu qoşmaya köməkçi funksiya yerinə yetirən isim kimi baxırlar. Bu zaman onlar qoşmanın müəyyən məna çalarlarını ifadə etməsini əsas götürürlər. Təbii ki, qoşmalar sözbə birləşdikdə onlarda müəyyən məna çarları yaradır, lakin bu fakt ayrılıqda deyil, sintaktik zəmində qrammatik əsasda baş verir. Bu zaman yaranan məna müstəqil leksik məna yox, qrammatik məna kimi izah olunmalıdır. Elə bunu nəzərə aldığından C.M.Trofimova bu mövqeyində həmin vahidləri qrammatikləşmiş hal forması hesab edir, hətta onların qrammatik şəkilçiyə qəbul etməsini mənbəyi ilə, daha doğrusu, etimologiyası ilə əlaqələndirir.

Y.Şmidt qoşmanı “nitqarxası” (poslereçiya) adlandırır və maraqlıdır ki, bu kateqoriyaya hal

şəkilçilərini də daxil edir. Bəzi qədim dillərdə, o cümlədən, qədim monqol yazılı abidələrinin dilində hal şəkilçilərinin kökdən ayrı yazıldığını müşahidə edirik. Görünür, Y.Şmidtin qərarı da bununla bağlıdır. H.H.Poppe isə qoşmanı “defekt” adlandırır [5, 132].

Türk dilçiliyinə dair ədəbiyyatda da qoşmanın adlandırılması və təsnifatında fərqli məqamlar özünü göstərir. Belə ki, bəzi dilçilər ya bütünlükdə köməkçi nitq hissələrini, ya da qoşmaları qarışıq halda “ədat” adlandırmışlar. X.Ediskin qoşmaları ədat adlandıraraq yazır: “Ədatlar müstəqil mənaya malik olmayan, başqa söz və birləşmələrlə işlənərək, habelə cümlələrdə müxtəlif semantik münasibətlər əks etdirən sözlərdir” [6, 284]. Lakin müəllif buraya qoşmalarla yanaşı, bəzi digər köməkçi nitq hissələrini, məsələn, bəzi modal söz, nida və ədatları da daxil edir, bağlayıcıları isə ayıraraq, fərqi izah etməyə çalışır [6, 303]. M.Ergin də ədat adı altında köməkçi nitq hissələrindən bəhs edir, amma onları “ünləm ədatlar”(nidalar), “bağlama ədatlar” (bağlayıcılar) və “çəkilmə ədatlar” (qoşmalar) deyərək üç qrupa bölsə də, bağlayıcıların içərisində “prepozisiya” və “postpozisiya” deyərək iki qrup da ayırır ki, sonuncular içərisində də qoşmalar verilir. Bunlar funksiyasına görə şəkilçilərlə müqayisə edilir [7,89].

Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə daha düzgün mövqedən yanaşılır. S.Cəfərov qoşmaya həsr etdiyi bir məqaləsində bəzi sözlərin məzmunca qoşmalara yaxın olmasına baxmayaraq, onların qoşmanın içərisində verilməsinə qarşı çıxır. Müəllif onları qoşmalaşan isim hesab edir [8,81-82]. Burada “qoşmalaşan” ifadəsini “özü başqa nitq hissəsi olub, qoşma vəzifəsində çıxış edən” anlamında başa düşmək lazımdır. Müəllif bu sözlərin iştirakı ilə formalaşan ifadələri müstəqil, sərbəst söz birləşməsi deyil, daha çox analitik birləşmə istiqamətində inkişaf edən birləşmə hesab edir.

Bu məsələyə öz tədqiqatında daha geniş yer verən F.Zeynalov qoşma və köməkçi adların oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini verməyə çalışır. Bu iki söz qrupu arasında əsaslı fərqlərin olduğunu deyərək, onları bir-bir ortaya qoyan və izah edən müəllif bu nəticəyə gəlir: “Bütün bu xüsusiyyətlər qoşmalarla köməkçi adları bir-birindən ayırmaq, müasir türk dillərində onları ayrı-ayrı tədqiq edərək, sonuncularını qoşmaların sintaktik vəzifəsini yerinə yetirən yarımqruplar hesab etmək daha məqsədəuyğundur” [9,148-159]. A.Əbilov bu tipli sözlərdən bəhs edərək, onları müxtəlif nitq hissələrinə, xüsusən də ismə aid sözlər kimi qəbul edir. Müəllifə görə, bu sözlər yeri gələndə qoşma kimi işləyə bilər [10, 96].

Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dili morfoloqiyasından böyük bir dərsiyin müəllifi olan M.Hüseynzadə qoşmalar haqqında köməkçi nitq hissələrindən biri kimi kifayət qədər geniş bəhs etsə də, köməkçi adlar adlanan sözlər haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Görünür, müəllif onların xüsusi bir qrup olmasını qəbul etməmişdir; yəni onların qoşma ilə xüsusi əlaqəsinin olması məsələsindən yan keçmişdir.

Q.Kazımov isə qeyd edilən söz qrupunu nə ismə, nə də qoşmalara aid etməyərək, hər iki nitq hissəsi ilə oxşar cəhətləri olan söz qrupu hesab edir: “Azərbaycan dilində həm isimlərə, həm də qoşmalara yaxın olan bir söz qrupu var. Bunlar mahiyyət etibarilə isimlərə daha yaxındır, lakin semantik cəhətdən zəifliyinə və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə qoşmalarla da oxşar cəhətlərə malikdir və ona görə də bilavasitə qoşmalardan sonra onların haqqında məlumat verilməsi daha məqsədə müvafiqdir” [11,347-348].

Dilçilik əsərlərinin hamısında bu kateqoriyalar arasında oxşar cəhətlər, demək olar ki, eyni cür verilir – hər ikisi halda olan sözdən sonra gəlir, birlikdə bir cümlə üzvü rolunu oynayır. Lakin bu qrup sözlər arasında əsaslı fərqlər vardır. Birinci fərq onların semantik məzmunu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qoşmalar ayrılıqda müstəqil leksik mənaya malik deyil; xalis qoşmalar haqqında bu barədə, ümumiyyətlə, danışmaq olmaz, əsas nitq hissələri ilə omonim səciyyəli qoşmalar isə yalnız birləşdiyi sözlə birlikdə semantik çalar ifadə edir. Köməkçi adlar isə müstəqil leksik-semantik mənaya malikdir. Bu sözlər birləşmə yaratdığı sözlə birlikdə olduqda da öz semantikasını qoruyur.

İkincisi odur ki, qoşmalar ayrılıqda, yəni başqa söz olmadan, müstəqil şəkildə cümlə üzvü ola bilmir, köməkçi adlar isə müstəqil şəkildə də müxtəlif cümlə üzvü, xüsusən təyin olur. “Alt tərəf, yan tərəf” tipli birləşmələrdə müvafiq sözlər birinci növ təyini söz birləşmələri yaratmışdır ki, cümlə daxilində qeyd edilən sözlər, daha doğrusu, birləşmənin birinci komponenti təyin funksiyasını yerinə yetirir. *Yan tərəf stul qırıqları ilə dolu idi* (S.Azəri).

Üçüncüsü, qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə olduqda məhdud şəkildə hal şəkilçisi ilə işləyə bilər, köməkçi adlar isə müstəqil şəkildə müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işləyə bilər. Bu sözlər həm də yalnız hal şəkilçiləri ilə deyil, ismə aid istənilən şəkilçini özünə birləşdirə bilər: *Yanda* (hal); *evin yanı* (mənsubiyyət); *yanlarında* (mənsubiyyət, cəm və yerlik) və s.

Dördüncüsü, müəyyən qrammatik-semantik xüsusiyyətlərə malik olan qoşmalar sinonimik cərgəyə yaradır, bu isə onların mücərrəd anlayışda ayrıca kateqoriya təşkil etdiyini göstərən faktlardandır. Köməkçi adlar isə xüsusi dil-nitq qrupu yaratmadığından onların digər qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sinonimliyi də, demək olar ki, müşahidə olunmur.

Türk dilində köməkçi nitq hissələrini, onlarda təkamül prosesini ətraflı tədqiq edən R.Rüstəmov qeyd edilən dil vahidlərini, V.V.Qordlevskinin təbirincə, “ad-qoşmalar” adlandırır və onların “qoşmanın xüsusi bir növü kimi” formalaşdığını qeyd edir [12, 67].

Qeyd edək ki, müxtəlif dilçilik əsərlərində “köməkçi ad” termini altında müxtəlif sayda və tərkibdə sözlər təqdim edilir. F.Zeynalov bu cərgədə “*iç, orta, yan, dib, ön, arxa, dal, qabaq, ara, ard, qarşı, baş, böyür, alt, tərəf, üst, üz, haqq, yol, barə, boy, tərə, kənar, qıraq, qənşər, sayə, bayır, bel, mərkəz* və s.” sözləri verir [9,158]. Q.Kazımov bu cərgədə olan “*baş, tərə, üz, mərkəz, bel*” sözlərindən başqa, F.Zeynalovun verdiyi sözləri hətta olduğu ardıcılıqla təkrar edir [11, 348].

“Köməkçi ad” termini ilə təqdim edilən sözlərə diqqət yetirdikdə maraqlı mənzərə müşahidə edirik. Əvvəla, bu cərgədəki bəzi sözlər müasir dilimizdə qoşma kimi öyrənilən sözlərdir; *qarşı, tərəf* sözlərini bu qəbildən hesab etmək olar. Məlum olduğu kimi, yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, türkoloji ədəbiyyatın əksəriyyətində bu sözlər məhz qoşma kimi öyrənilir. Digər tərəfdən, bu cərgədə verilmiş bəzi sözlər müasir dilimizdə müstəqil şəkildə ayrıca söz səviyyəsində işləkliyə malik deyil. Məsələn, *barə, sayə* sözləri yalnız müxtəlif qrammatik formalarda, daha doğrusu, mənsubiyyət və ya hal şəkilçiləri ilə birlikdə işləklik qazanır: *haqqında, sayəsində* və s.

Qalan digər sözlərə diqqət yetirdikdə isə onların köməkçi deyil, leksik mənalı sözlər olması aşkar şəkildə görünür. Dilçilik ədəbiyyatında bu sözlərin isimlərə yaxın olduğu göstərilir, bununla yanaşı, fərqin olduğu belə verilir: “Bunların isimlərə yaxın cəhəti ad bildirmələridir. Lakin konkret əşyaların, maddi varlıqların adları deyil, maddi varlıqla bağlı məkan, cəhət, boşluq adlarını bildirir və bu cəhətdən məkan bildirən isimlərlə yanaşı, zərflərə də yaxınlaşır. İsimlər kimi, bəzən müstəqil də işlənilir, ismin başqa hallarında da ola bilərlər, bəzi şəkilçiləri (hal və mənsubiyyətdən əlavə) qəbul edirlər [11, 348].

Bu sitatda ziddiyyətli məqamlar vardır. Hər şeydən əvvəl, söz ad bildirirsə, köməkçi nitq hissəsi ola bilməz, çünki ad bildirmək elə leksik məna bildirmək deməkdir ki, bu da əsas nitq hissələrinə aid olan əsas xüsusiyyətlərdən birincisidir. Köməkçi nitq hissələri isə leksik-qrammatik mənaya malik deyil, deməli, həm də ad bildirə bilməz. İkincisi, geniş dəyişmə spesifikasiyasına malik olmasa da, ismə aid qrammatik şəkilçilərlə işləyə bilərlər, deməli, birinci halda ismə aid leksik-semantik, ikinci halda ismə aid qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Hər iki halda ismə aid əsas xüsusiyyətləri özündə daşıyırlar. Belə olan halda həmin sözlərin əsas nitq hissələrindən kənarında düşünülməsi, fikrimizcə, düzgün olmazdı. Sözsüz ki, həmin sözləri zərf də hesab etmək olmaz, ona görə ki, mücərrəd məkan anlayışı bildirməsinə baxmayaraq, nominativ halda zərfliyin vəzifəsini yerinə yetirə bilmir; belə ki, istənilən yer zərfliyi cümlədə nominativ formada olsa da, istiqamətlənmiş, yəni yönlük hal məzmunlu yer zərfliyi funksiyasında çıxış edir. Məsələn: *Mən içəri(irəli, geri, yuxarı, ora, bura, aşağı, ora-bura, sağa-sola* və s.) *baxdım*.

Buradakı zərflərin hamısı yönlük hal məzmununu daşısa da, müasir dilimiz baxımından hal şəkilçisi ilə işlənməmişdir və buna ehtiyac hiss olunmur. Bunun səbəbi, sözsüz ki, həmin sözlərin son komponentinin (-*ra*, -*qaru*) tarixən istiqamət məzmunlu morfem olmasıdır.

Bu fikri qeyd edilən sözlər haqqında demək olmaz; onların cümlədə yer zərfliyi olması üçün məkani-qrammatik hallardan birinin şəkilçisini qəbul etməsi lazımdır ki, bu da, əsasən ismə xas olan xüsusiyyətdir. Əlavə olaraq onu da demək istəyirik ki, həmin qrupa daxil olan sözlər söz yaradıcılığında da fəal iştirak edir; onlardan müvafiq leksik şəkilçilər vasitəsilə çoxlu sayda sözlər düzəldilir. Məsələn, “*ara*” sözündən “*aralıq*” ismi, “*aradakı*” sifəti, “*aralamaq*” feili, “*arada*”(bir) zərfliyi və s. yaranır. Qeyd edək ki, bu sözün iştirakı ilə digər sözlər də yaranır. Eyni fikri bu qrupa daxil olan digər sözlərə də şamil etmək olar. Bu xüsusiyyətlərə malik olması da onların köməkçi

nitq hissəsi deyil, əsas nitq hissəsi, konkret işə isim olduğunu təsdiq edir.

Bir qayda olaraq, bu sözlərin əsas nitq hissəsi olmadığını, qoşmalara daha yaxın olduğunu təsdiqləmək üçün onların isminin bu və ya digər halında olan sözlərlə birləşərək, bir cümlə üzvü kimi çıxış etməsi faktına müraciət edirlər. Lakin bu faktı həmin sözləri əsas nitq hissələrindən ayıran arqument kimi vermək doğru olmazdı. Ona görə ki, sözlərin müxtəlif qrammatik formalarda əlaqəyə girərək, söz birləşmələri yaratması adi bir dil faktıdır. Adlar, hətta bəzi təsriflənməyən feil formaları ikinci komponent kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək, özündən əvvəlki yiyəlik hallı sözlə birləşərək, təyini söz birləşməsi yaradır. Qeyd edilən söz qrupu da eyni səciyyəlidir; burada fərqləndirici heç nə yoxdur, fərqləndirici cəhət yalnız ikinci komponentin semantik müəyyənliyindədir. Burada ikinci komponentin leksik mənaya malik olmamasından danışmaq olmaz. Məsələn, “*dərənin ətrafı, dərənin dərinliyi*” tipli birləşmələrində komponentlərin həm ayrılıqda ifadə etdiyi leksik-semantik məna, həm də onların qarşılıqlı semantik-qrammatik əlaqəsi necədirsə, “*dərənin dibi, dərənin üstü*” birləşmələrində də eynidir. Burada ikinci komponentin çalar yaratmasından danışmaq olmaz; burada çalar yox, müstəqil leksik məna var.

Q.Kazımov köməkçi adlarla qoşmaları fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi qoşmanın köməkçi ada əlavə edilə bilməsi, lakin köməkçi adın qoşmalı sözdən sonra işlənilə bilməməsini göstərir. Bu fikrin özü də köməkçi adların leksik mənalı vahidlər olduğuna işarə edir; belə ki, qoşmalar əslində əsas nitq hissələri ilə şəkilçi arasında (bəzi tədqiqatçıların fikrincə, hətta əsas nitq hissələri ilə digər köməkçi nitq hissələri arasında) keçid xarakterli sözlərdir. Bu baxımdan qoşma məhz əsas nitq hissələrinə artırılır. Ona görə də qoşma köməkçi ada da birləşə bilirsə, deməli, köməkçi ad əsas nitq hissəsidir.

Nəhayət, köməkçi ad qrupunun isimlə qoşma arasında keçid xarakterli sözlər olması fikri də maraqlıdır. Məlumdur ki, qoşma müxtəlif nitq hissələrinin qrammatikləşməsi nəticəsində yaranır. Əsas nitq hissəsinin nəticə olaraq qoşmaya çevrilməsi sözün mənasının tam mücərrədləşməsi deməkdir. Bu prosesdə isim, feil, zərf və başqa nitq hissələrinin rolu vardır. Köməkçi adların isimlə qoşma arasında keçid prosesinin ilkin mərhələsində olması fikrini qəbul etmək olar, lakin yuxarıda deyildiyi kimi, onlar əsas xüsusiyyətlərinin məcmusunda isimdir, heç cür köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim edilə bilməz.

Ədəbiyyat

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изв. АН СССР, Москва-Ленинград, 1956, 570 с.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, Т.П, Шзд. АН СССР, М., 1952, 544 с.
3. Гордлевский В.В. Грамматика турецкого языка, ИИВ, Москва, 1928, 159 с.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва: Наука, 1948, 276 с.
5. Порре Н.Н. Грамматика письменно-монгольского языка. М.-Л., 1937, 250с.
6. Ediskin X. Türk dilbilgisi. İstanbul, 1996, s.284
7. Ergin M. Universitetlər için Türk dili. İstanbul, 2001, s.280
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində isimlərin qoşmalaşması hadisəsinin öyrənilməsinə dair / Dilçilik fənlərinin tədrisi metodikası. Bakı: APİ nəşri, 1987, s.86-93
9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
10. Əbilov A.S. Qoşmaların təsnifi məsələsinə dair // ADU Elmi Əsərləri (Dil və ədəb. Ser.), 1969, №1-2
11. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, morfolojiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s
12. Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı: BU nəşriyyatı, 1996, 220 s.

Əhməd Cavad poeziyasında gizli qalan gerçəklər

*Abbasova Gülnar Adil qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

1918-1920-ci illərdə mövcud olan şərqin ilk respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması əsrlərdən bəri azadlıq, bərabərlik arzuları ilə yaşayan şair və yazıçılarda böyük ruh yüksəkliyi yaratdı və onların yaradıcılığına güclü təsir göstərdi. Bu dövrün poeziyasını Məhəmməd Hadi, Səməd Mənsur, Hüseyn Cavid, Əlabbas Müznib, Cəfər Cabbarlı, Əli Yusif kimi şair və yazarlar təmsil edirdilər. Doğma yurdun azadlığa çıxmasına sevinən, istiqlal mübarizəsinin öndə gedən, türkçülük, müasirlik məfkurəsinin təbliğində mühüm rol oynayan şairlərdən biri də Əhməd Cavad olmuşdur. Onun şeirlərinin əsas mövzunu vətənpərvərlik, doğma yurdun istiqlalının tərənnümü təşkil edirdi.

Birinci dünya müharibəsi illərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə “Müsavət” partiyasına daxil olan, onun idealarını təbliğ edən Əhməd Cavad 1912-ci il Türkiyədə olan Balkan Savaşlarına könüllü olaraq qatılaraq, Osmanlı ordusunun Qara dənizdə üç rus gəmisini batırması ilə duyğulanıb öz şah əsərlərindən birini “Çırpınırdı Qara dəniz” şeirini qələmə almışdır. 1918-ci ildə isə dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyr Hacıbəyov həmin şeirə musiqi bəstələmişdir. Əhməd Cavadın ən yaxın dostlarından biri olan Nuri Paşa öz ordusu ilə 1918-ci il 25 may tarixində Gəncəyə daxil olarkən o vaxtkı Gəncə bələdiyyə binasının qarşısında gənc qızlar tərəfindən məhz bu mahnı ifa olunmuşdur. Əhməd Cavadın sözlərinə yazılmış əsər bu günə qədər də sevilən nəğmələrdən biridir. Çox maraqlıdır ki, şairin yazdığı bu şeirin ilk orijinal variantı 98 ildən sonra yenidən öz vətəninə qaytarılmışdır. Belə ki, Əhməd Cavad əski əlifbadan ibarət olan öz əl yazısı ilə yazdığı bu şeiri 1918-ci il mayın 1-də Əli bəy Hüseynzadəyə göndərmişdir. Uzun sürən bir aradan sonra Əli bəy Hüseynzadənin qızı Feyzavər xanım Əhməd Cavadın əl yazısı ilə olan bu şeiri atasının arxivindən tamışdır. Əlyazma əldən-ələ keçərək uzun bir ayrılıqdan sonra Hacettepə Universitetinin professoru İbrahim Yıldırım tərəfindən “Ədəbiyyat” qəzetinin baş redaktoru Azər Turana göndərilərək, necə deyirlər, doğma vətəninə dönmüşdür.

Əsəri oxuyarkən iki şey diqqətimi cəlb elədi. Birincisi şeirin ilkin variantının Türkiyə ləhcəsində yazılması, ikincisi isə dördüncü bənddəki olan dəyişikliklər.

Hamidiyə o türkkanı

Her birinin bitməz şanı.

Batum olsun yol kurbanı

Eğil Türkün bayrağına [5, 3]

1954-cü ildə repressiya qurbanlarına bəraət verildikdən sonra bir çox şairlər kimi Əhməd Cavadında şeirlərində təhriflərə yol verilərək Türkiyə ləhcəsində olan söz və ifadələr dövrün tələbinə uyğun ifadələrlə oxuculara çatdırılmışdır.

“Həmidyyə” o Türk qanı!

Heç birinin bitməz şanı!

“Kazbek” olsun ilk qurbanı!

Heyran Türkün bayrağına [4, 140]

Göründüyü kimi Gürcüstanın Qara dənizdəki liman şəhəri olan Batum Kazbek dağı ilə əvəz olunmuşdur. Son bənddəki baş əymək, səcdə etmək, sitayiş etmək mənasını verən “eğil” sözü isə valeh olmaq, məftun olmaq mənalərini ifadə edən “heyran” sözü ilə əvəzlənmişdir.

Şeirdə adı çəkilən Batum şəhəri Əhməd Cavad üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki o burada ömürünün yoldaşı olan Şükriyyə xanım ilə tanış olmuşdur. Ona olan məhəbbətindən bir çox əsərlər yazmışdır. Onlardan biri də “Şükriyyə üçün” şeiridir ki, gözəl bəstəkarımız Emin Sabitoğlu bu şeirə musiqi bəstəliyərkən “Şükriyyə” adlı mahnını ərsəyə gətirmişdir. Emin Sabitoğlu Əhməd Cavadın bir sıra şeirlərinə mahnılar bəstələmişdir. Bunlardan “Can, can, can Azərbaycan”, “Gəncədən gəlirəm” mahnılarını misal göstərmək olar.

Əhməd Cavad istiqlal şairi olmaqla yanaşı həm də nəğməkar şair idi. Bunun üçün ən gözəl nümunə dahi bəstəkarımız Üzeyr Hacıbəyovun bəstələdiyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnidir. Hərçənd ki, bir sıra tədqiqatçılarımız dövlət himnimizin sözlərinin Əhməd Cavada aid olmaması haqqında iddialar irəli sürürlər. Belə ki, 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli himninin hazırlanması üçün müsabiqə elan edilir. Müsabiqəyə təqdim olunan şeirlər də “Milli nəğmələr” kitabında çap olunurdu. Himnimizin ilkin variantı olan “Vətən marşı” şeiri isə “Camo bəy” imzası ilə göndərilmişdir. Bəzi tədqiqatçılarımız bu imzanın Camo Cəbrayılbəyliyə aid olduğunu iddia edirlər. Lakin Camo Cəbrayılbəyli nə şair, nə də yazıçı idi. Digər bir tədqiqatçımız olan Alxan Məmmədov isə bu imzanın Camo bəy Hacinskiyə aid olması haqqında fikirlər irəli sürür. Apardığım kiçik araşdırma nəticəsində öyrəndim ki, Camo bəy Hacinski məqalə və şeirlərini Azərbaycan mətbuatında “Qubalı” imzası ilə nəşr etdirirmiş. Əslində “Camo” imzası Əhməd Cavadın bütöv adının baş hərflərinin qısaldılmış formasıdır. Yəni-Cavad Axundzadə Məhəmmədəli oğlu-Camo. Fikrimcə, bütün bu mübahisələrə səbəb Əhməd Cavadın əsərləri arasında “Vətən marşı” şeirinə rastlanmamasıdır.

Bildiyimiz kimi Əhməd Cavad 1920-ci ildən sonra üç dəfə müəyyən səbəblər ilə əlaqədar olaraq həbs olunmuş, hər dəfəsinə də əsərləri, şeirləri, əlyazmaları və bir çox əşyaları müsadirə edilmişdir. Hətta bəzi dırnaqarası şair və yazıçılar onun bu əlyazmalarını öz adlarına da çıxarmağa çalışmışlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bolşeviklərin təqibinə məruz qalan Əhməd Cavad bir sıra əsərlərini gün üzünə çıxara bilməmişdir. Şairin böyük oğlu Niyazi Axundzadə öz məqalələrinin birində atasının “Sədəf” adlı romanı haqqında da məlumat verir.

Şairin 68 ildən sonra üzə çıxarılan şeirlərindən biri də “Susmaram!” şeiridir. Bu şeirin çox maraqlı bir tarixçəsi var. Belə ki, Əhməd Cavad 1936-cı ildə Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda işləyən müəllim yoldaşlarından biri ilə şəhər bağında gəzişərkən ona bir şeir verir. Xahiş edir ki, şeiri oxuyub əzbərləsin və cırsın, vaxtı, zamanı gələndə isə bu şeiri nəvələrinə, nəticələrinə çatdırsın. Müəllim yoldaşı Əhməd Cavadın vəsiyyətinə əməl edərək susur. Baxmayaraq ki, şeirdə şair insanları susmamağa səsəyir. Sovet ideologiyasından qorxan müəllim uzun müddət susur. 1988-ci ildə ölüm döşəyində olanda isə bu şeiri oğlu Fazil Məmmədova əzbərlədərək şairin vəsiyyətini bildirir. Nəhayət “Susmaram” şeiri uzun bir vaxtdan sonra 2004-cü ildə “Gəncəbasar” qəzetində nəşr olunaraq öz missiyasını yerinə yetirməyə başladı, yəni SUSMADI!

SUSMARAM!!!

Mən bir qulam , yük altında əzilmişəm, qardaşım,
Sevinc bilməz bir məhkumam, ahu-zardır sirdaşım...
Dalğa vurub , zəncirləyib tullamışlar zindana,
Qarlı-buzlu cəhənnəmlər məskən olmuşdur mana...
Mənə “dinmə, sus!” –deyirsən, nə vaxtacan susacam?
Böhranların , hicranların məhbəsində qalacam?!
Niyə susum, danışmayım, insanlıqda payım var,
Mənim ana Vətənimdir talan olan bu diyar?!

Şeirin sonuncu beytin oyatdığı təəssüratdan aydın görürük ki, şair burada işğalçıların xalqına həm maddi, həm də mənəvi zərərlər vurmağı qarşısında tab gətirməyərək artıq susmayacağını qəti surətdə dilə gətirir.

Dil yaranıb danışmağa mən danışa bilmirəm,
Aç qəlbimi, yar sinəmi ciyər vərəmdir-vərəm...
Koramal tək sürünməktə denən varmıdır mənə?
Nə vaxtacan çörək üçün girək hər alçaq dona?
Mən Azəri övladiyam, dərin əqlim, zəkam var,
Nə vaxtacan çiyimizdə gəzəcəkdir yağılar?
Nə qədər ki, hakimlik var, məhkumluq var, mən varam!
Zülmə qarşı üsyankaram, əzilsəm də SUSMARAM!!! [6]

Ə.Cavadın bu şeirində dərin düşündürücülük iqtidarı olduğu şeir dilinin aydınlığı ilə fərqlənir. Fikrimcə şair bu şeiri təkə nəvə və nəticələrinə deyil, bütün xalqına çatdırmaq istəmişdir. “Ben çeynənən bir ölkənin , “Haqq” bağıran səsiyəm!” [4, 128] deyən bir şair necə susa bilərdi!..

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. I cild. Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2004
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. II cild. Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2004
3. Nəbiyev B. Əhməd Cavad. Bakı: Proqres, 2012
4. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2005
5. Əhməd Cavadın əlyazması. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2016, № 07
6. www.modern.az - “Əhməd Cavad xatirələrin dili ilə”

UOT 81:001.4

Müasir dövrdə İngilis və Azərbaycan dillərində ölçü vahidlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Qurbanova Gülnarə Qorxmaz qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Qloballaşan cəmiyyətdə insanların əmək məşğuliyyətinin və elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlərin öyrənilməsinə müasir dilçilik terminlərinin araşdırılmasında geniş yer verilir [2,18]. Lakin bütövlükdə ümumi terminologiyaya nisbətən bəzi sahə terminologiyası kifayət qədər öyrənilməmişdir. Müasir ingilis dilinin leksik sistemində ayrıca lay təşkil edən ölçü anlayışlarını ifadə edən vahidlər – *metrologiya terminləri* də linqvistik tədqiq olunmamış sahələrdən biridir. Halbuki, insanların ölçü ehtiyacları ilə bağlı yaranan belə sözlər aktiv işlənməyə malik olan leksik vahidlərdir. Onlar da digər söz qrupları kimi cəmiyyətin inkişafının, dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyalarının formalaşdığı dövrdən dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir [6,35].

Qloballaşan dünyada cəmiyyətin inkişafı, sosial – iqtisadi strukturu, xalqın həyat tərzini, əmək məşğuliyyəti, etnoqrafiyası ilə bilavasitə bağlı olan metrologiya terminləri əsasən tarixçilərin və etnoqrafların diqqət mərkəzində olub. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilik araşdırmaları ön plana çəkilmədən bəzən ölçülərin yaranması və real məzmunun müəyyənəşdirilməsi də çətinliklərlə bağlı olur [3,116].

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik sistemində ayrıca tematik qrupda birləşən metrologiya terminlərinin sistemli şəkildə tədqiq olunması, elmi və praktik problemlərinin həlli, semantika ilə bağlı məsələlərin araşdırılması olduqca aktualdır [7,23]. Metrologiya terminlərinin tədqiqinin aktuallığı bir də onunla bağlıdır ki, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminlərin öyrənilməsi leksikologiyada həm terminlərin etimoloji genezisi nöqtəyi – nəzərindən, həm də sahə terminlərinin inkişafı cəmiyyətin tarixi və dil sisteminin təkamülü ilə bağlıdır və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini müasir ingilis və Azərbaycan dillərində metroloji terminlər təşkil edir. Predmetini isə müasir ingilis və Azərbaycan dillərindəki ölçü vahidlərinin toplanıb dilin leksik sistemində onların yerinin müəyyənəşdirilməsi, onların etimologiyasının, yaranma tarixinin və strukturunun öyrənilməsi, mənşəyinə görə qruplaşdırılması, söz yaradıcılığı və semantik – struktur baxımından səciyyələndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatda ingilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiya sahəsi obyekt, onların lüğət tərkibindəki ölçü vahidləri isə predmet kimi götürülmüşdür.

İngilis və Azərbaycan dillərinin qədim yazılı və müasir mənbələri əsasında, eyni zamanda müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında xalq metrologiyası və rəsmi metrologiyanın mənbələrini və həmin mənbələrdə işlənmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, qədim dövrdən müasir dövrə qədər ingilis və Azərbaycan dillərində işlənen ölçü vahidlərini sistemli şəkildə araşdırmaq bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə çalışmışıq:

- ölçü vahidlərinin kəsb etdikləri mühüm linqvistik əlamətləri tipoloji konsepsiya baxımından araşdırmaq;
- metrologiya terminlərinin leksik – semantik əlamətlərini səciyyələndirmək;
- onların müasir metrologiya terminlərinin mənimsənilməsi üçün zəruri olan prinsiplərini dəqiqləşdirmək;
- müasir ingilis və Azərbaycan dillərində metrologiya terminlərinin struktur qrammatik modellərini və həmin modellərin metrologiya terminlərinin məzmunu ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq;
- metrologiya terminlərinin dilin və ictimai həyatın inkişafı ilə qırılmaz vəhdət şəklində formalaşdığını müəyyənləşdirmək və sistemləşdirmək;
- bu proseslərin linqvistik əsaslarını tədqiq etmək və araşdırmaq.

Qloballaşma dövründə müxtəlif sistemli dillərin ilk dəfə linqvistik aspektdən sistemli tədqiqi, metrologiya terminlərinin aktuallığını nəzərə alaraq, rəsmi və xalq metrologiyasına ayrılması, onların inkişaf və formalaşma tarixinin xronoloji ardıcılığını gözləmək baxımından araşdırılması, hər iki dildə metroloji terminlərin ümumişlək və arxaik xarakterini açmaq, dialektik və regional formada olan ölçü vahidləri və onların etnoqrafiya ilə bağlılığını müəyyənləşdirmək tədqiqatın elmi yeniliyidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti odur ki, metrologiyaya aid dərslik, dərs vəsaiti, metroloji terminlər lüğətinin hazırlanmasında praktik əhəmiyyəti ola bilər. Nəzəri əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu tədqiqat işi qohum və ya qohum olmayan dillərin materialları əsasında metrologiya terminlərinin linqvistik tarixi və etnoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqində, xüsusən alınma metrologiya terminlərinin düzgün unifikasiya olunmasında, xalq metrologiyası və rəsmi metrologiyanın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N ., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 261 səh.
2. Aslanov. V. Termin yaradıcılığı və ümumxalq dili. Terminologiya məsələləri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1984, 61 səh.
3. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 273 səh.
4. Bağırova G. Terminologiya məsələləri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1984, 61 səh.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1994, 687 səh.
6. Cəfərov M. Z. Dilimiz və terminologiyamız. Terminologiya məsələləri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1984, 61 səh.
7. Hacıyeva Ə. İngilis dilində ölçü bildirən somantizmlər. ADU elmi xəbərləri, № 4, 2003, 23-27 səh.

UOT 81

Mürəkkəb sintaksis bütövlüyün koqnitiv və psixolinqvistik baxımdan təhlili

*Yusifova Gülxar Firqət qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Qloballaşma şəraitində dil problemi və onunla bağlı çoxlu sayda vacib məqamlar – dilin daha geniş diapazonda yayılma imkanları, “linqva franka” roluna iddia etməsi, onun linqvistik və stilistik məzmunu, zəngin söz ehtiyatına malik olması, ən çətin ifadələri lakonik tərzdə izah edə bilməsi, eyni zamanda nəğmə və fəlsəfə dili statusuna uyğunluğu və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu məqamlardan sözügedən dilin inkişaf, hətta mövcudluq perspektivləri asılıdır.

Bu gün Yer kürəsində yaşayan bütün xalqların cəmi 310-nun sayı 1 milyon nəfərdən artıqdır. Onlar dünya əhalisinin 96%-ni təşkil edir. Dil baxımından bu xalqlar müxtəlif dil ailələrinə mənsubdurlar. Dil ailələri isə öz növbəsində fərqli dil qruplarına bölünürlər. Çağdaş dünyada 201 müstəqil dövlət olduğu halda, beş mindən artıq milliyyət mövcuddur. Onlar, bu və ya digər formada cəmi 20 dil ailəsində təmsil olunurlar. Onların ən iriləri aşağıdakılardır: 1. Hind-Avropa dil ailəsi. Bu dillərdə 150 xalq, 2,5 milyard əhali danışır. Onun tərkibində aşağıdakı dil qrupları təmsil olunurlar: roman dilləri qrupu (fransız, ispan, portuqal), german dilləri qrupu (alman, ingilis, idiş, holland), slavyan dilləri qrupu (rus, polyak, ukrayna), hind-ari dilləri qrupu (hindi, marathi, pencabi) və iran dilləri qrupu (fars, tacik). 2. Çin-Tibet dil ailəsi. Bu dillərdə Çinin, Nepalın və Butanın 1 milyarddan artıq əhalisi danışır. 3. Ural-Altay dil ailəsi. Bu dillərdə isə 500 milyondan artıq insan danışır (əsasən türk xalqları). Alimlərin ehtimallarına görə, XXI əsrin ortalarına qədər bu gün istifadə olunan dillərin yarısı ünsiyyət vasitəsi kimi yox olacaqdır [3. 78-82]. Məhz bu proqnozlarla əlaqədar dilin təmizliyini, zənginliyini, onun yüksək təşəkküllü ünsiyyət imkanlarını davamlı olaraq təmin etmək məsələsi fəvqəladə şəkildə aktuallaşmışdır. Buna görə də dillərin, o cümlədən azərbaycan dilinin yüksək keyfiyyətli ünsiyyət və yazılı ifadə imkanlarını müəyyən etmək üçün onların koqnitiv və psixolinqvistik baxımdan təhlili mühüm məsələ kimi ortaya çıxır.

Nitq vahidi olan mürəkkəb sintaksis bütövlük məna baxımından bir-biri ilə bağlı olan bir neçə cümlədən ibarət olur. Belə cümlələrin cəmi, başqa cür “yüksək ifadə birliyi” də adlanır. Belə ki, onların arasında olan əlaqə bir cümlə çərçivəsindən kənara çıxır. Bu cümlələri birləşdirən əsas formal faktor isə onların eyni abzasda yerləşməsi olur və bu faktor bütün cümlələrin vahid məzmununa aid olmasını müəyyən edir. Yeni sətirə keçilməsi isə bir məzmunun başa çatmasını və digər məzmunu keçilməsini bildirir. Mürəkkəb sintaksis bütövlükdə cümlələrin birləşdirilməsində və onların məna baxımından təşkilində, cümlənin aktual parçalanması, yəni onun nitqin predmeti olan mövzuya (tema – lat. *thema* – vəziyyət, müzakirə üçün nəzərdə tutulmuş sual) və mövzuda bəhs olunan predmetə parçalanması (rema – yun. *rhrma* – nitq, fel) bilavasitə iştirak edir [2. 106].

Koqnitiv (lat. *cognitio* – anlayış – şüurun informasiyaları emal etməsi prosesi və onunla bağlı mexanizmlər) təhlil, yaxud koqnitiv linqvistik dilçilikdə dilin və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətlərinə dair problemləri tədqiq edən istiqamətdir. Bütövlükdə “koqnitivizm” dedikdə idraki prosesləri idarə edən ümumi prinsiplərin tədqiqat metodlarını birləşdirən elmlərin külliyyəti başa düşülür. Beləliklə, koqnitiv təhlil zamanı dil və onun tərkib hissəsi olan mürəkkəb sintaksis bütövlər idraki prosesə nüfuz etmək vasitəsi kimi ortaya çıxır. Belə şəraitdə konkret götürülmüş dildə bəşəriyyətin minillik təcrübəsi, onun düşüncə tərzinin özəllikləri özünü ifadə etməyə başlayır. Bu zaman linqvistik spesifik idraki mexanizmlərdə, dil sistemlərində, kodlaşdırıcı və ötürücü məlumatlarda təcəssüm olunur.

Koqnitiv linqvistikanın obyektini kimi təfəkkür mexanizmləri qismində dil və nitq qəbul olunur. Mürəkkəb sintaksis bütövlərin koqnitiv təhlili ilə bağlı linqvistik müstəviyə nitqlə şüur arasında yaranmış daha mürəkkəb analitik münasibətlər çıxır. Koqnitiv təhlil vasitəsi ilə tək-cə konkret götürülmüş mürəkkəb sintaksis bütövlər analiz-sintez prosesinə cəlb edilmir, həmçinin bu üsulla böyük ədəbi-bədii mətnlərin dərin sintaksis təhlili mümkündür. Təsədüfi deyildir ki, koqnitiv təhlil müasir stilistikanın çox vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir [4. 101–107].

Koqnativ təhlil zamanı şüurlu varlıq kimi insanın mental qabiliyyətinin nitqdə əks olunması dominant element qismində özünü təsdiq edir. Koqnitiv analiz prosesində obrazlar haqqında təsəvvürlər və onlardan hasil olan məntiqi nəticələr, köhnə biliklər əsasında daha yeni biliklər əldə edilməsinə imkan yaradır. Bu mexanizmlər olmadan konkret dilin funksiyalarını, həmçinin mürəkkəb sintaksis bütövlərin effektiv şəkildə izahını müəyyən etmək çətinidir.

Nitqin və idraki qabiliyyətin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı yaranan problemin həllində növbəti mərhələ psixolinqvistik ilə bağlıdır. Psixolinqvistik psixologiya ilə linqvistikanın kəsişməsi nəticəsində yaranmış təlimdir. Əsasən dilin, şüurun və düşüncənin qarşılıqlı münasibətlərini, həmçinin nitqin təşəkkülü, onun sintaksis və stilistik tərkibi məsələlərini, insan şüurunda və təhtəşüurunda saxlanılan və nitqi ifadə edən işarələr sistemini öyrənir.

Psixolinqvistik yanaşma baxımından məlum olur ki, dilin və nitqin fəaliyyəti insan beynində müxtəlif çalarlardan keçərək, ciddi təhlilə məruz qalaraq baş verir və müxtəlif növ dil fəaliyyəti

beyinin müxtəlif şöbələri və onlarda baş verən çeşidli idraki proseslərlə əlaqədar olur. Mürəkkəb sintaksis bütövlərin psixoanalitik təhlili zamanı analitik prosesin mürəkkəb xarakteri ilə bağlı bütün idraki imkanların səfərbər edilməsi tələb olunur.

Mürəkkəb sintaksis bütövlərin koqnitiv və psixolinqvistik təhlili zamanı məlum olur ki, burada öz əksini tapan ayrı-ayrı cümlələr öz aralarında ifadələrarası əlaqələrlə birləşirlər. Bu əlaqələr isə, bir qayda olaraq, leksik davamlılıq prinsipi və xüsusi sintaksis vasitələrin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Koqnitiv və psixolinqvistik təhlil zamanı, həmçinin məlum olur ki, mürəkkəb sintaksis bütövlük mürəkkəb cümlədən hissələri arasında nisbətən zəif əlaqənin olması və bu hissələrin formal-sintaksis müstəqilliyi ilə fərqlənir. Lakin bu məqam və onunla bağlı keyfiyyət göstəriciləri mürəkkəb sintaksis bütövlüyün ayrı-ayrı komponentlərinin struktur və məna baxımından birləşməsinə mane olur.

Mürəkkəb sintaksis bütövlüyün tərkibindəki müstəqil cümlələrin təşkilində struktur vasitə rolunu, bir qayda olaraq, bağlayıcılar, anaforik (yun. *anafora* - yüksəliş - əvvəlki sözə işarə, əvvəl deyilənə istinad mənasını verir) anlamda işlədilən əvəzlilər, zərflər, modal sözlər, sözlərin nizamı, ümumi intonasiya forması və s. çıxış edir. Məna baxımından isə mürəkkəb sintaksis bütövlük leksik davamlılıqla, mövzunun və mətnin məzmununun genişliyi ilə, bu məzmunun tam açılması ilə xarakterizə olunur.

Mürəkkəb sintaksis bütövlüyün koqnitiv və psixolinqvistik baxımdan təhlili həm sintetik dillərdə, həm də analitik dillərdə mövzunun effektiv analizi üçün məqbul sayılır. Xüsusilə də qrammatik məzmunun sintaksis yolu ilə, yəni müxtəlif xidmətçi və köməkçi ifadələrin (sözönlərinin, modal fellərin və s.), həmçinin sözlərin nizamlı şəkildə qeydiyyata alınmasının və intonasiya variasiyalarının üstünlük təşkil etdiyi analitik dillərdə belə tip yanaşma çox vacibdir [1. 511-512].

Mürəkkəb sintaksis bütövlüyün koqnitiv və psixolinqvistik təhlili nəticəsində, ilk növbədə məlum olur ki, bu bütövlük məna baxımından tamamlanması ilə seçilir. Təhlil zamanı ikinci, üçüncü, dördüncü və s. cümlələr birinci (başlanğıc) cümlədə olan hadisəni, isim və məzmunu ardıcıl şəkildə açır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, koqnitiv və psixolinqvistik təhlil zamanı mürəkkəb sintaksis bütövlükdə cümlələr həmçins və qeyri-həmçins ola bilərlər. Həmçins cümlələr olan bütövlükdə, əsasən paralel əlaqə, qeyri-həmçins cümlələr olan bütövlükdə isə zəncirvari əlaqə mövcud olur. Həmçinin mürəkkəb sintaksis bütövlükdə paralel və zəncirvari əlaqələrin qovuşması nəticəsində qarışıq tipli bütövlük də yarana bilər.

Beləliklə, mürəkkəb sintaksis bütövlüyün strukturunda həlledici rol birinci (başlanğıc) cümləyə məxsusdur. O, azad şəkildə qurulur və tam müstəqil xarakter daşıyır. Onun təqdim etdiyi mövzu bütövlüyün sonrakı komponentləri tərəfindən məntiqi şəkildə açılır.

Ədəbiyyat

1. Журинская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В. Н. Ярцева.-М.: Советская энциклопедия, 1990. - С. 511-512. - 686 с.
2. Зарубина Н. Д. К вопросу о лингвистических единицах текста // Синтаксис текста. М., 1979. С. 106
3. Фишман Роман. Лингвистический гомункул. популярная механика.- М.: 2017. - № 5.- с. 78-82
4. Шапочкин Д.В. Метод когнитивного анализа дискурса в лингвистике //Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 10 (301). Филология. Искусствоведение. Вып. 76. С. 101–107

**Тема двойничества в английской литературе XIX века
на примере произведений О.Уайлда “Портрет Дориана Грея” и
Р.Л.Стивенсона “Странная история доктора Джекила и мистера Хайда”**

*Керимова Нергиз Ельчин гызы
Мингечевирский государственный университет*

Как известно, XIX век был эпохой романтизма. В этот период феномен двойничества переживает второе рождение. Это связано с идеей двоемирия, составившей основу мировоззрения романтиков. В этот период практически все писатели пытались в своих произведениях прийти к утопическому идеалу, в котором могла бы восторжествовать мечта. Но, как мы видим, Оскар Уайлд и Роберт Стивенсон ушли от этой идеи, начав развивать тему о том, что двоично не только общество, но и каждый человек по отдельности, описывая не утопические идиллии жизни, а раздвоение личности человека, его моральную раздробленность.

Толчком, сподвигнувшим на написание “Портрета Дориана Грея” и “Странной истории доктора Джекила и мистера Хайда”, стала накаленная социальная обстановка в XIX веке в Англии: череда революций и терроры, беспорядки на улицах, смена надежды на разочарование, - все это, безусловно, влияло на писателей, следовательно менялись и образы, зло и демоническое начало, изображаемые в произведениях, изображались еще негативней чем раньше и чаще всего, зло одерживало победу. В образе антигероя постепенно происходит накопление демонических черт до номинативного его отождествления с дьяволом, что мы можем наблюдать в “Портрете Дориана Грея”. Но позже антигерой перемещается во внутренний мир героя, становясь метафорой его темной стороны, а этот феномен мы можем наблюдать, как и в “Странной истории доктора Джекила и мистера Хайда”, так и в “Портрете Дориана Грея”. По мнению Е.Мелетинского в этом и заключены “далекие корни мотива двойников и двойничества, получившего разработку только в XIX-XX вв., начиная с таких романтиков как: Уайлд, Гофман, Стивенсон и др.” [3, 39].

Несколько слов о новелле Роберта Льюиса Стивенсона “Странная история доктора Джекила и мистера Хайда” (1885).

Несколько лет Роберт Стивенсон пытался изобразить двойственную натуру человека в своих произведениях. По словам самого автора эта история приснилась ему во сне. В сознании Стивенсона давно засела история знаменитого эдинбургского краенодеревщика, декана Броди, который вел двойную жизнь. Главный герой романа добродушный доктор Джекил изобретает снадобье, которое позволяет ему превращаться в человеческое воплощение своих отрицательных качеств. Это воплощение доктор Джекил и назвал мистером Хайдом. Вначале возможность превращений радовала Джекила, но позже он осознал, что уже не а силах контролировать этот процесс. Герой пытался подавить худшую сторону своей натуры, однако через некоторое время она начинала снова бунтовать. Когда порошок закончился, произошла катастрофа. Оставался лишь один выход – использовать цианистый калий. Попав в жилище Джекила, Энфилд и Атгерсон увидели еще теплый труп Хайда, который превращался в Джекила.

Автор показал наглядный пример того, как демоническая часть человеческой души может овладеть человеком, погубить его. Можно сделать вывод, что написанный Стивенсоном роман создал большой отпечаток и в его психике, так как, когда у него случилось кровоизлияние в мозг, он выпил своего любимого вина и начал кричать своей жене: “Посмотри на меня! Мое лицо изменилось!? Я чувствую, как оно меняется!” [4, 37].

Роман Оскара Уайлда “Потрет Дориана Грея” английская критика осудила как аморальное произведение. Уайлд описал всю грязь в жизни английского бомонда. Писатель, описывая двойничество в душе Дориана, коснулся и двойничества, хорошо развивавшегося в светском обществе. В качестве примера можно взять измены приличных дам, верных на

первый взгляд мужьям, которые всячески пытались придерживаться аристократических манер, и вели при этом двойную жизнь. Интрига романа построена на мотиве сделки с дьяволом. В этой сделке задействован магический портрет, который играет в жизни главного героя роковую роль. Однажды художник Бэзил Холлуорд рисует портрет молодого и красивого Дориана Грея, в который влюбляется сам Дориан. Молодой человек, любит своим изображением и его гложет мысль, что на портрете всегда будет то, чего он когда-то лишится, — молодости. [6, 45]. Для читателя Дориан перестал походить на живого человека, хоть при нем и была его молодость и красота, но чем больше проходило времени, тем сильнее чувствуешь, как его покидает душа и остается дьявол воплоти, поступки которого и соотнести нельзя с человеком, которого мы видели в начале романа. Оскар Уайлд очень четко показал, как демоническая часть подавляет нашу душу, подавляет в нас “Я”, а человек, который этому подвергается, заранее обречен.

Литература

1. Романчук Л.А. Жовті сліди на гарячому попелі. / Л.А.Романчук. - Дніпропетровськ: Січ.1998. - С.52-66.
2. Философский энциклопедический словарь / Под ред. С.С.Аверинцева, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичева и др. - 2-е изд. - М.: Сов. энциклопедия, 1989. - 815 с.
3. Андреев Д. А. Роза Мира. Метафилософия истории. / Д.А.Андреев. - М.: Прометей, 1991.-288 с.
4. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. / Е.М. Мелетинский // Чтения по истории и теории культуры. - 1994. - № 4. - С. 5-68.
5. Сурков А.А. Энциклопедия зарубежной литературы. / А.А.Сурков. - К.: Высшая школа, 1969.
6. Уайлд О. Портрет Дориана Грея. / Оскар Уайлд. - М: Иностранка, 2011. - 496 с.

UOT 82.02

Üzeyir Hacıbəylinin Cümhuriyyət dövründə (1918-1920-ci illərdə) qələmə alınan felyetonlarında müstəqillik ideali

*Hüseynova Pərvin Ağabala qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XX əsrin ilk onilliyində olduğu kimi Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcud olduğu 11 ay ərzində də mətbuat səhifələrində öz satirik məzmunlu yazıları ilə çıxış edən və milli azadlıq uğrunda mübarizəsini davam etdirən Üzeyir Hacıbəylinin 1918-1920-ci illərdəki yaradıcılığı da öz mündəricəsi etibarilə fərqlənirdi. Həmin felyetonlarında – “Ordan-burdan” və “Surna”larda tənqidi ruhla yanaşı, Vətənin azad yaşamasından ilhamlanan yazıçının fərəhli ovqatı da hiss olunurdu.

Qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəylinin 1918-1920-ci illərdə dərc olunan felyetonları, əsasən, “Filankəs” və “Çİ” gizli imzaları ilə qələmə alınmış və ikinci imzası 1919-cu ildən 28 aprel 1920-ci il tarixinədək redaktoru olduğu “Azərbaycan” qəzetində istifadə olunmuşdur.

1918-ci ildə çap olunan “Ordan-burdan”larında “Filankəs”in azad ölkənin vətəndaşı olmasına görə, xalqının öz müqəddəratını həll etmək üçün öz müstəqil siyasət yürüdən hökumətinin olmasına görə fərəh hissi keçirdiyinin şahidi oluruq. Lakin Üzeyir bəyin felyetonları üçün xarakterik olan satirik ifadə üslubu bunlarda da hakimdir.

Məsələn, 1918-ci ilin 29 oktyabr tarixli “Ordan-burdan”ında o, hələ azad bir ölkənin vətəndaşı olmağın necə böyük bir səadət olduğunu tam mənasında dərk etməyən Azərbaycan vətəndaşlarının ümumiləşmiş obrazı ilə özünün dialoqunu təqdim edir. Bu satirik dialoqda dırnaqarası vətəndaşla

“Filankəs”in söhbəti nəticəsində ölkədə yaranmış vəziyyətdən hər kəsin bəhrələnmək istədiyini, vəzifə davası apardığını görürük. “Filankəs” isə öz cavablarında sadə danışıq dili ilə müstəqil dövlətin hər bir vətəndaşın hüququnu qoruduğu kimi, eyni zamanda hər bir vətəndaşın da onu qorumalı olduğunu əsaslandırır. Məqalədə Baqqal Kərbəlayi Kərim kimi şərti “vətəndaş”ın suallarından biri belə səslənir: “Allah sənə ömür versin, pəs qadan alım, bunlar (Xalq Cümhuriyyətinin nazirləri nəzərdə tutulur) hansı padşahın vəzirləridirlər?” “Filankəs”in cavabı isə qısa olur; “Sən padşahın”. (1; s.288)

Millət vəkilləri – parlament üzvləri haqqında danışarkən isə belə dialoqla qarşılaşırıq. Kərbəlayi Kərimin “Vallah, yaxşı başa düşmürəm!” – ifadəsinin qarşılığında “Filankəs” geniş bir nitq söyləməli olur: “Bax bu vəzirlər Azərbaycan hökumətinin millət vəzirləridirlər və sən də Azərbaycan hökumətinin millətişən: pəs demək bu vəzirlər sənin vəzirləridirlər! İnşallah, elə ki təzəliklə millət evimiz (parlamanımız) açılar, ondə baxıb görərsən ki, həqiqətdə də vəzirlər sənindir! Və bu dəsgah hamısı ondan ötrüdür ki, sən bir növ istirahət ilə dolanıb, azad çörəyini azadə yeyə biləsən, ancaq bu azadlığı sənin üçün qan töküb alan türk milləti-nəcibəsindən və türk qəhrəman ordusundan qəflətdə olmuyub onlar haqqında həmişə duaçı olasan...” (1; s.289)

Göründüyü kimi, 1918-ci ildə sadə xalq nümayəndələri yeni yaranan müstəqil respublikanın tarixi əhəmiyyətini hələ tam məsuliyyəti ilə dərk edə bilməyiblər. Üzeyir bəy də bu insanlara həqiqəti anlatmaq kimi çətin və məsuliyyətli işi icra edənlərdən biri kimi felyetonlarında hər zamanki maarifçilik fəaliyyətini davam etdirir.

Üzeyir bəyin Xalq Cümhuriyyəti dönəmində qələmə alınan felyetonlarından, bəlkə də, ən maraqlısı və satiranın imkanları baxımından ən kəskin “Sülh konfransında” da adlanan 9 yanvar 1919-cu ildə işıq üzü görmüş “Ordan-burdan”dır. Burada xarici ölkələrdən birində keçirilən konqreslərdən birində daşnak, rus milli komitəsi, Bakı sosialistlərinin Azərbaycan nümayəndələrinə qarşı təxribat və əks təbliğat aparması pislənilir. Felyetonda konqres zalında baş verən hadisə belə təsvir olunur. İclasda daşnakların Azərbaycan nümayəndələrini “başkəsən, qarın yırtan quldur” adlandırmaları arsız-arsız səsə qoyulur. Şər-böhtan atanlardan savayı, azərbaycanlıların “quldur” olmasına səs verən olmadığından Azərbaycan nümayəndələri zalda qalır. Səs vermənin nəticələri maraqlıdır: “İngilislər, firənglər, amerikanlar və sair Yevropa və Amerika millətləri nümayəndələri məsələdən xəbərdar olmadıqlarına görə bitərəf qalıb səsə iştirak etməyirlər. Əl qalxızanlar bunlar olur: daşnaklar (iki əlləri ilə), RMK-lar və Bakı S-lar”. (1; s.296)

Üzeyir bəyin 1920-ci ilin mart və aprel ayları ərzində “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Surna” ümumi başlıqlı silsilə felyetonları da azadlıq ideallarının əksi etibarilə xüsusi maraq doğurur. 1920-ci ilin mart ayının 25-i tarixində işıq üzü görən belə bir felyetonda Üzeyir bəy bir ana və övladın dialoqunu verir. Klassik münazirə forması olan “Dedim-dedi” şəklində qələmə alınan bu satirik dialoqda milli hökumətin qanun islahatı aparması, müstəqil qanunverici orqanı – parlamenti olması alqışlanmaqla yanaşı, ana dilinin saflığının qorunması da qaldırılır. Üzeyir bəy “Parlaman”, “məclisi-məbusan” sözləri ilə tarixən cəmiyyətdə qəbul olunmuş “divanxana” terminini qarşılaşdırır. “Deputat” və ya “məbus əfəndilər” əvəzinə, “vəkil”, “ministr”, “nazir” sözlərinin qarşılığında “vəzir”, “presidatel”, “sədr” əvəzinə, “ağsaqqal” sözünü işlədir, “sekretar” yerinə “mirzə”, “kosyor” qarşılığında “xəlifə” deməyi üstün tutur. Ən maraqlısı da budur ki, dilimizin milliliyini qoruyan obraz elə məhz anadır. Yazıçının məqalədə son sözləri də maraqlıdır: “Gördüm ki, anam çox bilicidir, dedim, ay ana, kaş ki, sən mənimlə bütün idarələrimizin hamısını gəzib, hər kəsə özünə görə ad qoyaydın və bizə ana dili öyrədə idin...” (s.300) Qeyd edək ki, bu məqalə eyni zamana bir maarifçilik amalı da daşıyır. Belə ki, o, bu yeni siyasi terminlərin mənasını sadə xalq kütləsinə açıqlayır.

“Surna”lardan birində Üzeyir bəy 1920-ci ildə aprel işğalına qədərki bəzi mühüm hadisələri nəql edərək öz tənqidi münasibətini bildirir. Burada firqəçiliyin hökumət böhranına yol açması tənqid atəşinə tutulur. Müəllif yazır: “...əgər bizdə firqəçilik olmasa idi, o halda Azərbaycan Cümhuriyyətində bir ilin ərzində iyirmi doqquz kərə “kabinə böhranı” əmələ gəlməzdi”. (1; s.310). Üzeyir bəyin bu hökumət böhranına da münasibəti kəskindir. O, satiranın kəskin metodlarından biri olan kinayədən istifadə edərək yazır: “...xaricilər bizə gülüb deyirdilər ki, yazıqlar, hanı sizin bir o qədər layiqli adamınız ki, hökumət qura biləsiniz? Əmma indi həman xaricilər yandıqlarından

ağlayırlar, çünki baxıb gördülər ki, bizim nəinki bir hökumət, hətta iyirmi doqquz hökumət qurmağa da adamlarımız varmış. Hələ bugün-sabah otuzuncunu da quracağıq!” (1; s.310)

Üzeyir bəy Hacıbəylinin bu məqalə və felyetonlarını oxuduqda dövrün mənzərəsi tam çılpıqlığı ilə göz önündə canlanır. Biz bir anlıq Üzeyir bəyi bir bəstəkar, komediyanəvis dramaturq, aktyor və musiqiçi kimi unuduruq, onu bir ictimai xadim, maarifpərvər ziyalı, istedadlı jurnalist kimi dərk edirik. Bu yazılarda Üzeyir bəy bir vətənpərvər və vicdanlı jurnalist kimi də diqqəti cəlb edir. Onun bütün digər əsərləri ilə ümumi pafosa sahib olan felyetonları Azərbaycançılığın ümumi musiqisini səsləndirir. Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə edib, yenidən itirməsindən sonra biz Üzeyir bəyin musiqisində əldən gedən cənnət üçün ağını eşdiririk. Amma onun 1918-1920-ci illərdəki satirik bədii nəsrə Azərbaycançılığın elegiyasıdır. Burada şənlik də var, kədər də...

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Üzeyir bəy. Bayrağımız sarsılmaz.- Bakı: Avrasiya Press, 2011.-428 səh.
2. Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri.- Bakı: Yazıçı, 1985.- 653 səh.

UOT 37.01

İngilis dili dərslərində yuxarı sinif şagirdlərinin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi

*Qəniyeva Rəbiyə Əli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev 23 oktyabr 2013-cü ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın tətbiqi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin formalaşdırılması məqsədi ilə beş strateji istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Beş strateji istiqamətdən birincisi bilavasitə təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsini və yeniləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Diqqət yetirək: “Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir” (1).

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” hər bir təhsil müəssisəsinin, hər bir müəllimin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Həmin vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün təhsil müəssisəsi rəhbəri və pedaqoji kollektivin hər bir üzvü öz imkan və bacarıqlarını səfərbərliyə almalıdırlar. Pedaqoji ustalığa, nəzəri və metodik hazırlığa malik müəllim, adətən öz fəaliyyətini yeni pedaqoji təfəkkürün tələblərini nəzərə almaqla qurur, şagirdləri pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu üzvləri kimi qəbul edir, onların təşəbbüslərini nəzərə alır, müstəqilliklərinə şərait yaradır, fəallıqlarının, xüsusən idrak fəallıqlarının təmin olunmasına çalışır.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın tələblərinin yerinə yetirilməsi sahəsində ingilis dili müəllimlərinin də üzərinə mühüm vəzifə düşür.

Dünya dilləri sırasında öz aktuallığı ilə seçilən, beynəlxalq dil statusu qazanmış ingilis dili respublikamızın bütün təhsil müəssisələrində – uşaq bağçalarında, ümumtəhsil, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində tədris olunur. İngilis dilinin öyrənilməsi cəmiyyətin sifarişi olduğundan həmişə aktuallığını özündə saxlayır. Xarici dil, xüsusən ingilis dili üzrə savadlılığın (bu dildə mükəmməl şifahi və yazılı nitqə yiyələnmək) aşağı səviyyədə olması təkcə dövlətimizin rəqabətəqabilliyini azaltmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda ölkə daxilində iqtisadiyyatın inkişafını ləngidir.

Azərbaycan Dillər Universitetində ingilis dili müəllimləri, ingilis dili üzrə tərcüməçilər hazırlayan fakültələr vardır. Digər ali təhsil müəssisələrində də (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti və b.) ingilis dili müəllimləri hazırlanır. Hətta elə liseylər və ali təhsil müəssisələri vardır ki, tədris ingilis dilində həyata keçirilir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin sevdikləri fənlərdən biri də ingilis dili fənnidir. Lakin müşahidə və sorğulardan görünür ki, yuxarı siniflərdə xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsinə şagirdlərin marağı azalır. Odur ki, pedaqoqlar, fənn müəllimləri məktəblilərin ingilis dilinə idraki marağının yüksəldilməsi üzrə səmərəli yollar axtarırlar.

Tədqiqatlardan görünür ki, idrak marağının yaradılmasında pedaqoji yaradıcılıq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir günümüzdə ingilis dilinə yiyələnmək bu və ya digər sahədə çalışan mütəxəssisin peşə səriştəliliyinin mühüm şərtlərindən sayılır.

Müəllim ingilis dili dərslərində ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərə tərbiyəvi təsirlər göstərərək, şagird şəxsiyyətinin təşəkkül tapıb formalaşmasına öz köməyini göstərərək, onların yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək, emosional və praktik təcrübələrini zənginləşdirərək, psixikalarının, intellektual imkanlarının, əqli qabiliyyətlərini, mənəvi-ruhi keyfiyyətlərinin inkişafına nail olur, idrak fəallığını təmin edir.

İngilis dili dünyaya “pəncərə” rolunu oynayır. Bu dilə yiyələnməklə, bu dildə oxumağı, danışmağı, danışanı dinləyib başa düşməyi bacarmaqla hər bir insanın, o cümlədən yuxarı sinif şagirdlərinin dünyagörüşləri genişlənir.

Müəllim şagirdlərin idrak fəallığını təmin etməklə dərstdə onların ədəbiyyat, Azərbaycan tarixi, Həyat bilgisi, təsviri incəsənət, musiqi, coğrafiya və s. bu kimi fənlərdən qazandıqları bilikləri və təsəvvürlərini dərinləşdirir və möhkəmləndirirlər.

Respublikanın qabaqcıl və təcrübəli müəllimləri X-XI siniflərdə ingilis dilini səmərəli tədris etmək, şagirdlərinin idrak fəallığına nail olmaq üçün ilk növbədə onlarda idrak marağını yaratmağa üstünlük verirdilər. Məktəblilərə müxtəlif növlü idraki tapşırıqlar verilirdi. İdraki tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin təşəbbüskarlığının və müstəqilliyinin təmin olunması, həyata baxışının formalaşdırılmasına, təxəyyülünün, təfəkkürünün, diqqətinin inkişafına nail olunur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Abbasov A.N. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013.

3. Məmmədli L.A. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları: Ped.ü.fəls.dok. dis. Bakı, 2015.

4. Романцова Ю.В. Веб-квест как способ активизации учебной деятельности учащихся <http://festival.1september.ru/articles/513088/>

UOT 82 (100)(091)

Qloballaşma şəraitində müasir Amerika ədəbiyyatının dünya mədəni mühitinə təsiri

*Əhmədova Samirə Famil qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Dünyanı qlobal miqyasda dərindən duymaq, dərk etmək, öyrənmək, onun əsrarəngiz sirlərinə sahib olmaq cəhdləri bəşəriyyətə əzəli xas olan xüsusiyyətdir. Bununla bağlı məhdud ərazilərdə baş verən bütün tip hadisələr öz təsirini gec-tez bütün Yer kürəsinə göstərir. Bu isə planetar həyatın sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni və əxlaqi-mənəvi cəhətdən sərhədsiz xarakteri ilə bağlıdır. Elmi cəhətdən bu hadisə “qloballaşma” (ing. *globalization* - qlobus - Yer kürəsini əhatə edən) adlanır.

Qloballaşma prosesinin tarixi uzaq XII-XIII əsrlərə gedib çıxır. Bu, sözügedən dövrdə Qərbi Avropada bazar (kapitalist) münasibətlərinin formalaşması, yeni Avropa ticarətinin və “Avropa dünya iqtisadiyyatı” fenomeninin təşəkkülü ilə bağlı idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın aydın ifadə olunan cizgiləri hələ qədim dünyanın etnik-siyasi və hərbi-iqtisadi ekspansiyası, həmçinin qlobal ticarət-iqtisadi əlaqələr kontekstində özünü ifadə edirdi. Buna misal olaraq, Ellinizm mədəniyyətinin böyük bir ərazidə yayılaraq təmsil olunmasını, Makedoniyalı İskəndərin Asiyaya hərbi yürüşlərini, Roma imperiyasının ekspansiya siyasətini, Böyük İpək yolunun əsrlərlə davam edən fəaliyyətini qeyd etmək olar.

Məşhur ABŞ sosioloqu, “sistem analizli dünya” konsepsiyasının banilərindən biri İmmanuil Vallersteyn (1930) fikrincə sonrakı dövrlərdə qloballaşma prosesi müəyyən tənəzzül yaşasa da, XV-XVI əsrlərdə Böyük coğrafi kəşflərin (Amerikanın kəşfi, Hindistana dəniz ticarət yolunun açılması və s.) edilməsi ilə əlaqədar yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu [3. 169].

Qloballaşma kimi qarşısızalmaz bir prosesi “amerikanizasiya”, yaxud “vesternizasiya” anlayışları ilə də eyniləşdirirlər. Bu XX əsrin II yarısında ABŞ-ın dünya miqyasında nüfuzunun fəvqəladə şəkildə artması ilə bağlı idi. Lakin amerikanizasiya və vesternizasiya baxımından mədəni qloballaşma nəzəri cəhətdən kosmopolitizmi deyil, beynəlmilətçiliyi nəzərdə tuturdu. Müasir Amerika ədəbiyyatı isə onu məhz internasional rakursda tərənnüm edir. Lakin bununla belə praktikada bu ümümbəşəri proses kosmopolitizm ideyalarının reallaşdırılmasına xidmət edir. Bu tendensiyanı isə planetar miqyasda baş verən iqtisadi, siyasi və etnik mədəni yönümlü integrativ proseslər sübut edir.

Amerikanizasiya və vesternizasiya kimi ideyalar I Dünya müharibəsindən sonra daha israrlı şəkildə özünü təsdiq etməyə başladı. O dövrdə ABŞ-a rəhbərlik etmiş prezident Vudro Vilson (ing. *Thomas Woodrow Wilson* – 1856-1924, 1913-1921-ci illərdə ABŞ-ın 28-ci prezidenti olmuşdur) 1918-ci il yanvar ayının 8-də Konqresə təqdim etdiyi “14 bənddə” (ing. *The Fourteen Points*) iddia edirdi ki, “Amerika milləti bütün xalqları azad və xoşbəxt etmək üçün yaranmışdır” [2. 160-163].

Qloballaşma prosesi elmi-texniki tərəqqinin yeni - postindustrial mərhələyə qədəm qoyması ilə fəvqəladə miqyas kəsb etməyə başladı, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən isə keyfiyyətə ön yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu, keçmiş Sovet ittifaqının və dünya sosializm sisteminin dağılması, 70 il sivilizasiyaları “doğma-özgə” əlamətləri ilə parçalayan “dəmir pərdənin” aradan qaldırılması, keçmiş SSRİ məkanına daxil olan ölkələrin yeni sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni və siyasi əsaslarda Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) təmsil olunması, 1992-ci ildə isə Avropanın çox böyük bir hissəsinin 7 fevral 1992-ci il tarixində bağlanmış Maastrix (Niderland) müqaviləsi əsasında təşkil olunmuş Avropa Birliyinə (ing. *European Union*) cəlb edilməsi və digər planetar miqyaslı hadisələrlə bağlı idi.

Hələ XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış və qloballaşmanın özünəməxsus variasiyası olan “amerikanizasiya” ideyası ilk dövrdə Amerika həyat tərzinin Kandada təbliğatı kimi təzahür etsə də, qısa müddət ərzində Avropanın, Asiyanın və Afrikanın müxtəlif ölkələrində, həmçinin Avstraliyada fəvqəladə populyarlıq qazandı. İlk mərhələdə Amerika biznes həyatının müxtəlif təzahürləri qismində - brendlər (ing. *brand* – möhür – xidmətin, yaxud məhsulun yüksək səviyyədə imici), frənçayzinqlər (ing. *franchise* – lisenziya, imtiyaz – məşhur biznes-modelin icarəyə verilməsi), nou-haular (ing. *know-how* – orijinal texnologiyalar, kəşflər, bilik və bacarıqlar) və s. təzahür edən “Amerika ideyası” daha sonra elmi və bədii ədəbiyyatda, televiziya, kinoda, musuiqədə, bütün dünyaya öz üslubunu diqtə edən paltar və libas dəblərində (“*American fashion*”) ifadə olunmağa başladı [1. 107-130].

Bu gün “Amerika ideyası” təkcə azadlıq, demokratiya, qanunun aliliyi, ekstratolerantlıq, Pentaqon, Kapitoliya kimi anlayışlarla deyil, həm də Koka-Kola, Pepsi-Kola, Fastfud (ing. *fast* – tez, *food* – yemək), McDonald’s, Procter & Gamble, Microsoft, Apple Inc., Hollivud kimi terminlərlə də assosiasiya olunur. Bütün bu məqamlar, həmçinin amerikan millətinin demokratizm, plüralizm, elmi-texniki inkişaf, etnik-mədəni birlik və həmrəylik baxımından bütün dünya xalqlarından fəvqəladə şəkildə üstün olması ideyası XX əsr ABŞ ədəbiyyatında xüsusi pafosla tərənnüm olunurdu. Bu baxımdan genetik və mədəni mənsubiyyət cəhətdən özlərini WASP (ing.

White Anglo-Saxon Protestant) tipinə aid edən ədib-passionarlar (*lat. passions* – ehtiras – məqsədə xüsusi fəallıqla can atan, xarici mühitdən daha çox enerji almağa qadir olan insan) daha aktiv idilər. Bu yazıqlar içərisində “*Windu McPherson's Son*” - 1916, “*Mid-American Chants*” - 1918 və s. kimi qiymətli əsərlər yazmış Şervud Andersonu (ing. *Sherwood Anderson* - 1876-1941), “*There Soldiers*” - 1921, “*Number One* -1943”, “*The Grand Design*” - 1949 kimi əsərlərin müəllifi olan Con Roderiqo Dos Passosu (ing. *John Roderigo Dos Passos* – 1896-1970), “*Heaven's My Destination*” - 1935, “*Theophilus North*” – 1973 və başqa əsərlərə imza atmış Tornton Hayven Uaylder (ing. *Thornton Niven Wilder* – 1897-1975) və başqalarını qeyd etmək olar.

II Dünya müharibəsindən sonra elmi-texniki inqilabın yeni dalğası şəraitində “Amerika ideyasını” tərənnüm edən ədəbi-bədii tendensiya keyfiyyətcə yeni impulslar qazandı. Bu ABŞ-ın II Dünya müharibəsində mütləq qələbəsi, nüvə silahına sahib olması və digər texniki və texnoloji yeniliklərə nail olunması ilə bağlı idi. Belə patriotizm dalğasında isə Amerika ədəbiyyatında “Amerika”, “amerikanizasiya”, qlobalizasiya və “vesternizasiya” kimi məfhumları daha emosional tərdə yeni simalar “Uçurum üzərində çovdar zəmisində (ing. *The Catcher in the Rye* -1951) əsəri ilə məşhurlaşmış Cerom Selincer (ing. *Cerome David Salinger*), məşhur “Yolda” (ing. *On The Road*) əsərinin müəllifi Cek Keruak (ing. *Jack Kerouac* -1922-1969), postmodernizm üslubunda yazan Pol Oster (ing. *Paul Benjamin Auster* - 1947), Tomas Pinçon (ing. *Thomas Ruggles Pynchon* - 1937), həmçinin fentezi, kosmik opera üslublarında yazan fantastlar – “Mars xronikaları” (ing. *The Martian Chronicles*) və “Farenqeyt üzrə 451 dərəcə” (ing. *Fahrenheit 451*) kimi fantastik əsərlərin müəllifi Rey Duqlas Bredberi (ing. *Ray Douglas Bradbury* - 1920-2012), Robert Enson Haynlayn (ing. *Roberta Anson Heinlein* – 1907-1988), Ayzek Əzimovun (ing. *Isaak Asimov* – 1920-1992) və başqaları tərənnüm edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Amerika” ideyasını və onunla bağlı bütün çeşidli məqamları təbliğ və təşviq edən universal ruhlu əsərlər bestsellər qismində müxtəlif dillərə tərcümə edilərək bütün dünyaya yayılmaqla yanaşı, ABŞ kinoindustriyası olan Hollivudda ən istedadlı rejissorlar tərəfindən ekranlaşdırılmış və daha geniş auditoriyalara təqdim olunmuşdur. Bu isə “vesternizasiyanın” daha geniş miqyasda qlobal proseslərin avanqard məzmunu olması deməkdir. Ədəbi-bədii müstəvidə təzahür edən amerikanizasiya tipli qlobalizasiyanın miqyasını və onun dünyanın mədəni mühitinə təsir imkanlarını təsəvvür etmək üçün aşağıdakı rəqəmləri göstərmək kifayətdir: təkcə 2010-cu il ərzində Amerika həyat tərzini təbliğ və təşviq edən 316 480 adda bədii əsər dərc olunmuş və onların satışından əldə olunan gəlirlərin ümumi həcmi 27,9 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu əsərlərin bəzilərinin kino təcəssümündən əldə olunan gəlirlər isə milyardlarla ölçülür.

Ədəbiyyat

1. Berghahn, Volker R. “The debate on 'Americanization' among economic and cultural historians” *Cold War History*, Feb 2010, Vol. 10 Issue 1, pp 107–130
2. Godfrey Hodgson, *Woodrow Wilson's Right Hand: The Life of Colonel Edward M. House* (Yale University Press, 2006), pp 160-163
3. Herlihy D. *The Economy of Traditional Europe*. *The Journal of Economic History*, 1971, Vol 31, No.1, p. 169
4. Abdulrahim, Masoud A., Ali A. J. Al-Kandari, and Mohammed Hasanen, *The Influence of American*
5. DeBres, Karen. *A Cultural Geography of McDonald's UK*, *Journal of Cultural Geography*, 2005
6. Martn, Lawrence. *Pledge of Allegiance: The Americanization of Canada in the Mulroney Years*, McClelland & Stewart Ltd, 1993 Malchow
7. *Television Programs on University Students in Kuwait: A Synthesis*, *European Journal of American Culture* 28 (no. 1, 2009)

Pedaqoji prosesin potensial imkanları

*İsayeva Sevil Mirhəsən qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Təhsil cəmiyyət və dövlətin inkişafının əsasında durmaqla strateji əhəmiyyətə malik olan və üstün inkişaf etdirilən fəaliyyət sahəsidir. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəmin, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır, demokratik xarakter daşıyır.

Təhsil hüququ vətəndaşların əsas hüquqlarındandır. Təlim-tərbiyə prosesi yalnız elm deyil, həm də böyük sənətdir; onun tamamlanması mümkün deyil, təkmilləşməsi və inkişafı isə sonsuzdur.

Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlət maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir[4].

İnsanı əhatə edən ətraf aləm onun şüurundan asılı olmayaraq obyektiv mövcud olmaqla, öz qanunları, prinsipləri və qaydaları üzrə inkişaf edir, dəyişir. Obyektiv aləm insanın hiss orqanlarına təsir göstərməklə onun şüurunda əks olunur.

Elm sürətlə inkişaf edir, zaman keçdikcə elmi biliklər yeniləşir. Hər hansı əşya və hadisə haqqında insanda yaranmış, formalaşmış təsəvvürlər, görüşlər dəyişir. Beləliklə, yeni elmlər, hər hansı elm sahəsinin yeni istiqamətləri yaranır. Tətbiqi və nəzəri elmlər, o cümlədən pedaqoji elmlər innovativ dəyişikliklərə məruz qalır. Yalnız fundamental metodoloji biliklər uzunömürlü olur, elmin inkişafına təkan verir [4, s. 42].

Elmin, texnikanın sürətlə inkişafı, yeni texnologiyaların, innovasiyaların təhsil sisteminə daxil olması sosial həyatımızda gözlənilməz hadisələrin, əsaslı yeniləşmələrin baş verməsinə şərait yaradır. Artıq məlumdur ki, sosial həyatda baş verən ciddi prosesləri ənənəvi pedaqoji metodlarla dəqiq öyrənmək mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda müstəqillik qazanıldıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də uğurlu islahatlara başlanılmışdır. Təhsil sahəsində həyata keçiriləcək islahatların inqilab yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə, tədricən baş verəcəyini dönə-dönə vurğulayan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu islahatların son dərəcə düşünülmüş şəkildə reallaşdırılmasını tövsiyə edirdi. Ulu öndərin fikrincə, “təhsil sistemində islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırılsın [1]. Respublikanın müstəqillik qazandığı bir dövrdə və elmi məlumatların sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə, məktəblilərə problemin qoyuluşu, bilikləri müstəqil surətdə əldə etmək bacarıqları aşılamaq həyati zərurətə çevrilir.

Hamımıza məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəmin və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq demokratik xarakter daşıyır, təhsilin humanistləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi və inteqrasiyası, məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi bu gün müəllimlərin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir.

Təhsilimizin yeni inkişaf dövrü əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, müasir mərhələdə prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ölkə miqyasında müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində islahatlar mərhələ-mərhələ həyata keçirilir. Son illər iqtisadiyyatın dinamik inkişafı təhsilin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Mütərəqqi elm və təhsil ənənələri uğurla davam etdirilmiş, yeni dövrün tələbi əsasında xeyli dərəcədə zənginləşmişdir. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur [2, s.50]

Bu gün ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran başlıca vəzifə yaddaş yönümlü təhsildən şəxsiyyətyönümlü təhsilə keçməklə müasir şəraitdə özü, ailəsi və dövlətimiz üçün faydalı olmağı bacaran, məsuliyyətli vətəndaşlar yetişdirməkdir. Yenidən işlənmiş ümumi təhsilin məzmunu təhsil alanların yaş, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alınmasını vacib məsələ kimi qarşıya qoyur. Onların dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasını, müasir tələblərə uyğun zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnməsini, əqli, fiziki, mənəvi, estetik inkişafını, müstəqil əmək və təhsil həyatına hazırlanmasını, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilməsini təmin etməli olan pedaqoji prosesdə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Müəllimin fəaliyyətinin şagirdlərin təlim keyfiyyətinə, tərbiyəsinə ümumi inkişafına necə təsir göstərməsini öyrənmək ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə məktəb şəraitində, pedaqoji prosesdə fəal təlimin zərurəti birinci növbədə ondan ibarətdir ki., intellektual qabiliyyətlərin formalaşdırılması şagirdlərin daim dəyişən şəraitə uyğunlaşmasına və omum ictimai həyata obyektiv şəkildə daxil olmasına imkan yaradır.

Pedaqoji təlim prosesinə fəal təlim metodlarının daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa və təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır, həmçinin Azərbaycanın Təhsil sahəsində, İslahat proqramında göstərilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanitarlaşdırma proseslərini həyata keçirməyə imkan verir.

Təlim prosesində interaktiv metodlar və İKT-dən istifadə etdikdə şagirdlərin meyl, maraq, idrak səviyyələri və qabiliyyətlərini nəzərə alsaq, hər bir dərs optimal qurulmuş hesab edilər, mənimsəmə 80-90% olar. Bu zaman dərs müxtəlif mərhələlərə bölünür. Ən səmərəli bölgü üç mərhələdən ibarət olur:

I mərhələ. Düşünməyə yönəlmə (başlanğıc). Bu mərhələdə, yəni fəal-interaktiv dərsin motivasiya mərhələsində şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmağa, onları mövzu ilə əlaqədar düşünməyə, suallar verməyə, məqsədləri müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

II mərhələ. Dərketmə mərhələsi (dərsin orta mərhələsi). Bu mərhələdə şagirdlər öyrəndikləri materialın mahiyyətini tədqiq edir, onu dərk etməyə çalışırlar.

III mərhələ. Düşünmə (yekun) mərhələsidir. Bu mərhələdə şagirdlər öyrəndikləri yeni biliklər, onun tətbiqi yolları üzərində düşünürlər, öyrəndikləri bilikləri genişləndirirlər.

Bu təlim metodundan istifadə edən müəllim şagirdlərdə müxtəlif bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi, məntiqi və fərdi təsəvvürlərin yaradılması, müstəqil düşünmə və problem həllinin ən səmərəli yollarını seçmək bacarığını formalaşdırır. Müəllim şagirdlərə fənni öyrənməyə marağın artırılmasında, müstəqil fikri əməliyyatlar – müqayisə, təhlil-tərkib və ümumiləşdirmə aparmaq bacarıqlarını, xüsusi yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə yardımçı olur. Fəal təlim metodlarından istifadənin müsbət nəticəsi müxtəlif tipli dərslərin qurulmasında özünü göstərir. Dərsdə problem-vəziyyət yaratmaq, çətin mövzuların, məntiqi çalışmaların və s. şagirdləri nəzəri bilikləri konkret şəraitdə tətbiq edərkən ortaya çıxan nöqsanların aradan qaldırılmasına hazırlayır.

Qabaqcıl məktəblərin iş təcrübəsi göstərir ki, interaktiv metodla və İKT vasitəsilə aparılan dərslərdən riyazi-nəzəri materialların öyrədilməsində, şagirdlərdə fəal diqqətin tərbiyə edilməsində frontal, yeni materialın möhkəmləndirilməsində isə fərdi müstəqil iş formalarından istifadə müsbət nəticə verir. Frontal iş zamanı şagirdlərdə müəllimin və yoldaşlarını dinləmək, problemlərin həllində birgə iştirak etmək vərdişləri yaranır, yüksək biliyə malik şagirdlərin daha da inkişafına, zəif şagirdlərin isə təlim prosesində fəallaşmasına müsbət təsir göstərir. Fərdi müstəqil iş zamanı şagirdlərin nəzəri materialı şüurlu mənimsəmələri ilə yanaşı, onlarda mümkün olan bütün halları nəzərdən keçirmək, təhlil etmək, nəticə çıxarmaq kimi bacarıq və vərdişlər də formalaşır.

Tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji təlim prosesində fəal-interaktiv təlim metodu ilə təşkil edilən dərslər şagirdlərin marağına səbəb olur, onların təlimə həvəsini, təlimin effektivliyini artırmaqla yanaşı, öyrənənlərdə biliklərə müstəqil yiyələnmək, nəticələri proqnozlaşdırmaq kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Belə dərslərdə vaxta qənaət edilir, təlimin fərdiləşdirilməsi təmin olunur, səmərəliliyi xeyli artır, şagirdlərdə müasir dövrün tələblərinə uyğun bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır.

Elm axtarışsız inkişaf edə bilməz. Çox böyük kəşflər ardıcıl ciddi axtarışların nəticəsidir. Hər hansı axtarış böyük zəhmətə, bədrəmələrə dözməyi, əziyyətləri aradan qaldırma bacarığına yiyələnməyi tələb edir. Buna baxmayaraq, bəşər tarixində elmlə məşğul olan insanlar belə çətinlikləri düşünülmüş yolların köməyi ilə aradan qaldırılmışlar. Onların kəşfləri ilə tanış olanlar düşünməyə, araşdırmağa, dəqiq nəticəyə gəlməyə çalışırlar.

Elm insan fəaliyyətinin elə bir sahəsidir ki, onun köməyi ilə çoxlarının əldə edə bilmədikləri biliklərə yiyələnmək, varlıq haqqında obyektiv bilikləri nəzəri cəhətdən sistemləşdirmək mümkündür.

Ulu öndər Heydər Əliyev müəllimin şəxsi tərbiyəsinin, əxlaqi tərbiyəsinin onun pedaqoji fəaliyyəti üçün çox önəmli olduğunu qeyd edərək deyirdi: “ Müəllim məktəbdə örnək olmalı, dərslərdə və sinifdənkənar məşğələlərdə təbliğ etdiyi əxlaq normalarını öz şəxsi nümunəsi ilə möhkəmləndirməlidir. Davranışında da, söz-söhbətində də, geyimində də. Axı hər bir müəllimi daim onlarca diqqətli, tələbkar uşaq gözü müşahidə edir. Uşaqlar isə saxtakarlığı tez görə duyurlar, onlar öz tərbiyəçilərinin sözü ilə işi arasındakı fərqi üstündən keçmirlər. Buna görə də müəllimin mənəvi aləmi və zahiri siması uşaqlara aşılamaq istədiyimiz ideala uyğun gəlməlidir” [3].

Əsl müəllim öz taleyinə görə ömürlük möcüzəli “Uşaqlıq ölkəsi” nin vətəndaşıdır. Müəllimin məharəti ondadır ki, özünün yüksək bilik və həyat müdrikliyi zirvəsindən uşaq arzularının, hiss və həyəcanlarının mürəkkəb dünyasına daxil olsun, uşaqlarda biliyə və əməyə həvəs oyatsın, onları keyirxah işlər görməyə sövq etsin.

Məktəb təcrübəsi və elmi tədqiqat göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində vətəndaş təhsilinin həyata keçirilməsinin zəruri şərti demokratik mühitin yaradılmasıdır. Belə ki, şagirdlərin fikirlərini açıq söyləməsi, rəylərinin müzakirə edilməsi üçün həvəsləndirilmələrinə böyük ehtiyac vardır. Müəllimlərin və şagirdlərin fikir azadlığına geniş imkan yaradılmalıdır. Məktəbin fəaliyyətində valideynlərin iştirakı, müəllimlərin öz şagirdlərinə müsbət münasibəti nəzərə alınmalı, praktik işlərdə şagirdlərin nailiyyətləri qiymətləndirilməlidir.

Təlim prosesində vətəndaş təhsilini həyata keçirərkən aşağıdakı dəyərlərin nəzərdə tutulması məsləhət bilinir:

- 1) ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipinə hörmət;
- 2) fikir, vicdan, dini etiqad azadlığına hörmət;
- 3) başqa insanların hüquq və azadlıqlarına hörmət;
- 4) insanlara qarşı ədalətli münasibət;
- 5) tolerantlıq (dözümlülük).

Təcrübə göstərir ki, pedaqoji prosesdə bu istiqamətdə işin düzgün təşkili şagirdlərin vətəndaşlıqla bağlı biliklərini dərinləşdirir, onları şəxsiyyət kimi formalaşdırır.

Müasir dövrdə respublikamızın təhsil sistemində aparılan islahatlar, yeni texnologiyaların, innovasiyaların, yeni pedaqoji yanaşmaların təhsil sisteminə gətirilməsi, qabaqcıl, yenilikçi müəllimlərin təcrübəsindən istifadə olunması onu göstərir ki, bu istiqamətdə işlər artıq dinamik xarakter daşıyır, təhsilimiz özünün mütərəqqi ənənələrinə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq formalaşır və inkişaf edir.

Tədqiqat göstərir ki, məktəbdə formalaşmış ictimai fəallıq şagirdlərin bütün həyatı boyu qorunub saxlanılır, sonralar ali məktəbdə, ordu sıralarında, istehsalatda da yaşayır. Bütün bunları öyrənmək gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə, yanaşma tərzini yeniləşdirmək, daha səmərəli yollar müəyyənləşdirmək üzrə işə düzgün istiqamət verir [4, s. 178].

Ulu öndər Heydər Əliyevin “Təhsil sistemimiz müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etməlidir” prinsipinin yerinə yetirilməsinin təmin olunması üçün milli dəyərləri saxlamaqla, təkamül yolu ilə dünya təhsil sistemində doğru hərəkət edib, Azərbaycan təhsil sistemini yeni zirvələrə qaldırmalıyıq. Məhz bu mənada gənc nəslin tərbiyəsinin milli zəmində təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan təhsilinin inkişafı naminə atılan son addımlar ölkəmizin təhsil cəmiyyətinin üzvlərinə işıqlı gələcək üçün təminat verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında nitqi (19 aprel 1999-cu il).Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004) I kitab. Bakı: Çarşıoğlu, 2005
2. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2011, 23 dekabr
3. Əliyev H. Mənəviyyat. Mənəvi dəyərlər. Mənəvi tərbiyə. Bakı: Müəllim, 2008.
4. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı. 2009

**Dağlıq Qarabağ qlobal siyasətin obyektı kimi.
Xalq Cümhuriyyəti və Qarabağ**

*Quliyeva Tahirə Əli qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Müasir qlobal cəmiyyətdə həlli dalana dirənmiş etnik münaqişələrdən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Ermənilrin Qarabağa olan iddiaları XX əsrin əvvəllərində regional və beynəlxalq siyasi müstəviyə çıxarılmışdır. I Dünya müharibəsi dövründə əsrlərlə çörəyini yedikləri osmanlı türklərinə xəyanət edən, Qafqaz cəbhəsində irəliləyən rus qoşunlarını gül-çiçəklə və duz-çörəklə qarşılayan ermənilər, Osmanlı ordusundan “layiq olduqları təpkini” alandan sonra, öz sərsəm “Böyük Ermənistan” iddialarını tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına reallaşdırmağı qərara aldılar. Rusiya imperiyasının süqutundan sonra (1917-ci il 28 fevral) türk süngüsündən ciddi cavab almış ermənilər sərsəm talelərini bir də sınamaq qərarına gəldilər. Erməni mənbələri həyasızcasına iddia edirlər ki, guya Cənubi Qafqazda müstəqil milli dövlətlərin təşəkkülü ərəfində Dağlıq Qarabağda yaşayan əhalinin etnik tərkibi 94% ermənilərdən ibarət idi. Lakin Qarabağ haqqında azacıq məlumatı olan hər bir şəxsə məlumdur ki, C.Qafqaz Bolşevik Rusiyasının tərkibinə daxil olana qədər Dağlıq Qarabağda Şuşadan başqa əhalinin sıx şəkildə məskunlaşdığı ikinci böyük yaşayış məntəqəsi olmamışdır. Şuşa isə son 240 il ərzində (1752-1992) sırf Azərbaycan şəhəri olmuşdur [3.126-127]. Erməni mənbələri, həmçinin iddia edirlər ki, “guya C.Qafqazda müstəqil milli dövlətlər yarananda, üzdənirəq Dağlıq Qarabağ erməniləri bədahətən özlərində fəvqəladə azadlıq ruhu hiss etmiş və Dağlıq Qarabağ ermənilərinin ilk konqresini çağırmışdılar”. Yüksək pafosla və cılız xalqlara xas olan saxta patriotik intonasiya ilə deyilən bu sözlərdə ən gülməli “konqress” sözüdür. Dörd-beş kəndin ayağı çarlıq kəndlisinin birdən-birə konqress keçirməsi doğrudan da gülməlidir.

Məsələnin əsl mahiyyəti isə ondadır ki, Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra bütün C.Qafqaz kimi Dağlıq Qarabağ da beynəlxalq siyasətin obyektinə çevrildi və başlanmış böyük siyasi oyunda “çuxasını İranda və Osmanlı imperiyasında qoyub gəlmiş ermənilər, çəkməsi olamyan “çarlıq piyadalar” rolu oynamağa başladılar”. Erməni tarixçiləri və siyasətçiləri isə iddia edirlər ki, guya bu dövrdə “çulsuz ermənilərin” Dağlıq Qarabağda bütün dövlətçilik atributları, ordusu, qanuni hakimiyyət orqanları var idi. Erməni mənbələrində həmçinin deyilir ki, guya 1918-1920-ci illərdə təkə Şuşada azərbaycanlılar tərəfindən 40 min erməni qətlə yetirilmiş, yaxud yaşadığı yerlərdən qovulmuşdu. Yəqin ki, erməni tarixçilərinə məlumdur ki, 1823-cü ildə keçirilən siyahıyalmada, ümumilikdə Dağlıq Qarabağda yaşayan əhalinin sayı 20 035 ailədən ibarət olmuş və bunlardan 15 729 ailə azərbaycanlılardan, 4366 ailə isə ermənilərdən ibarət olmuşdu [4.260]. Məlumdur ki, bu erməni ailələri Gülistan müqaviləsindən sonra İrandan və Osmanlı imperiyasından buraya köçüb gəlmiş ermənilərin nəsiləri idi. Cənubi Qafqazda müstəqil milli dövlətlərin yaranması ərəfində isə Şuşada əhalinin ümumi sayı 43 869 nəfər təşkil edirdi. Onlardan cəmi 23,396 nəfəri özünü erməni hesab edən xristianlar idi ki, onların 82%-i buraya Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra köçürülmüş və repressiyalara məruz qalmış Qarabağ bəylərinin və ellərindən didərgin düşmüş Qarabağ kəndlilərinin evlərində və yurdalarında məskunlaşdırılmış ermənilər idi. Maraqlıdır ki, erməni psevdotarixçiləri Şuşada qətlə yetirilən və didərgin düşən “40 min məzlum ermənini” haradan almışdılar? Dağlıq Qarabağda ermənilərin kompakt şəkildə yaşadığı ən böyük yaşayış məntəqəsi Xankəndi (Stepanakert) isə 1923-cü ildə Qarabağ xanlarının yay iqamətgahı olan Xanbağında salınmış və 100 il keçəcə də, bu gün də şəhərdə cəmi 53 min nəfər adam yaşayır. Əslində, dünyaya yalançı azadlıqsevər və sülhsevər iddiaları ilə səs-küy salan ermənilər üçün Dağlıq Qarabağ heç bir etnik-mədəni, hərbi-siyasi və dini-mənəvi əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki erməni genotipinə əzabkeşlik, müqəddəslik kimi dəyərlər xas deyil. Onlar üçün “vətən” anlayışı da abstrakt məzmun kəsb edir. Ermənilər üçün əsəs həyati prinsip “*Ubi bene ubi patria*” (“Harada yaxşıdırsa, ora vətəndir”) şüarına tam sədaqətdə ifadə olunur. Sadəcə

Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər öz üzdənirəq ideoloqlarının və siyasətçilərinin əsirinə və Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən qlobal siyasi proseslərin qurbanlarına çevrilmişlər.

Müasir erməni tarixçiləri 1918-1920-ci illərdə C.Qafqazda baş verən hərbi-siyasi və etnik-siyasi proseslər kontekstində Dağlıq Qarabağı müstəqil siyasi sübyekt kimi qələmə verməyə çalışırlar. Lakin onlar unudurlar ki, ümumiyyətlə XX əsrin əvvəllərinə qədər Qafqaz xalqlarının leksikonunda, xüsusilə də Azərbaycan nitqində “Dağlıq Qarabağ” termini olmamışdır. Sözügedən tarixi ərazi azərbaycanlılar üçün həmişə sadəcə “Qarabağ” olmuşdur.

10 fevral 1918-ci il tarixdə yaradılmış Zakafkaziya seymii həmin il aprel ayının 9-da C.Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını elan etdi və regionun tarixində yeni bir dövr başlandı. Seymin erməni fraksiyası ilk günlərdən siyasi maxinasiyalarla və “Qafqaz birliyinin” əsalarını sarsıtmaqla məşğul olurdu. Bu dövrdə Qarabağ Yelizavetpol quberniyasının tərkibində idi. ZDFR yarananda (22 aprel 1918 il) isə ermənilərin azərbaycanlılara və gürcülərə qarşı torpaq iddiaları daha da rüsvayçı xarakter aldı.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında yeni yaranmış erməni dövlətinin təhriki ilə 1918-ci il iyun ayının 22-də Qarabağda yaşayan ermənilər separatizm yolu tutdular və inzibati-siyasi idarəçilik sistemindən, üzdənirəq Milli Şuradan, Xalq hakimiyyətindən dəm vurmağa başladılar. Belə bir şəraitdə bolşevik, ingilis və daşnak hərbi birləşmələrinə qarşı zəfər yürüşünü başa çatdırmaq üzrə olan Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı Nuru paşa Killigil (1881-1949) Qarabağda sərsəm ideyalarla ara qarışdırmağa çalışan ermənilərə xəbərdarlıq ultümatumu göndərdi. Bakının azad edilməsindən dərhal sonra Qafqaz İslam Ordusu Şuşaya daxil oldu və qiyamçı erməniləri tərksilah etdi. 1919-cu il yanvar ayının 15-də ADR-in ilk hərbi naziri olmuş Xosrovpaşa bəy Sultanovun (1879-1947) Qarabağa və Zəngəzurda general-qubernator təyin olunması ermənilərin qol-qanadını qırdı. Onlar azərbaycanlıları ingilislərin gözündən salmaq məqsədi ilə ingilis komandanlığının nümayəndəsi polkovnik Şatelvorta təqdim etdikləri müraciətlərində ermənilərin Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmalarını qeyri-mümkün hesab etdiklərini bildirdilər və iddia etdilər ki, “mədəni xalq mədəniyyəti olmayan xalqa tabe ola bilməz” və bununla da öz vəhşi simalarını, “kromanyon səviyyələrini” açıb göstərdilər. Yüksək təşəkküllü Azərbaycan milli xarakterinə bələd olan ingilis polkovniki isə ermənilərin bu ifadəsinə qəti etiraz edərək bildirdi ki, “mədəni baxımdan müsəlmanlar ermənilərdən qat-qat yüksək səviyyədədirlər”. O, qeyd etmişdi ki, “rus çarının əli ilə İrandan və Osmanlı imperiyasından Qarabağa köçürülən siz ermənilər məhz müsəlman torpağının nemətləri ilə insan olmusunuz və Azərbaycan hakimiyyətini qəbul etməyə borclusunuz. Bunu etməyincə isə nə çörəyiniz, nə də əminamanlığınız olacaq”.

Sanballı arqumentləri qalmayan riyakar ermənilər 1919-cu il avqust ayının 13-də ADR hakimiyyətini tanıdılar və avqustun 22-də əldə olunmuş razılığa görə Azərbaycan təbəəliyini qəbul etdilər. Lakin həmişə tarixi fürsət gözləyən ermənilər bu dəfə də xislətlərinə sadıq qaldılar. ADR hakimiyyətində başlanmış siyasi böhranla əlaqədar 1920-ci il fevral ayının 28-də ermənilər Rusiya bolşeviklərinin təhriki ilə Qarabağda qiyam qaldırdılar. Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan bolşeviklərin məqsədi ADR-in şimal sərhədlərini qoruyan hərbi hissələrin Dağlıq Qarabağa cəlb edilməsi və 11-ci bolşevik ordusunun Bakıya yolunu açılması idi. Mart ayının 22-dən aprel ayının 13-dək Azərbaycan ordusu erməni separatçılara qarşı Dağlıq Qarabağda uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da, şimal sərhədlərinin müdafiəsinə vaxtında yetişə bilmədi və ölkə bolşevik işğalına məruz qaldı. 1920-ci il aprel ayının 28-də ADR-in süqutu və bolşevik hakimiyyəti tərəfindən milli dövlət institutlarının, xüsusilə də milli ordunun ləğv edilməsi ilə əlaqədar ermənilər ADR-in sərhədlərini keçərək Zəngəzurda və Qarabağda dövlət himayəsindən məhrum olmuş müsəlman əhaliyə divan tutmağa başladılar. Azərbaycanın bolşevik hökuməti yalnız 1 ildən sonra 1921-ci il aprel ayının sonlarında erməni özbaşınalığına və zorakılığına son qoya bildi.

Erməni tarixçiləri Ermənistanda 1920-ci ilin noyabrında Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bağlı AİK-in EİK-ə 30 noyabr 1920-ci il tarixində etdiyi müraciəti əsas götürərək, Azərbaycan hökumətinin Qarabağı, Zəngəzuru və Naxçıvanı Ermənistan Sovet Respublikasına rəsmi şəkildə güzəştə getdiyini iddia edirlər. Lakin hər fürsəti göydə tutan ermənilər etiraf etmək istəmirlər ki, sözügedən dövrdə qəbul olunmuş hər bir qərar Azərbaycan xalqının milli maraqlarını ifadə edə bilməzdi və Azərbaycanın müasir tarixinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan N.Nərimanov

1920-ci il dekabr ayının 1-də bu qərarı rəsmən elan edəndə, əsla xalqın adından deyil, fəvqəl və dağdıçı gücə malik olan, onun sözünü deməyən hər kəsi xüsusi qəddarlıqla məhv etməyə hazır olan bolşevik diktaturasının adından danışırdı [2. 54]. Bu diktaturanın təsiri altında olan ermənilər də öz növbəsində “bolşevik şəsti” edərək, Dağlıq Qarabağdan və Naxçıvandan imtina etdilər və Zəngəzurla kifayətləndilər. Lakin tezliklə “siyasi eyforiyadan” çıxaraq “tarixi səhvlərini” düzəltməyi qərara aldılar. Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinə nail ola bilməsələr də, 1923-cü il iyul ayının 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasına və gələcəkdə öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək, Azərbaycan torpaqlarını parçalamaq üçün baza yaratmağa nail oldular. Nəhayət, 26 noyabr 1924-cü il tarixində “Бакинский рабочий” qəzetində dərc olunmuş “Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin vəziyyəti haqqında” sənəddə Dağlıq Qarabağ qəti olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi elan olunur və onun Azərbaycanın siyasi həyatında rolu və mərkəzi hakimiyyət orqanlarında iştirakı proporsionallıq prinsipinə uyğun olaraq müəyyən edilirdi [1. 30-33].

Ədəbiyyat

1. Журнал “ІRS-НАСЛЕДИЕ”, 2004, №1(9), с. 30-33
2. К истории образования НКАО Азербайджанской ССР, Азернешр, 1989, с. 54
3. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. – Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1948. – с. 126-127
4. Описание Карабахской провинции. Тифлис, 1866, с. 260

UOT 82

XX əsr ədəbiyyatımızda tarixilik

*Novruzova Səbinə Bələhər qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının yeni, daha mürəkkəb bir mərhələsinə daxil olmuşdu. 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə ədəbiyyatımızda da dəyişikliklər özünü göstərdi. Rusiya tərəfindən 1920-ci il aprelin ayının 28-də devrilən Azərbaycan Cümhuriyyəti Rus imperiyasının hakimiyyəti altına düşdü. Bütün baş verən bu hadisələr ədəbiyyatımıza təsirsiz ötüşmədi. Ədəbi fəaliyyətə inqilabdan əvvəl başlamış yazıçılar bu illərdə, eləcə də, sonrakı mərhələlərdə daha çox vətənpərvərlik mövzusunda yazıb-yaradırdılar. 1918-ci ildə üçrəngli bayrağımızın sancılması ilə həmin dövrdə Ə.Cavad “Azərbaycan bayrağına”, XX əsrin sonlarına doğru B.Vahabzadə yaradıcılığında “Bayraq” şeiri öz əksini tapmışdır.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi şəxsiyyətlər mövzusunda müraciət onların xarakterinin yaradılması prosesi diqqəti cəlb edir. Bu şəxsiyyətlər daha çox xalq qəhrəmanları və ədəbi simalardır. M.S.Ordubadinin “Qılinc və qələm” romanında, M.Hüseynin “Nizami” pyesində Nizami Gəncəvi, İ.Hüseynovun “Məşhər” romanında, Qabilin “Nəsimi” poemasında Nəsimi, M.Rahimin “Qaçaq Nəbi” poemasında Qaçaq Nəbi, F.Kərimzadənin “Xudəfərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü” romanlarında Şah İsmayıl Xətayi, İ.Əfəndiyevin “Xurşudbanu Natəvan” pyesində Natəvan bədii obraz kimi canlandırılmışdır. Adlarını çəkdiyimiz bu qəbil əsərlərdə xalqı həm öz tarixi keçmişinə, soykökünə qaytarmaq, həm də müasir dövrdə də onların arzu və amallarını yaşatmağın vacib olduğunu sübut etməkdir. Böyük sənətkarların sonrakı nəslin nümayəndələrinə təsiri danılmaz faktdır. Klassik ədəbiyyatımızda Nizami ədəbi məktəbi olmuş, uzun müddət şairlərimiz Füzuli irsinin cazibəsindən çıxıb bilməmişlər.

XX əsr Azərbaycan nəsrinin görkəmli simalarından biri olan və özünəməxsus yaradıcılıq üslubu ilə seçilən ölməz sənətkarımız olan Fərman Kərimzadə ədəbiyyatımıza dəyərli tarixi

romanlar, hekayələr, povestlər, bəxş etmişdir. Sənətkara ən çox şöhrət qazandıran, onu geniş xalq kütləsinə sevdiren isə tarixi romanları olmuşdur. F. Kərimzadə

“Xudafərin körpüsü” romanında Uzun Həsənin, Sara Xatunun, Şeyx Heydərin, Şah İsmayılın əvəzolunmaz bədii obrazını yaratmışdır. Yazıçı tarixi problemləri obrazlar vasitəsilə verməyə çalışmışdı.

XX əsrin 20-30-cu illərində yaradıcılığa başlamış nasirlərimizdən biri də Mir Cəlal Paşayev olmuşdur. İkinci dünya müharibəsi dövründə bir çox yazıçılar kimi Mir Cəlal da “Yollar” (1941), “Şərbət”(1941), “ Vətən yaraları”(1942), “ Silah qardaşları”(1945) kimi çoxlu hekayələr yazdı. Onun “ Dirilən adam”, “ Bir gəncin manifesti”, “ Açıq kitab” kimi romanları tarixilik baxımından zəngin əsərlərdir. “ Dirilən adam” və “ Bir gəncin manifesti” romanlarında yazıçı eyni tarixi dövrə müraciət etmişdir.

Burada Azərbaycan xalqının düşdüyü çətin vəziyyətlər canlandırılır, xalqın azadlıq ideyaları öz əksini tapırdı. “ Yolumuz hayandır” romanını yazan Mir Cəlal bu roman vasitəsilə yenidən tarixi keçmişə qayıdır. O, bu romanda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətindəki, Azərbaycan maarifindəki vəziyyəti oxuculara çatdırmış, o zamankı Azərbaycan həyatının vacib məsələlərinə toxunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində dramaturgiya sahəsində də ədəbiyyat müvəffəqiyyətlə irəliləyirdi. Tarix və müasirlik dramaturgiyanın əsasını təşkil edirdi. H.Cavid daha çox tarixə meyl göstərir, əsərləri üçün tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri mövzu və təsvir obyektini seçirdi. Bu cəhət dramaturqun yazdığı ilk əsərlərində “ Peyğəmbər” (1922) və “ Topal Teymur (1926) dramalarında çox qüvvətli şəkildə meydana çıxmışdı. Sonrakı dövrlərdə “Knyaz”, “Səyavuş”, “ Xəyyam” kimi tarixi pyeslərini yazdı. Dramaturgiyada ikinci aparıcı istiqamət C.Cabbarlının əsərləri ilə bağlı idi. Möhtəşəm tarixi-qəhrəmanlıq faciəsi olan “ Od gəlini” dramından sonra C.Cabbarlı “ Sevil”, “Almas”, “ 1905-ci ildə” pyeslərini yazdı. Bu əsərlərində o, mürəkkəb tarixi qəhrəman axtarıqlarını uğurla davam etdirirdi. C.Cabbarlının tarixə , müasirliyə baxışı, cəmiyyətdə gedən proseslərlə səsləşməklə bərabər, həm də bu prosesləri dərinlən və hərtərəfli əks etdirirdi.

Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində, şeirimizin sənətkarlıq imkanlarının genişlənməsində Bəxtiyar Vahabzadənin xüsusi xidmətləri vardır. Bu görkəmli xalq şairinin tarixi məzmun daşıyan pyesləri, ahəngdar lirikası böyük şöhrət qazanmışdır. Vətənimizin çətin, şərəfli tarixi keçmişini, bu günü, xöşbəxt gələcəyi onun yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi. Şair hələ sovet hakimiyyəti illərində yazdığı məşhur “ Gülüstan” poemasında Vətənimizin Rusiya və İran tərəfindən ikiye parçalanmasından ürək ağrısı ilə söz açmışdır. Onun bu əsəri Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan insanların dilinin əzbəri olmuşdur. “ Bayraq” şeiri B. Vahabzadə üçün doğma olan mövzudur. O, bu şeiri ilə bayrağımızı bir daha göylərə qaldırdı:

Üçrəngli bayrağın kölgəsində mən
Qaraca torpağı vətən görmüşəm.
Zəfər güllərini dövrü-qədimdən
Bayraq işığında bitən görmüşəm.
Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim,
Bayraq-öz yurduma öz hakimliyim.[3]

Azərbaycan nəsrində XX əsrin 60-80-ci illəri mövzu və bədii sənətkarlıq cəhətdən sürətlə inkişaf etdiyi bir zaman idi. Bu illərdə bir tərəfdən təzə yazıb yaratmağa başlayan yeni nəslin nümayəndələri, digər tərəfdən hələ XX əsrin əvvəllərində nəsrimizi inkişaf etdirmiş C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, Ə.B.Haqverdiyev, A.Şaiq kimi sənətkarlar ədəbiyyatımızı zənginləşdirirdilər.Tarixi mövzulara müraciət edən yazıçılarımızın əsərlərində iştirak edən surətlərin bir çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir. Yazıçılar tarixi obrazları yaradarkən şəxsiyyətlərin tarixi faktlara uyğunluğunu nəzərə almışlar.

Onların zahiri və daxili cəhətlərini tarixi həqiqətlərə uyğun olaraq müasir tamaşaçısına çatdırmağa çalışmışlar. S. Vurğunun “Vaqif” pyesinə nəzər salsaq görürük ki, Vaqif-XVIII əsrin məşhur Azərbaycan şairi, Ağa Məhəmməd Şah Qacar- İran hökmdarı, İbrahim xan- Qarabağ xanı və.s bu kimi obrazlar tarixi şəxsiyyətlərdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2010, 436s
2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, 2004, 328s
3. <https://www.azadliq.info/12003.html>

UOT 94(479.24)

Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının və Mingəçevir şəhərinin tikintisi haqqında

*Mövləyeva Vüsalə Əlican qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
AMEA-nın Tarix İnstitutunun doktorantı*

Mingəçevirdə SES-in inşasına başlayanda demək olar ki, ərazidə heç bir yaşayış obyektini mövcud deyildir. Tikinti sahəsi düzənlik ərazidə yerləşirdi. Hələ II Dünya müharibəsi başlamamışdan əvvəl SES-in inşası ilə bağlı olaraq Kür sahilində bir neçə evlər inşa olunmuşdu və bu evlərdə geoloqlar, topoqraflar, sonralar isə tədqiqatçı balıqçılar müvəqqəti olaraq yaşamışdılar. müharibənin başlanması tikintini yarımçıq qoydu. SES-in inşası bərpa olunduqdan sonra tikintiyə gələnlərin ilk sığınacaq yeri məhz həmin evlər oldu və dərhal ərazidə insanların ilkin ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə kommunal-məişət obyektlərinin və yeraltı qazmaların inşasına başlandı. Tikintiyə ilk gələn işçi qüvvəsi komsomolçular olmuşdular. Bundan əlavə tikintiyə 10000 alman hərbi əsiri və 1000 nəfər repatriantda göndərilmişdir. Qeyd edək ki, repatriantlar SSRİ- nin qərb ərazilərinin işğal edən faşistlərin zorla Almaniyaya işçi qüvvəsi kimi göndərdiyi şəxslər idi. Mingəçevir SES-ə işləməyə gələn repatriantların əksəriyyəti tikintinin inşası başa çatdıqdan sonra Mingəçevirdə qalıb yaşamış və onlar arasında istedadlı kadr və mühəndis texniki heyət formalaşmışdır. İ.Rakun, A.Çernenko, V.Kipkalov kimi repatriantlar tikintinin ilk günlərindən Mingəçevirə gəlmiş, adi fəhlədən sonradan Mingəçevirdə yaradılmış aparıcı sənaye müəsisələrində nüfuzlu vəzifə sahiblərinə qədər yüksəlmişlərdir.

1945-ilin sonlarından tikintidə hər biri 50 nəfərlik adam üçün nəzərdə tutulmuş 50-dək qazmalar vardı. Bundan əlavə hamam, tibbi məntəqə və ərzaq üçün anbarda istifadəyə verilmişdi. Tikinti ərazisində yaradılmış ərzaq təchizatı şöbəsinin bazası əsasında 1946-cı ilin fevralında tərəvəz, kartof və heyvandarlıq sovxozu, həmçinin ərazidə yaşıllaşdırma işlərini aparmaq məqsədilə tinglik və istixana yaradılmışdı. İnşaatçılar çox həvəslə şəhərin yaşıllaşdırılması işində iştirak edirdilər. Bu tikintidə yeganə hal idi ki, tikinti rəhbərliyi bu işləri həyata keçirmək üçün heç bir əlavə fond axtarmırdı. 7 iyul 1946-cı il tarixində Mingəçevir qəsəbə statusu almışdır. Qəsəbə Xaldan Rayon Zəhmətkeş Deputatları Sovetinin tabeliyinə daxil idi. Tədrisə Mingəçevirdə məskunlaşan əhəlinin sayı artırdı. Tikintiyə qadın işçilərin cəlb olunması məqsədilə, eyni zamanda çalışan işçi qüvvələrinin uşaqlarını körpələr evi ilə təchizatı məsələsini həll etmək üçün 13 noyabr 1946-cı il Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Səhiyyə Nazirliyinə Mingəçevirdə "Körpələr evi" nin inşasına başlamağı həvalə etmişdi. Bundan əlavə 1947-1948-ci ildə şəhərdə iki 50 nəfərlik və bir 60 nəfərlik körpələr evi tikilib istifadəyə verilmişdi [1,v.25]. Baxçaların inşası tikintiyə qadın işçilərin cəlb olunması imkanlarını artırırdı. Mingəçevir SES-ə işləməyə gələn qadınlar müxtəlif peşələrə yiyələnərək tikintinin aparıcı sahələrində çalışırdılar. Onlar arasında qaynaqçılardan M.Gülfanova, T.Karienko, suvaqçılardan Y.Lyubova, P.Bondarenkonu və s. qeyd etmək olar. Mingəçevirdə tikilmiş torpaq qazmaları tədrisə daha əlverişli baraklar əvəz etməyə başladı. 1947-ci ildə belə barakların tikintidə ümumi sahəsi 2440 kv.metr idi. SES-in inşası ilə bərabər Mingəçevirdə getdikcə inzibati idarələr, müəsisələr, xidmət şöbələri də yaranırdı. Artıq torpaq yolları asfalt yollar əvəz etməyə başlamış, bağlar, bostanlar salınmışdır. 1947-ci ilin yazında Mingəçevirdə ilk küçə də istifadəyə verilmişdir. Məktəb binasına tələbat böyük olsa da onun inşası üçün ayrıca fond ayrılmadığından tikintisinə başlanmaq mümkün deyildi. Tədris binası kimi

baraklardan istifadə olunurdu. Bu baraklarda şagirdlər üçün yerlər çox məhdud idi. Belə ki, müharibənin başlanması səbəbi ilə təhsili yarımçıq qalmış şəxslər də məktəbyaşlı şagirdlərlə bərabər tədris binası kimi istifadə olunan baraklarda təhsillərini davam etdiridilər. Təhsil rus və azərbaycan dillərində keçirilirdi.

Umimilikdə 1945-1948-ci illərdə Mingəçevirdə mədəni-məişət obyektləri, 60 min kv.metrdən artıq yaşayış sahəsi, xəstəxana, ambulatoriya, malyariya stansiyaları, mədəniyyət evi, hamam və camaşırxana, bərbərxana, uşaq bağçaları, məktəb istifadəyə verilmişdi. Bundan əlavə qəsəbədə müxtəlif inzibati müəssisələr, qəsəbə şurası, xalq məhkəməsi, poçt, milisiya, sənaye bankı, əmanət kassası da fəaliyyətə başlamışdı [2,v.18]. İstifadəyə verilmiş tipoqrafiya tikinti üçün təkcə 2 qəzetin nəşri ilə deyil, eyni zamanda tikintinin bütün tipoqrafiya işlərinə olan ehtiyacını həll edirdi. Mingəçevirdə Xüsusi kontingent nəzərə alınmasa 7000 min nəfər əhali yaşayırdı. [3,v.1]. 30 iyul 1948-ci il tarixində Xaldan rayonunun icraedici komitəsi Azərbaycanın Ali Soveti qarşısında fəhlə qəsəbəsinə Mingəçevir şəhəri adının verilməsi məsələsini qaldırılmışdır. Beləliklə, əslində yaradılması nəzərdə tutulmayan bir şəhər yaradılışını 11 noyabr 1948-ci ildə tarixiləşdirdi. Bu çox yerində verilmiş bir qərar oldu. Bu qərar imkan verdi ki, Mingəçevirdə hər sözün qarşısında istifadə olunan “müvəqqəti” sözü işlədilməsin. Tikintinin əsas kontingenti müqavilə əsasında çalışdığına görə onların əksəriyyəti 1948-ci ilin sonunda şəhəri tərk etməli idilər. Elə bu səbəbdən tikintidə çalışan komsomolçular və gənclər 1948-ci ilin dekabrında növbəti dəfə respublika gənclərinə müraciət etdilər. Müraciətdə respublika gəncləri Mingəçevir şəhərinin və SES-in inşasında çalışmağa dəvət olunurdular. Tezliklə Qubadlı, Qazax, Gədəbəy, Laçın, Zəngilan, İsmayilli, Şəki, Ağdam və digər rayonlardan Mingəçevirə yüzlərlə gənc oğlan və qızlar işləməyə gəlmişdi. Keçmiş İttifaqın əksər ölkələrindən də çağırışa qoşulanlar olmuşdur. Ukrayna, Belorusiya, Moldoviya, Baltiyanı respublikalardan tikintiyə gələnlərin də sayı heç də az deyildi [4,v.18]. Artıq 1950-ci ildə şəhər əhalisinin sayı 20 min nəfər təşkil edirdi [4.v,80]. Bu qədər işçi heyətinin axını onların yerləşdirilməsində problem yaratmışdı. Mənzil tikintisi şəhərin artan əhalisinin tempindən geri qalırdı. 1950-ci ildə şəhərdə doğum evi və tibb şəhərciyinin ilk korpusları istifadəyə verildi [5, v.68-69]. 1950-ci ilin avqustunda şəhərdə keçirilən ümumşəhər yığıncağında 19 nəfərdən ibarət qadınlar şurası təşkil olunmuşdur. Qadınlar şurasının üzvləri şəhərin abadlaşdırılması, səhiyyə və mədəni-məişət sahələrində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi sahəsində təşəbbüskar kimi çox fəal rol oynayırdılar. Məhz bu şuranın təşəbbüsü ilə Kürün sağ sahilində 18 mənzilli yaşayış binası, məktəb, klub tikilib istifadəyə verilmişdir. Kürün sahilində 40 hektar ərazini əhatə edən park salınmışdır [6,v.13-14]. 1951-1952-ci illərdə SES-də işlərin həcmi daha da artdığından şəhərin tikintisinə bir o qədər fikir verilmirdi. Lakin bununla belə 1952-ci ildə poliklinika və onun nəzdində qadın və uşaq konsultasiya şöbəsi, təcili yardım, doğum evi, feldşer-akuşer məntəqələri, sanitar-epidemioloji stansiya istifadəyə verilmişdi. Şəhərdə həyat evlərinin tikintisinə icazə verildikdən sonra Mingəçevirdə məskunlaşan əhalinin sayı daha da artmışdır. Sağ sahilə fəhlə qəsəbəsi adlanan ərazidə 250-dən artıq yaşayış mənzilləri var idi. İnşasına 1951-ci ildə başlanmış mədəniyyət evi 1954-cü ildə istifadəyə verildi. İstifadəyə verilmiş SES-dən əldə olunan ucuz enerjinin hesabına Mingəçevirdə yeni sənaye və digər yaşayış obyektlərin inşası nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə şəhərin inşasında “Mingəçevirtikinti” nin rəisi İ.İslamzadənin əvəzsiz rolu olmuşdur. Beləliklə əslində yaradılması nəzərdə tutulmayan Mingəçevir şəhəri SES-in inşası ilə bərabər özü-özünü yaratdı.

Ədəbiyyat

1. ARDA MF f.95, s.1, iş 49
2. ARDA MF f.95, s.1, iş 11
3. ARDA MF f.95, s.1, iş 40
4. ARDA MF f.95, s.1, iş 18
5. ARDA MF f.96, s.1, iş 18
6. ARDA MF f.96, s.1, iş 15

Müasir dövrdə şəxsiyyətin formalaşmasında qarşıya çıxan çətinliklər

*İsmayilova İlhamə Şubay qızı
İsmayilova Aygün İslam qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Cəmiyyətdə sürətli dəyişiklər bir sıra müsbət cəhətlərlə yanaşı problemlərdə yaradır. Problemlərin ortaya çıxması heç də, o fikrə gətirməyə əsas vermir ki, biz dəyişikliklərdən faydalanmırıq. Əksinə bu dəyişikliklərin faydalı tərəflərindən istifadə etmək, ziyanlılarından isə arınmaq düzgün yoldur. Qloballaşan dünyanın mənzərəsi onu deməyə əsas verir ki, dünya cəmiyyətləri ortaq mədəniyyətə yiyələnməyə təşviq edir. Necə ki, deyirik: “Dünya bizim evimizdir.” Biz də bu evin digər sakinləri kimi eyni düşüncəni, eyni mədəniyyəti paylaşmalıyıq. Paylaşmalıyıqmı?!

Köklü mədəni irsə, mənəvi dəyərlərə, yüksək mədəniyyətə malik xalqların tarixi bunu deməyə əsas verir ki, bu o qədər də asan və daha səmimi dilə desək o qədər də faydalı olmaya bilər. Uzun müddət imperiyaların əsarəti altında olsalar belə güclü mənəvi dəyərlərə malik olan xalqlar assimilyasiyaya məruz qalmır mədəniyyətləri də, asılı olduqları xalqın mədəniyyəti içərisində erimir.

Müasir dünyada hər bir sahədə “Qərb- Şərq” qarşıdurması bir dilemma kimi nəzəri cəlb edir. Hansı yol daha sərfəlidir? Zəhirdə Qərb irəlində getsə də, əsas mahiyyətə gəldikdə aydın olur ki, bu görüntüdən başqa bir şey deyil. Əslində Qərb özü bir çox sahələrdə Şərqdən faydalanıb və faydalanır. Qərbi cəlb edən əsas məsələlərdən biri də Şərq ailələrin uzunömürlüyü, ağsaqqal, ağbirçək institutları ailə tərbiyəsi məsələləridir.

Hazırda dünyaya pəncərənin bütünlüklə açıldığı dünya ilə əlaqənin bir düymə həll etdiyi şəraitdə ən çətin məsələlər ortaya çıxır. Bunlardan ən mühümünü yad həm də, təhlükəli adət-ənənələrin, tərbiyə məsələlərinin geniş ifadə etsək mədəniyyətimizə dar mənada isə məişətimizə daxil olmasıdır.

Bəs sual olunur ki, dövlət səviyyəsində senzura lazımdır mı? Bizə eylə gəlir ki, senzura ilə bunun qarşısını almaq mümkün deyil. Bəs çıxış yolları hansılardır? Biz ilk növbədə maddi-mədəni, təbii-mənəvi irsimizə sahib çıxmaqla yanaşı onun təbliğatçısı və qoruyucusu olmalıyıq. Gənc nəsillə də məhz bunu təbliğ etməliyik. Biz eylə şəxsiyyətlər tərbiyə etməliyik ki, onlarda milli qürur, milli hesiyyət heç də bəşəri hisslərdən az olmasın.

Sözsüz ki, tərbiyə ailədən başlayır. “ Əgər uşağa hörmət olunarsa, evdə ata ananın əmirlərindən az boyun qaçırar. Uşağa hörmət göstərmək, ata ananın onunla gözəl davranışı, şəxsiyyətin vücudə gəlməsində əsas amillərdən biridir. İslam Peyğəmbəri buyurur: “Övladlarınıza ehtiram göstərin və ədəb, gözəl üslubda onlarla davranın .” Yaxşı tərbiyəçi o şəxsdir ki, aqil sürətdə uşağın istəklərini düzgün yollarla və düzgün üslubda yerinə yetirsin” [4,151]

Hədislərin birində Məhəmməd peyğəmbər buyurur. “ Zaman gələcək: övladı tərbiyə etmək iti təlim etməkdən çətin olacaq”. [3,153] İndiki zamanda özünə güvənərək uşaq tərbiyə etmək doğrudan da çox çətinidir. Müasir dövrdə doğrudan da, şəxsiyyət tərbiyəsi məsələləri çətinlik meydana çıxarır. Biz hərtərəfli şəxsiyyət deyərək özünə sahib olma bacarığı olan baş verən hadisələrdən baş çıxaran çətinliklər meydana çıxdıqda qorxmayan ən mürəkkəb situasiyalarda belə düzgün qərar verə bilən və s. şəxslər nəzərdə tutulur. Müasir insan bunlara cavab verə bilirmi?

Müşahidələr və tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, tərbiyəvi cəhətdən düzgün tərbiyə almış xüsusilə, inanc və əqidəsi olan, əməyə, zəhmətə alışmış uşaq çətinliklərdən qorxmur. Müasir gənclərdə rast gəlinən böhran halları, depressiya və intihar hadisəsi onu deməyə əsas verir ki, bəzi gənclər həyata tam hazır deyillər.

Əslində gənclərin belə duruma düşməsində onu əhatə edən yaxınların məsələni ciddiyyə almaması səbəbi olur. Əslində böyüklər “ həyat çətinliklərlə doludur və sən bu çətinlikləri dəf etdikcə güclü olacaqsan əvəzinə, çalışacağıq sənə heç bir problemin olmasın deyərək, problemi

çözmək əvəzinə düyünə salırlar. Təcrübə isə onu deməyə əsas verir ki, problemləri başqaları tərəfindən həll edilən insanlarda şəxsiyyət tam formalaşmış, xarakter və hisslərində ciddi qüsurlar olur. Dövrün görkəmli psixoloq və filosofların əksəriyyəti özləri dəfələrlə ciddi problemlərlə yaşamış insanlardır.

Yaxşı deyiblər ki, təcrübə ən yaxşı müəllimdir. Özü problem yaşamış insan faydalı məsləhətlər verə bilər. Çünki insanların əksəriyyəti başqasının başına gələn hadisənin özünü küləşdirə bilmir. Eyni hissləri yaşayan insanlar isə bir – birini daha yaxşı başa düşüb anlayır.

Əslində çətinliklərsiz həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hər şəxsin özünə görə çətinliyi, problemi vardır. Bəzən çətinliklər insanları eylə həddə gətirib çıxarır ki, onların yaşamağa olan istəklərini gələcək arzu və xəyallarını yuyub aparır. Bu cür insana bəzən kiçik bir istiqamət kifayət edir ki, həyatı tamamilə dəyişsin.

Son dövrlər gənclərdə baş verən ruhi böhran hallarının səbəbi kimi, maddi dəyərlərə bağlanmağı da əsas gətirirlər. “Bəzən insanın həyatında maddiyyət o qədər mühüm rol oynayır ki, əldən çıxması və yoxluğu böyük ruhi iztirablara və narahatçılıqlara gətirib çıxarır. Belə insan əldə etdiyi heç bir var- dövlətə, ictimai mövqeyə, imkana qane olmur.

Madiyyətə sevgisi qəlbini tam əhatə edər, gecə-gündüz onların fikrini edər. Bu düşüncələr və narahatçılıqlar ona xoşbəxt olmağa, ətrafdakı gözəlliklərdən həzz almağa imkan verməz. Daim sıxıntılı, nigaran və təşvişdə olar. Belə bir insan cəmiyyət və hətta da insanlıq üçün böyük bir təhlükədir.”[1,165]

Gündəlik həyatımızda, kütləvi informasiya vasitələrində dəfələrlə şahidi olmuşuq ki, cüzi bir məbləğə görə yaxınlarına belə aman vermir və onları qətlə yetirir.

Müasir dövrdə baş verən böhran intihar və depressiyaların əsas səbəbi kimi, psixoloji travmalar götürülür. Psixoloji travmalar insanların ruhi sağlamlığına ətraf mühitin ardıcıl yaxud qəfil şiddətli təsiri nəticəsində yaranır. İqtisadi iflas, yaxınların itkisi, şəxsiyyətin alçaldılması, sağalmaz xəstəliklər, təbii faciələr müharibə, cinsi təcavüz, fiziki işgəncələr, cinayətə şahid olmaq və s. psixoloji travmaların yaranmasına səbəb ola bilər. Travmalar insanın növbəti çətinliyə adaptasiya olmasına əngəl törədir və nəticədə növbəti mərhələdə ən kiçik gərginliklər böyük problemlər yaradır. Bəs sual oluna bilər ki, bu halları çoxları keçirir, niyə bəzilərdə bu problem yaşanır. Əslində insanın psixikası elə mexanizmə malikdir ki, müxtəlif cür çətinliklərə insanı adaptasiya edərək, ətrafdan gələn qıcıqları rahatlıqla qarşılanmasına səbəb olur. “Bu xüsusiyyətin insanların daxilində yerləşdirilmiş “psixoloji zireh” adlandırmaq olar. Psixikanın ətrafdan gələn qıcıqları dəf etmək qabiliyyəti olmasaydı insan ən kiçik psixoloji qıcıqdan özünə gələ bilməz və böyük ruhi zərbə alardı. Lakin bununla belə, hamı eyni dərəcədə ruhi qüvvəyə malik deyil. Bunun nəticəsi olaraq görürük ki, bir qrup insanların təsirləndiyi psixoloji təzyiqlərdən digərləri eylə də təsirlənmirlər. Bu insanlar arasında mövcud olan psixoloji fərqliliklərə görədir.” [2,78]

Güclü mənəvi dəyərlərə malik olan xalqlarda insanlarda depressiya hallarına çoxda təsadüf edilmir. Təəssüf ki, bunu son dövrlər deməyə çətinlik çəkirik. Müasir insan informasiya bolluğunun fəsadını- informasiya stressini yaşayır. Son illərdə artan depressiyalar intihar hadisələri də bunu deməyə əsas verir.

Artıq hər kəsə bəllidir ki, Qərbin inkişaf etmiş dövlətlərində də, bunlar yüksək faizlə özünü göstərir. Bunun isə əsas səbəbi bəllidir ki, maddi rifah halı deyil mənəvi boşluqdur. İnanlı və əqidəli insanların yaşam tərzində bunu deməyə əsas verir. Eynşteynin sözü ilə desək: “İnsanın alınına yazılan ən gözəl və dərin duyğu sirr duyğusudur. Bu duyğunu hiss etməyən, bu pərəstiş hissənin bürümədiyini kəs, demək olar ki, ölüdür. Kainatın dərk edilməzliyində kəşf edilən bu Ali Şüurlu Qüvvənin mövcudluğu ilə bağlı dərin emosional əminlik mənim Tanrı ideyamdır.”

Bütün işlərin Ali yaradılış tərəfindən idarə olunduğuna əmin olan insan sözsüz ki, psixoloji cəhətdən rahat olacaq. Ən çətin hallarda, şəraitlərdə əndişələnməyəcək, ruhi aramlığını qoruyacaq, narahatçılıq keçirməyəcək. Belə insanın özünə inamı yüksək olacaq, məqsədli ömür sürəcək və heç bir problem onu intihara sövq etməyəcək.

İnanc məsələsi həm də güclü psixoloji təsirə malikdir. Müasir dövr alimləri dini inancları insan həyatında mövcud olan qeyri- maddi və metafizik təsirlərdən hesab edirlər. Həyatda baş verən bir çox hadisələrdə bunu deməyə əsas verir ki, heç də bütün hadisələr insan iradəsindən asılı

deyil. “ Hər kim agah müşahidəçi kimi özünün və ya digərinin həyatına baxsa, onun həyatına nüfuz edən himayəçi qeybi əlin hərərətini də hiss edər. Cənubi Koreya prezidenti Nobel Sülh mükafatı laureatı Kim De Çyun bu barədə olan şəxsi təəssüratlarını belə ifadə edir. “İndi isə icazə verin şəxsi səciyyəli bir neçə kəlmə də deyim. Beş dəfə diktatorların əlindən ölə bilərdim, altı il həbsdə yatmışam, qırx il ev dustağı, sürgündə və ya nəzarət altında olmuşam. Həmvətənlərimin dəstəyi və bütün dünyada demokratiya tərəfdarlarının məni ruhlandırması olmasaydı, mən bütün bu əziyyətlərə tab gətirməzdim. Mənim üçün daha bir daxili qüvvə mənbəyi də, məhz imanım oldu. Mən Tanrının həmişə mənimlə olduğuna inanaraq yaşamışam və yaşayıram. Öz şəxsi təcrübəmdən buna əmin olmuşam.” [1,59]

Universitetdə fəaliyyət göstərdiyimiz bu müddət ərzində qızlarda rast gəldiyimiz depressiya və ruhi həyacanın əsasını hisslərinin alçaldılmasını göstərə bilərik. Milli- mənəvi dəyərlər baxımından biz də əxlaqi məsələlərə qarşı münasibət bir mənalıdır- Bağışlanmamaq! Məhz ona görə də dərini heç kəslə bölüşə bilməyən, özünə qapanan qızlar ağır depressiyaya məruz qalır. Hər kəs yaxınlıqda olan insana qarşı laqeydlik göstərməməli mənəvi dəstəyini əsirgəməməlidir. Bunun üçün də ali məktəblərdə psixoloji məsləhətxanaların fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Çünki, elə məsələlər var ki, yalnız onu mütəxəssis həll edə bilər.

Unutmaq lazım deyil ki, depressiya və onun ağır nəticəsi olan intiharın əsas səbəbi mənəvi boşluqdur. Bəs insan mənəvi boşluğunu nə ilə doldurmalıdır. İlk növbədə bilməliyik ki, hər bir problem insanın hisslərinin, düşüncələrinin, istəklərinin ümumilikdə isə tələbatlarının ödənilməməsi nəticəsində yaranan psixoloji haldır. Bu problemin həllində əsas amil insanın özüdür. Əgər insanın istəkləri ilə onu ödəmə imkanları arasında ziddiyyət meydana çıxıbsa, insan problemini bir daha nəzərdən keçirməlidir. “Bu insanın psixi vəziyyəti nəticəsində yaranan narahatedici ruhi hal olduğuna görə problemi həyata olan və ətrafda baş verənlərə olan baxışı , yaşam tərzini daxili oriyentasiyasını dəyişməklə həll etmək olar. Problemin əksər vaxtı həll olunmamasında əsas səbəbkar insanın özü olur. Bir çox hallarda insanlar öz problemlərində ətrafdakıları qınayırlar, halbuki problemin həlli məhz onların özündədir”. [1,231]

Əslində isə çətinliklər və problemlər əhatəsində olan insan çətinliklərdən çıxdıqca, problemlərini həll etdikcə daha da kamilləşir, özündə güc tapır və bu da nəticədə insan üçün ən gərəklisi olan özünəinam hissini formalaşdırır. Elə isə problemlərdən qorxmayaq.

Ədəbiyyat

1. Abdullaoğlu R. Üsyan. Bakı: “Qədim qala”, 2014, 250 səh.
2. Abdullaoğlu R. Çətin olsa da həyat davam edir. Bakı: “Qədim qala”, 2014, 266 səh.
3. Şahmərdanlı M. Sağlam və saleh övlad. Bakı: Nurlar nəşriyyat-Poliqrafıya mərkəzi”, 2009, 165 səh.
4. Mehman Müctəba. İslamda övlad. Qadın məsləhətləri üzrə elmi araşdırmalar mərkəzi. Bakı, 2010, 174 səh.

UOT 37.03

Müasir dünyada uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu

*Quliyeva Səbinə Mürsəl qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Ailənin yaranma və inkişaf problemləri, ailə-nikah münasibətləri, ailənin cəmiyyət və fərdin həyatında rolu əsrlər boyu insanları düşündürən mühüm məsələlərdən olmuşdur.

Müstəqil respublikamızın Konstitusiyasının 17-ci maddəsində qeyd edilir ki, “Cəmiyyətin özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir, uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir”. [1,7]

Azərbaycan Respublikasının bütün sahələrdə olduğu kimi, tərbiyə sahəsində də həyata keçirilən geniş miqyaslı tədbirlərin məqsədi mükəmməl tərbiyəyə-dünyagörüşünə, milli, əxlaqi, mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən insan tərbiyə etmək, nəsil yetişdirməkdən ibarətdir.

Şəxsiyyət necə formalaşır?. Bu çox mürəkkəb prosesi ümumi şəkildə xarakterizə etsək, onun aşağıdakı səviyyələrini ayırd edə bilərik:

- insan müxtəlif sosial norma və sərvətlərə yiyələnir, buna müvafiq olaraq müxtəlif sosial rollar yerinə yetirməyə başlayır və gələcəkdə ifadə edəcəyi digər rollar (o cümlədən kişi-qadın, ər-arvad, ata-ana və s.) haqqında onda müəyyən təsəvvürlər formalaşır.

- insan öz "Mən"ini kəşf və ya təsdiq edir, özünün meyl və imkanlarını, xarakter xüsusiyyətlərini üzə çıxarır, onda özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlər təşəkkül tapır. Bu səviyyədə insan öz davranış və fəaliyyətini, müəyyən dərəcədə isə özünün psixi inkişafını idarə etməyə başlayır. Onun fəallığının xarakteri köklü şəkildə dəyişir. O, nəinki şəraitin tələblərinə kor-koranə əməl etmir, əksinə, şəraitə məqsədəuyğun şəkildə təsir göstərir.

- O, başqa insanlar üçün yaşamağa, onlara təmənnasız kömək etməyə başlayır. Bu səviyyədə insan özünün cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini bütün aydınlığı ilə duyur və onun şəxsiyyəti ictimai həyatda təzahür etmək imkanını qazanır. Başa düşür ki, ailə cəmiyyətin bir parçasıdır, uşaqlar xalqındır, cəmiyyətdir. Onları sağlam böyütmək və cəmiyyət üçün faydalı adamlar kimi tərbiyə etmək ata və ananın borcudur [2, 234].

Nəzərdən keçirdiyimiz səviyyələrin hər birində şəxsiyyətin özünə və başqa adamlara, o cümlədən həyat yoldaşına, uşaqlarına və b. münasibətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Bu, bilavasitə öz əksini onun ailə həyatında tapır.

Şəxsiyyət ətraf aləmlə fəal əlaqədə olduqda, sosial təcrübəyə və ictimai dəyərlərə yiyələnmə prosesində formalaşır. İlk, kiçik sosial qrup olan ailədə şəxsiyyətin təməli qoyulur. Uşaq şəxsiyyəti onun həyat və fəaliyyətinin cərəyan etdiyi ictimai münasibətlərin təsiri ilə formalaşır. Lakin valideynlərin mənəvi mədəniyyətinin səviyyəsi, onların həyat planları və istəkləri, sosial əlaqələri, ailə ənənələri gənc insanın şəxsiyyətin inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Məhz ailədə uşağın fərdiliyi ən yüksək səviyyədə özünü göstərir. Valideyn məhəbbəti uşağın emosional, mənəvi və intellektual sferasını açmağa və inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

İnsan ailədə qazandıqlarını həyatının bütün mərhələlərində qoruyub saxlayır. Ailənin əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, insan həyatının böyük hissəsini orda keçirir.

Valideynin ailədə nüfuzu, düzgün rejim, uşağın kitab oxumağa, əməyə vaxtında alışdırılması ailə tərbiyəsinin əsas şərtlərindən hesab olunur. Uşağın mənəvi və həyat prinsiplərinin formalaşmasında ailə mühüm rol oynayır. Ailə onun üzlərinin şəxsiyyətini formalaşdırmaq və onu məhv etmək, psixoloji aləmini gücləndirmək və sarsıtmaq gücünə malikdir. Ailə təhlükəsizliyə nail olmanın, xoşbəxtliyin və özünüreallaşdırma imkanlarının strukturunu formalaşdırır.

Yalnız evdə deyil, təhsil müəssisələrində də valideynlərin uşaqların həyatında iştirakı onlara aşağıdakı keyfiyyətlərə yiyələnməyə kömək edəcək:

- avtoritarlıqdan imtina etmək və dünyaya uşaqların gözü ilə baxmaq;
- uşaqlara bərabər hüquqlu şəxs kimi davranmaq;
- başa düşmək lazımdır ki, uşaqları başqaları ilə müqayisə etmək yolverilməzdir: əgər uşaq bugün dünənə nəzərən hər hansı bir nailiyyət əldə edibsə onu görmək, qeyd etmək və onun şəxsi inkişafına sevinmək lazımdır;

- uşağın güclü və zəif tərəflərini bilmək və onları nəzərə almaq;

- onun gördüyü işlərə səmimi şəkildə maraq göstərmək, emosional dəstəyə, şad və kədərli günündə ona dayaq olduğunu nümayiş etdirmək;

Bu istiqamətdə aparılan işlər bir neçə sahəni əhatə edir:

- ailələrin sosial-emosional portretinin yaradılması;

- ailədaxili münasibətləri öyrənmək üçün diaqnostik işlərin təşkili;

- ailələrlə qrup və fərdi işlərin təşkili üçün müvafiq forma və metodların müəyyənləşdirilməsi;

- valideynlərin pedaqoji və psixoloji cəhətdən maarifləndirilməsi işlərinin təşkili;

- müsbət ailə tərbiyəsi təcrübələrini tədqiq və tətbiq etmək

- ailə tərbiyəsində xalq pedaqogikasının ənənələrindən istifadə etmək;
- ailənin düzgün mənəvi həyat tərzinin formalaşmasında valideynlərə kömək göstərmək;
- təhsil müəssisəsinin idarə edilməsində, təlim-tərbiyə işlərinin təşkilində valideynlərin iştirakını təmin etmək. ;[3,62]

Təhsil müəssisələri valideynlərə pedaqoji və psixoloji dəstəyi təmin etmək üçün daim onlarla əməkdaşlığa hazır olmalıdırlar. Valideyn isə öz uşağını ağıllı, tərbiyəli, sağlam, dürüst, savadlı görmək istəyirsə, ilk növbədə, özünü tərbiyə etməlidir. Bir ingilis atalar sözündə deyildiyi kimi: "Uşaqlarınızı tərbiyə etməyin, onsuz da sizə oxşayacaqlar. Özünüzü tərbiyə edin". Heç vaxt unutmaq olmaz ki, ailə kiçikyaşlı, lakin artıq bir şəxs olan uşaqlar üçün təməlin təməli olub, tərbiyədə ilk və ən vacib məktəbdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Konstitusiya aktları. Bakı: Qanun, 2003
2. Mirzəyev İ. Ailənin sosial psixologiyası. Bakı: Çarşıoğlu, 2011
3. Белоногова Г. Педагогические знания - родителям / Г. Белоногова, Л. Хитрова // Дошкольное воспитание, 2003, № 1, с.82-92

UOT 374

Kiçik yaşlı məktəblilərin sosiallaşmasında sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin rolu

*Rəhimova Mənzilə Ağarəhim qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı*

Tarixin bütün dövrlərində cəmiyyətin hər bir üzvünü narahat edən və düşündürən ən mühüm məsələ böyüməkdə olan nəslin dövrün tələbləri baxımından formalaşması, milli və bəşəri dəyərləri özündə birləşdirən şəxsiyyət kimi yetişməsidir. Tərbiyə amili sözü gedən prosesin başlıca faktoru kimi meydana çıxır. Təmali ailədə qoyulan tərbiyə prosesi ilk öncə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində, daha sonra məktəblərdə müəllim tərəfindən davam və inkişaf etdirilir.

Ailədən məktəbəqədər müəssisələrə və ya birbaşa məktəblərə qədəm qoymuş uşaq düşdüyü mühitə adaptasiya olunma prosesindən necə keçir? Bu mərhələ uşaqlar üçün, eləcə də ailə və müəllimlər üçün ən problemlə mərhələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, eyni zamanda ailədə əsas qoyulmuş uğurlu və ya uğursuz tərbiyə prosesi bu aşamada öz sözünü əsaslı şəkildə deyir. Nəzərə alsaq ki, heç də bütün ailələrdə uşaqlara pedaqoji yanaşmanın olması mümkün deyil və bütün uşaqlar əqli və psixi cəhətdən eyni gücə malik deyil o zaman yarana biləcək problemlər bizimçün aydınlanmış olur.

Uşaq məktəbə gəldiyi ilk gündən müəllim onun təhsil fəaliyyəti ilə yanaşı, təbii olaraq tərbiyə işi ilə bilavasitə məşğul olur və bu məsələdə ailəylə aparılacaq birgə işi diqqətdən kənar saxlamır. Çünki onun, yəni kiçik yaşlı məktəblinin şəxsiyyət kimi formalaşması prosesi başlamış və pedaqog müəllim bu prosesi sistemli formaya gətirmək missiyasının yerinə yetirir.

Dövrümüzdə ən sıx rastlanan problemlərdən biri uşaqlarla aparılan sosial pedaqoji işlər, onların nəticəsi, uşaqların sosiallaşması problemidir. İnsan amilinin aktuallıq kəsb etdiyi müasir dövr məhz qeyd olunan məsələnin diqqət mərkəzində saxlanmasını zəruri edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan sosial pedaqoji işin prinsipləri, üsul və vasitələri düzgün seçilməli və bu seçimlərin tətbiqi zamanı xüsusi pedaqoji ustalığ, xüsusi pedaqoji həssaslıq ortaya qoyulmalıdır. Sosial pedaqoji iş onların sosiallaşmasında ruhi aləmlərində, eyni zamanda olduqları mühitdə onlara təsir edən neqativ amilləri islah edib aradan qaldırmaqla nəticələnir.

Qoyulan problemin mahiyyətinə daha dəqiq yanaşsaq aydın olmuş olur ki, sosial pedaqoji işlərin təşkili və reallaşması həm təlim prosesində, həm də təlimdən kənar vaxtlarda aparılması zəruri olan prosesdir. Təcrübələr təsdiq edir ki, təlim prosesindən kənar vaxtlarda aparılan sosial pedaqoji işlər daha effektiv olaraq özünü göstərməkdədir. Çünki şagirdlərdə özünü təsdiq, özünü reallaşdırma, özünü təyinetmə bacarıqları bu prosesdə formalaşır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin sosiallaşması prosesində sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin əhəmiyyəti danılmazdır. Hər iki proses şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin, daxili potensialının aşakara çıxarılıb inkişaf etdirilməsində, sosiallaşma prosesinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosiallaşma probleminin tipindən asılı olaraq uşaqlarla aparılan işin xarakteri də təbii olaraq dəyişir, yəni fərdiləşir. Bu baxımdan sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin əhatə dairəsi əlverişli və qaneedicidir.

Sinifdən xaric işlərin şəbəkəsinə nəzər salsaq kütləvi iş, qruplarla və fərdi formada aparılan işlər və bunların özlərinin də formalarından istifadə imkanlarının genişliyini görürük. Eləcə də məktəbdən kənar müəssisələr və onların şəbəkəsi imkan verir ki, uşaqlarla aparılan sosial pedaqoji işin nəticəsində əldə olunan nəticələr kiçik yaşlı məktəblilərin sosiallaşma prosesi uğurlu nəticə versin.

Aparılan sinifdən xaric işlər və məktəbdən kənar müəssisələrlə birgə iş məktəb tərəfindən planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir. Nəzərdə tutulmuş plan siniflər üzrə konkretləşir. İbtidai sinif müəllimi sosial pedaqoji işi həyata keçirərkən uşağın yaş xüsusiyyətlərini mütləq nəzərdə saxlamalıdır ki, bu işin uğurlu nəticəsinin təməlidir. Digər tərəfdən müəllim şagirdlərin asudə vaxtının səmərəli təşkili problemini diqqət mərkəzində saxlamalı və bunun üçün zəruri olan bütün fəaliyyət formalarından istifadə etməlidir. İnkərolunmaz faktdir ki, şagirdin sosiallaşmasında zaman ölçüləri xüsusi yer tutur. Buna görə də işimizin əsası məhz burada öz əksini tapmış olur: şagirdlərin asudə vaxtının səmərəli təşkili kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan sosial işin əsasında durur.

Planlı və məqsədyönlü şəkildə aparılacaq sosial pedaqoji iş zamanı müəllim hər bir şagirdin üzərinə fərdi bacarıqlarına görə məsuləyətlər qoyur və onlar bu işlərin öhdəsindən gəlməyə özlərini təsdiq etməyə, onlara göstərilən etimadı doğrultmağa can atırlar. Hər bir fərdin ayrı-ayrılıqda bacardığı iş, əldə etdiyi nəticə bütün kollektivin dəyərinə çevirlərək hamının sevincinə səbəb olur. Əldə olunmuş bu kimi nəticələr kiçik yaşlarından şagirdin şəxsiyyətindən gözəl insani keyfiyyətlər yaratmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial pedaqoji iş zamanı şagirdlərdə iradə və məsuliyyət hisləri, dostluq, yoldaşlıq, birgə əmək, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər formalaşır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövrümüzdə təkuşaqlı ailələrdə eqoizm ruhunda böyüyən uşaqların sosiallaşması problemi, eləcə də texniki tərəqqinin ziyanlı tərəfi olan cəmiyyətdə assosiallaşma kimi problemlər yaranmışdır. Bu nöqtəyi nəzərdən yanaşdıqda yuxarıda qeyd olunan və olunmayan bu kimi yüksək mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərin şagirdlərə aşılması əldə olunması zəruri olan nəticələrdir.

Müasir cəmiyyətin ən ümdə problemlərindən olan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə cəlb olunması prosesi problem baxımından ciddi önəm kəsb edir. Bəs kiçik məktəb yaşlı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda sosiallaşma probleminə yanaşma hansı formada olmalıdır?

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla kiçik məktəb yaşlı dövründən başlayaraq sosial pedaqoji işin aparılması üçün daha səmərəli vasitə və yollar müəyyənləşdirmək pedaqoq və psixoloqların üzərinə düşür. Bu iş planlaşdırılmış formada məqsədyönlü və mütəşəkkil şəkildə aparılır. Əqli və fiziki qüsurlu uşaqlarla sosial pedaqoji iş zamanı sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər yenə də özünün əvəzolunmaz əhəmiyyəti ilə meydana çıxır.

Belə ki, kütləvi sinifdən xaric iş forması olan səhərciklərdə iştirak etmək, yaşlıları ilə birgə müxtəlif tamaşalar izləmək, müxtəlif didaktik oyunlara cəlb olunmaq, qrup halında işlərdə müxtəlif şagird dərnəklərinə və cəmiyyətlərinə üzv olmaları, fənn dərnəklərinin iştirakçıları olmaları, eləcə də fərdi işlər olaraq fərdi bədii məşğələlərə cəlb olunmaları, mütaliə üçün tapşırıqlar almaları və s. bu kimi fəaliyyət formaları onlarda artıq şagird cəmiyyətinin bir parçası olmaq hissi formalaşdırır və sosiallaşma prosesinin astanasına uğurla qədəm qoymuş olurlar. Xüsusi tipli məktəbdən kənar müəssisələr mövcuddur ki, burada xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların reabilitasiyası həyata keçirilərək onların solum həyata adaptasiyası reallaşdırılır.

Bütün qeyd olunan proseslərdə ən vacib zəruri məsələ hər zaman olduğu kimi ailə ilə məktəbin və müəllimlərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyətidir ki, sosial pedaqoji iş zamanı bu əlaqəyə olan ehtiyac daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Çünki müəllim bir uşağın ailə tipini, ailədə qoyulmuş ilkin tərbiyə formasını, psixofizioloji durumunu və s. bilmədən onunla sosial pedaqoji iş qurub lazımi nəticə əldə edə bilməz. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, kiçik yaşlı məktəblilərin sosiallaşmasında sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdən istifadə etməklə bacarıqlı müəllim gələcəyin ən mükəmməl şəxsiyyətinin formalaşmasının, cəmiyyətin aktiv və yararlı bir parçasının yetişdirilməsinin əsasını qoymuş olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y.T., Hüseynova T.M., Vahabova T.Ə. Sosial pedaqogika. Bakı, 2008
2. Ağayev M. Kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi. Bakı, 2006
3. Hüseynzadə R., İbrahimov F. Pedaqogika. Bakı, 2013
4. Qaralov Z. Tərbiyə. Bakı, 2003

UOT 37

Əqli tərbiyə yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasının mühüm vasitəsi kimi

Cabbarova Təhminə Binnət qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan genişmiqyaslı islahatlar, təhsilin informasiyalaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, integrativləşdirilməsi, interaktivləşdirilməsi, cəmiyyətin təhsilə artan tələbatının ödənilməsi, Azərbaycan Respublikasının Avropa və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunması yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasının zamanın zəruri problemi olduğunu isbat edir.

Yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılmasının əsas yollarından biri yetişməkdə olan gənc nəslin əqli cəhətdən tərbiyə olunmasıdır. Əqli tərbiyə əsasən məktəbdə pedaqoji fəaliyyət prosesində həyata keçirilir. Yeni pedaqoji təfəkkür məhz əqlin fəzil-yəni aksiomatik məzmununda tərbiyə olunması prosesində formalaşır. Bu səbəbdən əqlin tərbiyə olunması tarixən bütün dünya xalqlarının mənəvi irsində geniş yer tutmuşdur.

Şərqi görkəmli filosofu Əbu Həmid Əl-Qəzzali (1056/59-1111) hələ öz dövründə uşaqların əqli tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Qəzzali Məhəmməd Peyğəmbərin (ə) “İnsanları, onların əqli səviyyələrinə uyğun dildə dindirir” kəlamına əsasən tövsiyə edirdi: “Müəllim yenicə təhsil almağa başlamış şagirdin zəkasını və əqli imkanlarını müəyyən edərək ona mənimsəyə biləcəyi miqdarda yeni məlumat verməli, onu bu miqdardan artıq yükləməməlidir, əks təqdirdə şagird məyus olar, elm almağa ümidini itirər...” [1, s.311] Ağıl obyektiv hadisədir, ictimai varlığı, elmi dərk etmək imkanına malikdir. Bu səbəbdən əqli mənəvi cəhətdən tərbiyə etməklə təfəkkür formalaşır. Rus pedaqoqu K.Uşinskinin təbirincə desək, “yaxşı ağıl yaxşı biliklərin məcmuyundan ibarətdir”.

Əqli tərbiyənin mahiyyətindən danışarkən, əqli inkişaf anlayışına “təfəkkür” və “əqli qüvvələr” anlayışlarına da müraciət edildi. Təfəkkür yeni, mühüm əlamət, xassə və qanunauyğunluqların axtarılmasına və kəşf edilməsinə yönəldilmiş, sosial cəhətdən şərtlənmiş nitq ilə ayrılmaz surətdə bağlı olan psixi prosesdir, gerçəkliyin təhlil və tərkibi gedişində onun vasitəli və ümumiləşmiş refleksiv prosesidir. Təfəkkür beynin məhsuludur. Təfəkkür bəşəri anlayış olduğundan bütün normal insanlara xasdır. Hər bir insan müstəqil düşüncəyə qarşısına qoyduğu məqsədi həyata keçirmək üçün müxtəlif vəzifələri həll etməyə çalışır. Buradan aydın olur ki, əqli tərbiyənin birinci vəzifəsi məktəblilərdə bütün psixi prosesləri, xüsusilə, təfəkkürü inkişaf etdirməkdir. Onu da

unutmaq olmaz ki, təfəkkürün növlərinə dialektik, məntiqi, mücərrəd, ümumiləşmiş, nəzəri, sistemli təfəkkür daxildir və bunların hər birinin pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında  z yeri vardır.

Əqli tərbiyə, əqli qüvvələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı tələb olunur. Bu zaman fikri fəallıq priyomlarından istifadə olunur. Əqli qüvvələr anlayışı əqlin müəyyən inkişaf səviyyəsini göstərir. Bu proses məktəblilərin qabiliyyətlərinin formalaşmasına, biliklərin zənginləşməsinə v  təkmilləşməsinə kömək edir. Əqli qüvvələr intellektual bacarıqların təlim prosesində şagirdlərin fikri fəallıq priyomlarının v  təfəkkürlərinin, habelə nitqlərinin inkişafına şərait yaradır.  unki təfəkkür və nitq bir-birilə vəhdətdə inkişaf edir. Əqli tərbiyə məktəblilərin nitqinin məzmunlu, anlaşıqlı, ifadəli v  təsirli olmasını təmin edir. Elmi bilkl r  yiy l nm ş, söz ehtiyatı zəngin olan məktəblilər hər hansı bir tədbirdə iştirak edir, fikir mübadiləsinə girir,  z fikirlərini sərbəst şəkil-də ifadə etməyi bacarır. Prof.Ə.Əlizadənin sözləri ilə desək, “elmi-texniki tərəqqi şəraitində mənimsəmənin Arximed lingi hafizə deyil, ancaq və ancaq təfəkkür ola bilər... məktəbi yaddaş məktəbindən ağıl və hiss məktəbinə çevirmək lazımdır” [4]. Hələ vaxtı ilə məşhur fizik T.Edison deyirdi ki, “sivilisasiyanın başlıca məqsədi insana fikirl şm yi öyrətməkdir”. “Biliyi yaddaşa görə deyil, mühakiməyə görə qiymətləndirmək lazımdır. Bilik ancaq o zaman bilik olur ki, hafizə ilə deyil, fikrin, yəni təfəkkürün s yil  mənimsənilir”. Proqram materiallarının şüurlu mənimsənilməsi  c n şagirdlərin intellektini, ağılnı v  t f kk r n  inkişaf etdirmək, tərbiyə etmək çox vacibdir.

Pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında əqli tərbiyənin ikinci vəzifəsi şagirdlərin bilik fondunu, bilik ehtiyatını yaratmaqdır. Intellektual və idrak fəaliyyəti  c n zəruri olan əqlin heç bir qiymətli keyfiyyəti sisteml şdirilm ş bilik ehtiyatı olmadan inkişaf edə bilməz. Məktəblilərin əldə etdikləri biliklərin həcmi orta ümumtəhsil məktəbləri  c n zəruri olan kurikulum əsasında müəyyən edilir. Müəyyən bilik ehtiyatı konkret tədris materialları əsasında yaradılır. Şübhəsiz ki, burada məktəblilərin  z n t hsili, televiziya, mətbuat da müəyyən rol oynayır. M sair məktəbli bilikləri yalnız dərslik, dərs vəsaitləri vasitəsilə m nims mir. O həm müxtəlif ədəbiyyatı mütaliə edir, televiziya verilişlərinə baxır, intellektual oyunlarda iştirak edir, müxtəlif mətbuatı izləyir, onların vasitəsilə müəyyən bilikləri əldə edir. Nəticədə onların bilik ehtiyatı zənginləşir. Deməli,  qli tərbiyə şagirdlərin bilik ehtiyatını z nginl şdirm kl  yanaşı, onları həyatda zəruri olan biliklərlə də silahl ndirir. Əqli inkişaf fikirl şm yi, düşünməyi bacarmaq, fikri fəallıq əməliyyatlarına yiyələnməyi tələb edir. Buraya təhlil, tərkib, müqayisə, təsnifat, ümumiləşdirmə və s. daxildir.

Əqli tərbiyənin  n mühüm vəzifələrindən biri şagirdlərdə elmi pedaqoji d nyag r ş n  formalaşdırmaqdır. D nyag r ş  insanın təbiətə, cəmiyyətə, insan t f kk r n  olan baxışlar sistemidir. D nyag r ş  elmi və elmə zidd, inqilabi v  mürtəce olur. Elmi dünyagörüşünün əsasında fəlsəfi, iqtisadi və ictimai-siyasi baxışların bütöv v  bitkin sistemi durur. Bu səbəbdən də yetişməkdə olan gənc nəsildə yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılmasında vacib əhəmiyyəti əqli tərbiyə təşkil edir.

Əqli tərbiyənin əsas yolu təlimdir. Təlim zamanı şagirdlərdə zehni qüvvələrin, fikri fəallığın inkişafı təmin olunur. Əqli tərbiyə şagirdlərə təbiət, cəmiyyət və təfəkkür qanunları v  qanunauyğunluqları haqqında biliklər verir. Onlar elmlərin əsaslarına yiyələnməklə dünyanın və insan cəmiyyətinin necə əmələ gəlməsi və inkişaf etməsi, təbiətdə və ictimai həyatda nə kimi səbəb və nəticə əlaqələrinin mövcud olması, kütlələrin həyatını hansı yollarla yaxşılaşdırmağın m mk nliy  və s. suallara düzgün cavablar tapır, müəllimin köməyi ilə obyektiv aləmin cism v  hadisələri, bunların arasındakı qarşılıqlı əlaqələri dərk edirlər.

Orta  mumt hsil məktəblərində tədris edilən fənlər şagirdlərin pedaqoji təfəkkürünün formalaşmasına, şəxsiyyət bütövlüyünün tam inkişafına xüsusi xidmət göstərir. Ana dili və  d biyyat şagirdlərdə doğma dilə, ədəbiyyata, görkəmli yazıçılarnın həyat və fəaliyyətinə məhəbbət tərbiyə edir. Ana dili xalqın varlığıdır, onun mənəvi sərvətidir. Dil xalqın özüdür.  d biyyat şagirdlərdə milli mənsubiyyəti, milli ləyaqəti tərbiyə edir.  d biyyat dərsləri xarakterlərin mübarizəsi d rsl ridir.

Şagirdlərdə pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında təbiət-riyaziyyat fənləri də mühüm rol oynayır. Riyaziyyat yalnız ədədləri, riyazi qanunları v  düsturları öyrətməklə kifayətlənmir, həm də maddi aləmdə hadisə və əşyalar arasında mövcud olan kəmiyyət əlamətlərini, cisimlərin məkan və fəza formalarını öyrənməyə kömək edir. Riyaziyyat əqlin gimnastikasına çevrilir. Şübhəsiz ki,

kimya, biologiya, fizika və digər fənlər də şagirdlərin əqli qüvvələrini, mücərrəd təfəkkürlərini inkişaf etdirir. Qarışıq məntiq nəzəriyyəsinin yaradıcısının azərbaycanlı olmasından (Lütfizadə) fərəh, qürur duyurlar [1, s.315].

Şagirdlərdə pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında texniki fənlərin, əmək təliminin, nəğmə (musiqi) və rəsm, bədən tərbiyəsi və s. böyük əhəmiyyəti vardır. Bədən tərbiyəsi və idman şagirdlərin sağlamlığını, fiziki inkişafını, əmək qabiliyyətinin artırılmasını təmin edir, onların sağlam həyat tərzinin düzgün təşkilinə şərait yaradır.

Beləliklə, əqli tərbiyə prosesində şagirdlər insan və dövr, şəxsiyyət və cəmiyyət, biliklər və mənəviyyət və s. məsələlərlə qarşılaşır, onların mahiyyətini dərk etməyə çalışırlar. Əqlin tərbiyə olunması pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılmasında ən təsirli vasitədir.

Pedaqoji təfəkkürün formalaşmış məktəbli gerçəkliyi, adamların davranışını və özünün hərəkət və əlamətlərini düzgün qiymətləndirmək üçün öz biliklərindən asanlıqla istifadə edə bilər.

Pedaqoji təfəkkürün formalaşması məktəblilərə təbiətin və ictimai həyatın qanunauyğunluqlarını aydın təsəvvür etməsinə, dünyaya öz münasibətini müəyyənləşdirməyə, cəmiyyətdə öz yerini tutmağa kömək edir.

Məktəblilərdə yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılmasında təbiət və cəmiyyətin əsas qanunlarını şərh edən tədris fənlərinin imkanları genişdir. Bu isə o deməkdir ki, şagirdlərin pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılması elmlərin əsaslarının öyrənilməsi prosesində həyata keçirilir. Hər bir elm obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını öyrənir və buna uyğun olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər şagirdlərin yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir edir.

Pedaqoji təfəkkürün formalaşması intellektin bir sıra keyfiyyətlərini inkişaf etdirir:

- hermenevtik məntiq və gözəl nitq mədəniyyəti;
- hər hansı bir mühakimənin mahiyyəti və mənasını düzgün dərk etmək;
- mühakimə və anlayışları sistemli izah etmək;
- anlayışlar arasında məntiqi inteqrasiya yaratmaq;
- öz düşüncə tərzini şüurlu idarə etmək;
- innovasiya tələblərinə uyğun düşünmək və fəaliyyət göstərmək;
- təxəyyülün yaradıcı imkanlarını genişləndirmək;
- təfəkkürün epistemik imkanlarının və s. qabiliyyətlərin inkişafına səbəb olur.

Şagirdlərdə pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılması onları ətraf aləmi həqiqi elmi şəkildə görmək, yeni məsələləri izah etmək, öyrənmək, elmlərin əsaslarını mənimsəmək və elmin sirlərini aşkar etməyə çalışmaq daha çox düşündürür. Onlar müşahidə etdikləri fakt və hadisələrə tədqiqatçı gözü ilə yanaşırlar və bir çox nə üçün sualları qarşısında dayanır və həmin nə üçünlərə cavab axtarırlar. Beləliklə, onlar elmlərin əsaslarını öyrənməklə dünya hadisələrini daha dərinə təhlil etməyə çalışdıqca onlarda təfəkkür ontoloji, aksioloji, qneseoloji, epistemik, kurturoloji və s. qanunauyğunluqların məzmunu əsasında formalaşmağa başlayır. İnsan dəyişən dünyada yaşayır və bu dəyişikliklər istər-istəməz təfəkkürü dəyişməyə, yeniləşməyə, inkişaf etməyə məcbur edir. Dinamik, çevik, assosiativ müqayisəli inkişaf geniş diapozonda düşünmək bacarığının formalaşması zəruridir. Bu səbəbdən əminliklə demək olar ki, müasir dövrün zəruri tələblərinin həyata keçirilməsinin ən səmərəlisi və universalı yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşdırılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: "Nasir", 2007, 496 s.
2. Həsənov A.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əqli tərbiyəsi. Bakı: "Azərbaycan", 2000
3. Əlizadə Ə. Müasir azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004
4. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür (psixoloji araşdırmalar). Bakı, 2000
5. Paşayev Ə.X., F.A.Rüstəmov. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı, 2007
6. Новое педагогическое мышление. Под.ред. академика А.В.Петровского. М.: 1989

Qafqazda qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin inkişaf tarixindən (şüşə məmulatı əsasında)

Əsədova Aytən Vaqif qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun dissertantı

Qafqazda da şüşə istehsalının tarixi qədimdir. Bu barədə bizə yazılı mənbələr və arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan şüşə əşyalar məlumat verir. Azərbaycan ərazisində ən qədim şüşə nümunəsi Cəlilabad rayonunda aşkar edilmişdir. Eramızın III əsrinə aid edilən qədim şüşə qab isə Mingəçevirdə tapılmışdı [2,s.144]. R.M.Əhmədov və K.V.Trever Qafqazda tapılan şüşə qab nümunələrini eramızın I-III əsrin əvvəllərinə aid edirlər. L.İ.Çilaşvili isə Zaqafqaziya üçün səciyyəvi sayılan şüşə qabların yerli nümunələrini eramızın V-VIII əsrlərinə aid edir [4,s.12]. Karmir-Bulurda ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan şüşə nümunələrini isə elə VIII əsrə aid etmək olur. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, şüşə Qafqaz sakinlərinə daha qədimdən məlum olmuşdu. Lakin kütləvi istehsalı bizim eramın ilk əsrlərindən məlum olmuşdu. R.A.Boxladze və M.N.Uqrelidzenin fikrincə Gürcüstanda ilk şüşə istehsalı və emalı e.ə. III minillikdə bağlanmışdır [5,s.6].

Azərbaycan sakinlərinə də şüşə elə I minilliyin əvvəlində məlum olmuşdu. Qafqaz Albaniyası ərazisindən qazıntılar zamanı tapılan şüşə nümunələri bunu sübut edir. Tapılan şüşə qablar üzərindəki naxışlar Azərbaycanda tətbiqi incəsənət tarixinin öyrənilməsinə də kömək edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azərbaycan ərazisindən ümumilikdə Qafqaz ərazisindən kiçik həcmli qablar tapılmışdır. Bu tip qablar 1976-cı ildə Bərdə şəhərində də tapılmışdır. Bu kiçik həcmli qablara Qəbələdə aparılan qazıntılar zamanı da rast gəlinir və tədqiqat nəticəsində bu şüşə nümunələri I-III əsrlərə aid edilir [6,s.155]. Tədqiqatçılar bildirirlər ki, feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar Qafqaz Albaniyasında bir çox sahələr inkişaf etmişdi. Bu inkişaf yabanı otlardan duru maye hazırlanmasında da özünü göstərir [10,s.178-179]. Bu qabların oxşarına İberiya ərazisində aparılan qazıntılar zamanında rast gəlinmişdi. Qabların çox tapılmasından belə nəticəyə gəlirik ki, Qafqaz Albaniyasında qədimdə əczaxanalar fəaliyyət göstərirdi. Onu da bildirmək lazımdır ki, şüşə qablar gil qablara nisbətən daha etibarlı sayılırdı. Çünki gil qablar mayeni hopdurmaq və tərkibinin itməsi ilə nəticələnirdi. Z.İ.Yampolski bildirirdi ki, bu qablarda müalicəvi sular saxlanırdı və bu kiçik həcmli qablarda ölü dəfn edilərkən yanına maye qoyulurdu. Bu da axirət dünyasına inamla bağlı idi. Bu tip qablar Urbini qəbiristanlığında da tapılmış və D.L.Koridzi tapılan 5 ədəd kiçik həcmli şüşə qabı I-III əsr qəbir abidələrinə aid edir. Bu tip şüşə qablara 1947-ci ildə Mingəçevirdə taxta qutu qəbirlərdən də aşkar edilmişdi. Q.M.Askonov qabın tapıldığı qəbri ilə III-IV ə aid edir. Lakin qabın analizindən məlum olur ki, bu tip şüşə qablar Suriya və Finikiya ustadları tərəfindən hazırlamışdı. Qafqaz Albaniyasının Şərq ölkələri ilə iqtisadi ticarət əlaqələrini nəzərə alsaq bu qablar ticarət vasitəsi ilə gətirilmişdir. Gürcüstanın Urbini və Qara dəniz sahili ərazilərində qazıntılar zamanı da bu tip qablara rast gəlinir. Bu dövrdə (ilk orta əsr) Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olan Bərdə şəhəri İran, Gürcüstan, Ermənistan, Yaxın Şərq, Bizans və Şimali Qafqazın ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi [1, s.131]. Bunu Qafqazda ən əsası Bərdədə tapılan sikkələrin araşdırılması ilə də görürük. Ağ şəffaf zəngli şüşə ətir qablarına isə Mingəçevirdə (Azərbaycan) və Gürcüstanda qazıntılar zamanı təsadüf olunmuşdu. K.V.Trever bu qabları I-III əsrə aid edib Suriyadan gətirildiyini bildirir. M.A.Bezborodov isə bu qabların Yaxın Şərq ölkələrindən gətirildiyini bildirir. O bildirir ki, şüşə qabların yerli olmasını öyrənmək üçün tipoloji metod əsasdır. Eyni zamanda müəllif şüşənin tərkibinin analizində öyrənmiş və Qafqazda istehsal olunan şüşənin tərkibinin digər şüşələrdən fərqləndiyini bildirmişdi.

M.Koçalov bildirirdi ki, ilk şüşə qablar gil qablar əsasında formalaşdırılmışdır [3, s.83]. Bu şüşə qabları isə Yaloqlutəpə mədəniyyəti əsasında hazırlanan gil qabları araşdırdıqda səciyyəvi xüsusiyyətində görürük. B.A.Şelkovnikova görə də ilk şüşə qablar yerli gil qablar əsasında formalaşdırılmışdır [7, s.10]. Qafqazdan müxtəlif ərazilərində aparılan qazıntılar zamanı müxtəlif

formalı şüşə qablarına da rast gəlinir. Tapılan qablar Cənuba getdikcə azalır. Gürcüstanda üstünlük təşkil edən qablara, Qafqaz Albaniyası ərazisində az rast gəlinir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, Albaniyaya şimaldan Qara dəniz, Kür, Xəzər dənizi vasitəsilə su yolu ilə gətirildiyini bildirmək olar. Lakin bu o demək deyil ki, Qafqaz Albaniyasında şüşə istehsal edilməmişdi. V.N.Leviatov "Azərbaycan e.ə. V və eranın II əsrində" adlı məqaləsində şəxsi müşahidələrə əsasən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, hələ eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda şüşə istehsalı mövcud olmuşdu. Araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdu ki, zərərli maddələrin təsirini azaltmaq və şəffaflığı təmin etmək üçün ərintiyə manqan oksidi əlavə edilirdi. Şüşə istehsalında manqan daşından istifadə edilməsi haqqında Nəsrəddin Tusi də məlumat vermişdi. Azərbaycanda böyük manqan yataqlarının olmasını nəzərə alan M.A.Bezborodov bildirirdi ki, tapılan şüşə bəzək əşyaları da məhz yerli istehsal idi. Çünki rəngli şüşələrin hazırlanması ümumilikdə isə şüşənin hazırlanması üçün lazım olan xammal Azərbaycan ərazisində mövcud idi. Buna əsaslanan tədqiqatçı Kropotkin belə hesab edirdi ki, Qafqazın orta əsr şəhərlərinin əksəriyyətində rəngli bəzək əşyaları və biləzliklər istehsal edilmişdi. XX əsrin II yarısından aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Torpaqda (IV-V ə.), Qəbələ (VII-VIII ə.), Amaras (III-IV) və digər ərazilərdə aşkar edilmiş emalatxanalar, şüşə əritmə kürələri bizə şüşənin yerli istehsalı haqqında dəqiq fikir söyləməyə əsas verir. Diqqəti cəlb edən cəhət bu dövrdə Qafqazda qabların əksəriyyətinin gövdəsinin daha çox qəlibdə formalaşdırılması, ayrı-ayrı hissələrinin (qulp, boğaz, altıq) sərbəst üfurmə ilə hazırlanıb birləşdirilməsidir.

Onu da bildirmək lazımdır ki, Qafqazda-Gürcüstan və Ermənistanda III əsrə qədər şüşə əşyalarının müxtəlifliyini görürüksə, III əsrin sonu IV əsrdən etibarən Albaniyada (Azərbaycan) şüşə istehsalının inkişafı daha irəli çıxır. IV əsrin etibarən Qafqaz Albaniyasının özünə məxsus naxışlarla bəzədilmiş şərq üslublu hiss olunan yerli şüşə məmulatı formalaşdı. Kürə formalı qablara qazıntılar zamanı Şimali Qafqaz abidələrində rast gəlinə də Albaniyada bu qablardan 10 ədəd tapılmışdı. Lakin tam şəffaf pialələr tədqiqatçılar tərəfindən Suriya və Fələstindən Albaniya ilə ticarət əlaqələri zamanı gətirildiyini bildirirlər. Bozumlu rəngli pialələrin isə yerli olduğu bildirilir. Bu tip oyma naxışlı qablar Qafqaz ərazisində Qornı və Urbinişi aşkar edilmişdir. Bir qulplu küp formalı qablara isə Bərdə qazıntılarında rast gəlinir və VI-VII ə əid edilir. Eyni zamanda Bərdə şəhərində VII-IX əsrlərə aid hündür altılıqlı rəngli şüşədən hazırlanmış qənd qablarına da rast gəlinir (8, s.40). Dağıstan - Hunzaq yaşayış yerindən də çoxlu şüşə qablar və pialələr tapılmışdı. Bu qabların oxşarına Kabarda-Balkar ərazisində Kiçket çayı sahilində də rast gəlinir. Digər oxşar nümunə 1960-cı ildə Dağıstanın ilk orta əsr şəhəri olan Ursaxi şəhərindən tapılmışdır. Şəhər IX əsrin əvvəllərində ərəblər tərəfindən dağıdılmışdır. Şüşə qab nümunələrinə Şimali Qafqazda Osetiyanın Lats kəndində aparılan qazıntılar zamanı da rast gəlinir. Ümumilikdə Qafqazın bir çox ərazilərində tapılan şüşə qablar oxşarlıq təşkil edir. Alimlər hətta belə bir fikirlərə gəlmişdilər ki, bu qabların mərkəzi istehsal yeri Albaniyadır. Ən əsası odur ki, tapılan şüşə qabların araşdırılmasından aydın olur ki, Qafqazda yerli şüşə istehsal yerləri olmuşdu. Daha çox oxşarlıq təşkil edən qablar oymalı naxışlı qablardır. Bu qablara Azərbaycanda (Mingəçevir, Şamaxı, Bərdə), Gürcüstanda (Urbinişi), Mərkəzi Dağıstanda (Ursaxi) və s. ərazilərdə aşkar edilmişdir. Yuxarıda sadaladıqlarımızın əsasında deyə bilərik ki, Qafqazda şüşə istehsalının tarixi qədimdir. Şüşə qablar Qafqaza həm ticarət əlaqələri vasitəsilə xaricdən gətirilmiş, həm də yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanmışdır. Eyni zamanda bəzi şüşə əşyalar xaricdən hazır gətirilirdi. Ticarət antik dövrdən Qafqaz Albaniyası şəhərlərinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Albaniya şəhərində tapılan şüşə qabların çoxu dalğa formalı şəhərlər, qənd qabları, çoxlu dərin olmayan boşqablar, lokonlar, vaza, pialə formalı üzərində döymə naxışlı olan simvolik naxışlardan ibarət şüşə qablardı (9, s.145). Konkret faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Qafqazda şüşə istehsalı hələ antik dövrdən olmuş, ilk orta əsrlərdə inkişaf etmişdi. Tapılan şüşə əşyaları qədim və ilk orta əsr Qafqaz şəhərinin ticarət əlaqələrini, sənətkarlıq tarixini və əhalinin şüşə qablardan istifadə tarixini öyrənmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Aslanov Q.M. I-IV əsrlər Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti tarixindən. Qafqaz Albaniyası tarixi məsələləri. Bakı, 1962, s.150

2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı – Elm, 2007, s.605
3. Məmmədov İ.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Təhsil nəşriyyatı. Bakı, 2006, s.400
4. Nuriyev A.B. Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş oymalı şüşə pialələr haqqında. Az.SSR. E.A. Tarix İnstitutu aspirantlarının I Elmi Konfransının materialları // Bakı, Elm, 1965, s.11-13
5. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı istehsalı tarixi. Bakı “Elm”, 1981, s.150.
6. Osmanov F.H. Qəbələn şüşə məmulatı. A.MM. Bakı MEA Azerbş SSR, 1964, s.158
7. К.Качалов. Стекло. М., Изд-во академии наук СССР, 1959, с.465
8. Нуриев А.Б. Стеклянные изделия и их производство в Кавказской Албании. Баку, 1981, с.40
9. Нуриев А.В. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв). Баку, 2009, с.440
10. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании СССР. М., 1, 1959, с.391

UOT 32

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasında Azərbaycan dünyada tolerantliğin təcəssümü kimi

*Bayramova Nübar İsmayıl qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı*

Tarixən ipək yolunun üzərində yerləşərək azərbaycan dövləti müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu bir məkan olmuşdur. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən və ümummilli lider Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra milli- dini dəyərlərimizin qorunmasında, islam dininə ehtiram göstərilməsində, xalqımızın dini əqidəsinin dahada möhkəmləndirilməsində öz əməli fəaliyyəti ilə böyük rol oynamışdır. Azərbaycan tarixən tolerantlıq və dini dözümlülük ənənələri ilə fərqlənsədə, tam qətiyyətlə demək olar ki, beynəlxalq standartlara cavab verən tolerantlıq ölkəmizdə məhz Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində qurulmuşdur. Heydər Əliyev öz müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirərək keyfiyyətə yeni müstəviyə keçirmişdir. Azərbaycançılığın əsas tərkib hissəsi olan multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik və etnomədəni inkişafının mühüm elementlərindən biri hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnosların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik və nədəni dəyərlərinin qorunmasının demokratiyanın mühüm prinsipi olan insanların hüquq və azadlıqlarının qorunmasından irəli gəldiyini göstərirdi. Ümummilli liderimizin ən böyük uğurlarından biri xalqımızın ən dəyərli keyfiyyətlərindən olan digər millətlərin hüquq və mədəniyyətlərinə hörmət etmə xüsusiyyətini milli – ideologiya azərbaycançılıq səviyyəsinə qədər yüksəltdi və rəsmiləşdirdi. Bununlada Azərbaycanı separatizm və parçalanma bəlasından xilas edərək tarixən bu torpaqlarda yaşayan xalqların təmsilçilərini də vahid bir məqsəd ətrafında səfərbər etdi və hamını Azərbaycan bayrağı altında birləşdirdi. Bu gün tam əminliklə demək olar ki, dünyanın böyük maraqla öyrəndiyi Azərbaycan Multikulturalizmi və Tolerantlığı modelinin banisi məhz elə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev olmuşdur.

Mətbuat və televiziyalarda qonşu dövlətlərimizdən yaxın Şərqi və Avropaya uzanan siyasi xaosu, səfaləti və miqrant axınını görəndə biz Ümummilli liderimizin uzaqqörən fəaliyyətinin bəhrəsinin əhəmiyyətini bir daha əminliklə başa düşürük. Axı 1988 – 1993 – ü illərdə Azərbaycan dövləti də eyni aqibəti, ölkənin parçalanması kimi ağır prosesləri, tüğyan edən böhran və separatizm dalğasını məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti fədakarlıq və mübarizlik sayəsində aradan qaldıra bildi. Bu gün dünyada onlarla dövlətin yaşadığı facilələri, baş verən terror dalğalarını televiziya ekranlarında, qəzet və internet səhifələrində ürək ağrısıyla izləyərkən onların sırasında

olmadığımızı görə bu dahi xilaskarımızın əbədiyaşar ruhu qarşısında baş əyərək minnətdarlıq bildirir və dahi şəxsiyyətin şah əsəri olan Müstəqil Azərbaycan ideyası ətrafında daha da sıx birləşirik. Hal – hazırda dünyada çoxmədəniyyətli bir ölkə imici qazanmış azərbaycanda müxtəlif xalqlar arasında dostluq, qardaşlıq və tolerantlığın hökm sürməsi, öz milli – mənəvi dəyərlərinin, dini etiqadlarının, adət - ənənələrinin qorunub saxlanması, dil və mədəniyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün demokratik şəraitin yaradılması Azərbaycan dövlətinin siyasətinin dünyada uğuru hesab edilməlidir. Bu baxımdan dövlətimiz bütün dünyaya örnək göstərilə bilər. Ona görə də sürətli inkişaf yolunda olan respublikamızın həm də müxtəlif mədəniyyət və dəyərlərə malik olan xalqların, dinlərin nümayəndələrinin mehriban şəraitdə yaşadığı multikultural və tolerant bir məkan olmuşdur. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, dinindən, irqindən, dilindən asılı olmayaraq bütün ölkə vətəndaşları eyni hüquqlara malikdirlər. Təsadüfi deyildir ki, 1995 – ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının 25 – ci maddəsi ilə - mənşəyindən, irqindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət qanuni müstəvudə təmin olundu. Eyni zamanda Ulu Öndərin hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq qəbul edilən bir çox qanunlarla Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların mədəni kimlikləri tanındı. Onların ədəbiyyatları, mədəniyyətləri, dili, tarixi, adət - ənənələri və tarixi abidələri də qorunub saxlanmağa və inkişaf etdirilməyə başladı. Heydər Əliyev dəfələrlə qeyd edirdi: “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir. Üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir”.

Bu gün ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri öz ana dillərində təhsil ala bilər, dini inanclarına ibadət edə bilər, heç bir ögey münasibət görmədən azad və təhlükəsiz şəraitdə yaşayırlar. Müxtəlif dövrlərdə ölkəmizdə qeyri – islam dinindən olan insanlar üçün ibadət yerləri, kilsələr, sineqoqlar fəaliyyət göstərir və hazırda onlar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda dini konfessiyalar arasındakı münasibətin kökündə bir-birinin dini inancı və mənəvi dəyərlərinə hörmət dayanır.

Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar, milli azlıqlar, müxtəlif etnoslar, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq hamı özünü tam əminliklə Azərbaycan vətəndaşı hesab edir, onların arasında heç bir fərq qoyulmur. Azərbaycan dünyada alternativ olmayan dövlətlərdəndir ki, burada dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün millətlər eyni cür siyasi fəallıq göstərə bilərlər. Biz bunu Milli Məclisin Millət vəkillərinin tərkibinə baxsaq şahidi olarıq. Azərbaycanda xristian, müsəlman və yaxud yəhudi yox yalnız və yalnız özünü tamamilə azərbaycanlı kimi hiss edən vətəndaşlar vardır. Bütün bunlara dahi öndərimizin Azərbaycançılıq ideologiyasının uğurlu siyasəti sayəsində nail olmuşuq. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət hazırda Prezident Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Hal – hazırda Azərbaycan dünyada multikulturalizm və tolerantlıq modeli kimi qəbul olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev 15 may 2014 – cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) yaradılması haqqında Fərman imzaladı. Fərmanda qeyd olunduğu kimi sivilizasiyaların qovşağında yerləşən Azərbaycanın zəngin mədəni və mənəvi irsi və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq aləmdə etiraf edilən həqiqətlərdəndir. BBMM- nin fəaliyyəti, həyata keçirdiyi layihələr Azərbaycan Respublikasını dünyada multikulturalizmin məbədi olduğunu bir daha sübut edir. Eyni zamanda Azərbaycanda Multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşaviri vəzifəsi də mövcuddur. BBMM – nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də Ulu Öndərimizin Azərbaycançılıq ideologiyasının bariz nümunəsi olan “ Azərbaycan multikulturalizmi anlayışını ” dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Prezident Cənab İlham Əliyevin “ Azərbaycanı dünyada multikulturalizm və tolerantlıq mərkəzi kimi tanıdaq ” təşəbbüsünün öz real həllini tapması məqsədilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü işin nəticəsində Azərbaycanın 40 – a yaxın universitetlərində və dünyanın 17 aparıcı universitetlərində

“Azərbaycan Multikulturalizmi ” fənni tədris olunur. Həmçinin , daha bir uğur Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 yanvar 2016 – cı il tarixli “ 2016 – cı ilin Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm ili ” elan edilməsi haqqında sərəncamına müvafiq

olaraq Azərbaycan və rus dillərində çap edilən ədəbi – bədii, elmi – publisistik “ Multikulturalizm ” jurnalıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müxtəlif din və mədəniyyətlərə tolerant münasibəti, şəxsən özünün xaraktercə tolerant olması onun həyat və fəaliyyətində həmişə özünü biruzə vermişdir. Ulu Öndər 1993 – cü ildə prezident seçildikdən sonra, oktyabrın 10 – da öz andiçmə mərasimindəki nitqində Azərbaycanda mövcud olan dinlərin bərabər hüquqa malik olduğunu vurğulamış, dinlər və mədəniyyətlər arasındakı bu münasibətləri daim qoruyacağına and içmişdir. Heydər Əliyev bu mərasimdəki nitqində demişdir : “Azərbaycan çoxmillətli respublikadır. Bu respublikanın səciyyəvi cəhətidir. Bunun böyük tarixi var və bu tarixlə, dini və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqa malikdirlər və bundan sonra da bütün vətəndaşların bərabər hüquqla Azərbaycan Respublikasının ictimai – siyasi həyatında iştirak etməsi üçün şərait yaradılacaqdır”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan doğma diyar: milli azlıqların V respublika festivalı. 2016
2. Kamal Abdulla. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı, 2016
3. İbrahimov Ə.İ. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri. Monoqrafiya. Bakı, 2016

UOT 821

Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində rənglərin bədii-fəlsəfi duyumu

*İslamlı Aqil Zabil oğlu
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı*

Azərbaycan poeziyasında modernist təmayülün tarixi keçən əsrin altmışıncı illərinə təsadüf edir. Rəsul Rzanın 60-cı illərdə qələmə aldığı “Rənglər silsiləsi” öz dövrü üçün də, indi də poetika və üslub baxımından aktuallığını saxlayır. Şairin bu silsilə şeirləri həmin dövrdə “yeni şeir” anlayışını dərk etmək kontekstində önəm daşıyır. Bu tip şeir mətnlərin əsas ideyası o idi ki, yeni mətləbi köhnə donda ifadə etmək mümkün deyil, çünki yeni mətləb ifadə baxımından tam yeni, köhnə formanı inkar edən forma tələb edir. Bu cəhətləri, şübhəsiz ki, modernist meyillər kimi dəyərləndirmək lazımdır. Rəsul Rzanın sözü gedən şeirlərində modernizmin bütün cəhətləri yox, yalnız “inkar ruhu” iştirak edirdi. Bu məqam da, demək olar ki, “məna gücünə” görə modernizmlə səsleşirdi.

Rəsul Rza “Rənglər” şeir silsiləsinin başlanğıcında – “Uvertüra” hissəsində rənglərin (ağ, sarı, qırmızı, yaşıl və s.) xalq arasında müəyyən bir sınaq, yəni inamla bağlı olduğunu, qaranın matəm, qırmızının bayram, sarı rəngin nifrət rəmzi olmasını xatırlayır. Lakin rənglərə belə damğa vuranları o saat qınayır, belə qənaətə gəlir ki:

“Qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də,
nifrət rəmzi də.

Ağ gözü müzə nurdan sala bilər,
Çiçək-çiçək bəzəyə bilər süfrəmizi də” [3, s. 227].

Rəsul Rzanın bu cür fəlsəfi mühakimələri Azərbaycan xalqının əski təfəkküründən doğan əkslik dünyagörüşündən qaynaqlanır. Xalq arasında işlənən “xeyirlə şər qardaşdır”, yaxud “xeyirlə şər əkizdir” ifadələrində bu təfəkkürün izləri qalmaqdadır. Yəni əksliklərin kökü birdir. Şair düşünür ki, rənglər əslində dəyişmir, ancaq insanlar onu öz istədikləri kimi görür:

“Biri yaşıl görür yarpağı,
Biri qırmızı.

Ancaq yarpaq da öz rəngində qalır...” [3, s. 227].

Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsi assosiativ təfəkkürdən doğan poetik nümunələr kimi qiymətləndirilməlidir. Assosiativ şeirdə bir-birilə əlaqə və bağlılıq ilk baxışda nəzərə çarpmayan əlamət və keyfiyyətlər, əşya və hadisələri qarşılaşdırmaqla formalaşdırılır. Şeirin ümumi məzmunu konkret hiss və düşündürmək yolu ilə yaradılır ki, bu da obrazlı təfəkkürün ən mürəkkəb forması kimi təzahür etməkdədir. Məsələn, “Rənglər” silsiləsində şair “şirmayı” rəngi belə mənalandırır:

“Afrikanın dərdi.

Babamın saqqal darağı.

Ucuz gəlir sorağı.

Qaraların taleyi...

Yuxularda unsanların arzularla vüsalı.

Ölümdən gələn qazanc.

Zindan barmaqlığı...” [3, s.229].

Sonra şair “İlməkli kəndir”, “FİL ölümünə bəhanə”, “Həsrət dünyası”, “Ağrıdan ulayan ölkələrin Səkinəsi, Səlmanı, Əhmədi” kimi qısa, lakonik ifadələrlə ilk baxışda bir-birilə əlaqəsi olmayan məfhum və hadisələrin adını çəkir. Anlaşılmaz və bir qədər də mücərrəd anlayışları bir araya gətirərək oxucunu düşündürməyə çalışır, ondada ümumi məzmunu açma biləcək müəyyən bir fikir formalaşdırır. Əslində bədii mətn vasitəsilə şair şirmayı rəngi izah etməyə çalışmır, buna cəhd göstərmir, sadəcə ağılla hissini qovuşağından keçən təhtəlsüz anlarını təsvir edir, şirmayı rəngin obrazını yaratmağa çalışır. sarı rəng haqqında poetik təəssürat yaratmağa çalışır. Şair “Rənglər” şeir silsiləsi ilə hiss və idrakın birliyindən yaranan poeziyaya bir örnək göstərdi. Belə bir cəhət qeyd edilməlidir ki, Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsi o dövr ədəbi prosesdə yeni hadisə olduğundan ən müxtəlif səviyyələrdə dərin təbəddülat yaratmış, tənqid də olunmuşdu.

Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “Rənglər” əşyaların, hadisələrin zahirindən daxilinə enməkdir. O, əşya və hadisələrin bizə bəlli olan, görünən cəhətləri, xassələri vasitəsilə görünməyən cəhətləri üzə çıxarmaq funksiyası daşıyır. Görkəmli rus şairi İlya Selvinski Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsini “rəsmdən fəlsəfəyə doğru hərəkət” adlandırmışdı.

“Rənglər” şeir silsiləsi ədəbi prosesə üslub və forma baxımdan da təsirsiz ötüşmədi. Bu üslubun əsas məğzini tuta bilən müəlliflər poeziyamız üçün daha mükəmməl mətnlər yaratmağa çalışdılar. Əli Kərimin “Fraqmentlər”, “Xətlər variasiyaları”, “Van-Qoqun günəşi”, Fikrət Qocanın “Qatar”, “Vals”, İsa İsmayılzadənin “Yağış gölməçəsi”, “Xatirə”, “Ağ gecədən gələn qonaq”, “İşıqlar”, “İşıqlı yarpaqlar”, “Bir qarış kölgə”, Ələkbər Salahzadənin “Boy”, “Yananlar”, “13 fevral”, “Voleybol”, “Fəvvarə”, “Caz”, “Səttar Bəhlulzadə”, “Kibrit çöpləri”, Vaqif Səmədoğlunun altmışıncı illərin əvvəllərində yazdığı bir sıra şeirlər (“Saxlayın yer kürəsini, mən düşmək istəyirəm” və s.) bunlara ən gözəl nümunə ola bilər.

Modern şeir texnikası, folklor motivləri, milli ruh və kolorit poetik bir harmoniyada birləşərək Rəsul Rza poeziyasını özünəməxsus inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirdi. Onun əsərlərində poetexniki improvizasiya meyilləri get-gedə güclənərək tamamilə orijinal məzmun və forma xüsusiyyətlərini formalaşdırdı. Assosiativlik, fikrin ifadəsinin klassik ənənə ilə bəzən uyğunlaşması Rəsul Rzanın poetik dünyagörüşünün özünəməxsus təzahürünü nümayiş etdirdiyini göstərir. Həm də bu cəhət şairin “Rənglər” silsiləsinin türk və dünya poeziyasının zəngin kontekstində tədqiq edib araşdırmağın zəruriliyini müəyyənləşdirən əbədi estetik göstərici kimi önəmli faktora çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Alışanov Ş. Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı: Sabah, 2010, 352 s.
2. İsmayılova S. Rəsul Rza poeziyası ədəbi tənqiddə. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 138 s.
3. Rza R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild, Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2005, 526 s.

Əzizə Cəfərzadə nəsrində mənbə və təxəyyüldən istifadə

*Babazadə Ayna Çingiz qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Xəzər Universitetinin doktorantı*

XX əsr nəsrinin tanınmış nümayəndəsi olan Əzizə Cəfərzadə daha çox tarixi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatına öz damğasını vurmuşdu. İstər müsahibələrində, istərsə də dövrü mətbuatdakı yazılarında yazıçı açıqlamalar verərək, əsas məqsədinin tarixi dürüst şəkildə çatdırmaq olduğunu bildirmişdi. Azərbaycan tarixindən yazarkən yazıçı mövzu ilə bağlı geniş araşdırmalar aparmış, haqqında yazmış olacağı yerləri gəzmiş, bəzən hadisələrin əyani şahidinə çevrilmiş, bəzən də əlyazmalara müraciət edərək sənədlərin əslini tapmağa çalışmışdı. Uzun müddət respublika Əlyazmalar Fondunda (indiki Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda) işləməsi yazıçıya mənəvi sərvətlərimizi öyrənmək baxımından böyük şans yaratmışdı.

Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığı haqqında yazıçının ev arxivindəki materiallarla tanış olmadan elmi-tədqiqat işi aparmaq olduqca çətindir. Arxivin böyük hissəsi yazıçının vəsiyyətinə əsasən oğlu Turan İbrahimov tərəfindən evdə saxlanılır. Ev arxivi tam elektron formalaşdırmaq və burada yazıçının tarixi gerçəkliklə əlaqəli topladığı materiallar, əsərlərlə əlaqədar gəzdirdiyi yerlərin səyahət dəftərlərinə, gündəliklərə, yazışmalara, istifadə etdiyi ədəbiyyatlardan qeydlərə və s. rast gəlmək olur. Həmçinin yazıçının ev arxivində ədəbiyyatçı tənqidçilərlə yanaşı tarixçi alimlərin, xüsusən də akademik Ziya Bünyadovun və başqalarının kitabların çapı üçün verdiyi rəylər də saxlanılır. Ev arxivindəki qovluqları və qeyd dəftərlərini araşdırarkən Ə.Cəfərzadənin tarixi əsər yazma texnikasını yaxından başa düşmək olar. Onu da qeyd edək ki, hər bir tarixi əsəri yazmağa başlamazdan əvvəl əsərin həcmindən də böyük qovluqlarda tarixi materialların fotosurətləri, müxtəlif tarixi kitablardan mövzuya aid olan xülasə qeydlər, əgər yazılacaq əsər şair haqqındadırsa onun seçmə şeirləri, xüsusən də tarixi məlumat, hadisə əks etdirən şeirləri, folklor materialları, xəritələr, şəcərələr, müxtəlif adamlarla mövzu haqqında yazışmaları, kitabxanalara mövzu haqqında müraciət və cavab məktubları, əsərin ilkin variantlarına yazılmış qeyd və rəylər toplanmışdı. Buradan da aydın olur ki, Ə.Cəfərzadə tarixi əsər yazarkən tarixi faktı əvvəlcə qoyaraq, mükəmməlliyini müxtəlif mənbələrdən yoxlamışdı. Yazıçının səyahət qeydləri, səyahətnamələri yazdığı tarixi əsərlərin coğrafiyası ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. “Görmədiyim yerdən yazma bilmərəm” düşüncəsi ilə yazıçının qəhrəmanı hara getmişdisə, özü də həmin yerləri səyahət etmişdi.

Azərbaycanın çar müstəmləkəçiləri tərəfindən işğalından sonra bir çox sənədlər məqsədlilərlə ləğv edilmiş və ya qapalı arxivlərdə saxlanılmış, bir qismi isə təhrif olunmuşdu. Məhz elə bu kimi səbəblərə görə Ə.Cəfərzadə bəzən hansısa bir tarixi faktı axtararkən folklorla da müraciət etmişdi. Çünki, yazıçıya görə sənədlərdə tarixi faktlar bəzən təhrif olunsada, folklorlarda hadisələr olduğu kimi qorunmuşdu.

Ə.Cəfərzadənin tarixi janrda yazdığı əsərlərinin xronologiyasına nəzər saldıqda bəlli olur ki, yazıçının tarixi nəsrini V əsrdən başlayaraq Azərbaycan tarixinin, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 1500 ilini, əsərlərin coğrafiyası isə Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də Asiya-Afrikanı əhatə edir. Bu əsərlərdə 12-dən çox şair, 6 dövlət xadiminin həyatı, yaradıcılığı, fəaliyyəti və onları əhatə edən hadisələrdən bəhs edilmişdir.

Ev arxivində tərfimizdən geniş tədqiqat işi aparılmış, yazıçının əlyazmaları, qeyd dəftərləri tədqiq edilmişdir. Araşdırmalara əsaslanaraq yazıçının əsərlərinin mənbəyi haqqında aşağıdakı nəticəni hasil etmək olar:

Məsələn, “Hun dağı” (1981) povesti Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynamış hunların Xəzərətrafi ərazilərə köçüb gəlməsindən bəhs edir. Yazıçı folklorlarda rast gəldiyi Hun dağına mövcud olub və ya olmaması ilə əlaqəli axtarışlar aləminə baş vurmuş, qədim sənədlərdən məlumatlar əldə etməklə yanaşı, SSR EA Coğrafiya İnstitutunun Toponimika şöbəsinə müraciət etmiş, Rəmzi Yüzbaşovdan maraqlı bir açıqlama əldə etmişdi. Mərhum alimin Ə.Cəfərzadəyə cavab

məktubunda qeyd olunurdu: “XIX əsrin ortalarına qədər Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Hunlu adlı kənd olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan əhalisi arasında elmdə təpə adlanan (500 metrədən alçaq) yüksəkliyə də dağ deyilir. Bunu nəzərə alaraq çox ehtimalla demək olar ki, Hunlu kəndinin yaxınlığında həmin kəndin adını daşıyan Hunlu dağı da olmuş, lakin 500 metrədən alçaq olduğu üçün xəritəyə düşməmişdir” (4, 182;183). “Cəlaliyyə” (1983) povesti akad.Ziya Bünyadovun məsləhət gördüyü bir mövzuda yazılmışdı. Povesti qələmə almazdan əvvəl Ə.Cəfərzadə təkrarən Naxçıvan ərazisində, burada bir neçə kənddə, xüsusən də Əlincə qalasında, “Əshabi-Kəf”də olmuşdur. Müəllif əsərdə mübahisəli bir məsələyə - XII əsrdə Naxçıvanın qadın hakimi olan Cəlaliyyənin Xarəzmşah Cəlaləddinlə evlənməsinə Z.Bünyadovun ona hədiyyə etdiyi kitabdən dəlillər gətirməklə aydınlıq gətirmişdi.

Yazıçı “Bakı 1501” (1981) romanı ilə əlaqədar İraqa, “Zərrintac-Tahirə” (1996) romanı ilə bağlı İngiltərə, Türkiyə, İrana getmiş, eləcə də keçmiş Sovetlər Birliyinin Sankt-Peterburq, Moskva, Daşkənd, Alma-ata, Xarəzm, Düşənbə şəhərlərinə getmişdir (2). Həmçinin “İşığa doğru” (1998) romanını yazmazdan əvvəl Ə.Cəfərzadə Türkiyədə Ədirnə şəhərinə və İsraildə Hayfa şəhərindəki Bəhayi mərkəzinə də səfər edərək materiallar toplamışdır. “Eşq sultanı” (2005) romanını qələmə almazdan əvvəl yazıçı onun üçün bir etalona çevrilmiş M.Füzulinin dövrü, ədəbi mühiti, ömür yolu ilə bağlı geniş və dərin araşdırmalar aparmış, ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyindən şairin qəzəllərini incəliklərinə qədər təhlil etmiş, əsərə daxil etmişdi. Hər birimizə əsərləri ilə dərinədən bəlli olan Füzuli ilə yanaşı Azərbaycanda əsərləri geniş tanınmayan, amma qəzəllərinin dili və ruhu ilə Nəsimi-Füzuli şeirinə çox yaxın olan Mühibbi təxəllüsü ilə şeirlər yazan Osmanlı sultanı Sultan Süleyman Qanuni əsərləri romanda istifadə edilərək onlarda Füzuli təsiri əyani göstərilmişdir. “Bəla” (2001) povestini işləməzdən əvvəl yazıçı Şah İsmayıl Xətəinin şəcərəsini geniş araşdırmış və bu şəcərənin nümayəndəsi olan Məhəmməd Xudabəndənin həyatını, fəaliyyətini qələmə almışdı. Xətəidən sonra saray çəkişmələri ilə Şah İsmayılın qurduğu böyük dövlətin tənəzzül səbəbləri göstərilmişdir. “Gülüstandan öncə” (1996) romanına dair materialların toplandığı qovluqda saxlanılan, Azərbaycan Dövlət arxivindən götürülmüş Şirvan xanlarının şəcərəsi (rus dilində, XIX əsr yazısı) tək bu kitabın deyil, həm də XIX-XX əsrin əvvəlləri haqqında yazıçının tarixi əsərlərinin yazılması üçün xüsusi önəm kəsb etmişdi. Yazıçı əlyazmaların ilkin variantını tapmağa çalışmış və bununla əlaqədar olaraq Bakı, Sankt-Peterburq arxivlərində olmuşdu. Əsl həqiqəti ört-basdır etmək üçün sənədlərin yox edildiyi bir dövrə dair araşdırmalar aparan yazıçı “Kürəkçay” müqaviləsinin (1805) əslini eynilə tapmağa nail olmuş və rus dilində olan həmin sənədi olduğu kimi əsərə daxil etmişdi. “Natəvan haqqında hekayələr” (1963) silsiləsi yazılmazdan öncə müəllif Qarabağa, şairə Natəvana dair geniş araşdırmalar aparmaqla yanaşı A.Dümanın “Qafqaza səyahət” əsərindən, “Eldən-elə” (1992) romanında isə coğrafiyaşünas alim, professor Nurəddin Kərəmovun “Qırx il səyahətdə”, eləcə də digər kitablardan yararlanmışdı. Yazıçının ən çətin səyahətləri məhz “Eldən-elə” əsəri ilə bağlı olmuşdu. P 90 qovluğuna baxışdan və P 92 səyahət dəftərindən məlum olur ki, yazıçı əsərin birinci hissəsini 1986-cı ildə yazır, lakin 3 dəfə ləngidilən Hindistan, Malaziya, Sinqapur səfərlərinə 1988-ci ildə gedir və əsəri bundan sonra bitirə bilir (1).

Şirvan trilogiyasında (“Vətənə qayıt” (1977), “Aləmdə səsim var mənəm” (1972), “Yad et məni” (1980) romanları) müxtəlif dövrlərdə Şirvan mühitində yaşayıb-yaradan üç şairin: Nişat Şirvaninin (1690-1740), Seyid Əzim Şirvanin (1835-1888) və Abbas Səhhətin (1874-1918) mühiti, həyatı araşdırılmış, şeirlərindən nümunələr verilmişdi.

“Bir səsin faciəsi” (1997) romanı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur qadın xanəndə Mirzə Güllərin həyatına həsr edilib. Yazıçının başqa əsərlərindən fərqli olaraq bu əsər üçün apardığı qeydlərə rast gəlmədik. Ancaq arxivində Mirzə Güllərin səsinin yazıldığı audio kasset vardır. Bu, ilk Azərbaycan qadın xanəndənin səsi yazılmış 1914-cü il qrammofon valının surətidir. Əsərin makinada deyil əlyazması ilə yazılması və sonluqdakı qeyd ona işarə edir ki, o əsəri əsasən qardaşığıldə Uduluda yazmışdır. Ola bilsin ki, qeyd dəftərləri də Uduluda qalmış ya da itirilmişdir. “Sabir” (1989) romanı Sabirlə bağlı xatirələr əsasında yazılmışdı və əsərdə şairin şeirləri onun dilindən verilmişdi. “Rübabə Sultanım” (2001) və “Xəzərin göz yaşları” (2001) romanları – yazıçının xatirələri, eşitdiyi məlumatlar və şahidi olduğu hadisələr əsasında yazılmışdı. Nənəsi Rübabə xanım və anası Böyükxanımdan eşitdikləri və öz xatirələri əsasında yazılmış yarı bioqrafik

əsərdir. “Sahibsiz ev”, “Şəkil”, “Şəfqət bacısı”, “Ana”, “Pencək” və s. tarixi mövzuda yazdığı hekayələrində mənbə olaraq şahidi olduğu hadisələrdən, eşitdiklərindən yararlanmışdı.

Tarixi nəsr heç də tarix kitabı, tarix dərslisi deyil, orada yazıçı fantaziyası da mühüm rol oynayır ki, bu da əsəri daha oxunaqlı maraqlı, süjetli edir. Ə.Cəfərzadənin əsərlərinin mənbələri ilə bağlı qeydlərdən görünür ki, o, ilkin olaraq tarixi faktı öyrənmiş və daha sonra bədii təxəyyül vasitəsi ilə ədəbi əsər yazmışdı. Həmçinin onu da vurğulayaq ki, yazıçının əsərlərində qələmə aldığı tarixi faktlar quru, sxolastik xarakter daşmamışdı, çünki yazıçı onu məharətlə bədii gerçəkliyə çevirməyi bacarmışdı.

Ədəbiyyat

1. Cəfərzadə Əzizənin ev arxivi: iş-90, v.1-3, iş-92, v.1, 2
2. Cəfərzadə Əzizə. Zərrintac-Tahirə. Bakı: Göytürk, 1996, 208 səh.
3. Parvana Bayram. Azize Cəfərzadə. Hayatı, edebi şəxsiyyəti hikayələrinin incelenmesi. Ankara: Akçağ, 2013, 200 s.
4. Yüzbaşov Rəmzi. Rəmz. Bakı: “Azərbaycan Universiteti”, 2006, 440 səh.

UOT 821(091)

Türkiyə məşhur rus yazıçı və şairlərinin əsərlərində

*Süleymanova Sevinc Nəriman qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı*

Özündə zəngin tarixi və mədəniyyəti yaşadan, ikiminillik tarixi boyunca müxtəlif böyük imperiyaların paytaxtı kimi tarixin hər üzünü görənlər Türkiyənin paytaxtı İstanbulun gözəlliyinə Napoleon Bonapart belə etinasız qala bilməyib, onu dünyanın ən gözəl şəhəri adlandırmışdır.

Avropa və Asiya qitəsində yerləşən yeganə şəhər olan İstanbul bir çox avropalı müəlliflərdə olduğu kimi rus yazıçılarının da əsərlərində geniş yer alan mövzu olub. Məşhur rus şair və yazıçıları Aleksandr Puşkin, Fyodor Tütçev, İvan Bunin, Lev Tolstoy, İosif Brodski, Vladimir Nabokov və b. Türkiyə və İstanbulla bağlı təəssüratlarını yazdıqları əsərlərində əks etdirmişlər.

1828-1829-cu illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müharibə səhnələri, epizodlar rus yazıçılarının qələmi ilə tarixdən tarixə köçürülmüşdür. Aleksandr Puşkin və Fyodor Tütçev bu mövzuda bir-birlərindən xəbərsiz “Oleq qalxanı” adlı əsər yazdılar. Hər iki müəllif rus salnamələrində əks olunan apofriflərə söykənərək knyaz Oleqin Bizansa yürüş zamanı öz qalxanını şəhərin divarlarına bərkətdiyini təəssürat etmişlər. [4,7]

A.Puşkin digər 1835-ci ildə yazdığı “Ərzuma səyahət” adlı əsərində rus silahlarının qələbəsinə deyil, daha çox türk əhalisinin həyat tərzinə və türk ənənəsinə diqqət ayırmışdır. Şair Osmanlı imperiyasını məhv edən yerli hökmdarların separatizmi haqqında danışarkən, “Kazan və Moskva arasında rəqabətin mövcud olduğu kimi Ərzurum və Konstantinopolun (İstanbul) da arasında bu soyuqluq olduğunu yazırdı.

1831-ci ildə “İstanbul gavurları indi şöhrət qazanır...” əsəri yeniçəri Əminoğluya həsr olunub. Əlyazma şəklində olan bu əsərdə şair yazır:

Аллах велик!
К нам из Стмбула
Пришел гонимый янычар-
Тогда нас буря долу гнула
И пал неслыханный удар.

(Tərcüməsi: Allah böyükdür! // İstanbuldan bizə // Zülmkar yeniçəri gəldi - // Sonra fırtına bizi yerdən götürdü, // Və inanılmaz zərbə gəldi.) [5]

Əsərdə böyük rus şairi A. Puşkin türk tarixindən ona çox maraqlı olan faktı nəzm formasına salıb təqdim etməyi qarşısına qoymuşdu. Xatırladaq ki, 1826-cı ildə üsyançı yeniçərlərin yerləşdiyi korpus Sultan II Mahmud tərəfindən fiziki cəhətdən məhv edilmişdi.

Bir çox rus şairləri Rus-Türk müharibələrinin onlara Qərb ölkələri tərəfindən sındığını, bu savaşa yalnız slavyan qardaşları ilə həmrəy olduqlarını göstərmək üçün qoşulduqlarını bildirmişdilər.

Rusiya cəmiyyətində 1840-1850-ci illərdə “Konstantinopol xəyyaları”, Boğazda Rusiya bayrağının dalğalanması fikirləri daha çox səslənirdi. 1853-cü ilin oktyabrında növbəti Rusiya Osmanlı müharibəsi başladı. Ancaq rus şairlərinin əksəriyyəti o zaman mətbuatda çıxan kütləvi istəriyanı dəstəkləməmişdir. [3]

Rusiya ədəbiyyatının “Gümüş dövrü” şairləri Osmanlı İmperiyasına az maraq göstərirdilər. Onları daha çox əsrarəngiz ölkələr cəlb edirdi. İvan Bunin isə istisna idi.

Şərqdə səyahət etdiyi illərdə (1904-1907) dəfələrlə İstanbulda olan şair gözəl şəhərdəki qəsr və məscidlərə heyran olmuşdu. Ayasofiyanı ziyarət edən şair öz gördüyü təəssüratlarını bölüşüb yazırdı:

Светильники горели, непонятный
Звучал язык – Великий шейх читал
Святой Коран, - и купол необъятный
В угрюмом мраке пропал...

(Tərcüməsi: Şamlar yanırdı, səslənirdi // anlaşılmaz bir dildə // Böyük Şeyxin oxuduğu // Müqəddəs Quran- // və nəhəng qübbə // Zülmətin qaranlığında itirdi...) [2]

“İstanbul” şərinə İ. Bunin XX əsrin əvvəllərində, “əbədi şəhər” adını qazanmış İstanbulu parlaqlığı sönən və möhtəşəmliyini itirən “doğub tox olmuş və hüzura çəkilən bir aslan”a bənzədirək halına acıyırdı:

... И прах веков упал на прах святынь.
На славный город, ныне полудикий,
И вой собак звучит тоской пустынь
Под византийской ветхой базиликой.

(Tərcüməsi: //... Əsrlərin külü müqəddəslərin pirinə düşdü, // Şöhrətli bir şəhər indi baxımsız qaldı, // Körpələrin nəfəsi çöllərin həsrəti kimi səslənir // Qədim Bizansın reyhanlıqları altında.)

Məşhur rus şair və yazıçısı, Nobel mükafatçısı İosif Brodski 1985-ci ildə İstanbulu ziyarət etdikdən sonra “İstanbul səfəri” adlı məşhur əsərində yazırdı: “Dünyada elə şəhərlər var ki, orda məkanla tarix bir-birinə qovuşur, hər daş abidə bir sivilizasiyanı təmsil edir. Ora İstanbul, Konstantinopol, Bizansdır. Titrəyən bir yol – işıqforun üç rəngi də eyni anda yanır. Amma qırmızı, sarı, yaşıl deyil, ancaq ağ, sarı, qəhvəyi rəngdə. Bir də əlbəttə, Avropanı Asiyadan ayıran Boğaz – Mərmərəni Çanaqqaladan ayıran su rəngi, dəniz rəngi, mavi rəngdir”. [1]

Yazıçı və jurnalist Pyotor Vayl “Məkanın dahisi” kitabında yazırdı: “İstanbul uzaqdan çox müasirdir. Məsafədə olan minarələr televiziya qüllələri kimi görünür və bu da sanki İslamdan əvvəlki Konstantinopola və daha qədim olan Bizanslılara meydan oxuyur. Müəllifin sözlərinə görə, “İstanbulun əsas paradoksu budur. Asiya burada Avropadır, amma Avropa Asiya deyil. Xəritəni alt-üstə çevirmək istəyirsən, ancaq Egey dənizi Qara dənizlə müqayisədə mədəni-siyasi mənada şimaldır. Hər addımında insana tarixi xalqlardan qədimliklə müasirliyi, şərqlə qərbi özündə yaşadan İstanbul. İstanbulu Avropa və Asiya ilə birləşdirən körpü, Bosfor boğazı bu şəhərə xüsusi gözəllik verir və bu gözəlliyin fonunda o, dünyanın tayı-bərabəri olmayan şəhərinə çevirir.” [6]

Əlbəttə, gətirdiyimiz nümunələr Türkiyə və İstanbul haqqında rus abidələrinin yazdıqlarının bir qismidir.

Mövzunun aktuallığı və tədqiqi zəruriliyi ondan ibarətdir ki, postsovet ölkələrində, həmçinin Rusiyada mühacir irsinin tədqiqi geniş inkişaf tapmışdır. Bu irsin ədəbi qolu daha zəngindir və XX əsr Rus ədəbiyyatını bu mənəvi sərvətdən kənarında obyektiv dəyərləndirmək qeyri mümkündür.

Bu baxımdan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə rus ədəbiyyatının mühacir qolu arasında yaxın mövzu və poetik məsələlər vardır. Tarixən böyük mənəvi dəyərləri ilə yaxın ünsiyyətdə, qarşılıqlı əlaqədə olan rus ədəbiyyatının mühacir qolunu təmsil edən yazarların irsində, Türkiyə mövzusu bugünkü ədəbi-siyasi reallıqlar baxımından aktualdır. Türkiyə ilə bağlı ədəbi təəssüratlar həm tarixi baxımdan əhəmiyyətli, həm də rus nəsrinə yeni bədii ovqat aşılayıb, onun obrazlar sistemində təsirsiz qalmayıb.

Ədəbiyyat

1. Бродский И.А. Путешествие в Стамбул. М.: 1988
2. Бунин И.А. Тень птицы. М.: 1907
3. Лебедев Ю.В. Русская литература XIX века. “Вторая половина”, “Просвещение”, 1990
4. Пушкин А.С. Олегов щит. М.: 1868
5. Пушкин. А.С. Путешествие в Арзрум. В.: 1987
6. Вайль П.Л. Гений места. М.: КоЛибри, 2008
7. Тютчев Ф.И. Олегов щит. М.: 1934

UOT 811.133.1

Fransız dilinin tədrisində şeirlərin seçilməsi tətbiqi və rolu

*Şəmilova Şahnaz Vaqif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Müasir fransız ədəbiyyatı özünün keçmiş sirayətəddici ənənələrinə sadıq qalaraq bütün qitələrdə oxucuların qəlbinə yol tapa bilib. Bu ədəbiyyatın bir çox nümunələri dünya şöhrəti tapmış, müxtəlif dillərə təcümə olunmuş, dərsləklərə salınmışdır.

Fransız poeziyası dünya poeziyasında özünəməxsus yer tutur. Onun Şarl d'Orlean, La Fonten, Alfons dö Lamartin, Şarl dö Bodler, Viktor Hüqo, Lui Araqon, Alfred dö Muse, Pol Elüar, Jak Preve, Artur Rəmbö, Pol Verlen, Qiyom Apoliner, və s.görkəmli nümayəndələri dünya poeziyasına gözəl incilər bəxş etmişdilər.

Bir xarici dili öyrənmək yalnız qrammatika və lüğət öyrənməkdən ibarət deyildir. Hal hazırda xarici dillərin tədrisində mahnılar, şeirlər, oyunlar xüsusi yer tutur. Bu məqalədə xüsusilə şeirlərin seçilməsi, dil dərslərində tətbiqindən və onların əhəmiyyətindən bəhs edəcəyik.

Xarici dilin tədrisində şeirlər nə zaman öyrənilir? Hansı məqsədlə tətbiq olunur? Əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

İlk növbədə tədris olunan xarici dildə tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün tematikaya uyğun seçilmiş şeirlər ən gözəl vasitədir. İstər orta məktəb dərsləklərində, istər ali məktəblərdə tədris olunan “Xarici dilin fonetikasi” fənninin tədrisi zamanı seçilmiş hər hansı bir şeir növü hər şeydən əvvəl tələffüzün yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Buna nümunə olaraq məsələn [p] və [b] səslərinin daha yaxşı tələffüzü üçün Jak Preverin “La Beaute”, [k] və [g] səsinin tələffüzü üçün Robert Desnonun “Muguet”, [ʃ] və [ʒ] səslərin üçün Boris Vianın “Chanson de charme”, [R] və [l] səsləri üçün Lui Araqonun “Mon bel amour mon cher amour”, [i] və [ε] səsləri üçün Artur Rəmbonun “Chanson de la plus haute tour”, Qiyom Apolinerin “A la santé”, və sairə göstərmək olar. Burada ən mühüm məsələ şeirlərin gözəl tələffüzlə dinlənilməsi, ucadan oxunması daha sonra intonasiyaya diqqət yetirərək əzbərlənməsidir. Şeirlərin əzbərlənməsi sözlərin dəfələrlə təkrar olunması deməkdir. Bu öz növbəsində həm tələffüzü yaxşılaşdırır, öyrəncinin dilinin öyrəndiyi xarici dilə daha yatımlı olmasını təmin edir, həm də sözlərin yaddaşda qalmasını gücləndirir.

Fransız dili fonetikasının, səslərinin daha gözəl tələffüzü üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi şeir nümunələrinə diqqət yetirək.

Beauté
Qui pourrait inventer
Un nom plus beau,

Plus calme,
Plus indéniable
Plus mouvementé
(J Prévert)

Muguet
Le muguet
Un bouquet de muguet
Deux bouquets de muguets
Au guet au guet
Mes amis ils m`en souviendrait
Chaque printemps au premier mai
(R. Desnos)

Tədris zamanı öyrəncilərin bilik səvəyyəsini nəzərə alaraq elə şeirlər seçmək lazımdır ki, həcmcə böyük olmasın. Öyrəncilər kiçik həcmli şeirləri öyrənməyə daha həvəs göstərirlər.

Jan de la Fontenin təmsilləri də fransızca tələffüzü yaxşılaşdırmaq üçün əvəzsizdir. “Le Corbeau et le Renard”, “La Cigale et la Fourmi ”, “Le Loup et le Chien”, “Le Renard et le Raisins” kimi təmsilləri dil dərslərində tətbiq etmək, onlara aid kiçik səhnəciklər hazırlamaq olar. Qeyd etdiyimiz şeirlərin əksəriyyəti Youtube internet saytında vardır. Onları fransızca dinləmək daha məqsədəuyğundur. Şeirlərin məzmunun əks etdirən rəngli videolar uşaqların, tələbələrin diqqətini daha da cəlb edir, şeiri öyrənməyə həvəs yaradır.

Şeirlərin dil dərslərində tətbiqinin ikinci əhəmiyyəti grammatik qaydaların mənimsənilməsini möhkəmləndirməkdir. Müəllim tədris etdiyi xarici dilin eyni zamanda ədəbiyyatını da yaxşı bilirə bunun üçün şeir seçmək onun üçün asan olacaq. Présent de L`indicatif (indiki zaman) və passé composé (mürəkkəb keçmiş zaman) zamanlarının mənimsənilməsini daha da yaxşılaşdırmaq üçün Jak preverin “Le petit déjeuner” (Səhər yeməyi) şeirini təqdim etmək olar. Şeir bütövlükdə mürəkkəb keçmiş zamanda yazılıb. Tapşırıq kimi tələbələrə şeirin mətninin yenidən indiki zamanda yazmağı tapşırmaq lazımdır. Bu öz növbəsində fransız dində təsrifi çətin yadda qalan bəzi üçüncü qrup fellərin yaddaşda möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradacaq.

Le déjeuner du matin

(Mürəkkəb keçmiş zaman)

Il a mis le café
Dans la tasse
Il a mis le lait
Dans la tasse au café
Il a mis le sucre
Dans le cafe au lait
Avec la petite cuiller
Il a tourné

(İndiki zaman)

Il met le café
Dans la tasse
Il met le lait
Dans la tasse au café
Il met le sucre
Dans le cafe au lait
Avec la petite cuiller
il tourne

Bu şeir üzərində digər bacarıq və vərdisləri də inkişaf etdirmək olar. Tələffüzü yaxşılaşdırmaq üçün şeirin Youtube internet saytında yerləşdirilmiş müxtlif videolarına baxmaq və dinləmək olar. Şeir üzərində digər bir çalışma, onun məzmununun səhnələşdirilməsi ola bilər. Bu da öyrəncilərin, dil öyrənərkən sərbəst olma, sərbəst fikirini ifadə etmə bacarığını inkişaf etdirir. Şeirin tərcüməsini də bir tapşırıq kimi vermək olar.

Şeirin mənasını dərk etmək, fərqli tərcümələr, tələbələrdə növbəti şeirlər üzərində işləməyə həvəs yaradır. Qeyd edim ki, bu şeir üzərində Rusiyada tərcümə konkursu keçirilmiş rusca ən yaxşı üç tərcümə variantı Google saytında yerləşdirilmişdir.

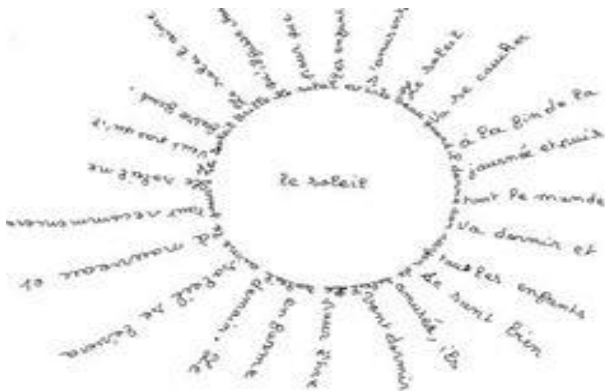
Tərcümə ilə bağlı tapşırığın sonunda fransız dilini öyrənən rus bölməsinin tələbələrinə həmin tərcümə variantlarını müqayisə üçün göstərmək olar.

Digər bir şeir nümunəsi Qiyom Apolinerin “Le pont Mirabeau” (Mirabeau körpüsü) şeiridir. Bu şeirdə isə tələbələr zamanla bağlı olan isimləri, felləri, sifət və zərfləri seçməlidirlər.

Le pont Mirabeau
Sur le pont Mirabeau coule la Seine
Et nos amours
Faut-il qi`il m`en souviene

La joie venait toujours après la peine
Vienne la nuit sonne l'heure
Les jours s'en vont je demeure

Fransız ədəbiyyatında kalligram və acrostiş kimi şeir növləri mövcuddur. Kalligramı ilk dəfə Qiyom Appoliner yazıb hazırlamışdır. Bu şair, müasir fransız poeziyasında xüsusi yer tutur. Kalligram təqdim olunan əşya və ya şəxs formasında şeirdir. Kalligramın dil dərslərində tətbiqinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o öyrəncilərin təsəvvüretmə (imagination), cümlə qurma, qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, lüğət bazasının artmasına xidmət edir. Əvvəlcə tələbələrə sadə bir neçə kalligram təqdim olunur. Sonra isə onlara tapşırılır ki, hər kəs öz kalligramını yaratsın. Onlar kitab, alma, mobil telefon, ulduz və sair formalarda müxtəlif kalligramlar hazırlaya bilərlər.

La Cravate et la montre

Bu olduqca maraqlı bir aktivitedir.

Sonra isə hər kəs öz kalligramını sinifdə təqdim edir, fransızca oxuyur, həm tələffüz həm, qrammatik səhvlər müəllim və yoldaşlar tərəfindən düzəldilir.

Eyni bacarıqları inkişaf etdirmək üçün digər bir çalışma isə akrostiş şeir növü ilə olan çalışmadır.

Hər misranın ilk hərfi yuxarıdan aşağıya oxunan zaman bir söz alınır. Bu şeir növü akrostiş adlanır. Yenə müəllim akrostiş şeir növünə aid bir neçə nümunəni sinifdə təqdim edir və öyrəncilərə öz akrostişlərini yaratmağı tapşırır.

Magiquement enjoué

Admire la vie

Remarquable son amitié

Irrel son amusement

Elle est une personne si parf

Comme tu es doux

Hier tu ronronnais beaucoup

Animal d'intérieur ou d'extérieur

Tu n'aime pas la chaleur

Göründüyü kimi, bir xarici dil dərslərinin daha da maraqlı tədrisi üçün şeirlərdən müxtəlif dil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə istifadə etmək olar. Xarici dil dərslərində seçilmiş şeirlər dilini öyrəndiyimiz, görkəmli insanların hissələrinin ən gözəl ifadəsidir.

Ədəbiyyat

1. Fransız Ədəbiyyatı Antologiyası. Hamlet Qoca. Bakı, 2000
2. Le Nouveau Sans Frontières. C.ex.Michele Verdellhan, Jacky Girardet. 1997
3. Litterature Progressive du Français. Niveau debutant. Nicole Blondeau.2006

Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında Qarabağ mövzusu

*Ağakışiyeva Səadət Arif qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı*

Hər bir uşağın zövqü, həyat hadisələri haqqında anlayışı ilk dəfə oxuduğu kitabların təsiri altında formalaşmağa başlayır.

Müstəqillik illəri ədəbiyyatımıza yeni mövzular gətirmiş, uşaq nəsrinin və poeziyasının qarşısında yeni-yeni üfüqlər açmışdır. Bu günün uşaq ədəbiyyatında müstəqil Azərbaycan, vətən, Qarabağ mövzusu ön plana keçmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da maarifçilik ruhu yaşadılmaqdadır. Heç şübhəsiz, yeni dövrün ədəbiyyatı daha fərqli olmalı, milli dəyərləri inkişaf etdirməklə yanaşı bəşəri dəyərləri də qoruyub saxlamalıdır. Müasir uşaq ədəbiyyatı eyni zamanda, XXI əsrin suallarına cavab verməli, əslində vətənpərvərliyin carçısına çevrilməlidir. Cəlbedici internet resursları ilə rəqabətdə çağdaş uşaq ədəbiyyatı daha canlı, sadə dildə yazılmalı, nəinki uşaqların ürəyinə yol tapmalı, onların ruhuna işləyən ümummilliyet ideyaları ilə zəngin olmalıdır.

Azərbaycan müasir uşaq ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığı öz rəngarəngliyi, müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir. Xanımana Əlibəylinin seçdiyi mövzular öz aktuallığını daim qoruyur. Onun istər şeirlərinin, istərsə də poema və pyeslərinin mövzuları həm milli-mənəvi, həm mədəni və bəşəri dəyərlərim təbliğində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sənətkarın əsərləri uşaqlarda vətənə sevgi, ataya, anaya, özündən böyüklərə hörmət, dosta sədaqət, insan əməyinə rəğbət, təbiətə vurğunluq hissləri aşılayır.

Xanımana xanımın yaradıcılığına nəzər saldıqda zəngin, rəngarəng mövzulara müraciət etdiyini görürük. Şairin müraciət etdiyi mövzular bu günün uşaqları və yeniyetmələrinin həm vətənpərvər, həm də mənəvi və bəşəri cəhətdən hərtərəfli bir insan kimi yetişməsində düzgün yol göstərən bir mayak kimidir.

Azərbaycan xalqı üçün xas olan mübarizlik ruhu onun xarakterinə və düşüncəsinə hopmuşdur. Min illər öncə bu torpaqlarda yaranmış zərdüştlük Xeyirlə Şərin əbədi mübarizəsi və Xeyirin Şər üzərində qələbəsi ideyası bütün dünya xalqlarının fəlsəfi fikrinə dərin təsir edib. Muğanda yaşayan mağların dini-fəlsəfi fikrindən bəhrələnən yunan filosofları “hər şeyin mübarizə vasitəsilə zərurətdən yarandığını” söyləyiblər. Düşmənlərlə mübarizə həyat tərzini olan xalqımızın söz sənəti də qəhrəmanlıq tərənnum edən dastan və poemalarla zəngindir. Bəli, Azərbaycan gənci daima döyüş meydanlarında, zəfərlərdə böyümüş, inkişaf etmişdir. Azərbaycan gənci böyük elmi ixtiraları, kəşfləri ilə dünya sivilizasiyasının yaranmasına öz töhfəsini vermişdir. Bu gün böyük iftixarla demək olar ki, müasir Azərbaycan gəncliyi də bu tarixi kökdən, bu gəndən gələn milli-mənəvi dəyərlərimizi, doğma ana dilimizi, ata-babalardan miras qalan adət-ənənələrimizi göz bəbəyi kimi qoruyub yaşadır. Azərbaycan tarixinin hər bir mərhələsində aparıcı sosial-siyasi qüvvəyə çevrilən gənclər müstəqilliyin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi və dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsi prosesində də yaxından iştirak edərək tarixi nailiyyətlər qazanıblar. Azərbaycan gənci öz həyatını qurarkən ilk öncə müstəqil Azərbaycanın bu günü və gələcəyi haqqında düşünür, öz fəaliyyətində yüksək vətəndaşlıq hisslərinə malik olduğunu nümayiş etdirir. Buna gənclərin yüksək potensialı, əldə etdikləri elmi bilikləri, güclü vətənpərvərlik hissləri tam imkan verir.

İstər klassik, istərsə də müasir uşaq ədəbiyyatında yazıçı və şairlərin ən çox müraciət etdiyi mövzu vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və müharibə mövzudur. Bu ondan irəli gəlir ki, vətənpərvər ruhlu gəncliyin tərbiyəsinə uşaq yaşlarından başlanılmalıdır, hansı ki, bu tərbiyə işində öncə ailə və məktəbin rolu çox əhəmiyyətlidir. Oxu dərsliklərində uşaqların ruhunu oxşayacaq, onlara Azərbaycanı xəyalən diyar-diyar gəzdirəcək və tanıdacaq şeir və əsərlərə ehtiyac var.

Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızlarının vətəni azadlığı uğrunda apardığı mübarizə, onların şəhidlik zirvəsinə ucılması Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında özünəməxsus bir yer

tutur. İkinci dünya müharibəsində bir həkim kimi, yaralanmış əsgərləri müalicə edən Xanımana Əlibəyli müharibənin bütün dəhşətlərini yaşamış, görüb-əşitdiyi bu hadisələri kiçik oxucularının anlayacağı bir dildə qələmə almışdır.

Vətən, yurd həsrəti hər birimizin qəlbinin ən ağır yeri. Xalqımızın başına gələn 20 Yanvar hadisəsi, Qarabağın işğalı, Xocalı faciəsi hər kəsin yaddaşında silinməz izlər qoyub. Xanımana Əlibəylinin Qarabağa həsr etdiyi silsilə şeirləri var. Sənətkarın bu şeirləri uşaqları vətəni sevməyə, qorumağa səsləyir. Azərbaycanın işğal olunmuş guşələrinin təsviri uşaqları bu yerlərlə qiyabi olsa da tanış edib, sevdilir. Qarabağa və müharibəyə həsr etdiyi şeirləri “Allah əmanəti (Şuşaya həsr olunub)”, “Badalanda”, “Qırmızı mücrü”, “Əsgər qardaşım”, “Laçın”, “Gedim davaya”, “Bayramın mübarək, oğul” və başqa şeirləri uşaqlara mərdlik, igidlik hissləri aşılayır, onları vətənin keşiyində mübariz olmağa səsləyir.

“Allah əmanəti” şeiri Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Şuşa həsrətinə, Şuşa nisgilinə həsr edilib. Şeirdə balaca qəhrəmanın Şuşaya olan sevgisi, Şuşanı bir daha görmək arzusu şirin bir dillə misralara düzülüb.

Şeir in ikinci bəndində qəhrəmanımızın Cıdır düzü və Daşaltını görmək, o yerləri gəzmək arzusu öz əksini tapıb. Belə ki, Şuşaya səyahət edən hər kəs “Cıdır düzü”də, baxanda əzəməti ilə göz qaraldan Daşaltı uçurumunun kənarında və Daşaltı çayına gedən yoldakı məşhur “qırx pilləkən” də olmağı arzu edərdi.

Görüm o xoş üzünü,
Gəzim Cıdır düzünü.
Dağdan, təpədən aşım,
Daşaltını dolaşım.[1, 30]

Şeirdə Cıdır düzünün, Daşaltının adını oxuyan hər bir uşaqda maraq yaranır və onlar həmin o yerlər haqqında məlumat toplayır. Bütün bunların fonunda Azərbaycanımız haqqında mühüm məlumatlar əldə etmiş olurlar.

Şeir uşaqlara Şuşanı, Azərbaycanı sevdirməklə yanaşı, həm də onları digər sahələrdə də maarifləndirir. Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinə, incəsənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov, Zülfüqar Hacıbəyov, Soltan Hacıbəyov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov və bir sıra istedadlı sənət adamları əslən şuşalıdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Şuşanı “Şərqi konservatoriyası” adlandırırlar. Yazıçılardan Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, məşhur şairə Xurşudbanu Natəvan, şair Qasım bəy Zakir, heykəltaraş C. Qaryağdı, rəssam Toğrul Nərimanbəyov və başqaları Şuşada doğulmuşlar.

Cıdır düzü — Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşən, tarixən cıdır yarışlarının keçirildiyi və Qarabağ xanlığı dövründən yerli türk əhalinin Novruz bayramını keçirdiyi ərazidir. Burada Novruz bayramında cavanlar məşhur Qarabağ atları ilə yarışlar keçirərdilər.

Daşaltı kəndi əvvəllər ətrafda yaşayan əhalinin Xəzinə dağ adlandırdığı mağaranın yerləşdiyi ərazi olmuşdur. Kənd 1991-ci ildən etibarən erməni silahlı dəstələrinin nəzarəti altına keçib. 1992-ci ildə kəndi azad etmək üçün Azərbaycan ordusu tərəfindən həyata keçirilən Daşaltı əməliyyatı uğursuzluqla başa çatmışdır.

Xanımana Əlibəylinin “Laçın” şeirində balaca bir uşaq ermənilərə meydan oxuyur. O, Laçının azad olacağını, ermənilərin tezliklə bütün həyatının talan olacağını, onlara ölüm elan olunacağını deyir.

Bu şeirdə də Laçın şəhərində yerləşən Kirs dağı, Şahnabad bulağı xatırlanır. Bu gözəl yerlərin şeirlərdə tez- tez xatırlanması bizim gələcəyimiz olan uşaqların da yaddaşında ömürlük qalmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Xanımana Əlibəylinin müharibəyə həsr etdiyi ən təsirli şeiri “Bayramın mübarək, oğul” şeiridir. Şəhidlər Xiyabanına ziyarətə gələn bir uşağın şahid olduğu hadisənin qələmə alındığı şeirdə, Novruz bayramında oğlunun məzarına ziyarətə gəlmiş bir ananın fəryadı böyük ustalıqla qələmə alınmışdır. Gözüyaşlı anaya, oğulsuz keçirəcəyi bayram müsibət kimi gəlir. Ana evində düzəldəcəyi bayram xonçasını oğlunun məzarına gətirmiş, xonçadakı şamları burada yandırır. Bu

zaman bir səs yüksəlir və oğul anasına səslənib- onu ölmüş bilsə ondan inciyəcəyini, anası evə gedərsə artıq rahat olacağını deyir:

“Gedim davaya” şeirində cəsur bir uşağın döyüşmək istəyi, vətəni düşməndən azad etmək arzusu şən boyalarla qələmə alınıb. Şeir uşaqları mübarizliyə, igidliyə sələyir, onları lap körpəlikdən qorxmaz, cəsur bir qəhrəman kimi yetişdirir.

Ana, icazə ver gedim davaya,

Daş ataram düşməyə topa-topa [1, 170].

Xanımana Əlibəyli şeirin misralarını axıcı, rəvan, uşaqların rahatlıqla öyrənib, yadda saxlayacağı şəkildə yazıb. Şeiri oxuyarkən uşaqlar yorulmur, əylənərək öyrənirlər. Üç-dörd misradan ibarət olan şeirlər kiçik olsada öz ruhunda mübarizliyi, vətən sevgisini daşıyır. Xanımana Əlibəyli balaca oxucularını yormadan, qəliz söz və ifadələr işlətmədən onlara müharibə, onun ağrı-acılarını çatdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əlibəyli X. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azər-press, 2008, 239 s.

**“QLOBAL TENDENSIYALAR VƏ
MÜASİR AZƏRBAYCAN”**

mövzusunda

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ MATERİALLARI

7-8 may 2018-ci il

MİNGƏÇEVİR – 2018

*Konfrans materiallarına daxil edilmiş tezislərdə
göstərilən məlumat və faktlara görə
müəlliflər məsuliyyət daşıyır*

Yığılmağa verilib: 15.05.2018

Çapa imzalanıb: 30.05.2018

Format 60 x 84 1/16

F.Ç.V. 15

Tiraj 300

“AVRORA” nəşriyyatı

Mingəcevir Dövlət Universiteti
AZ4500, Mingəcevir şəhəri
D.Əliyeva küçəsi, 21
www.mdu.edu.az
e-mail: info@mdu.edu.az